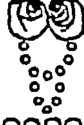
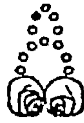
या सम्पाप्तिविधायिनी विजयिनी विज्ञानसन्दायिनी ।
या दिव्याञ्जनदायिनी नयनयोर्या मार्गसन्दर्शिनी ॥
या सद्ब्रह्मविचारसाधनकरी या धर्मसम्बोधिनी ।
सा विद्या परमेश्वरी नरवरैः साध्या समाराधनैः ॥ १ ॥

વિષય સંકલના

ઈ. સ. પૂ. ૯૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦ સુધીના

એક હજાર વર્ષનો

પ્રાચીન ભારત વર્ષ

ચાર ભાગમાં યોજેલ

પણ

હવે પાંચ વિભાગમાં પ્રગટ થતો

ભાગ ચોથો

અતિ પ્રાચીન શિલાલેખો-સિક્કાઓ અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસવેત્તાઓના
આધાર આપી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લખેલ તદ્દન નવીન હકીકત સાથે

લેખક :
ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ
એલ. એમ. એન્ડ એમ.
ગોયાગેઈટ રોડ } વડોદરા

પ્રકાશક :
શશિકાન્ત એન્ડ કું.
રાવપુરા ટાવર સામે } વડોદરા

પ્રથમ આવૃત્તિ	મ. સં.	વિક્રમ સંવત ૧૯૯૪
પ્રત ૧૨૫૦	૨૪૬૪	ઈ. સ. ૧૯૩૮

છુટક કિંમત		આખા સેટના
પ્રથમ ભાગ	રૂા ૫)	ગ્રાહક થનારને
દ્વિતીય ,,	રૂા. ૭ા	રૂા. ૨૨ા
તૃતીય ,,	રૂા. ૬ા	પાંચમો ભાગ
ચતુર્થ ,,	રૂા. ૬)	પ્રગટ થતાં સુધી
પંચમ ,,	રૂા ૫)	તે બાદ રૂા. ૨૪)
	કુલ રૂા. ૩૦)	

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય • રાયખડ રોડ • અમદાવાદ
મુદ્રક • મણિલાલ પુ મિસ્ત્રી, બી. એ.

ચતુર્થ વિભાગ

ખંડ સાતમો

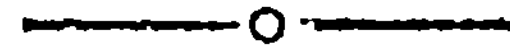
ખંડ આઠમો

ખંડ નવમો

ખંડ દશમો

ટૂંકાક્ષરી સમજ

અ.	અધ્યાય
આ. આકૃ.	આકૃતિ
ઇ.	ઇત્યાદિ
ઇ. સ.	ઇસવીસન
ઇ સ પૂ	ઇસવીસનની પૂર્વે
ઉપો.	ઉપોદ્ઘાત
ખ.	ખંડ
ગુ. વ સો	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ
ટી.	ટીકા અથવા ટિપ્પણ
ન.	નંબર
પરિ.	પરિચ્છેદ, પરિશિષ્ટ
પારા. પારિ	પારાગ્રાફ, પારિગ્રાફ
પુ	પુસ્તક
પૃ.	પૃષ્ઠ
પ	પંક્તિ
પ્રક.	પ્રકરણ
પ્રસ્તા	પ્રસ્તાવના
મ. સં	મહાવીર સંવત
મિ	મિસ્ટર
વિ.	વિગેરે
સં.	સંવત્, સંવત્સર
વિ. સં.	વિક્રમ સંવત્સર
A. D.	ઇસવીસન
B C.	ઇસવીસનની પૂર્વે
F N.	(ફૂટનોટ) ટીકા
Intro.	(ઇન્ટ્રોડક્ષન) પ્રસ્તાવના, પ્રવેશક
P.	(પેઈજ) પૃષ્ઠ
Pl.	(પ્લેઈટ) પટ
Pref.	(પ્રીફેઈસ) પ્રસ્તાવના
Prof.	(પ્રોફેસર) અધ્યાપક
Vol.	(વૉલ્યુમ) પુસ્તક, વિભાગ, ભાગ

જે જે પુસ્તકોના આધારો ટાંકયા છે તેમના ટૂંકાક્ષરોની સમજ

પુ. ૧ થી ૩ સુધીમાં જે અનેક પુસ્તકો નિહાળવા પડયા છે તેમની યાદી ત્યા આપેલ છે. આ ચોથા વિભાગમા જે વિષયોનું નિરૂપણ કરતા પુ. ૧ થી ૩ સુધીમાના હવાલા આપવા પડયા છે, ત્યા તે અસલ પુસ્તકોના નામોનો નિર્દેશ ન કરતા, પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૧, ૨, ૩ જુઓ એવા ટૂંકા ઇસારાજ કર્યા છે, કેમકે અસલ નામો જણાવવાથી નાહક પુસ્તકોની નામાવળી મોટી થઈ જાય તેમજ જે ચર્ચા, દલીલો કે સમજૂતિ અમે અમારા તરફથી પુ ૧, ૨, ૩માં રજુ કરી ને નિર્ણયો બાંધ્યા હોય, તેની સહાય લેવાની નિરર્થકતા ઉભી થઈ જાય છે. આ બે કારણથી અત્રે રજુ કરેલી નામાવળી કદાચ ટૂંકી પણ દેખાશે

(અ) ટૂંકાક્ષરમાં લખ્યાં છે તેવાં પુસ્તકનાં નામની યાદી

અ. હિ. ઇ. / E. H. I.	અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા — વિન્સેન્ટ સ્મિથ
આ રી. સ ઇ.	આર્કીઑલૉજીકલ રીપોર્ટ ઑફ સધર્ન ઇન્ડિયા
આ. સ. ગ. ઇ.	આર્કીઑલૉજીકલ સર્વે ઇન ગધર્ન ઇન્ડિયા (ન્યુ ઇમ્પીરીઅલ સીરીઝ)
એ ઈ. / ઈ. ઇ.	એન્શન્ટ ઇંગ્ઝિ — સર કનિંગહામ
ઇ. એ. / I. A	ઇન્ડિઅન ઍન્ટીકવેરી (માસિક)
ઇ હિ કવૉ / I H. Q	ઇન્ડિયન હિસ્ટોરીકલ કવૉર્ટર્લિ નામનુ ત્રિમાસિક
એ. ઇ.	જુઓ ઉપરમા ઇ. ક.
એ ઈ / E. I.	એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા

એ. રી. એશિ. રીસર્ચ	એશિઆટીક રીસર્ચીઝ
ઓ. હિ. ઇ. O. H. I.	ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
ક. સુ. સુ. ક. સૂ. સુ ક. સુ.	કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકાનું ભાષાંતર પં. હિરાલાલ હંસરાજકૃત જામનગર
કે. હિ. ઈ. C. H. I	કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિઆ
કે. શૉ. હિ. ઇ K. S H I	કેમ્બ્રીજ શૉર્ટ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા
કો. આં. રે. C. A R	કોઇન્સ ઑફ ધી આંધ્ર ડીનેસ્ટી, પ્રો. રેપ્સન
કો. એ ઈ કો ઇ એ C. A I	કૉઇન્સ ઑફ એન્શન્ટ ઇન્ડિયા, સર કનિંગહામ
કો. એ ઇ (સી. જે. બ્રાઉન)	કોઇન્સ ઑફ એન્શન્ટ ઇન્ડિયા જે. સી બ્રાઉન કૃત ૧૯૨૨ લંડન
ક્રો. ઇ ક્રો. ઇ C I	ક્રોનોલોજી ઑફ ઇન્ડિયા મિસિસ મેક ડફ
જ. આં. હિ. રી. સો J A. H R. S	ધી જરનલ ઑફ ધી આંધ્ર હિસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાઈટી
જ. ઓ બિ રી સો. J O. B. R S.	ધી જરનલ ઑફ ધી ઓરિસા બિહાર રીસર્ચ સોસાઇટી
જ. બોં બ્રૅં રો. એ સો J. B. B R. A. S	ધી જરનલ ઑફ ધી બોંબે બ્રૅંચ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટી
જ રો એ સો. J R. A. S R, A S	ધી જરનલ ઑફ ધી રૉયલ એશિઆટિક સોસાઈટી ઑફ લંડન
જ. રો એ સો.	ઑફ ધી ગ્રેટ બ્રિટન એન્ડ આયર્લાંડ
જ એ સો બે જ. રો. સો બેં. J. B. A. S. R. A. S. B	ધી જરનલ ઑફ ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટી ઑફ બેંગાલ

જૈ. નો ઇ. J. I. N.	જૈનીઝમ ઇન નૉર્ધર્ન ઇન્ડિયા, સી જે શાહકૃત લોંગમેન્સ કું
જે. સ ઇ. J S. I	ધી સ્ટડીઝ ઇન જૈનીઝમ ઇન સધર્ન ઇન્ડિયા (બે ભાગ) પ્રો રાવ, એમ. એ.
જૈ. સા સં. જૈ. સા સંશો	જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ત્રિમાસિક, જીનવિજયજી સંપાદક, પુના
ના. પ્ર સ	નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા, બનારસ
પ્રા ભા પ્રાચીન ભા	પ્રાચીન ભારતવર્ષ ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લ શાહકૃત
બુ ઈ B I	ધી બુદ્ધિસ્ટીક ઇન્ડિયા પ્રો રીસ ડેવીઝ
બુ પ્ર.	બુદ્ધિપ્રકાશ (ગુ×વ×સો)
ભા. પ્રા. રા.	ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ (બે ભાગ) વિશ્વેશ્વરાય રાઉ, એમ એ.
ભા. અ.	અશોકચરિત્ર, ડી આર. ભાંડારકર કૃત
ભા. સ. ઇ.	ભારતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ કાંગડી ગુરૂકુળના પ્રો. બાલકૃષ્ણ એમ એ લાહોર ૧૯૧૪
પા ક.	પાર્જીટર્સ ડાઈનેસ્ટીક લિસ્ટ ઑફ ધી કલી એઈજ
ભિ ટો	ધી ભિલ્સા ટોપ્સ જનરલ કનિંગહામ કૃત
મૌ. સા ઇ.	મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસ કાંગડી ગુરુકુલના આચાર્ય શ્રી વિદ્યાભૂષણ અલંકાર—૧૯૩૦, અલ્હાબાદ
રે વે વ. R. W.W	રેકર્ડઝ ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ (બે ભાગ) રેવરંડ એસ. બીલ.

હિં. હી. H, H.	ધી હિંદુ હિસ્ટરી ઓફ્ ઇન્ડિયા, કલકત્તા ૧૯૨૦ એ. કે મજમુદાર કૃત	હિ. ઈ. ઇ. આર્કી H. I E. A.	હિસ્ટરી ઓફ્ ધી ઇન્ડિયન એન્ડ ઇસ્ટિર્ન આર્કીટેકચર. જેમ્સ ફરગ્યુસન કૃત (બે ભાગ)

(આ) અન્ય પુસ્તકો, જે પૂરાં વાંચ્યાં હોય કે જેમાંથી માત્ર અવતરણો જ લીધાં હોય તેમનાં સંપૂર્ણ નામવાળી યાદી

અમરકોષ
એક્ટા ઓરીએન્ટેલિયા
અનેકાંત (માસિક) પુ. ૧, ૧૯૩૦; દીલ્હી (બંધ પડી ગયું છે)
આર્કીઓલોજીકલ રીપોર્ટ્સ
આવશ્યક વૃત્તિ, હરિભદ્રસૂરિ
એન્શન્ટ જીઓગ્રાફી ઓફ્ ઇન્ડિયાઃ ડે કૃત
(શેઠ) અંબાલાલ નાનાભાઈ પુસ્તકભંડાર (વડોદરા)
'કલ્યાણ' પત્રનો શિવાંક : ૧૯૯૦, શ્રાવણ ભાગ ૮
કુવલયમાળા : દાક્ષિણ્યચિન્હસૂરિ
ખરોષ્ઠી ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ સ્ટેન કોનાઉ
ગણપત કૃષ્ણાજી કૃત શક પંચાંગ
ગાથા સપ્તશતી
ગુજરાતી—પત્ર (સાપ્તાહિક) મુબઇની ભેટ ૧૯૧૩ની, જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનુ ભવિષ્ય
"ગંગા" માસિક ખાસ અંક ૧૯૩૩ જાન્યુઆરી
ગૌડવહો પ્રો. હોલ કૃત
ઇન્ડીયન એન્ટીકવીટીઝ : પ્રિન્સેપ્સ
ઉપનિષદ
જૈનધર્મ પ્રકાશ (માસિક) ભાવનગર
જૈન જ્યોતિ (માસિક) ૧૯૮૮ અમદાવાદ (બંધ પડી ગયુ છે)
જૈન યુગ (માસિક) મુબઇ
જૈન કાળગણના : મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી વિ. સં. ૧૯૮૭
જૈન પત્રનો રૌપ્ય મહોત્સવ અંક : ૧૯૩૦
જૈન આગમ સૂત્રો તથા ગ્રંથો
જોડણી કોષ સાર્થ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
ટોડ રાજસ્થાન (સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક : ૧૯૧૩ ગ્રંથ પહેલો)
ટોડ રાજસ્થાન : વ્યંકટેશ્વર પ્રેસ
પુરાણો
પ્રિન્સેપ્સ જરનલ એન્ડ યુસફુલ ટેબલ્સ
પરિશિષ્ટ પર્વ
ફરિસ્તાહ : ડેઇન્સ કૃત, ભાષાંતર પુ. ૧
પ્રોસીડીંગ્ઝ ઓફ્ ધી આર્યન સેક્શન ઓફ્ ધી સેવન્થ ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ, ડૉ. ફ્લીટનો લેખ
બોમ્બે ગેઝેટીઅર
બૃહસ્પતિ સૂત્ર
ભારહુત સ્તૂપ : જનરલ કનિંગહામ
મદ્રાસ ગવરમેંટ કોમ્યુનીક, ૩૦-૧૨-૨૯ નો
ભાવનગર સ્ટેટના સંસ્કૃત અને પ્રાચીન શિલાલેખ : પ્રો. પીટરસન કૃત
ભગવાન પાર્શ્વનાથ · મુદ્રિત સુરત ૧૯૮૭
મેરૂતુંગ વિચાર શ્રેણી
મથુરાના શિલાલેખો : ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા કૃત
મથુરા લાયન કેપીટલ પીલર
તીર્થમાળાનું સ્તવન · કવિ સમયસુંદર કૃત
માલવિકાગ્નિમિત્ર
મથુરા એન્ડ ઇટ્સ એન્ટીકવીટીઝ : ૧૯૦૧
મોહન જાડેરો (છૂટું છપાયુ)
મુદ્રારાક્ષસ
યતિ રુપભદત્તનો તિલોયપન્નતિ ગ્રંથ
રાજતરંગિણિ
રૂલર્સ ઓફ્ ઇન્ડિયા સીરીઝ—અશોક
શત્રુંજય મહાત્મ્ય—ધનેશ્વરસૂરિનું
વીર ચરિત્ર–હેમચંદ્રસૂરિ
સમરાદિત્ય કથા–હરિભદ્રસૂરિ
'સુધા' (માસિક) ૧૯૯૦ માર્ગશીર્ષ (?)
હીસ્ટરી ઓફ્ ઓરીસ્સા . બે ભાગ : આર. ડી. બેનરજી કૃત.

ગ્રંથ પ્રશસ્તિ

આખુય પ્રાચીન ભારતવર્ષનું પુસ્તક નવીન શૈલીએ જ તૈયાર થયું હોવાથી તેના પ્રથમ ભાગમાં જ તેના સર્જન વિશે ખુલાસો કરવા આવશ્યક લાગ્યુ હતું. ઉત્તરોત્તર ત્રણ વિભાગો પ્રગટ થઈ ગએલ હોવાથી, તેના ખુલાસાની હવે અપેક્ષા રહેતી નથી. જેથી પ્રથમ વિભાગે જે પૃષ્ટો ૨૮, બીજામાં ૧૦ અને ત્રીજામાં ૭।। રોકવાં પડયાં છે તે માટે આ ચતુર્થ વિભાગે તો તેથી પણ કમતી કરવાં રહેત; પરતુ બીક રહે છે કે કદાચ તે નિયમ અહીં ન પણ સચવાય; કેમકે જેમ વિભાગ વધતા જાય તેમ વાંચનનાં ક્ષેત્ર અને વિશાળતા પણ વધે, એટલે વિવેચકોના મતભેદ પણ વધારે પ્રમાણમાં બહાર પડે તે સ્વભાવિક છે.

આવી રીતે બહાર પડતા વિવેચનોનો ઉત્તર વાળવાનું આ સ્થાને નથી, તેમ જરૂર પણ ન ગણાય; પરંતુ તેમ કરતાં બે સ્થિતિ ઉભી થાય છે. જો મતભેદનો ખુલાસો નથી અપાતો, તો અમે રજુ કરેલા વિચાર ખોટા છે એમ અમે પોતેજ સ્વીકાર કરી લીધાની માન્યતા પ્રસરે છે અને ખુલાસો આપવા પ્રયત્ન કરાય છે તો, જેમ એક ભાઇએ જણાવ્યુ છે તેમ ' પડયા પણ તગડી ઉંચી ' અથવા અહંકાર અને અભિમાનનું આળ માથે ચોંટે છે. બીજા પ્રકારની સ્થિતિમાં જો કોઈ જાતની હાનિ પહોંચતી હોય તો અમને એકલાને જ છે, જ્યારે પહેલી સ્થિતિમાં તો આખા ઇતિહાસને હાની પહોંચે છે. આ વસ્તુસ્થિતિમાં જાતિ વિષયક હાનિને ગૌણ લેખી, ઇતિહાસને થતી સર્વ સામાન્ય હાનીને બચાવી લેવી તે કર્તવ્ય છે. જેથી થોડી ઘણી પણ અત્ર ઉપયોગી લેખાય તેટલી સમજૂતિ આપીશું. આવી સમજૂતી આલેખવાનુ ધોરણ આપણે ' ભૂમિકા 'ના શિર્ષક તળે રાખ્યુ છે.

(અ) ભૂમિકા

સમર્થન આપનાર જે અનેક અભિપ્રાયો, અવલોકનો કે અભિનદન પત્રો મળ્યાં હોય તેનો ઉલ્લેખ કરવો તે આત્મશ્લાઘા કહેવાય માટે તેની સંખ્યા ગમે તેટલી વિપુલ હોય તોયે જતી કરવી જ ઉચીત ગણાય છે. જ્યારે વિરૂદ્ધ પડતી ગમે તેવી નાની ટીકા હોય તો પણ તેને લક્ષમાં લઈ, તેમાંથી ગ્રાહ્ય હોય તેનો અમલ કરવાથી આપણને મજબૂતી મળે છે. આવાં થોડાંક ટીકાસ્થાનો અમારી નજરે પડયાં છે; (૧) શ્રીયુત દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીજીએ પ્રાચીન ભારતવર્ષનું "પ્રસ્થાન" માસિકમાં અવલોકન લીધું છે; તેમાં તથા કરાંચી મુકામે મળેલ સાહિત્ય પરિષદના એક વિભાગીય પ્રમુખ તરીકે વાંચેલ

ભાષણમાં, કાઢેલા ઉદ્ગારમાં (૨) ૧૯૩૬ના "ગુજરાતી સાહિત્ય સભા"ના રીપોર્ટમાં તેના સમીક્ષક રા. રા. પ્રોફેસર માંકડે અમારા પુસ્તક વિષે પ્રગટ કરેલા વિચારમાં (૩) "મુંબઈ સમાચાર" નામે દૈનિકમાં શ્રીયુત મિ. ઝવેરીએ કોઇ પણ જાતની દલીલ આપ્યા વિના ટાંકેલા પોતાના અનેક નિર્ણયોમાં (૪) અને પૂ આ. મ. શ્રી. ઇન્દ્રવિજય સૂરિએ બહાર પાડેલ અનેક કૃતિઓમાં. ઉપરના ચારેનાં સમાધાનનો પ્રયાસ હવે એક પછી એક કરીએ

(૧) શ્રીયુત દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીજીના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કાંઈ દલીલોની અપેક્ષા ન જ રખાય; તેમ તે સ્થિતિમાં પોતે ગમે તેવાં વિશેષણો વાપરે તોયે સર્વને મૌનજ સેવવું રહે; એટલે તે બાબત આપણે જતી કરવી રહી; બાકી અવલોકનમાં પણ દલીલો જેવું થોડું જ દાખવ્યુ છે, માત્ર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં અમને ધર્માંધ-પણાના, અહંભાવના ઈ. ઈ. ઇલકાબો છૂટે હાથે આપ્યે ગયા છે, પરંતુ તે ઇલકાબો પોતાને લાગુ પડે છે કે અમને, તે તો ભાવી નક્કી કરે તે ખરૂં અત્ર તેમની એક શંકાનો ઉત્તર આપવો જરૂરી છે. પરિશિષ્ટકાર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ અવતિપતિઓના સમય બાબત ત્રણ ગાથા ટાંકી છે, તેના અર્થ ડૉ. શાંતિલાલ નામના વિદ્વાને ચાલી આવતી માન્યતા પ્રમાણે કરી બતાવ્યો છે. જ્યારે અમે જુદીજ રીતે કરી બતાવ્યો છે. એટલે શ્રીમાન શાસ્ત્રીજીને તે બહુ આકરૂ પડયુ છે અને તે માટે પોતાના તરફની સંગીન દલીલ આપવાને બદલે (૧)માત્ર બોલે છે કે 'આધાર એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદા જુદા'; આ વાકયને પણ જો એક દલીલ જ ગણાતી હોય તો જણાવવું રહે છે કે કાયદાની કોર્ટો હાલમાં અનેક દરજ્જાની ગણાય છે. સૌથી નાની મુનસફની, તેના ઉપર સેશન્સજજ, તેના ઉપર હાઈ કોર્ટ, તેની ઉપર ફુલબેંચ અને છેવટ પ્રીવી કાઉન્સીલ; એક કેસ જે મુન્સફની કોર્ટમાં ચાલ્યો હોય અને તેનુ પરિણામ સંતોષકારક ન હોય તો ફરિયાદી તેને તેજ કાગળો લઈને એક પછી એક ઉપરની કોર્ટમાં જાય છે. અને પાંચે કોર્ટોમાં કોઈ વખતે જુદા જુદા નિર્ણયો પણ આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વે પાસે "કાગળો—આધારો એક જ હોવા છતાં નિર્ણય જુદા જુદા" કાં આવતા હશે તેનો કાંઇ ખુલાસો છે કે?

(૨) રા. રા. પ્રો. ડોલરરાયજી માંકડ; તેમણે રીપોર્ટમાં અમારા પુસ્તક વિશે અભિપ્રાય દર્શાવતાં એવી તો શબ્દ અને વાકય રચના કરી છે કે ગુજરાતી ભાષાના નિષ્ણાત તરીકે તે તરી આવે અને બીજા પક્ષે આપણને તેમના હાથ તળે બેસીને જ ગુજરાતી ભાષાનુ જ્ઞાન મેળવવાનુ મન થયાં કરે; તેમને બે બાબતનો દોષ મુખ્ય પણે લાગ્યો છે. એક તો ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં ન દાખલ કરવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે જેથી પુસ્તકને શુદ્ધ ઇતિહાસ ન કહેવાય; અને બીજો, દલીલ કરવાની તથા

(૧) અમને એક અન્ય વિદ્વાને કહેલ શબ્દો અત્રે યાદ આવે છે તેમના કહેવાનો સાર એ હતો કે શ્રીમાન શાસ્ત્રીજીને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજુ હશે પરન્તુ પ્રાચીન ભારતવર્ષનો નહીં હોય. નહીં તો રીતસરની દલીલો આપત.

સારાસાર તારવી કાઢવાની પદ્ધતિ બાબતનો છે. પહેલી બાબત વિશે એમ ઉત્તર આપવાનો કે, ઇતિહાસ કોને કહેવો તે પ્રશ્ન મતમતાંતરનો છે. તે વિશે અમારા કેટલાક વિચારો પુ. ૧ ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા છે. વિશેષમાં "પ્રસ્થાન" માસિકમાં ૧૯૯૪ ના કાર્તિક માસના અંકમાં "ઇતિહાસનુ પરિશીલન" નામે જે વિદ્વતાપૂર્ણ લેખ અત્રની કોલેજના અધ્યાપક રા. રા. કેશવલાલ હિમતરામ કામદારે લખ્યો છે તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવા રજા લઈએ છીએ બીજો દોષ જે તેઓશ્રીએ મૂક્યો છે તે જાણવા તથા વિદ્યાર્થી તરીકે તેમાંથી શીખવા યોગ્ય તત્ત્વો ગ્રહણ કરવા, તેઓશ્રીને અમદાવાદમાં જ એક વખતે અમે રૂબરૂ મળ્યા હતા. ત્યારે થોડીક ચર્ચા થઇ હતી તેનો સાર એ હતો કે, તેમણે અમારૂં પ્રથમ પુસ્તક તેમજ તેની પ્રસ્તાવના વાંચી નથી; બનવા જોગ છે કે જો વાંચ્યુ હોત તો તેમને દેખાતી ત્રૂટીઓ વિશેનુ સમાધાન તેમાંથી મળી રહેત એટલે નિરૂપાયે બીજી વખત સર્વ પુસ્તકો સહિત મળવા ઉપર મુલતવી રાખ્યુ. તે બાદ કરાંચી મુકામે તેમના નિવાસસ્થાન ઉપર બે વખત અમે મળ્યા પણ સમયના અભાવે તે મુદ્દાઓ ચર્ચી શકાયા નથી. ત્યાથી આવ્યાબાદ બે ત્રણ વખત પત્રદ્વારા તેના જવાબની ઉઘરાણી કરી પણ છે. પરંતુ ઉત્તર મળ્યો નથી એટલે હવે જયારે વળી બને ત્યારે ખરૂં.

(૩) મુંબઈ સમાચારના એક લેખક શ્રીયુત ઝવેરી–તેમણે લગભગ અઢી ડઝન જેટલા પોતાના નિર્ણયો જ કેવળ જણાવી દીધા છે. તે નિર્ણયો ઉપર આવવાને તેમને શું શું કારણો મળ્યાં હતાં તેનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી. બલ્કે પૂ. આ. મ. ઇન્દ્રવિજયસૂરિ મહારાજના જ સર્વ પ્રશ્નો અને નિર્ણયો કેમ ઉતાર્યા ન હોય અથવા કેમ જાણે તેમની નિશ્રામા રહીને જ આખોયે લેખ લખાયો ન હોય તેવો આભાસ ઉભો થાય છે આ સ્થિતિમાં તેમને સ્વતત્ર જવાબ ન આપતાં, ઇન્દ્રવિજયસૂરિજી માટેનો નીચે જણાવેલ ઉત્તર વાંચી જવા વિનંતિ છે.

(૪) પૂ આ. મ. ઈન્દ્રવિજયસૂરિ અમારી કૃતિમાં અપૂર્વ રસ લેતા માલમ પડયા છે. ઈ. સ. ૧૯૩૭ના મે માસ સુધીમાં તેમણે જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી અને તેમાં કયાં કયાં તેમણે ઉંધે રસ્તે વાચકોને દોર્યા છે તેનું દિગ્દર્શન પુસ્તક વિભાગ ૩ ની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૦ થી ૧૪ સુધીમાં ટૂંકમાં દોરી બતાવ્યુ છે. તે બાદ તેમના તરફથી ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયેલ અમે નિહાળ્યાં છે (૧) પ્રાચીન ભારતનુ સિંહાવલોકન (૨) મથુરાનો સિંહધ્વજ[૨] અને (૩) મહાક્ષત્રપ રાજારૂદ્રદામા. પાછળના બે પુસ્તકો દેખીતી રીતે અમોને સ્પર્શતા નથી પરંતુ અમોએ જાહેર કરેલ માન્યતાના ખડન માટેના તેમાં વારંવાર ઇસારા કરાયલ હોવાથી તેનાં નામ અત્રે ઉતાર્યાં છે. આ ઉપરથી જે એક બે વિદ્વાનોએ તે સર્વે જોયાં–વાચ્યા હશે તેમણે પૃચ્છા પણ ચલાવેલ કે, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ ઉપર ઇંદ્રવિજયસૂરિને આટલો બધો વેરભાવ થવાનુ કારણ શું ? અમારા કાને તે વાત આવી ત્યારે ત્યારે અમે

(૨) સિંહધ્વજ નામ તેમણે શા માટે આપ્યું હશે તે તેઓશ્રીએ કયાંય જણાવ્યુ નથી. મૂળ શબ્દ તો Lion-capital Pillar છે; જેનો અર્થ સિંહસ્તભ થઈ શકે.

એટલો જ જવાબ આપેલો કે અમારૂ પુસ્તક બહાર પાડ્યુ તે પહેલાં તેમજ પછી પણ, જ્યાં સુધી ગુજરાતમાં–કાઠિયાવાડમાં તેઓશ્રી વિચરતા હતા ત્યાંસુધી અમે સારી રીતે તેમના સમાગમમાં આવ્યા છીએ. એટલે ત્યાંસુધી વેરભાવ તો એક બાજુ રહ્યો પણ કોઈ રીતે અપ્રીતિનો ભાવ પણ દર્શાવાયો નથી ! બાકી તો જેની પાસે જે વસ્તુ વધારે હોય તેનુ તે દાન આપે છે, અથવા સ્વભાવ પડયો હોય તેનું નિવારણ શું ?

તે તેમનાં ત્રણે પુસ્તકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જોયાં છે. તે વિશે બોલવા જતાં અનેક ઇલ્કાબોની નવાજેશ આવી પડશે જ, છતાં હિંમતપૂર્વક સંક્ષિપ્તમાં કહી શકાય તેમ છે કે, એક બે નાની વિગત સિવાય, અન્ય કોઇ -પણ મહત્વનું તત્ત્વ તેમાંથી ગ્રહણ કરવા જેવું નીકળ્યુ નથી. સવિસ્તર તો ઉત્તર આપવાનો તો અવસર જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ખરો, પરંતુ એક બે મુદ્દા જે વાચક વર્ગને ખાસ જણાવવા યોગ્ય છે તે અત્ર રજુ કરીશું. વસ્તુ સંગ્રહ કરવાનો તેમણે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે, વળી અનેક આધારો અને પ્રમાણો ટાંકીને પાનાંને પાનાં ભરાય તેટલું લખાણ પણ ઉપજાવી કાઢયુ છેઃ આ બધાંથી અમે પણ ઘણા પ્રમાણમાં માહિતગાર છીએ, છતાં અમોએ જે નવાં નિર્ણયો કે અનુમાન બાંધ્યાં છે અને તેમ કરવા માટે કારણો અને વિગતો દર્શાવી છે, તેમાંની એકે પોતે વાંચતા નથી, વિચારતા નથી, ખંડન કરતા નથી; પરંતુ જે વસ્તુઓ કયારની જાણી ચૂકાઇ છે, ચર્વિતચૂર્ણ થઈ ગઈ છે, તે વારંવાર ગાયા જ કરે છે તેનો અર્થ શું ? પોતે સંગ્રાહકનો પાઠ ભજવે છે પણ સાથે સાથે રજુ કરાતી દલીલો ઉપર વિચાર કરી, સંશોધકના માર્ગે વળી જાય તો ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું આપી શકે. એક જ દૃષ્ટાંત આપીશું. મથુરાના સિંહધ્વજવાળી પુસ્તિકામાં ઇતિહાસના વિષયમાં વર્તમાનકાળે સત્તાસમાન ગણાતા મહાધુરંધર એવા બે પાંચ કે દશપંદર નહીં, પણ ત્રેવીસ ત્રેવીસ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવીને તેમણે રજુ કર્યા છે; તે સર્વનો એક જ ધારો અભિપ્રાય વાંચતાં તે બાબતમાં આપણે હાથ જ ધોઈ નાંખવા રહે છે. પરંતુ તે અભિપ્રાયો મેળવવામાં તેમણે એવી સિફ્તથી કામ લીધું છે કે, ઇતિહાસના વિષયથી અપર રહેલ વાચક વર્ગને તે સહેલાઈથી ખબર જ ન પડે. તેમણે પ્રથમ તો ૧૫–૭–૩૭ની મિતિનો એક છાપેલ પરિપત્ર, ઉપરના ત્રેવીસે વિદ્વાનોને પાઠવ્યો લાગે છે; અને તે પણ એવા રૂપમાં કે ચાલુ આવતી માન્યતાનુ સ્વરૂપ રજુ કરતા વાકયોમાંજ; કે જેનો ઉત્તર, હા કે ના, જેવા થોડા શબ્દોમાં જ અથવા તો તેવા મીતાક્ષરી વાકયોમાં જ આવી જાય. પરિપત્રમાં જો તેમણે ચાલુ માન્યતાથી ઉલટ જવામાં અમારી શું શું દલીલો છે અથવા અમને શું શું સંયોગો છે તેઓનું વર્ણન કર્યું હોત કે ટૂંકમાં પણ તેનો ચિતાર આપ્યો હોત, તો તો જરૂર તે ઉપર વિચાર કરીને જ તેઓ પોતાનો અભિપ્રાય આપત (આ હકીકત વધારે સ્પષ્ટતા પૂર્વક જરા આગળ વર્ણવી છે તે વાંચી જુઓ) એટલે સ્વભાવિક છે કે અમારા પુસ્તકથી જે કોઈ અપરિચિત છે, તે જેમ ભારપૂર્વક કહી શકે છે કે, અશોક અને પ્રિયદર્શિન એક જ છે એટલેકે ભિન્ન નથી; તેમ આમણે પણ અદ્યાપિ પર્યંત માન્ય રહેલી સ્થિતિને જ સંમતિ દર્શાવી દીધી દેખાય

છે. મતલબ કે, ત્રેવીસે વિદ્વાનોના અભિપ્રાય આ સિંહસ્તૂપ વિશેની કેવળ અગ્રાહ્યક સ્થિતિદર્શક છે. હવે જ્યારે આ ગુજરાતી પુસ્તકનો અનુવાદ થઇને ઇંગ્રેજીમાં બહાર પડે છે (પ્રથમ ભાગ તૈયાર પણ થઇ ગયો છે તે વિશે આગળ જુઓ) ત્યારે ઉમેદ રહે છે કે, અનેક વિદ્વાનોના કરકમળમાં તે પહોંચશે, તે ઉપર વિવાદ-ચર્ચાઓ બહાર પડશે અને પરિણામે જે શુદ્ધ હશે તેજ તરી આવશે.

બાકી રૂદ્રદામાવાળી પુસ્તિકામા જૂની પ્રણાલિકાએ, કે કોણ જાણે કયા સાધનોદ્વારા (કયાંય બહુ આધાર જેવુ આપેલ ન હોવાથી) સમય પરત્વે તેમણે કામ લીધું છે, કે જાહેર કરેલ વિગતોમાં, પાને પાને, પારીગ્રાફે પારિગ્રાફે અને કેટલેક ઠેકાણે તો વાકયે વાકયમાં પરિસ્થિતિ સુધારો માંગી રહી છે. ખરી વાત છે કે પરદેશી વિદ્વાનો પાસેથી પ્રારંભમાં આપણને ઘણું ઘણુ શીખવાનુ મળ્યુ છે, પરંતુ હમેશાં તેઓનુ જ માર્ગદર્શન સ્વીકારવું અને આપણામાં તો પરાલબન સિવાય કાંઈ છેજ નહીં, એવી લાચાર સ્થિતિ સેવ્યા કરવી તે કયા પ્રકારનું માનસ કહેવાય?

ઉપરમાં કહેવામાં આવ્યુ છે કે પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવામાં તેમણે એક પ્રકારની સિફ્ત જે વાપરી છે તેનુ વર્ણન સ્પષ્ટતા પૂર્વક આગળ આપ્યુ છે. તે અત્ર હવે સમજાવીશું. તેમણે પરિપત્રમાં શું શબ્દો લખ્યા છે તે આપણે જો કે જાણતા નથી પરંતુ, તેમના પત્રનો જવાબ, કલકત્તા મ્યુઝીઅમ વાળા પ્રો. રામચંદ્રમજીએ તા. ૨૪-૭-૩૭ના રોજે આપ્યો છે તેમાંથી કાંઇક માહિતી મળી જાય છે જ. તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છેઃ—

With reference to your letter of the 15th Inst, inquiring if the Mathura Lion Capital inscription contains any reference to Jaina affairs or names of Nabapana, Bhumak or Nanaka, I have to give you a reply in the negative= આપે જે પત્ર તા. ૧૫ મીનો લખેલ છે અને જેમાં પૂછવામાં આવ્યુ છે કે, મથુરા સિંહસ્તૂપમાં જૈનધર્મ પરત્વે કાંઇ હકીકત છે અથવા તો નહપાણ, ભૂમક કે નનકમાંથી કોઈનાં નામ તેમાં આવે છે; તો ઉત્તરમાં મારે નકાર જ ભણવો રહે છે. મતલબકે બન્ને પ્રશ્નનો ઉત્તર તેમણે નકારમાંજ દીધો છે. આ પત્રલેખન પૂ આ. મ. શ્રી. એ અમારા પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચાર પરત્વે કરેલ છે. એટલે પોતે અમારા નામે એમ કહેવાને માંગે છે કે, કેમ જાણે અમે એવું કહ્યુ છે કે, તે મથુરાસ્તૂપમાં જૈનને લગતી હકીકત દર્શાવી છે તથા તેમાં નહપાણ અને ભૂમકનાં નામ લખાયલ છે. (નનક નામ કયાંથી તેઓએ ઉતાર્યું? તે તો હજુ આ પ્રથમવાર તેમના જ તરફથી સાંભળવામાં આવ્યુ છે એટલે તે વિશે અમો મૌન જ સેવીશું) તો અમારી તેઓશ્રીને વિનમ્રભાવે વિનતિ છે કે, અમે કયાં આવું વિધાન કર્યું છે તે મહેરબાની કરીને તેઓ જણાવશે.

બાકી અમે જરૂર એટલું તો કહ્યું છે જ, કે ક્ષહરાટ નહપાણ પોતે સિંહસ્તંભમાં દર્શાવેલ મહાક્ષત્રપ રાજુવુલનો સમકાલીન છે. તે માટે જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩ પૃ. ૬૧નું અવતરણ પણ ટાંકી બતાવ્યું છે (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૨૩૪ ટી.

નં. ૧૩) કે "It is obvious that Nahapana was a contemporary of Rajuvula* the Mahakshatrapa of Mathura=દેખીતું છે કે, મથુરાનો મહાક્ષત્રપ રાજુવુલ અને નહપાણ સમકાલીન છે." આ ઉપરાંત અન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો મળવાથી, તે સર્વે પરિસ્થિતિને ગુથીને અમે અનુમાન તારવી કાઢયુ છે; જેને ચારે તરફથી સમયના આંકડાવડે સમર્થન મળવાથી સત્ય ઘટના તરીકે જાહેર કરી છે. પરતુ પોતે મુદ્દો ન સમજવાથી, જે અમે બોલ્યાં પણ ન હોઇએ તેવાં વિધાનો અમારા નામે કરીને, વાચકોને ભ્રમમાં જ નાંખવા ધાર્યું હોય, ત્યાં દોષ કોનો? અગાઉ પણ અનેક વખત આજ પ્રમાણે તેમણે પગલાં ભર્યાં હતાં, અને તે વખતે પણ દુઃખિત હૃદયે અમારે જાહેર વર્તમાનપત્રમાં તેનાં દૃષ્ટાંતો આપીને તેનું સત્ય બતાવવું પડયુ હતું.

ઉપરમા લેખિત સાહિત્યની વાતો કરી; તેવોજ એક મૌખિક પ્રસંગ વર્ણવીશ. આપણા ગુજરાતના એક નામાંકિત વિદ્વાનને અમે બહાર પાડેલ પુસ્તકો લઈને ખાસ મળવા જતાં નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તરી થઈ હતી. પ્રથમ અમારાં પુસ્તકો તેમની પાસે રજુ કર્યાં.

(૧) પ્ર૦ શેનાં પુસ્તકો છે? ઉ૦ 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ'નાં: તેમણે વળતો જવાબ આપ્યો કે તે વિશે મે સાંભળ્યુ છે.
(૨) પ્ર૦ શું? ઉ૦ હં, આગળ ચલાવો.
(૩) પ્ર૦—આપે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. ઉ૦—ના.
(૪) પ્ર૦—આપની પાસે આ પુસ્તકો મૂકી જઉ છુ અવકાશે જોઈ જશો; ઉ૦—વાંચવાનો અવકાશ નથી તેમ જોવાં પણ નથી. આવાં પુસ્તકો પ્રગટ પણ થવાં ન જોઈએ.
(૫) આપે પુસ્તક વાંચ્યાં નથી, જોયાં નથી તો આવો અભિપ્રાય શા ઉપરથી બાંધો છો?
ઉ૦—તે વિશે બીજાઓ પાસેથી ખૂબ સાંભળ્યુ છે એટલે હવે જોવાં જ નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં પૂર્વબદ્ધ વિચારોનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હોય ત્યાં બીજો ઉપાય કયાં રહ્યો? વિવેકપૂર્વક સલામ કરી છૂટો પડયો.

આ પ્રમાણે પુસ્તક માંહેલી હકીકતની વિરૂદ્ધતાની સ્થિતિ જ્યાં સુધી જાણવામાં આવી ત્યાં સુધી વર્ણવી છે. ત્યારે બે સ્થાને વળી જુદાજ સ્વરૂપે તે નિહાળાઈ છે. (એક) કાશીથી પ્રગટ થતી નાગરી પ્રચારણી સભાની પ્રત્રિકા ભા. ૧૯ અંક ૧. વૈશાખ ૧૯૮૧ના અંકમાં લગભગ ૬૫ પૃષ્ઠોનો ઉજ્જૈનના શ્રી. પ સૂર્યનારાયણ વ્યાસે પોતાના નામે "પદચ્યુત મહારાજા અશોક અથવા સમ્પ્રતિના શિલાલેખો" વાળો અમારો આખોય લેખ ઉતાર્યો છે. પત્રકારે અથવા લેખક મહાશયે આવા પ્રસંગે મૂળ લેખક પ્રત્યે જે સૌજન્યઋણ બતાવવું જોઇએ તે બતાવ્યુ નથી. અલબત કયાંક કયાંક (ચાર-પાંચ સ્થાને) અમારૂં નામ લેવાઈ ગયું છે

---

* તેમની માન્યતા એમ છે કે (જુઓ તેમનું પુસ્તક, મથુરાનો સિંહધ્વજ પૃ ૧૯ પંકિત ૨૩) વાસ્તવમાં સિંહધ્વજની પ્રતિષ્ઠા વખતે નહપાણની હસ્તી જ હતી નહીં, તે તો સો વર્ષ પછી થયો છે. કોઇ વિદ્વાન તેનો ઉલ્લેખ કરતો નથી (તો પછી જ. બો બ્રં રો. એ. સો ના લખાણનો અર્થ શુ?) આવી તો કેટલીયે અજ્ઞાન પૂર્ણ ટીકાઓ તેમણે કરી દીધી છે. પરતુ તે અહીં અસ્થાને કહેવાય એટલે જણાવીશું નહીં.

પરંતુ આવા કિસ્સામાં જે સ્થાને મૂળ લેખકનું નામ નોંધાવું રહે તે પ્રમાણે તો મૂકાયું નથી જ. આ બાબતમાં પત્રકાર સાથે વ્યવહાર થતાં કાંઇક સંતોષકારક ખુલાસો મળી ગયો છે. (બીજો) પુના શહેરથી પ્રગટ થતા "ચિત્રમય જગત" ૧૯૩૫ ડીસેંબરના અંકમાં શ્રીયુત રસીકલાલ દામોદરે સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત અને પં. ચાણક્ય સંબંધી દશેક કોલમનું લખાણ અમારા "પ્રાચીન ભારતવર્ષ" બીજા વિભાગમાંથી ઉતાર્યું છે. તેમાં પણ શિષ્ટોપચાર સચવાયો નથી પરંતુ ઉપરના લેખમાં છૂટું છવાયું બેએક વખત નામ લેવાઈ ગયું છે. આ બાબત પત્રકારને વિનતિપત્રથી પૂછાવ્યું પણ હતું પરંતુ તેમણે તો ઉત્તર વાળવાનું કે પત્ર સ્વીકારનું પણ સૌજન્ય સુદ્ધાં દાખવ્યું નથી. ખેર, અમારે તે વિષયનો વાંધો નથી; કેમકે વિદ્યાજ્ઞાન છે તે તો પ્રચાર માટે જ સર્જાયલું છે એટલે મૂળ હેતુ સરતો હોઇને અમારે તો તે બન્ને પત્રોનો તથા ભાઈઓનો તેટલે દરજ્જે ઉપકાર જ માનવો રહે છે

આટલું વિવેચન બહારથી આવેલ ટીકા પરત્વે થયું. હવે અમે અમારા તરફના વિચારો પણ થોડાક જણાવી દઇએ. પુ. ૩માં જબુદ્વીપની સીમા અમે દોરી બતાવી છે. જોકે કેટલીક હકીકત પરત્વે અમારૂં કથન બધબેસતું આવે પણ છે છતાં તેને સર્વથા સત્ય માની ન લેવા વિનતિ પણ કરેલ છે એટલે અત્યારે તો વિશેષ ઉહાપોહ માટે એક વિકલ્પ રજુ કરાયો છે એમ તેને સમજવું રહે છે.

બીજુ એક વકતવ્ય મોહનજાડેરો સંબધી કરવું રહે છે. અમરેલીવાળા શ્રીયુત પ્રતાપરાય મહેતા આ બાબતમાં ખૂબ રસ લઈ રહ્યા છે. વ્યવહાર પ્રસંગે તેમનું અત્રે પધારવું થતાં રૂબરૂ મળવું થયુ હતું. તેમની સાથેની ચર્ચાનો સાર એ આવ્યો હતો કે તે સ્થળનાં કે આસપાસમાંથી મળી આવતાં સર્વ અવશેષો, માટી અને પત્થરનાં જ છે; ધાતુંનું એકપણ ચિન્હ મળી આવ્યું નથી. એટલે ધાતુના યુગપૂર્વની જ તેની સંસ્કૃતિ માનવી રહે છે સિવાય કે અત્યારે પ્રવર્તી રહેલી માન્યતા જે ધાતુયુગની પૂર્વે માટી યુગ હતો તે ફેરવાઈ જવા પામે. તેમના કથન ઉપર વિશેષ વિચાર કરતાં એમ સૂચના કરવી રહે છે કે, મહાભારતનો સમય ત્યારે કયો લેખવો? જો મહાભારતનો સમય પ્રાચીન હોય, તો મહાભારતના સમયે ઉપરના નિયમ પ્રમાણે કોઈ ધાતુનું હથિયાર જ ન હોઈ શકે, પરતુ તેમ હોવાનું અત્યારે તો મનાતુંજ નથી. એટલે તો મોહન જાડેરોને જ પ્રાચીન કહેવું રહે અને એમ જો હોય તો મહાભારતમાં પણ મોહન જાડેરો વિશે કોઈક પ્રકારનો ઈસારો તો આવવો જોઇએ જ? તેમ પણ બન્યુ નથી, તો હવે તોડ શી રીતે કાઢી શકાય?

એટલે અમારી તરફથી ફરી ફરીને જણાવવાનુ કે, આખુયે પુસ્તક તદ્દન નવીન વિગતોથી તથા વિધાનોથી ભરપુર છે, તેમજ જ્યાં જ્યાં બન્યું ત્યા ત્યાં આધારો ટાંકી બતાવ્યા છે. બનવા જોગ છે કે અમને પુસ્તક પ્રસિદ્ધનો મહાવરો નહીં હોવાને લીધે વિગતોનુ દર્શન પદ્ધતિસર નહી થયું હોય. બાકી ઇતિહાસના આલેખનમાં જે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી કામ લેવું જોઇએ તે (જુઓ પુ ૨ મુખપૃષ્ઠનો શ્લોક તથા પુ ૨ની પ્રસ્તા૦ પૃ૦ ૧૩) યથાશક્તિ નજર રાખીને જ રજુ કરી છે. માથે આવી પડતા આક્ષેપો પણ નજર બહાર ન જવા દેતાં

તેના યથામતિ અગાઉથી ખુલાસા આપ્યા જ છે. છતાં જે કાંઈ દોષ જણાઇ આવે તે માટે અમે પોતાને જ જવાબદાર લેખીએ છીએ; તે માટે વાચકવર્ગની ક્ષમા યાચીએ છીએ. હવે આ ચોથા ભાગની પ્રસ્તાવના ઉપર આવીએ.

(આ) પ્રસ્તાવના

આખા પુસ્તકના ચાર ભાગને બદલે હવે પાંચ ભાગ કરવા પડયા છે તથા કરવા ધારેલા અગીયાર ખંડમાંથી પ્રથમના છ ખંડનું વૃત્તાંત, પ્રગટ થયેલ ત્રણ ભાગમાં અપાઇ ગયુ છે. ત્યાં સુધીની સ્થિતિ સર્વની જાણમાં છે. એટલે બાકી રહેતા બે ભાગમાં સાતથી અગીયાર સુધીના પાંચ ખંડનુ વર્ણન કરવું રહ્યું ગણાય. આ પાંચમાંથીયે સાતમા તથા આઠમા ખંડનુ સ્થાન ફેરફાર થયા વિના કાયમ રાખ્યુ છે. પરતુ ચેદિવંશનો નવમો, શત-વહનવંશનો દશમો અને કુશાન તથા ચષ્ઠાણવંશની હકીકતને લગતો અગીઆરમો ખંડ, એમ જે ક્રમ ઠરાવ્યો હતો તેમાં ફેરફાર કરીને વર્ણનોનો સંબંધ અને સમયને લગતી સમજૂતી બરાબર સરળતાથી મગજમા ઉતરી જાય તે હેતુથી, કુશાન–ચષ્ઠણવંશને નવમા ખંડે અને ચેદિવંશને દશમા ખંડે ગોઠવી, તેમનો આ ચોથા ભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે, જ્યારે શતવહન વંશનો આખોયે અગિયારમો ખંડ સ્વતંત્ર રીતે પાંચમા ભાગને માટે બકાત રાખ્યો છે. એટલે આ ચોથા ભાગના પૂર્વાર્ધના વર્ણનમાં કેટલેક ઠેકાણે ચષ્ઠણ–કુશાન વંશ કે ચેદિવંશની વિગત જોવાના આધાર બતાવતાં પુસ્તક પાંચમામાં જુઓ એવું લખાઈ ગયેલું દેખાઈ આવે છે તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

ખંડ સાતમો— આખા ગર્દભીલ વંશનુ વર્ણન અપાયુ છે. તેના ત્રણ પરિચ્છેદ પાડયા છે. ખરી રીતે ગર્દભીલ વંશના બેજ પરિચ્છેદ કહેવાય; પરતુ વચ્ચે સાત વર્ષ સુધી શક પ્રજાનો અવંતી ઉપર અમલ થવા પામ્યો હતો એટલે તે પ્રજાના અધિકારનુ વર્ણન એક પરિચ્છેદમાં આપી તેને આ ગર્દભીલવંશી રાજાઓના ખંડમાં જ સ્થાન આપવું પડયુ છે ત્રણે પરિચ્છેદમાં અત્યાર સુધી ભારતીય ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં ન જણાયલી હકીકતોનો જ મુખ્ય અંશે નિર્દેશ કરાયો છે. એટલે આખીયે વસ્તુ નવીન જ લાગે છે.

ખંડ આઠમો—સમયની કાળગણના–એટલે ભારતીય ઇતિહાસમાં કેટલા સંવત્સરો ક્યારે જણાયા છે; તેમની ઉત્પત્તિ, તેમનો સ્થાપક કોણ, સ્થાપનાનો સમય કયો તથા કયા કારણથી સ્થાપના કરવામાં આવી તે સર્વની સવિસ્તર નોંધ લીધી છે; તેમજ વિદ્વાનોનાં કથનોનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકી, તેમાં રહેલુ રહસ્ય, દાખલા દલીલો તથા ઉલટા સુલટા પ્રશ્નો ઉભા કરીને, એક પછી એક મુદ્દા લઈ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને છેવટે પાકા નિર્ણયો કરી બતાવ્યા છે. તેમજ ક્ષહરાટ સંવત, મહાવીર સંવત, ચષ્ઠણ સંવત આદિનાં નામ જે કદાપી નહીં સભળાયલ, તે સંવતો પણ શિલાલેખો, સિક્કાઓ તેમજ સરકારી દસ્તાવેજો સુદ્ધાતમાં પણ વપરાયા છે તે દૃષ્ટાંતસહિત સાબિત કરી બતાવ્યું છે. વિક્રમ સંવત એક વખત ગતિમાં આવ્યા બાદ કેટલીય વખત તેનુ પાછુ નામનિશાન જતું રહ્યું છે અને વળી અમુક સંજોગોમાં પુર્નજીવન પામ્યો છે તેનુ વર્ણન

આપ્યું છે, જે વળી ઓર નવીન જ વૃત્તાંત પુરૂં પાડે છે. તેમજ 'શક સંવત' ને લગતા છ પ્રકારના અર્થ, તેમનો આખોયે ઈતિહાસ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા વિકાસ તદ્દન નવીન રૂપેજ સારાયે ઇતિહાસમાં દેખા દે છે. વળી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવી અનેક વિગતો આ ખંડના બન્ને પરિચ્છેદમાં ભરેલી છે.

ખંડ નવમો—કુશાનવંશને લગતો છે. તેના ચાર પરિચ્છેદ પાડયા છે, ત્રણમાં ખાસ કુશાન વંશનું જ વર્ણન છે. અને ચોથામાં તે વંશના ક્ષત્રપો, એટલે ચષ્ઠણવંશી પશ્ચિમ હિંદના ક્ષત્રપોનું બયાન કર્યું છે. આમાં ચષ્ઠણ સંવત કેમ અને કયારે ઉભો થયો, ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપના અધિકાર કેવા હોય છે; ચષ્ઠણને શક કહેવાય છે તે વ્યાજબી છે કે કેમ? નહપાણ અને ચષ્ઠણની જાતિ, સમય તથા અન્ય પ્રકારે જે ભિન્નતા છે તે બધું બહુ જ રસભર્યું વાંચન રજુ કરે છે તથા અદ્યાપિ પર્યંત ચાલુ આવેલી માન્યતાને ઘણીયે રીતે ઉથલાવી નાંખતી નજરે પડે છે. કુશાનવંશી રાજાના વર્ણન માટે ત્રણ પરિચ્છેદ રોકવા પડયા છે. પ્રથમ પરિચ્છેદે તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન, નામાવળી અને વંશાવળીની ચર્ચા ઉપાડી તે બધું યથોચિત, સ્પષ્ટાકારે ગોઠવી દીધું છે. તેમાં મુખ્ય ખૂબી બે ત્રણ બાબત વિશે તરી આવતી દેખાશે. અત્યાર સુધી એક કનિષ્ક થયાનું જણાયું છે; જયારે બે કનિષ્ક થયાનું પુરવાર થાય છે. તેમજ રાજા હુવિષ્કે જે જુષ્ક નામથી ઓળખાવી તેનો અધિકાર હાથ લીધો હોવાનુ શીખવાય છે તેને બદલે હવે રાજા વઝેષ્ક નામની તદ્દન નવીન વ્યક્તિ દાખલ કરાઇ છે અને તેનુ નામ જ જુષ્ક હતું જયારે હુવિષ્ક તો કનિષ્ક બીજાની સગીર અવસ્થા દરમ્યાન રીજંટ તરીકેજ હતો, અને કનિષ્ક બીજો ગાદીએ આવતાં, તેણે પોતાના કાકા હુવિષ્કને તેમની જીંદગી સુધી કેટલાક વિશેષ અધિકાર આપી એક સ્વતંત્ર રાજકર્તા તરીકે પોતાના સામ્રાજયના અમુક ભાગ ઉપર હકુમતનો ભોગવટો કરવા દીધો હતો. આ પ્રકારની ઘણી ઘણી નૂતન વિગતો શિલાલેખો આધારે શોધી કાઢી સાબિત કરી આપી છે. ઉપરાંત આઠ નવીન પ્રશ્નો ઉભા કરીને સર્વેનુ વિગતવાર વર્ણન આપ્યુ છે તથા ઐતિહાસિક બનાવોની ગુંથણી કરી બતાવી છે. સૌથી આશ્ચર્યભર્યું એક તત્ત્વ તો એ છે કે, જે શક સવતનો પ્રારભિક સમય અદ્યાપિ પર્યંત ઈ. સ. ૭૮ નો મનાયો છે તેની સાલ કયાંક આઘીજ નીકળી પડે છે. તે આખુંયે પ્રકરણ નવીનજ સ્વરૂપ ધારણ કરતું દેખાય છે અને નિશ્ચિતપણે ઠરાવી આપેલ આ નવીન સમય પ્રમાણે, હવે પછી બની રહેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, જેને સમજવામાં કેટલીય મુશ્કેલીઓ, ગૂચવણો, શંકાઓ અને અનિશ્ચિતતાઓ ઉદ્દભવતી આવી છે તે સર્વેનુ સમાધાન કેવી સરળતાથી આવી જાય છે તે દ્દષ્ટાંતપૂર્વક બતાવી અપાયુ છે. એટલે તે ઠરાવી આપેલ નવીન સમયને કસોટીએ ચડાવી તેની સત્યતા પણ પુરવાર કરી આપી છે.

દશમો ખંડ—ચેદિવંશનો છે. તેણે પાંચ પરિચ્છેદ રોકયા છે. પ્રથમ પરિચ્છેદે પુસ્તક પહેલામાં જયાંથી ચેદિવંશનો ઇતિહાસ છોડી દીધો છે ત્યાંથી માંડીને, હાથી-ગુંફામાં નિર્દિષ્ટ રાજા ક્ષેમરાજ ગાદીપતિ થયો ત્યાં સુધીનુ અનુસંધાન જોડી બતાવ્યુ

છે. તે બાદ તેના તથા તેના પુત્ર વૃદ્ધિરાજના રાજઅમલનો સંપૂર્ણ વૃત્તાંત આપ્યો છે. બીજા પરિચ્છેદમાં ઇતિહાસકારોએ હાથીગુંફામાં દર્શાવેલ મગધપતિ પુષ્યમિત્ર–બૃહસ્પતિ-મિત્રને જે પુષ્યમિત્ર ઠરાવ્યો છે અને તેમ કરી પુષ્યમિત્રને ખારવેલનો સમકાલીન ઠરાવી આખા ઇતિહાસનું ચણુતર ઘડી કાઢયુ છે, તે સર્વ હકીકતની પોકળતા લગભગ વીસ જેટલી સંખ્યામાં Negative, Positive and Affirmative–નકારાત્મક, હકારાત્મક અને પૂરક પુરાવાઓ આપીને સિદ્ધ કરી આપી છે. એટલે કે ખારવેલનો સમય પુષ્યમિત્ર શુંગવંશીના સમસમયી તરીકે ઈ. સ. પૂ. ૧૮૦ની આસપાસનો જે મનાયો છે તેને બદલે તેની પણ પૂર્વે આશરે અઢીસદીનો હોવાનો તથા લેખમાં વપરાયલ ૧૦૩નો આંક નથી મૌર્યસંવતનો કે નથી નંદસંવતનો, તે પણ સાબિત કરી આપ્યુ છે. હાથીગુફાના લેખની સત્તરે પંક્તિઓના અનુવાદમાં રહેલી બરાબર ત્રણ ડઝન જેટલી ગેરસમજૂતિઓનો ઉકેલ કરી, તેની સત્યતાની ખાત્રી માટે તેજ લેખમાં વર્ણવેલી ઐતિહાસિક ઘટનાનો કેવી રીતે સુમેળ સંધાતો દેખાય છે તે બતાવી આપ્યુ છે; તેમજ રાજા ખારવેલના ધર્મ સંબંધી જે વિગતો દર્શાવાઈ છે તેનુ વિવેચન કરી કેટલીયે હકીકત ઉપર નવીન પ્રકાશ પાડયો છે. એટલે તે લેખ રાજકીય દૃષ્ટિએ ઘડાયો હોવાની જે માન્યતા છે તેના કરતાં ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કોતરાવાયો હોવાનું સ્પષ્ટ કરી આપ્યુ છે. આ ઉપરથી શિલાલેખની લિપિના ઉકેલમાં કેટલે દરજ્જે ભૂલ થઇ જાય છે તે હવે સ્પષ્ટ સમજાતું જાય છે; તેમજ ભૂતકાળના વિદ્વાનો ભૂલ ખાય જ નહીં; તેઓ જે વદે છે અથવા વદયા છે તે સર્વદા જડબેશલાક જ રહેવું જોઇએ; ઈ. ઈ. પ્રકારનું માનસ હવે પલટો માંગે છે. તેમજ શિલાલેખ અને સિક્કાના પુરાવા ઉપર જ કેવળ આધાર ન રાખતાં તેને ગણિતશાસ્ત્રની રિતીએ પણ ચકાસી જોવા જોઇએ અને તે પછી જ તેને નિશ્ચયપૂર્વક સ્વીકારી લેવું રહે છે. ચોથા પરિચ્છેદે લેખમાં વપરાયલ બે ત્રણ શબ્દો વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માંગતા હોવાથી તેનું વિવેચન કર્યું છે. તે શબ્દોમાં એક, પુસ્તકોદ્ધાર તથા દુષ્કાળને લગતો, બીજો મહાવિજય પ્રાસાદને લગતો અને ત્રીજો કલિંગજીન મૂર્તિને લગતો છે; પ્રસગોપાત આ સ્થાનમાં આવી રહેલી જગન્નાથપુરીના વિશ્વમદિર તથા તેમાં રહેલી શ્રીકૃષ્ણ, સુભદ્રા અને બળ-રામજીની ત્રિમૂર્તિઓનું વર્ણન આપી તે સબંધીની પ્રચલિત માન્યતામાં પરિવર્તન કરવી પડે તેવી હકીકતો દાખલા દલીલોપૂર્વક સમજાવાઈ છે, તથા મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા, હિંદુ અને જૈન, એક કે ભિન્ન તે પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. પચમ પરિચ્છેદે ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ સમજાવી તેમાં કયા કયા દેશો ગણાતા તેનો રસપૂર્વક ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢયો છે. તથા હિંદી આર્કીપેલેગોમાં પણ કેવી રીતે હિંદી સસ્કૃતિનું સરણ થવા પામ્યુ હતું તે સાબિત કરી બતાવ્યુ છે; છેવટે ખારવેલનું સામાજીક જીવન ચીતરી બતાવી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના જીવનની સાથે તુલનાત્મક વર્ણન કર્યું છે અને તેના મરણબાદ જે બે રાજાઓ થયા છે તેના રાજ્યે બનેલા બનાવોનું વૃત્તાંત આપી ચેદિવશની સમાપ્તિ કરી બતાવી છે. આ પ્રમાણે દશમાખંડના પાંચ પરિચ્છેદે પણ આગળના ખંડોની પેઠે ઘણી

ઘણી વસ્તુઓ તદ્દન નવીન આકારમાં જ પીરસવામાં આવી છે. આટલી ટૂંક નોંધ ઇતિહાસના વર્ણન સંબંધી છે.

ચિત્ર બાબતમાં—જણાવવાનું કે દરેકે દરેક ખંડમાં તેમાં પુરવાર કરાયલી હકીકતને સમજાવનારાં ચિત્રો શોધીકરીને રજુ કર્યાં છે. બધાંયે પુરાતત્ત્વના ભંડારમાંથી બહાર કાઢયાં છે. એક્કે કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢેલ નથી. અલબત્ત તેમને રજુ કરવાની શૈલી અને પદ્ધતિ અમારી છે પરતુ તે તો સમજૂતિ સરળ થાય તેટલા દરજ્જે અનુરૂપ બનાવવા પૂરતી જ છે. આ કથનની સત્યતા તે તે ચિત્રના વર્ણન માટે ટાંકેલ પૃષ્ઠો વાંચવાથી ખાત્રી થઈ જશે.

છતાં એક બે જે, ખાસ વિશિષ્ટતાઓ ઉપર ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી; જેને આપણે હવે કુશાન (જેવાકે કડફ્સીઝવાળા વંશના રાજાઓ), ક્ષહરાટ (જેવાકે નહપાણ, રાજુવુલ, પાતિક ઈ), ચષ્ઠણવંશી (જેવાકે ચષ્ઠણ, રૂદ્રદામન ઇ.) તથા હૂણ (જેવાકે તોરમાણ, મિહિરકુળ ઈ.) તરીકે ઓળખાવ્યા છે તેમાંના ઘણાખરાને અથવા બહુધા મોટા ભાગને સર્વ ઇતિહાસકારોએ શક તરીકે વર્ણવ્યા છે; બનવા જોગ છે કે એકલી શકસ્તાનની પ્રજાને જ શકના વિશિષ્ટ નામથી જે, ખરી રીતે ઓળખવી જોઇએ, તે ઘણા દૂર પૂર્વના સમયે કદાચ ઉપરની અન્ય પ્રજાની સાથે મિશ્રિત થઈ ગઈ હશે અને તે આધારે ભલે તે સર્વને શકના સામાન્ય નામમાં સમાવેશ કરાય પરતુ તેથી કરીને જે સમયનું આપણે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ, તે સમયે તો તે વ્યાખ્યા કોઇ રીતે સ્વીકારી શકાય તેવી નથી જ; તે પ્રથાએ જો કામ લેવાય તો તો સર્વ વિશ્વની પ્રજાને એક જ નામથી ઓળખી શકાય તેમ છે, અને તેમ લેખીએ તો વિધવિધ પ્રજાના ઇતિહાસ આલેખવાની આવશ્યક્તા જ નષ્ટ થઈ જાય છે. મતલબ કે, ઉપરની સર્વ પ્રજાને શક તરીકે સંબોધી શકાય તેમ નથી; અને સર્વ ભિન્ન ભિન્ન છે તે દર્શાવવા તે દરેકના અકેક રાજાની–કહો કે અકેક પ્રજાજનની–છબી, ચહેરો–પાસે પાસે ગોઠવી બતાવ્યાં છે જેથી તેમના ચહેરાની આકૃતિ, રેખા ઇ કોઇ રીતે એક બીજાને મળતા આવે છે કે કેમ તેની તુલના કરી લેવાય. બીજી વિશિષ્ટતા જગન્નાથપુરી અને ભુવનેશ્વરના મંદિરની રચના સંબંધી છે. તેની તુલના કરવી સુગમ પડે માટે, મૂળે જે ધર્મનાં તે માની શકાય અને પુરવાર કરી શકાય તેમ છે તે ધર્મનાં તેવાં સ્વતંત્ર અને પુરાતત્ત્વ સંબધી દૃશ્ય શોધીને સાથે સાથે મૂકયાં છે. આટલું વિવેચન ચિત્ર બાબતમાં નવીન સમજી લેવું રહે છે.

નકશાઓ—પૂર્વના ભાગોમાં જેમ રજુ કરાયા છે તેમ આમાં પણ પરાક્રમી કે નિર્બળ દરેક રાજાના રાજ્ય વિસ્તારનો ખ્યાલ તુરતમાં આવી જાય તેવી રીતે નવાજ ઉભા કરવામાં આવ્યા છે; દરેકના રાજઅમલની સીમાદર્શક માહિતી મળે તે માટે વર્તમાન પ્રાંતોની હદ પણ સાથે સાથે બતાવી છે; તે તે સમયે અન્ય પ્રાંતો ઉપર

કોની સત્તા જામી પડી હતી તે પણ ખ્યાલ આપી દીધો છે; જેથી તે સમયે બની રહેલા સર્વ બનાવોની વિહગદૃષ્ટિએ તુરત સમજ આવી જાય.

ચારે ખંડમાંના વર્ણવાયલા વંશોની નામાવલી ચાલુ રીત પ્રમાણે, પુસ્તક પુરૂં થતાં એકત્ર કરીને ઉતારી છે. જ્યારે તેમના સમકાલીનપણે કયા વંશના કયા ભૂપતિઓ હતા તે જોવા માટેના વંશવૃક્ષના કોઠાઓ પુ. ૩માં અપાયા છે એટલે ત્યાંથી નજર ફેરવી લેવા વિનંતિ છે.

આ પ્રમાણે પુસ્તકની સમાપ્તિ થાય છે. પુસ્તકના લેખનમાં તથા ચિત્રો રજુ કરવામાં જે જે ગ્રંથકર્તાઓ, લેખકો અથવા અન્ય વસ્તુઓના માલિકો વગેરેની મદદનો ઉપયોગ કરવો પડયો છે તે સર્વેનો ઉપકાર માનવા રજા લઈએ છીએ.

વિક્રમાર્ક ૧૯૯૪
અષાઢ શુક્લ નવમી
વડોદરા

વિદ્યોપાસક
ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

(ङ) પ્રકાશકોનું નિવેદન

આ વખતે પણ આ ભાગનું પ્રકાશન ધાર્યા પ્રમાણે સમયાનુસાર કરી શકાયું નથી એટલે દરજ્જે ક્ષમા તો જરૂર માંગવી જ રહે છે, પરંતુ વાચકગણ જાણીને ખુશી થશે કે તેમાં અમારો પ્રમાદ કારણભૂત નથી. કેમકે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે હવે ઈંગ્રેજી આવૃતિ બહાર પાડવાનું હાથ ધરાયું છે અને તેનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ પણ થઈ ચૂકયો છે ગુજરાતી વિભાગે પુસ્તકના પાંચ ભાગ થયા છે, પરંતુ ઈંગ્રેજી વિભાગે વસ્તુ તેને તેજ મુખ્યત્વે હોવા છતા, કેટલાક જરૂરી ફેરફારો કરવાથી ચાર ભાગ થયા છે એટલે હવે તેનાં ત્રણ ભાગ પ્રગટ કરવા રહે છે. આ ઉપરાંત "સુવાસ" નામનું સર્વ સામાન્ય માસિક કાઢીને સાહિત્યની સેવામાં અમે ઝ૫લાવ્યુ છે તેના ત્રણ અંક બહાર પણ પડી ચૂકયા છે. આ બે કારણને લઈને ગુજરાતી પુસ્તકને ત્રણેક મહિના અસુર થઈ છે. વાચકવર્ગને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તેમના તરફથી સર્વ શકય સહકાર, સહાનુભૂતિ અને સહાય અમારા સાહસમાં તેમના તરફથી મળતી રહેશે. આખાયે પુસ્તકના હવે પાંચ ભાગ થયા છે એટલે ભલે અમને ખર્ચનો બોજો વધે છે છતાં જે જે ગ્રાહકોએ પોતાનાં નામો નોંધાવી અમારા સાહસની કદર કરી છે તેમને તો ચાર ભાગની જે કિંમત રાખી હતી તેને તેજ કિંમતે એટલે રૂા. ૨૦) વીસમા આપવાના છીએ; જે ફેરફાર કર્યો છે તે એટલો જ કે આગળમા જાહેર કરી ગયા પ્રમાણે વધારાના ભાગની બંધાઈ અને પરચુરણ ખર્ચ મળી નામનો એક રૂપીઓ લેવાનુ ઠરાવ્યુ છે. એટલે કે પાચે ભાગ તેમને રૂા. ૨૧) એકવીસમાં મળે છે એમ ગણવું. જ્યારે હવેથી નવા થનાર ગ્રાહક માટે પણ આડુ અવળું કોઈ ધોરણ ન રાખતાં એક જ રીત ઠરાવી છે કે તેમને આખો સેટ રૂા. ૨૨।। સાડીબાવીસે આપવો, મતલબ કે જેમ ચાર ભાગ હતા ત્યારે છુટક કિંમત રૂા. ૨૫) હતી અને આખો સેટ લેનારને તે ઉપર ૨૦% કમીશનના કાપી આપી રૂા. ૨૦) લેતા હતા તેમ હવે પાંચ ભાગની છુટક કિંમત રૂા. ૩૦) છે અને ઉપરના હિસાબે ૨૦% કાપી આપતાં રૂા. ૨૪) થાય તેને બદલે ૨૨।। માં આખો સેટ આપવાનું ઠરાવ્યુ છે. અલબત એટલી સરત સાથે કે, તેઓએ પાંચમો ભાગ પ્રગટ થાય ત્યાંસુધીમાં નામ નોંધાવી લેવું જોઈએ; ત્યારબાદ ધોરણ પ્રમાણે રૂા. ૨૪) ચોવીસ ગણવા રહેશે.

આ સિવાય વિશેષ કાંઇ કહેવા પણું નથી. અંતમાં જે જે પુસ્તકોનો, સાધનોનો, –વ્યક્તિગત કે સંસ્થાઓની માલિકીના–કિંચિત યા મોટા પ્રમાણમા આ પ્રકાશન પરત્વે ઉપયોગ કરાયો છે તે સર્વેનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ, એજ વિનતિ.

વડોદરા : રાવપુરા
૧૯૯૪ અશાડ સુદ ૯

સેવકો
શશિકાન્ત એન્ડ કું. ના
સ્નેહવંદન

ચિત્ર પરિચય

નીચેના વર્ણનમાં પ્રથમનો આંક ચિત્રની સંખ્યાસૂચક છે, બીજો આંક તે ચિત્રને લગતો અધિકાર કયા પાને આ પુસ્તકમાં ઉતાર્યો છે તે બતાવવા પૂરતો છે; સર્વે ચિત્રોને સંખ્યાના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવ્યાં છે. તેથી કયુ ચિત્ર કયા પાને છે તે સહેલાઇથી શોધી કઢાય તેમ છે. કોઈ ચિત્ર તેની કોઈ વિશિષ્ટતાને અંગે આડુ અવળું મૂકવું પડયુ હોય કે એક કરતાં વિશેષવાર રજુ કરવું પડયુ હોય તો તે હકીકત તેનો પરિચય આપતાં જણાવ્યુ છે.

આગળની પેઠે આ પુસ્તકમાં પણ ચિત્રોને ત્રણ વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. (૧) સામાન્ય ચિત્રો (૨) પરિચ્છેદનાં મથાળાંનાં શોભનચિત્રો (૩) અને રાજ્ય વિસ્તાર બતાવતા તથા અન્ય ઔપદેશિક નકશાઓ.

પ્રથમ આપણે સામાન્ય ચિત્રોનુ વર્ણન કરીશું.

(અ) સામાન્ય ચિત્રો

આકૃતિ નંબર	વર્ણન પૃષ્ઠ	
૧	કવર	કલ્પવૃક્ષ અથવા કલ્પદ્રુમનું ચિત્ર છે; તેની હકીકત પુ. ૨ પૃ. ૨૮ માં સપૂર્ણ જણાવી છે તે ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનંતિ છે.
૨	૩૭૨	હિસ્ટરી ઓફ઼ ઈન્ડીયન એન્ડ ઈસ્ટર્ન આર્કીટેકચર; મિ. જેમ્સ
૩	૩૭૨	ફ઼રગ્યુસન કૃત પુ. ૧ પૃ. ૨૨૩ અને પૃ. ૪૯ માંથી અનુક્રમે લીધાં છે. બન્ને નિચે તેઓ સાહેબે "From a bas-relief at Amravati=અમરાવતીના કોતરકામ ઉપરથી" એવી નોંધ કરી છે. મતલબ કે આ બન્ને ચિત્રો અમરાવતી ટોપનાં અંશો છે. તેમનું વર્ણન છેક છેલ્લે હોવા છતાં મુખપૃષ્ઠે લેવાનુ કારણ એ છે કે મગલાચરણમાં ખાસ વિશિષ્ટતાસૂચક અને પૂજનીય વસ્તુ હોય તો રજુ કરવાનુ દુરસ્ત ગણાય છે. આ બન્ને વસ્તુ તે બન્ને મુદ્દા પૂરા પાડે છે. અમારી માન્યતા પ્રમાણેનું તેના ખાસ અધિકાર માટે વર્ણન પૃ. ૩૭૨ થી જોવા વિનંતિ છે. જ્યારે ફ઼રગ્યુસન સાહેબનું અસલ પુસ્તક કે જેમાંથી અમે આ ચિત્રો લીધાં છે તેમણે બીજુ વિશેષ વર્ણન જો કે આપ્યું નથી પરંતુ ચિત્રદર્શનના સ્થાન ઉપરથી તેમનો હેતુ બૌદ્ધધર્મનાં પૌરાણિક સ્મારકો રજુ કરવાનો જ માત્ર હોય એમ સમજાય છે.

આકૃતિ નંબર	વર્ણન પૃષ્ઠ	
૪	૧	સાતમા ખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદનું મથાળાચિત્ર છે. વિશેષ માટે શોભનચિત્રોના અધિકારનું વર્ણન જુઓ.
૫	૧૫	સાતમાખંડે દ્વિતીય પરિચ્છેદનું શોભનચિત્ર છે. અધિકાર વર્ણન માટે શોભાનચિત્રમાં જુઓ.
૬	૨૮	ભિલ્સા પ્રદેશનો નકશો છે. વિશેષ અધિકાર માટે નકશાના વર્ણનમાં જુઓ.
૭	૩૧	સાતમા ખંડના ત્રીજા પરિચ્છેદના શીરોભાગનું શોભનચિત્ર છે. વિશેષ અધિકાર માટે પરિચ્છેદ ચિત્ર જુઓ
૮	૫૯	આઠમા ખંડનો પ્રથમ પરિચ્છેદ–તેનુ શોભનચિત્ર છે. સમજુતિ માટે તેના અધિકાર–વર્ણને જુઓ.
૯	૮૯	આઠમા ખડના દ્વિતીય પરિચ્છેદનુ શોભનચિત્ર છે, અધિકારવર્ણન તે ઠેકાણે અપાયુ છે.
૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫	૧૦૬ થી આગળ	આ પુસ્તકની વર્ણનમર્યાદામાં નવ સંવત્સરો વપરાયાનુ અમારી નજરે પડયુ છે. તેમાંના છ સવત્સરોના પ્રવર્તકોના અથવા તો જેનાં સ્મરણમાં તે પ્રવર્તવાનુ મનાયું છે તેમના જે ચહેરા અમને લક્ષ્ય–પ્રાપ્ત થયા છે તે અત્ર રજુ કર્યા છે. નં. ૧૦ ૧૧, ૧૨ અનુક્રમે બુદ્ધદેવ, મહાવીર અને ઇસુભગવાનના મુખારવિંદો છે જેમના પ્રાતઃ સ્મરણીય સંવતો તે તે ધર્મના પ્રવર્તક ઉપરથી અનુક્રમે બૌદ્ધ, મહાવીર અને ઇસ્વીના નામથી આપણને સર્વ રીતે જાણીતા થઈ ગયા છે એટલે વિશેષ કાંઈ ન લખતાં માત્ર આટલોજ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂરિયાત દેખાય છે.

બાકી રહેલ ત્રણ, રાજકરની સત્તાના મહોરાંચિત્રો છે. તેમનાં નામો–નહપાણ, કનિષ્ક પહેલો અને ચષ્ઠણ છે. પૃ ૧૦૬ માં ક્ષહરાટ–સંવતના વર્તક તરીકે નહપાણના પિતા ભૂમકનું નામ લખ્યું છે પરંતુ ખરી રીતે તે ક્ષહરાટના સંવતનો પ્રવર્તક તો નહપાણજ છે. કેમકે ભૂમકે નથી કોતરાવ્યો કોઇ શિલાલેખ, કે નથી પડાવ્યો કોઈ સિક્કો, અલબત એટલું ખરૂ છે કે તેના રાજ્યકાળે કે જીવત અવસ્થામાં તેના પુત્રે શિલાલેખોમાં તે સંવતનો ઉપયોગ કર્યો છે જ. એટલે ઉપયોગ કરનાર ભલે નહપાણ હતો પરંતુ ઉપયોગ ભૂમકની હૈયાતીમાંજ તેમજ તેના રાજ્યકાળની આદિના સમયની ગણત્રીથીજ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી સ્થાપક તરીકે ભૂમકનું નામ અમે આપ્યુ છે. પરંતુ તેની જાતિના અનેક રાજકર્તાઓએ (મથુરાપતિ રાજુવુલ, સોડાષે, તક્ષિલાપતિ લીઅક અને પાતિકે) તેને ઉપયોગમાં લીધો હોવાથી ભૂમકનુ નામ તે સંવતને ન આપતાં, તે સર્વેની જ્ઞાતિ ઉપરથી ક્ષહરાટ સંવત નામ આપ્યુ છે.

કનિષ્ક પહેલાએ જે શક પ્રવર્તાવ્યો છે તેનું નામ અમે કનિષ્ક સંવત ન લખતાં કુશાન સંવત પસંદ કર્યું છે. નિયમ પ્રમાણે તો પ્રવર્તકનું નામજ જોડવું જોઇતું હતું. વળી તેણે પણ પોતાના રાજ્યારંભથીજ તેની આદિ ગણી છે એટલે આ બે કારણને લીધે કનિષ્ક સંવતના નામથી તે સવતને ઓળખાવવો, તે વધારે સકારણ કહેવાતઃ પરંતુ અમે કનિષ્કને બદલે જે કુશાન શબ્દને પસંદગી આપી છે તે ઇતિહાસનું આલેખન સરળ બનાવવા પુરતા આશયથીજ છે. કેમકે સર્વ ઇતિહાસકારોને કનિષ્ક કરતાં કુશાન શબ્દ વિશેષ પરિચિત છે; વળી કનિષ્ક શબ્દ જોડવાથી, તેને કુશાનવશી હિંદી સત્તાનો આદ્ય પ્રણેતા કદાચ લેખી જવામાં આવત. જયારે ખરી રીતે હિંદમાં સત્તાધારક રાજકર્તા તરીકે તો તે કનિષ્કનો પિતા, જેને વેમ-કડફસીઝ બીજા તરીકે ઓળખાવાય છે તેજ હતો તેમજ પિતાના નામના ઉલ્લેખમાં પુત્રનો સમાવેશ પણ સહેજે થઈ જાય છેજ; વળી કુશાન શબ્દ તેમની સમસ્ત જાતિસૂચક છે તે પણ સમજી લેવાય છે તેમ વેમની રાજકીય અધિકારની મહત્તા પણ જળવાઈ રહેતી સમજાય છે. આવા ત્રિવિધ હેતુથી અમે કનિષ્ક સંવત ને બદલે 'કુશાન સવત' નામ આપ્યું છે.

છેલ્લુ મ્હોરૂ ચષ્ઠણનું છે. આણે સ્થાપેલ સંવતનું નામ ચષ્ઠણસંવતજ અમે પસદ કર્યું છે તેણે જો કે સંવતને ગતિમાં મૂકયો છે, પરતુ તેનો પ્રારભ કનિષ્ક પહેલાએ જેમ પોતાના રાજયની શરૂઆતથી ગણ્યો છે તેમ ન કરતાં, પોતાના પિતા ઘ્સમોતિકે સત્તા અધિકાર ધારણ કર્યો-ભલે ક્ષત્રપ તરીકે, એક તાબેદાર જેવી સ્થિતિમાં હતો છતાં પિતાનુ બહુમાન જાળવવા તેણે રાજસૂત્ર ધારણ કર્યું-ત્યારથી કર્યો છે એટલે, 'કુશાન સંવત' ઉપર જે ધોરણે આપણી પસંદગી ઉતરી છે તે નિયમે ચષ્ઠણની જાતિનુ નામજ તેના સવત સાથે જોડવું યોગ્ય લાગત અથવા છેવટે, તેણે જેમ પોતાના પિતાના નામને આગળ આણી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ આપણે પણ તેનું અનુકરણ કરી 'ઘ્સમોતિક સવત'નું નામ રાખી શકત પરતુ તે બન્ને સંજોગો પડતા મૂકવા પડયા છે. કેમકે જો જાતિ વિષયક નામ જોડયુ હોત તો, ચષ્ઠણ પોતે કુશાન જાતિનોજ નબીરો હતો એટલે કનિષ્કનો વશ અને ચષ્ઠણનો વંશ એમ જે બે ભાત પડી જાય છે તે દેખાવમાં ન આવત; બીજુ રાજકીય મહત્તા તે બન્નેની જૂદી છે તે ન સમજાત (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ. ૨૦૫ માં સરખામણી); ઉપરાંત સૌથી પ્રબળ કારણ તો એ છે કે, સવત પ્રવર્તક તરીકે સાર્વભૌમ સત્તાના ભોગવટા જેવું પ્રખર

પરાક્રમ અને સત્તા ધારકતા જોઈએ તે ક્ષત્રપ ઘ્સમોતિકમાં હતીજ નહીં. એટલે આ કિસ્સામાં પણ આવાં ત્રિવિધ કારણથી 'ચષ્ઠણ સંવત' નામ આપવાનું અમને વ્યાજબી લાગ્યુ છે.

ઉપરનાં છ ચિત્રોમાંના છેલ્લાં ત્રણ, અમે તે તે સંવતોના પ્રવર્તકોના માલૂમ પડેલા સિક્કા ઉપરથી ઉભાં કર્યાં છે. વળી નીચે આકૃત્તિ નં ૨૯ ૩૧ માં જુઓ, જ્યારે પ્રથમના ત્રણ ધર્મ પ્રવર્તકો હોઈ તેમની પ્રતિમા ઉપરથી નીપજાવી કાઢયાં છે

૧૬ ૧૧૭ નવમા ખંડના પ્રથમ પરિચ્છેદનું મથાળાચિત્ર છે. હકીકત માટે શોભન ચિત્રમાં જુઓ.

૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦ — ૧૨૨ થી ૧૨૪ હૂણ સરદાર, કનિષ્ક પહેલો કુશાન, ક્ષહરાટ નહપાણ અને ચષ્ઠણ; આ પ્રમાણે અનુક્રમ વાર તેમનાં ચિત્રો છે પાસે પાસે રજુ કરવાનું કારણ એ છે કે, સર્વ ઇતિહાસકારો તેમને શક કે તેવી જ ભળતી જાતિના નામ આપીને વર્ણન કર્યે ગયા છે, જ્યારે ખરી રીતે તે જુદી જુદી જાતિના જ છે. તેઓના ચહેરા પણ કોઈ કોઈને મળતા નથી. આ પ્રમાણે ઉઘાડા ફેરફાર તેમના ચહેરા માત્રથી પણ જણાઈ આવે તેમ છે મતલબ કે તેમની ભિન્નતા પુરવાર કરવાના હેતુથી આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યુ છે.

હૂણ પ્રજાનો કોઈ ચહેરો અમને મળેલ ન હોવાથી, તે પ્રજાની ખાસીયત જે (જુઓ પુ ૩. પૃ. ૩૯૦ ટી. ૨૧ તથા આ પુસ્તકે પૃ. ૧૨૩ નુ વર્ણન) જાણવામાં આવી છે તે ઉપરથી એક નિષ્ણાત કળાકાર પાસે ચીતરાવીને ઉતાર્યો છે. જ્યારે બાકીના ત્રણ તેમના સિક્કા ઉપરથી ઉભા કર્યા છે. (સિક્કાચિત્રનાં વર્ણન માટે પુ. ૨ માં તેમના સિક્કા જુઓ) નં. ૧૯ અને ૨૦ની અરસપરસની સરખામણીના વર્ણન માટે પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૨ જુઓ.

૨૧ ૧૩૭, ૨૨ ૧૪૦, ૨૩ ૧૪૬ કડફસીઝ પહેલાનુ સિક્કાચિત્ર, કડફસીઝ બીજાની મૂર્તિ, તથા તેનુ સિક્કા ચિત્ર; એમ ત્રણ અનુક્રમવાર દેખાશે. કુશાનવશી રાજાઓનુ વર્ણન આલેખતા હોવાથી તેમનાં ચિત્રો બને તેટલાં મેળવીને બતાવવાનો હેતુ છે. કડફસીઝ બીજાની મૂર્તિ મળી આવી છે ખરી; પરંતુ માત્ર તે ધડરૂપે જ હોવાથી, ચહેરાનો દેખાવ કે અન્ય ખૂબીઓ તેમાંથી નીકળી શકતી નથી. માત્ર તેમનો પહેરવેશ કેવો હતો તથા રાજા તરીકે શુ રાજચિન્હ ધારણ કરાતાં હતાં તેનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે એટલે ચહેરા જેવી વસ્તુનુ જ્ઞાન લેવા માટે તેમના સિક્કા–ચિત્રોથી જ

સંતોષ લેવો રહે છે સિક્કાના વર્ણન માટે પુ. ૨ માં સિક્કાચિત્ર નં. ૮૭, ૮૮, જુઓ.

૨૪ ૧૪૭ નવમા ખંડે દ્વિતીય પરિચ્છેદનું મથાળાચિત્ર છે. તે માટે તે વિષયે જુઓ.

૨૫ ૧૬૭ અનુક્રમે હુવિષ્ક, કનિષ્ક બીજો અને વાસુદેવ પહેલો તે ત્રણેના સિક્કા
૨૬ ૧૭૩ ચિત્રો છે. પ્રત્યેકના વર્ણન માટે પુ. ૨ માં તેમનો સિક્કાવર્ણન જુઓ.
૨૭ ૧૭૭ તેઓ રાજકર્તા થયેલ હોવાથી તેમના ચહેરા રજુ કરવાનો જ માત્ર હેતુ છે, ઉપરાંત વિશેષ વર્ણન તેમના જીવનચરિત્રે જોઈ લેવું વાસુદેવે પોતાનો કુળધર્મ પલટયો હતો તે તેના સિક્કાચિત્ર (અવળી બાજુનુ જુઓ) થી સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

૨૮ ૧૮૨ નવમાખડે તૃતીય પરિચ્છેદનું મથાળાચિત્ર છે. તેની હકીકતમાં જુઓ.

૨૯ ૧૯૭ નં. ૨૯ કનિષ્ક બીજાની મૂર્તિ–કેવળ ધડજ છેઃ ચષ્ઠણનું સિક્કા
૩૦ ૧૯૮ ચિત્ર નં. ૩૦ માં છે જયારે નં. ૩૧ ચષ્ઠણનું ધડ છે કનિષ્કની સાથે ઉભી
૩૧ ૧૯૮ રાખેલ ચષ્ઠણની મૂર્તિ જે માટ ગામેથી મળી આવી હતી તે અત્રે રજુ કરી છે. બન્નેનો ચહેરો રજુ કરવો હતો, પરંતુ બન્નેની મૂર્તિનાં કેવળ ધડ જ મળી આવ્યાં છે; એટલે આકૃતિ નં. ૨૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે પોષાકનો તથા રાજદ્વારી ચિહ્નો ધારણ કરવાની પદ્ધતિનો જ ચિતાર મળી શકે છે.

ખૂબી એ જોવાની છે કે આ પ્રજાને લગતી રાજાઓમાંની જેટલી મૂર્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે તે સર્વે (વેમ–કડફસીઝ આકૃતિ નં ૨૨. કનિષ્ક બીજો આકૃતિ નં. ૨૯; અદ્યાપિ પર્યંત એવું જાણવામાં આવ્યું નથી–કહોકે નિશ્ચિત પણે સાબિત કરાયુ નથી—કે બે કનિષ્કો થયા છે એટલે વિદ્વાનોએ આને સામાન્ય રીતે કનિષ્કની મૂર્તિ તરીકે જ ઓળખાવી છે. જયારે હવે આપણે પુરવાર કરી બતાવ્યુ છે કે કનિષ્ક નામના બે રાજાઓ થયા છે. તેમાંયે આ મૂર્તિ કનિષ્ક બીજાની જ હોવા સંભવ છે તેથી આપણે તેની સાથે તે વિશેષણ જોડયુ છે) તથા ચષ્ઠણ આકૃતિ નં. ૩૧, એમ ત્રણ જ મૂર્તિ સાંપડી છે. અને તે ત્રણે ઉપરથી માથાં ઉડી ગયાં હોય એવી સ્થિતિમાં જ મળી આવેલ છે એટલે જેમ આપણે પુ. ૧ના મુખચિત્રે, સરસ્વતી દેવીના ધડ ઉપર તે તે સમયની અન્ય દેવીના મુખચિત્રો ઉપરથી એક ચહેરો ચીતરી કઢાવી તેના ઉપર બેસતો કરી, અખંડ ચિત્ર બનાવી કાઢયુ છે તેમ આ રાજા વેમ અને કનિષ્ક બીજાના સિક્કાચિત્ર ઉપરથી તેમના ચહેરા

કોઈ સારા કળાકાર પાસે ચિતરાવી તે ધડ ઉપર ગોઠવી દઇ રજુ કરવાનો હતો પરંતુ તે વસ્તુ લભ્ય ન હોવાથી તેમની સંપૂર્ણ ચહેરા સાથેની મૂર્તિઓ ઉપજાવી કઢાય તેમ નથી, જેથી અત્યારે તો આવાં ધડથી જ સંતોષ ધરવો રહે છે.

૩૨ ૨૦૭ ચષ્ઠણના પૌત્ર રૂદ્રદામનનું સિક્કાચિત્ર છે તેનું વર્ણન અત્યાર સુધી બહાર પડી ગયેલ ત્રણમાંથી એકકે પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યું નથી કેમકે અત્યાર સુધી ચષ્ઠણના વંશના કોઇ સત્તાધીશનો રાજ્યાધિકાર આળેખવા જ ધાર્યો નહોતો, જે ગોઠવણ કરી રાખી હતી તે એટલા જ પુરતી કે ચષ્ઠણ સવતનો સમય નક્કીપણે પ્રથમ સાબિત કરી બતાવવો અને પછી તેના સમર્થનમાં અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો મેળ જામી જતો સિદ્ધ કરી આપવો (જુઓ પૃ ૨૨૦ થી ૨૨૩ સુધી વર્ણવાયલા આઠ મુદ્દાઓ), હવે એક પગલુ આગળ ભરવા વિચાર થઇ આવવાથી તેમના જીવનચરિત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. પરતુ નવી આવૃત્તિ કરવાનો સમય આવશે તો તેમાં સિક્કા ચિત્રના વર્ણનને રીતસર સ્થાન આપવામા આવશે બાકી અત્યારે તો સિક્કાચિત્ર નજરે જોઇને જ તથા તે સર્વ રીતે ચષ્ઠણના સિક્કાને મળતું આવે છે એટલુ જાણીને જ, અટકી જવું રહે છે.

ઉપરમાં નવખડ સુધી લગતાં ચિત્રોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. હવે દશમાખડનો પ્રારભ થાય છે. તેમાં હાથીગુંફા અને રાજા ખારવેલનુ વર્ણન આવે છે. જેમ તેમાંની અનેક ગેરસમજૂતિઓ દૂર કરવાને વિસ્તાર પૂર્વક વિવેચન કરવાની જરૂર પડી છે તેમ તે કથનને સાબિત કરનારાં અનેક પ્રકારનાં પ્રાચીન શિલ્પ–દશ્યો પણ રજુ કરવાની આવશ્યકતા દેખાય છે જ. એટલે તેમા કેટલાંક આ રાજા ખારવેલના ચેદિ વંશના સમય સિવાયનાં ચિત્રો પણ દેખાશે એટલુ જણાવી દઈએ

૩૩ ૨૨૭ દશમ ખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદ }
૩૪ ૨૫૨ દશમ ખડે દ્વિતીય પરિચ્છેદ } આ ત્રણે મથાળાચિત્રનાં વર્ણન માટે
૩૫ ૨૭૫ દશમ ખંડે તૃતીય પરિચ્છેદ } પરિચ્છેદ ચિત્રની હકીકત જુઓ.

૩૬ ૨૭૫ હાથીગુફાનું ચિત્ર છે. જે વસ્તુને લીધે આ ગુફાનુ નામ પડી ગયુ છે અને જેને ગુફાના પ્રવેશદ્વારે જ ખડકમાંથી કોતરી કાઢી ઉભો કરી બતાવવામા આવ્યો છે તે હાથી પણ સાફ દેખાડવામાં આવ્યો છે. તેમા કળાની દષ્ટિએ ખાસ કાઇ નોંધવા જેવું નથી પરતુ તે જમાનામાં પણ આવડા મોટા કદનાં પ્રાણી, આવી મોટી ગંજાવર ખડકોમાંથી

જરાપણુ ખોડખાપણુ વિના સુડોળ કોતરી કાઢનાર કારીગરો પણુ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા એટલુ તો આ ઉપરથી તુરત સમજી શકાય છે જ. આ હાથી કોણે કોતરાવ્યો છે તથા ત્યાં ઉભો કરવાનો હેતુ શું છે તે માટે પુ. ૨, પૃ ૩૬૩–૪ માં ધૌલી–જાગુડાના લેખનું વર્ણન જુઓ. વળી ગુફાની અંદરના લેખ માટે આ પુસ્તકે રાજા ખારવેલના વૃત્તાંતે હકીકત લખાઈ ગઇ છે. આ હાથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધૌલી શિલાલેખના મથાળે ઉભો કરાયલ છે.

૩૭ ૩૧૬ મહાવિજય પ્રાસાદ; અમરાવતી સ્તુપ. આને લગતું સંપૂર્ણ વર્ણન આ પુસ્તકે અપાયુ છે અત્રે તો માત્ર એટલુ જ જણાવવું રહે છે કે આ અમરાવતી સ્તૂપ વાળો આખોય ધનકટક પ્રદેશ ઈસવીસનની પૂર્વે બે ત્રણુ સદી સુધી જૈન ધર્માનુયાયીઓથી ભરચક વસાયલો હતો એટલે જે જે પુરાતત્ત્વનાં અવશેષો તે સમયનાં ત્યાંથી મળી આવે છે, તે સર્વે બૌદ્ધધર્મનાં નહીં પણુ જૈનધર્મનાં જ સંભવી શકે છે.

૩૮ ૩૬૯ }
૩૯ અનુક્રમે પાર્શ્વનાથ અને ચૌમુખની પ્રતિમાઓ છે. આ બન્ને મૂર્તિઓ જૈનોની છે. ન ૩૭ વાળા ધનકટક પ્રદેશમાથીજ તે પણુ ખોદી કાઢવામાં આવી છે. વળી નં. ૩૭ ના જેવો એક સ્તૂપ ઇ સ ૧૯૨૯ મા ત્યાંથી મળી આવ્યો છે એમ મદ્રાસ ગવરમેંટ કોમ્યુનીક તા–૩૦–૧૨–૨૯ થી જણાવવામાં આવ્યુ છે. આથી આપણા દોરેલાં અનુમાનને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે. આને લગતું કેટલુક વર્ણન પુ.૧,પૃ. ૧૫૩ માં આકૃતિ નં. ૨૦, ૨૧ના શીર્ષકમા અપાયલુ છે.

૪૦ ૩૬૯ ચરણુ પાદુકા } મુખ પૃષ્ઠ ઉપરનાં આ બે ચિત્રો છે તેમનું ઐતિ-
૪૧ અને ચરણુપૂજા } હાસિક રહસ્ય આ સ્થાને આવતું હોવાથી અત્રે ફરીને રજુ કરવામાં આવ્યાં છે. સપૂર્ણ વિગતનો નિર્દિષ્ટ પૃષ્ઠ ઉપર લખેલ છે એટલે વિશેષ લખવાની જરૂર રહેતી નથી.

૪૨ ૩૨૩ જગન્નાથપુરીમાં વિશ્વમંદિર તરીકે (જુઓ નીચેની આકૃતિ ન. ૪૫) જે ઓળખાઈ રહ્યુ છે તેમાં પધરાવેલી ત્રિમૂર્તિની છબી છે. મંદિરની બાંધણી તથા બાહ્ય રચના નીચેની આકૃતિ નં. ૪૪માં દર્શાવેલ ભુવનેશ્વરના મંદિરને મળતાં આવે છે જ્યારે મૂર્તિ છે તે ભિલ્સાટોપવાળા પ્રદેશમાંથી મળી આવેલ ત્રિમૂર્તિ (જુઓ કનિંગહામ કૃત ધી ભિલ્સા-ટોપ્સ પુસ્તકે પ્લેઈટ નં. ૨૨નું ચિત્ર)ની આબેહુબ પ્રતિકૃતિ રૂપ છે. તેનો સર્વ અધિકાર વિસ્તારથી આ પુસ્તકમાં વર્ણવાયો છે તે ત્યાંથી વાંચી લેવો. અત્રે તો સારરૂપ જણાવવાનુ કે તે મંદિર વર્તમાનકાળે

વૈદિક ધર્મનું મનાય છે પરંતુ તેના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ઉતરતાં તે અન્યથા માલૂમ પડે છે.

૪૩ ૩૨૭ ત્રિરત્ન તરીકે જે ઓળખાવાય છે તે ચિન્હો રજુ કર્યા છે. તેનો અર્થ વિદ્વાનોએ બૌદ્ધધર્મનાં પ્રતીકસમા The Buddha, the Law and the Order બુદ્ધદેવ, ચક્ર અને સંઘ, એમ કર્યો છે પરંતુ તેમને કોતરાવનાર અન્ય મતાનુયાયી હોવાથી તે પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવો વાસ્તવિક લેખાશે નહીં.

૪૪ ૩૨૫ ભુવનેશ્વર ગામમાં આવેલું ભુવનેશ્વર તરીકે ઓળખાતું મંદિર છે. બાહ્ય દેખાવમાં ઉપરના નં. ૪૧માં રજુ કરેલા ત્રિમૂર્તિવાળા જગન્નાથ પુરીમાંના વિશ્વમંદિરને (આકૃતિ નં. ૪૫ જુઓ) મળતું આવે છે, આ સ્થાન પાસે જ રાજા ખારવેલના લેખવાળી હાથીગુફા આવેલ છે

૪૫ ૩૨૯ નં ૪૧વાળી ત્રિમૂર્તિ જે મંદિરમા પધરાવવામાં આવી છે અને જ્યાં દરેક વર્ષે, ઠરાવેલ અમુક દિવસે, ભરાતા મેળામાં સારાયે ભારતવર્ષમાંથી યાત્રિકો દર્શનાર્થે આવે છે તે વિશ્વમંદિરનું ચિત્ર છે તેને ત્રણ મંડપ છે, તથા પ્રવેશદ્વારે સિંહ ગોઠવ્યા છે, જેના ચોગાનમાં યાત્રિકો ભેગા મળે છે તથા મહા પ્રસાદ વહેંચવામા આવે છે, જેને યાત્રિકો વિનાસંકોચે નાત જાતના ભેદ સિવાય આનંદપૂર્વક આરોગીને પોતાને પવિત્ર થયેલા—જીવતરને ધન્ય થયેલું—માને છે. આ ચોગાનમાં એક અરૂણસ્તંભ ઉભો કરેલો નજરે પડે છે આ મંદિરની રચના, ત્રિમૂર્તિનો ઇતિહાસ, તથા સ્તંભ ઉભા કરવાની પ્રથા તથા તેને લગતી અન્ય માહિતી વિશે ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન આ પુસ્તકે અપાઈ ગયું છે તે વાંચી જવું (સ્તંભ માટે વિશેષ અધિકાર નીચેની આ. નં ૪૬ જુઓ).

૪૬ ૩૩૪ અરૂણસ્તંભ : આકૃતિ નં ૪૫ના પ્રાંગણમાં જે સ્તંભ ઉભો કરાયલ નજરે પડે છે તે અરૂણસ્તંભના નામે ઓળખાય છે. તેના જેવા સ્તંભો, દક્ષિણ હિંદમાં આવેલ બસ્તી નામે ઓળખાતા જૈનમંદિરોના ચોકમાં પણ ઈ. સ.ની પાંચમી સદી આસપાસના સમયથી ઉભા કરાતા આવ્યા છે. તેને માનસ્તંભ કહેતા. તેમાંનો એક (જુઓ આકૃતિ નં. ૪૭) અત્રે સરખામણી કરવા હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઅન એન્ડ ઈસ્ટર્ન આર્કીટેકચરમાંથી ઉતાર્યો છે.

૪૭ ૩૩૫ માનસ્તંભ : આકૃતિ નં. ૪૬ની સાથે વિગતવાર સરખામણી કરી શકાય તે માટે અત્ર દર્શાવ્યો છે. નં. ૪૬ તથા નં ૪૭ના દેખાતા ફેરફારનું વર્ણન પૃ. ૩૩૪માં આપવામાં આવ્યું છે.

આકૃતિ નંબર | વર્ણન પૃષ્ઠ

૪૮ ૩૧૪ દશમા ખડે ચતુર્થ પરિચ્છેદનું મથાળા ચિત્ર છે. શોભન ચિત્ર જુઓ.

૪૯ ૩૦૪ દશમા ખડે પચમ પરિચ્છેદનુ મથાળાચિત્ર છે. શોભન ચિત્રે જુઓ.

૫૦ ૩૪૫ ત્રિકલિંગ દેશનો નકશો આપ્યો છે રાજા ખારવેલના રાજ્યાધિકારે જેટલો પ્રદેશ હતો અને જેને ત્રિકલિંગના નામે વિદ્વાનોએ ઓળખાવ્યો છે તેનો કાંઇક ખ્યાલ આપવા માટે ખાસ બનાવ્યો છે. વાસ્તવિકમાં તો રાજા ખારવેલનો ત્રિકલિંગ આ નકશામાં દર્શાવેલ કૃષ્ણાનદીના તટ પાસેથી ન અટકતાં, વર્તમાનના ઠેઠ દક્ષિણે આવેલ મદુરા શહેર કે બલ્કે તેથી પણ દૂર દક્ષિણ સુધી લબાયલ હતો. (જુઓ આગળ ઉપરની આકૃતિ ન. ૬૩)

૫૧ ૩૬૨ રાજા ખારવેલના જીવનચરિત્રની અનેક ક્ષેત્રીય સરખામણી પ્રિયદર્શિનના તદ્દેશીય સ્થિતિ સાથે કરેલ હોવાથી, બન્નેનાં મહોરાં રજુ કરવા ઇચ્છા હતી. પરતુ તેમાંના એકનું જ મહોરૂં મળી આવતું હોવાથી તેજ માત્ર રજુ કરીને કૃતકૃત્ય બન્યાનો સંતોષ ધરવો રહે છે.

૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ — ૩૬૯ થી આગળ — સકિસાપીલર: તિરહુટપીલર· નહપાણપીલર અને ગૌતમીપુત્ર પીલર; એમ ચાર સ્તભો અનુક્રમવાર દર્શાવ્યા છે. તેમનુ વર્ણન છેવટના ભાગે જોડેલ પરિશિષ્ટમા વિસ્તૃતપણે આપવામા આવ્યુ છે. તે ત્યાંથી જોઈ લેવા વિનતિ છે.

૫૬ થી ૬૩ આઠ નકશાઓ નવા બનાવીને જોડયા છે તેના અધિકાર માટે નકશા ચિત્રોની સમજૂતિ વાળી હકીકત જુઓ.

(આ) નકશા વિશેની સમજૂતિ

૬ ૨૮ ભિલ્સાનો સ્તૂપપ્રદેશ બતાવ્યો છે. આનું કેટલુંક વર્ણન પુ. ૧ માં પૃ. ૧૮૮ ઉપર અપાઇ ગયુ છે. (જુઓ પુ ૧, પ્રસ્તાવના પૃ. ૪૬ ઉપરનો નકશો; આંક ૪નું વર્ણન). અત્ર વિશેષમાં એટલુ જ જણાવવાનું કે તે સ્થાનમાં જૈન ધર્મના અંતિમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીરના જીવનને સ્પર્શતી અનેક ઘટનાઓ બની ગઈ છે તેથી તે સ્થાનને જૈનધર્મીઓ માટે એક તીર્થધામ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

૫૬ ૧૪ રાજા ગધર્વસેન ગર્દભીલે સરસ્વતી સાધ્વીને હેરાન કરવાથી આચાર્ય કાલિકસૂરિએ પારસકુળ (પર્શિઆમા) જઈ શક પ્રજાને તેડી લાવી તેને શિક્ષા કરવા મન ઉપર લીધું હતું તે શક પ્રજાએ સિંધ અને સૌરાષ્ટ્રમાં થાણાં નાખી તેને કબજે કરી લીધા હતા. ચોમાસુ પૂરૂ થયે અવંતિ જીત્યો

હતો. રાજા ગર્દભીલ કયાંય નાસી ગયો હતો. અંતિમ શકપતિએ, ગર્દભીલને મદદ કરનાર અરિષ્ટકર્ણ શાતકર્ણીની પાછળ પડતાં, નીઝામી રાજ્યના કોઇક જંગલમાં પ્રાણ ગુમાવ્યા છે.

આથી કરીને ઉત્તરહિંદમાં ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહ અઝીઝ પહેલાનું, પશ્ચિમ હિંદમાં શકપતિઓનું અને દક્ષિણ-પૂર્વહિંદમાં શાતકરણીઓનું રાજ્ય સ્થાપિત થયાનું નજરે પડશે. નવાઈ જેવું એ છે કે અઝીઝ પહેલાને ગર્દભીલ અવંતિપતિ ઉપર ફતેહ મેળવવાનો મોકો થયો હોવા છતાં તેણે કાંઈજ હિલચાલ કરી નથી, જ્યારે હિંદ બહારથી શક પ્રજાએ આવીને મધ્યમ તથા પશ્ચિમ હિંદનો કબજો લઈ પ્રજાપીડનના કાર્યમાં અવધી કરી દીધી હતી.

૫૭ ૪૦ શકારિ વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યવિસ્તાર બતાવે છે જયાં જ્યાં શક પ્રજાનુ ગજ્ય હતું ત્યાં ત્યાં શકારિનો ધ્વજ ફરકવા માંડયો છે એટલે વિસ્તારની દૃષ્ટિએ નં. ૫૬ના નકશાનીજ સ્થિતિ જળવાઇ રહે છે. જે ફેર થવા પામ્યો છે તે માત્ર લોકમાનસ પરત્વેનો જ છે. તે ભાગની પ્રજા, જે રાત્રીના ઉજાગરા જેવી સ્થિતિમાં તથા હથેળીમાં જીવ લઇને ફર્યા કરતી હતી. તે હવે શાંત મને અને સ્થિર ચિત્તે રહેતી હતી, કુદરતી ઉંઘના સમયે નિર્ભય થઇને સૂએ છે તથા ઉલ્લાસમાં જીવનગાળી પોતાના તારણહારનો સવત ચલાવે છે.

૫૮ ૫૩ શકારિ વિક્રમાદિત્યના પૌત્ર અને પંજાબ તરફની દંતકથામાં જાણીતા થયેલ વિક્રમચરિત્ર-ગર્દભનો રાજ્ય વિસ્તાર બતાવેલ છે. કોણ જાણે તેના નશીબે હોય કે પાર્થિઅન પ્રજાને નશીબે હોય, પરંતુ ઈન્ડો પાર્થીઅન શહેનશાહ ગોંડાફારનેસને હિંદમાંથી ઉચાળા ભરવા પડેલ હોવાથી જે ભૂમિ ઉપર પથારો કરીને તે પડયો હતો તે સર્વે આ વિક્રમચરિત્રની હકુમતમાં આવી પડેલ દેખાય છે.

દક્ષિણપતિ અંધ્રવંશીઓ તો ગર્દભીલવંશના મિત્રો-શુભેચ્છકો અને સાચા સહાયકો હોવાથી તેમનો મુલક તેટલો ને તેટલો એક સદી સુધી નિર્ભય સ્થિતિ અનુભવતો, એમને એમ આબાદી ભોગવી રહ્યો છે. ઉપરાંત નહપાણ ક્ષહરાટના સમયે તેના જમાઇ રૂષભદત્તે તેમને રાજ-ગાદીનો ત્યાગ કરવાની, જે ફરજ પાડી હતી તે કલકને ભૂસી નાંખી, તેમણે પોતાની રાજગાદી પાછી પૈઠણનગરે લાવી મૂકી હતી. એટલે કે સારાયે હિંદમાં હિંદુપ્રજા આ સમયે જેટલી સુખી અને આનદી હતી તેવી આગળ પાછળના પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી નહોતી જ.

૫૯ ૧૫૦ ઉત્તર હિંદની પ્રજાએ અડધી સદી સુધી મુક્તિ મેળવી, પુનઃપરદેશી રાજકર્તાની ઝૂસરી અનિચ્છાએ સ્વીકારી લીધી દેખાય છે. તેમાં તેમને પશ્ચાતાપનું કારણ મળ્યુ લાગતું નથી, કેમકે રાજા કનિષ્ક બડો સાહસિક, કડક મીજાજી તેમજ દૃઢ નિશ્ચયી હોઇ, તેના રાજ્ય અમલે હિંદી પ્રજા પૂર્વની પેઠે જ સુખી બની રહી છે. તેણે અવતિનો જ પ્રદેશ માત્ર રહેવા દઈ ગર્દભીલ વશીઓના હાથમાંથી સર્વ મૂલક પડાવી લઈ, તે ઉપર ક્ષત્રપ ખ્મોતિકના હાથમાંસત્તાસૂત્ર સોંપ્યાં હતાં તેજ પ્રમાણે પોતાના મિત્રો–ગર્દભીલ વંશીની નબળાઇનો લાભ અધ્રપતિઓએ પણ થોડો લીધો છે. કહેવત છે કે ઉગતાને સર્વ કોઇ નમે અને આથમતાની અવગણના કરે; તે અનુસાર અધ્રપતિઓએ સાર્વ ભૌમ સત્તાદર્શક, વિક્રમસવતનો ત્યાગ કરી પોતાનો શક સવત પણ ચલાવવા માંડયો છે.

૬૦ ૧૭૫ કનિષ્ક બીજો, તેના દાદા કનિષ્ક પહેલાના જેવો પરાક્રમી તો નહોતો જ, પરતુ શાંતિચાહક તથા એકદમ ઉદારવૃત્તિનો હોવાથી રૈયતને તો નિર્ભયપણું જ બક્ષાયુ હતું સાથે સાથે પોતાના સરદારો ઉપર પણ રહેમીયત બતાવી, સ્વતત્રતા અર્પી હોવાથી, ક્ષત્રપ ચષ્ઠણ જે હવે મહાક્ષત્રપ બનવા પામ્યો હતો તેણે અવતિના ગર્દભીલોને હઠાવી કરી પોતે 'રાજા' પદ ધારણ કરી લીધું હતું. તેમજ દક્ષિણાપથપતિઓનું ગુમાન તોડી નાંખવાને પણ વાર લગાડી નહોતી. એટલે સુધી કે તેમને પોતાના રાજનગર પૈઠણનો ત્યાગ કરી દક્ષિણમાં હઠી જવું પડયું હતું કે જે સમય બાદ તેઓ પાછુ માથુ ઉચકવા જ પામ્યા નથી. જેથી આખા હિંદમાં બેજ સત્તાની કડેધડે નજરે દેખાય છે. ઉત્તરમાં કુશાનોની; અને મધ્ય, પશ્ચિમ તથા પૂર્વ હિંદના મોટા ભાગ ઉપર ચષ્ઠણવંશીઓની.

આ પ્રમાણેની સ્થિતિ રૂદ્રદામનના સમયે પણ જળવાઈ રહી છે એટલે તેને માટે સ્વતત્ર નકશો ચીતરી બતાવવાની આવશ્યકતા રહી નથી.

૬૧ ૧૭૭ પરતુ કનિષ્ક બીજાનું મરણ થતાં તેનો પુત્ર વાસુદેવ પહેલો મથુરાપતિ થયો- કે પાછી રૈયત ઉપર પનોતી બેઠી છે. હિમાલયની તળેટીવાળા પ્રદેશમાંથી ગુપ્તવશીઓ દોડી આવ્યા છે ને પગદંડો મેળવવા મથી રહ્યા છે. તથા પજાબ કાશ્મિર કુશાનની સતામાંથી ખસી જઇને સ્વતંત્ર થઇ ગયા છે.

બીજી બાજુ રૂદ્રદામનના મરણ બાદ તેના વંશજો, જો કે ઝળકયા તો નથી જ, છતાં એકદમ નિર્વીર્ય પણ નીવડયા નથી એટલે પ્રજાને

હેરાનગતી જેવું પણ નહોતું. પરંતુ સર્વ દિવસો કોઈના સરખા જતા નથી. તે ઉક્તિ પ્રમાણે કુશાનવંશીઓને નિર્મૂળ કરી નાખી ગુપ્તવંશીઓએ અવંતિનો કારભાર હાથમાં લીધો છે; જ્યાં જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાં ત્યાં ધર્મક્રાંતિ ઉપજાવી છે. પરંતુ તેમના કાંડે બળ હોવાથી શાંતિ સ્થાપતા ગયા છે. તેમનો સમય આપણી ક્ષેત્રમર્યાદા બહાર જતો હોવાથી આપણા માટે તે અસ્પૃશ્ય રહ્યો છે.

૧૨ ૨૪૩ આ પ્રમાણે ઈ.સ. ના પ્રારંભસુધી પહોંચી ગયા પછી વળી, ઈ. સ. પૂ. ની પાંચમી સદીમાં પ્રવર્તી રહેલ રાજ્યસ્થિતિનાં દર્શન કરવા ઉતરવું પડે છે. મગધપતિ નંદિવર્ધન-નંદ પહેલાને, પોતાના સરદાર-સ્વામી મુંદના સમયે અંધાધૂંધી જે પ્રસરવા માંડી હતી તેને સબળ હાથે દાબી દેવાની ફરજ પડે છે. પરંતુ જેમ પોતે નંદવંશની સ્થાપના કરી છે તેમજ એક ચેદીવંશી ક્ષેમરાજ નામના સરદારે માથું ઉચકીને તેજ સમયે પોતાના વંશનો ઉદ્ધાર કરી કલિંગપતિ તરીકે ઉદ્દઘોષણા કરી છે. નંદિવર્ધને લગામ હાથ કરી તે પહેલાં, જે કેટલોક મુલક ક્ષેમરાજે મગધની સત્તામાંથી ઝૂંટવી લીધો હતો તે પાછોમેળવવા તેણે કલિંગજિન મૂર્તિને બહાને મથામણ તો ઘણી કરી હતી પરંતુ ક્ષેમરાજ ભારે માથાનો દેખાવાથી કેવળ મૂર્તિનું જ અપહરણ કરી, પોતાના નાકનું ટેરવું ઉંચું રાખી તેણે પોતાનું ધ્યાન ઉત્તર, પશ્ચિમ અને મધ્યહિંદમાં જ શાંતિ સ્થાપવા તરફ રોકી રાખવું પડયું હતું. એટલે પૂર્વ હિંદના કિનારાના મોટા ભાગ ઉપર તથા કલિંગ ઓરિસ્સાના પ્રાંતો ઉપર ક્ષેમરાજની સત્તા જામી પડી હતી; જેમાં તેના પુત્ર વૃદ્ધિરાજના સમયે વૃદ્ધિ થયા કરી હતી જ્યારે હિંદના બાકી રહેતા ભાગ ઉપર નંદિવર્ધન પહેલાનું એક છત્રી રાજ્ય તપી રહ્યું હતું.

૧૩ ૩૫૩ મગધપતિ નંદ પહેલો તથા બીજો; તે બેનું રાજ્ય શાંતિપૂર્વક ચાલ્યા બાદ, પાછું ત્યાં અંધેર વર્તવા માંડયું હતું. તે વખતે દક્ષિણ હિંદમાં વૃદ્ધિરાજના પુત્ર ખારવેલનું રાજ્ય સ્થાપિત થઇ ગયું હતું. તેણે પોતાના દાદા ક્ષેમરાજના સમયે હરાઇ ગયેલી કલિંગજીત મૂર્તિને પેલા નંદીવર્ધનના વંશજ આઠમા નંદ બૃહસ્પતિમિત્ર પાસેથી પાછી મેળવી હતી અને તેને પોતાના પગે નમાવી, સમ્રાટ ગણાતા મગધપતિનું પાણી ઉતારી નાખી પોતે ચક્રવર્તી ખારવેલ બની, કલિંગપતિનો ડંકો વગડાવ્યો હતો. પછી તો દક્ષિણ હિંદમાં પણ ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી મુલકો જીતી, શાંતિ પ્રસરાવી ત્રિકલિંગાધિપતિ પણ બની બેઠો હતો.

ભૂમિતૃષ્ણાને પોતે તાબે ન થયો હોવાથી, પરંતુ ઉલટી તેને ગુલામ બનાવી દીધી હોવાથી, ઉત્તર હિંદમાં કેટલોક સમય ભલે ગેરવ્યવસ્થા જામી ગઈ હતી તેમજ પોતે સર્વ શક્તિમાન થયો હતો છતાં તે તરફ મીટ પણ માંડી નથી; એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાના હાથે જ જીતી લીધેલ, અંધ્રવંશી, ચોલા, પલ્લવ અને પાંડય રાજાઓને પણ, તેમના સ્વઅધિકારે પાછા સ્થાયી તેમના ઉપર પોતાની આણ બેસારી દીધી હતી. એટલે તે સમયે ઉત્તર હિંદમાં મગધપતિ નવમાનંદની અને દક્ષિણમાં ખારવેલ ત્રિકલિંગાધિપતિની, એમ બેજ મુખ્ય રાજસત્તા હતી.

તેના સમય બાદ પાછું બન્ને ઠેકાણે પરિવર્તન થવા માંડયુ છે અને સર્વ હિંદ ઉપર મૌર્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તનો શાસનકાળ તપતો હોવાનો દિવસ હિંદી ઇતિહાસને નોંધવો પડયો છે.

રાજા ખારવેલનો શાસનકાળ, તેના રાજ્ય વિસ્તારની અગત્યતાના કરતાં હાથીગુંફાના લેખમાં વર્ણવાયલ કલિંગજીન મૂર્તિના ઇતિહાસ માટે વધારે પ્રખ્યાતીને પામ્યો છે તથા ખાસ યાદગાર બની ગયો છે એટલી નોંધ જો ન લેવાય તો તેની ધાર્મિક વલણને અન્યાય કર્યો કહેવાશે.

(ई) શોભન ચિત્રોની સમજૂતિ

સપ્તમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ:—જયારે અવદશા ઘેરાય છે ત્યારે મનુષ્યવૃત્તિઓ બહેર મારી જાય છે. સરસ્વતી જેવી સાધ્વીને રાજા ગર્દભીલના માણસો બદ દાનતથી ઉપાડી જાય છે. કાલિકસૂરિ મૂંઝાઈને શકોની મદદ લે છે. શકો કાલિકસૂરિની સૂચનાથી ગર્દભીલ જે ભૂકણ અવાજ કાઢી તેની મત્રસિદ્ધિથી દુશ્મનોને મારી શકતો તેનું મોઢું બંધ કરીને તેને હરાવે છે. છેવટે રાજા સલાહ માટે માંગણી કરે છે

દ્વિતીય પરિચ્છેદ:—રાજા ઉદાયને જૈનધર્મ અંગીકાર કરી પોતાની ગાદી પોતાના ભાણેજને આપી સાધુ જીવન લીધું. તેના ભાણેજે રાજ્યકર્તાને ન શોભે તેવો પ્રજા સાથે વર્તાવ સાધ્યો. ઉદાયન સાધુ રાજયધાનીમાં સદ્બોધ કરવા આવેલા તેમને તેણે ખોરાકમાં ઝેર આપી મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યા.

ગર્દભીલનો નાશ કરનાર શકો છેવટે પરદેશીઓ હતા તેઓ પ્રજા સાથે બહુ જ ક્રૂરતાથી વર્તતા. એટલે વિક્રમાદિત્યે તેમની સામે થઈને તેઓનો નાશ કર્યો. શ્રીમહાવીરના સ્મરણ, દ્રવ્ય દીપકની ગોઠવણી કરવામાં આવી હતી.

તૃતીય પરિચ્છેદ:—વિક્રમાદિત્ય શાણો અને વિદ્યાપ્રિય રાજવી હતો. તે પ્રજાના સુખ માટે ભયકરમાં ભયકર સ્થાનોમાં ફરતો. ભલે ભયંકર ભૂતાવળો હોય કે કાળી રાત્રિ હોય. તેણે વેધશાળાની પણ સ્થાપના કરી હતી.

અષ્ટમ ખંડ

પરિચ્છેદ પહેલો:—વિજયી રાજા વીરવિક્રમ ગાદીપતી છે. કાળના વહેણમાં મૂકાએલી સંવત્સર દીપિકા વીરવિક્રમનું હજીય સ્મરણ કરાવે છે. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી શરૂ થયેલ સંવત, શરદઋતુમાં વિકસતા, શિશિરમાં કરમાતા કમળ પુષ્પ જેમ દેખા દે, અદૃષ્ય થાય તેમ ઇતિહાસમાં દેખાય છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ:—સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ઘણા દેશો જીતી લઇને ત્યાં પોતાની સત્તા પ્રસારી હતી. ભૂતકાળની ગુફા ઉજાળનાર દીપક જેવા ઘણાય સંવતો એક સંવતમાં ભળી જઈ જ્યોતિ પ્રગટાવી જાય છે અને પ્રજા તેને સન્માને છે.

નવમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ:—પરદેશમાં રહેતી ડુગરાળ પ્રજા અને હિંદમાં વસતી શાંતિ પ્રિય પ્રજા, બને વચ્ચે ચાલુ વિખવાદ થયા જ કરતો હતો. તેઓ સ્વભાવે તેમજ ખાસીયતે દરેક બાબતે જુદા જ હતા.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ:—રાજા કનિષ્ક પોતાના રાજ્યને ઠેઠ હિમાલયની ઉત્તર સુધી લઈ જાય છે. ચીનાઓની તલવાર તેને અસર નથી કરી શકતી. છેવટે વિજયી થયા છતાંએ તે કોઈ અજાણ્યા સૈનિકના હાથે મૃત્યુ પામે છે અને તે પણ પોતાની રાજધાનીથી દૂર.

તૃતીય પરિચ્છેદ:—ચષ્ઠણ અવંતિ જીતી લે છે ને રાજાનું બિરૂદ ધારણ કરે છે. મૂળ તેનો મુલક તો મધ્ય એશિયાના ડુંગરો હતા જેની બને બાજુએ સુસંસ્કૃત ફળદ્રુપ મુલક હતો.

દશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ:—વાંસના વનના છેદનથી છેદિ શબ્દ ચેદિમાં રૂપાન્તર પામ્યો હોય એમ કહેવાય છે. રાજા કરકંડુ ભાગ્યના બળે રાજ્ય પામે છે, હાથણી જ તેના ભાગ્યને અંજલિ આપે છે. જૈનધર્મ પ્રજામાં પ્રચાર પામતો જાય છે.

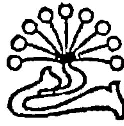
દ્વિતીય પરિચ્છેદ:—મગધપતિ નંદરાજાએ રાજા ખારવેલના વડીલોને પ્રિય એવી જૈન મૂર્તિનું હરણ કરેલું તેને પ્રયત્ન કરીને છેવટે મેળવે છે ને પોતે કૃતકૃત્ય થાય છે.

તૃતીય પરિચ્છેદ:—રાજા ખારવેલે કૃષ્ણા નદીની પાર આવેલ સાતકરણી રાજાને હરાવ્યો ને પીછો પકડયો.

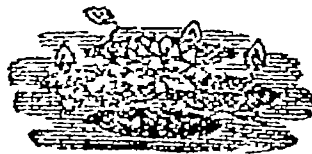
દુષ્કાળથી પીડાતી પ્રજાને બચાવવા નંદ રાજાએ બંધાવેલ ગંગાની નહેરનો વિકાસ કરીને રાજા ખારવેલે ઠેઠ પોતાની રાજયધાની સુધી લાવી દીધી છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદઃ—દુષ્કાળના વખતમાં પણ રાજા ખારવેલે પુસ્તકોદ્ધારની પ્રવૃત્તિથી લોકોમાં જ્ઞાનનું મહત્વ વધારેલું. જે મૂર્તિ વિષે ખટરાગ થયા કરતો હતો તે જગન્નાથજીની મૂર્તિ હોવાનું મનાયુ છે. ધર્મસ્થાપના માટે તેણે અમરાવતીમાં સ્તૂપ પણ બંધાવ્યો છે.

પંચમ પરિચ્છેદઃ—વિષકન્યા વક્રગ્રીવને મળે તેવી ચાણક્ય ગોઠવણ કરે છે તેના હાથના સ્પર્શથી જ વક્રગ્રીવ મૃત્યુને શરણ થાય છે ને મૌર્યો વિજયી થઈને ઠેઠ લંકા સુધી ડંકો ગજાવે છે.

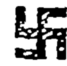
અનુક્રમ

સપ્તમ ખંડ

સપ્તમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ગર્દભીલ વંશ

નામાવળી, તથા સમયાવળી

(૧) રાજા ગંધર્વસેન

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ઇન્ટરેગમન; અંતર્કાળ

શક પ્રજાનું રાજ્ય

તૃતીય પરિચ્છેદ

ગર્દભીલ વંશ (ચાલુ)

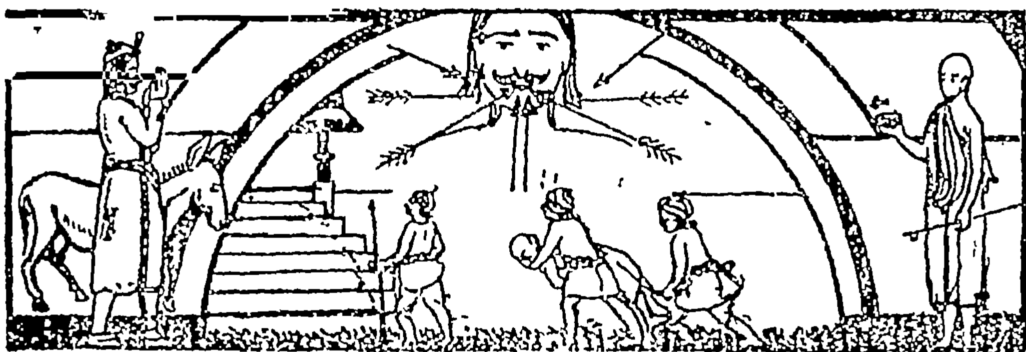
(૨) શકારિ વિક્રમાદિત્ય

અંતર્ગત રાજા શકુ અને ભર્તૃહરી

(૩) માધવાદિત્ય (૪) ધર્માદિત્ય અને

(૫) વિક્રમ ચરિત્ર

(૬ થી ૧૦) શેષ રાજાઓનો ટૂંક હેવાલ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ગર્દભીલ વંશ

ટૂંક સાર—ગર્દભીલ વશ નામ કેમ પડયુ તેનુ કારણ—તે વશના સમય વિશે તથા તેના રાજાઓની સખ્યાનુ લિસ્ટ આપી તે વિશે, અન્ય વિદ્વાનોનાં મતવ્યો ટાંકી, તે ઉપર ચલાવેલી ચર્ચા અને બાંધી આપેલ નિર્ણય—અને છેવટે વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમા રજુ કરેલી તેમની નામાવળી તથા વશાવળી—

તે બાદ આ વશના સ્થાપક રાજા ગધર્વસેનના કુળ વિશે ઉતારેલાં અવતરણો અને તે ઉપરથી દોરાતા નિર્ણયની કરેલી રજુઆત—

રાજા ગધર્વસેનના જીવન ચરિત્રની આછી સમાલોચના—આમત્રિત શહેનશાહી શક પ્રજાના હાથે તેનુ હારી જવું તથા અતે તેને કરવો પડેલો અવતિનો ત્યાગ—ગર્દભી વિદ્યાના પ્રભાવનુ આપેલુ વર્ણન—

નામ સમય તથા સંખ્યા

નહપાણનું મરણ ઇ સ. પૂ ૭૪ મા નીપજ્યુ હતું તેમજ તે અપુત્રીઓ હતો; જેથી અવતિની ગાદી ઉપર તેનો જમાઇ રૂષભદત્ત બિરાજમાન થવાનો હતો. પણ તે સમયે તેની ઉમર ૮૦ ઉપરની થઇ ગઇ હતી. તેમજ તે બહુ દૂર હતો એટલે અવતિની ગાદી રાજા દર્પણ ઉર્ફે ગધર્વસેનના હાથમા આવી પડી હતી. આ ક્ષત્રિય રાજા બહુ પરાક્રમી હતો તથા તેણે ગર્દભી નામની વિદ્યા સાધી હતી તે ગર્દભી વિદ્યાનો મહિમા એવો હતો કે, જ્યારે તેની સાધના કરે ત્યારે તેનો સાધક પુરૂષ પોતાનું મ્હો ઉઘાડીને એક જાતનો ગર્દભ–ખરના ભૂંકણ જેવો અવાજ કરે, અને તે સૂર જેના જેના કાને પહોચે તે સર્વ મરણને શરણ થઇ જાય.[1] વળી આ વિદ્યાની સાધના અમુક દિવસેજ તે કરી શકે એવી પણ વિધિ હતી આ ગર્દભી વિદ્યા તેને સાધ્ય હોવાથી તેનુ ખરૂ નામ ઉપર પ્રમાણે જો કે દર્પણ હતુ છતા, તેને કોઇકે[2] ગધરૂપ (ગદ્ધાના જેવુ સ્વરૂપ છે જેનુ તે) નામ પણ આપ્યુ છે તથા તેના વશનું નામ ગર્દભીલ વશ પાડયુ છે એટલે આ વશની સ્થાપના ઇ સ. પૂ ૭૪=મ સ. ૪૫૩ મા થયાનું ગણી શકાશે.

આ વશના પ્રારભ માટેના સમયનો નિર્ણય કરવામા જેમ ઘણાખરા સમત છે તેમ તેના અત વિશેના સમય માટે નથી એક પક્ષ[3] તેનો અંત ઇ. સ ૭૮ મા ગણીને એકદરે તે ૧૫૨ વર્ષ ચાલ્યો હોવાનુ માને છે પણ તેમણે પોતાની માન્યતા જે હકીકત ઉપર રચી છે અને જે આપણે અક્ષરશઃ અહીં ટીપણમા ઉતારી છે, તેમા તો તેવું વિધાન કાંઈ સ્પષ્ટપણે ઉચ્ચાર્યુજ નથી. તેમા માત્ર એટલુ જ જણાવાયું છે કે વિક્રમના રાજ્યે ૧૭ મા વર્ષે સવતસરની સ્થાપના થઈ, અને તેથી ૧૫૨ વર્ષમાંથી તે ૧૭ બાદ કરતા ૧૩૫ વર્ષ જે વિક્રમ સવતના રહ્યા તે સમયે અમુક બનાવ બન્યો હતો. આમાં ૧૫૨ ના આક સાથે તે વશના અંતને કાંઈ સબધ છે કે કેમ તે વિશે કાંઈ ઇસારો પણ નથી. બલ્કે ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે તે આખુ કથન શક સંવતના સમય નિર્ણય માટેજ વદેલુ છે એટલે તેમા કહેવાની મતલબ એવી છે કે, વિક્રમ સવતના ૧૩૫ વર્ષ ગયા બાદ શક સવતની સ્થાપના થઈ હતી. બાકી તો વિક્રમ રાજ્યે ૧૭ મા વર્ષેજ વિક્રમ સવતની સ્થાપના થઈ તે હકીકત પણ માન્ય નથી, વળી ૧૫૨ નો આક કયાથી ઉભો કરાયો છે તે જો કે જણાવ્યું નથી છતાં ૧૩૫+૧૭= એમ કરીને ૧૫૨ જોડી કઢાયો હોય તો તે પણ માન્ય નથી એમ આગળ ઉપર સમજાશે આ કથનમા ૧૫૨ ના આંકની ઉત્પત્તિના મેળ માટે ભલે કશોયે ઉદ્‌ગાર મળતો નથી છતા અન્ય ઘણે ઠેકાણે[4] થી તે વસ્તુને સમર્થન કરતી હકીકતો તો મળે છે જ, અને તે ઉપરથી તે વશની આખી ને આખી નામાવળી તથા સમયાવળી ગોઠવી દીધેલ પણ નજરે પડે છે, છતા કહેવુ પડશે જ, કે જ્યા સુધી તે આકની

(૧)નીચેની ટીકા ન ૪૭, ૪૮ સરખાવો.

(૨) પ્રીન્સેપ્સ જરનલ ૪. પૃ ૬૮૮, જ એ. સો બો પુ ૪૯ ભાગ ૧ —

The father of Vikrama is called Ghosh Raja or the king of thickets, which is another name for Gandharup or Gaddharaj in the west=વિક્રમના પિતાને ઘોષ રાજા અથવા ઝાડીનો રાજા કહેવાય છે, જેને પશ્ચિમમા ગનરૂપ ઉર્ફે ગદ્ધારાજ પણ કહે છે

વળી જુઓ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ પુ ૯. પૃ. ૧૪૫

(૩) ના. પ્ર. પત્રિકા પુ ૧૦. ભાગ ૪. પૃ. ૭૨૪'—

सप्तदश वर्षे विक्रम राज्यानन्तर वत्सर प्रवृत्तिः । कोऽर्थ । नभोवाहन राज्यात् १७ वर्षे विक्रमादित्यस्य राज्यम् । राज्यानन्तर च तदैव वत्सर प्रवृत्ति । ततो द्वि पञ्चाशदधिक शत (१५२) मव्वात् १७ वर्षेषु गतेषु शेष पञ्चत्रिंशदधिक शत (१३५) विक्रम काले प्रविष्टम् ॥

(૪) નીચેના સ્થાનેથી આ વશના રાજાઓની આક સખ્યાને લગતી હકીકત મળે છે. પણ કોઈમા ૧૫૨ આક વિશે

ઉત્પત્તિ નો જ પત્તો ન લાગે અથવા પ્રમાણિકપણે તે પુરવાર કરી ન બતાવાય, ત્યાં સુધી તે પાયા ઉપર ઉભી કરાયલી સર્વ હકીકત કાચીજ ગણવી રહે છે તો પણ જે જે માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે-થાય છે-તેમાંથી જો કાંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકાતું હોય તો તેનો પ્રયત્ન કરવો અગત્યનો ગણાશે

મત્સ્ય, વાયુ અને વિષ્ણુ (કેમ્બ્રીજ મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) પુરાણોમાં ગર્દભીલ વંશી રાજાની સંખ્યા સાત[૫] હોવાનું જણાવાયું છે જ્યારે ભાગવત પુરાણમાં દશની સંખ્યા કહી છે[૬] આ બધા કથનો ભિન્ન પડી જતા જણાય છે, છતાં અત્યાર સુધીનો આપણો અનુભવ શીખવે છે કે, પ્રાચીન ગ્રંથકારોના કથનો તો વાસ્તવિકતામાં લગભગ સત્યજ છે પરંતુ તેમની આલેખન પદ્ધતિમાં દૃષ્ટિબિંદુ જુદા રખાયલા હોવાથી આપણને તે ભિન્ન દેખાઈને મુઝવણમાં ઉતારી નાખતા જણાયા છે એટલે તેમની ઉંડાણમાં ઉતરવાની કાંઈક જરૂર જણાય છે સર્વથી પ્રથમમાં કાંઈક પાયા રૂપ થઈ પડે તે માટે એક નામાવળી તેના સમય સાથે ઉતારીએ અને પછી તેના ઉપર વિચારણા તથા વિવેચન કરીએ તો કાંઈક માર્ગ નીકળી આવે પણ ખરો

	મ સં. થી	મ સં		ઇ સ પૂ થી	ઇ સ. પૂ	વર્ષ
(૧) દર્પણ ગર્ધરૂપ, ગર્ધર્વસેન	૪૫૩	૪૬૩	=	૭૪	૬૪	૧૦
(૨) ઇન્ટરેગનમ અથવા શકપ્રજાનું રાજ્ય[૭]	૪૬૩	૪૭૦	=	૬૪	૫૭	૭
(૩) વિક્રમાદિત્ય—શકારિ	૪૭૦	૫૩૦	=	૫૭	૪	૬૦॥[૮]
(૪) વિક્રમચરિત્ર, ધર્માદિત્ય	૫૩૦	૫૭૦	=	૪	૪૪	૪૦
(૫) ભાઈલ્લ	૫૭૦	૫૮૧	=	૪૪	૫૫	૧૧
(૬) નાઈલ્લ	૫૮૧	૫૯૫	=	૫૫	૬૯	૧૪
(૭) નાહડ	૫૯૫	૬૦૫	=	૬૯	૭૮	૯॥
						૧૫૨

બહુ સ્પષ્ટતા નથી પરંતુ આ ક માં કાંઇક વિશેષપણે હકીકત દર્શાઈ છે તે આપણે આગળ ઉપર તપાસીશું
(અ) પા, ક પૃ ૭૨
(બ) જ ઓ. બ્રં રૉ એ સો પુ ૯ પૃ ૧૪૭ થી ૧૫૭.
(ક) કા આ. રે પ્રસ્તાવના પૃ ૯૯
(ડ) મેરૂતુંગ વિચારશ્રેણિ પત્ર ૩ નો ઉતારો, જૈન રોપ્ય મહોત્સવ અંકમાં પૃ. ૮૬ ટી નં ૩૧.

(૫) જોકે સંખ્યા સાત લેખી છે પણ તેમાં ઉતારેલી વિગતો બારીકાઇથી તપાસતા તે સંખ્યા ૭ હોવાનું પણ ગણી શકાય છે. જેમકે નીચેની ટીકામાં (ડ)નું અવતરણ વાંચી જુઓ

(૬) ઉપરની નં. ૪ ટીકામાં (અ) (ક) જુઓ જ્યારે (ડ)માં આ પ્રમાણે લખ્યું છે. " विक्रमस्य राज्य ६० वर्षाणि, ततस्तत्पुत्रस्य विक्रमचारत्रापर नाम्नो धर्मादित्यस्य राज्य ४० वर्षाणि ततो भाईल्लराज राज्य वर्ष ११ । तत. श्री नाइल्ल राज्य वर्ष १४ । तत. श्री नाहड राज्य १० वर्षाणि जातम् । અને (બ)માં તારવણી કરતા ૭ રાજા થયાનું જણાય છે.

(૭) બુદ્ધિપ્રકાશ નામનું ગુજરાતી સોસાયટીનું મુખપત્ર પુ ૭૬ પૃ ૯૦ માં ૭ વર્ષ લખ્યા છે જ્યારે જૈન ગ્રંથોમાં (જુઓ પ્રાચીન ભારતવર્ષ પુ. ૧. પૃ ૨૦૨. ટી નં ૩૩ માં કરેલું અવતરણ, ગાથા ત્રીજીનો અંતભાગ) ચાર વર્ષ કહ્યા છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતા બુ પ્ર નો અભિપ્રાય સુસંગત દેખાય છે. તેથી તે પ્રમાણે અહીં મે સાત વર્ષ લેખ્યા છે. [અથવા જૈન ગ્રંથકારોનું એમ માનવું થયું હોય કે ગર્દભીલે ગાદિ ત્યાગ તો કર્યો અને શકનું રાજ્ય પણ મ સં. ૪૬૩ માં થયું (જુઓ આગળ શકરાજ્યની હકીકત) છતાં ગર્દભીલનું મરણ તે બાદ ત્રણ સાડાત્રણ વર્ષે થયું છે તેથી શકરાજ્ય તેટલું ઘટાડીને ચાર વર્ષ જ લખવા જોઇએ. આ સ્થિતિ વિરોધ કારણભૂત લાગે છે કેમકે જેમ પુરાણકારોએ સર્વ હકીકત સાચી લખી છે તેમ પરિશિષ્ટકારે પણ સાચીજ લખી છે. માત્ર દૃષ્ટિકોણ બધાના ભિન્ન હતા એટલું જ].

(૮) જુઓ ઉપરની ટી. નં, ૬.

ઉપરમા કરેલ વર્ણનથી જણાય છે કે ગર્દભીલ વંશી રાજાઓની સખ્યા જુદી જુદી ગણત્રીથી છ, સાત અને દશની કરવામા આવી છે તેમા પ્રથમ છ સખ્યાનો વિચાર કરીએ. તે બે ત્રણ પ્રકારે સંભવી શકે છે એક પ્રકાર –ઉપરના લિસ્ટમા સાત આક ભરી બતાવ્યા છે પણ તેમાનો આક ન ૨. તો શક રાજાઓનો છે એટલે શુદ્ધ ગર્દભીલ વશી તો બાકીના છ જ રહે છે બીજો પ્રકાર:–ટીપણ ન ૪ (બ) મા લખ્યા પ્રમાણે તેમજ ટી ન ૫ (ડ) મા જણાવ્યા પ્રમાણે પણ છ થાય છે છતા આમાની કોઈ ગણત્રીથી મહત્ત્વનો ફેરફાર થતો ન હોવાથી ઉપરનુ લિસ્ટ, નામ અને સમય બન્નેની બાબતમા કાયમ જ રહે છે·

હવે સાત કે તેથી વધારેની સખ્યા કેમ હોઈ શકે તે તપાસીએ એક રીતે, તો લિસ્ટમા સાતની જ સખ્યા બતાવી છે તે જ પ્રમાણે સાત બતાવી શકાય· બીજી રીત· લિસ્ટમાના સાતમાથી શક પ્રજાનું રાજ્ય–ઇન્ટરેગનમ–બાદ કરીએ અને તેને બદલે "ધી હિંદુ હીસ્ટરી"ના લેખકે[૯] જે જણાવ્યુ છે કે "At some opportune tine Gandharvasen seized the throne of Ujjain He was succeeded by his eldest son Sanku, who ruled for a short time and then fell a victim to the ambition of his brother Vikrama, who made some conquests and consolidated a prety large kingdom After some years leaving the reins of government to his younger brother Bhartrihari the noted poet, he himself went out in disguise to study India and the Indian politics. Several years after, Bhartrihari disgusted with the world, through a family calamity, let Raj to his ministers and passed into religious retirement. Hearing this, Vikrama hastened to his capital, organized a powerful army, beat back the Scythians and the Parthians and made ample conquests in North India=પ્રસગ મળતા, ગધર્વસેને[૧૦] ઉજ્જૈનીની ગાદી હાથ કરી. તેની પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શકુ ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે થોડો સમય રાજ કર્યું તેટલામા પોતાના ભાઈ વિક્રમનો ભોગ થઈ પડયો આ વિક્રમે કેટલીક જીત મેળવી ઠીક ઠીક મોટું સામ્રાજ્ય બનાવી દીધુ કેટલાક વર્ષ બાદ, પોતાના નાના ભાઈ અને પ્રખ્યાત કવિ ભર્તૃહરીને રાજની લગામ સોપીને, ભારત દેશ તથા તેની રાજદ્વારી ચર્ચા નિહાળવાને છૂપા વેશે તે નીકળી પડયો. અને કેટલાક વર્ષ વીત્યા બાદ કૌટુંબિક ઉપાધિને લીધે સસારથી વિરક્ત બની તે ભર્તૃહરીએ રાજકાજ પ્રધાનોને સોપી સન્યાસ લીધો.[૧૧] આ ખબર વિક્રમને મળતા, તે ઉતાવળે રાજનગરે

(૯) ધી હિંદુ હિસ્ટરી કર્તા એ કે મજમુદાર કલકત્તા ઈ. સ. ૧૯૨૦ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધી) તે પુસ્તકમા પૃ. ૬૩૮ અને આગળ; તથા પૃ. ૬૪૯ અને આગળ જુઓ.

(૧૦) ગર્દભીલવશ સ્થાપક અને શકારિ વિક્રમાદિત્યનો પિતા; પૃ. ૨. ના લિસ્ટમા તેનો આક ૧ લખ્યો છે તે વ્યક્તિ તેના બીજા નામે તરીકે દર્પણ અને ગધરૂપ આપણે નોધ્યા છે.

(૧૧) આ હકીકતને લગતુ વિવેચન જેને ઈતિહાસ સાથે સબધ છે તે તેમના જીવન ચરિત્ર લખતા જણાવવામા આવશે. પણ અત્રે એમ કહેવાની જરૂર છે કે, આ ગધર્વ-સેન, વિક્રમાદિત્ય, રાજા ભર્તૃહરી (રાજા ગોપીચદ) વિગેરેની વાતો (Folk-lore) લોકકથા તરીકે પશ્ચિમ હિંદમાજ–અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાજ–વધારે પ્રચલિત છે. પરંતુ પૂર્વ હિંદમાં તેને અગત્યનુ સ્થાન મળ્યું નહીં હોય. છતા જ્યારે આ "હિંદની તવારીખ" ના કર્તા બગાળી ગૃહસ્થ હોવા સાથે ઇતિહાસ રસિક પુરૂષ છે તેમણે જ આ હકીકત ઉતારી છે. અને તે પણ એવા સ્વરૂપે કે, તેના ઉપરથી કેટલોક ઇતિહાસ ઉપજાવી શકીએ છીએ, વળી તેમણે પણ ઇતિહાસ સર્જ્યો છે. એટલે અનુમાન કરાય કે તેમણે અનેક પુસ્તકનો આધાર લીધો હોવો જોઇએ જ.

આવ્યો; જબરૂ લશ્કર એકત્રિત કર્યું અને શક તથા પાર્થિઅનોને હરાવી ઉત્તર હિંદમા તેણે પુષ્કળ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો " આ વાકયમા જે અન્ય ઐતિહાસિક બનાવો રજુ કરાયા છે તેનો પરિચય યથાસ્થાને આપણે આપીશુ, પણ અત્ર તો સખ્યાને અગેજ માત્ર વિચાર કરવાનો હોવાથી તે બાબત લેતા, એક રીતે શકુનેજ રાજાની નામાવલીમા ઉમેરી શકાય અને તેમ કરતા ૭ની સંખ્યામા એકની વૃદ્ધિ થતાં પાછા સાતે સાત થઈ રહે છે પણ જો શકુ, ભર્તૃહરી અને વિક્રમાદિત્યને બે વખત ગાદીએ બેસતો ગણીને આક સખ્યા ગણવામાં આવે, તો પ્રથમના ૭ સાથે ગણતા તેમની સખ્યા નવ કે દશની થઈ જશે વળી ઉપરનાજ બગાળી સશોધનરસિક વિદ્વાન જણાવે છે[૧૨] કે – "He (Vikramaditya) was succeeded by his son Madhavsen, who married Sulochana, daughter to the king of an island of the Arabian Sea=વિક્રમાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર માધવસેન ગાદીએ આવ્યો છે અને તે આરબી સમુદ્રમાના એક ટાપુના રાજાની કુવરી સુલોચનાને પરણ્યો હતો." એટલે કે તેમના મત પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના પુત્રનુ નામ માધવસેન છે, જ્યારે ટી. ન ૪ (ડ) અને ન ૬ મા ટાકેલા શ્રીમેરૂતુંગ વિચારશ્રેણિના અવતરણાનુસાર એમ જણાય છે કે વિક્રમાદિત્યની પછી તેનો પુત્ર વિક્રમચરિત્ર ઉર્ફે ધર્માદિત્ય ગાદી ઉપર બેઠો છે આમ બન્ને ગ્રથકારોના વચનો ભિન્ન થઈ જાય છે એટલે માધવસેનને અને ધર્માદિત્યને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ માની લઈને કદાચ તે બન્નેનો સમાવેશ ગર્દભીલ વશી મહીપતિઓની નામાવલીમા કરવો પણ રહે; અને તેમ થતા તેની સખ્યા નવ કે દશની થાયજ જેમ નામની સખ્યામા ૭ સાતથી આઠીને દશ સુધીનો સુધારો કરવો આવશ્યક લાગે છે, તેમ તે સર્વેના રાજત્વકાળ માટે પણ વિદ્વાનોના મતવ્યમા ફેરફાર હોવાથી તેના સમયમા પણ ફેરફાર કરવોજ પડે છે, અરે કદાચ રાજત્વકાળ માટે સર્વે સહમત હોય તો પણ જ્યારે ભૂપતિઓની સખ્યા વધે, ત્યારે તે પ્રમાણમા આખા વશનો સમય-(આદિ સમય તેને તેજ કાયમ રાખવાનો છે એટલે અત સમય) તો ફેરવવો જ રહે જેથી તે વશનો અત ઉપરના લિસ્ટમા જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ સ ૭૮ થી ખસેડીને આઘો લઈ જવો પડશે તે સ્વભાવિક છે, અને તેમ કરવુ તે વ્યાજબી થઈ પડશે, કેમકે તે પ્રશ્ન પણ આપણે વિચારવો રહે છે વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે કે તે સમય ઇ સ. ૭૮ થી હઠાવીને ઘણો આઘો લઈ જવાથીજ બધી ઘડ મળી રહેશે, કારણ કે ગર્દભીલપતિઓ અવતિમા ગાદી ભોગવતા હતા[૧૩] એટલુ તો ચોક્કસ છે જ. એટલે આપણે એમ વિચારવુ રહેશે કે, ઇતિહાસમા એવા કયા ભૂપતિઓ નજરે ચઢી શકે છે કે જેઓ પોતે ઇ. સ ૭૮ બાદ વહેલામા વહેલા સમયે અવંતિપતિ બની બેઠા હોય, અથવા તો એવા પ્રબળ પ્રતાપી તેઓ થયા હોય કે આ ગર્દભીલોને અવતિમાથી હાકી કાઢયા હોય ઇતિહાસનો આપણો અભ્યાસ આવી બે ત્રણ સત્તા ઉપર આપણુ ધ્યાન ખેંચી લઇ જાય છે ઉત્તર હિંદમાના સત્તાધારી ઇન્ડો પાર્થિયન્સ, કુશાન વશી અને ચષ્ઠણ ક્ષત્રપવશીઓ તથા દક્ષિણ હિંદમાના અધ્રપતિઓ, એમ કુલ ચાર

વળી બગાળી સાહિત્ય, ગુજરાતી સાહિત્ય કરતા વિશેષ સમૃદ્ધ છે. અને તેમા પણ આ વિદ્વાન લેખકના વિચારો તો પથરાયલા સાપડયા જ માત્ર કહી શકાય. એટલે નક્કી માનવું રહે છે કે ઉપરની મનાતી આવેલી બાબતો દતકથાઓ નથી, પણ જનતાના જીહ્વાગ્રહે સચવાઇ રહેલી ખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ જ છે.

(૧૨) જુઓ હિં હિ પૃ. ૬૩૯.

(૧૩) ઇ એ પુ ૧૦. ઈ સ ૧૮૮૧ પૃ. ૨૨૨— The Gardabhillas were the rulers of Ujjain= ગર્દભીલ રાજાઓ ઉજૈનના શાસકો હતા એમ પ્રૌ ઓલ્ડનબર્ગનુ પણ કહેવુ થાય છે (વળી જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૯)

સત્તાઓ આપણી આંખે ચડે છે તેમા ઇન્ડો પાર્થિઅન્મના છેલ્લા શહેનશાહ ગોડોફ્રાગ્નેસને ઇ સ. ૪૫ આસપાસ (જુઓ પુ ૩ મા તેનુ વૃત્તાત) હિંદનો ત્યાગ કરી ઈરાનમા ગાદીપતિ બન્યાનુ જણાવાયુ છે, તેમ કુશાન વંશમાના પહેલા બે પુરૂષોએ તો હિંદમા ગાદીપ્રાપ્તિજ કરી નથી જ્યારે ત્રીજો જેને કનિષ્કના નામથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યો છે તેણે હિંદમા ગાદી[14] કરી છે ખરી, પણ તેની રાજસત્તા મથુરાની દક્ષિણે લંબાઈજ નથી એટલે તેનો પગ અવંતિ સુધી આવ્યો હોય તે કલ્પના પણ કરવી રહેતી નથી આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદના ત્રણમાથી બે વંશની વિચારણા છોડી દેવી ઠરે છે, જ્યારે ત્રીજો વંશ જે ચષ્ઠણનો રહ્યો તેમણે અવંતિની ગાદી મેળવી પણ દેખાય છે તેમ તેઓ કડેધડે પણ થઈ ગયા છે એટલે તેમનો વિચાર આપણે જરૂર કરવોજ રહે છે. ઉપરાત ચોથો વંશ જે દક્ષિણના આંધ્રપતિઓનો છે તેમાના કોઇએ પણ, જો દક્ષિણ હિંદના સ્વામિત્વ ઉપરાત ઉત્તર હિંદમા પણ પગપેસારો કર્યો હોય, તો માત્ર બે ભૂપતિઓનાજ નામ હજુ લઈ શકાય તેવા છે એક વસિષ્ઠપુત્ર શાતકરણી ઉર્ફે બીજો શાતકરણી' અને બીજો રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી' આમાના પહેલાનો સમય ઇ સ પૂ ૨૨૪ નો ઠરાવાયો છે (જુઓ પુ ૩ મા પૃ. ૭૩) એટલે તે આપણી વિચારણાની બહાર જતો રહે છે, જ્યારે બીજો જે ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી–રાણી બળશ્રીનો પૌત્ર છે તેનો સમય વિદ્વાનોએ ભલે ઇ સ. ૭૮ ગણાવ્યો છે (જો કે તેનો ખરો સમય તો અન્યથા છે: જે આપણે પુ ૫ મા જોવુ રહે છે) પણ તેણે ઉત્તર હિંદમા રાજકાજ કર્યું હોય એમ કોઈ જાતનો પુરાવો નીકળતો નથી. તેણે જો કે સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર–અરે કદાચ વિંધ્યા પર્વત ઓળગીને અવંતિની ભૂમિ ઉપર પણ–પગ માડયો છે ખરો, છતા તે અવંતિપતિ તો બનવા પામ્યો નથી જ જો તેમ થયુ હોત તો, રાણી બળશ્રીએ પોતાના પૌત્રની યશગાથા ગાતો જે શિલાલેખ કોતરાવી મૂકયો છે તેમા "દક્ષિણાપથપતિ"=Lord of the Deccan લખ્યુ છે તે સ્થાને "અવંતિપતિ=Lord of Avanti" જેવા શબ્દો ઉમેરવાને તેણી ઘડીભર પણ વિલબ કરતે ખરી કે? મતલબ કે અવંતિના સબધમા આંધ્રપતિનો વિચાર કરવાનુ પણ દુર્લક્ષજ કરવુ રહે છે. એટલે ચાર રાજસત્તામાથી હરીફરીને હવે માત્ર એકજ સત્તાનો–ચષ્ઠણવંશીનોજ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે.

આ ચષ્ઠણવંશમા તેનોજ પૌત્ર રૂદ્રદામન નામે એક મહા પ્રતાપી રાજવી થયો છે. તેણે સૌરાષ્ટના રાજપાટ સમા જુનાગઢ શહેરની પાસેના રૈવતાચળ પર્વતની તળેટીમાના સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ કોતરાવવામા પોતાનો કાઇક હિસ્સો પૂર્યો છે. તેમા પર (બાવન)ની સાલનો આંક છે તેને શક સવત માનીને તેનો સમય ૭૮+૫૨=ઇ સ ૧૩૦ નો વિદ્વાનોએ ઠરાવ્યો છે. અને તે પ્રશસ્તિ કોતરાવવા પૂર્વે આશરે દસેક વર્ષે અવંતિપતિ તે (એટલે તેનો આદિ પુરૂષ અને તેનો દાદો ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ) બન્યો હોય એમ ગણી તે સમય ઈ. સ. ૧૨૦ મનાવે છે. જ્યારે મારી ગણત્રીમા તે ઇ. સ ૧૪૨ આવે છે[15] વળી ને સમયે તેણે જે અવંતિની ગાદી મેળવી છે તે, આપણે જે ગર્દભીલવંશી રાજાઓની ચર્ચા કરી રહ્યા છીએ તેમની પાસેથીજ, મતલબ કે ગર્દભીલ વંશનો અંત ઇ. સ ૧૪૨ ની આસપાસમા આવ્યો હતો એમ નોંધવુ રહે છે જ્યારે આ સમય પણ હવે નક્કી થઈ ગયો ત્યારે, તેના પ્રારંભની સાલ જે ઇ. સ. પૂ.

(૧૪) ગોડોફારનેસે ઉત્તર હિંદ ઈ. સ. ૪૫ મા ખાલી કર્યું અને કુશાનવંશી કનિષ્કે કબજે કર્યું તેનો સમય વિદ્વાનોએ ઇ સ. ૭૮ મનાવ્યો છે, જ્યારે મારી ગણત્રી ઇ. સ. ૧૦૩ છે. તેની ચર્ચા પુ. ૫ ના અંતે કરવાની છે ત્યા જુઓ આ બે મતવ્યની વચ્ચેનો ગાળો ૧૦૩-૪૫=૫૮ વર્ષનો છે તેમા કઈ સત્તા તે પ્રદેશ ઉપર રાજ કરતી રહી હતી તે પ્રશ્નનો ઉકેલ માગે છે. ને આપણે આ સપ્તમ ખંડેજ વિચારવુ રહે છે. તે માટે આગળ ઉપર આ ગર્દભીલ વંશની હકીકતે જુઓ.

(૧૫) આ હકીકત આપણે પુ. ૫મા સાબિત કરીશું.

૭૪ ની કહી છે તે હિસાબે, આ આખા વંશનો રાજ્યકાળ ૧૪૨+૭૪=૨૧૬ વર્ષનો આપણે કહી શકીશુ, તેમાંથી વચ્ચેના સાત વર્ષનું શક રાજ્ય બાદ કરતાં તેનો સમય ૨૦૯ વર્ષનો કહેવાય, અને તેમાં પણ પ્રથમના દશ વર્ષ રાજા દર્પણના જે છે, તે બાદ કરીએ તો બાકીના ૧૯૯ વર્ષ પર્યંત તે વંશની સત્તા, અખંડિત પણે અવંતિ ઉપર પ્રવર્તી રહી હતી એમ નિઃસંદેહપણે કહી શકાય વળી તે વંશના રાજાની સંખ્યા દશની ઠરાવાય છે જ્યારે ઉપરમા તો આપણે ૭ લખી ચૂકયા છીએ એટલે બાકીનાને યથા સ્થાને ગોઠવી તેમની સમસ્ત વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપીએ તો ઠીક ઠીક સ્વરૂપમા તે દર્શાવી લેખાશે.

	મ સ	મ. સં	વર્ષ	ઇ સ પૂ	ઇ. સ પૂ
(૧) ગર્ધર્વસેન[16] દર્પણ ગર્ધરૂપ	૪૫૩	૪૬૩	૧૦	૭૪	૬૪
શક પ્રજાનુ રાજ્ય	(૪૬૩ થી ૪૭૦ = ૬૪ થી ૫૭ = ૭ વર્ષ)				ઇ સ.
(૨) વિક્રમાદિત્ય	૪૭૦	૫૩૦	૬૦	૫૭	૩
[1] ઉપ્અતરગત શકુ	૪૭૦ – ૪૭૦	૬ માસ,		૫૭ ૫૬	
ભર્તૃહરી : શુક્રાદિત્ય	૪૭૦ થી કેટલાક વર્ષ			ઇ મ	ઇ સ.
(૩) માધવાદિત્ય[18]	૫૩૦	૫૭૦	૪૦	૩	૪૩
(૪) ધર્માદિત્ય[19]	૫૭૦	૫૮૦	૧૦	૪૩	૫૩
(૫) વિક્રમચરિત્રઃ માધવસેન[20]	૫૮૦	૬૨૦	૪૦	૫૩	૯૩
(૬ તથા ૭) બે રાજાઓ	૬૨૦	૬૩૪	૧૪	૯૩	૧૦૭
(૮) ભાઇલ્લ[21]	૬૩૪	૬૪૫	૧૧	૧૦૭	૧૧૮
(૯) નાઇલ્લ	૬૪૫	૬૫૯	૧૪	૧૧૮	૧૩૨
(૧૦) નાહડ	૬૫૯	૬૬૯	૧૦	૧૩૨	૧૪૨

કુલ વર્ષ = ૨૦૯

(૧૬) જુઓ. પૃ. ૪ ઉપર હિં હિ. પૃ. ૬૩૮ નુ ઇંગ્રેજીમા અવતરણ

(૧૭) જુઓ આગળ તેમના વૃત્તાંતે

(૧૮) નં. ૩ થી ૧૦ સુધીનો એકંદર સમય ૧૩૯ વર્ષનો (ઇ, સ ૩ થી ૧૪૨ સુધી) સાચો સમજવો રાજાના નામ પણ સાચા સમજવા. પણ તેમનો અનુક્રમ તથા પ્રત્યેકનો રાજ્યકાળ કલ્પનાથી ગોઠવ્યો છે એમ સમજવુ

(૧૯) નં. ૨ અને ૩ ના રાજ્ય લાબા છે; અને એક સિદ્ધાંત એવો છે કે, પિતા પુત્ર ગણાતા હોય તેવા ત્રણ રાજાઓ એક પછી એક ગાદીએ બેસીને લાબો સમય રાજ્ય ચલાવી ન શકે. (જુઓ પુ ૧ પૃ ૮૮) માટે નં ૪ નુ રાજ્ય નાનુ ઠરાવવુ પડયું છે અને નં. ૫ નુ પાછુ દીર્ઘ સમયી કર્યુ છે વળી એક રીતે વિક્રમચરિત્રને વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર ગણાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર તરીકે માધવાદિત્યને લેખવે છે માટે માધવાદિત્ય કાયમ રાખી આ વિક્રમચરિત્રને માધવસેન ગણાવવો પડયો છે. વળી માધવાદિત્ય અને માધવસેન બન્નેનો સમય ૪૦ વર્ષનો હોવાથી પ્રાચીન લેખકાએ, બન્ને ને એક ગણીને નં. ૩,૪ ઉડાવી દઇને નં ૫ ને જ નં. ૨ ના પુત્ર તરીકે મનાવી દીધો છે આ પ્રમાણે અનેક ગૂંચવણો કરી નાખી છે. દરેકનો ઉકેલ નં ૨, ૩, ૪ અને ૫ એમ ચારે વ્યક્તિ ભિન્ન ધારી લેવાથી આવી જાય છે તેમજ આખા વંશનો સમય પણ તુરત ગોઠવાઈ જાય છે વળી જે એક ગૂંચ રાજતરંગિણિ-કારે ઉભી કરી છે તેનો નિવેડો પણ આવી જાય છે. (જુઓ તે માટે આગળ ત્રીજા પરિચ્છેદે વિક્રમાદિત્યના રાજ્ય વિસ્તારના વર્ણનમા)

(૨૦) નં ૮, ૯, ૧૦ના ગાદીપતિ તરીકે શું નામ હતા તે જણાયુ નથી

(૨૧) માધવાદિત્ય (નં. ૩) અને માધવસેન (નં ૪) બન્ને નામ સાદરા લાગતા હોવાથી તથા બન્નેના રાજ્ય

રાજા નહપાણના મરણ પછી અવંતિની ગાદી તેના જમાઈ રૂષભદત્તને ન જતાં ગર્દભીલ વંશમાં ગઈ છે. આ ગર્દભીલ વંશનો આદિ પુરૂષ રાજા દર્પણ ઉર્ફે ગંધર્વસેન કોણ હતો? શી રીતે તેનો હક્ક પહોંચ્યો? તથા શી રીતે ચડી આવ્યો? વિગેરે કોઇ પણ માહિતી એકે પુસ્તકમાં સ્પષ્ટપણે તેના સંબંધી જણાવવામાં આવી નથી. પરંતુ છૂટું છવાયું જે મારા વાંચવામાં આવ્યું છે તે સંકલિત કરીને તેના વિશે જે અનુમાન મં દોર્યું છે તે અત્રે જણાવીશ

તેમની ઉત્પત્તિ વિષે

એક ગ્રંથમાં[૨૨] લખ્યું છે કે–તેનો(વિક્રમાદિત્યનો) જન્મ ખંભાતમાં થયો હતો તે નગરીને તે સમયે તંબાવટી પણ કહેવાતી હતી જ્યારે એક બીજા પુસ્તકમાં[૨૩] એમ જણાવાયું છે કે–" A strange tale is prevalent in north-west India. A Gardabha marrying a daughter of a king of Dhar (Asia. Res. Vol. VI. p. 38; & Vol IX. p. 149) = હિંદના વાયવ્ય પ્રાંતોમાં[૨૪] એક વિચિત્ર વાર્તા પ્રચલિત છે. (કે) એક ગર્દભને[૨૫] ધારના રાજાની કુંવરી પરણાવી હતી (એશિ. રી પુ ૬ પૃ. ૩૮ તથા પુ ૯ પૃ ૧૪૯) વળી તેજ ગ્રંથમાં એક સ્થાને[૨૬] લખ્યું છે કે– " Before their (ancestors of Vikramaditya) occupation of Malwa, they probably lived in Anandapur[૨૭] near Udaipur (Mewar)=(વિક્રમાદિત્યના વડવાઓએ) માળવા કબજે કર્યું તે પહેલાં તેઓ ઘણું કરીને (મેવાડના) ઉદેપુરની નજીકના આણંદપુરમાં[૨૮] રહેતા

કાળ પણ ચાલીસ વર્ષ સુધી લંબાયલ હોવાથી વિદ્વાનોએ, તે બન્નેને એકજ રાજા તરીકે લેખીને કામ લીધું છે, વળી તેમ થતાં સંખ્યા પણ કમી હોવાનું જણાવ્યું છે.

(૨૨) એશિઆટીક રીસર્ચીઝ પુ. ૯ પૃ. ૮૨.

(૨૩) હિં હિં પૃ ૬૪૯ (પણ આ ગ્રંથકારનું કથન ઉપરના એશિ રી. પુ. ૯ ને આધારે જ લખાયલું છે).

(૨૪) અવંતિના રાજાઓની આ જીવનકથા વાયવ્ય પ્રાંતો સુધી ઠેઠ કેમ જવા પામી હશે તેના કારણ માટે આગળ ઉપર વિક્રમચરિત્રના વૃત્તાંતમાં જુઓ

(૨૫) ગર્દભ શબ્દ સંસ્કૃત છે અને તેનો અર્થ 'ગધેડા નામનું પ્રાણી' થાય છે. વાયવ્ય પ્રાંતોમાં રહેતા માણસોને ખબર નહીં હોય કે અહીં ગર્દભ તે પશુ નથી પણ ગર્દભીલ વંશી એક રાજાનું નામ છે. નહીં તો તે મનુષ્યની કન્યા ગર્દભ વેરે પરણવા જેવી હકીકતને વિચિત્ર કથા તરીકે લેખત નહીંજ,

(૨૬) જુઓ હિ. હિં. પૃ. ૬૩૮

(૨૭) આણંદપુરના સ્થાન વિશે નીચેનું ટી ન. ૨૮ જુઓ. બાકી ઉદેપુર નજીક (Near Udaipur) અને ઘણું કરીને (Probably) શબ્દો જે વાપર્યા છે તે આ હિં હિ. ના લેખકનોજ અભિપ્રાય લાગે છે એમ મારૂં માનવું થાય છે.

(૨૮) લેખકે આણંદપુરને ભલે ઉદેપુર નજીક માન્યું છે (જુઓ ઉપરનું ટી. ૨૭) પણ તે તેમની ગેર સમજણ છે. પ્રથમ તો ઉદેપુર નજીક કોઈ આનંદપુર હોવાનું જ જણાયું નથી.

આનંદપુર નામે ત્રણ શહેર હોવાનું મે સાબિત કર્યું છે. (જુઓ ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતું "જૈન ધર્મ પ્રકાશ" નામનું માસિક. પુ. ૪૫ અ. ૫. પૃ. ૧૬૧ થી ૧૭૪ ઉપર વર્દ્ધમાનપૂરીનો લેખ; ગુજરાતી. નું બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૪. પૃ. ૫૮ તથા ૩૧૮ થી ૩૨૩, આનર્તપુર, આનંદપુર, સૌરાષ્ટ્ર ઇ લેખ, અમદાવાદનું " જૈન જ્યોતિ " પુ. ૧ પોષ અંક ૪. સં. ૧૯૮૮ આણંદપુરનું સ્થાન નામે લેખ, મુંબઇના ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાંની તે વિશેની ચર્ચા

(૧) એક આણંદપુર કાઠિયાવાડના ઝાલાવાડ પ્રાંતમાં આવેલ ચોટીલાના ડુંગરની તળેટીમાં વસેલ છે જ્યાં મૂળરાજ સોલંકીના સમયે ઇ. સ. ૯૯૮ માં ધરસેન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને આ મૂળરાજે હરાવ્યો હતો એમ હડાળાના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે

(૨) બીજા આણંદપુરની હકીકત એમ છે કે કાઠિયાવાડમાં આવેલ ધોળકાને વડનગર કહેતા; અને વડનગરનું બીજું નામ આણંદનગર હતું; પણ આણંદપુર અને આણંદનગર જુદા હોવા છતાં એક ગણાઈ ગયા છે. (જુઓ નીચે નં. ૩)

ગુજરાતમાં આવેલ હાલનું વડનગર તેને પણ આણંદપુર

હતા.” ઉપર ટાંકેલાં આ ત્રણે કથનનો તથા તેને લગતાં ટીપણોનો સાર કાઢીશું તો એમ ફલિતાર્થ નીકળશે કે, કોઇ ગર્દભીલવંશી રાજા, જેનું નામ ગંધર્વસેન ગર્દભ હતું[૨૯] અને જેનું રાજ્ય કાઠિયાવાડમાં આવેલ હતું તથા રાજગાદી આણંદપુર ગામે હતી; તેનું લગ્ન ધારના[૩૦] (મેવાડ-અવંતિની હદમાં આવેલ છે) રાજાની કુંવરી વેરે થયું હતું, આ રાણીએ ખંભાતમાં[૩૧] એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. તેનું નામ વિક્રમાદિત્ય હતું આ ખંભાત નગરીને તે સમયે તંબાવટી[૩૨] પણ કહેવાતી હતી આ પ્રમાણે જે વસ્તુસ્થિતિ તારવી કઢાઇ છે તે સત્ય હોવાનું વળી પુરવાર થઈ શકે છે. કેમકે (૧) જ્યારે ધારના રાજાની કુંવરીને તે ગર્દભવંશી કુમાર પરણ્યો છે ત્યારે તે ભૂમિ ઉપર પોતાનો હક્ક કાંઇક આડકતરી રીતે પણ પહોંચે છે એવી તેની માન્યતા બંધાઈ હશે. (૨) તેમજ તેનો પ્રદેશ ઠેઠ ખંભાત સુધી એટલે કે અવંતિની અડોઅડ આવીને રહેલો છે. તેથી જો ત્યાં કાંઇ બખેડા જેવું થાય કે અંધાધૂની પ્રવર્તતી હોય તો પોતાને ચડાઈ કરવાની સગવડતા પણ છે. (૩) તેમજ ચડાઈ લઇ જાય તો પોતાના શ્વશુર પક્ષની પણ મદદ મળી શકશેજ (૪) તથા અવંતિની ગાદી ઉપર નહપાણનું રાજ્ય ભલે સુલેહશાંતિ ભરેલું ગણાઈ ગયું હતું છતાંયે તે પરદેશી તો હતોજ ને? તેને બદલે હવે પોતે જો અવંતિપતિ થાય તો ત્યાંની પ્રજા પણ પોતાના દેશના-વતનીને-રાજા તરીકે વધાવી લેશે જ. (૫) તેમ નહપાણ અપુત્રિયો મરણ

કહેવાયું છે, પણ ગુજરાતના આ વડનગરની સ્થાપના સોલંકી કર્ણદેવના સમયે (ઇ. સ. ૧૧-૧૨ સૈકામાં) થઈ છે જ્યારે આપણી આ હકીકત ઈ. સ. પૂ. ની છે એટલે તે અસ્થાને છે.

(૩) કાઠિયાવાડની દક્ષિણે આવેલ કોડિનાર પાસે પ્રખ્યાત કવિ નરસિંહ મહેતાના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું એક આણંદનગર હોવાનું મનાયું છે તેની ચર્ચા ગુજરાતી સાપ્તાહિકમાં આવી હતી (જુઓ નં. ૨ ને લગતી હકીકત) પણ તે સ્થાન બરાબર નથી એમ મેં તેજ સાપ્તાહિકમાં જણાવ્યું છે (જુઓ ઉપરમાં ટાંકેલ ટી. નં. ૨૮માંના મારા લેખના પૃષ્ઠો).

આ સઘળી ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં પ્રસ્તુત આણંદપુર તે ઉપર નં. ૧ માં જણાવેલ ચોટીલા ડુંગરની તળેટીવાળું આનંદપુર સમજવું છે. અને તે ખંભાતના રાજાને તાબે પણ હશે. ખંભાત બંદર ધીકતું હોઇને રાજા ત્યાં પણ અમુક સમયે રહેતો હશે ગમે તેમ, પણ આણંદપુર તથા ખંભાત બન્ને એકજ રાજાની આણમાં હોવા જોઇએ, જેથી તે રાજાની ગર્ભવતી રાણીએ ખંભાતમાં વિક્રમાદિત્યને જન્મ આપ્યો છે.

(૨૯) ગર્દભી વિદ્યા તેણે સાધી હતી (આગળ ઉપર તેની હકીકત આવશે) તે ઉપરથી આ વંશનું નામજ ગર્દભીલ વંશ પાડવામાં આવ્યું છે; અને આ ગંધર્વસેન તેનો સ્થાપક હોવાથી ગર્દભ નામે પણ ઓળખાયો છે.

(૩૦) ધાર અથવા ધારાનગરીની સ્થાપના તો પરમાર વંશી ભોજદેવે ઈ. સ. ની દસમી સદીમાં કરી છે એમ મનાય છે. કેમકે ત્યાં તેણે રાજધાની બનાવી હતી. કદાચ ત્યાં આગળ, પૂર્વ કાળથી નગર વસી રહ્યું હોય અને પછી હવામાન જોઇને રાજપાટ બનાવ્યું હોય એમ પણ માની શકાય ગમે તે સંજોગ હોય; આપણે તો અહિં એમ સમજવું રહે છે કે તે પ્રદેશનો તે રાજા હતો.

(૩૧) ખંભાત અને આણંદપુર બન્ને એકજ રાજાની હકુમતમાં આવેલ માની શકાય છે, અને આ રાજા કાંતો રાજા નહપાણનો ખંડિયો હોય કે પછી તેટલા દરજ્જે સ્વતંત્ર પણ હોય ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રપતિ પણ હોય જો કે, ઉપરમાં તો આ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર રાજા નહપાણની અને પછી રૂષભદત્તની સત્તા હોવાનું મેં જણાવ્યું છે. પણ ગંધર્વસેન રાજાની હકુમતમાં જો તે ભાગ હોવાનું વધારે માન્ય રહે તો પછી એમ સમજવું રહેશે કે, રાજા ગર્દભીલે જ્યારે અવંતી લઇ લીધું ત્યારે રૂષભદત્તે તેનું સૌરાષ્ટ્ર લઈ લીધું હોવું જોઇએ. બાકી રૂષભદત્તનું રાજ્ય સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હતું એટલી વાત માન્ય રાખવીજ રહે છે. બેમાંથી કઈ સ્થિતિ વધારે સંભવિત છે તે સંશોધકોએ તપાસ ચલાવી પુરવાર કરવું રહે છે.

(૩૨) આપણે તંબાવટીની સ્થાપના વિશે કેટલીક ચર્ચા પુ. ૩ પૃ. ૧૯૨ માં કરી છે. તેમાં વળી આ એક સ્થળનો હવે ઉમેરો કરવો રહે છે

પામ્યો છે એટલે તેનો જમાઈ રૂપભદ્દત્ત ગાદીએ આવવાને હક્ક ધરાવે છે; છતા તે અતિ દૂર પડ્યો છે. ઉપરાંત ખખડધજ જેવો થઈ ગયો છે એટલે યુદ્ધ કરવાની જરૂર પડશે તો પણ પોતે જ તેમા ફાવી જશે આવી આવી અનેક વિધ કલ્પનાઓ અને મુરાદો બાંધી, આ ગર્દભીલ કુમારે અવતિની ગાદી મેળવવા સર્વ ચક્રો જો ગતિમાન કરી દીધા હોય તો બધુ બનવા જોગ છે. એટલે સર્વ સજોગો જોતા આ ગર્દભીલ વશી રાજાઓની ઉત્પત્તિ સબધી આપણે દોરેલાં અનુમાન, ઉપર ટાંકેલા વિદ્વાનોનાં કથનને અનુરૂપજ છે એમ સમજવુ પડશે.

ઉપરમા તેની ઉત્પત્તિ વિશેનો ખ્યાલ આપી ચૂકયા છીએ. હવે તેના કુળ વિશે પણ થોડુક જણાવીએ. મિ. પ્રિન્સેપ્સે તેઓને

તેનું કુળ

તુઆર (Tuar) જાતિના ક્ષત્રિય તરીકે લેખ્યા છે.[33] પણ પોતે આ અનુમાન ઉપર કેવી રીતે આવ્યા છે તે જણાવ્યુ નથી. જ્યારે એક બીજા ગ્રથકાર, જો કે લગભગ તેવાજ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છે પરંતુ તેમણે જે દલીલો અને હકીકતો ઉપજાવી કાઢી, ભળતી વાતો ગોઠવી દીધી છે, તે ઉપરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તેમણે તો પુરાણોનો આધાર બતાવીને, ઉચ્ચારમા સાદશ પડતા એક શબ્દને બીજા તરીકે માની લઈ, આખી વાતનું વટેસરજ વાટી નાખ્યું લાગે છે તે શબ્દો એક રીતે તો અવગણના કરવા યોગ્યજ છે. છતાં બીજી રીતે શોધખોળની આખી ઇમારતજ આવી આવી વસ્તુઓના પાયા ઉપર ઉભી કરાય છે, તે બીના પણ વાચકવર્ગના ખ્યાલમા આવી શકશે. ઉપરાંત અન્ય પ્રજાના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પણ પડે છે તેમ કેટલીક ઐતિહાસિક ઘટના પણ બહાર આવે છે. એટલે તે ગ્રંથકારનાં વાક્યો[34] અત્રે ઉતારવા ઇચ્છા થઇ છે તેમણે જણાવ્યુ છે કે:-" Kushan rule in India-Their two dynasties (1) Kadphisis Dynasty and (2) The Tochari Dynasty Hindu Puranas called them (Kuchan-Tochari people) Tusharas or Tukharas=હિંદમાં કુશાન પ્રજાનુ રાજ્ય તેમના બે વશો છે (૧) કડફીસીઝનો વંશ અને (૨) ટોચરી વશ, હિંદી પુરાણોમા તેમને (કુશાન-ટોચરી પ્રજા) તુશાર અથવા તુખાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે" આ ઉપરથી સમજાશે કે કુશાણવશી કડફીસીઝની જાતિવાળાને પુરાણકારોએ તુશાર અથવા તુખાર કહ્યા છે; આ તુશાર શબ્દ ઉચ્ચારમાં તુઆરને મળતો આવે છે એટલે સભવ છે કે પુરાણકારનો "તુશાર" અને મિ. પ્રિન્સેપ્સનો "તુઆર"-તે બન્નેને એક ગણીને આ ગ્રંથકારે નીચેના વાક્યો જોડી દીધા લાગે છે. " Kadphisis in local Prakrit was uttered as Gaddabhas, which the Brahmins sanskritized as Gardabha, Gardabhin, or Garddabhilas. A strange tale is prevalent in N W. India. A Garddabha marrying the daughter of a king of Dhar, was changed into an Ass, skr. Garddabha That Garddabha is the sanskritized form of Kadaphisis. The sanskrit word Garddabha means an ass. Hence through mis-naming, the foreign dynasty was afterwards known as ass-dynasty Old Gadhai-Pysa or ass-money have been found in various-parts of Western India (J. A. S. B.

(૩૩) પ્રિન્સેપ્સ ઈન્ડીઆન એન્ટીક્વીટીઝ યુસફુલ ટેબલ્સ નામે પુસ્તકમા પૃ. ૧૫૭-This prince (Vikramaditya) was of the Tuar Dynasty, આ કુમાર-વિક્રમાદિત્ય-તુઆર વંશનો હતો,

[માફ ટીપ્પણ-દિલ્હીની ગાદીએ તુઆર વંશી-તુમાર વશી ક્ષત્રિયો થયા છે. તેમને અને આ ક્ષત્રિયોને કાંઈ સંબંધ હશે કે !]

(૩૪) જુઓ હિં. હિ. પૃ. ૬૪૯

Dec 1835 p 688) It was certainly the coinage of Garddabha princes In the sanskrit drama entitled "The Little Toy-Cart" of the first century A D mention is made of Gaddhi-skr. Garddabhi-explained by commentators as coin (Wilson J R A S III 385) Of the ten Garddabha rulers of India, hitherto we know only two=કડફીસીઝ (શબ્દનો) સ્થાનિક પ્રાકૃત[૩૫] (ભાષામાં) ગદ્દભ ઉચ્ચાર થતો, બ્રાહ્મણોએ તેનું સંસ્કૃત રૂપ ગર્દભ, ગર્દભિન અથવા ગર્દભિલ (ઠરાવ્યું) છે. હિંદના વાયવ્ય ભાગમાં એક વિચિત્ર વાર્તા પ્રચલિત છે. (કે) ધારના રાજાની કુંવરીને પરણનાર (એક કુમાર)ને ગધેડા-સંસ્કૃત ગર્દભ-બનાવી દેવામા[૩૬] આવ્યો હતો. તે ગર્દભ શબ્દ કડફીસીઝનું સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર છે. સંસ્કૃત ગર્દભ શબ્દનો અર્થ ગધેડું થાય છે. તેટલા માટે, પરદેશી (પ્રજાના) વંશને આવું નામ દેવાયું છે. જે કાળાંતરે 'ગર્દભવંશ' તરીકે ઓળખાયો છે[૩૭] પ્રાચીન (સમયના) ગધઈ-પૈસા અથવા ગધૈયા[૩૮] પશ્ચિમ ભારતના[૩૯] અનેક ભાગોમાંથી મળી આવે છે (જ. એ સો. બે ઈ સ ૧૮૩૫ નો ડિસેમ્બર અંક પૃ. ૬૮૮) ગર્દભ વંશી રાજાઓના જ તે સિક્કા છે તે ચોક્કસ છે. ઈ સ. ની પહેલી સદીના મૃચ્છકટિક નામે[૪૦] ઓળખાતા સંસ્કૃત નાટકમાં ગધ્ધી-સંસ્કૃત ગર્દભી-નો ઉલ્લેખ મળી આવે છે, જેને વિવેચકોએ સિક્કા (તરીકે ઓળખાવ્યો) છે, (જ. રો એ સો પુ. ૩ પૃ ૩૮૫ વિલ્સનનો લેખ) હિંદના ગર્દભીલ વંશી દશ રાજાઓમાંથી[૪૧] અદ્યાપિ પર્યંત બેનેજ[૪૨] આપણે પીછાનીએ છીએ"

[મારૂ ટીપ્પણ-માત્ર નામોચ્ચારની સામ્યતાને લીધે તેમણે તુખારવંશી કડફીસીઝને અને તુખારવંશી ગર્દભીલને એક માની લઈ બધો ખીચડો બાફી માર્યો છે. આપણે પુ ૫ ના અંતે આ કડફીસીઝના કુશાન

---

(૩૫) વાયવ્ય પ્રાંતોમાં બોલાતી પ્રાકૃત ભાષામાં કડફીસીઝ શબ્દનો અર્થ ગધેડો થાય છે કે કેમ તે તો ત્યાંના વતનીઓ જાણે પણ આ લેખક મહાશયે તપાસ કરી હશેજ અને તે ઉપરથી આ કથન ઉતાર્યું હશે એમ આપણે માની લેવું રહે છે.

(૩૬) આ વાત તો ગોઠવવી પડી લાગે છે કેમકે નહીં તો મનુષ્યને પશુ તરીકે કેમ બનાવાય? (જુઓ ઉપરમાં ટી. નં. ૩૫) બાકી ગર્દભ શબ્દનું ઉપનામ આ વંશને શા માટે લગાડ્યું છે તે માટે આગળ ઉપર ગંધર્વસેનના વૃત્તાંતે જુઓ.

(૩૭) આ કડફીસીઝના વંશને કોઈ પણ લેખકે ગર્દભ-વંશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે કે ઉદ્દર્યો છે, તેવો દૃષ્ટાંત આપ્યો હોત તો, પોતાના કથનને જરૂર સમર્થન મળત

(૩૮) જુઓ પુ ૨ સિક્કા નં. ૩૮, ૩૯નું વર્ણન તથા તેનું ચિત્ર પટ નં. ૨, અને ૫. એટલે આ ગધૈયા ગર્દભવંશી રાજાના ઠર્યા કહેવાશે અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂ ની પહેલી સદીનો કહી શકાશે.

(૩૯) જોકે કડફીસીઝનો મુલક, પંજાબ અને કાશ્મીર છે અને તેના વંશજોનો, ઉત્તરહિંદના પાંચાલ અને શૂરસેનવાળા પ્રાંતો છે. જ્યારે અહીં તો માત્ર 'પશ્ચિમ ભારત'માંથીજ તે સિક્કાઓ મળી આવ્યાનું જણાવાયું છે. તો પશ્ચિમ હિંદને (W. India) વાયવ્ય પ્રાંતો (N W India) ના માટે માની લેવાયા છે? એક બાજુથી માની લ્યો કે એવા ગધૈયા વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી પણ મળી આવે છે-આવ્યા છે-તો ત્યાં પણ ગર્દભીલવંશી રાજાઓની સત્તા જામી હતી એમ પુરવાર થશે (જુઓ આગળ ઉપર વિક્રમચરિત્રનું વૃત્તાંત) પણ તેથી તે સિક્કાને કડફીસીઝના વંશના માની લેવાને શું કારણ મળે છે?

(૪૦) મૃત્+શકટિક મૃત=માટી. અને શકટિક=નાનું ગાડું માટીનું નાનું ગાડું અથવા માટીના બનાવેલા ગાડા જેવું રમકડું (clay-cart), પછી સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમે મૃચ્છકટિક શબ્દ થયો છે.

(૪૧) જુઓ પૃ ૭ ઉપરનું લિસ્ટ

(૪૨) એટલે લેખક મહાશયની ગણત્રી કડફીસીઝ પહેલો અને બીજો, એમ બે વ્યક્તિ કહેવાનો થાય છે (તેમણે પોતાનો ગ્રંથ ઇ. સ ૧૯૨૦માં મુદ્રિત કર્યો ત્યારે કદાચ આ બે નામજ હશે પરંતુ હવે તો કુશાનવંશના પણ ઘણા નામો મળી આવ્યા છે, તેમજ ગર્દભીલવંશના પણ ઘણા નામો મળી આવ્યા છે.)

વશને મધ્ય એશિયાની તુખાર જાતીગાથી ઉતરી આવેલી પ્રજા તરીકે પુરવાર કરીશુ મતલબ કે તુખાર તે તુર્કી પ્રજાનો વર્ગ છે જ્યારે તુઆર તે હિંદી ક્ષત્રિયનો અંશ છે: બેની વચ્ચે કોઈ જાતનો કાંઈ સંબંધ જ નથી] અહીં તો તાત્પર્ય એટલો જ ગ્રહણ કરવાનો છે કે ગર્દભીલ વશી રાજાઓ તુઆર ક્ષત્રિય જાતિના હતા. હવે આપણે તે વશના પ્રત્યેક રાજવીનુ જીવન વૃત્તાંત લખવા ઉદ્યમ કરીશુ

(૧) દર્પણઃ ગંધર્વસેનઃ ગધરૂપ

તેનુ ખરૂ નામ દર્પણ લાગે છે. પણ અવંતિની ગાદીએ આવ્યા પછી ગધર્વસેન નામ ધારણ કર્યું લાગે છે તેણે કેવી રીતે અવંતિની ગાદી પ્રાપ્ત કરી તે વૃત્તાત ઉપરમાં જણાવી ગયા છીએ એટલે પુનરૂક્તિ કરવા જરૂર નથી. જે ઉપરથી માનવુ રહે છે કે તે સાહસિક વૃત્તિવાળો તેમજ પરાક્રમી હતો. વળી તેણે ગર્દભી નામની વિદ્યા સાધી હતી[૪૩]. એટલે તંત્રજંત્રમા પણ પ્રવીણ હશે એમ સમજાય છે. આ વિદ્યાપ્રાપ્તિને લીધે તેનુ નામ ગધરૂપ[૪૪] પડી ગયું દેખાય છે. તેમજ તેના વશનું નામ પણ ગર્દભીલ ઠરાવાયું છે. પોતે મેલી વિદ્યાનો સાધક હોવાથી, તેમજ નાના રાજ્યનો સ્વામી મટી, મોટા સામ્રાજ્યનો ધણી બની બેઠો હોવાથી, મદોન્મત્ત અને વ્યભિચારીપણે વિચરતો થયો હતો. હવે પછી વર્ણવવાના તેના વૃત્તાત ઉપરથી જેની આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

[૪૫]બગાળ તરફના કોઈ ક્ષત્રિય કુટુબના ભાઈ બહેને જૈન દીક્ષા લઈ, વિહાર કરતા કરતા ભવિતવ્યતાના યોગે અવંતિમા એક ચાતુર્માસ કર્યુ હતુઃ તેમના દીક્ષિત નામ કાલિકસૂરિ[૪૬] અને સરસ્વતી હતા કાલિકસૂરિ વિદ્વાન અને શાસ્ત્ર વિશારદ હોઈ યુગપ્રધાનપદને[૪૭] પામ્યા હતાઃ સાધ્વી સરસ્વતી અતિ સ્વરૂપવાન અને લાવણ્યમયી હતી એકદા તેણી ગોચરી અર્થે બહાર નીકળી હતી ત્યા રાજા ગર્દભીલની દૃષ્ટિએ પડી ગઈ. રાજા મોહાંધ બની ભાન ભૂલો થયો અને સાધ્વીને રાજપુરૂષો મારફત પકડાવી પોતાના અંતઃપુરમા હડસેલી દીધી આ જુલ્મ અને નિંદ્ય આચારથી પ્રજામા હાહાકાર થઈ રહ્યો. નગરજનોએ બહુ બહુ વિનતિ કરી રાજાને સમજાવ્યો. પણ કોઈનું કહ્યુ માન્યુ નહી છેવટે કાલિકસૂરિએ પોતે પણ આર્જવભરી પ્રાર્થના કરીને સાધ્વીને છોડી દેવા મર્મમા તેમજ ખુલ્લી રીતે સમજાવ્યુ; પણ રાજા જ્યારે એક ટળીને બીજો નજ થયો ત્યારે, સ્વધર્મ રક્ષણાર્થે તે પ્રસગને આપદ્ધર્મ માની લઈ તેણે

(૪૩) આ વિદ્યાનો પ્રભાવ શું હતો તે માટે જુઓ પૃ. ૨ ની હકીકત.

(૪૪) ગધેડા જેવુ જેનુ મહો અર્થાત્ રૂપ હોય તે અથવા ગધેડાના મહો જેવુ રૂપ જે ધારણ કરી શકે તે, એવા અર્થમા આ શબ્દ વપરાતો થયો લાગે છે. જુઓ ઉપરમા ટી. નં. ૧

(૪૫) આ આખીયે વાર્તાનો પ્રસંગ બહુ રસિક અને બોધપ્રદ છે અત્ર તો માત્ર આપણા ખપજોગીજ હકીકત ઉતારી છે સંપૂર્ણ વાચવાનુ જેને મન હોય તેણે જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. પુ ૯ પૃ. ૧૪૭થી ૧૫૭ વાચવા.

(૪૬) આ કાલિકસૂરી જુદા અને શુંગવશી રાજા બળમિત્ર ભાનુમિત્રના મામા જે કાલિકસૂરી હતા તે પણ જુદા બળમિત્રવાળા કાલિકસૂરિ નો સમય ઇ. સ પૂ. ૧૧૧નો છે ત્યારે આ ગર્દભીલવશની સાથે સબધ ધરાવનાર (ગર્દભીલોચ્છેદક)નો સમય ઇ. સ. પૂ. ૭૪ છે.

વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે પુ ૩. પૃ. ૧૦૭ તથા આગળ અને ખાસ કરીને ટી. નં ૫. પૃ ૧૦૭ જુઓ.

(૪૭) જૈન સાહિત્ય ગ્રથોમા તેમનો સમય મ. સં. ૪૦૦-૪૫૩=ઇ. સ પૂ. ૧૨૭થી ૭૪ આપ્યો છે. જ્યારે ગર્દભીલનો સમય આપણે ઈ. સ. પૂ. ૭૪ થી ૬૪ ગણાવ્યો છે. એટલે સમજવુ રહે છે કે, તેમણે જેવો સાધુવેશ ત્યાગ કર્યો કે યુગપ્રધાનપદ જતુ રહ્યુ ગણવુ અને સાધ્વીને પકડવારૂપ પ્રસગ પણ રાજા ગાદીએ આવતાને વાર થોડા સમયમાજ બન્યો હશે. જ્યારે યુદ્ધ થવાનો અને ગર્દભીલને ગાદી ત્યાગ કરવો પડયો છે તે ઈ. સ પૂ. ૬૪મા છે; જેથી વચ્ચેના દશ વર્ષ કે ઓછાવધતો વખત જે લાગ્યો ગણાય તેને, સાધ્વીનું પકડાવુ થયું ત્યારથી માંડીને રાજા હાર્યો ત્યાસુધીનો સમય તરીકે ગણવો.

સાધુવેશનો ત્યાગ[૪૮] કરી, ગાંડા માણસની માફક આખા શહેરમાં ફરવા માંડયું છતાં રાજાને સાન ન આવી એટલે પ્રજાએ પણ ગામ ખાલી કરવા માંડયું[૪૯] તેણે તે શહેરનો ત્યાગ કર્યો તથા રાજાને પોતાના કૃત્યનું ભાન કરાવવા અને ઘટતી શિક્ષાએ પહોંચાડવાનો વિચાર કરી તે દેશાટન માટે નીકળી પડયો. વાટ વીતાડતો વીતાડતો રસ્તો કાપી સિંધુ નદીની પેલીપારના શક પ્રજાના દેશમાં તે પહોંચ્યો.[૫૦] ત્યાં એકાદ વર્ષ રહી, પોતાની જ્યોતિષશાસ્ત્ર આદિ વિદ્યાથી તેણે લોકોનો સારો ચાહ અને મમતા મેળવી લીધાં પ્રસંગ સાધીને તે શક પ્રજાના અનેક સામંતોને[૫૧] મોટી મોટી જાગીર મેળવી આપવાનું વચન આપીને હિંદમાં તેડી લાવ્યો. તેઓ ગર્ભે ઈરાની અખાત અને સિંધુ નદીના તટ પ્રદેશે થઈ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ ઉતર્યા ત્યારે ચોમાસું આવી જવાથી યુદ્ધ માટે નિરૂપયોગી સમય જાણી અવંતિ જવાનું મુલતવી રાખી સૌરાષ્ટ્રમાં થોડો વખત થોભ્યા તે સમયે તેમનીજ શકજાતિના રાજા રૂષભદત્તનું[૫૨] શાસન આ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચાલતું હતું. એટલે તેના તરફથી પણ સારી રીતે આશ્રય અને આશ્વાસન મળી રહ્યાં ત્યારપછી ૠતુ સાનુકૂળ થતાં, ગુજરાતદ્વારા અવંતિ ઉપર તેઓ હલ્લો લઈ ગયા. પ્રથમ તો રાજા ગર્દભીલ પોતાના બાહુબળ ઉપર મુસ્તાક બનીને યુદ્ધમાં સામો ઉતર્યો અને ખૂબ ઝઝુમ્યો પણ શક પ્રજાના શૌર્ય અને તિરંદાજી[૫૩] તથા યુદ્ધકળામાં નિપુણતા જોઈ અંતે અકળાયો. પોતાની મૂર્ખાઈ નજરો નજર દેખવા લાગ્યો પણ કરે શું! લાચાર બની, શહેરના દરવાજા બંધ કરી દીધા અને અમુક દિવસે પોતાની ગર્દભી વિદ્યાનું શરણું લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. શહેરના દરવાજા રાજાએ બંધ કરાવ્યાના સમાચાર શકસૈનિકોએ કાલિકસૂરિને પહોંચાડયા એટલે હવે પછી રાજાએ રમવાની ગત તથા શકસૈનિકો માથે ઝઝુમી રહેલો ભય તુરત તે સમજી ગયા તેમણે સર્વે સરદારોને પાસે બોલાવીને જણાવી દીધું કે, રાજા અમુક દિવસે વિદ્યા સાધશે અને સાધનાના અંતે ભૂંકણનો અવાજ કરશે. જેથી તે અવાજ તમારા કાને ન પહોંચે માટે કાનમાં રૂ આદિ પદાર્થો નાખી શ્રવણ રૂંધન કરવું[૫૪] તથા જેઓ તીર ફેંકવામાં અતિ નિપુણ હોય તેવા

(૪૮) ઉપરની ટી. નં. ૪૭ જુઓ.

(૪૯) જુઓ આગળ ઉપર દ્વિતીયખંડે ટી નં. ૯.

(૫૦) શા માટે અહીં ગયો તેના કારણ માટે આગળ દ્વિતીયખંડે ટી. નં. ૧૭ તથા ટી નં. ૫. જુઓ.

(૫૧) જ. ઈ. હિ. કર્વા. પુ. ૧૨ પૃ ૧૭ (લેખક પ્રો. સ્ટેન કોનાઉ છે.) I am inclined to agree with Mr Jayaswal that the Sakas left Seistan during the reign of Mithradates II in consequence of the increasing pressure he was bringing on them: મિથ્રેડેટસ બીજાના રાજઅમલે શક પ્રજા ઉપર જે ઉપરાસાપરી દબાણ કર્યે જવાતું હતું તેથી તેઓ શિસ્તાન છોડી ગયા હતા, એમ જે મિ. જાયસ્વાલનું મંતવ્ય છે તે સાથે હું મળતો થવાની ઈચ્છા ધરાવું છું. [મારૂં ટિપ્પણ–કાલિકસૂરિનું વૃત્તાંત લખતાં જૈન ગ્રંથોમાં એમ લખ્યું છે કે, જે શક સરદારો પાસે મદદ માટે તે ગયા હતા તે સરદારોમાં તેમના શહેનશાહ તરફથી અમુક પ્રકારે માગું થતું હતું ત્યારે તેઓએ પોતાના પુત્રને ભોગ આપવા માટે મોકલી દેવો પડતો હતો–આ બધી હકીકત ઈરાની શહેનશાહ મિથ્રેડેટસ બીજાના સમયે (ઈ. સ. પૂ. ૧૨૩થી ૮૮=૩૫ વર્ષ જુઓ. પુ ૩ પૃ. ૧૪૫ ઉપરનો કોઠો) બની હોવાની ગણવી રહે છે.]

શક પ્રજાના આ સરણને ત્રીજું ગણવું (જુઓ પૃ ૩માં શકપ્રજાની હકીકત.)

જે રાજાને ત્યાં આ કાલિકસૂરિએ આશ્રય લીધો હતો તેનું નામ સાધનસિંહ હતું અને તેને 'શકકુલરાજા'કહીને સંબોધ્યો છે જૈનગ્રંથોમાં તેને 'પારસકુલ રાજા' કહેલ છે. (સરખાવો પુ. ૩ પૃ. ૨૯૪, ૩૪૨ ની હકીકત).

(૫૨) જુઓ પુ. ૩ માં તેના વૃત્તાંતે

(૫૩) આ આખીયે શકપ્રજા (હિંદમાં તેમના ત્રણ ટોળાં આવ્યાનું નોંધાયું છે) તિરંદાજીમાં નિષ્ણાત હતી તે માટે જુઓ પુ ૩ માં ભાનુમિત્ર વૃત્તાંતે પૃ ૧૧૦ અને ભૂમક વૃત્તાંતે પૃ. ૧૮૪થી આગળની હકીકત તથા તેની ટીકાઓ.

(૫૪) અને બાકીના બધા લશ્કરે, કોટની દિવાલથી એટલે દૂર જતા રહેવું કે તેથી તે ભૂંકણનો અવાજ કાને સંભળાય નહીં, જો સંભળાય તો સાંભળનાર મરણ પામે એવી તે વિદ્યાની શક્તિ હતી. (સરખાવો પૃ ૨ની હકીકત)

સૈનિકોએ જ માત્ર કિલ્લા ઉપર ચડી જઈ, જેવો રાજા ભૂંકણુ કરવાને પોતાનુ મ્હો ઉઘાડે કે તુરત તુરત અને ઉપરા ઉપરી એવા તો બાણ છોડવા કે સર્વે તેના મ્હોમા જ આવીને સીધા ભોંકાય[55] તથા તેના જથ્થાથી એવુ તો મ્હો ભરી દેવુ કે પાછો અવાજ પણ બહાર નીકળી ન શકે આ પ્રમાણેની સવેળાની ચેતવણી મળી જવાથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા અને કાલિકસૂરિનો આભાર માનતા તેમની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ચઢાવી, ઠરાવેલ દિવસે અને સમયે કિલ્લાની રાગ ઉપર ચઢી તૈયાર થઈ બેઠા તથા તીર કામઠાં સુસજ્જિત કરી રાખ્યા જેવુ રાજા ગર્દભીલે ભૂકણુ કરવા મ્હો ઉઘાડયુ કે સત્વર અને ટપોટપ ભાથામાંથી તીરો કાઢી, જાણે કેમ વરસાદ ન વરસતો હોય તેમ, કામઠા ઉપર ચડાવી ચડાવીને છોડવા જ માડયા અને રાજાનુ મ્હો ભરી દીધુ ધાર્યા પ્રમાણે પરિણામ આવ્યુ. રાજાએ દીનમુખા થઈ સામે આવી સલાહ-સમાધાન માગ્યુ કાલિકસૂરિને બીજુ તો કાંઈ જોઈતુ નહોતું જ; તેમને વેર વાળીને કાંઈ બદલો પણ લેવો નહોતો. એટલે પોતાની બ્હેન સરસ્વતી સાધ્વીને બંધિખાનેથી છોડી દેવાની પ્રથમા પ્રથમ માગણી કરી. પછી સર્વે શક સરદારોને જે વચન આપીને અત્ર સુધી લઈ આવ્યા હતા તે પ્રમાણે વચન પાળી મોટી મોટી તેમને જાગીરો આપી અને રાજા ગર્દભીલને જીવતો રાખી પોતાના પુત્ર પરિવાર સાથે દેશ ત્યાગ કરવાનુ સલાળાવી દીધુ. આ બનાવની તારીખ મ સ ૪૬૩=ઈ. સ પૂ ૬૪ નોંધવી રહે છે.

તેનો અંત તથા રાજ્ય વિસ્તાર

આ પછી રાજા ગર્દભીલનુ શુ થયુ તે જાણવામાં આવ્યુ નથી[56] પણ તેના પુત્રોએ[57] દક્ષિણમા જઈ[58] તે વખતના અવતિપતિ અરિષ્ટકર્ણનો આશરો લીધો હતો. આ રાજા કાંઈક પરાક્રમી હતો તેમજ જૈનધર્મી પણ હતો. એટલે ત્યા જવામા ગર્દભીલ પુત્રોનો આશય એ હોઈ શકે કે એક તો સ્વધર્મી રાજા છે એટલે આશ્રય પણ મળશે, તેમજ પ્રસગ પડયે જો અવતિમા હવેના રાજકર્તા શકરાજાઓ સામે માથુ ઉચકવુ પડશે, તો તેમને હાંકી કાઢવામા તથા ફરીને અવતિની ગાદી હસ્તગત કરવામા તેની સહાય બહુ મદદરૂપ નીવડશે. તેમની આ ગણત્રી પાછળથી સાચી પણ પડી હતી જે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું હાલ તો અવતિની ગાદી ઉપર શકપ્રજાનુ રાજ્ય પ્રવર્તતું થઈ ચૂકયું છે માટે તેમનો અધિકાર કેવો ચાલ્યો હતો તેનું જ કાંઈક દિગ્દર્શન કરાવવું રહે છે.

નહપાણના રાજ્યમાના અરવલ્લીની પશ્ચિમના પ્રદેશ ઉપર તથા સૌરાષ્ટ્રમાં, રૂષભદત્તની આણ જામી હતી અને તાપીની દક્ષિણના મુલક ઉપર આંધ્રપતિની સત્તા ચાલતી હતી અથવા કદાચ ગોદાવરી નદીના મૂળવાળા પ્રદેશ સુધી જો ગર્દભીલની સત્તા હતી એમ ગણવુ હોય તો પણ તે નામશેષરૂપ હતી એમ જ લેખવુ રહેશે એટલે એમ સાર નીકળે છે કે તેનું રાજ્ય માત્ર અવતિના પ્રદેશ ઉપર જ જળવાઈ રહ્યુ હતુ.

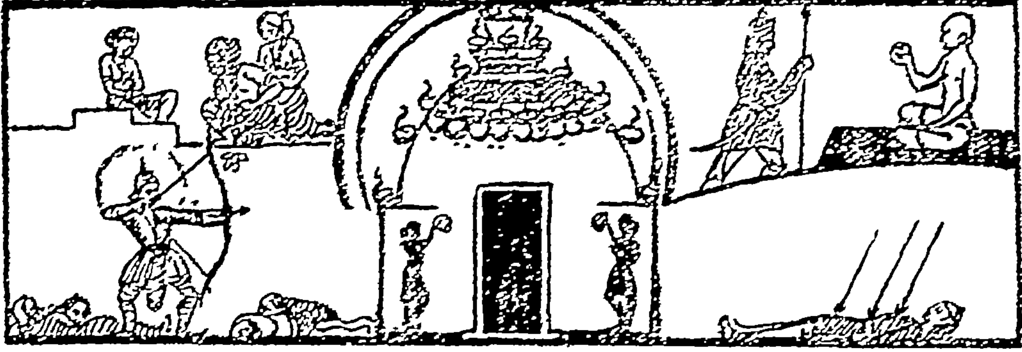
(૫૫) આ ક્રિયા તો નજરથી કરવાની હોય છે તેને કાંઈ શ્રવણેન્દ્રિય સાથે સબધ ન કહેવાય. (સરખાવો ટી. નં. ૫૪)

(૫૬) એક રીતે એમ અનુમાન ઉપર જવાય છે કે ગાદિત્યાગ પછી તે કોઈક અજ્ઞાત સ્થાને રહ્યો હશે અને ત્યા (જુઓ ઉપરની ટી ન. ૭) સાડાત્રણ વર્ષ બાદ મરણ પામ્યો હશે: તેમ થયું હોય તો તેનુ મરણ મ સ ૪૬૬=ઈ. સ. પૂ. ૬૧મા થયું લખવુ રહે છે.

(૫૭) વિશેષ પુત્રો હતા કે કેમ તે જણાયું નથી પણ કમમા કમ ત્રણ તો હતા[58] આગળ ઉપર તેમનુ વૃત્તાંત આવશે.

(૫૮) આ વખતે અંધ્રપતિની ગાદીનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠાનપુરે નહોતુ; પણ નહપાણના જમાઈ રૂષભદત્ત સાથેના યુદ્ધમા હારી જવાથી તેમને વરગુળના પ્રદેશમા રાજગાદી લઈ જવી પડી હતી. એટલે ગર્દભીલપુત્રો ત્યા ગયા હતા એમ સમજવું.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ઇન્ટરેગનમ—અંતકાળ

સંક્ષિપ્ત સારઃ—અંતકાળ શબ્દ જે ભાવાર્થમાં વાપર્યો છે તેની સમજૂતિ—શકપ્રજાની ઓળખાણ તથા તેમણે હિંદ તરફ કરેલાં અનેક સરણનો ઇતિહાસ—જે સંજોગ વચ્ચે તેમને હિંદમાં આવવાનું નિમંત્રણ થયું હતું તેનું વર્ણન—આ આમંત્રણ કેવું ભારે પડી ગયું હતું તેનો ટુંક ખ્યાલ—શકરાજાઓની વંશાવળી તથા તેમના અધિકાર સમયનું વર્ણન— શકારિ વિક્રમાદિત્ય તથા આંધ્રપતિ શાત સાથે તેમાંનું કરેલા યુદ્ધનો હેવાલ અને તેમાંથી નિપજેલુ પરિણામ

વિદિશા, ભિલ્સા અને ઉજ્જૈની નગરીના શાસક એવા અનેક વંશી અવંતિપતિઓના સમયે થઈ રહેલ તે નગરીઓનો ઐતિહાસિક પ્રભાવ તથા વિકાસ–પુષ્પપુર નગર કેટલા અને ક્યાં હોઈ શકે તેનુ કરેલુ પૃથક્કરણ—જૈન સંપ્રદાયવાળાઓ અવંતિના પ્રદેશને કેટલું મહત્ત્વ આપી શકે તે માટે તે સ્થાનનુ ઐતિહાસિક તેમજ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ કરેલુ નિરૂપણ—

અર્થ, સમય તથા નામ

ઇન્ટરરેગનમ (ઇન્ટર=વચ્ચગાળેનો અને રેગનમ=રાજ્યાભિષેક) એટલે કે કોઈ રાજા ગાદીએ બેસે ખરો પરતુ વિધિપૂર્વક તેનો રાજ્યાભિષેક ન થાય ત્યાં સુધીના કાળને ઇન્ટરરેગનમ કહી શકાય. આવા બનાવ બન્યાનું જેમ પ્રાચીન સમયે (જુઓ અશોકવર્ધન મૌર્યનુ દૃષ્ટાંત) નોંધાયુ છે તેમ સાંપ્રતકાળે પણ બનતુ આપણે જોઇએ છીએ (જુઓ માજી સમ્રાટો સાતમા એડવર્ડના અને પંચમ-જૉર્જના તથા તત્ર ભવાન્ આપણા વર્તમાન સમ્રાટ છઠ્ઠા જ્યૉર્જનાં દૃષ્ટાંતો) આ પ્રમાણેના આશયમાં ઇન્ટરરેગનમ શબ્દ મેં વાપર્યો નથી. પણ પ્રાચીનસમયે સિલોનમાં (જુઓ પુ ૨ પૃ ૨૬૪ ટી. નં ૭૧) અને વર્તમાનકાળે અફઘાનિસ્તાનમા પેલા બંડખોર બચ્ચાના અમલ અંગે કેટલોક સમય જે અંધાધૂની ચાલી રહી હતી અને કેમ જાણે રાજાનું અસ્તિત્વજ ન હોય તેવી પરિસ્થિતિ વર્તી રહી હતી તેવા ભાવાર્થમા આ શબ્દ વપરાયો છે એમ સમજવુ

આવી સ્થિતિનો સમય કેટલાક ગ્રથકારોએ ચાર વર્ષનો[1] જણાવ્યો છે. જ્યારે અન્યોએ સાત સાડાઆઠ વર્ષનો પણ દર્શાવ્યો છે[2] આ પાછલી હકીકત વિશેષ વ્યાજબી જણાય છે જો કે તેમણે જે નામાવળી નોંધી છે તે ઉપરથી તો તે સમય લગભગ સાડાઆઠ વર્ષ જેટલો[3] પણ લબાતો દેખાય છે

આ અંધાધૂનીના સમય દરમ્યાન અવતિ ઉપર શકપ્રજાનો અમલ હતો તેમણે કેવી અંધાધૂની ચલાવી હતી તે આગળ ઉપર જોવાશે પણ આ પ્રજા ક્યાંથી આવી? તેમનું આગમન શા કારણે થવા પામ્યુ? વિગેરે ટૂંક હકીકત, ગત પરિચ્છેદે રાજા ગર્ધભસેનનુ વૃત્તાંત લખતા જણાવી ગયા છીએ તેનો હવાલો આપીને અત્રે એટલુંજ જણાવવાનું કે, ત્યાં ઉતારેલી હકીકત મુખ્યત. જૈન સાહિત્ય- ગ્રથના આધારે જણાવેલી સમજવી. પણ વૈદિક આમ્નાયના ગર્ગસંહિતા નામે જ્યોતિષ વિદ્યાના જૂના પુસ્તકના ગ્રંથના છેડે યુગપુરાણ નામનો જે અધ્યાય જોડયો છે તેમાં પણ તથાસ્વરૂપેજ તે હકીકત માલૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે બન્ને સ્વતત્ર પુરાવા હોવાથી આપણે તે નરા સત્ય તરીકેજ સ્વીકારવી રહે છે. વળી આ બાબત ઉપર બિબ્લિઓથીકા ઇન્ડિકા (Bibliotheca Indica) નામે ગ્ર થાવળીમાં બૃહત્‌સંહિતાના ઇગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતમા ડૉ. કેર્ને કાંઇક ઉલ્લેખ કરીને શોધરસિક પુરુષોનુ ધ્યાન તે તરફ ખેચ્યુ છે આ ઉપરથી પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વ વિશારદ પંડિત જાયસ્વાલજીએ પણ કેટલોક પ્રકાશ પાડી, ધી જરનલ ઑફ ધી બિહાર એન્ડ ઓરિસ્સા રીસર્ચ સોસાઈટી નામક સામાયિક પત્રમાં ૧૯૨૮ના સપ્ટેંબરના અંકમાં ઇગ્રેજી અનુવાદ અને ટીપ્પણ સાથે તે છપાવ્યો છે. એટલે દરેક રીતે આ પ્રકરણ હવે તો ઇતિહાસના એક સ્વીકારાયલા સત્ય તત્ત્વ જેવુંજ બની ગયુ છે. આ શક પ્રજા જ્યારે હવે હિંદ ઉપર રાજકર્તા કોમ તરીકે જણાઈ ગઈ છે ત્યારે તેમનો ઇતિહાસ વિશેષપણે આપણે જાણવોજ રહે છે

છઠ્ઠા ખંડમાં એક શક પ્રજાનુ વર્ણન આપણે કરી ગયા છીએ પણ તેઓ રાજ્યસત્તા ઉપર આવ્યા તે પહેલા તેમનો વસવાટ હિંદમાં થઈ ગયો હતો તેથી તેમને આપણે હિંદી શક-ઇન્ડોસિથિઅન્સ તરીકે સંબોધ્યા છે જ્યારે આ પ્રજા તેમનાજ દેશની હતી ખરી, એટલે તેમને શક તો કહેવાયજ, પણ હિંદમા તેમણે રાજ્ય કરવા માંડયું તે પૂર્વે તાજેતરમાંજ ચઢાઈ લઇ આવી ને વિજય મેળવ્યો હતો તેથી તેમનો તે તફાવત દર્શાવવા આપણે તેઓને શક-શહેનશાહી શક- અથવા ઇગ્રેજીમા Scythians, True Scythians સિથિઅન્સ તરીકેજ ઓળખાવીશુ

---

(૧) જુઓ પુ ૧. પૃ ૨૦૨ ટી ન ૩૩, તથા ઉપરમા સપ્તમખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદે ટી. ન ૭ની હકીકત.

(૨) ના. પ્ર પત્રિકા પુ. ૧૦ ભાગ ૪. પૃ ૭૩૨ ટી. ૧૦૪મા જણાવ્યું છે કે "મત વિકલ્પોમે એક માન્યતા યહ થીકિ વીર નિર્વાણસે ૪૬૧ વર્ષકે બાદ ૪૬૨મે શક રાજા ઉત્પન્ન હુઆ" (આ ગણત્રીએ ૮॥ વર્ષનો કાળ થયો કહેવાશે. વળી સરખાવો નીચેની ટી. ન. ૩.)

(૩) જુઓ ઉપરની ટી ન. ૨.

પ્રથમ તેમની ખાસિયતો કાંઈક અંશે જાણી લઈએ. તેમનું વતન શિસ્તાન ગણાય છે એમ જણાવી ગયા છીએ. પૂર્વમા તે સિંધની, પશ્ચિમે ઈરાનની અને ઉત્તરે ક્ષહરાટ પ્રજાની સાથે નિકટ વ્યવહારમા આવવાથી તે ત્રણે પ્રજાની રીતભાતો અને આચાર વિચારો તેમણે પોતાનામા ઉતારી લીધાં હતા. પ્રથમના સિંધ ઉપર, જ્યારે ઉદાયનનું સ્વામિત્વ બહુજ પ્રભાવવ તુ નીવડયુ હતું ત્યારે તેની અસર આ શક પ્રજા ઉપર સૌથી વિશેષ પડી હતી તે એટલે સુધી કે ઉદાયનની પ્રજામાં પ્રધાનપણે જે જૈનધર્મ[૪] પળાતો હતો તેમા આ પ્રજા એકદમ સલગ્ન અને અનુરત–એકાકાર થઈ ગઈ હતી. પણ જ્યારથી રાજા ઉદાયને વૃત્ત અગિકાર કરી જૈનદીક્ષા લીધી હતી અને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ભાણેજને ગાદીએ બેસાર્યો હતો, તેમજ તે નવા રાજાએ પોતાના મત્રીની ઉંધી સલાહથી પ્રજા ઉપર જુલ્મ તથા સત્તાનો દોર પાડવા ત્રાસ વર્તાવવા માડયો હતો ત્યારથી તો તે પ્રજા ત્રાસી ગઈ હતી તેટલામા અધુરામા પૂરૂ જ્યારે તે જ રાજા ઉદાયન, સાધુના વેશમાં પાછો પોતાના પ્રદેશમાં, પ્રજાના તેમજ ભાણેજ રાજવીના કલ્યાણ અર્થે ઉપદેશ આપવા ઉતરી આવ્યો હતો, ત્યારે તે ભાણેજ રાજવીએ તેમનો સત્કાર કરવાને બદલે સ્વમત્રીની સલાહથી આહારમા વિષ ભેળવીને રાજર્ષિને મારી નાખવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો ત્યારથી આ હિંદુ રાજાની પડતી થવા માડી હતી અને થોડાજ કાળમા તે રાજા તેમજ પ્રદેશ, દૈવકોપના ભોગ થઈ પડયા હતા જેના પરિણામે તેનું રાજનગર દટાઈ ગયું અને વર્તમાન જેસલમીરના મોટા રણાનો ઉદ્ભવ થયો તથા પુરાણાતત્ત્વના વિશારદોના અભ્યાસનું એક કાર્યક્ષેત્ર ઉઘડયુ આ પ્રમાણે આ મોહનજાડેરાનો પૂર્વભૂત ઇતિહાસ પુ. ૧ પૃ ૨૨૫ થી આગળમા જણાવવામા આવ્યો પણ છે ત્યારબાદ આ મુલક ઉપર પાડોસી રાજ્ય ઈરાનની હકુમત આવી. તે લગભગ દોઢથી બે સૈકા સુધી ચાલુ રહી હતી. એટલે આ પ્રજા પોતાની પૂર્વની કેટલીક હિંદી ખાસિયતો ભૂલી પણ ગઈ. આ પ્રમાણે તેમની સસ્કૃતિના બે પ્રસ્તાર થયા ગણી શકાય (૧) સિંધુપતિ ઉદાયનના અમલ તળેનો (૨) અને બીજો ઇરાનની શહેનશાહતનો, (૩) ઉપરાંત, એક ટોળુ ઈ. સ પૃ પાચમી સદીની મધ્યમા, રણ ઓળગીને હિંદમા વ્યાપારાર્થે[૫] આવી ચડયું હતું તેમણે વર્તમાન જોધપુર રાજ્યની હદમાં ઓશિયા નામની નગરી વસાવી ત્યા વસાહત બનાવ્યુ (જુઓ પુ. ૩ પૃ ૩૮૬ ની વિગત) (૪) તેટલામા વળી તેમના ઉપર દૂર દૂરથી બીજી નવીજ હકુમત ઉતરી આવી; આ સત્તા પેલા યવન બાદશાહ સિકંદરશાહની જાણવી. જો કે આ સત્તા તો માત્ર ૨૫–૩૦ વર્ષજ ટકવા પામી હતી, પણ જ્યારથી તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટોરે પોતાની પુત્રીને મગધપતિ અશોકવર્ધનને પરણાવી અને દાયજામા આ મુલક આપી દીધો (૫) ત્યારથી તે પ્રજા વળી આર્યાવર્તના હિંદી રાજાના અમલ તળે આવી ગઈ. આ અમલ પણ લગભગ પોણી સદી સુધી સમ્રાટ અશોક અને તેના પૌત્ર પ્રિયદર્શિનના રાજ્યના અંતસુધી લબાયો હતો. તે બાદ મૌર્યવશની સત્તા નબળી પડી અને (૬) તે મુલક હમેશને માટે અહિદી રાજકર્તાની મુખત્યારીમા ચાલ્યો ગયો પછી તો ઈરાનમા શહેનશાહ મિથ્રેડેટમના રાજ્યકાળે થયેલ દબાણને લીધે તેમજ મધ્યદેશ ઉપરના ક્ષહરાટ ભૂમકના સમયે તેની રાજનીતિથી આકર્ષાઇને જે બે નાના ટોળા હિંદમાં ઉતરી આવ્યા હતા તેની આપણે પુ ૩ પૃ ૩૪૮મા નોધ લીધી છે. (૭) તથા છેવટે એક ટોળાને હિંદમા આવવાનો પ્રસંગ પાછો ઉપસ્થિત થયો હતો આ પ્રમાણે દેખીતી રીતે સાતેક વખત–પણ વાસ્તવિક રીતે ત્રણ ચાર વખતજ, માત્ર ચારથી પાચ સદીમાજ, તેમના ઉપર કેટલીયે રાજકર્તા સત્તાનો

---

(૪) સિંધદેશમા આવેલ મોહનજાડેરોના જે અવશેષો હાલમા પુરાતત્ત્વ ખાતાને મળતા રહ્યા છે તે ઉપરથી આ હકીકતની સત્યતાનુ માપ કાઢી શકાશે.

(૫) ઘણું કરીને ઇરાની શહેનશાહના ત્રાસથી કટાળીને આ હિજરત થઈ હશે એમ સમજાય છે.

અદલોબદલો થઇ ગયો હતો. જેથી કેટલાક અંશો જે જમાનાને અનુસરીને તેમનામા પ્રવેશવા જોઇતા હતા અથવા કહો કે તે પ્રમાણે તેમણે સુધરવું જોઇતું હતું તેને બદલે તેઓ એમને એમ રહી ગયા હતા એટલે શકસ્થાનમા ઉતરી આવ્યા પહેલાં, એશિયાઇ તુર્કસ્તાનમાની તેમની મૂળ ખાસિયતો જે ક્રૂરપણાની, ઢોરચારવાની, ઘોડેસ્વારીની, તિરંદાજીની ઇ ઇ હતી—તે એમને એમ જળવાઇ રહી હતી છતા રાજકર્તા કોમ–પ્રજાના વહેવારમા પણ સાથે સાથે તેઓ થોડાઘણા ઘડાતા જતા હતાજ

તેમનામા જેમ કેટલાક અવગુણો કે દુર્ગુણો હતા તેમ કેટલાક સદ્‌ગુણો પણ હતા સાધારણ રીતે આવી રીતે અર્ધજંગલી લુટારૂ અને ઢોરચારૂ પ્રજામાં સ્ત્રીચારિત્ર્ય અને શીલ માટે બહુ સન્માન હોય છે જેનો ઇસારો આપણે પુ ૩ પૃ ૩૫૭મા કરી ગયા છીએ તે મુજબ આ પ્રજામા પણ તે નૈતિક સદ્‌ગુણ ખીલેલ હતો. જેથી કરીને જ આ પ્રજાની મદદ લેવાને કાલિકસૂરિ (આગળ આપણને ખબર આપવામા આવશે) નામે જૈનાચાર્યે તક સાધી હતી[૬]; કેમકે એ તો દેખીતું જ થઈ ગયું હતું કે, શુગવંશી રાજ્યઅમલે રાજામાં તથા પ્રજામાં સ્ત્રીલંપટપણાને લીધે અત્યત શિથિલાચાર પ્રવેશ થવા પામ્યો હતો[૭] તેમા કાંઇક અંશે નહપાણના અમલ દરમ્યાન, (તે તેમજ તેના જમાઇ રૂષભદત્તમાં પણ શક પ્રજાનો આ સદ્‌ગુણ તરવરતો હતો) જો કે સુધારો થયો હતો ખરો,[૮] પણ ગર્દભીલવંશની સત્તા થવા બાદ, અને તેનો મૂળ સ્થાપક રાજા ગધર્વસેન પોતે જ વ્યભિચારી હોવાથી, પાછા તેના તે દિવસો જ પ્રજાને તો જોવા રહ્યા હતા

પણ પાછળથી થયેલ અનુભવે બોધપાઠ આપ્યો છે કે, આ રક્ષણ તો પ્રજાને બહુ ભારે પડી ગયું હતું.

આ રક્ષણ અંતે ભારે પડી ગયું

કારણ કે આ શક લોકના સાતથી આઠ વર્ષના[૯] રાજશાસનમાં તેમને ઘણું ઘણું શોષવુ પડયું હતું એટલું જ નહી પણ તેમના જુલ્મ સામે જો વસ્તીમાથી કોઈ માથુ ઉંચકતું તો તેમને બાનમાં પકડી લઇ જતાં તથા લુટફાટ કરી,

---

(૬) આ રક્ષણ મેળવવામા કાલિકસુરિએ શકપ્રજાના માત્ર આ એકજ સદ્‌ગુણનો વિચાર કર્યો હતો એમ નહીં પણ અન્ય મુદ્દા પણ વિચાર્યા હશે, જેવા કે, તેમના શૌર્યનો તથા જૈનધર્મ પ્રત્યે તેમના પક્ષપાતપણાનો; આ ત્રણે મુદ્દા મધ્યદેશની પ્રજામા ભૂમક અને નહપાણના લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપરના અમલને લીધે-જાણીતા થઇ ગયા હતા.
(સરખાવો નીચેની ટી. ન. ૨૧)

(૭) શુંગવંશી રાજાઓ ઉપર, પતજલી મહાશયના ઉપદેશની તેમજ કન્વવંશી અમાત્યોની પ્રબળ અસર હતી તે તો નિર્વિવાદિત છે જ. વળી પતજલી મહાશય તથા કાન્વાયન વંશી પ્રધાનો, ઉપનિષદ અને શ્રુતિકારનાજ અનુયાયીઓ છે. તેમજ આ ઉપનિષદકારોની જન્મભૂમિ પણ શકસ્થાન છે તેજ શકસ્થાનની પ્રજા—જે આ શક પ્રજા—જ્યારે સ્રી મર્યાદાનો અથવા શીલનો ભંગ કે અનાદર થતો સહન કરી શકતી નહોતી ત્યારે તે જ ઉપનિષદકારના અનુયાયી પતજલી મહાશય વિગેરે પોતાના સમયમા સ્ત્રીલંપટપણુ જે કાર્યથી પ્રજામા પ્રવેશ થાય તેવા પગલા કેમ ભરતા થઇ ગયાં હશે તે આશ્ચર્યકારક્તું લેખયાગ્ય જ જણાશે !

[સભવ છે કે ઉપનિષદ અને શ્રુતિકારનો સમય ઇ. સ પૂ. ની આઠ થી દસમી સદી ગણાય છે, ત્યારે ચારિત્ર્યશીલતાને બહુજ માન અપાતુ હશે પણ તે બાદ જ્યારે બુદ્ધદેવ અને મહાવીરનો ઉદ્‌ભવ થયો તેની પૂર્વેજ વૈદિક મતનુ રૂપ ફરી ગયું હશે, અને તેમા ચારિત્રની અવનતી પણ થઈ હશે-સરખાવો પરિત્રાણાય સાધૂનામ્–સભવામિ યુગેયુગે વાળા શ્લોકના ગૌરવ અને ગાભિર્ય.]

(૮) શક પ્રજા, શીલ અને ચારિત્ર્યમા કાંઇક ઉચ્ચપદ ધરાવતી હતી જ. પણ તેઓ અવતિની જૂની વસ્તીના સસર્ગમા આવવાથી, સગતિદોષની વધતા ઓછા અંશે તે ભોગ થઈ પડી હતી. જેના દૃષ્ટાત આપણને આગળ ઉપર આ ગર્દભીલવંશી ગજા ભર્તૃહરીના જીવન ચરિત્રે વાચવા પડશે.

(૯) જ. બૉ. બ્રૅ રૉ એ સો. પુ. ૯ પૃ. ૧૩૯ (કૉ. એ ઈ. પૃ. ૧૦૪) In fact the Jaina Chronicles give 17 years to a Saka rule at Ujjain from B C 57 to 74 when Satigani was Raja of Paithan=ખરી રીતે ઈ. સ.પૂ. ૭૪ થી ૫૭ સુધીના ૧૭ વર્ષના ગાળામા ઉજૈન ઉપર શક પ્રજાનું રાજ્ય

ગામડાને ગામડા, શહેરોને શહેરો કે પ્રદેશના પ્રદેશ ઉજ્જડ કરી દેતા હતા આટલી ટૂંક મુદતના તેમના રાજ્યવહીવટમા પણ પ્રજા તો ત્રાહી ત્રાહી પોકારી ઉઠી હતીઃ વિદિશા અને ઉજ્જૈનીનો આખો પ્રદેશ વસ્તીહીન બની ગયો હતો અને આવા જુલ્મમાથી કોઈ તારણહાર આવી મળે તો ઠીક એવી વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે હિંદી પ્રજા રાહ જોતી દિવસો ગાળી રહી હતી

આટલી ટૂંકી મુદતમા પણ આ શક પ્રજાના પાચ રાજાઓ થઇ ગયા હતા તેમનું કોઈ પણ વર્ણન આપણી કલમથી લખવા કરતા જે વર્ણન યુગપુરાણમા[10] આપેલુ છે તે જ અક્ષરશઃ અત્રે ઉતારીશું જેથી વાચકવર્ગને તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી શકશે "એ શકોમા જેની મૂડી ધનુષ હશે[11] એવો મહાબળવાન અમ્લાટ થશે જેની સામે કોઈ રણ માડી નહીં શકે એવો એ રાની આમ્બનો શક, પુષ્પપુર[12] ઉપર ચડાઈ કરશે એ નગર તે આવી પહોચતા શહેર ખાલી થયેલુ[13] જોશે પછી તે રાની આમ્બનો રક્ત વસ્ત્રધારી મલેચ્છ અમ્લાટ અનાથ વસ્તીમા કત્લ ચલાવી શહેર ઉજાડશે[14]. એ રીતે તે રાજા એ શહેરમા ચાતુર્વર્ણ્યનો[15] નાશ કરશે પછી ચાર વર્ણથી નીચ લોકોને[16] શહેરમા વસાવતો છતો રાની આમ્બનો[17] એ અમ્લાટ અને એના બાંધવ નાશ પામશે તેના જુલ્મી અમલનો અત આવતા રહીસહી રૈયતનો[18] પછી ગોપાળ[19] એવા નામનો શક રાજા થશે એ ગોપાળ એક વર્ષ રાજ ભોગવી પુષ્પક સાથે લડતા તેના હાથે માર્યો જશે પછી તે અધર્મી પુષ્પક નામનો મ્લેચ્છ[20] રાજા થશે તે પણ એક

હતુ એમ જૈન તવારીખમા જણાવેલુ છે. અને તે સમયે પૈઠણમા શાતિગની રાજા હતો (માટ ટીપ્પણ—શાતિગની નહીં પણ શાતકર્ણી રાજા હતો. આ હકીકત અવતરશના વૃત્તાતમા પૃ. ૫ મા આપણે વળી આ ૧૭ વર્ષના આકે જે ખીચડો ઉભો કર્યો છે તે આ જ પુસ્તકમા વિક્રમ સવતસરની હકીકતે જણાવવામા આવશે)

(૧૦) આ વિષય ગુજરાતના એક મહાન સાક્ષર શ્રી દિવાનબહાદુર કેશવલાલ હર્ષદભાઈ ધ્રુવે વ્યાખ્યાન રૂપે આપેલ છે જે ગુજરાતીના બુદ્ધિપ્રકાશમા પુ ૭૬ પૃ ૮૮ ઉપર છપાયલ છે તેમાથી ઉદ્ધૃત (જુઓ તેનુ પૃ. ૯૦).

(૧૧) ઉપરનો 'તેમની ખાસિયતો' વાળો પારિગ્રાફ સરખાવો.

(૧૨)મૂળ પુસ્તકમા ગામનું નામ ખાલી હતુ પણ ભાષાતર કારે મગધદેશનુ પાટલિપુત્ર નગર જાણીને પુષ્પપુર નામ ગોઠવી દીધું છે. વળી જ્યા જ્યા નગરનૂં નામ આ પારિગ્રાફમા આવ્યું છે ત્યા ત્યા તેજ નામ દર્શાવાયું છે. બાકી તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવાનો છે. ખીલેલા પુષ્પોથી જે ભરપુર એવુ શહેર તે પુષ્પપુર કહેવાય મતલબ કે આ નગરમા ઘણા બાગબગીચા, ઉદ્યાન, વિગેરે હતા જેમ ખીલેલા પુષ્પો મનને આનંદ આપે છે તેમ આ શહેર પણ વેપાર ઉદ્યોગથી ખીલેલુ હોઈ મનને આનંદ આપતુ હતુ એવો પણ બીજો અર્થ થઈ શકે છે. અહીં બન્ને અર્થ આ નગરને લાગુ પડતા હતા.

(૧૩) શક પ્રજા આ નગરમા દાખલ થઈ ત્યારે પણ નગર ખાલી જેવું જ હતુ, કારણ કે પ્રજા હિજરત કરીને બહાર નીકળી ગઈ હતી. અને થોડી ઘણી વસતી રહી હતી તેની કત્લ ચલાવવામા આવી હતી. નીચે ટી. ન. ૧૮ તથા ગત પરિચ્છેદે ટી ન. ૪૯ ની જુઓ.

(૧૪) ઉપરની ટીકા ન ૧૩ જુઓ.

(૧૫) એટલે કોઈ વર્ણનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના સર્વ હિંદી પ્રજાનો નાશ કર્યો હતો એમ સમજવુ.

(૧૬) એટલે પોતાની જાતની શક પ્રજાને કે જેમા કાઇ વર્ણ જેવુ હતુ જ નહીં

(૧૭) આ પ્રજાની, તેમા પણ ખાસ કરીને અમ્લાટના સ્વભાવની પિછાન કરાવી છે.

(૧૮) ઉપર જે ન. ૧૩ મા શહેરને ખાલી થયેલુ કહ્યુ છે, તેનો અર્થ સમજવના એમ જણાવે છે કે, થોડી ઘણી વસ્તી બાકી હતી તો ખરી જ

(૧૯) આ ભલે શક પ્રજાનો રાજા છે પરતુ તેમનામા આપણા હિંદી જેવા નામો હતા તે બતાવે છે કે તેમા આર્ય સસ્કૃતિના બીજ હતા જ સરખાવો નરવાહન, રૂપભદત્ત વિગેરે નામો.

(૨૦) મ્લેચ્છ અને યવનના તફાવત માટે જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૪૬ ટી. ન ૧ તાત્પર્ય એ છે કે, ગુપ્ત્પી પ્રજા નહીં તેવાને અથવા મલીન ઇચ્છાવાળાને, મ્લેચ્છ; મલ+ઇચ્છા=મલ કહેતા મલિન છે ઈચ્છા જેમને તે મલેચ્છ.

વરસ રાજ ભોગવી માર્યો જશે. પછી જેની સાથે કોઇ પણ રણ માંડી ન શકે એવો અતિ ઘણો બળવાન શર્વિલ રાજા થશે તે પણ ત્રણ વર્ષ પૃથ્વી ભોગવી માર્યો જશે તે પછી બ્રાહ્મણોના દ્વેષી[૨૧] તરીકે દુનિયામા જાણીતો કોઈ બદનામ રાજા થશેઃ એનું ભૂડુ રાજ્ય ત્રણ વર્ષ પહોચશે. પછી તે ધનનો લોભી, ભૂડાઈનો ભરેલો, પાપી મહાબળવાન શકપતિ, કલિંગરાજ શાતની[૨૨] ભૂમિનો ભૂખ્યો, કલિગ દેશ પર ચડાઈ કરી જીવ ખોશે. અને ભાલોડાથી[૨૩] સંગ્રામમા અગ વઢાઈ જઇ સર્વે ધીચ અધમ શકોનો સંહાર વળશે તે નિસશય છે પછી તે શાન્તિમા ઉત્તમ રાજા[૨૪], પોતાની સેનાથી પૃથ્વી હસ્તગત કરી દસમુ વર્ષ જીવતા મરણ પામશે સર્વે મહાબળવાન શક રાજાઓ ધનલોભી હશે. શક રાજ્ય ઉચ્છિન્ન[૨૫] થશે ત્યારે [મગધની] (અવતિની જોઇએ) ભૂમિ ઉજ્જડ હશે ત્યારથી પુષ્પપુર[૨૬] સૂનું રહેશે અને જોનારને ખાવા ધાશે. ભવિષ્યમાં તે કોઈ નવીન વંશના[૨૭] રાજાની રાજધાની થશે એ આશિષ છે[૨૮]."

શક રાજાઓ વિશે વિશેષ

યુગપુરાણના ઉપરના કથનથી તેમની વશાવળી આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય છે.

	મ. સ	ઈ. સ. પૂ	વર્ષ
(૧) અમ્લાટ	૪૬૩–૪૬૩	૬૪–૬૩	૦ાા
(૨) ગોપાળ[૨૯]	૪૬૩–૪૬૪	૬૩–૬૩	૦ાા
(૩) પુષ્પક	૪૬૪–૪૬૫	૬૩–૬૨	૧
(૪) શર્વિલ	૪૬૫–૪૬૭	૬૨–૬૦	૨ાા
(૫) અજ્ઞાત બદનામ	૪૬૭–૪૭૦	૬૦–૫૭	૨ાા
			વર્ષ ૭ાા થી ૭

(૨૧) બ્રાહ્મણનો દ્વેષી એટલે વૈદિકધર્મમા નહીં માનનાર તેવો. આ હકીકત પણ દેખાડે છે કે શકપ્રજામા જૈન ધર્મના અશો હતા જ. પાછળથી પ્રિયદર્શિને તે પોષ્યા હતા અને તેથી જ જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિએ તેમનો આશ્રય લેવાને લલચાવેલા હતા (સરખાવો ઉપર પ્રથમ પરિચ્છેદે ટી. ન. ૫૦) તથા આ પરિછેદે ટી. ન. ૬.

(૨૨) શતવહનવંશી રાજાને ટૂકમા શાત પણ કહેતા (જુઓ પુ ૫ તેમનુ વૃત્તાત) અને શતકુળનો જે રાજા તેને શાત કહેવાય. અહી તેવા અર્થમા વપરાયો છે.

વળી આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે તે સમયે કલિંગ દેશ અધ્રપતિ શતવહનવશી રાજાના તાબામા હતો.

(૨૩) કોઈ જાતનું શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર હશે. વધારે સભવ અસ્ત્રનુ છે. તીરનુ પાનુ.

(૨૪) સર્વે અધ્રપતિ શતવહનોમા આ રાજાનુ સ્થાન એકદમ ઊંચું ગણ્યુ છે. (સરખાવો પુ. ૫ મા તેનુ વૃત્તાત): વળી આ જીત મેળવ્યા પછી તે દશ વર્ષ જ જીવત રહ્યો છે એમ પણ કહી દીધુ.

(૨૫) અહીંથી શક પ્રજા ઉચ્છિન્ન થઈ (સરખાવો ગૌતમીપુત્રની માતા રાણી બળશ્રીના શિલાલેખની હકીકત).

(૨૬) પુષ્પપુરનો નાશ તથા તેની પાસેજ કોઇ બીજી નગરીનુ વસવું થયુ હતું એમ સમજવું. સરખાવો ઉપરની ટી. ન. ૧૨. તથા નીચેના 'અપાપા નગરી' વાળા પારિગ્રાફની હકીકત.

(૨૭) નવીનવશ એટલે બીજોજ વશ. શક પ્રજાનું રાજ્ય પણ નહીં તેમ શાતવશનુ પણ નહીં. વળી જુઓ ટી. ન. ૨૮૦

(૨૮) રાજધાની એટલે રાજનગર. તે શહેરમા નવીન વંશના રાજાઓ પોતાની ગાદી સ્થાપશે. સરખાવો 'અપાપા નગરી' વાળો નીચેનો પારિગ્રાફ એટલે કે જે રાજા શક પ્રજાનો નાશ કરશે તે રાજા પોતાની ગાદી ત્યા સ્થાપીને નવીનવશ ચલાવશે.

(૨૯) આ નામ સસ્કૃત જેવા છે. જ્યારે પડિત જાયસ્વાલજી તેમને ગ્રીક સરદારો સાથેનો સબંધ હોવાનું (જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. ૧૯૨૮ સપ્ટેબર અંક પૃ ૧૪૨) જણાવે છે. આ ઉપર બુ. પ્ર. પુ. ૭૬ પૃ. ૧૦૦ મા દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદભાઇ ધ્રુવ સાહેબે જણાવ્યું છે કે, એમના સસ્કૃત નામથી જણાય છે કે સિંધુ નદીના બે બાજુના પ્રદેશમા વસી હિંદી બની ગયેલા શકોના એ વંશજ છે. અંતર્વેદિનો (ગંગા યમુના વચ્ચેનો) પ્રદેશ શકોએ તે વખતે જીતી લીધેલો જણાતો નથીઃ (કહેવાની મતલબ કે, (૧) આ શકોને ઇન્ડોસિથિઅન્સ સાથે સંબંધ હતો. (૨) તથા આ શકો ઉત્તર હિંદમાથી આવેલ નથી તેમજ તેમની સાથે તેમને કાઇ સબંધ પણ નથી. (કેટલાક વિદ્વાનો

ઉપરની હારમાળામાંના અંતિમ રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે એટલે કે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ના પહેલા ચરણમાં[૩૦], મરહુમ ગર્દભીલ—ગંધર્વસેનના જે પુત્રો દક્ષિણમાં આશ્રય માટે ચાલી ગયા હતા[૩૧] તેમણે ત્યાંના અંધ્રપતિ અરિષ્ટકર્ણની સંપૂર્ણ સહાયતા લઈ શકપતિ—અવંતિ ઉપર હુમલો લઈ જવાનું પ્રયાણ આદર્યું[૩૨]. વચ્ચે નર્મદા નદીના તટ પ્રદેશમાં કારૂર[૩૩] મુકામે જબરજસ્ત—ભીષણ સંગ્રામ જામ્યો. આ ભયંકર અને ખૂનખાર યુદ્ધમાં શક પ્રજાનો ઓગણો વળી ગયો અને ગર્દભીલ કુમાર વિક્રમાદિત્યનો જય થયો તેણે શક પ્રજાનો સંહાર વાળ્યો તે માટે ત્યારથી શકારિનું બિરૂદ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું તેમજ શકપ્રજાના ત્રાસથી લુંટફાટની નીતિરીતિથી તથા વારંવારની કતલેઆમથી અવંતિની પ્રજા એટલી બધી તો ત્રાસી ગઈ હતી, કે તેવા અસહ્ય સંકટમાંથી તેમને મુક્તિ અપાવનાર આ વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરનો તે યાદગાર દિનના સ્મરણ માટે તે દિવસથી પ્રારંભ કરી દીધો[૩૪]. એટલે આપણે પણ તે દિવસને વિક્રમ સંવત્સર ૧ ના પ્રથમ દિન તરીકે જાહેરીશું જેથી મ. સ.[૩૫] ૪૭૦=ઈ. સ. પૂ. ૫૭=વિ. સંવત ૧ જાણવા

આ શકપ્રજાને ઉત્તર દિશામાંથી આવેલી માને છે તેઓ આ દૃષ્ટિથી વિચાર કરશે)

પં. જયસ્વાલજી આ અમ્લાટ વિગેરેને ગ્રીક સરદારોની સાથે ઘટાવવા ઈચ્છે છે. તે બનવા જોગ નથી એમ અભિપ્રાય આપી પોતાની દલીલમાં જણાવે છે કે, (૧) વાયુપુરાણના મતે આ રાજાઓને મ્લેચ્છ કહ્યા છે તેમને યવન કહ્યા નથી. જો તેઓ ગ્રીક હોત તો વાયુપુરાણમાં તેમને યવન શબ્દ વાપરત (૨) યવનો પરાક્રમી યોદ્ધા હતા જ્યારે શકો કેવળ લુટારા હતા' મહાન અલેક્ઝાંડરની પેઠે ગ્રીકોએ સામા થનાર આર્યાવર્તીઓની, કતલ કરતા હતા એટલે અંગે તેમનું પરાક્રમ લક્ષિત લેખાય. જ્યારે શકો તો કત્લેઆમ ચલાવતા હતા અને ધનના લોભી હતા, એ બધું ધ્યાનમાં લેતા વિદ્વાન સંશોધકે (પંડિત જયસ્વાલજીએ) સૂચવેલી એકતા સંભવતી નથી પં. જયસ્વાલજી અમ્લાટની Amyntas સાથે, ગોપાલો નામની Apollophanes ની સાથે, પુષ્પકની Penkelaos ની સાથે તથા નાર્વિકની Zoilos ની સાથે એકતા વર્તાવવા માગે છે. તે બરાબર નથી [મારૂં ટીપ્પણ—આપણે તો યવન અને શક પ્રજા વચ્ચેના પ્રકૃતિ ગુણ વચ્ચેનું અંતર જાણવું રહે છે અને નામાંકિત વિદ્વાનો તર્ક બાંધવામાં કેવી રીતે અને ક્યાં સુધી કલ્પના દોડાવે જાય છે તે પણ નિહાળવું રહે છે]

(૩૦) એટલે કે ૫૭ની સાલ બેઠાને ત્રણેક માસ થયા હતા અને ૫૬ ને નવ માસ બાકી હતા ત્યારે સર કનિંગહામ, બુક ઓફ ઈન્ડીયન ઈરાઝ પુસ્તકના પૃ. ૮ મા લખે છે કે, "The initial point of this (Vikramaditya's) era ought to be B. C. 57 or 56¾ instead of 56=આ વિક્રમ સંવત્સરની આદિનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૭ અથવા ૫૬॥। જોઈએ, નહીં કે ૫૬.

(૩૧) જુઓ પ્રથમ પરિચ્છેદે પૃ. ૧૮

(૩૨) કેટલાક વિદ્વાનો આ કારૂરનું સ્થાન કહેરુર પાસેનું મંદસોર જણાવે છે પણ તે ન હોઈ શકે. તે બાબત આગળ ઉપર સંવત્સરની ચર્ચા વાળા પરિચ્છેદે જુઓ.

(૩૩) કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૩૩ (ટી. નં. ૧) These kings (Gardabhillas) appear to have been, according to the Puranas the successors of Andhras) (See Kali Age pp 44-5, 72) from the account which represents Vikramaditya as having come to Ujjain from Pratisthanpur =પુરાણ ગ્રંથના આધાર પ્રમાણે આ ગર્દભીલવંશી રાજાઓ આંધ્રની પછી ગાદીએ આવનાર જણાય છે અને જે પ્રમાણે તેમણે વર્ણન લખ્યું છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે, વિક્રમાદિત્યે પ્રતિષ્ઠાનપુરથી ઉજ્જન તરફ આગમન કર્યું હશે [મારૂં ટીપ્પણ—આંધ્રની પાછળ ગાદીએ આવનાર નથી જ ગાદીના સ્થાન જુદા છે પણ આપણે જે પ્રમાણે હકીકત આલેખી છે તે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુસ્થિતિ હતી કેવા કેટલાંક વિદ્વાનોએ પુરાણકારોને સમજવામાં ભૂલ ખાધી છે તે આપોઆપ સમજી શકાય તેમ છે]

(૩૪) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩૦.

(૩૫) ગર્દભીલવંશના સ્થાપકનો સમય મ. સ. ૪૫૩ ગણ્યો છે, જ્યારે વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના ૪૭૦ માં ગણાવી છે. એટલે બેની વચ્ચેનું અંતર ૧૭ વર્ષનું છે. ગર્દભીલવંશના આ મહત્ત્વપૂર્ણ બે બનાવ વચ્ચેના અંતરને લીધે સંવત્સરની ગણત્રીમાં કેટલીક ગુંચવણો ઉભી થવા પામી છે તેનું કાંઇક વર્ણન આગળ સંવત્સરની ચર્ચામાં આપવામાં આવશે.

આ બાજુ વિક્રમાદિત્યના હાથથી શકપતિ અજ્ઞાત-બદનામ રાજાએ મારો-માર-ખાધાથી તેની સામે થવાનું છોડી દીધુ પણ તેને એવા વાવડ મળ્યા હતા કે, આ બધા કારસ્થાનનું મૂળ તો અંધ્રપતિ જ છે તેણે જો આ કુમારોને મદદ ન કરી હોત તો તેની પોતાની આ ફજેતી થાત નહીં. એટલે પોતાના પરાજયથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્રોધાગ્નિના શાત્વન અર્થે તે યુદ્ધના સ્થાનથી પરબારોજ દક્ષિણ દિશાએ ચાલ્યો, અને અંધ્રપતિની પૂંઠે ધાયો પોતાના ઉપર શકપતિને ધસી આવતો સાભળી, અંધ્રપતિ શાતરાજાએ દાવપેચ આદર્યા તેણે પાસેના કોઇ જ ગલનો આશ્રય લીધો હોય એમ માર્‌ ધારવુ થાય છે ત્યાં બન્ને દુશ્મનોના દળનો ભેટો થતા, યુદ્ધ મડાણુ અને યુગપુરાણના કહ્યા પ્રમાણે, અરિષ્ટકર્ણના કોઇક સૈનિકે ફેકેલા ભાલોડાની તીક્ષ્ણ ધારથી શકપતિનુ મરણ નીપજ્યુ[૩૬]. આ બનાવ પછી એટલે ૭ સ. પૂ ૫૬ા પછી શાતકરણી રાજા દશ વર્ષ જીવીને ઈ. સ પૂ ૪૬-૪૭મા મરણ પામ્યો છે.

અહીં આગળ શક રાજ્યની સમાપ્તિ અને ગર્દભીલવ શની પુનઃસ્થાપના થઈ કહેવાશે. એટલે કે Inter-regnum ના કાળનો અંત આવે છે. જેથી વિક્રમાદિત્યાદિ ગર્દભીલવંશી અન્ય ભૂપતિઓનું વર્ણન આપવુ પડશે. પણ તે પહેલા ઉજ્જૈની-અવંતિનગરીનું કેટલુક વિશિષ્ટ વર્ણન જે તારવી શકાય છે તે અત્રે આપીશુ

વર્તમાનકાળે સર્વ પ્રવૃત્તિઓના અનેક કેન્દ્રોમાંથી જેમ લડન શહેર સારી દુનિયામા સર્વેનું ધ્યાન પ્રથમ દરજ્જે ખેચે છે તેમ પૂર્વ સમયે

વિદિશા, ભિલસા

મગધદેશની રાજધાની રાજગૃહી અને પાટલિપુત્ર કેંદ્ર બન્યા હતા પણ પાછળમા જ્યારથી

અને ઉજ્જૈની

ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે અવતિને પણ મહત્ત્વ આપી વર્ષનો થોડો ભાગ ત્યાં રહેવા માંડયુ તથા સમ્રાટ પ્રિય-દર્શિને ત્યાજ રાજગાદી કરી, ત્યારથી તો તે જ કેંદ્ર બનવા પામ્યુ હતું તે બાદ ઉત્તરોત્તર શુગવંશી રાજાઓ તથા અન્ય પરદેશી વસાહતના ભૂપતિઓએ તેનુ ગૌરવ વધારી મૂકયુ હતુ એટલે સુધી કે, રાજકાજ સિવાયના એટલે વિદ્યાના તથા અન્ય સામાજીક અને લોકોપયોગી કાર્યોમા પણ, તે સ્થાનનેજ અગ્રપદ અપાતું રહ્યુ હતુ. અત્યારે આપણે શકપ્રજાના અને ગર્દભીલ-વંશી રાજાઓના અમલની વાતો કરી રહ્યા છીએ. તે સમયે તેને અનેક લીલીસૂકી જોવી પડી હતી તે વાયુપુરાણના આધારે ઉપરના પ્રારિગ્રાફે આપેલ વર્ણનથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એટલે તેણે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા માંડયુ ત્યારથી તે શકારિ વિક્રમાદિત્યે તેને રાજગાદી બનાવી, ત્યાંસુધીની તેની ચડતી પડતી અને જાહોજલાલીનુ કાંઈક ચિત્ર જાણી લેવાની જરૂર છે મને જે જણાયુ છે તેજ રજુ કરીશ.

કેટલુક વર્ણન પુ. ૧ અને પુ ૨મા અપાઈ ગયુ છે. તેમાથી જે બીનાઓનુ સ્મરણ અત્ર કરાવવુ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે જાણવી:—

(૧) અવંતિનું એક નામ વિશાળાનગરી તેમ બીજુ પુષ્પપુર[૩૭] પણ હતુ

(૨) અવ તિના પ્રદેશના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા પૂર્વભાગની રાજધાની વિદિશા ઉર્ફે ભિલ્સા હતી અને પશ્ચિમની ઉજ્જૈની-અવંતિ હતી.

(૩) વિદિશામા ચદ્રગુપ્તે રાજમહેલ બધાવી વસવા માડયુ હતુ. તે બાદ અશોકવર્ધને પોતાની સૂબાગિરિના કાળ દરમ્યાન ત્યાંના વૈશ્ય ધનવાનની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

(૪) આ વિદિશાના એક ભાગને બેસનગર કહેવાતું હતું; બેમાથી કયો ભાગ પહેલો વસ્યો તે જણાયું નથી.

(૫) વિદિશા નગરીવાળા પ્રદેશોના અમુક ભાગને સાચી નામ અપાયું હતુ અને તે પ્રદેશને જૈનધર્મ સાથે મહત્ત્વનો સંબધ છે.

---

(૩૬) રાણીશ્રી બળશ્રીએ પોતાના પૌત્ર ગૌતમીપુત્રની પ્રશસ્તિ ગાનો નાશિકનો જે શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે તેની હકીકત સાથે સરખાવો. આ વૃત્તાંત આપણે પુ. ૫ મા આપવાનુ રહે છે.

(૩૭) આના ખુલાસા માટે નીચેનુ ટી. નં. ૪૮ જુઓ.

આ પાચે બિના અવંતિ પ્રદેશની–એક યા બીજા ભાગની રાજધાની વિશેના સ્થાન અને પ્રભાવ વિશેને લગતી છે એટલે દરેકને છૂટી ન પાડતાં સમગ્રપણેજ વર્ણન કરીશુ

પુષ્પપુર નામ સાંભળતાવેંત,પ્રથમ સ્મરણુ મગધની રાજધાની પાટલિપુત્રનુંજ વર્તમાનકાળના અભ્યાસકોને થાય છે અને તેથીજ દિવાનબહાદુરે તે નામ આગળ ધરી દીધુ છે બાકી તો તેમણેજ વાયુ પુરાણમાંના ઉપર ટાંકેલ ફકરાથી હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉજ્જૈનીને પણ પ્રાચીનકાળે તે નામથીજ સંબોધાતી હતી વળી આ અવંતિ પ્રદેશને જૈન સંપ્રદાયનો એક અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ગણવામાં આવ્યો છે એટલે સમજાય છે કે, પુષ્પપુર નામ સાથે (પછી મગધનું હોય કે અવંતિનું હોય)–સ્થાન પરત્વે–કાંઈક જૈનધર્મની વિશિષ્ટતા સંયુક્ત થયેલી છે આનો પુરાવો પુષ્પપુર એટલે વર્તમાનકાળનુ પેશાવર–તક્ષિલાનગરીવાળા પ્રદેશના ઇતિહાસ ઉપરથી (જુઓ પુ ૩ પૃ ૨૬૫–૨૮૨ તેના પરિશિષ્ટનુ વર્ણન)–આપણને જડતો રહે છે, વળી ઉજ્જૈનીનુ નામ વિશાળા નગરી પણ કહેવાયું છે પણ વિશાળાનગરી તો જૈનધર્મના તીર્થંકર શ્રી મહાવીરનું જન્મસ્થાન છે એટલે આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો પરસ્પર સંબંધ જો જોડીએ તો એમ ગર્ભિત સાર નીકળે છે કે, આ બે નામ સાથે–પુષ્પપુર અને વિશાળા સાથે–જૈનધર્મના સ્થાન તરીકે પક્ષપાત જોડાયલો છે જેથી તે બે નામોને વિશેષનામે ન ગણતા, વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે[૩૮] તેનો અર્થ બેસારી વિશેષણરૂપમાં, તેમને સામાન્ય નગરીનાં નામો સમજીએ તો પણ વાસ્તવિક લેખાશે આ સ્થાનનુ તે ધર્મની દૃષ્ટિએ વિશેષ કયુ મહત્ત્વ છે તે નીચેના સ્વતંત્ર પેરામાં આલેખીશુ એટલે અહીં તો કેવળ ભારતીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએજ વિવેચન કરીશુ.

અશોકવર્ધન જ્યારે અવંતિના સૂબાપદે હતો, ત્યારે તેણે વિદિશા નગરીના એક મહા ધનાઢ્ય વણિકની પુત્રી વેરે લગ્ન કર્યું હતું કે જે ગણીને પેટે કુમાર કુણાલનો જન્મ થયો હતો વિગેરે વિગેરે આ સર્વ જાણીતી બિના છે[૩૯] તેમ રાજા ચંદ્રગુપ્તે ત્યાં રાજ· મહેલ બંધાવ્યો હતો ત્યાં સૂતા સૂતાં એકદા તેને અનેક સ્વપ્નોની હારમાળા ખડી થઇ હતી[૪૦] આ હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ચંદ્રગુપ્તના સમય પહેલાં–થોડા કાળે કે દીર્ઘકાળે તે વાત અલગ રાખીએ–તે સમૃદ્ધિવાળી એક મહાન નગરી તો હતીજ. વળી ચંદ્રગુપ્તના સમય પૂર્વે અને ચંડપ્રદ્યોતના રાજઅમલે, વત્સપતિ રાજા ઉદયનને અમુક કારણે જે વેર આ ચંડની વચ્ચે બંધાયુ હતું તેના વારણ માટે તેને પોતાની રાજધાની વત્સપટણ–કૌશાંબીથી અવંતિ નગરીના માર્ગમાં આવતા જંગલમાં હસ્તિખેલનની ક્રીડા કરતો તથા ચંડપ્રદ્યોતની રાજકુમારી વાસવદત્તાનુ હરણ કરી જતો પણ આપણે વાંચી ગયા છીએ[૪૧] એટલે તાત્પર્ય એમ થયુ કે, ચંડના જીવંત કાળસુધી અવંતિ અને કૌશાંબી વચ્ચે મોટુ અને ગીચ કોઈ જંગલ[૪૨] આવી રહ્યુ હતુઃ અને તેની ગીચતાને લીધે હસ્તિ જેવા મોટા પશુઓ સાથે ક્રીડા કરવામાં સુખ સગવડતા પણ જળવાતી હતી આ પછી ચંડનુ ઈ. સ પૂ પર૭માં મરણ નીપજ્યુ તે બાદ કેટલાક કાળપર્યંત તે વંશની સત્તા તે પ્રદેશ ઉપર રહી હતી પરંતુ ઈ. સ. પૂ ૪૬૭માં ત્યાં મગધપતિ નંદિવર્ધન પહેલાની[૪૩] આણુ પ્રવર્તતી થઈ. આ સમયે તે સ્થાનની કેવી દશા હતી

(૩૮) પુષ્પપુરના અર્થ માટે ઉપરની ટી ન. ૧૨ જુઓ જ્યારે વિશાળા નગરીના અર્થ માટે પુ ૧. પૃ. ૧૮૩ જુઓ

(૩૯) જુઓ પુ. ૨ માં અશોકનુ વૃત્તાંત

(૪૦) આ હકીકત માટે પુ ૨ મા રાજા ચંદ્રગુપ્તનુ વર્ણન જુઓ

(૪૧) આ હકીકત ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને સારી રીતે જાણીતી છે તેમ આનુ ટૂંક વર્ણન પુ ૧ મા વત્સપતિ ઉદયન અને પ્રદ્યોતનવંશી ચંડના વૃત્તાંતમા પણ અપાયુ છે તે જુઓ

(૪૨) સરખાવો પુ. ૧ પૃ. ૨૧૨ ટી. ન. ૫૦મા ટાંકેલી કડી 'સંઘ ચતુર્વિધ સ્થાપવા, મહસેન વન આયો'

(૪૩) જુઓ પુ ૧ પૃ. ૨૧૭ તથા તેજ પુસ્તકે નંદિવર્ધનના વૃત્તાંતની હકીકત

તે જાણવામા આવ્યુ નથી પણ એટલુ તો ચોક્કસજ છે કે ઈ. સ. પૂ ૫૨૭ પર્યંત તો તે સ્થાને જંગલ જેવુજ હતુ. તેમ ઈ. સ પૂ ૩૭૨ અથવા તે અરસામા ચદ્રગુપ્તના સમયે તે સ્થાને મોટુ વિસ્તારવાળુ અને અનેક શાહસોદાગરથી ધમધમી રહેલું વ્યાપાર ખેડતુ એક નગર આવી રહ્યુ હતુ. એટલે પુરવાર થયુ કે ૫૨૭–૩૭૨=૧૫૫ વર્ષ જેટલા ગાળામાજ આ સ્થાન ઉપર તે નગરીનો ઉગમ થયો હોવો જોઇએ. આ દોઢસો વર્ષના ગાળામાયે જ્યારથી ઇ સ. પૂ ૪૬૭થી માડીને ૩૭૨ સુધીના ૯૫ વર્ષ દરમ્યાન જ્યા સુધી તે ઉપર મગધપતિ નંદવશીઓનો રાજસૂર્ય તપતો હતો ત્યાં સુધી તો, તે રાજાઓને એટલી બધી પડી નજ હોય કે પોતાની રાજધાની પાટલિપુત્રને મૂકી દઇને તેનીજ બરાબર સ્પર્ધામાં ઉતરે તેવુ–બલ્કે તેથી ચડી જાય તેવુ કોઈ બીજું નગર વસાવે અને તેને ખીલવે તેમ બનવુ અસભવિત છે. એટલે સમજવુ રહે છે કે તે ૯૫ વર્ષના ગાળામા તો મોટા નગરની ઉત્પત્તિ થઈ નહીંજ હોય. પણ ઇ. સ. પૂ ૫૨૭થી ૪૬૭ સુધીના ૬૦ વર્ષના ગાળામા એટલે કે જ્યા સુધી તે પ્રદેશ ઉપર પ્રદ્યોતવશી રાજાઓનો અમલ હતો[૪૪] ત્યાસુધીમાજ કદાચ તે નગરી વસી જઇને પૂરબહારમા ખીલવા પામી હોય આનુ અનુસધાન આપણને નીચેના પાગમા મળી શકે છે અત્રે તો એટલુજ માત્ર જણાવીશું કે ઇ સ. પૂ ૫૨૭ના અતભાગે જે રાત્રીના રાજા ચંડનુ મરણ થયુ હતુ તેજ રાત્રીના જૈનધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણ થયુ હતુ એમ ઇતિહાસે[૪૫] નોધ લઈ રાખી છે. અને એમ પણ બનવાજોગ છે કે આ બનાવ પછી થોડા સમયમાજ તે નગરની સ્થાપના થઈ હોય

એટલુ તો સાબિત થઈજ ગયુ છે કે, મૌર્યવંશી ઉત્તર સમ્રાટોના રાજ્યકાળે વિદિશાનગરી પૂરબહારમાં ખીલી નીકળી હતી. તેમની રાજગાદી પણ તે નગરે હતી; અને તેથીજ મૌર્યવશ પછી અવંતિપતિ બનનાર શુગવંશી સમ્રાટોનું રાજનગર તે વિદિશાને ગણવામાં આવ્યું છે. એટલે કે હિ. ઈ.ના લેખકે જે જણાવ્યું છે કે:[૪૬]"Agnimitra, the ruler of Vidisha= વિદિશાનો રાજકર્તા અગ્નિમિત્ર" હતો તે તદ્દન સત્ય હકીકત છે અહીં એક સંશય ઉભો થાય છે. શુગવશી સમ્રાટો વૈદિક હોઈને જૈનધર્મી મૌર્યોના ધર્મદ્વેષી હતા. તેથી પૂર્વનુ જે કાંઈ હતુ તે આ શુગવંશીઓએ ભાંગી તોડી નાખવાજ માંડ્યું હતું. એટલે જો તેમણે વિદિશાની પણ તેજ દશા કરી નાખી હોય તો તેમનું પાટનગર ઉજ્જૈનીમાં હતું એમ સમજવુ; અને તેનુ નામજ વાયુપુરાણમા સૂચવાયલું પુષ્પપુર સમજવું પણ પુ ૩ પૃ ૭૯ ટી. ૪૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે સ્થિતિ જો બની રહી હોય તો, આ વિદિશાનુજ બીજુ નામ પુષ્પપુર સમજવુ. અને સમ્રાટ અગ્નિમિત્રની રાજગાદી પણ ત્યાજ સમજવી. પરતુ વળી જ્યારે સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર ને પુષ્પપુર લૂટીને ખેદાનમેદાન કરી નાખતો વાચીએ છીએ ત્યારે આ વિદિશા–પુષ્પપુર–નોજ નાશ તેણે કરી નાખ્યો હોય એમ ઘડીભર કલ્પવુ રહે છે છતા સાથે સાથે તેના વિનાશનુ કારણ જ્યારે સુવર્ણસ્તૂપનું[૪૭] ધરવામાં આવે છે, તથા સોન નદીનો અને વર્ષા થવાનો તથા શહેરનો નાશ પામવાનો–એવા સાફસાફ શબ્દોમાં કરાયલા ઉલ્લેખોનો–વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે પુષ્પપુર તો પાટલિપુત્ર જ હોવુ જોઇએ એમ નક્કી કરાય છે. અને તેમ ઠરાવાય તો, પછી પુષ્પપુર એટલે વિદિશા અને તેનો જ રાજા સમ્રાટ અગ્નિમિત્ર હતો. એટલે દરજ્જે વાત ખીલે બધાઇ જતી ગણાશે. વળી

(૪૪) જુઓ પુ ૧મા અવતિ દેશના ઇતિહાસનુ વૃત્તાત.

(૪૫) જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨૦૨ ઉપર ટાંકેલા ત્રણ શ્લોકનો ભાવાર્થ.

(૪૬) જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૯૩, ટી. ન. ૩૮ કે હિ. ઈ. પૃ ૨૦૭ નું અવતરણ.

(૪૭) નદરાજાએ સુવર્ણસ્તૂપો પાટલિપુત્રમા ઉભા કરાવ્યાનુ હજુ જણાયું છે. પણ વિદિશા પાસે તેમ થયાનુ કયાય નોધાયુ નથી, ત્યા સ્તૂપો છે અને હતા પણ ખરા, છતા કોઇમા દ્રવ્ય સગ્રહ થયાનું કે કરાયાનુ જાણવામાં આવ્યું નથી.

અગ્નિમિત્રનો શુંગવંશ ખતમ થતાં નહપાણે પણ તે જ સ્થાને ગાદી કરેલ. તેમ ગર્દભીલે પણ તે જ સ્થાનને મહત્ત્વ આપેલ વળી શક પ્રજાએ આવીને ગર્દભીલને હરાવ્યો ત્યારે નગરને જે ખાલી જોયું હતું એમ વાયુપુરાણનું લખવુ થાય છે તે આ વિદિશાનગરી ગણવી એટલે ગર્દભીલના જોરજુલમથી પ્રજાએ જે હિજરત કરેલી તે પણ વિદિશાનગરીનો જ ત્યાગ હતો એમ લેખવુ પછી હિજરતે ગયેલી પ્રજાને વિદિશાનો ત્યાગ કરીને પાસેનુ જ બેસનગર વસાવતી લેખવી કે ઉજ્જૈની નગરીએ જતી ગણવી, તે નિરાળો પ્રશ્ન છે. તેમજ શકારિ વિક્રમાદિત્યે પોતાની રાજધાની તરીકે જે નગરની જમાવટ કરી છે, તે મૂળ નગર ઉજ્જૈનના સ્થાનનું સમજવુ આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, મૌર્યવંશની, શુંગવંશની અને છેવટે નહપાણની રાજધાની વિદિશામા જ હતી અને તેનું જ બીજું નામ પુષ્પપુર હતું[૪૮] પછી ગર્દભીલના તથા શક પ્રજાના સમયે કયા ગાદી હતી તે નક્કી થતું નથી. કદાચ વિદિશામા[૪૯] પણ તે હોય અથવા ઉજ્જૈનીમાં પણ હોય એમાંથી ગમે તે સ્થાને હોય, તોપણ એક નગરી તે સમયે ભાગી છે અને બીજી તેજવંત બની છે એટલુ નક્કી છે. છતા વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જૈનીને સમૃદ્ધ બનાવી છે તે હકીકત વિચારતા, તો વિદિશાનો જ નાશ થયાનું લેખવુ ઉચિત મનાશે. એટલે ગર્દભીલ ગંધર્વસેનની રાજગાદી અને શક પ્રજાએ કરેલ નગરીનો નાશ, તે બન્ને બનાવ વિદિશાને[૫૦] લાગુ પડતા જ ગણવા પડશે

આ પ્રમાણે વિદિશાનું સ્થાપન થવુ ઈ. સ પૂ. ૫૨૭ના અરસામા અને તેનો નાશ-(વિનાશ નહીં પણ ઉજ્જડ બનવાપણુ) ઇ સ પૂ ૫૭મા ગણતાં તેની જાહોજલાલીનો કાળ સાડીચારસો વરસનો ગણાશે.

ઉપરમા જણાવ્યુ છે કે પુષ્પપુરને જૈનધર્મ સાથે પક્ષપાત છે. તે પ્રશ્નનો વિચાર કરીને આ પરિચ્છેદ પૂરો કર્યાબાદ આ

પુષ્પપુર જૈન દૃષ્ટિએ

પારાની હકીકત ભલે જૈનસંપ્રદાયવાળાને વિશેષ ઉપયોગી છે, છતાં ભારતીય ઈતિહાસના અભ્યાસીને, કોઈ વસ્તુના પરિચયથી અનભિજ્ઞ રહેવુ ન હોય, તો તેમને પણ તેમાથી કાંઈક જાણવાનું તો મળી રહેશેજ.

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વર્ણને દર્શાવી ગયા છીએ કે તેણે પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે અનેક પ્રકારની યોજનાઓ ઘડીને અમલમાં મૂકી હતી, જેમકે પોતાના ધર્મના પ્રવર્તકો ગણાય તેવા તીર્થંકરોની નિર્વાણ ભૂમિના સ્થાને[૫૨] (૧) **મોટા ખડકલેખો**[૫૩], પોતાના કુટુંબીઓ વિગેરના સ્વર્ગસ્થાન જ્યાએ (૨) **નાના ખડકલેખો,**

(૪૮) ઉપર ટી, ન. ૩૭ મા આપણે ઉજ્જૈનીનુ નામ પુષ્પપુર લખ્યું છે. પણ તે વ્યુત્પત્તિના અર્થમા સામાન્ય નામ તરીકે લેખવુ. વિશેષ નામ તરીકે નહીં.

(૪૯) નીચેની ટી. ન. ૫૦ જુઓ

(૫૦) બીજી બાજુ એમ વિચાર થાય છે કે, આ શક પ્રજા કાલિકસૂરિના આભારમા હતી અને વિદિશા તે કાલિકસૂરિના ધર્મનુ સ્થાન છે તેમ શક પ્રજા પોતે પણ તેજ ધર્મ ઉપર પ્રેમ ધરાવે છે. એટલે વિદિશાનો નાશ તે પ્રજા જાણી જોઇને ન જ કરે, જેથી ગર્દભીલ વંશની રાજગાદી ઉજ્જૈનમા માન્ય રાખવી પડે છે.

(૫૧) સરખાવો નીચે ટી. ન. ૬૧.

(૫૨) મોટા એટલે મોટા કદના નહી પણ મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ મોટા સરખાવો નીચેની ટીકા ૫૩

(૫૩) તીર્થંકરના નિર્વાણસ્થાન પાચ છે' સમેતશિખર, અષ્ટાપદ, ગિરનાર, ચંપાપુરી અને પાવાપુરી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૭૭ ટી. ન ૧૩ તથા તેનો અર્થ) આ સ્થાનો તે સમયે ધૌલી-જાગૌડા, કાલ્સિ, જુનાગઢ અને રૂપનાથ તરીકે અનુક્રમે ઓળખાવાયા છે આમાના કેટલેક ઠેકાણે ખડક તો નાના કદના છે, પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે છે, તે સૂચવવા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાની સહી તરીકે પોતાનુ સાકેતિક ચિન્હ જે હસ્તિ છે (જુઓ પુ ૨ પ્રિયદર્શિનનુ વૃત્તાત) તે કોતરાવ્યો છે ઉપરના પાચ સ્થાનોમાનુ જે છેલ્લુ પાવાપુરી છે, તે સ્થાન હજુ શોધી કઢાયુ નથી. પણ આગળ જતા (જુઓ પૃ ૨૮) મે અનુમાન બાધી બતાવ્યો છે કે તે સ્થાન વિદિશા-ભિલ્સા-સાચી વાળો પ્રદેશ જ છે હાલ તો તે અનુમાન જ રહેવાનુ છે. પણ સંશોધનખાતાને પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ ખડકલેખ જો હાથીના ચિન્હ સાથે મળી આવે તો તે મારૂ અનુમાન એક સત્ય સ્થિતિ સૂચવતો

શાસન ઉપકારી ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરને ઉપસર્ગો નડયા હતા તેવા સ્થાને (૩) **સ્તંભલેખો;** (૪) પોતાને ઉપકારી થયેલા હોય તેવા પૂજ્ય મુનિવરો માટેના સ્થાન સૂચક કાઉસગ્ગ અવસ્થામાં તેમની પ્રચંડકાય મૂર્તિઓ (૫) તથા અન્યરીતે તીર્થધામ ગણાતા સ્થાન ઉપર[૫૪] ટોપ્સ–ઘટાકાર મોટાં ચણતર કામો ઉભાં કરાવ્યા છે આ પાંચ પ્રકારના સ્મારકોમાથી, વિદિશા નગરીવાળા પ્રદેશમા માત્ર છેલ્લો પ્રકાર જ નજરે પડે છે એટલે માનવુ રહે છે કે તે સ્થાન કોઇક રીતે તીર્થધામની ગણનામા મૂકી શકાય તેવી કોટીનું હશે, આ એક સ્થિતિ થઈ. બીજી બાજુ, તેવોજ એક ગજાવર ટોપ મધ્ય પ્રાતના જબલપુરના ઈશાનખૂણે, કટની અને સતના શહેરોની પાસે નાગોડ રાજ્યે ભારહુત નામના ગામડા પાસે નજરે પડે છે, જે સ્થાન અસલમા વત્સદેશની હદમાં આવેલુ છે; જેને વિદ્વાનોએ "ભારહુત ટોપ" નામ આપ્યું છે. એટલે કલ્પના કરવી રહે છે કે, આ બન્ને–અવતિદેશ અને વત્સદેશના–ટોપોનું મહાત્મ્ય એક જ પ્રકારનું હશે વળી આ બન્ને ટોપનાં સ્થાન વચ્ચેના અતરનો અંદાજ કાઢો તો આશરે અઢીસોએક માઇલ થાય છે આ એક વસ્તુસ્થિતિ.

વળી શ્રી મહાવીરના જીવન ચરિત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે, દીક્ષા લીધા પછી બારમુ ચોમાસુ સંપૂર્ણ થયા બાદ લગભગ ૭ માસે તેમને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, અને બારમુ ચોમાસુ કૌશાબીએ કર્યું હતુ તથા તે પછીના છએ માસ તેની આસપાસના પ્રદેશમાં ગાળ્યા હતા; જેમાંના ત્રણેક માસ ગાળ્યાબાદ કાનમાં ખીલા ઠોકાવાનો અને કુ ચદનબાળાએ અઠમના પારણે અડદના બાકુળા વહોરાવ્યાનો પ્રસંગ થયો હતો એટલે એમ સાબિત થાય છે કે, તેમને કૈવલ્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાની ભૂમિ–જેને જૈનની પરિભાષામાં કૈવલ્ય કલ્યાણક કહેવાય છે તે, આ કૌશાંબીની આસપાસના પ્રદેશમાં જ હોવુ જોઇએ, આ પ્રમાણે બીજી વસ્તુસ્થિતિ.

વળી શ્રી મહાવીરના જીવન ચરિત્રથી ખુલ્લે છે કે, કૈવલ્ય ઉત્પન્ન થતા જ[૫૫] તેમણે સ્વાચાર પ્રમાણે દેશના દીધી હતી પણ તે અફળ થઈ હતી એટલે રાતોરાત વિહાર કરીને લગભગ દોઢસો ગાઉનો વિહાર કરીને અપાપા નામની નગરીએ પોતે પધાર્યા હતા. ત્યાં ગૌતમ ઇંદ્રભૂતિ આદિ અગિયાર વિદ્વાનોને તેમના ૪૪૦૦ શિષ્યો સહિત જૈન દીક્ષા આપી હતી અને તે મુખ્ય ૧૧ને પોતાના શિષ્ય બનાવી ગણધર પદે સ્થાપ્યા હતા; એટલે કે ગણધર સ્વાપ્નાનું સ્થળ અપાપા નગરી હતું. તે બાદ અનેક દેશવિદેશ પોતે વિચરીને છેવટના ચોમાસે અપાપા નગરીમા જ સ્થિરતા કરી હતી અને ત્યાંજ નિર્વાણ પામ્યા હતા.

અવતિ પ્રદેશ સાથે જૈનધર્મનો મહિમા સંકળાયેલ છે અને તેમાય, વિદિશા અને સાંચીવાળા ભાગમાં અનેક ટોપો–સારી તેમજ બિસ્માર હાલતમાં આવેલા નજરે પડે છે. આ ટોપોના સ્મારકો તીર્થધામના સ્થાન તરીકે ઉભા કરાવવાનું આપણે જોઈ ગયા છીએ વળી આ સ્થળે આવેલ અનેક[૫૬] ટોપોમાં સાચવી

પાકો નિર્ણય જ થઇ જાય. સશોધન ખાતુ આ દીશાએ પ્રયત્ન આદરે એટલી ખાસ પ્રાર્થના છે

(૫૪) ઉપરના ચારે પ્રકારના સ્મારક ચિન્હો ઉભા કરવાના કારણ વિશેની ચર્ચા પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાતે કરી છે પણ આ પાચમી કૃતિ વીશે સ્પષ્ટપણે ચર્ચા કરી નથી. તેનું વર્ણન પ્રિયદર્શિનના સ્વતત્ર જીવન વૃત્તાતના પુસ્તકે આપવાનુ છે અહીં તેનુ કારણ જણાવી દઉં છુ બાકી ચર્ચા તો ઉપરના પુસ્તકે જ લખાશે

(૫૫) દોઢસો ગાઉ જો કે ગ્રથોમા લખાયુ છે, પણ ગાઉનું માપ વિધવિધ રીતે ગણાય છે. કોઈક ૧ ગાઉ = ૧॥ માઈલ, ૧ ગાઉ = ૨ માઇલ લેખે છે. પણ આપણે અહીં અઢીસો ત્રણસો માઈલની વચ્ચેનો કયાસ લઇશું.

કોઇ શંકા કરે કે એક રાત્રીમા શું આવડુ ચાલી શકાય? અને તે પણ રાત્રીના સમયે? વળી રાત્રીના સાધુથી વિહાર થાય ખરો? આ ત્રણે શકારૂપી પ્રશ્નના જવાબમા જણાવવાનું કે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તે જીવને અનંત શક્તિઓ ખીલે છે તેમજ તીર્થંકરો અને કેવળીઓને કલ્પાતીત કહેવાય છે એટલે કે તેઓને કોઈ આચારનો પ્રતિબધ જ હોતો નથી. જેથી તેવી ત્રણમાથી એકે શંકાને સ્થાન રહેતું નથી.

(૫૬) આ વિસ્તારમા આવેલ નાના મોટા ટોપની

ગ્ખાયલા કરંડકો ઉપગ્ના લેખોમા, જે જે મહાત્મા-ઓના તેમા અવશેષો સંગ્રહિત થયેલ છે તેમના ગોત્રોના નામો અંકિત કરેલા છે[૫૭] તેવા ગોત્રોનો જો અભ્યાસ કરવામા આવે તો જણાશે કે, શ્રી મહાવીરની પાટપરંપરાએ થયેલા અનેક આચાર્યોના ગોત્રના તે નામો દેખાય છે ખાસ કરીને એક ટોપ ઉપર 'મહાસ્તૂપ' શબ્દ લખાયેલ છેઃ તે ટોપ કદમા સૌથી મોટો છે તેમ તેને 'સિદ્ધકારસ્થાન' તરીકે લોકો ઓળખતા આવ્યા છે.[૫૮] મતલબ કે, આ ટોપોવાળો પ્રદેશ જૈન સંપ્રદાયના તીર્થધામનો છે તેમા અનેક મહાત્માઓના અવશેષો તેમના ગોત્રોની તખ્તી સાથે સચવાયલા નજરે પડે છે આવા ગોત્રોવાળા મહાત્માઓ શ્રી મહાવીરની પાટપરંપરાએ થયેલ માલૂમ પડે છે. વળી તેમા એક વિશિષ્ટ કદનો અને વિશિષ્ટ દંતકથા ધરાવતો પણ ટોપ છે. આ પ્રમાણે ચોથી વસ્તુસ્થિતિ.

ઉપરાંત સર્વને ટક્કર મારે તેવી એક પાંચમી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, એક લેખ મૌર્યવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તે અને બીજો લેખ અંધ્રપતિ કોઇક શાતકરણીએ કોતરાવેલ છે પહેલાની મતલબ, તે ટોપ ઉપર દીપમાળા પ્રગટ કરવાના[૫૯] ખર્ચને પહોચી વળવા માટે ચાલીસ હજાર રૂપીઆના દાનની છે[૬૦] તેમ નિર્દિષ્ટ શાતકરણી કયો છે તે તેમા જણાવ્યુ નથીજ પણ આપણને ઇતિહાસ શીખવે છે કે, તે વખતના અનેક રાજવીઓ જૈનધર્મી હતા. બાકી ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય તો જૈનધર્મીજ હતો એટલુજ નહીં પણ તેણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામા રાજકાજનો ત્યાગ કરીને જૈનસાધુત્વ અંગીકાર કર્યું હતું[૬૧] મતલબ કે અમુક ટોપ ઉપર કોતરાયેલ લેખથી સ્પષ્ટપણે સાબિત થાય છે કે તે જૈનધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતા અમુક બનાવો સૂચવતી સ્થિતિના સ્મારકસ્થાનો છે. આ પ્રમાણે પાચમી વસ્તુસ્થિતિ

છઠ્ઠી અને છેલ્લી વસ્તુસ્થિતિમા એમ સમજાવવાનુ કે, જેમ ચંદ્રગુપ્તે દીપમાળાની અગાસના પીછાણી તેને કાયમીરૂપ આપવા રાજ તરફથી ઉત્તેજન

સંખ્યા નીચે પ્રમાણે નક્કી કરવામા આવી છે (જુઓ ભિલ્સા ટોપ્સ કનિંગહામ કૃત)

	મોટા	નાના	
સાચી	૪	૧૦	૫૮
સતધાર	૧	૭	
સોનારી	૨	૮	થી વધારે
અંધેર	૧	૩	
ભોજપુર	૨	૨૦	
	૨૦	૪૮	
	થી વધારે		

(૫૭) તેમાના કેટલાક ગોત્રોના નામો આ નીચે ઉતારૂ છુ.

સાચીમા
કોટીની પુત્ર
ગોરિપુત્ર
મોગલિપુત્ર
વાચ્ચીપુત્ર

સતધાર
સારિપુતસ
મહામોગલાતસ

ભોજપુર
ઉપહિતકસ

સોનારી
કોટિપુતસ કાસપગોતસ
સપુરિસસ કોસિકિપુતસ

અંધેર
વાચ્ચિપુતસ
હારીતો ગોતસ
મોગલિકતસ
ગોતિપુત
હરિતિપુત
અસદેવસ

(૫૮) આ આખીએ વસ્તુસ્થિતિ સમજવી હોય તેમણે સર કનિંગહામ કૃત ધી ભિલ્સા ટોપ્સ નામનું પુસ્તક વાચી જવા વિનતિ છે.

[મારૂ ટીપ્પણ. આ બધા લેખોનો તથા ગોત્રોનો કયો કયો અર્થ ઘટાવી શકાય તેમ છે. તેનો પત્તો મારા તરફની આટલી સૂચનાના આધારે ઉત્સાહી વાચક લગાવી શકશે. છતા તે વિષય અહીં ન હોવાથી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના જીવનનું જે સ્વતંત્ર પુસ્તક હુ લખવાનો છું તેમા તેની ચર્ચા કરવામા આવશે.]

(૫૯) નીચે જણાવેલી વસ્તુસ્થિતિ નં. ૬ ની હકીકત સાથે સરખાવો.

(૬૦) આ બન્ને લેખ માટેનો ઇસારો આપણે પુ. ૨ મા ચંદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે કરી ગયા છીએ (જુઓ પુ ૨. પૃ.) વિશેષ અધિકાર માટે ધી ભિલ્સા ટોપ્સનું પુસ્તક જુઓ.

(૬૧) આ બધા અધિકાર માટે પુ. ૨ મા ચંદ્રગુપ્તનું વર્ણન જુઓ.

આપી, સદાને માટે તે યાદ રહે તે સારૂ લેખ તરીકે કોતરાવી રાખી છે, તેમ જૈન સાહિત્યગ્રંથોમા પણ જણાવાયુ છે કે, શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે તેમના અનુયાયી અઢાર ભક્ત રાજાઓ એકત્ર થયા હતા; અને ભાવદીપક (શ્રી મહાવીર) અસ્ત પામતા, તેની યાદગીરી જાળવવા દ્રવ્યદીપક (દીપકોની કટાર) પ્રગટાવવાની[૬૨] ગોઠવણ કરી હતી એટલે કે પાંચમી અને છઠ્ઠી વસ્તુસ્થિતિ એકબીજાની પૂરક અને સામર્થ્ય આપતી ઘટનાઓ છે

ઉપર ટાંકેલી છએ વસ્તુસ્થિતિ, તથા તે ઉપરથી દોહન કરીને રજુ કરેલી મતલબ તથા તે સર્વેમાંથી નીકળતો સાર–આ બધી ઘટનાનું સમીકરણ કરવામા આવે તો, શુ એમ તેમાથી તાત્પર્ય નથી નીકળતુ કે, વિદિશા અને ભારહુતના પ્રદેશના ટોપો કેવળ જૈનધર્મ સાથે સબધ ધરાવતા સ્થાનકો છે? તેમા પણ વિદિશાનું ધામ વિશિષ્ટ છે? આ વિશિષ્ટતાની સાથે તેમા આવેલા સંખ્યાબધ ટોપો ઉપરના લેખો તથા તેમાં અંકિત થયેલી હકીકત સાથે ભારહુત ટોપની એકાકી જેવી સ્થિતિની તુલના કરીએ છીએ, ત્યારે શું એમ નથી સમજાતુ કે, તે વિશિષ્ટધામ શ્રી મહાવીરના નિર્વાણનું સ્થાન હોય અને પેલુ એકલડોકલ ભારહુતવાળુ સ્થાન તેમનું કૈવલ્ય કલ્યાણસૂચક તીર્થધામ હોય? કેમકે તે બન્ને વચ્ચેનુ અતર પણ જૈન સાહિત્યગ્રંથોમા જણાવ્યા પ્રમાણે મળી રહે છે, તેમજ તેમાથી સ્ફૂરણ પામતી શ્રીમહાવીરના જીવનને સ્પર્શતી અનેક ઘટનાઓનો પણ પરસ્પર મેળ ખાતો દેખાઇ જાય છે. ઉપર પ્રમાણે જ્યારે સર્વ વસ્તુસ્થિતિ તેના યથાસ્વરૂપે સમજાઈ ગઇ છે, ત્યારે આપણે ખુલદ અવાજે ઘોષણા કરી શકીશુ કે, વિદિશાનું સ્થાન તે શ્રી મહાવીરનુ નિર્વાણ કલ્યાણક છે અને ભારહુતનું સ્થાન તે તેમનુ કૈવલ્ય કલ્યાણક છે અને આ સ્થિતિ જ્યારે સ્પષ્ટ થઈ ત્યારે કહેવુ પડશે કે પુષ્પપુર નગર તે જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વિદિશાનુંજ નામહોવુ જોઇએ.

(૬૨) આ દીપકની કટાર–હારને લગાર-પ્રગટ થવાથી મોટી દીપમાળા લાગે તે દેખીતુ જ છે. તેથી લૌકીક શબ્દોમાં તેને દીપોત્સવીના પર્વ તરીકે ઓળખાવવાની પ્રથા પ્રચલિત થઈ છે.

પણ વિદિશાનું–શ્રી મહાવીરના નિર્વાણના સ્થાનનુ–નામ મધ્યમઅપાપા વિશેષપણે કહેવાયુ છે જેથી તે નામનો પણ વિચાર કરી લઇએ. એમ કહેવાય છે કે, મૂળે તે નગરનુ નામ અપાપા–પાપ જેમા નથી તેવી–નગરી હતુ પણ જ્યારથી તે નગરીએ શ્રી મહાવીર જેવા પુણ્યાત્માનો ભોગ લીધો, એટલે કે તે ભૂમિ ઉપર તેમનો દેહવિલય થયો ત્યારથી તેનું નામ, અપાપા મટીને પાપા—એટલે પાપથી ભરેલી એવી–પુરી પડયુ અને કાળાતરે તેનુ અપભ્રંશ થતા થતા "પાવાપુરી" નામ પ્રચલિત થઈ ગયુ છે. [૬૩]પાવાપુરી કે અપાપાપુરી શબ્દની સાથે, જ્યારે મધ્યમ શબ્દ જોડાયો છે ત્યારે તેમાથી બે પ્રકારના અર્થ નિષ્પન્ન થઈ શકે છે. (૧) એક એમ કે, અપાપા નગરી તો એકજ હોય પણ તેના ત્રણ પરા હોય (પૂર્વ, મધ્યમ અને પશ્ચિમ) જેમાથી મધ્યભાગે આવેલ પરામા શ્રી મહાવીરનુ નિર્વાણ થયુ હોય, એટલે વિદિશાના ત્રણ પરા થયા, જેમાના મધ્યમભાગને બેસનગર અથવા વિદિશા, પશ્ચિમને સાચી અને પૂર્વને ભિલ્સા કહી શકાય. (૨) અને બીજી રીતે જો ઘટાવીએ તો અપાપા નામની નગરીની સખ્યા જ ત્રણ લેવી તેમાની મધ્યમ–(મધ્યમ એટલે તેની જાહોજલાલી કે વૈભવની દૃષ્ટિએ નહીજ, પણ સ્થાન નિર્માણની સ્થિતિની અપેક્ષાએ) નગરીમા શ્રી મહાવીરનો દેહ પડયો હતો તે ઉપરાત પૂર્વ અને પશ્ચિમની પણ બીજી અપાપા નગરીઓ તે વખતે હતી. તેને જો અપાપા–પાપરહિત એટલે પુણ્યવતી–નગરીની ઉપમા આપવાનો હેતુ હોય, તો પૂર્વની અપાપા નગરી એટલે ભારહુત ટોપવાળી નગરી સમજવી કે જે પણ એક પુણ્યવત નગરજ કહેવાય અને પશ્ચિમની અપાપા નગરી, તે ખરી અથવા અસલ ઉજ્જૈની સમજવી રહે કેમકે, સભવ છે કે તે સ્થાને શ્રી મહાવીરે મહસેન[૬૪] વનમા-ચડપ્રદ્યોત ઉર્ફે મહાસેન રાજાના અધિકારમા આવેલા વનમા—સમોસરીને ગણધર પદની સ્થાપના કરી હતી તેથી તે સ્થાનને પણ એક પવિત્ર–પુણ્યવત નગરજ ગણવાનું કહી શકાય. આ પ્રમાણે 'મધ્યમ અપાપા'વાળા પદનો અર્થ બે રીતે ઘટાવતા, સ્થાનનિર્માણવાળા અર્થ તરીકે, તેની ગણના પૂર્વ ગ્રથકર્તાઓએ કરી હોય તે વધારે સભવિત છે, કેમકે જો ત્રણ પરાના અર્થમા લઈએ તો એકબીજાની અપેક્ષાએ પૂર્વનું પરૂ તો અતિમજ કહેવાય, મધ્યમ ન કહેવાય, અને પેલુ પદ તો કહે છે કે પૂર્વના પરામાજ શ્રી મહાવીર મુક્તિને પામ્યા છે, એટલે, મધ્યમ અથવા પૂર્વ તે બેમાંથી એક શબ્દને ખોટોજ માનવો પડશે પણ

---

(૬૩) પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી, રૂદ્ધે ભરીરે,
મુક્તિ ગયા મહાવીર, તીરથ તે નમુરે।

આમા 'પૂર્વ દિશિ પાવાપુરી' તેનો અર્થ અનેક રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે. જેમ કે—

(૧) પાવાપુરી લઇએ તો

(અ) પૂર્વ+દિશિ+પાવા=પાવાપુરીનો જે પૂર્વ ભાગ રૂદ્ધિથી ભરાઈ રહ્યો છે (જે પાવાપુરીના પૂર્વ ભાગમા ધનવાન વર્ગ વસી રહ્યો છે) તે પાવાપુરી.

(બ) પૂર્વ+દિશિએ+પાવા=તો પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ નીકળે અથવા આ ગાથાના કર્તા સમયસુંદર પોતે અવંતિમા સ્થિત થઇને તે બનાવી હોય તે સ્થાનની પૂર્વ દિશામા પાવાપુરી આવી હોય માટે તે સ્થળનો નિર્દેશ છે એમ ઘટાવી શકાય છે.

(૨) અપાપાપુરી લઈએ તો

(અ) પૂર્વ+દિશિ+અપાપા=પૂર્વ દિશ્ય પાપા વંચાય.

(બ) પૂર્વ+દિશિએ+અપાપા=પૂર્વ દિશિઽપાપા વચાય જમે તે રીતે ગોઠવો પણ અર્થ તો ઉપર પાવાપુરીમા જણાવ્યા પ્રમાણે જ થતો રહેશે. એટલે એમ કહેવા માગે છે કે, તે નગરીનો પૂર્વ ભાગ (નહીં કે મધ્ય ભાગ) જેમા અનેક શાહુકાર લોકો વસતા હતા તે ભાગમા શ્રી મહાવીર નિર્વાણને પામ્યા છે.

પુ. ૧. પૃ. ૧૮૬ ટી. ન. ૧૦૮ મા મે અન્ય સૂચના કરીને 'પૂર્વ વિદિશિ પાવાપુરી' તરીકે તે પદ હોવાનું જણાવ્યું છે, તેમ લેવાથી પણ અર્થમા તો ફેરફાર થતો નથી જ.

(૬૪) ઉજૈની નગરીને વૈશાળી નગરી તરીકે પણ ઓળખાવી છે (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૮૩ તથા મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી સપાદિત "જૈનકાળ ગણના" સ. ૧૯૮૭. પૃ. ૩૧ ટી. ન. ૨૮ તેના આ પ્રમાણે શબ્દો છે.) "શ્રીવીર નિર્વાણાત્ વિશાલાયા પાલક રાજ્ય ૨૦ વર્ષાણિ"

સ્થાનસ્થિતિ પરત્વે વિચારતા તે કડીનુ હાર્દ બરાબર મળતું આવી જાય છે જ અને તેમ સ્વીકારીએ તો એક ફેરફાર જે આપણે હવે કરવો રહેશે, તે આ વિદિશાના ઉદ્દગમના સમય વિશેનો બનશે આપણે તેની સ્થાપના ઈ. સ. પૂ ૫૨૭ બાદ કે તે અરસામા એટલે કે શ્રી મહાવીરના અને રાજા ચડપ્રદ્યોતના મરણ બાદ–કલ્પી હતી તેને બદલે તે સમયે તો તે નગરીને સપૂર્ણ સ્મૃદ્ધિવાળી ગણવી પડશે [૬૫]

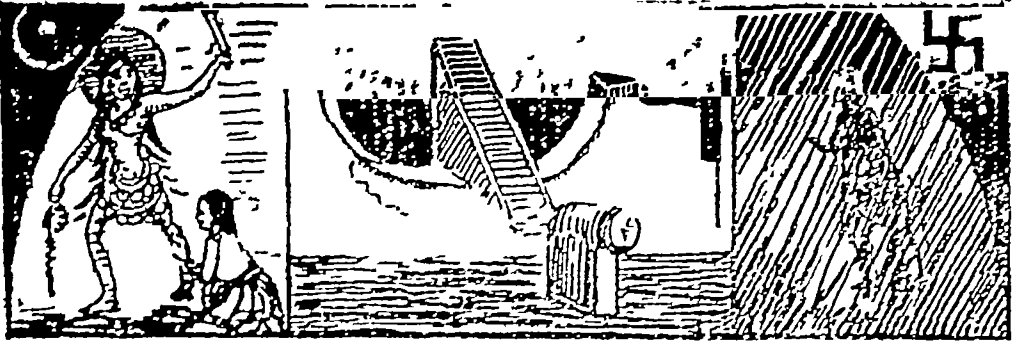
[ટિપ્પણ —આ પારામા શ્રી મહાવીરના કૈવલ્ય અને નિર્વાણ પ્રાપ્તિના સ્થાન વિશે ચર્ચા કરીને જે આનુમાનિક નિર્ણય મેં બાધી આપ્યો છે, તે અધુના પ્રચલિત અને માન્ય રહેલા સ્થાનથી ભિન્ન પડી જાય છે ખરો પણ તેથી એમ માની લેવાનું નથી કે તે અંતિમ નિર્ણયજ છે. આ વિશે તજજ્ઞ વિદ્વાનો પોતાના વિચારો દર્શાવશે એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમુ છું.]

(અહી અવતિ દેશમા પાલક રાજાનુ રાજ્ય વીર નિર્વાણથી ૨૦ વર્ષે એમ કહેવાનો હેતુ છે.) તે હકીકત બતાવે છે કે તે સ્થાન સાથે શ્રી મહાવીર–વૈશાલિકને સબંધ હશે ખરો.

(૬૫) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫૩.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ગર્દભીલ વંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર :—રાજા શકનું જીવનવૃત્તાંત: તથા તેનું મરણ નીપજેલું કે ખૂન થયેલું તે સંબંધીની કરેલી ચર્ચા—

વીરવિક્રમ, શકારિ વિક્રમાદિત્યનાં વિધવિધ નામોની લીધેલ તપાસ–તેનો જન્મ, કુટુંબ તથા આયુષ્ય ઉપર પાડેલ પ્રકાશ–વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપનાનાં બતાવેલ કારણ–વિદ્વાનોએ તે માટે કલ્પેલ વિવિધ અનુમાનો–તેના પાટનગર વિશે આપેલી કાંઇક સમજૂતિ–તેણે વેધશાળાની કરેલ સ્થાપના તથા પડાવેલ સિક્કા સંબંધીની આપેલી માહિતી–ઐતિહાસિક પુરાવાસહ તેના રાજ્ય વિસ્તારની બતાવેલી સીમા–તેના ધર્મ સબંધી કરેલો વિવાદ–વિક્રમ સંવત્સરનો વપરાશ કેટલોક સમય જે બંધ પડયો છે તેનાં કારણો સહિત બતાવેલી સમજ–છેવટમા તેના રાજદ્વારી તથા નૈતિક ચારિત્ર્યની કરેલી સમાલોચના તથા તેની સાથે કેટલાક સમયસુધી રાજવહિવટ ચલાવેલ તેના બંધુ અને રાજા ભર્તૃહરીનુ સંક્ષિપ્ત જીવન—

(૩) માધવાદિત્ય (૪) ધર્માદિત્ય અને (૫) વિક્રમચરિત્ર ઉર્ફે માધવસેન—તે ત્રણેનાં જીવનમાથી મળી આવતા, મોઘમ પાંચેક બનાવોની કરેલી ચર્ચા અને પરિણામે તે દરેકનું સ્થાન, કોના સમયે હોઈ શકે તેનો કરી આપેલ નિર્ણય–ન. ૫ વાળા વિક્રમ ચરિત્રનો આપેલ રાજ્ય વિસ્તાર—

(૬ થી ૧૦) સુધીના પાંચ રાજાઓના સમયે પ્રવર્તી રહેલ રાજ્યની સ્થિતિનો આપેલ ચિતાર તથા ગર્દભીલવંશનુ છેવટ કેમ અને કોના હાથે આવ્યું તેનો આપેલ સંક્ષિપ્ત હેવાલ–છેવટે કુશાનવંશના પ્રારંભની કેટલીક નવીન હકીકત વિશેની આપેલી ટૂંકી સમીક્ષા—

રાજા શંકુ

ગાદીપતી તરીકે તેણે શુ નામ ધારણ કર્યું હશે તે જણાયું નથી. પણ રાજા ગર્ધર્વસેનનો તે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી અવંતિની ગાદીએ તેને સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો થોડા જ વખતમા તેના રાજ્યનો અંત આવી ગયો દેખાય છે તે બાદ તેનો ભાઈ વીર વિક્રમાદિત્ય અવંતિપતિ થયો છે જેથી રાજા શકુનો સમય આપણે ઈ. સ પૂ. ૬૪ થી ૬૩ સુધીના ૭ માસનો નોધવો પડ્યો છે.

ભૂળે તો તેનુ નામ જ અવંતિપતિઓની કે ગર્દભીલ વંશીઓની નામાવલીમા ક્યાંય માલૂમ પડતું નથી.

ખૂન કે મરણ

કેવા સંજોગોમાં તે ગોઠવવુ પડ્યું છે તેનો ખ્યાલ પ્રથમ પરિચ્છેદે અપાઈ ગયો છે. [1] એટલે તેની ચર્ચામા ન ઉતરતાં જે બીજુ કાંઈ જણાવવા યોગ્ય લાગે છે તેજ અત્રે લખીશુ.

તેનું રાજ્ય માત્ર ૭ માસ જ ચાલ્યુ છે એટલે પ્રશ્ન થાય છે કે, તેનુ ખૂન થયું હશે કે કુદરતી રીતે મરણ પામવાથી જ વિક્રમાદિત્યે રાજ્યલગામ હાથમાં લીધી હશે? અથવા ખૂન થયુ હોય તો કોના હાથથી? અન્ય કોઈની બાબતમા આવો પ્રસંગ બન્યો હોત તો આ પ્રશ્નને ક્ષુલ્લક ગણી આપણે આગળ ચલાવ્યે જાત, પણ વિક્રમાદિત્ય જેવો રાજા, જેનો સંવત ચાલુ રાખીને, સારાએ ભારતવર્ષની પ્રજાએ, પોતા ઉપર તેણે કરેલ ઉપકારના બદલામા જેનુ નામ પ્રાતસ્મરણ ચિહ્ન તરીકે જાળવી રાખ્યુ છે, તેવી એક અદ્ભૂત વ્યક્તિના કિસ્સામાં આવા મુદ્દાને તદ્દન જતો કરવામા આવે તો, ઇતિહાસને પણ અન્યાય થાય તેમ વિક્રમાદિત્યના ચારિત્રને પણ શકામય નખાવી દીધુ કહેવાય. જો ખૂન થયુ હોત કે કરવામા આવ્યુ હોત તો તે કાળના, કે થોડે કાળે તુરતમા થયેલ કોઈ ઈતિહાસકારે, રાજા વિક્રમાદિત્યના અન્ય ઉપકારની શેહમાં દબાઈને તે પ્રસંગને ઈતિહાસપટ્ટ ઉપર ચિતરવાને ભલે આંખ આડા કાન કર્યા હોય, એમ હજુ બને, પણ તે બાદ લાંબા કાળે થયેલ કોઈ પણ લેખકને શું વિક્રમાદિત્યની પોતાની કે તેણે કરેલ ઉપકારની પડી હોય કે, અમુક બનેલી ખરી હકીકતને દબાવી રાખે? [2] મતલબ કે ઈતિહાસ લેખનમા કોઈ દિવસ ધાલમેલ ચાલી શકે નહીં કદાચ ક્યાય લખાયુ હોય અને પ્રકાશમાં જ ન આવ્યુ હોય તો વાદ જૂદો કહેવાય પણ સર્વ સુલભ્ય સાધન સામગ્રીમા આ બાબતને લગતો એક હરફ્વટીક પણ રાજા વિક્રમાદિત્યની વિરૂદ્ધમાં લખાયલ માલૂમ પડતો નથી, તો એક જ નિર્ણય ઉપર આવવું રહે છે કે, રાજા શકુનુ મૃત્યુ કુદરતી સંજોગોમાં જ નીપજ્યુ હશે તથા વિક્રમાદિત્યના હાથ પણ તદ્દન ચોખ્ખા જ રહી ગયા હશે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ ઠરતા બે અનુમાન કરી શકાય છે. (૧) શકરાજ્ય સમાપ્ત થતા રાજા ગર્ધર્વસેનના જે અનેક પુત્રો હૈયાત હતા તેમાં તે સૌથી જ્યેષ્ઠ હોવાથી, તેની લાયકાત કે બીનલાયકાતનો પ્રશ્ન અલગ રાખીને, વીર વિક્રમાદિત્યે પોતાના વડીલ બંધુ તરફના પૂજ્યભાવ અને સન્માન બતાવાને તથા પ્રજાજનોને સર્વ હકીકત સમજાવીને રાજા શકુને ગાદીનશીન કરાવ્યો હશે. (૨) અથવા તો શક પ્રજાને હરાવવામા આ શકુ રાજાએ જ મુખ્ય ફાળો આપ્યો હશે, જેથી પોતાના બાહુબળ અને પરાક્રમને લીધે જ તે અવંતિપતિ બનવા પામ્યો હોય જો આ બેમાથી બીજા અનુમાન પ્રમાણે જ વસ્તુસ્થિતિ હોત તો, શકારિ વિક્રમાદિત્ય તરીકે જે નામ ગાજી રહ્યુ છે તેને બદલે શકારિ શકુ એવો ધ્વનિજ આપણા કાને અથડાયા કરત, પણ તેમ નથી બન્યું એટલે પ્રથમના અનુમાન પ્રમાણે સંયોગો બધા બનવા પામ્યા હતા એમ સ્વીકારવુ રહે છે.

---

(૧) જુઓ પૃ. ૪ ટી. નં ૯ મા હિં હિ. માંના પૃ. ૬૩૮ તથા ૬૪૯ ના અવતરણો.

(૨) અરે ઉલટે, જે લેખકે આટલી પણ હકીકત લખવાની હામ ભીડી છે. (તે અવતરણોના અસલ શબ્દો માટે જુઓ ઉપરની ટીકા ૧) તો તેણે તો લખી હોતને! છતા તેમણે પણ જ્યારે મૌન જ સેવ્યું છે ત્યારે સમજાય છે કે, રાજા વિક્રમાદિત્યનું ચારિત્ર નિષ્કલંક જ હતુ.

રાજા શકુ વૃદ્ધ હોવાથી કદાચ નામનો જ રાજા હશે; અને બધો રાજ કારભાર વિક્રમાદિત્ય ચલાવતો હશે. પણ તેના મરણ બાદ વિક્રમાદિત્યે રાજમુકુટ પોતાના શિરે ધારણ કર્યો હશે. જેથી આ સર્વ સમયને ઇતિહાસકારોએ વિક્રમાદિત્યનોજ રાજ્યકાળ લેખાવી દીધો હોય આમ બનવા યોગ્ય પણ છે. તેથી આપણે તો વિક્રમાદિત્યના ચરિત્રમા તેના અનેક સદ્ગુણોની હારમાળામાજ ઓર એકની વૃદ્ધિજ લેખવી રહે છે

(૨) શકારિ ગર્દભીલ : વિક્રમાદિત્ય[૩] ઉર્ફે વિક્રમસિંહ અથવા વિક્રમસેન

તેનાં નામો

વર્તમાનકાળે ભારતવર્ષમાં વસતી હિંદી પ્રજાના મોટા ભાગને જે નામ પુણ્યશ્લોક બની રહ્યું છે તથા જે નામ સારીએ વેપારીઆલમ પોતાના વ્યાપારી દફતરોમાં નિરંતર લખી રહી છે, તે નામ મહાપ્રતાપી, બળવાન, પ્રતિભાસપન્ન રાજા વિક્રમાદિત્યનુ છે. તે વિક્રમાદિત્ય બીજો કોઈ નહીં પણ ગર્દભીલ રાજા ગધર્વસેન દર્પણનો કુમાર, આ વિક્રમાદિત્યજ સમજવો. તેમજ શકપ્રજાનું નિકંદન કાઢી નાંખી, શકારિનું ઉપનામ મેળવનાર[૪] ભાગ્યશાળી, નરપુગવ કેશરી સમાન રાજવી પુરૂષ, પણ આજ વિક્રમાદિત્ય હતો વળી એ દેખીતું જ છે કે આ અવતિની પ્રજા કચરાતી, ગેળાતી, મુગેમોઢે અંતર્વેદના અનુભવતી તથા રાતદિવસ માનસિક યંત્રણા સહન કરતી, સાત સાત વર્ષ જેટલા લાબા કાળના વહાણા ઉગતાં અને આથમતા સુધી મુક્તિને માટે જ્યારે અહર્નિશ પ્રભુ પ્રાર્થના કરી પડી રહી હતી, ત્યારે ઉપર પ્રમાણેની પોતા ઉપર રાજ ચલાવતી શકપ્રજાના[૫] સિતમ અને જહાંગીરીમાથી તેમને મુક્તિ મેળવી આપનાર મળી આવે, તો તેવા ઉપકારી પુરૂષનુ નામ પોતાના અંત કરણના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમા સદાને માટે કોતરી રાખે તથા તે પુરૂષને મહાન્ ઉદ્ધારક નરપતિ તરીકે લેખી, તેની યશકિર્તિને વિશ્વદિગંત કરી મૂકવા માટે, તેના નામનો સંવત્સર

---

(૩) વિક્રમાદિત્ય શબ્દના અર્થની સમજ કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૩૩ મા નીચે પ્રમાણે આપી છે. વિક્રમ=Might, પરાક્રમ +આદિત્ય=The Sun, સૂર્ય. એટલે કે વિક્રમાદિત્ય=The Sun of the might પરાક્રમનો સૂર્ય, પરાક્રમમા સૂર્ય સમાન.

ના. પ્ર. પત્રિકા પુ. ૧૦ ભાગ ૪ પૃ. ૭૨ ટી. ૪૪ મા પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ ઘટાવ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે (લેખક મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ છે) શુંગવંશી બળમિત્ર ભાનુમિત્રના અમલને ૬૦ વર્ષ આપ્યાનુ પરિશિષ્ટકારે જણાવ્યું છે. (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨૦૨ ટી. ન. ૩૩ મા ટાંકેલ ગાથાઓ) એટલે આ ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્ય તે પેલો શુંગવંશી બળમીત્ર જ જાણવો. વ્યુત્પત્તિ ઉપરાત આ વિક્રમાદિત્યનુ રાજ્ય પણ ૬૦ વર્ષજ ચાલ્યું છે. [મારૂ ટિપ્પણ—ખરો ભેદ કયા સમાયલો છે તે માટે પુ. ૩ પૃ. ૧૦૬ થી ૧૦૮ નુ લખાણ તથા ટીકાઓ જુઓ. ખાસ કરીને પૃ. ૧૦૮ ટી. નં. ૭.]

(૪) આ વિક્રમાદિત્ય જ શકારિ ઠરાવી શકાય તેમ છે. તેની ચર્ચા બહુ વિસ્તારપૂર્વક આગળના ખંડે કરવામા આવી છે તે જોઈ લેવી.

(૫) અહીં ભલે, શક પ્રજાના જુલમનીજ નોધ કરી છે. એટલે તેનો કાળ સાત વર્ષનો લખવો પડયો છે. બાકી ખરી રીતે તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણથી માંડીને અત્યાર સુધીનો સર્વ સમય 'મારે તેની તરવાર' જેવો જ ગયો છે. આ વિક્રમાદિત્યે ગાદીએ બેસીને બધું શાંત પાડયું, ત્યારે જ પ્રજાના મન શાંત પામ્યા છે. અને તેટલા માટેજ સંવત્સરની ખરી રીતે સ્થાપના થઈ છે.

પ્રિયદર્શિન બાદ જોશો, તો બધા રાજાનો સમય પાચ પાચ કે છ છ વર્ષ જ ચાલ્યો છે. તેના મરણ પછીના ૨૯ વર્ષમાં પાચ મૌર્ય, ૯૦ વર્ષના શુંગવંશમાં ૧૦ શુંગો, ૪૦ વર્ષમા એક નહપાણ (આ એક અપવાદ રૂપ ગણી શકાશે), પછીના ૧૦ વર્ષમા ગર્દભીલ દર્પણ, તે બાદ સાત વર્ષમા પાચ શક રાજાઓ તે પ્રમાણે ૨૯, ૯૦, ૪૦, ૧૦ અને ૭ મલી ૧૭૪ વર્ષમા ૫, ૧૦, ૧, ૧ અને ૭ મલી ૨૪ રાજાઓ અવંતિ ઉપર રાજ કરી ગયા છે. એટલે પ્રજાના મન તે અગાઉ જે શાતિ ભોગવતા તે આ પોણાબસો વર્ષમા ગુમાવી દીધી હતી. ખરી વાત છે કે વચ્ચે શુંગવંશીનો સમય દીર્ઘકાળ ટકયો છે. પણ તેમાયે તેમની ધનતૃષ્ણા, પરદેશી પ્રજાનું ચડી આવવુ તથા તેઓની સાથેના વારવાર

ચલાવે[૬] તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનુ કાંઈ કારણ નથી. તેટલા માટે તે પ્રસંગની ખુશાલી જણાવવા તથા પોતાને ઋણમૂક્ત થયેલી સમજવા માટે, આ બનાવ બન્યાની તારીખથી[૭] તે પ્રજાએ શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સવત પોતાના દરેક કાર્યમા જોડવાનુ નક્કી કરી દીધુ.

શકારિ સિવાય[૮] તેના બીજા પણ બે ત્રણ નામો જણાયા છે. તેમાંનું એક વિક્રમસેન છે તથા[૯] બીજું વિક્રમસિંહ પણ છે અમરકોષમા તેનુ નામ શૂદ્રક જણાવ્યું છે એમ કહીને એક લેખક[૧૦] પોતાના વિચારો ટાંકે છે કે "This Sudraka may be said to have founded the Vikrama Era in B. C. 58, by defating the Sakas of Malwa. Tradition is strong in asserting that Vikramaditya defeated alien Sakas near Karur and established his era=માળવાના[૧૧] શકોને ઈ. સ. પૂ. ૫૮ માં હરાવીને આ શૂદ્રકે (વિક્રમાદિત્યે)[૧૨] પોતાનો વિક્રમસંવત ચલાવ્યો છે એમ ગણાય છે કિંવદતિ (પણ) પ્રબળપણે પોકારે છે કે વિક્રમાદિત્યે કારૂર નજીક શક જેવાને પરાસ્ત કર્યા હતા અને પોતાનો સવત્સર ચલાવ્યો હતો."

જન્મ કુટુંબ તથા આયુષ્ય

રાજા ગધર્વસેન ગધરૂપ; ગર્દભીલનો તે પુત્ર થતો હતો.[૧૩] આ ગર્દભીલ રાજાનો મૂળ મુલક ખભાતની આસપાસનો પ્રદેશ હતો. તે સિવાય અન્ય વિસ્તારમાં તે સત્તા ભોગવતો હતો કે કેમ તે નક્કી પણે જણાયું નથી પણ તેનું લગ્ન ધારના રાજાની કુવરી વેરે થયું હતુ અને ખભાતમાં

અને લાબા કાળ સુધી ચાલતા યુદ્ધને લીધે, પ્રજાને જે શાતિ જોઈએ તે મળી જ નહોતી. વચ્ચે નહપાણના રાજ્યે લાબા કાળના વહીવટને અગે જરા છુટકારાનો દમ મળ્યો હતો, પણ તે તો, અવ્યવસ્થામાથી વ્યવસ્થિત થવામાજ નીકળી ગયો હતો. એટલે જે ખરી મોજ માણવી રહે અને તેના મીઠા પરિણામ ભોગવવા રહે તે અનુભવવા જેવો સમય તેમને મળ્યો નહોતો.

(૬) આ સંવત્સર વિશે અનેક વિગતો જાણવી રહે છે વિદ્વાનોનું એમ માનવુ થતું રહ્યું છે કે સંવત્સર પ્રવર્તક ખરો વિક્રમાદિત્ય તો વળી બીજી જ વ્યક્તિ છે. તેમ તેનો સમય પણ જુદો જ છે. આ બધી ચર્ચા ઠીક ઠીક પરિણામ દાયી નીવડે, માટે તેનો અધિકાર એક સ્વતત્ર ખડે જ લખવાની ગોઠવણ કરી છે (આગળ જુઓ)

(૭) આ બનાવની ભીતિ કઈ હતી, વિગેરેની ચર્ચા આગળ ઉપર "સમય નોધની પ્રથા"ના ખડમા કરી છે, તે જોવી

(૮-૯) જુઓ એશિયાટીક રીસર્ચીઝ પુ ૯. પૃ. ૧૨૨.

(૧૦) જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૬૪-૬૫ From Amarakosa we learn that Sudraka, Hala and other kings had the title of Vikramaditya=અમરકોશથી સમજાય છે કે, શૂદ્રક, હાલ અને અન્ય રાજાઓને પણ વિક્રમાદિત્યનુ બિરૂદ લગાડવામા આવતું હતુ" [મારું ટીપણ-'શૂદ્રક, હાલ' વચ્ચેનુ અલ્પ વિરામ નિરર્થક છે. તે કાઢી નાખવું, એટલે શૂદ્રક હાલ વંચાશે અને તેવા રૂપમા જ ખરૂ વાચન થાય, તો યોગ્ય દેખાય છે. વળી શુદ્રક એટલે વિક્રમાદિત્ય એટલું જ આમા સૂચન છે. પણ તેજ વિક્રમાદિત્ય શકારિ હતો એમ તેમા લખ્યું નથી. અનેક વિક્રમો થયા છે એટલું તો એમાથી જરૂર સ્પષ્ટ થાય છે જ: આ આખો વિષય અષ્ટમ ખડે ચર્ચ્યો છે ત્યાથી જોવો.]

(૧૧) આ સમયે 'માળવા' શબ્દનું અસ્તિત્વ થયું નહોતું એમ મારૂ માનવું છે, તે શબ્દ તો આ લેખકે પોતાની મતિ અનુસારે લખ્યો દેખાય છે.

(૧૨) અમરકોષ જેવા ગ્રથમા લખાયલી હકીકત સદા પ્રમાણભૂતજ ગણાય પણ એક વિક્રમાદિત્યને તેવાજ નામધારી વિક્રમાદિત્ય સાથે કેવી રીતે ભેળવી દેવાય છે અને ઇતિહાસમા ગૂંચવણો ઉભી કરાય છે તે વિષય આખો "કાળ ગણના-Dating of events"વાળા ખડમા લખાયો છે તે જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે.

(૧૩) ભિલ્સા ટોપ્સ પૃ. ૧૪૨-"It is said in Agni-Purana (Princeps Journal, iv, 688) that Vikrama the son of Gadharupa should ascend the throne of Malwa=અગ્નિપુરાણમા (જુઓ પ્રીન્સેપ્સ જરનલ પુ. ૪. પૃ. ૬૮૮) કહ્યું છે કે ગધરૂપ પુત્ર વિક્રમ માળવાનો ગાદીપતિ થશે."

તેણીને પેટે એક પુત્ર અવતર્યો હતો તેનું નામ શકારિ વિક્રમાદિત્ય હતું એટલુ જ્યારે જણાયુ છે ત્યારે અનુમાન કરવો રહે છે કે ગધર્વસેન રાજા કાંઈક મોટા વિસ્તારના ભૂપ્રદેશનો સ્વામી હતો તથા ધાર રાજાની કુંવરી જે તેની રાણી હતી તેણીના પેટે આ વિક્રમાદિત્યનો જન્મ થયો હોવો જોઇએ [14] આ ગધર્વસેનને એકંદરે કેટલા પુત્ર હતા તે માલૂમ પડયુ નથી પણ વિક્રમાદિત્યથી એક મોટો, નામે શકુ અને એક નાનો, નામે ભર્તૃહરિ ઉર્ફે શુકાદિત્ય-એમ ત્રણ તો હતા જ એટલુ સ્પષ્ટ સૂચન મળી આવે છે.[15] આમાંના રાજા શકુ વિશેનું વર્ણન ઉપરમા લખાઈ ગયુ છે: જ્યારે ભર્તૃહરિનો પરિચય[16] હવે પછી આપવો રહે છે

આ વિક્રમાદિત્યની માતાનું નામ જેમ જણાયુ નથી તેમ તેને કેટલી રાણીઓ હતી તથા તેમના નામો શુ હતા તે પણ હજુ અંધકારમાજ છે. પરતુ ભર્તૃહરિ નામક નાટક જે હિંદુ પ્રજામાં જાણીતુ છે અને પ્રાચીન સમયના એક ઐતિહાસિક બનાવ તરીકે રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવામાં આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે આ રાજા ભર્તૃહરિને પિંગળા નામે એક રાણી હતી. તેણીનું ચારિત્ર કલંકિત નીવડવાથી ભર્તૃહરિનું મન સંસાર ઉપરથી ખાટુ થયુ હતું અને ઉત્તરાવસ્થામાં તેણે સાધુજીવનનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે સમયના શુંગવંશી રાજાઓનું તેમજ રાજા ગધર્વસેનનું જીવન-વૃત્તાત લખતી વખતે આપણે ઇસારો કરી ગયા છીએ કે આ સર્વે રાજાઓ વ્યભિચારી હતા અને 'યથા રાજા તથા પ્રજા'ના ન્યાયે પ્રજા પણ તેવીજ નીતિભ્રષ્ટ કાંઈક અંશે થઈ ગઈ હતી. રાજા ભર્તૃહરિની રાણી પિંગળાના દૃષ્ટાંતથી આપણા ઉપરના કથનને ટેકો મળતો ગણાશે

આ વિક્રમાદિત્યને કેટલા પુત્રપુત્રીઓ હતા તે પણ કયાંય વાચવામા આવ્યુ નથી પરતુ તેની પાછળ જે કુંવર ગાદીએ આવ્યો છે તેનું નામ માધવસેન હતું

તેનું આયુષ્ય કેટલુ હતું તે હજુ સુધી અપ્રકાશિતજ છે પરતુ એમ નિર્ધાર કરી શકાય છે કે, જ્યારે તેણે યુદ્ધમાં આટલુ બધુ કૌશલ્ય અને પરાક્રમ બતાવી, શક જેવી જોરાવર પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો છે ત્યારે–ગાદીએ બેઠો ત્યારે–તેની ઉમર કમમા કમ ૨૫–૩૦ વર્ષની તો હશેજ; તેમ તેનું રાજ્ય ૬૦ વર્ષ પર્યંત લખાયું છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૮૫ થી ૯૦ વર્ષનું તો સહેજે કલ્પી શકાય છે પરતુ જ એ. સો. બ પુ. ૪૯ ભા ૧ મા જે લખ્યુ છે કે The first Vikramaditya is mentioned in the Kumarchhanda in which it is declared that after 3020 years of Kaliyuga had elapsed then would Vikramaditya appear–કુમારછંદ (નામે પુસ્તક)મા પ્રથમ વિક્રમાદિત્યનો ઉલ્લેખ થયો છે તેમા એમ જણાવ્યુ છે કે, કલિયુગમાં ૩૦૨૦ વર્ષ વીત્યાબાદ વિક્રમાદિત્ય દેખાવ દેશે" આ વાકયમાં દર્શાવેલ 'દેખાવ દેશે' શબ્દનો અર્થ જન્મ થશે એવો સમજાતો હોય તો, ૩૧૦૧[17]–૩૦૨૦=૮૧ સ. પૂ ૮૧ માં તેનો ઉદ્ભવ થયો કહેવાય. અને વિક્રમસંવતનો પ્રારભ ઇ. સ. પૂ. ૫૭ મા[18]

(૧૪) જુઓ ગધર્વસેનના વૃત્તાતે.

(૧૫) જુઓ એશિયાટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૯. પૃ. ૧૨૨.

(૧૬) નં. ૪ના રાજા તરીકે આગળ જુઓ તથા ઉપરની ટીકા ન. ૨ સરખાવો.

(૧૭) કલિયુગ સવતનો પ્રારભ ઇ. સ. પૂ ૩૧૦૧ ગણવામા આવે છે (જુઓ. પા. ક. તથા કનિંગહામ કૃત એન્શન્ટ ઈરાઝ) આપણુ પુ. ૧. પૃ. ૯૬

(૧૮) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૧૫૫ પ્રો. કાર્પેન્ટીઅરના મતે વિક્રમ સવત્સરનો આરભ ઇ. સ પૂ ૫૮ માં છે; અને કનિંગહામના મતે ઇ. સ. પૂ. ૫૬। વર્ષે છે: વળી જુઓ એશિ. રીસ. પુ. ૯ પૃ ૧૪૫ અને આગળ.

[મારૂ ટી:–૫૭ થી કાઇક વધારે હોય તો પણ ૫૮ કહેવાય. અને ૫૬ થી કાંઈક વધારે (કનિંગહામ સાહેબનો મત ૫૬। છે માટે) હોય તો ૫૭ કહેવાય. આ બન્ને વિદ્વાનોની ગણત્રીમા એકનો ફેર રહે છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે ચાલુ વર્ષ–Year current, અને પૂરૂ થએલ વર્ષ–Year past એ બેની ગણત્રી કરતા હમેશા એક વર્ષનું અતર રહેજ. ઉપરના બન્ને વિદ્વાનોએ કઈ રીતની ગણત્રી માટે ઉપરના આક સૂચવ્યા છે તે જોવું રહે છે.

ગણતા, તેની ઉમર ગાદીએ બેસતી વખતે ૮૧–૫૭=૨૪ વર્ષની ઠરી શકશે. જેથી આપણો દોરેલો અનુમાન પણ વ્યાજબીજ ઠરે છે

તેના સમય તથા સંવત્સર વિશે

શાતવહન વંશ જે દક્ષિણ હિંદના પ્રદેશ ઉપર સાર્વભૌમપણે રાજ્ય અમલ ચલાવી રહ્યો હતો તે વંશના એક નૃપતિ–અરિષ્ટકર્ણ શાતકરણીએ, શક પ્રજાને હરાવવામા ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્યને મદદ કરી હતી એમ ઉપરમા આપણે જોઈ ગયા છીએ. અરિષ્ટકર્ણનો એક પુત્ર નામે હાલ, અતિ પ્રખ્યાત રાજા થયો છે. તેણે ગાથા સપ્તશતિ નામે એક ગ્રંથ રચ્યો હતો, જે સાહિત્ય વિષયક ગ્રંથોમાં અનુપમ ગણાય છે. તે ગ્રંથના પ્રકાશનમા તેના પ્રકાશકે એક વિક્રમાદિત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે[૧૯] એટલે સાબિત થાય છે કે વિક્રમાદિત્ય રાજા, હાલની પૂર્વે થઈ ગયો હોય અથવા રાજા હાલ અને વિક્રમાદિત્ય બન્ને સમકાલીન હોય, અને સમકાલીન હોય તોપણ, ઉમરમા તેમજ અધિકારમા અથવા છેવટે સાહિત્ય પોષક–વૃત્તિમાં તો, તે હાલરાજા કરતાં મોટો હોવો જ જોઇએ. નહીંતો રાજાહાલ જેવો સમ્રાટ, પોતાને વિક્રમાદિત્યની સાથે તુલનામાં મૂકવાને લલચાત નહીં. રાજા હાલના સમયને જેમ 'ગાથાસપ્તશતિ' ગ્રંથથી સાબિતી મળે છે, તેમ જૈન સાહિત્યમાં પણ જણાવાયુ છે કે, પાદલિપ્ત, નાગાર્જુન અને આર્યખપુટાચાર્ય એમ મળી ત્રણે ધુરંધર ધર્માત્મા પુરૂષો, રાજા વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન હતા. એટલુ જ નહીં પણ આ રાજા વિક્રમાદિત્યે તથા અંધ્રદેશપતિ રાજા હાલે, ઉપરના ત્રણે આચાર્યોના સાનિધ્યપણામા શત્રુંજય પર્વત ઉપર અમુક અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ[૨૦] પણ કરાવી છે. મતલબ એ થઈ કે રાજા હાલ તથા વિક્રમાદિત્ય એમ બે રાજાઓ તથા ઉપરના ત્રણ જૈનાચાર્યો, એકદા સમસમયી હતાજ. મજકુર આચાર્યોના સમય વિ સં ૪૭૦–૪૮૪ ગણાવાય છે. જ્યારે રાજા હાલનો સમય વિદ્વાનોએ[૨૧] ઇ. સ. ૭૦ની આસપાસ ભિન્ન ભિન્ન આંકયો છેઃ પણ પુ ૫મા આપણે સાબિત કરી બતાવીશુ કે તેનો સમય ઇ. સ પૂ. નો છે તાત્પર્ય એ થયો કે ઉપરની છયે વ્યક્તિઓ ઐતિહાસિક પણ છે તેમજ ખરા સ્વરૂપે પણ છે. તથા ટીકા નં. ૧૯મા જણાવ્યા પ્રમાણે આ બન્ને રાજાના નામ પણ વિક્રમાદિત્યજ છે. આ પ્રમાણે તેના સમય વિશેની ચર્ચા થઈ. હવે તેના સંવત્સરનો વિચાર કરીએ.

સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંવત્સરની સ્થાપના કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના બનાવની યાદગીરી માટે થાય છે અને તેવો બનાવ હમેશા કાંઈ અમુક રાજાના રાજઅમલના પ્રારંભે જ બનવો જોઇએ એવો નિયમ

(૧૯) જુઓ પુ. ૫ મા તેના વૃત્તાંતે. તથા ઉપરની ટી. નં. ૧૦મા ટાંકેલુ અમરકોશનુ વાક્ય પણ, સાથે રાખીને વાચશો તો જણાશે કે, રાજા હાલનું નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતુ. એટલે કે ગાથાસપ્તશતિકારનું નામ જેમ વિક્રમાદિત્ય હતુ તેમ તેણે ઉલ્લેખ કરેલ રાજાનુ નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતુ.

(૨૦) એક વખત શત્રુંજય પર્વત ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે તથા બીજી વખતે, ત્યાના મંદિર ઉપર ધ્વજદંડ ચડાવ્યો છે. તેમા જીર્ણોદ્ધાર સમયે, કાઠિયાવાડ સૌરાષ્ટ્રના મહુવા–મધુવતીનો મૂળ વતની પણ વેપાર અર્થે અરબસ્તાનમા જઈ ને અમાપ લક્ષ્મી મેળવનાર, શેઠ જાવડશાહે સાથ આપ્યો હતો. આમાની થોડી હકીકત પ્રસંગોપાત આપણે જણાવી ગયા છીએ

(૨૧) અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિમા તેમો સમય ઇ. સ. ૬૮ લખ્યો છે. આ સમય તેમણે ઇ. સ. ૭૮ માં થયેલ શક પ્રવર્તક શાતકરણી રાજાના સમયની સરખામણી કરીને ગોઠવ્યો છે. પણ જ્યા શાતવહનવંશી રાજાઓ ૩૬ ની સંખ્યામા થયા હોવા છતા, એકેનો સમય નિશ્ચિતપણે બતાવાયો નથી, ત્યા ઉપર પ્રમાણે આનુમાનિક સમયનો આધાર મજબૂત ગણાય નહી.

પુ. ૫ મા આપણે આ રાજા હાલનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૪૦ થી ઇ. સ. ૧૫=૫૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો છે.

ના. પ્ર. પત્રિકા પુ. ૧૦ ભા. ૪ પૃ. ૭૩૬ મા ગાથા સપ્તશતિના રાજા હાલ વિશે લખાણ છે અને તે પૃષ્ઠમા ટી. નં. ૧૦૭ મા જણાવે છે કે, "સપ્તશતિમે વિક્રમાદિત્ય કી પ્રશંસા મે લિખી હુઈ ગાથા એક ઉપલબ્ધ હોતી. (વળી જુઓ પુ. ૫ હાલના વૃત્તાંતે કવિ ગુણાઢ્યનો ઉલ્લેખ કરીને હકીકત આપી છે તે).

તો ઠરાવી શકાય જ નહી એટલે તે યાદગીરીના સમય માટે તે બનાવ બનવાની તારીખનુ[૨૨] નિર્માણ ન કરતા, જે રાજાના સમયે તેમ બન્યુ હોય તેના રાજઅમલના આરંભની સાલજ, તે નૂતન સંવત્સરની લેખવામા આવે છે

તે માટે મિ. રેપ્સન સાચુજ કહે છે કે[૨૩] The foundation of an era must be held to denote the successful establishment of the new power, rather than its first beginning or the downfall of any=કોઈ વંશની પડતીના સમયથી કે કોઈના આરંભકાળથી સંવત્સરની ગણના કરવા કરતા, તે ફતેહમંદ થયેલ નવા રાજકર્તાના પ્રારંભકાળથી[૨૪] તેની સ્થાપના થવી જોઈએ અથવા તે રાજાને કે પ્રજાને જો પોતાના પૂર્વજો માટે બહુજ સન્માન હોય તો વિવેક અને વિનયની ખાતર તેવા પૂર્વજના રાજ્યારંભના કાળથી[૨૫] પણ તેવા સંવત્સરની ગણના કરવાનું ધોરણ ઠરાવે છે.

આ બન્ને પ્રથાના અનેક દૃષ્ટાંતો ઇતિહાસમા મોજુદ પડયા છે. આ વિક્રમ સંવતની સ્થાપના વિશે એક વિદ્વાન લેખકે પોતાનો વિચાર, નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યો છે.[૨૬] "શકસે ૧૩૫વર્ષ પૂર્વે, ઔર વીર નિર્વાણસે ૪૭૦ વર્ષ પીછે, એક સંવત ચલાથા, યહ બાત લગભગ સર્વ માન્ય હૈ. મેરૂતુંગને જો નિર્વાણ ઔર વિક્રમ સંવત્ કે બીચ ૪૭૦ કા અંતર લિખા હૈ, ઉસકા તાત્પર્ય, ઈન્હિ સંવત્સરકે અંતરસે હૈ ચાહે સંવત્, વિક્રમસે ચલાહો યા દૂસરે કિસીસે"=એટલે કે, મહાવીર નિર્વાણને અને અને વિક્રમ સંવત્ની સ્થાપનાને ૪૭૦ વર્ષનું અંતર છે-(પછી તે સંવત વિક્રમે ચલાવ્યો કે બીજાએ તે ભલે સંદિગ્ધ હોય) તથા શક સંવત્ની પૂર્વે ૧૩૫ વર્ષે તે થયો છે આ કથનને જો પૃ ૨ ઉપર લિસ્ટમા, મહાવીર નિર્વાણના આપેલ આંક સાથે આપણે સરખાવીશુ તો માલૂમ થશે કે ૪૭૦ના વર્ષે રાજા વિક્રમાદિત્યનુ તો ગાદીનશીન થવુ થયુ છે એટલે તેના રાજ્યના આરંભકાળથી તે સંવત્સરની ગણના શરૂ થઈ ગણવી રહેશે પણ તેના પિતા અને ગર્દભીલ વંશના સ્થાપકના સમયથી-એટલે કે ગર્દભીલ વંશનીજ આદિથી-જો સંવત્સરની ગણના કરાય, તો ૪૫૩થી ગણવી પડશે. મતલબ કે બન્ને ગણનાની વચ્ચે ૧૭ વર્ષનુ અંતર પડી જાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે ઉપરની ટી ન ૨ મા જે, ના પ્ર પ પૃ ૭૨૪ના અવતરણમા સમજાવાયુ છે કે, વિક્રમરાજાએ ૧૭મા વર્ષે વિક્રમ સંવત્ની સ્થાપના થઈ હતી, તે વસ્તુ માન્ય રખાય તેવી નથી.[૨૭] (જુઓ પૃ ૨માનું લખાણ). ઉપરમાં દર્શાવેલ સાહિત્યકથનને દૂર રાખીને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એક વખત ફરી તેનો વિચારીએ. રાજા દર્પણે અવંતિ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની શરૂઆત ૪૫૩ મા કરી છે એટલે તે વંશની શરૂઆત તે સમયથી થયેલી નોંધાય. પણ તેનું રાજ્ય દશ વર્ષ ચાલ્યાબાદ સંયોગોએ ગાદી

(૨૨) ધાર્મિક માન્યતાનો સંવત્સર હોય તો તે બનેલ બનાવની તારીખથી હજુ ગણવામા આવે છે ખરો, પણ રાજકીય બાબતને અંગે થતી સંવત્સરની સ્થાપનાનું ધોરણ જુદા જ પ્રકારે છે. (સરખાવો નીચેની ટી. નં. ૨૪-૨૫)

(૨૩) જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬૨ પારિ. ૧૩૫

(૨૪) કુશાન વંશની સ્થાપના આવા દાખલા તરીકે ગણાશે; તેનો આરંભ તે વંશના ત્રીજા પુરૂષના રાજ્યારંભથી ગણાય છે; શક સંવત્સરની સ્થાપના શાલિવાહન વંશમા કેટલેયે દૂર થયેલ રાજાના સમયે થયેલી ગણાય છે; અત્ર પ્રસ્તુત વિક્રમ સંવત્સરનું પણ તેમજ સમજવુ તેની સ્થાપના તેના ત્રીજા પુરૂષથી ગણવામા આવી છે, નહી કે પ્રથમ પુરૂષથી.

(૨૫) દા. ત. ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપોના સંવતની સ્થાપના કરી છે, બીજા પુરૂષ ચષ્ઠણે, છતા તેનો સમય તેના પિતા ધ્સમોતિકના રાજ્યારંભથી ગણ્યો છે ગુપ્ત સંવતની સ્થાપના કરી છે ત્રીજા પુરૂષે, છતા સમય નોંધાયો છે પ્રથમ પુરૂષના રાજ્યકાળથી' ત્રિકૂટ સંવત્સરનો દૃષ્ટાંત પણ આ કિસ્સાનો છે. (જુઓ પૃ. ૩મા અને એકાદશમ પરિચ્છેદ.)

(૨૬) જુઓ ના. પ્ર. પત્રિ. પુ. ૧૦ ભાગ ૪ પૃ. ૭૩૭

(૨૭) આ પ્રમાણે વિક્રમસંવત્ની સ્થાપનાના સમય વિશે, બે મત થયા-એક મતે ૪૫૩, બીજા મતે ૪૭૦: આ ૧૭ વર્ષના અંતરને લીધે કેવા ગુચવાડા ઉભા થયા છે તેની કાંઈક ઝાંખી આપતા દૃષ્ટાંતો, આગળના ખંડે આપવામા આવશે તે જુઓ.

ત્યાગ કરવાની તેને ફરજ પાડી હતી. પછી સાત સાત વર્ષ સુધી નરી અંધાધૂની ચાલી રહી હતી. અને તે બાદ અંધાધૂની ચલાવનાર જુલ્મી રાજસત્તાની ચૂડીમાંથી પ્રજાને મુક્તિ મળી હતી. એટલે પ્રજાને તો આનંદના વિષય અને સંવત્સરની સ્થાપના કરવા માટેનુ કારણ, તે વંશની સ્થાપના થયા બાદ, ૧૦+૭=૧૭ વર્ષેજ[૨૮] પ્રાપ્ત થયુ છે, કે જે સમયે રાજા વિક્રમાદિત્યે શકપ્રજાને હરાવીને શકારિનુ બિરૂદ પ્રાપ્ત કરી,અવંતિપતિ તરીકે રાજલગામ હાથમા લીધી છે એટલે નિર્વિવાદિત પણે હવે આંબિત થયુ કે, વિક્રમસંવત્‌ની સ્થાપના અવંતિની પ્રજાએજ, રાજા વિક્રમાદિત્યે કરેલ ઉપકારના સ્મારક તરીકે, તે રાજઅમલના પ્રારંભકાળથી જ કરી બતાવી છે, નહીં કે તેના[૨૯] વંશની સ્થાપનાના કાળથી

વિક્રમાદિત્યના જીવનમા જેમ ઘણી પ્રવૃત્તિઓએ નવીન સ્વરૂપ ધારણ કર્યા છે તેમ ગાદીસ્થાન વિશે પણ કલ્પવુજ પડશે. આ વિષયની

ગાદીસ્થાન તથા વેધશાળા અને કાળગણનાનું તંત્ર

ચર્ચા ગત પરિચ્છેદના અંતમા કરાઈ ગઈ છે એટલે અહીં તો માત્ર તેનો ઇસારો કરીને જે અંતિમ નિર્ણય બંધાયો છે તેજ જણાવી દઈશુ, કે વિદિશા નગરીને બદલે હવે ઉજ્જૈની નગરીએ તે ગર્વયુક્ત પદ શોભાવવા માંડયુ હશે એટલે એક તીર્થધામના મહત્ત્વ સાથે, હિંદી સામ્રાજ્યના પાટનગર તરીકેનુ તેમા ગૌરવ ઉમેરાયુ. વળી એક ત્રીજા પ્રકારે પણ તેની મહત્તા વધી હોય એમ અનુમાન કરવાને કારણ મળે છે.

હિંદી જ્યોતિષ અને ખગોળશાસ્ત્રીઓએ પૃથ્વીના માપની-રેખાંશ અને અક્ષાંશની[૩૦] ગણત્રીના સ્થાન તરીકે આ સમયથી આ પાટનગરને પસંદ કર્યું હોય એમ દેખાય છે. આમ માનવાને સબળ કારણ એ છે કે, આ વિક્રમાદિત્ય રાજા પોતેજ ક્ષત્રિયોચિત શૌર્ય ધરાવવા ઉપરાંત, બહુ વિદ્યાવિલાસી હતો. તેની બુદ્ધિ અને ચાતુર્યની અનેક દંતકથાઓ વાર્તારૂપે ગુથાઈને[૩૧] આમપ્રજાના હસ્તકમળમા-વિશેષે કરીને ગામડામા વસતી પ્રજાના નિવૃત્તિના સમયે કાળક્ષેપ કરવાના અને નિર્દોષ આનંદ મેળવવાના સાધનરૂપે-વારંવાર નજરે પડતી દેખાય છે આ કથાઓમાની કોઈકમા, રાજા વિક્રમને દૈવીશક્તિનો ધારક, તો કોઈકમા વળી તેવી શક્તિનો ઉપાસક તો વળી કોઈકમા તેને નિડરતાપૂર્વક ભૂત, વેતાળ, પિશાચાદિની સાથે અગમ્ય અને ગૂઢ રીતે કામ પાડનાર તરીકે-મતલબ કે દરેકે દરેકમા-એક મહા ભડવીર અને કર્મવીર તરીકેજ ચીતરી બતાવાયો છે. એટલે લોકને રંજન કરી આશ્ચર્યમા લીન કરી નાખે તેવી સર્વ શાખામા નામાંકિત થઈ પડેલ આવા રાજવીના રાજ્યકાળે, જ્યોતિષ અને ખગોળવિદ્યાના દેદાર પણ નવાજ લેબાસ ધારણ કરે એમ શુ માની શકાય નહીં ?

બીજો એક મુદ્દો પણ અત્રે જણાવી દેવો ઉપયોગી થઇ પડશે તેણે અથવા તેના રાજ્યઅમલ દરમ્યાન ઉજ્જૈનીમા વેધશાળા સ્થાપન થયાનુ જો નક્કી[૩૨] થાય

(૨૮) આ વિશે ના. પ્ર પ. પૃં ૧૦ ભા ૪ પૃ. ૭૩૦ મા લખે છે કેઃ-विक्रम रज्जाणतर तेरस वासेसु वच्छर पविता । (વિક્રમ રાજાના તેરમા વર્ષે) ઉસને અપના સંવત્સર ચલાયા (પૃ. ૭૨૮) આ શ્લોકનો આધાર તેમણે ટાંક્યો નથી, પણ પૃ. ૭૩૦ ટી. ન. ૧૦૨મા જણાવે છે કે, વડોદરાના શેઠ અંબાલાલ નાનાભાઇના પુસ્તક ભંડારમા પ્રાચીન છુટા પાનામાથી આ બાબત મળી છે.

(૨૯) સરખાવો ઉપરની ટી. ન. ૨૭.

(૩૦) જેને ઇંગ્રેજીમા લોન્જીટયુડ અને લેટીટયુડ કહેવાય છે તે; વર્તમાનકાળે આ લોન્જીટયુડની ગણત્રીના સ્થાન તરીકે લંડન શહેરનુ એક પરૂ જેને 'ગ્રીનીચ' કહેવાય છે ત્યાની વેધશાળા ગણવામા આવે છે.

રેખાંશ=લોન્જીટયુડ=ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવમાથી પસાર થતી, પૃથ્વીના ગોળા ઉપરની લીટી; તે ૩૬૦ છે.

અક્ષાંશ=લેટીટયુડ=વિષુવર્દ્વત્ત (Equator)થી સમાંતરે ઉત્તર દક્ષિણે દોરેલી ગોળ રેખાઓમાની કોઈ પણ, તે કુલ ૧૮૦ છે.

(૩૧) આવી વાર્તાઓમા મુખ્યપણે સૂડાબહોંતેરીની વાર્તા (૭૨ પોપટની), મડા પચ્ચીસીની (૨૫ મુડદાની) વાર્તા, અને બત્રીસ પુતળાની વાર્તા ઇ. ઇ છે.

(૩૨) જુઓ અને સરખાવો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે પુ. ૨ પૃ. ૩૪૯ ટી. ન. ૮૭.

તો, કાળગણનામાં પણ જબરો પલટો થયાનું જ માની લેવું પડશે. કારણકે અત્યારસુધી પૂર્ણિમાંત મહિનો ગણવાની રૂઢી પ્રચલિત હતી. તેને બદલે ચંદ્રની ગતિ ઉપર મહિનાનો ક્રમ નિયત કરવાનું ઠરવાથી, અમાસાંત મહિનો ગણવાની શરૂઆત પણ આ સમયથીજ દાખલ થઈ ગણાય.[૩૩] આના પુરાવામાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વિક્રમ સંવત્સરનો નિર્ણય કરવામાં, પ્રત્યેકમહિનો અમાવાસ્યાના દિવસે પૂરો કરી, શુકલપક્ષના પ્રતિપદાને નૂતન માસના પ્રારંભિક દિવસ તરીકે લેખવામાં આવે છે.[૩૪] જ્યારે તેની પૂર્વે–દૃષ્ટાંત તરીકે મહાવીર સંવતની ગણનામાં–પૂર્ણિમાના દિવસને માસાંત લેખી, કૃષ્ણ પ્રતિપદાનેજ નવીન માસનો પ્રારંભિક દીન ગણવામાં આવતો હતો. જોકે વિક્રમના સમયબાદ કોતરાયલા કેટલાક શિલાલેખમાં, ઋતુ અનુસાર પણ કાળગણના કરાઈ હોય એમ નજરે પડે છે. આ બાબત મહત્ત્વની છે; જેથી તે વિષયમાં કાંઇક લખવાની ઇચ્છા પણ થાય છે, પરંતુ તે વિષય આપણી મર્યાદાની બહારનો હોઇ લાચારીથી છોડી દેવો પડે છે બાકી કેટલાક પ્રસંગે જ્યાં સમયનો નિર્ણય કરવામાં કોઈ પ્રકારે સંશય ઉભો થાય છે, ત્યાં કાળગણના તે સમયે કેવી ચાલતી હતી તેનો પત્તો લગાવી, તે આધારે તેનો સમય કાંઇક ચોક્કસ કરી શકાય છે અને તેમ થવાથી કેટલાયે વિવાદગ્રસ્ત ઐતિહાસિક મુદ્દાઓનો ઉકેલ આવી જાય છે એટલે આ વિષયનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનારાઓએ, સ્વતંત્ર રીતે અને સંપૂર્ણતાથી આ બાબતે પ્રશ્ન વિચારપૂર્વક છણી લેવાની આવશ્યકતા છે.[૪]

જેમ સર્વ ખાતામાં પ્રગતિ થતી દેખાય છે, તેમ આ શાખા પણ બાકી તો નહીજ રહી હોય, એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે.

તેના સિક્કાઓ આશ્ચર્ય જેવું તો એ છે કે આ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય તો સાઠ સાઠ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી જોકે ચાલ્યું છે, પરંતુ તેનાથી કયાય અલ્પસમયી અને કેટલાંક અંશે ઉણા એવા રાજાઓના સિક્કાઓ જ્યારે ઘણી સંખ્યામાં છપાયલા મળી આવે છે, ત્યારે આવા તેજસ્વી અને કીર્તિશાળી રાજાનો એક પણ સિક્કો હજુ સુધી મળી આવ્યાનું સંભળાયુજ નથી. વળી તેની પૂર્વના (એટલે ઇ. સ. પૂ.

---

(૩૩) ઇ. ક. પૂ. ૩૧ મા જણાવાયું છે કે—In Western India, Kartika beginning Thursday Sept 18th. B. C. 57. In Northern India, Purnimanta begins with full-moon Chaitra, making epoch Sunday February 23 rd B C 57 or Kaliyuga 3044 expired=પશ્ચિમ હિંદમા (વર્ષની શરૂઆત) કાર્તિક માસમા ઇ. સ. પૂ ૫૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮ તારીખ ને ગુરૂવારથી થઇ છે અને ઉત્તર હિંદમા ચૈત્ર પૂર્ણિમાતના દિનથી એટલે ઈ. સ પૂ ૫૭ ના ફેબ્રુઆરી ૨૩ ને રવિવારથી અથવા કલિયુગ ૩૦૪૪ વર્ષ સંપૂર્ણ થયા બાદ ગણવામા આવે છે. (વળી જુઓ ભા પ્રા. રાજ. પુ. ૨ પૃ ૩૯૦ તથા આ પુસ્તકમા આગળ ઉપર જુઓ) એટલે કે ઉત્તર હિંદમા સંવતનો પ્રારંભ છ માસ અગાઉથી થયો છે અને પશ્ચિમ હિંદમા પાછળથી થયો છે

આ હકીકત સાબિત કરે છે કે, વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પશ્ચિમ હિંદમા લંબાયલું હતુ પણ તેની સત્તા ઉત્તરહિંદમા એટલે યુક્તપ્રાંતો, પંજાબ કે કાશ્મિરમા ફેલાઇ નહોતી

(૩૪) પૂર્ણિમાત=પૂર્ણિમાનો દિવસ જેને અંતે છે તેવો: એટલે કે પૂર્ણિમાના બીજે દિવસે=કૃષ્ણપક્ષની એકમથી જે નવો માસ ગણવામા આવે તે પદ્ધતિની ગણનાને પૂર્ણિમાત માસ કહેવાય; તેનાથી ઉલટી પદ્ધતિ એટલે જેમા અમાસને છેલ્લો દિવસ ગણી, શુકલ પ્રથમાથી નવો માસ ગણાય તેને અમાસાત મહિનાની પદ્ધતિ કહેવાય.

વધારે સ્પષ્ટ કરીએ સો.—

પૂર્ણિમાત	અમાસાત
કાર્તિક વદ ૧	આશ્વિન વદ ૧
કાર્તિક વદ ०))	આશ્વિન વદ ०))
કાર્તિક સુદ ૧	કાર્તિક સુદ ૧
કાર્તિક સુદ ૧૫	કાર્તિક સુદ ૧૫
માર્ગશીર્ષ વદ ૧	કાર્તિક વદ ૧

મતલબ કે બન્નેમા સુદનો માસ એકજ હોય છે પણ વદમા તો પૂર્ણિમાતમા જે હોય તેની પુર્વનો મહિના અમાસાતમા હોય

આ વિષય આગળ ઉપર સમયગણનાના ખંડમા ચર્ચવામા આવશે.

૫૭ ની અગાઉના) અને તેની પશ્ચાદ્‌ના (એટલે ઇ. સ. ૪ પછીના) તેજ અવંતિ પ્રદેશના અનેક રાજવીના સિક્કાઓ જ્યારે ઓળખી શકાયા છે ત્યારે આ રાજાનાજ ન હોય એમ માની લેવું જરા વધારે પડતુ કહેવાય. એટલે કલ્પી શકાય છે કે તે સિક્કાઓ પુરેપુરા ઓળખી શકાયાજ નહી હોય કારણકે સિક્કા પાડનાર હિંદુ રાજાઓમાં, હજુ સુધી કોઇએ પોતાનુ નામ કે ચહેરો, સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યો હોય એમ માલૂમ પડતું નથી એકદમ પ્રાચીનકાળે તો માત્ર પોતાના વંશના ધાર્મિક ચિહ્ન તરીકે અમુક ચિત્ર છાપતા,[૩૫] તે પછી કોઇક મહત્ત્વનો પ્રસંગ પોતાના રાજ્યઅમલે બન્યો હોય તો તેનુ સ્મરણ ચિહ્ન છાપવાનો રીવાજ થોડોક વખત ચાલ્યો હતો.[૩૬] પછી વિદેશી પ્રજાનો સહવાસ થતા, ધર્માભિમાન અને કુળાભિમાન ઓછા થવાં લાગ્યા અને તેની જગ્યાએ જાતિ અભિમાન પ્રગટ થવા માંડયું. એટલે રાજાઓએ પોતાનુ સાંકેતિક ચિહ્ન દાખલ કર્યું[૩૭] છતા કોઇએ નથી પડાવ્યુ પોતાનું મહોરૂ[૩૮] કે નથી છપાવી કોઇએ પોતાની સાલ.[૩૯] આવાં આવા અનેક કારણોને લીધેજ વિક્રમાદિત્ય જેવા પરાક્રમી અને મહિમાશાળી રાજાઓના સિક્કા, વિના પરખાયે પડી રહ્યા હશે એમ કહી શકાય તે બાબત એક કલ્પના—અલબત્ત કલ્પનાજ છે–મારા મનમાં ઉગી છે તે એમ છે કે ઉજ્જૈનીના કોઈ કોઈ સિક્કા એવા છે કે જેમા, ઉજ્જૈનીની વેધશાળાના ચિહ્ન ઉપરાંત ◡ ચંદ્રનું કે 卐 સ્વસ્તિકનું[૪૦] ચિહ્ન પણ પડાયું છે. આ સિક્કાઓ કદાચ વિક્રમાદિત્યના હોય. જ્યાંસુધી નિશ્ચિત ન થાય ત્યાંસુધી આ બાબતમા વિશેષ લખવું નિરર્થક ગણાશે. [મારૂ ટીપ્પણ:--આ પ્રમાણેના મારા વિચારો, અનુમાન કરીને નોંધી રાખ્યા હતા. પણ તેને મુદ્રિત કરવાનો પ્રસગ પુ ૨મા આલેખેલ સિક્કાને લગતું પ્રકરણ– ઉપલબ્ધ થયો. તે અરસામા વિશેષ વાચનના પરિણામે જણાયું હતુ કે, પ્રાચીન સમયના જે સિક્કાઓને ગધૈયા તરીકે ઓળખાવાયા છે, તે આ ગર્દભીલવંશનાજ હોવા સંભવ[૪૧] છે. વળી સિક્કાચિત્રો જોતાં, એક બાજુ ગધેડા જેવું પ્રાણી અને બીજી બાજુ ઉજ્જૈનીનુ ચિહ્ન દેખાય છે. પ્રાણીનુ ચિહ્ન ગર્દભીલવંશ સૂચવે છે અને ઉજ્જૈની ચિહ્ન તે વેધશાળા બતાવે છે.[૪૨]]

રાજ્ય વિસ્તાર

રાજા વિક્રમાદિત્યને લગતા અન્ય મુદ્દાવિશે જેમ અનુમાન કરવા અને કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા પડયા છે તેમ આ વિષયનું પણ સમજી લેવું. કેમકે કોઈ પણ હિંદુ, બૌધ કે જૈન સંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં કોઈ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે આ બાબતને જાળવી રાખતી પ્રાપ્ત થતી નથી. હજુ કાશ્મિરને લગતો રાજતરંગિણિ નૃપતિઓનીજ વાતો કરી છે.

(૩૫) શિશુનાગવંશી (મોટા નાગવંશ) અને નંદવંશી (નાનો નાગવંશ) રાજાઓએ અનુક્રમે મોટા નાગ અને નાનો નાગ પોતાના સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યો છે (જુઓ પુ. ૨ મા સિક્કા ચિત્રો નં. ૪૪ થી ૪૬) તે ઉપરાત ધાર્મિક ચિહ્નો છે કોશાબીપતિ-વત્સદેશના-સિક્કાઓ પણ આ કિસમના સમજવા (સિક્કા નં ૨૩-૨૪-૨૬)

(૩૬) મહાનંદ અથવા ધનનંદે, પોતાને જે વિધિથી ગાદી પ્રાપ્તી થઈ હતી તે સ્થિતિનુ એટલે કે હાથણીએ કળશ ઢોળ્યો હતો તેનુ ચિહ્ન કોતરાવ્યું છે (જુઓ સિક્કા નં. ૨૯,૩૦)

(૩૭) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાના સાંકેતિક ચિહ્ન તરીકે હાથી કોતરાવ્યો છે (જુઓ સિક્કા નં. ૨૧, ૨૨, ૩૩,૩૪ ઈ.)

(૩૮) ક્ષહરાટ નહપાણે સૌથી પ્રથમ પોતાનું મહોરૂ સિક્કા ઉપર કોતરાવ્યું છે સાલ પણ તેણેજ પ્રથમ કોતરાવી છે પણ તે તો વિદેશી નૃપતિ છે જ્યારે આપણે અહીં હિંદી

(૩૯) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩૮

(૪૦) આ ચિહ્નને સિક્કા શાસ્ત્રીઓએ ચંદ્રનું નામ આપ્યું છે, પણ જૈનસંપ્રદાયમા તેને સિદ્ધશિલ્લા અથવા નિર્વાણ, મુક્તિ (absolute salvation from the fetters of this world=જેને બૌદ્ધ ધર્મમા પરિનિર્વાણ કહે છે તે સ્થિતિ)ના ચિહ્ન તરીકે ઓળખાવાય છે, (જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૬૨)

સરખાવો 'સૂર્યચંદ્ર' વિશેની માન્યતા (કો આ. રૈમા પૃ ૧૧૩ પારિ. ૯૨; આપણુ પુ ૨ ચિત્ર નં. ૪૨ પૃ. ૫૯ તથા ૬૨ ટિ નં ૫૪).

(૪૧) જુઓ પૃ. ૯નું વર્ણન તથા ટી નં. ૩૨–૩૩ની હકીકત, સિક્કાચિત્રો નં. ૩૮, ૩૯ તથા ૮૨, ૮૩ જુઓ.

(૪૨) વેધશાળા સબંધી ઉપરમા ઉપર ટાંકેલ વિચાર સાથે સરખાવો.

નામનો જે ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે તેમાં કાંઈક ઈસારો થયેલ નજરે પડે છે[૪૩] ખરો; (જેનો વિચાર આપણે આ પારિગ્રાફમાજ આગળ ઉપર કરવાના છીએ)

રાજા નહપાણનું રાજ્ય, ઉત્તરહિંદમાં મથુરાનો સુરસેન અને પાંચાળદેશ, તેમજ પંજાબ કાશ્મિર છોડી દઈને, લગભગ સર્વત્ર ફરી વળ્યુ હતું તેમ દક્ષિણ હિંદમા આંધ્રવંશીઓનું સામ્રાજ્ય જામેલુ પડયુ હતુ પરતુ પૂર્વ હિંદની અગત્યતા, જ્યારથી હિંદીસમ્રાટની ગાદી મગધમાથી ફેરવાઇને અવંતિમાં લાવવામાં આવી ત્યારથી તો ઘણીજ ઘટી ગઈ હતી. તેમા હવે તો, તેના ઉપર કોઇની સત્તા હતી કે નહતી તે ઉપર બહુ લક્ષ પણ રખાતું નહોતું. છતાં અવંતિમા ગાદી આવ્યા પછી જે અવારનવાર છૂટક બનાવો ત્યા બનવા પામ્યા છે તે ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે, કે તે ભાગ પણ અવંતિના શહેનશાહને તાબેજ હોવો જોઇએ. (કદાચ ખડિયા તરીકે કે અર્ધખડિયા તરીકેજ હશે) બાકી પશ્ચિમ હિંદનો આખો સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર અને કોકણની લાંબી પટ્ટીવાળા પ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ—પુના આગળ જ્યાથી પશ્ચિમનો ઘાટ શરૂ થાય છે ત્યા સુધીનો સર્વભાગ—અવંતિપતિ રાજા નરવાહન—નહપાણના રાજ્ય વિસ્તારમા આવી જતો હતો. આ વિસ્તારમાનો કેટલોક ભાગ નહપાણના મૃત્યુ પછી ગર્દભીલ અને શકરાજાઓના અમલમાં અવંતિની આણમાથી ખસી ગયો હશે.[૪૪] વળી જે ભાગ તેમાથી શક પ્રજાએ બથાવી પાડયો હતો તે તો અવંતિની ગાદી મળતાંજ વિક્રમાદિત્યને આધીન થઈ ગયો હતો, પણ સૌરાષ્ટ્રનો આખો ભાગ તથા અરવલ્લીની પશ્ચિમનો ભાગ, જે ઉપર શાહી રાજા—હિંદી શકપતિ રૂપભદત્તની સત્તા જામી પડી હતી તે માટે તો યુદ્ધ લડીનેજ જીત મેળવવી રહી હતી આ યુદ્ધ વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ બેઠો (ઇ સ પૂ ૫૭) અને શાત અરિષ્ટકર્ણ મરણ પામ્યો (ઇ સ. પૂ. ૪૭) તે બેના વચ્ચગાળે અને તે પણ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપરજ લડાયું દેખાય છે. આ યુદ્ધમાં વિક્રમાદિત્ય અને તેના મહાયક આંધ્રપતિએ, શક(હિંદી તેમજ મૂળવતનીઓનો) તથા ક્ષહરાટ પ્રજાનો ખોડો કાઢી નાંખ્યો હતો[૪૫] તથા પોતાને મળેલ વિજય માટે કેટલાંક ધર્મકાર્યો[૪૬] પણ તે બન્નેએ આ પ્રદેશમાં કર્યાં હતા. આ પ્રમાણે પશ્ચિમ હિંદનો અગત્ય ગણાતો ભાગ મુખ્યપણે તેણે મેળવી લીધો હતો જ્યારે દક્ષિણ હિંદમાં તો તેના ઉપકારક, મહાયક અને મિત્ર જે ગણો, તેવા આંધ્રપતિનું રાજ્ય હતું એટલે ત્યાં તો તે દીશામા કાંઇપણ કરવાપણુ હતુંજ નહીં, તેમ પૂર્વ હિંદનો ભાગ વસ્તુત. રાજદ્વારી કક્ષામાથી બકાત થઈ ગયો હતો એટલે પછી જીતવાનો કોઈ પ્રદેશ બાકી રહ્યો હોય તો તે ઉત્તર હિંદનોજ ભાગ કહેવાય એટલે તેણે શક પ્રજા સાથે બે વખત મહાન યુદ્ધો ખેલ્યાં હતાઃ પ્રથમનું ગાદી મેળવતી વખતે અને બીજું પોતાના ધર્મનું મહાન્ તીર્થ શત્રુંજ્ય જે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમા આવી રહ્યું હતુ તેના ઉપર આધિપત્ય મેળવતી વખતે—અહીં આગળ ઉપર દર્શાવેલ રાજતરંગિણિકારનું વર્ણન વિચારવુ પડે છે. તે વિશેષ વજનદાર અને વિશ્વસનીય ગણાય તેમ છે. કેમકે તે ગ્રથ કેવળ કાસ્મિરની તવારીખનોજ છે અને તેના લેખકે તે દેશના સઘળા સાધનો, જેટલાં જેટલા (રાજકીય સુદ્ધા પણ) તે સમયે પ્રાપ્ત થઇ શકયા હશે તેટલા મેળવીને, તેના દોહન—સારરૂપેજ અથતું લખાણ કર્યું હશે. એટલે તેમા જે એમ લખ્યુ છે કે, રાજા વિક્રમાદિત્યે કાસ્મિર જીતી ત્યા પોતાના સૂબા તરીકે મત્રીગુપ્તને નીમ્યો હતો તે હકીકતને સત્ય તરીકે લેખવી પડશે. આ વિક્રમાદિત્ય કયો હોવો જોઇએ તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી જોકે પ્રથમ દરજ્જે શકારિ વિક્રમાદિત્ય માની લેવાય તેમ છે પણ તેમ કરતા એક મુશ્કેલી એ આવે છે, કે જો વિક્રમાદિત્યે કાસ્મિર કબજે કર્યું હોય તો તેણે પોતાના સમય (ઈ. સ. પૂ. ૫૭

(૪૩) જ. રો. એ. સો. પુ ૧૨ પૃ. ૧૪નું અવતરણ જે આપણે આગળ ઉપર અષ્ટમ ખડે સમયગણના વિશેના પરિચ્છેદમા કર્યું છ તે જુઓ.

(૪૪) જુઓ રૂષભદત્તના વૃત્તાંતે.

(૪૫) સરખાવો રાણીશ્રી બળશ્રીનો નાસિકનો શિલાલેખ.

(૪૬) આગળ ઉપર તેના ધર્મવાળો પારા જુઓ.

થી ઇ. સ. ૩) દરમ્યાન કોઈક કાળે કાશ્મિરના રસ્તામાં આવતું પંજાબ સર કરી લેવુંજ રહે જ્યારે ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોઝીઝથી માંડી ગોંડોફારનેસ સુધીના પાચેના વૃત્તાંત જોતાં માલૂમ થાય છે કે, પંજાબ અને મથુરાના સળંગ પ્રદેશ ઉપર ઇ સ. પૂ. ૮૫ થી ઈ સ. ૪૫ સુધીના સમય૪૭ સુધી અપ્રતિબદ્ધપણે તેઓ હકુમત ભોગવ્યે ગયા છે. એટલે તેને વિચારણામાથી અલગ કરવો પડયો. વળી ઉત્તર હિંદમા જે પદ્ધતિએ કાળગણના થતી હતી, તે ઉપરથી પણ સાબિત થઈ શકે છે કે તે પ્રાંતો વિક્રમાદિત્યની સત્તા તળે૪૮ આવ્યા નહીજ હોય, પછી બીજી કલ્પનામાં, મંત્રીગુપ્તને કોઈ ગુપ્તવંશી પ્રધાન માની લઇ, ચંદ્રગુપ્ત બીજો જેને ઈતિહાસકારોએ કવિકુળ શિરોમણી કાલીદાસના આશ્રયદાતા અને વિક્રમાદિત્ય તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેનો વિચાર ધરવો પડયો. ત્યારે વળી બીજીજ મુશ્કેલી ઉભી થઇ, તે એ કે, ઈન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોડોફારનેસે ઇ સ ૪૫ મા હિંદનો ઉત્તર ભાગ ખાલી કરીને (જુઓ પુ ૩) પોતાની ગાદી ઈરાનમાં કરી, ત્યારથી તે આ ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્તે ઉત્તર હિંદ કબજે કર્યું, ત્યાસુધી પંજાબ અને કાશ્મિર ઉપર કોણેકોણે વહીવટ ચલાવ્યો હતો તે વિચારવું જોઇએ. ઇતિહાસ તો એમ જણાવે છે કે ગુપ્તવંશીઓએ તે સર્વ ભાગ કુશાનવંશી પાસેથી મેળવ્યો હતો પણ કુશાનવંશની સત્તામા તે પ્રાંતો પ્રથમમા પ્રથમ તો ઈ. સ. ની પહેલી સદીની આખરે (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઈ સ ૭૮મા) જ્યારે કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કે હિંદના ઉત્તર પ્રાંતો જીતી પોતાનો શક પ્રવર્તાવ્યો, ત્યારેજ આવ્યા છે, તો પછી ઉપરના ઈ સ. ૪૫ થી ૭૮ સુધીના ૩૫ જેટલા વર્ષના ગાળામા, તે ભૂમિ ઉપર કોની સત્તા રહી હશે? કે રાજાની આણ વિનાજ તે ભૂમિ ન ધણિયાતી પડી રહી હશે? કોઈ અન્ય રાજાએ ત્યાં હકુમત સ્થાપી હતી તેમ પણ જણાયું નથી, તેમજ ધણી વિનાની જમીન પડી રહે તે પણ બનવા જોગ નથી. એ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્ત બીજાની કલ્પનાનો પણ ત્યાગ કરવો પડયો. પછી એકજ વિચારે આવવું પડયુ કે જે કોઈ રાજા વિક્રમ નામધારી હોય તથા ઇ. સ ૪૫ થી ૭૮ સુધી કે કુશાનવંશીઓના હાથમા તે મુલક આવી પડયો ત્યાંસુધીના સમયમા, જે રાજા પ્રબળ પરાક્રમી થયો હોય, તેનોજ પ્રધાન તે કાશ્મિરનો સૂબો મંત્રીગુપ્ત હોવો જોઇએ; આ હકીકત જોતાં, માત્ર અવંતિપતિઓજ એવા દેખાયા કે જેમની સત્તા, ઉત્તર હિંદમા હજુ વિસ્તરી શકે. તેમ ઉપરની અવધિમાં વિક્રમચરિત્ર નામે એક રાજા આ શકારિ વિક્રમાદિત્યનાજ વંશમા થયેલ નજરે પડે છે. વળી તેનો સત્તાકાળ દીર્ઘકાલીન છે, એટલે તેને પરાક્રમી કે સત્તાશાળી પણ લેખવોજ રહે છે. આ પ્રમાણે બધા સંજોગોનો ઉકેલ મળી રહેતો હોવાથી, કાશ્મિરના વિજેતા તરીકે તરંગિણિકારના લેખન પ્રમાણે, વિક્રમાદિત્યને નહી, પણ તેના પૌત્ર વિક્રમચરિત્રને આપણે માનવો પડશે. આ તો આપણે અનુમાન દોર્યું છે. છતા સ્વતંત્ર રીતે જ્યારે સમર્થન મળી રહે છે, ત્યારે તેને નિશ્ચિત તરીકે માની લેવાને પણ આપણે લલચાઇએ છીએ. ઉપરમા પૃ ૭ ટી. ૧૮ અને પૃ. ૯ ટી ૨૮ માં હિં. હિ. પૃ ૬૪૯નું અવતરણ જે આપ્યુ છે તે હકીકત સાક્ષી આપે છે કે, કોઈક ગર્દભીલવંશી૪૯ રાજાના પરાક્રમ વિશે, વાયવ્યપ્રાંતોમા (પંજાબ અને કાશ્મિરવાળા ભાગમા) એક દંતકથા પ્રચલિત થઈ હતી. વળી સમજાય છે કે, તે રાજાનો વસવાટ તેમનાથી અતિ દૂર પડી ગયેલ હોવાથી, તેને લગતી સત્ય હકીકત તેમને પૂરેપૂરી સમજાઇ નહોતી

(૪૭), જુઓ પુ. ૩ પૃ ૧૪૫ ઉપરનો કોઠો.

(૪૮) જુઓ ઉપર ટીકા નં. ૩૩.

(૪૯) ગર્દભ-ગધેડા જેવુ પશુ, મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રી સાથે લગ્નગ્રંથીથી જોડાય તે હકીકત વિચિત્ર લાગે જ; પણ ગધેડાને સ્થાને ગર્દભીલવંશી પુરૂષને ઉદ્દેશીને, તે ગર્દભી શબ્દ વપરાયો છે, એમ જો તેમને સમજાયું હોત તો?

આ સ્થિતિ સૂચવે છે કે, તે પ્રદેશની પ્રજા પોતાના રાજાને ગર્દભીલવંશી રાજપુરૂષ ધારવાને બદલે, વિચિત્ર રીતનો માનવી હોવાનું ધારતી હતી.

તેથીજ તે આખી વાર્તાને એક આશ્ચર્યકારક ઘટના તરીકે[૫૦]—A strange tale—સ્વીકારીને તેમણે ચલાવ્યે લીધી હતી એટલે માનવું રહે છે કે, કાશ્મિર ઉપર ગર્દભીલવંશીનીજ રાજહકુમત સ્થાપિત થવા પામી હતી, અને તે ગે શકારિ વિક્રમાદિત્ય કરતા વિક્રમચરિત્રનો સંભવ વિશેષપણે માનનીય ગણાશે

રાજ્ય વિસ્તારના આટલા ટૂંક વર્ણન ઉપરથી સમજાશે કે, રાજા વિક્રમાદિત્ય કોઈ મોટા પ્રદેશનો સ્વામી નહોતો તેના કરતા તો વિશેષ વિસ્તારવંત ભૂમિ ધરાવનારા ભૂપતિઓ, આ ભારતદેશની ધરા ઉપર થઈ ગયા છે છતા કોઇનો સંવત્સર ચાલ્યો નથી. જ્યારે આ રાજાનો સંવત્સર પ્રજાએ જે ચલાવ્યો છે એટલુંજ નહીં પણ હોંશથી તેને વળગી રહી છે તેનું કારણ કેવળ તે રાજાનો પ્રજાપ્રેમ જ હતો.

સ્પષ્ટપણે કોઈ શિલાલેખી પુરાવા આ બાબતના નથીજ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે માનનીય ગણી શકાય, તેવા સિક્કાઈ તથા સાહિત્યીક દૃષ્ટાંતોથી જરૂર કહી શકાય તેમ છે કે તે (અથવા તેનો વંશ) વૈદિક કે બૌદ્ધ મતાનુયાયી નહોતા, એટલે કહેવું પડે છે કે જૈન મતાનુયાયી હતા

તેનો ધર્મ

તેમનાજ સિક્કા છે એમ તો હજુ ચોક્કસપણે સાબિત નથીજ થયું, પણ જેનું વર્ણન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ, તે તેમનાજ ઠરે તો ચંદ્ર (☽) તથા સ્વસ્તિક (卐)ના ચિહ્નો ઉપરની હકીકતને સામર્થ્ય આપે છે.[૫૧]

વળી વિક્રમાદિત્યને આંધ્રપતિઓએ રાજ્ય મેળવવાના મદદ આપી છે ઉપરાંત અનેક વખતે યુદ્ધમા પણ તેમના પક્ષે ઊભા રહ્યા છે તેથી અનુમાન થાય છે કે તેઓને સાધર્મિકપણું હોવું જોઇએ આ વાતને ટેકો આપનારી હકીકત એ છે, કે તે બન્ને એ જૈનધર્મના તીર્થાધિરાજ ગણાતા શત્રુંજ્ય પર્વત ઉપર અનેક ધર્મકાર્યો[૫૨] સાથે રહીને કર્યા છે વળી શક રાજાએ, જૈનાચાર્ય કાલિકસૂરિના કહેવાથી વિક્રમાદિત્યના પિતા રાજા ગર્ધવસેનને જીવતો છોડી દીધો છે[૫૩], તે હકીકત પણ કાંઈક એમજ કહેવા જાય છે કે તે સ્વધર્માનુયાયી હશે. તેમજ આંધ્રપતિના સિક્કાઓ, તે ઉપર નામ કોતરાયલા હોવાથી તેમનાજ કહી શકાય છે, તે ઉપરના ચિહ્નો તો દાંડી પીટીને પોકારે છે કે તેઓ જૈનધર્મીજ હતા[૫૪] મતલબ કે આ પ્રમાણે અનેક પુરાવાથી તેઓ જૈનધર્મી હોવાનું સાબિત થઈ જાય છે

માત્ર પ્રાચીન સાક્ષી અને પુરાવાજ, ઉપર પ્રમાણે જણાવે છે એમ નથી, પણ વર્તમાનકાળના સંશોધકોએ પણ તે વાતને સમર્થન આપ્યું છે ડૉક્ટર ભાઉ દાજી જણાવે છે[૫૫] કે "I believe that the era (Vikram) was introduced by the Buddhists or rather the Jains=મારૂ એમ માનવું થાય છે કે (વિક્રમ) સંવત બૌદ્ધોએ—બલ્કે જૈનોએ દાખલ કર્યો છે" એટલે વિક્રમ સંવત ચલાવવામા ઉપરી હાથ જૈનધર્મીઓનોજ હતો અને તેમ હોવાનું કારણ આ ગર્દભીલવંશી રાજાઓ પોતે

---

(૫૦) ઉપરની ટી. નં. ૪૯ ની હકીકત વાંચો, વિચારો અને હૃદયમા ઉતારો, એટલે ખરી વસ્તુસ્થિતિ આપોઆપ સમજી જવાશે.

(૫૧) આ ચિહ્નોના વર્ણન વિશે પુ. ૨ જુઓ.

(૫૨) જુઓ ઉપરમા પૃ. ૪૧ની હકીકત, તથા નીચે પૃ. ૪૨ અને ૫૧ ની હકીકત સરખાવો.

(૫૩) જીવતો છોડી દીધો છે અને તે બાદ તે કાંઈ અજ્ઞાત સ્થળે, ચાલીશ વર્ષે મરણ પામ્યો હોય એમ સમજાય છે (જુઓ પૃ. ૩ ટી. નં. ૭ તથા પૃ. ૧૨ ટી. નં. ૪૭).

(૫૪) આ વંશની સ્થાપના થઇ ત્યારથી ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી (નં. ૨૯ મો રાજા) રાજા થયો, ત્યાંસુધી મુખ્યપણે સર્વે રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. વચ્ચે પતંજલી વૈયાકરણીની સત્તા જ્યારે જામી હતી, ત્યારે એ ચાર રાજા વૈદિક મત તરફ ઢળ્યા હતા ખરા. બાકી નં. ૨૯ મા રાજાના સમય બાદ તો તેઓ ઉઘાડે છોગે વૈદિક મતાનુયાયી જ થઇ ગયા હતા.

(૫૫) જુઓ. જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. પુ. ૮ પૃ. ૨૩૩.

જૈનધર્મી હોવાનુ વિશેષપણે દેખાય છે. વળી બીજા વિદ્વાન [૫૬]જણાવે છે કે "Vikram Samvat is used by the Jains only, and was first adopted by the kings of Anahilpattan in Gujerat=વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ કેવળ જૈનોએજ કર્યો છે, અને ગુજરાતના અણુહિલપટ્ટણના રાજાઓએજ પ્રથમ તેનો વપરાશ કર્યો હતો."[૫૭] આ હકીકત પણ ઉપર ટાંકેલ ડોકટર ભાઉ દાજીના કથન સરખીજ છે. વિશેષ પુરાવામાં તેજ વિદ્વાન લેખકનુ એક અન્ય વાકય ટાંકવાનુ[૫૮] અત્રે જરૂરી મનાય છે. "In whose (Vikramaditya's) time the great temple of Shri Mahavira named Yaksa-Vasati was built on the top (horn) of Suvarnagiri, near Jalaurapara, by a merchant of 99 lacs wealth=(વિક્રમાદિત્યના) વખતમા[૫૯]

(૫૬) જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. પુ ૯ પૃ. ૧૪૫

(૫૭) તેનો વપરાશ તો તે પૂર્વે કયારનોયે થતો રહ્યો હતો, પણ વચ્ચે બંધ થયો હતો. એટલે તેને પાછો સજીવન કરનાર આ રાજાઓ હતા એમ કહેવુ વધારે વાસ્તવિક ગણાશે.

વિક્રમ સંવત વચ્ચે બંધ પડવાના કારણ મારી ગણત્રીમાં નીચે પ્રમાણે જણાયા છે. (૧) તેનો વંશ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ ચાલ્યો છે. તે કાળને દીર્ઘ તરીકે ગણાય કે નહીં તે પ્રશ્ન જુદો છે. (૨) તે બાદ ચષ્ઠણ ક્ષત્રપનો વંશ ઇ. સ. ૩૧૯ સુધી હિંદના સમ્રાટ બની અવંતિપતિ તરીકે રહ્યો છે. તેઓએ પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. (૩) તે બાદ ગુપ્ત વંશ ગાદીએ આવ્યો. તેમણે પણ પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. (૪) તે બાદ પરમારવંશી ક્ષત્રિયોનું રાજ્ય થયુ. તેમણે અવંતિનું નામ માળવા પાડી પોતાનો માળવ સંવત ચલાવ્યો હતો. (જો કે વિક્રમ સંવત અને આ માળવ સંવતને વિદ્વાનોએ એક માન્યો છે પણ ખરી રીતે તેમ નથી; જુઓ આગળના પરિચ્છેદે) આ બધા કારણોથી સમજાશે કે જે પ્રજા પોતાનો સંવત્સર ચલાવે, તે કોઈ બીજાના સંવત્સરનો ઉપયોગ કરે નહીં જ. પણ પછી જ્યારે હિંદુત્વની અથવા એક રાષ્ટ્રિયતાની લાગણીનો જન્મ થયો, ત્યારે વિક્રમ સંવત્સરનો પુનરુદ્ધાર થયો હોવો જોઇએ. આવો બનાવ જ્યારે આરબોના અને મુસ્લીમ પ્રજાના હુમલા, હિંદ ઉપર થવા માંડયા તથા તેઓ ઉત્તર હિંદના શાસકો થવા માંડયા, ત્યારે બનવા પામેલ અને ત્યારથીજ આ પ્રવૃત્તિને વિશેષપણે ઉત્તેજન મળ્યું લાગે છે.

તે પૂર્વે ગુજરાતમા ચાવડાવંશનો અમલ થઈ ગયો છે. તેઓ જૈનધર્મી હતા. (જુઓ ઉપરનું જ. બો. બ્રં. રો. એ. સો. પુ. ૯ પૃ. ૧૪૫ નું લખાણ) તેમણે વિક્રમ સંવત્ ચાલુ રાખ્યો હતો. તે બાદ ચૌલુકય વંશ,-તેનો સ્થાપક મૂળરાજ, દક્ષિણના ચૌલુકય વંશમાથી ઉતરી આવેલ હતો; એટલે તે વૈદિક ધર્માનુયાયી હતો (જો કે તેમનો ઉતાર તથા ધર્મ કાંઇક શંકાસ્પદ પ્રશ્ન છે) તેની પછીની ચાર પેઢી સુધી-એટલે ચામુંડ, વલ્લભસેન, દુર્લભસેન અને ભીમદેવ, એમ ચાર વૈદિકધર્માનુયાયી મનાયા છે (?) પણ તે પછીનો કર્ણદેવ ઉર્ફે ત્રૈલોકયમલ, જ્યારથી ગોકર્ણપુરી-ગોવાના કદંબ રાજા જયકેશીની બહેન મયણલ્લાદેવીને પરણ્યો, ત્યારથી તે રાજા પોતાની રાણીનો ધર્મ પાળતો થયો હતો. એટલે આ કર્ણદેવ તથા મયણલ્લાદેવીનો પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહ, ભલે ઉઘાડી રીતે કદાચ વૈદિકધર્મી દેખાતો હશે, પણ અંદરખાનેથી તે જૈનધર્મનો પક્ષપાતી હતો જ, વળી તેની પાછળ ગાદીએ આવનાર રાજા કુમારપાળે તો એટલો બધો જૈન ધર્મનો ડંકો વગડાવ્યો હતો કે તેનું નામ જૈનધર્મીઓમા ઘરગતુ થઈ પડયું છે.

(૫૮) જ. બો બ્રં. રો. એ. સો. પુ. ૯ પૃ. ૧૪૯.

(૫૯) વિક્રમાદિત્યના સમયે બંધાવાયુ તેથી તેનો ધર્મ જૈન હતો એમ ભારપૂર્વક ભલે કહી ન શકાય; પણ જ્યારે બધી વસ્તુસ્થિતિ અને સંયોગો, તેવી હકીકતને પુષ્ટિ આપનારા હોય, ત્યારે સહજ દેખાતા અને નાના નાના બનાવો પણ, વિશેષ ઉપયોગી નીવડતા લેખી શકાય છે; વળી તે સમયે આખાયે ભારતવર્ષમા કોઈ હિંદુધર્મ-રાજધર્મ તરીકે હતો જ નહીં. વૈદિક ધર્મે રાજધર્મ તરીકે ખરૂ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, તો આ વિક્રમાદિત્યના સમય પછી લગભગ ૧૩૫ વર્ષ બાદ છે (જુઓ આગળના પરિચ્છેદે; શુંગવંશી અમલે વૈદિકધર્મ રાજધર્મ હતો જ, પણ તેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૦૪ થી ૧૧૪ સુધી છે, જ્યારે આપણે અત્યારે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ નો એટલે શુંગ પછી દોઢસો વર્ષ બાદનો સમય વિચારી રહ્યા છીએ) એટલે કે ત્યા સુધી તો જૈન ધર્મ એકલો જ બીનહરીફ તે સમયે પ્રવર્તી રહ્યો હતો. (વળી જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૦-૬૨ તથા ૬૩).

જાલૌરપુર[૬૦] નજીક, સુવર્ણગિરિ પર્વતના[૬૧] એક ભાગ ઉપર, યક્ષવસતિ નામે શ્રી મહાવીરનું એક મોટુ ચૈત્ય[૬૨] ૯૯ લક્ષ (સોનૈયા)ની મુડી[૬૩] ધરાવતા એક વેપારીએ[૬૪] બધાવ્યુ હતુ.

ઉપરના સઘળા--સિક્કાઇ તથા સાહિત્યીક—ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો તથા તેના આખા ગર્દભીલવંશનો રાજધર્મ જૈનધર્મ હતો આપણા નિયમ પ્રમાણે ધર્મસંબધીનો આ પ્રશ્ન તે વશના વર્ણનની સમાપ્તિ કર્યાબાદ પરિચ્છેદના અંતે જણાવવો જોઇતો હતો પણ સાક્ષીપુરાવાના ટાચણો ત્રુટિત થઇ જવાની ભીતિથી અહીંજ તે લખી કાઢયો છે તે માટે વાચકવર્ગની ક્ષમાપના માગી લઉ છુ

રાજદ્વારી તથા નૈતિક ચારિત્ર્ય

છેલ્લા બે હજાર વર્ષ સુધીના કાળમા, હિંદની ભૂમિ ઉપર જુદા જુદા પ્રદેશ ઉપર રાજવહીવટ ચલાવતા કેટલાયે નૃપતિઓ થઇ ગયા છે પણ તે સર્વેમા જો કોઇ પણ નરપતિનુ નામ ખરા પ્રજાપતિ તરીકે પ્રજાના હૃદયમા સદૈવ કોતરાઇ રહ્યું હોય, તો તે એકલા આ વીર વિક્રમનુજ છે તે માટે માનવાને કારણ મળે છે કે, જ્યારે જ્યારે પ્રજાને એમ લાગતુ કે અમુક રાજાનો રાજઅમલ, સત્યસ્વરૂપે પ્રજાના પિતા તરીકેનો તથા પ્રજાના સરક્ષક=પ્રજાપતિ તરીકેનો નીવડયો છે ત્યારે ત્યારે તેવા ભૂપાળના[૬૫] નામ જોડે વિક્રમાદિત્યનુ ઉપનામ[૬૬] લગાડતા, એટલે તે રાજાનો રાજ્યઅમલ ખતમ થઇ ગયા બાદજ તે ઉપનામ લાગુ પડયુ છે, તથા તેવુ બિરૂદ તેની પ્રજાએજ જોડયુ છે[૬૭] એમ બહુધા માનવુ રહે છે

તેનામા તે નામ પ્રમાણે ગુણો હતા દરેકે દરેક માનુષી સદ્દગુણોમા તે એક આદર્શ રાજપતિ હતો એમ કોઈ પણ જાતની અતિશ્યોક્તિ વિના કહી શકાશે. પોતાની પ્રજા ઉપર જેમ તે વાત્સલ્યભાવ ધરાવતો હતો, તેમ પ્રજા પણ, તેણે કરેલા ઉપકારના બદલામાં તેના ઉપર તેટલીજ અનુગ્રાહી બની રહી હતી. તે ભૂપતિના મોમાથી પડતા બોલ, પ્રજા એકશુકને અને ખડે પગે ઉપાડી લેતી હતી પ્રજાનો એટલો બધો સપૂર્ણ વિશ્વાસ તેનામા જામી ગયો હતો કે, તેના વિશે સ્વપ્નામા પણ કોઈ વ્યક્તિ એવો ખ્યાલ નહોતી કરતી, કે તે રાજા કોઈ રીતે આપણુ અનિષ્ટ કરશે.

---

(૬૦) આ જાલૌરપુરને જાલૌરનગર, જાલોરપુરી, જાલોર વિગેરે નામથી પણ ઓળખવામા આવે છે તે એક પ્રાચીન જૈન તીર્થ ગણાય છે. વિશેષ હકીકત માટે જૈન પત્રના રૌપ્ય મહોત્સવ અકમા પૃ. ૪૧ થી ૫૫ સુધીનો પૂ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખેલ નિબધ જુઓ.

(૬૧) આ સુવર્ણગિરિ પર્વતને (ટી. નં. ૬૦ મા દર્શાવેલ પૂ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ ગુજરાતમા આવેલ હાલના ડીસાકેપ અને ભીલડીયાજીની આસપાસના પ્રદેશમા હોવાનું ઠરાવ્યું છે. (જૈનયુગ નામનું માસિક; વિ. સ. ૧૯૮૫ નો અક જુઓ).

(૬૨) શ્રી મહાવીરનુ ચૈત્ય બધાવ્યું છે એટલે તે બંધાવનાર જૈન હોવાનુ સિદ્ધ થાય છે (સરખાવો ઉપરનુ ટી. ન. ૫૯)

(૬૩) ૯૯ લક્ષ સોનૈયા જેટલી સપતિ ધરાવનાર વેપારીઓ હતા; આ હકીકતથી તે સમયની અઢળક સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

(૬૪) ચૈત્ય બંધાવનાર ભલે વેપારી છે, પણ જે રાજાના રાજ્યે તે બધાવાયું તેની સહાનુભૂતિનો એક પુરાવો તો ખરોજ ને? સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૫૯, ૬૦ તથા ૬૨)

(૬૫) સરખાવો નીચેની ટીકા ન. ૬૬ તથા ૬૭ નું લખાણ.

(૬૬) આ પ્રથા હિંદુ રાજાઓની હિંદી પ્રજાએ અખત્યાર કરેલી હતી એમ સમજવું રહે છે. અને તેથી કરીને જેવી મુસ્લીમ અધિકારની હિંદ ઉપર જમાવટ થઈ કે તે બાદ તે નષ્ટ થઈ ગઇ છે.

(૬૭) પૃ. ૩૪ ટી. ન. ૧૦ From Amarakosa we learn that Sudraka, Hala and other kings had the title of Vikramaditya=અમરકોષના લખાણથી સમન્વય છે કે, શુદ્રક, હાલ અને બીજા રાજાઓએ વિક્રમાદિત્યનો ઇલકાબ ગ્રહણ કર્યો હતો (રાજાએ પોતે આવુ બિરૂદ નહીં ગ્રહણ કરેલ, પણ તેમની પ્રજાએજ તેમના સદ્દગુણથી આકર્ષાઇને તે લગાડયું હોવું જોઇએ.)

જેથી કરીને તે પોતાના હરહમેશના વ્યવહારમાં, વેપારમાં તથા સાંસારિક જીવનના દરેકેદરેક કાર્યમાં, નિશ્ચિંતપણે, મોકળાશને અને નિર્ભયતાથીજ આનંદમાં દિવસો ગુજાર્યા કરતી હતી. રૈયતના નૈસર્ગિક અને મામુલી હક્કોની વ્યાખ્યા પણ વિચારવી રહેતી નહોતી. સ્ત્રીવર્ગને પણ સારી રીતે, નીચો શ્વાસ મૂકીને નિરાંત ધરવાનો અવસર મળ્યો હતો. દુરાચાર, વ્યભિચાર કે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનું કિંચિત્ અમર્યાદિત વર્તન અથવા અન્ય કોઇ પ્રકારના અનીચ્છનીય પ્રસંગો ઉભા થતા, તો તજ્જનક સર્વે કાર્યો પર તુરતજ ઘટતો અંકુશ, રાજ તરફથી મૂકી દેવામાં આવતો હતો[૬૮] આ પ્રમાણેની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોવાથી, સર્વે મનુષ્યપ્રાણી, પુરૂષ યા સ્ત્રી, વૃદ્ધ યા બાળ, સર્વે પોતપોતાના કૌટુંબિક અને સામાજીક જીવનમાં, યથેચ્છ રીતે અમનચમન કર્યે જતા હતા. જેમ તેણે પ્રજાના આવા પ્રાથમિક હક્કોનું પરિપાલન કરી બતાવ્યું હતું, તેમ તેઓની આર્થિક વિષમતા ટાળવાને પણ તેણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો હતો. આર્થિક ઉપાધિ અને વિષમતાના મૂળ કારણભૂત, ચોરી, લુંટફાટ, ધાડ, ખૂન વિગેરે દુર્ગુણો-ગુન્હાઓ ઇ. ઇ. જે બેકારી ભોગવતા માણસોમાં જીવનનિર્વાહ ચલાવવાના બહાના હેઠળ પ્રવેશ થવા પામ્યા હતા, તે પણ તેણે વિચારપૂર્વકની રાજનીતિ ગોઠવવાને મૂળમાંથીજ ડામી દીધા હતા[૬૯] છતાં રાજનીતિથી જે દબાઇ શક્યા નહોતા, તેનો વિનાશ કાયદાના અંકુશો દ્વારા[૭૦] કરી નાખ્યો હતો. આવા કાર્યને માટે તેના વિશે એમ કહેવાય છે કે, તે પોતે રાત્રીના સમયે પણ સુખેથી નિદ્રા લેતો નહીં. મધ્યરાત્રીએ છૂપા વેષે કાળો અંધેર પોશાક પહેરીને, થોડાક વિશ્વાસપાત્ર અંગરક્ષકો લઇને, પોતે જાતેજ જનચર્યા તપાસવાને નીકળી પડતો[૭૧] કેટલાક પ્રસંગે પોતે બહુરૂપી બનીને પ્રજાવર્ગમાં ભેળાઈ જતો તથા તેમના કાર્યો નિહાળતો. વળી જરૂરીયાત ઉભી થતી, તો જંગલમાં કે ખંડિયેર જેવી દેખાતી જગ્યાઓમાં ભરાઇ રહેવા માટે, તથા ભુતાવળ અને પીશાચ જેવા જીવાત્માઓ જે મનુષ્યજાતિના દ્વેષી અને લોહી તરસ્યા કહેવાય છે, તેમની સામે પણ ખેલ રમવાને[૭૨], તે તૈયાર થઇ જતો હતો. તેમજ ભર અંધકારમય રાત્રીમાં અથવા કાલીમા અને સ્મશાન જેવા વેરાન અને ઉજ્જડ બની ગયેલા સ્થળોમાં પણ નિર્ભીક બનીને જવામાં, તે લેશમાત્ર પણ પાછી પાની કરતો નહીં. આવી રીતે બહાદુરી ભર્યા કામો કરવાને તે એક્કોજ હતો. તેટલા માટે પ્રજા તેને "વીરવિક્રમ" તરીકેજ સંબોધતી હતી. પ્રજા કલ્યાણના માર્ગો યોજવાનું, તે પોતાનું પરમ કર્તવ્ય સમજતો હતો. તેમ પોતાના જીવની જોખમની પણ દરકાર કરતો નહીં. આ બધું પોતાની વાહવાહ કહેવરાવવા કરતો હતો એમ પળવાર પણ કોઈએ માનવું નહીં. તે તો જે કરતો હતો, તે માત્ર પોતાની એક રાજવી તરીકેની પરમ પવિત્ર ફરજ જગન્નિયતાએ તેના ઉપર મૂકી છે અને તે તેણે અદા કરવી જોઈએ, એવા વિચારથી જ કરતો હતો. એટલે નિષ્કામ ભાવેજ તે સર્વ કાર્ય કર્યે જતો હતો. પરિણામે જે કોઈ રાજવી, પોતાની યશ કીર્તિ દિગંત વ્યાપી બને એવી અભિલાષા સેવી, પ્રજા કલ્યાણના કાર્યો કરતો રહે છે તેવા રાજવી કરતાં પણ અધિકાંશે આ ભૂપતિના યશ અને ગુણગાન દીપી નીકળ્યાં હતાં.[૭૩] નહીં તો અદ્યાપિ પર્યંત, કેમ કોઈ સમ્રાટ

---

(૬૮) સરખાવો ઉપર માં રાજા ભર્તૃહરીની રાણીના કલંકિત ચારિત્ર વાળો બનાવ.

(૬૯) આ ઉપરથી સમજાશે કે ચોરી, લુંટફાટ વિગેરે ગુન્હાઓના નિવારણ માટે કેવળ કાયદાનું જ અવલંબન ઉપયોગી નથી; પરંતુ રાજનીતિને પણ અમુક રસ્તે વાળવી પડે કે જેથી તેવા ધંધા તરફ પ્રજાનું મન દોરાય નહીં.

(૭૦) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૬૯.

(૭૧) સરખાવો પૃ. ૪ ઉપર હિં. હિ ના લેખનું ઇંગ્રેજીમાં He himself went out in disguise વાળા શબ્દોનું અવતરણ.

(૭૨) સરખાવો પૃ. ૩૮ ટી. નં. ૩૧ ની હકીકતો.

(૭૩) બીજા પણ અનેક ગુણો તેનામાં હતા. તેમાંના એક માટે જુઓ ૨૫ પૃ. માં 'ખૂન કે મરણ' વાળો પારિગ્રાફ.

અથવા રાજરાજેશ્વરનુ નામ હિંદીપ્રજાના અંતઃકરણમા ધર કરી ન રહ્યુ ? પણ એકલા આ રાજવીનું નામજ તેમણે હૃદયમા ધારી રાખ્યુ (?) તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, સર્વ પ્રકારે તેણે પ્રજાના દિલ રંજન કરીને જીતી લીધા હતા તેજ છે. તેના મનમા સાચો પ્રજાપ્રેમ જાગ્યો હતો અને તેણે તે પ્રેમ એક ભૂપતિની સર્વે શક્તિઓ અમલમા મૂકી, મનુષ્ય તરીકે બજાવ્યો હતો ટૂંકમા કહેવાનુ કે દરેકોઇ તેમજ સમુચિત પ્રકારે, પ્રજાપ્રેમ જીતવો તેજ તેના જીવનવહનની[૭૪] ચાવી બની ગઈ હતી

ઉપર તો માત્ર પ્રજાના સામાજિક જીવનની હાડમારીના, તેણે કરેલ ઉકેલ વિશેજ જણાવાયુ છે. પણ તેથી એમ નથી સમજવાનું કે પ્રજાસબંધી અન્ય ક્ષેત્રી કાર્યોમા-રાજકીય, આર્થિક કે ધાર્મિક-તેમને જોઇતા હક્કો સતોષવા, જાળવવા કે વૃદ્ધિ કરી આપવા તરફ તે દુર્લક્ષ રાખતો હતો અથવા બેપરવા બનાવતો હતો. તેમ બનવા પામ્યુંજ નથી ઉલટું, પોતાની બુદ્ધિ પહોચી, તે પ્રમાણમા તેણે કાઇને કાઇ સુધારા વધારા કર્યાજ કર્યા હતા. ટૂંકમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, તે એક આદર્શ રાજવી અને નરપુગવ તરીકેનું જીવન જાણી ગયો છે, તેમજ આચારમા પણ તેણે તે મૂકી બતાવ્યુ છે તેની કીર્તિ જે જળવાઇ રહી છે, તે તેની ઇચ્છાનો પરિપાક નથી, પણ તેણે આદરેલા પૂણ્યકર્મોના બહુમૂલી ફળોનુ પરિણામ માત્રજ છે, એમ સમજવુ

ભર્તૃહરી-ભરથરી : શુકાદિત્ય

આ રાજાનો અધિકાર સ્વતંત્ર રીતે તો ગણી શકાય તેવો કહી નજ શકાય[૭૫]. પણ તેના વડીલબંધુ શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાળ દરમ્યાન, રાજ્યના એક મહાન્ સ્તભરૂપ તે ગણાતો હતો. અને અમુક મજોગોમા, તેને રાજ્યની કુલ લગામ પણ સાચવવી પડયાનો મોકો ઉભો થયો હતો. આટલા દરજ્જે પુરાણકારોએ તેને પણ અવંતિપતિની નામાવળીમા ગણવાનું સુનાસબ ધાર્યુ દેખાય છે તેથી આપણે પણ તે રીતિનુ અનુકરણ કરીશુ

હકીકત એમ બની હતી કે, રાજા વિક્રમાદિત્યને ન્યાય તોળવો એટલો બધો પ્રિય લાગતો હતો, કે જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને ધર્મપ્રચાર માટે લેખ લઇને અમર નામ કર્યુ છે, પંડિત ચાણક્યજીએ રાજસૂત્રોને બરાબર અમલમા મૂકવાની ધૂનને પાર પાડી અમરકીર્તિ કરી છે, તેમ આ શકારિને પણ ન્યાય ઉતારવા આકાશ પાતાળ એક કરવાની ધૂન લાગી હતી. એટલે જ્યારે ન્યાય છણતા, કોઈ અટપટો પ્રશ્ન ઉભો થતો ત્યારે, તેના અમલદારોનાજ કથનમાત્રથી સતોષ ન પકડતા, પોતે છૂપાવેશે અધાર પીછોડો ઓઢી, રાત્રી ચર્ચા નીહાળવાને ઉતરી પડતો, અને અનેક ગુહ્ય બાતમી મેળવતો પોતાના તે નિયમાનુસાર, એકદા એવોજ પ્રસગ ઉભો થયા હોવાથી[૭૬] તેને રાજપાટની બહાર અમુક સમય સુધી જવાની જરૂરીઆત લાગી હતી અને તેટલા વખત સુધી રાજ્યનો સારોયે કારભાર પોતાના વિશ્વાસુ લઘુભ્રાતા ભર્તૃહરીના હાથમા સોપ્યો હતો[૭૭]. આ સ્થિતિ કેટલો વખત ચાલુ રહી હતી તે કહેવાને કોઈ સામગ્રી આપણી પાસે નથી

રાજા ભર્તૃહરી પણ પોતાના વડીલ બધુની પેઠે

---

(૭૪) આ આખો પારિગ્રાફજ તેની સાક્ષી રૂપે સમજવો.

(૭૫) કવિતોમા, દુહાઓમા ઇ. લોકગીતોમા તેને 'રાજા ભરથરી' તરીકે ઓળખાવાયો છે પણ ખરી રીતે તે રાજપદવીએ આવ્યો લાગતો નથી તેને અને તેના વડીલ બધુ વિક્રમાદિત્યને, એટલી બધી પ્રીતિ હતી કે વિક્રમાદિત્ય રાજપદે હતો અને પોતે કટાયો હતો, છતા એટલી બધી સત્તા અને હક્ક તે ભોગવતો હતો કે, કોણ રાજા ને કોણ નહી, તે પારખવું કઠિન થઇ પડતું હતુ. તેમજ રાજા વિક્રમાદિત્ય અવાર નવાર રાજ્યમાથી ગેરહાજર રહેતો હોવાથી, કુલકુલા રાજા ભરથરીજ મનાતો હતો. જુઓ નીચેની ટીકા નં ૭૭

(૭૬) આવો પ્રસગ શું ઉભો થયો હતો તે હજુ જણાયું નથી પણ અતિ મહત્વનો હશે એમ સહજ અનુમાન કરી શકાય છે

(૭૭) જુઓ પૃ. ૪ ટી. ૯ નું ઇગ્રેજી અવતરણ તથા સરખાવો ઉપરની ટીકા ૭૫.

પ્રજાવત્સલ રાજા હતો. તેણે ટુંક વખતના કારભારામાં પણ, પ્રજાનો ચાહ સારો છતી લીધો હતો. આનો પુરાવો એ છે કે જ્યારે તેણે સંસારનો ત્યાગ કરી ભેખ લઈ જંગલવાસ કર્યો, ત્યારે પ્રજાએ પોતાનો જે શોક (લોક કથામાં ગવાઇ રહેલ છે તે પ્રમાણે) વ્યક્ત કર્યો હતો તે ઉપરથી મળી શકે છે. પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે, પ્રજામાં જે વ્યભિચાર અતિ મોટા પ્રમાણમાં ઠેઠ શુંગવંશી રાજાઓના અમલથી ચાલ્યો આવતો હતો (જુઓ ઉપરમાં પરિચ્છેદ પહેલાનું વર્ણન),–કેટલોક સમય થયા પ્રવેશ કરી ગયો હતો–તેનું મોટા ભાગે નિકંદન તો થઈ જવા પામ્યુંજ હતું છતાં એકદમ વિનાશ થયો નહોતોજ આ દુર્ગુણનો ભોગ, રાજા ભર્તૃહરીની રાણી પિંગલા બની હોય એમ નાટ્ય પુસ્તકો ઉપરથી સમજાય છે, અને તેની ખાત્રી સંપૂર્ણપણે રાજાને થતાં, તેનું મન સંસાર ઉપરથી ઉદ્વિગ્ન થયું હતું, જેથી પોતે ભેખ લઇ રાજ્યનો ત્યાગ કરી, જંગલમાં નીકળી પડ્યો હતો[૭૮] પાછળથી તે સમાચાર રાજા વિક્રમાદિત્યને કાને પડતાં, તેણે આવી રાજકાજ સંભાળી લીધું હતું

રાજા ભર્તૃહરી પોતે વિદ્યાવિલાસી હતો કવિતા રચવાનો પણ શોખીન હતો જે તેણે પોતાના નામ શુકાદિત્ય ઉપરથી–શુકસપ્તતિ નામે રચેલ ગ્રંથ ઉપરથી સમજી શકાય છે. તેમજ જંગલવાસી બન્યા[૭૯] બાદ પ્રસંગને છાજતા અનેક કાવ્યો રચ્યા છે તે ઉપરથી પણ સમજાય છે ભર્તૃહરીને સાદી ભાષામાં, રાજા ભરથરી, કહીને સંબોધવામાં આવ્યો છે પોતે ક્યારે મરણ પામ્યો તે જણાયું નથી.

આ પ્રમાણે તેણે રાજ્યલગામ જે સમય માટે ગ્રહણ કરી હતી તે સર્વ રાજા વિક્રમાદિત્યના સમયની અંતરમાં સમાવિષ્ટ થતો હતો એટલે સ્વતંત્ર રાજવી તરીકે તેની ગણના કરાય નહીં તેણે સંસાર ત્યાગ કર્યા પછી, પાછી ગાદિ વિક્રમાદિત્યેજ સંભાળી લીધી હતી. હવે પછી કેટલા વર્ષ તે જીવ્યો છે તેનો પત્તો નથી. પણ આ વિક્રમાદિત્ય શકારિનું મરણ ઇ. સ ૪ માં થયું હતું એટલું નક્કી છે તે પછી તેનો પુત્ર માધવાદિત્ય અવંતિની ગાદીએ આવ્યો હતો.

(૩) માધવાદિત્ય (૪) ધર્માદિત્ય અને (૫) વિક્રમચરિત્ર માધવસેન

સામાન્ય પ્રણાલિકા એવી છે કે, પ્રત્યેક રાજવીનું વૃત્તાંત પૃથક પૃથકપણે આલેખવું જોઇએ. છતાં અહીં ત્રણ ત્રણ વ્યક્તિઓના વૃત્તાંત એકી સાથે લખવાનું સાહસ ઊઠાવવું પડયું છે, કેમકે (૧) પુસ્તક પહેલામાં વર્ણવાયલા, પ્રાચીન સમયના આખાને આખા અનેક ભારતીય રાજવંશો વિશે[૮૦], જેમ ઇતિહાસ તદ્દન અંધકારમય હતો, તેમ આ ગર્દભીલવંશ વિશેની સ્થિતિ પણ છે, એમ કહેવું અતિશ્યોક્તિભર્યું નથી. જેથી અતિ પ્રયાસવડે તારવી કાઢેલા અનુમાનો, ઘણીઘણી સાવચેતી રાખ્યા છતાંયે, કોઈ ને નામે ચડી જવાનો સંભવ રહી જતો જણાય છે વળી (૨) આ ત્રણે રાજાઓનો સમગ્ર સત્તાકાળ, ભલે ૯૦ વર્ષ જેટલો ઠરાવવો પડ્યો છે અને વર્તમાનકાળના ઇતિહાસના લેખક, તો તેટલા કાળનું અનેક પૃષ્ઠોનું વાંચન આપી શકે તેટલી સામગ્રી ઉપજાવી શકે છે; જ્યારે આપણા ક્ષેત્રે હાથ ધરેલ સમયના તો માત્ર ચારપાંચજ

---

(૭૮) સરખાવો પૃ. ૪ ઉપરના ઇંગ્રેજી લખાણ વાળો ભાગ "Younger brother Bhartrihari, the noted poet,—several years after, Bhartrihari disgusted with the world, through a family calamity let Raj to his ministers and passed into religious retirement.

(૭૯) ભગવાં ધારણ કરી જંગલવાસ સેવ્યો હોય એવો ફલિતાર્થ દંતકથામાં નીકળે છે પણ તેના કુલધર્મની હકીકત તપાસીશું તો તે જૈન ધર્માનુયાયી હોઇ, તેણે જૈન દીક્ષા લીધી હતી એમ કહી શકાય.

(૮૦) આવા નામોમાં નીચેના રાજવંશો ગણી શકાશે.

કોશળદેશનો રાજા પ્રસેનજીતવાળો;
કાશીદેશનો રાજા બૃહદ્રથનો;
વત્સદેશના રાજા ઉદયનનો;
અવંતિપતિ પ્રદ્યોતવંશી રાજાઓનો;
ચેદિપતિ મહામેઘવાહન રાજાનો,
સિંધુ-સૌવીરપતિ ઉદ્રયન રાજાનો; ઇ. ઇ.

બનાવ૮૧ હાથ લાગ્યા છે. તેમાયે તેનું વર્ણન તો ગણ્યાગાંઠયાં પૃષ્ઠોમાંજ સમાપ્ત થઇ જાય તેમ છે; અને તેટલાને પાછું ભિન્ન ભિન્ન રાજવીના નામ તળે વહેંચી નાંખતા આખો દેખાવજ ફરી જતો હોય, તેવુ દશ્ય ખડું થઇ જવાની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે સર્વેને હાલ તો એકત્રિત કરીને રજુ કરવાનુ યોગ્ય લાગ્યુ છે.

આ ત્રણેને અનુક્રમે આપણે ૪૦, ૧૦ અને ૪૦ વર્ષો અર્પણુ કર્યા છે. અને તેમ કરવાનાં કારણો તથા દલીલો પ્રથમ પરિચ્છેદે જણાવી ગયા છીએ. એટલે અહીં પાછા તેમા ઉતરવાની જરૂર જણાતી નથી. પરંતુ અત્રે એટલુ જણાવીશુ, કે તેમના નામના અનુક્રમમાં ફેરફાર કદાચ હોય ખરો એટલે કે નં ૫ નું નામ જે વિક્રમચરિત્ર ઉર્ફે માધવસેન જણાવ્યુ છે તેને બદલે કદાચ ન. ૩ નું નામજ તે હોય અથવા માધવસેન નામ નં ૩ નુંજ હોય અને ન ૫ વાળો વિક્રમચરિત્ર ઉર્ફે માધવાદિત્ય કહેવાઇ ગયો હોય, જો કે નં. ૩ અને ન. ૫ ના સ્થાન અથવા નામ વિશે શંકાશીલતા ઉદ્ભવે છે, પરંતુ ન ૪ માટે તો તે એમાંથી એક શકાને સ્થાન નથી રહેતું, કેમકે વિક્રમાદિત્યની પાછળ ગાદીએ આવનારનુ નામ માધવસેન (પછી માધવાદિત્ય પણુ હોય) જણાયલુંજ છે૮૨, જ્યારે ન ૪ નુ નામ તો આપણે ધર્માદિત્યજ એટલે કે માધવાદિત્ય અને માધવસેનથી તદ્દન ભિન્ન પડી જાય તેવુજ ઠરાવ્યું છે. એટલે તેનું સ્થાન તથા નામ નિશ્ચિત લાગે છે. ઉપરાત ત્રણેના સમયના આકમા પણુ થોડા ઘણા વર્ષની હેરફેર રહેવા સભવ છે, છતા એટલુ નક્કી કહી શકાય કે નં ૩ અને ન ૫ એમ બન્નેનો રાજ્યકાળ, વચલા નં ૪ કરતાં દીર્ઘકાલીનજ હશે કેમકે નં ૨ વાળા વિક્રમાદિત્યનો રાજ્યકાળ જ્યારે ચોક્કસપણે ૬૦ વર્ષ જેટલો જણાયોજ છે તેમ તેની પાછળ આવનાર નં ૩નો રાજ્યકાળ પણ સંયોગાનુસાર ઠીકઠીક લાંબો ઠરાવ્યો છે તથા તેને નં ૨નો પુત્ર હોવાનું પણ જણાવાયુ છે, એટલે પેલા નિયમાનુસાર૮૩ કલ્પના કરવી રહે છે કે નં ૪નો શાસનકાળ અલ્પ સમયીજ હોવો જોઇએ આ પ્રમાણે ત્રણેનાં સ્થાન, નામ તથા સમય બાબતમા પરસ્પર સ્થિતિ વિશેની સંભાવના જાણી લેવી. હવે તેમના સબધમાં જણાયલા બનાવોની પર્યાલોચના કરીએ.

જે ચાર પાચ બનાવો નોંધાયલા નજરે પડયા છે તે આ પ્રમાણે છે. (૧) રાજતરંગિણિકારના કહેવા પ્રમાણે૮૪ કોઇક વિક્રમાદિત્યનો મત્રિગુપ્ત નામે સૂબો કાશ્મિરવાળા પ્રદેશ ઉપર રાજવહીવટ ચલાવી ગયો છે. (૨) જ બો બ્રૅ. રો એ સો. પુ ૯ પૃ ૧૪૨માં જણાવ્યા પ્રમાણે In a Marwari manuscript of 121 pages without date, Gardabhila is said to have 84 Samantas =સમય નોંધ્યા વિનાની ૧૨૧ પૃષ્ઠોની એક મારવાડી હસ્તલિખિત પોથીમા ગર્દભીલને ૮૪ સામતો હોવાનું કહેલું છે (૩) વિક્રમાદિત્યના પુત્ર માધવસેને અરબી સમુદ્રમાના એક ટાપુના કોઈ રાજાની સુલોચના નામની કુવરી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ૮૫ (૪) હિંદના વાયવ્ય પ્રાતોમા પેલી જે દતકથા પ્રચલિત થયેલી હતી કે ધારના રાજાની કુવરીને કોઇ ગર્દભવેરે પરણાવી હતી.૮૬ (૫) તથા જૈન સાહિત્યમા એમ લખેલ માલૂમ પડે છે કે,૮૭ તેમના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી

(૮૧) આ બનાવોનુ વિસ્તૃત વર્ણન આગળ ઉપર લખવામા આવ્યું છે

(૮૨) આ બધી હકીકત પ્રથમ પરિચ્છેદે જણાવાઈ ગઈ છે.

(૮૩) આ નિયમનો આધાર અનેક રાજવંશી નામાવળી ગોઠવવામા અનેક વખત પુ. ૧ મા આપણે લેવો પડયો છે; જેમ કે —

કાશીના શિશુનાગ વંશની-

વત્સદેશના શતાનિકની

અવતિના ચડપ્રદ્યોતની ઇ. ઇ

તે નિયમ પ્રમાણે જાણવો.

(૮૪) ઉપરમા પૃ. ૪૧ જુઓ.

(૮૫) ઉપરમા પૃ. ૫ જુઓ.

(૮૬) ઉપરમા પૃ. ૮ જુઓ.

(૮૭) પરિશિષ્ટ પર્વ જુઓ.

મહાવીરની પદરમી પાટે થયેલ શ્રી વજ્રસ્વામિ નામના આચાર્યે શત્રુંજય પર્વત ઉપર તીર્થોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તે સમયના અરસામા અવંતિપતિ રાજા વિક્રમાદિત્યે તથા શતવહનવંશી રાજા હાલ–શાલિવાહને પણ શત્રુંજય પર્વત ઉપર કેટલાંક ધાર્મિક કાર્યો ઉજવ્યાં હતા.[૮૮] આ પાચ બનાવો કોના સમયે બન્યા હોવા જોઈએ તથા તેને સકલિત બીજી કઈ કઈ ઘટના થવા પામી હતી તેનો વિચાર કરીશુ. તે પાચેને અનુક્રમવાર તપાસીએ

પ્રથમ કાશ્મિર ઉપર મત્રિગુપ્તની સૂબાગીરીવાળો મુદ્દો તપાસીએ–પૃ ૪૧ માં ચર્ચા કરતાં જણાવી ગયા છીએ કે આ મ ત્રિગુપ્ત તે ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્યનો હાકેમ હશે. પણ આ વિક્રમાદિત્ય કયો તે ત્યાં જણાવ્યુ નથી. સામાન્ય રીતે શકારિ વિક્રમાદિત્ય તે હોવાનુ માની લેવાયજ. પણ ઐતિહાસિક સ્થિતિ તપાસતા તે માન્યતા ટકી શકે તેમ લાગતું નથી. કેમકે જો તેની સત્તા કાશ્મિર ઉપર સ્થાપિત થયાનું સ્વીકારી લેવાય તો ફલિતાર્થ એ થયો કે, તેની રાજગાદીવાળા પ્રાત અવંતિથી માડીને કાશ્મિર સુધી વચ્ચે આવતો સર્વ પ્રદેશ તેને તાબે હતો એવી સ્થિતિનો સ્વીકાર કર્યો કહેવાય. હવે વિક્રમાદિત્યનો સમયકાળ ઇ મ. પૂ. ૫૭ થી ઇ સ. ૩ સુધીના ૬૦ વર્ષનો હોવાનુ સાબિત થયું છે. (જુઓ પૃ. ૭ની વંશાવળી) અને તે સમયે પજાબપ્રાત ઉપર તો ઇન્ડો-પાર્થિઅન શહેનશાહ અઝીલીઝ અને અઝીઝ બીજાની હકુમત ચાલુ હતી (જુઓ પુ ૩ મા તેમના વૃત્તાંતો) એટલે તે સમયે શકારિ વિક્રમાદિત્યની આણ ત્યાં હતી તે અનુમાન બધબેસતુ થતુ નથી. ત્યારે બીજો કયો વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલવંશી હોઈ શકે ? તે તપાસવાનું રહે છે. ઇતિહાસ આપણને શીખવે છે કે, ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોંડોફારનેસનો હિંદદેશનો રાજ્યવહીવટ ઇ. સ. ૪૫મા ખતમ થયો છે અને પંજાબ તથા ઉત્તરહિંદમાં કુશાનવંશી રાજાઓનો અમલ ઇ સ.ની પહેલી સદીના ઉત્તરાર્ધમા (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઇ સ. ૭૮ છે[૮૯] મારી ગણત્રીમાં તે સમય ઇ. સ. ૧૦૩ આવે છે.) થયો હોવાનુ જણાય છે. એટલે કે ઇ. સ. ૪૫ થી ૧૦૩ સુધીના ૫૦–૬૦ વર્ષના ગાળામા જે કોઈ ગર્દભીલવંશી રાજા પરાક્રમી નીવડયો હોય તેનોજ રાજઅમલ તે પ્રદેશ ઉપર હોઈ શકે અને પૃ ૭ ઉપરની વંશાવળી જોતાં તેનું નામ વિક્રમચરિત્ર: માધવસેન દેખાય છે. જેથી સભવ છે કે વિક્રમચરિત્રને પણ વિક્રમાદિત્યના નામથી પ્રાચીન ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવી દીધો હોય. એટલે વિશેષ સંભવિત એ માનવું રહે છે કે, વિક્રમચરિત્ર ગર્દભીલની સત્તાજ અવંતિથી માંડીને ઠેઠ કાશ્મિર સુધી ફેલાવા પામી હતી અને ત્યા વહીવટ ચલાવવા તેણેજ પોતા તરફથી મંત્રિગુપ્ત નામના પ્રધાનને નીમ્યો હતો. એમ પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવી શકે કે, ગોંડોફારનેસનો અમલ ઇ. સ. ૪૫ માં બધ થયો છે, તે સમયે અવંતિપતિ તો નં. ૪ વાળો ધર્માદિત્ય હતો. એટલે ૪૫ થી ૫૩ સુધીના પોતાના સમય દરમ્યાન કોઇ કાળે તેણે તે પ્રદેશ જીતી લીધો હોય એમ શુ ન બની શકે ? સંભવિત છે. પરતુ તેનો રાજ્યઅમલ માત્ર ૧૦ વર્ષજ ચાલ્યો છે એટલે તે સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં, ન. ૫ વાળાનુ રાજ્ય જે

---

(૮૮) આની કેટલીક હકીકત ઉપરમા અપાઈ ગઇ છે તે જુઓ.

(૮૯) ઈ. એ પુ. ૩૭ પૃ. ૩૩–Prof Oldenberg put forth the statement that Kanishka founded the Saka era and this theory has been generally accepted by the majority of oriental scholars=પ્રો. ઓલ્ડનબર્ગે સૂચન કર્યું કે, કનિષ્કે શકસવત સ્થાપ્યો હતો. અને પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોની બહુમતિએ તે પક્ષ સામાન્ય રીતે સ્વીકારી લીધો હતો. ઉત્તર હિંદના આ પ્રાતોમા માસની ગણત્રી પૂર્ણિમાત પદ્ધતિએજ ચાલુ રહી દેખાય છે ત્યારે મધ્ય હિંદ, અને પશ્ચિમમા અમાસાત પદ્ધતિ (વિક્રમ સવતની) દાખલ થઈ ગઇ હતી. એટલે સમજવું રહે છે કે, ઉત્તર હિંદમા ભલે રાજદ્વારી હકુમતનો ફેરફાર થયો હશે પણ તે બહુ ટૂંક સમય માટેનોજ હોવો જોઇએ. કેમકે આખા કુશાનવંશી રાજઅમલમા પણ તેજ પદ્ધતિ પાછી માલૂમ પડી છે. (જુઓ આગળના પરિચ્છેદે According to Dr. Kielhorn himself વાળુ અવતરણ.)

૪૦ વર્ષ ચાલ્યું છે તેને વિનાય પરાક્રમી હોવાનું માની શકાય તેમ છે તેથી નના કાળે તે જીત ચડાવવાને વધારે બુનાશીળ લાગે છે તેમ તનુ નામ પણ વિક્રમને મળતુ આવે છે, નહી કે ધર્માદિત્યનુ.

બીજો મુદ્દો—કોઈ ગર્દભીલને તાબે ૮૪ સામતો હોવાની માન્યતા વિશેનો લઈએ-વશાવળી જોતા આવા પરાક્રમી ગર્દભીલોમા તો ન ૨, ૩, કે ૫ વાળાને મૂકી શકાય તેમ છે જોકે ન ૨ વાળોજ તે ગર્દભીલ હોય તે માન્યતા તરફ વલણ દેખાતી રીતે વિશેષ જતુ કહી શકાય પણ જ્યારે નં ૨ વાળાના રાજ્ય વિસ્તારમા પરતગ કે કાસ્મિર ન હોવાનું, પરતુ તે તો (ઉપરનાનો પ્રથમ મુદ્દો જુઓ) નં ૫ વાળાની આણમાજ આવ્યાનુ સાબિત થાય છે તેથી નિર્વિવાદ પણે માનવુ પડશે કે ન ૨ વાળા શકારિ વિક્રમ કરતા ન ૫ વાળો વિક્રમ ગર્દભીલ વિશેષ ગૌરવવતો અને પ્રભાવશાળી હોવો જોઈએ તથા ૮૪ સામતોના અધિપતિ તરીકે તેનેજ લેખવો પડશે

ત્રીજો મુદ્દો—કોઈક વિક્રમાદિત્યના પુત્ર માધવસેનનુ લગ્ન, અરબી સમુદ્રમાના ટાપુના અધિપતિની કુવરી સુલોચના સાથે થયુ હતું તે મુદ્દો, સુલોચના નામજ એમ સૂચવે છે કે તે કોઈ આર્ય અને હિંદુ[૯૦] રાજાની કુવરી હશે. તે રાજા કોણ? કયા ટાપુનો સ્વામી? તથા તેનુ નામ શુ? તે વિશે તેમા કોઈ ઉલ્લેખ સરખો પણ કરવામા આવ્યો નથી; એટલે કોઈ પ્રકારનું અનુમાન કરવા જેવી સ્થિતિમા આપણે નથી પરતુ વિચારતાં મને એમ લાગે છે કે, પાંચમા મુદ્દાની હકીકત પણ જો સાથે સાથે વિચારી લેવાય તો કદાચ તેની ત્રુટિ સધાઈ શકે તેમ છે એટલે ચોથો મુદ્દો મુલતવી રાખી પ્રથમ પાંચમાની તપાસ લેવાનું હાથ ધરીશું.

પાચમા મુદ્દામા કેવળ જૈન સાહિત્યનોજ સબધ હોવાનું મનાયુ છે ટુકમા તે સ્થિતિ - આ પ્રમાણે જણાવાય છે. શ્રી મહાવીરની પદરમી પાટે થયેલ આચાર્ય શ્રી વજ્રસ્વામિએ (તેમનો સમય વિક્રમ સ. ૭૮ થી ૧૧૪=ઈ સ. ૨૧ થી ૫૭=૩૬ વર્ષ ગણાય છે) શત્રુંજય પર્વત ઉપર તીર્થોદ્ધાર કરાવ્યો છે તેમાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને દ્રવ્ય ખર્ચનાર તરીકે જાવડ શાહ શેઠનું નામ ધરાયુ છે. આ શેઠ મૂળે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં દક્ષિણે આવેલ મહુવા—મધુવતી નગરી—ના વતની હતા તેમના પિતાનું નામ ભાવડશાહ હતુ તે શેઠ વહાણો દ્વારા અનેક પરદેશો સાથે વેપાર ખેડતા હતા તેમા દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ થતા, જ્યા હાલ અરબસ્તાન આવેલ છે, તે પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ મેળવી ને જમીનનો ભોગવટો કરતા હતા તે કરોડપતિ ગણાતા હતા, અને સામાજીક પ્રસગે પોતાની જન્મભૂમિ—સૌરાષ્ટ્ર તરફ ઉતરી આવતા હતા તેવો એક પ્રસગ, ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ શ્રી વજ્રસ્વામિના સમયે શત્રુજયના તીર્થોદ્ધાર ના કારણે બનવા પામ્યો હતો આ વૃત્તાત ઉપરથી સમજાય છે કે જાવડશાહ શેઠ, અરબી સમુદ્રમા આવેલ અરબસ્તાન નામે દ્વીપકલ્પ ઉપર અથવા તેની આસપાસની કોઈ જમીન—ટાપુ—ઉપર આધિપત્ય ધરાવતા હતા, અને ધર્મકાર્ય નિમિત્તે અથવા અન્ય સામાજીક કાર્યને અંગે, વારવાર પોતાની જન્મભૂમિ—સૌરાષ્ટ્રમાં આવતા હતા તેઓ ધર્મે જૈન હતા તેમ ધર્મભક્ત પણ હતા તેવીજ રીતે આપણને માહિતી મળી છે કે (જુઓ પુ. ૩મા) ગર્દભીલ વશી શકારિ વિક્રમાદિત્યે તથા તેના મિત્ર એવા આંધ્રપતિ હાલ શાલિવાહને, સાથે મળીને જૈનાચાર્ય પાદલિપ્તસૂરિ[૯૧], નાગાર્જુન અને આર્યખપુટની વિદ્યમાનતા-

(૯૦) અરબસ્તાનમા અત્યારે મુસ્લિમ પ્રજા વસે છે એટલે કોઈને આશ્ચર્ય થશે કે શું આવા મુસ્લિમ પ્રદેશમા હિંદુઓ વસી શકે અને તેમાયે વળી તેઓ રાજકર્તા તરીકે રહી શકે? તેમની શંકાના નિવારણમા જણાવવાનું કે, ઇસ્લામ ધર્મની ઉત્પત્તિ ઇ. સ ના સાતમા સૈકામા થયાનુ મનાય છે; જ્યારે આપણે અહીં વાત કરી રહ્યા છીએ તે તો ઈ. સ. ના પહેલા સૈકાની છે એટલે કે ઇસ્લામ ધર્મનો ઉદય થયો તે પૂર્વે છસો વરસની છે. વળી આપણે પુ. ૨ પૃ ૬૩ ટી. નં ૫૪ ઉપર સિક્કાની ચર્ચા કરતા જણાવી ગયા છીએ કે આ પ્રદેશ ઉપર પણ જૈન રાજાઓની સત્તા હતી તેમ ત્યા તે ધર્મ પ્રચલિત પણ હતો

(૯૧) આ પાદલિપ્તસૂરિના નામ ઉપરથી પાલિતાણા

મા[92] શત્રુંજય ઉપર કેટલાક ધાર્મિક કાર્યો કરાવ્યા છે. એટલે એમ અનુમાન બાંધવો રહે છે કે, તેઓ સર્વે જૈન ધર્માનુયાયી હતા આ હકીકત આપણને એવા સાર ઉપર લઇ જાય છે કે, ગર્દભીલ વંશી રાજાઓ જૈનધર્મી હતા[93]. અને જૈનધર્મના પવિત્ર તીર્થધામ શત્રુંજય ઉપર, ધાર્મિક કાર્યો કરી ધર્મજ્યોત ઉજવળ કરવામા તેમણે પોતાનો સંગીન ફાળો નોધાવ્યો હતો એટલે સંભવ છે કે ગર્દભીલ રાજાઓ પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે, જાવડશાહ જેવા સ્વધર્મી ધનાઢય જાગીરદાર સાથે અવારનવાર ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા હોય અને તેવો સંસર્ગ કુટુંબ સંબંધ જોડવાને પરિણમ્યો હોય[94]. આ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો બનવા પામ્યુ હોય તો કુંવરી સુલોચનાને આ સૌરાષ્ટ્રવાસી અને અરબસ્તાન જેવા પ્રદેશ ઉપર ભોગવટો ધરાવતા શાહ સોદાગર શેઠ જાવડશાહની પુત્રીજ સમજવી રહે છે

તપાસી રહેલ લગ્નમા, કન્યા પક્ષનાઓની ભાળ આટલે દરજ્જે મેળવી શકાઈ છે, તો હવે વર પક્ષે પણ પત્તો મેળવવા પ્રયત્ન કરવો રહે છે, કે તે કયો ગર્દભીલ વંશી રાજા હોઈ શકે? લેખક મહાશયે તો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે કે વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર માધવસેન તે સુલોચનાનો પતિ હતો. અને વિક્રમાદિત્યનો પુત્ર એટલે પૃ. ૭ ની વંશાવળીમા નં. ૩ વાળી વ્યક્તિ ઠરે છે તે કથન વ્યાજબી છે કે કેમ તે હવે આપણે કસી જોઇએ. નં. ૩ નો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૬ થી ૪૩ છે જ્યારે શત્રુંજયના તીર્થોદ્ધારનો સમય અને આચાર્ય શ્રી વજ્રસ્વામિનો શાસનકાળ ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે ઈ. સ. ૨૧ થી ૫૭ નો છે. એટલે તે બન્ને હકીકતના સમયને મેળ ખાતો જરૂર કહી શકાય. એટલે તેજ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોય તો એમ નક્કી થાય છે કે નં ૩ વાળો ગર્દભીલ તેજ જાવડશાહ શેઠનો જમાતૃ થતો હતો

એક બીજી સંભાવના પણ વિચારી લેવી રહે છે. વજ્રાચાર્યનો સમય ઇ. સ. ૨૧ થી ૫૭ નો છે એટલે તેમના સમકાલીન તરીકે નં. ૪ અને નં ૫ ના ગર્દભીલ રાજાઓ પણ કહી શકાય. અને તે બેમાથી પણ એકાદનો સંબંધ, શામાટે જાવડશાહ શેઠની સાથે સગપણથી ન બંધાયો હોય? બનવા જોગ છે પણ તીર્થોદ્ધારના જે કાર્ય કરાયા છે તેનો સમય શ્રી વજ્રાચાર્યના પુર્વાદ્ધમાં છે એટલે તે હિસાબમા લેતા નં ૪ અને નં ૫ ના કરતાં નં. ૩ ની સાથેનો સંબંધ અને પરિચય જાવડશાહને વિશેષ પણે હોવો જોઇએ એમ માનવુ રહે છે

ઉપરના અનુમાન જો સત્ય ઠરે તો નં ૩ અને નં ૫ વાળા બનાવો ગર્દભીલવંશી નં ૩ ના રાજ્યને લગતા ઠરાવવા પડશે

ચોથો મુદ્દો જેની તપાસ કરવી મુલતવી રાખી હતી તે હવે વિચારીએ. ધારના રાજાની કુંવરીને કોઈ ગર્દભ વેરે પરણાવ્યાની વાયવ્ય પ્રાંતોમા ચાલી રહેલી દંતકથાને લગતો તે છે. વાયવ્યપ્રાંતમા પ્રથમમાં પ્રથમ જો કોઈ ગર્દભીલની સત્તા જામવા પામી હોય તો તે ઉપરમા સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે નં ૫ વાળાનીજ છે. અને જ્યારે દંતકથામા કોઈ ગર્દભવેરે પરણાવવાની—નહી કે આપણા રાજાવેરે પરણાવવાની —હકીકત છે ત્યારે એમ નક્કીજ થયુ કહેવાય કે તે

ગામનું નામ પડ્યું છે એટલે સમન્વય છે કે તે સમયથીજ શત્રુંજય પર્વતની તળેટી, જુનાગઢથી ખસેડીને તે સ્થાને આણવામા આવી હશે.

(૯૨) આ બનાવોનો સમય જૈનસાહિત્ય ગ્રંથોમા વિક્રમ સંવતની આદિનો જણાવ્યો છે એટલે કે ઈ સ. પૃ. ૫૭ બાદ દશ પંદરેક વર્ષમા તે સર્વે બન્યાનુ ગણી લેવાશે. તેમ ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્ય નાકાનિનું મરણ ઇ. સ. ૩ મા અને શક શાલિવાહન-વિક્રમાદિત્ય (જુઓ પૃ. ૩૪ ની ટી. નં. ૧૦ તથા ૧૨) નું મરણ ઇ. સ. ૬ (જુઓ પુ ૫ મા અંધ્રપતિની વંશાવળી)મા છે, જ્યારે વજ્રસ્વામિના નેતૃત્વમા જાવડશાહ શેઠે શત્રુંજયનો તીર્થોદ્ધાર કરેલ છે તેનો સમય ઇ. સ. ૫૦ લગભગ છે; એટલે સાબિત થશે કે વજ્રસ્વામિના પૂર્વે ૨૫-૫૦ વર્ષે રાજા વિક્રમ, શાલિવાહન તથા જૈનાચાર્યો પાદલિપ્ત, નાગાર્જુન અને આર્યખપુટ થઇ ગયા છે.

(૯૩) ઉપરમા પૃ. ૪૩-૪૪ જુઓ.

(૯૪) આ સ્થિતિ સૂચવે છે કે, તે સમયે લગ્ન

દતકથા પ્રચલિત થવાનો સમય વહેલામા વહેલો ન ૫ ના સમયે થયો હોવો જોઇએ એટલે ગર્દભવંશે ધાર રાજાની કન્યા પરણાવવાની હકીકત તો નં. ૫ ની પહેલાના કોઇ રાજાના કાળે બની ગઇ હોવી જોઈએ. અને ઇતિહાસના પરિચયથી આપણે જાણી ચૂકયા છીએ કે તે ગર્દભીલરાજા અન્ય કોઇ નહીં, પણ આ ગર્દભીલવંશનો આદિ પુરુષ અને શકારિ વિક્રમાદિત્યનો પિતા ગંધર્વસેન ઉર્ફે દર્પણ રાજા હતો.

આ પ્રમાણે હવે આપણે પાંચે બનાવની તપસીલ તપાસી લીધી કહેવાય તેઓનું પરિણામ ટૂંકમા એમ નોંધી શકાય કે તેમાંના પ્રથમ, દ્વિતીય, અને ચતુર્થ મુદ્દાઓ ગર્દભીલવંશી નં. ૫ વાળા રાજાને લગતા છે, જ્યારે તૃતીય અને પંચમ મુદ્દાઓ ગર્દભીલવંશી નં ૩ વાળા રાજાના સમયના છે. આ સિવાય બીજુ કાંઇ, આમાના કોઈ રાજવીઓ વિષે જાણવામા આવ્યુ નથી એટલે આપણે તેમના વૃત્તાંતો સમાપ્ત થયા લેખીશું.

વિક્રમચરિત્રનો રાજ્ય વિસ્તાર

આપણા સ્થાપિત નિયમ પ્રમાણે ગર્દભીલવંશના વર્ણનના અંતેજ તેમના પ્રત્યેક રાજાઓના રાજ્ય વિસ્તારનો ખ્યાલ આપત. પણ તેમને લગતી વિશેષ હકીકત જ્યાં ઉપલબ્ધ ન થતી હોય ત્યા સ્વતંત્ર પરિચ્છેદ તે માટે ન રોકતા યથાસ્થાને તે હકીકત જણાવી દેવીજ રહે છે, તેથી અત્ર તે લખીશું.

રાજા ગર્દભસેન. દર્પણ, ક્ષહરાટ નહપાણની પાછળ તુરતજ અવંતિપતિ થયો હોવાથી, સ્વભાવિક રીતે તેની સત્તાનો સર્વ પ્રદેશ તેને વારસામા મળી ગયો ગણાય. પણ નહપાણનો ખરો ગાદીવારસ તેનો જમાઈ રૂષભદત્ત હતો, એટલે તેની સત્તા તળે જે જે પ્રાંતો હતા તે સર્વે તેણે પચાવી પાડયા હતા, જેથી ગંધર્વસેનના હિસ્સે બહુ જુજ પ્રદેશજ રહ્યો હતો. તેમ તેનો રાજ્યકાળ એટલો બધો અલ્પસમયી નીવડયો છે કે રાજ્યવિસ્તારવા જેવો અવકાશ પણ તેને મળ્યો નહોતો. જ્યા કાંઈક ગાજગાદી ઉપર ઠરીઠામ બેસવાનો વખત આવ્યો હતો ત્યા તો પોતાનાજ અવિચારી કૃત્યને લીધે તેને આતમક્લેશ માટે તૈયાર થઈ જવુ પડયુ હતુ પરિણામે શક પ્રજાનું ગાજ્ય અવંતિ ઉપર નિર્માણ થયુ હતુ, જે સર્વ હકીકતથી આપણે પરિચિત થઈ ગયા છીએ આ શક પ્રજાની અતિ જુલ્મભરી રાજનીતિને લીધે તેમના હાથમાથી તો, ઉલટુ તેમણે રાજા ગર્દભીલ પાસેથી મેળવેલી ભૂમિમાનો પણ મોટો ભાગ સરી ગયો હતો એટલે-કે તેઓ નામશેષ જમીનનાજ સત્તાધારી રહ્યા હતા પણ જેવી શકારિ વિક્રમાદિત્યે અવંતિની ગાદી કબજે કરી, કે તેણે આસ્તે આસ્તે ગાજ્યની હદ વિસ્તારવા માંડી હતી. અને સૌથી મોટો પ્રદેશ તો તેણે શાહીવંશી રૂપલદત્તના પુત્ર દેવણુકને હગાવી કરીને પોતાની આણમા મેળવી લીધો હતો, એટલે પરિણામ એ આવ્યુ હતુ કે, રાજા નહપાણના મરણ સમયે જેટલો પ્રદેશ અવંતિની સત્તામા હતો, તેટલો સઘળો વ્યવહારૂરીતે આ વિક્રમાદિત્યના કબજામા આવી ગયો હતો અથવા ટૂંકમા એમ કહીએ કે આખો મધ્ય હિંદુસ્તાન—પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી—તેની આણમા હતો તો તે વાસ્તવિક કહેવાશે. આ ઉપરાંત અન્ય ભૂમિ તેને મેળવવા જેવુ રહેતુ નહોતું, કેમકે દક્ષિણ આખામા ગર્દભીલવંશ સાથે પરમ મૈત્રી ધરાવતા અંધ્રપતિઓની હાક વાગી રહી હતી જ્યારે આખાયે ઉત્તર હિંદમા ઇન્ડો–પાર્થિઅન્સ શહેનશાહનો ઝંડો ફરકી રહ્યો હતો તેમ પોતાની હકુમતમા આવેલ પ્રદેશની વસ્તી, પૂરા થયેલ શક પ્રજાના રાજ અમલથી એટલી બધી ત્રાસીને બેહાલ બની ગઇ હતી કે પ્રથમ તો તેને આંતરિક સુલેહ અને શાંતિ તથા વ્યવસ્થા કરવાનીજ જરૂરીઆત હતી; એટલે તે કામમાંજ તેણે પોતાની સર્વ શક્તિ અને સમય રોકી દીધા હતા. પરિણામે તેનો રાજકાળ જોકે બહુજ દીર્ઘકાલી નિવડયો હતો, અરે કહો કે આપણી મર્યાદામા અંકિત થતા સર્વે ભારતીય રાજાઓમા તેનો નંબર પહેલો

ગ્રંથથી જોડાવાને વર્ણભેદ આડો આવતો નહીં. વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયો લગ્નથી જોડાઇ શકતા હતા.

કે બીજો પણ મૂકી શકાય તેવો હતો, છતા તે બહુ ભૂમિવિસ્તારની સાધના કેળવી શક્યો નહોતોજ, તેમ વળી જે શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો વારસો તેણે પોતાના પુત્રને સોંપ્યો હતો, તે તેણે નિભાવ્યે રાખ્યો હતો એટલે તેના સમયે પણ વિસ્તારવૃદ્ધિ તો થવા પામી નહોતીજ આ પ્રમાણેની સ્થિતિ નં. ૫ વાળો ગર્દભીલ અવંતિપતિ બન્યો ત્યાંસુધી જળવાઇ રહેવા પામી હતી. તેટલામા તેના નશિબે જોર કર્યું દેખાય છે તાજેતરમાજ ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોંડાફારનેસ પોતાની હિંદી રાજધાની મથુરા તથા તક્ષિલા ખાલી કરીને ઇરાન તરફ ઉપડી ગયો હતો એટલે તે પ્રાંતો ખરી રીતે રાજા વિહીન બની ગયા હતા તેથી વિક્રમચરિત્ર ગર્દભીલને ઉત્તરહિંદ તથા પંજાબના પ્રાંતો પોતાના અવંતિના સામ્રાજ્યમા ભેળવી લેતા બહુ મુશ્કેલી પડી નહીં. જે હકીકત આપણે ઉપરમા અનેક વખત પુરવાર થયેલી લેખાવી ગયા છીએ. હવે તેણે પંજાબ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવી દીધા પછી, હિંદના સ્વર્ગ તરીકે ઓળખાતી કાશ્મિરની ભૂમિ ઉપર પદસંચાર કરવાની ઇચ્છા થઇ અને તે પણ મેળવી લીધા હતા બાદ ત્યાં પોતા તરફથી વહીવટ ચલાવવા એક મંત્રિગુપ્તનામના સૂબાની નિમણૂક કરી આપી હતી સારાંશ કે, વિક્રમચરિત્રના રાજકાળના અંતે સારાયે ભારતવર્ષમાં માત્ર બેજ સામ્રાજ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વિંધ્યાચળની ઉત્તરે ગર્દભીલવંશી અને તેની દક્ષિણે શાતવહનવંશી સામ્રાજ્ય આ સમયે હિંદની ઉત્તરે અડોઅડના પ્રદેશ ઉપર કુશાન નામની એક પ્રજાનો ઉદય થઇ ગયો હતો. તેમના સરદાર કડફસીઝ પહેલો તથા બીજો એમ બન્નેએ મળીને હિંદુકુશ પર્વતને ફરતો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો હતો તેમજ અફગાનિસ્તાનનો જે ભાગ ઇન્ડોપાર્થિઅનને તાબે હતો તેમાનો પૂર્વ તરફનો કેટલોક ભાગ-એટલે કાબુલના અને ચિત્રાલના પ્રાંતો પણ જીતી લીધા હતા હવે તેઓ પોતાના કદમ હિંદમાં લબાવવાને તલપાપડ બની રહ્યા હતા. પણ વિક્રમચરિત્રની સત્તાની સામે ઝઝુમવાને તેઓ પૂરતા સામર્થ્યવાન નહોતા એટલે હિંદની સીમા બહાર અટકીને રાજ્ય ચલાવવાનો તેમને સંતોષ ધારણ કરવો પડયો હતો. તેટલામા ઈ. સ. ૯૩માં રાજાવિક્રમચરિત્રનુ મરણ નીપજ્યું. તે પછી શુ શું બનાવ બનવા પામ્યા હતા તે આપણે નીચે જણાવેલા ગર્દભીલપતિઓનાં વૃત્તાંતે ઉતારીશું.

નં. ૬-૭ ના બે રાજાઓ તથા નં. ૮ ભાઇલ્લ નં. ૯ નાઇલ્લ અને નં ૧૦ નાહડ

આ પાંચે રાજાઓનો રાજ અમલ કુલે ઈ સ. ૯૩ થી ૧૪૧ સુધી ૪૯ વર્ષ સુધી ચાલ્યો હોવાનું નીકળે છે. એટલે પ્રત્યેકનો અમલ દશ દશ વર્ષ પર્યંત ટક્યો કહી શકાશે. આવા અલ્પકાલી રાજાઓના સમયમાં ઘણા મહત્ત્વના કે પરાક્રમના બનાવો નોંધાયાની ભાવના આપણે સેવી શકીએ નહીં પણ તેઓ પોતાના પૂર્વજોની કારકીર્દિને જો સભાળી રાખે તો તેટલુયે ગનીમત લેખાય. છતા કહેવુ પડે છે કે તેઓના ભાગ્યમાં તેટલુ નિર્માણ થવાનુ પણ સરજાયલું હોય એમ દેખાતુ નથી

કાશ્મિરવાળા મંત્રિગુપ્ત સૂબાનું શુ થયુ હતું તે વિશે ક્યાય ઉલ્લેખ થતો વચાયો નથી; સંભવ છે કે ઉપર જણાવેલા કુશાનવંશી સરદારોના હાથે કે તેમના વારસદારોના હાથે પરાજય પામીને તે આ પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્ય થવા પામ્યો હશે. કુશાન સરદાર કડફસીઝ બીજાનું મરણ થતા લગભગ ઇ. સ. ૧૦૦ ના અરસામાં તેનો યુવાન અને મહત્ત્વાકાંક્ષી પુત્ર કનિષ્ક તેની ગાદીએ બેઠો હતો. તે મહત્ત્વાકાંક્ષી હોવા સાથે પરાક્રમી પણ હતો તેમ વળી પોતાને ચીનના શહેનશાહ જેવો સત્તાશાળી લેખાવવાની(૯૫) ઇચ્છા પણ ધરાવતો હતો. તેણે હિંદમાં પ્રવેશ કરી દઇને પંજાબ અને કાશ્મિર ઉપર સ્વામિત્વ મેળવી આગળ વધવા પણ માડયું હતુ; અને પોતાના પચીસેક વર્ષના અમલમાં આખો ઉત્તર હિંદ તથા રાજપુતાના જીતી લઇ, ઇન્ડો પાર્થિઅન્સની પેઠે મથુરામા ગાદી પણ સ્થાપી દીધી હતી. એટલે તેટલા પ્રમાણમાં

(૯૫) આ હકીકતની પ્રતીતિ પૃ ૪મા તેનું વૃતાત લખતી વખતે થશે; કે જે મૂનમાને મૂનમા તે પોતાના પ્રમાસ

ગર્દભીલ રાજાઓની રાજ્યહદ સકુચિત બની ગઇ કહેવાય. અને બીજાપક્ષે કુશાનવશી માટે એમ કહી શકાય કે યોનપતિ મિનેન્ડરના સમયે જે જે પ્રદેશ ઉપર તેની સત્તા જામી પડી હતી તેટલી-બલ્કે કાશ્મિરના વધારા સાથે-સર્વ જમીન ઉપર આ કનિષ્ક પહેલાની હકુમત જડએસલાક થઈ ગઈ હતી. તેમજ મિનેન્ડરે જે પ્રદેશ ઉપર (રાજપુતાના-મધ્યદેશ) પોતાના ક્ષત્રપ તરીકે ક્ષહરાટ ભૂમકને નીમ્યો હતો તેવીજ રીતે આ કનિષ્કે પોતાના ક્ષત્રપ તરીકે ધ્યમો-તિકને નીમ્યો હતો કાળ જતા કનિષ્ક પહેલાની ગાદીએ તેનો ભાઇ વશિષ્ક, હુવિષ્ક, ઇ. આવ્યા હતા ને આ બાજુ ક્ષત્રપ ધ્યમોતિકના સ્થાને તેનો પુત્ર ચષ્ઠણ આવ્યો હતો તેવામા ઇ. સ ૧૪૨ ની સાલ આવી પહોચી,[૯૬] અને કુશાનવશી રાજાઓની સત્તામા મહત્ત્વના ફેરફાર થવા માંડયા હતા. તે તકનો લાભ લઇ મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણે પોતાની સત્તાવાળા રાજપુતાના પ્રદેશની પાસેના અવતિ દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને અવતિપતિ ગર્દભીલવશના અંતિમ બાદશાહ નાહડને મારી કરી પોતે અવતિપતિ બન્યો આ પ્રમાણે ગર્દભીલવશની સમાપ્તિ થઇ ગઇ

વૃત્તાતના પરિચ્છેદના અંતે તેમના ધર્મ વિશે માહિતી જણાવતા રહીએ છીએ. એટલે અહી તે માટેનો સ્વતત્ર પારીગ્રાફ લખી શકત; પણ વિક્રમાદિત્ય શકારિનુ વૃત્તાત લખતાજ તેના ધર્મ વિગે ચર્ચા થઇ ગઈ છે (જુઓ પૃ ૪૩) અને તેમા ઇસારો કરી દેવાયો છે કે આખા ગર્દભીલવશી રાજાઓનો ધર્મ પણ તેજ હતો એટલે હવે ફરીને તેનું પુનરાવર્તન કરવા આગત્યતા રહેતી નથી

આદરી રહ્યો હતો તેવામા તેનું ખૂન થવા પામ્યું હતું.

(૯૬) કદાચ આ આકને એક બે વરસ આવેપાછે કરવો પણ પડે. વધારે સલામત નીવડે તેવો આક હમણા તો નક્કી કરીને કામ લેવાનું ઠરાવ્યું છે.

પ્રથમ ખંડ

અષ્ટમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

સમય-કાળ ગણના

(૧) મહાવીર સંવત (૩) ક્ષહરાટ સંવત

(૨) ચેદિ સંવત (૪) વિક્રમ સંવત

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

સમય-કાળ ગણના (ચાલુ)

(૫) માલવ સંવત (૬) શક સંવત

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ટૂંકસાર :—તે સમયના ત્રણે ધર્મોના સાહિત્ય ગ્રંથોમાં કાળગણના માટે અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિની આપેલી સમીક્ષા, તથા હિંદમાં દેશીપરદેશી ભૂપતિઓએ તે માટે કરેલી રીતનો આપેલ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—

વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના વિશે વિદ્વાનોનું રજુ કરેલ મતવ્ય—સવત સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે છતાં તે વ્યક્તિ કોણ? ને ક્યારે થઇ હતી? તે હજુ સુધી નક્કી કરાતું ન હોવાથી, લગભગ દશેક વિદ્વાનોના વિચારોનુ અક્ષરશઃ અવતરણ રજુ કરી, તે ઉપર ચલાવેલ વિવાદ અને તેમાંથી તારવી કાઢેલ રહસ્ય—છેવટે તેમણે રજુ કરેલ શંકા પરત્વે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ થી એક હજાર વર્ષ સુધીમાં વિક્રમાદિત્ય અને ભોજદેવ નામની થયેલ બારેક જેટલી વ્યક્તિઓ તથા તેમનો સમય શોધી કાઢી, તેમાંના કોને શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહી શકાય તેની કરી આપેલી સપૂર્ણ ખાત્રી તથા તેના સમયનો પાકે પાયે કરી આપેલો નિરધાર—

વિક્રમ સવત્સર અમુક વખત સુધી વપરાતો બધ પડયો છે તેનાં કારણોના અનુમાનની લીધેલ તપાસ તથા પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ સંવતના નામઠામ આપ્યા વિના તેની સાથે માત્ર જોડેલ આંકડા ઉપરથી નીપજતી મુશ્કેલીઓનો આપેલ ખ્યાલ—તેમજ ખુદ વિક્રમ સંવતની આદિ માટે રજુ થયેલ બે આંક વચ્ચેના ભેદનો આપેલ ખુલાસો—

સમય-કાળ ગણના=Dating of Events

પ્રવેશિકા

અમુક હકીકત કે અમુક બનાવ ક્યારે બનવા પામ્યો હતો એમ મોઘમ વર્ણવવામા આવે તેના કરતા તે અમુક રાજાના રાજ્યે કે અમુક વર્ષમા બન્યો હતો એમ જો લખવામા આવે તો તે હકીક-તની સત્યતા વિશે વાચનારના મન ઉપર વધારે વિશ્વાસપાત્ર છાપ પડે છે. આવી રીતે બનતા બના-વોની કાળ-નિર્ણયસૂચક પદ્ધતિ, જુદાજુદા સમયે તેમજ જુદાજુદા રાજ્યે ભિન્નભિન્ન હોવાનું માલમ પડે છે.

પ્રાચીન ભારતીય ઈતિહાસમા આવી કાળગણુ-નાને સવત્સર શબ્દ લગાડવામા આવતો હતો. હિંદી શાસ્ત્રોમા, તેવા એક બે સવત્સરના નામો ઈતિહાસ આલેખતા વપરાયા હોય એમ દેખાય છે તેમના નામ યુધિષ્ઠિર સવત અને લૌકિક સવત્સર છે. યુધિષ્ઠિર સવતનું બીજુ નામ કલિયુગ સવત પણ છે, પરંતુ આ સંવતો એટલા બધા પ્રાચીન સમયે વપરાશમા હતા કે આપણા આ પુસ્તકના વર્ણનના સમયની સાથે તેઓનો સબંધ જોડી બતાવવો ઉચીત લાગતો નથી. જેથી તેમને લગતી માહિતી અત્રે આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પુસ્તકના ઈતિહાસ વર્ણનની કાળ મર્યાદા ઈ. સ. પૂ ૯૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીની આપણે ઠરાવી છે તે સમયે ભારતમા મુખ્યપણે પ્રજામા બે જ ધર્મ જાણીતા હતા. અલબત વચ્ચગાળે ઈ. સ. પૂ. ની છઠ્ઠી શતાબ્દિથી બૌદ્ધધર્મ નામે ત્રીજા ધર્મનો ઉદય થયો હતો અને પ્રજાનો કેટલોક ભાગ તેનો અનુયાયી બન્યો હતો પણ અશોકવર્ધન નામે એક રાજાના અમલે જ માત્ર તે રાજધર્મ તરીકે વિશેષ પ્રગતિમાન તરીકે આગળ તરી આવ્યો હતો. તે સિવાય અન્ય રાજવીના હસ્તે તેને પ્રોત્સાહન મળ્યું નથી. તેમ તેનો પ્રચાર વિશિષ્ટ પ્રકારે સિલોનમા[1] જ થવા પામ્યો હતો. એટલે ભારતીય પ્રજાને તેનો લાભ વિશેષ મળ્યો નહોતો આવા સંયોગોમા આપણે તે ધર્મનું નામ, આ પરિચ્છેદમા વર્ણવવાના વિષય પરત્વે ન જણાવીએ, તો[2] તે વિષયને અન્યાય કરવા જેવુ થઈ પડશે નહી એટલે જણાવવાનુ કે બેજ ધર્મ આગળ પડતા હતા. એક હિંદુધર્મ અને બીજો જૈનધર્મ. આ હિંદુધર્મના મૂળપ્રણેતા બ્રાહ્મણો મનાય છે, અને તેમનો ધર્મ મુખ્યત: વેદગ્રથોને અનુસરતો હોઇ તેમના ધર્મને વૈદિક નામથી સબોધાય છે. એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ની આઠમી સદીમા એક વૈદિક અને બીજો જૈનધર્મ-એમ બેજ ધર્મનું અસ્તિત્વ હતુ.

ઉપરમાં જે બે સંવતના નામો આપણે જણાવી ગયા છીએ તે સાધારણ રીતે વૈદિક ધર્મના પુસ્તકોમાં, વપરાશમા હતા અને તેનુ કારણ મારી ધારણામા આ પ્રમાણે આવે છે. કલિયુગના સમયનો પ્રારભ તેમની માન્યતા મુજબ મહાભારતનુ મશહુર યુદ્ધ શરૂ થયુ ત્યારથી થયો છે. વળી આ મહાભારત યુદ્ધના યોદ્ધાઓને-પાડવો તથા કૌરવો-તેમજ તેમના સહાયક નરવીર યાદવોને તેઓ વૈદિક મતાનુયાયી માને છે.[3] વળી આ યુદ્ધમા જે પક્ષ વિજયી નીવડયો છે તે પાડવો હતા, અને તેમાની એક વ્યક્તિ જે વિશેષ વિશિષ્ટતા ધરાવતી માલમ પડી છે તે ધર્મરાજા ઉર્ફે યુધિષ્ઠિર મહારાજ હતા. એટલે આ યુદ્ધને આશ્રયીને જે સંવત ચલાવવામા આવ્યો છે તેનું નામ તેમણે યુધિષ્ઠિર સવત્સર પાડયુ. અથવા તે સમયથી કલિયુગનો

(૧) જુઓ નીચેનુ ટી ન. ૨.

(૨) અહીં સવત્સરની ચર્ચા કરવાની છે. આ બૌદ્ધધર્મ ઉપરથી બુદ્ધ સવત ચલાવાયો છે. પણ તેનું મહત્વ સિલો-નના રાજપ્રકરણમાજ જોવામા આવે છે. ભારત દેશમા જો તે જણાયુ હોય તો કેવળ અશોકવર્ધનના રાજ્યકાળેજ બન્યુ છે.

ભારતીય પ્રજામા તે ધર્મનો પ્રભાવ કેટલેક અંશે પડયો હતો તેથી કરીને પ્રજાએ ઉપયોગમા પણ લીધો હતો. પરંતુ તે સામાન્ય બનાવ ન લેખાય.

(૩) આ ધર્મનો મુદ્દો-એટલેકે તેઓ કયા ધર્મના અનુયાયી હતા-તેની ચર્ચા આ પુસ્તકની મર્યાદાક્ષેત્રની બહારની વાત ગણાય. તે વાતને આપણે સ્પર્શ કરવાનો નથી.

પ્રારભ થયેલ હોવાનું માની, તેને કલિયુગ સંવત્સરનું નામ પણ આપ્યુ. આ પ્રમાણે વૈદિક પુસ્તકોમા કાળગણનાના કાર્ય માટે યુધિષ્ઠિર સવતનો ઉપયોગ વિશેષતઃ કરવામા આવ્યો છે આવી સ્થિતિને લીધે વૈદિક આમ્નાયના ગ્રંથોમા તો માર્ગ સરળ થઈ ગયો જણાય છે પણ જૈન સપ્રદાયના ગ્રંથોમા સ્થિતિ અતિ વિષમ છે.

જૈનધર્મના પુસ્તકોમા સામાન્યત. કોઇ સવત વાપરવાની પૃથા અસ્તિત્વ ધરાવતી જોવામા આવતી નથી બહુમા બહુ તો જે કાંઈ સમયની નોધ તેઓ બતાવે છે, તે એટલા પુરતી જ કે તેમના ફલાણા ફલાણા તીર્થંકરના વારામા[4] અમુક બનાવ બન્યો હતો. આવા એકેક તીર્થંકરના વારાનો સમય પણ કેટલીયે સખ્યાના વર્ષનો હોય છે. જેથી આવા મોઘમ સમયમા બનેલી હકીકતને, ભલે પછી તે તદ્દન ઐતિહાસિક તત્ત્વપૂર્ણ અને સત્ય હોય છતા, વર્તમાનકાળના ઇતિહાસકારો તેને તે સ્થિતિમા તેનો સ્વીકાર કરી લેવાને જરા આચકો ખાય છે' તેટલા કારણથી ઇતિહાસની દષ્ટિએ જૈન ઇતિહાસના આલેખનની આ ખામી જ રહી ગઇ દેખાય છે જે સમયથી આ પુસ્તકના વર્ણનનો પ્રારભ કરાયો છે તે ઇ સ. પૂ ની ૯ મી સદીમા તો તેમના બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનો વારો[5] ચાલતો હતો, તે બાદ એકાદ સદીએ ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથનો વારો શરૂ થયો હતો ત્યાંથી માંડીને તે ઠેઠ, તેમના છેલ્લા એટલે ચોવીસમા તીર્થંકર શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણ થયુ ત્યા સુધી[6] જે જે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બનવા પામી છે તે સર્વેને, ઉપરના બનાવેલા તેમના નિયમ પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથના વારામા તે બનાવો બન્યા હોવાનુ જણાવીને નોંધ લીધી છે અને મહાવીરના નિર્વાણબાદ તેમનો સવત ચલાવવાનુ યથાર્થ વિચાર્યુ છે જો કે આ પદ્ધતિ (મહાવીર સવતના વપરાશની) પણ હજુ, ગ્રથ વિશેષમા વર્ણન કરતા કરતા વપરાતી હોય એમ સર્વથા જોવામા આવતી નથી, તેમ રાજનીતિના અગે કે રાજવહીવટના દફતરમા, તવારીખ સાચવી રાખવાની બાબતમા પણ તે વપરાઈ હોય તો, તેનો પત્તો મેળવવાનુ કોઈ સાધન પ્રાપ્ત થયુ નથી છતા તે સમયના જે કોઇ છૂટાછવાયા શિલાલેખ મળી આવે છે, તેમા[7] આ મહાવીર સવતનો નિર્દેશ[8] કાંઇક કાંઇક થયેલ વાચવામા આવે છે, એટલે આપણને પ્રતીતિ

(૪) વારો એટલે સમય, વેળા; જેમ અત્યારે કોઈ સંસ્થાના કાર્યવાહક તરીકે તેના વિદ્યમાન પ્રમુખને, ફરીને બીજો પ્રમુખ ન નિમાય ત્યા સુધીના સમય માટે, તે સસ્થાના કાયમી પ્રમુખ ગણવામા આવે છે; તેમ એક તીર્થંકરના નિર્વાણકાળથી, તે પછીના અન્ય તીર્થંકરનો સમય ન આવી પહોંચે ત્યા સુધીના કાળને "પૂર્વના તીર્થંકરનો વારો" એવો શબ્દ વપરાય છે (વળી વિશેષ માટે ટી, નં. ૬ જુઓ.)

(૫) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૩૭ તથા મથુરાનગરીના પરિશિષ્ટમા શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીનેમિનાથ સંબધી વિવેચન

(૬) અથવા વધારે સ્પષ્ટપણે કહેવાની જરૂર લાગે તો જણાવવાનું કે, મહાવીરને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ અને ધર્મોપદેશ તમણે શરૂ કર્યો ત્યા સુધીના સમયને "શ્રીપાર્શ્વનાથનો વારો" એવી સજ્ઞાથી ઓળખી શકાય.

(૭) આવા શિલાલેખમા બે ત્રણના નામો જણાવીશું (૧) ચક્રવર્તી ખારવેલનો હાથીગુંફાનો શિલાલેખ, જેમાના આકને વિદ્વાનોએ મૌર્ય સવત્સર હોવાનુ માન્યું છે. પણ તે વાસ્તવિક નથી તે આપણે તે તે પ્રસગોનું વર્ણન કરતા જણાવીશું. (૨) મહારાજા પ્રિયદર્શિને કોતરાવેલ સહસ્રામનો શિલાલેખ પણ, આ પ્રકારનોજ લેખી શકાય (કાંઇક ખ્યાલ માટે પુ. ૨ મા તેનું વૃત્તાંત જુઓ; વિશેષ અધિકાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનુ જીવન ચરિત્ર જે મારી તરફથી પ્રગટ થવાનુ છે તેમા આપવામા આવશે). (૩) શ્રી. ગૌરીશકર હીરાચદ ઓઝાએ બહાર પાડેલ મથુરાના શિલાલેખોમા પૃ ૨ ઉપર લખેલ ગામના લેખનુ વર્ણન જુઓ. જેમ ઉપરમા શિલાલેખી પુરાવા છે તેમ સિક્કાથી પણ મહાવીર સવત ચાલુ થયાનુ સાબિત કરી શકાય છે. (જુઓ પુ ૨ પૃ. ૯૧ થી ૯૩ સુધીનુ વર્ણન તથા ટીકાઓ; ખાસ કરીને ટી. નં. ૭૦-૭૧).

(૮) 'મહાવીર સવત' એવા શબ્દો તેમા સ્પષ્ટપણે લખાયલ નથી પણ સર્વ હકીકતનો સબંધ મેળવતા તે પ્રમાણે હોવાનુ નક્કી થાય છે. (જ્યારે ટી. નં. ૭ મા નોંધેલ ન. ૩ ની બાબતમા વધારે સ્પષ્ટ છે.)

મળે છે કે તેવો કોઇ સંવત વપરાશમાં લેવાતો તો હતો જ[9] પરંતુ તેને એક નિયમ તરીકે દરેક શિલાલેખ ઉભો કરનારે વાપર્યો હોય એમ બન્યુ દેખાતું નથી. એટલે આપણી મુશ્કેલી તો પાછી જેવી ને તેવી ઉભી રહેતી જ માલૂમ પડે છે. પરંતુ એટલું હજુ જોવામા આવે છે કે, કેટલાક રાજકર્તાઓએ, પોતાના રાજઅમલમા બનતા બનાવોને, પોતાના ગાદીએ આટલામાં વર્ષે તે બન્યા હતા એમ જણાવ્યુ છે[10] એટલે કેટલેક દરજ્જે સમય વિશે નિર્ણય ઉપર આવવાને તે હકીકત સહાયક થઈ પડે છે ખરી પણ જ્યા સુધી અમુક પદ્ધતિ સર્વમાન્ય ન થાય અને સર્વથા તેને અનુસરવામા ન આવે ત્યાં સુધી આપણો માર્ગ તદ્દન સરળ થઈ શકતો નથી પૂર્વના જૈનધર્મી રાજકર્તાઓએ આવી કોઈ પદ્ધત ગ્રહણ કરી લાગતી નથી. તેનુ કારણ એમ ધારી શકાય છે કે, તેઓ એક તો પોતાની કીતિની આ પ્રમાણેની જાહેરાત, વિશેષપણે બહાર ગવાયા કરે તે ઇચ્છતા નહીં હોય; તેમ વળી બીજુ, તે સમયે આવા ઐતિહાસિક કાર્યની મહત્ત્વતા પીછાણવામાં પણ આવી નહીં હોય

આવી સ્થિતિ મહાવીર પછી લગભગ ત્રણ સદી સુધી તો જૈન ધર્માનુયાયીઓએ ચલાવી લીધી જણાય છે. પણ જેમ જેમ કાળ આગળ વધતો ગયો અને હિંદુસ્તાન ઉપર પરદેશી આક્રમણો શરૂ થયાં તથા આપદે તેવી પ્રજાના સહવાસમાં હિંદીઓને આવવું જ પડયું, તેમ તેમ તવારીખ નોંધવાની અને તેને માટે તારીખનો નિર્ણય કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થવા લાગી. આવા પરદેશી આક્રમણકારોમાં સૌથી પ્રથમ યવન બાદશાહ અલેકઝાંડર હતો જો કે હિંદની સરહદ ઉપર તો ઇરાનના શાહોના હુમલાઓ આ અલેકઝાંડર પૂર્વેની બે ત્રણ સદી ઉપર થઈ ગયા હતા પણ તેને હિંદના આંતરિક વહીવટની સાથે સંબંધ કે નિસબત ન હોવાથી આપણે તેને ગણત્રીમા લીધા નથી અલેકઝાંડર પછી તેના સહધર્મીઓ કેટલાક આવ્યા છે પરંતુ તેમને હિંદી તવારીખ જાળવી રાખવાની અગત્યતા કદાચ લાગી પણ ન હોય એટલે તેમણે કોઈ તારીખ ટાંકી જ નથી. છતાં જો તેમને તેવી જરૂરીયાત લાગી હોત, તોયે તેમના દેશમાં વપરાતો કોઈ સંવત્સરજ તેમણે વાપર્યો હોત. એટલે પ્રથમમા પ્રથમ જો કોઈ હિંદી પ્રદેશના રાજકર્તાએ—પછી તે હિંદી હો કે અહિંદી હો—સંવત્સરનો ખરી રીતે અને સામાન્યપણે ઉપયોગ કરવા માંડયો હોય, તો મારી નજરમા તે ભૂમક ક્ષહરાટ અને તેનો પુત્ર નહપાણ દેખાઈ આવે છે. તેમણે

---

(9) C A R. pref. CXC—With the silver coins of Chasthan, begins the use of patronymics which is the chief characteristic of this dynasty and which together with the regular practice of dating the coins, has made it possible to restore the outlines of its geneology and chronology with remarkable completeness=કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૯૦;—ચષ્ટણના રૂપાના સિક્કામા પિતૃકુળની વપરાશનો આરંભ થયો છે. તે (પદ્ધતિ) આ વંશ માટે ખાસ લાક્ષિણક છે. સાથે તેમણે જે નિયમપૂર્વક સાલ નોધવા માંડી છે, તેથી તો તે, વંશાવળી તથા સમયાવળી બન્ને અમુક રીતે સંપૂર્ણ બનાવવામા ઉપયોગી થઇ પડી છે. (મારૂ ટીપણ—આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આ લેખકના મત પ્રમાણે ચષ્ટણના સમય સુધી એટલે કે ઈ. સ. ના આરંભ સમય સુધી, કોઈ વંશે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો નહીં હોય. માત્ર ધર્મ પ્રવર્તકનોજ સંવત ચાલતો હશે. જેમ વિક્રમાદિત્યે સંવતની શરૂઆત કરેલી, તેમ તેની દેખાદેખીમા ચષ્ટણે તથા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ પણ આરંભ કર્યો હશે. કદાચ દ્વેષમાને દ્વેષમા વિક્રમ સંવત નાબુદ પણ કરી નાખ્યો હોય. એટલે સંવત ચલાવવાનુ પ્રથમ માન જેમ વિક્રમને ખાતે નોધવું પડશે, તેમ ધર્મપ્રવર્તક કે તેના સંવત્સરની મહત્તાને ઓછપ આપવાનુ શરૂ કર્યાનુ કલંક પણ તેને શીરેજ ચોટશે. વિક્રમ સંવત્સર જે કેટલોક વખત વપરાતો અદૃશ્ય થયો છે તેનું કારણ પણ આવી રીતે અન્ય સંવત્સરોની ઉત્પત્તિ થવાને લીધેજ સમજી શકાય તેમ છે. (આગળ જુઓ)

(10) શિલાલેખમા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તથા હાથીગુફાના લેખમા સમ્રાટ ખારવેલે આવી પદ્ધતિ વાપરી છે.

સિક્કામા ત્રૈકૂટવંશી રાજાઓએ પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે (જુઓ પુ.૩ પૃ.૪૦૩ નં.૧૦૩-૧૦૪ સિક્કાનું વર્ણન.)

પોતાનો ક્ષહરાટ સંવત[11] શરૂ કર્યો હતો. વળી તે સંવત્સરનો ઉપયોગ તેના જેવા અન્ય અહિંદી ક્ષત્રપોએ,[12] કે જેમણે હિંદના જુદા જુદા ભાગ ઉપર અધિકાર ભોગવ્યો હતો, તેમણે પણ કર્યો છે એમ આપણે જોઈ ગયા છીએ[13] છતાં કહેવું પડશે કે સાર્વભૌમ જેવી સત્તા ધરાવતો કોઇ અવંતિપતિ જેવો રાજા થયો હોય અને તેવા ગજવંશીએ નિયમિત રીતે સંવત્સરનો ઉપયોગ કર્યે રાખ્યો હોય, તેવો કોઈ પણ દૃષ્ટાંત ઇતિહાસને પાને મ. સ. ૪૭૦=ઈ. સ. પૂ ૫૭ સુધી નોંધાયો હોવાનું શોધી શકાતું નથી.

આટલું લાંબુ વિવેચન કરવાની મતલબ એ છે કે વૈદિક ગ્રંથોમાં જેમ ઈતિહાસ આલેખન પરત્વે યુધિષ્ઠિર[14] કે કળિયુગ વા લૌકિક સંવત્સરનો નિર્દેષ કરાયો હતો, તેમ જૈનગ્રંથોમાં કોઈ માર્ગ નિયમતરીકે અખત્યાર કરાયો જ નહોતો. આ સ્થિતિ ઈ સ. પૂ. ૫૭=મ. સ. ૪૭૦ સુધી ચાલુ રહી હતી, પણ હવે તો અનેક જાતની પ્રજા—આર્યાવર્તની તેમજ બહારની—હિંદમાં આવીને વસવાટ કરી રહી હતી. તેમજ બનાવો પણ એક પછી એક, એવા ઝપાટાભેર બન્યે જતા હતા કે તે દરેકને જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા પણ દીસતી જતી હતી. એટલે નવા યુગ પ્રવર્તકની કેમ જાણે રાહજ જોવાતી ન હોય, તેમ પરદેશી એવી શક પ્રજાનું રાજ્ય અવંતિ ઉપર નિર્માણુ થયું. તે બાદ પ્રજાને કેવા કેવા પ્રકારની હાડમારીઓ અને હાલાકીઓ વેઠવી પડી હતી તેનું કાંઈક દર્શન આપણે આગળ કરી ગયા છીએ. એટલે સામાન્ય પ્રજા જે અવસર પ્રાપ્તિની તીતિક્ષા ધરાવી રહી હતી તે સ્વભાવિક રીતે આવી ચડી, અને તેના સુયશનો કળશ રાજા વિક્રમાદિત્યને શીરે ઢોળાયો ત્યારથી તે શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહેવાયો અને તેના નામ ઉપરથી જે સંવત્સરનો પ્રારંભ થયો તેને સંક્ષિપ્તમાં વિક્રમ સંવતનું નામ અપાયું આ પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં સંવત્સર ચલાવનાર જો કોઈ ભૂપતિ પ્રથમ પાક્યો હોય તો તે આ વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલ જ સમજવો રહે છે. જો કે ડો. કીલ્હોર્ન આ બાબતમાં સત્ય જ વદે છે કે, Samvat (संवत) and Sam (सं) may be used for the years of any era, and only in quite modern times are those terms by the Hindus themselves employed to distinguish the Vikram from Saka years. In fact the words वर्ष and संवत्सर are synonymous and such differentiation can hardly be exact—કોઈ પણ સંવતના વર્ષ દર્શક માટે संवत અને सं. વાપરી શકાય, જો કે વર્તમાનકાળે ખુદ હિંદુઓજ શકસંવતથી વિક્રમ સંવતનો ભેદ પારખવાને તે શબ્દો વાપરતા થયા છે વાસ્તવમાં તો वर्ष અને संवत्सर બને સમાર્થી શબ્દો

(૧૧) જુઓ. પુ. ૩ તેમના વૃત્તાંતે.

(૧૨) ભૂમક, નહપાણે, પોતાના સત્તાપ્રદેશ નાસિકના શિલાલેખોમા રાજુવુલે, પાતિક મથુરા અને તક્ષિલાના પ્રદેશમા; (જુઓ પુ ૩ મથુરાલાયન પીલર કેપીટલનો શિલાલેખ.)

(૧૩) નં. ૧૨મા ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહના નામ જણાવવામા આવ્યા નથી. તેના બે કારણો છે એક તો તેમનો સમય ભૂમક, નહપાણ વિગેરે પછીનો છે તેથી તેમને પ્રથમ વાપરનાર તરીકે લેખાવી ન શકાય; વળી બીજું કારણ એ છે કે તેમણે કોઇ સંવત વાપર્યો જ નથી તક્ષિલાના તામ્રપત્રમા જે આંક વપરાયો છે તે ભૂલથી વિદ્વાનોએ મોઝીઝનો માની લીધો છે. બાકી ખરી સ્થિતિ શું હતી અને તે આંક કેમ અને કોણે વાપર્યો છે તેની ચર્ચા મે પુ. ૩ મા જણાવી દીધી છે. (જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૨૩૮-૯) એટલે જાણુ થશે કે તે સંવત પણ ક્ષહરાટ સંવત જ હતો

(૧૪) શુંગવંશી રાજાઓ જો કે વૈદિક મતાનુયાયી હતા તેમજ તેમના પ્રખ્યાત રાજપુરોહિત મહાશય પતંજલી જેવા પ્રખર વૈદિક ભૂષણરત્નાલકારની વિદ્યમાનતા હતી, છતા તેમણે યુધિષ્ઠિર સંવતનો ઉપયોગ કર્યો હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાતું નથી તેથી માનવાને કારણ રહે છે કે રાજા યુધિષ્ઠિર અને પતંજલી ભિન્નભિન્ન મતાનુયાયી હોવાનું તે સમયે પણ ધરાતુ હશે (રાજા કલ્કિ-અગ્નિમિત્રે મથુરાનો વાડવાસ્તૂપ તોડી નાખ્યો હોવાથી તેને પણ વિષ્ણુ-કૃષ્ણ-ભક્ત અથવા વૈદિકમતાનુયાયી હોવાનું, ધારી નહિ લેવા વિષેનું અનુમાન સરખાવો પુ ૩. પૃ. ૨)

છે; અને તેવો (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો) અર્થ ભેદ ભાગ્યે જ વ્યાજબી ગણી શકાય. અન્ય વિદ્વાનો આ બાબતનું સ્પષ્ટિકરણ કરતાં જણાવે છે કે[૧૫] The term Samvat does not apply exclusively to the era of Vikramaditya. Colebrooke first corrected this erroneous supposition in regard to the Bhupal dynasty, the Samvant of the Gour Inscriptions, Col. Todd in regard to Vallabhi Samvat and Kirkpatrick in regard to Newar era (A. D. 880) of Nepal=સંવત શબ્દ ખાસ ખાસ કાંઈ વિક્રમાદિત્યના સંવત માટે જ વપરાતો નથી. ગૌર શિલાલેખમાંના ભૂપાલ વંશના સંવત સબંધીની ભ્રામક માન્યતા પ્રથમમાં મિ. કૉલબ્રુકે ભાગી હતી; તેજ પ્રમાણે કર્નલ ટોડે વલ્લભી સંવત પરત્વેની અને મિ કર્કપેટ્રીકે નેપાલના નેવાર (ઈ. સ ૮૮૦ સંવત પરત્વેની) સંવત ભૂલ ભાગી હતી[૧૬].

ઉપર પ્રમાણે વિક્રમ સંવતના પ્રારંભનો ઇતિહાસ જાણવો સમસ્ત ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગમા–એટલે ઉત્તર હિંદમા–જ્યા જ્યા હિંદી રાજાનો અમલ હતો ત્યા ત્યાં લગભગ સર્વત્ર આ સંવત્સરનો ઉપયોગ થવાની શરૂઆત થઈ ગઈ જ્યારે દક્ષિણ હિંદમા વળી જુદી જ સ્થિતિ પ્રવર્તતી થઈ હતી તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું

જે સમયનું આલેખન આ પુસ્તક માટે આપણે ઠરાવ્યું છે તે એક હજાર વર્ષના કાળમાં હિંદની ભૂમિ ઉપર ચારેક સંવત્સરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યાનું મને જણાયું છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે **(૧) મહાવીર સંવત** (૨) **ચેદિ સંવત**[૧૭] (૩) **ક્ષહરાટ સંવત** અને (૪) **વિક્રમ સંવત** આ નામો તેમના વપરાશ માટેના સમયના અનુક્રમવાર પ્રમાણે ગોઠવ્યાં છે. તેમાંનો નં. ૧, ૨, અને ૪ એમ ત્રણ સંવત્સરો હિંદી પ્રજાના છે. જ્યારે માત્ર નં. ૩ એક અહિંદી પ્રજાનો છે. વળી નં. ૧ અને નં. ૩ની ઉત્પત્તિ તથા વપરાશ વિષેની માહિતી કાંઇક અંશે ઉપરમા જણાવી ગયા છીએ તેમજ તે વિષેની અન્ય કાંઈ વિશેષ જણાવવી બાકી રહેતી નથી. બાકીના નં, ૨ વિષે જ્યારે ચેદિવંશનો ઇતિહાસ લખીશું (જે આગળ ઉપર આલેખવાનો છે) ત્યારે જણાવવામા આવશે. એટલે નં. ૪ વાળા વિક્રમ સંવત્સરને લગતું જ વર્ણન કરવું અત્ર બાકી રહે છે,

વિક્રમ સંવત

આ વિક્રમ સંવત્સરના સ્થાપકના નામ વિષે જો કે બહુ મતભેદ તો નથી જ, છતાં કિંચિત્ અંશે છે તો ખરો જ. વળી અલ્પ સમય સુધી ચાલુ રહીને તે લુપ્ત થઈ ગયાનું અને પાછો પુનર્જીવન પામ્યાનું જણાયું છે એટલે તેની સત્યાસત્યતા વિષે પણ અનેક વિભ્રમો પેદા થયા છે. ઉપરાંત તેની આદિના સમય માટે પણ મતમતાંતરો પ્રચલિત થયેલ નજરે

(૧૫) જુઓ. ઇ. એ. પુ. ૨૦. પૃ. ૪૦૪; ઇ. એ. પુ. ૩૭. પૃ. ૪૬ પ્રીન્સેપ્સ ઈન્ડિયન એન્ટીક્વીટીઝ યુસફુલ ટેબલ્સ પુ. ૧ પૃ ૫૭૫

(૧૬) એટલે એમ અર્થ સમજવો કે જે ભૂમિમા જે સંવત્સર ચાલતો હોય તેનો નિર્દેશ કરવા માટે માત્ર સંવત્સર શબ્દ જ જણાવાય. પરંતુ કયો સંવત્સર તે કહેવાય (એટલે કે તેનું વિશેષનામ જે હોય તે) તે અધ્યાહાર રાખે, [આ પદ્ધતિની વપરાશ જૈન સંપ્રદાયના લહિયાઓએ પણ પોથી લખવામા કરેલ છે; છતા તેનો ઉકેલ કરનારાઓ અજાણ હોવાથી તેવા સંવત્સરના આંકને વિક્રમ સંવત્ માની લઈ કામ ચલાવ્યે રાખ્યુ છે; જેથી ઘણી કદર્થના ઉભી થવા પામી છે; આવા દષ્ટાંતો અનેક છે, પણ એક બે અત્ર માત્ર દર્શાવીશ; દેવર્દ્ધીગણી ક્ષમાશ્રવણનો કાળ ૫૧૦ અને હરિભદ્ર સૂરિનો કાળ ૫૮૫ વિક્રમ સંવત્ તેઓએ ગણાવ્યો છે જ્યારે તે છે બીજોજ સંવતસર—તો પછી હાથીગુફામા અને સહસ્ત્રામના ખડકલેખમાના આંકને 'મહાવીર સંવત્' માનવામા કાંઈ હરકત નજ આવી શકે]

વળી આગળ ઉપર ટી નં. ૩૨ જુઓ.

(૧૭) ઉદાહરણ માટે હાથીગુંફાના લેખમાની છઠ્ઠી પંક્તિ જુઓ.

પડે છે કેટલાક તેને વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારંભથી જ ગણાતો શરૂ થયાનું માને છે, ત્યારે કેટલાકોએ તે બાબતમાં શંકા ઉપસ્થિત કરી છે આ પ્રમાણે વિષય એક છતાં, તેના અનેક અંગો વિષે ભિન્નભિન્ન મત નોંધાએલ છે, જેનો વિસ્તૃતપણે વિચાર કરવાની જરૂર દીસે છે તેથી તે તે વિષયમાં પડેલ અનેક વિદ્વાન શોધકોનું અને ઈતિહાસવિત્તોનું આ સવત્સરની ઉત્પત્તિ વિષે તેમજ તેના પાલન અને અનુસરણ વિષે શું મતવ્ય છે તે રજુ કરવુ પડશે, તથા તે ઉપર આપણા વિચારો–વિવાદ અને ચર્ચારૂપે–જણાવવા પડશે તેમ કોઈ વખત તેમની ભ્રાંતિનું નિરસન પણ કરવુ પડશે; કે જેથી આખા વિષયનો નિર્મળ સ્ફોટ આવી રહે, અને પરિણામે વાચકવર્ગની ખાત્રી થઈ જાય કે વિક્રમ સવતનો ઉપયોગ કરવામાં પૂર્વની પ્રજાએ કોઈ જાતની–વિદ્વાનોએ માની લીધી છે તેવી–ગફલતી પણ કરી નથી તેમ સમયવર્તીને વ્યવહારૂ ડહાપણ વાપરવામા ઉણપ પણ આવવા દીધી નથી

બીજી વાત–આ વિક્રમસવત્સરની સાથે બીજા એક બે સવત્સરો એવી રીતે સમાગમમા આવીને અંદરોઅંદર ગુંચવાઈ ગયા છે કે તેની પણ માહિતી જો આપી હોય, તો તે સર્વેને એક બીજાથી છૂટા પાડવાની અને ખરૂં તારતમ્ય સમજવાની વાચકવર્ગને સરળતા થઈ પડે, એવુ લાગવાથી તેની પણ થોડીક હકીકત આપવા ઈચ્છા થઈ છે જો કે તેવા સવત્સરો આપણા આ પુસ્તકના વર્ણનક્ષેત્રની મર્યાદા બહાર જાય છે જ, છતા ઉપરનો આશય બળવત્તર દેખાવાથી તેટલી છૂટ લેવા માટે ક્ષમા ચાહું છુ આ બે સંવત્સરોમાના એકનુ નામ-માલવસવત છે અને બીજાનુ નામ શકસવત્સર છે. તેથી કરીને આ બન્ને વિશે સૌથી છેવટે અને તે પણ બને તેટલી ટૂક હકીકત આપીનેજ સતોષ ધરીશુ. આ ઉપરાંત એક બીજો સવત્સર પણ ઉત્તર હિંદમાં ઇ સ પૂ ૮૦ ની આસપાસ શહેનશાહ મોઝીઝ અથવા તેના વારસદાર અઝીઝ પહેલાના સમયે પ્રવર્ત્યો હોય, એવી માન્યતા કેટલાક વિદ્વાનો ધરાવે છે પરતુ તેનું નામ પણ શકસંવત્સર હોવાથી અત્રે તો આટલો અંગુલીનિર્દેશ કરીને, તે વિશેની વિશેષ માહિતી શકસવત્સરનું વર્ણન કરતા જ લખવી એમ ઉચિત ધાર્યું છે

હવે આપણે વિક્રમ સંવત્સરની ખરી વિગત ઉપર આવી જઇએ તપાસ કરીશું તો માલૂમ થશે કે, દરેક સંવત્સરની સ્થાપના કોઈપણ મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવ બન્યાના સ્મરણ તરીકેજ[૧૮] કરવામાં આવેલ હોય છે પછી તે બનાવ ભલે રાજકીય હોય, ધાર્મિક હોય કે સામાજીક હોય, તેને અંગે કાંઈ ફેરફાર રહેતો નથી. આ સંવતનું નામ જ્યારે 'વિક્રમ સવત્સર' રાખવામાં આવ્યું છે ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સવત્સરને કોઈ વિક્રમ–વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિસાથેજ સબંધ હોવો જોઇએ; અને તેની સ્થાપના, તે વિક્રમાદિત્યના જીવનમાના કોઈ મહત્ત્વ ભરેલા બનાવ સાથે સકલિત થયેલ હોવી જોઈએ હવે આપણું કર્તવ્ય છે કે, તે વિક્રમાદિત્ય કોણ હતો? ક્યારે થયો? અને તેના જીવનનો તે મહત્ત્વશીલ બનાવ કયો હતો? તે સર્વ હકીકત શોધક બુદ્ધિ અને પદ્ધતિએ વિચારવા જેવી છે

તે વિક્રમાદિત્ય કોણ હતો તે પ્રથમ વિચારીએ. સર્વ કોઈ એટલે દરજ્જે તો સહમત છે કે વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ શકારિ હતુ તેથી તેને શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામથી પણ ઇતિહાસકારો ઓળખાવે છે.પરંતુ તે ક્યારે થયો અથવા તો કયા વશનો હતો અથવા તેવી નામધારી કોઈ વિશેષ વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ હોય તો તેમાંથી કઈ વ્યક્તિ આ સવતસ્થાપક હોઈ શકે, તે બાબતની અદ્યાપિ પર્યંત નિશ્ચિતપણે અભિપ્રાય

તે કોણ?

(૧૮) કો. આ. રે પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૬૨, પારા. ૧૩૫ The foundation of an era must be held to denote the successful establishment of the new power rather than its first beginnings or the down-fall of any=કોઈ નવી રાજસત્તાની શુભ શરૂઆત કે અન્યની પડતી સ્થિતિ સૂચવવા કરતા, તે (નવી) રાજસત્તાના ફતેહ પૂર્ણ કાર્યનુ દર્શન કરાવવાજ કોઈ સવત્સરની સ્થાપના લેખાવી જોઈએ.

ઉચ્ચારાયો નથી; જેથી આપણે તે પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ઊંડાણમાં ઉતરવા પૂર્વે, ભિન્ન-ભિન્ન વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો રજુ કરીશું અને તે ઉપરથી ચર્ચાનો ઉહાપોહ કરી કંઈ પણ તારતમ્ય શોધી કઢાતુ હોય તો તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશુ અને તેમ કર્યા પછી, જે જુદીજુદી વ્યક્તિઓ વિક્રમાદિત્ય નામની થઈ ગઈ છે, તેની સમાલોચના કરીશું. તે બાદ છેવટે સંવતની સ્થાપના માટેનો મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવ કયો હોઈ શકે તથા તે સવત હિંદના કયા ભાગમા વિશેષ પ્રચલિત છે તેની સામાન્ય ચર્ચા કરીશું.

શકારિ સિવાય તેના બીજાં પણ બે ત્રણ નામો જણાયાં છે. એક વિક્રમસેન છે બીજુ વિક્રમસિંહ[૧૯] પણ છે. જ્યારે અમરકોષમાં તેનું નામ શુદ્રક[૨૦] જણાવાયું છે આટલું કહીને આપણે હવે અનેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયની સમાલોચના કરીશું.

(૧) એક લેખક જણાવે છે કે[૨૧]–Chandragupta II Vikramaditya A. D. 389–414 finally crushed the Sâka power of Ujjain–India tradition does not make any distinction between the first Vikramaditya and the second. It regards the supposed founder of the era, which began in B. C. 57, and the royal patron of Kalidas, who lived more than four hundred years later as one and the same person=ચદ્રગુપ્ત બીજા–વિક્રમાદિત્યે[૨૨] (ઈ. સ. ૩૮૦-૪૧૪) ઉજ્જૈન મુકામે શક સત્તાને હમેશ માટે કચરી નાંખી–પ્રથમ અને દ્વિતીય વિક્રમાદિત્ય વચ્ચેના તફાવતની કાઈજ ઓળખ હિંદી દંતકથામાં દર્શાવાઈ નથી–તેના નામનો જે સવત ઈ. સ. પૂ. ૫૭મા આરભાયો છે તેના સભવિત સ્થાપક, તથા જે કાલીદાસ તેની પાછળ ચારસો વરસે થયો છે તેના આશ્રયદાતા, એમ બન્ને વ્યક્તિ એકજ દેખાય છે." એટલે આ કથનના લેખકની માન્યતા

(૧૯) એશિઆટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૯. પૃ. ૧૨૨.

(૨૦) જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨ આંક ૧ પૃ. ૬૪–૬૫ "From Amarkosha we learn that Shudraka, Hala and other kings had the title of Vikramaditya=અમરકોષથી આપણને જાણ થાય છે કે, શુદ્રક, હાલ અને અન્ય રાજાઓનું બિરૂદ પણ વિક્રમાદિત્ય હતુ. (મારૂ ટીપણ--એટલે સાબિત થાય છે કે રાજા હાલનું નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતુ જ).

બાકી શુદ્રક વિશે અમરકોષકારના પોતાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે. This Shudraka may be said to have founded the Vikrama era in B. C 58 by defeating the Sakas of Malwa. Tradition is strong in ascertaining that Vikramaditya defeated alien Sakas near Karur and established his era=આ શુદ્રક વિશે કહી શકાય છે કે, તેણે માળવાના શકને હરાવીને ઈ સ પૂ. ૫૮ મા વિક્રમ સંવતની સ્થાપના કરી હતી--કારૂર નજીક શકને વિક્રમાદિત્યે હરાવ્યા અને પોતાના સવતની સ્થાપના કરી એવી ખાત્રી આપતી દંતકથા બહુ જોરશોર ચાલે છે

(૨૧) કે. હિ. ઇ. પૃ. ૫૩૩.

(૨૨) વિક્રમાદિત્ય શબ્દનો અર્થ કરતા કે. હિ. ઇ ના લેખકે તેજ પૃષ્ઠ ઉપર જણાવ્યું છે કે—

Vikramaditya "The sun of Might", It is hopeless to attempt to discriminate between the elements, which may be historical and others which are undoubtedly romantic in the great cycle of legends, which has gathered round the name or rather the title of Vikramaditya The Sun of the Might may be kings at different periods and in different countries of India may have been so styled, while it is possible–nay even probable that there may have been a Vikramaditya, who expelled the Sakas from Ujjain=વિક્રમાદિત્ય=વિક્રમ : પરાક્રમ અને આદિત્ય–સૂર્ય = પરાક્રમનો પૂંજ · પરાક્રમનો સૂર્ય . વિક્રમાદિત્યના નામની બલ્કે તે બિરૂદની સાથે દંતકથાનો જે મહાપ્રવાહ લાગી પડયો છે, તેમાના રોમાંચક તત્ત્વો એક બાજુ, અને બીજી બાજુ ઐતિહાસિક તત્ત્વો, તે બેને પારખી કાઢી છૂટા પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો નીરર્થક છે. 'પરાક્રમના સૂર્ય' તેવા નામ ધારી, હિંદના જુદા જુદા ભાગમા જુદા જુદા,

એમ છે કે (અ) ચદ્રગુપ્ત બીજો ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય, જે ગુપ્તવશી સમ્રાટ છે અને અવતિપતિ પણ છે, તેણે ઇ. સ ૩૮૦ થી ૪૧૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને તેણે જ શકપ્રજાને હમેશને માટે કચરી નાંખી હતી. તેજ વિક્રમાદિત્યથી ખરી રીતે વિક્રમસવત્સરની સ્થાપના કરવામા આવી છે (બ) પણ હિંદીપ્રજાએ એક તેવોજ નામધારી બીજો વિક્રમાદિત્ય, જે ઇ સ પૂ ૫૭મા થયો છે તેના નામે વિક્રમસવત શરૂ કરાયાનો યશ અર્પી દીધો છે અને તેમ કરીને (ક) આ બે વિક્રમાદિત્ય વચ્ચેનો ભેદ હિંદુશાસ્ત્રો પૂરી રીતે પીછાણી શકયા નથી

[મારૂ ટીપ્પણ–ગુપ્તવશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત બીજાનુ નામ વિક્રમાદિત્ય હતુ તે ખરી વાત છે. તેમજ તેણે અવતિપતિ ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપોને હરાવીને અવંતિની ગાદી મેળવી હતી તે પણ ખરીજ વાત છે. આ ઉપરથી લેખક મહાશયે તે ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપોને શક પ્રજા લેખી કાઢી હોય એમ સમજાય છે. પણ ઇતિહાસ કહે છે કે[૨૩] શકપ્રજાનું નિકદન તો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએજ ઇ સ. ૭૮મા કાઢી નાખ્યુ હતું, એટલે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તો પછી ઇ સ.ના ઠેઠ ચોથા સૈકામા પાછી શક પ્રજા આવી કયાથી ? તે લેખકનુ કથન સાચુ માનવુ ? કે શિલાલેખની હકીકત સાચી માનવી ? બાકી ખરી વાત તો એમ છે કે, ચષ્ઠણ પોતેજ શક નહોતો.[૨૪] તેમ શક પ્રજાના પણ બે વિભાગ હતા તેમાની ખરી શકપ્રજાનું નિકદન ગર્દભીલ વશી વિક્રમાદિત્યે ઇ. સ. પૂ ૫૭મા કાઢી નાખ્યુ છે[૨૫] જ્યારે બીજી શકપ્રજા, જે શકપ્રજાનો હિંદી વિભાગ ગણાય અને જેને ઇતિહાસકારોએ ઇન્ડોસીથીઅન્સ તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેનો વિનાશ, રાણીશ્રી બળશ્રીના પૌત્ર ગૌતમિપુત્ર શાતકરણીએ કરી નાંખ્યો છે.[૨૬] આ પ્રમાણે બે વખતે મળીને, શકપ્રજાનુ નામ સુદ્ધાત પ્રતિહાસમાથી ભૂસી જઇને હમેશને માટે અદશ્ય થઈ ગયુ છે. એટલે ઇ સ ના ચોથા સૈકામા શકપ્રજાનુ પુન અસ્તિત્વ કલ્પવુ તે, વધ્યાને પુત્ર હોવાનું કહેવા સમાન ગણાય આ ઉપરાત બીજી તો ઘણી દલીલો ગુપ્તવશી ચદ્રગુપ્તની વિરૂદ્ધ જાય તેવી છે પણ ઉપરના ફકરામાં ટાકેલા શબ્દોથી તે પર હોવાને લીધે, તેની ચર્ચામા ઉતરવુ દુરસ્ત ગણાય નહીં. એટલે સાબિત થઈ શકે તેમ છે કે, ગુપ્તવશી ચંદ્રગુપ્ત બીજાને, ન કહી શકાય શકારિ વિક્રમાદિત્ય કે ન કહી શકાય વિક્રમસવતનો સ્થાપક તેમ હિંદીપ્રજાએ પોતાના ઉપકારક પુરૂષને પોતાના હૃદયમા ધારી રાખવાના કાર્યમા ભૂલ ખાધી છે એમ પણ નહી કહેવાય]

(૨) એક બીજા લેખક પોતાનું મતવ્ય નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છે[૨૭] This Aziz the first has been placed in about B C. 58; and it appears therefore that the era referred to, in the Taxilla inscription is the Vikram era, beginning in 58 B C, which was founded perhaps to commemorate the accession of Aziz I= આ અઝીઝ પહેલાનો સમય આશરે ઇ. સ પૂ. ૫૮ ઠરાવાયો છે એટલે માનવુ રહે છે કે, તક્ષિલાના લેખમાં જણાવેલ સવત, વિક્રમનો સંવત છે. જેની આદિ

સમયે અનેક રાજાઓ થયા હશે, છતા સભવ છે–બલ્કે શકય પણ છે કે, એક એવો જ વિક્રમાદિત્ય થયો હશે કે જેણે ઉજૈનીમાથી શકને હાકી કાઢયા હોય. [મારૂ ટીપણ—આ બાબત આપણે આગળ વિચારવાની છે એટલે હાલ તુરત તે ઉપર કાઇ વિવેચન કરવા જેવુ રહેતું નથી.]

(૨૩) જુઓ રાણીશ્રી બળશ્રીએ કોતરાવેલ નાસિકનો શિલાલેખ (પુ ૩. પૃ ૨૦૨)

(૨૪) જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૨૧૭ થી ૨૨૨ ઉપર નહપાણ અને ચષ્ઠણની જાતિની સરખામણીવાળી હકીક્ત.

(૨૫) જુઓ ઉપરમા સપ્તમ ખડે ત્રીજા પરિચ્છેદે પૃ. ૩૩-૩૪ ની હકીકત.

(૨૬) જુઓ પુ. ૩ પૃ ૩૬૯ ઉપર રૂષભદત્તના શાહી વશના અંતવાળું નિવેદન.

(૨૭) જ બો. બ્રે. રૉ. એ. સો. ૧૯૨૮ નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. પૃ. ૬૮ . તથા આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર ટાકેલી દલીલ નં. ૧૦ જુઓ.

ઇ. સ. પૂ. ૫૮માં થઈ છે અને તેની સ્થાપના અઝીઝ પહેલાના રાજ્યાભિષેકના સ્મરણચિહ્ન તરીકે કદાચ કરવામા આવી હોય." આ પ્રમાણે લેખક મહાશયના કથન વિષે, પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરતા મિ. રૅપ્સન કહે છે કે–"The interpretation may well be correct, inspite of the tradition, that the era was founded by Vikramaditya of Ujjain to commemorate the defeat of the Sakas=શકના પરાજયની યાદગીરીમા, ઉજ્જૈનીના વિક્રમાદિત્યે તે સવતની સ્થાપના કરી હતી એમ જોકે દંતકથા ચાલે છે, છતા તે સમજૂતી સત્ય હોવા સભવ છે. એટલે આ બન્ને વિદ્વાન ઇતિહાસકારોના મતથી એમ દેખાય છે કે (અ) શકપ્રજાને હરાવનાર જોકે ઉજ્જૈનપતિ વિક્રમાદિત્યજ હતો ખરો પણ (બ) વિક્રમનો સવત જે ઇ સ. પૂ ૫૮થી શરૂ થયાનો મનાય છે અને જેની નોધ તક્ષિલાના શિલાલેખમા કરવામા આવી છે, તેની આદિ તો અઝીઝ પહેલાના સમયના પ્રારંભથી ગણવાની છે. (ક) વળી કદાચ તેજ સાલમા અઝીઝ પહેલો ગાદીએ બેઠો હશે તેથી, તેની યાદગીરીમાં આ સાલથી તે સંવત્સરની આદિ કરવામા આવી હશે.

[મારૂં ટીપણ–પ્રથમ નજરેજ, એ આશ્ચર્યપૂર્વક લાગે છે કે, શકપ્રજાને હરાવનાર જે ઉજ્જૈનપતિ હોય તેના નામે સંવત્સર ચાલુ થાય કે અઝીઝ પહેલો, જે માત્ર મથુરાપતિ અને તક્ષિલાપતિજ હતો.(પણ જે અવતિપતિ કદી બન્યોજ નથી) તેના નામે અને તેના સ્મરણ માટે તે સવત્સર શરૂ થાય? વળી અઝીઝ પહેલાનું રાજ્ય જ્યારે અવતિના પ્રદેશમા કદાપિ થયુજ નથી ત્યારે શકપ્રજાને હરાવનાર અવંતિપતિને અને મથુરાપતિને લેવાદેવા પણ શુ હોઈ શકે? તેમજ અઝીઝ પહેલો જ્યારે અવંતિપતિજ બન્યો નથી ત્યારે તેને ફાળે શક પ્રજાને હરાવ્યાનુ માન પણ કેમ નોંધી શકાય? આ બધા પ્રશ્નોનો તાત્પર્ય એજ છે કે, આ અઝીઝને પણ, ન કહી શકાય શકારિ, કે ન કહી શકાય વિક્રમસવતનો સ્થાપક; વળી તેની પોતાની કારકીર્દી કદાચ, ઇ. સ. પૂ ૫૮ની આસપાસમા ભલે શરૂ થઈ હોય અને તેટલા દરજ્જે તેટલા પૂરતી હકીકત સાચી ઠગાવી શકાતી હોય, છતા તેમ પણ બન્યું નથી, કેમકે ઈ. મ. પૂ ૫૮મા તો તેના રાજ્યનો આરંભ થવાને બદલે અંત આવ્યાનું નોંધાયું છે.[૨૮]].

(૩) એક બીજા વિદ્વાન લેખક[૨૯] કહે છે કે. In general, the Hindus know but of one Vikramaditya, but the learned acknowledge four; and when written authorities examined, they were found no less than eight or nine. Those, who reckon four heroes of that name, agree only about two The first Vikramaditya was he, after whom the period is demonstrated; the second is Raja Bhoja–સામાન્ય રીતે હિંદુઓને એકજ વિક્રમાદિત્યનો પરિચય છે, પણ વિદ્વાનોને ચારની જાણ છે, પરતુ જ્યારે ગ્રંથો તપાસીએ છીએ ત્યારે તો તે નામની વ્યક્તિઓ આઠ કે નવથી ઓછી દેખાતી નથી. આ (વિક્રમાદિત્ય) નામના, ચાર વીરપુરૂષ થયાનુ જેઓ સ્વીકારે છે તેઓ બે વિશે તો એકમત છેજ. તેમાનો પહેલો તે વિક્રમાદિત્ય છે, કે જેના ઉપરથી સંવતની ઓળખ થવા પામી છે, જ્યારે બીજો (વિક્રમાદિત્ય) તે રાજા ભોજ છે." એટલે કે આ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે (અ) હિંદુપ્રજાને મન તો એકજ વિક્રમાદિત્ય થયેલ છે. (બ) જ્યારે વિદ્વાનો અને પડિતો તેવા ચાર વિક્રમાદિત્ય થયાનું માને છે. (ક) પણ ગ્રથોનું સશોધન કરવાથી તો વળી આઠ કે નવ વિક્રમાદિત્યો થયાનું નીકળે છે. (ડ) છતાં જેઓ ચાર વિક્રમાદિત્યો થયાનુ માને છે, તેમણે આપેલાં તેમના વૃત્તાતો જો મેળવીએ, તો આ ચારમાથી બે જણની હકીકત જ ઠીકઠીક મેળ ખાતી જણાય છે. તેમાનો એક, વિક્રમ સવતનો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય પોતે

(૨૮) જુઓ પુ.૩.વ શાખળીના કોઠા પૃ.૧૪૫તથા પૃ.૪૦૬

(૨૯) એશિઆટિક રીસર્ચીઝ પુ. ૯. પૃ. ૧૧૭

છે, અને બીજો વિક્રમાદિત્ય, તે જે રાજાભોજ તરીકે ઓળખાયો છે તે છે

[મારૂ ટીપ્પણ–આ વિદ્વાન મહાશયનું કથન હજુ વિચારપૂર્વક અને બહુ જ બારીક અવલોકનથી તારવી કાઢેલુ દેખાય છે તેમણે નથી કોઈને ખોટા પણ ઠરાવ્યા, તેમ નથી સાચા વિક્રમાદિત્યની ભાલ પણ બતાવી, તેમ નથી બીજી વિશેષ ઓળખ પણ આપી, છતા અનેક વિક્રમમાથી જે રાજા વિક્રમભોજ તરીકે ઓળખાઈ ગયો છે તેની પૂર્વે કેટલાક સમયે વિક્રમ-સવત્સરનો ખરો સ્થાપક થઈ ગયો છે, એટલુ તેમના કથનમાથી ગર્ભિત સૂચન નીકલે છે ખરૂ

ઉપરાત તેમણે એમ પણ બતાવ્યુ છે, કે કુલ્લે ચારથી આઠ અને નવની સખ્યામા વિક્રમાદિત્ય નામ-ધારી રાજાઓ હીંદના ભુમિતળ ઉપર થઈ ગયા દેખાય છે. તેમાનો કયો પુરુષ સવત્સરનો સ્થાપક ગણી શકાય તે બાબત પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાથી ચૂપજ રહ્યા છે કદાચ ગર્ભિત અભિપ્રાય એમ તદ્દન ધરાવતા પણ હોય કે, સર્વે વિક્રમાદિત્યમા જે પ્રથમ થયો છે તેજ સવત્સરનો સંચાલક હોય

વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિઓ કેટલી થઈ છે અને ક્યારે થઈ છે તથા રાજાભોજ પણ કેટલા અને ક્યારે થયા છે તે બધુ આપણે આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર જણાવવાનું છે એટલે અહીં તો આટલેથીજ પતાવીને આગળ વધીશુ]

(૪) સર કનિંગહામ સાહેબનો મત[૩૦] એમ છે કે, A cave inscription at Udayagiri of the Samvat year 1093 or A D 1036, couples the name of Chandragupta, with the kingdom of Vikramaditya. In the Raja Tarangini also it is mentioned that Mantrigupta was placed on the throne of Kashmir by Vikramāditya of Ujjain. According to my corrected chronology of the Raja Tarangini, this happened in A D 433. The Śatrunjaya-mahatmya also places (Wilford Researches A, S Bengal IX 156 and Wilso Res A S Beng XV 39 note) the third Vikramaditya in Samvat 466 A D 409=સવત ૧૦૯૩ અથવા ઈ સ ૧૦૩૬ના ઉદયગિરિની ગુફાના એક શિલાલેખમા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યની સાથે ચદ્રગુપ્તનુ નામ જોડાએલુ માલમ પડે છે રાજતરગિણિમા પણ એવી હકીકત મળે છે કે, ઉજ્જૈનીના વિક્રમાદિત્યે કાશ્મિરની ગાદી ઉપર મત્રગુપ્તને નિયુક્ત કર્યો હતો રાજતરગિણિની મેં શુદ્ધ કરેલી વશાવળી પ્રમાણે આ બનાવની તારીખ ઇ સ ૪૩૩ નોંધી શકાય છે. શત્રુંજય મહાત્મ્યમા પણ (જુઓ વીલ્ફોર્ડ કૃત એ. સો બેંગાલનું રીસર્ચીઝ પુ ૯, ૧૫૬ : અને વિલ્સન કૃત એ સો બેંગોલનું પુ ૧૫ ટી ન ૩૯) ત્રીજા વિક્રમાદિત્યનો સમય, સવત ૪૬૬ એટલે ઇ સ. ૪૦૯ બતાવાયો છે " એટલે કે કનીંગહામ સાહેબના મત પ્રમાણે (અ) ઉદયગિરિ પહાડની ગુફામા જે વિ. સ. ૧૦૯૩નો શિલાલેખ છે અને જેમા વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે કોઇ ચદ્રગુપ્ત થઈ ગયા હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે (બ) તેમજ રાજતરગિણિમા ઉજ્જૈનીના જે વિક્રમાદિત્યે પોતાના તરફના પ્રતિનિધિ તરીકે મત્રિગુપ્તને કાશ્મિરની ગાદી ઉપર બેસાર્યાનું વર્ણવ્યું છે તે (ક) તેમજ જે વિક્રમાદિત્યના રાજ્ય અમલે શત્રુંજયમહાત્મ્ય નામનું પુસ્તક રચાયુ હતુ તે એમ કુલ મળીને આ ત્રણે વિક્રમાદિત્યો એકજ વ્યક્તિ લાગે છે કારણ કે રાજ-તરગિણિમા કાશ્મિરના શાસનકર્તાઓની જે વશાવળી પોતે શોધી કરીને શુદ્ધ કરી બતાવી છે,તેમા વિક્રમાદિત્યે નીમેલ મંત્રિગુપ્તનો સમય ઈ સ. ૪૩૩નો આપેલ છે. તથા તે હકીકતને સમર્થન આપનારી અને સ્વતંત્ર સાધન તરીકે ગણી શકાય તેવી વસ્તુ એ છે, કે મિ. વિલ્વર્ડ અને મિ વિલ્સન નામના બે વિદ્વાનોએ પણ શત્રુંજયમહાત્મ્ય નામનું પુસ્તક જે વિક્રમાદિત્યના

(૩૦) જુઓ તેમણે પોતે રચેલું પુસ્તક નામે ધી ભિલ્સા ટોપ્સ પુ. ૧૪૩

રાજ્યે લખાતું હોવાની નોંધ નીકળે છે તેમા તેનો રચનાકાળ ઇ. સ ૪૦૯નો બતાવ્યો છે, એટલે કે જે બે વ્યક્તિઓ એક નામધારી અને એક સમયેજ વિદ્યમાન હોય તે બને વ્યક્તિઓ એકજ હોય એવો સભવ છે આ દલીલો વડે તેઓ સાહેબ, ઉપર વર્ણવેલા ત્રણે પ્રસગોના વિક્રમાદિત્યને એકજ વ્યક્તિ તરીકે માને છે અને તેનો સમય ઈ. સ. ૪૦૯–૪૩૦ની આસપાસનો ઠરાવે છે.

[મારૂ ટીપ્પણ–પ્રથમ તો તેમણે જે સિદ્ધાત રજુ કર્યો છે, કે એક નામધારી બે વ્યક્તિઓ જો એકજ સમયે વિદ્યમાન હોય, તો તે એકજ વ્યક્તિ હોવા સભવે છે, તે સિદ્ધાતજ ભૂલ ખવાડનારો છે. આ ઉપર વિશેષ વિવેચન ન કરતા પુ. ૧. પૃ ૧૮૬ના ટીપ્પણમા આપેલ વંશાવળી તરફજ વાચકવર્ગનું ધ્યાન દોરીશુ. તે જોવાથી ખાત્રી થશે કે, ભોજદેવ નામના બે રાજાઓ એકજ વખતે થયા હોવાથી, ઇતિહાસ કારોએ એકના જીવન બનાવોને બીજાના માની લઇને કેટલો બધો ગોટાળો ઊભો કરી દીધો છે છતાં તેમણે તે સિદ્ધાતને નિશ્ચયપૂર્વક ખરો નહિ માનતા, માત્ર સંભવિત હોવાનું જણાવ્યું છે એટલે તે ઉપર વિવાદ કરવાનુ છોડી દઈશું હવે તેમની બીજી દલીલો તપાસીએ. શત્રુન્જયમહાત્મ્યની રચનાનો મમય (તેમની જે ત્રણ દલીલો છે તે) જેમ તેમણે ટાકી બતાવ્યો છે તેમ ઇ સ. ૪૦૯ નથી જ આ બાબતમાં મેં અનેક પુરાવા આપીને સાબિત કરી આપ્યું છે[૩૧] કે તે ઈ. સ ૪૦૯=વિક્રમ સવત ૪૬૬ નથીજ. જો કે ગ્રથ કર્તાએ તેનો રચનાકાળ ૪૭૭ જણાવેલ છે તે આક વિક્રમ સંવતનો લેખીએ તો ઇ સ. ૪૧૯ લેખાય, નહિ કે ૪૦૯) પણ વાસ્તવમાં તો તે ૪૭૭નો આંક તે વખતે તે પ્રદેશમા ચાલતા માલવ સવતનો છે, નહીં કે વિક્રમસવતનો,[૩૨] અને તેની ગણત્રી કરતાં તેનો સમય વિ સ. ૧૦૬૬ની આસપાસમા આવે છે, કે જે કાળે માલવપતિ ભોજરાજદેવ (જુઓ પુ. ૧. પૃ ૧૮૬ની ટીકામા આપેલું વશવૃક્ષ) ઉર્ફે વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. અને તેમના રાજદરબારે શત્રુન્જ્યમહાત્મ્યના કર્તા જૈનાચાર્ય શ્રી ધનેશ્વરસૂરીજી પોતે, તેમના રાજગુરૂ તરીકે[૩૩] વિદ્યમાન હતા. એટલે કે આ ગ્રંથનો રચિત સમય વિ. સં ૧૦૬૬=ઇ. સ ૧૦૦૯ ની આસપાસનો છે[૩૪] નહી કે ઇ. સ. ૪૧૯ નો, કે ૪૦૯ નો; તેવી જ રીતે તેમની દલીલ ન ૨ ની બાબતમા જણાવવાનુ કે, તેઓ સાહેબે રાજતરગિણિની જે વશાવળી શોધી કરીને મત્રિગુપ્તનો સમય ઇ. સ. ૪૩૦ નો ઠરાવ્યો છે,[૩૫] તેમા તો ઉજ્જૈનપતિ વિક્રમાદિત્યને " શકારિ વિક્રમાદિત્ય " એવુ ચોખ્ખું ઉપનામ આપીને સબોધેલ છે, એટલે વિક્રમાદિત્ય વિશેની બીજી કોઈ પણ કલ્પનાને સ્થાનજ રહેતું નથી. વળી ઉપરમા વર્ણવેલી નં ૧, ૨ અને ૩ની દલીલોમા આપણે ચર્ચા કરીને સ્પષ્ટિકરણ કરતાં સાબિત કર્યું છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય તે બીજો કોઈ નહિ, પણ ગર્દભીલવશી વિક્રમાદિત્યજ છે એટલે સર કનિગહામ સાહેબની ત્રણ દલીલોમાંની છેલ્લી બે, આ પ્રમાણે લુલી પડી જાય છે અને પ્રથમની જે દલીલ છે તેમાં તો માત્ર ચંદ્રગુપ્ત નામની વ્યક્તિ, વિક્રમાદિત્ય રાજ્યે થઈ હતી એટલુંજ બતાવ્યું છે.

---

(૩૧) જુઓ, ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતું માસિક ' નામે જૈન ધર્મ પ્રકાશ પુ. ૪૩ સવત ૧૯૮૪, ફાલ્ગુનનો અંક ૧૨ મો, પૃ. ૪૨૦ થી ૪૨૪.

(૩૨) ઉપરમા આપેલ ટી. નં. ૧૬ ની હકીકત સરખાવો એટલે આ બાબતમા પણ કેમ અને કેટલો અનર્થ થવા પામ્યો છે તેની સમજણ પડી જશે.

(૩૩) સોલકી વશના ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળના સમયે શ્રી હેમચદ્રાચાર્યનું સ્થાન જે હતુ તે સ્થાન માલવપતિ ભોજદેવના સમયે આ ધનેશ્વરસૂરિજીનુ હોવાનું સમજવું રહે છે.

(૩૪) આસપાસ શબ્દ એટલા માટે લખવો પડયો છેકે, માલવ સવતની આદિ ક્યારે થવા પામી છે તેનો નિર્ણય હજુ બરાબર કરી શકાયો નથી. (જુઓ આગળ ઉપર આજ ખડે તેનું વર્ણન.)

(૩૫) આ મત્રિગુપ્ત વિશે ઉપરમા પૃ. ૪૦–૪૧ જુઓ. ત્યા તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૫૩ થી ૯૩ સુધીનો ઠરાવ્યો છે; તથા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ પૃ. ૭૧ ઉપર દલીલ ન. ૫મા કર્યું છે તે જુઓ.

પણ તે ચદ્રગુપ્ત રાજા હતો કે કોઇ સામાન્ય-સાધારણ પુરૂષ હતો, તેમજ તે બનેને, એટલે કે વિક્રમાદિત્યને અને ચદ્રગુપ્તને કાંઈ સબંધ હતો કે કેમ, તે વિષે જરાપણ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. એટલે તે દલીલ ઉપર બહુ મોટો મદાર બાંધીને આગળ વધવુ સલાહકારક લાગતું નથી.]

(૫) મિ. થોમસ નામના વિદ્વાન લખે છે[૩૬] કે - As there were many Vikramadityas, so probably there were many Sakaris, Every frontier encounter with the Scythians, which did not result in absolute defeat of the Indian forces, would under the usual terms of oriental hyperbole, entitle the local monarch to the honorary appellation of "Foe of the Scythians, and whatever may have been the real effect of the vaunted success of Vikramadityas' arms against the Sakas-now conclusively dated in A. D. 78-જેમ વિક્રમાદિત્ય અનેક છે તેમ શકારિ પણ અનેક હોવા સંભવ છે[૩૭] શક લોકો સાથેની દરેક સરહદી લડાઇ, કે જેમાં હિંદી લશ્કરની સપૂર્ણ હાર થઈ નથી હોતી, તેમા સ્થાનિક રાજવીને, પૌર્વાત્ય અતિશ્યોક્તિની હમેશની સામાન્યપદ્ધતિ પ્રમાણે 'શકારિ'નું માનવતુ બિરૂદજ લગાડવામાં આવે છે — અને શક સામેની લડાઈ, જે હવે નક્કીપણે ઇ સ ૭૮ મા બન્યાનું ગણાય છે, તેમાં વિક્રમાદિત્યના લશ્કરની ભપકા ભરેલી ફતેહનું ગમે તે પરિણામ આવેલું ગણાય, તોયે વળી તેજ લેખક અન્ય ઠેકાણે[૩૮]પોતાનો વિચાર જણાવતાં લખે છે કે—The Raja Tarangini, the only Sanskrit Indian history extant, though avowedly local in its purpose, gives promise-could we rely on its chronology-of unexpected illustration of the present subject of inquiry, in as much as, it notices a Vikramaditya of Ujjain, specified particularly as Emperor of India, who nominated Mantrigupta to the throne of Kashmir, moreover to extend the coincidences, this Vikramaditya is cited as having previously expelled the Mlechhas and destroyed the Sakas= રાજતરંગિણિ, જે એક જ સસ્કૃત હિંદી ઈતિહાસનું બચત પુસ્તક છે અને જેનો આશય ચોખ્ખી રીતે સ્થાનિક (વર્ણન કરવાનો) છે-તેમા વર્ણવેલા બનાવ ને વિશ્વાસનીય લેખી શકાતા હોય તો—જેની તપાસ આપણે કરી રહ્યા છીએ, તે પ્રસ્તુત વિષયનો એક અણુધાર્યોજ-અલક્ષિત દૃષ્ટાંત આપે છે, કેમકે તેમાં ઉજેનીના એક વિક્રમાદિત્ય, જેને ખાસ કરીને હિંદના શહેનશાહ[૩૯] તરીકે ઓળખાવ્યો છે તેણે કાશ્મિરની ગાદીએ મત્રિગુપ્તને નીમ્યાનુ જણાવ્યુ છે વળી તેને વિશેષ સમ્મતિ-સમર્થન-આપતા જણાવે છે કે તે વિક્રમાદિત્યે અગાઉ મ્લેચ્છોને હાંકી કાઢ્યા હતા અને શકનો કચ્ચરઘાણુ વાળી નાખ્યો હતો "

આ આખોયે લેખ લગભગ ૯૦ વર્ષનો પ્રાચીન છે તેમજ તે લખાયા પછી કેટલીયે શોધખોળ થઇને તેમના વિચારોમાં સુધારા વધારા થઈ ગયા છે. એટલે વિક્રમાદિત્ય કેટલા થયા છે તે સર્વે આપણે આ પરિચ્છેદમા આગળ ઉપર ચર્ચવાના છીએ ત્યાથી જોઈ લેવું.

(૩૬) જ. રો. એ. સો. પુ. ૧૨. પૃ ૧૪.

(૩૭) ઘણા વિક્રમાદિત્યો થઇ ગયા છે તે કથન સત્ય છે પણ શકારિ ઘણા થઇ ગયા છે તે સત્ય નથી લાગતું. તે માટે તેમણે જો પુરાવા રજુ કર્યા હોત તો વિચારવાનું ઠીક સાધન મળત. બાકી ઇતિહાસમા હજુ સુધી એક જ શકારિ વિક્રમાદિત્ય નોધાયો હોય એમ જણાય છે.

(૩૮) જ. રો. એ. સો. પુ. ૧૨ પૃ ૧૩

(૩૯) જુઓ His des Roi's du Kachmir II 76. (Troyer) વીલ્સન એશિ. રીસર્ચીઝ પુ. ૧૫, ૩૮.

તે ઉપર વિશેષ ચર્ચા ન કરતા જે મુદ્દાઓ આપણને ઉપયોગી છે, પણ હજુ સુધી છપાયા વિના અથવા અસ્પર્શ્યાજ પડી રહ્યા છે, તેના ઉપર જ માત્ર આપણે વિવેચન કરીશુ તેમનું કહેવું એમ છે કે વિક્રમાદિત્ય અનેક થઈ ગયા છે અને શકારિ પણ ઘણા થઇ ગયા છે; જોકે તે વિશે તેમણે કોઈ પુરાવો કે આધાર ટાંકયો નથી એટલે તે વિશે આપણે કાંઈ પણ ચર્ચા-વિવાદ-કરવા જેવી સ્થિતિમા નથી જ, તેથી તે મુદ્દો છોડી દઈશું પણ એટલું તાત્પર્ય તો તેમના લેખમાંથી નીકળી શકે જ છે, કે સવત્સરનો સ્થાપક જે વિક્રમાદિત્ય છે તે 'શકારિ' તો હતોજ, તેમજ બીજો મુદ્દો એ પણ નીકળે છે કે, તેઓ રાજતરગિણિના પુસ્તકની હકીકત તો માને છે જ, પણ તેમા આપેલી સાલ માટે તેમને વિશ્વાસ બેસતો નથી અને ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે, તે ઉજેનીનો નૃપતિ હતો તેમ હિંદનો શહેનશાહ પણ હતો અને મત્રિગુપ્તને પાઠવનાર પણ તે પોતે જ હતો. આ સર્વ મુદ્દાઓ ઉપરમા ચર્ચાઈ ગયેલી ન ૪ ની દલીલમા બતાવ્યા પ્રમાણે ગર્દભીલ વિક્રમાદિત્યનેજ લાગુ પડે છે એટલે ન ૪ અને ન ૫ની દલીલોમા એકજ વિક્રમાદિત્ય માટે લખાયુ છે, એમ સમજી લેવુ

(૬) એક અન્ય લેખકે, વળી જુદુજ અનુમાન ઉઠાવીને એમ દલીલ કરી છે કે,[૪૦] Traditions are strong in asserting that Vikramaditya Salivahan defeated the alien Sakas near Karur and established his era, Salivahan Sakabda=દંતકથામા ખાત્રીપૂર્વક અને ભાર દઇને જણાવાયુ છે કે, કારૂર મુકામે પરદેશી શકોને વિક્રમાદિત્ય શાલિવાહને હરાવ્યા હતા અને શાલિવાહન શકાબ્દ નામે પોતાનો સવત્સર સ્થાપ્યો હતો એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે (અ) શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય નામે એક રાજા થઈ ગયો છે (બ) તેણે શકપ્રજાને કારૂર મુકામે હરાવી હતી; (ક) તેણે તે પ્રસંગની યાદગીરીમા પોતાના નામે શાલિવાહન શકાબ્દ ચલાવ્યો હતો તથા (ડ) દંતકથાઓ આ પ્રમાણે ભારપૂર્વક ખાત્રી આપતી જણાઈ છે એમ તે કહે છે.

[મારૂ ટીપ્પણ—આમાં બે ત્રણ બાબતનું મિશ્રણ કરી નંખાયુ છે લેખક મહાશય પોતે વિક્રમસંવત માટે વિવેચન કરે છે કે શકસવત માટે તે સ્પષ્ટ થતું નથી કારણ કે પોતે "શકાબ્દ" શબ્દ ચોખ્ખો લખે છે, જ્યારે કારૂરની લડાઈનો હવાલો આપે છે તે તો વિક્રમસવતના સ્થાપકને લગતો છે. છતાં આપણે તો ન્યાય તોળવા માટે બન્ને સંવત્સરનો વિચાર કરવોજ રહે છે.

જો 'શકાબ્દ' ઉપરજ તેમની દલીલ કેંદ્રિત થતી હોય તો, એટલી વાત તો આપણે જરૂર સ્વીકારવીજ રહે છે કે, કોઈ શાલિવાહનવશના રાજાએ શકનામનો સવત્સર પ્રવર્તાવ્યો છેજ. અને તેણે શકપ્રજાને હરાવી પણ છે[૪૧] છતા શુ તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તેનું નામજ શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય[૪૨] હતું? તે તેમણે સ્પષ્ટપણે સાબિત કરી બતાવ્યુ તો નથીજ. તેમ શાલિવાહનવશની વશાવળી (પહેલેથી છેલ્લે સુધી લગભગ છત્રીસ રાજાઓ થયા છે તેમા) આખીયે તપાસી જોતા કોઈનું નામ વિક્રમાદિત્ય હોય એમ

(૪૦) જ. આ. હી રી. સો પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૬૫.

(૪૧) વિશેષ અભ્યાસને પરિણામે આ કથનમા સુધારો કરવો પડશે તેમ લાગ્યું છે. જુઓ શતવહન વશના વર્ણને.

(૪૨) આ ગૌતમીપુત્રનુ બિરૂદ વિક્રમાદિત્ય જે જોડાયું છે તે તેના રાજ્યકાળે થયેલ કવિ ગુણાઢયે, પોતાના રાજાના શુરાતનનું વર્ણન કરવા માટે અને તેની પૂર્વના વિક્રમાદિત્યની ઓળખ કરાવવા માટે વાપરેલ છે (જુઓ તેમના જીવન ચરિત્રો પૃ. ૫)

જેને હાલમા મ દસોર કહેવાય છે, તે સ્થાનને કારૂર તરીકે ઓળખાવે છે. આ મ દસોર વર્તમાનના રતલામ શહેર પાસે આવેલું છે; એટલે કે અવ તિની ઉત્તરમા. પણ મારી માન્યતા એવી છે કે, કારૂર શહેર તો અવ તિથી દક્ષિણ દેશમા જવાના રસ્તા ઉપર, કયાંક આવેલું હોવું જોઇએ, નહીં કે અવ તિની ઉત્તરમા, (જેમ મ દસોરનું સ્થાન હાલ બતાવાય છે તેમ)—આ ભેદનો ખુલાસો પણ આપણને આગળ જતા સમજાય છે.

જણાતું નથી. અલબત્ત અમરકોશકારના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે તેમાંના હાલનામે રાજાનું બીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હોવા સંભવ છે ખરૂ (જુઓ ઉપરમા ટી. નં ૨૦) જ્યારે શક પ્રજાને હરાવનારનું નામ તો રાણીબળશ્રીના નાસિકના શિલાલેખમા તેણીના પૌત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીનું જણાવાયુ છે આ પ્રમાણે ચારે તરફ અચોક્કસતાનું તત્ત્વ પથરાયલું નજરે પડે છે. વળી તેમણે કારૂર મુકામે યુદ્ધ થયાનું જણાવ્યુ છે આ કારૂર શહેરનું સ્થાન હજુ કોઈ રીતે ચોક્કસ થયું નથી. પણ ઘણા ખરા વિદ્વાનોની એમ માન્યતા છે કે, તે હાલના માળવા પ્રાંતમા આવેલ હોવુ જોઈએ.[૪૩] જ્યારે ઇતિહાસથી આપણે જાણીએ છીએ કે તે સમયે માળવા પ્રાંત, નહોતો શકપ્રજાની સત્તામાં, કે નહોતો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની સત્તામાં; પણ અવંતિપતિ ગર્દભીલવંશી ભૂપતિઓની માલિકીમા તે ભૂમિ હતી તો શુ શકપ્રજાનુ અને ગૌતમીપુત્રની વચ્ચેનું આ કારૂરવાળુ યુદ્ધ, કોઈ ત્રીજા ભૂપતિએ પોતાની ભૂમિ ઉપર લડવા દીધુ હતું એમ માની લેવુ કે? તેવી માન્યતા તો યુદ્ધના સાધારણ નિયમની વિરૂદ્ધજ જાય તેમ છે,[૪૪] કેમકે યુદ્ધ હમેશા બે પક્ષકારમાથી એકની ભૂમિ ઉપરજ લડવામાં આવી શકે. વળી ધારો કે આ કારૂર શહેર, જેમ વિન્સેન્ટ સ્મિથનું માનવુ થયુ છે તેમ, દક્ષિણ હિંદમા આવેલ કોચીન રાજ્યનું પ્રાચીન સમયે રાજધાનીનું શહેર હતું તો ત્યા પણ પાછો, ઉપર પ્રમાણેજ વાંધો આવીને ઉભો રહે છે, કેમકે આંધ્રપતિ શાતવાહનવંશની સત્તા કોઈ કાળે, તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણે કે તેની પેલી પાર અને હાલના મૈસુર રાજ્યની ઉત્તર સીમા સુધી પણ પહોંચીજ નથી, તેમ શક પ્રજાનુ રાજ્ય પણ નર્મદા નદીના દક્ષિણ કાંઠાથી, અને બહુ બહુતો નાસિક જીલ્લામાં ગોદાવરી નદીના મૂળથી, દક્ષિણ દિશા તરફ લબાયું જ નથી. તો પછી બન્ને પક્ષકારના રાજ્યની હદનું જ્યા સ્વપ્નું પણ આવે તેમ નથી તે જગ્યાએ યુદ્ધ થયાનું શી રીતે સંભવી શકે? જ્યારે ખરી રીતે તો આ ગૌતમીપુત્ર અને શક પ્રજા વચ્ચેની લડાઇ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાંજ[૪૫] થઈ છે. આ પ્રમાણે શાલિવાહન રાજાની માન્યતા અને કારૂરની લડાઈમાં તેનું જોડાણ, તે બન્ને હકીકતોનુ અસંભવિતપણું સિદ્ધ થાય છે. વળી જો શાતવાહનવંશી રાજા હાલને, વિક્રમ સંવતના સ્થાપક તરીકે લેખવા માંગતા હો, તો બીજી મુશ્કેલી એ આવે છે કે, પ્રથમ તો તેનું રાજ્ય ઈ. સ પૂ ૫૭ માં હતું જ નહીં. તેના રાજ્યનો પ્રારંભજ ઇ. સ પૂ ૫૭ પછી લગભગ દશેક વર્ષે થવા પામ્યો છે.[૪૬] છતાંયે જો વિક્રમાદિત્યને કારૂરની લડાઈમાં યુદ્ધ કરનાર અને શક પ્રજાને હરાવનાર તરીકે ગણી, શક સંવત્સરને સ્થાને વિક્રમ સંવત્સરનો સ્થાપક ગણવો, એમ જો લેખક મહાશયના કથનનો હેતુ હોય તો ઉપરની દલીલો નં ૧, ૨, ૩મા આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અહીં પણ તેજ ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્યને શકારિ તરીકે લેખવો પડશે.

(૭) અન્ય વિદ્વાન વળી પોતાની માન્યતા નીચે પ્રમાણે જણાવે છે[૪૭] —"He was called

(૪૩) વર્તમાનકાળે યુરોપનું મહાયુદ્ધ (ઈસ. ૧૯૧૪થી ૧૮ સુધીનું) બેલજીઅમની ભૂમિ ઉપર લડાતું હતું. જે ભૂમિ, બે પક્ષે લડનાર એકપણ પ્રજાની નહોતી અને તેથી તેને યુદ્ધના નિયમ વિરૂદ્ધની ગણાતી હતી. કારણકે ત્રીજા પક્ષની પ્રજા જે તદ્દન નિર્દોષ હોય અને જેનો લડાઇની હાર જીતમા કાંઈજ સ્વાર્થ નથી તે પ્રજા શા માટે યુદ્ધના જોખમમા પોતાને ઉતારે?

(૪૪) જુઓ અશોક (વિન્સેંટ સ્મિથ કૃત) પૃ. ૧૫૭. ટી. ૫ તેમા લખ્યું છે કે–The ancient capital (of Keralputa) was Vanji, Vanchi or Karur (Tirur-Karur) about 28 miles E. N E. of Kochin= કેરલપુત્રની પ્રાચીન રાજધાની વંજી, વચી અથવા કરૂર હતું જેને હાલ તિરૂર-કારૂર કહેવાય છે અને કોચીનથી ઈશાન ખૂણે લગભગ ૨૮ માઇલ ઉપર આવેલ છે

(૪૫) જુઓ પુ. ૩ મા રૂષભદત્ત શાહીવંશના રાજ્યાધિકારનું વૃત્તાંત.

(૪૬) જુઓ શતવહન વંશની વંશાવળી પુ ૫ મું.

(૪૭) કેંબ્રિજ એન્શન્ટ જીઓગ્રાફી ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૫૯.

Vikramaditya II the Great, who founded Samvat era A. D. 515 to 550, who revived Hinduism and introduced Shiva-puja=તેને વિક્રમાદિત્ય બીજો (મહાન) કહેવાતો હતો, તેણે ઈ. સ ૫૧૫-૫૫૦ સુધીમા સવતની સ્થાપના કરી છે, વળી તેણે હિંદુ ધર્મનો પુનરૂદ્ધાર કરીને શિવપૂજા દાખલ કરી છે" એટલે કે તેમની ગણત્રી એમ છે કે (અ) આ પુરૂષને વિક્રમાદિત્ય બીજા તરીકે સંબોધવામા આવે છે (બ) તેનો સમય ઈ. સ ૫૧૫ થી ૫૫૦ નો ગણાય છે અને (ક) તેણેજ હિંદુ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરીને શિવપૂજા દાખલ કરી મહિમા વધાર્યો છે

[મારૂ ટીપ્પણ—પ્રથમ તો આ રાજા કયા વંશનો હતો તથા કયા પ્રદેશનો ભૂપતિ હતો વિગેરે કોઈ પ્રકારનું તેમણે વિવેચન જ કર્યું નથી એટલે તેનો પત્તો લગાવવોજ ભારે છે માત્ર સાલ ઉપરથી જ તેની ખોળ કાઢવી તે તો ધૂમાડામા બાચકા ભરવા જેવું ગણાય. એટલે તે વિશે પ્રયત્ન કરવાનું આપણે છોડી દેવુ જ રહે છે પરન્તુ એક વાત યાદ આવે છે કે, કદાચ લેખક મહાશયનો ઈરાદો. મિહિરકુળ અને તોરમાણની સાથે જે યુદ્ધ માળવાના રાજપૂતોને થયેલ છે, તે સબધી ઇસારો કરવાનો હોય તો તે મત પણ કેટલો ખોટો છે, તે આપણે નીચેની દલીલ નં. ૮ મા બતાવવાનુ છે એટલે ત્યાથી જોઈ લેવા વિનતિ છે

(૮) એક લેખક મહાશય જણાવે છે કે[૪૮] માલવપતિ યશોધર્માએ કારૂર મુકામે ઇ સ ૫૪૪માં મિહિરકુલને હરાવ્યાની વાત ડૉ હૉર્નેલે અને ડૉ ફીલહૉર્ને કરી છે પણ તે વાતનો ઈન્કાર રા બ. વૈદ્ય મહાશયે કર્યો છે કારણ કે ઉપરના બન્ને વિદ્વાનોએ મિ અલબરૂનીના કહેવાનોજ આધાર લીધો છે વળી તે ઉપર વિચાર કરતા તે કારૂરનું યુદ્ધ તો ઇ સ ૫૪૪ની પહેલા ઘણા વર્ષે થઇ ગયુ છે એમ જણાવે છે એટલે લેખક મહાશયનું કહેવું એમ થાય છે કે (અ) અલ્બરૂનીના કહેવાથી ડૉ. હૉર્નેલ અને ડૉ. ફીલ્હૉર્નની માન્યતા એમ થઈ છે કે, કારૂર મુકામે યુદ્ધ ઇ. સ ૫૪૪મા થયું છે. આ યુદ્ધમાં એક પક્ષે માળવાના રાજપૂતો હતા અને સામાપક્ષે મિહિરકુળ તથા તોરમાણની જાતવાળાઓ હતા. (બ) પણ રા. બ વૈદ્ય સાહેબની માન્યતા પ્રમાણે મિ. અલ્બરૂનીનુ કથન બરાબર નથી લાગતુ. (ક) તથા આ બન્ને મુદ્દા ઉપર વિચાર કરીને પોતાનું મતવ્ય રા. બ. વૈદ્ય તરફ ઢળતુ હોવાનુ જણાવ્યું છે

[ટીપ્પણ—પ્રથમ તો મિ અલબરૂનીનો સમયજ ઈ. સ ની બારમી સદીનો છે એટલે કે કારૂરની લડાઇ (જો ઈ. સ. ૫૪૪મા થયાનું તે કબૂલીએ તો) થયા બાદ ૭ અને (જો તેને ઇ સ પૂ ૫૭મા થયાનુ ગણીએ તો) બાર સદીનો સમય તેને કહેવાય. વળી મિ અલબરૂનીના લખવાનો સર્વ આધાર પણ કેવળ દંતકથાઓ અને તેવાજ અન્ય બીન વિશ્વસનીય સાધન ઉપર રચાયલો છે, એમ તેના પુસ્તકોના વાચનથી ખુલ્લું દેખાઈ આવે છે એટલે પણ રા. બ. વૈદ્ય મહાશયનુ મતવ્ય સાચા જેવુ ગણી શકાય. વળી મિ અલબરૂનીના મતવ્ય સામે પડકાર ઝીલનાર, અમરકોશકાર જેવી[૪૯] સર્વમાન્ય થયેલ સત્તાનો છે. તેમ અમરકોશકાર, એક હિંદી હોવા ઉપરાંત હિંદુ પણ છે એટલે હિંદુત્વનો તથા હિંદને લગતી હકીકતનો, તે જેટલો જાણકાર હોઈ શકે તેટલો મિ. અલબરૂની જેવો એક અહિંદુ નજ હોઈ શકે વળી મિ. અલબરૂની કરતા અમરકોષકારની કે કોઇ પણ કોષકારની, એકઠી કરેલી હકીકતમાથી ખરી વસ્તુ ચાળી કાઢવાની અને પછી તેનું પૃથક્કરણ કરી નિહાળી જેવાની શક્તિ, પણ વિશેષ અંશે ખીલેલી હોય એમ ગણી શકાય છે એટલે પણ અમરકોષકારનું વચન વધારે વિશ્વસનીય દેખાય છે. બીજુ, કારૂરની જીત મેળવનારને તો, શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે, જ્યારે

(૪૮) જુઓ, ભારતકા પ્રાચીન રાજવંશ પુ. ૨ પૃ. ૩૮૬થી આગળના પૃષ્ઠો.

(૪૯) અમરકોષમાજ વિક્રમાદિત્યને શકારિ કહીને સબોધાયો છે. (જુઓ ઉપરમા ટી. નં. ૨૭.)

મિહિરકુલ અને તોરમાણને તો શકજાતિના નહી પણ હૂણ જાતિના ગણાવાયા છે એટલે તેમના હરાવનારને શકારિ ન કહેતા હૂણારિ કહી શકાય વળી હૂણ પ્રજાનુ નિવાસસ્થાન, હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટના પ્રદેશમા, અથવા તેનાથી પણ બહુ છેટે અને ઉત્તરે એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમા ગણાય છે, જ્યારે શક પ્રજાનુ નિવાસસ્થાન બલુચિસ્તાન, અફગાનિસ્તાન અને ઈરાનની સરહદો જ્યા સલગ્ન થાય છે ત્યા આવેલ શકસ્તાન નામવાળા પ્રદેશમા આવેલુ છે એટલે કે હૂણ પ્રજા અને શક પ્રજા કોઈ રીતે એકજ પ્રજા તરીકે માની લેવાય તેમ પણ નથી. આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુસ્થિતિ એક બીજાથી ઘણે દરજ્જે ભિન્ન ભિન્ન છે મતલબ કે સર્વ હકીકત જોતા, કારૂરનુ યુદ્ધ અમરકોષકારના કહેવા પ્રમાણે ઈ સ ૫૪૪ પહેલા ઘણા વર્ષો પૂર્વે, એટલે ઇ સ પૂ ૫૭ મા જે ધારવામા આવ્યુ છે તેમજ બન્યુ હોવુ જોઇએ અને તે યુદ્ધમા અવંતિપતિ ગર્દભીલવશી વિક્રમાદિત્યનો જ હાથ હોવો જોઇએ.

(૯) વળી પ્રખ્યાત વિદ્વાન મિ ફરગ્યુસનની માન્યતા એવી છે કે[૫૦].—"Hieun Tshang is generally so careless about his dates –Shree Harsha Vikramaditya Sakari lived and defeated the Sakas at the battle of Karur in the first half of the sixth century of our era, and the Hindus for the sake of adjusting their eras, placed these events in the first century before Christ=મિ હુએન શાગ સામાન્ય રીતે તારીખ દર્શનમા બહુ બેદરકાર દેખાય છે; કેમકે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય શ્રી હર્ષવર્ધન જે આપણા સંવતની છઠ્ઠી સદીના પૂર્વાદ્ધમા થઈ ગયો છે અને કારૂરના યુદ્ધમા જેણે શકોને પરાજય પમાડયો છે, તેમજ જે હિંદુઓએ માત્ર પોતાના સંવત્સરની તારીખો બધબેસતી કરવાને આ બનાવોને ઇ. સ. પૂ ની પહેલી સદીમા બન્યાનું ગોઠવી કાઢયુ છે. ઈ ઈ" એટલે કે તેમના મતે (અ) મિ હુએન શાગે હકીકતોની તારીખો નોધવામા બહુ બેદરકારી વાપરી છે (બ) શ્રી હર્ષવર્ધન સમ્રાટ કે જેનુ બીજુ નામ વિક્રમાદિત્ય હતુ તેજ શકારિ છે અને કારૂરના યુદ્ધમા તેણેજ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે (ક) વળી આ યુદ્ધ ઈ સ ની છઠ્ઠી શતાબ્દિના પૂર્વાદ્ધમા થયુ છે તેમજ (ક) હિંદુ પ્રજાએ આ બનાવને પોતાની વૃત્તિ સતોષવાની ખાતર ઇ સ ની છઠ્ઠી શતાબ્દિને બદલે ઈ સ પૂ ની પહેલી શતાબ્દિમા તે બન્યાનો ગણાવી કાઢયો છે ઈ ઈ

[ટીપ્પણ—અલબત્ત વિદ્વાન સશોધક તરફ સપૂર્ણ માન ધરાવતા છતા પણ કહેવુ પડે છે કે, બીજા ઉપર ટીકા કરવી તે જેટલુ સહેલું છે તેના કરતા તે સાબિત કરવુ તે વિશેષ કઠિન કાર્ય છે પોતે ટીકા કરવા બહાર તો પડયા છે પણ પોતે વિચાર કર્યો છે કે (૧) શ્રી હર્ષવર્ધનનુ નામ તે શિલાદિત્ય હતુ કે વિક્રમાદિત્ય હતુ ? (૨) અને શ્રી હર્ષનો સમય તે તે ઇ સ ૬૩૪ એટલે ઇસ્વીની સાતમી સદીનો પૂર્વાદ્ધ છે કે તેમના કથન પ્રમાણે છઠ્ઠી સદીના પૂર્વાદ્ધનો છે ? (૩) શુ હિંદુ પ્રજા એવી અજ્ઞાન અને અજાણ હતી કે એક હકીકતને સાનસો સાનસો વર્ષ જેટલી આગળ પાછળ હાકી લઇ જાય અને ઐતિહાસિક તત્ત્વો જેવી જીવતી જાગતી અને નક્કર સત્ય સિદ્ધ થયેલ વસ્તુને નાના બાળકનાં રમકડા જેવી વસ્તુ ઠરાવી, સ્વેચ્છાપૂર્વક આમને તેમ ગબડાવ્યે જ જાય ? (૪) વળી શક પ્રજા જ જ્યા તે સમયે (ઇ. સ ની છઠ્ઠી કે સાતમી સદી, ગમે તે લ્યો) અસ્તિત્વમાં નહોતી ત્યા પછી શકારિ નામ જ શી રીતે ઉપસ્થિત કરી શકાય ? કોઈ પણ ઇતિહાસકારે શ્રી હર્ષવર્ધનને શકારિ ઉપનામ લગાડયુ હોય એમ હજુ સુધી તો જણાયુ નથી જ, છતા જણાવ્યુ હોય તો પોતે તેનો આધાર ટાંકવો જોઇતો હતો, અથવા પોતાની એકલાનીજ તે માન્યતા થતી હોત તો

(૫૦) જ. રૉ. એ. સો, ગ્રેટબ્રીટન એન્ડ આયર્લૅંડ પુ. ૧૨. પૃ. ૨૭૬.

વિગતોથી અને દલીલોથી તે પુરવાર કરી બતાવવું હતું. પણ તેમ કરવાને બદલે પોતાની કલ્પનામા જેમ આવે તેમ ગોળા ગબડાવ્યે જવા તે ઇતિહાસનું ચણતર ચણવામા તો જરા પણ ઉચિત નહીંજ ગણાય. (૫) વળી હ્યુએન–શાંગ જેવો (બીજી બાબતોમા–તેના ધર્મની મહત્ત્વતા ગાવામા–કદાચ અતિશ્યોક્તિ કરે તે માની શકાય, પણ આમા તો કોઈ તેને સ્વાર્થ જેવુ પણ નથી તેથી), તટસ્થ પુરૂષ પોતાના જ સમયની બનેલ હકીકતની તારીખોમા ફેરફાર કરે છે એમ કાઇ પણ પુરાવો ટાક્યા સિવાય જાહેર કરવું તે શુ શોભાસ્પદ છે? ગમે તેમ હો, પણ ફરગ્યુસન સાહેબના કથનની સત્યતા વિશે આપણા મનમા ઠીક છાપ પડતી નથી જ.

(૧૦) વળી એક પ્રમાણભૂત ગણાતા પુસ્તકમા[૫૧] લખેલું છે કેઃ—"To Aziz I has been attributed the foundation of Vikrama Era, beginning in B. C. 58 and according to Sir John Marshall, an inscription discovered by him at Taxilla is actually dated in the year 136 of Aziz This inscription may well be correct, in spite of the tradition that this era was founded by king Vikramaditya of Ujjain to commemorate the defeat of the Sakas, and whatever may have been the origin of this era, the assignment of Aziz I to this period is justified by other considerations=ઈ સ. પૂ. ૫૮મા શરૂ થતો વિક્રમ સવત, અઝીઝ પહેલાએ સ્થાપ્યાનુ કહેવાયું છે તથા તક્ષિલાનો જે શિલાલેખ સર જૉન માર્શલ સાહેબે શોધી કાઢયો છે તે અઝીઝના (એટલે અઝીઝ સવતના) ૧૩૬મા વર્ષમાં લખાયો છે એમ પોતાનું કથન છે. શક લોકોના પરાજયની યાદગીરીમાં ઉજ્જેનીના વિક્રમાદિત્યે આ (વિક્રમ) સવત સ્થાપ્યો છે એવી દતકથા ચાલે પણ છે છતા આ શિલાલેખ સત્ય હોવા સભવ છે વળી આ સવતની સ્થાપનાનુ મૂળ ગમે તે ઠરે, તોયે બીજી વસ્તુસ્થિતિ વિચારતા અઝીઝ પહેલાનો સમય તો આ કાળે ઠરાવવાનુ વ્યાજબી ગણાય છે. એટલે લેખક મહાશયના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, (અ) જે વિક્રમસંવતનો ઈ સ પૂ. ૫૮ની આદિમા પ્રારંભ થયો છે તેનો પ્રવર્તક બાદશાહ અઝીઝ પહેલો હતો (બ) વળી તક્ષિલામાથી જે શિલાલેખ સર જોન માર્શલ સાહેબને મળી આવ્યો છે તે તેમના મતત્ય પ્રમાણે અઝીઝના સંવતના ૧૩૬ના આકનો છે. (ક) તથા શકારિ વિક્રમાદિત્યનો તે સવત ભલે ગણાતો આવે છે, છતા બધી હકીકતોનું નિરીક્ષણ કરતા, તેની સાથે અઝીઝ પહેલાનો સમય બરાબર મળતો આવે છે ખરો

[ટીપ્પણ—(૧) પ્રથમ તો અઝીઝ પહેલો અને વિક્રમાદિત્ય તે બન્ને સમકાલિન જ નથી. હા, હજુ એટલું બનવા યોગ્ય છે કે, અઝીઝ પહેલાનુ મરણ જ્યારે થયુ છે ત્યારે, કે ત્યાર પહેલા અથવા તે પછી થોડા વર્ષે વિક્રમાદિત્ય ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે કે અઝીઝના મરણ સમયે વિક્રમાદિત્યની હૈયાતી તો આ પૃથ્વી ઉપર થઈ ચૂકી હતી, પણ રાજપદે વિભૂષિત થયો હોય વા ન પણ થયો હોય. તેટલે દરજ્જે બન્ને સમસમયી કહી શકાય બાકી તો એકનુ મરણ થયુ છે અને બીજો તેજ અરસામા ગાદીપતિ બન્યો છે એમ બનવા પામ્યુ છે. તો પછી શુ ઇ. સ. પૂ. ૫૮ મા અઝીઝનું મરણ થયું છે તેની યાદગીરીમા તેણે પોતાના સવતની સ્થાપના કરી હશે એમ માનવુ? (૨) પ્રશ્ન એ થાય છે કે અઝીઝને અને વિક્રમાદિત્યને અરસપરસ એટલુ બધુ શુ લાગતું વળગતુ હતુ, કે હેત ઉભરાઇ જતુ હતું, કે અઝીઝ જેવો શહેનશાહ ઉઠીને વિક્રમાદિત્યના નામનો સંવત ચલાવે? અને તેમા પણ ખૂબી એ છે કે, જે બનાવ ભવિષ્યમાં બનવાનો છે (કારણકે અઝીઝના મરણ બાદ જ વિક્રમાદિત્ય

(૫૧) કે. હિ. ઇ, ૧, પૃ. ૫૭૧.

ગાદિએ આવ્યો છે) તેના ઉપર તે ગણત્રી કેવી રીતે કરી શકે ? વળી તે બન્ને નથી એક નાત જાતના કે નથી બેની વચ્ચે કોઇ જાતની મિત્રાચારી કે ભાઈબંધી, કે તે તેનો સંવત ચલાવવાને પ્રેરાય (૩) તેમજ ૧૩૬ના આંકને[૫૨] જે અઝીઝનો ગણાવે છે તે માટે આધાર શો છે ? છતાંયે તે ૧૩૬નો આંક અઝીઝનો જ છે એમ સાબિત થતુ હોય તો તેનો અર્થ એમ થયો કે તક્ષિલાનો શિલાલેખ જ્યારે અઝીઝે કોતરાવ્યો ત્યારે કોઈક એવો સવત ચાલતો હતો કે જેનો આશ્રય લેવાનું અઝીઝે મુનાસબ ધાર્યું હતુ; અને તે સમયે તે સવતનુ ૧૩૬ મુ વર્ષ ચાલતું હતું તે ઉપરથી તો ઉલટુ એમ સિદ્ધ થયુ, કે તે ૧૩૬ના આંકવાળો સવત, ન ઠર્યો અઝીઝનો કે ન ઠર્યો વિક્રમાદિત્યનો, પણ અઝીઝ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં આશરે સવાસો વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ કોઇ અન્ય પરાક્રમશીલ વ્યક્તિએ તેની સ્થાપના કરી હોવી જોઇએ, તેમ વળી તે ૧૩૬નો આંક અઝીઝના પોતાના રાજ્યનો હોવાનું પણ સભવિત નથી કેમકે તેવડુ મોટુ દીર્ઘકાલીન રાજ્ય કે આયુષ્ય કોઇ ભોગવી શકતુ નથી. મતલબ કે આ સર્વ દલીલ અને ચર્ચાઓથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઈ. સ પૂ ૫૭ ની સાલમા જે સવત્સરની આદિ થઇ છે તેને અને પાર્થિઅન શહેનશાહ અઝીઝ પહેલાને, કોઈ રીતે કાંઈ સબધજ નથી (આ અઝીઝ પહેલા વિશેની કેટલીક હકીકત ઉપર ન ૨ ની દલીલોમા આપણે વિચારી ગયા છીએ તે ત્યાંથી જોઈ લેવી)

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોના તેમજ ભિન્ન ભિન્ન મુદ્દા ઉપસ્થિત કરતા પ્રશ્નોવાળા દશ અભિપ્રાયોને લગતી ચર્ચા આપણે ઉપરમાં કરી ગયા છીએ. તે ઉપરાત હજુ અનેક મતો ટાંકી શકાય તેમ છે પરતુ તેમાના સર્વે મુદ્દાઓ, ઉપરની ચર્ચાવાળા પ્રશ્નોમા લગભગ સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે, એટલે વિશેષ વિસ્તાર થઇ જવાના ભયથી આપણે આગળ ચાલીશુ ઉપરના મુદ્દાઓની છણાવટ કરીને જે સાર આપણે તારવી શક્યા છીએ તે સક્ષિપ્તમા આ પ્રમાણે છે (૧) વિક્રમ સવત્સરનો સ્થાપક તેના નામ પ્રમાણે વિક્રમાદિત્ય જ હતો અને હોવો જોઈએ (૨) તેમજ તેણે કારૂર મુકામે શકપ્રજાને હરાવીને 'શકારિ' નામનુ બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું (જોકે કારૂરનુ સ્થાન નક્કી કરી શકાયુ નથી) બાકી વિક્રમાદિત્યના નામવાળી અનેક વ્યક્તિઓ થઈ ગઇ છે તેમાથી કોને શકારિ તરીકે ઓળખાવી શકાય તે પ્રશ્નજ સર્વને મુઝવનારો થઈ પડયો છે એટલે કયા વિક્રમાદિત્યને શકારિ કહી શકાય તે રહસ્ય જો સમજી જવાય તો પછી પાકા નિર્ણય ઉપર આવવાને જરાપણુ શકા કે ભ્રાતિનુ સ્થાન રહે નહીં તેટલા માટે વિક્રમાદિત્ય નામ ધરાવનારા કેટલા રાજાઓ થયા અને તેઓ દરેક ક્યારે થઇ ગયા, તેનો એક કોઠો જો વાંચક મહાશયની સમક્ષ ધરવામા આવે, તો આપણું કાર્ય ઘણું સુઘટ અને સરળ થઈ જાય એમ મારૂ ધારવુ થાય છે એટલે તેવો પ્રયત્ન હવે આદરૂ છુ

મિ પ્રિન્સેપ્સના કહેવા પ્રમાણે[૫૩] વિક્રમ સંવતનો પ્રચાર–પ્રદેશ, મુખ્યત્વે ઉત્તર હિંદમાજ છે. તેમનો વિચાર તેમણે આ શબ્દોમા વ્યક્ત કર્યો છે : "The era of Vikramaditya is in general use throughout Telengana and Hindustan properly so called, it is less used although known in Bengal, Tirhut and Nepal, and according to Warren, is nearly unknown in the Peninsula=વિક્રમાદિત્યનો સંવત તેલગણમા[૫૪] તેમજ ખરી

(૫૨) ખરી રીતે તક્ષશિલાના શિલાલેખમા આંક તો ૭૯ નોજ છે : પણુ તે આંક ઈ સ. પૂ ૫૭ના કોઇ સવતસરનો ઠરાવીને ૫૭+૭૯=૧૩૬ હોવાનુ તેમણે જણાવી દીધુ છે. મતલબ કે શિલાલેખમા ૧૩૬નો આંક જ નથી. આ ૭૯ના આંક વિશેની ચર્ચા પુ. ૩મા પૃ. ૨૪૦ ઉપર આપણે કરી ચૂકયા છીએ તે જોઇ લેવી.

(૫૩) જુઓ પ્રીન્સેપ્સ સાહેબનું રચેલુ ઇન્ડિયન એન્ટીકવીટીઝ એન્ડ યુસફુલ ટેબલ્સ નામનું પુસ્તક પૃ ૧૫૭.

(૫૪) આમા કોઈ તેલ ગણુ દેશ વિશે કહેવા માગે છે પણુ તે સ્પષ્ટ નથી. સભવ છે કે જેને હાલ આપણે તેલગૂ

રીતે ઓળખાતા હિંદુસ્તાન ભરમા, સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે બેગૉલ, તિરહુટ અને નેપાલમાં તે જાણીતો છે પણ બહુ વપરાશમાં નથી. અને મિ. વૉરનના કહેવા પ્રમાણે (હિંદના) દ્વીપકલ્પમાં તો તે લગભગ અપરિચિતજ છે " આ સ્થિતિ અને સયોગો વિચારતા, વિક્રમ સંવતના સ્થાપકને ઉત્તર હિંદમા થયેલ ભૂપતિઓની હારમાળામાંના એક તરીકેજ આપણે લેખવો રહે છે. છતાયે દક્ષિણ હિંદના રાજવીઓમાં પણ જે કોઇ વિક્રમાદિત્ય નામધારી રાજાઓ થઇ ગયા જણાયા છે તેમનાં નામો પણ તપાસી જોઈશું. જેથી શકાનો કિંચિદ્ અંશ પણ આપણા હૃદયમાં પાછળથી રહી જાય નહીં, કે કયો શકારિ રાજા વિક્રમાદિત્ય હોઈ શકે? તેમ વળી જે સવાલ ઉભો થયો છે તે ઈ સ પૂ ૫૭ થી આરભીને બહુમા બહુતો ઈ. સ. ૬૫૦ સુધીના સાતસો વર્ષના ગાળામા થયેલ વિક્રમાદિત્ય નામના રાજાઓની વચ્ચેનો નિર્ણય કરી લેવા માટેનોજ છે; નહીં કે તે પછીના સમયના, છતા વળી કોઈના મનમા શકા ન રહી જાય, માટે ઇ સ ૯૦૦ સુધીનો[૫૫] સમય તપાસી લઈશુ કેમકે "વિક્રમસવત" લખેલ એવો પહેલો શિલાલેખ વિ સ. ૮૧૧= ઇ. સ. ૭૫૪[૫૬], અને વિ સ ૮૨૬=ઈ.સ.૭૬૯માં[૫૭] કે વિ. સ. ૮૯૭= ઇ. સ ૮૪૦મા [૫૮]કાતરાયલ અદ્યાપિ પર્યંત મળી આવેલ છે જો કે કાઠિયાવાડમાથી મળી આવેલ એક લેખમાં[૫૯] ઈ. સ ૭૩૮=૭૯૪ ની સાલ વિક્રમ સવતમા લખેલ છે. પણ તેનાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર બરાબર મળતા નથી આવતાં એટલે તેને સપ્રમાણ કહી શકાય નહીં

ઉપર પ્રમાણે તપાસવા યોગ્ય (આપણે ઠરાવેલા એક હજાર વર્ષના ગાળામાં ઈ. સ. પૂ ૧ થી ઈ સ. ૯૦૦ સુધીના) જે રાજાઓ ઉત્તર હિંદમાં થઈ ગયા છે તેમા કેટલાક હિંદી ઓલાદના છે ને કેટલાક અહિંદીના પણ છે જ્યારે આપણે તો અહીં વિક્રમાદિત્યના નામની સાથેજ લેવા દેવાનું છે. એટલે અહિંદી ઓલાદના રાજાઓના નામો અલગજ પાડી દઈશું. પછી જે બાકી રહ્યા તે આ પ્રમાણે છે. અવતિપતિનો એક ગર્દભીલવશ, બીજો ગુપ્તવશ, અને

ભાષા બોલતા દેશ તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છીએ તેજ હશે; કેમકે આ વાક્યનુ ઉત્તરાર્દ્ધ જે છે તેમા સાફ જણાવ્યું છે કે દ્વીપકલ્પમા તો તેનું નામ તદ્દન અજાણ્યું છે અને દ્વીપકલ્પ એટલે દક્ષિણહિંદ. તેમા જ ઉપરનો તેલગુ દેશ વર્તમાનકાળે આપણે માન્યો છે. છતા, તે વાક્ય મિ. વોરનનું છે અને પોતે તેનાથી જુદો મત ધરાવે છે એમ જો તેમનું કહેવું થતુ હોય, તો તેલગણનો દક્ષિણ હિંદમા જ સમાવેશ કરવો પડશે.

(૫૫) વળી વિક્રમાદિત્ય એવુ નામ પાડવાની પ્રથા મુસલમાન રાજ્ય હિંદમા સ્થાપિત થયા પછી–ખાસ કરીને ઉત્તરહિંદમા નાબુદ થઇ ગઈ લાગે છે (સરખાવો વિક્રમાદિત્ય શકારિના ચારિત્રમાની હકીકત.)

(૫૬) આર્કીઑલોજીકલ રીપોર્ટ બીજો પૃ. ૬૮મા જ. રો એ. સો. પુ. ૨ પૃ. ૨૭૨નો હવાલો આપીને ડૉ. ભાઉ દાજીએ જણાવ્યુ છે કે, He knows of no inscription dated in the Samvant, before the eleventh century of the Christian Era, General Cunningham goes nearly so far. He says the Samvat of Vikramaditya was not used so early as 826; Arch. Dep. Vol. II p. 266. though somewhat inconsistently he says in the same volume that the earlist inscription he knows dated in the Vikram Era is 811 or A D. 754 (Arch. Dept II p. 68)=ઈસવીના અગિયારમા સૈકાની પહેલાનો અને જેમા વિક્રમ સંવત વપરાયો હોય તેવો કોઇ શિલાલેખ તેમની જાણમા નથી જ. સર કનિંગહામ પણ તેજ હદ આકે છે. તેમનું કહેવુ તો એમ થાય છે કે (આ. ડી. પુ. ૨ પૃ. ૨૬૬) ઈ. સ. ૮૨૬ ની પૂર્વે વિક્રમ સવત વપરાતોજ નથી. છતા તે કથનની વિરૂદ્ધ જઇને તેજ પુસ્તકમા પાછુ પોતે જણાવે છે કે (આ. ડી પુ. ૨. પૃ. ૬૮) વિક્રમ સવતમા લખેલ વહેલામા વહેલો શિલાલેખ જો પોતે જાણતા હોય તો તે વિ. સ. ૮૧૧=ઇ. સ. ૭૫૪નો છે.

(૫૭) આ. ડી. પુ. ૨. પૃ. ૨૬૬ (ઉપર ટી. ન. ૫૬ મા તેનું વિવેચન જુઓ.)

(૫૮) ભા પ્રા. રા. પુ ૨. પૃ. ૩૮૬ ' ઈ. એ. પુ. ૧૯. પૃ. ૩૫ (ધૌલપુરના મહાસેન ચહુઆણના સમયનો).

(૫૯) ઈ. એ. પુ. ૧૯, પૃ. ૩૫,

ત્રીજો પરમાર વંશ ઉપરાંત કનોજનો એક પ્રતિહાર વંશ અને બીજો પરિહારવંશ અને સૌરાષ્ટ્રનો વલ્લભી વંશ. આ સિવાય કોઇ હિંદી રાજાઓ, ઉપરના એક હજાર વર્ષના ગાળામા, ઉત્તર હિંદની કોઈ ભૂમિ ઉપર સત્તાધીશ બન્યા નથી, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમા, આંધ્રવંશ, ચાલુક્યવંશ અને રાષ્ટ્રકૂટવંશ; તે નામના ત્રણવંશજ રાજ્યાધિકારે આવી ગયા છે. આ પ્રમાણેના ઉત્તર હિંદના છ અને દક્ષિણ હિંદના ત્રણ, એમ મળી નવ રાજવંશમાથી, ઉત્તરના વલ્લભી અને દક્ષિણના આંધ્ર[૬૦] તથા રાષ્ટ્રકૂટવંશમાથી કોઈ વિક્રમાદિત્ય નામધારી રાજા થયો નથી એટલે તે ત્રણ બાદ કરતા બાકીના છમાથી કેટલા વિક્રમાદિત્ય થયા છે તેનીજ નોંધ લેવી રહે છે તે તપાસતા નીચે પ્રમાણે હકીકત સાંપડે છે

વંશ		સાલ	વર્ષ
(અ) ગર્દભીલ			
(૧) વિક્રમાદિત્ય	વિક્રમસિંહ	ઇ સ પૂર્વે ૫૭ થી ઈ સ. ૩	= ૬૦
(બ) ગુપ્તવંશ			
(૨) ચંદ્રગુપ્ત પહેલો	વિક્રમાદિત્ય પહેલો	ઈ સ. ૩૧૯ થી ઇ સ ૩૩૦	= ૧૧
(૩) ચંદ્રગુપ્ત બીજો :	વિક્રમાદિત્ય બીજો	ઇ સ ૩૭૫ થી ,, ૪૧૪	= ૩૯
(૪) કુમારગુપ્ત :	વિક્રમાદિત્ય ત્રીજો	ઇ સ ૪૮૦ થી ,, ૪૯૫	= ૧૫
(ક) પરમારવંશ			
(૫) યશોધર્મન[૬૧]	વિક્રમાદિત્ય· શિલાદિત્ય	ઇ. સ. ૫૧૫ થી ૫૫૦ / વિકલ્પે ,, ૫૪૦ થી ૫૯૦	૩૫ થી ૫૦
(૬) દેવશક્તિ	(વિક્રમાદિત્ય નામ સંભવિત છે)	ઇ સ ૭૨૦ થી ૭૮૦	= ૬૦
(ડ) ચૌલુક્યવંશ			
(૭) વિક્રમાદિત્ય પહેલો[૬૨]		શક ૬૫૫-૬૮૧ = ઇ સ. ૭૩૩-૭૫૯	= ૨૬
(૮) વિક્રમાદિત્ય બીજો[૬૩]		,, ૬૮૧ ,, ૭૫૯ થી	

આ પ્રમાણે ચાર વંશમાં આઠ વિક્રમાદિત્ય થયા છે વળી કેટલાક ગ્રંથકારનું[૬૪] એમ પણ માનવુ થયું છે કે વિક્રમાદિત્યને કોઇ કોઈ ઠેકાણે રાજા ભોજ તરીકે હિંદુઓએ ગણી કાઢ્યો છે એટલે તેવા ભોજદેવ કેટલા થયા છે તેની પણ આપણે તપાસ કરવી જ રહે છે તેવી વ્યક્તિઓ કર્નલ ટૉડના મંતવ્ય પ્રમાણે બે વંશમા મળીને ત્રણ થઈ છે [૬૫]તેમ મારી તપાસમા પણ ત્રણનીજ સંખ્યા થયેલ નીકળે છે અલબત્ત

(૬૦) પાછળથી માલમ પડયુ છે કે આંધ્રવંશના ૩૬ રાજાઓમા નં. ૨૦ વાળા રાજા હાલનું નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતુ (જુઓ ઉપરમા ટી નં ૨૦) પણ તેને શકારિ કહી શકાય તેમ નથી (જુઓ ઉપરમા નં ૬ વાળી દલીલ) એટલે અત્ર તે નામની ગણના કરેલ નથી, છતા આપણા વિષયની છણાવટ કરવામા કોઇ દોષ રહી જતો નથી એટલા માટે અત્ર તે જણાવી લીધું છે

(૬૧) જુઓ ગોડવહો પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૧૯.

(૬૨) જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ ૮ પૃ. ૧૭

(૬૩) જુઓ ઉપરમા દલીલ નં ૩ એશિ રીસ પુ. ૯ પૃ. ૧૭૭.

(૬૪) જુઓ ઉપરમા દલીલ નં. ૩ તથા એશિ. રીસ. પુ ૯. પૃ ૧૭૭ જ. રો એ. સો પુ. ૧૨ પૃ. ૨૭૫મા લખેલ છે કે Bhoja is the name of Persians given to Vikramaditya's son and often confound the acts of the one' with those of the other, Farishtah Danes translation vol I p 13. =ઇરાની લોકો વિક્રમાદિત્યના પુત્રને ભોજ નામથી સંબોધે છે અને વારંવાર એકના જીવન બનાવને બીજાની સાથે ભેળવી દે છે-ફરિસ્તાહ ડેન્સી, ભાષાંતર પુ. ૧ પૃ. ૧૩)

(૬૫) તે ત્રણનો સમય કર્નલ ટૉડ આ પ્રમાણે નોંધે છે. (૧) ૬૩૧ (૨) ૭૨૧ અને (૩) ૧૦૯૧ આ પ્રમાણેની

તેમાં એટલી વિશિષ્ટતા છે કે, તે ત્રણમાના બે ભોજદેવ તો એકજ સમયે વિદ્યમાન હતા. તે સર્વેનો સમય નીચે પ્રમાણે છે.

(ધ) પરમારવંશ (અવંતિપતિ)

(૯) વૃદ્ધ ભોજદેવ–વૈદિકમત પ્રમાણે કવિ બાણ અને મયૂરવાળા–અને જૈન મત પ્રમાણે ભક્તામર સ્તોત્રના કર્તા માનતુંગસૂરિવાળા.	ઈ. સ. ૫૫૦ની આસપાસમા રાજ્યકાળ આશરે ૬૦ વર્ષ
(૧૦) ભોજદેવ. આદિવરાહ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાના કર્તા સિદ્ધર્ષિવાળા, વિ સ. ૯૬૦.	ઈ. સ. ૮૭૦ થી ૯૧૫ = ૪૫ વર્ષ આશરે
(૧૧) ભોજદેવ શિલાદિત્ય : પ્રતાપશીલ; મુંજરાજા ઉર્ફે પૃથ્વીવલ્લભનો ભત્રિજો, તથા વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિનો પ્રબોધિત,	ઈ સ ૯૯૬ થી ૧૦૫૫=૫૯

(ઈ) પરિહાગ્વંશ—કનોજપતિ

(૧૨) ભોજદેવ–તે ઉપરના નં. ૧૦ નો સમકાલીન તથા જે રાજા આમ્રદેવ (બપ્પભટ્ટ સૂરિવાળા)નો પૌત્ર થતો હતો તે	નં. ૧૦ નો સમય

ઉપર પ્રમાણે આઠ વિક્રમાદિત્ય અને ચાર ભોજદેવ થયા છે. તે દરેકની સાથે તેમનાં ઉપનામો—બિરૂદો—પણ ટાંકી બતાવ્યા છે. તે ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જે ચાર ભોજદેવ થયા છે તેમાથી ન ૧૦–૧૧ અને ૧૨ મા તો કોઇનુ નામજ વિક્રમાદિત્ય નથી. એટલે તે બાદ કરવા રહ્યા બાકી નં ૯ વાળો હજુ સભવી શકે ખરો. વળી જો વિક્રમાદિત્યના નામ તપાસીશુ તો ન ૫ વાળો જે છે તેનુ રાજ્ય ઈ. સ. ૫૫૦મા ખતમ થાય છે અને ન. ૯ વાળા ભોજદેવનું શરૂ થાય છે (આ સાલો મેં અટકળે ગોઠવી છે. કદાચ પાચ દશ વર્ષ એકની બાબતમા આગળ મૂકવા પડે તો બીજાની બાબતમા તે પ્રમાણે સુધારો કરવો પડે તેટલુ ગનીમત લેખવું બાકી ન ૫ વાળા વિક્રમાદિત્યની પછી તુરતજ ન ૯ વાળો ભોજદેવ અવંતિપતિ બન્યો છે તેટલુ તો ચોક્કસજ સમજવુ) હવે જો શકારિ વિક્રમાદિત્યે લડેલ કારૂરના યુદ્ધની સાલ ઈ. સ ૫૩૪ ઠરાવાય[૬૬] તો તે ન ૫ વાળા વિક્રમાદિત્યના અમલમાજ ઠરાવી શકાય, નહીં કે નં. ૯વાળા ભોજદેવના સમયે. મતલબ એ થઈ કે, ત્રણ અથવા ચારની સંખ્યામાં જે ભોજદેવ થયા હોવાનું ગણો તે સર્વેને વિક્રમસવત્સરના સ્થાપક તરીકેની ગણત્રી કરવામાથી આપણે તો બાતલજ રાખવા રહે છે.

હવે વિક્રમાદિત્યનો પ્રશ્ન વિચારીએ–કે તેમની આઠની સંખ્યામાથી કઈ વ્યક્તિ શકારિનુ બિરૂદ ધારણ કરવા યોગ્ય છે? આ માટેની તપાસ આપણે બે ત્રણ નિયમોના આધારે કરી શકીએ તેમ છે. સાધારણ રીતે એક એવો નિયમ હોય છે કે કોઇપણ નૃપતિ પોતાના વંશનો સવત્સર ચાલતો હોય તો તેનો ત્યાગ કરીને, બીજા કોઇએ સ્થાપિત કરેલ સંવત્સર હોય તે વાપરવાની ઇચ્છા પોતે કરે નહી. બીજી બાજુ એટલુ તો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ બીના છે કે, ગુપ્ત સંવત નામનો સવત્સર ગુપ્તવંશી રાજાઓએ ચલાવ્યો હતો એટલુજ નહીં પણ તેને સારી રીતે વપરાશમા પણ લીધો છે. જ્યારે આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોય અથવા

સાલ આપી છે પણ તે કયો સવત્સર છે એમ લખ્યું નથી. સંભવિત છે કે વિક્રમ સવત હશે જેથી કરીને તે ત્રણેની સાલ અનુક્રમે ઈ. સ. ૫૭૫, ૬૬૫ અને ૧૦૩૫ આવશે (જુઓ કર્નલ ટૅાડનું રાજસ્થાન.)

(૬૬) ખરી રીતે તેની સાલ ઈ. સ. ૫૩૧ હોવા સંભવ છે.

છે, ત્યારે તો નં. ૨, ૩ અને ૪ વાળા વિક્રમાદિત્ય, શું પોતાના વંશનો ગુપ્ત સંવત્સર મૂકી દઇને વિક્રમ સંવત્સર ગ્રહણ કરે ખરા? હરગીજ નહીં. તેમજ ઉપરમાં નં. ૧ ની દલીલે આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે નં ૨ અને ૩ વાળા વિક્રમાદિત્ય તો શકારી પણ કહેવાયા નથી, એટલે જે દલીલ આ ગુપ્તવંશી વિક્રમાદિત્યોને લાગુ પડે છે તેજ દલીલો નં. ૭ અને ૮ વાળા ચાલુક્યવંશી વિક્રમાદિત્યોને પણ લાગુ પડે છે, કારણ કે તેમનો સંવત શક સંવત્સર હતો એટલે તેઓ પણ તેનો ત્યાગ કરીને વિક્રમ સંવત્સર વાપરવાનું મુનાસબ ધારે નહીં આ પ્રમાણે નં ૨, ૩, ૪, ૭ અને ૮ ને બાદ કરતા, માત્ર નં ૧, ૫ અને ૬ વાળા ત્રણ વિક્રમાદિત્યનો જ વિચાર કરવો રહ્યો

આ ત્રણે અવંતિપતિઓ છે જ. તેમ કારૂરનું સ્થળ પણ માળવા પ્રાંત–અવંતિના પ્રદેશની હદમાં જ આવેલ છે એટલે પ્રદેશની ગણનાથી પણ, તે ત્રણેને લાગુ પડે તેમ છે પણ સમયની ગણત્રીએ તેમ થતું નથી. હવે જો કારૂરનું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં ઠરાવો તો નં ૧ વાળાને તે લાગુ પાડી શકે તેમ છે અને ઈ. સ. ૫૩૩ની આસપાસ ઠરાવો તો નં. ૫ ને લાગુ પડી શકે બાકી નં ૬નો સમય તો ઈ. સ. ૫૩૩થી બહુ દૂર ચાલ્યો જાય છે એટલે એક પછી એક વિક્રમાદિત્ય અને ભોજદેવ, એમ પ્રત્યેકના સંજોગોનો વિચાર કરતાં, અને તે પ્રમાણે એક પછી એકનું ટાળણું કર્યે જતાં, આપણે બીજા સર્વેનો બહિષ્કાર કરી નાખ્યો છે. હવે માત્ર નં. ૧ અને નં. ૫ વાળા એમ કેવળ બે જ વ્યક્તિની તપાસ લેવી રહે છે

આમાં સ્થળનો વિચાર કરતા કોને કારૂર મુકામે યુદ્ધ ખેલવું પડયું હતું તે ભલે વિવાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન રાખીએ, છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે જ કે, તે બન્નેને પરદેશી પ્રજા સાથે યુદ્ધમા ઉતરવુ પડયું હતું. તેમાં (૧) એક મુદ્દો–એ કે નં ૫ વાળાને હૂણ પ્રજા સાથે બાખડવુ પડયું હતું (જુઓ ઉપરની દલીલ નં ૮ અને ૯). જ્યારે નં ૧ વાળાને શક પ્રજા સાથે ખાંડાના ખેલ ખેલવા પડયા હતા એટલે નં ૫ વાળાને હજુ હૂણારિ આપણે કહી શકીએ પણ નં ૧ ને શકારિ કહી શકાય (૨) બીજો મુદ્દો— ઇતિહાસકારોએ જ્યા જ્યા શકારિનું નામ જોડયુ છે ત્યા ત્યાં નં ૧ વાળાની સાથે સ્વયં જોડી દીધુ છે. જ્યારે નં ૫ વાળા સાથે તો અમુક કારણસર જ (વિક્રમ સંવત કેમ ચાલતો બંધ થઇ ગયો અને પાછો કેમ શરૂ થયો તેનો મેળ ઉતારવાના હેતુથી જ) તે નામ જોડવાને પ્રેરાયા છે. (૩) ત્રીજો મુદ્દો–શક પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસતાં તેની ઉત્પત્તિના અને વિનાશ[૬૭]ના સમય સાથે વિચારતા નં. ૧ ને જ શકારિનું બિરુદ સર્વથા લાગુ પડી શકે તેમ છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોતાં શકારિ તરીકે તો નં. ૧ વાળાને જ લેખાવી શકાય તેમ છે જ્યારે નં ૫ વાળાને હૂણારિ તરીકે જ ગણવો રહે છે[૬૮]

હવે તેમના યુદ્ધના સ્થાન પરત્વે વિચાર કરીએ. અમરકોષકાર જેવો સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન જ્યારે આપણને એમ જણાવે છે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યને કારૂર મુકામે શક પ્રજા સાથે વિગ્રહમા ઉતરવુ પડયુ હતું ત્યારે આપણે તે મતને માન્ય રાખ્યા વિના છૂટકો થતો નથી અને નં ૫ વાળા હૂણારિના સંગ્રામ સ્થળ માટે અન્ય સ્થાનકનું નિર્માણ કરવુ પડશે. અત્ર મિ. ફરગ્યુસનના શબ્દો આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ લાગે છે તેમણે લખ્યુ છે કે[૬૯], Battles of Karur and Mansheri freed India from the Sakas and Huns, who had long

(૬૭) રાણીશ્રી બળશ્રીનો નાસિકનો શિલાલેખ જુઓ. તેમા શક પ્રજાનો નાશ કર્યાનું લખ્યું છે. વળી તેનો સમય મોડામા મોડો ઈ સ. ની પહેલી સદીનો ગણાય છે મતલબ કે તે સમય બાદ શકપ્રજાનું નામનિશાન રહેવા પામ્યું નથી.

(૬૮) આ વિષય પરત્વેની કેટલીક ચર્ચા માલવસંવતને લાગુ પડે તેવી છે એટલે અત્ર કરવી ઉચીત ન લાગવાથી છોડી દેવી પડે છે ઈચ્છુક જનોને આગળ ઉપર તેનું વૃત્તાંત લખ્યુ છે તે વાચી જવા ભલામણ છે

(૬૯) જ. રો. એ સો. પુ. ૨૧ પૃ. ૨૮૪

held her in utter subjection; that these two battles were fought between A. D. 524–544; or I feel inclined to fancy that they may be only different names of the same battle At all events they almost certainly represent tracts of the same campaign; which freed India in that age from the Yavanas, and that it was to commemorate the glories of these struggles that the Vikramaditya Samvat was afterwards instituted=શક અને હૂણ પ્રજાએ હિંદને લાંબા વખતથી તદ્દન ગુલામી દશામાં રાખી મૂક્યો હતો. તેમાથી કારૂર અને મશેરી(૭૦)ની લડાઈથી તેને મુક્તિ મળી હતી આ લડાઈઓ ઇ. સ ૫૨૪–૫૪૪ વચ્ચે થઇ લાગે છે. અથવા એમ માનવાને મારૂં મન લલચાય છે કે તે એક જ લડાઇના બન્ને જુદા જુદા નામ પણ હોય; ગમે તેમ હો, પણ તે બન્ને ખરેખર એક જ યુદ્ધના માર્ગો તો બતાવે છે જ, જે યુદ્ધને અંગે તે કાળે યવનોથી હિંદ મુક્તિને પામ્યું; અને આ યુદ્ધના વિજયની યાદસ્મરણની એંધાણીમા પાછળથી વિક્રમ સવતની સ્થાપના કરવામા આવી છે" આ અભિપ્રાયમાં કેટલાક વિવાદાત્મક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે ખરા, પણ તે સાથે આપણે નિસ્બત નથી. માત્ર એટલું જ જણાવવું અત્ર આવશ્યક છે કે આ હૂણારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ મંશેરી મુકામે થયાનું જો ગણી લેવાય તો ખોટું નથી.

આ પ્રમાણે આખાયે ગુંચવાડાભર્યા પ્રશ્નનો નીકાલ આવી ગયો ગણાશે. એટલે કે:–

(અ) શકારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ શક પ્રજા સાથે ઇ. સ. પૂ. ૫૭માં(૭૧) અને કારૂર મુકામે થયું હતું; તે વિક્રમાદિત્ય પોતે ગર્દભીલવંશી હતો તેમ જ અવંતિપતિ બન્યો હતો.

(બ) હૂણારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ હૂણ પ્રજા સાથે ઇ. સ. ૫૩૧ આસપાસમાં અને મંશેરી મુકામે થયું હતું, તે પોતે પરમારવંશી રાજપૂત હતો અને માલવપતિ બન્યો હતો.

વિક્રમ સવત વિશે જે લખવાનું હતું તે અહીં પુરૂ થાય છે જ્યારે તે સંવતની અંદર અટવાઇ જઈને ગુંચો ઉભા કરતા માલવ

જૈનઇતિહાસકારોને નડતી મુશ્કેલીઓ સવત અને શક સંવતને લગતી હકીકત, તદ્દન છૂટી પાડી. આવતા પરિચ્છેદે જુદી જ આપવાની છે એટલે ખરી રીતે તો અત્રે જણાવવાનું કાંઈ રહેતું નથી એમ કહેવાય. છતાંયે આ પરિચ્છેદ પૂરો કરીએ તે પહેલાં જે કેટલીક મુશ્કેલીઓ લેખકોને વિક્રમ સંવતને અંગે નડી છે તેનો તો ખ્યાલ આપવાનું જરૂરી લાગે છે જ તે અત્રે જણાવી દઇએ.

વિક્રમ સંવતની સ્થાપના થઇ તે પૂર્વે તેમ જ તે બાદ પણ તે તે કાળે પ્રચલિત ત્રણે સંપ્રદાયના લેખકો તો હતા જ, છતા મુશ્કેલી તો માત્ર એક જ સંપ્રદાયના લેખકને ઉદ્ભવી દેખાય છે. કારણ કે બીજા બે સંપ્રદાયના લેખકોને પોતપોતાના સમયે ઇતિહાસ સામગ્રીની ગુંથણી કરવામા ઉપયોગી થઇ પડે તેવા કાળ દર્શાવતા સંવત્સરો હતા જ, એટલે તેમને જ્યારે કાંઇ પણ વર્ણન કરવાનો અથવા તેનો સમય ટાંકવાનો મુદ્દો ઉભો થતો, ત્યારે તેઓ તો તેનો આશ્રય લઈ લેતા, પણ જૈન ધર્મવાળાની સ્થિતિ

---

(૭૦) આ મંશેરી જો હાલનું મંદસોર ઠરે તો કેટલાક વિદ્વાનો કારૂરને જે મંદસોર ઠરાવે છે તે ખોટું ગણાશે. બાકી કારૂરની લડાઈ શકારિ વિક્રમાદિત્યે લડી કાઢી છે, તે અમરકોષકારના શબ્દ જોતા ઠીક લાગે છે (આગે અભિપ્રાય શું છે તે માટે પૃ. ૫ જુઓ ત્યા જણાવ્યું છે કે આ કારૂરનું સ્થાન માળવા અને દક્ષિણહિંદની વચ્ચે નર્મદાના દક્ષિણ પ્રદેશમા ક્યાંક હશે એમ માનવાનું કારણ છે) હાલ તુરત તો આપણે એમ જ ઠરાવીશું કે શકારિનું યુદ્ધ કારૂર મુકામે અને હૂણારિનું યુદ્ધ મંદસોર અથવા મંશેરી મુકામે થયું હતું

(૭૧) કે. હિ. ઇં પૃ. ૧૫૫–Initial point of this era ought to be B. C. 57 or 56¾ instead of B C. 56 (Book of Indian Eras by Cunningham pre viii)=ઇ સ. પૂ. ૫૬ને બદલે આ સંવતની આદિ ઇ. સ પૂ. ૫૬॥ અથવા ૫૭ ગણવો જોઈએ. (કનિંગહામ કૃત બુક ઓફ ઈન્ડીયન ઇરાઝની પ્રસ્તાવના પૃ. ૮).

ન્યારી હતી જો કે વિક્રમ સંવતની આદિ થઈ તે પૂર્વે તેઓ મહાવીર સંવતનો ઉપયોગ હજુ કરતા હતા પરંતુ જ્યારે આ સંવત ગતિમાં આવ્યો અને તે રાજા પણ જૈનધર્માનુયાયી જ હતો ત્યારે તે ધર્મના લેખકોની મુંઝવણમાં ઓર વૃદ્ધિ થવા પામી હતી, કેમકે તેમણે પોતાના ધર્મના પ્રણેતાનો એટલે મહાવીરનો સંવત વાપરવો કે પોતાના રાજાનો-એટલે વિક્રમનો-સંવત વાપરવો તે પસંદ કરી લેવાનું હતું વળી વિક્રમનો ગર્દભીલવંશ સત્તા ઉપર હતો ત્યાં સુધી તો તે સંવત વાપર્યે જાય તો પણ ચાલ્યે જતું પરંતુ લગભગ દોઢસો વર્ષ તે ચાલ્યા પછી અવંતિમાં ચષ્ઠણવંશી રાજઅમલ તપવા માંડ્યો હતો તેમ અવંતિની ઉત્તરના હિંદી પ્રાંતોમાં કુશાનવંશીની સત્તા તો ક્યારની ચાલુ હતી જ વળી આ બન્ને વંશના રાજાઓએ પોતાનો સંવત ચલાવ્યો હોવાના દાખલા પણ મોજુદ છે. તે બાદ આ રાજવંશીઓની સત્તાની ઓટ થતાં ગુપ્ત વંશે દેખાવ દીધો હતો અને તે વંશના નૃપતિઓએ વળી પોતાનો જ સંવત ચાલુ કરીને મુશ્કેલીની હારમાળામાં એક મણકો ઉમેર્યો હતો કાળાંતરે તેમનું રાજ્ય પણ ખતમ થતાં, હૂણ પ્રજા અવંતિમાં ઉતરી પડી તેઓ પણ પોતાના અડધી સદીના કારભાર પછી હિંદીઓમાંથી નવસર્જન પામી રાજપૂત બનેલા અગ્નિકુલીય ક્ષત્રીઓની સાથે અથડામણમાં આવી પડ્યા તેમાં આ રાજપૂતોને વિજય વરવાથી તેમણે રાજસૂત્રો હાથમાં લઈ પોતાનો સંવત સ્થાપ્યો. વળી તેમનો વહીવટ દોઢ બે સદીઓ ચાલ્યો ને મુસ્લીમ ધર્મના અનુયાયીઓમાંના આરબો, ગીઝનીઓ, ગોરીઓ, ઈ ઈ આવી ચડ્યા આ પ્રમાણે સાત આઠ સદીના ગાળામાં ઉત્તરોત્તર પાંચ છ સત્તાઓનો વહીવટી હાથ બદલો થઈ જવા પામ્યો તેમાંની દરેક સત્તાને પોતાનો સંવત્સર ચલાવવાનો મોહ હતો એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે રાજદ્વારી સ્થિતિના પલટાથી જેમ પ્રજાને અમુક સમયે અમુક પ્રકારે હેરાનગતિમાં ઉતરવું પડતું હતું અને અવદશા ભોગવવી પડતી હતી તેમ સાહિત્યક્ષેત્રની વિટંબણાઓમાં પણ તેજ પ્રકારની સ્થિતિ ઉપસ્થિત થતી ચાલુ રહી હતી આવા કારણને લીધે રાજકારણના ક્ષેત્રે જેમ વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ કરાતો ઘણીએ સદી સુધી બંધ પડ્યો હતો,[૭૨] તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રે પણ તે સંવતનો વપરાશ બંધ પડી ગયો હતો. એટલે જે કાળે જે સ્થાને જે ગ્રંથ લખવામાં આવતો, તેમાં તે સમયે તે સ્થાન ઉપર પ્રવર્તતા સંવતનો ઉપયોગ કરાતો[૭૩] રહ્યો હતો એટલું જ નહિ પણ એ સંવતનું નામ કદાચ લખવામાં આવતું તો વળી

---

(૭૨) હવે સમજાશે કે વિક્રમ સંવતની આદિ થયા પછી તેનો વપરાશ જે કેટલીયે સદી સુધી બંધ પડી ગયાનું વિદ્વાનો જણાવતા રહ્યા છે તેનું કારણ ક્યાં છૂપાઈ રહ્યું છે.

(૭૩) આ કથનના બેચાર દૃષ્ટાંતો આપીશું એટલે સ્થિતિ બરાબર સમજાશે

(૧) દેવર્દ્ધીગણિ નામના જૈન આચાર્યના સમયે વલ્લભીપુરમાં ગ્રંથ આલેખન વિપુલ પ્રમાણમાં કરાયું છે તેનો સમય લહીઆઓએ ૫૧૦ લખ્યો છે. વિદ્વાનોએ તેને વિક્રમ સંવત માની લીધો છે જ્યારે ખરી રીતે, વલ્લભીરાજાઓ જે ગુપ્ત સંવત વાપરી રહ્યા હતા તે ગુપ્ત સંવતની જ પરંની સાલ તેમની હતી એટલે કે ૫૧૦+૩૭૫=વિક્રમ સંવત ૮૮૫ નો તે સમય કહી શકાય.

(૨) ઉપર પ્રમાણેનો બીજો દૃષ્ટાંત શ્રીહરિભદ્રસૂરિનો છે. તેમણે ૧૪૪૪ ગ્રંથો રચ્યા કહેવાય છે જેમાં 'સમરાદિત્ય કથા' નામનો અતિ પ્રખ્યાતી પામેલો સાહિત્ય ગ્રંથ છે, જેનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ અનેક વિદ્વાનોએ કર્યો છે આ જૈનાચાર્ય પણ વલ્લભી રાજ્યે વસતા હતા એટલે તેમણે પોતાની વિદ્યમાનતા માટે વાપરેલ ૫૮૫ના આંકને જો કે વિદ્વાનોએ વિક્રમ સંવત માની લીધો છે પરંતુ તેમનો ખરો સમય ૫૮૫+૩૭૫=૯૬૦ વિક્રમ સંવત છે.

(૩) જૈનાચાર્ય શિલાંકસૂરિ, દાક્ષિણ્યચિહ્નસૂરિ, જીનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ ઇત્યાદિ ઘણા પૂર્વાચાર્યોના સમયમાં ઉપર પ્રમાણે જ માન્યતા પથરાયેલી છે આ આખોય વિષય અનેક દલીલોપૂર્વક ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતા જૈનધર્મ પ્રકાશ નામના માસિકમાં નીચેના અંકોમાં આપીને મે સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની વિગત માટે જુઓ

સં. ૧૯૮૩ પુ. ૪૩ અંક ૬ પૃ ૧૯૬ થી ૨૦૪
" " " ૪૩ " ૭ " ૨૨૯ " ૨૩૬

ઘણી વેળા એમને એમ તેને અધ્યાહાર રાખી સમજી લેવામા પણ આવતુ અથવા તો સંવતનો અર્થ સમજાવતો જે 'શક' શબ્દ છે તેજ માત્ર તેના આંકની પૂર્વે મૂકાતો એટલે અધ્યાહાર માત્રથી જે ગુંચવાડો ઉભો થવાની ભીતિ હતી તેમા વળી વિશેષ વૃદ્ધિ થવાની નક ઉભી થઇ. કેમકે 'શક' શબ્દથી ઉત્તર હિંદની પ્રજાના મનમા તો માત્ર 'સંવત્સર' એવો જ અર્થ[૭૪] કરાતો હતો; જ્યારે દક્ષિણ હિંદની પ્રજામાં શક નામનો એક સ્વતંત્ર સંવત્સર જ ચાલુ થયેલ હતો એટલે હવે સમજી શકાશે કે ઉત્તર હિન્દમા અને દક્ષિણ હિન્દમા 'શક'નો અર્થ તદ્દન જુદી જ રીતથી કરવામા આવતો હતો

તેમા વળી જ્યારે રાજાના નામની સાથે આંક જોડવામા આવતો ત્યારે તો તેથી પણ વિશેષ મુશ્કેલી અનુભવવી પડતી હતી. કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવની એક ખાસિયત છે કે કોઇને પોતાનું જરાપણ ઢીલુ કે લાસું અથવા પોણા સોળ આના બોલાય તે ગમતું જ નથી જેથી કોઇ ગ્રંથકાર પોતે, જે રાજ્યની પ્રજા હોય કે જે રાજાનો આશ્રિત હોય અથવા કોઇ પણ પ્રકારે ઋણી હોય તે ભૂપતિનું વર્ણન કરતા, હમેશા તેની પ્રશસ્તિમા થોડા ઘણા પ્રમાણમા અતિશયોક્તિ ગાય જ કરે તે સ્વભાવિક છે, એટલે તેવો ગ્રંથકાર પોતાના ઉપકારક પુરૂષને વિક્રમાદિત્ય કે રાજાભોજ ઇ. ઇ ૭૫ ની ઉપમા આપતો જ. આ પ્રથા હિન્દ ઉપર મુસલમાની રાજ્યહકુમતની અસર થઇ ત્યા સુધી વિશેષ પ્રમાણમા હતી. અને આપણે જાણીએ છીએ કે ઉત્તર હિન્દ કરતાં, દક્ષિણ હિન્દ ઉપર મુસલમાની રાજ્ય સત્તા બહુ મોડેથી દાખલ થઈ છે. એટલે ત્યાના હિન્દુ રાજાઓમાં 'વિક્રમાદિત્ય' શબ્દ બિરૂદરૂપે-ઉપમાના રૂપમા તેમજ ખરા-વિશેષ નામે પણ બહુ મોડા સમય સુધી ચાલુ રહ્યો છે[૭૬] આવા ને આવા કિસમના ઉપર વર્ણવાયેલા અનેક પ્રકારના સંયોગોમા ત્રણે સંપ્રદાયોના, તેમાં મુખ્યપણે જૈન સાહિત્યકારો તથા લેખકોને-દરેકે દરેક પ્રદેશોમા-ભાતભાતની મુશ્કેલીઓ સંવત્સરના નિર્દેશમાં નડયા કરી છે. મતલબ કે, વિષય એટલો બધો અટપટો થઇ પડયો છે કે, તે માટે એક સ્થાપિત નિયમે સર્વની બાબતમાં કામ લઇ શકાય તેમ નથી.

આટઆટલી મુશ્કેલીઓ પોતાના માર્ગમા પડેલી હોવા છતાંયે તેમણે તો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સાહિત્ય સેવા કરવામા કચાસ

છતાં ઓળખી કાઢવાની રીત

આવવા દીધી નથી; એટલે હવે આપણી ફરજ રહે છે કે તે ગુંચમાથી કાંઇક માર્ગ કાઢવો. ઉકેલ માટેની સર્વ સામાન્ય ચાવી શોધી કાઢવી તો મુશ્કેલ છેજ, છતા મનુષ્ય યત્ન કરીને રસ્તો સૂઝે તે

„ ૧૯૮૪ „ ૪૩ „ ૯ , ૩૧૭ „ ૩૨૩
„ „ , ૮૩ „ ૧૦ „ ૩૪૬ „ ૩૪૯

તેવી જ રીતે માલવપતિ રાજા મુંજ અને તેના ભત્રીજા ભોજદેવના ગુરૂ શ્રીધનેશ્વરસૂરિએ શત્રુંજયમહાત્મ્ય રચીને ૪૭૭નો આંક મૂક્યો છે. તેને વિક્રમ સંવત માની લીધો છે; પણ તે આંક માલવ સંવતનો હોઈ વિ. સં. ૧૦૬૬ લગભગ આવે છે તે વિષયની ચર્ચા માટે ઉપર પ્રમાણે સંવત ૧૯૮૪ના જૈનધર્મ પ્રકાશના પુ. ૪૩ ફાલ્ગુણ અંક ૧૨ પૃ. ૪૨૦થી ૪૨૪ મે લખેલ નિબંધ જુઓ. આવા તો અનેક દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે.

(૭૪) ઉપરની ટી. નં. ૭૩માં દૃષ્ટાંત ૩ મા શિલાંકસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિના નામો જણાવ્યા છે. તેમાના [illegible] સૂરિએ કુવલયમાળા નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમણે પોતાના દાદાગુરૂ તરીકે શિલાંકસૂરિને જણાવીને તેની રચના 'શક ૭૯૦' મા જણાવી છે, તેને વિદ્વાનોએ શક સંવત ૭૯૦ લેખી વિક્રમ સંવત ૭૯૦+૧૩૫=૯૨૫ જણાવ્યો છે. પણ તેને શક સંવતને બદલે, શક એટલે સંવત, તેવા ભાવાર્થમા લેખવાનો છે, તેની ચર્ચા પણ ઉપરના પુ. ૪૩ના અંકોમા કરી બતાવી છે.

(૭૫) આના દૃષ્ટાંતો માટે ઉપર ચર્ચાઈ ગયેલ 'વિક્રમાદિત્ય' તથા 'ભોજદેવ' ક્યારે ને કેટલા થયા છે તેનુ વૃત્તાંત જુઓ એટલે ખાત્રી થશે.

(૭૬) ઉત્તર હિંદમા બહુ તો ઈ. સ. ની ૮ કે ૯ સદી સુધી આવા નામો વપરાતા નજરે પડશે જ્યારે દક્ષિણ હિંદમાં ચૌલુક્યવંશીઓમા તો તેથી પણ મોડે સુધી તે બિરૂદ વપરાતુ દેખાશે.

પ્રથમ દોરી કાઢવો, જનતા પાસે રજુ કરવો અને તેમાં સુધારા વધારાની ઇચ્છા ધરાવવી તે વિશ્વ નિયમ કહેવાય તે કાનૂનને અનુસરીને જણાવુ છુ.—

(અ) એકદમ પહેલા (૧) સ્થાનનો નિર્દેશ થયો છે કે નહીં તે શોધી કાઢવુ. તેનો પત્તો લાગ્યો તો ત્યા (૨) કયા કયા વશના રાજપુરૂષોનો અમલ થઇ જવા પામ્યો છે તેની શોધ કરવી (૩) અને પછી તે રાજવશનો સ્થાપિત કોઇ સ્વતંત્ર સવત્સર હતો કે કેમ અથવા તો તેઓ જે કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાને તાબે હોય તો તે સર્વોપરી સત્તાવાળાનો કોઈ સવત્સર હતો કે કેમ?—આ પ્રમાણે ત્રણે મુદ્દા સપૂર્ણપણે અથવા જેટલા ઓછાવધતા જણાય તો તે પ્રમાણમા—કોકડાનો ઉકેલ આવી ગયો સમજવો.

(બ) સવત્સર આલેખવાની અનેક રીતિઓ જોવામા આવે છે આ વિષય બહુ જ લાબો છે અને તે ઉપર ખાસ અભ્યાસીઓના વિચારો બહાર પડે તેવી અગત્યતા પણ છે. એટલે તેટલી સૂચના જ કરીને આગળ કલમ લબાવતા જણાવવાનું કે, તેવી પ્રથાઓ અનેક મારા જોવામા આવી છે. તેમાંની થોડીનો ઉલ્લેખ માત્ર અત્ર કરીશ. જ્યા જ્યાં બન્યુ ત્યા ત્યા ચાર વસ્તુ લેખકો જણાવતા રહ્યા છે. સાલ, ઋતુ, માસ અને તિથિ. તેમાં કોઇએ પક્ષ અને દિવસનો વળી વધારો કર્યો છે, તો વળી કોઇએ પ્રથમની ચારમાથી કોઈક સંખ્યા ઓછી પણ કરી છે. પરંતુ એકદર ચારથી વધુની વિગત જણાવી નથી, ત્યારે કેટલાકે પૂર્ણિમાત કે અમાસાંત માસની પદ્ધતિએ માસનું દર્શન કરાવવાનુ યોગ્ય ધાર્યુ છે. ગમે તે પ્રકારે રજુઆત થઇ હોય, તો પણ એકજ રીતે કામ લઇ શકાય તેમ છે, કે જ્યા જ્યા આવા દાખલા બન્યા હોય ત્યા ત્યા, એવાજ દાખલા અન્ય સ્થાને જણાયા હોય એ પોતાના જ્ઞાનથી શોધી કાઢવા અને ત્યા જે સંવત્સર નક્કી થયો હોય તે પાછો અંહી ઘટાવી જોવો

આ બે રિત્યા કામ લેવાથી મોટા ભાગે સર્વ સંવત્સરના આંકોનો નિકાલ આવી જવા વકી છે.

ત્રણ ધર્મમાથી માત્ર જૈનધર્મી સાહિત્યકારોને અને રાજાઓને જેમ સવતના આલેખનમા મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી છે, તેમ ખુદ શકારિ વિક્રમના સવત્સર માટેની આદિનો નિર્ણય કરવામા પણ, તેમને અનિશ્ચિતતાઓનો સામનો કરવો પડયો છે જેથી ઉપરના પારિગ્રાફોમા જેમ જૈન પ્રજાના દૃષ્ટાતો રજુ કરવા પડયા છે, તેમ આ પારિગ્રાફે પણ તેમના જ ઉદાહરણો પાછા નોધવા પડશે

વિક્રમ સંવતની વિટંબણાઓ

શકારિ વિક્રમાદિત્ય ગર્દભીલવશી હતો તે તો આપણે ઉપરના પૃષ્ઠોમા સાબિત કરી ગયા છીએ. વળી ગર્દભીલવશના આદિપુરુષ તરીકે ખરી રીતે શકારિ વિક્રમાદિત્યના પિતા રાજા ગધર્વસેનને જ ગણવો જોઇએ: જ્યારે કેટલાકનુ માનવુ એમ છે કે ભલે ગધર્વસેનથી તે વશની સ્થાપના થઇ કહેવાય ખરી, છતા તેણે રાજગાદીનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને વચ્ચે સાત વરસનો રાજઅમલ શકપ્રજાનો આવી ગયો છે. જ્યારે શકપ્રજાએ રાજલગામ હાથ ધરી ત્યારે રાજા ગધર્વસેનને કે તેના વારસદારોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, પોતે પાછા ગાદીએ આવશે કે કેમ? અને આવશે તો કયારે? માટે વાસ્તવિક રીતે જ્યારથી શકારિએ અવતિની ગાદીએ બિરાજમાન થઇને રાજ્યવહિવટ ચલાવવા માડયો, ત્યારથીજ તે વશની સ્થાપના થઈ ગણવી જોઇએ, કેમકે તે સમયથી જ પ્રજામા નવા યુગનો પ્રારભ ઉદયમા આવ્યો કહી શકાય તેમજ તે પછી જ તે વંશની સત્તા અખડિત રીતે ચાલુ રહી છે. એટલે કે આ મત ધરાવનારના મતવ્ય પ્રમાણે મ સ ૪૭૦=ઇ સ. પૂ. ૫૭થી તે સંવતની આદિ ગણાય જ્યારે પ્રથમના મત ધરાવનારાઓ તેનો સમય મ. સ ૪૫૩=ઇ. સ. પૂ. ૭૪થી ગણાવા માગે છે તેમની દલીલ એ છે કે, ભલે સંવત સ્થાયી કરવા માટેનો મોક્કો, શકારિના રાજ્યે ઉદ્ભવ્યો છે, પણ જેમ અન્યકાળે—દા. ત ચષ્ઠણ વશના સંવત વખતે, આભીરપતિઓના વખતે, ગુપ્ત સવત ઈ ઇ ના વખતે, પ્રસંગ બન્યો હોય અન્ય કાળે, છતાં સંવત્સરની સ્થાપના તો તેનો મૂળ પુરુષ

જ્યારથી ગાદીપતિ બન્યો હોય, ત્યારથી જ તે સવતનો પ્રારંભ થયો ગણાય છે, તે પ્રમાણે વિક્રમ સવતની આદિ પણ ગણવી જોઈએ આ પ્રમાણે બે મત થયા. તે ઉપરાત વળી એક બે અન્ય મત પણ છે. તેમાના એકનુ મતવ્ય એમ છે કે, ગર્દભીલ વંશી રાજાઓનો અમલ ભલે ત્રુટક થઈ ગયો છે, પણ પાછો ચાલુ થઈ ગયેલ હોવાથી, તેની આદિ તો તે વંશના મૂળ પુરુષના રાજ્યારંભથી ગણીશુ વળી વચ્ચે ચારેક વર્ષ[77] સુધી, જે રાજ્યઅમલથી તેઓ અલગ પડી ગયા છે, તેનો હિસાબ પણ મજરે લેવો જોઈએ, જેથી તેના સમયમા, ઉપરના બે મતની વચ્ચેનુ જેમ અંતર ૭૪-૫૭=૧૭ નું રહે છે, તેમ ચાર વર્ષ પડતરના બાદ કરી ૧૩ વર્ષનું રાખવુ તે પણ બહેતર છે. જ્યારે ચોથો મત એમ જણાવે છે કે, ચાર વર્ષને બદલે સાત વર્ષનુ શકરાજ્ય[78] છે. માટે બે વચ્ચેનુ અતર ૧૭ ને બદલે સાત બાદ કરતા દશ વર્ષ રહે છે તેથી તેટલું અંતર રાખવુ જોઈએ. પરતુ આ મત વૈદિક મતવાળાનો હોઈ અને તેમને પોતાને વિક્રમ સવતનો વપરાશ કરવાનો ન હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરાઈ છે એટલે બાકી ત્રણ મત રહ્યા અને તે સર્વે જૈન મતાનુયાયીના જ ગણવા રહે છે હવે તેના દૃષ્ટાંત આપીશુ એટલે તેનો ફલિતાર્થ સમજાશે

જૈન સપ્રદાયમા બે મોટા વિભાગ છેઃ એકનુ નામ શ્વેતાબર અને બીજાનું નામ દિગંબર પ્રથમ શ્વેતાંબર માન્યતાની તપાસ લઈએ. તેમના સાધુઓમા જેમ અત્યારે નિદ્દતાના પ્રમાણમા વાચક, ગણિ, ઉપાધ્યાય, મહોપાધ્યાય અને સૂરિ-આચાર્ય ઈત્યાદી બિરૂદ-પદવીઓ છે તેમ, એક સમયે તદુપરાત મહત્તર, ક્ષમાશ્રમણ આદિ પદવીઓ પણ હતી આપણે જે સમયની અહીં વાત કરવા માગીએ છીએ તે સમયે દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ નામના એક મહાન આચાર્ય થઈ ગયા છે તેમના માટે એમ કહેવાય છે કે તેઓએ સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીપુર નગરથી પુસ્તકો મોટી સંખ્યામા લખાવીને અનેક શહેરના પુસ્તક ભંડારમા મોકલાવી દીધાં હતા અને તે પ્રમાણે પુસ્તકો અથવા તેમની સાપ્રદાયિક ભાષામા કહીએ તો શ્રુતજ્ઞાન સાચવી રાખવાનુ મહત્ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હતુ. તેમનો સમય ૫૧૦નો નોધાયો છે. પણ આ આકની પાસે ને કયા સવતનો છે તે દર્શાવવા કોઈ અક્ષર જોડેલ ન હોવાથી અને મનુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત પ્રમાણે પોતાના ધર્મની વિશેષપણે પ્રભાવિકતા બતાવવા માટે, પાછળના કાળના લહિઆઓએ તેને મહાવીર સવત માની લીધો, જેથી તેનો આક જે ખરી રીતે ૫૧૦ ગુપ્ત સંવતનો હતો (કેમકે વલ્લભીપુરમા તે સમયે ગુપ્ત સવત્સરનુ જ ચલણ હતું)[79] તેને વિક્રમ સવત્સરમા ફેરવી નાખીએ તો ૫૧૦+૩૭૫=૮૮૫ લખવો જોઈએ. તેને બદલે વીર સવત માનવાથી[80], જે મત વિક્રમના સવતની આદિથી-વિક્રમના રાજ્યાભિષેકથી-ગણે છે તેમણે ૪૭૦+૫૧૦=૯૮૦નો આંક મૂક્યો, પણ જેઓ રાજા ગંધર્વસેનના સમયથી તેની આદિ ગણવાના મતવાળા છે તેમણે ૧૭ વર્ષ ઉમેરીને ૯૮૦+૧૭=૯૯૭ મૂકયા, અને ત્રીજા મતવાળાએ (૧૩નુ અંતર ગણવાવાળાએ ૯૯૩ મૂકયા). એટલે કે દેવર્દ્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણના પુસ્તકોદ્ધારના સમય માટે વિક્રમ સંવત ૯૮૯, ૯૯૩ અને ૯૯૭ એમ ત્રણ આંક મૂકાયા. આ ઉપરથી સમજાશે કે ત્રણે પક્ષો વિક્રમ સવતની અપેક્ષાએ સાચા છે, છતાયે પોતપોતાના દષ્ટિબિંદુથી કામ લીધુ હોવાથી એકબીજાથી ભિન્ન દેખાય છે, જેવી રીતે વૈદિક મતાનુયાયી પુરાણકારોએ પોતાના દષ્ટિબિંદુથી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે અને જે અનેક રીતે ભિન્ન પડી જતું હોવા છતાં વાસ્તવમાં તો તે સર્વ ખરૂ જ હોવાનુ આપણે અનેક વખત

(૭૭) આ મતમા પરિશિષ્ટકાર કલિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય લાગે છે, કેમકે તેમણે શકપ્રજાનુ રાજ્ય ચાર વર્ષનુ બતાવ્યુ છે (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨૦૭ નોટ નં. ૩૩ જેમા અવંતિપતિની નામાવલીની ત્રણ કડીઓ આપી છે).

(૭૮) આ મત વાયુપુરાણકારનો છે. (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૨ ટી. નં. ૬)

(૭૯) આ માટે ઉપરની ટી. નં. ૭૩ પેટા નં. ૧ જુઓ.

(૮૦) ઉપરમા જુઓ.

અદ્યાપિપર્યંત જણાવી ગયા છીએ[૮૧] આનાં દષ્ટાંતો વિપુલપણામા તો શુગવંશની હકીકતે જ નજરે પડે છે; કેમકે તે વંશ વૈદિક ધર્મનો અનુયાયી હતો, જેથી તેમના શાસ્ત્રગ્રંથોમા–પુરાણોમાં–તે રીતીથી કામ લેવાયુ છે. આ પ્રમાણે એક દષ્ટાત થયો વધારે સ્પષ્ટીકરણ માટે વળી એક દષ્ટાન આપીએ

જેમ ઉપર દર્શાવેલ બનાવ, પુસ્તક–શ્રુત જ્ઞાનના ઉદ્ધારનો છે તેમ અત્રે ટાકવા ધારેલ બીજો પ્રસગ પણ શ્રુતજ્ઞાનના વાચન પરત્વેનો છે અને તે પણ સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ ઉપર જ બનવા પામ્યો છે તેમનામા કલ્પસૂત્ર નામનો અતિ પવિત્ર મનાતો એક ગ્રથ છે વિક્રમ સંવત ૯૮૦ની સાલ સુધી[૮૨] તેનુ વાચન, માત્ર સાધુ વર્ગ જ કરી શકતો હતો પણ તે સાલમા સૌરાષ્ટ્રના આણદપુર–વર્દ્ધમાનપુરના રાજા ધ્રૂવસેનનો પુત્ર મરણ પામ્યો હતો અને તે સ્વધર્માનુયાયી હોવાથી તેના શોકનિવારણ સારૂ તે સમયના જૈનાચાર્યે ઉપરના કલ્પસૂત્રનુ વાચન સભાસપક્ષ[૮૩] કર્યું હતુ આ બનાવ વિક્રમ સવત ૯૮૦મા બન્યો છે જ[૮૪], પણ એક મતે ૯૮૦ કહેવાય ત્યારે બીજા મતે તેને ૯૯૩ અને ૯૯૮ પણ કહેવાય જ અને આ ત્રણે આક ઉપર ટાંકેલા દેવર્દ્ધીગણિક્ષમાશ્રમણના દષ્ટાતની પેઠે સત્ય જ છે. પરંતુ આ બન્ને બનાવ વચ્ચેનુ–શ્રુત જ્ઞાનના પ્રચારનુ અને કલ્પસૂત્ર સભા સમક્ષ વચાયાનુ–એક કાકતાલીય સાદશ્યપણું ઉભુ થયેલુ બતાવવાની જરૂર દેખાય છે બન્નેમા ૯૮૦, ૯૯૩ અને ૯૯૮ના આંક મળતા આવે છે બને પ્રસંગો શ્રુતજ્ઞાન સબધે જ છે અને બને પ્રાચીન સમયના છે તથા અતિ પ્રભાવવતા અને મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગો છે, એટલે કેટલાક વિદ્વાનોએ તે બન્નેને એકજ પ્રસગ તરીકે માની લીધા છે. જ્યારે વાસ્તવિક પણે જોશો તો પ્રથમનો સમય ૫૧૦ ગુ સ =વિ. સં. ૮૮૫ છે ત્યારે બીજાનો સમય[૮૫] વિ સ ૯૮૯ નો છે, એટલે કે બન્ને પ્રસગો વચ્ચે ૯૫ વર્ષનું અંતર છે આ પ્રમાણે વિક્રમ સવત્સરના આંકો પરત્વે મતમતાતર ધરાવતા અન્ય પ્રસગો અનેક નોધી શકાય, પણ આલેખન વિસ્તારના ભયથી અત્ર અટકી જઈશુ

હવે દિગબર સપ્રદાયનો એકાદ દષ્ટાંત આપીએ. તે પણ ઉપરના કલ્પસૂત્રના વાચનની હકીકત અંગેનો જ છે અને તેનો મર્મ પણ ઉપરના નિવેદન પ્રમાણે સમજવો રહે છે પણ તે સબધી જે ખુલાસો તેઓ કરે છે તે જુદા પ્રકારનો હોઈને જ તે અત્રે જણાવીશ. તેમનામા મૂળે ચાર સઘ હોવાનું મનાયુ છે, તેમાના એકનું નામ સરસ્વતીસઘ છે તે સઘના આચાર્યોની એક પટ્ટાવળી છે તેને સરસ્વતીસંઘની પટ્ટાવળી કહેવાય છે. તે સબંધી વિવેચન કરતા એમ જણાવ્યુ છે કે[૮૬] વિક્રમ રાજા ૧૮ વર્ષનો થયો, ત્યારે તેમનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો[૮૭]. એટલે તેનો સવત તેના જન્મ દિવસથી જો ગણવામા આવે તો આ અઢાર વર્ષનો ફેર નીકળી જાય

(૮૧) આના દષ્ટાતો વિપુલપણામા તો શુગવંશની હકીકતે જ નજરે પડે છે, કેમકે તે વંશ વૈદિકધર્મનો અનુયાયી હતો, જેથી તેમના શાસ્ત્રગ્રથો–પુરાણોમા તે રીતીથી કામ લેવાયું છે

(૮૨) આ ૯૮૦ના આકને કેટલાકો વીર સવતનો માને છે. તેના ખુલાસા માટે નીચેની ટી. ન ૮૩–૮૪ જુઓ

(૮૩) જુઓ વિનયવિજયજીકૃત કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા-વૃત્તિનુ ભાષાતર પૃ ૭ કદાચ તેમા ૯૮૦ (વિક્રમ સવત) લખ્યો હોય પણ લહિઆઓએ વી ૯૮૦ (વીરાત્ એટલે વીરનો સવત) લખી વાચ્યો હોય

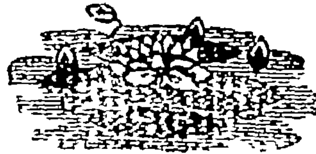
(૮૪) આ આખોયે બનાવ ક્યારે બન્યો હતો? આ ધ્રુવસેન રાજા કોણ? તેનુ નગર આણદપુર–વર્ધમાનપુર ક્યા આવ્યુ કહેવાય? તે સમયે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર કે ગુજરાત ઉપર કોની આણ ચાલુ હતી? તે સર્વ હકીકત શિલાલેખના આધારથી મે પુરવાર કરી બતાવી છે તે માટે જુઓ જૈન ધર્મપ્રકાશ નામના માસિકમા પુ. ૪૫ અક ૫ પૃ ૧૬૧–૧૭૪ સુધીનો મારો લેખ

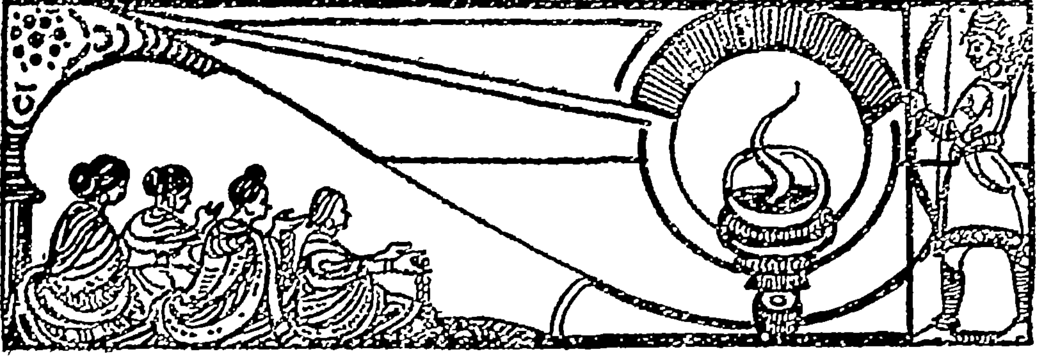
(૮૫) ઉપરની ટી. ન ૮૨ જુઓ.

(૮૬) જુઓ મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ લખેલી 'જૈન કાળ ગણના', મુદ્રિત ૧૯૭૬, પૃ ૧૫૬ (આ આખો નિબધ કાશીની નાગરી પ્રચારિણી સભાની પત્રિકા પુ ૧૦ ભાગ ૪મા પ્રસિધ થઈ ગયો છે)

(૮૭) તેનો રાજ્યાભિષેક ૧૮ વર્ષે નહિ પણ ૨૪–૨૫ વર્ષની ઉમરે થયો છે (જુઓ ઉપરમા પૃ ૨૮).

પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ ૧૭ કે ૧૮ વર્ષનો ફેર કેમ થવા પામ્યો છે તેનો ખુલાસો ઉપરમાં ક્યારનો અપાઈ ગયો છે તે ઉપરથી વાચકગણ સમજી શકશે કે તેઓ જે ખુલાસો રજુ કરે છે તે વાસ્તવિક છે કે કેમ? આ પ્રમાણે વિક્રમ સંવત્સરની સમયગણના વિષે ઉદ્ભવતી મુશ્કેલીઓની વિચારણા સમાપ્ત થાય છે, તેમજ આ પુસ્તકની મર્યાદામાં આવતા ચાર સંવત્સરોની હકીકત પણ સંપૂર્ણ થઈ જાય છે, એટલે આપણે તે વિષય છોડીને આગળ વધવાનું જ રહે છે. છતાં ઉપરમા ઉડતો ઈસારો કરી જવાયો છે કે વિક્રમ સંવત્સરની સાથે બીજા બે સંવત્સરો—માલવ અને શક સંવત્સરો અટવાઈ ગએલ છે જેથી તે સર્વની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવાને આ બે સંવત્સરની આપણી વિચારણા પણ કરી લેવાની આવશ્યકતા રહે છે તે માટે આવતો આખો પરિચ્છેદ જ ફાજલ પાડીશું

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

સમય-કાળ ગણના (ચાલુ)

ટૂંક સારઃ—માલવ સંવતની ઉત્પત્તિ તથા વિક્રમ સંવત અને માલવ સંવતની સાબિત કરી આપેલી ભિન્નતા, અને તેથી તેમનું સિદ્ધ થયેલું ભિન્નત્વ—વિક્રમ સવત એક વાર ચાલુ થયા પછી જે બંધ પડી ગયો હતો તેનાં કારણની લીધેલ તપાસ—માલવ સંવતનો વિકાસ અને અંતે વિક્રમ સવતમાં થતું તેનું લીનપણું—હૂણપ્રજાવિશે કાંઈક નવીન માહિતી—

શક સવત—શક શબ્દના બતાવેલ છ અર્થો, તથા તે ઉપરથી ઉભી થતી મુશ્કેલીનો આપેલો ખ્યાલ—શક સવતના સ્થાપક વિશેની કરેલી ચર્ચા—ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદમાંના શક સવતની સ્થાપના તથા તેના સ્થાપક બાબતનો, શિલાલેખ, સિક્કા તેમ જ સાહિત્યાધારે કરેલ નિર્ણય અને તેથી તરી આવતી તે બન્નેની ભિન્નતા—શક સવતની અન્ય વિશિષ્ટતાઓ—

સર્વે સવત્સરોના વિધવિધ અંગોની કોઠારૂપે કરેલી નોંધ—વિધવિધ સંવત્સરોની ઉત્તમતા વિશેની કરેલી ચર્ચા—નોંધ રખાતા ત્રણ સવતોની ચોક્કસ ગણના કરવા માટે સૂચવેલ સમય, તથા તે સર્વેની અંદરોઅંદર ફેરબદલી કરવાની બતાવેલી ચાવી—વિક્રમ અને ઇસુના સંવત વિશેનો એક ભ્રમ અને તેનુ કરેલું નિવારણ—

(અ) માલવ સંવત

આ પરિચ્છેદમા વર્ણવવાના સંવત્સરોને આપણા પુસ્તક માટે નિર્મિત કરેલી સમયમર્યાદા સાથે બીલકુલ સંબધ નથી, છતા કેવા આશયથી તે હાથ ધરવા આવશ્યક લાગ્યુ છે તે મેં ઉપર જણાવી દીધુ છે. એટલે અત્ર તે વિશે કાંઈ બોલવાનું રહેતું નથી.

ઊત્પત્તિ

મારૂં એમ ધારવું થાય છે કે, ઈતિહાસકારોએ વિક્રમસવત્સરના સમયનો નિર્ણય કરવામા સમયાનુસાર પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરીને તથા અનેક તત્ત્વોનુ શોધન કરીને જે અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા છે તેમા પણ કાંઈક સત્ય તો હોવુ જ જોઇએ. તેઓ કાઇ પોતાનો કાળ ખોટી બાબતમા લમણાફોડ કરીને વ્યતીત કરે તેવા નહોતા જ એટલે કે ગત પરિચ્છેદમા ટાંકેલી દલીલોની વિચારણામાં આ મુઝવતા પ્રશ્નમાં સર્વે વિદ્વાનોએ નં ૧ અને નં ૫ વાળા વિક્રમાદિત્યનો સબધ હોવાનું માન્યુ છે તે બાબત આપણે કાઇક વિશેષ ઉંડાણમાં ઉતરીને જોવા જરૂર છે. ત્યા આપણે જણાવ્યુ છે કે ન ૧ વાળો શકારિ વિક્રમાદિત્ય છે અને ન ૫ વાળો હૂણારિ વિક્રમાદિત્ય છે હવે આ હૂણારિ વિક્રમાદિત્યના સબધમા આપણે એમ નિર્ણય કરીએ કે, તેણે જ ઈ. સ ૫૩૧=વિ. સં. ૫૯૮ની આસપાસમાં હૂણ પ્રજાનો સહાર કરી, હિન્દી પ્રજાને તેમના ત્રાસમાથી મુક્ત કરી, તે બનાવની યાદગીરીમાં વિક્રમ સવત્સરને મળતા એવા માલવસંવતની[1] સ્થાપના કરી હતી તો અયુકત ગણાશે નહિ કેમકે જેમ નં ૧ નો વિક્રમાદિત્ય અવતિપતિ હતો તેમ નં. ૫ વાળો પણ માલવપતિ જ હતો, અને પ્રાચીન સમયનો અવતિ દેશ તેજ અર્વાચીન માલવાનો પ્રાત છે, એટલે વાસ્તવમા તો તે બન્ને એક જ પ્રદેશના અધિકારી હતા એમ થયું. પણ પ્રથમવાળો પોતાને 'ક્ષત્રિય' જ કહેવરાવે છે જ્યારે બીજો પોતાને 'પરમારવંશી રાજપૂત' કહેવરાવે છે. પ્રથમવાળાને હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ 'અવતિપતિ'જ કહ્યો છે જ્યારે બીજાને 'માલવપતિ'[2] કહ્યો છે. વળી આપણે ઇતિહાસ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે રાજપૂતોના જે ચાર મોટા વિભાગો[3]–અથવા શાખાઓ છે (પરમાર, ચૌહાણ, ચાલુકય અથવા સોલકી[4] અને પ્રતિહાર અથવા પરિહાર) તેનો સમય પણ આની લગભગનો[5]જ છે. એટલે તાત્પર્ય એમ નીકળે છે કે, આ સમયની પૂર્વે ક્ષત્રિયો સર્વે પોતાને એક જ નામથી ઓળખાવતા હતા પણ હૂણ પ્રજાની સાથેના આ યુદ્ધ પછી તેમની શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અને જુદી જુદી

---

(૧) જુઓ પ્રા. ભા. પુ. ૨ પૃ ૩૮૬ અને આગળ.

મિ સ્મિથ તથા ભાંડારકરના મત પ્રમાણે માલવ સવત બદલીને વિક્રમ સવત ચલાવનાર ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત હતો, જેણે વિક્રમાદિત્ય નામ ધારણ કર્યું છે એટલે તો એમ મતબધ થઈ કે માલવ સવત પ્રથમથી ચાલ્યો આવતો હતો પણ ચદ્રગુપ્તે તેનુ નામ વિક્રમ સવત પાડ્યુ હતુ આ એક ખોટી કલ્પનાજ છે, કેમકે પ્રથમ તો માલવ સવતની સ્થાપના જ ચદ્રગુપ્તના સમયબાદ કેટલાયે કાળે થઇ છે વળી ગુપ્તવંશી રાજાઓએ તો ગુપ્ત નામનો સવત્સર ચલાવ્યો છે તે અન્ય સવત્સરનો આધાર શા માટે લ્યે?

(૨) એમ પણ કદાચ બન્યુ હોય કે, જેમ ક્ષત્રિય શબ્દમાથી રાજપૂત શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ, તેમ આ સમયથી જ, મારવાડ, મેવાડ અને માળવા શબ્દની વપરાશનો પ્રારભ થયો હોય, એટલે કે આ બધા શબ્દો એક બીજાને આશ્રયીને ત્યારથી જ વપરાવા માડયા હોય. (વળી નીચેની ટીકાઓ જુઓ).

(૩) આ ચાર શાખા માટે કાંઈક વિશેષ જાણવા સારૂ પુ.૩ પૃ ૩૫૧ તથા આ પુસ્તકમા ખડ નવમાના અતે જુઓ.

(૪) ચૌલુક્ય અને સોલકી બન્ને એક જ નથી લાગતા; કારણકે ચૌલુકયો હમેશા શક સવતનો ઉપયોગ કરે છે જ્યારે સોલકીઓ તે નથી વાપરતા વળી તે બેના અક્ષરલેખન કે નામોચ્ચાર સાથે પણ સૌમ્ય દેખાતુ નથી. કદાચ સોલકી રાજપૂતો તે ચૌલુકયની એકાદ પેટા શાખા, જેવી હોય તો સભવે ખરૂ. નહી તો બીજી અનેક રીતે ભિન્નતા તરી આવે છે (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૩૯૧ની હકીકત તથા ટીપ્પણો).

(૫) પુ ૩ પૃ. ૩૯૦થી આગળ. તે ઠેકાણે મેં ઈ સ. ૫૩૩નો સમય જણાવ્યો છે. પણ તપાસ કરતા તે ૫૩૧નો વધારે સભવિત ગણાય તેમ છે

શાખાવાળા જુદા જુદા પ્રદેશમા વિખરાયા-ફંટાયા છે. તેમજ દરેકે પોતપોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ છે જેથી તે સમયથી "ક્ષત્રિય" શબ્દને પડતો મૂકી "રાજપૂત"[૬] (રાજકર્તાના પુત્રો) એવુ સર્વમાન્ય નામ કબૂલ કરી તેમણે વ્યવહાર ચલાવવા માડ્યો છે એમ કહી શકાશે

આ રાજપૂતોની એક મુખ્ય શાખા, જે પરમારવશી કહેવાતી હતી તેમણે માળવામા રાજ્ય કરવા માડ્યુ હોવાથી તેઓને 'માલવપતિ' તરીકે પ્રજાએ ઓળખાવા માડ્યા હતા તથા પૂર્વકાળે શકપ્રજાના ત્રાસ માંથી અવતિની વસતીને મુક્તિ અપાવનારનુ નામ જે વિક્રમાદિત્ય હતું તે ઉપરથી તેને જેમ 'શકારિ વિક્રમાદિત્ય'નું બિરૂદ અર્પણ કર્યું[૭] હતું, તેમ આ સમયે હૂણ પ્રજાના ઉપદ્રવમાંથી મૂક્તિ અપાવનાર આ પરમારવંશી યશોધર્મનને 'હૂણારિ વિક્રમાદિત્ય'નુ બિરૂદ તેમણે લગાડવા માડ્યુ-અરે કહો કે જોડી દીધુ. વળી શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામ ઉપરથી જેમ વિક્રમ સવત્સરની સ્થાપના કરવામા આવી હતી તેમ આ માલવપતિના નામ ઉપરથી માલવસવતની યોજના ઘડી કાઢવામા આવી મતલબ કે લગભગ છસો વરસ

તેનો વિકાસ અને ક્ષતિ

પૂર્વે જેમ ધડમૂળથી ઉથલ પાથલ કરનારો યુગ પ્રવર્તી ગયો હતો તેમ અત્યારે પણ તેનુંજ પુનરાવર્તન થઈ રહ્યુ હતું

હિંદુપ્રજામા કહો કે, ભારતવર્ષમા કહો, પણ ઉજ્જૈની નગરીની-અવતિ દેશની રાજધાનીની-પવિત્રતા તેમજ મહત્ત્વતાનું સ્થાન કાંઇક અનેરૂ જ ગણાય છે. એટલે આ સર્વે રાજપૂતોએ માલવસવતના પ્રચાર કરવાનું ઝીલી રાખ્યુ હતુ આ રાજપૂતોની ચાર શાખામાની ત્રણ શાખા ઉત્તર હિંદમા રહી તેમણે માલવસવતને સત્કાર્યે રાખ્યો હતો,જ્યારે દક્ષિણ ભારતમા ચોથી શાખા જે ચૌલુક્ય ગઈ[૮] તેણે તે પ્રદેશમા વપરાતા[૯] 'શકસવત' ને ગ્રહણ કર્યે રાખ્યો હતો.

શકારિ વિક્રમાદિત્યના વિક્રમ સવત્સરની સ્થાપના જોકે અવતિમાજ થઈ છે અને અમુક વખત સુધી એટલે કે ઇ સ ૧૫૦ સુધી[૧૦]=બસો વર્ષ સુધી લગભગ ચાલ્યો પણ છે, પરતુ તે બાદ ચષ્ઠણવશી[૧૧] ક્ષત્રપો અવતિપતિ થતા,તેમણે પોતાનોજ શક, ગતિમા મૂક્યો હતો જેને આપણે 'ચષ્ઠણસંવત'[૧૨] તરીકે ઓળખાવીશુ. તેમના વશની સમાપ્તિ થતા,[૧૩] ઇ. સ. ૩૧૯મા અવતિપતિ તરીકે ગુપ્તવશ રાજ્યપદે આવ્યો

(૬) ઉપરની ટીકા નં. ૨ જુઓ.

(૭) આ બધી હકીકતના વર્ણન માટે ગર્દભીલવશનુ વર્ણન જુઓ.

(૮) આ ઉપરથી સમજાય છે કે, ચૌલુક્ય રાજપૂતોને જે અગ્નિકુલિય રાજપૂતોની ચાર શાખામાંના એક તરીકે ગણાવ્યે જવાય છે તે બરાબર નહીં હોય (જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૩૯૦ અને આગળ) વળી જુઓ નીચેની ટી. નં. ૯.

(૯) આ શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્યા શક સવત્સર ક્યારનો વપરાશમા હતો જ; અને કદાચ એમ પણ માની શકાય કે ચૌલુક્ય રાજપૂતો પણ ત્યા ક્યારના સ્થાયી થઈ ચૂક્યા હોય.

(૧૦) જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ. ૧૪, પૃ. ૨૨ તથા ગણપત કૃષ્ણજીએ રચેલુ શક ૧૮૦૦ નું પચાગ પૃ. ૨ જુઓ' તેમણે '૧૩૫ વર્ષ' જણાવ્યા છે. એવી ગણત્રીથી કે આ ચષ્ઠણ ક્ષત્રપોએ જ તે શકસંવત પ્રવર્તાવેલ છે અને તેમની આદિ ઈ. સ. ૭૮મા થઇ છે. (પણ શકસંવતની સ્થાપના શી રીતે થઈ છે તે હકીકત માટે આ પરિચ્છેદે આગળ ઉપર જુઓ)

(૧૧) સામાન્ય રીતે સર્વ વિદ્વાનો ચષ્ઠણવશી શકની આદિ ઇ સ. ૭૮મા ગણે છે જ્યારે મારી ગણત્રી તેનાથી જૂદીજ પડી છે; જેથી મે અહી ઈ. સ. ૧૫૦ અદાજે મૂકી છે. જેની નિશ્ચિત સાલ માટે પુ ૪મા ચષ્ઠણવશની હકીકત જુઓ

(૧૨) આ નામ મે મારા તરફથી આપ્યું છે. કારણ કે તેનો સમય, શકસવતથી ભિન્ન છે. (જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૧૦ અને ૧૧) એટલે તેનાથી તે જૂદો પડે તથા ઓ-ળખી શકાય તે માટે તેના સ્થાપક ઉપરથી આ નામ આપવુ દુરસ્ત વિચાર્યુ છે.

(૧૩) અવતિના ઇતિહાસને સંકલિત કરનારા જુદા જુદા રાજવીઓની સક્ષિપ્ત સમાલોચના આ ખંડના અંતમા આપવાની છે ત્યા આ પ્રકરણ કાંઈક વિસ્તારથી સમજાવ-વામા આવશે.

હતો. તેમણે વળી પોતાનો જ શક અથવા સવત ચલાવ્યો હતો, જેને ઇતિહાસવિદોએ 'ગુપ્તસવત'ના નામથી ઓળખાવ્યો છે.કાળે કરીને તે વશનો રાજ અમલ ખતમ થતાતેમજ તે પૂર્વે થોડાક વર્ષે, એટલે કે ઇ.સ ની પાચમી સદીના અંતમા તથા છઠ્ઠી સદીના પ્રથમના ચારમાંના પ્રથમ ચરણના સમયે, અવતિના તથા આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હૂણ પ્રજાની સત્તા જામવા પામી હતી. પરંતુ તેઓ બરાબર સ્થિર થઇને દીર્ઘાયુ ભોગવવા સામર્થ્યવાન થાય તે પહેલા તો, ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે અગ્નિકૂલિય ક્ષત્રિયો–રાજપૂતોએ તેનો સંહાર વાળી નાંખ્યો હતો. અને પરમાર જાતિય યશોધર્મન[૧૪] રાજાએ અવતિપતિ તરીકે રાજલગામ ગ્રહણ કરી હતી. ઉપરાંત તેના પૂર્વજે પરદેશી પ્રજાની ધૂંસરીમાથી દેશને છોડાવીને પોતાનો નામનો સવત્સર જે ચલાવ્યો હતો, પરતુ જેનો પ્રારભ થયા બાદ ઉપરમાં નિર્દેશ કર્યા પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન જાતિના રાજકર્તાઓએ, પોતપોતાના સવત્સરો ચલાવેલ હોવાથી જે અત્યારે તદ્દન લુપ્તપ્રાય બની ગયો હતો, તેને સજીવન કરવા ઇચ્છા થઈ હતી. પરતુ આ સમયથી ક્ષત્રિયોમાં વર્ગીકરણ કરવાની જે પદ્ધતિ ઉભી થવા પામી હતી અને પોતાને ક્ષત્રિય ને બદલે રાજપૂત્રો તરીકે ઓળખાવવા મડયા હતા તેને અનુલક્ષીને તેમને સ્વમાન જાળવવાની સ્ફુરણા પણ સાથે સાથે થઈ આવી હતી એમ સમજાય છે. જેના પરિણામે તેમણે, તેમનામાની મુખ્ય શાખાના રાજપ્રદેશ–માલવા પ્રાંત–ઉપરથી, માલવસવત નામે એક જુદો અને સ્વતત્રજ શક પ્રવર્તાવ્યો લાગે છે. આ પ્રમાણે એકજ પ્રદેશમાથી, તેમજ લગભગ એકજ આશયના સંસ્મરણ તરીકે અને એકજ નામ તથા ગુણ ધરાવતા રાજવીએ, પોત પોતાના સવતો ઉભા કર્યા દેખાય છે. અને તેથી કરીનેજ એક સવતના સમય સાથે, બીજાના સવતનુ મિશ્રણ થઈ ગયેલ દેખાય છે પરિણામે વિદ્વદ્ વર્ગની મુંઝવણનો વિષય બની રહ્યો છે.

એક બાજુ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિદ્વાનોની મુશ્કેલી ઉભી થઈ છે–જો કે તેના મૂળ સ્થાપકને તો ભવિષ્યમાં ઉભી થનારી મુશ્કેલીનો ખ્યાલ પણ શેનોજ હોય?–પરંતુ બીજી બાજુ તેમના શાસન તળે રહેલી જનતાને એમ લાગ્યુ હોય કે old is gold=જે જૂનુ છે તે સોના સમાન છે; વળી ઉત્તર હિંદમાંની રાજપૂતોની ત્રણે શાખાના રાજવીઓને પણ કદાચ મનમા એમ ઉગ્યું હોય કે, શામાટે એકલા માલવ-પતિનો જ સવત ચાલે અને અમારો નહી? જેમ હૂણ પ્રજાને હરાવવામા માલવપતિના પૂર્વજોએ ભાગ લીધો હતો તેમ અમારા વડવાઓએ પણ તેમાં બનતી સહાય આપીને પોતાનો હિસ્સો પૂરાવ્યો હશેજ, તો પછી અમારે પણ અમારો સવતચલાવવો જોઇએ જ. આ પ્રમાણે ખેંચાખેંચ થતી અટકાવવા તથા તેમના ભાગલા પડી જઈ તેઓ સર્વે દુર્બળ કે નબળા પડી ન જાય[૧૫] તે હેતુથી, ત્રણે શાખાના રાજવીઓ એકઠા થયા હોય તે બનવા યોગ્ય છે (અને એમ અનુમાન પણ કરી શકાય છે કે આ પ્રમાણે બનવુ કાંઈ અનુચિત નહોતુંજ) અને તે સર્વ મુશ્કેલીનો એમ નીકાલ આણ્યો દેખાય છે કે, માલવ સવતનું નામ પડતુ મૂકવુ અને મૂળ અવતિપતિનો જે વિક્રમસવત ચાલ્યો આવતો હતો તેનો પુનરોદ્ધાર કરવો. આવુ મહત્ કાર્ય કોણ કરી શકે? ઉત્તર એટલોજ મળી શકે કે, જે રાજવી ડાહ્યો, વિદ્યાપ્રેમી, પ્રજાપ્રિય, રણવીર તેમજ ધર્મવીર અને વ્યવહારને ઓળખનાર હોય તેજ. એકી કાળે ત્રણે શાખાની ગાદી ઉપર આવા ગુણો ધરાવતા રાજવીઓ રાજ્યાસને આવે તેવો સુયોગ તો શી રીતે જ બને? આવો સુમેળ સધાવવો કે તેવો પ્રસંગ સાંપડવાની સાફલ્યતા થાય તે સ્થિતિ આપણુ મનુષ્યની કલ્પનામાં તો

(૧૪) જેનો ધર્મજ યશ પ્રાપ્તિનો છે, તેવો રાજા' આ નામ શુદ્ધનિષ્પન્ન હોય એમ જણાય છે. આ રાજાના સમય માટે તથા તેના વશના રાજાઓની વશાવળી માટે પુ ૧, પૃ. ૧૮૭ જુઓ.

(૧૫) આ સ્થિતિ માલવસવતની સ્થાપના થયા બાદ બસો અઢીસો વર્ષે મુસલમાનોના હુમલાઓ થવા માડયા હતા તે વખતે ઉભી થવા પામી હશે એમ સંભવિત દેખાય છે: (સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૧૭.)

દુર્ઘટ અને વિષમજ લાગે છે. છતાં કુદરત ઇચ્છે છે તો ઘડીવારમાં તેવું બનાવી શકે છે એમ આપણુ સર્વને વ્યવહારમાં ઘણીયે વખત અનુભવ મળ્યો પણ છે. તેવાજ અણુધાર્યા બે સુયોગ[16] આ રાજપૂત કુળ-દીપકોના ભાગ્યમાં બન્યા હતા એમ સમજાય છે. એકનો સમય[17] ઇ સ ૭૫૦ તથા બીજાનો ઇ સ ૮૭૦ની આસ-પાસ નોંધી શકાશે. પ્રથમનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારેયે રાજવીઓતો પરાક્રમી અને સદ્ગુણીજ હતા પણ તેમના જીવન ચરિત્રો વિશે તદ્દન અંધકારમાં પ્રસંગ હોવાથી તેમના વિશે એક શબ્દ ઉચ્ચારવા જેટલો પણ અધિકાર આપણને રહેતો નથી. પણ દ્વિતીય પ્રસંગે અવન્તિની ગાદીએ ભોજદેવ પરમાર ઉર્ફે દ્વિશાન્તિય ઉર્ફે પ્રતાપશીલ હતો; અને લગભગ તેજ સમયે તેવોજ નામધારી ભોજદેવ પ્રતિહારી ગ્વાલિયર પતિ[18] હતો. આ બન્ને ભોજદેવો એક સરખા વિદ્યાપ્રેમી, દાનેશ્વરી તથા સર્વે સદ્ગુણી હતા; વળી તેમણે દેશપરદેશના વિદ્વાનોને પોતાના રાજદરબારે બોલાવી, સન્માન્યા છે તથા કેટલાકને તો હમેશને માટે આશ્રય આપી ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે પોતાનાં નામો અંકિત કર્યા દેખાય છે.[19] તે સમયે ચૌહાણવંશી કયો રાજપુત્ર-કુળદીપક અજમેરનો ગાદીપતિ હતો ? તે હુ જાણતો નથી. પણ કલ્પી શકાય છે કે તે પણ શાણોજ રાજવી હશે અને કદાચ ઉપરના બે જેવો તે વિદ્યાપ્રેમી ન હોય કે જમાનાની પ્રગતિનો ઇચ્છક કાંઇક ઓછે અંશે હોય, તોપણ પોતાના બે મોટા પિત્રાઇઓ જે ખાનગીમાં સહસન થઇ ગયા, ત્યા પોતાનો વિરોધ કે વાંધો નિરર્થક

(૧૬) આ કથનની ખાત્રી (પુ. ૧, પૃ ૧૮૯ના ટીપ-ણમાં આપેલી વંશાવળી અને તેમને સમસમયી બનાવીને જે રીતે છપાવવામાં આવી છે તે ઉપરથી સમજાશે, કે જે સમયે પરમારવંશી (૫)મો વૈરસિંહ અવન્તિપતિ હતો તેજ સમયે, પરીહારવંશી યશોવર્મન ગ્વાલિયરપતિ હતો તેમજ જે સમયે (૯)મો પરમારવંશી ભોજદેવ હતો તેજ સમયે ગ્વાલિયરપતિ પણ તેવોજ નામધારી એક ભોજદેવ હતો.

આ અવન્તિપતિની અને ગ્વાલિયરપતિની બે મુખ્ય શાખા ગણાય છે અને તેમાથીજ ઉપરના બન્ને સમયે શાણા રાજવીઓ રાજ્યપદે હતા.

ઉપરના બન્ને સમય બાદજ માલવસંવતને બદલે વિક્રમસંવતની વપરાશ પાછી સ્થાપિત થવા પામી છે તેનાં દૃષ્ટાંતો આગળ ઉપર જુઓ.

(૧૭) આ સમય બાદજ શિલાલેખોમાં વિક્રમસંવત વપરાયો હોવાનું વિદ્વાનોની જાણમાં આવ્યું છે. આર્કીઓ-લોજીકલ રીપોર્ટ, પુ. ૨ પૃ. ૬૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે વિક્રમ સંવતનો ઉલ્લેખ વહેલામાં વહેલો ઇ સ. ૭૫૪ના (વિ. સ. ૮૧૧) એક શિલાલેખમાં થયો દેખાયો છે. ત્યારે તેજ ગ્રંથના પૃ. ૨૬૬-૬૮માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેની સ્થિતિ વિ. સ. ૮૨૬=ઇ. સ. ૭૬૯માં થવા પામી હોવાનું જણા-વાયું છે; ત્યારે ભા. પ્રા રાજવંશ પુ ૨, પૃ ૩૮૬ અને ઇન્ડિઅન એન્ટીક્વેરી પુ ૧૯, પૃ. ૩૫ (જુઓ ધૌલપુરનો મહાસેન ચંડુઆણના સમયનો લેખ)માં લીધેલ નોંધ પ્રમાણે તેવો સમય વિ. સ. ૮૯૭=ઇ. સ. ૮૪૦ નો છે, ત્યારે છે. એ ના તેજ ૧૯ મા પુસ્તકમાં પૃ. ૩૫ ઉપર એમ પણ નોંધ દેખાય છે કે કાઠિયાવાડના એક લેખમાં વિ. સ. ૭૯૪=ઇ સ ૭૩૮ની સાલ દેખાય છે. (ઉપરમાં પૃ. ૭૮ ટી ન. ૫૫ જુઓ).

(૧૮) આ પ્રતિહારવંશી ભોજદેવ અને ગણે તો ગ્વા-લિયરપતિજ હતો પરંતુ વિદ્વાનો તેને કનોજપતિ તરીકે ઓળખાવે જાય છે. ખરી રચના નીચે પ્રમાણે બનેલી છે.

પરિહારવંશી સમ્રાટ હર્ષવર્ધન, જે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે તેમની ગાદી કનોજમાં હતી; તેને એક મોટો ભાઇ તથા એક બહેન હતી આ બન્ને ભાઇઓ અપુત્રિયા મરણ પામવાથી તેમની ગાદી તેમની બહેનને જઇ હતી. આ બહેનને ગ્વાલિયરના પ્રતિહારવંશી ગ્રહવર્મન વેરે પરણાવેલી હતી. એટલે આ ગ્રહવર્મનનો વંશ જે મૌખરી રાજપૂતોનો કહેવાતો હતો તેની સત્તામાં કનોજનું રાજ્ય આવ્યું હતું. અહીં જે પ્રતિહારી ભોજદેવનું નામ મે જણાવ્યું છે તે ઉપરના ગ્રહવર્મનનો ચોથી-પાંચમી પેઢીએ વંશજ છે. (જુઓ પુ. ૧, પૃ. ૧૮૯ની વંશાવળી પણ પ્રતિહાર અને પરિહાર વંશ એ બન્ને નામો એક સરખા, તેમ બન્ને રાજાનાં નામો ભોજદેવ પણ એક સરખા, ઉપરાંત તે બન્નેનો સમય પણ એકજ, એટલે વિદ્વાનોએ અન્ય હકીકતની ગેરહાજરીમાં બન્નેને એકજ માની લીધા છે.

(૧૯) આ કારણને લીધે પણ વિદ્વાનોએ ભૂલો ખાધી છે અને ગ્વાલિયરપતિના કેટલાક કાર્યો પરમારવંશી અવન્તિપતિના અને પરમારના કાર્યો પ્રતિહારી તરીકેના ગણાવી કાઢયા છે.

જવાનો, માટે ગઇ ખુશીથી સંમત થઈ જવુ તે લાભપ્રદ ગણાશે એમ વિચારી તે પણ સંમત થઈ ગયો હોય. આ પ્રમાણે ત્રણે જણાએ એકઠા મળી વિક્રમસવત[20] ચાલુ કરી દીધો હોવો જોઇએ. આમ શરૂઆત થયા પછી પણ, થોડા સમય સુધી તો જૂનો સવત–માલવ સંવત–ભૂલચૂકથી વપરાઈ ગયો કદાચ દેખાતો હશે (એવું તો આ વર્તમાન કાળે પણ ક્યા નથી બનતું દેખાતુ ? જેમકે, સ્ટાન્ડર્ડટાઇમ જ્યારે પ્રથમપ્રથમ શરૂ થયો ત્યારે તો જૂનો અને નવો ટાઇમ, એમ ગોટાળે ચડી જતા હતા, જે આપણને જાણીતી વાત છે) પણ પછી થોડો કાળ ગયે, નવા સવતની વપરાશ થતાં અને તેમ કરવાની ઘાટી બેસી જતા, મૂળનો જે વિક્રમસંવત્સર હતો તેનીજ વપરાશ સર્વથા ચાલુ થઈ ગઈ છે, જે પ્રથા અદ્યાપિ પર્યંત પણ ચાલુ જ આવી છે

વિક્રમ સવતસરની અને માલવ સવત્સરની ઉત્પત્તિ, ખીલવટ, તેમજ વચ્ચે અમુક સમય પર્યત એકનો અભાવ અને બીજાની વિશેષતા, એમ જે બનતુ[21] દેખાયુ છે, તે સર્વનો ઉકેલ મારી સમજમા તો ઉપર પ્રમાણે આવ્યો છે અને તે પ્રમાણે મેં રજુ કર્યો છે. આ વિષય પરત્વે વિદ્વાનો પોતાના વિચારો જાહેર કરશે એવી વિનતિ છે

[તા. ક વિક્રમસવતનો વપરાશ અમુક વર્ષ સુધી ચાલીને જે બધ થયો છે અને નવમી દશમી સદીમા તેનુ જે પુનર્દર્શન થયું છે તે વિષે કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારે છે કે, માલવ સવત અને વિક્રમ સવત એકજ છે[22] અને તેથી એવી કલ્પના ગોઠવી કાઢી છે કે "પૂર્વે હી યહ (માલવ) સંવતભી પહેલે, વિક્રમકે નામસે પહિચાના જાતા હોગા, પર લિખનેમે કેવલ 'સવત' લિખા જાતા હોગા, ઔર જબસે શકસવત, ગુપ્ત સવત, આદિ અનેક સવતોનો અપને વિશેષ નામો કે સાથ લે લિયા હોગા, તબસે ઇસ માલવ સવતનેભી માલવા કે પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યકા નામ આપને સાથ લે લિયા હોગા"[23] એટલે કે આ લેખક મહાશય એવી માન્યતા ધરાવતા જણાય છે કે વિક્રમ સવત તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવતો હોવો જોઈએ પણ તેની સાથે કેવળ 'સવત' શબ્દજ લખાતો હોવાથી, જ્યારથી અન્ય સંવતો વપરાતા થયા અને તે સર્વેને ઓળખાવનારા વિશેષણો, જેવાં કે ક્ષહરાટ, શક, ગુપ્ત, આદિ લગાડવામા આવ્યાં ત્યારથીજ, મૂળથી વપરાતા વિક્રમસવતને પણ 'માલવ' શબ્દ જોડવામા આવ્યો સભવે છે, કારણ કે આ સવતનો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય તે 'માલવપતિ'જ હતો આ પ્રમાણે તેમને દલીલ કરવાનુ કારણ એજ છે કે તેમણે વિક્રમસવત અને માલવ સવતને એકજ ગણ્યા છે જ્યારે વાસ્તવમા તો તે બન્ને જુદાજ છે અને જુદાજ સમયે તથા જુદીજ વ્યક્તિઓએ તે પ્રવર્તાવ્યા છે તે સઘળું વૃત્તાન્ત હવે આપણે સમજતા થઇ ગયા છીએ એટલે તે બન્ને સવત્સરોના પ્રવર્તકો એકજ વ્યક્તિ હોવાનું મતવ્ય આપણને અસ્વીકાર્ય થઈ પડે છે. વળી બીજી રીતે પણ તેમની માન્યતા ખોટી ઠરાવી શકાય તેમ છે તેમનું ધારવુ એમ થયુ છે કે, અન્ય સવત્સરોને જેમ વિશેષણો લગાડવામા આવ્યાં છે તેમ આ વિક્રમસવતને પણ, તેનો સ્થાપક માલવા દેશનો પ્રજાપતિ હોવાથી 'માલવ' નામનું વિશેષણ જોડવામાં આવ્યુ છે. તો પછી પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે, જેમ તેઓ માલવપતિ–એટલે અવતિપતિ થયા છે તેમ તો ક્ષહરાટ, અને ગુપ્ત પ્રજાઓ ઈ. પણ અવતિપતિ બન્યા

(૨૦) આનાં દષ્ટાતો માટે ઉપરની ટી. નં. ૧૭ તથા પૃ. ૫૮ ટી. ન. ૫૫ જુઓ.

(૨૧) જ. બો. બ્રા. રો. એ. સો. પુ. ૯, પૃ. ૧૪૫. The Vikrama Samvat does not, strange to say, appear to have been adopted till after the 10th century=કહેતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે, દશમી સદી પૂરી થઇ ત્યા સુધી વિક્રમ સવતનો ઉપયોગ કરવાનું પસદગી પામ્યું નહોતુ. (પુરાવામા ઉપરની ટી. નં. ૧૭ જુઓ. તથા પૃ. ૬૨ માની ટી ન. ૯ સાથે સરખાવો)

(૨૨) જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૯, પૃ. ૩૧૬.

(૨૩) ના. પ્ર. સભા પત્રિકા પુ. ૧૦, ભાગ ૪, પૃ. ૭૩૬ ટી. નં. ૧૦૮.

છે; ત્યારે એક અવંતિપતિએ 'શુદ્રસંવત' બીજાએ 'ક્ષહરાટ સંવત' ત્રીજાએ 'વિક્રમ સંવત' ચોથાએ 'માલવ સંવત' ત્યારે વળી પાંચમાએ 'ગણના સંવત' એમ ભિન્નભિન્ન નામ આપી વિધવિધ રચના શા માટે કરી? જો સર્વે એકજ પ્રદેશના—માલવ દેશના—સ્વામી હતા તો તે સર્વેએ એકજ સંવતને માન્ય રાખવો હતો. તેમજ જો તે સર્વે એકજ લક્ષણવાળા હોત, તો તે સંવત્સરનો અને કાળગણનાનો સમય પણ એકજ રાખ્યો હોત તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ તો નજરે દેખાતી નથી મતલબ કે, તેમણે ઉભા કરેલા અનુમાનો કેવળ કાલ્પનિક જ છે બાકી દરેક સંવત સ્વયં એકબીજાથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે તથા આપણે સૂચવી ગયા પ્રમાણે જ તેમનો ઉદ્ભવ વિગેરે વસ્તુસ્થિતિ હશે એમ પ્રતિત થાય છે. આ પ્રમાણે 'માલવ સંવત'ની વિચારણા પૂરી થઈ. હવે તેવીજ અટપટી ધરાવનાર જે બીજો સંવત્સર 'શક' છે તે વિશે વિચારીએ

(આ) શક સંવત

ઉપરમાં તો માત્ર એકજ કારણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે માલવસંવતની પેઠે શક સંવત પણ અટપટી ધરાવનાર હોવાથી તેની વિચારણા કરવી આવશ્યક લાગે છે ઉપરાંત અન્ય વિશિષ્ટ કારણો પણ દેખાય છે એક તો સ્વતંત્ર 'સંવત' તરીકેજ તે ઉદ્ભવ્યો છે. તદુપરાંત પહેલાના—માલવ સંવતના—કરતા તે અતિ મોટું આયુષ્ય ભોગવતો અદ્યાપી પર્યંત મોજુદ રહ્યો છે વળી તેનો શબ્દોચ્ચાર[24] આકસ્મિક સંજોગો મળવાથી એવા પ્રકારનો બની ગયો છે કે, જે વિક્રમ સંવત્સરની ચર્ચા મુખ્યપણે આપણો વિષય બની રહ્યો છે તેના ઉપર તેનું આક્રમણ આવી પડે છે, ઉપરાંત આપણી વિવેચનની સમય મર્યાદામાં ન હોવા છતાં તેની અંદર ધસડાઈ આવીને[25] એક સ્વતંત્ર સંવત્સર કેમ જાણે પોતે ન હોય તેમ 'શક સંવત'ના નામથી પ્રવેશ કરી જાય છે.

શક શબ્દનો અર્થ

'શક સંવત' એવા શબ્દોનો જ્યાં જ્યાં પ્રયોગ થયેલ વાંચવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સર્વ વિદ્વાનોએ તેનો ભાવાર્થ 'શક નામનો સંવત્સર' હોવાનોજ કર્યો દેખાય છે, એટલે જે ભાવાર્થમાં તે શબ્દવાળા દાનપત્રમાં તેના દાતાએ કે લેખકે (કોતરનારે) જે 'શક સંવત'નો ઉપયોગ કર્યો છે તેનો મેળ ખાય નહીં તે દેખીતું જ છે અને મેળ ન ખાય એટલે વિદ્વાનોએ સ્વ કલ્પાનુસાર તે માટેની દલીલો ઉભી કરી વાળી છે. આ વિષમતાનો ઉકેલ કરવા માટે પ્રથમ આપણે "શક સંવત" શબ્દના ભાવાર્થ કયા કયા હોઈ શકે તે વિચારી લેવા રહે છે ને નીચે પ્રમાણે જાણવા.

(૧) શક=સંવત, (The Epoch), એવા સામાન્ય અર્થમાં વપરાય છે પણ શક નામનો જ તેને સંવત્સર કહેવો એવા વિશેષ નામદર્શક સંવતના નામ માટે નહીં. એટલે કે it is used to denote "The Epoch, or the year, or the Era, in general but not the particular "Saka Era" itself : જેમકે

[26]युधिष्ठिरो, विक्रम, शालिवाहनौ
ततो नृपः स्याद्विजयाभिनंदन ।
ततस्तु नागार्जुन भूपतिः
कलौ कल्की षडेते शककारकाः स्मृता ॥

In the Kali age, come Yudhisthir, Vikram and Shalivahan; afterwards will be the king Vijayabhinandan; then the king Nagarjun and the sixth Kalki. These six are stated to be the makers of Sakas or Eras=કલિયુગમાં, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ અને શાલિવાહન થશે, તે

(૨૪) 'શક' શબ્દનો અર્થ શું હોઈ શકે તે માટે આગળ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે જુઓ. એટલે આ ટીકા કરવાનો અર્થ સમજી જવાશે

(૨૫) તેનો અર્થ કોઈક ઠેકાણે 'વિક્રમ સંવત' થઈ જાય છે અને તેથી ગુચવાડો ઉભો થઈ જાય છે તે લક્ષણ સૂચવવા માટેજ આ શબ્દો વાપરવા પડ્યા છે (તેના દૃષ્ટાંત માટે આગળ ઉપર જુઓ).

(૨૬) જુઓ. જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. પુ. ૧૦ પૃ. ૧૨૮

બાદ વિજયાભિનંદન રાજા થશે; પછી રાજા નાગાર્જુન અને છઠ્ઠો કલ્કી. આ છએ શક અથવા સંવતના પ્રવર્તકો ગણાશે. આ પ્રમાણેના અર્થમા તે શબ્દ વપરાયાના અનેક દષ્ટાંતો આપણને મળી પણ આવે છે જેમાંના કેટલાક પૃ. ૮૨ ઉપર ટી ન. ૭૨માં આપણે આપ્યા પણ છે.

(૨) "શક" શબ્દ લખ્યા છતા "વિક્રમ સંવત"ના અર્થમા પણ તે શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તેનું દષ્ટાંત આપતા સર કનિંગહામ જણાવે છે કે[૨૭]

"In the Saka year twelve hundred and seventy five called Chitrabhanu, in the light fortnight of Margashirsha, its fifth day and Saturday=ચિત્રાભાનુ નામના ૧૨૭૫ના શક સંવતના વર્ષે, માર્ગશીર્ષના શુક્લ પક્ષે, પચમીના દિવસે અને શનિવારે" આ પ્રમાણે લેખના મૂળ શબ્દો છે આમા "શક સવત" તેવા સ્પષ્ટ શબ્દ હોવાને લીધે અનેક વિદ્વાનોએ તેનો અર્થ શક સવત્સર કરીને ૧૨૭૫ શક=ઈ. સ ૧૩૫૩ (૧૨૭૫+૭૮=૧૩૫૩)ના વર્ષને ચિત્રભાનુ નામ હોવાનુ જાહેર કર્યુ છે પણ તેઓના મતથી ભિન્ન પડતા પોતે જણાવે છે કે "Nothing can apparently be clearer than this date which corresponds to A D. 1353 and yet it is absolutly certain that the word Saka cannot be intended for Saka Era, as the name of Chitrabhanu, which is the 16th year of the Jovian Cycle, corresponds exactly with 1273 Vikramaditya=આ સમય જેની ગણત્રી કરતા ઇ સ. ૧૩૫૩ની સાલ આવે છે, તેના કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટ બીજુ નિવેદન હોઈ શકે નહીં. છતાં એ પણ તદ્દન સત્યજ છે કે "શક" શબ્દ તે "શકસંવત"ના ભાવાર્થમા વપરાયો થીજ, કેમકે ચિત્રભાનુ તે બૃહસ્પતિ નક્ષત્રના ચક્રમાંનુ સોળમુ વર્ષ છે અને તે વિક્રમસવત ૧૨૭૬માંજ આવેલું છે" એટલે કે આ પ્રસ્તુત ૧૨૭૫ના આંકને, શકસંવત્સરનો આંક લેખવો જોઇએ એમ પોતે જણાવે છે. વળી પોતાની માન્યતાનુ સમર્થન કરતા તેઓ સાહેબ તેજ પુસ્તકમાં તેજ પૃષ્ઠે ટી ન. ૨૧માં દષ્ટાત આપે છે કે, "I have since found an inscription dated in "Vikrama Saka"="વિક્રમશક" એવા શબ્દમાં સમય દર્શાવતો એક શિલાલેખ મને તે પછી મળી આવ્યો છે." આ સર્વ કથનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, અહીં 'શક' શબ્દ જે છે તે શકસંવતના અર્થમાં વપરાયો નથી પણ 'વિક્રમશક' એટલે 'વિક્રમસવત'ના અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે.

(૩) શક શાલિવાહન=શાલિવાહન રાજાનો શક[૨૮] અથવા સવત; એટલે કે The Era founded by the king named Salivahan=શાલિવાહન નામના રાજાએ પ્રવર્તાવેલો સંવત, or it is used shortly as Saka so and so=અથવા તેને ટૂંકમાં એમ પણ જણાવાય છે કે, શક સવત ફલાણો ફલાણો, દષ્ટાતમા જણાવીશુ કે[૨૯] That the dates of the Western Kshatrapas are actually recorded in the years of the Saka Era beginning in 78 A D There can be no possible doubt=પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ જે સમયની નોધ કરી છે તે ખરેખર શક સવતના વર્ષોમાંજ કરી છે. અને તેની આદિ ઈ સ. ૭૮ થી[૩૦]

(૨૭) જુઓ. સર કનિંગહામકૃત, બુક ઓફ એન્શન્ટ ઈરાઝ પૃ ૭૨: તથા બેંગોલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જરનલ ન. ૭૯ પૃ. ૪,૫ (ટૉ. હૉલ)

(૨૮) 'શક શાલીવાહન' નામનો પ્રયોગ વ્યાજબી છે કે કેમ, તથા તેના કારણ વિગેરે આગળ ઉપર પૃ. ૫મા આપણે ચર્ચવાના છીએ તે જુઓ.

(૨૯) જુઓ કો. આ. રે. પ્રસ્તાવના પારિ. ૮૩; જ. રો. એ. સો. ૧૮૯૯ પૃ. ૩૬૫.

(૩૦) પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ જે શક ચલાવ્યો છે તેની આદિ ઇ. સ. ૭૮ થી વિદ્વાનોએ માની છે. પણ તે તેમ

થાય છે. તે વિષે કોઈ પણ જાતનો શક ઉઠાવી શકાય તેમ નથી."

(૪) "શક સવત" એટલે શક પ્રજાએ ચલાવેલો સંવત અથવા શક પ્રજાને જે માન્ય હતો તેવો સવત– "It may mean, the Era of the Saka nation themselves, or the Era used by the nation who call themselves Sakas e g. "But whatever their nationality may have been, it seems extremly probable that in later times, they (western kshatrapas) are actually called "Sakas" and it may be suggested that the name which was generally accepted at a later date for the era used by them, may not have been derived from the fact that, it was originally founded by a Saka king, as is generally assumed but from the fact that, it became best known in northern India, as the era which was used for so long a period by these Saka kings (Saka–Nrupa–kala)= તેઓ[૩૧] ગમે તે જાતની પ્રજા હોય, છતા એટલુ સોવસા ચોક્કસજ છે કે, તેઓ (ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપો)ને આગળ જતા શક તરીકેજ[૩૨] ખરેખર રીતે ઓળખવામા આવ્યા છે અને (તેથી) એમ સૂચન કરી શકાશે, કે જે શકનો તેઓ સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરતા હોવાનું મનાયું છે, તેનું નામ જેમ સાધારણ રીતે ધારવામા આવે છે કે તેનો મૂળ સ્થાપક શક રાજા હતો તેથી તેને શક સંવત કહેવાય, એમ ભલે ન બન્યુ હોય, છતાં એટલુ તો સત્ય છે જ, કે આ શક રાજાઓએ ઘણો લાંબો કાળ ઉત્તર હિંદમા તેને વાપર્યે રાખ્યો હતો, તેથી તે નામ પડી ગયુ હોય" એટલે તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે, ચષ્ઠણ ક્ષત્રપવાળી પ્રજાને શક કહેવાઈ છે અને તેથીજ, તેમણે જે શક સંવતનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેનું નામ શકસંવત છે. આ શકસવતના અર્થ બે રીતે થઈ શકે છે એક તો શકરાજાઓ સ્થાપેલ સવત અને બીજો અર્થ, શક પ્રજાએ ઘણો લાંબો કાળ જે સવતનો વપરાશ કર્યે રાખ્યો હતો તેવો સવત આ બે અર્થમાથી બીજો વધારે સભવિત હોય એમ તેમનું મતવ્ય થતું જાય છે ગમે તે અર્થમા ઘટાવો પરતુ તેને શક પ્રજાની સાથે સબધ છે એમ કહેવાની મતલબ છે

(૫) 'શક–નૃપ–કાલ' એવો શબ્દ પણ વાંચવામા આવે છે[૩૩] આ શબ્દનો પદચ્છેદ કરતા તેમાં કયા કયા અર્થ સમજી શકાય તેમ છે તે તપાસવાની જરૂર છે તેમા ત્રણ શબ્દનો સમાસ થયો દેખાય છે એટલે ત્રણ અર્થ સામાન્ય રીતે તેમાથી નીપજાવી શકાશે, (અ) શકનૃપ–કાલ (બ) શક–નૃપકાલ (ક) અને શક–નૃપ–કાલ તે ત્રણે શબ્દો એક પછી એક લઈએ. તેમાનો (અ) પ્રથમ શકનૃપ–કાલ, એટલે કે શકપ્રજાનો જે રાજા છે તેનો સવત, પછી તે રાજા પોતે શક હોય કે ન પણ હોય વધારે સભવિત એમ દેખાય છે કે તે પોતે શક જાતિનો નહોતો જ

નથી. તેની ચર્ચા આ પુસ્તકમા નવમા ખંડે કરવામા આવશે. અહીંનો શક શબ્દ તે સવત્સરના ભાવાર્થમા વપરાયો છે એટલું બતાવવા પુરતુંજ આ દૃષ્ટાત છે અને તે સત્ય છે એમ સમજવાનું છે.

(૩૧) જુઓ કો. આ. રે. પારિ. ૮૪.

(૩૨) આ ચષ્ઠણક્ષત્રપોને વિદ્વાનોએ શક તરીકે ઓળખાવ્યા છે. પણ ખરી રીતે તેઓ શક નથીજ. તેનો આપણે પુ. ૩મા અવાર નવાર ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ (જુઓ નહપાણના વૃત્તાતે)પણ વિશેષ અધિકાર આગળ ઉપર ચષ્ઠણની હકીકતે લખવામા આવશે. છતા અત્રે શક તરીકે વિદ્વાનોનું કથન જે મેં અગીકાર કર્યું છે તે એટલા માટે કે અહીં તે સઘળા રાજાઓની જાતિ વિશેની ચર્ચા કરાતી નથી તેથી જ અહીં તો 'શકનૃપકાળ' શબ્દનીજ ચર્ચા થાય છે માટે અંગીકાર કરવામા કાઇજ ફેરફાર થઇ જતો નથી.

(૩૩) ઉપર ટાંકેલુંજ વાક્ય જુઓ.

=the king of the Saka nation; meaning he is the king of the Saka people but it does not encessary follow that he himself is a Saka; rather it clearly denotes that he himself was not a Saka, અને કાલ=time એટલે આખાયે સમાસનો અર્થ એ થશે કે, During the time of the king, who ruled over the Sakas = શક પ્રજા ઉપર જે રાજાનું રાજ્ય સ્થાપિત થયુ હતું તેવા રાજાના રાજ્ય અમલે-ઇ ઈ (બ) શક-નૃપકાલ તેમાં શક તે રાજાનું વિશેષણજ છે એટલે જે રાજા પોતેજ શક જાતિનો હતો તેના રાજ્ય અમલે એવો અર્થ થશે=it means, he himself was a Saka, પણ જે પ્રજા ઉપર તેનું રાજ્ય ચાલતું હતું, તે પ્રજા શક હોય વા ન પણ હોય બલ્કે નહોતી એવોજ ભાવાર્થ નીકળી શકે છે=but it is not necessary that the subjects, over whom he ruled, were also the Sakas and not others, or probably they were not the Sakas (ક) શક-નૃપ-કાલ · તેમા શક=સંવત the Year, નૃપ = રાજા the King અને કાલ= સમય the reign એટલે તે આખા સમાસનો અર્થ એમ કરી શકાય કે તે રાજાના રાજ્ય અમલના અમુક વર્ષે-આવા ભાવાર્થવાળો થશે=in so many years of the king's reign અથવા સામાન્ય રીતે ઈતિહાસમા જે એમ જણાવવામા આવે છે કે, તે રાજાનો રાજ્યાભિષેક થયા બાદ અમુક વર્ષે=or what we generally find mentioned as, in so many years after his coronation આ પ્રમાણે આ શબ્દના છૂટાછૂટા ભાગ પાડીને વિવિધ રીતે ગોઠવવાથી ત્રણ પ્રકારના વિવિધ અર્થ થઇ શકે છે.

ઉપરના સર્વ કથનને ટૂંકમાં ગુથીએ તો 'શક' શબ્દના આ પ્રમાણે અર્થ થયા કહી શકાશે (૧) શક નામનો સંવત્સર [જુઓ ન. ૩]. (૨) શક નામની આખી પ્રજા [જુઓ નં. ૪ તથા ન ૫ (અ)] (૩) પોતે જાતેજ શક હોઇ શકે [જુઓ નં ૫ (બ)]. (૪) શક એટલે સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંવત [જુઓ નં ૧] (૫) માત્ર 'વર્ષ'ના ભાવાર્થમાં [જુઓ નં ૫ (ક)] અને (૬) ક્વચિત્ વિક્રમ સંવત જેવા અર્થમાં [જુઓ. નં ૨]

ઉપર પ્રમાણે શક શબ્દના જ્યારે છ છ જેટલા અર્થ નીકળી શકે છે, ત્યારે તે શબ્દ લખવામા લેખકનો શું આશય રહેલો હોવો જોઈએ તે બરાબર રીતે સમજવામા કેટલી મુંઝવણ થવાનો તથા તેને લીધે ભૂલ ખાઇ જવાનો તેમજ ભાવાર્થ સમજવામા કેવો અનર્થ થઈ જવાનો સંભવ છે તેનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે.

આટલે દરજ્જે તેનો અર્થ વિચાર્યા પછી હવે તેની સ્થાપનાનો વિષય હાથ ધરીએ તેના બે ભાગ પાડી શકાશે એક તેનો કર્તા અને બીજો તેનો સમય. પ્રથમ આપણે તેના કર્તા=સ્થાપક વિશે વિચાર કરી લઇએ. પછી સમયનો મુદ્દો વીચારીશુ.

તેનો સ્થાપક કોણ હોઇ શકે? ઉપર જણાવેલ છ અર્થ ઉપરથી તેના સ્થાપક વિશે કાઇ ખ્યાલ બાંધી શકાય તેમ છે કે કેમ તે મુદ્દો છણી લઇએ છમા ન ૨ અને ૩, શક નામની પ્રજા અને તેના રાજા સાથે સબધ ધરાવે છે ન ૧ અને ન ૪ કોઇ વિશિષ્ટ કે સામાન્ય સવત સાથે સબધ રાખે છે. જ્યારે નં. ૫ માત્ર વર્ષ સૂચક જ શબ્દ છે અને ન. ૬ વિક્રમ સંવતને સ્થાને વપરાતો શબ્દ છે ન ૬ બાબતમા તો આપણે અત્રે કાંઇ વિચારવાનુ રહેતું જ નથી કેમકે તે ગત પરિચ્છેદે વિસ્તારથી ચર્ચી લીધો છે. તેમ ન ૫ ને સ્પર્શ કરવો નિરૂપયોગી છે તે બે બાદ થવાથી પ્રથમના ચાર અર્થનીજ તપાસ કરવી રહે છે તેમાથી ન ૨ અને ૩ ના અર્થ, શક જાતની પ્રજા અને રાજા સાથે સંબધ ધરાવતા જણાવ્યા છે તેનો વિચાર કરવો કાંઇક સરલ છે કેમકે પુ. ૩ મા હિંદ ઉપર ચડી આવેલા જે પરદેશી આક્રમણકારોનુ વર્ણન આપણે કરી ગયા છીએ, તેમા શક નામની એક પ્રજા પણ હતી એટલે તેની ખાત્રીપૂર્વક માહિતી આપણને પ્રાપ્ત

થઈ ગઈ છે, જેથી તેની વિચારણા નિશંકપણે કરી શકાય તેમ છે તેમના વૃત્તાંતે સાબિત કરી ગયા છીએ કે, તેમના બે વિભાગ પાડી શકાય તેમ છે એક શક, અને બીજો હિંદીશક તેમાંયે શકપ્રજાનુ રાજ્ય માત્ર ૭-૧૫ વર્ષ[34] ચાલ્યુ છે અને હિંદી-શકપ્રજાનું ૨૨ વર્ષ[35] ચાલ્યુ છે એટલે આવા ટૂંક સમય સુધી રાજ કરી ગયેલી પ્રજા કે તેમનો કોઈ રાજા કાંઇ એવા પ્રભાવવંતા હોઇ ન શકે, કે જેથી તેનો સંવત્સર સ્થાપન થયો હોય, તેમજ તેમના સમય બાદ પણ ઘણો ઘણો લાંબો કાળ ચાલતો રહ્યો હોય એટલે તે અર્થવાળી સ્થિતિને પણ આપણે વર્જી દેવીજ રહે છે છતા એક હકીકતને પણ આપણે ખ્યાલમા લેવી ઘટે છે, કે આગળ વર્ણવાઈ ગયેલા શક અને હિંદી શકનો સમય માત્ર ઇ સ પૂ ના સમયનો છે. પણ કોઇ શકપ્રજા તે બાદ કા ચવા ન પામી હોય અને તેમણે પોતાના નામે શક ચલાવ્યો હોય ? વળી એક બીજી બીના ધ્યાનમા લેવી રહી જાય છે પુ. ૩ મા જે પરદેશીઓને આપણે ક્ષહરાટ પ્રજાના શાસકો-જેવાકે ભૂમક, નહપાણ, રાજુવુલ, સોડાષ, લીઅક અને પાતિક-તથા ઇન્ડોપાર્થીઅન્સ પ્રજાના રાજકર્તાઓ-જેવાકે મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો, અઝીલીઝ, અઝીઝ બીજો અને ગોન્ડોફારનેસ-લેખાવ્યા છે છે તેમને અનેક ઇતિહાસકારોએ શક તરીકે ગણી લીધા છે તો તેવી ગણત્રી પણ નજર બહાર જવા દેવાની જરૂર નથી કેમકે, તેઓએ પોતા પાસે અનેક વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ ન થયાને લીધે, ભલે ગલતી કરી નાખી હોય, છતાએ જ્યારે આપણે સંશોધન કરી નગદ સત્યજ તારવી કાઢવાને પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ, ત્યારે જરા જેટલી પણ બાતમી પાછળથી મળી રહી હોય, તો તેની અવગણના કેમ કરી શકીએ ? આ બે હકીકતોમો વિચાર કરી લેવાય, તો પછી માત્ર ન ૧ અને ન. ૪ વાળા અર્થનીજ વિચારણા કરવી રહેશે. તે સ્થિતિએ પહોચીએ તે પૂર્વે, ઉપરની બે હકીકતો ઉપર દષ્ટિપાત કરી લઇએ

ઇ. સ. પૂ બાદ અને આ પુસ્તકના સમયની મર્યાદાની વચ્ચેના કાળમા, પ્રથમમાં જો કોઇ શક કે તેવી પરદેશી પ્રજા રાજસત્તા ઉપર આવવા પામી હોય, તો તેમા આપણે કુશાનવંશ અને ચષ્ઠણવંશ-વાળાજ લેખાવી શકાય તેમ છે. આ બન્ને રાજવંશના વૃત્તાંતો આપણે આગળ આપવાના છીએ, એટલે અત્રે તો માત્ર એટલુંજ જણાવી દઈશું કે તે બેમાથી કોઇને પણ શક તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ નથી. છતા કેટલાક વિદ્વાનોએ, ક્ષહરાટ અને ઇન્ડોપાર્થીઅન્સમાના શાસકોને જેમ શક માની લીધા છે, તેમ આ બે વંશના રાજકર્તાઓને પણ શક માની લીધા છે. એટલે બીજી હકીકતનો વિચાર પણ આપણે કરવો રહે છે આ સર્વ ભૂલ ભરેલા ખ્યાલના નિરસનની વિચારણા પ્રથમ કરી લેવી પડશે તે માટે ભિન્નભિન્ન વિદ્વાનોના મંતવ્ય તપાસી જવા પડશે

ઇ એ. ના પુ ૩૭ મા પૃ ૩૩ ઉપર સર્વ સામાન્ય મત એવો રજુ કરાયો છે કે "Prof. Oldenburg put forth the statement that Kanishka founded the Saka Era and this theory has been generally accepted by the majority of Oriental scholars = કનિષ્કે શકસંવત સ્થાપ્યો હતો તેવી કલ્પના પ્રૉ ઓલ્ડનબર્ગે રજુ કરી હતી અને તેને પ્રૉર્વાત્ય વિદ્વાનોમાના મોટા ભાગે સામાન્ય રીતે માન્ય રાખી છે" આ કથનને મળતોજ, પરતુ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બતાવતો જે અભિપ્રાય એક વિદ્વાને આ બાબતમા અન્ય સંશોધકોના અને વિશારદોના કથનનો અભ્યાસ કરી, તેમાથી સારરૂપે કાઢ્યો છે, તે તેમણે નીચેના શબ્દોમા વ્યક્ત કર્યો છે[36] -શકસંવત, કોઇ લોકો (૧) તુરૂષ્ક એટલે કુશાન વંશી રાજા કનિષ્કનો જુઓ (તેમનું પુ ૧ પૃ ૩), (૨) ક્ષત્રપ નહપાણનો (૩) શકરાજા વેન્સકીનો અથવા

(૩૪) જુઓ આ પુસ્તકે ઉપરમા પૃ. ૯૫.
(૩૫) જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૪૦૫ની વંશાવળી.

(૩૬) જુઓ ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧, પૃ. ૫.

(૪) શકરાજા અય-અજ (Aziz) નો પ્રચલિત થયેલ માને છે. બારીક તપાસ કરતાં આ ચારે વસ્તુસ્થિતિ અસંભવિત છે, કેમકે ન. ૧ વાળા કુશાનવંશીઓ પોતે શકપ્રજા નથી તે હકીકત આપણે આગળ ઉપર સાબિત કરી આપીશું. તેમ ન ૨ નો ક્ષત્રપ નહપાણ પોતે ક્ષહરાટ હતો એટલે કે શક નહોતોજ વળી નં. ૩ વાળા વેન્સકી બાબતમા જણાવવાનુ કે, પ્રથમ તો આવુ નામજ ઇતિહાસમાં આપણે સાંભળ્યુ કે વાચ્યુ નથી એટલે તેની સત્યાસત્યતાનું તોલ કરવાનુ અશકય છે પણ તેમનો હેતુ વીમાકડફસીઝને ઉદ્દેશીને કહેવાનો સમજાય છે.અને તેમજ હોય તો તે કુશાનવંશી છે એટલે તે સબધી સ્થિતિ ઉપરના ન ૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમજી લેવી. જ્યારે ન. ૪ વાળા અઝીઝ વિશે પુ ૩મા આપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યુ છે, કે તે ઇન્ડો પાર્થીઅન હતો; અને તેણે કોઈ પણ શક ચલાવ્યો જ નથી મતલબ કે તેમણે દોરેલા આ આખાએ દોહનના ચારે મુદ્દા અસત્ય ઠરે છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ઇતિહાસમા રસ લેતા અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પણ આપણે સ્વતત્ર રીતે વિચારી લઈએ. સર કનિંગહામનો મત પણ એમજ છે, કે શક સવત કુશાનવંશી કનિષ્કે સ્થાપ્યો છે જ્યારે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ તેમનાથી ભિન્ન પડતાં જણાવે છે કે[૩૭] "I do not affirm as a fact that the Saka Era of A D. 78 was established by Kanishka=ઇ. સ. ૭૮ વાળો શકસવત કનિષ્કે સ્થાપન કર્યો હતો તે હકીકત સત્ય તરીકે હું સ્વીકારતો નથી" આ વાકયમા સમાયલી બીજી હકીકત સાથે આપણે અહીં નિસ્બત નથી; એટલે તેની ચર્ચામાં ઉતરીશુ નહીં. પણ મિ સ્મિથના કથનમાથી એટલુ તો ફલિત થાય છે જ કે, રાજા કનિષ્ક પોતે શક નહીં જ હોય. આ પ્રમાણે વિદ્વાનોના રજુ કરેલા મતવ્યો ઉપરથી આપણે જોઈ શકયા છીએ, કે તે સઘળાઓ શકસવતના કર્તા તરીકે કુશાનવંશી રાજાઓને માને છે ખરા, પણ તેઓ જાતે શક હોય કે નહીં, તે માટે શકાવાળા હોઇને, ગોળગોળ શબ્દોમાં કથન કરી રહ્યા છે. જ્યારે મિ. રૅપ્સન નામનો વિદ્વાન તો સાફસાફ શબ્દોમા સભળાવી દે છે કે[૩૮] "One of the main objections brought against the ..theory, that is Saka Era was founded by Kanishka was that, Kanishka was not a Saka but a Kushan=શકસવતનો સ્થાપક કનિષ્ક છે તે મુદ્દાની વિરૂદ્ધ જતુ સૌથી મુખ્ય કારણ તો એ છે કે, કનિષ્ક પોતે શક નથી પણ કુશાન છે" એટલે તેમની દલીલ એ છે કે, કનિષ્ક પોતે કુશાન હોવાથી તેને શકસવત (શકપ્રજા કે શકરાજા તરફથી પ્રચારમા મૂકેલ એવા સવત)ના પ્રચારક તરીકે કબૂલ રાખી ન શકાય [મારૂં ટીપ્પણ–યાદ રાખવાનું કે તેમણે આ વાધો શકસંવત એટલે શકપ્રજાનો સવત્સર કે શકરાજાએ ચલાવેલ સવત્સર. તેવા ભાવાર્થમા તેનો સ્થાપક કનિષ્ક હોઈ ન શકે તે ખાતર રજુ કર્યો છે, નહીં કે શકનામના કોઈ વિશિષ્ટ સવત્સરના સ્થાપક તરીકે; એટલે કે શક શબ્દનો જે ન ૧નો અર્થ થાય છે તે ભાવાર્થમાં કે, શક એટલે કોઈ સામાન્ય રીતે સવત ગણાય તેવા નં ૪ વાળા ભાવાર્થમા] આ પ્રમાણે શક શબ્દના જે ૭ અર્થ થાય છે તેમાંના નં. ૨, ૩ અને ૫, ૬ વર્જી નાખવા ઠર્યા; એટલે પછી ન ૧, અને ૪ રહ્યા. તેમા તો શક નામનો સવત્સર કે શક એટલે કોઈ સામાન્ય સવત એવાજ અર્થ થાય છે, અને તે તો ચોક્કસ દેખીતું જ છે કે, આ સમયે કોઇક સવત્સર આ કુશાનવંશી કે ચષ્ઠણવંશી રાજાઓએ ગતિમા મૂકયો જ હતો [જુઓ ઉપરમાં તથા આ પુસ્તકમા તે વંશના વૃત્તાતમાં–પછી તે ઇ. સ. ૭૮ વાળો સવત છે કે અન્ય છે અથવા કોઈ બીજા શકને મળતો છે, તે વસ્તુ ન્યારી છે. તેમણે એક સંવત ચલાવ્યો છે એટલુ તો સત્ય છે જ] એટલે સર્વ દલીલ અને ચર્ચાનુ પરિણામ એ આવ્યુ ગણાશે કે, કુશાનવંશીઓએ અથવા ચષ્ઠણવંશીઓએ ઉત્તર હિંદમાં કોઇક સંવત ચલાવ્યો હતો. તેને શક એટલે સવત એવા

(૩૭) જુઓ અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૫૪.

(૩૮) જુઓ કો. આ. રે. પારિ. ૮૫.

સામાન્ય અર્થમા, અથવા તેનુ નામજ શકસવત એવા વિશિષ્ટનામથી સબોધી શકાશે–પણ શકપ્રજાએ કે શકરાજાએ ચલાવેલ સવત એવો અર્થ તો તેનો થતોજ નથી આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદમા (નહીં કે દક્ષિણ હિંદમા) પ્રવર્તી રહેલ શકસવતના સ્થાપક વિશેનો વિવાદ પૂરો થઇ રહ્યો જ્યારે દક્ષિણ હિંદમા જે શકસવત વપરાતો નજરે પડે છે, તેના સ્થાપક વિશેની તપાસ, દક્ષિણ હિંદ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવતા અધ્રપતિઓનુ વર્ણન કરવાના છીએ, ત્યારે તે ઠેકાણે કરીશુ આ કથનથી એમ પણ સમજાશે કે શકસવત છે બે જાતના, પણ તે બન્ને એકજ છે, કે ભિન્ન ભિન્ન, તે આપણે નીચેના પાગ્રાફમા સાબિત કરીશુ હવે તેના સમયને લગતો મુદ્દો અથવા અન્ય જે કાઈ વિશિષ્ટતા છે તે વિચારીએ

તેનો સમય તથા અન્ય વિશિષ્ટતાઓ

સામાન્ય રીતે જ્યા જ્યા "શકસવત" એવા શબ્દ ઉચ્ચારાય છે કે વાચતા વાચતા નજરે પડે છે, ત્યા ત્યા તુરત જ, દક્ષિણ હિંદમા પ્રવર્તી રહેલ શકસવતજ આપણી દૃષ્ટિમા તરવરતો દેખાય છે. તે શક સવત વિશેષપણે વૈદક મતાનુયાયીઓ વાપરતા જણાય છે. તેમના ગ્રથાનુસાર[૩૯]આ શકસવત અને વિક્રમસવતની વચ્ચેનુ અંતર ૧૩૫ વર્ષનુ ગણાય છે અને વિક્રમસવત તથા ઇસ્વીસન વચ્ચે, આપણે સઘળા જાણીએ છીએ તે મુજબ, ૫૭ વર્ષનું અતર છે એટલે આ ત્રણ પ્રકારના સવતોમા પ્રથમ વિક્રમસવત છે. તેનો સમય ઈસ્વીની પૂર્વે ૫૭ વર્ષનો હોવાથી ઇ સ. પૂ ૫૭મા તેનું ચલણ થયુ હતું એમ[૪૦] કહી શકાય છે. તે બાદ ઇસુભગવાનના સ્મરણમા ચલાવાયલો સવત જેને આપણે ઇસ્વીસનના નામથી ઓળખી રહ્યા છીએ તે, અને સૌથી છેલ્લો શકસવત ચાલુ થયો છે એમ કહેવાય એટલે તેનો સમય ૧૩૫–૫૭=ઇ સ ૭૮ કહી શકાય મિ રેપ્સન પણ ઠીકજ કહે છે કે,[૪૧] The years of the Saka Era, bginning in A. D 78 There can be no possible doubt=શકસંવતનો પ્રારભ ઈ. સ ૭૮મા થયો છે તે વિશે લેશપણ શકા નથી[૪૨] જૈનગ્રથોમા પણ તેજ મતલબનુ લખાણ મળી આવે છે કે[૪૩] "વીર નિર્વાણથી ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસ બાદ શકરાજા હોઇગા" બીજા ગ્રથોમા પણ તેજ આશયનુ કથન છે[૪૪] યતિ રૂષભના સમયે નીચે પ્રમાણે ત્રણ માન્યતા પ્રવર્તતી હતી.

(૧) વીરનિર્વાણથી ૯૭૮૫ વર્ષ ૫ માસે શકરાજા હુઆ
(૨) ,, ૧૪૭૯૩ , ૫ ,, ,,
(૩) ,, ૬૦૫ ,, ૫ ,, ,,

આ માન્યતામા દર્શાવેલા પ્રથમના બે રાજા સાથે હાલ આપણે નીસ્બત નથી તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું છોડી દઈશુ જ્યારે ત્રીજાના સબધમા જે ૬૦૫ વર્ષ લખ્યા છે તે 'વીરનિર્વાણ'થી ગણ્યાનુ ચોખ્ખુ કથન છે. અને વીરનિર્વાણનો સમય વિક્રમ સવત પૂર્વે ૪૭૦ અથવા ઈ સ પૂ. ૪૭૦+૫૭=૫૨૭ મનાયો છે[૪૫]એટલે તે હિસાબે ગણતા ૬૦૫–૪૭૦ =૧૩૫ વિક્રમસવતના અને ૬૦૫–૫૨૭=૭૮ ઈ સ. આવી રહે છે અને ઉપર વૈદિકગ્રથોના આધારે પણ તેજ સમય બતાવાયો હોવાનુ આપણે જણાવ્યું છે, મતલબ એ થઇ કે, વૈદિકમતથી, જૈનમતથી, તેમજ વર્તમાન વિદ્વાનોની માન્યતાથી, શકસવતની સ્થાપનાનો

---

(૩૯) જુઓ સમમખ ઉ, પ્રથમ પરિ ટી ન. ૨.

(૪૦) જુઓ વિક્રમસવતવાળો પરિચ્છેદ તથા વિક્રમાદિત્ય રાજાનુ વૃત્તાત

(૪૧) જુઓ કે। આ રે પારિ ૮૩ તથા જ. રો એ. સો ૧૮૯૯ પૃ ૩૬૫

(૪૨) ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે આ કથન તેમણે સર્વ વિદ્વાનોનું જે સામાન્ય મતવ્ય છે તેને અનુલક્ષીને કર્યું છે; સામાન્ય મતવ્ય એ છે કે, ઉત્તર હિંદનો અને દક્ષિણ હિંદનો શકસવત એકજ છે.

(૪૩) ના પ્ર. પત્રિકા પુ ૧૦ અંક ૪, પૃ ૭૨૨–૨૩, નેમિચદ્રજીનો તિલોકસાર તેમજ યતિરૂષભદત્તનો તિલોયપન્નતિ.

(૪૪) ના. પ્ર. પુ પત્રિકા પુ. ૧૦, અક ૪, પૃ. ૭૩૨ ટી. ન. ૪.

(૪૫) જુઓ પુ. ૨, પરિ. ૧.

સમય ઈ. સ. ૭૮=વિક્રમસંવત ૧૩૫=મ. સં ૬૦૫મા મનાયો છે. અને સર્વે એકમત છે, એટલે વિશેષ ચર્ચાની તે માટે જરૂર રહેતી નથી આ તો દક્ષિણહિંદમાં ચાલી રહેલ શકસવતની વાત થઇ પણ ઉત્તરહિંદમાં ચાલી રહેલ શકસવતની તેજ સ્થિતિ હતી કે કેમ તે આપણે હજુ તપાસવુ રહે છે

ગત પારિગ્રાફમા ઉત્તરહિંદના શકસવતના સ્થાપકની ચર્ચાની અંતે આપણે એટલુજ સાબિત કરી શકયા છીએ, કે તે કુશાનવશીઓએ કે ચષ્ઠણવશીઓએ ચલાવ્યો હતો, તથા એટલુ જણાવવા પુરતીજ માત્ર નોધ કરી છે કે 'શકસવત' બે જાતના (ઉત્તર હિંદનો અને દક્ષિણ હિંદનો) છે પણ તે બન્ને એકજ હતા કે ભિન્નભિન્ન તે પુરવાર કરવાનુ વિશેષપણે હવે પછી તે રાજાઓના વૃત્તાત લખવા ઉપર છોડી દીધુ છે જ્યારે પુ ૩, પૃ ૩૮૧ના ટી ન ૪૬મા તો તેનો સમય ઈ સ ૭૮ નહી પણ ઇ સ ૧૦૩ છે, એમ સાફસાફ નિર્દેશ પણ કરી દીધો છે. એટલે આ પ્રમાણે જો દક્ષિણ હિંદના સંવતનો સમય ઇ. સ ૭૮ હોય અને ઉત્તર હિંદના સવતનો સમય ૧૦૩ નોજ હોય–સાબિત થાય–તો તો સ્પષ્ટજ કહી શકાય કે બન્ને શકસવત એક બીજાથી ભિન્નભિન્ન જ છે; અને ભિન્નભિન્ન ઠરે એટલે તે બન્નેના સ્થાપક પણ ભિન્નભિન્નજ કહેવાશે પરતુ જ્યા સુધી આપણે તે મુદ્દો, પ્રમાણો આપીને પુરવાર કરી આપવા જેટલા સ્થાને પહોચ્યા નથી, ત્યા સુધી પુ, ૩, પૃ ૩૮૧ ની ટી ન. ૪૬ માં આપેલ માત્ર નિવેદન ઉપરજ અવલબન રાખીશુ છતા તે બાબત ઉપર પ્રકાશ પાડતું એકાદ કિરણ, જો અત્ર વર્ણવવા યોગ્ય લાગે છે તે જણાવીશુ. ડૉ કીલ્હૉર્ને નામના એક વિદ્વાનના અસલ શબ્દો ટાકીને એક લેખકે જણાવ્યું છે કે[૪૬] "According to Dr. Kielhorn himself, the solar month is also used in Saka dates (first appears so late as in the year 944=A D. 1022).. ...It may be said that the use of the lunar month-dates in Saka-era, is the result of its long residence in southern India, and that the use of the solar month-names, is the result of its northern & civic origin, or may it not be that the Buddhists of the earlier centuries of the Christian era used solar months in the reckonings, while the Brahmins used the lunar months, as their religious ceremonies and festivals are always connected with Tithis & Pakshas=ડૉ કીલ્હૉર્ને પોતે નોધ કરી છે કે શક સવતની તવારીખના, સૌર્ય માસ[૪૭] પણ વપરાયો છે. (તેવા પ્રકારનું પ્રથમ દર્શન ઠેઠ વિક્રમ સ. ૯૪૪ =ઇ. સ ૧૦૨૨મા માલમ થાય છે[૪૮]). એમ કહી શકાય કે, શક સવતમાં ચાદ્રમાસની પદ્ધતિથી જે તારીખો લખવામા આવે છે, તેનું કારણ દક્ષિણહિંદમાં ઘણા લાબા કાળથી તે વપરાશમા છે તેને લીધે છે. જ્યારે સૌર્ય માસનાં નામો નજરે પડે છે, તે ઉત્તર હિંદમા તેનું અસલ સ્થાન છે તેનું પરિણામ છે. અથવા એમ શુ બનવા યોગ્ય નથી કે, ઇસુના

(૪૬) જુઓ. ઈં એ. પુ ૩૭ પૃ. ૪૬.

(૪૭) સૌર્યમાસમાં (પૂર્ણિમાત માસમા) કૃષ્ણપક્ષથી મહિનાની શરૂઆત ગણાતી લાગે છે અને ચદ્રમાસમા (અમામાત માસમા) જ્યારથી ચદ્રનુ દર્શન થાય ત્યારથી એટલે શુક્લ પક્ષથી માસની શરૂઆત ગણાય છે.

(આથી વિશેષ ખુલાસા માટે ઉપરમા પૃ. ૩૯ ટી. નં. ૩૪ જુઓ.)

(૪૮) મારી સમજ એમ છે કે, સૌર્યમાસની વપરાશ તો ઘણા લાબા કાળથી જણાયેલી છે પણ જેમ વિક્રમ સવતની વપરાશ તેની આદિ થયા પછી કેટલીયે સદી સુધી (જુઓ ઉપરમા પૃ ૯૪) બધ પડેલી છે હતી તેમ આ સૌર્ય માસ વાપરવાનુ બધ પડી ગયું હશે. અથવા તો વિ. સં. ૯૪૪મા જે પદ્ધતિએ તે દર્શાવાઈ છે તેના કરતા જુદીજ રીતે દર્શાવાઇ હશે.

સવતની પ્રારભની સદીઓમા થયેલા બૌદ્ધ લોકો, તેમની પોતાની ગણત્રીમા સૌર્ય માસની પદ્ધતિનો આશ્રય લેતા? જ્યારે બ્રાહ્મણો ચાદ્રમાસની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરતા? કેમકે તેમના ધાર્મિક ક્રિયાકાડો તથા ઉત્સવો તિથિઓ અને પક્ષોને અનુસરીને હમેશા ગણવામાં આવે છે" એટલે ડૉ કીલ્હૉર્નના મત પ્રમાણે (૧) શકસવતમા સૌર્ય માસ (પૂર્ણિમાત) વપરાયો છે, છતાં (૨) ચાદ્રમાસ (અમાસાત) વપરાશ જે નજરે પડે છે તેનું કારણ એ છે કે, તે શકસવત દક્ષિણ હિંદમાં ઘણા દીર્ઘકાળથી ચાલુ રહ્યો છે, (૩) અને ત્યાના એટલે દક્ષિણ હિંદના બ્રાહ્મણો પોતાના સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાકાડો તથા સરઅવસરો, તિથિ અને પક્ષના આધારે એટલે કે ચાદ્રમાસની-અમાસાત માસની ગણત્રીએ કરે છે તેનું તે પરિણામ છે (૪) જ્યારે ઇ સ ની પ્રારભની સદીના (કે કદાચ તે પૂર્વેના સમયના) બૌદ્ધો તો સૌર્યમાસની-પૂર્ણિમાત માસની પદ્ધતિએ કામ લેતા હતા (૫) કેમકે પૂર્ણિમાત-સૌર્યમાસ પદ્ધતિનુ ઉત્પત્તિસ્થાન ઉત્તર હિંદમાજ રહેલુ છે આ પાચ મુદ્દામાથી અહીં આપણને જે વિશે લાગતું વળગતું નથી તેની ચર્ચા મૂકી દઇશુ (જો કે તેમા કેટલીક તદ્દન નવીન હકીકતો સમાયલી છે એટલે છેક તેને જતી તો કરી નહીંજ શકાય, તેમ કરવામા આવે તો ઐતિહાસિક ઘટના અધકારમાજ રહી જાય તેમ છે એટલે, ગ્રહણ કરેલ વિષયને ઇન્સાફ આપીને છેવટે, ટીપ્પણ તરીકે તેની નોધ લઇશુ) પણ આપણા વિષયને ખપ જોગો એટલો તાત્પર્ય તેમાથી નીકળે છે જ કે, ઉત્તર હિંદમા સૌર્યમાસ એટલે પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ પ્રમાણે સમયની ગણત્રી થતી હતી અને દક્ષિણ હિંદમા ચાદ્રમાસ એટલે અમાસાત પદ્ધતિએ વતી હતી તેથી આપણે કહી શકીશું કે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક સવતસરોની ગણના પદ્ધતિમા ફેરફાર હતો જ[49] ઉપરાત ઉપરમા, આપણે તેમની આદિના સમયમા પણ પચીસેક વર્ષનો તફાવત હોવાનું જણાવ્યુ છે મતલબ એ થઇ કે, બન્ને સવતોનો સમય તથા પદ્ધતિ એક બીજાથી અલગ અલગ છે તેથી જ તેમના સ્થાપકો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તેમ છે તો તે બન્નેને એકજ સવત તરીકે ન માનતા[50] જુદા તરીકે જ આપણે માનવા પડશે

ઉત્તર હિંદના શકસવતના સ્થાપક અને પ્રવર્તકમાં કુશાન અને ચષ્ટણ વશજ મુખ્ય અગ્રે છે તે બાદ કેટલો સમય-તેજ સ્વરૂપમા કે થોડાઘણા ફેરફાર સાથે-તે ચાલ્યો હશે તેની ખાત્રીપૂર્વક નોધ[51] લઇ શકાય તેવી માહિતી મળતી નથી પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય તેમ છે કે વર્તમાનકાળે તો તે બીલકુલ વપરાશમા નજરે પડતો નથી એટલે તેને મૃતપ્રાય થયેલો આપણે જાહેર કરવો રહ્યો હાલ જે શકસવત વપરાઈ રહ્યો છે તે તો દક્ષિણ હિંદની ગણત્રી પ્રમાણેનો અમાસાત પદ્ધતિ વાળોજ છે જેથી વર્તમાનકાળના શક સવતની સ્થાપનામા તો માત્ર દક્ષિણ હિંદના સમ્રાટ એવા અધ્રપતિ શાતવાહન વશનેજ[52]

(૪૯) આપણે તો અહીં ડૉ. કીલહૉર્નની સાક્ષી આપીનેજ હકીકત રજુ કરી છે પણ સર કનિંગહામ જેવાએ પણ તેજ હકીકત પોતે રચેલ 'ધી બુક ઑફ ઇન્ડિયન ઇરાઝ'મા પૃ. ૩૧ ઉપર ભારપૂર્વક જણાવેલ છે.

(૫૦) જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૫૧.

(૫૧) ડૉ. કીલ્હૉર્ને વિ સ ૯૪૮મા પ્રથમ નોધ મળ્યાનું જણાવ્યુ છે જ્યારે આપણે અહીં લખ્યું છે કે તે પદ્ધતિનો ઠેઠ કુશાનવ શી રાજઅમલથી ઉત્તર હિંદમા દાખલ થઇ ચૂકી હતી એટલે તે બે વચ્ચેના અતરમા શું સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તેની નોધથી આપણે અજ્ઞાત હોવાથી આ શબ્દો વાપરવા પડયા છે. પણ મારી ખાત્રી છે કે વિશેષ સશોધન અને તપાસ કરવામા આવશે તો ઉપરનું અતર બહુજ સકોચાઇ જવા પામશે

(૫૨) શાતવહનવ શી જે રાજાઓએ આ શક પ્રવર્તાવ્યો છે અને માન્યો છે તે વૈદિકધર્મી હતા (જુઓ તેમના વૃત્તાતે-ડૉ. કીલહૉર્ને પણ તેમજ કહ્યું છે કે તે વૈદિક ધર્મની અસરનું પરિણામ છે) એટલે દક્ષિણ હિંદનો શક સવત તે વૈદિક છે જ્યારે ઉત્તર હિંદનો શક સવત કુશાન વ શી રાજાએ સ્થાપન કરેલ હોવાથી તે જૈનધર્મ પ્રમાણે છે. પરિણામ એમ કહી શકાય કે, ઉત્તર હિંદનો શક તે જૈનધર્મી રાજાનો છે અને દક્ષિણહિંદનો શક તે વૈદિકધર્મી રાજાનો છે.

લાગતું વળગતું છે પણ ચષ્ટણ કે કુશાન વંશને નથી[૫૩] એમ અહેસાનીથી કહી શકાશે

[મારૂ ટીપ્પણ—અત્ર જે નોધ કરવાની છે તે શક સવતના સબધની નથીજ. પણ ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, તેનાથી પર, પરંતુ ઐતિહાસિક ઘટના ઉપર પ્રકાશ પાડતી હકીકતજ છે; ડૉ કીલહૉર્ને કરેલી નોધમા પોતે એમ જાહેર કર્યુ છે, કે ઉત્તર હિંદમાં બૌદ્ધો તે પદ્ધતિ વાપરતા હતા. પણ આપણે પુ ૨ મા મૌર્ય સમ્રાટના વર્ણન કરતા અને તેમા પણ પ્રિયદર્શિનનુ જીવન ચરિત્ર લખતા સાબિત કર્યું છે કે, અત્યાર સુધી શિલાલેખોમાં કોતરાયલી ધમ્મલિપિ, જેને અશોકની કૃતિ લેખાવી બૌદ્ધ ધર્મના સસ્કાર ઝીલની વિદ્વાનોએ વર્ણવી છે, તે હવેથી—અશોક અને પ્રિયદર્શિન બન્ને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ હોવાથી—સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનીજ લેખવાની રહે છે અને તે સમ્રાટ પોતે જૈન ધર્મી હોવાથી, તેણે કોતરાવેલ સર્વ શિલાલેખો માંહેની ધમ્મલિપિ પણ જૈનધર્મનાજ સિદ્ધાંતોની ઉદ્‌ઘોષણા કરે છે આ કથનને સમર્થન આપતી અનેક માહિતી તેજ પુ ૨ ના પ્રથમ પરિચ્છેદે મહાત્મા બુદ્ધ અને મહાવીરના જીવન સબધી કેટલીક ઘટનાના વર્ણન કરતાં કરતા ગપાઇ ગઈ છે; તથા તેને વિશેષ પુષ્ટિ આપતી હકીકતો તે પછીના દ્વિતીય અને તૃતીય પરિચ્છેદે સિક્કાચિત્રોના વર્ણનમાથી પણ મળી આવે છે એટલે નિર્વિવાદિત પણે સાબિત થાય છે કે, જ્યા જ્યા અત્યારસુધીના વિદ્વાનોએ બૌદ્ધ શબ્દ વાપર્યા કર્યો છે ત્યા મુખ્ય અંશે હવે જૈન શબ્દ સમજીને જ આપણે કામ લેવુ રહે છે. તે માટે ઉપરના ઇગ્રેજી અવતરણમા ડૉ. કીલહૉર્ને જે બૌદ્ધ લોકોમા પૂર્ણિમાત પદ્ધતિની કાળગણના હોવાનુ માની લીધુ છે, તે તેમની પદ્ધતિ નથી પણ જૈનપદ્ધતિ છે અને આ આપણુ અનુમાન સાચુ પણ છે તેના પુરાવા તરીકે આપણે કહી શકીશુ કે (૧) બૌદ્ધધર્મીઓ સાધારણ રીતે પોતાના ધર્મપ્રવર્તક શ્રી બુદ્ધભગવાનનોજ સવત વાપરતા આવ્યા છે અને તેમા માત્ર સાલનોજ આંકડો લખાતો આવ્યો છે. છતા કયાંય માસ, ઋતુ કે દિન ઈ ની નોધ સમય ગણનામાં જો કરાઇ હોય તો ત્યાં પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાઇ હોય એમ પસિદ્ધ રીતે જાહેર થયું નથી દેખાતું, જ્યારે જૈનગ્રથોમા પૂર્ણિમાંત માસ પ્રમાણે સમયનિર્દેશ થયાનું અનેક વાર નોધાયું છે. (૨) તેમ શિલાલેખી પુરાવાના આધારે મિ. રેપ્સન જેવા વિદ્વાનોના કથનથી પુ ૨. પૃ ૩૯૫ ઉપર સાબિત કરી આપ્યુ છે કે ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપો જૈનધર્મી હતા. અને તેઓએ પણ જે સમય ગણના પૂર્ણિમાંત માસ વાપરવાની જૈનધર્મમા તે સમયે પ્રવર્તી રહી હતી તેનોજ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેથીજ ડૉ. કીલહોર્ન જેવા અનન્ય અભ્યાસીને સ્પષ્ટપણે તે જાહેર કરવુ પડયુ છે. (૩) જેમ શિલાલેખી પુરાવાથી ચષ્ઠણને જૈનધર્મી ઠરાવાયો છે તેમ સિક્કાના પુરાવાથી (જુઓ પુ ૨. પરિ. ૩મા તેના સિક્કાનું વર્ણન) પણ તેને જૈન ધર્મી બતાવી શકાયો છે. મતલબ કે, સાહિત્યના, શિલાલેખના, તેમજ સિક્કાના, એમ અનેક વિધ પુરાવાથી આ સર્વ મુદ્દા સાબિત થઇ શકે છે અને કરી શકાયા છે. એટલે તેમા શકા કરવાનું કે વિવાદ ઉભો કરવા જેવુ સ્થાનજ રહેતું નથી. કોઇ એમ પણ પ્રશ્ન કરે કે, શુ કુશાન અને ચષ્ઠણવશ જેવી અહિંદી પ્રજા, જૈનધર્મ જે ભારતદેશમા ઉદ્‌ભવ્યો છે, તેની અનુયાયી પ્રજા બને ખરી? અથવા તો હિંદની બહાર રહીને તે જૈનધર્મી શી રીતે બની હશે? તો જવાબમા જણાવી શકાય કે, જે સમયની આ વાત છે તે ઇ સ ના પહેલા સૈકાની હકીકત છે તે સમયે અને તે પૂર્વે, સારા હિંદમાં (તે વખતે ભારતદેશ કહેવાતો હતો) તો શુ પણ સારી દુનિયામા પણ માત્ર ત્રણજ ધર્મો જાણીતા હતા વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન, અને છેલ્લે છેલ્લે ઇસાઇ ધર્મ, તે કાળે ઉગતો હતો; એટલે તેનો પ્રચાર તેની ઉત્પત્તિના સ્થાનથી (જેને આપણે સિરિયા—પેલેસ્ટાઇન કહીએ છીએ) વિશેષ આગળ વધ્યો નહોતો તેમ બૌદ્ધધર્મી રાજાઓ(અશોકવર્ધન મૌર્ય

(૫૩) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૫૧.

સિવાય)કોઈ રાજકર્તા તરીકે સત્તામાં આવેલ ન હોવાથી તે ધર્મની અમર ખહુજ જુજ પ્રમાણમા દેખાતી હતી. એટલે બાકી રહ્યા એ, વૈદિક અને જૈન, તેમાં વૈદિક ધર્મનાં પ્રભુતા અને ગૌરવ, શુંગવંશી અમલ દરમ્યાન –એક સદી જેટલા કાળસુધી–જરૂર પ્રદીપવતા થયાં હતાંજ હતાં; પરંતુ તેમનો અમલ અસ્ત થતાં, પાછું જૈનધર્મજ ઝગમગવા માંડયું હતું વળી ભૂલવુ જોઇતું નથી કે, જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રાજઅમલ તપનો હતો, ત્યારે તેણે જેમ અનેક દેશોમાં પ્રજાને ધર્મતત્વનું શિક્ષણ આપવા પોતાના ધમ્મમહામાત્રાઓ મોકલ્યા હતા, તેમ તે પોતે હિંદની ઉત્તરે નેપાળ, તિબેટ, ખોટાન અને રૂશિઆઈ તુર્કી સુધી જીત મેળવવા ચડાઇઓ લઈ ગયો હતો (જુઓ પુ. રમા તેનું વર્ણન)અને તે જીતી લઇ ત્યાં પોતાનો જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. ઉપરાંત બીજી વાત; તેની જીવન અવસ્થામાં તેણે કાશ્મિર ઉપર પોતાના પુત્ર જાલૌકને[૫૪] અને નેપાળ ઉપર પોતાના જમાઈ દેવપાળને, તથા તિબેટમા પોતાના પુત્ર કુસ્થનને, તે તે દેશના સૂબાપદે નીમ્યા હતા.[૫૫] જેઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તે તે પ્રદેશના સ્વામી બની બેઠા હતા આ બધા બનાવનો સમય ઈ. સ. પૂ ૨૦૦ નો છે. વળી તે પ્રદેશ હિંદની બહારનોજ છે જ્યારે કુશાનવંશી કડફસીઝ પહેલો, બીજો, વિગેરે વિગેરેના ઉદ્‌ભવનો સમય ઇ. સ. ના આરંભમાંજ છે અને તેમનુ વતન તિબેટ –ખોટાન વાળા પ્રદેશમાજ છે (જુઓ આગળના ખંડે તેમનું વર્ણન). એટલે કહેવાની મતલબ એ છે કે ઇ. સ. પૂ ૨૦૦ થી ઇ સ. ના આરંભ સુધીના બસો અઢીસો વર્ષના કાળમાં પણ, ઉપર નિર્દેશેલા ત્રણે રાજાઓના–સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સૂબાઓ અને પ્રતિનિધિઓ જાલૌક, કુસ્થન અને દેવપાળના–પુત્રો, કે વંશવારસોજ ત્યા રાજપદે હતાઃ અથવા તેમ નહીં ને બીજાઓ કદાચ ગાદીએ આવ્યા હોય, તોપણ તે પ્રદેશની પ્રજા તો તેમણે દાખલ કરેલ અને પ્રબોધેલ ધર્મનુંજ પાલન કર્યે જતી હતી. જેથી કુશાનવંશીઓ હિંદમા જ્યારે ઉતરી આવ્યા ત્યારે જૈનધર્મ પાળતા હતા, એમજ કહી શકાશે. આ હકીકત સાંભળીને કોઇએ ભડકી જવાનું પણ નથી તેમ આશ્ચર્ય પામવાનુ પણ નથી. વળી વિશેષમા આ હકીકત જેમ આપણે ઉપર ટાંકેલ મિ. રૅપ્સન જેવા સિક્કાશાસ્ત્રીની સાહેદત આપી શિલાલેખ આધારે જણાવી છે તેમ ચષ્ટણના પૌત્ર રૂદ્રદામનનો શિલાલેખ પણ તેજ કથનને પુષ્ટિ આપી રહ્યો છે. કેમકે તે લેખ ગિરનાર જેવા જૈનધર્મના કેન્દ્ર ગણાતા પર્વતની તળેટીમા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જે શિલા ઉપર કોતરાવ્યો છે તેજ શિલા ઉપર તેણે પણ કોતરાવ્યો છે તથા તેમ કરવામા તેની મતલબ પણ પ્રિયદર્શિનની સાથે તુલનામા પોતાને ઉભા રહેવાની હોય એમ દેખાય છે. હવે આપણે ડૉ કીલહૉર્ને જણાવેલા એક બીજા મુદ્દા વીશે લખીશુ. તેમણે જણાવ્યુ છે કે દક્ષિણ હિંદ કરતા ઉત્તર હિંદનો શક લખવાની પદ્ધતિમા જે ફેર દેખાય છે, તે દક્ષિણ હિંદમા વસતા બ્રાહ્મણોના ધર્મની અસરનું જ પરિણામ છે. અલબત એક બીજાના ઘાટા સહવાસને લઈને અરસપરસ અસર તો થાયજ અને તેથીજ વર્તમાનકાળે પણ જૈનધર્મના અને વૈદિકધર્મના અનુયાયીઓના ધાર્મિક તેમજ સામાજીક રીતરીવાજો મળી જતા દેખાય છે, પરતુ તે સમયના તફાવતના કારણ વિશે જેવુ ડૉ કીલહૉર્ને અનુમાન દોરી લીધુ છે તેવુ નહોતું જ. પણ જેમ સઘળા વિદ્વાનોએ બે શકસંવતને–ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદના શક સવતને– એક માની લીધા છે તેમ તેમણે પણ તે કથનને કબૂલ રાખીને, બન્ને સંવતની પદ્ધતિનો મેળ બતાવવા અને તોડ કાઢવા માટે જ અનુમાન જોડી કાઢયુ છે પરતુ હવે આપણે જોઇ શકયા છીએ કે તેમનુ તે અનુમાન ખોટી કલ્પના ઉપર જ ગોઠવાયું છે અત્રે ડૉ. કીલ્હૉર્નના અવતરણ ઉપરનુ મારૂ ટીપ્પણ પૂરૂ થાય છે.]

(૫૪) જુઓ પુ ૨ ના અતે રાજા જાલૌકને લગતુ પરિશિષ્ટ.

(૫૫) જુઓ પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે

એટલે સર્વે સવત્સરોને લગતી માહિતી એકીજ સાથે જોઈ શકાય તે કાજે તેમને કોઠાના રૂપમાં રજુ કરી દઈએ.

	નામ	સ્થાપક	સ્થાપનાનો સમય ઈ. સ. પૂ ની ગણત્રીમા	અન્ય હકીકત તથા સ્થાપનાનો પ્રસંગ.
૧	મહાવીર સંવત	પ્રજા	૫૨૭	તેમના નિર્વાણ બાદ
૨	બૌદ્ધ સવત	પ્રજા	૫૨૦	સદર
૩	ક્ષહરાટ ,,	ભૂમક	૧૫૯	મહાક્ષત્રપ બન્યો ત્યારથી
૪	કુશાન ,,	કનિષ્ક પહેલો	ઈ. સ. ૧૦૩[૫૬]	ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી
૫	ચષ્ઠણ ,,	ચષ્ઠણ	,,	ચષ્ઠણે તે શક ચાલુ કર્યો છે, પરતુ તેની આદિ પોતાના પિતા ઘ્સમોતિકના રાજ્યનો—ક્ષત્રપ તરીકેનો—આરભ થયો ત્યારથી ગણી છે, જેમ ત્રૈકૂટક વશની બાબતમા બન્યું છે તેમ (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૩૮૪)
૬	ઈસિવી ,,	પ્રજા	ઈ. સ. ૧	ઈસુ ક્રાઈસ્ટના જન્મ પછી ઠા વર્ષે
૭	વિક્રમ ,,	પ્રજા	ઈ. સ. પૂ ૫૭	શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણના દિવસથી
૮	માલવ ,,	રાજપૂતો	ઈ. સ ૫૩૧–૩૩	હૂણ પ્રજાનો તેમણે સહાર કરી રાજસત્તા હાથમાં લીધી ત્યારથી
૯	શક ,,	પ્રજા—રાજા	ઈ. સ ૭૮	અર્દ્ધ ધાર્મિક કારણ[૫૬]

સંવત્સરોની ઉત્તમતા

અત્યાર સુધી આપણે પ્રત્યેક સનત્સર સંબધી પૃથકપણે વિચાર કરવાના મુદ્દા વિશેજ વિવેચન કર્યે ગયા છીએ ઉપરાત કેટલાક મુદ્દા એવા પણ છે કે જેનો વિચાર સમસ્ત સંવત્સરોને સ્પર્શીને પણ કરી શકાય તેમ છે તેમા તેની ઉપયોગીતા સંબધીનો એક ગણાય તેવો છે અત્યાર સુધી જે શક-સવતો વિશે આપણે વિચારણા કરી ગયા છીએ તેમના નામ આ પ્રમાણે લેવાયાં છે.

(૧) મહાવીર (૨) ક્ષહરાટ (૩) વિક્રમ (૪) માલવ (૫) કનિષ્ક (૬) ચષ્ઠણ અને (૭) શક શાલિવાહન, આ પ્રમાણે સાત છે. એક આઠમો સવત્સર પણ આપણે નિર્ધારીત કરેલ સમયની મર્યાદામાં આવી જાય છે પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કા ઉપર થયેલ જોવામા આવ્યો નથી તેથી ઐતિહાસિક બનાવ તરીકેનો તેનો નિર્દેશ આપણે કર્યો નથી. અલબત્ત તે સવતનો ઉપયોગ રાજકીય દૃષ્ટિએ થયો નથી, કેમકે તે સવતને કોઇ રાજ તરફથી વધાવી લેવામા આવ્યો નથી. તથાપિ એમ સમજવાનું નથી કે તેની મહત્ત્વતા કોઈ દરજ્જે ઓછી હતી, કે છે તે આઠમાનુ નામ 'બૌદ્ધસવત' છે આ સંવતનો ઉલ્લેખ જો કોઈ પણ સમયે ઈતિહાસના પાને નોધાયાની અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ, તો તે ધર્મનાનુગામિક મૌર્યસમ્રાટ અશોકવર્ધનના કેવળ એક રાજ્યે જ બની શકે તેમ છે પરતુ તેનો કોઈ સિક્કો કે શિલાલેખ હજુ સુધી આપણી જાણમા આવ્યો નથી. એટલે જ આ સંવતની હકીકત આપણી

(૫૬) તેમના વૃત્તાતે આને લગતી હકીકત જણાવવામા આવશે.

નોંધમા ક્યાંય લેવાઈ નથી. બાકી બૌદ્ધ ગ્રંથોમા તથા અન્ય દંતકથાઓના વર્ણનમા તો તે વારવાર વપરાતો ગયો દેખાય પણ છે.

અત્ર તો આપણે ભિન્ન ભિન્ન સંવત્સરોની ઉત્તમતા જ વિચારવાની છે એક સિદ્ધાંત એ છે કે કાર્ય અને કારણને હમેશા પરસ્પર નીકટ સબંધ હોય છે એટલે કોઈ સવત્સરની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરવા માટે, તેના ઉદ્દભવનું કારણ અથવા તેની ઉત્પાદક વ્યક્તિના મનોભાવ આદિ સયોગો વિશે આપણે વિચાર કરવો જ રહે

ઉપર દર્શાવેલા આઠ સંવત્સરોમાના, મહાવીર અને બૌદ્ધ સવતો, તે તે ધર્મના પ્રવર્તકોના નિર્વાણ–મુક્તિ પ્રસગને આશ્રયીને પ્રવર્તાવાયા છે એટલે તેમની ઉત્તમતા વિશે સહેજ પણ વિચાર દર્શાવવો કે તેવો પ્રયત્ન સેવવો તે નાના મ્હોએ મોટી વાતો કરવા જેવુ સાહસજ ગણાય, માટે તે મૂકી દઈશુ તેમ માલવ સવતના નામે ઓળખાતા જે શકનું નામ આપણે અત્ર દાખલ કર્યું છે તે તો માત્ર અનુસગિક પ્રસગને લીધેજ બનવા પામ્યું છે. નહી તો તેનુ નામ પણ આપણે ગણવાની જરૂર નહોતી, કેમકે આ પુસ્તકના આલેખન સમયથી તે ઘણોજ પર છે. તે સિવાય બાકી રહ્યા પાચ તેમાનો એક જેને શક (દક્ષિણ હિંદનો) શાલિવાહન[૫૭] તરીકે ઓળખાવાય છે તેની ઉત્પત્તિ તથા તેને લગતો ઈતિહાસ ભલે આપણે પુ ૫ મા વર્ણવવાનો છે છતા તે સવત પરત્વે અત્રે જે જણાવવુ જરૂરી છે તે જરૂર કહી શકાય તેમ છે. તેની અગત્યતા કેટલાક વિદ્વાનોને રાજકીય હેતુસર થયેલી દેખાય છે, જ્યારે કેટલાકને કેવળ ધાર્મિક કારણે થયેલી દીસે છે. રાજકીય અગત્યતા એટલા માટે કહેવી પડે છે કે તેના ઉત્પાદકે એટલે રાણી બળશ્રીના પૌત્ર ગૌમતીપુત્ર શાતકરણીએ–શક પ્રજા ઉપર પોતે મેળવેલી જીતના ઉત્સવ અને ખુશાલી નિમિત્તે તે પ્રવર્તાવ્યો હોવાનું કેટલાકોએ માની લીધુ છે[૫૮] જ્યારે કેટલાકનું એમ પણ માનવું થાય છે કે, તે ગૌતમીપુત્રે ઉપરની જીત મેળવ્યા બાદ પોતાની રાજગાદી ફેરવીને પાછી પૈઠણનગરે જે લાવી મૂકી હતી[૫૯] તેની ખુશાલીમા તે શકની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી આ પ્રમાણે બે રાજકીય બનાવને તેના ઉત્પાદન–નિમિત્ત કારણ–તરીકે રજુ કરાય છે. પણ તે બન્ને બનાવો માત્ર કલ્પિત ઉભા કરવામા આવ્યા છે તે આપણે તેનુ વર્ણન કરતા સાબિત કરી આપીશું એટલે અત્રે તે ઉપર વિશેષ લખાણથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ઉપરાત કેટલાકનું માનવુ એમ થાય છે કે, તે શકનુ ઉત્પાદન કારણ કેવળ ધાર્મિક બિંદુ જ રજુ કરનારૂ છે. પરંતુ ધાર્મિક કારણના અંતરમા ઉતરવાનુ આપણે નિષ્પ્રયોજન ગણીએ છીએ એટલે તે છોડી દઈશું, છતા એટલુ જરૂર જણાવી શકીશુ કે તે કથનમા અર્ધ સત્ય[૬૦] જેવુ છે ખરૂં. તેટલા માટે તેનુ નામ બાદ કરતાં બાકી ચાર સંવતો વિચારવાના રહે છે તેમની ઉત્પત્તિના કારણો તપાસતાં તે દરેકની સાથે ખુશાલીનો પ્રસગ જોડાયેલોજ[૬૧] માલૂમ પડે છે પછી હોવે તો તે ખુશાલીનો પ્રસગ, રાજ્યની કે રાજ્યકર્તાના વંશની આદિ સાથે સબધ ધરાવતો હોય કે પછી કોઈ મહત્ત્વતાભર્યું

---

(૫૭) આ શબ્દપ્રયોગ વ્યાજબી છે કે કેમ તેની ચર્ચા તે રાજાનું વર્ણન કરતી વખતે પુ. ૫ મા કરવાનું છે.

(૫૮) જ. બો. બ્રૅ. રો એ, સો પુ ૯. પૃ. ૧૪૫ ડૉ. ભાઉ દાજી લખે છે–Gautamiputra, the son of Padumavi and king of Dakshinapath or the Deccan boasts of having destroyed the Sakes, Yavnas, Pahlavas, etc. પદુમાવીના પુત્ર અને દક્ષિણાપથ અથવા દક્ષિણ (હિંદ)ના સ્વામી ગૌતમી પુત્ર શક, યવન, પહ્લવાદ્ર વિ. પ્રજાનો સંહાર કર્યા માટે અભિમાન ધરાવે છે. '

નાસિકના શિલાલેખમા પણ રાણી બળશ્રીએ ઉપરના મુદ્દાવાળુ જ લખાણ કોતરાવ્યું છે

(૫૯) જ. બો બ્રૅ. રો. એ. સો. ૧૯૨૮ નવી આવૃત્તિ પુ ૩ મિ. બખ્ખેનો આખો લેખ છે તેમા આ બાબત ઉપર બહુ ભાર મુકયાનુ જણાય છે.

(૬૦) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૨

(૬૧) આ ચારે સવત્સરના પ્રવર્તકોને શું શું કારણો મળ્યા હતા તેના વર્ણન માટે તે પ્રત્યેકના વૃત્તાત જુઓ.

કામ તે રાજવીના હાથે બનવા પામ્યુ હોય. તેથી કરીને દરેક સંવતની ઉત્પત્તિમાં આવા જે જે નૈમિત્તિક કારણોએ ભાગ ભજવ્યો હોય તે તે કારણોની જેટલા જેટલા અંશે ઉત્તમતા, તેટલા તેટલા અંશે તે શકની ઉત્તમતા પણ સિદ્ધ થઈ સમજવી. વળી ખુશાલીનો પ્રસગ ઉજવવાનો તો દરેકને સરખોજ હક્ક છે એમ માનવાનું છે પરંતુ રાજા પોતે ઉજવે તે જુદી વાત કહેવાય, અને તેમના પ્રજાજનની સ્વય-સ્ફુરણાથી તે ઉજવાવાય તે જુદી વાત કહેવાય. પ્રજા જો આપ મેળે ઉજવે તો તેની મહત્ત્વતા કાંઈક ઓરજ લેખાય આ પ્રકારનાં કાટલેથીજ જો ઉત્તમતાનું પ્રમાણ પત્ર અર્પવાનું ઠરાવાય તો કહેવું પડશે કે તે ચારેમાં પ્રથમ નંબર શકારિ વિક્રમાદિત્યનો જ આવી રહેશે. કારણ કે તેના સવતનુ ચલન પ્રજાએ જ આદર્યું છે. જ્યારે બાકીના ત્રણે સવત, રાજાથી કે રાજદફ્તર ખાતાના ફરમાનથી, શરૂ થયા હોવાનું અનુમાન તારવી શકાય છે. તેટલા માટે જેવુ તે ફરમાન કરનારૂં શાસન બધ થયુ તેવોજ તે શકનો પણ અંત જ આવી ગયો આપણે નિહાળીએ છીએ. આ કારણને લીધે ચાર સવત્સરોમાંથી ક્ષહરાટ, ચષ્ઠણ અને કનિષ્કના જે ત્રણ બાકી રહે છે, તેનો વપરાશ, તે તે વશોની સમાપ્તિ સાથે જ અદશ્ય થઇ ગયો છે. તેજ સિદ્ધાત પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદના શકનો પણ તેવોજ કેજ થવાને સરજાયલો હતો. છતાં વિક્રમ સંવત્સરની પેઠે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવતો તે અદ્યાપિપર્યંત ટકી રહ્યો છે તેથી તેમાં કાંઈક અન્ય અંશ ભળેલ હોવુ જોઈએ એમ સ્વભાવિક કલ્પના થઇ જાય છે. અને તે અંશ તે જ કહી શકાશે કે તેમા અર્ધધાર્મિક હેતુ જોડાયલો છે[૬૨]

આ પ્રમાણે ધાર્મિક પ્રવર્તકોના બે સવત્સરોને બાદ કરતાં, બાકી રહેતા છમાથી, ઉત્તમતાની કોટિએ પ્રથમ દરજ્જે વિક્રમસવત અને દ્વિતીય દરજ્જે દક્ષિણ હિંદનો શક આવવાને લાયક ઠરે છે.

એક પ્રશ્ન એ કરાશે કે, આપણા સમયવર્ણનના કાળ દરમ્યાન ઈસાઇ સવતની ઉત્પત્તિ તો થઈ ગઈ જ હતી, તો પછી ઉપરના આઠની સખ્યા સાથે તેની ગણત્રી કેમ કરવામા આવી નથી ઉત્તર એટલો જ છે કે, ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ હતી તે ખરૂ, પણ તેનો વપરાશ ભારતદેશના કોઈ પણ પ્રદેશમાં આપણા વર્ણનના સમયે થયો જણાયો નથી. તેથી આપણે પણ તેની ગણના કરી નથી. પરંતુ વર્તમાનકાળે ઇતિહાસ આલેખનમા એની ગણના લેવી જ પડે છે. તેથી તે સબધમાં જરૂરી થઇ પડે તેવા પ્રકારના વિચારો નીચેના પારામા દર્શાવવામા આવ્યા છે.

વર્તમાનકાળે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ કયા શક સંવતનો મુખ્યત. વપરાશ કરે છે, તે બાબતજ આ પારિગ્રાફમા ચર્ચવાની છે; જેથી ઉપરના પારિગ્રાફમા જણાવેલ આઠ ઉપરાંત એક વધારાનો ઈસાઈ મળીને કુલ નવ શકનો વિચાર કરવો રહે છે નવમાથી ક્ષહરાટ, માલવ, ચષ્ઠણ અને કુશાન તો તદ્દન લુપ્ત જ થઈ ગયા છે. બાકીના પાચમાનો બૌદ્ધ છે તે પણ બહુ વપરાશમાં સામાન્ય રીતે નથીજ; વળી દક્ષિણનો શક સવત છે તે પણ લગભગ તેજ કોટિમાં મૂકાય તેવો છે. એટલે તે બેને પણ ચર્ચાના વિષય તરીકે લઇશુ નહિ. છતા ઉપરના પારિચ્છેદમા તેની ખૂબ વિસ્તારપૂર્વક જે આપણે નોધ લીધી છે તે એટલાજ માટે કે વિદ્વાનો વચ્ચે તે વિષેની કેટલીક સમજફેર પ્રવર્તે છે તેનુ નિરાકરણ મેળવી શકાય. એટલે બાકી રહેલા કેવળ ત્રણ સંવત્સરો વિશે જ આપણે બોલવુ રહે છે. તેમાના બે, પ્રાચીન ઇતિહાસની વપ-રાશમા આવેલા છે અને ત્રીજો અર્વાચીન યુગને અંગે જોડવો પડયો છે.

નોંધ રખાતા ત્રણ સંવતોની તારી-ખોનો ચોક્કસ ગણના

આ ત્રણમાં પણ સૌથી પ્રાચીન, મહાવીરસંવત છે, પછી વિક્રમસંવત છે અને સૌથી છેલ્લો ઈસ્વી સવત છે; તે ત્રણેનું પારસપારિક અંતર એમ ઠરાવાયું છે કે મહાવીરસવત અને વિક્રમસવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનું અને વિક્રમ તથા ઈસવીના સવત વચ્ચે ૫૬

(૬૨) ઉપરની ટીકા નં. ૬૦ જુઓ.

વર્ષ ઉપરનું (૫૬ાાા વર્ષ)[૬૩] પણ ૫૭ની અંદરનું અંતર ગણવું. તેમાંના મહાવીરસવતનો પ્રારભ તેમના નિર્વાણ (મરણ)ની તારીખથી[૬૪], વિક્રમ સવતનો તે રાજા ગાદીનશીન થયો[૬૫] ત્યારથી, જ્યારે ઈસ્વીનો ઈસુ ભગવાનના જન્મ પછી ચોથા વરસથી[૬૬] થયો છે આટલી હકીકત આપણી પાસે સાબિત થયેલી તૈયાર પડીજ છે. એટલે વિશેષ ઝીણવટમા ઊતરીને તે ત્રણેના સમયને મોઘમના ધોરણમાથી ખસેડીને મક્કમ અને નિર્ણીત તારીખના ધોરણે ઠરાવવાનો પ્રયત્ન આપણે આ પ્રકરણમા કરીશુ.

પ્રથમમાં, પહેલા બે શક વચ્ચેના અતરનો નિર્ણય કરીએ. મહાવીર નિર્વાણ જૈન મતાનુસાર કાર્તિક વદ ૦)) નું ગણવામાં આવે છે અને તેના નૂતન સવત્સરનો પ્રારભ કાર્તિક સુદી ૧થી ગણાય છે. મતલબ એ થઈ કે તે સમયે, દરેક માસમા સુદીના પક્ષ–શુકલ પક્ષ–પહેલા કૃષ્ણપક્ષ ગણવામા આવતો હતો (The dark half of the month preceded the bright half of the same month) જો તેમ ન હોત તો, કાર્તિક સુદી ૧ની પૂર્વની રાત્રીને કાર્તિક વદ ૦)) બદલે વર્તમાન ગણનાની પેઠે આશ્વિન વદ ૦)) તરીકે લેખીને તે મિતિએ મહાવીરનું નિર્વાણ થયાનું ગ્રથકારે લખ્યુ હોત.[૬૭] જ્યારે વિક્રમસંવતનો પ્રારભ પણ કાર્તક સુદી ૧ થી જ ગણવામા આવે છે, પરતુ તેમાં શુદી પક્ષ સપૂર્ણ થતાં, તેજ માસનું કૃષ્ણપક્ષ શરૂ થતું ગણે છે એટલે કે વિક્રમના નૂતન સવતનો પ્રારંભ પણ તે સમયે શુદી પક્ષથી થતો હતો,છતા બન્ને પદ્ધતિનું એકીકરણ કરીશું તો સાર એ થશે કે, બને સંવત્સરનો પ્રારભ તો કાર્તિક શુદી ૧ થીજ થયો છે, પણ પહેલામા એટલે મહાવીરસવતમા પૂર્ણિમાત માસની ગણત્રીએ કામ લેવાયુ છે, જ્યારે બીજામા એટલે વિક્રમસવતમા અમાસાત માસની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરાઈ છે. તેવી કરીને બે સવત્સરની ચોકસ તારીખની ગણનામાં એક પણ દિવસનો ફેરફાર થતો નથીજ. મતલબ કે તે બને સવત્સરની વચ્ચેનું અંતર બરાબર ૪૭૦ વર્ષનું જ મૂકવુ પડે છે. હા, એટલો સ્વીકાર આપણે અત્રે કરવોજ પડશે કે મહાવીરના નિર્વાણનો સમય તેમની પૂર્વેની કોઈ અન્ય ઘટનાની સાથે સકલિત જો કરાયો હોત તો વિક્રમ સવત્સરના પ્રારભિક દિવસની ગણના કરતી વખતે તે માસની ગણત્રી (પૂર્ણિમાત અને અમાસાતની) આપણે જરૂર ધ્યાનમા લેવી જ પડત; અને બનેની તારીખ મુકરર કરવામા પદર દિવસનો એટલે કે એક પખવાડિયાનો ફરક, આ બાજુ કે બીજી બાજુ મૂકવો પડત પણ જ્યારે પ્રથમ સંવત્સરના પ્રારભ દિવસને અનુલક્ષીનેજ બીજાના આરંભ દિવસની ગણત્રી કરાય છે, અને બનેની શરૂઆત એકજ દિવસે (શુકલપક્ષની પ્રતિપદાથી) ગણવામા આવે છે ત્યારે એક પખવાડીઆની (પદર દિવસની) વધ કે ઘટ કરવાનો મુદ્દો તદ્દન નિર્મૂળ જ થઇ જાય છે તથા બને વચ્ચેનું અંતર પૂરેપૂરા ૪૭૦ વર્ષનુજ સ્વીકારવું રહે છે.

(૬૩) સર કનિંગહામના 'બુક ઓફ ઈન્ડીયન ઈરાઝ' નામના પુસ્તકે પૃ. ૮ મા જણાવેલ છે કે—The initial point of this (Vikram) Era ought to be B. C. 57 or 56¾ instead of 56 B C =વિક્રમ સંવતની આદિ ઇ. સ. પૂ. ૫૬ ને બદલે ઈ. સ. પૂ. ૫૭ અથવા ૫૬ ૩/૪ લેખવી જોઈએ.

(૬૪) ઉપરના પરિચ્છેદોમા તથા પુ. ૨ ના પ્રથમ પરિચ્છેદે જુઓ.

(૬૫) જુઓ તેના વૃત્તાતે

(૬૬) જ. બો. બ્રૅ. રો. એ. સો. પુ. ૮ પૃ. ૨૨૩ (ડૉ. ભાઉ દાજી લખે છે કે) There is a difference of 4 years between the Christian Era and the birth of the Christ = ઈસુના જન્મ અને ઈસ્વીના સનની વચ્ચે ચાર વર્ષનુ અંતર છે.

[મારૂ ટીપ્પણ–ઈ. સ. ના આરભને ઈસુ ભગવાનના જન્મ કે મરણ સાથે સંબધ નથીજ, જ્યારે બીજા સવતોમાં, જો ધર્મ પ્રવર્તકનો હોય, તો તેમના મરણ સાથે અને રાજકર્તા હોય તો તેના રાજ્યની કે વંશની આદિ સાથે હમેશા સબધ હોય છે આ એક મુદ્દાને અગે સર્વે અન્ય સવતો કરતા આ ઈસ્વીસનનો સવત જુદો પડતો ગણાય છે.]

(૬૭) જુઓ કલ્પસૂત્રની સુખબોધિકા ટીકા.

હવે બીજા અને ત્રીજા સંવત્સરના વચ્ચેના અંતરનો વિચાર કરીએ. ઉપરમા કહી ગયા છીએ કે વિક્રમ સંવત્સરની આદિ ખરી રીતે, ઇસ્વીસનની આદિ કરતાં ૫૬ વર્ષને બદલે ૫૬।।। વર્ષે થઈ છે વળી તેના ટીપ્પણમા જણાવ્યુ છે કે ઇસવીના શકની આદિ ઈસુ દેવના જન્મ પછી ચોથા વરસે એટલે કે ત્રીજા અને ચોથા વર્ષની વચ્ચેના સમયે થઈ છે. આ બે સૂત્ર આપણી પાસે પાયારૂપે રજુ થયા છે તે ઉપર વિચાર કરીને તેની તારિખના નિર્ણય ઉપર આવવાનુ કામ હવે આપણે કરવુ રહે છે.

વિક્રમ સવત્સરનુ દરેક વર્ષ આપણે જાણીએ છીએ કે ચદ્રની ગતિ પ્રમાણે ૩૫૪ દિવસ અને ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનુ ગણાય છે જ્યારે ઈસ્વીસનનું વર્ષ સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ૩૬૫ દિવસ ઉપર કેટલીક ઘડીના માપનુ ગણાય છે. આ પ્રમાણે એકજ વર્ષમાં, બનેના વર્ષકાળના સમયમા લગભગ અગિયાર દિવસનો તફાવત પડી જાય છે. તે તફાવત વિક્રમાર્કની કાળગણનામા પાચ પાચ વર્ષે બે અધિક માસ ઉમેરીને તથા અમુક વર્ષના અતરે એક માસનો ક્ષય કરીને એટલે કે અગિયાર માસનું એક વર્ષ ગણીને-બધો ફેર કાપી નાખવામા આવે છે તેમ કરીને તેને સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે ગણાતા વર્ષોની કાળગણનાની સમીપે લાવી મૂકે છે. જ્યારે સૂર્યની ગતિ પ્રમાણે કાળમાન ગણાવાતા ઇસ્વીસનમા, ચાર ચાર વર્ષે એક લીપ (Leap) વર્ષ લેખી તેમા ૩૬૬ દિવસ ગણે છે. ઉપરાત ચારસો વર્ષના કાળમાં, આવા ચાર ચાર વર્ષના સો ઝુમખાઓનો જે કાળ આવે, તેમાનો છેલ્લો ઝુમક, જે શતાબ્દિનો આવે છે,તે વર્ષમા પાછા ૩૬૫ દિવસ જ ગણે છે એટલે કે સો ઝુમખાંમા ૯૯ને ૩૬૬ દિવસના લખે છે ને ૧૦૦મું ૩૬૫ દિવસનુજ લખે છે આમ અનેકવિધ પ્રયોગો કરીને, બને ગણત્રીવાળાઓ દેખીતી રીતે ભલે કાંઈક અંશે ભિન્ન પડતા દેખાય છે, છતાં તત્ત્વ જોતાં અમુક વર્ષે-કહો કે દરેક પાંચ પાંચ વર્ષે-તેઓ લગભગ એવા તો નિકટ આવી જાય છે કે બંને વચ્ચેની ભિન્નતા નષ્ટ થઈ જઈ ને બને વચ્ચે કેમ જાણે ઐકયતા-સામ્યતાનુંજ મડાણ રચાયુ ન હોય, તેવુ જણાયા કરે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે, ઇસ્વીસનના શકના આરભનો દિવસ હાલ જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારિખે ગણાય છે[૬૮] અને તેનો દિવસ, વર્તમાનકાળે જેમ વિક્રમાર્કના ત્રીજા માસમાં (પૌષમા) આવે છે, તેમ પ્રાચીન સમયે પણ તેજ (પૌષ) માસમાં આવતો હતો એટલે કે વિક્રમાર્ક સવતનો આરભ, વર્તમાન કાળની માફક ઓકટોબર ની પદરમી તારીખથી નવેંબરની પદરમી સુધીમાજ પ્રાચીન કાળમા પણ થતો હતો હવે સાબિત થયું કહેવાશે કે વિક્રમાર્કનો આરંભ પ્રતિવર્ષે ઓકટોબર-નવેંબરમાં જ થતો અને ઈસવીના શકનો પ્રારંભ જાન્યુઆરીમા જ થતો, જેથી બન્નેના આરભ વચ્ચેનું અંતર અઢીથી ત્રણ માસનું જ ગણી શકાશે. તે હિસાબે, કનિંગહામ સાહેબનો જે મત ઉપરમાં ટાંકયો છે કે, બન્ને સવત્સર વચ્ચેનુ અંતર ૫૬।।। વર્ષ છે તે ખોટો ઠરશે[૬૯] પણ તેને બદલે ૫૬। વર્ષ (૫૬ વર્ષ અને ૨।। થી ત્રણ માસનું) અથવા બહુતો પોણા વર્ષનું તે હતું એમ કહેવુ પડશે, સિવાય કે ઇસ્વીસનનો પ્રારંભ કાળ, વર્તમાનમાં જે જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી ગણાય છે, તેને બદલે અન્યથા ગણાતો હોય[૭૦]. આ બાબતમા કેવી સ્થિતિ છે તે વિશે આપણે

(૬૮) એમ કાંઈક યાદ આવે છે કે, ઈસવીસનની ગણત્રીમા પણ પ્રાચીન સમયે કેલેન્ડર માસ તરીકે જે ગણના કરાતી હતી તેમા મધ્યકાલીન સમયે ફેરફાર કરવામા આવ્યો છે. છતાયે એક વર્ષની જે ૩૬૫ દિવસની ગણત્રી અત્યારે છે તેમા તો ફેર નથી જ પડતો. આવી ધારણાથી જ મે અહીં વિવેચન કર્યુ છે. બાકી વિશેષ પ્રકાશ તો તે વિષયના જે જ્ઞાતા હોય તે પાડશે એવી વિનંતિ છે.

(૬૯) કોઈ કહેશે કે ૫૬।।। બરાબર જ છે, ખોટું નથી; કારણ કે ૫૭ પહેલા ત્રણ મહિને વિક્રમ સવત્સરનો પ્રારભ થયો છે એટલે ૫૬।।। નો ફેર રહ્યો. પણ તેમ સમજનાર ભૂલી જાય છે કે વિક્રમ સવત ઓકટોબરમા શરૂ થયો છે અને તે બાદ ત્રણ મહિને જાન્યુઆરી આવે છે એટલે કે ત્રણ માસ ૫૬ કે ૫૭ મા ઉમેરવા જોઈએ, નહીં કે બાદ કરવા જોઇએ,

(૭૦) ઉપરની ટી. નં. ૬૮ જુઓ.

કોઈ પણ ઉચ્ચારીએ તેના કરતા તે વિષયના અભ્યાસીઓજ અજવાળું પાડી બતાવે તે વિશેષ ઉચ્ચીત ગણાશે છતા આપણે કાઇક હિમતથી કહી શકીએ છીએ કે મિ. કનિંગહામ જેવા ઝીણવટમા ઉતરનાર અને શોધખોળના અઠગ અભ્યાસીએ, જે કાઇ મત ઉચ્ચાર્યો હશે તે પાકી તપાસ વિના કે પોતાને પૂરાવાની ખાત્રી થયા વિના તો નહીંજ ઉચાર્યો હોય. એટલે તેમણે જે ૫૬ાાા વર્ષનું અંતર જણાવ્યુ છે છતા આપણી ગણત્રીથી ૫૬ા–૫૭ા નું જ આવે છે અને તેથી ૭ માસ કે અડધા વર્ષનો જે ફેર પડે છે તેનું કારણ આપણે શોધવુ રહે છે હવે જો ૫૬ા આવે છે તો તેનો અર્થ એ થયો કે, દરેક પૂર્ણાંકની સાથે ½ વર્ષ જોડવાનું છે વળી આપણને એમ કહેવામાં આવ્યુ છે કે ક્રાઈસ્ટદેવના જન્મ પછી ત્રીજું વર્ષ પૂરૂ થઈને ચોથુ ચાલતુ હતું તે સમયે ઇસિવીસનની શરૂઆત થઈ છે તો પછી ઉપરના સૂત્રના આધારે, ત્રણના આક સાથે ½ વર્ષનો અપૂર્ણાંક મેળવી, નિશ્ચયપણે તે સમય બતાવવા માટે સવાત્રણ વર્ષનું અંતર હતું એમ કહેવું પડશે અને તેમ કરીએ તો મિ. કનિંગહામની ગણત્રીમા જે ૭ મહિનાનો ફેર આવે છે તેનો ઉપાય આપણે બે રીતથી કરી શકીએ છીએ (૧) કાં તો ઇસવીના શકના પ્રારભને ૭ માસ આઘો લઈ જવો (૨) અથવા ક્રાઇસ્ટ દેવના જન્મને ૭ માસ વહેલો ઠગવવો એટલે કે ન ૧ નો ઉપાય લેતા, વર્તમાનકાળે ઇસવીસનનો પ્રારભ જે ૧લી જાન્યુઆરીથી લેખાય છે તેને બદલે ૧ જુલાઈથી ગણવો અને નં ૨ નો ઉપાય કબૂલ રાખીએ તો ક્રાઈસ્ટ દેવના જન્મ પછી ૩ાા વર્ષે (ત્રણ વર્ષ ને નવ માસે) ઇસિવીસનનો પ્રારભ થયો હતો એમ ગણવુ કયુ સત્ય છે તે સશોધકો શોધી કાઢશે બાકી જ્યા સુધી તે બિના નિશ્ચિતપણે સાબિત ન થઈ શકે ત્યાં સુધી, બેની વચ્ચેનું અતર, હાલ તુરત તો ૫૬ાાા વર્ષનું ગણવાને બદલે ૫૬ા વર્ષનું છે એમ સિદ્ધાત તરીકે સ્વીકારીને કામ લેવું રહે છે

ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે પ્રત્યેક નૂતન વિક્રમાર્કનો પ્રારંભ ઓકટોબરથી નવેંબરના મધ્ય સુધીમા થઈ જાય છે અને તેનો ત્રીજો એટલે પૌષ માસ ચાલતો હોય ત્યારે ઇસવીના નૂતન વર્ષનો આરભ થાય છે. એટલે કે જ્યારે જ્યારે વિક્રમવર્ષના પહેલા ત્રણ માસમા બનેલી હકીકતનો સમય, ઇસવીના શકમા દર્શાવવો હોય, ત્યારે ત્યારે જૂનું વર્ષ ગણવુ, અથવા જેને ઇતિહાસકારો so many years expired[૭૧] એમ કહી બતાવે છે તે સમજવુ, અને પૌષ માસ પછીના બાકી રહેતા નવ માસનો સમય બતાવવા માટે નવુ વર્ષ ગણવુ, અથવા ઐતિહાસિક ભાષામા જેને such and such year current એમ કહે છે તે લખવુ. તેજ પ્રમાણે Vice versa=ઉલટુ સુલટુ સમજી લેવુ એટલે કે ઇસવીના શકમા જે બનાવનો સમય જાન્યુઆરીથી સપ્ટેબર સુધીનો હોય, તેને વિક્રમાર્કમાં દર્શાવવો હોય તો ત્યા વિક્રમ સવત "ચાલુ" લખવો, અને ઓકટોબરથી ડીસેંબરનો સમય દર્શાવવો હોય તો વિક્રમ વર્ષ "જૂનું અથવા ગત" એમ લખવુ

તેવીજ રીતે મહાવીર સવતને ઇસવીસનની તારીખમા તથા ઇસવીસનની તારીખને મહાવીર સવતમા ફેરવી શકાય છે; ફેર માત્ર એટલો જ કે વિક્રમ અને ઇસવીના શક વચ્ચે ૫૬ાનુ અંતર છે અને તેથી ૫૬ અને ૫૭ નો આક વાપરવો પડે છે તેને બદલે મહાવીર અને ઇસવીના શક વચ્ચેનુ અંતર ૫૨૬ા[૭૨] (૪૭૦+૫૬ા) વર્ષનુ હોવાથી ૫૨૬ અને ૫૨૭ ના આકનો ઉપયોગ કરવો પડશે તેવી જ રીતે વિક્રમ સવત્સરને મહાવીર સવતમા ફેરવવો હોય અથવા મહાવીર સવતને વિક્રમમા ફેરવવો હોય તો ઉપરના જેવુ તે મુશ્કેલ નથી કારણ કે તે

(૭૧) A. D દર્શાવવાનો હોય ત્યારે expired (જૂનું) લખાય પણ B. C. (ઇ સ. પૂ.) દર્શાવવાનો હોય ત્યારે 'To come' or 'In store' = હવે પછી આવતું, એમ લખવું પડે.

(૭૨) મહાવીર અને વિક્રમ વચ્ચેનુ અતર ૪૭૦ વર્ષનુ છે અને વિક્રમ તથા ઇસુની વચ્ચેનુ અતર ૫૬ા છે એટલે

બે સંવત્સર વચ્ચેનુ અંતર પૂર્ણાંકની સખ્યામાંજ છે; અને તે આંક ૪૭૦ નો છે એટલે અરસપરસમા તેજ આંકની વધ કે ઘટ કરવાથી બધો મેળ બરાબર બેસી જશે

આ પ્રમાણે નિયમનુ સ્થાપન કર્યું ગણાય. પણ તેનુ બરાબર પાલન કરી બતાવી આંકડામા ઉતારી બતાવાય તો વાચક જનતાની સમજણમા વિશેષ દૃઢતાથી ઠસી જાય; માટે તેનાં દૃષ્ટાંત આપીશું.

વિક્રમ વર્ષ		ઇસ્વીનું વર્ષ
(૧) ૧ લાના કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ અને પૌષ	=	ઇ. સ પૂ ૫૭ ઓકટો. નવે. ડીસે.[૭૩]
(૨) ૫૭ માના „ „ „	=	„ ૧ „ „ „
(૩) ૫૮ માના „ „ „	=	ઈ. સ. ૧ „ „ „
(૪) ૧ લાના માઘ માસથી આશ્વિન સુધી	=	ઇ. સ પૂ. ૫૬ ના જાન્યુ થી સપ્ટે
(૫) ૫૭ માના „ „ „	=	ઇ. સ ૧ ના „ „
(૬) ૫૮ માના „ „ „	=	ઇ. સ. ૨ ના „ „

જ્યારે તેને ઉથલાવીને દર્શાવવુ હોય તો

ઈસ્વીનું વર્ષ		વિક્રમનું વર્ષ
(૭) ઇ. સ. પૂ ૫૭ ના ઓકટો, નવે, ડીસે	=	૧ લાના કાર્તિક, માર્ગ અને પૌષ
(૮) ઇ. સ. પૂ. ૫૭ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૧ લાના માઘ થી આશ્વિન
(૯) ઇ. સ પૂ. ૧ ના ઓકટો, નવે, ડીસે	=	૫૭ ના કાર્તિક, માર્ગ અને પૌષ
(૧૦) ઇ. સ. ૧ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૫૭ ના માઘ થી આશ્વિન
(૧૧) ઇ. સ ૧ ના ઓકટો, નવે, ડીસે	=	૫૮ ના કાર્તિક, માર્ગ અને પૌષ
(૧૨) ઇ. સ. ૨ ના જાન્યુ થી સપ્ટે	=	૫૮ ના માઘ થી આશ્વિન

ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

એક ભ્રમ અને તેનું નિવારણ

વિક્રમ અને ઇસવીના સનનું અંતર ૫૬। કે ૫૬।।। વર્ષનુ ગણાય છે તેમજ ઇસુના જન્મ પછી ત્રણ વર્ષનો કાળ ગયા પછી તેમનો શક ચાલુ થયો હોવાનુ જણાયુ છે, તે હકીકત આપણે જણાવી ગયા છીએ. આ બન્નેનો સરવાળો કરવામાં આવે તો ૫૬।।।×૩। અથવા ૫૬।×૩।।।=૬૦ સાઠના આંકડે પહોચી જવાય છે. જ્યારે બીજી બાજુ શકારિ વિક્રમાદિત્યનુ રાજ્ય પણ સાઠ વર્ષ જ ચાલ્યુ છે અને તેનુ મરણ થતા, તેનો પુત્ર તેની ગાદીએ બેઠો છે. આ પ્રમાણે તે બન્ને બનાવોનો આંક ૬૦ નો થતો હોવાથી કોઈના મનમા એમ વિભ્રમ થવા પામે કે, શું વિક્રમાદિત્યના મરણને અને ઇસુના સંવતના પ્રારભને કે ઇસુના જન્મ દિવસને કાંઇ સબધ છે ખરો ? તો એટલોજ ઉત્તર આપવાનો કે તે માત્ર વિભ્રમ જ છે. તેનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે જાણવો

પ્રથમ ઈસુના જન્મ સાથેનો વિભ્રમ તપાસી લઇએ. ઇસુના જન્મ પછી ૩। વર્ષે તેમના શકનો પ્રારંભ થયો છે એટલે તેમનો જન્મ તો ઇ. સ. પૂ. ૪ માં

તે બન્ને વચ્ચેના અતરનો સરવાળો કરવાથી ૪૭૦+૫૬।= ૫૨૬। મહાવીર અને ઈસુ-વચ્ચેનુ અતર આવશે.

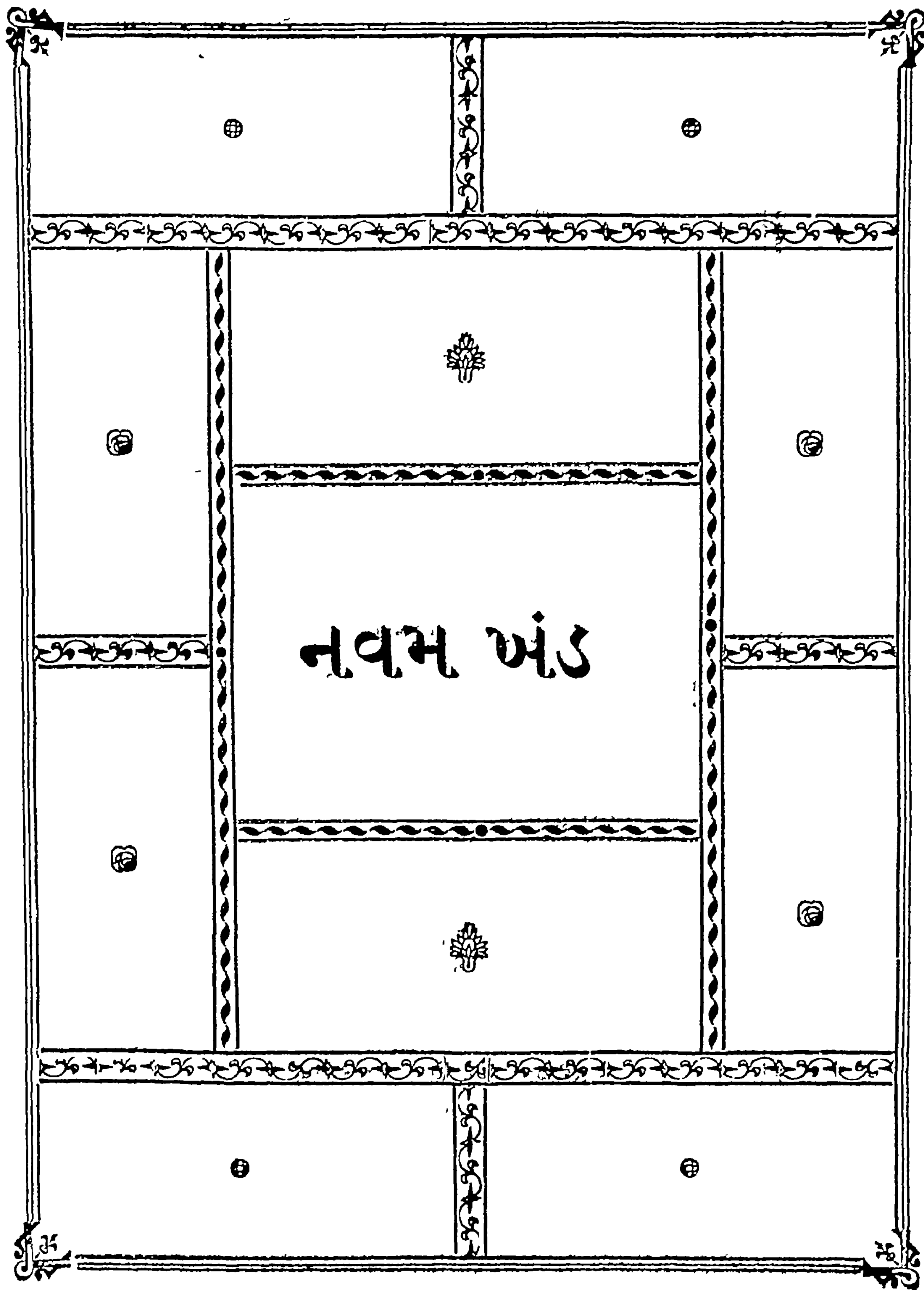
(૭૩) ૫૬। વર્ષનો સામાન્ય અર્થ કરીએ તો ૫૬ પૂરૂં થઇને ૫૭ મું ચાલતુ હતું ત્યારે, એમ લખાય છે. પણ અત્રે તો ઈ. સ પૂ ની વાત છે- એટલે તેનો અર્થ ૫૬ વર્ષ પૂરા બાકી છે ઉપરાત ૫૭ મા વર્ષના છેલ્લા ત્રણ માસ બાકી હતા ત્યારે, એમ સમજવાનુ છે. (જેથી અહીં ૫૭ના પહેલા ત્રણ માસના નામ ન લખતા, છેલ્લા ત્રણ માસના નામ લખ્યા છે) ઇ. સ. લખવું હોય તો પ્રથમના ત્રણ માસ લખવા પડે.

થયો હતો એમ કહેવાય જ્યારે વિક્રમનું મરણ તેના પોતાના સંવત્સરના સાઠમા વર્ષે છે વળી એટલું પણ ચોક્કસ કર્યું છે કે તેનો સંવત તેના રાજ્યના પ્રથમ દિવસથીજ આરંભાયો છે એટલે જો આ બે તારીખોને ઉપર બતાવેલી અરસપરસ ફેરબદલી કરવાના નિયમે લખવામા આવે, તો વિક્રમનો રાજ્યાભિષેક અથવા વિક્રમસંવતનો પ્રારભ ઇ. સ. પૂ. ૫૭ મા લખાશે અને તેના રાજ્યનો અંત અથવા તેનું મરણ ઇ. સ. ૪ માં લેખાશે. તો પછી ઇસુનો જન્મ જેને આપણે ઈ. સ. પૂ. ૪ મા બન્યો હોવાનુ જણાવ્યુ છે તેને અને વિક્રમ સંવતના પ્રારભ દિનને ૫૩ વર્ષનું [ઇ.સ. પૂ. ૫૭ માથી ઈ.સ. પૂ. ૪ બાદ કરતા ૫૩]અંતર દેખાશે જ્યારે વિક્રમના રાજ્યનુ અંતર ૭ વર્ષનુ [ઈ સ પૂ. ૩+ઇ. સ. ૪] અંતર આવશે એટલે કે બેમાથી એક પણ આક ૬૦ વર્ષનો થતો જ નથી, પણ લગભગ આઠેક વર્ષનો ફેર રહી જાય છે.

હવે બીજો વિભ્રમ તપાસીએ. તેમા ઇસુના શક સાથેના સબધ વિશે વિચારવાનુ છે તેનો પ્રારભ ઈ. સ. ૧માં થયાનુ અને વિક્રમનું રાજ્યારોહણ ઇ. સ. પૂ. ૫૭માં થયાનું ગણાવ્યું છે, કેમકે ઇસુના શકના પ્રારંભ કાળની અગાઉ ૫૭મુ વર્ષ ઘણુંખરૂં ઉતરી ગયુ હતું અને ૫૬મુ વર્ષ ગણાવાને માત્ર છેલ્લા ત્રણેક માસજ બાકી રહ્યા હતા ત્યા વિક્રમસંવતનો આરંભ-કહો કે તેને રાજ્યારૂઢ થવાનો પ્રસંગ-બન્યો છે, અને તેનું રાજ્ય તો આઠ વર્ષ ચાલ્યુ હતું એમ જણાવાયું છે એટલે ઈ. સ. ૪ (ઇ. સ. પૂ. ૫૭માથી ૬૦ વર્ષ બાદ કરતા ઇ. સ. ૪ આવે છે) બેઠી ગયાને ૭ થી આઠ માસે તેનુ મરણ થયાનુ લેખાશે મતલબ કે આ બીજા બનાવની સાથેનુ અંતર પણ નથી ૬૦ના આક વાળુ, પરતુ ૫૭ અને ૪ ના આકનું છે. એટલે તેનો સંબધ પણ અસંભવિત જ ગણાય.

આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષો વિચારી જોતાં, પ્રથમમા આક ૫૩ અને ૭ આવે છે અને બીજામા તે આક ૫૭ અને ૪ આવે છે, જ્યારે આપણે તો તે આક ૬૦નો હોય તોજ બને બનાવોને સબધ હોવાનું કાંઈ એ વિચારવુ રહે છે અને તેમ તો નથીજ, તે સ્પષ્ટ છે. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે, જે પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે તે માત્ર વિભ્રમ જ છે

નવમ ખંડ

નવમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કુશાન વંશ

કુશાનવંશની નામાવળી
તથા સમયાવળી
કુશાનવંશ; હિંદબહારના સત્તાધારી તરીકે
કડફસીઝ પહેલો
કડફસીઝ બીજો

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

કુશાન વંશ (ચાલુ); હિંદમાં સત્તાધારી તરીકે

(૧) કનિષ્ક પહેલો
(૨) વાસિષ્ક-વઝેષ્ક : ઝેષ્ક, જુષ્ક
(૩) હુવિષ્ક
(૪) કનિષ્ક બીજો
(૫) વાસુદેવ તથા અંતિમ રાજાઓ

તૃતીય પરિચ્છેદ

કુશાન વંશના સૂબાઓ

પરત્વેનીજ જ્યોતિક અને ચષ્ઠણુ
ની સમજૂતિ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કુશાન વંશ

ટૂંક સાર:—કુશાનવંશનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ બાદનો છે એટલે કે આ પુસ્તકની સમય મર્યાદા ટપી જાય છે, છતા તેનુ વર્ણન આપવું પડે છે તે સબંધી પ્રવેશકમાં આપેલ ખુલાસો—હુણુ અને કુશાન પ્રજાનો આર્ય તરીકેનો આપેલ પરિચય તથા તે બેની વચ્ચેનો બતાવેલ તફાવત—કુશાનની સત્તાનો અને રાજ્યકાળનો કરી આપેલ નિર્ણય—જુદાજુદા વિવાદ કરી, ઉપજાવી આપેલ તેમની નામાવળી તથા તેમનો અનુક્રમ—અંતમાં તેમના સંબધી અત્યાર સુધી ચાલી આવતી દૂર કરેલી ભ્રમણા—તેમ કરવા જતાં વચ્ચે વચ્ચે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓનો આપેલ ખ્યાલ અને છેવટે ગોઠવી આપેલ સાલવારી—

કુશાન પ્રજામાં સમાયલી જાતિઓનુ આપેલ વર્ણન તથા ઉદ્ભવ—કુશાન પ્રજાનો કડફસીઝ પહેલા સાથેનો સબધ કેવા પ્રકારનો હોઈ શકે તેની કરેલ ચર્ચા—તથા તેના રાજકીય જીવનનો આપેલ આછો ખ્યાલ—કડફસીઝ બીજો હિંદનૃપતિ થયો હોવા છતાં, તેને બહારનો કેમ ગણવામાં આવ્યો છે તેનું બતાવેલ કારણ—તેના જયપરાજય તથા રાજ્યવિસ્તાર સબધી લીધેલ લબાણપૂર્વક તપાસ—ઉત્તર હિંદનાં બે મોટાં શહેરો, તક્ષિલા અને મથુરા, તેના રાજકીય જીવન સાથે કેટલે દરજ્જે સંકલિત હોઈ શકે તેની પ્રશ્નોત્તરી કરીને બતાવી આપેલ નિર્ણય—કુશાન સંવતની સ્થાપના વિશેનો આપેલ થોડોક ઘટસ્ફોટ.

"પ્રાચીન ભારતવર્ષ" નામના આ પુસ્તકમા સમસ્ત ભારત દેશનો ઇતિહાસ લખવાનો ઇરાદો છે એમ આપણે જાહેર કર્યું છે. વળી

પ્રવેશક

વર્ણન આલેખનમા મુઝવણ ઉભી ન થાય તે માટે ભારત દેશના—હિંદના આપણે બે ભાગ પાડયા છે. ઉત્તર હિંદ અને દક્ષિણ હિંદ. તેમાથી પ્રથમ આપણે ઉત્તર હિંદનો ઇતિહાસ લખવાનું હાથ ધર્યું હતું, કારણ કે તે વિશેષ સુલભ્ય છે તેમજ વિશેષપણે પરિચિત પણ છે, ઉપરાંત વિશેષપણે મહત્ત્વપૂર્ણ પણ છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદનું વર્ણન લખતાં, તેના પ્રારભમા, અતિ પ્રાચીન સમયની સાથે આ પુસ્તકના સમય વર્ણનની મર્યાદા બાધી, તે બેની વચ્ચેનો સંબધ જોડી બતાવવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો છે. તે બાદ એક પછી એક જે રાજવંશોએ પ્રતાપવતો અને સોનાના અક્ષરે લખાઈ રહે તેવો મહત્ત્વશીલ રાજ કાર્યભાર ચલાવ્યો હતો તે દરેકનો ઇતિહાસ ક્રમાનુક્રમે દોરી બતાવ્યો છે. તેમા એક મગધ સામ્રાજ્ય અને બીજુ અવતિ સામ્રાજ્ય—તે બેની હકીકતોએ અતિ મોટો ભાગ રોકી લીધો છે, કેમકે તે સ્થિતિને સર્વરીતીએ તે લાયક જ છે સાથે સાથે જે પરદેશી સત્તાઓએ હિંદ ઉપર ચડી આવી, તેના ઇતિહાસમાં જે કાંઈ ફાળો પૂરાવ્યો છે તેનું પણ વિસ્મરણ થવા દીધુ નથી અલબત્ત તેઓ જેટલા દરજ્જે પરદેશીપણુ જાળવી રાખતા દેખાયા છે, તેટલા દરજ્જે આપણે પણ તેમને દૂરજ રાખ્યા છે. એટલે કે તેવી હકીકતોનો માત્ર અંગુલી નિર્દેશ જ કરી ગયા છીએ; જેમ કે ઈરાની શહેનશાહ સાઈરસ અને ડેરિઅસ, બેક્ટ્રીઅન સરદાર યુથીડીમાસ, આદિએ હિંદ ઉપર ચડી આવી માત્ર પોતાનો દ્રવ્યલોભ સંતોષાતા, તેની તરફ પીઠ ફેરવી દુર્લક્ષ કર્યુ હતુ, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ તેમના નામનો અત્રતત્ર છૂટોછવાયો ઉલ્લેખજ કર્યે રાખ્યો છે. જ્યારે તેમના જે વારસદારો અને સરદારો હિંદને પોતાનીજ માતૃભૂમિ ગણીને, હિંદમા જ વસવાટ કરી રહ્યા હતા તેમનાં જીવન ચરિત્રો જેટલા જેટલા મળી શકયા તેટલા તેટલા યથાશક્તિ વર્ણવી બતાવ્યા છે. જેમકે, ડિમેટ્રીઅસ, મિનેન્ડર, ભૂમક, નહપાણ, મોઝીઝ, અઝીઝ ઈ. ઈ. સાથે સાથે જે કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્યો ખૂણે ખાંચરે ઉત્તર હિંદમા રાજ્ય ચલાવી રહ્યાં હતા તેઓને પણ બનતા સુધી વિસાર્યા નથી જ—જેવા કે સૌરાષ્ટ્ર દેશના શાહી રાજાઓ, કાશ્મિરના જાલૌક અને દામોદર, મગધના દશરથ અને શાલિશુક આદિ. મતલબ કે કોઈ પણ રાજસત્તાને ભૂલ્યા સિવાય સ્વશક્તિ અનુસાર, સારાયે ઉત્તર હિંદના રાજકર્ત્તાઓનો ઇતિહાસ અત્યાર સુધી આ પુસ્તકમા દાખલ કરી દીધો છે. એટલે તે પ્રદેશ છોડીને આપણે હવે દક્ષિણ હિંદ તરફ વળીએ તો અયોગ્ય ગણાશે નહીં. છતા તેમ કરતા પહેલાં, ઇતિહાસમા મશહુર થયેલી પેલી પ્રજાનો—કુશાન વંશનો—કાંઈક પરિચય કરાવવો જરૂરી લાગે છે. કારણ કે (૧) તેમનો સમય—અથવા તો તેમણે પ્રવર્તાવેલ સંવત્સરનો સમય-વિદ્વાનોએ ઇ. સ. ૭૮નો માન્યો છે એટલે તેમના મતે આ વંશને લગતી હકીકત આ પુસ્તક માટે ઠરાવેલી મર્યાદાની અંદરજ આવી જતી ગણાય. (૨) તેમના શકની આદિ વિશેના વિદ્વાનોના મતથી જુદા પડીને મારી માન્યતા તેનાથી લબાવીને જરા આઘી લઈ જવી પડે છે, એટલે ઈ સ. ૧૦૦ ની હદ વટાવી દેવી પડે છે તે કારણથી સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો તેમને કિંચિત્ સ્પર્શ કર્યા વિનાજ મારે આગળ વધવુ જોઈએ; પરતુ તેમનો સમય તે મર્યાદાની (ઈ. સ. ૧૦૦ ની) બહુજ લગોલગ આવી જતો હોવાથી તેમજ તેમણે ભોગવેલ સત્તાને લીધે આખા હિંદની સંસ્કૃતિ ઉપર જે ભિન્ન પ્રકારની છાપ પડી ગઈ છે તે ઉપરથી, તેમના વિશે વિસ્તૃતપણે નહીં તો, છેવટે જેટલું આગળ ઉપર અગત્યનું થઈ પડે તેવુ હોય અથવા તો ઇતિહાસની રચનામાં કારગત થતુ લાગતુ હોય, તેટલુ તો આપણે જાણવુ જ રહે છે. (૩) વળી કેટલેક ઠેકાણે એવી માન્યતા પ્રચલિત થતી જણાઈ છે કે, હિંદની આર્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ હૂણ પ્રજામાથી (જેઓ રંગે સફેદ હોવાથી The whites તરીકે પણ ઓળખાય છે) થઈ છે અને

તેમનો જન્મપ્રદેશ હિંદની બહાર હિમાલયની ઉત્તરમાં ગણાય છે[1] ઉપરાત આ હૂણ પ્રજા અને અત્ર વર્ણવવા ધારેલી કુશાન પ્રજા, બન્ને એક બીજાની શાખા રૂપ હોવા સભવ છે અથવા તો એકબીજા સાથે અતિ નિકટનો સબધ ધરાવતી મનાઈ છે. એટલે આ પ્રકારની માન્યતાની સત્યાસત્યના તપાસવાની પણ જરૂર લાગે છે.

હૂણ અને કુશાનોની આર્ય પ્રજામાં થતી ગણના

ઉપરના ત્રણ કારણોમાંના પ્રથમ બે એવા પ્રકારના છે કે તેમને જો સાથે ગુથવામા આવે તો તેમની વિચારણા એકજ વિવરણમા થઈ શકે તેમ છે. તેમજ તે બહુ લબાણ પૂર્વક ચર્ચવા યોગ્ય વિષય છે એટલે તે મુદ્દા હાથ ધરવાપૂર્વે પ્રથમ તો ત્રીજો મુદ્દો જ વિચારી લેવો વ્યાજબી ગણાશે

પ્રાચીન આર્યપ્રજાના એક ભાગને ગૂર્જર પ્રજાના નામથી[2] ઓળખાવવામાં આવતો હતો. તે પ્રજાનું મૂળસ્થાન જ્યોર્જીઆ પ્રાંત (ઉચ્ચારના સામ્યપણાને[3] લીધે) હશે એમ કલ્પના કરવામા આવી છે. વળી તે જ્યોર્જીઆ પ્રાંત, હાલના કાળા સમુદ્ર અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર વચ્ચે અને એશિયાઈ તુર્કસ્તાનના ઈશાન ખૂણે અથવા ઈરાનના વાયવ્ય ખૂણે આવેલા કૉકેસસ પર્વત વાળા[4] પ્રદેશમા હોઇને, આર્યપ્રજાની ઉત્પત્તિનુ સ્થાન ત્યાજ રહેવુ જોઇએ એવી કલ્પના[5] કરાઈ છે ત્યાર પછી ત્યાથી, તે પ્રજાના ટોળેટોળા મળીને જીવનની જરૂરીઆતો મેળવી લેવા ચારે બાજુ વિખરાવા માંડી હશે એ પ્રકારની માન્યતા બાંધવામાં આવી છે પણ તે બહુ વિશ્વાસનીય દેખાતી નથી કેમકે એક તો તેનો પાયોજ, ઉચ્ચારની માત્ર સામ્યતા ઉપર[6] રચાયો છે, એટલે તદ્દન કાલ્પનિક છે તેમજ બીજુ એક સબળ કારણ તેની વિરૂદ્ધમા જતું એ બતાવી શકાય તેમ છે, કે આર્યપ્રજાના હિંદુશાસ્ત્રોમા તેમની ઉત્પત્તિ જબૂદ્વીપમાથીજ થઈ હોવાનું હમેશા જણાવાયું છે અને શાકદ્વીપની પ્રજાને અનાર્ય લેખવામા આવી છે[7]. જ્યારે આ કૉકેસસ પર્વતનું સ્થાન પ્રાચીન સમયે તો શાકદ્વીપની અંદરજ સમાવિષ્ટ થયેલુ આપણે જોઈ ગયા છીએ એટલે ભારપૂર્વક કહી શકાશે કે કૉકેસસ પર્વતવાળો પ્રદેશ અનાર્ય પ્રજાનું સ્થાન હોઈને આર્ય પ્રજાના ઉત્પત્તિસ્થાન તરીકે માની શકાય નહિ હજુ એમ બની શકે ખરૂ કે, આર્ય પ્રજાનું ઉત્પતિસ્થાન અન્ય જે હોય ત્યાથી તે ખસતી ખસતી અમુક વખતે આ કૉકેસસ પર્વતના પ્રદેશમા પોતાનુ થાણું જમાવીને ઠરીઠામ બેઠી હોય. આ કારણને લીધે કદાચ તેટલે દરજ્જે આ પ્રદેશને પણ A home of the Aryans આર્ય સંસ્થાન[8] કહી શકાય ખરૂ. જેમ વૈદિક ધર્મના શ્રુતિ–સ્મૃતિ અને ઉપનિષદ્ જેવા ગ્રથોના કર્તાઓને–ઋષિ મુનિઓને–આપણે શકસ્થાનના વતની હોવાનું જણાવી ગયા છીએ[9] અને તે શકસ્થાન તે કોઈ બીજુ સ્થાન નહિ પણ વર્તમાન સમયે અફગાનિસ્તાનના નૈઋત્ય ખૂણામા આવેલ હમન સરોવરની આસપાસનો પ્રદેશ કે જેને શિસ્તાન કહેવામા આવે છે

(૧) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૯૨

(૨) જુઓ પુ ૩ પૃ. ૩૮૫થી આગળ.

(૩) ઉચ્ચારના સામ્યપણાના વિપરીત પરિણામ વિગે નીચેનું ટીપ્પણ ન. ૬ જુઓ

(૪) પુ. ૩ પૃ. ૩૯૨

(૫) એક વખત એમ પણ કલ્પના થઈ હતી કે એશિઆઈ તુર્કસ્તાનમા આવેલ યુફ્રેટીસ અને ટાઇગ્રીસ નદીના વચ્ચેના પ્રદેશમાજ તેનુ ઉત્પત્તિસ્થાન હોવુ જોઇએ (જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૧૩)

(૬) ઉચ્ચારના સામ્ય ઉપર રચાયલા અનુમાનો કેટલીક વખત સાચા અને કાર્યસાધક પણ નીવડયા છે (દ્દષ્ટાત માટે પુ. ૩ પૃ ૨૯૭ નુ વર્ણન તથા ટીકાઓ જુઓ) તેમ કેટલીક વખત આડે રસ્તે દોરવનાર પણ નીવડયા છે (જેમકે સેન્ડ્રેકોટસ તે ચદ્રગુપ્ત નથી પણ અશોકવર્ધન છે. જુઓ પુ. ૨મા તેનું વૃત્તાત આર્દ્રદેશ તે આડ્રિઆટિક સમુદ્રનો તટ પ્રદેશ નથી પણ અરબસ્તાન દેશ છે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૨૦, ૨૬૫)

(૭) જુઓ પુ, ૩. પૃ ૧૩૩

(૮) આર્યપ્રજાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન અને આર્યપ્રજાનું સસ્થાન તે બે શબ્દો વચ્ચેનો તફાવત આ ઉપરથી સમજી શકાશે. સરખાવો નીચેની ટીકા ન. ૧૦

(૯) જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૩૭–૧૩૯

તેજ છે, એમ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ. એટલે તે અપેક્ષાથી તે સ્થાનને પણ A home of the Aryans કહી શકાય તેમ છેજ આ ઉપરથી એમ પણ સાબિત થાય છે કે આર્ય પ્રજાની ઉત્પત્તિ[૧૦] ભલે કોઈ અમુક સ્થાને જ થઈ ગણો, છતા ત્યાથી તેના જુદા જુદા ટોળા બંધાઇને જુદી જુદી દિશામા વિખેરાવવા માંડેલ હોવા જોઇએ, એમ લેખવુ પડશે તેમાનુ એક કોકેસસ પર્વતવાળા પ્રદેશમા ગયુ હશે વળી બીજું યુફ્રેટીસ નદીવાળા પ્રદેશમાં જમાવટ કરી પડેલ હશે તેમ ત્રીજુ આ શકસ્થાનવાળા પ્રદેશમા પણ ઉતરી પડેલ હશે એમ કહી શકાશે

આટલુ વિવેચન આર્યપ્રજાના એક બે વિભાગનું જણાવી ગયા બાદ હવે આપણે કુશાન અને હૂણ પ્રજાના જન્મસ્થાન બાબતની વિચારણા કરવા વળીએ

આ હૂણ પ્રજાને હિંદુકુશ પર્વત તરફની પ્રજા તરીકે લેખવામા આવે છે અને ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે આર્યપ્રજાના ત્રણ ટોળા જુદી જુદી દિશામાં જેમ પથરાઈ ગયા હતા તેમ આ પ્રજા પણ હિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તર અને પૂર્વ દિશામા વસતી હોવાથી તથા તે પર્વતનું ભીતર ચીરીને હિંદમા આવવાનો કોઈ માર્ગ ન હોવાથી પ્રથમ તેને પોતાના સ્થાનથી પશ્ચિમ દિશાએ વળવુ પડયુ હતુ અને તે બાદ દક્ષિણ તરફનો માર્ગ લઇ હિંદમાં પ્રવેશ કરવો પડયો હતો એટલે કે જ્યારે પણ તેઓને હિંદમા ઉતરવુ પડયું હતુ ત્યારે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણેનોજ રસ્તો લેવો પડયો હતો. અને આ પ્રદેશ પણ જમ્બૂદ્વીપમાજ (જુઓ પુ. ૩માં પૃ. ૧૨૮થી આગળનું વર્ણન) આવેલ હોવાથી હૂણપ્રજાને પણ આર્યપ્રજાના એક અંશ તરીકેજ આપણે લેખવી રહે છે

કુશાન પ્રજાનું મૂળસ્થાન કયાં હતું તે હજુ સુધી ચોક્કસપણે જણાયું નથી પણ તેનું મરણ જે માર્ગે થઈ ને હિંદમાં થયુ છે તે ઉપરથી નિશંક કહી શકાય તેમ છે કે હિંદુકુશની પેલી પાર તે સ્થળ હોવું જોઇએ. પછી તે મધ્ય એશિયાના તુર્કસ્તાન તરફ પણ હોય કે હિમાલયની ઉત્તરે ખોટાન અને તિબેટના પ્રદેશમા પણ હોય કેટલીક હકીકતથી એમ અનુમાન ચોક્કસ-પણે બંધાય તેમ છે કે તે તિબેટના પ્રદેશમા જ હોઈ શકે[૧૧] જ્યારે કેટલીક હકીકત એમ પણ સાબિતી આપે છે કે, હિમાલયની ઉત્તરને બદલે તે મધ્ય એશિયામાં વસતી પ્રજાજ હશે.[૧૨] વિશેષ શોધખોળથી ગમે તે સ્થાન નિર્ણિત થાય પરતુ એટલુ તો નકી થાય છેજ કે હૂણ પ્રજા અને કુશાન પ્રજા બન્ને જુદી જુદી જ છે (વળી આગળના પારિગ્રાફે વર્ણન વાચો) અને જ્યારે જુદી જુદી જ છે ત્યારે તેમનાં વસ્તી સ્થાન

(૧૦) ઉત્પત્તિસ્થાન એટલે, ત્યાથી તેમનો જન્મ થયો, તે પહેલા ત્યા વસ્તિનો સર્વથા અભાવજ હતો એમ નહી, પણ ઉત્પત્તિસ્થાન એટલે હિંદુ ધર્મની માન્યતા પ્રમાણે જે પ્રલયકાળ કહો છે તેવો કાળ સપૂર્ણ થયે, ફરીને પાછી થતી શરૂઆત, તેનું નામ ઉત્પત્તિ.

અને જૈનધર્મ પ્રમાણે કાળચક્રનો એક ભાગ, જેને ઉત્સર્પિણિ અને અવસર્પિણિકાળ કહેવાય છે (જુઓ પુ ૧ પરિચ્છેદ પહેલામા વર્ણન) તેવા પ્રત્યેક કાળની સમાપ્તિ થઇને, બીજાનો પ્રારંભ થાય છે તે વચ્ચેના અતરનો સમય તેનું નામ ઉત્પત્તિ.

બાકી તો દુનિયા પોતેજ અનત ગણાય છે. એટલે કદાપી તેનો અત આવ્યો નથી અને આવવાનો પણ નથી એમજ કહી શકાય. એટલે તેની ઉત્પત્તિનો સવાલજ રહેતો નથી.

(૧૧) આગળ ઉપર જુઓ વીમા કડફસીઝ અને કનિષ્ક પહેલાના વૃત્તાતો. તેમા જણાવાયું છે કે, તેમને ચીનાઇ શહેનશાહ સાથ લોહી સબધ બાધવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

(૧૨) ચષ્ઠણને લગતી કેટલીક હકીકત આગળના એક પરિચ્છેદે આપવામા આવી છે. ત્યા એમ સાબિત થયું છે કે, ચષ્ઠણે આ કુશાનવશી પ્રજાના ક્ષત્રપ તરીકે પોતાનુ જીવન શરૂ કર્યું છે અને તે કુશાન પ્રજાનાજ શકને અનુસર્યો છે. મતલબ કે તે પોતે કેમ જાણે કુશાન પ્રજાનોજ સભ્ય હોય પુ. ૨ પૃ. ૫૭થી ૬૩મા કયાક કયાક ચષ્ઠણને હૂણ પ્રજાનો હોવાનું મેં જણાવ્યું છે તેમા હવે ફેરફાર કરવા જરૂર લાગે છે. વળી ચષ્ઠણના સિક્કાઓને આધારે તે પ્રજાનું સ્થાન મધ્ય-એશિયાના તુર્કસ્તાનવાળા ભાગમા મે જણાવ્યુ છે. (જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૫૭થી ૬૩ તથા પુ. ૩ પૃ. ૪૦૨ ઉપર આંક નં. ૧૦૨ ના સિક્કાનું વર્ણન)

પણ જુદાંજ હોવા જોઇએ પરંતુ તે સ્થાન જમ્બૂદ્વીપમા હોવાથી તે પ્રજાને પણ આર્ય તરીકેજ કબૂલ રાખવી પડશે

આટલું વિવેચન કરીને હવે મૂળ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા ઉપર વાચક વર્ગને માટે લઈ જવા પડે છે. પુ. ૩ મા જણાવાઈ ગયુ છે કે જમ્બુદ્વીપ અને શાકદ્વીપ વચ્ચેનું જોડાણ, કાસ્પીઅન સમુદ્રથી સીધી લીટી દોરતા જ્યાં આગળ તે ઇરાની અખાતના બ્વાદર બદર (જુઓ પુ ૩ પૃ ૧૩૬ સામે ચોડેલ નકશો; આકૃતિ નં ૨૨મા જ્ઞ ચ નામની લીટી) ને મળે છે તે પ્રદેશના સ્થાનને[13] કહી શકાય, અને એટલુ તો ચોક્કસ જ છે કે આર્ય પ્રજાનું મૂળસ્થાન જમ્બૂદ્વીપમાજ હતું, નહિ કે શાકદ્વીપમા એટલે સાર એ થયો કે મૂળસ્થાન તરીકે આપણે શોધીને જે સ્થાપિત કરવુ રહે છે તે, ઉપર દોરેલી લીટીની પૂર્વ તરફ જ એટલે કે જમ્બૂદ્વીપની દિશામાજ—હોવુ જોઇએ આટલી વસ્તુસ્થિતિ નક્કી કરી નાખ્યા બાદ આપણે ઉપરના મુદાઓમા જણાવી ગયા પ્રમાણેના—આર્ય પ્રજાના—ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પત્તિ સ્થાનની (Homcs of the Aryans) હકીકતને જોડીશુ, તો તુરત જ આપણા પ્રશ્નનો ઉકેલ મળી જશે

આર્ય પ્રજાના ચાર પાચ ટોળાના સ્થાન આપણે અત્યાર સુધીમા સૂચવ્યા કહેવાય, જેવા કે, ૧ કોકેસસ પર્વતનો પ્રદેશ ૨ યુફ્રેટીસ—ટાયગ્રીસ નદી વાળો પ્રદેશ ૩ શકસ્થાન—શિસ્તાન ૪ હિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તર—પૂર્વ દિશાવાળો પ્રદેશ અને ૫ મધ્ય એશિયાનો પ્રદેશ આ પાચમાના પ્રથમના બેના મૂળપ્રદેશની ગણના, શાકદ્વીપમા અને છેલ્લા ત્રણની ગણના, જંમ્બૂદ્વીપમા કરી શકાય તેમ છે. એટલે તે ત્રણ વિશેજ આપણે તો પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે આ ત્રણે પ્રદેશને જો ઉત્પત્તિના સ્થાન (અથવા વધારે સ્પષ્ટપણે કહીએ તો આર્ય પ્રજાના સંસ્થાનો તરીકે સ્વીકારી લઈએ, તો આપણી ફરજ એટલે આવીને અટકી પડતી ગણાશે, જો આપણે કોઈ એક એવુ સ્થળ સામાન્યપણે નક્કી કરવું કે જ્યાથી તે પ્રજાના વિભાગો ભિન્ન ભિન્ન દિશામા પ્રયાણ કરી, ઉપરના ત્રણે સ્થાનો ઉપર પોતપોતાના સંસ્થાનો વસાવવા પ્રયાણ કરી શકાય સહજપણે ઉચ્ચારી જવાય છે કે, તે સ્થાન મધ્ય એશિયાના તુર્કસ્તાનના જે ભાગમા, બોખારા અને મર્વ નામે શહેરો આવ્યા છે અને જ્યા મીઠા પાણીથી ભરચક એરલ સમુદ્ર—સરોવર[14]—આવેલ છે તથા જેમા ઓક્સસ અને આમુ નદીના પાણી ઠલવાય છે, તે પ્રદેશ હોવા સંભવ છે વળી પ્રાચીન સમયના જમ્બૂદ્વીપની મધ્યમાં આવી રહેલ (વૈદિક તથા જૈન ધર્મના મતવ્ય પ્રમાણે) મેરુ પર્વતનુ સ્થાન, આ મર્વ શહેરની આસપાસના પ્રદેશમા જ હોવાની જે મારી માન્યતા બધાઈ છે અને તે પ્રમાણે તેને સાબિત કરી છે (જુઓ પુ ૩ મા જમ્બૂદ્વીપને લગતી હકીકત પૃ ૧૨૮ થી આગળ) તે પણ

---

(૧૩) અથવા કાસ્પીઅન સમુદ્રથી લીટી દોરી, ઇરાની અખાત ઉપરના બાસ્રા અને કોવેટ બદરને મેળવો અને તે લીટીવાળા પ્રદેશને તે સ્થાન કહો (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૩૬ સામેની આકૃતિ નં ૨૨મા ક્ટ વાળી રેખા) આ બન્ને એકજ સ્થાન લગભગ ગણાય તેમ છે. એટલે આ પ્રશ્નના નિર્ણય ઉપર આવવામા બહુ ફેર પડવા સંભવ નથી

ક્ટ લીટીનો પ્રદેશ જો ગણવામા આવે તો યુફ્રેટીસ અને ટાયગ્રીસ નદીના મુખવાળો ભાગ કે જ્યા બગદાદ અને બસ્રા નામના શહેરો આવ્યા છે તેને પણ આર્યની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ગણી શકાશે (જુઓ ઉપરની ટીકા નં ૫). કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે SemeticOrigin—સેમેટીક ઓરીજીનનો ભાષાને લગતો સિદ્ધાંત જે આર્ય ઉત્પત્તિ તરીક ગણાય છે તે આ કલ્પનાનુસાર ગણી શકાય

(૧૪) વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો તેને સરોવરજ કહી શકાય તેમ છે, કેમકે સમુદ્રનુ પાણી કદાપી પણ મીઠુ હોઇ શકતું નથી પણ સામાન્ય સરોવરો કરતા એનો વિસ્તાર અતિ મોટો હોવાથી કેટલાક તેને સમુદ્ર તરીકે ઓળખાવે છે

જ્યારે પાણી મીઠુ છે (તે એક વિશિષ્ટતા થઇ) તેમજ સરોવરમાથી સામાન્યપણે નદીઓ નીકળે છે પણ તેને મળતી નથી, ત્યારે અહી તો બે મોટી નદીઓ આ એરલ સરોવરને મળે છે (આ બીજી વિશિષ્ટતા થઈ) આ પ્રકારે બબ્બે તેની વિશિષ્ટતા હોવાથી એમ સામાન્યપણે ધારી શકાય કે તે સ્થાન કાંઇક વિશિષ્ટ મહત્ત્વનુ હોવું જોઇએ.

આ પ્રકારની વિચારણામાથી જ ઉદ્દ્ભવ થવા પામી છે. તેમજ હિંદુ હિસ્ટરી (ઇ. સ પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ સ. ૧૨૦૦ સુધીના સમયની)ના લેખકના મતવ્યથી[૧૫] આ મારી માન્યતાનુ સમર્થન થાય છે તેમણે જણાવ્યુ છે કે "Bactria, now Rusiatic Turkestan was our Balhika or Bakshu Desa a home of the Aryans in Central Asia= હાલમા રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાન કહેવાતા, બેકટ્રીઆવાળા ભાગને અસલમા બાલ્હીક અથવા બક્ષુ દેશ કહેવાતો, અને મધ્ય એશિયામાની આર્ય પ્રજાનુ સંસ્થાન તે જ હતુ"

આખીયે ચર્ચાનો તાત્પર્ય એ થયો કે, (૧) જબૂદ્વીપનું મધ્ય બિંદુ જેને પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ મેરૂ પર્વતનુ નામ આપ્યુ છે તેનું સ્થાન મધ્ય એશિયામા આવેલ એરલ સરોવર વાળા પ્રદેશમા આવ્યુ સભવે છે[૧૬] (૨) તે પ્રદેશમા મર્વ અને બોખીરા જેવા શહેરો આવી રહેલ છે (૩) તે પ્રદેશને આર્ય પ્રજાનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન ગણાઈ શકાય તથા (૪) ત્યાથી તેઓ સમય જતે પોતાની આજીવિકા મેળવી લેવા માટે જુદા જુદા ટોળા બનીને ચારે દિશામા ફેલાઈ ગયેલ હોવા જોઇએ

મારો આ નિર્ણય અચળજ રહેશે એમ હું કહેતો પણ નથી પરંતુ આ દષ્ટિબિંદુ રજુ કરૂ છુ તે એવી ઉમેદથી કે તેની વિરૂદ્ધમા જતી દલીલો બહાર પાડવામા આવે[૧૭] એટલે જ્યા સુધી તે પ્રમાણેનુ વિરૂદ્ધ જતુ મતવ્ય સાબિત ન થાય ત્યા સુધી મેં બતાવેલ નિર્ણય હાલ તુરત આપણે સ્વીકારીને કામ લીધે જઈએ તો અનુચિત નહીં ગણાય

જ્યા બન્ને માટે જુદા જુદાજ સબોધન વપરાય છે ત્યા તેમને એક હોવાનુ માની લેવુ તે બેહુદુજ ગણાય, છતા નીચે જણાવેલ કેટલીક હકીકતને આધારે તેમને એક પ્રજા હોવાનુ

હૂણ અને કુશાન થોડો વખત મેં માની લીધુ હતું.
એક કે ભિન્ન ભિન્ન? (૧) કેમકે તેમના વિશે કોઈ પ્રકારની વિશેષ માહિતી તો ઉપલબ્ધ થયેલ નથીજ છતાં જે થોડુ ઘણુ આપણા જાણવામા આવ્યુ છે, તેમા તો હૂણ અને કુશાન બન્નેના વસતી સ્થાન હિમાલયની પેલી પાર હોવાનુ જણાવાયુ છે. તેમજ બનેના શરીરોના વાન સફેદ રંગના મનાયા છે. તેમ બને લડાયક અને શૂરવીર પ્રજા હોઇને હિંદ ઉપર ચઢી આવી તેમણે બન્નેએ રાજસત્તા હાથ કરી લીધી છે (૨) ઉપરાત બીજું એક સબળ કારણ એ મળ્યુ હતું કે ચષ્ઠણને મેં કુશાનવશી નબીરો માની લીધો હતો, કેમકે ચષ્ઠણના સિક્કાચિત્રને આધારે તે પ્રજાનું વતન પણ મધ્ય એશિયામા સાબિત થએલ છે વળી રાજતરંગિણિકાર જેવા પ્રખર અને પ્રમાણિક ઇતિહાસવિદે કુશાનવશી પ્રજાને (કાશ્મીરપતિ કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને જુષ્કનુ વર્ણન કરતા કરતા) Turushka i e. Turkish nationalityના જણાવ્યા છે[૧૮]. એટલે કે કુશાનવંશી પ્રજાને મધ્ય એશિયાના તુર્કસ્તાનમાની કોઈ પ્રજામાથી ઉતરી આવ્યાનુ મનાવ્યુ છે. મતલબ કે એકજ પ્રદેશમાથી બને પ્રજા [ચષ્ઠણવાળી અને કુશાનવશની] ઉદ્દ્ભવેલી હોઇને તેમને એક તરીકે માની લીધી હતી તેમા વળી(૩) કુશાનવશી બાદશાહ કનિષ્કની સાથેજ, ચષ્ઠણની એક મૂર્તિ મથુરા પાસેના માટ નામે ગામમાથી[૧૯] મળી આવી છે તેથી (૪) તથા કનિષ્કે જે સંવત ચલાવ્યો છે તેનોજ આશ્રય ચષ્ઠણવશીએ લીધો છે[૨૦] તેથી, આ પ્રમાણેના બે પ્રસગોની સ્મૃતિ જ્યારે જોડવામા આવી ત્યારે તે અનુમાનને વિશેષ પુષ્ટિ

(૧૫) જુઓ હિં. હિ. પૃ. ૬૨૮

(૧૬) આ સર્વ હકીકત પુસ્તક ત્રીજામા સપૂર્ણ પણે સમજાવી છે તેના અધિકાર માટે ત્યા પૃ. ૧૩૨થી આગળનું વર્ણન જુઓ.

(૧૭) વિચારમા લેવા જેવી આવી એક બે હકીકત મારે કાને આવી છે જેનો ઉલ્લેખ આ પુસ્તકની પ્રશસ્તિમા કર્યો છે.

(૧૮) જુઓ પુ. ૨ પૃ ૪૦૩

(૧૯) આગળના પરિચ્છેદે જુઓ.

(૨૦) આગળના પરિચ્છેદે જુઓ.

મળી ગઇ હતી તે ઉપરથી ચષ્ઠણ અને કનિષ્કવંશીઓને કુશાનવંશી ઠરાવી દીધા વળી ઉપર દર્શાવલી નંબર ૧ની દલીલમા હૂણ અને કુશાન પ્રજાને પણ એક હોવાની માન્યતા બંધાઇ હતી એટલે સિદ્ધાન્તના પેલા પ્રસિદ્ધ નિયમ પ્રમાણે (By rule of axiom) ચષ્ઠણને કેટલેક ઠેકાણે (જુઓ, ઉપરના ટિપ્પણ ન ૧૨ મા ટાંકેલુ પુ ૩ પૃ ૬૩ નુ પ્રમાણ) હૂણ પ્રજાના એક સરદાર તરીકે મે વર્ણવ્યો છે પણ હવે વિશેષ અભ્યાસથી તથા સંશોધનના પરિણામે જણાય છે કે ચષ્ઠણના સિક્કાઓ[૨૧] કુશાનવંશીઓના સિક્કાઓથી તદ્દન[૨૨] જુદાજ ચિત્રો રજુ કરે છે તેમજ કુશાનવંશીઓને ભલે અમુક ઈતિહાસકારોએ તુર્કસ્તાનની ઓલાદના[૨૩] કહ્યા હોય, પરંતુ તેમના જીવનચરિત્રો ઉપરથી તો[૨૪] તેઓ ચીનના શાહનશાહ સાથે જ વિશેષ ને વિશેષ લોહી સબંધમા જોડાઈ ગએલ હોય એવુ દેખાય છે. તથા તેમના સિક્કાચિત્રો અન્ય કોઈ ચિત્રોને મળતા હશે કે કેમ તે કહેવુ જો કે હાલ કઠીન તો છેજ, છતા સામાન્ય દૃષ્ટિથી એમ આભાસ આવી જાય તેવા છેજ, કે તેઓ ચિનાઈ રખઢળને કેમ જાણે વિશેષપણે મળતા થઈ જતા હોય નાહ! ત્યારે પૂર્વ બાંધેલ અનુમાન ફેરવવાજ રહે છે અને એવા વિચાર ઉપર આવવુ રહે છે કે (૧) ચષ્ઠણવંશી પ્રજા મધ્ય એશિયામાથી ઉતરી આવી હશે (૨) કુશાનવંશીઓ તિબેટ અથવા તો ચીનની સાથે બહુજ નિકટ સંપર્કમા આવતી પ્રજાના પ્રદેશમાથી ઉતરી આવી હશે (૩) તથા હૂણ પ્રજા હિમાલયની પેલી પારના પણ હિંદુકુશની લગોલગ આવેલ પામીર અથવા ખોટાનવાળા પ્રદેશમાથી આવી હશે

આ પ્રમાણે ત્રણેને અહિંદી-હિમાલયની પેલી પારના પ્રદેશની-વસ્તીયાણ તથા પાર્વતીય, શીતપ્રદેશી કહી શકાશે તેઓ સર્વ પર્વત-પ્રદેશી હોવાથી તેમના શરીરના બાંધા તથા કૌવત તેને અનુસરીને બંધાયલા હોવા જોઈએ, તેમજ તે સર્વના કેટલાક આચાર વિચાર પણ કદાચ અરસપરસ મળતા આવતા હોવા સંભવ છે તેથી તેઓ એક બીજાને વિશેષ મળતા થઈ જતા આપણને દેખાઈ આવે તેવુ પણ બનવા યોગ્ય છે. આ સર્વ વસ્તુ પરિસ્થિતિથી આપણે કદાચ એમ અનુમાન દોરી જઈએ કે, કુશાનવંશી સરદાર કડકસીઝ પહેલાને સુચી સહિત[૨૫] જે પાચ પ્રજાના સરદારતરીકે ઈતિહાસ લેખકોએ[૨૬] ઓળખાવ્યો છે, તે પાચ પ્રજા આ પ્રમાણે બનેલી હશે એક ચિનની સુચી, બીજી તિબેટ અથવા આસપાસ પ્રદેશની કુશાન, ત્રીજી પામીર અને ખોટાનની હૂણ, ચોથી મધ્ય એશિયામાની ચષ્ઠણવાળી, અને પાચમી બેક્ટ્રીઆ રાજ્યની નામશેષ પ્રજા હોય તો તેવુ અનુમાન બહુ અસંભવિત ગણાશે નહીં

ઉપર પ્રમાણેના સંયોગ આધારે જ્યારે તે સર્વે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજા હોવાનુ આપણે અનુમાન દોરી શકયા છીએ, ત્યારે બીજી બાજુથી હૂણ પ્રજાની કેટલીક ખાસિયતનું વર્ણન, આપણને જે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઉપરથી પણ આપણા તારવેલ અનુમાનને પુષ્ટિ મળતી જાય છે તે વર્ણન પુ ૩ પૃ ૩૯૦ ની ટીકા ન ૨૧ મા ઉદ્ધૃત કરેલ છે છતા યાદદાસ્ત તાજી કરવા, અત્ર તે ફરીને ઉતારીશુ તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે "હિંદની બધી પ્રણાલી કથાઓ મિહિરગુલને (તે હૂણ પ્રજાનો સરદાર છે તેથી હૂણ પ્રજાનું વર્ણન છે એમ આપણે સમજવુ) લોહી તરસ્યો અને સીતમગર તરીકે વર્ણવવામા સંમત થાય છે તેઓ ખેતર અને ગામડા આગથી બાળતા અને કોઈ પણ જાતના વિવેક વગરની કત્લેઆમથી લોહીથી રેલાયલા જોતા, ભયવિસ્મત થયેલા લોકોને એ હૂનોના સંખ્યા, બળ, ઝડપી ગતિ તથા નિવારી શકાય

(૨૧) જુઓ પુ ૨ સિક્કાચિત્ર પટ ૨ આંક ન. ૪૨ તથા તેને સિક્કા ચિત્રો પટ ન ૫મા આંક ન. ૮૫ થી ૯૦ સાથે સરખાવો

(૨૨) ઉપરની ટીકા ન. ૨૦ જુઓ.

(૨૩) ઉપરની ટી. ન. ૧૮ જુઓ.

(૨૪) તેમના વૃત્તાતો આગળના પરિચ્છેદે જુઓ

(૨૫) પુ. ૩ પૃ. ૧૪૨ તથા ૩૨૯

(૨૬) અ. હિ. ઇ. ૪થી આવૃત્તિ પૃ. ૨૧૩

એવી ક્રૂરતાનો અનુભવ થયો આ બધા ખરા ભયોમાં તેમના તીણા અવાજ, જગલી ચાળા, તથા ઈસારાઓ અને તેમના વિચિત્ર બેડોળપણાથી નીપજતા વિસ્મય અને તીવ્ર અણગમાની લાગણીથી ઉમેરો થતો હતો, બાકીની મનુષ્ય જાતિથી તેઓ તેમના પહોળા ખભા, ચપટા નાક તથા માથામા ઉંડી ઉતરી ગયેલી નાની કાળી આંખોથી જુદા પડતા હતા અને લગભગ નહી જેવી દાઢી હોવાથી તેમનામા જુવાનીની મર્દાનગી ભરી શોભા કે ઘડપણનો આદરણીય દેખાવ નહોતો જોવામા આવતો" જેમ આ હૂણ પ્રજાના શરીરના ચહેરાનું અને બાહ્ય દેખાવનુ વર્ણન મળી આવ્યુ છે તેમ ચષ્ઠણવશનુ કે કુશાનવશનુ જો કે મળી આવતુ નથી જ, છતા તેમના જે સિક્કાચિત્રો મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી તે સ્પષ્ટ પણે માલૂમ પડી આવે છે. અત્રે તે સર્વેના ચિત્રો ઉપજાવી કાઢી સાથે સાથે જોડી બતાવ્યા છે તે ઉપરથી વાચકવર્ગને સહજ ખ્યાલ આવી જશે જ કે, હૂણ પ્રજાની બાહ્યાકૃતિ નથી કોઈ પ્રકારે મળતી આવતી ચષ્ઠણ જાતિવાળા સાથે, કે નથી આવતી કુશાનવશી વાળા સાથે મતલબ કે, આગળ વર્ણવા ગયા પ્રમાણે જેમ નિવાસ સ્થાનને અંગે તેઓ જુદા પડી જાય છે, તેમ શરીરના વર્ણનમા પણ તેઓ ભિન્ન જ તરી જતા દેખાય છે

કુશાન પ્રજાનો સમય તથા તેમની રાજસત્તાની તુલનાનો નિર્ણય કરવામા સરળતા થઈ પડે તે માટે તેમના ઇતિહાસનો પ્રારભ કરતાં પહેલા, ઉપરના પ્રકરણોમા સાબિત થઈ ચૂકેલી કેટલીક પ્રસ્તાવિક હકીકત વાચકગણની સ્મરણ શક્તિને તાજી કરવા લખી જણાવવાની જરૂર દેખાય છે ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે કે તેમની સત્તાનો મધ્યાન્હકાળ ઉત્તરહિંદના સૂરસેન દેશમા થયો હતો અને તેની રાજધાની મથુરાનગરીમાં હતી એટલે તેમના મૂળસ્થાનથી મથુરા સુધી પહોચવામા, વચ્ચે આવતા પ્રદેશ ઉપર, કયા કયા સમય સુધી કઈ કઈ પ્રજાનો—પછી તે હિંદી હોય કે અહિંદી હોય તેવી બન્નેનો—રાજઅમલ ચાલી રહ્યો હતો, તેનો ખ્યાલ નજર આગળ રાખીશુ તો આ કુશાન પ્રજાનો અમલ હિંદમાં કયારથી બળવાન થવા પામ્યો હતો તે તુરત શોધી કઢાશે, એટલે તે વિશેનો ટૂક પરિચય આપણે આપી દઇએ. તે આ પ્રમાણે છે.—

કુશાન સત્તાનો તથા રાજ્ય-કાળનો નિર્ણય

સમય	સત્તાધિકારી	પ્રદેશ
(૧) ઇ મ પૂ ૩૨૭ થી ૩૧૭ સુધી = ૧૦ વર્ષ	ગ્રીક બાદશાહ સિકદરશાહના સૂબાઓ	પજાબ ઉપર
(૨) ઇ સ પૂ ૩૧૭ થી ઈ. સ પૂ ૧૯૦ સુધી સવાસો વર્ષ	હિંદુ રાજવીઓ—તેમા મમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના પુત્ર જાલૌક અને તેના વશજો	પજાબ તથા કાશ્મિર ઉપર
	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન, જાલૌકના વશજો અને છેવટે શુગવંશી સમ્રાટો	સૂરસેન ઉપર
(૩) ઈ સ પૂ ૧૯૦ થી ઈ. સ પૂ ૭૦ સુધીના ૧૨૦ વર્ષોમા	ક્ષહરાટ અને બેકટ્રીઅન નામે પ્રજા, તેમા ખુદ બાદશાહ તરીકે, યુથેડીમોસ, ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર, ઉપરાત તેમના સૂબાઓના નામો ગણો તો, હગામ હગામાશ, રાજુવુલ, સોડાસ, લીઅક અને પાતિક	પજાબ અને સૂરસેન ઉપર
(૪) ઇ સ. પૂ ૭૦ થી ઇ સ. ૪૫ સુધીના ૧૧૫ વર્ષમાં	ઇન્ડો—પાર્થીઅન રાજા મોઝીઝ, તથા તેના વશજોમાના, આઝીઝ પહેલો, અઝીલીઝ, અઝીઝ બીજો, તથા ગોડોફારનેસ	પંજાબ અને સૂરસેન ઉપર

ઇ. સ પૂ ૩૨૭થી ઇ. સ ૪૫ સુધીના લગભગ ૩૭૫ વર્ષના ગાળામા ઉત્તર હિંદના સત્તાધારી રાજાઓ કોણ કોણ થવા પામ્યા હતા તે આ ઉપરથી જોઇ શકાશે; આ એક હકીકત છે જ્યારે બીજી હકીકત એમ છે કે, કુશાનવંશીઓ પોતાની સત્તાના શિખરે મથુરાપતિ બનવા પામ્યા હતા આ પ્રમાણે બે વસ્તુસ્થિતિ આપણી પાસે રજુ થયેલી છે તેમ એ પણ નિર્વિવાદિત છે કે, તેઓ મૂળવતની હિંદના તો નથીજ એટલે એ પણ નિર્વિવાદિત પણે સાબિત થયુ ગણાશે જ કે જ્યારે તેઓ મથુરાપતિ બનવા પામ્યા છે ત્યારે તેમને હિંદની અંદર પ્રવેશ કરવો જ રહ્યો અને હિંદમા પ્રવેશ કરવાને, ઉત્તર દિશાએ તો હિમાલય અને હિંદુકુશ પર્વતો પડયા છે એટલે હિંદુકુશ કરીને જ તેમને આવવુ રહે છે. તેમ પુ ૩ મા આપણે જણાવી ગયા છીએ કે, જેને મથુરા કે દિલ્હી આવવુ હોય તેને (ફાવે તો કાસ્મિરમા પહેલો આવે કે સીધોજ પંજાબમા ઉતરે તો પણ) પંજાબમા થઇને જ પસાર થવુ પડે, તે વિના છૂટકો નહીં આટલી વસ્તુસ્થિતિ સાથે ઉપર બતાવેલા ચાર સમયપત્રક ઉપર નજર ફેરવી જઇશુ, તો માલૂમ પડશે કે, તે સઘળા દેશો ઉપર, કોઈ ને કોઈ પ્રજાની સત્તા અવિચ્છિન્ન પણે ચાલુ જ છે, વળી એટલુ પણ નક્કી જ છે કે એક સમયે એક પ્રદેશ ઉપર એકની જ હકુમત હોઈ શકે એટલે તેપણ ચોક્કસ થયુ કે, ઇ સ ૪૫ સુધીના કાળમા તો કુશાન પ્રજા હિંદમા પગલુ સરખુ મૂકવા પણ શક્તિવાન થઈ નથી. ભલે પછી તેઓ હિંદના સીમા પ્રાંતોમા ગમે તેટલી મજબૂત સત્તા જમાવીને પડાવ નાખી બેઠા હોય તે જૂદો જ પ્રશ્ન કહેવાય, પરંતુ હિંદમા તો તેમનું નામ નિશાન નહોતું જ, તે શકારહિત છે

તો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, તેઓ હિંદમા આવ્યા તે પહેલા, તેમની સત્તા કયા પ્રદેશમાં હતી અને તેનો સમય કયો હતો ? એટલે આપણે હિંદની વાયવ્ય સરહદની લગોલગ આવેલ દેશનો વિચાર કરવો પડશે. તેવા દેશોમા અફગાનિસ્તાન, તેની ઉત્તરે બેકટ્રીઆ અને તેની પૂર્વ તરફ ખોટાન તથા તેની પણ પૂર્વમા તિબેટના પ્રદેશો આવેલ ગણાય; હવે જો આ પ્રાંતો ઉપર કોણ કોણ રાજ્ય કરતુ હતુ તેનો વિચાર કરીશું તો જાણ થશે કે, આ ચારમાના પહેલા બે દેશો ઉપર (એટલે અફગાનિસ્તાન અને બેકટ્રીઆ ઉપર) ઉપરના ચાર સમય પત્રકમા દર્શાવેલ પ્રથમની ત્રણ સત્તાવાળા ભૂપતિઓનો જ અમલ પ્રદિપ્તપણે ઇ સ પૂ ૭૫ સુધી તો ખીલી નીકળ્યો હતો, એટલે તે સમય સુધી પણ કુશાનપ્રજાનુ નામ નિશાન તે પ્રદેશ ઉપર નહોતુ એમ સિદ્ધ થયુ ત્યાર પછી રહ્યા વિચારવાના બાકીના બે પ્રદેશો, ખોટાન અને તિબેટ તો શુ આ કુશાનપ્રજા આ બે દેશમાંના કોઇની વસાહત હતી કે કેમ ? તે તપાસવુ રહે છે

અહીં આપણને એક બે ઇતિહાસ લેખકોએ જે કાંઇક વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમના શબ્દો ઉપરથી બાતમી મળે છે તેમાના એક ગ્રંથકારે લખ્યુ છે કે[૨૭] Hindu Puranas called them (Kushan-Tochari people) Tushars or Tukharas; of the 13 or 14 Tushara kings, we know the names of only four.—Kanishka Huvishka, Juska and Vasudev or Vasushka=હિંદુ પુરાણોમા તેમને (કુશાન–તોચરી પ્રજાને) તુખાર તરીકે ઓળખાવ્યા છે ૧૩ કે ૧૪ તુશાર ભૂપતિઓમાથી માત્ર ચારના જ નામોથી આપણે પરિચિત છીએ જેવા કે કનિષ્ક, હુવિષ્ક, જુસ્ક અને વાસુદેવ ઉર્ફે વસુષ્ક એટલે એમ થયુ કે, કનિષ્ક, હુવિષ્ક વિગેરેને પુરાણકારોએ તુષાર અથવા તુખાર જાતિના[૨૮] ગણાવ્યા છે વળી બીજા ગ્રંથકાર પ્રખ્યાત મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ જણાવે છે કે[૨૯]

(૨૭) હિં હિ પૃ ૬૫૩

(૨૮) જો કનિષ્ક, હુવિષ્ક વિગેરેના નામજ તેમણે ન લખ્યા હોત તો તો વિચાર થયા કરત કે, કુશાન અને તુશારને કાંઈ સંબંધ હશે કે કેમ ! પણ નામ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે એટલે આપણી તે મુંઝવણ નષ્ટ થઈ જાય છે. અને તુખાર તેજ કુશાન એમ નિશ્ચિત માની લેવુ રહે છે

(૨૯) જુઓ અ. હિ. ઇ. ૪થી આવૃત્તિ પૃ. ૨૯૩

"Formation of five Yue-chi-principalities including Kushan & Bamiah... consolidation of the above five kingdoms into one Kushan Empire under Kadphisis I"=કુશાન અને બામિયાહ સહિત યુચી પ્રજાના પાંચ સંસ્થાનોની ઉપસ્થિતિ.. કડફસિઝ પહેલાના ઝંડા નીચે કુશાન સામ્રાજ્ય તરીકે ઉપરના પાંચે સંસ્થાનોનુ સંગઠન થવાથી.. વિન્સેન્ટ સ્મિથના આ બે વાકયોથી વસ્તુસ્થિતિ વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. પ્રથમ તો યુ-ચી પ્રજાના પાંચ વિભાગો ઉભાં થયા હતા. તે પાંચમાના બે વિભાગના નામ કુશાન અને બામિયાહ હતા, અને કાળ વ્યતિત થતા, આ પાંચે વિભાગો એકત્રિત થઇને, એક મજબૂત સામ્રાજ્ય બની ગયુ હતું, તથા તે ઉપર કડફસીઝ પહેલાનો સત્તાધિકાર થયો હતો. આ ઉપરથી કુશાન પ્રજાની ઉત્પત્તિ જેમ માલૂમ પડી જાય છે, તેમ તેના અમુક અમુક રાજાઓનાં નામો (બે સમુહમા) પણ જણાઈ જાય છે છતા તે બે સમુહો વચ્ચે સમયનો કાંઈ ગાળો પડયો હતો કે કેમ, અથવા તો લાગલોજ એક પછી બીજો સમુહ ગાદિએ બિરાજીત થયો હતો કે કેમ, તે જાણવામા આવતું નથી એટલે ત્યા સુધી તો સર્વનો સમય ગોઠવવામા મુશ્કેલી ઉભી થયા જ કરવાની. અત્રે પણ ગૂંચનો ઉકેલ લાવવામા કેટલેક અંશે તેજ ગ્રંથકાર મિ સ્મિથનુ કથન મદદરૂપ થાય તેમ છે. તેમણે જણાવ્યુ છે કે 'Destruction of Indo-parthian power and gradual conquest of North India by Kadphasis Kadphasis I died, & accession of Kadphasis II... Kadphasis II died in Sir B C. 110 and Kunishka Kushan accession Cir B. C. 120. . ઇન્ડોપાર્થીઅન સત્તાનો નાશ અને ઉત્તર હિંદની કડફસીઝે ધીમે ધીમે કરેલી જીત કડફસીઝ પહેલાનુ ઈ સ. પૂ. ૧૧૦ની આસપાસમાં મરણ અને કડફસીઝ બીજાનું ગાદીએ બેસવુ, તથા કુશાનવંશી કનિષ્કનુ ઇ સ. પૂ ૧૨૦ની આસપાસ ગાદીએ બેસવુ[30]..." એટલે કે બન્ને સમુહો (એક કડફસીઝ પહેલા અને બીજાનો સમુહ. અને બીજો સમુહ કનિષ્ક, જુસ્ક વિગેરેનો) છે તો કુશાન પ્રજાના જ, પણ એકની સમાપ્તિ અને બીજાના આરંભ વચ્ચે આશરે દશેક વર્ષનુ અંતર પડેલું હશે[31] એમ તેમની માન્યતા થાય છે. જ્યારે બીજા ગ્રંથકાર મહાશયે માત્ર એટલુંજ સોધમમા જણાવ્યુ હતુ કે[32] "Kushan rule in India (45 to 290 A. D.)=245 years Their two dynasties in India were (1) Kadphisis dynasty and (2) The Tochari dynasty=હિંદમા કુશાન વંશનુ રાજ્ય (ઈ. સ ૪૫થી ૨૯૦ સુધી) ૨૪૫ વર્ષનુ છે, તેમની બે શાખા હિંદમા થઇ છે (૧) કડફસીઝ વંશની અને (૨) ટોચારી વંશની" આ બને ગ્રંથકારના મતનુ એકીકરણ કરતા એટલું નિશ્ચિત થાય છે કે, બન્ને સમુહો એકજ પ્રજાના તો હતા, પણ બન્નેની વચ્ચે અંતર હતું કે કેમ તે નક્કી કહી શકાતુ નથી, અને કદાચ અંતર હોય તો તે દશેક વર્ષ જેટલુ નજીવુ જ હોવું જોઇએ તેનુ નિરાકરણ બની શકે તો આપણે પોતેજ કરી લેવા પ્રયત્ન કરીશું (તે પ્રયત્ન આગળ ઉપર

(૩૦) આમા પહેલાને ઈ. સ પૂ. ૧૧૦ કહે છે ત્યારે બીજાને ૧૨૦ કહે છે એટલે બેની વચ્ચેનું અંતર દસ વર્ષનુ કહે છે, ત્યા સુધી તો માનવા યોગ્ય છેઃ પણ પહેલા બનાવને જો ઇ. સ. પૂ ૧૧૦ કહેવાય તો બીજો બનાવ જે દસ વર્ષ પછી બને તેને ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦ નહીં પણ ઇ સ. પૂ. ૧૦૦મા બન્યાનુ લખવુ જોઇએ એટલે કાંતો ઈ સ પૂ ને બદલે ઈ. સ.મા બન્યાનું ગ્રંથકારનુ મંતવ્ય હોય. (આ પ્રમાણેજ હતુ એમ આ ગ્રંથકારના આગળ ટાંકેલ કોઠામાં આપેલ આંકડા ઉપરથી પણ કહી શકાય તેમ છે જુઓ નીચે પૃ. ૧૨૮ ઉપરનો કોઠો) અથવા તો ૧૦૦ને બદલે ભૂલથી ૧૨૦ લખાઈ જવાયું હોય. ગમે તેમ હોય, અહીં તો તે બે વચ્ચે દસ વર્ષનુ અંતર હતુ એટલુજ આપણે માનવુ રહે છે.

(૩૧) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩૦

(૩૨) હિં. હિ. પૃ. ૬૪૯

કરવામાં આવ્યો છે તે જુઓ)

તેમનો રાજ્યકાળ કેટલો લંબાયો હતો તે વિશે કાંઈ અનુમાન બાંધી શકાય તેમ હોય તો પ્રથમ બાંધી લઈએ, જો કે તે વિષય પરત્વે બહુ લંબાણમાં ઉતરવા જેવું તો નથી જ, કેમકે તે પ્રશ્ન આ પુસ્તકની સમય મર્યાદા બહાર ચાલી જાય છે પરંતુ અમુક સમય જો નક્કી કરી લેવાતો હોય તો કરી લેવા જરૂર છે, કારણ કે જે નિરાકરણ આપણે મેળવવું છે, તે શોધવામાં કદાચ તે ઉપયોગી પણ થાય

ઉપરના પૃષ્ઠોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમનું રાજ્ય, હિંદમાં જો વહેલામાં વહેલું થવા પામ્યું હોય તો તે ઇ સ ૪૫ પછી જ છે કેમકે ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહ ગોન્ડોફારનેસ તે સાલમાં પોતાના દેશ ઇરાન તરફ સીધાવ્યો છે અને તુરત જ કાંઈ કુશાન વંશની સત્તા હિંદમાં જામી પડે નહીં કમમાં કમ પાંચેક વર્ષનો સમય તેને મુલક જીતવામાં ગાળવો પડે એટલે તે હિસાબે આ કડફસીઝ વંશની આદિ, ૫૦ કે તે બાદ થયાનું ગણી શકાય તેમ જ તેની સમાપ્તિ થઈ હોય તો તે ઉપર ટાંકેલ એક ગ્રંથકારના મંતવ્ય પ્રમાણે ઇ સ ૨૯૦માં થઇ છે, કેમકે તેમનું કહેવું એવું થાય છે કે(૩૩) "The Kushanas held E India till 280 to 290 A D, when the Guptas over threw them=પૂર્વ હિંદમાં કુશાન સત્તા ઈ સ ૨૮૦ કે ૨૯૦ સુધી રહેવા પામી છે, તે બાદ ગુપ્ત વંશી પ્રજાએ તેમનો પરાજય કરી નાંખ્યો છે" તેમજ આપણે પણ ઇતિહાસના જ્ઞાનથી જાણીએ છીએ કે ગુપ્તવંશી રાજાઓએ પ્રથમ નેપાળ તરફથી ઈ સ ૨૯૦ના અરસામાં ઉતરી આવી, ઉત્તર હિંદનો તથા મગધ તરફનો પૂર્વ હિંદનો કેટલોક ભાગ જીતી લીધો હતો અને પછી તે વંશના ત્રીજા પુરુષ ચંદ્રગુપ્તે ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય પહેલાએ ઈ સ ૩૧૯માં ગુપ્તવંશની સ્થાપના કરી હતી એટલે આ ગ્રંથકારનો મત આપણા કામ પુરતો માન્ય રાખીશું જો કે મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથના મત પ્રમાણે તો આ કુશાન વંશનો પ્રારંભ (હિંદની દૃષ્ટિએ વિચારતા) ઈ.સ. ૧૨૦માં અને અંત ઇ સ ૨૬૦માં થયો ગણાય છે, પરંતુ તે મત બહુધા સ્વીકાર્ય થઈ પડે તેમ નથી તે આપણે આગળ ઉપર વળી જોઈશું એટલે વિશેષ ચર્ચા અત્રે કરવી રહેતી નથી હાલ તો એટલો જ સાર લેવો રહે છે કે આ વંશની આદિ ઇ સ ૫૦માં અને અંત ઇ સ ૨૯૦ના થયો હતો, જેથી તેનો સત્તાકાળ આશરે ૨૪૦ વર્ષનો કહી શકાય

આ પ્રમાણે એક પછી એક મુદ્દાને ખીલે બાંધતા જતા, હવે તેમના નામો તથા તે સર્વેનો અનુક્રમ જાણવી શકાતો હોય તો તે માટે

તેમની નામાવલી

પ્રયત્ન કરીએ ઉપર પૃ ૧૨૫ માં ટાંકેલ વાક્ય ઉપરથી સમજાય છે કે પુરાણકારના મત પ્રમાણે આ વંશમાં એકંદર ૧૩ કે ૧૪ રાજાઓ થયા છે તેમાંના ચાર નામો બીજા (latter) સમુદ્ર તરીકેના તથા કડફસીઝ પહેલો અને બીજો–તે બે નામ પહેલા સમુદ્રના દર્શાવ્યા છે કુલ મળી છ નામનો પત્તો લાગ્યો કહેવાય, એટલે તે હિસાબે પછી સાત કે આઠ બાકી રહ્યા કહેવાય અને તે સર્વે, તેમણે જણાવેલ છેલ્લું નામ જે વાસુદેવનું છે તે પછી જ ગાદી ઉપર આવ્યા હોવાનું આપણે ઠરાવવું રહે છે, કેમકે તે વંશના સ્થાપક તરીકે તો કડફસીઝ પહેલો જ ઠરી ચૂક્યો છે એટલે તેની પહેલા તો કોઈને મૂકી શકાશે નહીં જ તેમ બે સમુદ્ર વચ્ચે કેટલું અંતર છે તે નક્કી થયું નથી–હોય તો વિશેષમાં વિશેષ દશ વર્ષનું સંભવે છે એટલે તેટલા સમયમાં આઠ રાજાનો અમલ પસાર થઈ જતો માનવું તે અસંભવિત છે તે માટે જે રસ્તો ખુલ્લો રહ્યો તે એ કે છેવટે તે નામો ઉમેરવાનો જ રહે છે અને તે કાંઈક સુયોગ્ય પણ દેખાય છે, કેમકે મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેવા અભ્યાસીનો મત પણ તે દિશાનું જ સૂચન કરતો માલૂમ પડે છે તેમણે લખ્યું છે કે "Later Kushan Kings=પાછળના

(૩૩) હિં. હિ. પૃ. ૬૫૮

કુશાન રાજાઓ" એટલે નાની નાની મુદત સુધી રાજ્ય કરનારાઓ કે બળહીન તે સર્વ રાજાઓ હશે એમ તેમનું કથન થાય છે ઉપરાત એમ પણ સૂચવે છે કે તે સર્વેનો એકંદર રાજ્ય સત્તાનો સમય, આખા વંશની સમાપ્તિ સુધીના સમયની મર્યાદા પર્યંતની ગણત્રી કરવા માટે આપણે લઈ જવો જોઈશે.

આટલે સુધીનું કાર્ય તો હજુ બહુ સહેલું હતું પણ હવે નામાવલી ગોઠવવામા જ કેટલીક મુશ્કેલી ઉભી થાય તેમ છે. મિ વિન્સેન્ટે તે અનુક્રમ સાથે જણાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે[૩૪] તેમાં પહેલાં બે નામનો અનુક્રમ સર્વ સમત છે. તે પછી કયાં કયા મતફેર થાય છે તે તપાસી જોઈએ. તેમણે કનિષ્ક, હુવિષ્ક, અને વાસુદેવ એમ અનુક્રમ મૂકયો છે જ્યારે રાજ-તરંગિણિકારે[૩૫] તથા મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસના લેખકે, હુવિષ્ક. જુસ્ક અને કનિષ્ક એ પ્રમાણેનું ત્રિક તો બતાવ્યું છે પણ તેના અનુક્રમમા, કનિષ્ક ને ઉપર મૂકવાને બદલે સૌથી છેલ્લે મૂકયો છે.

	ઈ સ		ઇ.સ		વર્ષ
(૧) કડફસીઝ પહેલો (cir)	૪૦	–	૭૮	=	૩૮
(૨) કડફસીઝ બીજો (cir)	૭૮	–	૧૧૦	=	૩૨
વચ્ચે ગાળો વર્ષ	૧૧૦	–	૧૨૦	=	૧૦
(૩) કનિષ્ક	૧૨૦	–	૧૬૦	=	૪૦
(૪) હુવિષ્ક	૧૬૦	–	૧૮૨	=	૨૨
(૫) વાસુદેવ	૧૮૨	–	૨૨૦	=	૩૮
(૬) અન્ય રાજાઓ	૨૨૦	–	૨૬૦	=	૪૦

ઉપરાત હુવિષ્ક અને કનિષ્કની વચ્ચે એક જુસ્ક નામનો, કોઈ તૃતિયાગ રાજા, ઘુસાડી દીધો છે. અને તે બાદ વાસુદેવનું નામ મૂકયુ છે આ બેમાથી કોનો મત વિશેષ માનનીય થાય તેમ છે તે તપાસીએ

મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ જેમ ગૂઢ અઠગ અને ઉંડા અભ્યાસી હોવા સાથે ખૂબ ઝીણવટથી અવલોકન કરનાર છે તથા તેમના કથનને વર્તમાનકાળના ઐતિહાસિક વિષયની શોધખોળમા મંડી રહેનાર લગભગ સર્વ વિદ્વાનો અતિ ઉચ્ચ સ્થાન આપે છે, તેમ રાજ-તરંગિણિકારને પણ એક વ્યક્તિ તરીકે ભરૂસાદારપાત્ર ગણવામા આવે છે ઉપરાત તેની તરફેણમા એક સબળ કારણ એ ઉમેરાય છે કે,આ કુશાનવંશી રાજાઓ જેમ કાશ્મિરપતિઓ હતા તેમ રાજતરંગિણિના લેખક મહાશય પોતે પણ કાશ્મિરનાજ વતની હતા;અને એ તો સ્વયંસિદ્ધ છે કે, કોઈ પણ લેખક અન્ય દેશની હકીકત લખવા કરતા પોતાના જ દેશની હકીકત લખવા બેસે, તો સર્વ માહિતી વિશેષ પણે તેમજ વિશ્વસનીય સ્થળેથી તે મેળવી શકે છે. એટલે તર-ગિણિકારનું કથન તેટલે દરજ્જે વધારે મજબૂત બને છે વળી જેમ વિન્સેન્ટ સ્મિથને અન્ય ઇતિહાસ વિદ્ હિંદુ હિસ્ટરીના લેખકના મતનો ટેકો મળી રહે છે તેમ તરંગિણિકારના કથનને પણ તેવાજ શ્રમસેવક[૩૬] મૌર્ય સામ્રાજ્યકા ઇતિહાસના લેખક વિદ્વાન મહાશયનો ટેકો છે એટલે કે બન્ને મતધરોને અન્ય વિદ્વાનોનાં સમર્થન પણ છે ત્યારે કોનો મત વધારે સ્વીકાર્ય ગણવો તે ફૂટ પ્રશ્ન એમને એમ ઉભોજ રહે છે. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ છે ત્યારે બીજી હકીકત એમ નીકળે છે કે, વિન્સેન્ટ સ્મિથ સાહેબના અને તેમના મતને સમર્થન આપનાર હિંદુ હિસ્ટરીના લેખક મહાશયના એમ બન્ને વિદ્વાનોનાં પોતાના મતવ્યથી ઉલટું સૂચન કરનારા વાકયો તેમના પોતાનાજ ગ્રંથોમાથી લબ્ધ થયા કરે છે જેમકે મિ સ્મિથે ઉપર ટાકેલી નામા-વળીમા કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ એ પ્રમાણેનો ક્રમ બતાવ્યો છે ત્યારે તેમણે પોતે બનાવેલ અન્ય પુસ્તક નામે "મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીકવીટીઝ"માં[૩૭] "Six bases of Buddha statues inscrib-

(૩૪) અ. હિ. ઈ ચોથી આવૃત્તિ પૃ. ૨૯૩ ઉપર આપેલ કોઠાનું અવતરણ.

(૩૫) રાજતરંગિણિનો તરંગ પહેલો પારિ. ૭૪ પૃ. ૭૯

(૩૬) મૌ. સા ઈ. પૃ. ૬૫૮

(૩૭) જુઓ મજકુર પુસ્તક, છપાયા તારીખ ૧૯૦૧ અલ્હાબાદ પૃ. ૩

ed and dated in the regnal years of the Indo-Scythian rulers Huvishka, Kanishka and Vasudev=ઈન્ડોસિથિઅન રાજકર્તા હુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવના રાજ્યના અમુક વર્ષે બનાવેલ એવા શબ્દ કોતરેલ બુદ્ધદેવનાં પૂતળાંની છ પાદપીઠો" એ પ્રમાણેના શબ્દો વ્યક્ત કરીને હુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવનો અનુક્રમ, મજુર કર્યો છે. એટલે કે એક વખત, કનિષ્કને પ્રથમ મૂકીને હુવિષ્કને બીજો મૂકે છે જ્યારે બીજી વખત હુવિષ્કને પ્રથમ મૂકી કનિષ્કને બીજો ગણાવે છે મતલબ કે તેમનાં પોતાનાજ બન્ને મતવ્યો નિરનિરાળા પડી જતા જણાય છે. તેવીજ રીતે હિંદુ હિસ્ટરીના લેખકના મતવ્યોનું પણ બન્યુ છે તેમણે એક ઠેકાણે પોતાના પુસ્તકમાં પૃ ૬૫૬ ઉપર લખ્યુ છે કે, "Kanishka who probably succeeded by one Vasishka=કનિષ્કની પછી કોઈ એક વાસિષ્ક ગાદીએ આવ્યો હોય તે વિશેષ બનવા યોગ્ય છે" જ્યારે આગળ ચાલતા પૃ ૬૫૮ ઉપર જણાવે છે કે "Kanishka was succeeded by Juska, about whom we know very little=કનિષ્કની પછી જુસ્ક[૩૮] ગાદીએ બેઠો છે, જેના વિશે આપણે બહુજ થોડી માહિતી ધરાવીએ છીએ" મતલબ કે એક વખત કનિષ્કની પાછળ ગાદીએ બેસનાર તરીકે વસિષ્ક લખે છે, ત્યારે બીજી વખત હુવિષ્કને લેખે છે. આ પ્રમાણે તેમના બન્ને મતવ્યો પણ હેરફેર પડી જતા દેખાય છે. જેથી કરીને એક પક્ષમા ઉભા રહેતા બન્ને વિદ્વાનો-મિ સ્મિથ અને હિંદુ હિસ્ટરીના લેખક-પોતાનાજ વચનોમા અનિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરતા દેખાય છે. જ્યારે બીજા પક્ષના વિદ્વાનો વિશે, તેવી સ્થિતિ માલૂમ નથી પડતી તેટલા માટે આ બીજા પક્ષનો મત વિશેષ વજનદાર લેખવો પડશે છતા આપણે એટલો તો સ્વીકાર કરવોજ રહે છે કે, મિ. સ્મિથ ભલે પોતાનાં કથનોમાં હેરફેર જતા દેખાય છે, છતાં તેમનાં કથનો શિલાલેખ જેવા અભગ આધારોને લઈને ઘડાયા છે જેથી તે મતવ્યો તરછોડવા યોગ્ય કે અવગણના કરવા યોગ્ય તો લેખી શકાય તેમ નથીજ. એટલે આ બધી ગૂચો અને ભૂલભૂલામણીનો એક રીતે તોડ નીકળતો હજુ સૂચવી શકાય તેમ છે. તે એમ કે, એક કનિષ્કને બદલે બે કનિષ્ક થયા હતા એમ ઠરાવવુ અને તેમાના એકની પાછળ હુવિષ્ક થયો હતો અને બીજાની પાછળ વાસુદેવ થયો હતો એવુ નક્કી કરવું, તથા જુસ્ક નામ નજરે પડે છે, તેને એક વિદ્વાને જેમ હુવિષ્કનું બીજું નામ[૩૯] ઠરાવી દીધુ છે તેમ લેખી, પ્રથમના કનિષ્ક પછી ગાદીએ આવનાર તરીકે તેને સ્વીકારી લેવો. અથવા તો તેને એક સ્વતત્ર વ્યકિત ગણીને, બન્ને જોડકાં (એક બાજુ કનિષ્ક હુવિષ્કનું અને બીજી બાજુ કનિષ્ક વાસુદેવનું) ની વચ્ચે ગોઠવવો આ પ્રમાણે ગોઠવણ થાય તો સર્વે વિદ્વાનોને સત્ય ઠરાવવાનો આપણે અનુમાનીક અથવા વ્યવહારિક તોડ સૂચવ્યો કહેવાય પરતુ જ્યાસુધી તેને પ્રમાણિક અને સબળ તથા અતૂટ પુરાવાથી સાબિત કરી ન શકાય ત્યાસુધી સિદ્ધાત તરીકે કબૂલ નજ કરી લેવાય એટલે તે પ્રશ્ન આગળ ઉપર મુલતવી રાખી હાલ તો તરંગિણિકારનો મત વજનદાર ગણીને તેમની નામાવલી આ પ્રમાણે ગોઠવીશું (૧) કડફસીઝ પહેલો (૨) કડફીસીઝ બીજો ઉર્ફે વીમા કડફસીઝ (૩) કનિષ્ક (૪) જુષ્ક (૫) કનિષ્ક (૬) વાસુદેવ અને તે બાદ, નામ નહીં જણાયલા સાતથી આઠ રાજાઓ, આ પ્રમાણે ઠરાવીને કામ લેતા બધુ ઠીક તો લાગે છે છતાયે કેટલીક મુશ્કેલીઓ તથા અસંગતતા ઉભી થયાં કરે છેજ અને તેનો ઉકેલ જ્યાસુધી ન કરાય, ત્યાસુધી ઠરાવેલી આ નામાવલીનો પણ સાચા દીલથી તો સ્વીકાર કરી નજ શકાય, એટલે તે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને પ્રયત્નશીલ થવુજ રહે છે.

(૩૮) અહીં જુસ્ક એટલે તેમનો લખવાનો મુદ્દો હુવિષ્કનો છે, કેમકે પૃ. ૬૫૬થી ૬૫૮ સુધી બધુ વર્ણન તેમણે હુવિષ્કના નામેજ લખ્યે રાખ્યું છે મતલબ કે હુવિષ્કનેજ જુસ્ક તરીકે તેમણે લેખ્યો છે.

(૩૯) જુઓ ઉપરનુ ટીપ્પણ ન ૩૮

જે મુશ્કેલીઓ કે અસંગતતા મારી નજરે ચડી આવી છે તે આ

બીજી મુશ્કેલીઓ પ્રમાણે છેઃ—

અને તેનો ઉકેલ. (૧) "સ્ટેન કોનાઉના ખરોષ્ટી ભાષાના શિલાલેખો" નામક પુસ્તકનાં પૃ. ૧૬૨માં આરા ગામના શિલાલેખનું વર્ણન છે તેમાં "**महाराजस्य राजातिराजस्य देवपुत्रस्य कैसरस्य वझेष्कस्य पुत्रस्य कनिष्कस्य**=મહારાજ રાજાધિરાજ દેવપુત્ર કૈસર વઝેષ્કના[૪૦] પુત્ર કનિષ્કનો" આવા શબ્દો છે એટલે કે વઝેષ્કના પુત્ર તરીકે કનિષ્કને ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે આપણે તો ઉપર ગોઠવેલ નામાવલીમાં નં. ૩ કનિષ્ક નં. ૪ જુષ્ક અને નં ૫ કનિષ્ક એમ ગોઠવીએ છીએ. અને તેનો અર્થ એમ થાય છે કે જુષ્કની પછી કનિષ્ક ગાદીએ બેઠો છે એટલે કે જુષ્ક અને કનિષ્કની વચ્ચે કાં તો પિતા પુત્રનો સંબંધ હોય વા અન્ય કોઇ સંબંધ પણ હોય જો પુત્રનો સબંધ હોય તો પછી જુષ્કનો પુત્ર કનિષ્ક થયો, અને જુષ્ક એટલે હુવિષ્ક એમ લેખાયુ છે[૪૧] એટલે તો, કનિષ્ક તે વાસિષ્કનો પુત્ર ન થયો પણ હુવિષ્કનો પુત્ર થયો. અને પિતા પુત્રને બદલે અન્ય સંબંધ લેખીએ તો પ્રશ્ન એ થશે કે લેખમા દર્શાવેલ કનિષ્કનો પિતા જે વાસિષ્ક છે, તે કોણ? તેમજ તેનો પુત્ર જ્યારે ગાદીપતિ થયો છે તો તે પોતે ક્યાં ગયો અને તેનું નામ શા માટે કોઈ નામાવલીમા ગોત્યું નથી જડતું? (કે પછી ટી. નં ૩૭મા જેને જુષ્ક તરીકે લેખાવ્યો છે અને હુવિષ્ક ઠરાવી દીધો છે તેનુ નામ જ વાસિષ્ક હતુ?)

(૨) અત્યાર સુધી જે નામાવળીઃ કુશાન વંશની વિશેષ માનનીય થઈ પડી છે તેમા, કડફસીઝ બીજાની પછી ગાદીએ આવનારને કનિષ્ક નામથીજ ઓળખાવાયો છે. એટલે કે કડફસીઝ બીજાનો અને કનિષ્કનો સબંધ, કાં પિતાપુત્રનો હોય કે અન્ય રીતે પણ હોય; ગમે તે પ્રકારનો હોય, પણ જ્યારે તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ઉપરની દલીલ ન ૧માં ઉઠાવેલા વાંધા ફરીને અત્ર પણ ઉપસ્થિત થાય છેજ.

(૩) આરાના શિલાલેખમાં (ઉપરની દલીલ નં. ૧ માં ટાંકેલ છે તે) વાસિષ્કે મહારાજાધિરાજની ઉપાધિ પોતાને લગાવેલી છે; અને તે શબ્દો શિલાલેખમાં કોતરાયલાછે એટલે શકારહિતનો પુરાવો ગણવો રહે છે રાજા પોતે જ જ્યારે મહારાજાધિરાજની પદવી ધારણ કર્યાનુ ઉલ્લેખે છે, ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એમ સૂચવે છે કે, પોતે ગાદીપતિ બન્યો હોવો જ જોઇએ, અને તેમ હોય તો આપણો ધર્મ જ છે કે, તેનું નામ કુશાન વંશના રાજાની નામાવળીમા અલંકૃત કરવુ જોઈએ જ

(૪) રાજા કનિષ્કના કોતરાવેલ સર્વે શિલાલેખો તપાસીશુ તો, તેના નામ સાથે જોડેલી નાનામા નાની આંક સંખ્યા ત્રણની છે.[૪૨] અને મોટામા મોટી સાઠની છે[૪૩] એટલે એમ સાર થયો કે, કનિષ્ક નામનો રાજા, ત્રણથી માંડીને સાઠ વરસ સુધી હૈયાત હતો જ. જ્યારે આખા કુશાન વંશની વંશાવળી તપાસી જોઇશું (જ્યા સુધી જાણવામાં આવી છે ત્યાં સુધીની) તો તેમાના કોઈ પણ રાજાનો રાજ્યકાળ તેટલો બધો દીર્ઘકાળ ચાલ્યો હોવાનું જણાતુ નથી. લાબામા લાંબો ૪૦ વર્ષનો જ જણાયો છે એટલે તે નામની એક જ વ્યક્તિ જો થઈ હોય તો, ૬૦ વર્ષ જેટલા કાળ સુધી તેણે રાજ્ય ચલાવ્યુ હોય એમ માની લેવાને હૃદય જરા અચકાય છે. સિવાય કે, તે એકદમ નાની ઉમરે ગાદીએ બેઠો હોય અને તેના નામની આણ ફરી રહી હોય

(૫) વળી જે જે શિલાલેખોમા[૪૪] કુશાનવંશી રાજાઓના નામો પ્રકાશિત થયેલા દેખાય છે, તેનો

---

(૪૦) વઝેષ્કનું બીજુ નામ કે ઉપનામ કૈસર હોવાનુ આ રૂપરથી ફલિત થાય છે આ હકીકતને આગળના પરિચ્છેદે કનિષ્ક બીજાની હકીકત સાથે સરખાવો.

(૪૧) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૩૮

(૪૨) ઓ. હિ. ઈ. પૃ. ૧૩૧, જુઓ સારનાથનો લેખ.

(૪૩) ઓ. હિ ઈ પૃ ૧૩૧, જુઓ મથુરાનો લેખ.

(૪૪) કનિષ્કના શિલાલેખોમા મહારાજાધિરાજની ઉપાધિવાળામા આંક સંખ્યા ૪૧ અને ૬૦ પણ છેઃ તેવીજ રીતે (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૪૫-૪૬) હુવિષ્કના નામ સાથે પણ ૩૩ થી ૬૦ સુધીના આંક છે.

કાળક્રમ જો ગોઠવીશું તો એક અન્ય વસ્તુસ્થિતિ જ નજરે પડે છે, રાજા કનિષ્કના સમયમા (એટલે ઉપરની દલીલ ન ૪ મા જણાવ્યા પ્રમાણે ૩ થી ૬૦ વર્ષના રાજ્ય અમલમા) રાજા હુવિષ્કનું નામ પણ અંતર્ગાળે આવી જાય છે[૪૫] અને તે પણ સાદું એટલે કોઈ પણ ઉપાધિ વિનાનું હોત, તો તો એમ પણ માની લેવાત કે હુવિષ્ક નામે, રાજા કનિષ્કનો કોઈ સરદાર હશે પણ તેમા તો હુવિષ્કને પણ 'મહારાજાધિરાજ' વિગેરે[૪૬] શબ્દોથી નવાજેલ છે એટલે કે હુવિષ્ક પણ સ્વતંત્રપણે ગાદીપતિ જ બનવા પામ્યો હતો એમ તેમા સૂચવ્યુ છે તો શુ બે રાજાઓ એક જ સમયે ગાદી ઉપર બિરાજ્યા હતા એમ માની લેવુ।

(૬) જેમ ન ૫ ની દલીલમા, હુવિષ્કની સાલો તપાસતા, કેટલીક આંક સખ્યા એક બીજાને હાકી દે છે, તેમ વળી વઝેષ્ક અને કનિષ્કની બાબતમા પણ થયા કરે છે,[૪૭] અને તેમા પણ વઝેષ્કને મહારાજાધિરાજની ઉપાધિથી[૪૮] અલકૃત કરેલ છે એટલે કે વઝેષ્ક (વાસિષ્ક)ને પણ એક ગાદીપતિ થઈ ગયેલ જ ગણવો રહે છે ત્યારે તો વળી ન ૫ ની દલીલની પેઠે અહી પણ મુશ્કેલી આવી ઊભી રહે છે।

આ પ્રમાણે નાની મોટી અગવડો ઉભી રહેલી દેખાય છે જ. આ બધીનો ઉકેલ પૃ. ૧૨૯ મા સૂચવ્યા પ્રમાણેની યુક્તિથી આણી શકાય છે અને તે મુજબ ઠરાવવાનું મન થયા જ કરતું હતુ, તેવામા એક માસિકમા લખાણ વાચવામા આવ્યુ[૪૯] તેથી મારા વિચારને પુષ્ટિ મળી ગઈ. એટલે મનમા રહી જતી ગૂચનો કેટલેક દરજ્જે ઉકેલ થઈ ગયો અને લાબા વિચાર કરી મગજ કસવાનો બોજો ઓછો થઈ ગયો. આ યુક્તિ પૃ. ૧૨૯ ઉપર જણાવી દીધી છે કે, કનિષ્ક નામની બે વ્યક્તિ ઠરાવવી અને તે બેની વચ્ચે વઝેષ્ક (વાસિષ્ક)ને અને હુવિષ્કને ગોઠવવા (કેવી રીતે ગોઠવી શકાય તે માટે આગળનો પારિગ્રાફ જુઓ જેમા તેઓના સમયકાળની ચર્ચા કરી બતાવી છે)

આટલું જણાવ્યા બાદ હવે આપણે તેમની સમયાવળી ગોઠવવાનુ કામ હાથ ધરીશુ તેમ કરવા માટે પ્રથમ તો આપણે કોઇક નિશ્ચિત બિંદુજ

તેમની સાલવારી (settled point) હાથ ધરવું પડશે; અને તે, રાજા કનિષ્ક (હવેથી આપણે તેને કનિષ્ક પહેલોજ કહીશું)ના રાજ્યાભિષેકની સાલ છે તે આપણે ઉપરમા ઈ સ. ૧૦૩ની હોવાનું[૫૦] જણાવી ગયા છીએ એટલે તેની પહેલાના બે રાજાનો એક વિભાગ અને તેની પાછળના

---

(૪૫) જુઓ ઓ હિ ઇ પૃ. ૧૩૩, જેને માટે મિ વિન્સેંટ સ્મિથ (મથુરા એન્ડ ઈટસ એન્ટીક્વીટીઝમા) લખે છે કે, "Huvishka's years overlap those of his predecessor from the year 33 to the year 60 of Kanishka's regnal era=હુવિષ્કના સમયના વર્ષો તેના પુરોગામી કનિષ્કના રાજઅમલના વર્ષોને ૩૩થી ૬૦ સુધી–ઢાકી દે છે."

વળી નીચેની ટીકા ન. ૪૮ જુઓ.

(૪૬) વરડક નામનો શિલાલેખ જુઓ. તેમા ૫૧ની સાલ છે અને મથુરાનો શિલાલેખ છે તેમા ૬૦ની સાલ છે

વળી ઉપરની ટીકા ન ૪૪, ૪૫ સરખાવો.

(૪૭) નીચેની ટીકા ન ૪૮ સરખાવો

(૪૮) પૃ. ૧૩૦ ઉપર દલીલ ન. ૧મા આરા નામના શિલાલેખની હકીકત લખી છે તે, તેમજ (અ) ઇસાપુરના શિલાલેખમા ૨૪ની સાલ (આ) સાચીના લેખમા ૨૮ (જોકે આમા વઝેષ્કનુ પુરૂ નામ નથી લખેલ) અને (ઇ) મથુરાના લેખમા ૨૮ની સાલ છે આ બધી સાલો કનિષ્કના ૩થી ૬૦ વર્ષના ગાળામા ઢકાઈ જાય છે જ.

(૪૯) જુઓ "સુધા" નામના હિંદી માસિકનો ૧૯૯૦ના માર્ગશીર્ષ માસના અંકનો લેખ, શીર્ષક "મથુરા કા યજ્ઞીય સ્તંભ" લેખક શ્રીયુત વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ એમ એ. એલ. એલ. બી (આ અંકના પૃષ્ઠ હુ આપી શકતો નથી તેમ કદાચ માર્ગશીર્ષને બદલે બીજા કોઈ માસનો પણ અંક હોય, કેમકે મારી પાસે તો તે અંકના માત્ર કેટલાક છૂટા કાટેલ પાનાજ ગાધીની દુકાનની પસ્તીમાથી હાથ આવેલા છે. વાચકવર્ગ સપૂર્ણ તપાસ કરી શકે માટે આટલો આધાર બતાવ્યો છે) લેખક મહાશયનો હુ ઋણી છું.

(૫૦) જુઓ પૃ. ૧૦૨.

સર્વે રાજાઓનો બીજો વિભાગ. આ પ્રમાણે સાલવારી ગોઠવવાના બે વિભાગ પડી ગયા

પ્રથમનો વિભાગ નાનો હોઇને તેને પ્રથમ તપાસી લઇએ. ઉપરમા જણાવી ગયા છીએ કે, કડફ્સીઝ પહેલાએ હિંદુકુશ પર્વતની પેલી પાર પોતાનું સંસ્થાન પ્રથમ જમાવ્યુ હતુ[૫૧] અને તેજ વ્યક્તિ આ વંશનો આદિ પુરૂપ હતો. વળી ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહના હિંદ ઉપરના અધિકાર વિશેનું વર્ણન કરતા પુ ૩મા આપણે એમ જણાવ્યુ હતું કે, તેમના શહેનશાહ ગોંડોફારનેસ ને ઈરાનની ગાદી મળવાથી ઇ. સ ૪૫ના અરસામાં તેને હિંદ છોડવુ પડયુ હતુ[૫૨] એટલે નક્કી થયુ કે, જ્યાં સુધી આ શહેનશાહ ગોંડોફારનેસ હિંદમા હતો ત્યા સુધી તો, પંજાબ, અફગાનિસ્તાન વિગેરે જે જે દેશો, ઇરાન અને મથુરાવાળા સૂરસેન દેશની વચ્ચે આવેલા હતા તે સર્વ ઉપર, તેની જ આણ વર્ત્તી રહી હતી અને તેની આણ હોય ત્યા સુધી કડફ્સીઝ કે કોઈ બીજાની રાજસત્તા ન હોય એ પણ સ્વય સાબિત થઈ ગયું કહેવાય ભલે પછી કડફ્સીઝની સત્તા હિંદની બહારના અનેક દેશો ઉપર જામી પડી હોય, પરતુ તે પ્રશ્ન આપણને લાગતો નથી એટલે સાર એ થયો કે, કુશાનવંશી સરદારોની રાજસત્તા જો હિંદ ઉપર થવા જ પામી હોય તો, તેનો સમય ઈ. સ ૪૫થી માડીને ઇ. સ. ૧૦૩ સુધીના ૫૮ વર્ષના ગાળામાં જ ગણવો રહે છે. પછી તે રાજસત્તા ઇ. સ. ૪૫ બાદ, તુરતજ થવા પામી છે કે કેટલોક સમય ગયા બાદ તે આપણે નક્કી કરવુ રહે છે.

ઘણાખરા ઇતિહાસકારનુ મતવ્ય એમ થયુ છે કે, કડફ્સીઝ પહેલાએ આશરે ૪૦ વર્ષ અને બીજાએ આશરે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું છે જ્યારે વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ આ પ્રમાણે સહમત છે ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરી લેવામાં શંકાને બહુ સ્થાન રહેતુ નથી. છતા કહેવુ પડે છેજ કે, કાંઈ એવો નિયમ પણ ન જ હોઈ શકે, કે સહમત થયેલ સર્વ હકીકત સર્વથા સત્યજ હોય. સિવાય કે તે હકીકત, સમયના આંક અથવા શિલાલેખો કે સિક્કાઈ જેવા અભંગ ગણાતા પુરાવાના આધારે સાબિત થઈ ચૂકી હોય[૫૩]. જે મુદ્દો આપણે અત્ર વિચારી રહ્યા છીએ તે આવા સિદ્ધાંતના આધારે નિશ્ચિત થઈ ચૂકેલી હકીકત તો નથી જ, પણ આપણા ધ્યેય પૂરતો તેનો સ્વીકાર કરી લેવામા કોઈ મુશ્કેલી ઉભી થતી દેખાતી નથી એટલે આ બન્ને રાજવીનો સમય કુલ મળીને ૭૨ વર્ષનો થયો ગણવો રહે છે. ઉપરાત કેટલાકનુ માનવું એમ પણ થાય છે કે, કડફ્સીઝ બીજો અને તેની પાછળ આવનાર રાજા કનિષ્ક પહેલો, તે બેની વચ્ચે દશેક વર્ષનો ગાળો પડયો હોવાનો સભવ છે.[૫૪] તે બિનાને પણ જો હિસાબમા લઇએ તો ૭૨+૧૦=મળીને ૮૨ વર્ષનો કાળ, કુશાન વંશની સ્થાપના થયાની અને ઈ. સ. ૧૦૩મા કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યાભિષેક થયો તે બેની, વચ્ચે ગણવો પડશે. પણ મારી સમજ એમ થાય છે કે, આ દશ વર્ષનો ગાળો પડયો હોવો ન જોઈએ, કેમકે કડફસીઝ બીજાની સિંહાસન-સ્થિત મૂર્તિ (એટલે સાબિત થાય છે કે તે પોતે તે પ્રદેશનો અધિષ્ઠાતા બની ચૂકયો હતો)[૫૫] મથુરા શહેરથી ચૌદ માઈલ જ દૂર આવેલ માટ નામના ગામથી મળી આવેલ છે.[૫૬] વળી ચષ્ઠણની

(૫૧) જુઓ ઉપરમા હૂણ અને કુશાનોની આર્ય પ્રજામા થતી ગણનાવાળો પારિગ્રાફ.

(૫૨) પુ. ૩ મા તેના વૃત્તાતે જુઓ.

(૫૩) આથી કરીનેજ અશોકની અને પ્રિયદર્શિનની અનેક હકીકતો વિશે, અદ્યાપિપર્યંતના સર્વે વિદ્વાનો સહમત હોવા છતા, તેમને સમયના આંકથી તથા સિક્કાઈ પુરાવાથી મજબૂતપણે સાબિત કરી શકયા નથી અને તેથીજ તે ફરવાઈ જતી આપણે દેખીએ છીએ (જુઓ તે માટે પુ ૨મા મૌર્ય સામ્રાજ્યના વૃત્તાતે,તે તે શહેનશાહોના જીવન ચરિત્રો).

(૫૪) જુઓ પૃ.૧૨૮ ઉપર ગોઠવેલી તેમની નામાવળી.

(૫૫) કડફ્સીઝ બીજાનો મુલક કદાચ આ માટ સુધીજ થયો હશે. અને મથુરા સર કરી શકાયુ નહીં હોય; અથવા મથુરા ચડાઈ લઈ જતા વચ્ચે રસ્તામાજ તે મરણ પામ્યો હશે (વળી જુઓ નીચે ટી. ન. ૫૬; તથા કડફ્સીઝ બીજાનુ વૃત્તાત).

(૫૬) કદાચ તે સમયે, મથુરા શહેરનો વિસ્તારજ કાં એવડો મોટો ન બન્યો હોય કે, આ ૧૪ માઇલ અતરે આવેલ માટ ગામ, તે મથુરા શહેરનું એક પરૂ બની રહ્યુ હોય? પરતુ તેમ બનવા યોગ્ય નથી તે માટે આગળ ઉપર કનિષ્ક પહેલાનું વૃત્તાત જુઓ.

મૂર્તિ[૫૭] રાજા કનિષ્કની સાથેની પણ તેજ પ્રદેશમાથી મળી આવી છે. એટલે સાર એ થયો કે મથુરાના તથા તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર કડફસીઝ બીજાનો અમલ શરૂ તો થઈ ગયો જ હતો વળી કનિષ્ક પહેલાની ગાદિનું સ્થાન પણ તેજ પ્રદેશ છે. એટલે તે બેની વચ્ચે-કડફસીઝ બીજો અને કનિષ્ક પહેલો તે બેની વચ્ચે-સમયનું કોઇ અંતર સંભવિત નથી. કેમકે સાધારણ રીતે એવો નિયમ હોય છે કે (૧) એકજ પ્રદેશ ઉપર એકજ વંશી રાજાઓનો રાજ્ય અમલ હોય તો તે બેની વચ્ચે (કારણ કે કડફસીઝ બીજાની અને કનિષ્કની એમ બન્નેની મૂર્તિઓ એકજ ગામ-પ્રદેશમાથી મળી આવી છે) કાંઈ પણ સમયનું અંતર હોઈ શકે નહીં, સિવાય કે તે બે રાજાની વચ્ચે તેજ પ્રદેશમા કોઇ નવીન પ્રકારની રાજ્યક્રાંતિ થવા પામી હોય તોજ, પરંતુ તેમ બનવા પામ્યું હોય એમ દેખાતું નથી, કેમકે જો કોઈ પ્રકારની રાજ્યક્રાંતિ થવા પામી હોત તો રાજતરંગિણિકાર પોતાના દેશ પુરતી હકીકત તો જરૂર લખી કાઢત જ. એટલે બહુ તો આપણે તેટલા સમય માટે ઈન્ટરરેગનમ[૫૮] (Inter-regnum) અથવા અંધાધુની જેવુ બન્યું હોવાનું ફક્ત માની લેવું રહે. પરંતુ તેમ પણ બન્યુ હોવાના જ્યા સુધી કોઈ પુરાવા આપણને ન જ મળે ત્યા સુધી તેની કલ્પના કરી લેવી તે પણ ધોરી માર્ગનો ત્યાગ કરી અપવાદ માર્ગ ઉપર ઉતરી પડયા બરાબર ગણાશે અથવા (૨) તે બેની વચ્ચે ત્યારેજ અંતર હોઈ શકે, કે તે બન્ને રાજાઓ ભિન્નભિન્ન વંશના હોય છતાંયે જો એકજ પ્રદેશ ઉપર હકુમત ભોગવનાર થયા હોય તોજ. પરંતુ અહીં તો નિશંકપણે સિદ્ધ થયેલી જ બિના છે કે, કડફસીઝ બીજો અને કનિષ્ક પહેલો, તે બન્ને એકજ વંશના છે એટલે સર્વ પરિસ્થિતિને વિચારમા લેતા, એકજ નિર્ણય કરવો રહે છે કે કડફસીઝ બીજા પછી તુરતજ કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યાભિષેક થયો હોવો જોઇએ. સર્વ દલીલનો સાર એ થયો કે કુશાન વંશના પ્રથમના બે સરદારોનો સમય નીચે પ્રમાણે ઠરાવવો યોગ્ય છે

(૧) કડફસીઝ બીજાનું રાજ્ય ૩૨ વર્ષનું ગણતા ઇ સ. ૭૧ થી ૧૦૩ સુધી અને (૨) કડફસીઝ પહેલાનું રાજ્ય ૪૦ વર્ષનું ગણતા ઇ સ ૩૧ થી ૭૧ સુધી[૫૯].

હવે બીજા વિભાગની વિચારણા કરીએ -કનિષ્ક પહેલો, તેના નામના જે અનેક શિલાલેખમા આંક સંખ્યા જણાવવામા આવી છે તે માહેના સારનાથવાળામા ૩, મથુરામા ૯, માણિક્યાલમા ૧૮, અને આરામા ૪૧ની સાલના આંક કોતરાયલા છે જ્યારે વાસિષ્કના શિલાલેખમાના ઈસાપુરમા ૨૪, સાચીમા ૨૮ (?) અને મથુરામા ૨૯ના આંક નજરે પડે છે. એટલે કનિષ્કને લગતો મોટામા મોટો આંક ૪૧ નો છે ત્યાસુધી તો તેનુ રાજ્ય લબાયુ હતું એમ માની શકાય પરંતુ વાસિષ્ક માટેની નાનામા નાની સંખ્યા જે ૨૪ ની છે તેના લખાણમા પણ પોતે મહારાજાધિરાજનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી લીધાનુ જણાય છે એટલે એમ માની શકાય છે કે, તેનું રાજ્ય કમમાંકમ ૨૪મા શરૂ થઇ ગયેલુ હોવુ જ જોઇએ; વળી તેમના શકનો આરંભ કનિષ્ક પહેલાથીજ થયાનો ગણાય છે તેટલા માટે કનિષ્ક પહેલાના રાજ્યની અંદાજી સાલ આપણે ૧ થી ૨૩ સુધીની ઠરાવવી રહે છે.તથા ઉપરમાં આરાના લેખની જે ૪૧ ની સાલ જણાવી છે, તે કનિષ્ક બીજાની હોવાની ઠરાવવી પડશે તેમજ વાસિષ્કનો

(૫૭) આ ઉપરથી ચષ્ટણ પોતે, કુશાનવંશી રાજાઓ સાથે જોડાયેલ હતો એમ સિદ્ધ થયુ તે સમયે તેનો દરજ્જો શું ગણાનો હતો તે માટે આ ખંડમા આગળ ઉપર ત્રીજા પરિચ્છેદે જુઓ.

(૫૮) આ શબ્દના અર્થ તથા તેવા બનાવ ક્યારે બન્યા હતા તેના દૃષ્ટાંતો માટે આ પુસ્તક પૃ. ૧૬ જુઓ.

(૫૯) J I H Q Vol xii Prof. Sten Konow pp 29 —Kujula Kadphesis must have been a young man in A. D 45=જ. ઈ. હિ કવૉ. પુ ૧૨, પ્રો. સ્ટેન કોનાઉ પૃ. ૨૯—ઈ સ ૪૫મા કુજુલ કડફસીઝ યુવાવસ્થામા હોવો જોઇએ (મારૂ ટીપ્પણ-જોકે તેનો જન્મ તેમણે ઇ. સ. ૧૫થી કાંઇક વહેલો ગણીને આ ૪૫ની સાલ ગણી છે).

સમય ૨૪ થી ૨૯ સુધીના[60] ૭ વર્ષનો ઠરાવવો પડશે આ પ્રમાણે ન ૩જા અને ન ૪થા રાજાઓનો સમય નક્કી થઈ ગયો કહેવાશે

હવે આગળ ચલાવીએ તેમા હુવિષ્કના શિલાલેખમાહેલા મથુરામા ૩૩, વર્ડકમા ૫૧ અને મથુરામાં ૬૦ એ પ્રમાણે ત્રણ આક સખ્યા મળી આવે છે તેમાથી છેલ્લા બે મહારાજાધિરાજની ઉપાધિ સાથેના છે અને પ્રથમનો ૩૩ વાળો આક, સાદા નામ સાથેનો[61] છે એટલે તે હિસાબે વાસિષ્કની ૨૯ની સાલ પછીથી માડીને ૩૩ સુધીતો હુવિષ્કને સાદા સરદાર તરીકેજ ઓળખવો પડશે અને ૫૧ થી ૬૦ સુધીના વર્ષો માટે, મહારાજાધિરાજની પદવીવાળો એટલે ગાદીપતિ તરીકે માન્ય રાખવો પડશે પરતુ ૩૩ થી ૫૧ વચ્ચેના કયા વર્ષે તેને ગાદી પ્રાપ્ત થઈ હતી તે તો ન જ કહી શકાય, પણ સાથે સાથે જ્યારે કનિષ્ક બીજા માટેનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આગના શિલાલેખમા ૪૧ અને મથુરામા ૬૦ ના આક સાથે મહારાજાધિરાજની પદવી યુક્ત તેને નિહાળીએ છીએ એટલે એમ સાર આપણે કદાચ દોરી શકીએ કે, હુવિષ્કની મહારાજાધિરાજ તરીકેની પદવીનો અધિકાર, કમમા કમ ૪૦ ની સાલમાં કનિષ્ક બીજાએ લઈ લીધો હોવો જોઈએ[62] જેથી હુવિષ્કનો તે પદવીનો કાળ ૪૦ થી ૬૦ સુધીનો ગણાશે અને સાદા પદવીધારક તરીકેનો તેનો સમય ૨૯ થી ૪૦ સુધીનો લેખાશે તેમજ કનિષ્ક બીજાની સાલ પણ ૪૦ થી ૬૦ સુધીની તો નક્કી જ થઈ ચૂકી કહેવાય. છતા તેનાથી વિશેષ કયા સમય સુધી ગણી શકાય તે વિચારવુ રહે છે. તેનુ જીવન વૃત્તાત લખતી વખતે જોઈ શકાશે કે તેનું રાજ્ય લગભગ ૯૫ સુધી ચાલ્યુ હતું એમ માનવાને કારણ મળે છે કેમકે તેનો પુત્ર વાસુદેવ જે તેની પછી તુરત જ ગાદીએ બેઠો છે તેના નામનો એક શિલાલેખ મથુરામાથી ૯૮ ની સાલનો મળી આવ્યો છે વળી આ લેખ તેણે ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વર્ષના જ ગાળામા કોતરાવ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે, એટલે તેનો રાજ્યાભિષેક ૯૮ ની પહેલા પાચેક વર્ષે જો થયો હતો એમ ગણીએ તો તેની સાલ ૯૩ ની મૂકવી પડશે અને તેનુ રાજ્ય ૩૮ વર્ષ લગભગ ચાલ્યુ છે એમ ઘણાખરા વિદ્વાનોની માન્યતા થયેલી છે જેથી કરીને આ બાપદીકરાનો—કનિષ્ક બીજો અને વાસુદેવનો—સમય આસાનીથી આપણે ઠરાવી શકીશુ કે કનિષ્ક બીજાએ ૪૦ થી ૯૩ = ૫૩ વર્ષ અને વાસુદેવે ૯૩ થી ૧૩૧=૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવુ જોઇએ. તે બાદ કોણે, કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે કાંઈ જણાયુ નથી પણ તેવા રાજાઓની સખ્યા ઉપર પૃ ૧૨૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ૭ કે ૮ની છે.વળી આ કુશાનવશી રાજાઓની પાસેથી ઉત્તર હિંદનું રાજ્ય ગુપ્તવશી રાજાઓએ જીતી લીધાનુ સાબિત થયુ છે જો કે આ ગુપ્તવશના આદિ પુરૂષે, કયારે તેમની પાસેથી રાજ્ય લઈ લીધુ તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી, પરતુ તે ગુપ્ત રાજાઓનો સમય લગભગ ઈ સ. ૨૭૫ થી ૨૯૦ સુધીમા આરભ થતો ગણાય છે એટલે આપણે સહીસલામતીની ખાતર કુશાનવશનો અંત લગભગ ૨૮૦ મા આવ્યાનુ લેખીશુ અને ઇ. સ. ૨૮૦ = કુશાન સવત.

(૬૦) એક શિલાલેખને લઈને આ સમય બાબત કાઇક શંકા ઉભી થાય છે ખરી, પણ તે વજનદાર લાગતી નથી તે માટે જુઓ નીચેનું ટી. ન. ૬૧

(૬૧) કહેવાય છે (૧) કે, તેના (હુવિષ્કના) નામનો મહારાજાધિરાજની પદવી સાથેનો ૨૮ આક (૨)નો શિલાલેખ મળી આવેલ છે પરતુ તેમ બનવા યોગ્ય નથી, કેમકે મથુરાના ૨૯ આકવાળા શિલાલેખમા (ઉપર જુઓ) વસિષ્કના નામ સાથે મહારાજાધિરાજની ઉપાધિ કોતરાયલી સ્પષ્ટપણે નજરે પડે છે. એટલે તે વિશેષ માનનીય ગણવી રહે છે.

(૬૨) અત્યાર સુધી આખાયે પ્રદેશ ઉપર એકજ વ્યક્તિની અને તે પણ મહારાજાધિરાજ તરીકેની આણ ચાલી રહી હતી. જયારે આ સમયથી પ્રદેશની વહેચણી કરી નાખી, બન્ને ઉપર બે જુદી જુદી વ્યક્તિની આણ ઠરાવાઈ હતી. એટલે ભલે પદવીની દૃષ્ટિએ હુવિષ્ક, હજુ પણ મહારાજાધિરાજ કહેવાતો, પણ પ્રદેશની દૃષ્ટિએ તેનો રાજ્ય વિસ્તાર કમી થઇ ગયો હોવાથી અને મૂળ ગાદીપતિ રાજા કનિષ્ક બીજાને જ ગણાતો હોવાથી, રાજા હુવિષ્ક પાસેથી તે પ્રકારનો અધિકાર લઈ લેવાયો હતો એવા શબ્દો મારે વાપરવા પડયા છે.

૧૭૭ થશે, જેથી કરીને વાસુદેવ પછીના સાત કે આઠ રાજાઓનો રાજ્યકાળ એકંદરે ૧૩૧ થી ૧૭૭ સુધીના ૪૬ વર્ષનો ગણવો રહે છે

આ પ્રમાણે બન્ને વિભાગોનો સમય વિચારી લીધા પછી, આખા કુશાનવંશને આપણે નીચે પ્રમાણે મળંગ ગોઠવીને લખી શકીશુ

	ઇ.સ.		ઇ સ	વર્ષ	કુશાન સંવત		
(૧) કડફ્સીઝ પહેલો[૬૩]	૩૧	થી	૭૧	૪૦	–		–
(૨) કડફસીઝ બીજો	૭૧	–	૧૦૩	૩૨	–		–
(૩) કનિષ્ક પહેલો	૧૦૩	–	૧૨૬	૨૩	૧	થી	૨૩
(૪) વાસિષ્ક	૧૨૬	–	૧૩૨	૬	૨૩	–	૨૯
(૫) હુવિષ્ક[૬૫]							
સાદો રાજકર્તા	૧૩૨	–	૧૪૩	૧૧[૬૪]	૨૯	–	૪૦
મહારાજાધિરાજ	૧૪૩	–	૧૬૩=૨૦		૪૦	–	૬૦
(૬) કનિષ્ક બીજો	૧૩૨	–	૧૪૩=૧૧[૬૬]				
	૧૪૩	–	૧૯૬	૫૩	૪૦	–	૯૩
(૭) વાસુદેવ	૧૯૬	–	૨૩૪	૩૮	૯૩	–	૧૩૧
(૮ થી ૧૪) સાત રાજાઓ	૨૩૪	–	૨૮૦	૪૬	૧૩૧	–	૧૭૭
				૨૪૯			

એટલે કે આખો કુશાનવંશ આશરે ૨૪૯ વર્ષ ચાલ્યો છે અને તેમા એકંદરે ચૌદેક રાજાઓ થયા છે તથા ૪૦ થી ૬૦ સુધીના ૨૦ વર્ષમા બે રાજાઓ મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવાયા છે

કુશાન પ્રજામાં કોનો કોનો સમાવેશ થતો હતો

સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જ્યારે નેપાળની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે ત્યાથી જ તિબેટ દેશમા ઉતરીને તે જીતી લીધો હતો તથા પોતાના એક પુત્રને ત્યા શાસક તરીકે નીમ્યો હતો વળી ત્યાથી પાછા ફરતા ખોટાનને જીતી લઈ, તિબેટના જ શાસકને તે પ્રાંત સુપ્રત કર્યો હતો અને ત્યાંથી આગળ વધી કાશ્મિર દેશ કબજે કરી,[૬૭] ત્યા પણ પોતાના પુત્ર જાલૌકને નીમ્યો હતો આ સર્વ હકીકત પુ ૨ મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું રાજ્યવૃત્તાંત લખતાં આપણે જણાવી ગયા છીએ એટલે તે બન્ને ઠેકાણા, મૌર્યપ્રજા–સંવ્રિજિ લિચ્છવી–નામની ક્ષત્રિય વર્ગની પ્રજાના નિવાસસ્થાન બનવા પામ્યા હતા હિંદમાની આર્ય પ્રજાનુ મરણ, હિન્દની બહારના પ્રદેશમા જો કોઈ પણ સમયે થવા પામ્યુ હોય તો આ પ્રથમમા પ્રથમ સમય

(૬૩) કડફ્સીઝ પહેલાના ૪૦ અને બીજાના ૩૨ વર્ષ અહીં ગણ્યા છે પણ પહેલાના ૩૨ અને બીજાના ૪૦ એમ પણ ગણી શકાશે કયુ સાચુ છે તેની ચર્ચા કડફ્સીઝ બીજાના વૃત્તાંતે કરવામા આવી છે

(૬૪) આ અગીઆર વર્ષ સુધી કોની આણ વર્તી રહી હતી (કોણ મહારાજાધિરાજ તરીકે હતુ) તે માટે જુઓ નીચેની ટીકા નં ૬૫

(૬૫) રાજા હુવિષ્કના આ અગિયાર વર્ષમા રાજા કનિષ્કનું પદ કયા સ્થાને ગણી શકાય તે માટે તેના વૃત્તાંતે જુઓ.

(૬૬) નં ૫ અને નં ૬ વાળા બન્ને રાજાઓ ૧૪૩થી ૧૬૩ સુધી કેમ મહારાજાધિરાજ પદ ભોગવી રહ્યા હતા, તથા રાજતરંગિણિકારે જુષ્કનું નામ જે જણાવ્યું છે તેનુ શું થયું હતુ, તે બન્ને મુદ્દા હુવિષ્કના જીવનચરિત્ર લખતી વખતે સમજાવ્યા છે તે ત્યા જોવુ

(૬૭) આ વખતે કાશ્મિર દેશમા મ્લેચ્છ પ્રજા હતી એમ રાજતરંગિણિકારનુ કહેવું થયુ છે (જુઓ તેનુ પુ. ૧ શ્લોક ૧૦૭, જેનો ઉતારો આપણે પુ. ૨ પૃ. ૪૯૩મા લીધો છે) તે શબ્દો આ પ્રમાણે છે. As the countries

કહી શકાશે. જો કે એક ઇતિહાસકારનું માનવું એમ થાય છે કે,[૬૮] The connection of Asoka with the ancient Khotan kingdom, appears to have been close It is said that Asoka had banished some nobles of Taxilla to the north of the Himalayas as a punishment for their complicity in the wrongful blinding of Kunala. One of the nobles was elected king who reigned till he was defeated by a Chinese rival=પ્રાચીન સમયે ખોટાન રાજ્યની સાથે અશોકનો સબંધ બહુ ઘાડો હોવાનું જણાય છે[૬૯] કુણાલને ખોટી રીતે આંધળો બનાવવાના કાવત્રામાં સામેલ થવાની શિક્ષા તરીકે, તક્ષિલાના કેટલાક અમીરોને હિમાલયની ઉત્તરે અશોકે કાઢી મૂકયા હતા એમ કહેવાય છે. તે અમીરોમાનો એક રાજ્યપદે આવ્યો હતો; અને ચીનાઈ હરીફે હરાવ્યો ત્યા સુધી તેનું રાજ્ય ચાલ્યું હતું." આ વિદ્વાન લેખકના કથન કરતા આપણું મતવ્ય ભલે ઘણી બાબતમા જુદુ પડે છે, પણ અત્ર જે બતાવવાનુ છે તે, પ્રિયદર્શિનના સમય સબંધી છે તથા ચિનાઇ હરિફે તે સરદારને[૭૦] હરાવ્યો હતો તે સંબધી ખ્યાલમાં રાખવા પૂરતુંજ છે. કેમકે અશોકના સબંધને બદલે પ્રિયદર્શિનનો સબધ હોવાનું આપણે હવે સાબિત કરી ચૂકયા છીએ એટલે તેમણે તો અશોકનો પુત્ર ત્યાં કેવી રીતે જવા પામ્યો હોય તે હકીકતનો મેળ કાઢી બતાવવા, કદાચ કુણાલની વાત જોડી કાઢી હોય એમ પણ સમજી શકાય છે. કેમકે કુણાલનું અંધત્વ પામવું તે તો અવતિમા જ બન્યુ હતુ અને તે ત્યાંનોજ સૂબો નીમાયો હતો. એટલે તેને આધળો કરવામા જો કોઈ ગુન્હેગારો બન્યા હોય તો તેઓ અવતિમાનાજ હોઈ શકે, નહીં કે તક્ષિલાના; તેમ કુણાલે કોઈ દિવસ તક્ષિલાનુ કે પજાબનુ મોં સુદ્ધાત જોયું હોય એમ ઈતિહાસમા કયાય પ્રમાણ પણ મળતું નથી જેથી તક્ષિલાના માણસોને તિબેટ કે ખોટાનમા વસવાની ફરજ પડી હોય તે કલ્પિત બનાવ દીસે છે અત્યારે આપણો મુદ્દો અમુક સંયોગની સત્યતા પૂરવાર કરવાની નથી પણ એટલું જ જણાવવુ રહે છે કે, પ્રિયદર્શિનના સમયે હિંદી પ્રજા ખોટાનમા[૭૧] જવા પામી હતી. તે બાદ થોડા સમયે, ચીન તરફની[૭૨] યુ-ચી નામે ઓળખાતી પ્રજાના

---

were overrun by the Malechchas etc=તે પ્રદેશ ઉપર મ્લેચ્છ લોકો પથરાઇને પડયા હતા. [મારૂ ટીપ્પણ—મ્લેચ્છનો અર્થ, આર્યની સસ્કૃતિથી ભિન્ન સસ્કૃતિનો માણસ થાય છે (વળી વિશેષ ખુલાસા માટે તથા યવન શબ્દને જવન સાથે જે ભેળવી નખાય છે તે કેવી ભૂલ કહેવાય, તે બન્નેની હકીકત માટે પુ. ૩, પૃ ૧૪૬ ટી ન. ૧ તેમજ તે પુસ્તકે પૃ ૧૪૮નું લખાણ જુઓ) એટલે રાજતરંગિણિકારનો મ્લેચ્છ કહેવાનો અર્થ યવનપ્રજા તરીકે લેવો આ યવન (Greek) તથા યોન (Bactrians) પ્રજાની સસ્કૃતિ, આ સમયે આર્ય પ્રજાથી ભિન્ન પડી ગઇ હતી; જ્યારે તુર્કસ્તાન (મધ્યએશિયા) અને ખોટાન પ્રજાની ખાસિયત આર્યસસ્કૃતિને અનુસરતી હતી તેથી રાજતરગિણિકારે તેમને આર્યમા ગણી છે આ કુશાનવશી પ્રજા અત્યારની દષ્ટિએ ભલે હિંદ બહારની પ્રજા તરીકે—આપણને અનાર્ય જણાતી હશે, પરંતુ તે પ્રજા આર્યસસ્કૃતિને ભજનારી હતી અને તેથીજ આ પ્રજાનો (તથા ચષ્ઠણ ક્ષત્રપવાળા પણ તેજ પ્રજાનો અશ હોવાથી) ધર્મ પણ આર્યસસ્કૃતિ પ્રમાણે હતો એમ કહેવાય: જે વિષય આ પ્રકરણે આગળ ઉપર આપણે ચર્ચવાના છીએ.]

(૬૮) જુઓ હિં હિ (મજમુદાર કૃત) પૃ. ૫૩૦

(૬૯) સરખાવો નાચેની ટી. ન. ૭૧

(૭૦) કદાચ કાશ્મિરપતિ રાજા જાલૌકના પુત્ર દામોદરને કે તેના વશમાના કોઈકને આ ચિનાઇ સરદારે હરાવીને રાજ્ય હસ્તગત કરી લીધુ હતુ એમ આ કથનમાથી ગર્ભિત સૂચના મળે છે (વળી જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૭૧નુ લખાણ).

(૭૧) સરખાવો ઉપરની ટી. ન. ૬૯

(૭૨) સરખાવો ઉપરની ટી. ન. ૭૦; પુ ૩મા આપણે જણાવ્યુ છે કે, (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૪૨) થોડો ભાગ જે પૂર્વ તરફ વધ્યે જતો હતો, તેમને ચીનના પૂર્વ કિનારાનો દરિયો આડો આવતા, પાછા પશ્ચિમ તરફ તેઓ હડસેલાયા હતા અને તિબેટ તથા ખોટાનમા વસી રહેલી પ્રજા સાથે તેઓ અથડામણમા આવ્યા હતા તેમાથી આ યુ-ચી પ્રજાનો ઉદ્દભવ થયો હશે એમ સમજાય છે.

ટોળા આ ખોટાનમા ઉભરાઈ આવ્યા હતા અને તેમણે તિબેટ તથા ખોટાનના ઉપર રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું હતું એટલે કે, આ મુલકની પ્રજામા નીચે પ્રમાણે મિશ્રણ–ખીચડો થવા પામ્યો હતો (૧) ચીનની યુ–ચી (૨) ખોટાનની (૩) અને મધ્ય એશિયામાની કડફસીઝવાલી અસલની તુષારપ્રજા[૭૩] (૪) હિંદમાથી આવીને વસેલી લિચ્છવી ક્ષત્રિયોવાળી તથા (૫) કાશ્મિરના મ્લેચ્છો[૭૪], જેને કેટલાકોએ ભૂલથી જવન[૭૫] નામ આપ્યુ છે. આ પ્રમાણે પાચ જાતની પ્રજા કહો, કે તેઓના દરેકના પ્રદેશને સ્થાનનું નામ આપી પાચ સંસ્થાનની પ્રજા તરીકે તેમને ઓળખાવો, તે સર્વ હકીકત સમજવી આ પાચે પ્રજાને, ન ૩ વાળી તુષારપ્રજાના તે સમયના એક કડફસીઝ નામના યુવાન સરદારે, સગઠિત કરીને રાજહકુમત પોતાના હાથમાં લીધી અને પોતે તે સર્વ મુલકનો સ્વામી બન્યો[૭૬] આ ઉપરથી સમજાશે કે કડફસીઝના રાજદ્વારી ઝડા નીચે એકત્રિત થયેલ પ્રજામા મુખ્યત્વે કરીને આર્યત્વજ હતું (જ્યારે મ્લેચ્છોના અંશ જેટલુ માત્ર અનાર્યત્વ હતું.[૭૭]) બાકી pre-historic સમયની દૃષ્ટિએ–જમ્બૂદ્વીપ અને શાકદ્વીપના હિસાબે તો–સર્વ પ્રજા જમ્બૂદ્વીપવાસી હોવાથી તે સઘળી પ્રજાને આર્યજ લેખવી રહેશે.

એક રીતે કહીએ તો, કડફસીઝ પહેલાએ હિંદની ભૂમિ ઉપર રાજ્ય કર્યુંજ નથી, એમ કહી શકાય તેમ છે, અને તેથી તેનું નામ હિંદી ઇતિહાસમાં આપણે દાખલ કરી નથી શકતા. છતાં તેના માટે જે કાંઈ બે શબ્દો લખવા અત્રે પ્રેરાયા છીએ તે માટે નીચેનાં બે કારણો છે (૧) તે વંશનો તે આદિ પુરુષ હતો તેથી (૨) તેમજ તેના સિક્કા હિંદની ભૂમિ માહેલા એવા પજાબમાથી મળી આવતા દેખાયા છે તેથી. આ બન્ને મુદ્દા હવે જરાક વિસ્તારથી જોઇએ.

કડફસીઝ પહેલાનો કુશાનવંશ સાથે સંબંધ

આ કુશાનવંશી પ્રજા જેમ હિંદની ઉત્તરે આવેલ હિમાલયની પેલીપારથી ઉતરી આવેલ છે, તેમજ તોરમાણ અને મિહિરકુલ નામે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયેલ સરદારોવાળી હૂણપ્રજા, પણ હિમાલયની પેલી પારથી ઉતરી આવેલ છે. વળી પહાડી પ્રદેશમા જન્મેલ હોવાથી કુદરતી રીતેજ હૂણપ્રજાના શરીરનો રંગ સફેદ હોવાથી તેમને ઇતિહાસમા The whites=સફેદહૂણ

(૭૩) પૃ. ૧૨૬ ઉપર ટી ન. ૩૨ મા ટાકેલું હિં હિ પૃ. ૬૪૯નું અવતરણ જુઓ

(૭૪) અહીં રહેલા મ્લેચ્છોને તો જાલૌકે હાકી કાઢયા હતા પણ જે મ્લેચ્છોનો કેટલોક ભાગ, પાસેના બેક્ટ્રીઆમા વસી રહ્યો હતો, તેમના સસર્ગમા રહીને જે પ્રજા હવે કાશ્મિરમા આવતી જતી થઈ રહી હતી તેને પણ મ્લેચ્છો તરીકે ઓળખાવી શકાય, માટે અહીં તે શબ્દ વાપર્યો છે

(૭૫) હિં. હિ. પૃ ૫૦૫:—The word Javana (applied to Turks or Mohomedans) is often wrongly confounded by scholars with Yavan (The Greeks) જુઓ પુ. ૩, પૃ. ૧૪૬ ટી ન ૧મા સ્પષ્ટીકરણ

[મારૂ ટીપ્પણ–ઉપરમા જે યવન, તુર્ક કે મેહોમદન લખ્યું છે તે ભૂલભરેલું છે કેમકે મુસ્લીમ ધર્મની ઉત્પત્તિજ ઇ. સ ૬૧૧મા થઇ છે એટલે તેમનુ અસ્તિત્વ ઈ. સ. પૂ. ની કે ઇ સ ની સદીમા સભવિતજ ક્યા છે! છતા પાછળથી યવન અને જવન શબ્દ ગણાવીને કામ લીધે રખાયું સમજાય છે.

પુ. ૨, પૃ ૬૨, તથા તેના ટી ન. ૫૪મા એવો ઇશારો મે કર્યો છે કે, અરબસ્તાનમા પણ જૈનધર્મી રાજાનું રાજ્ય હતુ (જુઓ ગર્દભીલ વિક્રમચરિત્રનું વૃત્તાત પૃ. ૫૧ તથા ટી. ન. ૯૦ની હકીકત) તે વાચી ઘણાઓને વિસ્મય પામવાનુ થાય છે. પણ જ્યારે હવે ગર્દભીલવશીની હકીકત તેઓ જાણી ચૂકયા છે તથા તુષાર પ્રજામાના કુશાનવશી રાજાઓ આર્ય હતા અને તેમા પણ મુખ્યત્વે તેઓ જૈનધર્મી હતા, એવું સાબિત થતુ તેઓ જુએ છે, ત્યારે તેમનુ આશ્ચર્ય ઓસરી જતુ જણાશે.]

(૭૬) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૨૯

(૭૭) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૭૫ તેમા પણ ખાસ કરીને મારા ટીપ્પણમાની હકીકત; એટલે આ કથનની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવી જશે.

તરીકે ઓળખવામા આવે છે કુશાનપ્રજાના શરીર કેવા રંગનાં હતાં તે જોકે કયાંય વર્ણવાયું જણાતું નથી; છતાં માની લ્યો કે તેઓ પાર્વતીય અને અતિ ઠંડા મુલકમાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા હોવાથી રગે સફેદ હતી. આ પ્રમાણેની સામ્યતાને લીધે, અને અન્ય પરદેશી પ્રજા પેઠે આમની પણ આપણને બહુ માહિતી નહીં હોવાને લીધે, એક વખત એવી માન્યતા થઈ પડી હતી કે આ બન્ને પ્રજાઓ એકજ શાખાના ફણગારૂપે હશે અથવા વધારે નહીં તો, એકમેકના અતિઘાટા સબધવાળી હશે. છતાં હવે વિશેષ ઉંડાણમા ઉતરવાના જેમ જેમ પ્રસગો વધતા જાય છે, તેમ તેમ ખાત્રી થતી જાય છે કે તેઓને બહુ લાગતુ વળગતું નહીંજ હોય કેમકે હૂણપ્રજાનાં ચહેરા અને ખાસિયત વિશે, કેટલીક માહિતી આપણે પુ. ૩ પૃ ૩૯૦ ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ તેની સાથે આ કુશાનવંશી સરદારોના જે સિક્કાચિત્રો આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે તેમની સરખામણી કરીશું તો વિશેષત: એજ અનુમાન ઉપર જવાશે, કે તે બન્ને પ્રજાના ચહેરાની સામ્યતામાં લેશ પણ અંશ દેખાતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે સ્થિતિ માલૂમ પડે છે, ત્યારે પાછો પ્રશ્ન એજ આવી ઉભો રહે છે કે, આ કુશાન પ્રજા છે કોણ?

જે પાચ પ્રજાની સરદારી આ કુશાન સરદારે ઉપાડી લીધી હતી, તેનું આછુ રેખાચિત્ર આગલા પારિગ્રાફમા આપણે દોરી બતાવ્યું છે. તેમા એકેનું નામ કુશાન માલૂમ પડતુ નથી. છતા ઇતિહાસકારોએ તો તેમને કુશાનવશના નામથીજ ઓળખાવ્યે રાખ્યો છે. તેમજ શા માટે તેમ કરવામા આવ્યું છે તેનુ કારણ કયાંય બતાવવામા આવ્યુ હોય એવુ મારા ખ્યાલમાં નથી. જે કાંઈ અનુમાન કોઈ કોઈ તરફથી બતાવાયુ છે તે એટલુંજ કે, આ પ્રજાનું નામજ કુશાન પ્રજા હતુ. વાસ્તવિક રીતે તે કારણ સભવિત લાગતું નથી. કેમકે જો તેવુ હોત તો વિદ્વાનો તેવો આધાર બનાવવાને ચૂકત નહી. એટલે માનવુ રહે છે કે, તે વાતનો મેળ ઉતારવાનેજ તેમણે કલ્પી લીધેલ સંભવે છે.

મારી તપાસમાં તે નીચે પ્રમાણે સમજાય છે. મથુરા પાસેના માટ ગામમાંથી વેમ ઉર્ફે કડફ્સીઝ બીજાની સિંહાસન સ્થિત એક મૂર્તિ મળી આવી છે. તેમાં " महाराज राजातिराज देवपुत्र कुषाण–पुत्र शाहिवेम " એવા શબ્દો કોતરાયલ દેખાય છે એટલે કે તે પોતાને કુશાણપુત્ર તરીકે ઓળખાવી રહેલ છે તેનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે તે કુશાણ પ્રજામાંનો હતો. પરતુ સ્પષ્ટપણે એજ અર્થ થઈ શકે છે કે, તેના પિતાનું નામજ કુશાણ હતું, કે જેને આપણે કડફ્સીઝ પહેલા તરીકે વિશેષપણે ઓળખી રહ્યા છીએ. અને જો તેનું નામજ કુશાણ ઠરે છે તથા તે વશનો તે આદિ પુરૂષ છે, તો પછી તેના નામ ઉપરથીજ તેના વશનું નામ "કુશાણવશ" પાડવામાં આવ્યું હતું એમ માનવા માટે કાંઈ શકા ઉઠાવવા જેવુ રહેતું નથી. એટલે કે કુશાન તે વ્યક્તિગત નામ છે પણ પ્રજાનું નામ નથી. તે પ્રજાનું નામ તો અન્યજ હોવા સભવ છે, જેને આપણે ઉપરના પારિગ્રાફમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલ તો તુષાર નામથીજ ઓળખતા રહીશુ વળી આ પ્રમાણે બનતું આવ્યાના ઇતિહાસમાં અનેક દૃષ્ટાંતો પણ મોજુદ પડયાં છે. જેમકે, શિશુનાગ રાજા ઉપરથી શિશુનાગવશ, નંદરાજા ઉપરથી નદવશ, ગર્દભીલ્લ રાજા ઉપરથી ગર્દભીલવશ ઇ. ઇ કહેવાયા છે અલબત્ત પ્રજા ઉપરથી ઓળખાતા વશોનાં દૃષ્ટાંતો પણ ઇતિહાસમાં અનેક નજરે પડે છેજ જેવા કે, ચાવડાવશ, ગોરીવશ, મોગલવશ ઇ ઇ. ઉપરની ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, આ કુશાનવશનું નામ તેના આદિ પુરૂષના નામ ઉપરથી પડયુ છે જ્યારે તે પ્રજા તો તુષાર કે તેવા કોઈ અન્ય નામની જાતિ હોવા સભવે છે. આ કથનને સર કનિંગહામ જેવા વિદ્વાનના ઉદ્‍ગારોથી પુષ્ટિ મળતી દેખાય છે. તેમણે જણાવ્યા પ્રમાણે[૭૮], કડફ્સીઝના સિક્કામાં " કુજુલ કડફ્સીઝ " એવા શબ્દો છે આમાનો કુજુલ શબ્દ[૭૯] ખરોષ્ટી

(૭૮) જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૧૨૦ ઉપર સિક્કાઓમા આક નં. ૮૫નુ વર્ણન.

(૭૯) જુઓ જ. ઈ. હિ. કવૅા. પુ. ૧૨ પૃ. ૨૭

ભાષાનો છે અને તેનો સમાર્થી શબ્દ, ગ્રીક ભાષામા Kozolo=ક્ષત્રપ એવો થાય છે એટલે કે કડફસીઝ તો કોઈક રાજાનો એક સરદાર યા ક્ષત્રપ અથવા આપણી હિંદી ભાષામા કહો તો સુબો જ માત્ર હતો એવુ ઠરે છે. આ બાબતની ખાત્રી, એક બાજુથી તેણે પાચ પ્રજાની સરદારી લીધી હતી, એ હકીકત ઉપરથી જેમ આપણને મળતી જાય છે તેમ આગળ ઉપર વેમ-કડફસીઝ બીજાનુ વૃત્તાત લખતા અન્ય હકીકત ઉપરથી પણ મળી રહે છે વળી આ કુશાન કડફસીઝ જ્યારે ખોટાન અને તિબેટ તરફથી ઉતરી આવેલ છે ત્યારે માનવુ રહે છે કે તે પોતે આ પ્રદેશના કોઈ જબરજસ્ત ચીનાઈ શહેનશાહનો જ[૮૦] સુબો પણ કદાચ હોય

હવે બીજુ કારણ, જે તેના સિક્કા પજાબમાથી મળી આવવાની સભાવના છે તે વિશેની તપાસ કરીએ—હજુ ચોક્કસ થતું નથી કે, તેનો અમલ તે પજાબ ઉપર જામ્યો હતો કે કેમ ? જો કે ત્યાથી સિક્કાઓ મળી આવતા જાય છે, છતા તેથી કરીને નક્કી પણે તો ન જ કહી શકાય કે તે પ્રાત તેની હકુમત તળે ખરેખર આવ્યો જ હતો કેમકે, તેના પુત્ર કડફસીઝ બીજાના વખતે, તે પ્રાત ભલે પ્રથમવાર જ હકુમતમા આવ્યો હોય છતાયે કડફસીઝ પહેલાના સિક્કા ત્યાંથી પણ મળી આવે ખરા. તેમજ કડફસીઝ બીજાના સમયે પણ ત્યા પ્રચલિત રહ્યા હોય એમ પણ માની શકાય ખરૂ કારણ કે એક રાજાનું રાજ્ય બધ થતા જ, તેના સિક્કાઓની વપરાશ કાંઇ તુરત જ બધ થઈ જતી નથી અલબત્ત એટલુ ખરૂ કે, ગતરાજાના નવા સિક્કા પડાતા બધ થઈ જાય, પરતુ જે ચાલુ થઈ ગયા હોય તે તો ઉપયોગમા લેવાતા જ રહે ઉપરાત પાસેપાસેના પ્રદેશના વેપારીઓની લેવડદેવડમાં પણ તે વપરાયા કરે. આવી સ્થિતિ સિક્કાઓ સબધમા હોવાથી, ભલે કડફસીઝ પહેલાના સિક્કા પજાબમાંથી મળી આવતા હોય છતાં ત્યા તેની સત્તા સ્થાપિત પામી જ હતી એવુ ભારપૂર્વક તો કહી ન જ શકાય.[૮૧]

જોકે પુરાણોના આધારે મિ મજમુદારે જે અભિપ્રાય બાધ્યો છે તે ઉપરથી ફલિતાર્થ એમ નીકળી શકે છે કે, કડફસીઝ પહેલાનું રાજ્ય હિંદમા થવા પામ્યુ નથી તેમા તેણે કોઈનું નામ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યુ તો નથી જ, પરતુ ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે તે પ્રમાણેની ગણત્રી જરૂર કરી શકીએ છીએ તેઓ લખે છે કે,[૮૨] "The Puranas mention *8* Greek rulers of India=હિંદના આઠ ગ્રીક રાજા હોવાનું પુરાણોમા જણાવાયુ છે" આ કથન મૌર્યન સામ્રાજ્યની પડતી થયા બાદ અને શુગવશી વૈદિકમતના રાજાઓ અવતિપતિ થયા હતા તે સમય બાદની સ્થિતિ વર્ણવતા તેમણે ઉચાર્યું હોય એમ મનાય છે એટલે શબ્દ જોકે માત્ર 'ગ્રીક રાજા' બતાવવા માટે જ વપરાયો છે, છતા તેમા સર્વ પરદેશી પ્રજાના રાજા (foreigners) કહેવાનો ભાવાર્થ રહ્યો દેખાય છે. અને તે હિસાબે જે આઠની સખ્યા તેમણે કલ્પી છે તે આ પ્રમાણે બતાવી શકાશે પ્રથમ ગ્રીક રાજા જે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હતો તેનુ નામ યુથીડિમોસ છેજ પણ તેણે તો માત્ર લુંટફાટ ચલાવીને મળ્યુ તેટલું ધન પોતાના વતન લઈ ગયા સિવાય બીજુ વિશેષ કાર્ય કર્યું નથી. એટલે તેનું નામ આપણે પણ હિંદના રાજા તરીકેની ગણનામા લીધુ નથી (જુઓ પુ ૩, પૃ ૧૪૮) તે બાદ તેનો પુત્ર (૧) ડીમેટ્રીઅસ (૨) અને સરદાર મિનેન્ડર એમ બે યવન પતિઓ તથા તે બાદ પાચ ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ, નામે (૩) મોઝીઝ (૪) અઝીઝ પહેલો (૫) અઝીલીસાઝ (૬) અઝીઝ બીજો (૭) અને ગોંડોફારનેસ મળી, પાચ શહેનશાહો આવી ગયા છે, અને છેલ્લો (૮) વેમ કડફસીઝને ગણવો રહે

(૮૦) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૬૮મા "he was defeated by a Chinese rival=તેને ચિનાઇ હરીફે હરાવ્યો હતો" તેવા ઈંગ્રેજી શબ્દોવાળુ મૂળ અવતરણ.

(૮૧) જુઓ તેના સિક્કાનુ (પુ. ૨ પૃ.૧૨૦ આક ન, ૮૫) વર્ણન તે ઉપરથી તો એમ દેખાય છે કે, તેનું રાજ્ય કાબુલના પ્રાત સુધીજ લબાયું હતું.

(૮૨) જુઓ હિં. હિ. પૃ ૫૫૨

તરીકે ઓળખવામા આવે છે કુશાનપ્રજાનાં શરીર કેવા રંગનાં હતાં તે જોકે કયાંય વર્ણવાયું જણાતું નથી; છતા માની લ્યો કે તેઓ પાર્વતીય અને અતિ ઠંડા મુલકમાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા હોવાથી રંગે સફેદ હતી. આ પ્રમાણેની સામ્યતાને લીધે, અને અન્ય પરદેશી પ્રજા પેઠે આમની પણ આપણને બહુ માહિતી નહીં હોવાને લીધે, એક વખત એવી માન્યતા થઈ પડી હતી કે આ બન્ને પ્રજાઓ એકજ શાખાના ફણગારૂપે હશે અથવા વધારે નહીં તો, એકમેકના અતિઘાટા સબધવાળી હશે. છતાં હવે વિશેષ ઉંડાણમા ઉતરવાના જેમ જેમ પ્રસગો વધતા જાય છે, તેમ તેમ ખાત્રી થતી જાય છે કે તેઓને બહુ લાગતું વળગતું નહીંજ હોય કેમકે હૂણપ્રજાનાં ચહેરા અને ખાસિયત વિશે, કેટલીક માહિતી આપણે પુ. ૩ પૃ. ૩૯૦ ઉપર વર્ણવી ગયા છીએ તેની સાથે આ કુશાનવંશી સરદારોના જે સિક્કાચિત્રો આપણને પ્રાપ્ત થયાં છે તેમની સરખામણી કરીશું તો વિશેષતઃ એજ અનુમાન ઉપર જવાશે, કે તે બન્ને પ્રજાના ચહેરાની સામ્યતામાં લેશ પણ અંશ દેખાતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે સ્થિતિ માલૂમ પડે છે, ત્યારે પાછો પ્રશ્ન એજ આવી ઉભો રહે છે કે, આ કુશાન પ્રજા છે કોણ?

જે પાચ પ્રજાની સરદારી આ કુશાન સરદારે ઉપાડી લીધી હતી, તેનુ આછુ રેખાચિત્ર આગલા પારિગ્રાફમાં આપણે દોરી બતાવ્યું છે. તેમા એકેનું નામ કુશાન માલૂમ પડતું નથી છતા ઇતિહાસકારોએ તો તેમને કુશાનવશના નામથીજ ઓળખાવ્યે રાખ્યો છે. તેમજ શા માટે તેમ કરવામાં આવ્યુ છે તેનુ કારણ કયાંય બતાવવામા આવ્યુ હોય એવુ મારા ખ્યાલમા નથી. જે કાંઈ અનુમાન કોઈ કોઈ તરફથી બતાવાયુ છે તે એટલુજ કે, આ પ્રજાનું નામજ કુશાન પ્રજા હતું. વાસ્તવિક રીતે તે કારણ સભવિત લાગતુ નથી. કેમકે જો તેવું હોત તો વિદ્વાનો તેવો આધાર બનાવવાને ચૂકત નહીં. એટલે માનવુ રહે છે કે, તે વાતનો મેળ ઉતારવાનેજ તેમણે કલ્પી લીધેલ સભવે છે.

મારી તપાસમાં તે નીચે પ્રમાણે સમજાય છે. મથુરા પાસેના માટ ગામમાંથી વેમ ઉર્ફે કડફસીઝ બીજાની સિંહાસન સ્થિત એક મૂર્તિ મળી આવી છે. તેમાં "महाराज राजातिराज देवपुत्र कुषाण-पुत्र शाहिवेम" એવા શબ્દો કોતરાયલ દેખાય છે. એટલે કે તે પોતાને કુશાણપુત્ર તરીકે ઓળખાવી રહેલ છે તેનો અર્થ એમ કરવાનો નથી કે તે કુશાણ પ્રજામાંનો હતો. પરતુ સ્પષ્ટપણે એજ અર્થ થઈ શકે છે કે, તેના પિતાનું નામજ કુશાણ હતુ, કે જેને આપણે કડફસીઝ પહેલા તરીકે વિશેષપણે ઓળખી રહ્યા છીએ. અને જો તેનું નામજ કુશાણ ઠરે છે તથા તે વશનો તે આદિ પુરૂષ છે, તો પછી તેના નામ ઉપરથીજ તેના વશનું નામ "કુશાણવશ" પાડવામાં આવ્યું હતું એમ માનવા માટે કાંઈ શકા ઉઠાવવા જેવું રહેતું નથી. એટલે કે કુશાન તે વ્યક્તિગત નામ છે પણ પ્રજાનું નામ નથી. તે પ્રજાનું નામ તો અન્યજ હોવા સભવ છે, જેને આપણે ઉપરના પારિગ્રાફમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હાલ તો તુષાર નામથીજ ઓળખતા રહીશું. વળી આ પ્રમાણે બનતું આવ્યાના ઇતિહાસમા અનેક દૃષ્ટાંતો પણ મોજુદ પડયા છે. જેમકે, શિશુનાગ રાજા ઉપરથી શિશુનાગવશ, નંદરાજા ઉપરથી નદવશ, ગર્દભીલ રાજા ઉપરથી ગર્દભીલવશ ઇ. ઇ. કહેવાયા છે અલબત્ત પ્રજા ઉપરથી ઓળખાતા વશોનાં દૃષ્ટાંતો પણ ઇતિહાસમાં અનેક નજરે પડે છેજ. જેવા કે, ચાવડાવશ, ગોરીવશ, મોગલવશ ઇ. ઇ. ઉપરની ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, આ કુશાનવશનુ નામ તેના આદિ પુરૂષના નામ ઉપરથી પડયુ છે જ્યારે તે પ્રજા તો તુષાર કે તેવા કોઈ અન્ય નામની જાતિ હોવા સભવે છે. આ કથનને સર કનિગહામ જેવા વિદ્વાનના ઉદ્ગારોથી પુષ્ટિ મળતી દેખાય છે. તેમણે જણાવ્યા પ્રમાણે[૭૮], કડફસીઝના સિક્કામાં "કુજુલ કડફસીઝ" એવા શબ્દો છે આમાનો કુજુલ શબ્દ[૭૯] ખરોષ્ટી

(૭૮) જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૧૨૦ ઉપર સિક્કાઓમા આક નં. ૯૫નુ વર્ણન.

(૭૯) જુઓ જ. ઈ. હિ. ક્વૉ. પુ. ૧૨ પૃ. ૨૭

ભાષાનો છે અને તેનો સમાર્થી શબ્દ, ગ્રીક ભાષામા Kozolo=ક્ષત્રપ એવો થાય છે એટલે કે કડફસીઝ તો કોઈક ગજાનો એક સરદાર યા ક્ષત્રપ અથવા આપણી હિંદી ભાષામા કહો તો રાણો જ માત્ર હતો એવું ઠરે છે આ બાબતની ખાત્રી, એક બાજુથી તેણે પાચ પ્રજાની સરદારી લીધી હતી, એ હકીકત ઉપરથી જેમ આપણને મળતી જાય છે તેમ આગળ ઉપર વેમ-કડફસીઝ બીજાનું વૃત્તાત લખતા અન્ય હકીકત ઉપરથી પણ મળી રહે છે વળી આ કુશાન કડફ્સીઝ જ્યારે ખોટાન અને તિબેટ તરફથી ઉતરી આવેલ છે ત્યારે માનવુ રહે છે કે તે પોતે આ પ્રદેશના કોઈ જબરદસ્ત ચીનાઈ શહેનશાહનો જ[૯૦] સૂબો પણ કદાચ હોય

હવે બીજુ કારણ, જે તેના સિક્કા પજાબમાથી મળી આવવાની સભાવના છે તે વિશેની તપાસ કરીએ—હજુ ચોક્કસ થતું નથી કે, તેનો અમલ તે પજાબ ઉપર જામ્યો હતો કે કેમ ? જો કે ત્યાથી સિક્કાઓ મળી આવતા જાય છે, છતા તેથી કરીને નક્કી પણે તો ન જ કહી શકાય કે તે પ્રાત તેની હકુમત તળે ખરેખર આવ્યો જ હતો કેમકે, તેના પુત્ર કડફસીઝ બીજાના વખતે, તે પ્રાત ભલે પ્રથમવાર જ હકુમતમા આવ્યો હોય છતાંયે કડફ્સીઝ પહેલાના સિક્કા ત્યાંથી પણ મળી આવે ખરા. તેમજ કડફ્સીઝ બીજાના સમયે પણ ત્યા પ્રચલિત રહ્યા હોય એમ પણ માની શકાય ખરૂ· કારણ કે એક રાજાનું રાજ્ય બધ થતા જ, તેના સિક્કાઓની વપરાશ કાઈ તુરત જ બધ થઈ જતી નથી અલબત્ત એટલું ખરૂ કે, ગતરાજાના નવા સિક્કા પડાતા બધ થઈ જાય, પરતુ જે ચાલુ થઈ ગયા હોય તે તો ઉપયોગમા લેવાતા જ રહે ઉપરાત પાસેપાસેના પ્રદેશના વેપારીઓની લેવડદેવડમાં પણ તે વપરાયા કરે. આવી સ્થિતિ સિક્કાઓ સબધમા હોવાથી, ભલે કડફસીઝ પહેલાના સિક્કા પજાબમાંથી મળી આવતા હોય છતા ત્યા તેની સત્તા સ્થાપિત પામી જ હતી એવુ ભારપૂર્વક તો કહી ન જ શકાય[૯૧] જોકે પુરાણોના આધારે મિ મજમુદારે જે અભિપ્રાય બાંધ્યો છે તે ઉપરથી ફલિતાર્થ એમ નીકળી શકે છે કે, કડફ્સીઝ પહેલાનું રાજ્ય હિંદમા થવા પામ્યું નથી. તેમા તેણે કોઈનું નામ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યુ તો નથી જ, પરતુ ઈતિહાસના જ્ઞાનથી આપણે તે પ્રમાણેની ગણુત્રી જરૂર કરી શકીએ છીએ તેઓ લખે છે કે,[૯૨] " The Puranas mention *8* Greek rulers of India=હિંદના આઠ ગ્રીક રાજા હોવાનુ પુરાણોમાં જણાવાયુ છે " આ કથન મૌર્યન સામ્રાજ્યની પડતી થયા બાદ અને શુગવશી વૈદિકમતના રાજાઓ અવતિપતિ થયા હતા તે સમય બાદની સ્થિતિ વર્ણવતા તેમણે ઉચાર્યું હોય એમ મનાય છે એટલે શબ્દ જોકે માત્ર 'ગ્રીક રાજા' બતાવવા માટે જ વપરાયો છે, છતા તેમા સર્વ પરદેશી પ્રજાના રાજા (foreigners) કહેવાનો ભાવાર્થ રહ્યો દેખાય છે. અને તે હિસાબે જે આઠની સખ્યા તેમણે કલ્પી છે તે આ પ્રમાણે બતાવી શકાશે પ્રથમ ગ્રીક રાજા જે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હતો તેનું નામ યુથીડિમોસ છેજ પણ તેણે તો માત્ર લુટફાટ ચલાવીને મળ્યુ તેટલું ધન પોતાના વતન લઈ ગયા સિવાય બીજુ વિશેષ કાર્ય કર્યું નથી. એટલે તેનું નામ આપણે પણ હિંદના રાજા તરીકેની ગણનામા લીધુ નથી (જુઓ પુ. ૩, પૃ ૧૪૮.) તે બાદ તેનો પુત્ર (૧) ડીમેટ્રીઅસ (૨) અને સરદાર મિનેન્ડર એમ બે યવન પતિઓ. તથા તે બાદ પાચ ઈન્ડોપાર્થિઅન્સ, નામે (૩) મોઝીઝ (૪) અઝીઝ પહેલો (૫) અઝીલીસાઝ (૬) અઝીઝ બીજો (૭) અને ગોંડોફારનેસ મળી, પાચ શહેનશાહો આવી ગયા છે; અને છેલ્લો (૮) વેમ કડફ્સીઝને ગણવો રહે

(૯૦) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૬૮મા "he was defeated by a Chinese rival=તેને ચિનાઇ હરીફે હરાવ્યો હતો" તેવા ઈંગ્રેજી શબ્દોવાળુ મૂળ અવતરણ.

(૯૧) જુઓ તેના સિક્કાનુ (પુ. ૨ પૃ.૧૨૦ આક ન, ૮૫) વર્ણન તે ઉપરથી તો એમ દેખાય છે કે, તેનુ રાજ્ય કાબુલના પ્રાત સુધીજ લબાયું હતું.

(૯૨) જુઓ હિં. હિ. પૃ. ૫૫૨

છે, કેમકે તેણે પણ હિંદમા કેટલાક વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું છે અને તેના પછી, ભલે તેના વશજો ગાદી ઉપર તો રહ્યા છે જ, છતા તેમણે હિંદી રાજાઓના અને હિંદુ જેવા નામો ધારણ કરી લીધેલ હોવાથી, તેમની ગણના પરદેશી તરીકે કરવામા આવી નથી લાગતી. ઉપરમાં જે આઠ નામો પુરાણકારના મતવ્ય પ્રમાણે પરદેશી રાજાતરીકે આપણે કલ્પી બતાવ્યા છે તેમા કડફસીઝ પહેલાનું નામ દેખાતુ નથી. આ પ્રમાણેના અનેક વિધ ઐતિહાસિક કલ્પનાના બળથી માનવુ રહે છે કે, કડફસીઝ પહેલાનુ રાજ્ય હિંદની ભૂમિ ઉપર થવા પામ્યુ નહિ હોય. ઐતિહાસિક કલ્પનાની પેઠે, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ પણ તેજ વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે જે નીચેની હકીકતથી સિદ્ધ થતી જણાશે

ઈન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોડોફારનેસનો રાજ અમલ ઇ સ. ૪૫–૪૬ માં હિંદમાથી બધ થયો છે.[૮૩] (જુઓ પુ ૩ મા તેનુ વૃત્તાત) જ્યારે કડફસીઝ પહેલાનુ ગાદીએ આવવાનુ ઈ. સ. ૩૧ માં અને તેનુ મરણુ ઈ. સ ૭૧ મા સાબિત થઈ ચૂકયુ છે (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૧૩૨ અને ૧૩૩) એટલે કે જો કડફસીઝ પહેલાએ હિંદ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારની હકુમત ભોગવી હોય (જો કે તેમ પણ બનવા પામ્યુ જ નથી જે આગળ ઉપર જોવાશે) તોયે પોતાની જીદગીના પાછલા ભાગમા જ તેમ બનવા પામ્યુ હોય પરતુ આપણે એમ તો જરૂર કહી શકીએ જ કે, જેવી ગોડોફારનેસે પીઠ ફેરવી તેવોજ તે મુલક કોઈ ધણી વિનાનો ન બની ગયો હોય કે કડફસીઝ જેવો બહારનો માણસ આવીને તુરત તે પ્રદેશ હોઈયા કરી જાય. તેમજ, ગોંડોફારનેસ જેવો મોટી શહેનશાહતનો ધણી પણ, આવડો મોટો મુલક રઝળતો મૂકી દે તેવો ભોળોભટાક પણ હોઈ ન જ શકે. (ઉલટુ તેણે તો કડફસીઝને પોતાના હાથનો પરચો બતાવ્યો હોય એમ સમજાય છે. (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૨૯). એટલે સમજાય છે કે મથુરાના પ્રદેશમાથી જે કેટલાક ક્ષત્રપોના નામો (જેને વિદ્વાનો પાર્થિઅન ભાષાના હોવાનું ધારે છે[૮૪] તે) મળી આવે છે, તે ક્ષત્રપો આ ગોડોફારનેસના અથવા ઇરાની શહેનશાહત તરફથી નિમાયલા સરદારોજ હોવા જોઈએ એમ માનવુ પડે છે. અને જ્યારે આવા સરદારોનાં ત્રણુ ચાર નામો જણાયા કરે છે ત્યારે સહજપણે અનુમાન કરવો પડશે કે તે સર્વેનો સમુચ્ચય શાસનકાળ ક્રમમાક્રમ ૨૫–૩૦ વર્ષનો તો વ્યતીત થયો હશેજ, અને તેમ હોય તો કડફસીઝ પહેલાના શાસનનો–ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણેનો–ઉત્તરકાળ પણ, તેણે હિંદનુ મો જોયા સિવાયજ પૂરો થઇ

---

(૮૩) હિં. હિ. પૃ. ૬૪૭–He died about 60 A. D.=ઈ. સ. ૬૦ની સુમારે તેનું મરણ થયુ દેખાય છે. એટલે સમજવુ રહે છે કે તે ઇ. સ. ૪૫મા હિંદ છોડયા બાદ લગભગ પદર વરસ સુધી ઈરાનની ગાદી ઉપર બાદશાહ તરીકે રહ્યો છે અને ત્યા સુધી ઈરાનની હકુમત પણ હિંદ ઉપર રહી હશેજ. તે બાદ ઇરાની શહેનશાહે પોતાની સત્તા ઉપાડી લીધી હશે. જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૨૯, ટી ન ૬૫.

(૮૪) કો. એ. ઇ (સી. જે. બ્રાઉન એમ. એ. લડન ૧૯૨૨) પૃ. ૩૩–The deposition of Pacores, successor of Gondophames to the Pahlva Kingdom of Taxilla must have taken place between the years A. D. 45 and 64, and was effected by Vima Kadphases, the second Kushan King=તક્ષિલાની પાર્થિઅન રાજગાદિએ ગોડોફારનેસની પછી જે પેકોરીઝ આવ્યો હતો તેને ઇ. સ. ૪૫ અને ૬૪ની વચ્ચે, કુશાનવંશી બીજા રાજા વેમ કડફસીઝે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયો હોવો જોઇએ. [(મારૂ ટીપ્પણ) આ વાક્યમાની બીજી વિગતો સાથે ભલે આપણે સમત થતા નહી હોઈએ, છતા પંજાબદેશ વિમાકડફસીઝે જીત્યો છે તથા ગોડોફારનેસની પછી, તેની વતી તેના સૂબાઓ ત્યા રાજ ચલાવતા હતા; તે બે હકીકત તો ચોક્કસ માનવીજ રહે છે. આવા સરદારોને સ્વતત્ર શાસક તરીકે જે કેટલાકોએ ગણી લીધા છે તે વ્યાજબી નથી. તેજ પ્રમાણે ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડર નામના બેકટ્રીઅનપતિના સમયે પણ જુદા-જુદા પ્રાતોમા તેમના સરદારો રાજ્ય ચલાવવા નિમાયા હતા. તેમને પણ કેટલાકોએ સ્વતંત્ર શાસકો તરીકે મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પણ વ્યાજબી થયુ નથી. જુઓ પુ. ૩મા તેમના વૃત્તાતે].

જવા પામ્યો હોય એમ માનવામા જગાય ખોટુ નહિ જ કહેવાય

એટલે આપણી તે માન્યતાને, વિરૂદ્ધ પુરવાર કરી આપનાર પ્રમાણભૂત અન્ય પુરાવા જ્યાસુધી ન મળી આવે, ત્યાંસુધી કડફ્સીઝ પહેલાને પજાબપતિ સ્વીકારી લેવા માટે તો આપણે આચકો જ ખાવો રહે છે. તેથી કરીને હાલ તુરત તો આપણે તેને હિંદ બહારના[૮૫] રાજા તરીકે લેખીશુ અને તેમ ગણી તેના જીવન વિશે માત્ર ખપપૂરતુ જ વિવેચન કરીશુ.

પુ. ૩ મા આપણે જોઇ ગયા છીએ કે અલેકઝાડર ધી ગ્રેઇટના-મરણ પછી સેલ્યુકસ નીકેટોરવાળા યવન[૮૬](Greeks) સરદારોએ તેની મુખ્યગાદી પચાવી પાડી હતી. અને તેમના જ લોહીથી મિશ્રિત બનેલી યોન પ્રજાએ,[૮૭] બેકટ્રીઆના પ્રદેશમા જુદુ જ રાજ્ય બચાવી પાડયુ હતુ આ બેકટ્રીઅન પ્રજાનુ રાજય પણ થોડો વખત કડેધડે ચાલીને નબળું પડવા માંડયુ હતુ એટલે તેમનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ જે ઇરાની રાજ્યની લગોલગ આવી રહ્યો હતો તેને ઇરાનમા ભેળવી દેવાયો હતો અને તેના ઉપર મોઝીઝને હકુમત ચલાવવા નીમવામા આવ્યો હતો જ્યારે પૂર્વ તરફનો ભાગ હતો તેના ઉપર, એક નવીન પ્રજા જેણે પૂર્વ દિશાએથી ચીન તરફથી આવીને વસવા માડયુ હતુ તેનો કબજો થઈ પડયો હતો જો કે આ પ્રજાના તે વખતના સરદારનું નામ ઇતિહાસમા જણાયુ નથી, પણ તેની પછીના લગભગ સો એક વરસના વારસદાર પાસે, કડફસીઝ પહેલો એક સુબા તરીકે કામ કરતો હતો એમ સમજાય છે તેણે આ સમયે પાચ જુદી જુદી ઓલાદની સંયુક્ત બનેલી પ્રજાની સરદારી લીધી[૮૮] અને બલ્ખ તથા બોખરાના મુલકનો પોતે સ્વામી બની બેઠો પોતે એક વીર અને સાહસિક યોદ્ધો હોઈ, ધીમે ધીમે આગળ વધી અફઘાનિસ્તાનવાળો ભાગ પણ જીતી લીધો તેના વિશે એક ઇતિહાસવિદે લખ્યુ છે કે,[૮૯] "His empire extended from the frontiers of Persia to the Indus (?) and included the kingdoms of Bukhara and Afghanistan He died at the age of 80, after a vigorous reign=તેના રાજ્યનો વિસ્તાર ઇરાનની સરહદથી ગાડીને, સિંધુ (?) નદી સુધી ફેલાયો હતો તેમા બુખારા તથા અફઘાનિસ્તાનના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો ...શુરવીર પણે રાજ્ય ચલાવીને ૮૦ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યો હતો" આટલુ જણાવીને હવે બીજા કડફસીઝ વિશે જે જાણવામા આવ્યુ છે તે અત્રે લખીશુ

વેમ ઉર્ફે કડફસીઝ બીજો

તેનુ એકદર રાજય ઇ. સ ૭૧ થી ઈ સ. ૧૦૩ સુધીના બત્રીસ વર્ષ ચાલ્યુ છે (જુઓ પૃ ૧૩૧) તેમાંનો પ્રથમનો લગભગ ¾ ભાગ તેણે હિંદની બહાર રહીને હકુમત ચલાવી છે, જ્યારે પાછલો ¼ જેટલો સમય હિંદમા

(૮૫) હિં. હિ પૃ ૫૦૫—The Greeks were Aryan colonists of the Mediterranean islands, called the Ionians The Hindu tradition makes them of Hindu origin, being the descendants of Turvasu, a rebellious son of Yayati. It is said that these Yavans gradually marched towards the west Greek Ionian, and Hindu Yavan is the same word=ગ્રીક લોકો તો ભૂમધ્ય સમુદ્રમા આવેલા આયોનીયન ટાપુના આર્ય વસાહતો હતા. યયાતિ રાજાના બળવાખોર પુત્ર તુરવસુના તેઓ વંશજો હોવાથી તેમને હિંદુ દતકથામા હિંદી ઓલાદના લેખાવ્યા છે એમ કહેવાય છે કે ધીમેધીમે તેઓએ પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કર્યું હતુ. ગ્રીકભાષાનો આયોનીયન અને હિંદુનો યવન શબ્દ બન્ને એકજ છે વળી સરખાવો પુ ૩મા પૃ ૨૯૭ ઉપર સાહિત્ય નામના માસિક ઉપરથી કરેલું કેટલુક અવતરણ તથા મિસર અને ઈરાન દેશના કેટલાક શબ્દોની કરેલી સરખામણીવાળુ લખાણ.

(૮૬) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૮૪

(૮૭) યોન અને યવનના તફાવત માટે પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાતે જુઓ તથા પુ ૩ પૃ ૧૪૬, ૪૮ ઇ.

(૮૮) જુઓ ઉપરમા પૃ. ૧૩૬–૭ની હકીકત

(૮૯) હિં. હિ. પૃ. ૬૫૦-૧

રહી આધિપત્ય ભોગવ્યુ છે એટલુ જ નહિ પણ 'મહારાજાધિરાજ' તરીકે પોતાને જણાવી રાજકારભાર પણ ચલાવ્યો છે તેટલા માટે આપણા નિયમ મુજબ તેને હિન્દના ભૂપતિ તરીકે સ્વીકારી, હવે પછીના પરિચ્છેદમા, જેમ તેના વંશના શેષ નૃપતિઓના વૃત્તાંત લખવાનાં છીએ, તેમ તેનું સ્થાન પણ ત્યાજ નિર્મિત કરવુ રહેત છતા આ પરિચ્છેદમા, ભિન હિદી નૃપતિઓના જીવનો જેમ સંક્ષિપ્તમા આલેખવામા આવ્યા છે તેમ આ કડફસીઝ વિશે પણ ટૂંકમાજ પતાવવાની ગોઠવણ રાખી છે, તેનુ કારણ એટલુજ છે કે તેની પછી ગાદીએ આવનાર કનિષ્ક રાજાએ પોતાનો સંવત્સર ચાલુ કર્યો છે એટલે સંવત્સર વિનાનો અને સંવત્સર વાળો રાજ અમલ જુદો પડી જતો દર્શાવી શકાય, તે હેતુસરજ આ પ્રમાણે વિભાગ પાડયા છે

કડફસીઝ પહેલાના મરણ પછી તેનો પુત્ર વેમ, કડફસીઝ બીજો એવુ ઉપનામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો હતો. તે પણ પોતાના પિતાની જેમ શુરવીર અને સાહસીક હતો બલ્કે સાહસિકપણામા તેનાથી એક ટોચ જરા આગળ વધી જાય તેવો હતો એમ પણ કહી શકાય. તેણે જો કે ૩૨ વર્ષજ રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને લગભગ ૮૦ વર્ષની ઉમરે તે મરણ પામ્યો છે, છતા તેના વિશે અનેક વિદ્વાનોની પેઠે, જનરલ કનિંગહામનો મત જણાવતા એક ગ્રંથકારે લખ્યુ છે[૯૦] કે Cunningham gives 35 to 40 years long and victorious reign to this monarch=કનિંગહામ આ રાજાને ફાળે ૩૫ થી ૪૦ વર્ષનુ[૯૧] લાબુ અને પરાક્રમી રાજ્ય નોધે છે આવા અતિગહન અભ્યાસીના મતથી પણ માનપૂર્વક છૂટા પડવાના આપણને કારણ મળે છે; અને તેથીજ તેના ફાળે ૩૨ વર્ષ અને તેના પિતાના ફાળે ૪૦ વર્ષ નોધી, તે બન્નેનો એકંદર રાજ્યકાળ ૭૨ વર્ષ ઠરાવવો પડે છે

તે કારણો આ પ્રમાણે છે ગર્દભીલ-વંશી રાજા વિક્રમ ચરિત્રનું રાજ્ય (જુઓ પૃ. ૭) ઈ. સ. ૫૩ થી ૯૩=૪૦ વર્ષ ચાલ્યાનું નોધાયુ છે અને તેણે ઠેઠ કાશ્મીર સુધીનો દેશ જીતી લઈ ત્યાં પોતાના સૂબા મત્રિગુપ્તને રાજ ચલાવવાને નીમ્યો હતો (જુઓ પૃ ૫૦) એટલે માનવુ રહે છે કે, કાશ્મિર અને પંજાબ ઉપર આ વિક્રમચરિત્રનીજ આણ ચાલુ રહી હતી અથવા એમ કહો કે કડફસીઝ બીજાએ (ઇ. સ ૭૧મા ગાદીએ આવ્યાનુ ગણો તો ગાદીએ આવ્યા પછી ૨૨ વર્ષ સુધી અથવા તો (ઈ. સ ૬૩ના વર્ષમા ગાદીએ આવી ૪૦ વર્ષનુ રાજ્ય ભોગવ્યુ હતું એમ ગણો તો) ગાદીએ આવ્યા પછી ૩૦ વર્ષ સુધી પંજાબ કે કાશ્મિર ઉપર સત્તા જમાવી નહિ હોય અથવા ઉપરની સ્થિતિને રૂપાતરમા ગોઠવીએ તો એમ કહી શકાય કે આ ૨૨ અથવા વિકલ્પે ૩૦ વર્ષ સુધીનો સમય તેણે હિંદની બહાર રહીનેજ રાજ્ય ચલાવ્યુ હોવું જોઇએ. વળી એમ પણ આપણે જાણી ચૂકયા છીએ કે તેના પિતાનો મુલક પણ હિદની બહાર, કાબુલ અને અફઘાનિસ્તાન સુધીજ ફેલાયો હતો. એટલે સ્પષ્ટ થયું કે, એણે પોતાના પિતાની ગાદીએ બેઠા પછી કેટલાય કાળ સુધી તે પ્રદેશમાજ ઘુમ્યા કર્યુ હશે. એ કાળ કેટલા વર્ષ સુધી આશરે લબાયો હોવો જોઈએ તેજ આપણે શોધી કાઢવુ રહે છે તે માટે આપણને બીજી કાંઈ માહિતી તો નથીજ, પણ જે એક બે હકીકત છૂટી છવાઈ મળી આવી છે તે ઉપરથી થોડુંક અનુમાન દોરી શકાય છે. તેમાની એક હકીકત આ પ્રમાણે છે.—એક લેખક[૯૨] જણાવ્યુ છે કે, "લદાખ કે પાસ કે ખલત્સ ગાવકા શિલાલેખ—ઇસ લેખમેં મહારાજા વેમ કડફસીઝ દ્વિતીય કે સમય કે ૧૮૭ વેં વર્ષ મેં હૈ" એટલે તેનો અર્થ એમ નીપજી શકે છે કે, તે સમયે વેમ જયારે પોતાને મહારાજના પદથી[૯૩] વિભૂષિત

(૯૦) હિં. હિ. પૃ. ૬૫૨

(૯૧) ઉપરની ટીકા નં. ૬૩ જુઓ.

(૯૨) જુઓ ઉત્તર હિન્દમાથી પ્રગટ થતા માસિક "સુધા"નો ૧૯૯૦નો માર્ગશીર્ષ અંક. પૃ. ૫ લેખક શ્રીયુત્ વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલ એમ. એ. એલ. એલ. બી "મથુરા કા યજ્ઞીય સ્તંભ" નામનો લેખ.

(૯૩) વળી જુઓ. પુ. ૨. સિક્કો નં. ૮૬; તેમા પણ પોતાને મહારાજાધિરાજની પદવીથી વિભૂષિત થયેલ જણાવે છે.

જાહેર કરે છે, ત્યારે તેણે રાજકારણમાં અતિમહત્વનું સ્થાન મેળવી લીધું હોવું જોઈએ. જ્યારે બીજી બાજુ તેણે સાલદર્શનનો જે આંક માડ્યો છે તે ૧૮૭નો છે; એટલે એમ સૂચન કરે છે કે પોતે પોતાનો સંવત કે સાલ વાપરવા જેવી સ્થિતિએ પહોચ્યો નહોતો પરંતુ તે આંક પોતાના વંશના કોઈ મહાપુરૂષે ગતિમાં મૂક્યો હોય અથવા તો પોતે જે કોઈની આણમાં-અર્ધખડિયા તરીકે કે સૂબા તરીકે-રહીને કામ કર્યે જતો હોય તેની વપરાશનો હોય-આવી બે સ્થિતિમાથી એકનો તે આંક[૯૪] સંભવિત હોવાનું કહી સકાય આપણે એમ તો સાબિત કરી ગયા છીએ કે, વેમ કડફસીઝનો પોતાનો નંબર, પોતાના વંશની અપેક્ષાએ બીજો હતો અને તેના પ્રથમના રાજાનું રાજ્ય ૪૦ વર્ષ ચાલ્યું હતું એટલે જો તેવા હિસાબે આ આંક કોતરાવાયો હોત તો તેની મર્યાદા બહુ બહુ તો ૭૨ સુધીજ પહોંચત, પણ શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૮૭ સુધી તો નજ પહોચત મતલબ એ થઈ કે પોતાના વંશના પુરૂષસાથેના સબંધવાળો તે આંક દેખાતો નથી એટલે પછી બાકી વિચારવાની રહી તેની અર્ધખડિયા તરીકેની અથવા સૂબા તરીકેનીજ બીજી સ્થિતિ આપણે ઉપરમા જાણી ચૂક્યા છીએ કે એના પિતાએ પણ અમુક અમુક પાંચ પ્રજાના ટોળાની સરદારી લીધી હતી, કે જે રાજ્યનો ઉદ્ભવ બેક્ટ્રીઆન સામ્રાજ્યના નાશમાથી થવા પામ્યો હતો, જેમાનો થોડો ભાગ ઈરાની શહેનશાહતમા ભેળવી લેવાયો હતો અને તે ઉપર રાજશાહી કુટુંબના એક નબીરા મોઝીઝને હકુમત ચલાવવા નીમવામા આવ્યો હતો તથા બીજો પૂર્વનો થોડો ભાગ કોઈ ચીનાઈ ઓલાદના સરદારે જીતી લીધો હતો બેક્ટ્રીઅન સામ્રાજ્યની નાશ કરનારી ક્રાંતિનો સમય જો કે સિદ્ધ થયો નથી પણ મોઝીઝનું વૃત્તાંત લખતા (જુઓ પુ ૩ પૃ ૨૧૪) સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ સર્વ બનાવનો સમય ઈ. સ પૂ. ૧૧૦-૧૫ આશરેનો છે એટલે જો તેને પાયારૂપ ગણીએ તો, તે ચીનાઈ ઓલાદના સરદારના વંશને સ્થપાયાને પણ ઉપરનો શિલાલેખ કોતરાયો હતો, ત્યારે ૧૮૭ વર્ષ થયા હતા ગણાય અને તે સમયને કાળગણનામા ઉતારાય તો ઈ સ પૂ. ૧૧૦-૧૮૭=ઈ. સ ૭૭માં બન્યાનું તેને નોંધી શકાય એટલે વસ્તુસ્થિતિ એ થઈ કે, વેમ કડફસીઝે ઉપરના સ્થળને પોતાની સત્તામાં ૧૪ વર્ષે (જો ઈ સ ૬૩ મા ગાદીએ આવ્યાનું ગણીએ તો) અથવા વિકલ્પે ૬ વર્ષે (જો ઇ સ. ૭૧ મા ગાદીએ આવ્યાનું ગણીએ તો) લઈ લીધો હતો અને મહારાજપદ જેવી સ્થિતિ ઉભી કરી દીધી હતી આ પ્રમાણે એક હકીકત થઈ. જ્યારે બીજી બાજુ, ઓક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઆમાં પૃ ૧૪૬ ઉપર જણાવાયું છે કે, તેણે પોતાના અમલના **નવમા વર્ષે** ચિનના શહેનશાહને તેની દીકરી પોતાને પરણાવવા માગું મોકલ્યું હતું સ્વભાવિક રીતે સમજાય છે તેમ, આ શહેનશાહે પોતાની પ્રજાના એક નાનકડા જેવા સરદારને-પછી ભલે તે સરદાર હમણા કેટલાય દેશો જીતી કરીને મોટો રાજા બન્યો હોય, અરે ભલેને પોતાના કરતા પણ મોટા પ્રદેશનો રાજવી થઈ પડયો હોય છતાયે, તેના કુટુંબનું ગૌરવ તો તુરતને તુરત વધી જતું નથીજ ને ! તેવી ગણત્રીથી-પોતાની કન્યા આપવાને બદલે, સામો તિરસ્કાર કરીને યુદ્ધની[૯૫] માગણી કરી હોવી જોઈએ. ચીનાઇ શહેનશાહના સૈન્યપતિએ કડફસીઝને આ યુદ્ધમા એવી તો સખ્ત હાર ખવરાવી હતી કે તેના પોતાના સૈન્યનો મોટો ભાગ (કહેવાય છે કે, આ લડાઇમા કડફસીઝના લશ્કરમાથી ૭૦૦૦૦ માણસ કપાઈ ગયુ હતું) મરણ પામી ગયો[૯૬] અને તે સમય પછી કોઈ કાળે પણ કડફસીઝે પાછુ ચીન સામુયે જોયુ

(૯૪) વિદ્વાનોએ તેને બીજીજ સ્થિતિનો કલ્પી લીધો છે. આવીજ રીતે, તક્ષિલાના એક શિલાલેખમા જે ૭૮નો આંક છે તે ક્ષત્રપ પાતિકના સમયનો હોવા છતા મોઝીઝનો માની લઈને તે બનાવને વિકૃત કરી દેવામા આવ્યો છે તે માટેનો ખુલાસો પુ ૩ મા પૃ. ૨૩૮ જુઓ

(૯૫) સરખાવો નીચેની ટીકા નં ૯૬

(૯૬) ઓ. સ ઈ પૃ ૧૩૧, તેને ૭૦૦૦૦ માણસની ખુવારી ખમવી પડી હતી. હિં. હિ. પૃ. ૬૫૧

નહિ કે તેનું નામ સુદ્ધા પણ લીધુ નહિ એટલુંજ નહિ, પણ જે ખોટાન કે અન્ય ભૂમિ તેણે મેળવી હતી તે પણ ઓકી કાઢવી પડી હતી આ પ્રમાણે બીજી હકીકત થઇ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે ચીન સાથેનું યુદ્ધ તો પોતાના રાજ્યના નવમા વર્ષે શરૂ થઈને ખતમ થયું છે (અથવા લબાયુ હોય તો પણ-નવમા વર્ષ બાદ) એટલે જો ચીન પ્રત્યે તેને તિરસ્કાર વ્યાપ્ત થયો હોય તો, નવમા વર્ષ બાદજ થયો કહેવાય છતા જ્યારે તેને આપણે તેજ ચીનાઈ શહેનશાહનો સંવત વાપરતો નજરે દેખીએ છીએ, ત્યારે તો એમ કબૂલ કરવુ જ રહે છે કે, તે શિલાલેખ કોતરાવ્યો ત્યાં સુધી તેને અને ચીનાઈ શહેનશાહને સારેસારૂ જ ચાલ્યે જતુ હતુ. મતલબ એ થઇ કે તે શિલાલેખ કોતરાવાયાનો સમય, પોતાના રાજ્યના નવમા વર્ષે ચીનાઈ શહેનશાહ સાથે કડફસીઝ બીજો યુદ્ધમા ઉતર્યો તે પૂર્વેનોજ ગણવો પડશે. આ કારણથી તેના રાજ્યે ૧૪ મા વર્ષને બદલે ૬ઠ્ઠા વર્ષે તે કોતરાવ્યો હોવાનું આપણે ગણવુ જોઈએ અને તેમ થતાં આપો-આપ એ પણ સિદ્ધ થઇ ગયુ કે, તેના રાજ્યનો આરભ ઈ. સ. ૬૩ ને બદલે ઈ. સ, ૭૧ મા જ થયો હોવાનુ ગણવુ રહે છે એટલે સમુચ્ચય તેનો રાજ્યકાળ ૩૨ વર્ષનોજ કહેવાય. (જુઓ પૃ ૧૩૨ તથા પૃ. ૧૩૫ ટી. નં. ૬૩)

ઉપરના વર્ણનથી એક વસ્તુસ્થિતિ એ સ્પષ્ટ થઇ ગઈ કે તેણે પોતાના સાહસિકપણાથી અને કાંડાના બળથી જમીનનો મોટો વિસ્તાર જીતી લીધો હતો, અને વિજયપ્રાપ્તિના ધમડમાને ધમડમાજ, પોતાના શિરતાજ એવા શહેનશાહની કુવરીનુ માગુ કર્યું હતું.[૯૭] પરિણામે પોતાને પસ્તાવું પડયુ છે. વળી કાંઈક એ આગરૂ પણ બન્યો છે એટલે તે બાજુ-હિંદની બહાર-પરાક્રમ કરવાનું માંડી વાળી તેણે પોતાનુ લક્ષ હવે હિંદ તરફ દોરવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું હતું.

ચીન સાથેનું ઉપરનું યુદ્ધ થયા બાદ ઇ. સ. ૭૧+૯=૮૦ સુધી થોડોક વખત તેણે સુસ્થિત થવામાં ગાળ્યો હતો એમ સમજાય છે. તે બાદ ધીમે ધીમે પંજાબ અને કાશ્મિર જીતી લીધાં હતા. સર જોન મારશલ સાહેબનુ માનવુ એમ છે કે[૯૮] Kushanas obtained Taxilla in 60 A. D.= કુશાનોએ ઇ સ ૬૦ માં તક્ષિલા જીતી લીધુ હતુ. જ્યારે પ્રો. સ્ટેન કોનાઉ એવો મત ધરાવે છે કે[૯૯] Sirkap (the capital of Khaharatas, Saka and Parthian rulers of Taxilla=page 2) was sacked by Kushanas about 70 A.D= સીરકેપને[૧૦૦] (તક્ષિલાપતિ ક્ષહરાટ, શક અને પાર્થિઅનોની જે રાજધાની હતી તે=જુઓ પૃ. ૨) આશરે ઈ, સ ૭૦ મા કુશાનોએ બાળી નાંખ્યું હતું. એક હકીકત તક્ષિલા જીત્યા બાબતની છે. તેમા ઇ. સ. ૬૦ ની સાલ છે જ્યારે બીજીમાં ઇ. સ ૭૦ ની સાલ છે. પરંતુ તેમાથી જીત મેળવીને બાળી નાખ્યાની સ્થિતિ થઇ છે, કે જીત અને નાશ કરવો તે બન્ને એકજ સ્થિતિ સૂચક છે તે કાંઇ સ્પષ્ટ થતુ નથી એટલે સમાધાન ખાતર એમ સ્વીકાર કરી શકાય કે, પ્રથમ જીત હતી અને પછી વિનાશ થયો હતો, અને તેના સમય માટે ૭૦ ની સાલ હતી.[૧૦૧] આ સમયની બધી ગણત્રી વિદ્વાનોએ જે મૂકી છે તે શક સવત (ઉત્તર હિંદમાં ચાલતો સંવત, જેને હવે પછી આપણે કુશાન સંવત તરીકે ઓળખાવવાના છીએ તે) ઇ સ ૭૮ મા સ્થપાયો

(૯૭) શહેનશાહ પોતેજ તેની જીતથી ખુશી થઇને પોતાની શુભેચ્છા કે આનદ પ્રદર્શિત કરવાને પોતાની પુત્રી તેને પરણાવે તે જુદી વાત છે અને પોતે સામા હઠીને તેવી માગણી મોકલાવે તે જુદી વાત છે એની વચ્ચે તેટલો ફેર ગણાય.

(૯૮) જુઓ અ હિ. ઈ. (સ્મિથ) આવૃતિ ૪ પૃ ૨૭૨ નું ટીપ્પણ

(૯૯) જુઓ. જ. ઇ હિ કવૉ પુ. ૧૨ પૃ. ૩૨

(૧૦૦) જ ઇ હિ કવૉ. પુ ૧૨. પૃ. ૨

(૧૦૧) જો કે આપણે પુ ૩ પૃ. ૨૭૫-૬મા તક્ષિલાના નાશ વિશે જુદીજ સ્થિતિ કલ્પી કાઢી છે. એટલે ત્યાની અને અહીની-એમ બન્ને વસ્તુસ્થિતિ સરખાવીને ખરૂ તાત્પર્ય શોધી કાઢવાની જરૂર છે.

હતો એવા હિસાબથી કરી છે જ્યારે તે સવતની આદિ તો ઈ. સ ૧૦૩ માજ થઈ છે એમ આગળ ઉપર આપણે સાબિત કરીશું એટલે ૧૦૩–૭૮=૨૫ વર્ષનો જે તફાવત પડે છે તે, ઉપર ઠરાવેલ ૭૦ ઈ. સ. મા ભેળવતા, તક્ષિલાના નાશનો ખરેખરો સમય તો આપણે ઇ સ ૭૦+૨૫=૯૫ મૂકવો પડશે. બીજી બાજુ આપણે બતાવી ગયા છીએ કે ગર્દભીલ રાજા વિક્રમચરિત્રનો પુત્ર મત્રિગુપ્ત ઈ. સ. ૯૩ આસપાસના સમય સુધી કાશ્મિર ઉપર હકુમત ચલાવી રહ્યો હતો આ બન્ને સ્થિતિનું એકીકરણ કરતા એમ ફલિતાર્થ કાઢી શકાશે કે, વિક્રમચરિત્ર ગર્દભીલના રાજ્યના અંતમા કે તેના મરણ પછી તુરતજ, વેમ કડફસીઝે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને પજાબ તથા કાશ્મિર જીતી લીધા હતાં. તે બાદ તેણે પોતાના કદમ ધીમેધીમે ઉત્તર હિંદમા લંબાવવા માડયા હતા. વળી વિક્રમચરિત્ર પછીના બે રાજાઓ નબળા હોવાથી, તેને આગળ વધવામા કોઈનો જબરજસ્ત સામનો કરવો પડયો હોય એમ માની શકાતું નથી. વળી તેના વિશે એક નોધ નીકળે છે, કે[102] "Kadphisis next attacked India. All North-west India, as far as Benares (except perhaps Sind) passed to him= તે બાદ કડફસીઝે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને બનારસ સુધીનો આખો ઉત્તર હિંદ તથા (કદાચ સિંધ સિવાયનો) પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન તેના હાથમા આવી પડયો હતો." અત્ર આપણે પશ્ચિમ હિંદની જીત વિશે પ્રશ્ન ચર્ચવાનો નથી, પણ તેણે ઉત્તર હિંદમાં ઠેઠ બનારસ સુધી જીત મેળવ્યાનું નોંધાયું છે તે બાબત જણાવવાનું કે, તેમ બનવા પામ્યું નહીં હોય, કેમકે મથુરાથી ૧૨–૧૪ માઇલ દૂર માટ નામનું એક ગામ આવેલું છે. ત્યાં આગળથી સાંપ્રતકાળે તેની સિંહાસન ઉપર બિરાજીત કરેલી મૂર્તિ મળી આવી છે એટલે ત્યાંસુધીનો મુલક તો તેણે જીતી લીધેલો હતો એમ સમજાય છે. પરંતુ પોતે મથુરા ઉપર કોઈ જાતનું આક્રમણ લાવી શકયો નહીં હોય જો તેમ થયુ હોત તો તેનાં કાઇક ચિન્હો તે મૂકયા વિના રહેત નહીં અને તેની સિંહાસનાસીન મૂર્તિ, જે મથુરાથી માત્ર ૧૪ માઇલેજ નીકળી છે તેને બદલે મથુરા શહેરમાંથી મળી આવી હોત; અથવા તો તેનો સવત જે તેની પછીના વશજ કનિષ્ક પહેલાએ ચલાવ્યો છે, તે તેના સમયથી જ ગતિમાં મૂકાયો હોત. એટલેજ શકા ઉદ્ભવે છે કે, મથુરા સુધી તેનો રાજ્ય અમલ પહોચી શકયો નહીં હોય[103] પણ માત્ર ૧૪ માઇલ છેટેજ રહ્યો હશે અને ત્યાં તેનુ મરણ નીપજ્યું હશે કદાચ દલીલ ખાતર એમ પણ કહી શકાય કે, માટ તે મથુરાનુ એક પરૂ હશે એટલે[104] પોતે મથુરાપતિ તો થયો હશે, છતા તેનું મરણ માટ નામના ગામનું સ્થળ જ્યા અત્ર છે ત્યા થયુ હશે અને અંતિમ ક્રિયા ત્યા કરવામાં આવી હશે તેના સ્મારક તરીકે સિંહાસનાસીત તેની મૂર્તિ ગોઠવવામા આવી હશે, અથવા તે સ્થળજ તેના ધર્મનું કોઈ તીર્થધામ હશે અથવા એમ પણ ઉત્તર ગોઠવી શકાય કે, તે મથુરાપતિ તો બન્યો હતો, પણ ચીનાઈ શહેનશાહ સાથેના યુદ્ધમા

(૧૦૨) જુઓ હિં. હિ. પૃ. ૬૫૨

(૧૦૩) જેમ મધ્ય હિંદમા અવતિનું સ્થાન અનુપમ લેખાતું હતું અને તેનો વિજેતા પોતાના જીવતરને ધન્ય માનતો હતો તેમ ઉત્તર હિંદમા મથુરાનું સ્થાન ગણાતુ હતું તેથી કરીનેજ, પરદેશી આક્રમણકારોમાના નહપાણે અવતિ જીતી લઈને, તથા ચષ્ઠણે પણ અવતિ જીતી લઈને પોતાને 'રાજા' પદથી વિભૂષિત કર્યા છે અને પોતાના વશના સવતો ચલાવ્યા છે. [અલબત્ત એટલું ખરૂ કે, તેમણે જે સમયથી અવતિની ગાદી મેળવી છે તે સમયથી તે સવતો ચલાવ્યા નથી, પણ પોતાના વશના આદિપુરૂષથી (જે બન્નેના કિસ્સામા તેમના પિતાજ હતા) તેનો પ્રારભ ગણાવ્યો છે]

(૧૦૪) આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, માટ નામનું સ્થળ છે તે મથુરાનુ પરૂ નહોતુંજ; અને એમ સિદ્ધ થયુ તો એ પણ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ગયું કે તે સમયે મથુરાનો વિસ્તાર, માટ સુધી લબાયો નહોતો

તેને જે શિકસ્ત ખાવી પડી હતી તથા પોતાના પૂર્વજના મેળવેલા કેટલાક પ્રાતો ગુમાવી દેવા પડયા હતા, તે કલક તેના હૃદયમા એક શલ્ય તરીકે ખૂંચ્યા કરતું હતું. પરિણામે પોતાનો વિજયદર્શક સવત ચલાવવાનો વિચાર તેણે પડતો મૂકી દીધો હશે. ગમે તેમ હોય, પણ કુશાન સવતનો પ્રારંભ તેના રાજ્યથી થયો નથી એટલું ચોકકસ છેજ. કોઈ એમ પણ બચાવ લાવી શકશે કે તેણે મથુરા તો સર કર્યું હતું પણ તુરત મરણ પામ્યો હતો. એટલે તે સમયથી જ તેના શકનો આરભ થયો છે. પરતુ કોઈ સંવતની આદિ તેના પ્રવર્તકના મરણના સમયથી ગણાવાની પ્રથા ચાલુ થઈ હોય તેવુ જાણવામા આવ્યું નથી તેટલામાટે તેના મરણના સ્મારક તરીકે, તેનો સંવત ન ચલાવતાં તેના પુત્રે પોતાના રાજ્યાભિષેકના સમયથીજ સવતનો આરંભ ગણાવ્યો છે તો વળી સવાલ એ થશે કે શું કનિષ્ક એવો નગુણો બન્યો હતો કે પોતાના પિતાના પરાક્રમની અવગણના કરી દે? પરંતુ વાસ્તવિકતો એ કહેવાત કે, તેના પિતાના રાજ્યારંભથીજ તે શકની આદિ તેણે ગણાવવી રહેત. આ બધી કલ્પના તેનાથી શક જે પ્રવર્તમાન થયો નથી તે એકજ વસ્તુ સ્થિતિથી ધરાશાયી થઈ પડે છે. અને જ્યારે મથુરા સુધી પણ તે પહોંચી શકયો નથી ત્યારે મથુરાની પૂર્વે કેટલાયે માઈલના આતરે આવેલ બનારસ સુધી તો તે પહોંચ્યો હોવાનું માનીજ કેમ શકાય?

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

કુશાનવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૧) કનિષ્ક પહેલો-કુશાનવંશમાં આ કનિષ્કે જ રાજપદ પ્રથમ ગ્રહણ કર્યું હતું તેનું આપેલ કારણ-વેમ સાથે તેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોય તેનું આપેલ વર્ણન -તેની જીત અને રાજ્ય વિસ્તારનો આપેલ ચિતાર-તેની રાજનીતિ, કુટુંબ અને ઉમર વિશેની કરેલ ચર્ચા-તેનો ધર્મ તથા તે આધારે ઘડાયલ તેના જીવનવૃત્તાંતનો કરેલ વિવાદ-બૌદ્ધધર્મના પ્રસાર બાબતમાં વિદ્વાનોના મંતવ્યોનાં કરેલાં ટાંચણ-કુશાનપ્રજાના ઇતિહાસમાથી જાણવા યોગ્ય આઠ મુદ્દાઓની કરેલ તારવણી-તેમાંના પાચનું, યોગ્ય સ્થળે વિવેચન કરવાનુ જણાવી, આ પ્રકરણે સંબધ ધરાવતા માત્ર ત્રણનું કરેલ વિવરણ-તેમાં પણ આર્યઅનાર્યની સમજૂતિ વિશેની વિશિષ્ટતા—

(૨) વઝેષ્ક, ઝેષ્ક, જુસ્કઃ—તેનું આપેલ જીવન વૃત્તાંત—

(૩) હુવિષ્ક-હુષ્ક—તેના વિશે ઉભી થતી કેટલીયે મુશ્કેલીનું યથાશક્તિ ખુલાસા અને ચર્ચા કરી આપેલુ નિરાકરણ-તેની ઉમર તથા રાજકુટુંબ સાથેના સંબંધનુ કરેલ વર્ણન-

(૪) કનિષ્ક બીજો—તેના રાજ્યકાળે થયેલ સામાજીક તથા ધાર્મિક બનાવોનું વર્ણન આપી, તેનાં નામ તથા ઉમર વિશે પાડેલ પ્રકાશ-અને બન્ને કનિષ્કના ગુણોની કરેલ તુલના—

(૫) વાસુદેવ પહેલો—તેના સમયે આવેલ ધર્મક્રાંતિની બતાવી આપેલ શકયતા—

(૬થી૧૩) કુશાન વંશની થયેલી સમાપ્તિ-વિદ્વાનોએ તેનાં કલ્પેલ કારણોની લીધેલ તપાસ-

(૧) કનિષ્ક પહેલો

પોતાના વંશની ગણત્રીએ તેનો નં. ૩ આવે છે, પણ આપણે અત્ર હિંદી ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે વર્ણન આલેખતા હોવાથી તેનો નં ૧ (પહેલો જ) લેખવાનો છે; કેમકે પોતાના વંશના રાજાઓમાથી સૌથી પ્રથમ તેણે જ હિંદમાં ગાદી સ્થાપીને, પદ્ધતિ પૂર્વક રાજકારભાર ચલાવવા માડયો હતો

વેમ કડફસીઝના મરણ બાદ તેની ગાદીની લગામ કનિષ્ક પહેલાના હાથમાં આવી છે આ બેની વચ્ચે કાંઈ સગપણ સંબંધ હતો કે કેમ ? અથવા તે બન્નેએ રાજપદ ધારણ કર્યું તેની વચ્ચે કાંઈ સમય પસાર થયો હતો કે કેમ ? આ બે પ્રશ્નોની વિચારણા અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન રોકે છે. તેમાં યે પાછલો પ્રશ્ન તો તે વંશની નામાવલી અને સમયાવળી નક્કી કરીને ગોઠવતી વખતે આપણે પૂરવાર (જુઓ પૃ. ૧૩૩) કરી ચૂક્યા છીએ કે,એકના મરણબાદ લાગલોજ બીજાનો રાજઅમલ શરૂ થયો હતો, એટલે હવે તે મુદ્દો ફરીને ચર્ચવો રહેતો નથી પરંતુ તે બેની વચ્ચેના સગપણ સંબંધ વિશે હજુ પૂરતી છણાવટ થઈ નથી તેથી તેની ખાસ વિચારણા કરવી જરૂરી છે. તે માટે આગળના પારિગ્રાફે ચર્ચા કરી છે. એટલે તેના રાજ્યને લગતી અન્ય હકીકતો ઉપર જ અત્ર આપણું લક્ષ કેંદ્રિત કરીશું.

તેના સિક્કાઓ જે મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે 'રાજા'નું ઉપનામ પોતાને લગાડેલુ છે. જેમ ક્ષહરાટ નહપાણે (જુઓ પુ. ૩ મા તેનું વૃત્તાત) અવંતિ જીતી અવંતિપતિ તરીકે પોતાના સિક્કા પડાવતા તેમા "રાજા"નુ બિરૂદ કોતરવાનું શરૂ કર્યું હોવાનુ આપણે જાણ્યુ છે, તેમ ક્ષત્રપ ચષ્ઠણે પણ, જે અનેક સિક્કાઓ પડાવ્યા છે તેમાં પણ કેટલાક ઉપર 'રાજા'નુ બિરૂદ જોવાય છે, અને તે નિશ્ચે મનાય છે કે (આવતા પરિચ્છેદમા તેને લગતી ચર્ચા કરતા આપણે સાબિતી આપીશુ) તેવા સિક્કાઓ તેણે પણ અવંતિની ગાદી હાથ કર્યા પછી જ પડાવ્યા છે એટલે કે આ બન્ને પરદેશી રાજકર્તાઓએ, ખુદ હિંદમા નિવાસ સ્થાન કર્યા છતાંએ અને અનેક મુલક ઉપર રાજ્યસત્તા અને અધિકાર ભોગવ્યા છતાંએ, જ્યાસુધી સકળ હિંદનો હૃદયરૂપ ગણાતો એવો અવંતિદેશ પ્રાપ્ત કર્યો નહોતો, ત્યાંસુધી 'રાજા' પદ જેમ ધારણ કર્યું નહોતું, પણ પોતાના દેશ તરફના અધિકાર સૂચક ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ પદો જે હતા તેને જ ધારણ કરીને સંતોષ ધર્યો હતો, તેમ આ કુશાનવંશી સરદારોને પણ, તેઓ હિંદ બહારની જ પરદેશી પ્રજા હોવાથી, ઉપરના રાજવંશીઓનુ જ અનુકરણ કરવાની સલાહ મળી હોય અથવા તેમના પગલે ચાલવાનું તેમણે જ દુરસ્ત વિચાર્યું હોય એવા અનુમાન ઉપર આપણે જવું પડે છે વળી આ કલ્પનાને એ ઉપરથી સમર્થન મળે છે કે, કડફસીઝ બીજાએ સિક્કા તો પડાવ્યા છે અને હિંદની ભૂમિ ઉપર અધિકાર પણ ભોગવ્યો છે, છતાં તેણે 'રાજા' પદથી વિભૂષિત થઈને એકપણ સિક્કો પડાવ્યો હોવાનું જણાયુ નથી ખરૂ છે કે તેણે 'રાજા' કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વતાદર્શક, "રાજાધિરાજ અથવા મહારાજા"ના બિરૂદ જેવો ઇલ્કાબ પોતાના નામ સાથે જોડી તો દીધો હતો, પણ મથુરા શહેરમાં પોતાના નામની રાજા તરીકેની ઉદ્‌ઘોષણા તે ગર્જિત કરી શકયો નહોતો (જે આપણે તેના વૃત્તાંત લખતાં ગત પરિચ્છેદમા જણાવી ગયા છીએ) એટલે એજ વિચાર ઉપર અનુમાન દોરવાય છે કે, જેમ સકળ હિંદનું મધ્યસ્થાન અવંતિને ગણવામાં આવતું હતું તેમ ઉત્તરહિંદનુ મધ્યસ્થાન મથુરાને ગણાતું હોવું જોઇએ[1], અને જ્યા સુધી તે ભૂમિનો પોતે સ્વામી ન બને ત્યા સુધી પોતાના સાર્વભૌમત્વમા તેટલા અંશે ઉણપ રહી છે એમ ગણાતુ હોવું જોઇએ. એટલે જ, વેમ કડફસીઝ પોતાને તેટલા દરજ્જે બેનશીબ રહેલો સમજતો રહી ગયેલો નજરે પડે છે. જ્યારે કનિષ્કને તે પદથી વિભૂષિત થયેલ જોઈએ છીએ ત્યારે એમ

કનિષ્ક શા માટે રાજા કહેવાયો

(૧) જુઓ ગત પરિચ્છેદે ટીકા નં. ૧૦૦

નિશ્ચય કરવો પડે છે કે, તેણે પોતે મથુરાનો સ્વામી બનતા જ, રાજા પદયુક્ત સિક્કાઓ પડાવ્યા હશે, વળી રાજા કરતા પણ અધિક ગૌરવવંતુ મહારાજાધિરાજનું પદ પોતાના એક પૂર્વજે ધારણ કર્યું હોવાથી, પોતાનો દરજ્જો તે સમયથી ભિન્ન પડી ગયો છે એમ દર્શાવવા, તેમજ સાથે સાથે પોતાના વંશનુ નામ ઉજ્જવળ અક્ષરે ઇતિહાસના પૃષ્ઠે ગર્વાન્વિષ્ટપણે ઉચ્ચારાતું જળવાઈ રહે તે સારૂ, પોતાના વંશનો એક શક-સંવત્સર પણ પ્રચલિત કરી દીધો હોવો જોઇએ ઇતિહાસકારો અત્યારે તેને ઉત્તરહિંદના શક તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના વંશમાથી તેણે જ મથુરા શહેર જીતીને પ્રથમ પ્રવેશ તેમા કર્યો હોવો જોઈએ. આ જીત તેણે કયા વરસે મેળવી હતી તેના સમય સાથે આપણે બહુ સબંધ નથી ગમે તે વખતે મેળવી હોય, પણ તેણે જ મેળવી હતી, એટલે તેના જ રાજ્યારંભથી તે શકનો પ્રારંભ થયો ગણી શકાય.

વેમ અને તેનો સંબંધ

આ કુશાન વંશના દ્વિતીય ભૂપતિ વેમ કડફ્સીઝને અને આ ત્રીજા ભૂપતિ રાજા કનિષ્કને કાંઈ સગપણ સબંધ હશે કે કેમ તે વિશે વિદ્વાનોમા મતભેદ રહેલ હોય એમ જણાય છે. કેટલાકનું માનવુ એમ થાય છે કે તે બે વચ્ચે કાંઈ જ સબંધ હોવો ન જોઈએ, કારણ કે તે બેના રાજ્ય અમલ વચ્ચે લગભગ દસ વરસનો ગાળો પડી ગયેલો છે.[૨] (જુઓ ગત પરિચ્છેદે પૃ ૧૨૮ ઉપર દર્શાવેલી વંશાવળી) જે વાતનો ઇન્કાર આપણે તેજ પરિચ્છેદે આગળ ચાલતા સાબિત કરી બતાવ્યો છે એટલે તેમની માન્યતાને આધારે રચાયલ અનુમાનમા આપણે ફેરફાર જ કરવો રહે છે. તેથી કરીને સારૂ માનવું તો એમ થાય છે કે, તે બેની વચ્ચે સગપણ સંબંધ હતો એટલું જ નહીં પણ ઉલટુ તેમનો સબંધ પિતાપુત્ર તરીકેનો જ હોવો જોઇએ. કેમકે (૧) તે બેની વચ્ચે સમયનુ કાંઈ જ અંતર રહી ગયુ નથી પરંતુ અભંગપણે તેમનો રાજ્યકાળ ચાલુ રહેલો દેખાય છે (૨) આગળ ઉપર વર્ણવેલા તેના રાજ્ય વિસ્તારનું વૃત્તાંત વાચતા જણાય છે કે, તેના પુરોગામી એવા વેમ કડફ્સીઝ સાથે ચીનાઈ શહેનશાહે જે પ્રકારનો અપમાનભર્યો વર્તાવ કર્યો હતો, તેનો જવાબ તેણે તેવા જ કડક પગલા ભરીને અથવા કહો કે તેના જ સિક્કા તેને સામા બદલામા પરખાવીને વાળ્યો હતો વિચાર કરો કે, જો કોઈ બે રાજા વચ્ચે કાંઈ સંબંધ જ ન હોય, તો એકે રાજા લડાઈ લડવાનું જોખમ માથે ઉઠાવે ખરો ? અરે કહેવાય કે સબંધની વાત તો એક બાજુ રહી પણ તે સબંધ અતિ ઘનિષ્ઠ પ્રકારનો અને સહેજે જ એક બીજાને અસર પહોચાડનારો હોવો જોઇએ (૩) ધારો કે, બેના સમય વચ્ચે કાંઈ ગાળો પડયો હતો જ (આ ચર્ચાના અન્ય કારણોની તપાસ તો આગળ લેવાઈ ગઈ છે. પરંતુ જે કારણ તપાસ્યા વિનાનું રહેવા દીધુ હતું તે એકલાની જ ચર્ચા અહીં કરી છે) તો વાસ્તવિક

(૨) જેમ આ દસ વર્ષના ગાળાની વાત પણ, પોતે દોરેલા અનુમાનને બંધબેસતો કરવાને ગોઠવી કાઢવી પડી છે, તેમ આ વંશની સ્થાપનાના સમય માટે પણ ઇ. સ ૭૮નો સમય તેમણે જોડી દીધો છે બાકી તે માટે પ્રમાણ કે આધાર રજુ થયા નથી જ અત્રે તેમને દોષ દેવાનો મારો હેતુ નથી, પણ સંશોધનનો વિષય જ એવો છે કે અનેક ઠેકાણે અનુમાન અને કલ્પનાઓ નીપજાવી કાઢવી પડે છે અને પછી જ તેને અનેક પુરાવા સાથે કસી લેવી પડે છે. કહેવાનુ તાત્પર્ય એ છે કે કસોટીએ ચડાવ્યા પહેલા તેનો ઉદ્‌ભવ તો કરવો જ રહે છે.

આવી સ્થિતિ છે, તેનો જો કોઈ નામચીન કે છાપધારી વિદ્વાન આશરો લ્યે તો તેને સર્વ કોઈ સ્વીકારી લ્યે છે એટલું જ નહિ પણ તેના ગુણગાન સુદ્ધા ગાવા મંડી પડે છે. જ્યારે મારા જેવો કોઈ ઉગતો કે નવો નીશાળીઓ તેવુ પગલુ ભરે છે તો તેને માથે કઇને કઈ શીરપાવ આપવા મંડી જાય છે આવી જાતની મનોદશામા સુધારો કરવો રહે છે

[આ બે બાબતોમાની એક તો નિરાધાર હોવાનુ અત્ર સાબિત થયુ છે અને બીજીનો પણ તેજ પ્રમાણે કેજ થવાનો છે તે ચષ્ઠણના વૃત્તાંતે સમજાવ્યું છે ત્યાથી જોઈ લેવું.]

શું છે કે, વેમ બીજાની ગાદીનુ સ્થાન અને કનિષ્કની ગાદીનુ સ્થાન બન્ને જુદા જુદા પ્રદેશમા હોત પણ તેમ નો નથી જ, કેમકે બન્નેના સ્થાનો માટ અને મથુરા જ છે, કે જે માત્ર બહુ બહુ તો બારેક માઈલિના છેટે જ આવેલા સ્થળો છે પરતુ ભિન્ન પ્રદેશનુ અંતર દર્શાવતા સ્થાનો નથી. દલીલ કરાય કે, કાશ્મિરની હકુમતને અંગે બેના સમયની વચ્ચેનુ તે અંતર દર્શાવે છે ખરૂ છે કે દેશદેશની જીતના સમયમા અંતર તો હમેશા રહે જ, પરતુ તેથી એમ નથી સિદ્ધ થતુ કે તે બે વચ્ચેનો સગપણ સબધ જ નહોતો. ઉલટુ જેમનો મત એમ છે કે, તેઓ વચ્ચે કાંઈ સંબધ હોવો ન જોઇએ તેઓ પણ એટલો તો સ્વીકાર કરે છે જ, કે તેઓ એક જાતિની પ્રજાના જ હતા

ઉપરના ત્રણ તેમજ વશાવળી ગોઠવતા કરેલી ચર્ચામા દર્શાવેલ અન્ય કારણોનો સમગ્રપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એટલા જ સાર ઉપર આવવુ રહે છે કે, તે બન્ને પિતાપુત્ર થતા હોવા જોઈએ.

તેણે ૨૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવાનું આપણે નોધી ગયા છીએ એટલે તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૦૩થી ૧૨૬ સુધી લબાયુ હતું એમ ગણવુ રહે છે. આ સર્વ સમય[૩] તેણે દેશો જીતવામા તથા લડાઇઓ લડવામા જ ગાળ્યો દેખાય છે. તેથી કરીને ઉત્તર હિંદનો પશ્ચિમ રાજપુતાના અને સિંધવાળો ભાગ લગભગ સઘળો જીતી લઈ ને તેણે પોતાનુ સામ્રાજ્ય અતિ વિસ્તૃત બનાવી દીધુ હતુ આ બાબત કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઑફ઼ ઇન્ડિયાનો લેખક પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતા ઉચ્ચારે છે કે,[૪] "The Sue Vihara of the 11th year of Kanishka proves that the suzerainty of the kushanas extended to the country of the lower Indus at this date= કનિષ્કે પોતાના રાજ્યના અગિઆરમે વર્ષે બંધાવેલ સ્યુ વિહારથી એમ સાબિત થાય છે કે, તે સમયે સિંધુ નદીના નીચેના–દક્ષિણ તરફના પ્રદેશ સુધી કુશાન સામ્રાજ્ય લબાયુ હતુ" આ કથનની પ્રતીતિ હિંદુ હિસ્ટરી નામે પુસ્તકના લેખક મહાશયના નીચેના શબ્દોથી આપણને મળે છે. His dominions includes Kabul, Kashmir, Mattura and Magadh (?) Practically he was the Lord Paramount in North India= તેના સામ્રાજ્યમા કાબુલ, કાશ્મિર, મથુરા તથા મગધ[૫] (?) નો સમાવેશ થતો હતો–વાસ્તવિક રીતે ઉત્તર હિંદનો તે એક છત્રી સમ્રાટ હતો આ જીત મેળવ્યા બાદ હિંદ બહારની પોતાના વશની ઝાંખી પડેલી કીર્તિને ઉજવાળવા તરફ઼ તેણે પોતાનું ધ્યાન દોરવ્યુ હોય એમ સમજાય છે. પ્રથમ તેણે કાશ્મિર દેશમા પોતાનું સ્થાન મજબૂત કરી, ત્યાં પોતાના નામે કનિષ્કપુર નામનું ગામ વસાવ્યુ દેખાય છે. અને ત્યાથી સીધો જ –એટલે કે ખૈબરઘાટના રસ્તે હિંદની બહાર નીકળી હિંદુકુશપર્વતને ચકાવો મારીને જવાને બદલે–કોઈ ઘાટ દ્વારા ખોટાન અને તિબેટમાં ઉતર્યો હોય એમ માલૂમ પડે છે તે પ્રદેશો ક્રમેક્રમે ચિનાઇ શહેનશાહના સરદારો પાસેથી જીતી લેવાની કારવાઈ તેણે રચી હતી અને તેમા ફાવ્યો પણ હતો. તે એટલે સુધી કે, પોતાના પુરોગામીને–હવે આપણે સાબિત કરી ચૂકયા છીએ કે તે પુરોગામી એટલે વેમ કડફ઼સીઝ તેનો પિતા જ થતો હતો તેથી તેના પિતાને–જે શિકસ્ત આપી ચીનાઈ શહેનશાહે ૨૫–૩૦ વર્ષ ઉપર મુલક લઈ લીધો હતો તે સર્વે પ્રદેશ પોતાના સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લીધો તથા તે ઉપરાત, તે શહેનશાહે પોતાના પિતા તરફ઼ ભજવેલ અપમાનજનક વર્તાવના વૈરરૂપી બદલા તરીકે, તે શહેનશાહના એક પુત્રને પોતાના દરબારમા–એટલે મથુરામા–લડાઇના બાન તરીકે એક પ્રતિનિધિ રૂપે મોકલવાની ફ઼રજ પાડી હતી. આ જીતનું વર્ણન લખતા ઑકસફ઼ર્ડ હિસ્ટરી ઑફ઼

તેનો રાજ્યવિસ્તાર

(૩) જુઓ આગળ ઉપર ટી. નં. ૧૨નું મૂળ લખાણ.

(૪) જુઓ મજકુર પુસ્તક ભાગ ૧ પૃ. ૭૦૩

ઇન્ડિયામાં[૬] લખેલ છે કે "He avenged his predecessor's defeat in Chinese Turkestan=ચીનાઈ તુર્કસ્તાનમા તેને હરાવીને પોતાના પુરોગામીને પરાજય પમાડયાના વેરનો તેણે બદલો લીધો હતો" ત્યારે વળી ભારત દેશના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસના લેખકે તો સાફસાફ શબ્દોમા જણાવી દીધુ છે[૭] કે "યારખડ, ખોટાન કે પ્રાત જીત લીયે ઔર ચીની યુવરાજ કનિષ્ક કે દરબારમેં જ્યાનત (પ્રતિનિધિ) કે તોરપર......(ભેજ દીયા થા) .. આટલેથી જ નહી અટકતા કદાચ તેણે પોતાના પગલાં આગળ લબાવી મોગોલિયા નામનો ચીનાઇ પ્રદેશ પણ તેણે જીતી લીધો હોય એમ સમજાય છે જેથી હિંદુ હિસ્ટરીનો લેખક[૮] જણાવે છે કે, The name and fame of Kanishka is cherished by tradition, not only in India, but also in Tibet, China, and Mongolia=દંતકથા પ્રમાણે, રાજા કનિષ્કનાં નામ અને કીર્તિ એકલા હિંદમાંજ નહીં, પણ તિબેટ, ચીન અને મોગોલિયામા પણ સાચી રીતે હર્ષભેર જળવાઇ રહ્યા છે. મતલબ કે તેણે ચીન દેશની ઉત્તર હદ સુધીના પ્રાંતો જીતી લીધા હતા. 'લોભને નહીં થોભ' તે કહેતી અનુસાર આટલેથી સતોષ ન ધરતા તે આગળ ને આગળ જીત કરતો ધસમસી જવા લાગ્યો. એટલે લાબા સમયથી પોતાના વતનથી દૂર દૂર હડસાઈ ગયેલ સૈન્યદળમાંના કોઇક સિપાઇએ, જેમ અલેકઝાડર ધી ગ્રેઇટનું ખૂન કરી નાખ્યાનું કહેવાય છે[૯] તેમ આ રાજા કનિષ્કની બાબતમા બનવા પામ્યુ હતું, જેની નોધ ઑક્સફર્ડ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઆમા નીચેના શબ્દોમાં લેવાઈ છે.[૧૦] Tradition affirms that he must have been smothered, while on his last Northern campaign by officers, who had grown weary of exile beyond the passes=દતકથા કહે છે[૧૧] કે જે સરદારો ઘાટની પેલીપાર લાબો વખત ગાળવાથી ખૂબ કટાળી ગયા હતા તેમણે ઉત્તર પ્રદેશની (રાજાની) ચડાઈ લઈ જતા તેને રહેંસી નાખ્યો હશે." આ બધા વિવેચનથી સમજાશે કે રાજા કનિષ્કનું મરણ કુદરતી સજોગોમા નથીજ થયુ, પછી એકાદ સૈનિકે જ ખૂન કર્યું હોય કે કોઈ અફસરે પણ કર્યું હોય; એકાદે કર્યું હોય કે અનેકોએ બળવો કરીને કર્યું હોય, કદાચ ઠેઠ ચીનની ઉત્તર હદે થયું હોય કે વચ્ચેના પ્રદેશમા થયુ હોય, ગમે તેમ થયું હોય પણ પોતાના સગાવહાલા અને કુટુંબીજનોથી ઘણે દૂર અને પોતાના રાજનગર તેમજ ઘરથી આઘે, કોઈ અજાણી ભૂમિમા તે મરણ પામ્યો છે એટલુ તો ચોક્કસ સમજવુ રહે છેજ. અત્રે એટલી નોધ જ કરવી જરૂરની છે કે, હવે તો તેનુ મરણ નીપજી ચૂકેલ હોવાથી ફરીને હિંદમાં તે આવે અને મથુરાની દક્ષિણે આવેલ અવંતિદેશ કે અન્ય પ્રદેશો જીતવાનું મન ઉપર લ્યે, તે પ્રશ્નજ વિચારવો રહેતો નથી. બાકી તે ગાદીએ બેઠો તે સમયે જો હિંદની બહાર જવાને બદલે અવતિદેશ કે દક્ષિણ હિંદ

(૫) મગધદેશ તેણે જીત્યો હતો એવો પુરાવો મને મળ્યો ન હોવાથી અહી મે સશયદર્શક ચિન્હ મૂક્યું છે

(૬) જુઓ તે પુસ્તકનું પૃ. ૧૩૦

(૭) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૨૩૨

(૮) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ. ૬૫૩

(૯) અત્યાર સુધી ઇતિહાસમા આ પ્રમાણે જણાવાય છે; પરંતુ હવે તો અલેક્ઝાડરે હિંદ ઉપર કરેલા આ હુમલાનું આખુયે વર્ણનજ નવીશોધના આધારે કદાચ ફરી જતું દેખાય તેમ લાગે છે તેથી અહીંયે ખૂન કરી નાખ્યાનું કહેવાય છે એમ લખવું પડયું છે.

(૧૦) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ. ૧૩૦

(૧૧) જો કે અહીં તો માત્ર દતકથા તરીકે જ જણાવ્યું છે. પણ બે ત્રણ વિદ્વાનો એકજ પ્રકારનુ કથન કર્યા કરે છે એટલે આપણે તેને સાધારણ હકીકત તરીકે માન્યું છે છતા બનવા યોગ્ય છે કે, સર્વે કથાનકો પણ પોતાને મળેલી એકજ હકીકત—અથવા કહો કે–દતકથાને લઇનેજ તેને તે વિધાન કર્યે ગયા હોય.

વળી એમ પણ બનવુ જણાયું છે કે, એક વખતની દતકથા લાબે દહાડે સત્ય હકીકત તરીકે પણ પુરવાર થઈ જાય છે.

જીતી લેવાને તેણે વિચાર કર્યો હોત, તો તેનુ પરાક્રમ અને સાહસિકપણુ જોતા, તે સહેલાઈથી સર્વ મુલક જીતી લઈને, મગધપતિ થયેલ અનેક સમ્રાટો કરતા વધારે નહીં તો તેટલોજ ભૂમિપ્રદેશ તે જીતી લઈ શકત, કેમકે તે સમયે અવંતિ ઉપર તથા દક્ષિણના આંધ્રદેશ ઉપર, જે રાજકર્તાઓ રાજ કરતા હતા તે સર્વે બળવાન નહોતા; જે હકીકતની આગળ ઉપર ચષ્ઠણનું વર્ણન કરતા આપણને ખાત્રી થશે, એટલુ જ નહીં પણ ચષ્ઠણ જેવો નાનો ક્ષત્રપ જે તેના રાજા કરતા વિશેષ બળવાન બની શકયો છે, તે પણ ઉપર વર્ણવેલા સંજોગોનુ જ પરિણામ હતુ તથા આપણે ટાંકેલા કથનના પ્રતીકરૂપ હતુ એમ સહેલાઈથી સમજમા ઉતરી જશે

ઉપરના પારિગ્રાફમાં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે તેનો રાજ્ય વિસ્તાર હિંદમા જે હતો તે કરતા હિંદની ભૂમિ બહાર વિશેષ હતો એમ તુરત દેખાઈ આવે છે પરતુ આપણી મર્યાદા અત્ર, માત્ર ભારતદેશ પુરતુ વર્ણન કરવાની હોઈને આપણે તત્સંબધીજ વિવેચન કરવાના અધિકારી છીએ

તેવી રાજનીતિ, કુટુંબ તથા ઉમર

આપણે કહી ગયા છીએ કે, તેણે જેમ જેમ મુલકો કબજે કરી લેવા માડયા, તેમ તેમ તેને આગળને આગળ વધવાની આકાક્ષા ઉત્તેજીત થવા લાગી હતી. પરિણામે રાજવહીવટ ચલાવવામા તેનું લક્ષ બિલકુલ ન હતુ; બલ્કે હોય તો પણ પોતે દૂરને દૂર હોવાથી તેમા ચક્ષુપાત પણ કરી શકે તેવા સંજોગો નહોતા. તેથી તેણે પોતાની અગાઉ થઈ ગયેલા રાજવીઓને પગલે ચાલવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતુ. જેમ હિંદી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને, યોનપતિ ડિમેટ્રીઅસ અને મેનેન્ડરે તથા ઇન્ડોપાર્થિઅન સમ્રાટોએ પોતપોતાની હકુમત તળે આવેલ પ્રદેશના સગવડ પડતા ભાગલા પાડી, તે દરેક ઉપર કારોબારી કાર્ય માટે સૂબાઓ નીમી દીધા હતા, તેમ રાજા કનિષ્કે પણ કર્યું હતુ આવા કામમા તેણે પોતાના ઉમરલાયક બે પુત્રોની સૌથી પ્રથમ સહાય લીધી હતી. તે બેમાથી જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ વાસિષ્ક-વઝેષ્ક (ટૂકનામ ઝેષ્ક-જુષ્ક) અને તેથી નાનાનું નામ હુવિષ્ક-હુષ્ક હતુ. વાસિષ્ક યુવરાજ પદે નિયુક્ત કરાયો હોવાથી તેને પોતાજેટલી-એટલે સમ્રાટ તરીકેનો સર્વ અધિકાર સોપી-રાજનગર રહી સર્વ કારોબાર ચલાવવા ઉપરાંત અન્ય પ્રાંતિક સર્વ અધિકારીઓ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનુ કાર્ય નિયત કર્યું હતુ, જ્યારે હુવિષ્કને, કાશ્મિર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ સભાળવાનું સોંપ્યું હતું. તેમજ રાજપુતાના (મધ્યદેશ તે કહેવાતો હતો અને તેની રાજધાનીને મધ્યમિકા નગરી કહેવામાં આવતી હતી જુઓ. પૃ ૩. ભૂમકના વૃત્તાતે) તથા સિંધવાળા પ્રદેશ ઉપર પોતાના રાજવશી કુટુંબનો તો નહીં જ, પણ પોતાની ખાસિયતને અનુકૂળ પડે તેવો અને કહ્યામાં રહે તેવો એક સરદાર જે ઘ્ષમોતિક નામે હતો તેને ક્ષત્રપ પદ અર્પણ કરી ત્યા નીમ્યો હતો. આ સરદાર રાજા કનિષ્કના સમયમા જ મરણ પામવાથી તે સ્થાન ઉપર તેના જ પુત્ર ચષ્ઠણને તેજ અધિકાર સાથે-ક્ષત્રપપદે, નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો (જે હકીકત આપણે તૃતીય પરિચ્છેદે વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવી છે). આ પ્રમાણે રાજ્યના મુખ્ય ત્રણ અધિકારીઓ નીમવામા આવ્યા હતા ઉપરના ત્રણમાના બે મુખ્ય હોદ્દાવિશે, ઑકસફર્ડ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયાના લેખકનું કથન હજુ સાક્ષી પુરે છે, જ્યારે ત્રીજાની બાબતમાં કોઈ ઠેકાણે અદ્યાપિ પર્યંત ઉલ્લેખ થયો નજરે પડતો નથી પરતુ આ પછીના પરિચ્છેદે દર્શાવેલી હકીકત ઉપરથી આપણે ગોઠવી કાઢવી પડી છે. ઉપરના લેખક મહાશય જણાવે છે કે,[૧૨]—Kanishka spent most of his life, waging successful wars, whilst absent on his distant expeditions, he left the government of the Indian province in the hands of, first of Vasishka, apparently his

(૧૨) જુઓ ઓકસફર્ડ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયામા પૃ. ૧૩૦નું અવતરણ.

elder and then of Huvishka apparently his younger son=કનિષ્કે પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ લડાઇઓ કરવામા અને જીતવામા જ ગાળ્યો છે. અને જ્યારે દૂરની ચડાઇઓમા જોડાયો રહેતો, ત્યારે હિંદી પ્રાતનુ[૧૩] રાજ્યસુકાન, પ્રથમમા[૧૪]વસિષ્ક જે પોતાનો મોટો પુત્ર હતો તેના હાથમા અને પાછળથી [૧૫]હુવિષ્ક કે જે તેનો બીજો અને નાનો પુત્ર હતો તેના હાથમા તેણે મૂકયુ હતુ"

લડાઇઓ લડવી, મામાને હરાવવા અને તેનો મુલક જીતી પોતાનુ સામ્રાજ્ય વધારવુ, આટલા મુદ્દા સિવાય બીજુ કાંઈ લોકોપયોગી કાર્ય તેના કાળે નોંધાયુ હોવાનુ નીકળતુ નથી

હવે તેના કુટુબ અને ઉમર વિશે થોડુંક જણાવી દઇએ. તેની ઉમર કેટલી હતી તે જાણવામા આવી હોય એવો કયાંય ઉલ્લેખ થયો દેખાતો નથી, છતા તે વિષયમા અનુમાન કરવા યોગ્ય કેટલીક હકીકતો આપણી પાસે મોજુદ પડેલી છે એક, એમ છે કે તેણે ૨૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે બીજુ, તેનું મરણ રાજનગરથી ઘણે દૂર આકસ્મિક સયોગોમા નીપજ્યુ છે અને ત્રીજુ, તેનો પિતા વેમ તથા પિતામહ કડફીઝ પહેલો, લગભગ ૮૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યા છે આ છેલ્લી ચીજનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે, તેના પિતાની ઉમર ૮૦ વર્ષસુધી પહોંચી છે તો તેના મરણ સમયે પોતે કમમા કમ ૪૫–૫૦ વર્ષનો તો હશે જ. અને ૨૩ વર્ષ રાજ ભોગવ્યું છે તો તે હિસાબે આશરે ૬૮–૭૨ની ઉમરે મરણ પામ્યો હોવો જોઇએ પરંતુ જો અકસ્માતથી મરણ ન પામ્યો હોત તો કદાચ તેના પિતા અને પિતામહ જેટલું લાબુ આયુષ્ય પણ ભોગવી શકત. મતલબ કે કેમ જાણે દરેક રાજા લગભગ ૭૦–૮૦ વર્ષની ઉમર લગભગ લખાવીને આવ્યા ન હોય? આટલું છતા યે જ્યારે બીજા મુદ્દાનો એટલે કે, મરણ સમયે તેને લડાઈ લડતો અને ઉપરની ગણત્રી સાચી જ કરે તો ૬૮–૭૦ જેટલી પાકટ વયે પણ કુચ ઉપર કુચ કરતો વાંચી રહ્યા છીએ, ત્યારે એમ શકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેટલી ઉમર કરતા નાની વયે જ તેનુ મરણ થયું હોવુ જોઇએ. છતા તે પ્રદેશમા આવી રહેલા પર્વતોની આબોહવાને લીધે જળવાઈ રહેલી મનુષ્યોની તદુરસ્તી, તેમના ખડતલ શરીર, ઘોડેસ્વારની જેવી ગળાતી જીંદગીથી કમાયલી અવસ્થામા ગળાતું જીવન, તથા ભરાવદાર કાયા સાથે ખુદ ઊંચાઈનું દેહમાન જોતાં, ત્યાના માનવીઓમા તેટલી ઉમર કાંઈ વૃદ્ધપણાની સૂચક ન જ લેખી શકાય આ પ્રમાણે સઘળા મુદ્દાઓ તોળી જોતા તેની ઉમર ૬૫થી ૭૦ જેટલી લેખવામા કાંઈ બાધા જેવુ જણાતું નથી

તેને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બે પુત્રો હતા. જ્યારે ખુદ કનિષ્કની ઉમર ૬૫ જેટલી લેખાય છે ત્યારે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર વઝેષ્કની ઉમર લગભગ ૪૦–૪૫ અને તેથી નાના હુવિષ્કની પાચેક વર્ષ કમી એટલે આશરે ૩૫–૪૦ની ગણત્રી પડશે પ્રાચીન સમયે અધ્યાત્મિક જીવનની અગત્યતા સ્વીકારી, દરેક રાજા

તથા રાજ્ય પોતાના ધર્મ વીગે
તેનો ધર્મ અને તે કેટલી બધી પ્રીતિ અને ભક્તિ
આધારે ઘડાયેલ દર્શાવતા હતા તેનું વર્ણન હાલના
તેનું જીવન બુદ્ધિવાદી અને તેથી કેટલેક
દરજ્જે જડ બની ગયેલા જમાના-
મા ભલે નિરર્થક જેવુ લાગશે, છતા તે નિરર્થક હતુ કે

(૧૩) અહીં એકજ પ્રાત હોય એમ જણાયું છે એટલે સમસ્ત હિંદમા જે તેનુ રાજ્ય હતુ, તેનુ એકમ કલ્પીને લખાણ કર્યું છે. બીજી વ્યવસ્થાની ખબર નહીં હોય તેથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે (વળી જુઓ નીચેની ટીકા ૧૪–૧૫) અથવા તો હિંદ દેશ પુરતુજ વર્ણન કરતુ તે પુસ્તક છે તેથી પણ થયું હોય.

(૧૪) પ્રથમમા લખવાનુ કારણ એમ બન્યું લાગે છે કે વસિષ્કને ગાદી મળી છે એવું, તથા વસિષ્ક અને હુવિષ્ક બન્ને એકીજ વખતે ભિન્નભિન્ન મુલકના અધિકારપદે હતા એવુ, હજુ સુધી મનાયુજ નથી.

(૧૫) જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૧૪

પણ વસિષ્ક અને હુવિષ્કનુ વૃત્તાત જે આપણે આગળ ઉપર વર્ણવ્યું છે તે જોવાથી ખાત્રી થશે કે, પ્રથમ અને પાછળ તે બે શબ્દોનો પ્રયોગજ નીરર્થક છે.

સત્ત્વવાળુ હતું, તેની ચર્ચામાં ઉતરવાનો આપણો વિષય ન હોવાથી આપણે તો તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોધ જ લેવી રહે છે.

ખરી રીતે તો જેને વર્તમાનકાળે ધર્મની વ્યાખ્યા અને તેનું નામ અપાઈ જાય છે તેવી પ્રથાજ પ્રાચીન સમયે નહોતી. એટલે તેઓ કયા ધર્મના કહેવાતા હતા અથવા તેઓ કયો ધર્મ પાળતા હતા તેનો નિર્દેશ તેઓ કરતા નહોતા; પરતુ તે વીશેનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો તથા સ્મારકો જે તેઓ જાળવી રાખતાં ગયા છે તે ઉપરથી આપણે જરૂર કહી શકીએ તેમ છે. આવા ચિન્હો તથા સ્મારકો, શિલાલેખો અને સિક્કાઓમાં શબ્દોરૂપે તથા સ્થાપત્યોમા કોતરાવાયેલા દસ્યો તરીકે હોવાનું આપણે નોધી શકીએ છીએ.

તેઓનાં નામો વિગેરે જે શિલાલેખોમા નજરે પડયાં છે તેવાનાં કેટલાક દૃષ્ટાંતો આ ખંડમાંજ પ્રથમ પરિચ્છેદે તેમની વંશાવળી અને નામાવળી ગોઠવતાં આપણે જણાવી ગયાં છીએ. વળી આપણી સ્મૃતિને તાજી કરવા અન્ય હકીકતો છોડી દઈ માત્ર તેમના નામો જ અત્ર જણાવીશુ. તેમા મથુરા, સાચી, આરા, ઈસાપુર, સારનાથ તથા વરડકનાં સ્થળો મુખ્યત્વે દર્શાવાયાં છે. તેમ જ તેઓના સિક્કા વિશેનો ખ્યાલ પણ, પુ. ૨મા તથા પુ ૩મા અપાયો છે. જ્યારે હવે તે સ્થળોનાં સ્થાપત્ય તથા તેમાં જે દસ્યો કોતરાયલાં નજરે પડયાં છે તે વીશે જ અત્રે વર્ણન કરવું રહે છે.

ઉપરનાં સ્થળોમાથી જેમ શિલાલેખો, તેમ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય સ્થાપત્યના નમુનાઓ પણ મળી આવ્યા છે. જ્યાથી આવી વસ્તુઓ થોકબધ મળી આવી છે તેવા બે સ્થળો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. તેને મથુરા અને સાચી તરીકે જણાવીશું. તેમાંના મથુરા શહેર અને તેની આસપાસની જગ્યા, જ્યા અનેક ટીંબા ટેકરા આવેલા છે અને જેમાની એકને પુરાતત્ત્વવિદો કકાલીતિલા નામથી ઓળખાવી રહ્યા છે-ત્યા ખોદાણકામ કરતાં, અનેક મૂર્તિઓ, પટ્ટકો, શિલાઓ અને સ્તભો ઈ. પ્રાચીન સમયની વસ્તુઓ મળી આવી છે તેમાંની કેટલીક ઉપર તેને લગતા લેખો પણ કોતરાવેલ નજરે પડે છે. આ સર્વ હકીકતનુ વર્ણન, ધી મથુરા એન્ડ ઇટસ એન્ટીકવીટીઝ નામે પુસ્તક આકારે અલ્હાબાદમાંથી ૧૯૦૧માં સરકારે પોતા તરફથી છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલ છે મથુરામાંથી મળી આવેલાં કોતરકામનાં દસ્યો, સાચી તરીકે ઓળખાઈ રહેલ સ્થળમાથી મળી આવતા નમુનાઓની સાથે સરખાવીશું, તો તે બન્ને મુખ્યપણે સાદૃશ હોવાનુ જ જણાય છે. એટલે ખાત્રી થાય છે કે, તે બન્ને સ્થળોનાં દસ્યો એક જ ધર્મનાં હોવાં જોઇએ. આ બે સ્થળો સિવાય એક ત્રીજું ભારહુત સ્તૂપવાળુ[૧૬] સ્થળ પણ એવુ છે કે જ્યાંના દસ્યો પણ ઉપરના બેને તાદૃશપણે મળતા જ આવે છે, પરંતુ તેમા આ કુશાનવંશી કોઈ રાજાના નામનો ઉલ્લેખ સરખો થયેલ ન હોવાથી[૧૭] તેને ગણત્રીમાં લેવાનું વ્યાજબી ગણાય નહીં એટલે તેનું તો માત્ર નામ જણાવીને જ આગળ વધીશુ.

આટલુ પ્રાથમિક વિવેચન કરીને હવે તે ઉપરથી સાર જેવું કાંઈ નીકળી શકે છે કે કેમ તેની તપાસ કરીએ. શિલાલેખોમાં આ રાજાઓનાં નામ ચોખ્ખા શબ્દોમા લખાયલા હોવાથી કદાચ તેમના તે ન હોય એવી શંકા તો ઉઠાવી શકાય તેમ છે જ નહીં ઉપરાત જ્યારે તેમણે પોતાના નામ સાથે દેવપુત્ર શબ્દ જોડયો છે ત્યારે એમ પણ નિશકપણે કહી શકાય છે કે તેઓ આર્ય સંસ્કૃતિથી જ રગાયલા હોવા જોઇએ. પછી તે સસ્કૃતિ માહેલા તે સમયના મુખ્ય ત્રણ ધર્મો—વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન-માથી ગમે તે એક તે હોય અત્રે તો એટલું જ ભારપૂર્વક જણાવવુ પડે છે કે, વિદ્વાનોએ

(૧૬) આ દસ્યો માટે જુઓ, જનરલ કનિંગહામકૃત 'ધી ભારહુતસ્તૂપ' નામનુ પુસ્તક.

આ દસ્યોના એક બેની સરખામણી કરીને કેટલુંક વિવેચન પુ. ૧લામાં અપાયું છે. (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૯૬.)

(૧૭) કેમકે તે ભારહુત સ્થળવાળા સ્મારકો જ્યારે ઉભા થયા છે ત્યારે આ કુશાન પ્રજાનુ નામ નિશાન પણ ન હોતું તેમજ તે પ્રદેશ તેમની હકુમતમા પણ કદી આવ્યો ન હોતો. નહી તો પોતાના રાજ્યકાલે ત્યા જઇને કોઈક પ્રકારનુ સ્મારક તેઓ જરૂર ઊભુ કરત એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

આ કુશાનપ્રજા અહિંદી હોવાથી તેમને હિંદી ધર્મોથી ઈતર ધર્મની માની લઇને એમ ઠરાવી દીધુ છે કે તેઓમાના વાસુદેવે જ[૧૮] પ્રથમ હિંદુત્વ, આર્યત્વ–એમ કહો કે વૈદિક મતપણુ–ધારણ કર્યું હતું અને તે પૂર્વેના તે વંશના સર્વ રાજાઓ હિંદુત્વથી પર હતા, તે મતવ્ય નિરાધાર છે એમ આ ઉપરથી સમજવુ પરતુ જ્યારે વિદ્વાનોએ ઉપર પ્રમાણેનો મત ઉચ્ચાર્યો છે ત્યારે તેમને તેમ કરવાને કાંઈક કારણુ તો મળ્યુ હોવુ જ જોઇએ તે બાબતનો વિચાર કરતા એમ સ્થિતિ સમજાય છે કે, વાસુદેવ રાજાના સિક્કા ઉપરના ચિહ્નો તેની પૂર્વેના રાજાઓના સિક્કાચિહ્નો કરતા જુદા પડી જાય છે તે ઉપરથી કદાચ તેમણે એમ નિર્ણય જાહેર કર્યો હોય અને તેમ બનવા યોગ્ય પણુ છે. છતા તે ઉપરથી કાંઈ એમ સિદ્ધ કરી નથી શકાતું કે હિંદુત્વ ગ્રહણુ કરવામા તે જ પ્રથમ હતો. ચિહ્નોના તફાવત ઉપરથી તો માત્ર એટલુ જ સિદ્ધ થતુ કહી શકાય કે પોતાના પૂર્વજોએ પાળેલ ધર્મનું તેણે પરિવર્તન કરેલ હતું એટલે કે, તેના પૂર્વજો તે સમયની ત્રણ આર્ય-સંસ્કૃતિમાંથી બૌદ્ધ કે જૈન નામની કોઈ બે સસ્કૃતિને અનુસરનારા હતા જ્યારે તેણે તેનો ત્યાગ કરીને, ત્રીજી સસ્કૃતિ જે વૈદિક કહેવાતી હતી તેનું અનુસરણુ કરવા માંડયુ હતું આટલુ જોઈ લીધા પછી તેના પૂર્વજો બેમાથી કઈ સસ્કૃતિના ઉપાસક હતા તે પણુ તપાસી લઇએ

તેના પૂર્વજોમાનો પહેલો રાજા જેને કડફસીઝ પહેલા તરીકે આપણે ઓળખાવ્યો છે તે તો આખીયે જીદગી હિંદ બહાર જ રહ્યો છે એટલે તેના જીવન ઉપર હિંદમાની કઈ સસ્કૃતિએ અસર નીપજાવી હતી તેનો તો વિચાર કરવો પણુ રહેતો નથી, પરતુ કડફસીઝ બીજાએ હિંદમાં રહીને જીવન ગાળવુ શરૂ કર્યું હતું ત્યારથી માડીને, વાસુદેવે પરિવર્તન કર્યું ત્યા સુધી શું સ્થિતિ હતી તેનો જ વિચાર કરવો રહે છે. તે માટે આપણે મથુરા અને સાચીના દશ્યો તરફ ફરીને એકવાર નજર દોરવવી પડશે. આમા સાચી સ્તૂપના દશ્યો વિશે[૧૯] સર્વ વિદ્વાનોની માન્યતા એમ બધાઈ છે કે, તે સર્વે બૌદ્ધધર્મને લગતા જ છે. અને જો તેને બૌદ્ધધર્મના કહેવામા આવે તો મથુરામાથી મળી આવતી તેવી જ વસ્તુઓને તથા તેના રચયિતાઓને બૌદ્ધધર્મી જ કહેવા જોઇએ. આ સિદ્ધાતને અનુસરીને, રાજા વેમ અને કનિષ્કને તથા તેના અનુગામીઓને બૌદ્ધધર્મી ઠરાવવામા આવ્યા છે આ પ્રમાણે બધી વસ્તુસ્થિતિ હોત તો, આપણે કોઇને વાધો ઉઠાવવા જેવુ જ નથી. પરતુ ઉપરનો જ અભિપ્રાય ધરાવનારા અને તેના લખનારાઓના વાક્યો વળી આપણને જુદી જ રીતે ઉપદેશ્યા કરે છે તેમાથી, ઉપર સૂચવેલા મથુરા એન્ડ ઈટસ એન્ટીકવીટીઝ પુસ્તકના કર્તા, શ્રીયુત મિ. સ્મિથના ખુદના શબ્દો છે કે,[૨૦] Six bases of Buddha statues, inscribed and dated in the regualr years of the Indo-Scythian rulers, Huvishka, Kanishka and Vasudeva=હુવિષ્ક, કનિષ્ક અને વાસુદેવ નામના ઈન્ડોશિથિયન રાજાઓના રાજ અમલે અમુક સમયે કોતરાવેલ એવાં બૌદ્ધ પુતળાની[૨૧] પાદપીઠો–આમ લખવાથી પોતાની માન્યતા એમ વ્યક્ત કરે છે કે તેઓ સર્વે બૌદ્ધધર્મી હતા જ્યારે પાછા પોતે જ તે પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા અન્ય રીતે જણાવતા નોધ કરે છે કે, The objects found by Cunningham with the exception of

(૧૮) આ રાજાનુ વૃત્તાત તો હજુ આગળ આવવાનુ છે પરતુ તે વખતે તેના ધર્મવિશે જણાવતા આ બાબત સમજી શકાય તે માટે અહીં ઉલ્લેખ કરી દેવાયો છે.

(૧૯) સાચીને પેઠે આગળના પૃષ્ઠ ઉપર જણાવેલ ભારહુત સ્તૂપની પણ તેજ દશા કરવામા આવી છે. વળી આ માટે સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૬–૧૭.

(૨૦) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ. ૩

(૨૧) 'બૌદ્ધપુતળા' એટલે બૌદ્ધ ધર્મીઓનાજ પુતળા છે એમ માનવા કાજે કોઈ સ્પષ્ટ શબ્દો નથી જ; તેનો અર્થ સામાન્યપણે 'બુદ્ધ'નો અર્થ જ્ઞાતા, સસ્કૃત, વિદ્વાન ડાહ્યો, એવા રૂપમા જે થાય છે તે પ્રમાણે કા અત્ર ન કરી શકાય? (આ પ્રમાણે મત ઉચ્ચારી શકવા માટેનું કારણ પણ છે તે માટે જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૨૨–૨૩).

one ten-armed Brahmanical figure, are all jain=દશ હાથવાળી એક બ્રાહ્મણધર્મી[૨૨] સિવાયની જે સઘળી મૂર્તિઓ કનિંગહામને પ્રાપ્ત થઇ છે તે સર્વે[૨૩]જૈનધર્મીને લગતી છે " એટલે કે કનિંગહામ જેમ મથુરામાંથી મળી આવેલ સર્વે મૂર્તિઓને જૈનની માને છે તેમ પોતે પણ તેજ મતના છે છતા પોતાના શબ્દો કનિંગહામના કથન ઉપર ટીકા તરીકે ઉતાર્યા છે એમ જો ગણીએ તો, તે શબ્દોનો ભાવાર્થ ને પોતે કનિંગહામના મતથી જુદા પડતા હોવાનું જણાય છે. આ બન્ને વિદ્વાન ગ્રંથકારો શોધખોળ ખાતામા હમેશા સત્તાસમાન લેખાયા છે. છતા તેમના અભિપ્રાયો કિંચિદંશે (જો ઉપરમા જણાવેલ વિકલ્પવાળો ભાવાર્થ ગ્રહણ કરાય તો) ભિન્ન પડયા કહી શકાય. જ્યારે એક બગાળી ગ્રંથકાર તે બાબતમા લખતા જણાવે છે કે[૨૪] " He also had a great liking for a curious mixture of Greek, Indian and Persian gods. The types of his coins had Heracles, Sarapies, Skanda, Visakha, Pharro and others, but no figure and name of Buddha=ગ્રીક, હિંદી અને ઇરાની દેવતાઓનું કૌતુક ઉપજાવે તેવી રીતે મિશ્રણ કરવાનો તેને[૨૫] ભારે શોખ હતો. તેના સિક્કાની ભાતમા હીરેક્લીઝ, સરપીઝ, સ્કંદ, વિશાખ, ફેરો (આ બધાં દેવના નામ દેખાય છે) ઇ. છે પરતુ બુદ્ધની કોઈ આકૃતિ કે નામ સુદ્ધા પણ નથી. " તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે તે રાજાના સિક્કાચિત્રોમાં અનેક પ્રકારના દેવદેવીઓનું મિશ્રણ[૨૬] કરાયલુ છે, છતાં એકે ચિત્રમાં બુદ્ધદેવની આકૃતિ કે નામનિશાન પણ નથી. એટલે કે, જે સઘળાઓ તે રાજાને બૌદ્ધધર્મી કહે છે તેમાં પોતે તદ્દન અસંમત છે. છતાં વાચકોના મનમા કાંઇક વસવસો ઉત્પન્ન થઇ જાય તેવી તેમને ભીતિ રહેલી હોવાને લીધે વળી આગળ ચાલતા તેજ પૃષ્ઠ ઉપર તે જણાવે છે કે, " Like Kanishka, he was a liberal patron to Buddhist religious endowments Probably he was growing a Hindu=કનિષ્કની પેઠે તે પણ બૌદ્ધધર્મની સસ્થાઓ પ્રત્યે ઉદારવૃત્તિથી જોનાર હતો સોવસા તે હિંદુત્વ તરફ ઢળતો જતો હતો. " મતલબ કે તેની અનેક કૃતિમા બૌદ્ધધર્મની જો કાંઇ છાયા પડી જતી નજરે દેખાતી હોય, તો પણ તે બૌદ્ધધર્મી જ હોવો જોઇએ એમ કોઇએ અર્થ નથી કરવાનો; પણ એક રાજા તરીકે પોતાની પ્રજાના સર્વે ધર્મો પ્રત્યે મીઠી નજરે જોવુ જોઇએ તે પ્રમાણે તે ગુણધારક હોવો જોઇએ, અને તે હતોજ એમ સમજવુ એવો ગર્ભિત સૂર તે સંભળાવે છે. ઉપરાત તે રાજા

(૨૨) દશ હાથની છે માટે બ્રાહ્મણ ધર્મની જ હોય અને અન્યની ન હોય એમ આમા કયા સાબિત કરેલ છે?

(૨૩) બૌદ્ધધર્મની એક પણ મૂર્તિ નથી એ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે એટલે કે બૌદ્ધધર્મી મૂર્તિઓ હોવાનો સાફ સાફ ઇન્કાર થઇ જાય છે.

(૨૪) હિ. હિ. પૃ. ૬૫૬

(૨૫) આ શબ્દો રાજા હુવિષ્કનું વર્ણન કરતા તેમણે તો લખ્યા છે પણ અત્યારે જેમ તે વંશમા એક કનિષ્ક થયો હોવાનું મનાય છે, જ્યારે ખરી રીતે બે કનિષ્ક થયાનું હવે સાબિત થાય છે તેમ આ ગ્રંથકારે પુસ્તક લખ્યુ છે તે સમયે, કનિષ્ક પહેલો કે હુવિષ્ક પહેલો તે યથાર્થ સમજાયુ નહીં હોય; કેમકે પહેલા કનિષ્કની પછી અને બીજા કનિષ્કની પૂર્વે જ હુવિષ્ક થયો છે. આ પ્રમાણે એકની હકીકત બીજાને નામે લખાઇ જવાઈ છે.

(૨૬) આ પ્રમાણે બનવાનુ કારણ ગમે તે હશે. પરંતુ મારી કલ્પનામા નીચે પ્રમાણે આવે છે. (૧) હિંદની બહાર જેને હિંદી સંસ્કૃતિ કહેવાય છે તેવી કોઈ સંસ્કૃતિ દૃઢપણે મૂર્તિમંત થઈ નહીં હોય; તેથી પણ ગમે તે આકારના દેવદેવીઓ કોતરી કાઢયા હોય. (૨) અથવા તો કુશાન પ્રજામા જે અનેક (પાચ પ્રજાની બનેલી તો હતીજ) તત્ત્વો સમાયલા હતા તેનુ પ્રતિનિધિત્વ જાળવવા માટે પણ જાતજાતના ચિત્રો કોતરાયા હોય.

આ પ્રમાણે શરૂઆતમા કરવામા આવ્યું હોય. પણ જેમજેમ તેમનો વસવાટ હિંદમા લંબાતો ગયો તેમતેમ તેમની સંસ્કૃતિએ અમુક સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડયુ છે. અને તે તેમના સિક્કામા સ્પષ્ટ રીતે કોતરાવવા માંડયું છે.

વૈદિક મત તરફ ઢળતો[૨૭] જતો હતો એમ પણ કહી દે છે. વળી તે સમયે બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર અને સ્થિતિ વિશેનો અન્ય વિદ્વાનો ગમે તેવો વિચાર ધરાવતા હશે, પણ પોતે તો તેને મોઘમ રીતે વર્ણન કરવાને બદલે સ્પષ્ટપણે અને ભાર દઈ ને નીચેના શબ્દોમાજ વ્યક્ત કરે છે જો કે તેમના વિચારો અત્ર ટાંકી બતાવવા કાંઈક અપ્રાસંગિક લાગે છે, છતા સંશોધન કરનારને તેમાથી અનેક જરૂરી તત્ત્વો આપડી આવે તેમ દેખાય છે એટલે તેને ઉતારવા આવશ્યક ધારૂ છુ તેઓ જણાવે છે કે[૨૮] 'No Buddhist period in the Indian History Some scholars have made much of Buddhism in India. They think that at one time (say from B C 242 to 500 A. D) Buddhism had eclipsed Hinduism, that a great majority of the people had embraced Buddhism, and that, almost everything was Buddhistic in style etc. It does not appear that there is much truth in it Buddhism was no doubt prevalent in India In other parts of India, it was rather sporadic. The large province of Assam was entirely free of Buddhism The provinces about Hardwar, Canouj, Allahabad, Benares had little Buddhism Carnal, Jaipur, Panchal etc furnish no proof as to the prevalence of Buddhism there. Even in Magadh & Bengal, Hinduism flourished side by side with Buddhism The monks were regular Buddhists, but the laymen were mostly Buddhistic Hindus i e men who followed some Buddhist doctrines on the Hindu basis, having castes and Hindu manners This is why they could be won to Hinduism easily There are some native Christians in South India, who still follow the caste system and some other ancestral Hindu manners etc The Buddhist pilgrims of Ceylon & China of the 4th century A D did not notice Buddhism flourish in India=હિંદી ઈતિહાસમા બૌદ્ધધર્મની બોલબાળા એવા શબ્દો જ હોઇ ન શકે કેટલાક વિદ્વાનોએ હિંદમા બૌદ્ધધર્મનું અતિ ગૌરવભર્યું વર્ણન કર્યું છે તેમનુ એમ માનવુ થાય છે કે-(ઇ સ પૂ. ૨૪૨ થી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધીમા) બૌદ્ધધર્મને લીધે હિંદુધર્મ ઢકાઈ ગયો હતો, વસ્તીના મોટે ભાગે બૌદ્ધધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો, અને લગભગ દરેક ઠેકાણે-જ્યા જુઓ ત્યા[૨૯]-સર્વ બૌદ્ધમયજ ભાસતુ હતુ. પણ સમજાય છે કે તેમા અતિ સત્યાંશ નહોતો. નિશક બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત તો હતો જ (પણ) હિંદના અન્ય (કેટલાક) ભાગોમા તો તે છૂટોછવાયો જ હતો (દૃષ્ટાંત તરીકે) આસામ જેવા મોટા પ્રાંતમા તો બૌદ્ધધર્મ તદ્દન લુપ્ત જ હતો. હરદ્વાર, કનોજ, અલ્હાબાદ અને બનારસની આસપાસના પ્રદેશમા કાંઇક અંશે તે હતો (જ્યારે) કરનાલ, જેપુર, પાંચાલ

(૨૭) આ શબ્દો એમ સૂચવે છે કે, રાજા હુવિષ્ક પછી જે વાસુદેવ થયો છે અને જેણે ધર્મપલટો કર્યો છે તેનું બીજ, તેના આ તુરતના પૂર્વજના સમયથીજ વવાતુ ગયુ હતુ

(૨૮) હિ હિ. પૃ ૭૦૨-૩

(૨૯) આ સ્થિતિ તો વ્યાજબીજ હતી. પણ લેખકને જે વિરોધ ભાસ્યો છે તે વિદ્વાનોએ કરેલ વિધાનનો છે. વિદ્વાનોએ તે સર્વ બૌદ્ધધર્મનું હોવાનુ જણાવ્યુ છે પણ આ પુસ્તકકારને તેમ હોવાનુ માલુમ પડયુ નથી તેથી જ પોતાનો વિરોધ જણાવ્યો છે. પરંતુ જે વસ્તુ વિદ્વાનોએ બૌદ્ધધર્મની જણાવી છે તે, જેમ હવે આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે જૈન ધર્મની જ છે, એમ જો લખવામા આવે તો, ધારૂ છુ કે લેખક મહાશયનો વિરોધ જતો જ રહેશે.

ઈ. મા બૌદ્ધધર્મ પ્રચારની કાંઇ નિશાની જ નજરે પડતી નથી મગધ અને બંગાલમાં પણ[30] હિંદુ અને બૌદ્ધધર્મ સાથે સાથે જ વૃદ્ધિ પામ્યે જતા હતા. તેમાનો ભિક્ષુ વર્ગ યથાસ્થિત બૌદ્ધધર્મી હતો પરતુ પ્રજાજન મોટે ભાગે તો બૌદ્ધધર્મી હિંદુઓજ હતા. એટલે કે હિંદુ જ્ઞાતિ અને રીતરિવાજને માન આપી હિંદુ પ્રણાલિકા પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મને અનુસરતા તેઓ સહેલાઈથી હિંદુધર્મમાં ભળી જતા, તેનુ કારણ પણ આજ છે. (અત્યારે પણ) દક્ષિણ હિંદમા એવા કેટલાક હિંદુ–ખ્રિસ્તીઓ છે કે જેઓ જ્ઞાતિપ્રથા તથા પ્રાચીન સમયના હિંદુ વિધિવિધાનો વિ વિ ને માને છે. હિંદમા બૌદ્ધધર્મ ફાલ્યો ફૂલ્યો હોવાનુ વર્ણન ઈ સ ની ચોથી સદીના[31] સિંહલદ્વીપ અને ચીન દેશના કોઈ યાત્રિકોએ કર્યું નથી " વળી આ પ્રમાણે બોલીને પોતાના સમર્થનમા, હિસ્ટોરીઅન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડ નામના આધારભૂત ગણાતા ગ્રથના શબ્દો ટાંકી બતાવે છે કે, "The Editor of the Historians History of the World is right in observing that owing to its abstractness and rivalry of the Hindus, Buddhism was a failure in India, in modified form it has however prevailed in other parts of India=હિંદમાં[32] જો કે બૌદ્ધધર્મ ફતેહમદ થયો નથી[33] છતા કાંઈક થોડા ફેરફાર સાથે[34] હિંદના કેટલાક અન્ય ભાગમા તે પ્રસારિત થયો છે. તેના કારણમા હિંદુધર્મના હરિફાઇ અને વાસ્તવિકપણું હોવાનું હિસ્ટોરીઅન્સ હિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડના તત્રીનું જે કથન છે તે સત્ય છે" આ પારિગ્રાફના કોઇ ભાગ ઉપર ટીકા કરવી તે નકામી કહેવાય. છતા એટલુ કહેવુ પડે છે કે આ વિદ્વાને ઉપરનો મત જાહેર કરતા પહેલાં, ખુદ બૌદ્ધ યાત્રિકોના વર્ણનો પણ નિહાળ્યા દેખાય છે જ. માત્ર એકપક્ષી વસ્તુ જોઈ તેજ લખ્યે રાખ્યુ નથી.

ઉપરના ત્રણે ગ્રથકારોના (જનરલ કનિંગહામ, મિ સ્મિથ અને હિંદુ હિસ્ટરીના કર્તા મિ. મઝુમદાર) મતો પચીસ પચીસ વર્ષ ઉપરના જૂના સમયના છે. જ્યારે તે પછીની શોધખોળોથી સાબિત થઈ ચૂક્યું છે કે, મથુરાની કકાલીતિલા નામે ટેકરી પાસેથી મળી આવેલી ચીજો મુખ્યપણે જૈનધર્મની દ્યોતક છે મથુરાનું આ પ્રમાણે છે, તો પછી તાદશ દશ્યો ધરાવતી સાચી સ્તૂપની સ્થિતિ પણ તેજ કહેવી જોઇએ. આ બધા મુદ્દાની–વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીને, પુ. ૧માં અવતિ દેશનું વૃત્તાત લખતા, તેમજ પુ. ૨મા પહેલા ત્રણ પરિચ્છેદે ધાર્મિક ચિહ્નોનું અને સિક્કાચિત્રોનું વર્ણન તથા સમજૂતિ આપતા, તેમજ તેજ પુસ્તકમા આખા મૌર્યવશી રાજાઓનું ખાસ કરીને સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત તથા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનુ જીવન આલેખતાં, અનેક પુરાવા અને દલીલો આપીને સાબિત કરી

(૩૦) હિંદના બધા છૂટાછૂટા પ્રાતો લઇને તે વખતની સ્થિતિનુ વર્ણન આપ્યુ છે એટલે માનવુ જ રહે છે કે લેખકે સર્વ પ્રાતોનો અભ્યાસ કર્યો જ લાગે છે.

(૩૧) પોતે ઇ. સ પૂ. ૨૭૦ થી ઈ. સ. ૫૦૦સુધીના ૭૭૦ વર્ષનુ અવલોકન કર્યું છે તેમાથી ઇ. સ. ૪ સદી સુધીમા એટલે કે ૬૫૦ વર્ષ સુધી તો આ પ્રમાણે સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોવાનુ ચીન દેશના યાત્રિકોના કથન આધારે સાબિત કરી દેતા જણાય છે.

(૩૨) હિંદમા તો આ પ્રમાણે જ હતુ. હિંદ સિવાય બહારમા એટલે કે સિહલદ્વીપ ઈ. મા કેવી સ્થિતિ હતી તેનુ અહીં વર્ણન કરેલ નથી. ત્યા કદાચ જુદી પણ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોય છે.

(૩૩) ફતેહમદ થયો નથી તે વાક્ય સાથે પુ. ૧ પૃ. ૪૪મા બગાળ રોયલ એશિઆટિક સોસાઇટીના વાર્ષિક મેળાવડાના પ્રમુખસ્થાનેથી મિ. હૉર્નેલ સાહેબે જે ભાષણ આપ્યાનુ મે નોધ્યુ છે તેના શબ્દો સરખાવો. અને પછી નીચેની ટીકા ન. ૩૪ની સાથે તુલના કરો.

(૩૪) થોડો ફેરફાર એટલે કે બૌદ્ધધર્મની માન્યતા જે હતી તેમા અને હિંદના અન્ય ભાગમા જે ધર્મ મનાતો રહ્યો છે, તે બેની વચ્ચે કાંઈક તફાવત હતો. આ શબ્દો શું સૂચવે છે, પુ. ૨મા પ્રથમ પરિચ્છેદે એમ પુરવાર કરાયુ છે કે, બુદ્ધદેવ પ્રથમ જૈન ભિક્ષુક હતા, તેમણે સાત વર્ષ તે ધર્મ પાળ્યો છે અને તે બાદ તેમણે ધર્મપલટ કર્યો છે; તે હકીકતને આ ઉપરથી સમર્થન મળે છે કે નહીં તે વિચારો.

આપ્યું છે કે, અત્યાર સુધી જે જે વસ્તુઓ બૌદ્ધધર્મી હોવાની મનાતી રહી છે તે તે બાબતમા વિચાર ફેરવવાની અગત્યતા ઉભી થઈ છે ખરી રીતે તે સર્વ વસ્તુઓ જૈન ધર્મના રહસ્યને સમજાવનારી જ વસ્તુઓ છે અહીં તો વિદ્વાનોના મત ટાંકી ટાંકીને ચર્ચા કરી લીધી છે ઉપરાત મારા તરફથી એક સૌથી વિશેષ અગત્યની વાત ઉપર વાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેચવાની જરૂરીયાત લાગે છે તે બીના આ કુશાનવંશી રાજાઓએ જે શિલાલેખો કાતરાવ્યા છે તેના આલેખનની પદ્ધતિ વિશેની છે જો તેમના શિલાલેખો તપાસીશુ તો માલૂમ પડશે કે તેમા તેમણે હમેશા માસ, ઋતુ, માસ અને દિવસ દર્શાવેલ છે (જુઓ પુ ૩ના અંતના બે પરિચ્છેદ) જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મવાળાએ તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કદાપિ પણ કર્યું દેખાતું નથી તેઓ તો માત્ર સાલનો જ નિર્દેશ કર્યા જાય છે એટલે શિલાલેખી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે કે તેઓ બૌદ્ધધર્મી હતા જ નહીં. તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે કુશાનવંશી રાજાઓના ધર્મ વિશે પણ મત ફેરવવો પડશે તેવો સમય હવે આવી લાગ્યો છે અને કેટલાક પૂર્વમતાગ્રહી વિદ્વાનોએ –સુભાગ્યે જો કે ગણ્યાગાંઠયા જ છે–મને આ પ્રકારનો મત ઉચ્ચારતા, હું પોતે જૈનમતાનુયાયી હોવાથી, તે ધર્મની વાહવાહ કહેવરાવવા માટે જ આ બધુ લખ્યે જતો હોવાનું માની લઈ, અંધશ્રદ્ધાળુ ઈ ઈ. અનેક નવાજેશો અને ઈલ્કાબો આપ્યે રાખ્યા છે તે સર્વ સજ્જનોને ખાત્રી થશે કે મે વિનાપુરાવાએ કોઈ ચીજ અત્ર ઉતારવા ધારી નથી અંતમા કહેવાની યાદ આપવી પડશે કે, જેમ શક રાજાઓ તથા ક્ષહરાટ ક્ષત્રપો જૈનધર્મી હતા, તેમ આ કુશાનવંશીમાના પણ કેટલાક તેજ ધર્માનુયાયી હતા. એટલુ જ નહીં, પણ ચષ્ઠણ જેવા અજ્ઞાત પ્રદેશના વતનીઓ પણ તેજ ધર્મને માનનારા થયા હતા એમ બને તો તેમના શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને અનેક પુરાવાઓથી જણાતુ આવ્યુ છે, જે વસ્તુ પ્રસંગોપાત યથાસ્થાને જણાવવામા આવશે એટલે ઇતિહાસવિદોએ કોઈ પ્રકારના ભિન્ન પડતા મતોચ્ચારથી ભડકી ઉઠવાનું કારણ નથી

કનિષ્ક પહેલાના જીવનવૃત્તાત વિશે આપણા જાણવામા જે આવ્યું હતું તે જણાવી દીધુ છે એટલે આગળ વધવુ આવશ્યક ગણાત

કેટલાક મુદ્દાઓની સમજૂતી

છતા કેટલાક મુદ્દા એવા છે કે, જો તેના જીવનને ભલે સ્પર્શતા નથી પરતુ અત્રે ન ચર્ચતા જો અન્ય ઠેકાણે ઉતારવામા આવે તો તે અસંગત દેખાઇ જવા સભવ છે તેમ વાચકોનાને અન્યત્ર લઇ જવામા કાંઈ વાધો જેવુ નથી પ્રથમ તેવા મુદ્દાઓના માત્ર નામ જણાવીશુ અને તે બાદ તે પ્રત્યેકનું વિવેચન કરવાનુ હાથ ધરીશું જ્યારે અન્ય સ્થળે લેવા જેવા જે દેખાતા હશે તેના નામ આપી તે કયા ઉતારવા યોગ્ય છે તેનો નિર્દેશ કરીશુ આવા મુદ્દાઓ તથા તેમની ચર્ચાના સ્થળોની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે કરવા મેં ઠરાવ્યુ છે

(અ) અત્ર ચર્ચવા યોગ્ય

(૧) ચષ્ઠણવાળી પ્રજા અને આ કુશાનપ્રજા એક કે જુદી જુદી ?

(૨) હુષ્ક, જુષ્ક અને કનિષ્કનું ત્રિક બોલાયા કરે છે તેનો ખુલાસો

(૩) આર્ય, અનાર્ય વિગેરેનો કાંઈક સ્ફોટ સાથે સાથે યવન, મ્લેચ્છ અને તુર્ક શબ્દોના અર્થની સમજૂતી

(આ) કનિષ્ક બીજાના વૃત્તાતે ચર્ચવા યોગ્ય

(૪) બન્ને કનિષ્ક–પહેલો અને બીજો–વચ્ચેના ગુણ તથા સ્વભાવનું વર્ણન અને સરખામણી

(ઇ) ચષ્ઠણના વૃત્તાતે–એટલે કે હવે પછીના તૃતીય પરિચ્છેદે

(૫) ચષ્ઠણનુ પૂતળુ કનિષ્ક સાથે શા માટે ?

(૬) કુશાનસવત અને ચષ્ઠણસવતના સમય વિશે

(૭) ચષ્ઠણ અને નહપાણવાળી પ્રજાની ભિન્નતા (પુ ૩ પૃ ૨૧૭મા બતાવ્યા સિવાયની)

(૮) ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપના હોદ્દાની ચર્ચા (પુ ૩ પૃ ૧૬૪–૭ સિવાયની)

આ આઠમાના જે ત્રણ મુદ્દા અત્રે ચર્ચવા રહે છે તેનુ એક પછી એક વર્ણન કરીશુ

મથુરા પાસેના માટ ગામમાથી એક મૂર્તિ જે

નીકળી આવી છે[૩૫] તેમા કનિષ્ક સાથે ક્ષત્રપ ચષ્ટણને ઉભો રાખેલ છે. એટલે અનુમાન થાય છે કે, તે બેને કાંઈક સંબંધ હોવો જોઇએ. તેમા વળી ચષ્ટણની સાથે ક્ષત્રપ શબ્દ (પછી ભલે મહાક્ષત્રપ શબ્દ હોય) જોડાયલ

ચષ્ટણ અને કુશાન-પ્રજા એક કે ભિન્ન?

હોવાથી તે તેનો તાબેદાર કે સૂબો હોય એવો પણ ફલિતાર્થ ઉપજાવી શકાય છે મતલબ કે તે બેની વચ્ચે શેઠ અને નોકર જેવા સબંધની કલ્પના વિદ્વાનોએ બેસારી છે. અને તે માટે, કુશાનવંશી તેમ જ ચષ્ટણવંશી રાજાઓનાં નામ સાથે જ્યારે જ્યારે કોઈ સંવતનો આંક લગાડેલ નજરે દેખાયો છે ત્યારે ત્યારે તે આંકને કુશાન શક તરીકે લેખી કાઢવામા આવ્યો છે. વળી કુશાન શકની આદિ ઇ સ. ૭૮મા થયાનું સઘળા વિદ્વાનોએ માન્ય રાખેલ હોવાથી તે હિસાબે જ સઘળી ગણત્રીઓ કરાવ્યે રાખી છે આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત ઠરાવાઈ ગયેલી હોવા છતા, તેમા એવુ તો કયાંય સિદ્ધ કરેલુ નજરે પડતુ નથી કે તે બન્ને એક જ પ્રજા હતી શેઠ નોકરનો સબધ તો ભિન્ન પ્રજાના હોવા છતાએ[૩૬] બંધાઈ શકે છે આ માટેનો નિર્ણય[૩૭] કરવા માટે બીજી કોઈ વસ્તુ ઇતિહાસમાથી મળી આવતી હોય તો તપાસીએ.

આપણે આગળના પાનાંમાં પુરવાર કરી ગયા છીએ કે, કુશાનવંશનો આદિ પુરુષ ભલે કોઈ ધર્મનો ચુસ્તપણે ભક્ત થયો નથી દેખાતો, છતાંયે એટલું તો નક્કીજ છે કે તેના વંશજોએ હિંદમા વસવાટ કરી લીધા બાદ અમુક દરજ્જે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો એટલુ જ નહીં પણ મથુરા શહેરની કંકલીતિલા નામે ટેકરી પાસેથી જે સઘળી વસ્તુઓ નીકળી આવી છે તેનાં શિલ્પકામ, શિલાલેખો કે તેવી અનેક વસ્તુ ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકે છે કે, તેઓ પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ઘણો જ પ્રેમ ધરાવતા હતા.[૩૮] તેવી જ રીતે ચષ્ટણવંશી રાજાઓ વિશે પણ બતાવી શકાય તેમ છે કે તેઓ પણ જૈનધર્મી જ પ્રજા હતી. કેમકે તેમના દરેકના સિક્કાઓ તપાસીશું તો તુરત જણાઈ આવે છે કે તેમની અવળી બાજુએ જે ચિહ્નો કોતરાયલાં છે તેમને આપણે જૈન ધર્મના ચિહ્નો ગણાવ્યાં છે (જુઓ પુ. ૨માં દ્વિતીય પરિચ્છેદમાંનું સિક્કાચિહ્ન વર્ણન) વળી તેમના જે શિલાલેખો સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ પાસેથી–રૈવતગિરિ નામના જૈન તીર્થ પાસેથી–મળી આવ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ જો કે સ્પષ્ટપણે હજુ કરાયો નથી છતા મિ રૅપ્સન જેવા વિદ્વાને પણ એમ તો કબૂલ કર્યું જ છે કે, તેમાં જૈનોને લગતી હકીકતનો સમાવેશ થયેલ દેખાય છે[૩૯]

---

(૩૫) આ બધાનું વર્ણન આગળના તૃતીય પરિચ્છેદમા અપાયુ છે તે જુઓ.

(૩૬) ક્ષત્રપ ભૂમક ક્ષહરાટ જાતિનો હોવા છતા, યોન–બેક્ટ્રીઅન સરદાર ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના ક્ષત્રપ તરીકે કામ કરેલ સિદ્ધ થયુ છે (જુઓ પુ. ૩મા તેમનુ વૃત્તાંત)

(૩૭) કહેવત છે કે પડોશીના સમાગમની અસર અરસપરસ થાય છે જ, આ વંશનો આદિપુરુષ હિંદની બહાર કે જ્યા ખરી રીતે કોઈ ધાર્મિક સંસ્કૃતિનુ દૃઢ સ્વરૂપ સર્જાયું નહોતુ, ત્યાજ હમેશા રહેલ હોવાથી તેના જીવનમા પણ કોઈ ધાર્મિક સંસ્કૃતિ મજબૂતપણે સ્થપાઇ નહોતી જ્યારે તેના વંશજેનો વસવાટ હમેશા સંસ્કૃતિ ચુસ્તપ્રજામા જ થયો હોવાથી તેમનુ ઘડતર તે પ્રમાણે બનતુ આગળ વધ્યુ હતુ.

(૩૮) આ સઘળી વાતની સાબિતી માટે મથુરા એન્ડ-ઇટસ એન્ટીક્વીટીઝ પુસ્તક વાચી જોવું.

વળી નવમખંડે, પ્રથમ પરિચ્છેદે વર્ણવેલ સાચીનો શિલાલેખ પણ સાબિતી આપે છે કે, તે પ્રદેશ સાથે કુશાનોને સબધ હતો. અને સાચી તથા અવંતિનો સબધ જૈન ધર્મ સાથે અતિ ગાઢ હોવાનુ સાબિત થઈ ગયું છે એટલે માનવું રહે છે કે, કુશાનપ્રજા જૈન ધર્મીજ હોવી જોઇએ અને તેમ ન હોય તો છેવટ તે ધર્મ તરફ વિશેષ પક્ષપાતી તો હોવી જોઇએ જ.

વળી સરખાવો નીચેની ટીકા ૩૯

(૩૯) આ સઘળી બીનાનો સમાવેશ જે ઠેકાણે ચષ્ટણ-વંશી રાજાઓનુ વૃત્તાત ખાસ લખવાનું હોય ત્યા જ કરવાનું વ્યાજબી ઠરી શકે છતા પુ. ૩ પૃ. ૩૯૫મા તેમજ ત્યાના આખા પરિચ્છેદમા આ બાબતો પ્રસગને લઇને છૂટીછવાઈ ચર્ચી છે તે વાચી જોવાથી ખાત્રી કરી શકશે.

વળી રાજા વઝેષ્ક–જુષ્કનો એક શિલાલેખ (જુઓ નવમખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદે નામાવળી ગોઠવતાં કરેલ વર્ણન) તેની હકુમત નહોતી[૪૦] તેવા સાંચીવાળા પ્રદેશમાંથી મળી આવેલ છે અને સાંચીના સ્થળ ને –અવંતિદેશને–જૈનધર્મ સાથે અતિ નિકટ સંબંધ હોવાનું પણ આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ મતલબ કહેવાની એ છે કે, આ બન્ને પ્રજાને જૈનધર્મ ઉપર ઘણોજ અનુરાગ હતો, છતાંયે એમનો સાબિત થયેલું નજ કહેવાય કે તે બન્ને એકજ પ્રજા હતી આટલું આટલું બન્નેમા સામ્યપણું હોવા છતાં, જ્યારે તેમના સિક્કાઓ તપાસીએ છીએ, ત્યારે તે ઉપર દર્શાવેલ તેમના ચહેરાના, તેમણે પહેરેલા મુકુટ ઈ આદિ વસ્ત્રાભૂષણના, તથા તે ઉપર કોતરાયેલા અનેક ચિન્હો વિગેરેનાં રેખાંકન, તો એક બીજાથી ભિન્નજ પડી જતા જણાય છે. વળી તેમણે ધારણ કરેલ પદોની સરખામણી કરીએ છીએ તો પણ તેમની ભિન્નતા તરી આવતી દેખાય છે કુશાનવંશીઓમા, મહારાજાધિરાજ, કુજુલ કે તેવીજ પદવીઓ નજરે પડે છે જ્યારે ચષ્ઠણવંશીમા ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ, રાજા કે સ્વામી એવાં બિરૂદો મળી આવે છે. કોઈએ મહારાજાધિરાજ તરીકે પોતાને સંબોધાયાનું જણાતું નથી. એટલે ખાત્રી થતી જાય છે કે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજા હોવા ઉપરાંત, કેટલેક દરજ્જે ભિન્ન ભિન્ન રાહરસમો પાળનારીજ હોવી જોઈએ. વળી તેમના નામોની સરખામણી કરતાં પણ આ ભિન્નત્વ તુરત પરખાઈ આવે છે ચષ્ઠણવંશી રાજાઓના નામોમા ઘણાનો અંત્યાક્ષર દામન્ કે તથા પ્રકારનો છે જ્યારે કુશાનવંશીમા તેવું કાંઈ છેજ નહી, પણ તેમનો અંત્યાક્ષર 'સ્ક કે ઉસ્ક' જેવો છે અને વાસુદેવ પછીથી તો કેમ જાણે તદ્દન હિંદુશાહીજ નામો તેમણે ધારણ કરી લીધા ન હોય તેવુ જણાઈ આવે છે આ પ્રકારના પુરાવાથી સાબિત થાય છે કે તે બન્ને પ્રજા તો ભિન્નજ હોવી જોઈએ. વળી આ વાતને એ હકીકતથી સમર્થન મળે છે કે, ચષ્ઠણ પ્રજાનાં મૂળવતન તરીકે આપણે એશિયાખંડની મધ્યમાં આવેલ તાસ્કંદ–સમરકંદવાળા પ્રદેશને ગણાવ્યો છે, જ્યારે કુશાનના વતનને હિંદુકુશ પાસેના ખોટાન અને પામીરના પ્રદેશને ગણાવ્યો છે. બાકી કુશાન સરદારે જે પાંચ પ્રજા ઉપર પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યું હતું તેમાં ચષ્ઠણવાળી પ્રજાનો સમાવેશ થઈ જતો હતો તેટલી વાત ખરીજ અને તેથીજ કદાચ ચષ્ઠણને તથા તેના પિતા ધ્સમોતિકને કુશાન પ્રજાએ ક્ષત્રપ પદથી વિભૂષિત કરીને પોતાના હાથતળે નોકરીમાં રાખી લીધો હોય.

આ પ્રમાણેના નામધારી ત્રણ રાજાઓ થયા છે તેટલું ચોક્કસ છેજ પણ તેઓના હુષ્ક, જુષ્ક અને નામનો અનુક્રમ કેમ હોવો કનિષ્કના ત્રિકવીશે જોઈએ તે બાબત આપણે તદ્દન અંધારામાજ અત્યારસુધી હતા. એટલે વિદ્વાનોને તે ત્રિક જ્યાં જ્યાં વાપરવાની જરૂર પડી છે ત્યા ત્યાં તેમણે કોઈ ધોરણ અંગિકાર કર્યું હતું કે કેમ તે નિશ્ચયપૂર્વક કહેવુ અતિકઠિન કાર્ય હતું. વળી જ્યાં જ્યા તે ત્રિકનું દર્શન કરાવાયું છે ત્યા ત્યા પણ સર્વેએ એકજ પદ્ધતિ ધારણ કર્યાનું જણાતું નથી. એટલે કોણ સાચુ ને કોણ ખોટુ તે વિશે પણ મત ઉચ્ચારવા જેવી સ્થિતિમા આપણે હતા નહીં. પરંતુ હવે જ્યારે આપણે તે ત્રણે રાજાના–અથવા વિશેષ સ્પષ્ટપણે કહેવુ હોય તો ચારે રાજાના (એટલે કે કનિષ્ક પહેલો, જુસ્ક, હુષ્ક અને કનિષ્ક બીજો) અનુક્રમ, સમય, સંયોગ ઇ. થી માહિતગાર થઈ ગયા છીએ ત્યારે દરેક જાતનો નિર્ણય નિશંકપણે કરી શકીએ તેમ છે

આ ત્રિક વધારેમા વધારે કેટલી રીતે ગોઠવી શકાય તેમ છે તે પ્રથમ જોઈએ એટલે તે બાદ તેમાથી કયું સાચુ હોઈ શકે અને શા કારણથી, તે આપણે આપોઆપ સમજી શકીશું આ ત્રણમાથી

(૪૦) હકુમત ન હોય છતા, ત્યા જે શિલાલેખ ઉભો કરાવ્યો છે તે મુદ્દોજ વધારે મજબૂત પુરાવારૂપ છે કે કુશાનોના ધર્મ સાથે તે સ્થાનને સબંધ છે. (વળી સરખાવો ઉપરની ટીકા નં ૨૯)

કોઈપણ એક નામ પ્રથમ લખીએ, એટલે બાકી તેની સાથે બેને લખવાં રહે, તેમા પણ જેને એક વખત પ્રથમ લખ્યો તેને બીજી વખત બીજો (અથવા છેલ્લો) લખવો રહે. એટલે દરેક નામનાં બેબે ત્રિક થશે જેવાં કે:--

(૧) કનિષ્ક સાથે હુષ્ક અને જુષ્ક અથવા

(૨) કનિષ્ક સાથે જુષ્ક અને હુષ્ક કરી શકાય; તેવીજ રીતે

(૩) હુષ્ક સાથે કનિષ્ક અને જુષ્ક અથવા

(૪) હુષ્ક સાથે જુષ્ક અને કનિષ્ક કરી શકાય: તેવીજ રીતે

(૫) જુષ્ક સાથે કનિષ્ક અને હુષ્ક અથવા

(૬) જુષ્ક સાથે હુષ્ક અને કનિષ્ક કરી શકાય;

આ છમાંથી કયું સાચુ તેની તપાસ લેવા માટે, તેઓ કેવી રીતે ગાદી ઉપર બેઠા છે તેનો ખ્યાલ ધ્યાનમાં રાખવો પડશે. આ હકીકત કેટલેક અંશે નામાવળી ગોઠવતા જણાવી ગયા છીએ ઉપરાંત વિશેષ પણે તેમનુ વૃત્તાત લખતા જણાવીશુ. અત્ર ટૂંકમાં તેનો ખ્યાલ આપી દઈએ કે, કનિષ્ક પહેલો બહુ પરાક્રમી હતો, તેના મરણ પછી તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વઝેષ્ક-જુષ્ક ગાદી ઉપર[૪૧] આવ્યો હતો. તેનું મરણ નાની ઉમરે થવા પામ્યુ હતું અને તે સમયે તેનો પુત્ર જે કનિષ્ક બીજાના નામે પાછળથી ઓળખાયો છે તે બહુજ નાની ઉમરનો હોવાથી, તેના નામે રાજ્યનો કારભાર તેનો કાકો એટલે જુષ્કનો નાનો ભાઈ જે હુષ્ક હતો તે ચલાવતો હતો અને કનિષ્ક બીજો ઉમર લાયક થતા, પોતે ગાદીપતિ બની બેઠો હતો. આવા સંયોગોમા આપણે કહી શકીશુ કે ઉપરના છમાંનુ કનિષ્ક, જુષ્ક અને હુષ્કવાળુ ન ૨ નું તથા જુષ્ક, હુષ્ક અને કનિષ્કવાળુ છેલ્લુ નં ૬નું ત્રિક, તે બે સાચાં ત્રિક છે. જ્યારે ન. ૫ વાળુ જુષ્ક, કનિષ્ક અને હુષ્કવાળા ત્રિકને જો તેમાંના કનિષ્કને minor એટલે નાની ઉમરના રાજાની ગણત્રીથી તપાસીશું તો તેને અર્ધ સાચુ કહેવું પડશે. બાકીનાં ત્રણે ત્રિક ખોટાં છે[૪૨] અને તેથી વગર ગણત્રીએ જ લખાઈ નાંખેલાં ગણવાં રહેશે.

આટલુ વિવેચન થઈ ગયા બાદ રાજતરંગિણિકારે The continued existence of the three places Kanishkapur, Hushkapur and Jushkapur આ પ્રમાણે જે શબ્દો લખ્યા છે[૪૩] તેમાં શું ભેદ રહ્યો છે તે વિચારવું અતિ સહેલું થઇ જાય છે. નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેવા તેવા નામના કોઈ રાજાઓએ પોતપોતાના નામ ઉપરથી ત્યા તેવા નામવાળા શહેરો વસાવ્યાં હશે. વળી આ ત્રણે શહેરો કાશ્મિર દેશમાજ આવેલાં હોવાથી એમ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, તે ત્રણે રાજાઓએ તે દેશ ઉપર પોતાની રાજસત્તા ચલાવીજ હોવી જોઇએ; કેમકે નવું શહેર જે વસાવી શકાય છે તે પોતાની માલિકીની જમીન ઉપરજ, નહીં કે પરાઇ જમીન ઉપર; આ બે નિયમો નજર સામે રાખીને, જો આ કુશાન રાજાઓમાં થયેલા કનિષ્ક, હુષ્ક અને જુષ્કના વૃત્તાંતનો તથા અધિકારનો વિચાર કરીએ છીએ તો તુરતજ દેખાઇ આવે છે કે, તે ત્રણ રાજાઓ બીજા કોઇ નહી, પણ કુશાનવંશી રાજાઓના જે ત્રિક વિશે આપણે અત્રે વિચારણા ચલાવી રહ્યા છીએ તેજ છે આ પ્રમાણે સાબિત થઇ ગયુ તો, હવે માત્ર એજ વિચારવુ રહે છે કે, આત્રિકમાંના હુષ્ક અને જુષ્ક કયા હોય, તે વિશે તો શંકા જેવુ રહેતુજ નથી; કેમકે

આ શિલાલેખની હકીકત શું છે તે જોવું જોઇએ.

(૪૧) સરખાવો નીચેની પૃ. ૧૬૮ ઉપરની હકીકત અને ટીકાઓ. તથા રાજા વઝેષ્કનું કરેલ વર્ણન.

(૪૨) આ ત્રિક ખોટા છે એમ કહેવા કરતા તો કાશ્મીરની અને મથુરાની રાજદ્વારી પરિસ્થિતિની ગુંચવણ-અથવા તેનું અટપટાપણું જ જવાબદાર છે એમ કહેવું વાજબી ગણાશે. તે માટે જુઓ આગળ ઉપર લખાયલું કનિષ્ક બીજાનું વૃત્તાત. તેમજ તેના અનુક્રમને લગતો પારિગ્રાફ તથા તેની ટીકાવાળુ લખાણ.

(૪૩) જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૪૦૩મા ટાંકેલ શબ્દો જે રાજતરંગિણી પુસ્તકમાથી તેના સર્ગ પહેલો પૃ. ૭૬ પારિ. જમાથી ઉધૃત કરવામા આવ્યા છે.

તે નામના તો એક એકજ રાજા થયા છે. એટલે તે તો ચોક્કસજ છે પણ કનિષ્ક નામના તો બે રાજા થયા છે; પહેલો અને બીજો. તો આ બેમાંથી કનિષ્કપુરનો વસાવનાર કયો હોવો જોઈએ તે શોધી કાઢવું રહે છે

આપણે નામાવળી ગોઠવી ચૂક્યા છીએ એટલે તે આધારે કહી શકાય છે કે, હુષ્ક, જુષ્કનાં નામ વચ્ચે રહી જાય છે અને તેની અગાઉ કનિષ્ક પહેલાનો સમય છે તથા તે બાદ કનિષ્ક બીજાનો સમય છે. એટલે કયા કનિષ્કના વખતમા તે નામનું શહેર વસાવાયુ હોવું જોઇએ તે શોધી કાઢવું પણ સૂતર થઇ જશે. સિવાય કે તે શહેરોના નામોચ્ચાર, તેના વસવાટના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવાયા ન હોય તોજ. આ અનુક્રમ ગોઠવવામા કોઇ પ્રકારનો નિયમ હોય કે નહીં હોય તે બાબતમા, આપણે અગાઉ જણાવી ગયા પ્રમાણે, ભલે અન્ય વિદ્વાનોએ દુર્લક્ષ કદાચ રાખ્યુ હોય એમ માની લેવાય, પણ રાજતરંગિણિકારને તો તે સ્થિતિની માહિતી હોવીજ જોઇએ. એટલે તેણે જે ક્રમ લખ્યો હશે તે કાંઇક વિચારીને અથવા ખ્યાલમા રાખીનેજ લખ્યો હશે એમ આપણે સ્વીકારી લેવુ પડશે અને તેમાં તો યથાર્થ જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ શબ્દજ કનિષ્કપુર લખાયો છે એટલે સાબિત થાય છે કે, તે કનિષ્કપુરનો વસાવનાર કનિષ્ક પહેલોજ હોવો જોઈએ [૪૪]

હવે તે ત્રણે શહેરની સ્થાપનાનો સમય શોધી કાઢીએ. કનિષ્ક પહેલાનો સમય ઇ. સ. ૧૦૩થી ૧૨૬નો નિર્ણિત કરી દેવાયો છે અને રાજા જુષ્ક ઉર્ફે વઝેષ્કનો ઇ સ ૧૨૬થી ૧૩૨ ઠરાવાયો છે. તેમાં પણ કનિષ્ક પહેલાએ પોતાના રાજ્યકાળના પ્રથમ ૧૨ વર્ષ સુધી તેણે હિંદમાજ રહીને રાજપુતાના તરફના અન્યદેશો જીતવામા ગાળ્યા છે. અને તે બાદ કાશ્મીર તરફ નજર ફેરવ્યાનું સાબિત કરાયુ છે. એટલે તે હિસાબે ૧૦૩+૧૨=૧૧૫ પછીજ તેણે કાશ્મીરમા પગ દીધો ગણાશે પછી તુરતમાંજ કે બે ચાર વર્ષ બાદ તેમ કર્યું હશે તે પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે. બીજી બાજુ વઝેષ્કનો સમય પણ ચોક્કસજ છે. એટલે જુષ્કપુર વસાવ્યાનો સમય પણ ચોક્કસ થઈ ગયો. જ્યારે હુષ્કપુરનો સમયજ વિચારવો પડે તેમ છે. હુવિષ્ક પોતે બે ત્રણ વખત કાશ્મીર ઉપરના અધિકારપદે રહ્યો છે. એક, કનિષ્ક પહેલાના અમલ દરમ્યાન ઇ. સ ૧૧૫થી ૧૨૬, સુધી, ફરીને જુષ્કના મરણ બાદ અને કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક થયો તે દરમ્યાન એટલે ઇ. સ. ૧૩૨થી ૧૪૨ સુધી; અને ત્રીજી વખત તે બાદ સ્વતંત્ર કાશ્મીરપતિ તરીકે વીસેક વર્ષ સુધી એટલે જો રાજતરંગિણિકારે સૂચવેલો ક્રમ માન્ય રાખીએ છીએ તો તે શહેર તેણે ૧૧૫થી ૧૨૬માજ વસાવી દીધુ ગણાય. પરંતુ એક નગર વસાવવુ તે પોતે તાબેદાર અથવા પરતંત્ર હોય તેના કરતા પોતે સર્વાધિકારી હોય ત્યારેજ વસાવ્યાનું ઠરાવવુ તે વધારે સમીચીન ગણાય. એટલે તેનો સમય ઇ સ ૧૪૨થી ૧૬૨ સુધીના તેના ત્રીજી વખતના કારભાર દરમ્યાન ગણવો પડે. છતાં એક વાત એમ પણ ખ્યાલમા રાખવાની છે કે, માણસને મોટા થવાની ઉમેદ તો હમેશા રહ્યાજ કરે, પણ તે સ્થિતિ ક્યાર પ્રાપ્ત થશે તેનો અંદાજ તો કાંઈ નક્કી નજ કરી શકાય એટલે આશામાં ને આશામાં ટગાઈ રહેવા કરતા, જે કોઈ શુભયોગ પ્રાપ્ત થઈ જાય તેનો લાભ દરેક માણસ ઉઠાવી લ્યેજ. આ હિસાબે હુવિષ્કે પોતાના પ્રથમાધિકારના સમયેજ તે શહેર વસાવી લીધુ એમ ધારવામા ખોટુ નથી એટલે કેઃ—

કનિષ્કપુર વસાવ્યાનો સમય ઇ સ ૧૧૫થી ૧૨૬ સુધીમા અથવા મધ્યમ સમય ગોઠવવો હોય તો ઇ સ ૧૨૦. હુષ્કપુરનો સમય ઇ સ ૧૨૦થી ૧૨૬ અને મધ્યમ તરીકે ૧૨૩ જ્યારે જુષ્કપુરનો ઇ સ. ૧૨૬થી ૧૩૨ અથવા મધ્ય તરીકે ઇ. સ. ૧૨૯.

ગમે તેમ પણ ઇ. સ. ૧૧૫થી ૧૩૨ સુધીના ૧૭ વર્ષમા આ ત્રણે શહેરો વસાવાઇ ગયા ગણાય. વિકલ્પે, હુવિષ્કપુરનો સમય જો ઈ. સ. ૧૪૨થી ૧૬૨માં

(૪૪) અને તેથીજ ઉપરમાં પૃ. ૧૫૦માં તે પ્રમાણે નોંધ કરવામા આવી છે.

ઠરાવાય તો ૧૧૫થી ૧૬૨ સુધીના ૪૭ વર્ષમા તેની જમાવટ થઈ ગણાશે.

આર્ય, અનાર્યના ભેદ વિશે સમજૂતિ

જંબૂદ્વીપ અને શાકદ્વીપનું વર્ણન કરતી વખતે પુ. ૩માં આર્ય, અનાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ હતી તથા તેમના ટોળેટોળા કેવી રીતે અને કેવા સમયે ઉદગ પ્રવૃત્તિ માટે ચારે દિશામા ફેલાવા માંડયાં હતા તેમજ તેમણે કેવા વિધવિધ નામો ધારણ કર્યા હતાં, તે બધુ જણાવી દીધુ છે એટલે અત્રે તેનો માત્ર નિર્દેશજ કરવો રહે છે. વળી તેમાંથી શક (સિથિઅન્સ) હિંદીશક (Indo-Scythians) પહ્લ્વાઝ (Parthians), પારદો (Indo-Parthians), ક્ષહરાટ, યવન (Greeks) યોન (Bactrians) ઇ. ઇ. કેમ ભેદ પડતા ગયા, તે પણ તેઓ પ્રત્યેકના વિષયનો ઇતિહાસ લખતા સમજાવ્યું છે. તેવીજ રીતે પુ. ૨ના અંતે જોડેલા કાશ્મીરપતિ રાજા જાલૌકના પરિચ્છેદે તેણે જે મ્લેચ્છોને હરાવ્યા હતા, તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવ્યુ છે. તેમજ મ્લેચ્છો અને જવનનો તફાવત પણ બતાવાયો છે. એટલે અત્ર વિશેષ ચર્ચા કરવી રહેતી નથી. જે અત્ર જણાવવુ રહે છે તે એટલુંજ કે,

એશિયાખડમાં તુર્કસ્તાન કે તુર્કી નામે ઓળખાતા બે ત્રણ પ્રદેશો છે. કોઇ પ્રશ્નની બાબતમાં એકબીજાની ભેળભેળ થઈ જવા ન પામે માટે જણાવવાનું કે, એશિયાખડની છેક પશ્ચિમમાં જે તુર્કસ્તાન આવેલ છે તેને આપણે એશિયાઈ તુર્કસ્તાન કહીશુ. હિંદુકુશ તથા કાશ્મીરની ઉત્તરે અને લગોલગ જે પ્રદેશ આવેલ છે અને જેમા ખોટાનનો સમાવેશ થાય છે તેને ચીનાઈ તુર્કી; તથા ઑક્સસ નદીવાળો પ્રદેશ કે જેમાં તાસ્કદ સમરકદ વિગેરે શહેરો આવ્યા છે તેને રૂશિઆઇ તુર્કી[૪૫] કહીશુ આ ત્રણમાથી બે તુર્કસ્તાનની પ્રજા આર્યન સંસ્કૃતિમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી તેમજ જે સમયનો (કુશાનવશના વખતે) વૃત્તાંત આપણે ચર્ચી રહ્યા છીએ તે સમયે પણ આર્યસંસ્કૃતિનેજ માનનારી હતી. પણ ત્રીજો ભાગ જે એશિઆઈ તુર્કસ્તાન છે તેની પ્રજા મુખ્યતાએ ભલે ઉદ્ભવ થઈ હતી તો આર્યન સંસ્કૃતિમાંથીજ, પણ કાળે કરીને આપણે વૃત્તાત લખી રહ્યા છીએ તે સમયે તો પશ્ચિમની યવન સંસ્કૃતિના સસર્ગમાં આવીને તેને ભજનારી થઇ પડી હતી. તેટલા માટે આપણા વર્ણન પૂરતો તેનો સમાવેશ અનાર્યમાં કરવો રહે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે યવન, યોન, તથા એશિઆઈ તુર્કોને સસ્કૃતિ પરત્વે તે સમયે અનાર્ય ગણવામાં આવ્યા છે. આ અનાર્યોમાંની યોનપ્રજા (Bactrians)નો કેટલોક ભાગ, ભલે અત્યારે કુશાન સરદારની હકુમતમા આવી ગયો હતો અને પોતાની લગોલગ આવેલ કાશ્મીર દેશમાં વ્યાપારાર્થે જતો આવતો થયો હતો તેમજ ત્યા વસવાટ પણ કરી રહ્યો હતો છતાં તેમની સસ્કૃતિ, આર્ય નહીં પણ અનાર્ય (અથવા આર્યસંસ્કૃતિથી ભિન્ન) હોવાથી તેવી સંસ્કૃતિના ઉપનામથી—મ્લેચ્છ નામથી—પણ ઓળખાતી હતી રાજતરગિણિકારે જે વર્ણન કર્યું છે કે રાજા જાલૌકે (આશરે ઇ. સ. પૂ ૨૨૫માં) મ્લેચ્છોને હરાવ્યા હતા તે પણ આ યોન પ્રજામાંનીજ સમજવી; તેમજ આ કુશાનની હકુમતમાં આવી રહેલ મ્લેચ્છ (ઇ. સ. ૧૦૦) પ્રજા તે પણ આ યોનપ્રજાજ સમજવી. અલબત્ત એટલો તફાવત સમજવાનો કે ઇ. સ. પૂ ૨૨૫ની મ્લેચ્છ પ્રજામાં અનાર્ય સસ્કૃતિનું પ્રમાણ વિશેષ હતુ જ્યારે ઇ. સ. ૧૦૦ની મ્લેચ્છ પ્રજામા અનાર્ય તત્વ ઓછું હતુ. અને તેનું કારણ આર્યસસ્કૃતિ સાથે લાંબા સમયથી કરી રહેલા વસવાટને અંગે તેમાં થયેલ પરિવર્તનનું હતું.

આ સઘળા વિવેચનથી સમજી શકાશે કે, આર્ય અનાર્યના ભેદ તે સ્થાન પરત્વે નથી પડાયા પણ સસ્કૃતિ પરત્વેજ પડાયા છે. અને જેમ સંસ્કૃતિમાં ફેરફાર થવા પામે તેમ તેનુ ઉપનામ પણ ફેરફાર

---

(૪૫) આ ભાગને પુ. ૩ પૃ. ૩૪૪ ઉપર તેને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન તરીકે ઓળખાવ્યો છેઃ એશિયામાં આવેલ હોવાથી; હવેથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવ્યું છે એટલે તેને રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાન કહેવું વ્યાજબી કહેવાશે.

થવા પામે છે એટલે એક વખતે જેને આર્ય કહેવાયા છે તેને બીજે સમયે વળી અનાર્ય પણ કહેવાયા હોય તો વિસ્મય પામવા જેવું નથી

ઉપરાંત વિશેષતઃ તો એ જણાવવું રહે છે કે, કુશાન પ્રજાનું મૂળ વતન ચીનાઈ તુર્કસ્તાન-ખોટાન અને પામીરવાળો પ્રદેશ છે તેમજ તે યુ-ચી નામની ચીનાઈ પ્રજાનો અંશ છે (જુઓ પુ ૩ પૃ ૧૪૪) જ્યારે ચષ્ઠણવાળી પ્રજા મારી સમજ પ્રમાણે રૂશિયાઈ તુર્કસ્તાન-તાસ્કંદ સમરકંદવાળા પ્રદેશમાથી ઉતરી આવેલી છે. આ બન્ને પ્રજા મૂળે, ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે આર્યસંસ્કૃતિનેજ ભજનારી હતી તેમજ આ સમયે પણ તે પ્રમાણેજ હતી. એટલે કે તેમને પાશ્ચાત્ય-અનાર્ય-સંસ્કૃતિનો સ્પર્શ બહુ થયો નહોતો. જ્યારે સ્પર્શ બહુ થયો નહોતો ત્યારે રંગ લાગ્યાની કલ્પનાજ ક્યાંથી કરી શકાય ? એટલે કે તેઓ ભોળા, ભલા હતા તેથી તેમના હૃદય કોમળ, નિખાલસ અને નિર્લેપ જેવા કુમળાં હતા તથા આચારવિચાર પણ આર્યસંસ્કૃતિ તરફ ઢળેલા હતા એટલે હિંદમા તેમનો વસવાટ જેમ જેમ વધતો ચાલ્યો તેમ તેમ તે દેશની ત્રણ સંસ્કૃતિ—વૈદિક, બૌદ્ધ અને જૈન—માથી જેને જે ફાવી તે વધાવી લેતા ગયા તેમા પણ કુશાનવાળા ઉત્તરહિંદમા રહ્યા છે, જ્યારે ચષ્ઠણવાળા મધ્યહિંદ અને અવંતિમાં રહેવા પામ્યા છે. વળી કુશાન પ્રજાને જે પ્રદેશનો વારસો મળ્યો છે તે ઈન્ડો-પાર્થીઅન્સ પાસેથી, એટલે તેમની સંસ્કૃતિ તેમણે વિશેષપણે અપનાવી છે[૪૬] જ્યારે ચષ્ઠણને વારસો મળ્યો છે ગર્દભીલવંશી રાજાનો, એટલે તેઓએ તેમની સંસ્કૃતિ અપનાવી છે. મતલબ કે ઉત્તરહિંદ અને મધ્યહિંદની સંસ્કૃતિ ભલે બન્ને આર્યજ છે, છતા ગર્દભીલવંશી રાજાઓની જૈન સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ મધ્યહિંદવાળી ચષ્ઠણ પ્રજામા વધારે જણાય છે, જ્યારે કનિષ્કવાળી કુશાન પ્રજામા ઓછુ છે ઉપરાંત કુશાન અને ચષ્ઠણ બન્ને જૈન સંસ્કૃતિ તરફ ઢળેલા હોવા છતા, ચષ્ઠણનુ મૂળસ્થાન રૂશિઆઈ તુર્કસ્તાન હોવાથી, તેમણે તે સ્થાન ઉપર આપણે ઠરાવેલા-મેરૂપર્વતની નિશાનીરૂપ-ચિહ્નો પોતાના સિક્કામા કોતરાવેલ નજરે પડે છે, જ્યારે કુશાનવંશીમા તેવા ચિહ્નો નથી દેખાતા આ પ્રમાણે કુશાન અને ચષ્ઠણ પ્રજાની સંસ્કૃતિ વિશે જે કાંઈ કલ્પનામા ઉતર્યું છે તે અત્ર જણાવ્યુ છે

અત્રે વળી એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. તેનો ખુલાસો આપી દેવાની તક જતી કરવી ન જોઇએ જેમ જેમ આ સમયનો ઇતિહાસ તપાસવામા ઉંડા ઉતરવુ પડે છે તેમ તેમ એમ દેખાતુ જાય છે કે, સમસ્ત હિંદમા અત્યારે મોટી સંખ્યામા જે ધર્મો નજરે પડે છે તે સર્વે ઇ સ પૂ ના સમયે નહોતાજ બલ્કે એમ કહેવાય કે ધર્મનામ તો પાછળથીજ લાગુ પાડ્યું દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે તેમને ધર્મ ન કહેતા સંસ્કૃતિ નામથીજ સંબોધવુ તે બહેતર ગણાશે અને તે સમયે આખા હિંદમા માત્ર ત્રણજ સંસ્કૃતિઓ હતી જેમ જેમ કાળ વ્યતીત થતો ગયો તેમ તેમ બહાર પડતા વસતી-પત્રકથી સિદ્ધ થતું ગયુ છે કે તે ત્રણમાંની બીજી બે સંસ્કૃતિને અનુસરનારાની સંખ્યા, લગભગ તેટલી ને તેટલીજ રહેતી ચાલી આવી છે, જ્યારે કેવળ જૈન સંસ્કૃતિને ભજનારાઓની સંખ્યાનો દિનપર દિન હ્રાસ થતો નજરે પડે છે. આમ થવાનું કારણ ગમે તે હોય તેના નિદાનની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથીજ પરંતુ અત્ર તો એટલુજ જણાવવાનું રહે છે કે, જૈન સંસ્કૃતિને અનુસરનારાની સંખ્યા સંબધી ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ છેજ. એટલે માનવુ રહે છે કે અત્યારે નજરે પડતા સર્વ ફાંટા-ઉપફાંટાઓ મુખ્યતાએ તેમાથીજ નીકળ્યા હશે.

આ કથનથી ઘણાને આશ્ચર્ય લાગશે અને પ્રશ્ન પૂછવા લાગશે કે સઘળી તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, અફગાનિસ્તાન કે એશિયાના અનેક પ્રાંતોની પ્રજા અત્યારે જે મુસ્લીમ સંસ્કૃતિમા રંગાઈ ગઈ છે તેનું મૂળ શુ આવુ હોઈ શકે ખરૂ ? તો તેમને જણાવવાનું કે જેમ, શ્રુનિ

(૪૬) સરખાવો પૃ. ૧૫૬મા ટીકા નં. ૨૪મા ટાંકેલું હિ. હિ. નું અવતરણ. તેમા ભાતભાતની આકૃતિ સિક્કામા નજરે પડતી હોવાનું જે લખ્યું છે આ કારણને લીધેજ સમજવું રહે છે.

અને ઉપનિષદ્કારોના ઉદ્દ્ભવસ્થાન તરીકે શકસ્થાન એટલે વર્તમાન અફગાનિસ્તાનનો એક ભાગ ગણાય છે, છતા તે હકીકતથી જેમ આશ્ચર્ય ઉદ્દ્ભવતુ નથી તો પછી મારા ઉપર પ્રમાણેના કથનમા એવુ શું છે કે આશ્ચર્ય ઉભુ કરે છે? વળી બીજો ખુલાસો એમ પણ આપી શકાય કે, મુસ્લીમ સંસ્કૃતિના આદ્યપ્રવર્તક મહમદ પયગંબર સાહેબ મનાય છે અને તેમનો સમય ઇ. સ ની ૭ મી સદીમા મૂકાય છે. એટલે એટલુ તો કબૂલ કરવુંજ પડશે કે તેમણે તે સસ્કૃતિની ઉદ્દ્ઘોષણા કરી, તે પૂર્વે તો તેમના અનુયાયીઓ અન્ય સંસ્કૃતિમા જોડાયલાજ હતા. વળી આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસથી (જુઓ પુ ૨મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાત તથા પુ. ૩મા પૃ ૩૩ સામે તેના રાજ્ય વિસ્તારનો નકશો) જાણી ચૂક્યા છીએ કે, ઇ સ પૂ ના ત્રીજા સૈકામા એશિયાના ઘણા ઘણા ભાગોમા જૈન સસ્કૃતિનો પ્રચાર થવા પામ્યો હતો તેમ ગર્દભીલવંશી વિક્રમ-ચરિત્રના વૃત્તાંતે વર્ણન આલેખતા પણ જણાયુ છે કે (જુઓ આ પુસ્તકે પૃ ૫, ૪૯ તથા ૫૧ની હકીકત) તેમના સમયે-એટલે ઇ સ ની પહેલી સદીમા-ખુદ અરબસ્તાન દેશમાજ તેમજ ચષ્ઠણવંશી જેવી પરદેશી સત્તાના રાજઅમલે ઇ. સ. ત્રીજી સદીના અંત સુધી ઉત્તરહિંદમાં પણ, જૈનધર્મ સારી રીતે વ્યાપ્ત થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણેની બધી વસ્તુસ્થિતિ જો વિચારાય તો હું ધારૂ છુ ત્યાં સુધી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નિર્મૂળ થઈ જશે.

[આટલું આટલું નિવેદન કરાયા છતા પણ નમ્રતાપૂર્વક જણાવવાનુ કે ઉપરનુ કિંચિત્ કથન પણ ધર્મભાવ તરફના કોઈ પક્ષપાતપણાથી મેં કર્યુંજ નથી, પરતુ જે વસ્તુસ્થિતિ મને ઇતિહાસના અભ્યાસથી સમજવામાં આવી તે યથાર્થપણે વર્ણવી છે તેમજ આ પુસ્તકના વાચકોમાંથી આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરનારાઓના મનનું સમાધાન કરવા મોટેજ આટલો ખુલાસો પણ કરવો પડયો છે]

(૨) વાસિષ્ક-વઝેષ્ક-ઝેષ્ક-જુષ્ક

કનિષ્ક પહેલાનુ મરણ થવાથી તેની ગાદી ઉપર તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વઝેષ્ક આવ્યો હતો તેનુ નામ બે પ્રકારે લખાયલુ નજરે પડે છે.

તેનાં નામ કેટલેક ઠેકાણે વાસિષ્ક-વઝેષ્ક પણ લખાયલ છે. જ્યારે કેટલેક ઠેકાણે તેને ટૂંકાવીને પ્રથમાક્ષર વ કાઢી નાખીને ઝેષ્ક પણ લખાયલ છે અને જેમ હુવિષ્કનુ નામ ટૂંકાવીને હુષ્ક લખાય છે તેમ હુષ્ક, જુષ્ક, અને કનિષ્ક એવું ત્રિક બનાવવાને માટે ઝેષ્કને સ્થાને જુષ્ક લખાતુ[૪૭] પણ થયુ છે. એટલે કે ઉપર દર્શાવેલ ચારે નામ એક જ વ્યક્તિના છે.

જ્યારે કડફસીઝ પહેલો, તેનો પુત્ર કડફસીઝ બીજો અને તેનો પુત્ર કનિષ્ક પહેલો, એમ અનુક્રમે આ કુશાનવંશી ત્રણે રાજાઓની

અન્ય હકીકત ઉમર ૭૦ અને ૮૦ સુધી પહોચી છે ત્યારે સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે એમજ માની શકાય કે જે ચોથો રાજા આવે તે, જો તેનો પુત્ર જ હોય, તો તે નાની ઉમરનો હોવો જોઇએ. અને આટલુ તો સિદ્ધ જ થયેલ છે કે, રાજા કનિષ્કની પાછળ ગાદીએ આવનાર વઝેષ્ક તેનો પુત્ર જ થતો હતો એટલે સમજવુ રહે છે કે, વઝેષ્ક જ્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉમર નાની હોવી જોઇએ. જો કે આપણે તો પૃ. ૧૫૩ ઉપર તેની ઉમર ૪૦-૪૫ અને તેના નાનાભાઈ હુવિષ્કની ઉમર ૩૫-૪૦ હોવાની કલ્પના કરી બતાવી છે. પરતુ અત્ર જે જણાવવુ પડે છે તે એટલુ જ કે તેની ઉમર ૩૦-૩૫ થી માંડીને બહુ તો ૪૫ની વચમા જ હોવી જોઇએ. એટલે તેવી સ્થિતિમાં તેનું રાજ્ય દીર્ઘકાલિન નીવડવાનુ ધારી શકાય. છતાં જ્યારે શિલાલેખથી પુરવાર થયું છે કે તેનો રાજ્યકાળ માત્ર ૭ વર્ષ જ ચાલ્યો છે, ત્યારે એમ અનુમાન દોરાય છે કે તે કોઈક અકસ્માતનો ભોગ થઈ પડયો હશે. તેમજ તેની પોતાની

---

(૪૭) આ માટે પૃ. ૧૬૭નું લખાણ તથા તેની ટીકા નં. ૫૦ જુઓ.

ઉમર નાની છે તો તેના પુત્રની પણ નાની જ હોવી જોઇએ; જે આગળ ઉપર આપણે પુરવાર કરીશુ કે તેની ઉમર માત્ર ૩ કે ૪ વર્ષની જ હતી.

આટલું ટૂંક સમય તેનું રાજ્ય ચાલેલ હોવાથી પ્રથમ તો માનવામા જ નહોતું આવતું કે આ નામનો કોઈ રાજા થયો હશે કે કેમ ! વળી તેના નામનો કોઈ સિક્કો પણ હજુ સુધી મળી આવ્યો નથી એટલે તે માન્યતા મજબૂત બનવા પામી હતી તેથી એક વિદ્વાને તેના વિશે લખતા એવા શકાસ્પદ શબ્દોમા જણાવી દીધુ છે કે[૪૮] Huvishka was probably succeeded by one Vasishka whose name appears from inscription though not varified by a coin= સભવ છે કે હુવિષ્કની પાછળ કોઇ વસિષ્ક નામે ગાદીપતિ થયો છે જો કે તેનું નામ શિલાલેખમા મળી આવે છે પણ તેને ટેકા આપનો કોઈ સિક્કો મળી આવ્યો નથી." અહીં હુવિષ્કની પાછળ ગાદીએ આવનાર તરીકે વસિષ્કને જો કે જણાવ્યો છે પણ આપણે અત્રે જે વાકય ઉતારવુ પડયુ છે તે તેનો અનુક્રમ બતાવવાને નથી પણ તે રાજાનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાતુ હતુ કે કેમ તે બતાવવા પુરતુ જ છે. વળી તેજ ગ્રંથકાર આગળ વધીને કહે છે કે,[૪૯] "He (Huvishka) was succeeded by Jushka about whom we know very little=તેની (હુવિષ્કની) પછી જુષ્ક ગાદીએ બેઠો છે, જેના વિશે આપણને બહુ જ થોડી, બલ્કે કિંચિત્ પણ-કાંઇજ માહિતી નથી" : મતલબ કહેવાની એ છે કે, હુવિષ્ક પાછળ તખ્તનશીન થનારનું નામ વસિષ્ક એક વખતે જણાવે છે, જ્યારે બીજી વખતે તેજ લેખક તેનું નામ જુષ્ક લખે છે એટલે વસિષ્કનું જ બીજુ નામ જુષ્ક હોવાનું જે આપણે પૃ ૧૬૬મા અનુમાન કરી જણાવ્યુ છે[૫૦] તેને આ લેખક મહાશયના કથનથી સમર્થન મળે છે

બીજી બાજું એવી સ્થિતિ હોવાનું પુરવાર થતું જાય છે કે, રાજા કનિષ્કે જે ગોઠવણ રાજકારોબાર ચલાવવાની કરી હતી, તદનુસાર હુવિષ્ક કાશ્મીરપતિ બન્યો હતો અને વઝેષ્ક મથુરાપતિ બન્યો હતો એટલે કે મૂળ ગાદીની બે શાખા થઈ ગઈ હતી. જો તે પ્રમાણે બન્ને શાખા સ્વતંત્ર જ પ્રવર્તી રહી હોય તો વઝેષ્કનું નામ કાશ્મીરપતિની વંશાવળીમાં બિલકુલ મૂકી શકાય નહી, પરંતુ જ્યારે રાજતરંગિણિ-કારે પોતે જ જુષ્ક-વઝેષ્કનું નામ કાશ્મીરપતિમાં ગણાવ્યું છે ત્યારે સમજાય છે કે હુવિષ્ક ભલે પોતાને કાશ્મીરમા મહારાજાધિરાજની પદવી તુલ્ય માનતો હતો છતાંયે, મૂળ ગાદી પ્રત્યે-મથુરાપતિઓ તરફનું-માન તે સંપૂર્ણ રીતે જાળવી રહ્યો હતો, એમ સ્થિતિ દર્શાવે છે

હવે જ્યારે સાબિત થઈ ગયું છે કે તે નામનો રાજા તો થઈ ગયો છે ત્યારે તેના વિશે કાંઈ અન્ય માહિતી મળે છે કે કેમ તે તપાસવુ જ રહે છે તેના નામના શિલાલેખો જે મળ્યા છે તેમાથી કાંઈ તત્ત્વ સાંપડતું નથી બનવાજોગ છે કે, તેનુ રાજ્ય માત્ર અલ્પ-કાલિન હોવાથી તેના કાળે કાંઈ મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવ બનવા પામ્યો નહી હોય, તેમ બીજી બાજું એમ પણ છે કે, તેના પિતા એટલો બધો મુલક વારસામા મૂકી ગયો હતો કે તેને માટે વિશેષ લડાઈ લડી તેના જોખમ ખેડીને જમીન પ્રાપ્ત કરવા જેવુ રહેતુ નહોતું એટલે જ્યાસુધી વિશેષ સામગ્રી સપ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાસુધી તો એટલુ જ ઉચ્ચારવુ રહે છે કે, તેણે પોતે શાંતિમય જીવન જ પસાર કર્યું હોવું જોઇએ વળી તેણે પિતાના સમયે રાજ્ય ચલાવવાની તાલીમ તથા અનુભવ મેળવેલ હોવાથી પોતાના ટૂંક સમયના રાજઅમલે પણ, લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કરી પ્રજાનો સારો ચાહ મેળવી લીધો હોવો જોઇએ

(૩) હુવિષ્ક-હુષ્ક

કુશાનવંશી રાજાઓ વિશે બહુ જ અલ્પમાહિતી આપણને અદ્યાપિ સુધી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ઘણી

(૪૮) હિં. હિ. પૃ. ૬૫૯.
(૪૯) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૫૮.

(૫૦) જુઓ ઉપર ટીકા ન. ૪૭

ઘણી બાબતો અંધકારમય દીશામાં જ પડી રહી છે. તેમાથી ગફ્તે રફ્તે માર્ગ નીકળતો જાય છે. ઉપરના પરિચ્છેદે, તેમની નામાવળી અને વંશાવળી ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તેમાથી એક બે બાબતનો નિર્ણય આપણે કાઢી શક્યા છીએ. તે એ કે, જે કનિષ્ક નામની એક જ વ્યક્તિ હોવાનુ અત્યાર સુધી ધારી લેવાયું હતું તેને બદલે હવે બે વ્યક્તિ થયાનુ માનવુ તથા કનિષ્ક પહેલાની પછી તેનો પુત્ર વઝેષ્ક થયો છે એમ માનવુ. છતાં હજુ એક વિશેષ ગુચવણભરી સ્થિતિ નિકાલ કરાવવા માટે રાહ જોતી ઉભી છે તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે. જો કે થોડેક અંશે તેનો ઉકેલ ગત પરિચ્છેદે સમજાવી દીધો છે પણ અન્ય હકીકતો પુરવાર કરવાનું બાકી રહેતુ હોવાથી તે સ્થાન ઉપર વિશેષ લખાણ ન કરતા આગળ ઉપર મુલતવી રાખવાનું સૂચન કર્યું હતું, તે વિષય હવે હાથ ધરીએ છીએ

જે ગુચવણ છે તે હુવિષ્ક અને કનિષ્કના ક્રમ સંબધી છે તેમા પહેલો હુવિષ્કને ગણવો કે કનિષ્કને?

ગુંચવણની હકીકત; તેના બે પ્રકાર

એક બાજુ આપણે કહી ગયા છીએ કે રાજા વઝેષ્કનુ મરણ થયું ત્યારે તેને એક નાનો પુત્ર હતો ભલે તે નાનો હોય છતાં પુત્ર તો હતો ખરો ને! એટલે ગાદીનો ખરો હકદાર તો તેજ બની શકે. અને તેનું નામ પહેલુજ લખાવવુ જોઇએ. જ્યારે શિલાલેખ ઉપરથી વળી બીજા પ્રકારનીજ સ્થિતિ દેખાય છે

તેમા સ્થિતિ આ પ્રમાણેની છે.

(અ) હુવિષ્કના નામે ત્રણ શિલાલેખો છે —

(૩૩) આંકનો મથુરાનો, તેમા તેને કાંઇજ પદવી અપાઈ નથી.

(૫૧) આંકનો વર્ડકનો અને (૬૦) મથુરાનો— આ બનેમા તેને મહારાજાધિરાજની પદવીથી આભુષિત કરેલ છે.

(આ) કનિષ્કના નામે બે શિલાલેખો મળે છે.

(૪૧) આરાનો અને (૬૦) મથુરાનો—આ બન્નેમાં તેને પણ મહારાજાધિરાજનું પદ અર્પણુ કરાયલુ છે.

મતલબ કે હુવિષ્કને ૫૧ થી ૬૦ સુધી મહારાજાધિરાજ તરીકે, અને ૩૩ સુધી કાંઇપણ પદવી વિનાનો ઓળખાવ્યો છે. જ્યારે કનિષ્કને તો ૪૧ થી ૬૦ સુધી મહારાજાધિરાજ તરીકેજ સંબોધ્યો છે. એટલે કે ૪૧ થી ૬૦ સુધી કેમ જાણે બે મહારાજાધિરાજ હોય, અને તે પહેલાં, સાદા રાજા તરીકે એકલો હુવિષ્કજ હોય, એવી સ્થિતિ હોવાનું તેમાંથી નીકળે છે. અથવા બીજા શબ્દોમા તેને ગોઠવી બતાવાય તો, વઝેષ્કના મૃત્યુબાદ તુરત હુવિષ્કજ ગાદીપતિ થયો હોય એમ શિલાલેખો કહે છે અને થોડા કાળ પછી ૩૩ થી ૪૧ વચ્ચેના કાળમાં (ક્યારે તે શોધવુ જોઇએ)[૫૧] તે બન્ને જણા મહારાજા કહેવાયા છે. વળી તેવી સ્થિતિ ૬૦ સુધી ચાલુ રહી છે એટલે કે ૨૯ થી ૪૧ સુધી હુવિષ્કનું એકલાનુંજ નામ છે અને ૪૦ થી ૬૦ સુધી તે બન્નેનું નામ છે. આમ હોય તો હુવિષ્કનુ નામ પહેલું મૂકાવું જોઇએ. આ પ્રમાણે એક બીજાથી વિરૂદ્ધ જતી પરિસ્થિતિ દેખાય છે તો તેમાથી સત્ય શું છે તે તારવી કાઢવા પુરતી આપણી મુંઝવણ છે.

જે કિસ્સાના ઉકેલમા બન્નેનાં નામનો વિચાર કરવો હોય તે કાઇક વધારે મુશ્કેલ ગણાય છે પરંતુ એકનોજ વિચાર કરવાનો હોય, તે તેથી કાંઈક સૂતર કહેવાય એટલે જે સૂતર છે તેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઈશુ.

રાજા વઝેષ્કનું મરણ નીપજ્યુ ત્યારે તેણે નાનો પુત્ર મૂક્યો હતો. વાસ્તવમા તો તેજ ગાદીપતિ થઈ શકે, છતા શિલાલેખમાં તેનું

પહેલી મુશ્કેલીનો ઉકેલ

નામ ક્યાય નથી જણાતુ પણ હુવિષ્કનુજ જણાય છે. તેનું કારણ શુ? આટલોજ પ્રશ્ન છે સામાન્ય રીતે એક એવો રિવાજ ચાલ્યો આવે છે, કે જો કોઇ રાજા સગીર હોય તો તે પુખ્ત ઉમરનો થાય

(૫૧) આ મુદ્દો આ પરિચ્છેદેજ આગળના પાને ચર્ચાયો છે ત્યાથી જોઈ લેવુ.

અને તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામા આવે ત્યાંસુધી કોઇને રીજન્ટ તરીકે–રાજાના સંરક્ષક તરીકે–નીમવામા આવે છે મુખ્ય અંશે આવો રીજન્ટ, મજકુર બાળરાજાના અંગત સગા કે સ્નેહીમાથીજ શોધી કાઢવામાં આવે છે. તે પ્રથાને અનુસરીને આપણો આ બાળરાજા જે પાછળથી કનિષ્ક બીજા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેના સંરક્ષક–ટ્રસ્ટી તરીકે રાજા વસિષ્કનો નાનો ભાઈ એટલે કનિષ્ક બીજાનો કાકો જેનું નામ હુવિષ્ક હતું અને જેને રાજા કનિષ્ક પહેલાએ પોતાની હયાતિમા કાશ્મીર આદિ પ્રદેશનો વહીવટ કરવા માટે નીમ્યો હતો, તે હુવિષ્કનેજ સઘળુ કામ કરવા નીમવામાં આવે તો બનવા જોગ છે. અને તે પ્રમાણે તેની નિમણુંક થઇ પણ હતી. પરંતુ કેટલા વર્ષ સુધી તે સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી તે આપણે તપાસવુ રહે છે.

હુવિષ્કના નામે જે કેટલાક શિલાલેખો મળી આવ્યા છે તે આધારે ઉપરમા કહી ગયા છીયે કે તેણે ૪૦ થી ૬૦ સુધીના વર્ષોમા 'મહારાજાધિરાજ'ની પદવી ધારણ કરીને કામ લીધુ હતું જ્યારે રાજા વઝેષ્કનું મરણ ૨૯મા નીપજ્યુ હોવાનું સાબિત થયુ છે. એટલે તેમાથી સાર એ નીકળે છે કે ૪૦ થી ૨૯ સુધીના વચ્ચેના ૧૧ વરસના ગાળામા તેણે તે બાળરાજાના રક્ષક–રીજન્ટ તરીકે કામ કરેલું હોવુ જોઈએ. આ સમય ૧૧ વર્ષનો હશે કે તેથી ઓછો હશે તે આપણે શોધી કાઢવુ રહે છે. તે માટે બીજી તો માહિતી આપણી પાસે નથીજ પરતુ શિલાલેખમાંથી કાંઇ મળી આવતું હોય તો તપાસીએ જેમ હુવિષ્કે મહારાજાધિરાજ પદવી યુક્ત પોતાને સબોધ્યાની નાનામા નાની સાલ ૪૦ની છે તેમ રાજા કનિષ્કે પોતાને મહારાજાધિરાજ પદથી યુક્ત તરીકે સબોધ્યો હોવાનુ આરાના શિલાલેખથી જણાય છે અને તેમા ૪૧ નો સવત માંડેલ છે. એટલે ૪૦–૪૧ તે બે સાલમાજ આ બન્ને રાજાઓ પોતપોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે ઓળખાવવા મડયા છે એમ સિદ્ધ થયુ કહેવાય. જો કે ૪૦ ને ૪૧માં બહુ તફાવત નથી, કદાચ ૪૦ના આકનો શિલાલેખ કનિષ્કના નામનો આગળ જતાં મળી પણ આવે, પરતુ અત્યારે સમાધાન ખાતર માની લ્યો કે, ૪૦ની સાલ મળી આવી છે તો તાત્પર્ય એ થયો કે, ૨૯થી માડીને ૪૦ વર્ષના ગાળામાંજ[52] હુવિષ્કે ટ્રસ્ટી–રીજન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું પણ તેથી ઓછા સમય માટે નહીંજ–સિવાય કે ૪૦ના આકથી નાની સખ્યાવાળો આક તે બેમાથી કોઈના નામવાળો અને મહારાજાધિરાજની પદવીથી જોડાયલ મળી આવે તો[53] એટલે હાલ તુરત માટે એટલું પુરવાર થયુ કહેવાય કે કનિષ્ક બીજો સગીર તરીકે માત્ર અગિયાર વરસ સુધીજ રહ્યો હતો વળી અત્યારસુધીના અનેક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંતોથી જાણી ચૂક્યા છીએ કે, તે સમયે રાજ્યાભિષેક માટે લાયક થયાની પુખ્ત ઉંમર પ્રાપ્ત થયાની ઇયત્તા ૧૪–૧૫ વર્ષની ઠરાવવામા આવી હતી એટલે રાજા કનિષ્કને પણ તે ઉંમરે રાજલગામ સુપ્રત કરવામા આવી હશે એમ માનવુ રહે છે વળી તેજ હિસાબે તેની ઉંમર પોતાના બાપના મરણ સમયે ૧૫–૧૧=૪ વર્ષ માત્રનીજ હોવાનું કહી શકાશે આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, ૨૯થી ૪૦સુધીના અગિયાર વર્ષના સમયમા રાજા હુવિષ્કે, રાજા કનિષ્કની સગીરવયમા રાજવહીવટ ચલાવ્યો હતો અને અગાઉ જેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની બાબતમા તેની સગીરવય દરમ્યાન તેના દાદા સમ્રાટ અશોકે રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો, છતા તે વહીવટના તેર વર્ષ અશોકના કાળે ઇતિહાસમા ચડાવાયા[54] છે,

(૫૨) ૨૯ થી ૪૦ સુધી એટલે = ૧૧ વર્ષ સુધી જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૫૧.

(૫૩) આ બાબતમા ખાસ બારીકાઈથી તપાસ કરવાની જરૂર છે સભવ છે કે ૩૩થી ૪૦ સુધીના ૭ વર્ષના ગાળામાનો કોઇ શિલાલેખ મદદરૂપ થઈ પડે તેવો મળી પણ આવે.

(૫૪) બીજો એક દૃષ્ટાત ઇતિહાસનો ટાકી બતાવાશે. તેમા જો કે આ પ્રમાણે સગીરવય દરમ્યાન બન્યું નથી જ, પરતુ અગ્નિમિત્ર શુંગવશીના સમયે પુષ્યમિત્ર ગાદીપતિ નહોતો, છતા તેના નામે વર્તાવ થયો હોવાનું પુરાણકારોએ જણાવ્યું છે એટલે ઉપરના બનાવને મળતા તરીકે તેની નોધ લેવી રહે છે.

તેમ આ ૧૧ વર્ષ પણ રાજા હુવિષ્કના નામે ગણાવવામાં આવે તો ચાલી આવતી પ્રથાને જ અનુસરીને કામ લેવાયુ છે એમ સમજી લઈ કાંઈ વાધો ગણાશે નહીં. આ પ્રમાણે એક મુશ્કેલીનો ઉકેલ આવી ગયો સમજવો.

બીજી મુશ્કેલીનો ઉકેલ

બીજી મુશ્કેલી આ પ્રકારની છે, કે ૪૦ થી ૬૦ સુધીના ૨૦ વર્ષ સુધી રાજા હુવિષ્ક અને રાજા કનિષ્ક બીજો—બન્ને પોતપોતાને મહારાજાધિરાજ કહેવરાવે છે. તે કેવી રીતે બની શકે? તેનો નિચોડ કાઢવો રહે છે.

આપણે પ્રથમ મુશ્કેલીનો ઉકેલ કરવામાં તો જે પ્રથા સામાન્યપણે ચાલતી આવી છે તેનો આશ્રય લીધો હતો અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તથા અશોકનો દૃષ્ટાંત નજર સમીપ રાખ્યો હતો. પરતુ તેમાતો, જેવો પ્રિયદર્સિનનો રાજ્યાભિષેક થયો તેવોજ, સમ્રાટ અશોક રાજકાજમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હતો, અને પ્રિયદર્શિને પોતાના એકલાના નામેજ કારભાર ચલાવવા માડયો હતો. એટલે તેમની બાબતમાં તો માર્ગ તદ્દન સરળ થઈ ગયો હતો. જ્યારે અહીં તો તેમ બન્યું નથી, પણ બન્ને જણાએજ રાજકારભાર ડોળ્યો છે. ત્યારે તેનો ખુલાસો કેમ કાઢી શકાય?

આ માટે આપણે કનિષ્ક પહેલાના સમયે શુ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી તે તપાસવી પડશે અને તેમાંથી તે મુશ્કેલીની જો કાઇ ચાવી મળી આવે તો વિચારી લઈએ. કનિષ્ક પહેલાના વૃત્તાતે જણાવ્યુ છે કે, પોતે જ્યારે એશિયામા ચડાઇ લઇ જવાના કામમાં રોકાયો હતો ત્યારે રાજ્યવ્યવસ્થા સભાળવાને, મથુરાવાળો ભાગ યુવરાજ વઝેષ્કને સોંપ્યો હતો, અને કાશ્મિરવાળો ભાગ હુવિષ્કને સોપ્યો હતો અને ત્યાંથી પાછા આવીને પોતે કારભાર સંભાળી લ્યે તે પહેલા તો તેનુ ખૂન થઇ ગયુ હતું. દેખીતી રીતે તો એમજ કહી શકાય કે, કનિષ્ક બાદ તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વઝેષ્ક, તે બાદ તેનો પુત્ર કનિષ્ક બીજો, તે બાદ તેનો પુત્ર ઇ. ઇ. થયા છે તેમ સામાન્ય ક્રમ એ કહેવાય કે જે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોય તેજ ગાદીએ આવે. પણ અત્ર તો પરિસ્થિતિ કાઇક નિરાળી થઇ પડી હતી. કેમકે રાજા કનિષ્ક પહેલાએ જ રાજકાજના ભાગ પાડીને બે પુત્રોને તે ઉપર વહીવટ ચલાવવા નીમ્યા હતા. એટલે જેમ પોતે કોઇ વ્યક્તિને અધિકારપદ ઉપર નીમવાને મુખત્યાર હતો તેમ તેને ખસેડવાને પણ તેજ મુખત્યાર હતો. જ્યારે અહિ તો તેવી વ્યવસ્થા પોતે કરે તે પહેલાં આ ફાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયો હતો એટલે તેણે કરેલી વ્યવસ્થા ફેરવવાને કોનો હક ગણાય તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે અને તેમ બનવા પામ્યું હોય તો વિશેષમા વિશેષ જે વ્યવસ્થા કર્યાનું ગોઠવી શકાય તેના પ્રકાર આ પ્રમાણે હોઇ શકે છે:—

(૧) જેમ રાજા વઝેષ્ક પોતાને સુપ્રત થયેલ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવે તેમ રાજા હુવિષ્ક પણ પોતાને સુપ્રત થયેલ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવે, એટલે કે એક વશની બે શાખા થઈ કહેવાય

(૨) રાજા વઝેષ્ક યુવરાજ હોઈ મુખ્ય શાખાનોજ ગાદીપતિ બને અને રાજા હુવિષ્ક માત્ર એક ભાયાત હતો તેથી મુખ્ય શાખાની આજ્ઞામાં રહીને વરતે.

(૩) કદાચ મુખ્ય ગાદીપતિ રાજા વઝેષ્કનું મરણ થાય અને તેનો પુત્ર સગીર હોય તો રાજા હુવિષ્ક રીજન્ટ તરીકે કામ કરે, પણ પુત્ર મોટો હોય તો તે પુત્ર ગાદીપતિ બને અને હુવિષ્ક તથા તેના પુત્રો મુખ્ય ગાદીના ભાયાત તરીકે જીવન ગાળે.

(૪) બેમાથી કોઇ શાખા નિર્વંશ થાય તો, હૈયાત રહેલી શાખાવાળો મુખ્ય ગાદીનો માલિક બને.

આ ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાં ન ૨ અને ૩ તો ચાલુ પ્રથાને અનુસરીને એક શાખા હોય તેને લગતી છે અને નં. ૧ તથા ૪, જો બે શાખા પડી હોય તો તેનું નિયમન કરવા માટે છે. ચાલુ પ્રથા પ્રમાણેની સ્થિતિ તો આપણે ઉપરમા કયારની વિચારી જોઇ છે છતા તેનાથી પૂરેપુરો ઉકેલ નથી આવ્યો ત્યારે જ, આગળ વિચારણા ચલાવવી પડી છે. એટલે તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ બનવા પામી હોય તો, ઉભી થયેલી ગુંચવણ કેમ ઉકલી શકે છે તેની જ તપાસ લેવી રહી. તે માટે ન. ૧ તથા ૪ની બાબત જ અત્રે વિચારવી ઊચીત લાગે છે.

જ્યારે ૪૦ થી ૬૦ વર્ષ સુધીના ૨૦ વર્ષના ગાળામા બે રાજાઓએ પોતાને મહારાજાધિરાજની પદવીથી વિભૂષિત થયેલ માન્યા છે ત્યારે સ્વભાવિક સમજી શકાય તેમ છે કે તે સમયે તે બન્ને જણા પોતપોતાને એકબીજાથી તદ્દન સ્વતત્ર જ માનતા હોવા જોઇએ. અને તેમ માનવાનું કયારે બને કે તે બન્ને જુદી જુદી શાખાના તેમજ જુદા જુદા પ્રદેશના અધિકારપદે હોય તોજ તે પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ આપણી વિચારણા ન. ૧ અને ૩ માટે બંધબેસતી થતી દેખાય છે એટલે માનવુ રહે છે કે, તેમા સૂચવ્યા પ્રમાણે તે બન્ને જણાએ ભિન્ન ભિન્ન શાખા ચલાવી હતી[૫૫] તો પ્રશ્ન એ વિચારવો પડશે કે (૧) આમ થવાનું કારણ શુ છે? અને (૨) તેવી સ્થિતિ કયા સુધી ચાલુ રહી હતી?

(૧) તે પ્રમાણે થવાના કારણ માટે તો, ઉપરમા આપણે ઘણી વાર જણાવી ગયા છીએ તેમ, રાજા કનિષ્ક પહેલાએ જ પોતાની હૈયાતિમા જે ગોઠવણ રાજકારોબાર ચલાવવાની યોજી હતી અને તેમા પોતે ફેરફાર કરે તે પહેલા મરણ પામ્યો હતો, તેજ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાજ્યના ભાગલા પાડવામાં આવ્યા હતા અને એક ભાગ ઉપર મોટો ભાઈ અને તેના વંશજો રાજ કરે તથા બીજા ઉપર નાનો ભાઈ[૫૬] અને તેના વારસદારો રાજ્ય ચલાવે તે નીતિ ચાલુ રખાઈ હતી

(૨) બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, તેવી સ્થિતિ કયાં સુધી ચાલુ રહી હતી?—આ પ્રશ્ન એટલા માટે ઉભો કરવો પડયો છે કે ૬૦ની સાલ પછીનો કોઇ શિલાલેખ એવો નથી મળી આવ્યો કે તેમાથી, આગળની માફક, બે મહારાજાધિરાજ હોવાનું અથવા તો બે સ્વતત્ર શાખા ચાલુ રહી હોવાનું કોઇ રીતે અનુમાન દોરવાનું તેમાથી ઉપજાવી શકાય. એટલે એટલુ ચોક્કસ થઇ શકે છે કે, આ પ્રથા ૪૦ થી ૬૦ સુધી જ અસ્તિત્વમા રહેવા પામી છે. અને તે બાદ અદશ્ય થઇ છે અથવા તો નાબુદ કરવામા આવી છે તો વળી એ પ્રશ્ન વિચારવો રહે છે કે તેમ થવાનુ કારણ શુ? તે માટે મારા મત પ્રમાણે વળી પાછા ફરીને આપણે શિલાલેખ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે આ વખતે આપણે શિલાલેખના માત્ર આકડાની જ મદદ ન લેતા સાથે સાથે તેના સ્થળ વિશેની પણ તપાસ કરવી ઘટે છે

કનિષ્ક બીજા વિશે પ્રથમ તપાસ કરી લઇએ–તેના શિલાલેખમા ૪૧ અને ૬૦ના આક છે તેમજ તેના સ્થાન જે આરા તથા મથુરા છે તે બન્ને સ્થળોનું ભૌગોલિક સ્થાન, કુશાનવશી રાજ્યની બે શાખા પાડવામા આવી છે તે પરત્વે જો વિચારીએ તો સહજ દેખાઇ આવે છે કે તે બન્ને, મથુરાવાળી શાખાના અધિકારમા જ આવી રહેલ છે તેમજ તે બન્નેમા કનિષ્કે પોતાને મહારાજાધિરાજના બિરૂદથી સબોધેલ છે એટલે બીજો લાબો વિચાર કરવાની અપેક્ષા જ રહેતી નથી, અને એકજ સાર કાઢી શકાય છે કે, તે પોતે ૪૦ થી ૬૦ સુધી વીસ વર્ષના ગાળામા પોતાની શાખાના અગ્રણીપદે જ બિરાજીત રહેલો હશે.

હુવિષ્ક સંબંધી વિચાર કરતાં, મથુરાના બે શિલાલેખમાથી એક ૩૩નો સાદો અને બીજો ૬૦નો મહારાજાધિરાજના પદ સાથેનો, જ્યારે ત્રીજો વર્ડકનો છે તે ૫૧નો છે અને મહારાજાધિરાજના પદયુક્ત છે. મતલબ કે તે બે સ્થળોનું સ્થાન તપાસીએ છીએ તો, મથુરાનુ સ્થાન મથુરાવાળી શાખાના અધિકાર તળે જાય છે પરતુ વર્ડક તે કાબુલથી ત્રીસ માઈલને છેટે હોવાથી તેનું સ્થાન કાશ્મિરવાળી શાખાના અધિકાર તળે ગણવુ પડશે. આ પ્રમાણે એક સ્થાન

(૫૫) નીચેની ટીકા જુઓ.

(૫૬) જો આ પ્રમાણે થયાનું પુરવાર થયું છે તો પહેલી શાખાનો અધિકાર–એટલે રાજા વઝેષ્ક–જુષ્કનો અધિકાર કાશ્મિર ઉપર થયો ન જ ગણાય. છતા રાજતરંગિણિકારે તો કાશ્મિરપતિઓની નામાવલિમા પણ જુષ્ક શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એટલે માનવું પડશે કે આ બે શાખામાની મૂળનું –મથુરાવાળાનું–આધિપત્ય અર્ધ સ્વતત્ર તરીકે સ્વીકારાયું હશે. (ઉપરના પૃ. ૧૬૨નું લખાણ અને ટીકા ન. ૪૨ અને પૃ. ૧૬૬ મા કરેલુ રાજા વઝેષ્કનું વર્ણન સરખાવો).

એક શાખાની હકુમતમાં અને બીજું સ્થાન બીજી શાખાની હકુમતમાં કેમ ? તે કોયડો ઉકેલવાની પણ જરૂરિયાત છે કદાચ તેના ઉકેલમાથી કાંઈ રસ્તો સુઝી આવે પણ ખરો! પ્રથમ મથુરાનો વિચાર કરી લઇએ; તેના બે શિલાલેખમાથી એક સાદો છે, બીજો મહારાજાપદ યુકત છે. આપણે ઉપરમા પુરવાર કરી ગયા છીએ કે, કનિષ્ક બીજો સગીર હોવાથી ૨૯ થી ૪૦ સુધીના ૧૧ વર્ષ દરમ્યાન હુવિષ્કે રાજ્યના ટ્રસ્ટી તરીકે કારભાર ચલાવ્યો છે અને તે કારભાર તેણે મથુરામાજ રહીને ચલાવ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે તેમજ ૩૩ની સાલમા પોતે મથુરાની શાખા પરત્વે ભલે સર્વ સત્તાધીશ હતો, છતા કોઈ પદયુક્ત તો ન જ કહી શકાય; એટલે કહી શકાય કે તે શિલાલેખ જ્યારે પોતે સગીર કુમારની વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો ત્યારે જ તેણે મથુરામા કોતરાવ્યો હશે અને તે ઉપરમા વર્ણવાયલી બધી વસ્તુસ્થિતિને બરાબર બંધ બેસતી જ છે. પરંતુ મથુરાના બીજા શિલાલેખનો વિચાર વિશેષ અટપટો દેખાય છે, કેમકે તેની સાલનો આંક ૬૦ છે અને વળી મહારાજધિરાજનુ બિરૂદ છે. જ્યારે આપણે તો એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે, રાજા હુવિષ્ક ૪૦ થી ૬૦ સુધી કાશ્મિરની ગાદીએ રહેલ હતો. એટલે ત્યાનો મહારાજાધિરાજ જરૂર કહેવાય અને તે હિસાબે વર્ડકનો ૫૧ની સાલનો શિલાલેખ વાસ્તવિક હોવાનુ પણ કબુલ કરી લઇશું[૫૭] પરંતુ મથુરાના ૬૦ વાળા આંકની ધડ કેમે કર્યા બેસાડાતી નથી. અત્રે એક વાતની યાદ આપવાની આવશ્યકતા છે, કે ૬૦ની સાલ રાજા હુવિષ્કનું મહારાજાધિરાજના પદના ભોગવટાનું અંતિમ વર્ષ મનાયું છે કેમકે ૪૦ થી ૬૦ સુધીજ તે પદ તેણે ભોગવ્યુ છે અને તે બાદ પૃ ૧૭૧મા જણાવ્યા પ્રમાણે તેનુ કે તેના વંશનું નામનિશાન જણાયું નથી એટલે પૃ ૧૭૦મા છેવટે જણાવ્યા પ્રમાણે નં. ૪ વાળીજ સ્થિતિ બનવા પામી દેખાય છે. આ પ્રમાણે રાજાહુવિષ્કના ત્રણે શિલાલેખ સંબંધી સર્વ ઘટના, જો નં. ૧ અને ૪ વાળી સ્થિતિ હોવાનુ કલ્પાય, તોજ બરાબર મળતી આવી જાય છે. છતાં હજુ ૬૦ની સાલના મથુરાના લેખનો જોઇતો ખુલાસો તો મેળવવો જ રહે છે. તે માટે એક જ કારણ રજુ કરી શકાય, કે તે વર્ષ તેનુ અંતિમ હોવાથી, તે સમયે તે માંદો પડી ગયો હોવો જોઇએ. અને કોઈ પુત્ર તેને ન હોવાથી કાશ્મિર જેટલે દૂર દેશમાં પોતાના આખરી મંદવાડમાં કોઈ અંગત માણસ સારવાર કરનાર પોતાની પાસે ન ગણાય; જેથી પોતાનો ભત્રિજો જેને પોતાના વહાલસોયા પુત્રની પેઠે તેણે ઉછેર્યો હતો એવો—રાજા કનિષ્ક બીજો હતો. તેની પાસે પોતે જ મથુરા ચાલી ગયો હોય; કે પછી રાજા કનિષ્કે જ પોતાના કાકા ઉપરના પ્રેમને લીધે કે, પોતાને નાનપણમાં તેણે ઉછેર્યો હતો તે ઉપકારનો બદલો વાળવાના મિષથી, રાજા હુવિષ્કને મથુરામા તેડાવી લીધો પણ હોય. ગમે તે કારણ બળવત્તર બન્યુ હોય, પરંતુ પરિણામે રાજા હુવિષ્ક મથુરામા હાજર થયો હોવો જોઇએ. અને મંદવાડમાંથી પાછો ઉઠવા પામ્યો ન હોવાથી તેની શાખા બંધ પડી ગઈ અને કનિષ્ક બીજો સર્વે સામ્રાજ્યનો સ્વામી બન્યો. એટલે હવે બીજી મુશ્કેલીનો પણ સર્વ વાતે ઘટતો ઉકેલ આવી ગયો ગણાશે.

યાદ રહી શકે તે માટે સર્વ ચર્ચાનો સાર ટૂંકમાં દર્શાવી દઇએ; કનિષ્ક પહેલો જ્યાંસુધી રાજ્યની બહાર હતો ત્યાસુધી તેના ફરમાનુસાર કુમાર વઝેષ્કે મથુરામાં રહીને યુવરાજ તરીકેનો અધિકાર સંભાળી લીધો હતો જ્યારે હુવિષ્કે કાશ્મિરનો અધિકાર સંભાળી લીધો હતો. રાજા કનિષ્ક પહેલાનું મરણ ૨૩ મા થતાં, બન્ને ભાઇઓ પોતપોતાને સુપ્રત થયેલ ભૂમિ ઉપર સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતા થયા હતા. તેવામા ૭ વર્ષે એટલે ૨૯ની સાલમાં[૫૮] રાજા વઝેષ્ક—જુષ્કનું મરણ અકસ્માતે

સર્વનો સાર

(૫૭) જુઓ 'સુધા' માસિકનો (પૃ. ૧૩૧ ટી ન ૪૯માનો) લેખ પૃ. ૬: તેના લખ્યું છે કેઃ—"ઇસી સમય હુવિષ્કકી સામ્રાજ્યપૈઠ્ઠર પ્રેરૈગા કે એક છત્ર સમ્રાટ થે—યહ નિશ્ચિત હૈ ક્રિ, ૫૧ વેં વર્ષમેં મહારાજ રાજાધિરાજ હુવિષ્ક, કાબુલકે પ્રદેશ પર ભી સમ્રાટ માને જાને લગે થે"

(૫૮) એમ સમજાય છે કે (જુઓ પૃ. ૧૩૩ બીજો કોલમ

થતા, અને તેનો પુત્ર માત્ર ૩-૪ વર્ષની ઉમરનો હતો તેથી, તે પુત્ર ઉમ્મર લાયક થાય અને તેનો રાજ્યાભિષેક થાય ત્યા સુધીના એટલે ૨૯ થી ૪૦ સુધીના ૧૧ વર્ષ સુધી, રાજા હુવિષ્કે પોતે મથુરામા રહીને બને દેશનો કારભાર ચલાવ્યે રાખ્યો હતો. પછી ૪૦ની સાલમા રાજા કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક કરી, પોતે પાછો પોતાના મુલક કાશ્મિરમા રાજ ચલાવવા ગયો હતો એટલે કે પૂર્વની પેઠે-રાજા વઝેષ્કના સમયે જેમ હતુ તેમ-પાછી કુશાનવંશી રાજાઓની એ શાખા થઈ ગઇ હતી તેવી સ્થિતિ ૪૦થી ૬૦ સુધી ચાલુ રહી તેવામા રાજા હુવિષ્ક અત્યત બિમાર પડી જવાથી તેને મથુરામા આવવુ પડ્યુ અને ત્યા તેનો દેહોત્સર્ગ થયો. ઉપરાત તે અપુત્ર હોવાથી તેનો મુલક પણ મથુરામા ભેળવી દેવાયો, એટલે પાછી કુશાનવંશની એકજ શાખા ફરીને અવિભાજ્યપણે પ્રવર્તવા માડી

વંશાવળી અને નામાવલિ ગોઠવતા જે કેટલીક મુશ્કેલીનો ઉકેલ તે સમયે કરી શકાયો નહોતો પરતુ આગળ ઉપર કરી લેવાશે એવો દિલાસો દેવાયો હતો તે ઉપર પ્રમાણે થઈ ગયો છે એમ હવે સમજી શકાશે

હુવિષ્કની ઉમર

કનિષ્કના મરણ સમયે એટલે ૨૩ની સાલમાં જ્યારે વઝેષ્કને ૪૦ વર્ષનો ઠર્યો હતો ત્યારે કનિષ્કને પાચેક વર્ષ તેનાથી નાનો ગણીને ૩૫ વર્ષનો ઠરાવ્યો હતો. હવે તેનું મરણ ૬૦ મા નીપજ્યુ સાબિત થયું છે એટલે તેનું રાજ્ય ૬૦-૨૩=૩૭ વર્ષ ચાલ્યુ ગણાય અને તે ગણતરીએ તેની ઉમર ૩૫+૩૭=૭૨ વર્ષની લગભગ ગણાશે તેના ૩૭ વર્ષના રાજકારભારમાં, વચ્ચેના ૧૧ વર્ષ (૨૯ થી ૪૦ સુધીના) તેણે પોતાની કાશ્મિરની ગાદી સભાળવા ઉપરાંત, મથુરાનો વહીવટ પણ ચલાવ્યો હતો તેણે એકે પુત્ર પાછળ ગાદીએ આવે તેવો મૂક્યો નહોતો એટલે કે તે અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો તે સિવાય અન્ય કાંઈ વિશેષ જાણવા જેવું ન હોવાથી આપણે આગળ વધીશું છતા એટલુ કહી દઈએ કે, રાજા કનિષ્ક પહેલાએ જે ભૂમિ વિસ્તાર પોતે હિંદની બહાર વધારી દીધો હતો તેમાથી કયો, કેટલો અને ક્યારે ક્યારે ખસી ગયો હતો તે જણાવવુ જોઇએ પણ તે હિંદના ઇતિહાસનો વિષય ન હોવાથી આપણે તે બાબતમા દુર્લક્ષ સેવીએ છીએ

(૪) કનિષ્ક બીજો

પાછું તેમના અનુક્રમ વિશે

ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ કે, કનિષ્ક બીજો ઉમર લાયક થતા તેનો રાજ્યાભિષેક કરી મથુરાની ગાદી તેને સુપ્રત કરવામા આવી હતી. એટલે મથુરા પરત્વે જો ક્રમ ગોઠવવાનું નક્કી કરવુ હોય તો રાજા હુવિષ્કનુ નામ પ્રથમ આવે અને પછી જ કનિષ્ક બીજાનુ નામ આવી શકે. પરતુ ત્યા હુવિષ્ક માત્ર ટ્રસ્ટી તરીકેજ નિમાયેલ હોઇને તેને રાજપદે આવેલ ન ગણીએ તો મથુરાપતિઓની નામાવલિમા હુવિષ્કનું નામ બકાતજ રહી જતું લેખવુ રહે. અને જો કાશ્મિર દેશનું વર્ણન કરવાનું હોય તો, કનિષ્ક બીજાની સત્તા તો ૬૦ મા હુવિષ્કનું મરણ નીપજ્યુ તે બાદજ થવા પામી હતી એમ ગણાય એટલે કાશ્મિર દેશની વંશાવળીમા હુવિષ્કનું નામ તો અવશ્યમેવ આવવુજ રહે અને તે પણ હમેશાં કનિષ્ક બીજાની પહેલાજ.

જેમ મથુરાપતિઓની ગણનામાં રાજા હુવિષ્કનું નામ કાઇક ઢચુપચુ જેવુ લેખી શકાય છે, તેમ કાશ્મિરપતિની નામાવલિમા રાજા વઝેષ્ક-જુસ્કના નામ વિશે પણ તેવી સ્થિતિ હોવાનું સમજી શકાય છે. એટલે સાર એ થયો કે,

(૧) મથુરાપતિની નામાવલિનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે જાણવો.

પંક્તિ ૨૭મી) કે રાજા હુવિષ્કના નામનો અને મહારાજાધિરાજ પદ સાથેનો એક શિલાલેખ આક ૨૮ની સાલનો મળી આવ્યો છે. તે વાત સત્ય ઠરે તો તે ૨૮ની સાલ, પોતે જ્યારે કાશ્મિર પતિ તરીકે સ્વતત્ર અધિકારપદે હતો તે સમયનો સમજવો.

હજુ તે હકીકત સિદ્ધ થયેલ ન હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ અગત્યના બનાવ તરીકે કરવાનો નથી.

કનિષ્ક પહેલો, વઝેષ્ક—જુસ્ક, હુવિષ્કનું અચોક્કસ અને તે બાદ કનિષ્ક બીજો

(૨) કાસ્મિરપતિની નામાવલિનો અનુક્રમ[૫૯] આ પ્રમાણે જાણવો કનિષ્ક પહેલો—વઝેષ્ક—જુસ્કનું અચોક્કસ; પછી હુવિષ્ક અને તે બાદ કનિષ્ક બીજો

તેનાં નામ, ઉંમર તથા રાજ્યપ્રેમ

કનિષ્ક બીજાનું નામ "કૈસર" હોય તેમ તેણે પોતે કોતરાવેલ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. મિ. સ્ટેન કોનાઉ (Sten Konow) કૃત "ખરોષ્ટી શિલાલેખો" નામના પુસ્તક પૃ. ૧૬૨ ઉપર આરા નામે ગામના શિલાલેખોમા આ પ્રમાણે શબ્દો છે—[૬૦] "મહારાજસ્ય રાજાતિરાજસ્ય દેવપુત્રસ્ય કૈસરસ્ય વઝેષ્ક પુત્રસ્ય કનિષ્કસ્ય" એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉપરના વાકયમા ટાકેલા સર્વ શબ્દો વઝેષ્કના પુત્ર કનિષ્ક બીજાને લાગુ પડતા વિશેષણો છે, તે આધારે કનિષ્ક બીજાનું નામ કૈસર હોવાનું આપણે માનવું રહે છે.

ઉપરના સંબંધમા જણાવવાનું એટલુંજ કે તેના પિતા વઝેષ્કના મરણ સમયે શક ૨૯મા ભલે તેની ઉંમર ૪ થી માંડીને ૧૦—૧૧ વર્ષની હોય અને તે મુદ્દો વિવાદમાં રાખીએ છતા તે સગીર હતો એટલું તો ચોક્કસ છેજ. એટલે તેનો જન્મ ૨૫ થી ૧૮ સુધીનાં સાત વર્ષમાં થયેલો ગણવો પડશે અને તેનું મરણ તો ૯૩મા નીપજ્યું છે એટલે તે હિસાબે તેનું આયુષ્ય ૬૮થી ૭૫ સુધીનું ગણી શકાશે. જ્યારે તેનો સમગ્ર રાજ્યકાળ, ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ ગણવામા આવે તો ૯૩—૨૯=૬૪નો અને ૪૦ મા (કે તેની આસપાસ ઠરે તો તે હિસાબે તેટલો સુધારો કરવો પડશે) રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારથી ગણીએ તો ૯૩—૪૦=૫૩ વર્ષનો કહી શકાશે.

રાજ્યના બનાવો

કનિષ્ક બીજાનું જીવન ખરેખર રીતે તો જ્યારથી તેનો રાજ્યાભિષેક કરાયો ત્યારથી જ આરંભિત થયું ગણવું ઉચિત લેખાય. તેની સાલ અત્યાર સુધી તો આપણે ૪૦ની ગણાવી છે. પરંતુ તેના ક્ષત્રપ ચષ્ઠણનું વૃત્તાંત વિચારતા અને તે બન્નેનો સુમેળ ઉતારતા, કદાચ તે સાલને બે ચાર વર્ષ આગળ પણ લઈ જવાની જરૂર પડે. તે સાલ ગમે તે ઠરાવાય—હાલ ૪૦ કાયમ રાખીને જ લખવાનું છે. તે સાલ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી છે. કેમકે, તે સાલમાં જેમ કનિષ્કબીજાનું જીવન ફરી જતુ દેખાય છે અને પોતાને મહારાજાધિરાજ તરીકે સંબોધતો દેખાય છે, તેમ કાસ્મિરપતિ હુવિષ્ક પણ પોતાને તેજ પદ જોડીને એક સ્વતંત્ર સમ્રાટ હોવાની ઉદ્દઘોષણા જગત સન્મુખ ધરતો જણાય છે. વળી બીજી બાજુ, ચષ્ઠણના સંબંધમા અને અધિકારમા પણ તેજ સમયે ફેરફાર કરાયો હશે એમ કલ્પના કરાય છે. અત્યાર સુધી તે તેના પિતા ધ્યમોતિકની પેઠે કેવળ ક્ષત્રપજ લખાતો હતો તેના બદલે અત્યારથી મહાક્ષત્રપની પદવીએ તેને ચડાવવામાં આવ્યો હશે. અને જરનલ ઑફ ધી આંધ્ર હિસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાઈટીના પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૬૨ મા ટાંકેલ શબ્દો પ્રમાણે The statues of Kanishka and Chashthana being found together =કનિષ્ક અને ચષ્ઠણના પુતળા સાથે મળી આવ્યાં છે તો પ્રતિતિ થાય છે કે, ખુદ કનિષ્કે જ પોતાની પાસે

---

(૫૯) આ અનુક્રમ અને તેમાં ગોઠવાયલ ત્રિકૂવિશેની હકીકત વાચના (જુઓ પૃ. ૧૬૨ થી આગળ) જો કાંઈ અસંબદ્ધ માલૂમ પડે તો તેનું કારણ વાચકવર્ગને હવે તરત જ આપોઆપ સમજી જવામાં આવે તેવું છે એટલે વિશેષ ખુલાસાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

(૬૦) જુઓ ૧૯૯૦ના 'સુધા' માસિકનો માર્ગશીર્ષનો અંક પૃ. ૫મા "મથુરાકા યક્ષ સ્તંભ" નામનો લેખ તેમા શ્રીયુત વાસુદેવ શરણ અગ્રવાલે વિવેચન કરતા જણાવ્યું છે કે, "માટક લેખમે જહા કુષાણપુત્ર શબ્દ હૈ, ઠીક ઉસી સ્થાન પર ઈસમે વઝેષ્કસ્ય શબ્દ હૈ। ઇસસે માલુમ હોતા હૈ કિ દોનોંહી જગહી પિતાકા નામ અભિપ્રેત હૈ. ઈસ પ્રકાર વેમ ક પિતા કે નામ કુશાણ નિશ્ચિત હોતા હૈ".

આ હકીકતને ગતપરિચ્છેદે ટી. નં. ૮૦ની હકીકત સાથે સરખાવો. (ખરૂં શું હોઈ શકે તે વિચારવા યોગ્ય છે).

તેને બેસારીને તે—પુતળાં—કોતરાવ્યા હશે, તેમજ તે સમયે ચષ્ઠણ પોતાના શહેનશાહનુ કૃપાપાત્ર હોવોજ જોઈએ. જ્યારે તેને મહાક્ષત્રપ પદે નિયુક્ત કર્યો છે ત્યારે તેને વિશેષ પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ભોગવવાની સત્તા કદાચ અપાઈ હોય, અથવા છેવટે ક્ષત્રપ ધ્યમોતિક જે ભૂમિ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો તેટલીજ ભૂમિ ઉપર, પણ તેને સ્વતત્ર અખત્યાર આપીને તે પદ સમર્પિત થયુ હોય પરતુ સ્વતત્ર અખત્યાર અપાયો હોય તે સ્થિતિ, ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપના વૃત્તાંત ઉપરથી વધારે બધબેસતી આવે છે. એટલે સાર એ થયો કે, કનિષ્ક બીજાએ જેમ મથુરા પ્રદેશ ઉપર પોતાનુ સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું તેમ તેણે રાજા હુવિષ્કનું કાશ્મિર ઉપર અને રાજપુતાના—તથા સિંધ દેશ ઉપર મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણનું સ્વામિત્વ હોવાનું જગતને મનાવ્યું છે આ પ્રમાણે સ્થિતિ પોતે પોતાની રાજી ખુશીથી ઉભી કરી છે કે પોતાને તેમ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે તે પ્રશ્ન અલગ રાખીએ (કેટલીક પરિસ્થિતિનું વર્ણન આ નવમખડે છુટું છવાયુ આપ્યુ પણ છે) પરંતુ એટલુ નક્કી થયુ કહેવાય કે કનિષ્ક પહેલાના સમયે જે ભૂમિવિસ્તાર મથુરાપતિની આણમા હતો તેમાથી ઘણા અંશે ઓછો, આ કનિષ્ક બીજાની આણમા હતો, બલ્કે એમ કહીએ કે મથુરાની મૂળ ગાદિ તો નામશેષ જેવી જ થઈ ગઇ હતી તો પણ ખોટુ નથી અલબત્ત આ સ્થિતિમા, રાજા હુવિષ્કના મરણ બાદ, પાછા પજાબ કાશ્મિર આદિ દેશો મથુરાની આણમા ઉમેરાયલા હોવાથી કાઈક સ્થિતિ વધારે મજબુત થવા પામી હતી ખરી આ પ્રમાણે રાજકીય સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો છે. સામાજીક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિશે પણ બે અક્ષર કહી શકાય તેમ છે બૌદ્ધ ધર્મગ્રથોને આધારે એમ નોધ થયેલી દેખાય છે[૬૧] કે, Fourth council at Kundalvana near Shrinagar under presidentship of Parsva=પાર્શ્વ નામના આચાર્યના પ્રમુખપદે શ્રીનગરની પાસેના કુડલવનમાં ચોથી ધર્મસભા ભરવામા આવી હતી. આ સભા બૌદ્ધધર્મીઓની ગણાય છે. એટલે તેણે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો એમ કહી શકાય. પણ તેથી કરીને કેટલાકનુ જે એમ માનવું થાય છે કે, તેના વશના રાજપુરૂષો બૌદ્ધ ધર્માનુયાયિઓ હતા, એ કાઇ પુરવાર થતુ નથી. એમ તો બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં રાજા અજાતશત્રુને પણ આ ધર્મના કાર્ય માટે અમુક દાન કરતો બતાવાયો છે છતા તે અન્યધર્મનોજ ભકત પુરવાર થયો છે એટલે માનવુ રહે છે કે, આ કુશાનવશીઓ પોતે ભલે બૌદ્ધધર્મી નહીં હોય, પરંતુ જેમ દરેક રાજાની ફરજ છે કે, તેણે પોતાની પ્રજાના દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમભાવે જોતા રહેવુ, તેમ તેમણે પણ, પોતાની બૌદ્ધ પ્રજાએ જે અધિવેશન ભર્યું હોય તે પ્રત્યે પોતાની દીલસોજી તથા હમદર્દી બતાવી હોય. આપણા આ પ્રકારના અનુમાનને, ઉપરના તેજ ગ્રથકારના કથનથી, પાછુ સમર્થન પણ મળી આવે છે. કેમકે આ રાજાઓએ કોતરાવેલ દેવદેવીઓના અનેક વર્ણનો આપીને છેવટે તેમણે લખ્યું છે કે "But no figure and name of Buddha=[૬૨] પરંતુ બુદ્ધદેવની કોઈ આકૃતિ કે નામ સુદ્ધાં પણ તે ઉપર નથી" આ શબ્દ જ સૂચવે છે કે ગ્રથકારને પોતાને પણ તેઓ બૌદ્ધધર્મી હોવાની શકા ઉદ્ભવી છે અત્રે એક વાતની યાદ આપીએ કે, વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય એમ બધાતો ગયો છે કે, જ્યા બૌદ્ધધર્મીઓને ધાર્મિક સંસ્મરણ ઉભા કરવાનો પ્રસગ આવનો ત્યા હમેશા અથવા મુખ્ય અંશે, બુદ્ધદેવની મૂર્તિ જ પધરાવતા હતા. અને આ સ્થાને તો તે પ્રમાણે કોઈ મૂર્તિ પણ નથી મળી આવતી તેમજ બુદ્ધદેવનું નામોચ્ચારણ પણ થયુ નથી. એટલેજ તેમને ઉપર પ્રમાણે પોતાનો અભિપ્રાય કદાચ સભાળપૂર્વક ઉચ્ચારવો પડયો હશે એમ સમજાય છે પરતુ આ સભા વિષે પ્રખ્યાત સશોધક મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાના વિચાર વ્યકત કરતા જણાવે છે કે (જુઓ અ હિ ઇ આવૃત્તિ ૩ પૃ ૨૬૭) Buddhist council.. Kanishka's council which is

(૬૧) જુઓ હિં. હિ. પૃ. ૬૫૬

(૬૨) હિ હિ. પૃ. ૬૫૬.

ignored by the Ceylonese chroniclers, who probably never heard of it, is known only from the traditions of Northern India as preserved by the Tibetan, Chinese and Mongolian writers. The accounts of this assembly like those of the earlier councils are discrepant and the details are obviously legendary=બૌદ્ધ ધર્મની જે સભા–કનિષ્કની સભા–વિશે સિહાલીઝ ઇતિહાસકારો અજ્ઞાત છે બલ્કે તેમણે તે વિશે કદાપી સાંભળ્યુ લાગતું પણ નથી. તેની માહિતી તિબેટના ચીનના તથા મોગોલીયાના લેખકોએ જાળવી રાખ્યા પ્રમાણે, માત્ર ઉત્તર હિંદમાથીજ મળે છે આગલી સભાઓની પેઠે આ સભાનો હેવાલ પણ ફેરફારવાળો જણાય છે અને તેની વિગતો પણ દેખીતી રીતે દંતકથારૂપજ છે તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, સઘળી બૌદ્ધ સભાઓ વિશેની માહિતી ગમે તેટલી આકર્ષક રીતે જળવાઇ રહેલી હોય તો પણ તે બહુ વિશ્વસનિય ગણવા જેવી નથીજ; છતા શકયાશકયતાનો વિચાર કરવો રહે છેજ. વાસ્તવિકપણે કુશાનવંશી રાજાઓનુ ધાર્મિક મંતવ્ય કેવું હતુ તે તો આપણે આગળ બતાવી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે ધાર્મિક પરિસ્થિતિ તેના રાજ્યે હતી.

સામાજીક બાબતનો વિચાર કરતાં એમ સમજાય છે કે, તેનુ આખુયે જીવન બહુજ શાંતિમાં પસાર થયું હશે. કેમકે તેને જો લડાઇઓ જ લડવી હોત અને પ્રદેશ મેળવવાની જ તૃષ્ણા લાગી હોત તો, જે પ્રદેશની વહેંચણી તેણે ગાદી ઉપર આવતા જ પોતાના કાકા હુવિષ્ક અને સુબા ચષ્ટણની વચ્ચે કરી આપી હતી–ભલે રોગે કે નોગે–તે કરી જ નહોત પરતુ માનો કે નિરૂપાયે તેણે તેમ કર્યું હતું, છતા એમ તો ખરૂ જ ને કે, જો તેની દાનત હોત તો પોતાના ઉત્તર જીવનમા પણ તેણે કોઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવ્યો હોત જ જ્યારે ઇતિહાસનાં પાને તેવી કોઇ નોધ જળવાઇ રહેલી નથી જ. ઉલટું એવો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો દેખાય છે કે, સંયોગો તેની તરફેણમાં હતા અને અવંતિ જેવો પ્રદેશ સહેજમા મળી જાય તેમ હતું, છતાં જેમ ઇન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહ અઝીઝ બીજાએ (જુઓ પુ ૩માં તેનુ વૃત્તાંત) સાવ બેદરકારી–કે નબળાઈ દાખવી હતી અને ગર્દભીલવંશની સત્તા ત્યાં જામવા દીધી હતી, તેમ આ કનિષ્ક બીજાએ પણ તેનું જ અનુકરણ કર્યું હતું પરિણામે તેનોજ સરદાર મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણ અવંતિપતિ બનવા પામ્યો હતો જે હકીકત આપણે આગળના પરિચ્છેદે આલેખવાના છીએ. મતલબ કે તેણે કોઈ જાતની ભૂમિતૃષ્ણા સેવી લાગતી નથી. વળી તેણે ઘણો લાબો કાળ રાજ્ય તો ભોગવ્યુંજ છે એટલે પોતે કાંઈ નબળો કે પરાક્રમહીન રાજા હતો એમ પણ પુરવાર થતુ નથી. આ પ્રમાણે દરેક પરિસ્થિતિ વિચારતા સમજાય છે કે તે બહુજ શાંતિપ્રીય જીવન ગાળનાર આદમી હોવો જોઇએ. જ્યારે શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળ્યું છે ત્યારે તેને કળા તરફ સમય ગાળવાનો અવકાશ મળ્યો હોય તે સ્વભાવિક છે. આ સ્થિતિ તેણે પોતાના ધર્મ પ્રત્યે બતાવેલી ભક્તિ અને ભાવ બતાવતા જે અનેક દશ્યો, મૂર્તિઓ વિ તેના રાજપાટ મથુરા શહેર અને તેની આસપાસની કકાલી ટિલામાથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી પુરવાર કરી શકાય છે કદાચ એમ દલીલ કરાય કે ઉપરની વસ્તુઓમા કનિષ્કનુ નામ જે કોતરાયલુ નજરે પડે છે તે તો કનિષ્ક પહેલાનું પણ સંભવી શકે છે બનવા જોગ છે પરતુ કનિષ્ક પહેલાનું વૃત્તાંત લખતાં જોઈ ગયા છીએ કે તણે તો પોતાના જીવનનો સઘળો ઉત્તર ભાગ હિંદની બહાર જ ગાળ્યો છે; છતાં જે થોડાઘણા વર્ષો તે હિંદમા રહ્યો હતો તેમાનો મોટો ભાગ તો રજપુતાના અને સિંધ જેવા દેશો તરફ ચડાઈ લઇ જવામા જ ગાળ્યો હતો. એટલે સાબિત થાય છે કે, કનિષ્કની નામવાળી વસ્તુનો નિર્માતા મુખ્ય અંશે કનિષ્ક બીજો જ હોઈ શકે અને તેજ હતો.

પૃ ૧૫૯ મા દર્શાવેલ આઠ મુદ્દામાથી ત્યાં આગળ ત્રણનું વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે અત્રે ચોથો મુદ્દો જે કનિષ્ક પહેલો અને બીજો–એમ બન્ને વચ્ચેના સ્વભાવનું વર્ણન અને સરખામણી કરવાનો છે, તે વિચારીશું.

બન્નેનાં નામ અને આયુષ્ય લગભગ સરખા હોવા છતાં સ્વભાવમા તેમજ અન્ય દ્રષ્ટિએ તેઓ ઘણુંજ ભિન્ન પડી જતા દેખાય છે.

બન્ને કનિષ્કની સરખામણી

પહેલાનો રાજ્યકાળ ટૂંકો છે. બીજાનો દીર્ઘકાલિન છે, બલ્કે સારાયે વંશમાં સર્વથી લાંબો છે. પહેલો આધેડવયે રાજ્યાસને આરૂઢ થયો છે, બીજો ઉગતી યુવાનીમાંજ રાજપદને પામ્યો છે. એટલે પહેલો સ્વાનુભવને લીધે સાહસિક નીવડ્યો છે, જ્યારે બીજો તદ્દન નિરપેક્ષા વૃત્તિ સેવતો દેખાયો છે. પહેલાનું, આખુયે જીવન કહો કે લડાઈઓ લડવામાંજ પસાર થયુ છે એટલે તેને લોક કલ્યાણના માર્ગો વિચારવાનો, કે પોતાનું તેમજ પ્રજાનું સામાજીક અથવા આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવા માટે, પરિસ્થિતિ રચવાનો કોઈ અવકાશજ રહ્યો નહોતો. જ્યારે બીજાનું જીવન શાંતપણે વીતેલ હોવાથી તેણે આ સર્વે બાબતમા ઠીકઠીક કાળવ્યતીત કર્યો લાગે છે. જેથી બીજાએ જે કળા-રસિકતા બતાવીને પોતાનું નામ અનેક સંસ્મરણોદ્વારા ભવિષ્યની પ્રજામા અમર કરી બતાવ્યુ છે તેમાનું અલ્પાંશ પણ પહેલાએ કરી બતાવ્યુ કહેવાશે નહીં.

રાજકીય જીવનમા પહેલાનું જેટલું પરાક્રમશીલ ગણાય તે પ્રમાણમા અનેકાંશે બીજાનું પરાક્રમવિહિન કહેવાય પહેલાના રાજ્યકાળે કુશાનવંશનો રાજ્યવિસ્તાર સૌથી મોટામા મોટો હતો એટલે સુધી કે તેના કારબળે એવી સ્થિતિ ઉભી કરી હતી કે તેના નામનો શક તેના રાજ્યના આરંભથી ચલાવવામા આવ્યો છે, જ્યારે બીજાના રાજ્યકાળે રાજ્યના ભાગલા પડી ગયેલા દેખાય છે અને તેમાં પોતેજ કેમ જાણી જોઈને હથિયાર રૂપ બનવા પામ્યો હોય તેવું વર્તન તેણે દાખવ્યુ છે

એટલે આખા વંશની અપેક્ષાએ રાજકીય દ્રષ્ટિથી વિચારતા કનિષ્ક પહેલાનો રાજ્યકાળ જેમ ઉન્નત સ્થાને મૂકાય તેવો છે, તેમ શાંત અને લોક કલ્યાણકારી જીવન ગાળવાની દ્રષ્ટિએ કનિષ્ક બીજાનું સ્થાન તેટલુ જ ઉચ્ચકોટિનું ગણાય તેવું છે. તેથી કરીને પહેલાએ રાજકારણમાં જેમ નામ કાઢ્યું કહેવાય તેમ બીજાએ સામાજીક જીવનમાં નામ કાઢ્યું કહેવાય.

(૫) વાસુદેવ પહેલો

કનિષ્ક બીજા પછી મથુરાની ગાદી ઉપર તેનો પુત્ર વાસુદેવ પહેલો આવ્યો છે. તેનું રાજ્ય ઇ સ. ૧૯૬ થી ૨૨૪ = ૨૮ વર્ષ સુધી ચાલ્યું છે. જો કે તેનું રાજ્ય સામાન્ય રીતીએ જોતા બહુ લાંબુ ચાલ્યું ગણાય, એટલે એમ કહી શકાય કે એકતો પોતે નાની ઉમરે અથવા તો ભરયુવાન વયે ગાદીએ બેઠો હશે અથવા તો કદાચ તે બહુ પરાક્રમી હોય કે જેથી ગમે તેવા હુમલા બહારથી આવ્યે ગયા હોય તોપણ તે સર્વેને પહોંચી વળવા જેટલુ પોતે સામર્થ્ય ધરાવતો હોય. આ બેમાથી બીજુ અનુમાન દોરવાને આપણે પ્રથમ લલચાઈએ છીએ, પરંતુ જ્યારે શિલાલેખ આપણને એમ જણાવે છે કે[૧૩] Inscriptions of Vasudev I at Mathura certainly range in date from 78 to 94 = વાસુદેવ પહેલાના મથુરાના શિલાલેખો ખરેખર ૭૮ થી ૯૪ સુધીના માલૂમ પડયા છે. ત્યારે કબૂલ કરવું પડે છે કે તેનું રાજ્ય મથુરાની આસપાસ અને બહુતો તેનાથી થોડેક દૂર આવીને અટકી રહ્યુ હશે અને આ પ્રમાણેજ બનવા પામ્યુ હોય તો તેને ઘણો નબળો રાજા કહેવો પડશે પરંતુ જ્યારે કાંઈજ તે વિશે જાણવાનું સાધન નથી ત્યારે આપણે પ્રથમના અનુમાન ઉપર જવુંજ પડે છે એટલે કે તે નાની ઉમરે જ ગાદીએ આવ્યો હોવો જોઈએ તો તેના શિલાલેખો માત્ર મથુરામાથી જ કા સાંપડયા કરે છે? તે પ્રશ્ન ઉકેલ માગે છે. તે સમયે ઉત્તર હિંદમા કોઇ બીજા એવા રાજવીઓ નથી થયા કે જેઓએ તેના ઉપર ચડી જઇને મુલક જીતી લીધો હોય, તેમજ બીજી બાજુએ પંજાબ કે કાશ્મિરની લગોલગના કોઈ રાજકર્તાએ તેની હદમા આવી જઇને તે પ્રાંતો ખુંચાવી લીધા હોય. આવી પરિસ્થિતિમા એકજ કલ્પના કરવી રહે

(૧૩) અ. હિ. ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨.

છે કે તે પણ તેના પિતાની પેઠે બહુ શાંતિથી રાજ ચલાવનાર રાજવી હોવો જોઈએ. એટલે જ તેનું રાજ્ય દીર્ઘકાલીન હોવા છતાં તેમાં કોઈપણ જાતનો નોંધવા જેવો બનાવ નીકળતો નથી બનવા જોગ છે કે, તેવા બનાવ બન્યા પણ હોય. પરંતુ ઇતિહાસને પાને ચડવા રહી ગયા હોય. ગમે તેમ હોય અત્યારે તો એટલું જ કહી શકાશે કે તેના રાજ્યે કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય થયું નજરે ચડતું નથી.

તેના સિક્કાઓ તેના પૂર્વજોના કરતાં જૂદી જ તરેહના દેખાય છે. તે જોતાં કહી શકાશે કે તેણે પોતાનો બાપીકો ધર્મનો પલટો કર્યો હશે. તેનું નામ પણ કદાચ તે કથનની સાક્ષીરૂપ ગણાય મિ. વિન્સેંટ સ્મિથ લખે છે કે,[૬૪] "Vasudev I, whose thoroughly Indian name, a synonym of Vishnu. Testimony to the same fact is borne by his coins, almost all of which exhibit on the reverse, the figure of the Indian God Siva, attended by his bull Nandi and accompanied by the noose, trident and other insignia of Hindu iconography=વાસુદેવ પહેલો. જેનું સંપૂર્ણ હિંદી નામ, વિષ્ણુ શબ્દનો પર્યાય થાય છે. આ બાબતની સાક્ષી તેના સિક્કા ઉપરથી મળી આવે છે લગભગ સર્વે સિક્કામાં અવળી બાજુ ઉપર હિંદુ-દેવ શિવની આકૃતિ હોય છે તેની સાથે તેમનો પોઠીઓ નંદી, તથા ફાંસ, ત્રિશુળ અને હિંદુમૂર્તિઓના અન્ય ચિહ્નો પણ નજરે પડે છે." આ પ્રમાણે સિક્કા જેવા અકાટ્ય પુરાવાથી માલૂમ પડે છે કે તે પોતે શિવભક્ત બની ગયો હતો એટલે, તેના રાજ્યે રાજકીય દૃષ્ટિએ કોઈ અસાધારણ બનાવ ભલે બન્યાનું કહી નથી શકાતું, પરંતુ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં કાંઈક ક્રાંતિકારક સ્થિતિ ઉભી થવા પામી હોવી જોઈએ. નહીંતો તેણે ધર્મપલટો કર્યો ન હોત? આ વિશે આપણને તે સમયના ત્રણ ધર્મમાંના કોઈ ગ્રંથમાંથી માહિતી મળે છે કે કેમ, તે ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાતું નથી પરંતુ જૈનધર્મના સાહિત્ય ગ્રંથમાં એક સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે કે, આશરે વિ. સં. ૨૦૦ થી આગળ ચારેક સદી સુધી, જે મુખ્ય આચાર્યો થયા છે તેમણે વસતીમાં રહેવાને બદલે વનમાં રહેવાનું[૬૫] પસંદ કર્યું હોવાથી તેમના ગચ્છનું નામ વનવાસી ગચ્છ પડયું હતું. બનવા જોગ છે કે, આ ધર્મક્રાંતિ હિમાલયની તળેટીમાં આવેલ નેપાળ-ભૂતાન તરફથી આવી ચડી હોય; કેમકે તે બાજુના લોકો પ્રજાપતિનો ધર્મ પાળતા જણાયા છે. તેમજ આ કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ જે ગુપ્તવંશી રાજાઓએ આણી દીધી છે તેઓ પણ તે પ્રદેશમાંથી જ ઉતરી આવેલ કહેવાયા છે. એટલે પ્રમાણપૂર્વક અન્ય હકીકત જ્યાંસુધી તેની વિરૂદ્ધ જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી એટલોજ અનુમાન કરવો રહે છે કે, ઈ. સ. ની બીજી સદીના પાછલા ભાગમાં, ઉત્તર હિંદમાં વૈદિક ધર્મનું જોર વિશેષ બળવાન બન્યું હતું જેને પરિણામે કુશાનવંશી ભૂપતિઓએ તે ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો અને જૈનધર્મને ઉત્તર હિંદના મથુરા આદિ પ્રાંતોમાંથી રૂખસદ મળી હતી.

ઉપર પ્રમાણે અમે નિર્ણય બાંધ્યા પછી, પરંતુ યંત્રમાં ગયા પહેલાં તેમના ધર્મ વીશે પ્રકાશ પાડતી કેટલીક વધુ વિગતો મળી આવી છે

તેના ધર્મ વિશે વધુ પુરાવો

જે કદાચ ઉપયોગી થઇ પડવા સંભવ છે તે માટે નીચે રજુ કરી છે

કેમ્બ્રીજ શૉર્ટ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયાના લેખક જણાવે છે કે,[૬૬] "To the Buddhist

---

(૬૪) અ. હિ ઈ ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૯૨.

(૬૫) શા માટે તેમણે આ સ્થિતિ અંગિકાર કરી હતી તથા તે પહેલાં તેમનો મુખ્ય વિહાર કયા પ્રદેશમાં હતો તે વાસ્તવિક રીતે જણાયું નથી. બનવા જોગ છે કે ઉત્તર હિંદમાં ન પણ હોય. જો કે વનવાસી ગચ્છ નામ પડયું તે પહેલાના આચાર્યો, મધ્યહિંદ તથા અપરાંતના સોપારા જેવા શહેરમાં રહ્યાનું દેખાય છે.

(૬૬) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૭૬.

Kanishka was as great a figure as Asoka, but unfortunately no early historian mentions him and his date is very much disputed=બૌદ્ધધર્મીઓ ને (તો) કનિષ્ક, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવિક પુરૂષ હતો, પરતુ કમભાગ્યે પૂર્વના કોઈ ઇતિહાસ લેખકે તેનું નામ જણાવ્યુ નથી વળી તેનો સમય ઘણો શકાસ્પદ ગણાય છે" એટલે તેમનું કહેવુ એમ છે કે, અશોકના જેટલો જ પ્રભાવ—ફાળો—બૌદ્ધધર્મની કીર્તિ વધારવામાં ભલે કનિષ્કનો હશે, પરતુ કોઈ પ્રાચીન લેખકોએ તેના નામ વિશે નોંધ કરી તેમના જોવામાં આવી નથી છતા બનવા જોગ છે કે કનિષ્કનો સમય જે ચોક્કસ રીતે જણાયો નથી તે કદાચ તેના કારણ (કનિષ્કનું નામ જે માલૂમ પડતું નથી તે બાબતનું) રૂપ પણ હોય મતલબ કે પોતાની માન્યતા તો અમુક પ્રકારે બધાઈ ગઈ છે જ, પરતુ કોઈ શકા ઉઠાવે તેના કરતા પોતે જ તેના મનનું સમાધાન કરવા માટે પ્રત્યુત્તરે ખુલાસારૂપે પાછુ જણાવે છે કે[૬૭] " It must be remembered however that, while there is no doubt about the existence of the Buddhist Council and the work it did, Kanishka's connection with it is not absolutely certain. Parmarth, for example, who is the earliest and perhaps the most reliable authority does not mention Kanishka etc =છતાં યાદ રાખવાનું છે કે, બૌદ્ધ ધર્મસભાના અધિવેશન વિશે તથા તેમા થયેલ કાર્ય વિશે, જો કે કોઈ જાતનો સશય નથી જ પરંતુ તેથી તે સાથેનો કનિષ્કનો સંબંધ કાંઈ ચોક્કસ થતો નથી જ. (કેમકે) દાખલા તરીકે, પરમાર્થ, જે એકદમ પ્રાચીન અને સાથે સાથે અતિ વિશ્વસનીય આધાર રૂપ ગણાય છે, તે તો કનિષ્કનું નામ ઉચ્ચારતો પણ નથી ઇ. ઇ." તેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, ભલે ધર્મસભા મળી હતી અને તેમા જે જે કામ થયુ છે તે પણ સર્વ સાચી વાત છે, તેમા શકા નથી જ. પરંતુ તેથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે તે સભાનો બોલાવનાર કે તે સાથે કોઈ પ્રકારે સંબંધ ધરાવનાર આ કુશાનવશી કનિષ્ક જ હતો. વળી આ પ્રમાણે પોતે જે અભિપ્રાય રજુ કરે છે તેનું કારણ જણાવતાં કહે છે કે, પરમાર્થ જેવો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અને પહેલા નબરે વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેવો પુરૂષ તો રાજા કનિષ્કના નામનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરતો નથી એટલે કે જો કનિષ્કનું નામ કોઈ પ્રકારે કિંચિત્ દરજ્જે પણ તેમા જોડાયુ હોત તો તે વિશેની નોંધ તે કર્યા વિના રહેત ખરો? મતલબ એ થઈ કે, બીજી બધી વાત ખરી, પરતુ બૌદ્ધ ધર્મસભા સાથે કનિષ્કનું નામ કોઇ રીતે જોડાયું નથી જ. એટલે કે રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી નથી એવો નકારાત્મક પુરાવો રજુ થયો તેમ બીજી બાજુ પેશાવર જીલ્લામા આવેલ શાહીજી કી ઘેરી ગામેથી મળી આવેલ પેટી ઉપરના ચિત્ર વિશે[૬૮] તેમણે જે લખ્યું છે તેમાંથી હકારાત્મક આધાર મળતો હોય એમ જણાય છે. તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે. " Kanishka, standing between the sun and the moon=સૂર્ય અને ચદ્રની વચ્ચે કનિષ્ક ઉભો છે" એટલે કે તે પેટી ઉપર રાજા કનિષ્કનું ચિત્ર છે અને તેની એક પડખે સૂર્ય અને બીજે પડખે ચદ્રની નિશાનીઓની કોતરેલી છે. આપણે સિક્કાચિત્રના અભ્યાસથી હવે જાણીતા થયા છીએ કે, વિદ્વાનો તે ચિહ્નને Star and Crescent તરીકે સંબોધે છે અને તેને ચષ્ઠણવશવાળાઓ પોતાના સિક્કા ઉપર હમેશાં કોતરાવતા રહ્યા છે આ નિશાની જૈનધર્મનું દ્યોતક ગણાય છે જે હકીકત પુ ૨ સિક્કાચિત્ર નં ૪૨ માં તથા પુ ૩ સિક્કાચિત્ર નં ૧૦૨ માં વિગતવાર સમજાવવામા આવી છે તેમજ આગળનો તૃતિય પરિચ્છેદ જે, ચષ્ઠણવંશના વર્ણન માટે જ ખાસ રોકયો છે તેમા પણ તેની સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે—નકાર તથા હકારમાં નોધાતા—

(૬૭) જુઓ મજકૂર પુસ્તક પૃ. ૭૮.

(૬૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭૯.

બન્ને જાતના પુરાવાથી સાબિત થઈ શકે છે કે કુશાનવંશી રાજાઓ જૈન મતના અનુયાયીઓ જ હતા. વાસુદેવ પહેલો જ તેમાંથી પલટો કરીને પ્રથમ વૈદિક મતવાળો બન્યો હતો.

(૬ થી ૧૩) બાકીના આઠ રાજાઓ

વાસુદેવ ૩૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૨૩૪ માં મરણ પામ્યા બાદ કોણે કોણે અને કેટલા કેટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું ? તે કહેવા જેવી સ્થિતિમા આપણે નથીજ. પરંતુ સંયોગાનુસાર જોઈ શકાય છે કે, તે બાદ ૪૬ વર્ષ એટલે ઈ. સ. ૨૮૦ સુધી તે વંશની સત્તા ચાલુ રહી છે. કદાચ વધારે કે ઓછા સમય પર્યંત[૬૯] પણ તે ચાલુ રહ્યો હોય, કેમકે તેમનો મુલક, જે રાજાઓ હિંદી ઇતિહાસમા ગુપ્તવંશી તરીકે ઓળખાવાયા છે, તેમણે જીતી લીધો ગણાયો છે અને તેઓનો ઉતાર ક્યારે થયો હતો તે નિશ્ચયપૂર્વક શોધાયું નથી. આ વંશનો ત્રીજો રાજા, ચંદ્રગુપ્ત પહેલો ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે. તેણે ઇ. સ. ૩૧૯ માં અવંતિની ગાદી, ચષ્ઠણવંશી ક્ષત્રપો, જેને આપણે શાહવંશી રાજાઓ તરીકે સંબોધવાનું જાહેર કર્યું છે, તેમની પાસેથી મેળવી હતી; અને તેના સ્મારકમાં પોતાનો ગુપ્ત સંવત્સર[૭૦] પ્રવર્તમાન કર્યો છે. આ ત્રીજો રાજા છે, એટલે તેની પૂર્વે બે થઈ ગયા ગણાય. તે બન્નેનો સરેરાશ રાજ્યકાળ વીસ વીસ વર્ષ ટેવો તો ૪૦ વર્ષનો થયો કહેવાય અને તે હિસાબે ૩૧૯-૪૦=૨૭૯ ઇ. સ.ની આસપાસમાં ગુપ્તવંશી પ્રથમ નૃપતિએ કુશાનવંશી સમ્રાટો ઉપર જીત મેળવી ગણી કહેવાશે. જોકે, મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ વંશનો અંત જુદીજ રીતે આવ્યો હોવાનું નોંધાયું છે તે વિદ્વાન એવો મત ધરાવે છે કે[૭૧] "The decay...must have been hastened by the terrible plague of A. D. 167...which desolated Roman and Parthian empires for several years = ઇ. સ. ૧૬૭ ની જે ભયંકર મહામારીએ, રોમ અને પાર્થિઆના સામ્રાજ્યને કેટલાયે વર્ષો સુધી નિર્જન કરી નાંખ્યા હતા તે, મહામારીને લીધે કદાચ, (તેમનો અંત)-પડતી વેગવંતી બની રહી હોય " એટલે એમનું ધારવું એમ થાય છે કે, યુરોપમાં જે મહામારી-પ્લેગ, રોમ રાજ્યે ઇ.સ. ૧૬૭ માં ફાટી નીકળી હતી તે પ્લેગવાળો રોગચાળો પૂર્વ તરફ વધતો વધતો પ્રથમ પાર્થિઆ-ઈરાનના રાજ્યને ભક્ષી ગયો હતો અને તેટલાથી પણ તેનું ખપ્પર ભરાયું નહીં હોય, એટલે તે હિંદમાં આવી પહોચ્યો હશે અને કુશાનવંશી રાજ્યની સમાપ્તિ કરી દીધી હશે. આ અનુમાન ઉપર આવવાને તેમને શું કારણ મળ્યું હશે તે ઉપર પ્રકાશ પાડયો નથી. એટલે સમજાય છે કે, હિંદી ઇતિહાસના પરદેશી આક્રમણકારોના આ અંધકારમય પ્રકરણમાં જે પ્રમાણે ઇન્ડોસિથીઅન, ઇન્ડોપાર્થિઅન, શક, ક્ષહરાટ અને પહ્લ્વાઝ ઈ. ઈ. ની પૂરેપૂરી ઓળખ થઈ ન શકાયાથી વિદ્વાનોએ એકમેકની ભેળભેળા કરી દીધી છે અને પછી પોતાની કલ્પના પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આગળ વધતાં, કયાય મુશ્કેલી ઉભી થતી ત્યારે તેમણે મનમાન્યા ખુલાસા જોડી કાઢવા પડયા છે, તે પ્રમાણે આ કિસ્સામા પણ બનવા પામ્યું હશે. નહીંતો કયાં યુરોપ ને કયા હિંદ, તે બેને સંબંધ શો ? વળી કયા ૧૬૭ ની સાલ અને કયા ૨૮૦ ની સાલ ? વળી હિંદમાથી ઈન્ડોપાર્થીઅન શહેનશાહતનું ઇ. સ. ૪૫ મા ખતમ થવું કયા ? તેત્રીજ રીતે ઇન્ડોસિથિઅનનો અંત ઈ. સ. પૂ. ૫૦ માં થયો છે તે કયા ? આમ એક બીજાને સંબંધ ન હોય તેવી વાતોનું જોડાણ કરવાનું હોય ખરૂ ?

આ કુશાનવંશી રાજાઓના સિક્કામાં જે પાર્થિઅન અંશ જેવુ દેખાય છે તે કાંઈ પાર્થિઅનો કુશાન-

(૬૯) જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૭૦.

(૭૦) આ જીત મેળવ્યાનો સમય નક્કી જણાયો નથી પણ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાનો રાજ્યારંભ ઇ. સ. ૩૧૯મા થયો છે એટલે તે સમયથી આ ગુપ્ત સંવત્સરનો પ્રચાર થયો હોવાનુ જણાય છે. મતલબ કે તે જીતનો સમય ૩૧૯ ની પછી જ હતો.

(૭૧) જુઓ તેમણે લખેલી અ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૩.

વંશની હકુમત ઉપર ચડી આવ્યા તેના પરિણામરૂપ નથી, પણ આ કુશાનવંશીઓ પોતેજ ઇન્ડોપાર્થિઅનની હકુમતની પાછળ પાછળ, હિંદની ભૂમિ ઉપર ચડી આવ્યા હતા તેની અસરનું તે દ્યોતક છે. મતલબ કે તેમના કથન પ્રમાણે, પ્રથમ કુશાન અને પછી પાર્થિઅન એમ નથી બન્યુ, પણ પ્રથમ પાર્થિઅન અને પછી કુશાન આવ્યા છે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ ન. ૬ થી ૧૩ સુધીના સાતથી આઠે વીર્યહીન અને નામધારી રાજાઓનો અંત આવ્યો કહી શકાશે તેમનાં નામો કેવાં હતાં તે જણાયુ 'નથી જ પણ આ વંશના પાંચમા રાજાને જ્યારે વાસુદેવ પહેલા તરીકે સંબોધ્યો છે, ત્યારે કહી શકાશે કે, આ નામધારીમાંથી એકાદ રાજાનું નામ વાસુદેવ બીજો હશે જ, અને કદાચ વાસુદેવ ત્રીજો, ચોથો ઇત્યાદિ પણ હોય. તે બહુ અગત્યનો સવાલ નથી એટલે હાલ તો સ્મિથ સાહેબનું મતવ્ય રજુ કરીને આ પરિચ્છેદની સમાપ્તિ કરીશુ તેમણે સાફ શબ્દોમા નોધ કરી છે કે, So much, however is clear that Vasudev I was the last Kushan King, who continued. to hold extensive territories in India; after his death there is no indication of the existence of a paramount power in Northern India=છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે વાસુદેવ પહેલાને છેલ્લો જ કુશાનવશી રાજા કહેવાય કે જેણે હિંદમાં બહોળા પ્રદેશ ઉપર સ્વામિત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું. તેના મરણ બાદ ઉત્તર હિંદમા કોઇએ એક છત્રી રાજ કર્યાનું કાંઈ ચિહ્ન નજરે પડતું નથી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ચષ્ઠણવંશી (શાહવંશી)-ક્ષત્રપો

ટૂંકસાર—ચષ્ઠણ ક્ષત્રપોનું ધ્યાન કુશાન રાજાઓ સાથે જોડવાનું કારણ બતાવી તેમના શકપ્રવર્તક વિશે કરેલી ચર્ચા—તથા સિક્કા અને શિલાલેખના આધારે તેના પ્રારંભનો સાબિત કરી આપેલ સમય-

(૧) ઘ્સમોતિક ક્ષત્રપનુ આપેલ ટૂંક જીવનચરિત્ર—

(૨) ચષ્ઠણનાં વિવિધ બિરૂદોની પ્રાપ્તિનો આપેલ ઇતિહાસ-તે ઉપરથી ઘડાયલા તેના જીવનનો તેમજ રાજ્યવિસ્તારનો તરવરી આવતો આપેલ ખ્યાલ-કનિષ્કની સાથે મળી આવેલ ચષ્ઠણની મૂર્તિ કેવા સયોગોમાં ભરાવાઇ હશે તેની તથા તેના સમય વિશેની આપેલ સમજૂતી-નહપાણ અને ચષ્ઠણની વિધ વિધ દૃષ્ટિબિંદુથી, સામ્યતા અને વિષમતાના મુદ્દાઓ ટાકી ટાંકીને, કરેલી તુલના-તેમના જીવનમાંથી સૂઝી આવતા ક્ષત્રપ મહાક્ષત્રપની સત્તા વિશેના વિચારોનું કરેલ અવલોકન તથા તેમના ભેદની સમજૂતી સહજ થઈ પડે માટે તેનું બતાવેલ કોષ્ટક—ચષ્ઠણ અને કુશાન સવતના ભેદાભેદનું આપેલ વર્ણન-ચષ્ઠણનાં આયુષ્ય ઉમર ઈ—

(૩) જયદામન રાજ્યપદે આવ્યો સંભવે છે કે કેમ તે વિશેનો કરી આપેલ નિર્ણય-

(૪) રૂદ્રદામન—તેના રાજ્યવિસ્તાર સંબંધમાં થતી ગેરસમજૂતીઓનુ આઠ દલીલોમાં કરેલ વર્ણન તથા તેનો સૂચવેલો પ્રતિકાર—રાજ્યવિસ્તાર સિવાય અન્ય હકીકત પરત્વે થયેલ ગેરસમજૂતિનું તથા આખા ચષ્ઠણ વંશીઓના ધર્મવિશે કરેલ નિરૂપણ—

જે શિલાલેખો, રાજકર્તાઓ ઉભા કરાવ્યે ગયા છે તેમાં રાજકીય મહત્ત્વ છે કે કેમ તેની કરેલી ચર્ચા—શિલાલેખ ઉપરથી સાબિત કરેલી તેમની ધર્મપ્રત્યેની ધગશ તથા તેમનાં તીર્થધામ ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—ચષ્ઠણ શકની આદિનો જે સમય ઠરાવ્યો છે તેની, આઠ દૃષ્ટાંતો આપી પૂરવાર કરેલી સત્યતા તથા તે આધારે ઇતિહાસના અંધકારમય યુગના જોડી આપેલા ત્રૂટિત મણકાઓ—આખા નવમખંડની સંક્ષિપ્તમાં આપેલી સમયાવળી.—

હેતુ

અત્યાર સુધી વર્ણવાયલા પરિચ્છેદોમા જેમ સંકલિતપણે અમુક અમુક વંશ-રાજા કે પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરાયુ છે, તેમ આ પરિચ્છેદમા કાંઇક અયોજીતપણે કામ લેવાનુ હશે એમ ધારવાનું નથી. મથાળુ તો રખાયુ છે ' ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપો ' ને લગતું, કે જેને ઇતિહાસમાં સામાન્યરીતે Western Kshatraps=પાશ્ચાત્ય પ્રદેશના (ભૂપતિઓ એવા) ક્ષત્રપો તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે અને જેને પુ ૩ પૃ. ૩૪૨ મા આપણે 'શાહવંશ'[1] તરીકે સબોધ્યો છે તેનું, પરતુ તે આખા વશમા જેટલા રાજાઓ થઈ ગયા છે, તેનું યથાસ્થિત અને જેટલુ જાણવામા આવ્યુ છે તેટલુ સઘળુ જ વર્ણન અત્ર આપવામા આવ્યું નથી. કારણ કે તેમ કરવામાં આવે તો આપણે ઠરાવેલી સમય મર્યાદાનું અતિ ઉલઘન થઈ જાય છે. એટલે તેમનું સપૂર્ણ બ્યાન ન આપતાં તેમને લગતી જે જે વિગત અત્યાર સુધી નહીં શોધાયલી દેખાઈ છે અથવા તો માલૂમ પડી છે પણ જેમા હવે ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે, તેટલીનું જ અહીં વિવેચન કરવાની ધારણા રાખી છે કે જેથી ફરીને તેમનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખવામાં આવે ત્યારે તે બાબતો ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવામા આવે.

વળી, આ ક્ષત્રપોને લગતી બીનાઓનું સ્વતત્ર વર્ણન ન આપતા, આ કુશાનવશી પ્રજા સાથે જ તેમનો એક પરિચ્છેદ બનાવીને જોડયો છે તેનું કારણ એ છે કે, આ ક્ષત્રપો મારી સમજ પ્રમાણે કુશાન-વશી રાજાઓના સરદારો હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ વશને લગતા કેટલાક બનાવો અદરોઅદર એક બીજાને સ્પર્શીને રહેલા છે, તે માટે તેમના જ ઇતિહાસની સાથે જો આમનું વર્ણન કરી બતાવવામા આવે તો લેખકને તેમજ વાચકને બનેને અનુકૂળ થઇ પડે એમ દેખાયુ છે.

તેમના શકના કર્તા વિશે

ઉપર પૃ ૧૫૯ મા જે મુદ્દાઓનું આ પરિચ્છેદે વર્ણન કરવા માટેની સૂચના કરાઇ છે તેમાંનો એક પ્રશ્ન તેમના શક-સવત્સરને લગતો છે પ્રથમ પરિચ્છેદે કુશાન વશની નામાવલિ ગોઠવતા એમ જણાવાયુ છે કે તેમનો શક ઇ. સ ૧૦૩ મા જ્યારથી કનિષ્ક પહેલો મથુરાપતિ બન્યો હતો ત્યારથી આરંભાયો છે, સાથે સાથે એમ પણ જણાવવામા આવ્યુ છે કે, ચષ્ઠણવશી ક્ષત્રપોના શક-સવત્સરની આદિ પણ તેજ સમયથી કરવામા આવી છે વિદ્વાનોએ આ બન્ને પ્રસગને-કુશાન અને ચષ્ઠણ સવતના આરભને, ઇ સ. ૭૮ મા થયાનું ગણાવ્યુ છે જ્યારે મેં અનેક પુરાવાને અંગે જે નીચે જણાવવામા આવ્યા છે, તેનો સમય ઇસવી સન ૧૦૩ નો ઠરાવ્યો છે. અલબત્ત, એટલે દરજ્જે બરાબર છે કે, આ બન્ને પ્રસંગોનો સમય[2] ઇ. સ. ૧૦૩ મા નોધી શકાય તેમ છે, પરતુ તેમ થવાનાં કારણો જુદા જુદા સમજાય છે માટે તે બન્નેને, એકજ શક ન માની લેતા બન્નેને ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાવવાની જરૂર લાગે છે, એટલે કુશાન અને ચષ્ઠણ સવત એમ નિરનિરાળા નામે તેને ઓળખીશું જો કે નામ જુદા દઇએ છીએ-પરતુ ઇતિહાસના આલેખનની દૃષ્ટિએ આંકની ગણત્રીમા કે બનાવોની નોધ કરવામા, એકને બદલે બીજુ નામ વપરાઇ જવાથી કોઈ જાતનો વિરોધાભાસ થતો નજરે પડતો નથી, એમજ સમજી લેવુ રહે છે હવે તેની ઉત્પત્તિના સમય વિશેની વિચારણા પ્રથમ કરી લઇએ

સમય-કાળ ગણના માટેની પદ્ધતિ વિશેની માહિતી આપતા આ પુસ્તકના આઠમા ખડે એ

(૧) આ નામ શા માટે પાડવામા આવ્યુ હતું તે પુ ૩ મા તેજ ઠેકાણે દર્શાવવામા આવ્યું છે તે નામ પાછળથી ખોટુ ઠરાવવામા આવ્યું છે એટલે આપણે પણ તેને છોડી દઇને ચષ્ઠણવશી શબ્દ જ વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે

(૨) કદાચ એક બે વરસનુ અતર ઠરાવવુ હોય તો ઠરાવી શકાય તેમ છે પરતુ તેમ કરવા જતા અન્ય બીજી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવાનો સભવ છે તેથી હાલતો એકજ સમય હોવાનું જણાવવુ ઠીક લાગ્યું છે.

પરિચ્છેદ લખવા પડયા છે. તેમાના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં અનેક સંવતો સાથે શક-સંવતનું પણ વર્ણન કરી બતાવાયુ છે. ત્યા એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદના ઉત્તર ભાગમાં જે શક-સંવત પ્રવર્તતો જણાયો છે તેની સાથે દક્ષિણ હિંદમાં પ્રવર્તી રહેલ શક સંવત સાથે કાંઇ સંબંધ જ નથી. એટલે કે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે. ત્યાં દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં દક્ષિણ હિંદના શક વિશેની વિચારણા કરવામાં આવી હતી. એટલે અત્ર ઉત્તર હિંદના શક વિશે જ વિચાર કરવાનો છે.

ઉત્તર હિંદના શકસંવતના પ્રારંભ સાથે, નીચે દર્શાવેલ ચાર બનાવમાંથી કોઈ એકની સાથે વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે સબંધ હોવાનું ધરાતુ આવ્યું છે (૧) નહપાણથી, (જેને શક પ્રજાનો ધારી લેવાયો છે તેથી) તે શકનો પ્રારંભ થયો હોય, (૨) તેવીજ રીતે ચષ્ઠણ ક્ષત્રપના વંશની આદિ કે (૩) કુશાનવંશી રાજા કનિષ્કનો રાજ્યારંભ અથવા છેવટે (૪) પરદેશી આક્રમણકારોમાંના રાજા મોઝીઝ કે તેના વંશજોમાંના અઝીઝ પહેલાથી કે બીજાથી તેનો આરંભ, ઈ ઈ. થયા પણ હોય એમ મનાય છે. આ પ્રમાણે ચાર માન્યતા અત્યારે ધરાવાય છે, કેમકે આ ચારે વંશના ભૂપતિઓનું જોર, ઉત્તર હિંદમા-વધારે પ્રબળ પણે જામવા પામ્યું હતું તેમજ તેઓ દરેક કઈ જાતિના છે એમ પાકે પાયે ઓળખ થઈ ન હોવાથી તે સર્વેને શક પ્રજાના અંશ[3] તરીકે માની લેવાયા છે. વળી શક પ્રજાથી તે સંવતસર ચાલુ થયો છે માટે તેને શક સંવત ઠરાવી, જ્યાં જ્યાં સમયદર્શક આકડા નજરે પડયા, ત્યા ત્યા તે સર્વેને ઇ. સ ૭૮ સાથેનો હિસાબ મેળવીને, સમયદર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ ઇતિહાસમા પ્રવર્તી રહેલી દેખાઈ છે. તે સ્થિતિ વાસ્તવિક છે? કે તેને લીધે અનેક ગુંચવણો ઉભી થવા પામી છે? તે સમજી લેવાની જરૂર છે.

ઉપરની ચાર બીનામાથી બેને-નં. ૧ અને નં. ૪ વાળી બીનાને—ઇ. સ. ૭૮ વાળા શક સંવત સાથે બિલકુલ લાગતું વળગતુ નથી એમ પ્રસંગોપાત તેમજ પુ. ૩મા પૃ ૨૧૭થી ૨૨ સુધી નં ૧ની અને પૃ ૩૨૧-૨૨, ચોથાની ખાસ વિષય તરીકેની ચર્ચા ઉપાડીને આપણે સાબિત કરી આપ્યું છે એટલે તે બેને વર્જીને બાકીની બેનો જ અત્રે વિચાર કરવો રહે છે બાકી રહેતી બે બીનાઓ-કુશાન અને ચષ્ઠણની બાબતો-એકજ સમયે ઉદ્ભવી છે. તેમની ઉત્પત્તિનાં કારણ જુદાં જુદા છે પરંતુ તેમના પ્રારંભનો સમય એક જ છે-એટલે આપણા કામ પુરતાં તેને એક જ લેખીએ તો પણ હરકત જેવું નથી. તેમાંયે કુશાન વંશના શકની બાબત તો અગાઉ ચર્ચાઈ પણ ગઈ છે. એટલે અત્ર ચષ્ઠણ વંશની એકલાનીજ બાબત વિચારવી રહે છે

આપણે કહી ગયા છીએ કે ચષ્ઠણશક અને કુશાન-શકનો આરભકાળ એક જ સમયનો ગણાય છે. હવે જ્યારે કુશાનશકનો કાળ ઇ. સ. ૧૦૩ ગણાય છે ત્યારે ચષ્ઠણ સંવતનો આરભકાળ પણ ઇ. સ. ૧૦૩ જ કહેવો પડે તેમાં તો શંકા જેવું છેજ નહીં. પરતુ અત્ર જે આપણે સાબિત કરવુ રહે છે તે એટલું જ કે, તે આંક શી રીતે મેળવી શકાયો છે? તેમજ તે આંકવાળો શક પ્રવર્તાવવાનું કારણ શુ છે અને કોણે પ્રવર્તાવ્યો હતો? પ્રથમ પાયે જણાવવાનું કે આંક તે સમયદર્શક નિશાની કહેવાય છે અને તેની ગણત્રી પાકે પાયે તથા વિના કસૂરે કરવી હોય તો, શિલાલેખ અને સિક્કાને લગતા જેટલા સાધનો મેળવી શકાય તેટલા મેળવીને તે પ્રમાણે આગળ વધવાથી જ ઇચ્છીત પરિણામે પહોંચી શકાય. તેમા અત્રે તો આપણે તેની આદિનો જ સમય મેળવવો છે એટલે તે વંશના પાછળના રાજાઓને બદલે પૂર્વના અથવા એકદમ શરૂઆતના રાજાઓના જ શિલાલેખ અને સિક્કાને તપાસવા પડશે. તે કામ માટે પ્રથમના બે ત્રણ રાજાની જ વિચારણા પુરતી નિવડવા સંભવ છે કેમકે તેમને લગતી તથા પ્રકારની જે સામગ્રી પ્રાપ્ત થઇ છે તેમાં આંકનો નિર્દેશ થયેલ પણ માલૂમ પડે છે જ. આવા પ્રથમના ત્રણનાં નામ ધ્સમોતિક, ચષ્ઠણ

(૩) જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૪૦; ૧૪૧ (ટી નં. ૪૭) પૃ. ૩૫૦ તથા તેની ટી. નં ૭૮.

અને રૂદ્રદામન છે તેમાથી ઘ્યમોતિકનો કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કો હજી સુધી જડી આવ્યો નથી એટલે કેવળ તેની વિચારણાથી જ આપણુ બધુ કામ સરી જાય તેવી વક્કી નથી લાગતી. વળી ચષ્ઠણનો કોઈ શિલાલેખ જોકે અદ્યાપિ પર્યંત મળી આવ્યો નથી જ છતા તેના સિક્કાઓ ઘણા મળી આવે છે. તેમાં તેને ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપની ઉપાધિવાળો સંબોધાયો જણાયો છે. છતા તેમા પણ એકેમા તેનો આંક તો[૪] નજરે પડતો જ નથી પરતુ એક બીજી વસ્તુ તેના સંબંધમાં સ્પષ્ટપણે દેખાતી માલૂમ પડી છે કે તેણે પોતાને "રાજા" તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે જ્યારે રૂદ્રદામનની બાબતમા તો તેના પૂર્વજ—દાદા અને પ્રદાદા—કરતા પણ સ્થિતિ નિરાળી જ છે. તેના તો શિલાલેખ અને સિક્કા બન્ને મળી આવ્યા છે; એટલુ જ નહીં પણ શિલાલેખમા તેના વશના સવતનો આક સુદ્ધાત લખેલ છે જ્યારે સિક્કાઓમા સાલનો આક તો જોકે નથી જ પરતુ તેમા પોતાને મહાક્ષત્રપ અને રાજાપદથી વિભૂષિત થયેલ જાહેર કરેલ છે. વળી ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે પોતે ક્ષત્રપ બન્યો જ લાગતો નથી ઉપરની હકીકતને તુરત સમજી શકાય માટે કોઠાના રૂપમાં ગોઠવી દઈએ

નામ	સિક્કા	શિલાલેખ	બિરૂદ
(૧) ઘ્યમોતિક	નથી જણાયા[૫]	નથી જણાયા[૫]	નથી જણાયુ
(૨) ચષ્ઠણ	છે, પણ કોઈ ઉપર સાલ[૫] લખી નથી (૪૬ ની સાલ વાંચ્યાનું કાંઈક યાદ આવે છે ઉપરની ટીકા નં. ૩ જુઓ)	નથી જણાયા	ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ અને રાજા
(૩) રૂદ્રદામન	છે, પણ એકે ઉપર સાલ[૫] લખી નથી	છે, તેમાં સાલના આંક ૫૨ અને ૭૨ જણાયા છે	મહાક્ષત્રપ અને રાજા છે, પરતુ ક્ષત્રપ નથી

આ પ્રમાણે સૂત્ર તરીકે, ઉપરની હકીકત ગોઠવીને હવે આપણે આગળ વધીશુ. રૂદ્રદામન પછી જે ચોથો પુરૂષ ગાદીપતિ બન્યો છે તેણે કોતરાવેલ સિક્કામા પોતાનો સમય ૭૨ થી ૧૦૦ સુધીનો બતાવ્યો છે એટલે

(૪) એકાદ જગ્યાએ ૪૬ નો આક હોવાનું મારા વાચવામા આવ્યું છે ખરૂ, પરતુ તેનો આધાર ટાકવાને અત્યારે મારી પાસે સાધન રહ્યુ નથી

[જોકે કો. આ. રે પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧૨મા લખેલ છે કે All that is known as to the duration of Chasthan's reign in the period limited by the years 46 and 72=ચષ્ઠણના રાજકાળ વિશે જે સર્વ જણાયું છે તે ૪૬ અને ૭૨ ના સમયની વચ્ચગાળે મર્યાદિત થયું છે વળી તેજ પુસ્તકના પૃ ૭૨ ઉપર Period between Saka 46 and 72=શક-સવત ૪૬ થી ૭૨ વચ્ચેનો સમય, એવા શબ્દો મળ્યા છે પરતુ તેને મે પ્રમાણિક આધારરૂપે નથી ઠરાવ્યા, કેમકે, તેમણે નહપાણ અને ચષ્ઠણ બન્નેને શકપ્રજાના ગણીને તથા પહેલાની પાછળ બીજો ગાદીએ આવ્યાનું કલ્પીને તે શબ્દો વાપર્યા છે, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી છે. (જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૨૧૭ થી ૨૨૨) આવા કારણને લીધે આ કથનનો આધાર ૪૬ ના આક માટે હુ ટાકી શકતો નથી]

(૫) સિક્કા અને શિલાલેખ કોણ અને ક્યારે પડાવી શકે? તથા તેના આક ક્યારે લખી શકાય? તે સબધી જે વસ્તુસ્થિતિ મારા નિરીક્ષણમા આવી છે, તે આગળ ચોથા પરિચ્છેદે વર્ણવી છે ત્યાથી જોઈ લેવુ

[મારૂ નિરીક્ષણ સર્વથા સત્ય જ છે એમ મારો દાવો નથી. સશોધકોને જે અનુભવ થાય તે તેમણે જાહેર કરવા વિનતી છે.]

તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, રૂદ્રદામનની આખરની સાલ તરીકે આપણે ૭૨ તેજ લેખવી પડશે. અને તેની વહેલામાં વહેલી સાલ પર ની છે જ્યારે ચષ્ઠણુની કોઈ સાલ મળી આવી હોય તો તે ૪૬ ની છે. એટલે સાર એ થયો કે જો ચષ્ઠણુની પછી રૂદ્રદામન તુરત ગાદીએ બેઠો હોય તો પર અને ૪૬ વચ્ચેના ૭ વર્ષના અંતરમાંજ તેમ બનવા પામ્યું હોય. તે સમયને સમભાગે વહેંચી નાંખીએ તો ચષ્ઠણુનો અંત અને રૂદ્રદામનનો પ્રારંભ ૪૯–૫૦ માં આપણે માનવો રહેશે. પરંતુ રૂદ્રદામન ગાદીએ ન આવ્યો હોય તો, ૪૬ થી પર વર્ષના અંતરમાં બીજો કોઈ પુરૂષ રાજકર્તા તરીકે આવ્યો હોય એમ પણ સંભવી શકે. પણ આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસથી તથા સિક્કામા કોતરાયેલ ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ જેવા હોદ્દાના અધિકાર વિશેની ગૌરવતાના ભેદથી જાણીએ છીએ કે (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૬૪–૭૨) જે વ્યકિત પ્રથમ ક્ષત્રપ હોય છે તે જ્યારે મહાક્ષત્રપનું પદ ધારણ કરે છે ત્યારે તેનો અધિકાર વિશેષ વિસ્તૃત થાય છે. આમાં રૂદ્રદામનને ક્ષત્રપ પદ લાગ્યુ જ નથી. તેને તો એકદમ મહાક્ષત્રપનો જ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે, વળી પુ ૩મા નહપાણનું જીવન લખતા જણાવી ગયા છીએ કે જ્યાસુધી અમુક વ્યક્તિ યુવરાજ પદે હોય છે ત્યા સુધી તેને ક્ષત્રપ કહેવામાં આવે છે. પરતુ સ્વતત્ર અધિકારે આવતા અથવા ગાદીપતિ તરીકે બિરાજતાં તેને મહાક્ષત્રપ કહેવામા આવે છે, એટલે આ સિદ્ધાંત અનુસાર એવા ઠરાવ ઉપર આવવું રહે છે કે, રૂદ્રદામને યુવરાજ પદવી ધારણ કરી લાગતી નથી પણ એકદમ ગાદીપતિ જ બની બેઠો લાગે છે. આ અનુમાન એટલા ઉપરથી સત્ય ઠરે છે કે, ચષ્ઠણુનો પુત્ર અને રૂદ્રદામનનો પિતા, જેનું નામ જયદામન જણાવાયું છે તેના કોઈ કોઈ સિક્કા મળી આવે છે તે સર્વેમાં તેને ક્ષત્રપ તરીકે જ ઓળખાવાયો છે.[૬] એકેમાં મહાક્ષત્રપ જણાવ્યો નથી એટલે તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે, ચષ્ઠણુના સમય દરમ્યાન જયદામન, ક્ષત્રપ પદેજ રહ્યો જણાય છે પણ કોઈકાળે ગાદીપતિ થવા પામ્યો નથી, મતલબ કે ગાદીએ બેસતાં પહેલાં મરણ પામ્યો હશે અને તેથી કરીને તેનો પુત્ર રૂદ્રદામન જ પોતાના દાદા ચષ્ઠણુની પાછળ ગાદીએ બેઠો લાગે છે. એટલે ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ચષ્ઠણુનો અંત ૪૯–૫૦મા થતા રૂદ્રદામનના રાજ્યનો આરંભ થયાનું ગણવું રહે તથા ક્ષત્રપ જયદામનનું મૃત્યુ પણ, ચષ્ઠણુનું મૃત્યુ જે સાલમાં નીપજ્યું તેજ સાલમા કે તેની પહેલાં નીપજ્યુ હતું એમ ગણવું રહે; કેમકે જો એકાદ બે વર્ષનું પણ અંતર તે બે બનાવ વચ્ચે રહેવા પામ્યું હોત, તો જયદામન પોતે મહાક્ષત્રપ તરીકે અને તેટલા સમય માટે રૂદ્રદામન પોતાને ક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવત જ; પણ જ્યારે તેમ બન્યું જ નથી, (અથવા તેમ બન્યું હોય તોપણ તેવું સાબિત કરાવનાર કોઈ સિક્કો હજુ સુધી મળી આવ્યો નથી. એટલા માટે તેવો સિક્કો ન મળે ત્યાં સુધી જે હકીકત સિદ્ધ થઈ શકે છે તેજ માનવી રહે છે.) ત્યારે ઉપર પ્રમાણેનો નિયમ બળવત્તર થતો જાય છે એમ માનવું જ રહ્યું. એટલે એક હકીકત હવે નિશ્ચિત થઈ કે ચષ્ઠણુનું મરણ ૪૯ માં ગણવું અને રૂદ્રદામનનું રાજ્ય ૪૯ થી ૭૨ = ૨૩ વર્ષનું ગણવું.

આટલું નક્કી કર્યા પછી પણ વિચારવાનું રહે છે કે, ક્ષત્રપવંશનો આદિપુરૂષ ચષ્ઠણ ગણાય કે તેનો પિતા ધ્યમોતિક કે અન્ય કોઇ? અત્યાર સુધી એવી માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે કે, નહપાણથી કે કદાચ તેની અગાઉથી તે શક ચાલતો આવ્યો છે; પણ તેમ બનવા પામ્યુ નથી તે આપણે સિદ્ધ કરી ગયા છીએ એટલે તેનો પ્રશ્ન તો વિચારવો રહેતો જ નથી. હવે ચષ્ઠણુનો પોતાનો વિચાર કરી લઇએ. તેને આદિ પુરૂષ ઠરાવવામા પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ આવે છે, કેમકે જો

(૬) કા. આ. રૈ. પૃ. ૧૧૭ પારિ. ૯૩. Jayadaman bears the title of Kshatrap only=જયદામન માત્ર ક્ષત્રપનો જ હોદ્દો ધરાવે છે. [જો કે આગળ જતા પાછુ લખે છે કે, on his coins Jayadaman uses the title Swami, Lord, in addition to Raja and Kshatrap=પોતાના સિક્કા ઉપર રાજા, ક્ષત્રપ, ઉપરાંત પોતા

તેમ ઠરાવાય તો તેના શકનો આરંભ તેના રાજ્યથી ગણવો રહે. અને તેના રાજ્યનો અંત ૪૯ મા આવ્યાનું આપણે ઠરાવ્યુ છે તે હિસાબે તેનુ રાજ્ય ૧ થી ૪૯ સુધી ચાલ્યુ હતુ એમ માનવુ પડે તે સ્થિતિ માન્ય થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે તેનાજ વંશમા જે કોઇપણ રાજાએ[7] વધારેમા વધારે રાજ્ય ભોગવ્યુ હોય તો અઢારમા રાજા રુદ્રસેન ત્રીજાએ ૩૦ વર્ષ અને ચોથા રાજા દામ્યદશ્રીએ ૨૮ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું છે એટલે કે તે સમયે તેના રાજવંશીઓમા રાજકર્તા તરીકેની[8] જીંદગી એવા પ્રકારની બની ગઈ હતી કે ગાદીપતિ તરીકે બહુ બહુ તો ૩૦-૩૫ વર્ષ જ તેમનું આયુષ્ય ટકી રહેતુ હતું. તો પછી એક જ પુરૂષને હાથે ૪૯ વર્ષનુ રાજ્ય તે કાળે લખાય[9] તે હકીકત એકદમ બુદ્ધિમા ઉતરે તેવી નથી લાગતી ઉપરાંત બીજો મુદ્દો એ પણ વિચારવો રહે છે કે, તેણે જ જો આદિ કરી હોય તો, તે પોતે મહાક્ષત્રપ કે રાજા પદે આવ્યા પછી જ કરી શકે[10] કેમકે તે હોદ્દાઓ સ્વતંત્રતા સૂચક છે. પરંતુ આપણને એટલુ તો વિદિત થયેલું જ છે કે (જુઓ પૃ ૧૮૫) તેણે ક્ષત્રપ તરીકે પણ કેટલોક કાળ પસાર કરેલો છે જ. એટલે તેનો અર્થ એ થયો કે, તેણે એકલાએ મહાક્ષત્રપ અને રાજા તરીકે જ ૪૯ વર્ષ સત્તા ભોગવી હતી અને તે ઉપરાંત ક્ષત્રપ તરીકે પણ અમુક સમય ગાળ્યો છે. આ સ્થિતિ તો વળી, ઉપરમા જે ૪૯ વર્ષનું તેનુ રાજ્ય લખાયાનુ પણ કઠિન ઠરાવાય છે તેના કરતાયે વિશેષ કઠન બનાવે છે એટલે એમ જ માનવુ પડશે કે, તેના રાજ્યારંભથી તેના શકની આદિ થઈ નથી લાગતી પરંતુ તેની પૂર્વે કોઇ બીજુ થયું હોય તેના રાજ અમલથી થઈ હોય વળી તે માટે સૌથી વિશેષ આધારભૂત અનુમાન જો બાંધી શકાય તો તેના પિતા ઘ્સમોતિકથી તે આદિ થઈ હોય એમ ગણી શકાય અને આ પ્રમાણે બન્યુ હોય તો, બે રાજા વચ્ચે ૪૯ વર્ષનું રાજ્ય લખાયુ હતું એમ ગણવુ પડે અને તેમ ગણવામા બિલકુલ બાધા જેવું લાગતું નથી.

અહીં આગળ હવે આપણે પૂર્વે થયેલ અનુભવનો આશ્રય લેવો પડશે. ક્ષહરાટ ભૂમક પોતે ક્ષત્રપ પણ હતો તેમ પરદેશી પણ હતો (જુઓ પુ ૩ મા તેનુ વૃત્તાંત) તેવી જ રીતે આ ઘ્સમોતિક અને ચષ્ઠણ પણ ક્ષત્રપ તથા પરદેશી છે વળી ભૂમક અને તેના પુત્ર નહપાણના દષ્ટાંતથી આપણે જ્ઞાત છીએ કે, તેઓ બન્ને ક્ષત્રપપદે હતા અને પછીથી મહાક્ષત્રપપદે ચડયા હતા વળી તેમાથી એમ પણ સૂચન મળતુ હતું કે, તેમના માથે કોઈ અન્ય સરદાર હતા, કે જેમના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ પોતાને સુપ્રત કરેલ પ્રાંતો

માટે જયદામને સ્વામિ શબ્દ વાપરેલ છે (વિદ્વાનો પણ કેવા દ્વિઅર્થી લખાણ કરે છે તેનુ આ દષ્ટાંત છે)

[મારૂ ટીપ્પણ—જે સિક્કાને રેપ્સન સાહેબે જયદામનના કહ્યા છે તે જયદામનના નથી લાગતા, કમકે તેના અક્ષરોજ નથી ઉઠયા પણ તેમણે અનુમાનથી માત્ર બેસાડી દીધું છે તેમા નંદીનું ચિત્ર છે. વળી તે સિક્કાઓ માત્ર જુનાગઢ પ્રદેશમાથી જ મળી આવે છે, નહીં કે અવંતિ કે તેના અધિકારવાળા અન્યપ્રદેશમાથી; બીજુ તેમા કાંઈ જ ચિન્હ નથી પણ સૂર્ય ચંદ્ર કોતરેલ છે અને તેથી જ તે ચષ્ઠણવંશના ઠરાવી દીધા છે. આ કારણને લીધે તે સિક્કાઓ મે જયદામનના લેખ્યા નથી વળી 'રાજા' શબ્દ જયદામને વાપર્યો છે કે કેમ તે માટે આગળ રૂદ્રદામનનુ વૃત્તાંત જુઓ.]

(૭) અહીં, રાજા શબ્દ ખાસ મુદ્દાથી વાપર્યો છે. તે શબ્દ સ્વતંત્રતા સૂચક છે. સ્વતંત્ર બન્યા પહેલા અન્ય પદે ગમે તેટલા વર્ષ ગાળ્યા હોય પણ તે હિસાબમા લેવાતા નથી, છતાં તેની ઉમર તો તે પ્રમાણમા વધતીજ જતી રહે છે. કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે જ્યા, એકલુજ રાજા પદ ધારણ કરાતુ હોય ત્યા ૪૯ વર્ષ તો શું, પણ તેનાથી એ વધારે વર્ષ સુધી અમલ ભોગવી શકાયો છે, પરંતુ જ્યા બે ત્રણ સ્થિતિમાથી પસાર થયા બાદ સ્વતંત્ર રાજા તરીકની સત્તા ગ્રહણ કરવી પડે છે ત્યા ૪૯ વર્ષ જેટલો લાંબો કાળ તે પદ ભોગવી શકવાનું માન્ય રહેતું નથી.

(૮) રાજકર્તા એટલે સ્વતંત્ર ગાદીપતિ બન્યા પછીની, નહીં કે તે પહેલા અનેક હોદ્દાઓ ભોગવી લીધા હોય તે સહિતની (સરખાવો ઉપરની ટી. નં ૭).

(૯) ઉપરની ટીકા નં. ૭ નો ખ્યાલ લાવવાથી આ વાકયની યથાર્થતા સમજાશે

(૧૦) જુઓ નીચે ટી. નં. ૧૧ ને લગતું મૂળસ્થિતિ બતાવતું લખાણ.

અથવા પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવતા હતા અને જ્યાંસુધી આવી પરાધીન સ્થિતિમાં તેઓ હોય ત્યાંસુધી તેઓ ક્ષત્રપ તરીકે પોતાનો સ્વતંત્ર શક ચલાવી પણ ન શકે. તેમજ જો તેવુ બનવા પામે તો તેમનો સરદાર, સાખી શકે પણ નહીં. બહુમાં બહુ તે ક્ષત્રપ તરીકે જે કરી શકે તે એટલુજ કે, કાં પોતાના સરદારનો જે શક ચાલતો હોય તે ચલાવ્યે રાખે, અથવા તો પોતે ક્ષત્રપ-સૂબા તરીકે જ્યારથી લગામ હાથમા લીધી હોય ત્યારથી રાજ-વહીવટમાં તેનું વર્ષ નોંધવાનું કરી શકે. એટલે તે પ્રમાણે લખાતા આંકનો અર્થ, જેમ પૂર્વે અનેક રાજા પરત્વે થતુ આવ્યુ છે તેમ આ ક્ષત્રપોની બાબતમા પણ In so many regnal years=માગ રાજ્યે આટલામા વર્ષે, એવા ભાવાર્થમાં તે શબ્દ વપરાયો ગણવો પડે (અલબત્ત regnal શબ્દ બરાબર તો નથીજ કારણ કે તે ક્ષત્રપો તરીકે તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવામા આવતો નથી. પરંતુ રાજવહીવટ ગ્રહણ કર્યાને આટલાં વર્ષ થયા તેની ગણત્રી કરવા પૂરતોજ તે શબ્દ લેખાય.) તાત્પર્ય એ થયો કે, ક્ષત્રપ તરીકે કોઈ પોતાના સંવતની આદિ કરી શકતા નથીજ. પરતુ મહાક્ષત્રપ તરીકે કરી શકે ખરા અને તે પણ પોતાનો સ્વતંત્ર વંશ[11] સ્થાપે ત્યારેજ, તે પહેલા તો નહીંજ. એટલે માનવુ પડે છે કે, જેમ ભૂમકક્ષત્રપના સબધમા બન્યુ છે કે, તેણે સૂબા-ક્ષત્રપ તરીકે પોતાની રાજકીય કારકીર્દી શરૂ કરી હતી, ત્યારથી ભલે તેના ક્ષહરાટ સવતની આદિ ગણાઇ છે ખરી, છતા તેણે પ્રગટ રીતે શિલાલેખમા સિક્કા આદિ કોઈ સ્થાને પોતાનો સ્વતત્ર શક કોતરાવ્યાનું પગલું ભર્યું નહોતું, તેમજ તેના પુત્ર નહપાણે પણ, ક્ષત્રપપદે હતો ત્યાંસુધી તેવું કાર્ય કર્યું નહોતુ, પણ મહાક્ષત્રપપદે આવ્યા પછીજ શક[12] ચાલુ કર્યો હતો, તેમ અને તેવીજ રીતે આ ધ્સમોતિક અને ચષ્ઠણની બાબતમાં પણ બન્યું દેખાય છે. એટલે કે, આ ચષ્ઠણ ક્ષત્રપના વંશની આદિ ગણાઈ છે તો તેના પિતા ધ્સમોતિકે જ્યારથી સૂબા તરીકે ક્ષત્રપપદ ધારણ કર્યું ત્યારથી, પરતુ તેને પ્રગટપણે કોતરાવીને જાહેરાત આપવાની શરૂઆત તો તેના પુત્ર ચષ્ઠણેજ કરી હોવાનું સમજાય છે. અને તે પણ જ્યારે પોતે મહાક્ષત્રપ બનવા પામ્યો હતો ત્યારબાદજ, નહીં કે તે પહેલાં.

આખીએ ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, ચષ્ઠણ ક્ષત્રપના વંશની શરૂઆત તેના પિતા ધ્સમોતિકથી થઇ ગણાય. પરતુ તેના સંવત-શકની જાહેરાત કરનાર તો તેનો પુત્ર ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપજ ગણાય. એટલે કોનાથી આ વંશની આદિ થઇ તથા કોનાથી તેમના શકની આદિ થઈ તે બન્ને પ્રશ્નોનો ફડચો જો કે આવી ગયો કહેવાય, છતા કઈ સાલમા તે આદિ થઇ ગણાય તે હજુ સાબિત કરવુ બાકી રહ્યુ છે.

તેમના શકની આદિનો સમય

આ ચષ્ઠણના અને કુશાનના શકનો સમય એકજ ગણાય છે તે આપણે એક કરતા વધારે વખત જણાવી ગયા છીએ. વળી આ શકને વિદ્વાનોએ ઉત્તર હિંદના[13] શક તરીકે ઓળખાવ્યો છે તથા જે શકને શાલિવાહન શક તરીકે સામાન્ય રીતે ઓળખાવાય છે તેને દક્ષિણ હિંદનો શક કહેવરાવે છે. બન્નેને આ પ્રમાણે જુદા તો પાડે છે છતાયે તે બન્નેનો પ્રારભ ઈ. સ. ૭૮ માથી[14] થયાનું ગણાવે છે. અહીં તો આપણે ઉત્તર હિંદના શક સાથેજ નિસબત છે એટલે તેને જ્યાંસુધી લાગે વળગે છે ત્યાસુધીનીજ ચર્ચા કરીશું બીજી રીતે આગળ વધીએ તે પહેલાં, તેનું સ્થાપન જે ઇ. સ. ૭૮મા થયાનું મનાયુ છે તે બીના સત્ય છે કે કેમ તે તપાસી લઈએ.

(૧૧) પોતાનો વંશ ચાલ્યો આવતો હોય દરમ્યાન, કોઈ વ્યક્તિ જે મહાક્ષત્રપ પદને પ્રાપ્ત કરે તો તે નવો શક પ્રવર્તાવી ન શકે તે દૃષ્ટાંત દર્શાવવા આ સ્થિતિ જણાવી છે.

(૧૨) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૮

(૧૩) જુઓ પૃ. ૧૦૨ ઉપર ડૉ. કીલ્હૉર્નના નામ વાળું અવતરણ તથા પૃ. ૯૭ ઉપર ટાંકેલ મિ. રેપ્સનના મતનું ટાંચણ.

(૧૪) જુઓ પૃ. ૯૬ તથા શક સંવતને લગતી આખીએ ચર્ચા.

ઉપર સાબિત કરી ગયા છીએ કે, આ શકની આદિ ક્ષત્રપ ધ્યમોતિકના સત્તાકાળથી થઈ છે એટલે જો તે શકનો પ્રારંભ ઇ સ ૭૮ મા થયાનું સ્વીકારાય તો તેનો અર્થ એમ થયો ગણાય કે ક્ષત્રપ ધ્યમોતિકના વહીવટની શરૂઆત ઇ સ ૭૮ માથી થઈ હતી અને ચષ્ઠણના રાજ્યકાળનો આંક ૪૯ સુધી લંબાયો છે, એટલે ૭૮+૪૯=૧૨૭ ઇ સ મા તે પણ સત્તાશાળી પુરૂષ હતો આ બન્ને વ્યક્તિનો સત્તા પ્રદેશ જો વિચારીશું તો સિંધ, રાજપુતાના, સૌરાષ્ટ્ર અને અવંતિના મુલક્રોજ દેખાય છે અલબત્ત ધ્યમોતિકની સત્તા મુખ્ય અંશે કયા જામવા પામી હતી તે વિષય આપણે બહુ ચર્ચ્યો નથી, છતા જેટલે સુધી જણાયુ છે તેટલે દરજ્જે કહી શકાશે કે તેની સત્તા રાજપુતાના અને સિંધ ઉપર તો હતીજ,[૧૫] અને ચષ્ઠણની ગાદી તો અવંતિ ખુદ્દમાજ હતી તે નિર્વિવાદ છે. મતલબ કે ઇ સ. ૭૮ થી ૧૨૭ સુધીના પચાસ વર્ષ સુધી આ બન્ને બાપ અને દિકરાનું રાજ્ય, ઉપરના પ્રદેશ ઉપર હતુ એમ ઠરી શકે છે જ્યારે આપણે ગર્દભીલ વંશનો ઇતિહાસ આલેખતા તો એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ સર્વ કાળ તે સર્વ પ્રદેશ ઉપર તેમની જ સત્તા હતી. એટલુ જ નહીં પણ તે સર્વ રાજાઓ મહા પરાક્રમી અને કોઇથી પણ ગાજ્યા જાય તેવા નહોતા. અને વિશેષમા તો તેમાંના એક સિંધ અને રાજપુતાના તો શુ પણ તેથી યે આગળ વધીને ઠેઠ કાશ્મિર સુધી પોતાની રાજસત્તા લબાવી હતી કે જેની નોંધ રાજતરંગિણિકાર જેવાને પણ લેવી પડી છે તો શુ એમ ધારવુ કે અવંતિ ઉપર ગર્દભીલ વંશની તથા ચષ્ઠણ વંશની એમ બેની સત્તા એકી સમયે ચાલતી હતી? તેમ તો એક કાળે એક પ્રદેશ ઉપર બે રાજવંશની હકુમત હોવાનું કદાપી બની શક્યુ નથી અને બનવાનું પણ નથી. સિવાય કે તે બેમાથી એક સત્તા, બીજી સત્તા ની તાબેદાર-આજ્ઞાધારક હોય પરંતુ પ્રસ્તુત બે વંશમાંથી કોઇને એક બીજાનો ખંડિયો કે કિંચિદ્ અંગે શરણાગત લેખવો તે તેનું અપમાન કર્યા જેવું ગણી શકાશે. તો પછી પ્રશ્ન થાય છે કે, શું ગર્દભીલની સત્તા સાચી કે ચષ્ઠણની સાચી? ઉત્તર એટલોજ કે, બન્ને સત્તા અવંતિ ઉપર તો હતીજ અને તે સત્ય પણ છે જ, પરંતુ ચષ્ઠણનો સમય જે ઇ સ. ૭૮ મા તેના શકનો પ્રારંભકાળ લેખીને ગોઠવ્યો છે તે જ ખોટો છે. આ મુદ્દો જેમ ચષ્ઠણના સમયની ગણત્રીથી અસત્ય ઠરાવી શકાય છે તેમ તે વંશના અંતિમ રાજાઓનો સમય સાથે અન્ય ઐતિહાસિક સત્યની તુલનાની દૃષ્ટિએ પણ અસત્ય ઠરાવી શકાય તેમ છે આ ક્ષત્રપ વંશનો અંત તેના બાવીસમા રાજા, સ્વામિ રૂદ્રસિંહ મહાક્ષત્રપના રાજ્ય અમલે આવ્યો છે આ રાજાનો સમય તેના સિક્કા ઉપર કોતરાયલ આંક ઉપરથી નક્કી કરીએ તો તેમના શક સંવત ૩૧૦ થી ૩૧× સુધીના વર્ષનો કહી શકાશે આ સંખ્યામા જ્યા × નીશાની છે ત્યાં કયો આંક હોઈ શકે તે ઘસાઈ ગયેલ હોવાથી, ભલે નક્કી પણે કહી શકાય તેમ નથી છતા એટલું તો સ્પષ્ટજ છે કે તે આંક ૧ થી માડીને ૯ સુધીનોજ હોઈ શકે એટલે તેને ૩૧૧ થી ૩૧૯ સુધીનો ઠરાવી શકાશે. આપણી ગણત્રીમાં જરા અંશે પણ અનિશ્ચિતપણાનુ તત્ત્વ ન રહી જાય, તે માટે વધતામાં વધતો તેનો સમય ગોઠવો તોયે ૩૧૯ થી તો વધારે કહી શકાશે નહીં જ અને તે હિસાબે ૩૧૯+૭૮= ઇ સ ૩૯૭ આવશે. એટલે તેનો અર્થ એમ થયો કે, આ ચષ્ઠણવંશી રાજાઓનો અમલ અવંતિ ઉપર ઇ. સ. ૩૯૭ સુધી ચાલ્યો આવતો હતો. જ્યારે ઇતિહાસ તો આપણને સાફ સાફ શબ્દોમા અને ભેરી નાદે જાહેર કરી રહ્યો છે કે, ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ અવંતિનો પ્રદેશ ઇ સ ૩૧૯ મા જીતી લઈ ત્યાં પોતાની ગાદી કરી હતી વળી તેની ખુશાલીમા પોતાના વંશનો ગુપ્ત નામે સંવત્સર પ્રચલિત કર્યો હતો અને તેની પાછળ તેના વંશજોએ ઠેઠ ઇ. સ ૪૦૦ વટાવી ગયા બાદ પણ ત્યા હકુમત ભોગવ્યે રાખી છે. તો

(૧૫) જુઓ કનિષ્ક પહેલાનું વૃત્તાંત તથા પૃ. ૫૫ ની હકીકત.

શું, શુંગ વંશની સત્તા અવંતિ ઉપર હોવાનું માનવું કે ચષ્ઠણવંશની સત્તા હોવાનું? અહીં પણ ઉપરમા જેવી ગર્દભીલવંશની સત્તા સંબંધી પ્રશ્નોત્તરી ઉભી થવા પામી હતી તેવી જ પાછી આવીને ખડી થઇ જાય છે અને ઠરાવવુ પડે છે કે ૭૮ ની ગણત્રીજ આ સર્વ મુસ્કેલીના કારણરૂપ છે. આ પ્રમાણે ૭૮ ની ગણત્રી અન્યથા ઠરાવવાથીજ કાંઇ આપણું કાર્ય પતી જતું નથી. પરંતુ તેનો ખરો ઉકેલ શોધી કાઢવો હજુ બાકી રહ્યોજ ગણાય

આ માટે અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો આપણે આશ્રય લેવો જરૂરી છે. મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાનો મત જાહેર કરતા લખે છે કે,[16] The substantial controversy is between the scholars, who place the accession of Kanishka in A D 78 and those who date it later in about A. D. 120=સંગીન તકરાર તો એ પક્ષી વિદ્વાનો વચ્ચેજ છે, કે જેમાનો એક પક્ષ કનિષ્કનો રાજ્યાભિષેક ઇ સ ૭૮માં ગણાવે છે અને બીજો પક્ષ તેને જરા આગળ લંબાવીને ઇ. સ ૧૨૦ની આસપાસમાં ગણાવે છે એટલે કે તેમના મત પ્રમાણે ઇ સ ૭૮ થી ૧૨૦ સુધીમાં કનિષ્કનો રાજ્યાભિષેક થયો હોવો જોઇએ. અને જ્યારે કનિષ્કના રાજ્યાભિષેકથી તેના સંવતનો પ્રારંભ ગણાવાયો હોવાનું તથા ચષ્ઠણ સંવત પણ કનિષ્કના સંવત સમયથીજ શરૂ થયો હોવાનું આપણે કબૂલ્યુ છે ત્યારે તેનો અર્થ પણ એમજ થયો કે, ચષ્ઠણના શકની આદિ પણ ઇ સ ૭૮ થી ૧૨૦ સુધીમાજ થઇ હોવી જોઇએ. સર જોન માર્શલ સાહેબનો મત પણ તેજ કથનને પુષ્ટિકારક હોય એમ જણાય છે. તેમનું કહેવુ એમ છે કે,[17] Kushanas obtained Taxilla in 60 A D. and Kanisaka must have ruled in 1st half of 2nd Cent A. D. So Kanishka could never have founded the Saka Era=કુશાનોએ ઈ. સ. ૬૦માં તક્ષિલા જીત્યુ હતુ (તેમનો તાત્પર્ય કડફસીઝ પહેલાએ જીતી લીધુ હતુ એમ કહેવાનો થાય છે) અને કનિષ્કનુ રાજ્ય, ઇ. સ ની બીજી સદીના પૂર્વાર્દ્ધમા થયું હોવુ જોઇએ. તેથી કરીને કનિષ્કે શક સંવત સ્થાપ્યાનું કદી બનેજ નહીં. એટલે કે તેમના મતથી ઇ. સ. ૬૦ના અરસામા કડફસીઝ પહેલાએ તક્ષિલા જીત્યુ હતુ, તે બાદ થોડાક વર્ષે કડફસીઝ બીજો ગાદીએ આવ્યો છે તેણે ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે તે બાદ ઇ. સ. ૧૫૦ના અરસામા કનિષ્કનું ગાદીએ આવવુ થયુ છે, અને તેનાથી શકસંવત ચાલતો થયો છે. એટલે તે ગણત્રીએ તેમનો મત ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધીમા શકનો પ્રારંભ થયો હોવાનો પડે છે. આ પ્રમાણે અંદાજી સાલની કાંઇક હદ બાંધી લીધા પછી તે આંકને જો ચોક્કસપણે ગોઠવી શકાતો હોય તો તે અંગે પ્રયત્ન કરી જોઇએ. તે માટે ચષ્ટણવંશી રાજાઓની* વંશાવળી (પાન ૧૯૧)ની મદદ લેવી જોઇશે. તે ઉપર નજર ફેરવતાં જણાય છે કે ૧૪મો રાજા ભર્તૃદામન થયો છે. તેનું રાજ્ય ૨૦૧–૨૧૭=૧૬ વર્ષ ચાલ્યુ છે પછી મોટો ગાળો પડયો દેખાય છે, તે બાદ વળી સ્વામિબિરૂદ[18] ધરાવતા રાજાઓ આવ્યા દેખાય છે. આ સ્વામિ બિરૂદ્ધારક બાહ્યદૃષ્ટિએ ચષ્ઠણના વંશનાજ હોય એવુ તો જણાય છે પણ તે બન્ને વચ્ચે શું સગપણ અસ્તિ ધરાવતું હશે તે હજુ સુધી પાકે પાયે જણાયું નથી જ (ડો. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનો મત એમ છે કે તે તેની એક શાખાજ છે.) પણ એટલુ તો સ્પષ્ટ છેજ કે, તે ચૌદમા ભર્તૃદામન અને પંદરમા સ્વામી રૂદ્રસિંહ ત્રીજાના આરંભ સુધીના (૨૧૭ થી ૨૭૦ સુધીના) ૫૩ વર્ષમા બધુ અંધકારજ દેખાય છે. ભલે તે અરસામાં ત્રણ ચાર નામ અપાયા છે. પરતુ તે કોઇના સામે

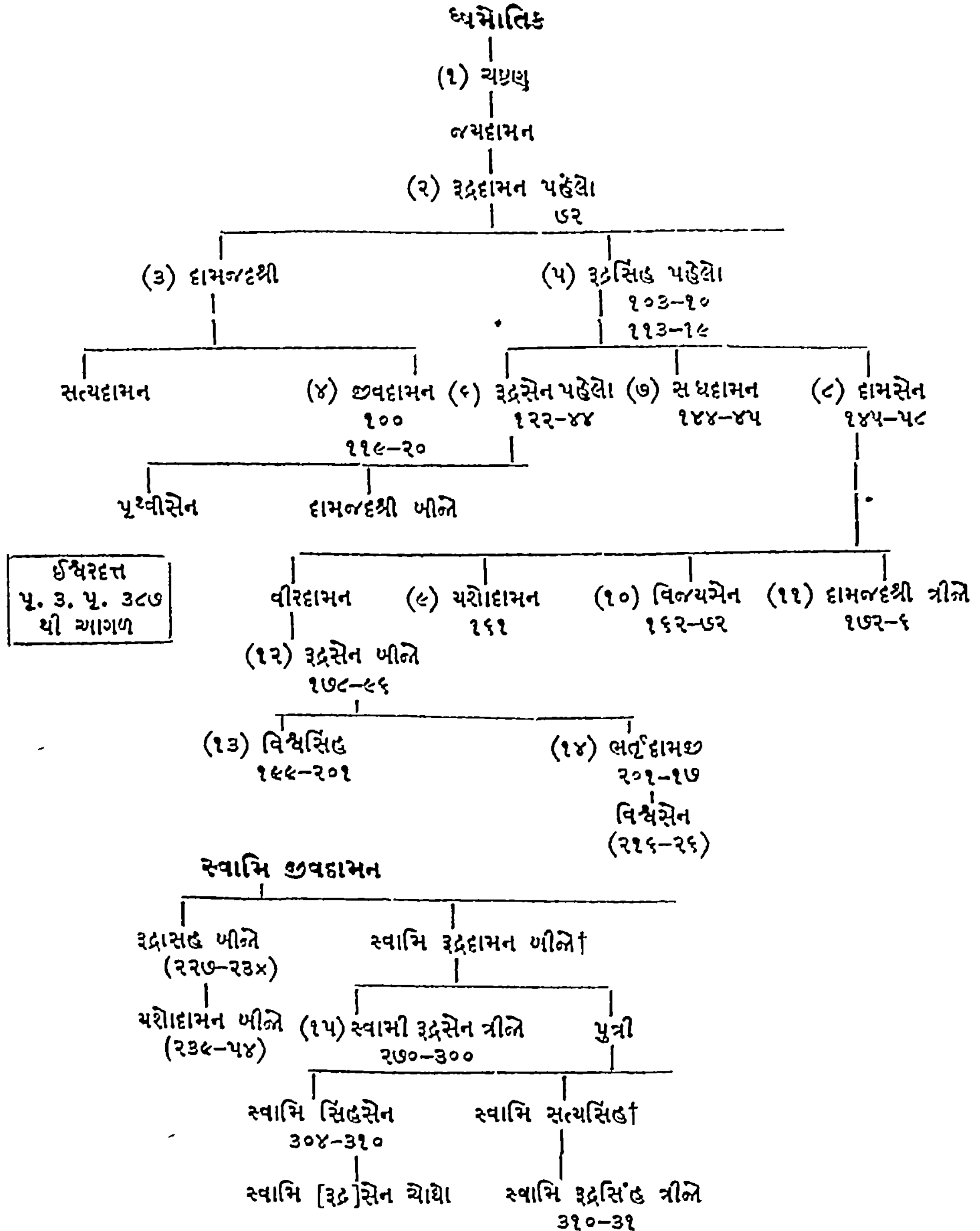
(૧૬) જુઓ અ. હિ. ઈ. ૪થી આવૃત્તિ પૃ. ૨૭૨ નુ ટીપ્પણ: તથા જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨ ભાગ પહેલો પૃ.૬૨.

(૧૭) જુઓ જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨ ભાગ પહેલો પૃ. ૬૨.

(૧૮) સ્વામિ શબ્દ ક્યારે વપરાય છે તે માટે નીચેની ટીકા નં. ૧૯ જુઓ.

આંક ભરવામાં આવ્યો નથી, તેમજ તેમના સિક્કામાં "ક્ષત્રપ" શબ્દજ બતાવાયો છે એટલે અનુમાન કરી શકાય છે કે આ ૫૩ વર્ષના ગાળામાં ચષ્ટણવંશીઓની સ્વતંત્રતા મહાક્ષત્રપ તરીકે શાઈ ગઈ હોવી જોઈએ

* કે. આ. રે. પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫૩ ઉપરથી ઉદ્ધૃત કરેલ છે (આંક તેમના શકનું વર્ષ બતાવે છે)

† આ બે જણના સિક્કા મળતા નથી

( ) મહાક્ષત્રપ પદધારી નથી. જેઓ મહાક્ષત્રપ પદ કે સ્વામીપદ ધારક છે તેમના આંક કૌંસ વિનાના રાખ્યા છે.

આ હકીકત સાથે ગુપ્તવંશી સમ્રાટોનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો તુરત સરખામણી થઈ જશે, કે તેમણે ઇ. સ. ૩૧૯મા અવતિ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યુ છે અને પોતાની સત્તા ત્યા જમાવી છે તથા સમ્રાટ પદ જાહેર કર્યું છે. જ્યારે ઉપર તો એમ જણાવાયુ છે કે, ચષ્ઠણ શક ૨૧૭મા ભર્તૃદામનના રાજ્ય અમલના અંતથી માંડીને સ્વામી રૂદ્રસિંહ ત્રીજાના રાજ્યારંભ સુધીના ૫૩ વર્ષ સુધી, આ ચષ્ઠણવંશી રાજાઓના જીવન અને સત્તા બાબતમા તદ્દન અંધકારમયજ છે. તેઓ ક્ષત્રપ તરીકે જ પોતાનુ જીવન ગુજારી રહ્યા હતા, વળી ક્ષત્રપ પદનો અર્થ આપણે હવે સમજતા થઈ ગયા છીએ કે તેમના માથે કોઇ વિશેષ સત્તાશાળી વ્યક્તિ હોય છેજ. તેમજ આપણી જાણમાં છે કે, ભર્તૃદામન સુધીના રાજવીઓ પોતાને મહાક્ષત્રપ તરીકે ઓળખાવતા હતા, જ્યારે આ ૫૩ વર્ષના ગાળામા જે ત્રણ ચાર થવા પામ્યા છે તેમણે તે ઉચ્ચ આસન ધરાવતા મહાક્ષત્રપ પદનો ત્યાગ કરીને લઘુપદવાળા ક્ષત્રપના હોદ્દાને (૧૯)સ્વીકારી લીધો દેખાય છે. વળી તે બાદ પાછા રૂદ્રસિંહે પોતાને સ્વામિ તરીકે જાહેર કર્યો છે આ તેમની ઉચ્ચપદમાથી લઘુપદમા મૂકાયાની સ્થિતિ, શુ આપણને વિચાર કરવાને પ્રેરતી નથી? કે એવા ક્યા બનાવો ઉપસ્થિત થયા હોવા જોઇએ? કે જેને લીધે તેમને તે સ્થિતિમા હડસેલી દીધા હોવા જોઈએ? અને એટલુ તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે ચષ્ઠણવંશી રાજાઓ પણ અવંતિપતિજ હતા અને ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે પણ અવંતિપતિ તરીકે જ નામના મેળવીને પોતાનો ગુપ્તસંવત્સર પ્રચલિત કર્યો હતો એટલે કે ત્યા સુધી અવંતિ તેમના હસ્તમા આવ્યું નહોતું ત્યા સુધી તેના પૂર્વજો ભલે અન્ય પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યે જતા હતા, પરંતુ તેમાના કોઇએ પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો નહોતોજ, અને એ પણ સિદ્ધ થયેલી જ બીના છે કે, એક પ્રદેશ ઉપર એક સમયે એક જ સત્તાનો અધિકાર હોઈ શકે. એટલે આ બે વશને સ્પર્શતા, બનાવો ને એકત્રિત કરીએ તો એમ ફલિતાર્થ નીપજે છે કે, ઇ. સ ૩૧૯માં જ્યારે ચદ્રગુપ્ત પહેલાએ ગુપ્ત સંવતની સ્થાપના અવતિમાં કરી, ત્યારે ચષ્ઠણવંશી રાજા ભર્તૃદામન અવતિપતિ તરીકે હતો અને તેમના શકનું વર્ષ ૨૧૭ નું ચાલતું હતુ તથા તેના ઉપર જીત મેળવીને જ ચદ્રગુપ્તે અવતિનો કબજો મેળવ્યો હતો એટલે આ બન્ને બનાવોની સાલને સરખાવી જોવાથી એમ સિદ્ધ થયુ કહી શકાશે કે, ઇ. સ ૩૧૯ની સાલ તે જ ચષ્ઠણ શક ૨૧૭ હતો, તે હિસાબે ૩૧૯ માંથી ૨૧૭ બાદ જતાં ઇ સ ૧૦૨=શક સં ૦ આવશે, અથવા તેને ઉથલાવીને જો લખવાનુ હોય તો શક સવત ૧ = ઈ. સ. ૧૦૩ આવશે.

હવે આપણી પાસે ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિ આવી પડી છે, એક પૃ ૧૮૮ મા જણાવ્યા પ્રમાણે ચષ્ઠણ શકનો આરભ ઇ .સ ૭૮ મા શરૂ થયાનું જે મનાયું છે તે વાસ્તવિક નથી, બીજુ ચષ્ઠણ શકનો આરભની અદાજે સાલ પૃ ૧૮૯ મા જણાવ્યા પ્રમાણે ઇ. સ ૧૦૦ થી ૧૫૦ સુધીમા હોવી જોઇએ અને ત્રીજી સ્થિતિ એમ જાહેર કરે છે કે, શક સવત ૧ = ઇ સ. ૧૦૩ છે આ ત્રણે વસ્તુસ્થિતિનો સમન્વય કરીશું તો એમ નિર્ણય ઉપર આવવુ રહેશે કે ચષ્ઠણ શકનો આરભ ઈ. સ ૧૦૨ બાદ થયો છે તે સત્ય જ છે. એટલે શક સવત ૧ ના સમયને ઈ સ ૧૦૩ ની જ સાલ ગણવી તથા તેને વાસ્તવિક રીતે પ્રતિપાદન કરેલી અને સિદ્ધ થયેલી હકીકત તરીકે સ્વીકારવી હવે આ ચર્ચાનો છેડો આવી ગયો ગણાશે. સાર એ

(૧૯) આ સ્વામિપદનો અધિકાર લગભગ ક્ષત્રપ જેવો જ થાય છે, અલબત થોડો ફેર છે તે એટલોજ કે, ક્ષત્રપને માથે બીજો સરદાર હોય છે જ્યારે સ્વામિને માથે સરદાર નથી હોતો. જો કે પોતે નાનો સત્તાધારી રાજા છે, પણ મહાક્ષત્રપના પદથી તો તે નાનો જ અધિકારી છે. ચષ્ઠણવંશી રાજાઓમા તે શબ્દ ત્યારથી વપરાતો થયો છે કે, જ્યારથી તેમની સત્તામા અવતિની ગાદી નહોતી, છતા અન્ય પ્રદેશ ઉપર તેમનું સ્વામિત્વ ચાલુ તો હતુ જ, એટલે કે પોતે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ નથી તે બતાવવા આ ત્રીજી પદવી ગોઠવી દીધી હોય એમ સમન્વય છે.

નીકળ્યો કે, ચષ્ઠણવંશની આદિ ધ્સમોતિક ક્ષત્રપથી થઈ છે, પરંતુ તેના શકનો પ્રારંભ તો મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણેજ[૨૦] કર્યો છે અને તેનો સમય જ્યારથી ધ્સમોતિક સત્તા ઉપર આવ્યો તે ઇ. સ. ૧૦૩ ની સાલથી જ ગણાયો છે

આપણી ઠરાવેલી મર્યાદા તો ઇ. સ. ૧૦૦ સુધીની છે, પરતુ આ ધ્સમોતિકના સત્તાકાળની આદિજ ઈ સ. ૧૦૩ માંથી શરૂ થાય છે એટલે આપણે તેનુ જરા પણ વર્ણન કરવાને અવકાશ મેળવવો જોઇતો નહોતો, છતાં જે કેટલીક ગેરસમજુતિ પ્રવર્તતી મારી નજરે પડી છે, તે ઉપર જો મે મારા વિચાર જણાવી રાખ્યા હોય તો તે સંબંધમા સંશોધકો વિશેષ તપાસ ચલાવે અને હિંદી ઇતિહાસને ઠાકઠીક બનાવે તેવી ધારણાથી, જેમ કુશાન વંશના રાજા કનિષ્ક પહેલાથી માડીને તે વંશના અંત સુધી થોડુ ઘણુ ટૂંકમાં ધ્યાન આપી દીધુ છે તેજ પ્રમાણે આ ચષ્ઠણ વંશમાં પણ રૂદ્રદામન નામે અવંતિપતિ થયો ત્યાસુધીનુ તેના દરેકનું વર્ણન આપવાનુ યોગ્ય લાગ્યુ છે. વળી આ રૂદ્રદામનના રાજ્યકાળના અંતને, અંતિમ હદ તરીકે પસંદ કરવાના એક બે કારણો મળ્યાં છે પહેલુ એ કે સૌરાષ્ટ્ર દેશની અંદર જુનાગઢ શહેરની પાસે આવેલ ગિરનારની તળેટીમાં જે શિલાલેખ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને કોતરાવી રાખેલ છે અને જેની સાથે બીજો એક શિલાલેખ છે જેને વિદ્વાનો સુદર્શન તળાવના રૂદ્રદામનના શિલાલેખ તરીકે ઓળખાવી રહેલ છે તે સબધમાં કેટલીક નવીન હકીકત રજુ કરવા જેવી મારા મત પ્રમાણે દેખાઈ છે તથા બીજુ કારણ એ છે કે, તેજ શિલાલેખને આધારે આંધ્રપતિ રાજાઓની બાબતમા પણ કાંઇક જૂદી જ માહિતી ઉમેરાતી દેખાય છે આટલુ જણાવી ચષ્ઠણવંશના આદ્ય રાજકર્તા ધ્સમોતિકનું વર્ણન લખીશ

(૧) ધ્સમોતિક

તેની જાતિ વિશે, તેના વતન વિશે વિ અનેક છૂટીછવાઇ વિગતો પ્રસગોપાત લખવામા આવી ગઈ છે એટલે તેનો ફરીને ઉલ્લેખ કરવા જરૂર નથી. અત્ર તો તેના રાજદ્વારી જીવનને અગે જે હકીકત જણાવાઈ ન હોય તેને જ આલેખવી રહે છે.

તેના રાજદ્વારી જીવનનું મડાણ જ્યારથી તે કનિષ્ક પહેલાનો સરદાર–ક્ષત્રપ નીમાયો ત્યારથી શરૂ થાય છે તેનો સમય જો કનિષ્ક ગાદીએ બેઠો ત્યારથી જ ગણવો હોય તો ઈ. સ ૧૦૩નો ગણાશે. પરતુ એક રાજા જેવો ગાદીએ આવે તેવોજ તેના રાજ્યના વિભાગો પાડી, વહેંચણી કરીને, તેવા પ્રત્યેક વિભાગ ઉપર હાકેમ નીમી દીધાની બીનાને સ્વીકારી ન લેવાતી હોય તો, તેણે એક બે વર્ષમાં તે પ્રમાણે સ્થિતિ નીપજાવી હતી એમ પણ કબૂલી શકાશે એટલે તે હિસાબે એક બે વર્ષનો ઉમેરો કરીને આપણે ઈ સ ૧૦૫–૬મા તેનો સમય કહીએ તોયે ખોટુ નથીજ, છતા સિક્કા વિગેરે જે સાધનો આપણને મળી આવે છે અને જે ઉપરથી આ સમયની તારીખો ગોઠવી શકવાની સ્થિતિમા આપણે છીએ, તે હકીકતની રજુઆત તો આપણે આગળના પૃષ્ઠોમા કરી ચૂકયાજ છીએ અને તે પ્રમાણે તેનો સમય ઇ સ. ૧૦૩નોજ નિર્માણ કરી વાળ્યો છે, એટલે તેને જ ખરા તરીકે હાલ તો લેખીશુ

રાજા કનિષ્કના વૃત્તાતે જણાવાયુ છે કે, તેણે સિંધ તરફના ભાગ ઉપર, પોતાના રાજ્યનું અગીઆરમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ ત્યારે સ્યુ નામના ગામે ધાર્મિક સ્થાન બંધાવ્યુ હતું. મતલબ કે તે તરફનો ભાગ તેની આણમાં હતો. વળી એમ પણ કહી ગયા છીએ કે હિંદની બહાર જઇને લડવાનો જ્યારે સમય નજીક આવ્યો હતો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યના એક ભાગ ઉપર પોતાના યુવરાજ વઝેષ્કને તથા બીજા એક ભાગ ઉપર બીજા પુત્ર હુવિષ્કને નીમ્યો હતો. જ્યારે રાજપુતાના અને સિંધ વાળો જે પ્રદેશ પોતાની હકુમતમાં હતો તે આ ધ્સમોતિકને સુપ્રત કરવામા આવ્યો હતો એટલે જે રીતિએ યોન સરદાર મિનેન્ડરે પોતાના ક્ષત્રપ ભૂમકને વહીવટ કરવાને

(૨૦) આવા દૃષ્ટાંતો આગળ પણ બન્યા છે તે માટે જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૩૭૮ ટી. ન. ૨૪.

તેજ પ્રમાણે આ પરદેશી રાજા કાનષ્કે પણ પોતાની તરફથી સરદાર ધ્યમોતિકને મૂક્યો હતો અને પોતાને તાબે પણ તેટલોજ મુલક અત્યારે હોવાથી તે સર્વ ભાગની સોંપણી તેને કરવામા આવી હતી; જેથી ધ્યમોતિકને પણ ભૂમકની પેઠે મધ્ય દેશનો અધિપતિ અને મધ્યમિકા નગરીનો ગાદીપતિ કહેવામા વાધા જેવુ નથી લાગતુ. તેને તો માત્ર રાજવહીવટ ચલાવવાનો હતો એટલે, કોઈ પ્રદેશ ઉપર સ્વતત્ર રીતે ચડાઇ કરવાનુ કે મુલકમાં વધારો કરવાનું હતુજ નહીં; જેથી મરણપર્યંત તેને તે સ્થિતિમાં જ તેણે સર્વકાળ નિર્ગમન કર્યો હતો તેમ વળી જે સંયોગમા તેનુ મરણ રાજા કનિષ્કના સમય દરમ્યાન થવા પામ્યું હતુ તથા જેનો અંદાજી સમય ઇ સ. ૧૧૫-૧૭ આપણે ઠરાવીએ તેમ છે; વળી જેનુ વૃત્તાત આગળ જણાવવાનુ છે તે આધારે કહી શકાશે કે તેના મરણ બાદ તેની ગાદી તેના પુત્ર ચષ્ટણને સોંપવામાં આવી છે. એટલે ત્યારથી જ ચષ્ટણને ક્ષત્રપ કહેવાવા માંડયો છે.

ધ્યમોતિકની રાજકીય જીંદગી ક્ષત્રપ તરીકે જ આરંભાઈ છે, અને ક્ષત્રપ તરીકે જ સમાપ્ત થઈ છે વળી ક્ષત્રપ તરીકેના અધિકારમા[21] સ્વતત્ર રીતે સિક્કાઓ પડાવી શકતા નથી એટલે તેના નામના સિક્કા તો ક્યાંથી જ માલમ પડે? પરતુ કોઇ પ્રકારે દાન આદિ કરવાનો પણ તેને પ્રસંગ લાધ્યો નહિ હોય. એટલે તેના હસ્તે કોઈ શિલાલેખ કોતરાવાયાનું પણ હજુ સુધી જણાયું નથી આ પ્રમાણે તેનું નામ તો પ્રતિહાસમાં માત્ર નોધ લેતા પૂરતુજ જળવાઇ રહેલુ ગણવાનું રહે છે.

(૨) ચષ્ટણ

તેના પિતાની પેઠે, રાજસત્તા હાથમા લીધી તે વખતે તો તે માત્ર ક્ષત્રપ જ હતો, પણ પાછળથી તેને મહાક્ષત્રપ પદે ચડાવવામાં આવ્યો હતો અને સ્વબળે તે રાજા બની બેઠો હતો આ બન્ને પ્રસગો તેના અમલમા કેમ ઉભા થવા પામ્યા હતા તે હવે આપણે જણાવીશું.

બિરૂદોની પ્રાપ્તિ વિશે

તે નોકરીમાં જોડાયો ત્યારે ભરયુવાનીમાં એટલે કદાચ ત્રીસેક વર્ષની ઉંમરનો કે પાંચેક વર્ષ મોટો પણ હશે. પણ અણઘડ જેવી સ્થિતિમાં હતો એટલે, અનુભવ અને નિપુણતા મેળવી ન લે ત્યા સુધી આગળ વધવાનો અને દીપી નીકળવાનો અવસર તેને મળે તેમ નહોતું. જેથી ઇ. સ ૧૨૬મા કનિષ્કનુ મરણ નીપજ્યું ત્યાંસુધી બલ્કે, રાજા વઝેષ્કનુ મરણ ઇ. સ. ૧૩૨માં થયું ત્યાં સુધી તેને ક્ષત્રપ પદે રહીને જ બધા દિવસો વિતાડવા પડયા હોવાનું દેખાય છે. આ સમયે તેનું રાજકીય જીવન લગભગ પદર વર્ષ ઉપરનું થઈ ગયું હતું. એટલે અનુભવી પણ થઈ ગયો હતો તેમ ઉંમરને લીધે ઠરેલ સ્વભાવનો બની મક્કમ પગલું ભરવા જેવી આવડત પણ કેળવી લીધી હતી જેથી ઇ. સ. ૧૩૨માં વાઝેષ્કના મરણ સમયે કનિષ્ક બીજાની સગીર અવસ્થાને લીધે જ્યારે હુવિષ્કે પોતે એક રીજંટ તરીકે કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપ્યુ ત્યારે તેની પોતાની ઉંમર આધેડની હદ કુદાવીને વૃદ્ધપણામાં પ્રવેશ થઈ ચૂકી હતી. તેને લીધે તથા આખાયે સામ્રાજ્ય ઉપર પોતે એકલો સપૂર્ણ નજર રાખી નહીં શકે તેવુ લાગ્યું ત્યારે સામ્રાજ્યના એક ખૂણાએ પડેલ પણ અતિ મહત્વ ગણાય તેવા આ મધ્યદેશના પ્રાત ઉપર હકુમત ભોગવી રહેલ ક્ષત્રપ ચષ્ટણને કાંઇક વિશેષ સત્તા આપી બળવાન બનાવવાનું તેણે વિચાર્યું. પરિણામે ક્ષત્રપ ચષ્ટણને મહાક્ષત્રપ બનવવામા આવ્યો હતો. આ પદ તેણે કનિષ્ક બીજાના સગીરપણાના અગિયાર વર્ષના આખા કાળ દરમ્યાન ભોગવ્યુ હતું તે અવસરે તેણે એવુ સંતોષકારક કામ કર્યું હોવુ જોઈએ કે જેથી તે રાજ્યનો કૃપાપાત્ર બન્યો હોય તથા રાજા કનિષ્કે ખુશ થઇને કોઈ દિવસ પોતાના તાબેદારને ન અપાય તેવુ

(૨૧) ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ ઇ. ના શું શું અધિકાર હોઈ શકે તેનો કાંઈક ખ્યાલ પુ. ૩ મા પૃ. ૧૬૪ થી ૭૨ મા આપી ગયા છીએ. ઉપરાત વિશેષ જે કાઈ જાણવામા આવ્યું છે તે આગળ ઉપર આ ખડમાજ વર્ણવવામા આવશે.

પોતાની પાસે બેસાડીને મૂર્તિ કોતરાવ્યાનુ માન મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને આપ્યુ હોય. માટ મૂકામેથી જે મૂર્તિ રાજા કનિષ્કની સાથે ચષ્ટણની મળી આવી છે, તે ઉપર પ્રમાણેની કૃપાદૃષ્ટિનું જ પરિણામ સમજવુ આ બનાવનો સમય રાજા કનિષ્કની સગીર અવસ્થા પૂરી થવા આવી હતી તેની લગભગનો પણ કહી શકાય અથવા પોતે ઇ સ ૧૪૩મા રાજ્યારૂઢ બની સ્વતત્ર કારભાર કરવા માંડયો તેની શરૂઆતનો પણ ગણાય પરતુ રાજ તરફથી પોતાના કોઇ લાયક રાજનોકરની કદર કરવાની પ્રથાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમ કહેવુ પડશે કે, રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમા જ અને પોતાના વયોવૃદ્ધ કાકાની ખાસ ભલામણથી જ તે પગલુ ભર્યું હોવુ જોઇએ. મતલબ કે ઇ સ ૧૪૨મા[૨૨] મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને વિશેષ અધિકારે ચડાવવામા આવ્યો હતો અને ત્યારથી તેને એક સ્વતત્ર રાજપતિ તરીકે પોતાની સર્વ કાબેલિયત અને કૌશલ્ય બતાવવા છૂટો મૂકી દેવામા આવ્યો હતો હવે સમજાશે કે, ચષ્ટણ જ્યાસુધી ક્ષત્રપપદે હતો ત્યાસુધી તેને પણ તેના પિતાની પેઠે કોઈ શિલાલેખ કે સિક્કા પોતાના નામે કોતરાવવાનો અધિકાર નહોતો એટલું જ નહીં પણ મહાક્ષત્રપપદે દસ અગિયાર વર્ષનો કાળ વ્યતીત કર્યો હોવા છતાયે, તેણે સિક્કા પડાવ્યા નથી જ, કેમકે ભલે તે પદ મોટુ હતુ છતા આખરીએ તે તાબેદાર તો ખરોજ ને[૨૩] વળી સિક્કા પડાવવા તે વસ્તુ એવી છે કે માત્ર જે સ્વતત્ર ગાદીપતિ હોય તેજ તે કાર્ય કરી શકે છે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે, મહાક્ષત્રપ નહપાણે કેમ સિક્કા પડાવ્યા છે? તો આ ચષ્ટણ પણ મહાક્ષત્રપ હોઇને શા માટે તે પ્રમાણે ન કરી શકે? ઉત્તર એટલો જ છે કે, નહપાણનું મહાક્ષત્રપ પદ, આપોઆપ મળેલ હતુ એટલે કે પોતે ભૂમકનો યુવરાજ હતો ત્યારે ક્ષત્રપ હતો, અને તેના મરણ બાદ સ્વય પોતાના અધિકારની રૂએ મહાક્ષત્રપ બનવા પામ્યો હતો; જ્યારે ચષ્ટણ કોઈ રાજાનો યુવરાજ નહોતો તેમ સ્વય મહાક્ષત્રપના અધિકારપદે પણ પહોચ્યો નહોતો. તેટલા માટે ચષ્ટણના સિક્કા મહાક્ષત્રપપદ[૨૪] યુક્ત દેખાતા નથી. છતા જયારે તેણે 'રાજા' પદ ગ્રહણ કર્યું છે અને ત્યાર પછી જે સિક્કા પડાવ્યા છે તેમા તેણે 'રાજા મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણ' એવા શબ્દો લખાવ્યા છે, નહીં કે એટલા 'મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણ'. મતલબ કે મહાક્ષત્રપ શબ્દ તેણે રાજ્ય તરફથી મળેલ માત્ર એક નવાજેશ તરીકે ગણી લીધી છે જ્યારે તેના વશજોએ જે મહાક્ષત્રપ પદ પોતાની સાથે જોડયુ છે તે, રાજ્ય તરફથી મળેલ એક નવાજેશ કે ભેટ તરીકે નહીં, પણ જેમ નહપાણે પોતે, યુવરાજ તરીકે પોતાને તે હોદ્દો મળ્યો છે એવુ સમજીને એક સ્વતત્ર રાજકુટુબના નબીરા તરીકે તે પદ ગ્રહણ કર્યું છે, તેમ ચષ્ટણના વશજોએ પણ મહાક્ષત્રપ પદનું ગ્રહણ કર્યાનુ સમજવુ. આ પ્રમાણે ચષ્ઠણે મેળવેલ મહાક્ષત્રપ પદનો અને તેના વશજોએ પોતા સાથે જોડેલ મહાક્ષત્રપ પદ વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવો, તેમજ કોણ સિક્કા પડાવી શકે અને કોણ ન પડાવી શકે તે પણ હવે સમજી શકાશે. જ્યારે શિલાલેખ તો મુખ્ય અશે દાન કર્યાની જાહેરાત

(૨૨) આ સાલ કનિષ્ક બીજાના રાજ્યાભિષેક આગને લગતી ગણત્રીથી લખાઈ છે પણ પાછળથી સશોધન કરતા, કનિષ્કના રાજ્યાભિષેકની સાલ પણ એકાદ બે વરસ આગળ લઈ જવી પડે તેમ છે, એટલે ચષ્ઠણને લગતી સાલ પણ ખસેડીને ઈ. સ. ૧૪૧–૨ મા લઈ જવી પડે તેમ લાગ્યું છે.

(૨૩) છતા ધારો કે, બીજા મહાક્ષત્રપો (નહપાણે જેમ પડાવ્યા છે તેમ)ની પેઠે તેણે સિક્કા પડાવ્યા હોત તો,બે પ્રકારની મુશ્કેલી પડત (૧) તેના મુકુટમણી જેવા કુશાનપતિઓ તે રીત ચલાવી લેત કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. બલ્કે ચલાવી પણ ન લે અને સાખી શકે પણ નહીં. (૨) તેમ ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપને પોતાને પણ સિક્કા પડાવવાનું તે વખતે હીણ-પત જેવુ લાગત, કેમકે જો તેણે સિક્કા પડાવ્યા હોત તો પણ તેના ઉપરનો આક તો, પોતાના ઉપરીઓનોજ લખવો પડત, કારણ કે તેનો પોતાનો શક તો હતોજ નહીં, અને પોતે મહાક્ષત્રપ હોવા છતા ઉપરીનો શક વાપરે તો, અન્ય મહાક્ષત્રપોની દૃષ્ટિએ પોતે પોતાનેજ હલકા દરજ્જે ઉતારી નાખ્યાનું ગણાય એટલે 'સબસે બડી ચૂપ'નો ન્યાય માર્ગ જ તેણે લીધો ગણાય અને તેજ ઉત્તમ કહેવાય.

(૨૪) જુઓ ઉપરની ટીકા ૨૩.

રૂપે જ હોવાથી, તે તો ગમે તે માણસ—પછી અધિકાર યુક્ત હોય યા ન હોય તોયે—પણ કોતરાવી શકે છે પરંતુ તેમા ફેર એટલો ખરો કે જો દાનપત્ર રાજ્ય તરફથી જ—વ્યક્તિ તરીકે નહીં—અર્પણ કરાયુ હોય તો તે રાજકર્તાએ પોતાના સત્તાકાળ દરમ્યાન જ કરાયલુ હતું એમ સમજી લેવું રહે છે આ સમયે હિંદમા માત્ર ચાર સત્તાનું રાજ્ય ચાલી રહ્યુ હતું. ઉત્તર હિંદમા (પંજાબ, કાશ્મિર અને યુક્તપ્રાંતો તથા પૂર્વના ભાગ ઉપર) કુશાનવંશીનું, પશ્ચિમમા (સિંધ અને રાજપુતાના ઉપર) મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણનું, મધ્યહિંદમાં (અવંતિ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ગુજરાત, અને વિંધ્યાચળની ઉત્તરમા) ગર્દભીલવંશીનું તથા વિંધ્યાની દક્ષિણમા આંધ્રપતિઓનુ, આ પ્રમાણે ચાર સત્તા રાજ્ય કરતી પથરાઈ રહી હતી. તેવામાં ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે ચષ્ટણ મહાક્ષત્રપને તાબેદારીની ઝુંસરીમાંથી મુક્તિ મળી, જેથી તેને પોતાનું શૌર્ય અજમાવવાનુ અને ભાગ્યનુ માપ કાઢી લેવાનું સુઝ્યું તેમા સૌથી નજીકના પાડોશી તરીકે તો અવંતિપતિનું જ રાજ્ય હતું. ત્યા આ સમયે (જુઓ પુ. ૩માં પૃ ૪૦૬ની પાછળ જોડેલ કોઠો) તેજસ્વી રાજાઓ નહોતા, એટલે ચષ્ટણે અવંતિ ઉપર હલ્લો લઈ જઈ એક, દોઢ કે બે વર્ષની લડાઈમા તે મેળવી લીધું અવંતિપતિની નબળાઇનો લાભ જેમ ચષ્ટણે લીધો તેમ કુશાનવંશી કનિષ્કે લેવા ધાર્યો હોત તો તે લઈ શકત; કેમકે, તેને દરેક રીતે ફાવતું હતું. વળી ચષ્ટણ કરતા પોતે વધારે સત્તાશાળી તથા સાધન સામગ્રીથી પહોંચતો હતો છતાયે તેણે જરાએ હિલચાલ આદરી નથી. તેમાં કાં તો વધારે મુલક છતી, નાહક ઉપાધી શામાટે વધારવી? તેવી નિરપેક્ષવૃત્તિ કારણરૂપ હોય અથવા તો, પોતાના જ સાથીત ગણાતા ચષ્ટણને ત્યાં કામ કરતો જોઇને પક્ષપાતપણાને લીધે હિલચાલ કરવાથી પોતે અલગ રહી ગયો હોય. ગમે તેમ, પણ મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને અવંતિની જીતથી[૨૫] મોટા પ્રદેશનું સ્વામિત્વ મળી ગયું. એટલે પોતે હવે, ઇ. સ. ૧૪૩ મા પોતાના માલિક એવા કુશાનવંશી સમ્રાટથી પણ, મોટા વિસ્તારનો સ્વામિ થઈ પડયો. એટલે જેમ નહપાણે અવંતિની ગાદી મળવાથી 'રાજા' પદ ધારણ કરીને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા હતા,[૨૬] તેમ ચષ્ટણ મહાક્ષત્રપે પણ પોતાને 'રાજા' તરીકે જાહેર કરી સિક્કા પડાવ્યા, તથા પોતાના વંશનો સ્વતંત્ર શક ચાલતો કરી દીધો. આ પછી પોતે એકાદ વર્ષ સુધી તદ્દન આરામ લીધો અને ૧૪૫મા આંધ્રપતિ તરફ નજર ફેરવી. ત્યાં તે ચડાઈ લઇ ગયો. આંધ્રપતિ હારી જવાથી પૈઠણમાંથી રાજગાદી ખાલી કરી પાછા હઠીને પોતાના રાજ્યના દક્ષિણના ભાગમા તુંગભદ્રા નદીના કાંઠે વિજયનગરમાં ગાદી લઈ ગયો. ત્યા તેના વંશવાળાએ પોણો સદીક સુધી રાજ ચલાવ્યું છે અને પછી ખતમ થઈ ગયો છે. આ બાજુ રાજા ચષ્ટણે અવંતિમા પાછા આવી નિવૃત્તિ સેવવા માંડી હતી કારણ કે તેને હવે વિશેષ ભૂમિ મેળવવા જેવુ રહ્યુ જ નહોતુ નિવૃત્તિમા અને શાંતિપૂર્વક વહીવટ ચલાવી અંતે ઇ. સ. ૧૫૨મા એટલે ચષ્ટણસંવત ૪૯ લગભગમા તે મરણ પામ્યો હતો. આ પ્રમાણે તેણે મેળવેલા બિરૂદોનો ઇતિહાસ જાણવો.

ઉપરના પારિગ્રાફમા જ તેનો બધો ચિતાર આપી દેવાયો છે એટલે તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. પરંતુ ટૂંકમાં તેનો

રાજ્ય વિસ્તાર

ખ્યાલ આવી શકે માટે જણાવવાનું કે, અત્યારે જેને મદ્રાસ ઇલાકો, તેમજ જેને બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા, સંયુક્ત પ્રાંતો, તથા પંજાબ–કાશ્મિર કહે છે તે

(૨૫) અવંતિ ઉપર જીત મેળવ્યાની તારીખ અત્ર મે ઇ. સ. ૧૪૩ જણાવી છે ત્યારે પુ. ૩ પૃ. ૧૪૬ ની સામે ચોડેલ કોઠામા ઇ. સ. ૭૮ લખેલ છે. તે વખતે વિશેષ શોધ કરવા જેવો સમય નહોતો એટલે તે કોઠામા * ટીપણ કરેલ છે. પરંતુ પાછળથી પાકો નિર્ણય થઇ જતા, તેજ પુસ્તકમા પૃ. ૪૦૫ ઉપર ચોડેલ કોઠામા તે સમય સુધારી લીધો છે અને તેજ પ્રમાણે અહીં પાછો જણાવ્યો છે.

(૨૬) અવંતિની મહત્વતા કેવી ગણાતી હતી તે માટે જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૯૪ અને આગળની હકીકત.

સિવાયના સર્વ હિંદુસ્તાન ઉપર તેનો રાજદંડ ફરતો થઈ ગયો હતો આવડા મોટા વિસ્તાર ઉપર ચષ્ઠણે સ્વામિત્વ મેળવ્યા બાબતનું વર્ણન અત્ર તો, તેના બિરૂદપ્રાપ્તિના ઇતિહાસ રૂપે રજુ કરાયુ છે. જોકે તે કોઈ શિલાલેખના આધારે જણાવાયુ નથી, છતા સદ્‌ભાગ્યે અત્યારે પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે જ તેનો રાજ્ય વિસ્તાર હોવાનું આવીને ઉભુ રહે છે. આ પ્રચલિત માન્યતા સુદર્શન તળાવની એક પ્રશસ્તિ, જેને ચષ્ઠણના પૌત્ર રૂદ્રદામને મેળવેલ દેશવિજયની નોંધ તરીકે લેખી છે તેનો આધાર લઇને ગોઠવાઈ છે એટલે વાચક મહાશયે એમ સમજી લેવુ નહીં કે તે રૂદ્રદામનની યશગાથા ગાતી હકીકત સાથે હું સમત છુ ઉલટુ મારી સમજ પ્રમાણે તો આ આખી પ્રશસ્તિમા ઘણી ઘણી જાતની ગેરસમજૂતિ થવા પામી છે પરિણામે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ફેરવવી પડે તેમ છે તે સર્વેનું વર્ણન રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતે જણાવવામા આવશે રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિચારતા, તેના આખાયે વંશમા તેનો નંબર પ્રથમ આવે છે, અને બીજો નબર તેના પૌત્ર રૂદ્રદામનનો આવે છે જો કે બહુ વિશ્વાસ પાત્ર નોંધ કરી શકાય તેવા ખાત્રીપૂર્ણ આધાર પ્રાપ્ત હજુ નથી થયા, છતા જો એમ કહેવાઈ જવાય કે રૂદ્રદામનનું રાજ્ય તેના દાદા કરતા વિસ્તારમા કાંઈક મોટુ હતું તો પણ વાસ્તવિક ગણી શકાશે

જ્યારે જ્યારે જરૂરિયાત લાગી છે ત્યારે ત્યારે કુશાનવંશના વર્ણનમાં એક કરતા વધારે વાર ચષ્ઠણની મૂર્તિ જે મથુરાથી ચૌદ માઇલ દૂર આવેલ માટ ગામમાંથી કનિષ્કની સાથે કોતરાવેલ મળી આવી છે તેનો ઉલ્લેખ[૨૭] આપણે કરી બતાવ્યો છે. એટલે હવે તે વાત નવી તો નથી જ, પરંતુ તે કેવા સંજોગોમાં ઘડાઇ હશે અને તેનો સમય

સાથે મળી આવેલી કનિષ્ક અને ચષ્ઠણની મૂર્તિ વિશે

કર્યો હશે? તે સંબધી જરા વિવેચન કરવા જેવુ દેખાય છે

સંજોગોનો વિચાર કરતા, પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તે મૂર્તિ ચષ્ઠણની છે તો ખરી, પણ ક્ષત્રપ તરીકેની છે કે મહાક્ષત્રપ તરીકેની, તે નક્કી થાય તો તેની સાલ નક્કી કરવાની સરળતા થઇ જાય કારણ કે પૂર્વે જ્યારે એક કનિષ્ક જ હોવાનું મનાતુ આવ્યુ હતું ત્યારે તો માર્ગ સરળ પણ હતો, પરતુ હવે તો બે કનિષ્ક થયેલ હોવાનું તથા બન્ને કનિષ્કની વચ્ચે લગભગ ૨૫ વર્ષ જેટલો ગાળો પડી ગયાનું સાબિત થઇ ચૂક્યુ છે, ઉપરાંત તેમના શકનો આરભકાળ પણ પચીસ વર્ષ મોડો લઇ જવાયો છે આવી રીતે બે ત્રણ પ્રકારનો સુધારો થઈ ગએલ હોવાથી તે મૂર્તિ ક્ષત્રપની છે કે મહાક્ષત્રપની, તે મુદ્દો નક્કી કરવાની આવશ્યકતા વિશેષપણે પ્રગટ થાય છે તેમા વળી તે લેખકે એક વખત[૨૮] જણાવ્યુ છે કે "The statues of Kanishka and Chasthana being found together, would be contemporaries and even relatives=કનિષ્ક અને ચષ્ઠણના પુતળાં સાથેજ માલૂમ પડયા છે એટલે બન્ને સમસમયી કહેવાય અને વળી સગાં પણ થતાં હોય." એટલે કે ચષ્ઠણના હોદ્દા વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. બલ્કે તે કેમ જાણે ક્ષત્રપ પણ બનવા પામ્યો હોય નહિ, એવો આભાસ ઉભો થવા જેવી સ્થિતિમા મૂકી દીધા છે. જ્યારે તેમણે તેજ પુસ્તકના પૃ ૬૧ ઉપર તો સાફ શબ્દોમા જણાવી દીધુ છે કે, "Chasthan held his office as great Kshatrap under Kushan dynasty i. e. under Kadphesis II=કુશાન વંશના સમયે, એટલેક કડફસીઝ બીજાના હાથ તળે ચષ્ઠણ, મહાક્ષત્રપ પદનો અધિકાર ભોગવતો હતો." ભલે તેમણે કડફસીઝનો સમય બતાવ્યો છે.

(૨૭) જ. આ હિ રી. સો. પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ ૬૨ જુઓ. વળી જુઓ ૧૯૩૪ ના 'સુધા' માસિકનો માર્ગશીર્ષ માસનો અંક પૃ. ૧ થી ૬

વળી જુઓ ૧૯૩૩ જાન્યુઆરીનો 'ગંગા' માસિકનો ખાસ અંક પૃ. ૧૭૦

(૨૮) જ. આ. હિ. રિ. સો. પુ. ૨ ભાગ ૨ પૃ. ૬૨

તે મુદ્દો તો આપણે જોયા બાદ[૨૯] નક્કી કરી શકીએ તેમ છીએ પણ ચષ્ઠણને મહાક્ષત્રપ હોવાનું જણાવી દીધું છે. છતા તેમના હેરફેરવાળા વાક્ય સાથે અન્ય લેખકોએ 'મહાક્ષત્રપ' શબ્દ લખ્યા[૩૦] હોવાનું મગજમાં લાવીએ છીએ ત્યારે કાંઈક હિંમત આવે છે કે તે મહાક્ષત્રપના અધિકારે જ બનાવાયલી મૂર્તિ હોવી જોઇએ. છતા પરિસ્થિતિને તપાસી તો જોવીજ રહે છે

આપણે કહી ગયા છીએ તેમજ પુરવાર થયેલું છે (જુઓ. પૃ ૧૮૫માનો કોઠો) કે ચષ્ઠણે પોતાનુ રાજદ્વારી જીવન ક્ષત્રપના અધિકારથી જ આરમ્ભ્યુ છે, એટલે તે દરજ્જે પણ રાજા કનિષ્ક સાથે તેને મૂર્તિ કોતરાવવાનો સમય ન આવે, એવુ તો નજ બને જો કે કનિષ્ક જેવો મોટો સમ્રાટ, ક્ષત્રપ જેવા પોતાના નાના હોદ્દેદાર સાથે બેસીને મૂર્તિ કોતરાવવા દે, તે સ્થિતિજ કલ્પનાની બહાર જતી અને બેહુદી દેખાય છે. છતા ન બનવાનું પણ બની જાય છે એમ માનો તો યે, તે વખતના સન્જોગો વિચારીએ છીએ ત્યારે તે સંભવિત દીસતુ નથી કેમકે ક્ષત્રપનો દરજ્જો તો બે કનિષ્કમાંથી માત્ર કનિષ્ક પહેલાના રાજઅમલેજ તેણે ભોગવ્યો છે. અને તે પદે જ્યારે તેને નિયુક્ત કરવામા આવ્યો છે ત્યારે, એટલે ઈ સ ૧૧૭માં તો કનિષ્ક પહેલો મધ્ય એશિયામા યુદ્ધમા ગુથાયેલ હતો, કે જ્યાથી તે સદેહે પાછો ફરી શક્યો જ નથી, એટલે પછી સાથે બેસીને મૂર્તિ ઘડાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી તેમ કનિષ્ક પછી રાજા વઝેષ્કનો અને તે બાદ રાજા હુવિષ્કનો, રીજંટ તરીકેનો કારભાર ૬+૧૧=૧૭ વર્ષ આશરે ચાલ્યો છે એટલે તે કાળ સુધીમા પણ કનિષ્કના નામની સાથે લેવા દેવા રહેતી નથી, ત્યારે જે વિચારવાનુ રહ્યું તે કનિષ્ક બીજાના રાજ્યારોહણ બાદનુંજ. અને તેના રાજ્યકાળે, વહેલામા વહેલો અને સારામાં સારો જે શુભપ્રસંગ ગણાય તેજ આપણે ઠરાવ્યો છે; કે, તે વખતે ચષ્ઠણને મહાક્ષત્રપ પદથી નવાજવામા આવ્યો હોય. એટલે સાબિત થયુ કે, તે મૂર્તિ કનિષ્ક બીજાની સાથે મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણની છે. અને તેનો નિર્માણકાળ કનિષ્ક બીજાના રાજ્યાભિષેકનો હોઈ તેનો સમય ઈ સ. ૧૪૨ની આસપાસનો મૂકી શકાશે.

નહપાણ અને ચષ્ઠણની સરખામણી

યુરોપિય વિદ્વાનોએ જ્યા પોતાને ગળે ઉકેલ જડી આવ્યો નથી ત્યા સઘળા પરદેશી આક્રમણકારોને પોતાને ફાવટ આવી[૩૧] તેવી પ્રજા તરીકે ઓળખાવી દીધા છે. અને તેને લીધે હિંદી ઇતિહાસમા અનેક ગોટાળા ઉભા થવા પામ્યા છે, છતાં ખૂબી એ બતાવતા

(૨૯) બન્ને કડફસીઝ પોતપોતાના સિક્કામા પોતાને કુજુલ એટલે સુબા તરીકે ઓળખાવે છે. જો તેમ છે તો પછી સુબાને ત્યા સુબા (ક્ષત્રપ) ક્યાથી હોઈ શકે? અને જ્યા ક્ષત્રપજ ન હોઈ શકે ત્યા વળી મહાક્ષત્રપ તો તેમના તાબામા શી રીતેજ સભવે? એ તો સસલાને શિગડા હોવા જેવી વાત કહેવાય. [કોઇ કહેશે કે તે સ્થાને હિંદમા આવીને પાછળથી તેણે મહારાજાધિરાજપદ ધારણ કર્યું હતુ એટલે તે તો પોતાના હાથ તળે સુબા-ક્ષત્રપ રાખી શકે છે જવાબ (૧) એક તો તેણે મહારાજાધિરાજપદ ગ્રહણ કર્યા પછી બહુ લાંબો વખત કાઢ્યોજ નથી. (૨) એટલે ક્ષત્રપ જેવા પદનો સુબો નીમી શકે તેટલા ભૂમિ પ્રદેશ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું નહોતુ. (૩) ચષ્ઠણ પ્રથમ ક્ષત્રપ નથી નિમાયો પણ તેનો પિતા પ્રથમ નિમાયો છે એટલે જો વીમા કડફસીઝે સુબો નીમવાનુ કર્યું હોય તો પણ ઘ્સમોતિકને નિમ્યો હોય. નહી કે ચષ્ઠણને (૪) પોતે હજુ જ્યા મથુરાપતિ નથી બન્યો અને પોતાનો શક નથી ચલાવી શક્યો ત્યા બીજાને મહાક્ષત્રપ ક્યાથી બનાવી દે? આ પ્રકારે અનેક મુદ્દાઓ તેની વિરૂદ્ધમા જતા દેખાય છે].

(૩૦) જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૨૩.

(૩૧) એક દાખલો ટૂકામાજ આપીશ. કો. આ. રે. પૃ. ૧૦૪ પારિ ૮૮ માથી તે ઉતારેલ છે. તે શબ્દો આ પ્રમાણેના છે. "It is possible that the Kshaharatas may have been Pahlavas and the family of Chastan Sakas. It seems to be certain that the the name of Nahapan is Persian and that the name Ghsamotik, the father of Chasthana is Scythic (Thomas J. R. A. S. 1906 P. 211.)=સભવિત છે કે, ક્ષહરાટો પહ્લવાઝ હોય

રહ્યા છે કે આ પરદેશી પ્રજાની ઓળખ મેળવવામા કેવળ હિંદી ઇતિહાસકારોએજ સઘળો છબરડો વાળી નાખ્યો છે તે હકીકત પુ. ૩માં અનેક વખત આપણે જણાવી ચૂકયા છીએ. મારૂ એમ કહેવુ નથી કે તેમણે આવો દોષારોપ જાણી બૂઝીનેજ કર્યો છે શુ યુરોપિય કે શુ અમેરિકન કે શુ હિંદી? ગમે તે દેશનો મનુષ્ય હોય, પરંતુ સર્વેના હાથે ભૂલો તો થાય છે, મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે પરતુ કોઇએ કોઇને હલકા પાડવા જેવી વૃત્તિ ધારણ કરવી ન જોઇએ જે કોઈ પ્રયાસ કરે તે વિદ્યાના શોખને લઇનેજ કરે છે. તેટલે દરજ્જે તેનું કૃત્ય ઉપકારક જ લેખાય અને તે માટે તેને અભિનન્દન જ ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણેની એક ગેરસમજ નહપાણ અને ચષ્ઠણની બાબતમા પણ થવા પામી દેખાય છે કોઇએ નહપાણને ઇન્ડોપાર્થીઅન લેખ્યો છે તો કોઈ એ સિથિઅન કે ઇન્ડોસિથિઅન લેખાવ્યો છે. તેમ ચષ્ઠણની બાબતમાં પણ થવા પામ્યુ છે તે બધાના ઉલ્લેખમાં ઉતરવા જરૂર નથી. પરતુ એટલું તો મોટા ભાગે બનવા પામ્યુજ છે કે તે બન્નેને એક જાતિનાજ કે લગભગ મળતી આવતી જાતિના ગણી કઢાયા છે, વળી બંને અવંતિપતિ બન્યા છે એટલે કદાચ એકબીજાની પાછળ પાછળ જ તેઓ ગાદીએ બિરાજમાન થયા હોય એમ પણ અનુમાન ગોઠવાયો છે તેમ બનવાનું કારણ મુખ્ય અંશે મારી સમજમા ઉતરે છે તે પ્રમાણે નહપાણના અમાત્ય અયમનો[32] જુન્નેરવાળો પેલો શિલાલેખ હોવો જોઇએ તેમા સવત્સરનો આક ૪૬નો છે[33] જેમ નહપાણ કે તેના જમાઈ રૂપભદત્તના જે શિલાલેખોમા આક મળી આવ્યા છે તે સર્વમાં મોટામા મોટો આક આ ૪૬નો છે, તેમ બીજી બાજુ ચષ્ઠણ વશી ક્ષત્રપોના જે શિલાલેખોમા આક[34] મળી આવ્યાછે તેમા નાનામા નાનો પર(બાવન)નો છે. અને તે ચષ્ઠણના પૌત્ર મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનો છે. જ્યારે પૌત્ર તરીકે રુદ્રદામનનો છે, ત્યારે તેના દાદા ચષ્ઠણનો સમય તો તેની પૂર્વેજ હોય તે કલ્પના વાસ્તવિક છે વળી નહપાણના આક ૪૬ની અને રૂદ્રદામનના આક પરની વચ્ચે કેવળ ૭ વર્ષનુ જ અતર કહેવાય, એટલે તે ૭ વર્ષના ગાળામાજ ચષ્ઠણ પોતે કા અવતિપતિ બનવા પામ્યો ન હોય? તે કલ્પના ઉભી થઈ તેમા એક બીજા સજોગે વળી પુષ્ટિ પૂરી, ચષ્ઠણનો પુત્ર અને રૂદ્રદામનનો પિતા જયદામન જે ગણાય છે, તેના નથી મળ્યા શિલાલેખ કે નથી મળ્યા સિક્કા[35], એટલે વસ્તુસ્થિતિ ગોઠવી દેવાઈ કે તેનું રાજ્ય ચાલ્યુ જ નથી અથવા ચાલ્યુ હોય તો કેવળ ટૂંક સમય માટે જ, અને ખરૂ છે કે તેમજ બનેલું છે. જયદામન માત્ર ચાર છ માસજ ગાદીપતિ બનવા પામ્યો હોય એમ દેખાય છે એટલે પર અને ૪૬ વચ્ચેના ૭ વર્ષનો મેળ જામી ગયો કે, નહપાણની પછી તુરતજ ચષ્ઠણ અવતિપતિ તરીકે આવ્યો છે.

અને ચષ્ઠણનું કુટુંબ શક હોય, ચોક્કસ માલમ થાય છે કે, નહપાણનું નામ ઇરાની છે અને ચષ્ઠણના પિતા ધ્યમોતિકનું નામ સિથિક છે. (થોમાસ જ રો એ. સો ૧૯૦૬ પૃ ૨૧૧) [કહો, આ અનુમાન કરવામા કેવો મેળ ઉતાર્યો છે. છતા ટોપલો ન ખાય છે હિંદી વિદ્વાનો ઉપર તેમના શબ્દો આ રહ્યા Ind Ant XXXVII 1908 pp. 42 Indians cared very little whether the invader was a Parthian, Saka or a Kushan. The conquerer came from Saka-dwipa and so he was a Saka=આક્રમણ કરનાર કોણ હતો-પાર્થિઅન શક કે કુશાણ-તે જાણવાની હિંદીઓ બહુ જુજ પરવા રાખતા. શક દ્વીપમાથી (જંબુદ્વીપની બહારથી) તે વિજેતા આવ્યો માટે તેને શક તરીકેજ ઓળખતા. આ વાક્ય ઉપર પુ. ૩ પૃ. ૧૪૦ ટી. ન. ૪૫ નું વિવેચન જુઓ.]

(૩૨) પુ. ૩મા અયમને બદલે અમય લખાઈ ગયું છે તે સરત ચુક સમજવી એટલે સુધારીને વાચવા વિનતિ છે.

(૩૩) જુઓ કો. આ રે પૃ. ૫૯, શિલાલેખ આક ન. ૩૫ (વળી જુઓ પુ. ૩ પૃ ૨૦૦નુ વિવેચન).

(૩૪) સિક્કાઓમા આક મળી આવ્યા છે ખરા પણ તે આદિ રાજાઓના સિક્કામા નથી (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૧૮૫નો કોઠો) એટલે તે હકીકત બાદ રાખીને જણાવ્યું છે

(૩૫) જે સિક્કા મળ્યા છે અને તેના હોવાનુ જણાવાયું છે તે શંકાસ્પદ છે તે માટે જુઓ પૃ. ૧૮૬. ટી. ન. ૯મા ટીપ્પણમા ટાકેલ મારા વિચારો.

તેનું રાજ્ય બહુજ અલ્પ સમયી નીવડેલ હોવું જોઇએ કેમકે ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપ પદ ભોગવતો ભોગવતો તે ઉંચે ચડતો આવ્યો છે એટલે પછી રાજાપદે જ્યારે પહોચ્યો ત્યારે મોટી ઉંમરનો વૃદ્ધ થઇ ગયો હશે. પરિણામે ટૂંક વખતમાં તે મરણ પામ્યો હોવો જોઇએ. અને જેમ નહપાણે 'રાજા'નું બિરૂદ જોડીને ક્રમાનુક્રમે ત્રણે પદ ધારણ કર્યાં છે, તેજ પ્રમાણે ચષ્ટણે પણ મેળવ્યા છે અને પોતે અવંતિની ગાદીએ આવ્યો છે. આ રીતે બધી પરિસ્થિતિનો સુમેળ બરાબર બધબેસતો થઇ ગયો અને આવા સંયોગોમા ગમે તે હોય, તો તે પણ તે અનુમાનને વ્યાજબી ઠરાવે તે સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ તે પ્રમાણે સઘળો ઘાટ ઉતરતો છતાં તે અનુમાન સત્ય નથી એમ આપણે અનેક-લગભગ નવ-દલીલો આપીને પુ ૩. પૃ ૨૧૭થી આગળ પૂરવાર કરી બતાવ્યુ છે. ઉપરાત વધારે પુરાવા મને વિશેષ અભ્યાસથી મળી આવ્યા છે, તેનું વર્ણન અત્રે કરવા ધારૂં છુ.

(૧) ક્ષત્રપ તરીકે ભૂમક અને નહપાણ સિક્કા પડાવી શકતા હતા, જ્યારે ચષ્ટણ પડાવી શકતો નહિ. અલબત ભૂમક કોઈ આક લખી શકતો નહિ, કેમકે તેનો સ્વતંત્ર શક તેણે સ્થાપ્યો નહોતો, પણ તેના પુત્ર નહપાણે અવંતિપતિ બન્યા પછી સ્થાપ્યો હતો

(૨) નહપાણે મહાક્ષત્રપ તરીકે શિલાલેખો પણ કોતરાવેલ છે. તેમ ક્ષત્રપ તરીકે કોતરાવવાની સત્તા પણ હતી, કેમકે યુવરાજ પદે ક્ષત્રપ તરીકે તે ખુદ રાજા જેટલો સત્તાધારી હતો; જ્યારે ચષ્ટણને ક્ષત્રપપદે તો રહ્યુ, પણ મહાક્ષત્રપપદે આવ્યા છતાંયે શિલાલેખ કોતરાવવાની સત્તા નહોતી, કેમકે તેને શીરે સરદાર હતા

(૩) નહપાણ ક્ષત્રપ હતો ત્યા સુધી પોતાના પિતાને-મહાક્ષત્રપને-જવાબદાર હતો, અને મહાક્ષત્રપ થયા પછી સ્વતંત્ર રાજકર્તાના હક ભોગવતો હતો જ્યારે ચષ્ટણને તો ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપ પદ બને મળ્યા જ હતા અલબત્ત મહાક્ષત્રપ તરીકે હક-અધિકાર વિશેષ ખરા. બાકી માથે સરદાર તો હમેશાં હતો જ

(૪) નહપાણ રાજકુટુંબી હતો, ચષ્ટણ નોકર વર્ગનો માણસ કહેવાય, જેથી નહપાણને પોતાનો પિતા મરણ પામતા, સર્વ અધિકાર આપો આપ મળી ગયા હતા જ્યારે ચષ્ટણને બધા પ્રકારના અધિકારો માટે પોતાના ઉપરી સત્તાની મહેરબાની ઉપર લટકી રહેવાનુ હતુ. જેથી નહપાણનું મહાક્ષત્રપ પદ અધિકાર સૂચક છે, જ્યારે ચષ્ટણનું મહક્ષત્રપ પદ માત્ર નવાજેશ-બક્ષીસરૂપ છે. એટલે કે નહપાણ મહાક્ષત્રપ બન્યો છે, જ્યારે ચષ્ટણને બનાવવામાં આવ્યો છે.

(૫) બન્નેના સિક્કાચિહ્નોમાં ઘણો ફેર છે તેમ સિક્કાની લિપિમાં પણ ફેર છે.

(૬) નહપાણને મૂર્તિ કોતરાવવાનો જો કે વખત નથી આવ્યો, પણ જો આવ્યો હોત તો, પોતે ક્ષત્રપ પદે હોવા છતા, પોતાના પિતા ભૂમક સાથે (ગાદીપતિ હોવા છતાં) તે પડાવી શકત જ્યારે ચષ્ઠણથી ક્ષત્રપ તરીકે તેમ તો કરાય જ ક્યાંથી? પરંતુ મહાક્ષત્રપ બન્યા પછીએ કરવું હોય તો તેની મરજીની વાત નહોતી, પણ તેના ઉપરી રાજાની મહેરબાનીની પ્રતીક તરીકે જ તે અમલમાં મૂકી શકાય તેવી સ્થિતિ હતી

(૭) નહપાણ મહાક્ષત્રપ બન્યો કે તુરત અવંતિ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે ચડાઇ કરી શકયો છે, પરતુ ચષ્ઠણને તો મહાક્ષત્રપ બન્યાબાદ લગભગ અગિયાર વર્ષ સુધી બેસી રહેવુ પડયુ છે (જુઓ ઉપરની કલમ ન. ૪ માં વર્ણવેલી સ્થિતિ)

(૮) નહપાણે અવંતિપદે આવ્યા પછી, મહાક્ષત્રપ શબ્દનો ઉપયોગ ઇચ્છાપૂર્વક કર્યો છે; એટલે કે કરવો, ન કરવો તેની પોતાની મુનસફી ઉપર અવલંબેલુ હતુ, પણ રાજા શબ્દ તો તે વાપરતોજ, જ્યારે ચષ્ઠણ પોતે અવંતિની ગાદીએ આવ્યા છતા, એકલું રાજાનું બિરૂદ ન જોડતા, 'મહાક્ષત્રપ રાજા' એમ લખતો, (જુઓ પુ. ૩ પૃ ૧૨૧ દલીલ ન. ૭) કેમ જાણે મહાક્ષત્રપ શબ્દ તેના નામ સાથેનો એક અવિભાજ્ય અંશજ થઈ પડયો ન હોય.

(૯) નહપાણનું વતન અફગાનિસ્તાન છે, જ્યારે ચષ્ઠણનું મધ્ય એશિયા છે. નહપાણની ભાષા અને લિપિ ખરોષ્ઠી છે. તેમ બ્રાહ્મી લિપિ પણ છે.

ચષ્ઠણની તેવી નથી, પરંતુ તેના પિતાની સાથે નોકર તરીકે થોડો સમય અફગાનિસ્તાનમા ગાળેલ એટલે ખરોષ્ઠીનો અંશ તેમા પ્રવેશ થતો દેખાય છે ખરો. એટલેથી તે બન્ને જુદાજ જુદાજ જુથના સભ્યો હતા એમ પુરવાર થઈ જાય છે

(૧૦) ઉપરાંત તે બન્નેની કાળ ગણનાની પદ્ધતિમાં પણ ફેર રહેલ છે તે એ કે નહપાણે સાલના આંક સાથે ઋતુ, માસ અને દિવસ એમ ચાર વસ્તુઓનો નિર્દેશ કર્યા કર્યો છે; જ્યારે ચષ્ઠણે ઋતુને દર્શાવીજ નથી, પરંતુ માસમા પક્ષ લખવાને બદલે માસનું નામજ સ્પષ્ટપણે બતાવ્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રત્યેકની મુખ્ય મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓ છે. વળી આટલી આટલી વિષમતા હોવા છતા તે બેની વચ્ચે ઘણી ઘણી સામ્યતા પણ તરવરતી દેખાય છે, જે તેમના રાજદ્વારી જીવન ઉપરથી તારવી શકાય છે. તે આ પ્રમાણે સમજવી:—

(૧) બન્ને જણા હિંદની નજરે પરદેશી છે પરંતુ રાજકીય જીવનની દૃષ્ટિએ તેઓ બન્ને હિંદીજ બની ગયા હતા. જેના પ્રતીક તરીકે, નહપાણે પોતે જ નભોવાહન, નરવાહન જેવું સંસ્કૃત નામ ધારણ કરી લીધું હતું જ્યારે ચષ્ઠણે પોતે તો ભલે નથી કર્યું પરંતુ તેના પુત્રે અને તે બાદ તેના વંશના સર્વે જણાએ હિંદી નામ અપનાવી લીધા છે

(૨) નહપાણનો ધર્મ જૈન છે તેમ ચષ્ઠણનો પણ જૈન છે. બન્ને જણાએ પોતાના રાજ્યમા આવેલ સૌરાષ્ટ્રમાંના શત્રુંજય અને ગિરનાર જેવા સ્વધર્મના ગણાતા મુખ્ય તીર્થધામોની મુલાકાત લીધી છે. (આને લગતું કેટલુંક વિવેચન રુદ્રદામનના જીવન વૃત્તાંતમાં કરવામા આવશે.)

(૩) બન્નેનો અધિકાર પ્રથમ મધ્યદેશ (મધ્ય હિંદ નહીં, પણ રાજપુતાનાવાળો ભાગ જે અરવલ્લીની પશ્ચિમે આવેલ છે. જુઓ પુ ૧ પરિચ્છેદ ત્રીજો)થી શરૂ થયો છે અને છેવટે અવંતિપતિ પણ બન્ને બનવા પામ્યા છે

(૪) બન્ને જણાએ રાજકીય તાલીમ પોતાના પિતા પાસેથીજ મેળવી છે અને આગળ પડયા છે. તેમ બન્ને જણાએ બાપનીજ જગ્યા તથા ગાદી સંભાળી લીધી છે.

(૫) બન્ને જણાએ પોત પોતાનો સંવત પ્રવર્તાવ્યો છે અને તેમા પણ પોતાના પિતાના રાજ્યારંભથીજ તે સંવતની આદિ બન્ને જણાએ ગણાવી છે. તેટલા દરજ્જે બન્નેમાં પોતાના પિતા તરફની પૂજ્ય બુદ્ધિ અને વંશનાં અભિમાન જાળવવાની આત્મજ્યોત એક સરખી ગણાશે.

(૬) બન્નેનું રાજદ્વારી જીવન લાંબુ છે અલબત્ત નહપાણ પંદરેક વર્ષ જેટલી નાની વયે તેમા પડયો હતો અને સો વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો છે. એટલે, એકંદર ૮૦-૮૫ વર્ષ જેટલો કાળ રાજકારણમા તેણે ગાળ્યો કહેવાય. જ્યારે ચષ્ઠણે રાજદ્વારી જીવનમાં પ્રવેશ પણ કાંઈક મોટી ઉમરે, એટલે લગભગ ત્રીસેક વર્ષે કર્યો હોય એમ સમજાય છે, તેમજ ૬૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો છે. તે હિસાબે તેનું રાજકીય જીવન માત્ર ૩૦-૩૫ વર્ષનુંજ ગણી શકાય. પરંતુ રાજકીય જીવનની હાડમારી, ઉપાધિ અને ઉકળાટ જોતા, આટલાં વર્ષનું આયુષ્ય પણ લાંબુંજ કહી શકાય અલબત્ત નહપાણની અપેક્ષાએ તો લગભગ અડધુંજ, બલ્કે તેથી પણ ઓછુંજ ગણાય તેમ છે.

તેમ સામાન્ય આયુષ્યની હદ પણ બન્નેમા ઠીક ઠીક દીર્ઘસમી ગણી શકાય તેમ છે.

(૭) બન્નેએ સ્વ પરાક્રમ વડેજ અવંતિની ગાદી હસ્તગત કરી લીધી છે

(૮) બન્નેનો ચહેરો (જુઓ પુ ૨ માં તેમના સિક્કા ચિત્રો, તથા પુ ૩ મા પૃ ૧૩૭ સામે ચોડેલી તેમની આકૃતિઓ) પણ એક બીજાને ઠીક ઠીક મળી જતો દેખાય છે, તેમ તેઓએ હિંદી રાજકર્તાઓમા મુકુટ ધારણ કરવાની પ્રથા ઉપાડી લીધી દેખાય છે વળી તે મુકુટો પણ એક સરખીજ પદ્ધતિના દેખાય છે

રાજકારણે ઉપરની સામ્યતા જેમ દેખાઈ આવે છે તેમ કેટલીક અસમાનતા પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે, જેવીકે (૧) નહપાણે અને ચષ્ઠણે બન્નેએ

અવંતિ મેળવી લીધા પછી આંધ્રપતિ ઉપર કરડી નજર કરી તો છે જ, પરંતુ નહપાણે તેઓ માત્ર કાબૂમાં રહે, તેટલા પૂરતી નજર રાખીને સંતોષ પકડયો હતો, જ્યારે ચષ્ઠણે તો તેમનો ખૂબ પીછો પકડયો હતો તે એટલે સુધી કે, તેમનું મૂળ પાટનગર જે પૈઠણ હતું તે ખાલી કરાવીને તેમને ઠેઠ દક્ષિણમાં જતા રહેવાની ફરજ પાડી છે, કે જ્યાથી પાછા તેઓ ઉભા જ થવા પામ્યા નથી. (૨) એટલે નહપાણનો રાજ્ય વિસ્તાર અવંતિની ગાદી મળી ગયા પછી સ્તંભિત થઈ ગયો હતો જ્યારે ચષ્ઠણે તે ખૂબને ખૂબ વધારી દીધો હતો. જેથી રાજ્ય વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ચષ્ઠણ વધારે પરાક્રમી અને કાંડાબળીઓ કહેવાય. (૩) નહપાણ અપુત્રિયો મરણ પામ્યો છે જ્યારે ચષ્ઠણનો વંશ અને પરિવાર ખૂબ લબાયો છે, એટલે નહપાણના વંશમાં માત્ર (જો તેના પિતાની ગણત્રી પણ કરાય તો) બે જ રાજા થયા છે. પરંતુ ચષ્ઠણનો વંશવેલો લગભગ ૨૦ ઉપરની પેઢી સુધી પહોંચ્યો છે. (૪) નહપાણના રાજ્ય ઉપર તેના મૂળ ઉપરી સરદારોની—મિનેન્ડર વિગેરે યોન પ્રજાની—છાયા પડતી હતી, જે તેમના સરદારોના સિક્કા પોતાના રાજ્ય અમલે તેમજ રાજ્ય વિસ્તારમા ચાલવા દીધા હોવાથી સાબિત થાય છે. જ્યારે ચષ્ઠણે તેમ થવા દીધું લાગતુંજ નથી (૫) નહપાણે વેપાર વૃદ્ધિના સાધનોને સારો જેવો ટેકો આપ્યા કર્યો છે. ચષ્ઠણે તેમ કર્યું નથી લાગતું તેના બે કારણ જણાય છે, ચષ્ઠણનો સ્વતંત્ર રાજ્યકાળ પણ ટૂંકો છે તેમ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવામાજ તેનો બધો સમય વ્યતીત થઇ ગયો છે. (૬) છતા નહપાણે ઘણા દાન દીધાં છે તેમજ લોકોનાં મનરંજન કરવા ઘણા ઉપયોગી કાર્યો પણ હાથ ધર્યાં દેખાય છે તેના કારણ તરીકે (અ) કદાચ એમ પણ હોય કે, તેને અવંતિનો કબજો મળ્યો ત્યારે લોકોનો ઉશ્કેરાટ ઘણો હતો, એટલે—પોતાની જાતપ્રત્યે તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિને અંગે—બન્ને પ્રકારે લોકોને શાંત પાડવામાં તેવાં કાર્યો કરવાની આવશ્યકતા તેને જણાઈ હોય. (બ) અથવા તો પોતાનો રાજઅમલ લાંબો હતો તેથી આ બાબત હાથ ધરવાને તેને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો હતો. આ પ્રમાણે એમાંથી પ્રથમ કે બીજું કારણ હોય; કે બન્ને થોડા થોડા હોય, ગમે તેમ પણ લોકોને ઘણા આગળ લઈ જનારાં સાધનોની ભેટ મળી હતી. જ્યારે ચષ્ઠણનો રાજ અમલ તે બાબતમાં લગભગ શૂન્ય જેવોજ છે. તેમ તેને અવંતિનો જે સમયે અધિકાર મળ્યો તે સમયે પ્રજામાં અસંતોષ જેવું પણ નહોતુ અને તેથી કરીનેજ તે, પોતાનો ટૂંક રાજ અમલ હોવા છતાં, રાજપાટથી દૂર દૂર રહીને શત્રુઓને જીતવામાં અને રાજ્ય વિસ્તારની વૃદ્ધિ કરવામા નિર્ભય રીતે કામે લાગી શકયો હતો.

ઉપરના પારિગ્રાફમાં નહપાણની અને ચષ્ઠણની સરખામણી કરતાં, ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપના દરજ્જાને લગતી કેટલીક નવી માહિતી

ક્ષત્રપ, મહાક્ષત્રપની સત્તા વિશે

આપણે જણાવી ગયા છીએ. તેમ અગાઉ પુ ૩ માં પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૧ સુધીમાં પણ કેટલીક વિગતો આપી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે છૂટી છવાઈ અને અસંબધપણે તે હોય તેને બદલે તે સર્વ માહિતીને ગુંથીને કોઠા રૂપે જો ગોઠવવામા આવે તો તેને સમજવાને તથા તેની તુલના કરવાને સરળતા પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી કોષ્ટક રૂપે રજુ કરીશુ.

આ હોદ્દાઓ મૂળે તો રાજકારભારનો બોજો હળવો કરવા માટે અને જવાબદારીની વહેંચણી કરવા, યોજાયા લાગે છે વળી આ શબ્દો અહિંદી—પરદેશી છે એટલે તેને લગતી સંપૂર્ણ વિગતો તો પરદેશી રાજતંત્રના વહિવટથી વાકેફગાર હોય તોજ લખી શકાય, છતા હિંદી ઇતિહાસના અવલોકનથી જે તારવી શકાઈ છે તેજ વિગત અત્ર રજુ કરી છે એમ સમજવુ. બનવા જોગ છે કે તેમા કયાક ગેરસમજૂતિ પણ થવા પામી હશે તો તે સુધારી લેવા વિનંતિ છે.

જે પરદેશી પ્રજાઓએ હિંદ ઉપર અમલ ભોગવ્યો છે, તેના બે ભાગ પાડી શકાય તેમ છે. એક સ્વતંત્ર અને બીજો બીનસ્વતંત્ર. સ્વતંત્ર પ્રજા તેને કહીશું કે, જે પોતે પોતાના દેશમા સ્વતંત્ર રાજ વહીવટ ચલાવતી હતી; અને બીન સ્વતંત્ર તેને કહીશુ

કે જે મૂળે તો અન્ય પ્રજાને તાબે હોય કે તેની સાથે રાજદ્વારી સંબંધે જોડાઈ ગયેલ હોય પરતુ પાછળથી ગમે તે કારણે છૂટી પડીને સ્વતત્ર રીતે રાજ ચલાવવા મડી પડી હોય સ્વતત્ર પ્રજા તરીકેના દૃષ્ટાતમા યવન, ચોન (બેકટ્રીઅન્સ)[૩૬] પાર્થિઅન્સ-પહ્લ્વાઝ-પર્શિઅન્સ અને કુશાનને જણાવીશુ, જ્યારે બીનસ્વતત્ર પ્રજા તરીકે શક, ક્ષહરાટ, અને ચષ્ઠણવશીને ગણી શકાશે આથી કરીને સ્વતત્ર પ્રજાના જે ક્ષત્રપો અને મહાક્ષત્રપો છે તે એક રીતે, નોકર તરીકેની કક્ષામાં મૂકી શકાય અને તેજ પ્રમાણે તેમણે કારકીર્દી પૂરી કરી કહેવાય ખરી, જ્યારે બીનસ્વતત્ર પ્રજાના હોદ્દેદારોએ સ્વતત્ર થયા બાદ પોતાના હોદ્દા ગ્રહણ કરેલ હોવાથી એક રીતે તેઓ નોકર ન જ કહેવાય, પરતુ તે હોદ્દાઓ પોતાના નામ સાથે જોડાયલ રહેલ હોવાથી તેમની પૂર્વ સ્થિતિદર્શક તે ગણી શકાય અને તેટલે દરજ્જે તેઓ પારકાની તાબેદારીમા હતા એમ તો કહી શકાય જ આટલા માટેજ આપણે તેમને પરતત્ર નથી કહ્યા, કેમકે તે હોદ્દો ભોગવતા ભોગવતાં સ્વતત્ર થઈ ગયા છે, પરતુ તેમને બીનસ્વતત્ર કહ્યા છે.

	સ્વતંત્ર પ્રજાના —એટલે નોકરની કક્ષાવાળા		બીન સ્વતંત્ર પ્રજાના	
વિગત	ક્ષત્રપ	મહાક્ષત્રપ	ક્ષત્રપ	મહાક્ષત્રપ
(૧) સિક્કા પાડવા બાબત	ન પાડી શકે (રાજાજ્ઞા હોય તો જ પાડી શકે)[૩૮]	પાડી શકે[૩૭] પણ રાજાના શકનો આંકજ વાપરવો પડે	પાડી શકે પણ ખાસ કરીને જરૂરીઆત રહેતી નથી	પાડી શકે[૩૯]
(૨) સવત કયો વપરાય	પોતાના ઉપરી રાજાના વ શનો સંવત જે હોય તેનો આક		પોતાના મહાક્ષત્રપના વંશનો	પોતાના જ વંશના સંવતનો
(૩) સંવત ચલાવવા બાબત	પોતાના ઉપરી રાજાનો[૪૦] કે તેના વ શનોજ ચલાવી શકે		ચલાવી શકે પણ[૪૧] પોતાના મહાક્ષત્રપનો	પોતે આદિપુરૂષ હોય તો પોતાનો, નહીં તો પોતાનો પૂર્વજના રાજ્યારંભથી પોતે શરૂ કરે[૪૧]

(૩૬) ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો આ ચોન પ્રજા પણ મૂળે યવન (ગ્રીક) પ્રજાના તાબામાજ હતી એટલે તેને બીન સ્વતત્ર પણ ગણી શકાય. પરંતુ ચોન પ્રજાએ સ્વતત્ર બનીને રાજવહીવટ ચલાવ્યો છે એટલુજ નહીં, પણ પોતાના હાથ તળે ક્ષત્રપો પણ ઉભા કર્યા હતા તેથી તેમને મૂળ પ્રજા તરીકે અહિં લેખી છે.

(૩૭) ઇન્ડો-પાર્થીઅન રાજા મોઝીઝ આ સ્થિતિમા ગણી શકાય પણ તેનો હોદ્દો મહાક્ષત્રપ તરીકે નહોતોજ. ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપ પણ આ પ્રકારનોજ કહેવાય.

(૩૮) હગાન હગામાસના સિક્કા (જુઓ પુ. ૨. આક નં. ૫, ૧૦) આ પ્રકારના ગણાશે.

(૩૯) દૃષ્ટાત તરીકે રાજુવુલના, તથા સોદાસના સિક્કા (પોતે મહાક્ષત્રપ બન્યા પછીના)

(૪૦) દૃષ્ટાતમા લદાખની પાસે ખલત્સગામનો વેમ કડફસીઝે કોતરાવેલ શિલાલેખ (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૧૪૦).

(૪૧) નહપાણના-રૂષભદત્તના, મ ત્રી અયમના શિલાલેખો, પાતિકનો પેલો ૭૮ આકવાળો તક્ષિલાનો શિલાલેખ, કુશાનવંશના સર્વ શિલાલેખો. ચષ્ઠણના લેખો ઈ. ઈ.

(૪) સત્તાનો પ્રકાર	પોતાના મહાક્ષત્રપને તાબે	પોતાના રાજાને તાબે	પોતાના મહાક્ષત્રપની દોરવણીમાં રહે અને તે પણ મહાક્ષત્રપના રાજ્યારંભથીજ	કોઇને તાબે નહીં પણ તદ્દન સ્વતંત્ર
(૫) શહેનશાહ સાથે સંબંધ હોય કે? અને હોય તો કેવા પ્રકારનો?	ન પણ હોય	ન પણ હોય	મહાક્ષત્રપનો યુવરાજ પોતે હોય છે તેથી તેમની દોરવણીમાં પિતા પુત્રનો સંબંધ દેખાય છે	સ્વતંત્ર થએલ છે એટલે શહેનશાહના સંબંધનો પ્રશ્નજ રહેતો નથી
(૬) સગપણ સંબંધ	બનતા સુધી સંબંધ હોતો નથી		પુત્ર અને[૪૨] યુવરાજ તરીકેજ હોય	પોતેજ ગાદીપતિ છે
(૭) ક્યારે પદવી ચડે	સામાન્ય રીતે મહાક્ષત્રપની ભલામણથી અને તે પણ શહેનશાહની મરજી હોય તોજ	પોતાના પરાક્રમવડે પરંતુ શહેનશાહની પ્રસન્નતા ઉપર તો ખરૂંજ[૪૩]	પિતા જે મહાક્ષત્રપ[૪૪] છે તેના મરણ બાદ તુરત આપોઆપ ગાદીપતિ બની જાય અને મહાક્ષત્રપ કહેવાય	ગાદીપતિ બને એટલે મહાક્ષત્રપ આપોઆપ કહેવાય, તેને પદવીએ ચડાવનાર કોઇ ગણાય નહીં
(૮) તેમની સંખ્યા કેટલી હોય	એક પણ હોય[૪૫] અને અનેક પણ હોય	બનતા સુધી મહાક્ષત્રપ પદ નોકરને અપાતું જ નથી[૪૬] છતાં ખાસ કસોટી તરીકે ઉભું કર્યું હોય તો બહુ તો એકનીજ સંખ્યામાં[૪૭]	યુવરાજ જ હોઇ શકે, માટે એકની જ સંખ્યા	પોતેજ ગાદીપતિ છે એટલે સંખ્યાનો સવાલજ ઉભો થતો નથી

(૪૨) દૃષ્ટાંતોમાં ભૂમક, અને નહપાણ, રાજુવુલ, અને સોડાષ, લીઅક, અને પાતિક; ઇ. ઇ. જાણી લેવા

(૪૩) મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણ આ કથનના દૃષ્ટાંત રૂપ છે.

(૪૪) નં ૪૨ વાળાના બધા કિસ્સામાં આ સ્થિતિ બનવા પામી હતી.

રૂદ્રદામન વિશે જે એમ માન્યતા થઇ છે કે તેણે આપ બળે મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યું હતું તે કથન ખોટું છે એમ આ ઉપરથી સમજવું. (તેના વૃત્તાંતે જુઓ)

(૪૫) દૃષ્ટાંતમાં; ઉરિઅસના રાજ્યે ૨૦-૨૪ ક્ષત્રપો હતી.

(૪૬) પહલ્વાઝમાં મહાક્ષત્રપ મળતા નથી તેનું કારણ આ નિયમમાં સમાયલું છે. (સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૩૭માં આપેલું મોઝીઝનું દૃષ્ટાંત).

(૪૭) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૩૭; ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપનો દૃષ્ટાંત ખાસ આ સ્થિતિનોજ છે.

(૯) શિલાલેખ કોતરાવવા બાબતનો અધિકાર	રાજના નોકર તરીકે તો રાજાની થીજ કોતરાવી શકે અને તેમનો જ સંવત વાપરી શકે, બાકી વ્યક્તિગતપણે જો દાન કર્યું હોય તો બનતા સુધી તે સ્થિતિમાં પોતાના નામ સાથે ક્ષત્રપ કે મહાક્ષત્રપનો હોદ્દો જોડવા જરૂર નથી, કેમકે ખાનગી લેખ વ્યક્તિ તરીકે કોઈપણ મનુષ્ય કોતરાવી શકે છે.	યુવરાજના અધિકાર-ની રૂઇએ કોતરાવી શકે અને તેમા આંક સંખ્યા પોતાના વંશના સવતનીજ વાપરે[૪૮]	પોતે સર્વ સત્તાધીશ હોવાથી આ પ્રશ્નજ ઉભો થતો નથી

દ્વિતીય પરિચ્છેદે, કુશાનવંશના ઇતિહાસ સાથે સબધ ધરાવતા, પણ કેટલીક બાબતમા અલગ પડી જતા, આઠ મુદ્દાનાં નામ આપ્યા

આઠ મુદ્દામાંનો છેલ્લો અથવા કુશાન અને ચષ્ટણ સંવતની સરખામણી

હતા, જેમાના ત્રણ, કનિષ્ક પહેલાના વૃત્તાંતે, એક કનિષ્ક બીજાના વૃત્તાતે, અને બાકી રહેલા ચારમાંથી ત્રણ, આ ચષ્ટણ-વંશી ક્ષત્રપોની હકીકત લખતા જણાવાઇ ગયા છે. હવે એક જ માત્ર બાકી રહ્યો છે. તે કુશાન અને ચષ્ટણશકની સરખામણીને લગતો છે. તેની ચર્ચા અત્રે કરીશુ

ઉપરમાં, પ્રસગો ઉભા થતા સાબિત કરી દેવાયુ છે કે બન્નેની ગણત્રીનો સમય ઇ. સ. ૧૦૩થી થયો છે. એટલે કે બન્નેની આદિનો સમય એક છે. છતાં તેના પ્રારભ થવાનાં કારણ તેમજ પ્રારભ કરનાર વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન છે. એટલે દરજ્જે તે બેની ભિન્નતા છે ઉપરાંત તેમની ભિન્નતાના બે ત્રણ મુદ્દા ઓર વિશેષ છે. તેમાંનો એક, કુશાન સંવતનું ચલણ સારા ઉત્તર હિંદમાં થયેલ છે, જ્યારે ચષ્ટણશકનો પ્રચાર અવ-તિના અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં જ છે, અને બીજો મુદ્દો તેનું બધ થવાના સમયને લગતો છે કુશાન સવતનો અંત ગુપ્તવંશી રાજાએ ઇ. સ. ૨૮૦ આસ-પાસમાં આણ્યો છે, જ્યારે ચષ્ટણશકનો અંત (ચોખ્ખો અંત તો નથી જ કર્યોઃ પણ લુપ્તપ્રાય કરી નાખ્યો છે) આણ્યો કહેવાય તો ગુપ્તવંશીએ જ પરતુ તેનો સમય ઇ સ. ૪૨૩ જેટલો દૂર ગયો છે આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુથી જોઇએ તો તેમની વચ્ચેનો તફાવત દેખાઈ આવે છે. છતા એકી વખતે જ દૃષ્ટિ નાખીને જોઇ શકાય તે માટે તે હકીકતને કોષ્ટકરૂપે ગુથી બતાવીશું

	ચષ્ટણશક	કુશાનશક
(૧) આદિનો સમય	ઇ સ. ૧૦૩	ઇ સ ૧૦૩
(૨) સ્થાપક	ચષ્ટણ	કનિષ્ક પહેલો
(૩) પ્રસગ	તેના પિતાનું ક્ષત્રપપદે નિમાવું	પોતાનો રાજ્યાભિષેક થવો
(૪) પ્રસારનું ક્ષેત્ર	અવતિ અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ	સારોયે ઉત્તર-હિંદ
(૫) કોણે અંત આણ્યો કહેવાય	ગુપ્તવંશી અંતિમ રાજાઓએ	ગુપ્તવંશી પ્રથમ રાજાએ
(૬) કોઈ શાખા તેમાથી નીકળી છે?	ઇશ્વરદત્ત આભિર મહાક્ષત્રપની	ખુદ ચષ્ટણ મહા-ક્ષત્રપની
(૭) શાખા નીક-ળવાનું કારણ	નબળી સત્તા પડવાથી	ખુદ રાજાની સંમતિથી
(૮) અંત	ઇ. સ ૪૨૩માં કે તે બાદ લુપ્ત	ઇ સ ૨૮૦ આસપાસ
(૯) સવતનું આયુષ્ય	૩૨૦ વર્ષ	૧૭૫ વર્ષ

(૪૮) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩૧.

ચોક્કસાઈથી કહી શકાય તેવો પ્રબળ પુરાવો તો નથી જ પરંતુ પૃ ૧૯૪માં ઉલ્લેખ કર્યા પ્રમાણે તેના પિતાનુ મરણુ ઇ. સ. ૧૧૭માં નીપજતા, ચષ્ઠણુ તેની જગ્યાએ ક્ષત્રપ નીમાયો ત્યારે તેની ઉમર લગભગ ૩૦થી ૩૫ હોવાનુ કલ્પી શકાય છે અને ઇ. સ. ૧૫૨ની આસપાસ મરણુ પામ્યો છે એટલે ૩૭ વર્ષ સુધી રાજકીય ક્ષેત્રમા તે ઝઝુમ્યો છે. એકંદર તેની ઉમર મરણુ સમયે લગભગ ૭૦ની કહી શકાય. ૩૭ વર્ષના જીવનમાં પ્રથમના ૧૬ વર્ષ ક્ષત્રપપદના, તે બાદ ૧૦ વર્ષ મહાક્ષત્રપ પદના અને છેલ્લાં ૧૦ વર્ષ રાજાપદના ગણુવાં રહે છે તેના મરણુ બાદ તેનો પુત્ર જયદામન અવંતિપતિ થયો હતો એમ કેટલાક સંજોગથી કહેવુ પડે છે.

તેની ઉમર

(૩) જયદામન

અહીં તેને નામાવલિમા રાજા તરીકે દાખલ તો કીધો છે, પણુ તેને ગણુવો કે કેમ તે બહુ અનિશ્ચિત જેવુ દેખાય છે, કેમકે પ્રથમ તો શિલાલેખ અનેસિક્કાઓ, જે ઐતિહાસિક બનાવની સિદ્ધિ નક્કી કરવા માટેના પ્રબળ સાધનો છે તેમાનો કોઈ સ્વતંત્ર શિલાલેખ, તેના નામનો જડી આવ્યો દેખાતો નથી. પરંતુ જે અન્ય શિલાલેખો તેના વંશના રાજાઓની વંશાવળી બતાવતા મળી આવ્યા છે તેમાં તેનું નામ આવે છે અને તેથી જ તે નામનો ચષ્ઠણુનો કોઈ પુત્ર અને રૂદ્રદામનનો પિતા હતો એટલુ નક્કી કરાય છે. પણુ તેમ ન બન્યું હોત તો તેના નામની કોઈ વ્યક્તિ થઇ હતી કે કેમ તેજ કોઇને ખબર પડત નહીં. પરંતુ સિક્કાની બાબતમા વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ દેખાઈ છે કેટલાકનુ માનવું એમ થાય છે કે તેના નામના સિક્કાઓ[૪૯] જડી આવ્યા છે. પણુ તેને લગતુ જે વર્ણુન કો આ. રે મા પૃ. ૧૧૭ ઉપર આપ્યુ છે તેમાંના લખાણુમા એક વખત જુદી જ હકીકત જણાવે છે ત્યારે વળી બીજી વખત કાંઈ ઓરજ સ્થિતિ વર્ણુવે છે. જ્યારે તે સિક્કાચિત્ર જોતા વળી તદ્દન નવીન હકીકતજ જણાય છે. મતલબકે તે સિક્કા જયદામનના હોવા વિષે પુરી ખાત્રી જ થતી નથી. છતાં જે જયદામનનું નામ થોડું ઘણું ઇતિહાસના પાને ચડી ગયું છે તે એક બે કારણુને લઇને બનવા પામ્યું હોય એમ સમજાય છે. તેમાં સૌથી મુખ્ય કારણુ સૌરાષ્ટ્રમા આવેલ ગિરનારની તળેટીમાનો સુદર્શન તળાવવાળો કહેવાતો રૂદ્રદામનનો લેખ છે વિદ્વાનોએ તેમાં વર્ણુવેલી સર્વ હકીકત રૂદ્રદામનને લગતી[૫૦] હોવાનું ઠરાવ્યુ છે. એટલે તેને લીધે તેની અંદર જણાવેલ દેશો ઉપરનો વિજય પણુ રૂદ્રદામનને હિસ્સે નોંધ્યો છે જેથી ચષ્ઠણુ અને રૂદ્રદામનની વચ્ચેની બધી રાજકીય પરિસ્થિતિનો[૫૧] મેળ બેસારવાને ખાતર કોઈક વ્યક્તિ ઉભી કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ તેમ ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે શિલાલેખમાં ચષ્ઠણુના પુત્ર જયદામનનું રાજ્ય ચષ્ઠણુ અને રૂદ્રદામનની વચ્ચેનું બહુ ટૂંક સમયનું ગોઠવી દેવાયું. આ યુક્તિને ઉપરની ટી. ન ૪૯ વર્ણુવેલા સિક્કાથી પુષ્ટિ મળી ગઈ. કેમકે તે સિક્કાઓમાં ચષ્ઠણુવંશી નૃપતિઓના સિક્કા-

(૪૯) જુઓ ઉપરમા પૃ. ૧૮૬ની ટી. ન. ૬ તથા પૃ. ૨૦૦ની ટી. ન. ૩૫.

કો. આ. રે. મા પાચ સિક્કા (જયદામનના ધરાય છે તેવા)નું વર્ણુન આપ્યું છે. એકમા તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન આપ્યુ નથી માત્ર એકમાં જણાવ્યું છે કે તે જુનાગઢવાળા રેવરંડ જેમ્સ. આર. સ્કોટ તરફથી મળ્યો છે. પણુ તે કાંઇ પ્રાપ્તિસ્થાન ન કહેવાય. એટલે તે ઉપરથી વિશેષ અનુમાન બંધાય તેમ નથી.

સિક્કા હોવાનું ન જોઇએ તેમ તેનું રાજ્ય પણુ ચાલ્યું ન હોવું જોઇએ તે તેમનાજ વાક્યથી સાબિત કરી શકાય તેમ છે તે માટે જુઓ રૂદ્રદામન રાજ્યે પૃ. ૨૦૯ની ટીકા.

(૫૦) આ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ બાબત કેટલીક હકીકત પુ. ૨, પૃ ૩૯૩-૩૯૭ સુધી વર્ણુવી છે. વળી આગળ રૂદ્રદામનના વૃત્તાંતે લખવામા આવશે.

(૫૧) ચષ્ઠણે જે પ્રાંતો મેળવ્યા હતા તે રૂદ્રદામનને પાછા મેળવવા પડયા હતા એવો પ્રસંગ ફરીને ઉભો થતો હોય તો એનો અર્થ એજ કરવો પડે કે, બેની વચ્ચે એક રાજા થયો હતો અને તેણે તે ગુમાવી દીધા હતા. એટલે આ પ્રમાણે રાજકીય પરિસ્થિતિ તેમણે ગોઠવી દીધી (જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. નવી આવૃત્તિ પુ. ૩. પૃ. ૭૩).

ઓમા મળી આવતી સૂર્ય-ચંદ્રની (Star and Crescent) નિશાનીઓ પણ નજરે પડે છે. તેમ તે ઉપરાંત સ્વામિ, મહાક્ષત્રપ આદિ બિરૂદો પણ છે જ્યારે શિલાલેખોમાં જ્યા જયદામનનું નામ મળી શકે છે ત્યાં એકમા પણ તે બિરૂદ તેણે મેળવ્યુ હોવાનુ કોઈ ચિહ્ન સરખુયે જણાતું નથી વળી ચષ્ટણવંશી સિક્કાનો અભ્યાસ પણ એમજ બતાવે છે કે, જે પુરૂષે કેવળ ક્ષત્રપપદ જ ભોગવ્યું હોય તે પોતાના નામના સિક્કા પડાવી શકતો નથી જ વળી વિશેષ ખૂબી તો એ છે કે, તે સિક્કામા નામ જ કોઈનુ નથી અને નામ નથી એટલે કોઈ અન્ય નામધારીનો તો કહેવાય નહીં, પરંતુ સૂર્ય-ચંદ્રની નિશાની છે એટલે કોઈને પણ આ ગણનામા ઉતાર્યા સિવાય જે એકનુ નામ આપી શકાય તેવુ દેખાયુ તે માત્ર આ જયદામનનું જ. હવે સમજાશે કે શિલાલેખ અને સિક્કાના આધારે તેના અસ્તિત્વની અને રાજકારોબારની ઈમારત વિશે જે કલ્પના ગોઠવાઈ છે તેની ખરી સ્થિતિ આપણે રજુ કર્યા પ્રમાણે છે. એટલે આવા કાચા અને સંશયવાળા પાયા ઉપર કોઈ મદાર બાંધવો તે યોગ્ય લાગતુ નથી. આ કારણને લઈને જયદામનનું ગાદીએ બેસવાનું મારે પોતાને કબૂલ નથી, છતા પૃ ૧૯૯ ઉપર જે વિધાન કર્યું છે કે તેનું રાજ્ય ટૂંક સમયથી છએક મહિનાનુ અમુક સયોગોમા નોંધી શકાય તેવુ છે તે, ઉપર પ્રમાણેના વિદ્વાનોના કથનની વિશેષ ખાત્રી કરવા માટે દ્વાર ઉઘાડા રહે તેટલા માટે છે વિશેષ સંશોધનના પરિણામે તે પ્રમાણે જો સ્થિતિ સાબિત થાય તો રાજા ચષ્ટણ પછી ગાદીએ બેસીને ટૂંક સમયમા તેના મરણ પામવા માટે વળી કોઈ અકસ્માતનું કારણ કલ્પવુ પડશે છતા અત્યારે તે વિશે વિચારમા ઉતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ જ્યારે તેણે માત્ર ક્ષત્રપપદ ભોગવ્યાનું તથા ચષ્ટણના પછી તુરત રૂદ્રદામન જ ગાદીપતિ થયો હોવાનુ માનીએ છીએ ત્યારે તેનું મૃત્યુ ચષ્ટણના જીવનકાળમા જ થયુ ગણવુ રહેશે એટલે હવે એમ અનુમાન કરવુ રહેશે કે, જયદામનનું મરણ ઇ સ. ૧૫૨ના અરસામા થયુ હોવુ જોઈએ અને તેના આઘાતથી ચષ્ટણ પણ ટૂંક વખતમા જ આ ફાની દુનિયા છોડીને ચાલ્યો ગયો હોવો જોઈએ.

(૪) રૂદ્રદામન

ચષ્ટણ પછી તુરત જ ગણો કે, છએક માસ સુધી જયદામનનુ રાજ્ય વચ્ચે ચાલ્યુ હતુ તેમ ગણો; પરંતુ ઇ સ. ૧૫૨=ચષ્ટણસંવત ૪૯ આશરેમા રૂદ્રદામન અવંતિપતિ બનવા પામ્યો હતો તેટલી વાત ચોક્કસ છે. વળી તેનુ રાજ્ય ૭૨ શકમા=ઇ. સ. ૧૭૫મા ખતમ થયેલ હોવાથી ૨૩ વર્ષ સુધી ચાલ્યું ગણી શકાશે જ્યારે આપણી ઉમર મરણ સમયે ૬૫-૭૦ની હતી તે ગણત્રીએ જયદામનની આશરે ૫૦-૫૨ની ગણાશે અને રૂદ્રદામનની ગાદીએ બેસતાં ૩૨-૩૫ની લેખવ, તો તે હિસાબે તેનુ પોતાનું આયુષ્ય લગભગ ૫૭ થી ૬૦ વર્ષનું થયું ગણાશે

ચષ્ટણ પોતે અતિ વિસ્તારવત રાજ્યનો ધણી હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ અને તેનો વારસો આ રૂદ્રદામનને મળેલ હોવાથી તે તો પ્રથમથીજ તેવડા મોટા અને વિશાળ

તેના રાજ્ય વિસ્તાર સાથેની ગેરસમજૂતિઓ

પ્રદેશનો ભૂપતિ થયો હતો એટલે દેખીતુ જ છે કે, તેને તેમાના કોઈ પ્રાંતો મેળવવા જેવું રહેતુ નહોતું છતા સુદર્શન તળાવના શિલાલેખમા, પૂર્વાકારવંતિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, મરૂ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિષાદ આદિ પ્રદેશોની જીત પોતાના શૌર્યવડે જીત્યાનો જે ઉલ્લેખ કરાયો છે તે રૂદ્રદામનને કાળે શા માટે ચડાવાનો હશે તે સમજી શકાતું નથી આ એકજ હકીકત સાબિત કરે છે કે, તે તળાવની પ્રશસ્તિને રૂદ્રદામને કરેલ વિજયપ્રાપ્તિની યશગાતા વર્ણવતી કથા તરીકે ગણાવાય તેમ નથી, છતા તે પ્રશસ્તિ વિના કોઈ અન્ય પુરાવા રૂદ્રદામનની કહેવાની જીતને સમર્થન આપનારા જ્યારે મળતા નથી ત્યારે સળંગ ઇતિહાસ આલેખન કરતા જે સ્થિતિ આપણને ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલ નજરે પડે છે તેનો સ્વીકાર કરી લેવો જ રહે છે વળી આપણી આ માન્યતાના ટેકારૂપ,—અથવા તે મત ઉચ્ચારવાને તે જ પ્રશસ્તિમાંથી જે કેટલાક મુદ્દા ઉપયોગી દેખાયા હતા તે ઉપર,

વિવેચન કરી પુ. ૨, પૃ. ૩૯૩થી ૩૯૭માં તેને સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ સેવ્યો છે એટલે હવે ફરી ઉલ્લેખ ન કરતાં તે વાંચી જવાની જ ભલામણ કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત જે અન્ય નવીન વિચારો ઉપલબ્ધ થયા છે તે જણાવવાની તો આવશ્યકતા રહે છે જ તે નીચે પ્રમાણે જાણવા:—

(૧) જોકે રૂદ્રદામનના ગુણગાન ગાતો તે શિલાલેખ હોવાના વિદ્વાનોના મતથી હું છૂટો પડુ છું. (જુઓ પૃ ૧૯૭) છતા દલીલની ખાતર તેમનો મત કબૂલ રાખીએ, તોયે તેમનો જ અભિપ્રાય તેની વિરૂદ્ધ જાય છે.

તેમનુ કહેવુ એમ છે કે જ્યારથી રૂદ્રદામન ગર્ભમા આવ્યો ત્યારથી ચષ્ઠણ પોતે ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિની છોળો અનુભવવા મડયો હતો તેમજ તે પોતે ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધી તે સમૃદ્ધિ અબાધિતપણે વૃદ્ધિગત થયા જ કરી હતી. એટલે બે પ્રશ્ન થાય છે. (૧) શુ ત્યારે ચાલી આવતી વૃદ્ધિ તેના ગાદીએ આવ્યા બાદ અટકી ગઇ હતી કે તેની ક્ષતિ થવા માંડી હતી? એમ તો તેમનું કહેવુ નથી જ થતું, કેમકે તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેણે પોતે સ્વપરાક્રમથી અનેક દેશો જીત્યા હતા, એટલે કે તેણે પોતે તો વશની કીર્તિમા ઉમેરો જ કર્યો છે, જેથી તે પ્રશ્નનો અવકાશ જ નથી રહેતો. (૨) બીજો પ્રશ્ન એ રહ્યો કે, ચાલી આવતી વૃદ્ધિ જ્યારે અટકી નથી પણ જ્વલત બનતી ચાલુ રહી હતી ત્યારે એટલુ તો ખરૂજને, કે તે પોતે ગાદીએ આવ્યો ત્યાં સુધીયે, ચષ્ઠણે મેળવેલ કીર્તિમાં અબાધિતપણે ઉમેરો જ થયા કર્યો હતો પરતુ કોઈ રીતે ક્ષતિ તો આવી જ નથી આ પ્રમાણે તેમનો મત છે. તેમ બીજી બાજુ એટલુ ચોક્કસ છે કે, ચષ્ઠણને ઇ સ ૧૧૭ના અરસામાં ક્ષત્રપપદે નિયુક્ત કરવામા આવ્યો છે, અને તે ઇ. સ ૧૫૨મા મરણ પામ્યો છે. એટલે તેનુ રાજકીય જીવન ૩૫ વરસનું થયુ કહેવાય તેમ રૂદ્રદામન ગર્ભમાં હતો ત્યારથી તેના રાજકીય જીવનની શરૂઆત થયાનું તેઓ માને છે એટલે રૂદ્રદામન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૩૪ કે ૩૫ની ઉમરનો હતો અને ગાદીએ આવ્યા પછી તો ચષ્ઠણે મેળવેલ રાજવિસ્તાર અને કીર્તિમાં ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે તેણે વધારોજ કર્યે રાખ્યો છે. તો પછી ચષ્ઠણે જે પ્રાંતો મેળવીને વારસામાં રૂદ્રદામનને સોંપ્યા હતા તે તેણે સ્વપરાક્રમે મેળવી લીધા હતા, એ તેમનું કથન છે તે ખોટું ઠરે છે. કદાચ તેમની દલીલ એમ હોય કે, વચ્ચે રૂદ્રદામનના પિતા જયદામનનો રાજઅમલ ટૂંક વખત થયો હતો તેમાં ચષ્ઠણે મેળવેલ કેટલીએ ભૂમિ તે ગુમાવી બેઠો હતો. આ સ્થિતિ સ્વીકારીએ તો તેમનુ કહેવું જે છે કે અબાધિતપણે વૃદ્ધિ ચાલુ રહી હતી તે કથન ખોટું ઠરે છે. કદાચ એમ કહેવાય કે, જયદામનનું રાજ્ય થયુ જ નથી, એટલે ચષ્ઠણની શક્તિ જ્યા આગળ અટકી પડી હતી ત્યાંથી જ રૂદ્રદામને તો આગળ વધવા જ માંડયુ હતું તેટલી વાત ખરી. પણ તેમનું કહેવું તો પાછુ એમ થાય છે કે, જયદામનના સિક્કા ઈ (?) મળ્યા છે એટલે તેણે રાજ પણ કર્યું છે જ તો એક બાજુ કહેવું કે જયદામનનું રાજ્ય થવા પામ્યું નથી પણ ચષ્ઠણ પછી લાગલો જ રૂદ્રદામન ગાદીએ બેઠો છે અને બીજી જ પળે પાછુ કહેવુ કે જયદામનનું રાજ્ય તો થયુ છે પણ થોડો વખત ચાલીને તે બંધ પડયું હતું આ પ્રમાણે તેમનુ કથન જ વદતોવ્યાઘાતરૂપ છે. છતા દલીલ સ્વીકારો કે, જયદામનનુ રાજ્ય છએક માસ ચાલ્યું છે એટલે તે થયો હતો, ન હતો ગણી લેવો, તો તેનો અર્થ, તેમના જ કહ્યા પ્રમાણે એટલો થાય છે કે અનેક પ્રદેશો, કે જેનાં નામ લગભગ ડઝનેક જેટલા છે અને જે રૂદ્રદામનને સ્વપરાક્રમે પાછળથી મેળવવા પડયા છે તે સર્વે જયદામને ગુમાવી દીધા હતા. આ વાત શુ કોઈ માન્ય કરે તેવી છે કે, છ માસ જેટલી ટૂંકી અવધિમાં આવડો મોટો પ્રદેશ કોઈ પણ રાજવી લડાઈ લડયા વિના ગુમાવી બેસે? જો લડાઈ થવા જ પામી હોય તો—અને જ્યાં બાર બાર પ્રાંતો જેવો હારજીતનો સોદો થયો હોય ત્યાં કાંઈ તે નાની સૂની લડાઈ કે માત્ર હાથની મારામારી જેવુ તો નજ હોય? તે તો મોટુ યુદ્ધ હોય, તો શું ઈતિહાસમાં તેવુ યુદ્ધ કાંઈ જણાયા વિનાજ પસાર થઈ ગયુ? વળી જો યુદ્ધ થયું જ હતું, તો પેલો

સામે વિજેતા પક્ષ છ જ માસમા એવો નબળો થઇ પડયો કે, જયદામને ગુમાવેલ પ્રાંતો (અરે કહોને કે અવંતિ પણ ગુમાવી બેસેલ છે એટલે અવંતિની ગાદી પણ ગુમાવી બેઠો હતો) ઉપર રૂદ્રદામને અધિકાર પણ મેળવી લીધો અને પાછો અવંતિપતિ પણ બની ગયો? આવા અનેક પ્રશ્નોની લગારને લગાર ઉભી થઈ જાય તેમ છે. એટલે પુરવાર થાય છે કે, તેમનું મતવ્ય મૂળથી જ ખોટુ છે અને તેથી કરીને જે જે દલીલ પોતે થીગડા મારવા માટે આગળ ધરી છે તે બધી અફળ નીવડી છે. મતલબ એ થઈ કે, ચષ્ઠણ પછી રૂદ્રદામન તુરત જ ગાદીએ બેઠો છે, તેમજ તેણે સ્વપરાક્રમે ભલે મુલકો મેળવ્યા હશે અને ચષ્ઠણે સોંપેલ વારસામા ઉમેરો પણ કર્યો હશે છતા, શિલાલેખમાં જેનો નામોચ્ચાર થયેલ છે તે જમીન તો તેણે મેળવી નથી જ પરતુ વારસામા મળી હતી

(૨) કો આ રે મા પ્રૉ રેપ્સને જણાવ્યુ છે કે[૫૨] (મૂળ શિલાલેખની પક્તિ ૧૨મી) He conquered the Yaudheyas and twice defeated Satkarni, the Lord of Dakshinapath, He himself acquired the name of Mahakshatrap=તેણે (રૂદ્રદામને) યૌદ્ધેયાઝને જીત્યા હતા અને દક્ષિણના સ્વામિ શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો (તેથી) તેણે મહાક્ષત્રપ પદ મેળવ્યુ હતું આ તેમના ઉદ્ગારો અત્યાર સુધી ચાલી આવતી રૂદ્રદામને મેળવેલ સ્વપરાક્રમની પ્રશસા કર્યાના પરિણામે નીકળ્યા છે એટલે તે પરાક્રમની વાત જ્યા આપણે ઉપરમા નિરર્થક અને બિનઆધારની જયારે પુરવાર કરી બતાવી છે ત્યા અત્ર ટાંકેલ-હાર અને જીતના-બન્ને બનાવોનો અધિકારી પણ રૂદ્રદામન નથી જ એમ સ્હેજે દેખાઈ જાય છે.

વળી મહાક્ષત્રપ બે પ્રકારે થવાયાનું આપણને માલમ પડયુ છે (જુઓ પૃ ૨૦૪નું પત્રક કલમ ન ૭); નોકરના એક પ્રકાર તરીકે ચષ્ઠણ ક્ષત્રપને જે મહાક્ષત્રપ પદ અપાયુ છે તેમા હજુ તેનું પરાક્રમ કારણરૂપ મનાય[૫૩] તેમ છે, પણ એક વાર તે અવંતિના રાજ્યપદે ચડયો અને તદ્દન સ્વતત્ર થયો ત્યારથી તેના વશમાના દરેકને, રૂદ્રદામનથી માંડીને આગળના સર્વેને, પરાક્રમથી તે પદે ચડવાપણુ રહેતું જ નથી પછી તો બીનસ્વતત્ર પ્રજાવાળા ટી ન ૪૨ તથા ૪૪ ટાકેલા દૃષ્ટાતોની પેઠે, પોતે આપોઆપ જ મહાક્ષત્રપ બની જાય છે સાર એ થયો કે, રૂદ્રદામને ઉપરમા જણાવેલ બે જીત મેળવી પણ નથી તેમ સ્વપરાક્રમથી મહાક્ષત્રપ બન્યો પણ નથી, એટલે મહાક્ષત્રપ બનવાના કારણરૂપ તે જીત મેળવ્યાની માન્યતા પણ વધારે પડતી ગણાશે

(૩) ઉપરના જ ગ્રથકાર આગળ જતા તેજ પુસ્તકમા[૫૪], પ્રશસ્તિની પક્તિ ન ૧૨મા "भ्रष्ट राजा प्रतिष्ठापकेन=ઉઠી ગયલા રાજાઓને પોતાના સ્થાને પુનઃ બેસારવામા આવ્યા હતા" આવા જે શબ્દો લખાયા છે તે ઉપર વિવેચન કરતા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે કે The reference to his re-installment of deposed kings is indefinite=પદભ્રષ્ટ રાજાઓને પાછા સ્વસ્થાને નિયુક્ત કર્યાની હકીકત સદિગ્ધ-અચોક્કસ છે મતલબ કે આ કથન તેમને ભલે અનિશ્ચિત નહીં લાગ્યુ હોય પણ શકાસ્પદ તો લાગ્યુ છે જ જ્યારે ખરી હકીકત આ પ્રશસ્તિમાના વીરતાના સર્વે વાકયો, જેમ મારા માનવા મુજબ[૫૫]

---

(૫૨) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૦.

(૫૩) છતા એક વખત માનો કે મહાક્ષત્રપ પદ જેમ માન્યતા ચાલી આવી છે તેમ મેળવાવુ હોય અને પોતે જણાવ્યુ છે તેમ, he himself acquired the name of Mahakshatrap હોય તો પછી જયદામને પણ મહાક્ષત્રપ પદ તો લીધું છેજ (તેમના કહેવા પ્રમાણે જ) એટલે તેણે પણ મહાપરાક્રમ બતાવી અનેક મુલકો જીત્યા કહી શકાયજ ત્યારે: બીજી બાજુ વળી તેઓજ કહે છે કે તેણે તો મુલકો ગુમાવી દીધા છે આમ વારવાર હેરફેર જાહેર કર્યા કરવો તેનો કાંઇ અર્થ ખરો કે?

(૫૪) જુઓ કો આ. રે પૃ. ૧૨૦ ટી. ન. ૧

(૫૫) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩૯૩થી આગળનું વર્ણન. સુદર્શન તળાવને લગતું પરિશિષ્ઠ વ, તેમા એવા વિચાર દર્શાવ્યા છે કે, યશોગાન કરતા જે વિશેષણો તેની પ્રશસ્તિમા જણાવાયા છે તે સર્વ સમગ્ર રીતે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનેજ લાગુ પડતા છે, નહીં કે રૂદ્રદામનને.

પ્રિયદર્શિન સમ્રાટને લાગુ પડનારા છે તેમ આ પ્રતિષ્ઠાપન કર્યાનો જશ પણ તેને જ ફાળે ચડાવાય તેવો છે. આ હકીકત પ્રિયદર્શિને કોતરેલ કોઇ શિલાલેખમા જોકે દેખાતી નથી જ પરતુ તેના એટલે સંપ્રતિરાજાનાં જીવનચરિત્રો જે જૈન સાહિત્યરૂપે બહાર પડયાં છે તેમાં તેનો ઉલ્લેખ કરાયલો છે જ.

(૪)વળી આગળ જતા,[૫૬] આ પ્રશસ્તિની લિપિના અંગે તેજ વિદ્વાન જણાવે છે કે–In contrast to the strictly classical Sanskrit of the Girnar inscription, Rudradaman's coin legends, like the Brahmi legends of Nahapan, and indeed most of the coin legends of the Western Kshatrapas are in a sort of mixed language which may be described either as Sanskrit with Prakrit or as Prakrit with Sanskrit features=ગિરનાર શિલાલેખની શુદ્ધ સંસ્કારી સંસ્કૃત લિપિની તુલનામાં, નહપાણના (લેખોની) લિપિ બ્રાહ્મી છે અને પશ્ચિમના ક્ષત્રપોના લગભગ સર્વ સિક્કાઓની લિપિ એવી મિશ્રીત પ્રકારની છે કે જેને સસ્કૃત મિશ્રપ્રાકૃત કે પ્રાકૃતમિશ્ર સંસ્કૃત કહી શકાય. એટલે કે રૂદ્રદામનની કહેવાતી પ્રશસ્તિની લિપિ તેમના મત પ્રમાણે શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, નહપાણના શિલાલેખ બ્રાહ્મીમાં છે જ્યારે પશ્ચિમ ક્ષત્રપોના સર્વ સિક્કાની લિપિ [૫૭]મિશ્રિતલિપિની છે. મતલબ કહેવાની કે આ ત્રણે વસ્તુ, લિપિની દૃષ્ટિએ વિચારતા એક બીજાથી ભિન્ન પડી જતી કહી શકાય તેમ છે. પુ. ૨મા પૃ ૩૯૬ દલીલ ૫માં આ પ્રકારની જ વિગત કાંઇક દરજ્જે મેં વર્ણવી બતાવી છે.

[ટીપ્પણ–લિપિની સરખામણી કરીને ભિન્નતા જે દર્શાવી છે તેથી મારૂ કહેવું એમ નથી કે રૂદ્રદામને તે પ્રશસ્તિ કોતરાવેલી નથી. પ્રશસ્તિ તો તેણે જ કોતરાવી છે.[૫૮] પણ તેના સમયની લિપિ ન વાપરતાં, આ પ્રશસ્તિમાં અન્ય પ્રથાએ જ કામ લીધે ગયો છે તો કાંઈ ખાસ મુદ્દો હશે કે? વળી આ ખડક ઉપર જેમ સમુદ્રગુપ્તે જુદીજ બાજુએ પોતાની પ્રશસ્તિ લખાવી છે તેમ રૂદ્રદામને કાં ન કર્યું? પરંતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને લેખ કોતરાવ્યો છે તેજ બાજુ ઉપર અને લગભગ [૫૯] તેનીજ ભાષામા કોતરાવવાનુ કાંઈ કારણ? કોઈ જવાબ આપે કે, સમુદ્રગુપ્તનો લેખ કોતરાવ્યા પછી બીજી ફાજલ જગ્યા નહીં રહી હોય જેથી રૂદ્રદામને પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખવાળી બાજુનો ઉપયોગ કર્યો હશે. પ્રત્યુત્તરમાં જણાવવાનું કે, પહેલો રૂદ્રદામન થયો છે કે સમુદ્રગુપ્ત? સમુદ્રગુપ્તના સમયે ફાજલ જગ્યા હતી તો તેની પૂર્વે થયેલ રૂદ્રદામનને શુ તે જગ્યા વાપરવાને કાંઈ પ્રતિબંધ હતો કે તે જગ્યા તેની નજરે દેખાઈ જ નહીં હોય? કદાચ એમ દલીલ કરાય કે ઉપરમાં એક બાજુ રૂદ્રદામનના શિલાલેખની લિપિનું જણાવો છો, બીજી બાજુ તેની સાથે ચષ્ઠણના સિક્કાની સરખામણી કરો છો તે વ્યાજબી નથી બન્નેમાં શિલાલેખની જ વાત કરવી જોઈતી હતી. માટે તે પ્રમાણે બતાવેલ ભિન્નતા અમારે માન્ય નથી. આ તેમની દલીલ પણ સમજાતી નથી. કેમકે, જે લિપિ સિક્કાની હોય તેજ સામાન્ય રીતે શિલાલેખની હોય છે તે સર્વ કોઇનો સામાન્ય અનુભવ છે. વળી મારો હેતુ આ ભિન્નતા દર્શાવવામા તે પ્રશસ્તિ રૂદ્રદામનની નથી એવુ બતાવવાનો નથી. જો તે પ્રમાણે મારો આશય હોત તો તેમની દલીલ વજનદાર

(૫૬) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૨૧ પારિ. ૯૬.

(૫૭) આ કથનથી નહપાણ અને ચષ્ઠણ બન્ને જુદી જ પ્રજા છે એમ સાબિત થશે. આપણે તે માટેની ચર્ચા પુ. ૩માં તથા આ પુસ્તકે પૃ. ૧૯૯થી આગળમા કરી છે તેમા આ મુદ્દાની પણ નોંધ લેવી રહે છે.

(૫૮) પુ. ૨. પૃ. ૩૯૬. દલીલ પાચમીમા શબ્દો જે પ્રમાણે મેં લખ્યા છે તેનો અર્થ જુદો થઈ જાય છે. પરતુ તે શબ્દો સુધારીને, હવે અહીં લખ્યા પ્રમાણે વાચવા રહે છે.

(૫૯) લગભગ શબ્દ એટલા માટે લખવો પડયો છે કે ગિરનાર શિલાલેખના અને આ લેખના સસ્કૃતમા જરા જરા ફેર દેખાય છે.

કહેવાત માગે હેતુ તો પ્રશસ્તિ કોતરાવનારના આશય પરત્વેનો ભેદ બતાવવા પૂરતો મુખ્યતાએ છે. જો માત્ર લિપિની સરખામણી જ કરવી હોય તો તેના વંશના રૂદ્રસિંહ, રૂદ્રસેન ઇત્યાદિના અને કહોને કે ખુદ રૂદ્રદામનના જ અન્ય શિલાલેખો ક્યાં નથી કે બીજાં આડાંઅવળા ફાંફાં મારવા દોડવું પડે? તેના વંશના આ શિલાલેખો સબંધી થોડીક હકીકત આગળ ઉપર 'તેમનો ધર્મ'વાળા પારિગ્રાફમાં આવશે)

(૫) ઉપરની નં. ૨ની દલીલમાં જણાવાયું છે કે, and twice defeated Satkarni, the Lord of the Dakshinapath=દક્ષિણપથના સ્વામીને-શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો; આટલા શબ્દ પછી પ્રશસ્તિમાં[૬૦] લખાયું છે કે on account of the nearness of their connection, did not destroy him=તેમની વચ્ચેના સબંધને લીધે, તેને મારી નાખ્યો નહીં. આનો અર્થ એમ કરવામાં આવે છે કે, રૂદ્રદામને દક્ષિણાપથના રાજા એવા શાતકરણીને બે વખત હરાવ્યો હતો, પરંતુ તે તેનો નજીકનો સગો થતો હોવાથી જીવતો જવા દીધો હતો. આ નજીકના સગાનું સગપણ એટલે દીકરીની લેવડદેવડ થયાનું લેખ્યું છે[૬૧] તેમાંય પાછી ખૂબી એ ગણાઈ છે કે, રૂદ્રદામન પોતે જીતનાર પક્ષ હોવા છતાં, તેની દીકરી શાતકરણીને પરણાવી હતી એવું વિધાન થયું છે. પ્રથમ નજરે તો એ જ વ્યવહાર વિરૂદ્ધ દેખાય છે કે, જે જીતે તે હારનારની પુત્રી લ્યે, કે જીતનાર હોય તે હારનારને આપે? છતાં ધારો કે ચાલતા આવેલા વ્યવહારથી ઉપરવટ જઈને કોઈ અગમ્ય કારણને લઈને જીતનારે હારનાર વેરે પોતાની પુત્રી પરણાવી (અથવા તો, હારનાર શાતકરણીની પુત્રી જ જીતનાર રૂદ્રદામને લગ્નમાં લીધી હતી) તો પણ તે પ્રમાણેનો બનાવ બનવો તો જોઈએ જ ને? તેની સિદ્ધિ માટે પ્રશસ્તિની હકીકતને સબંધ ન હોવા છતાં પણ, એક શિલાલેખમાં તેના જેવી એકાદ હકીકત મળી આવી કે તેને આડીઅવળી વણી કરીને, રૂદ્રદામનના જીવનને બંધબેસતી કરી દેવામાં આવી છે. પરંતુ તેમ કરવા જતાં કેવી કજેતી થઈ જાય છે તેનો ખ્યાલ રખાયો નથી. સ્થિતિ એમ થઈ છે કે, કન્હેરી નામના ગામે એક શિલાલેખ છે. તેનું વર્ણન મિ. રેપ્સને કો. આ. રે.માં પારિગ્રાફ નં. ૫૭માં "શિલાલેખ નં. ૧૭ કન્હેરી" તરીકે આપ્યું છે. તે શિલાલેખમાં કેટલાક અસ્પષ્ટ શબ્દો છે કે જેનો ભાવાર્થ બેસારવાનું સામાન્ય રીતે કઠિન જ છે. પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બધું ચોકઠું બેસતું કરવાને તેનો અર્થ એમ કરવામાં આવ્યો છે કે, કારદમક રાજાના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલી કોઈક કન્યા છે તે રૂદ્રદામનની પુત્રી થતી હતી અને તેણીને દક્ષિણાપથના રાજા શાતકરણીને પરણાવવામાં આવી હતી. વિચારો કે, જેને કારદમક રાજાના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલ કન્યા તરીકે ઓળખાવાય છે, તે કન્યા કારદમકની પુત્રી કહેવાય કે રૂદ્રદામનની? કારદમક અને રૂદ્રદામનને ગોત્ર, કુળ, જાતિ, વંશ આદિ કોઈ જાતનો સંબંધ ખરો? અથવા કોઈ ઠેકાણે તેવું જણાયું હોય તો કાં તેનો હવાલો ન અપાય? વાત એમ છે કે જ્યાં વાતનો મેળ જ નહીં ત્યાં હકીકત રજુ કરવી શી રીતે? મતલબ એ છે કે, કન્હેરીનો લેખ તો સાચો છે; પણ તેનો જે પ્રમાણે અર્થ કરાયો છે અને રૂદ્રદામન તથા શાતકરણીના પ્રસંગો ગોઠવાયા છે તે સર્વ ખોટું છે કેમકે પ્રશસ્તિની હકીકત રૂદ્રદામનને લગતી નથી. ખરી હકીકત તો એમ છે કે પ્રશસ્તિમાં જે શાતકરણીનો ઉલ્લેખ છે તે દક્ષિણાપથના રાજાને બે વાર પ્રિયદર્શિને હરાવ્યો હતો છતાં જીવતો જવા દીધો છે તેનું કારણ કે તેની બહેનને પોતે પરણ્યો હતો. આ બે વચ્ચેની બીજી વખતની જે લડાઈ થઈ છે તે પેલા મશહુર થયેલ ધૌલી-જાગૌડાવાળા પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમાં પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી નવમા વર્ષે કલિંગમાં લડાઈ અને

(૬૦) જુઓ પ્રશસ્તિની પંક્તિ નં. ૯ (એ. ઈ. પુ. ૮ પૃ. ૪૭માં તેનો અનુવાદ કરેલ છે તે).

(૬૧) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૬૩

જીત થયા વિશે લખાણુ છે તે સમજવી. આ સમયે દક્ષિણાપથના શાતકરણીને તાબે કલિંગદેશ પણુ હતો તેથી તે કલિંગપતિ[૬૨] પણ કહેવાતો હતો અને તેની સાથેનું તે યુદ્ધ હતું આ બનાવ ઇ. સ પૂ. ૨૮૦–૧નો છે. (આ બધુ વર્ણન પુ. ૫ મા અંધ્રપતિઓના વર્ણનમા આવશે. અહીં તો માત્ર સમજવા પુરતી ઉડતી નોધ જ કરી છે). જ્યારે કન્હેરીની પ્રશસ્તિમાં જે કારદમક અને શાતકરણુની વાત કરાઇ છે તે વળી બીજા કોઈ શાતકરણીને લગતી જછે. તે લેખ તો રાજા હાલ નામે ઓળખાતા શાલિવાહન શાતકરણીની રાણીએ કોતરાવેલ છે અને હાલ શાતકરણીનું ગાદીપતિ તરીકેનુ એક નામ પુલુમાવી શાલિવાહન પણ હતું તેની ત્રણમાથી એક રાણી આ કારદમક (કદબક ?) રાજાની પુત્રી હતી અને તે કારદમકને યુદ્ધમા જીતી લઇને, તેની પુત્રી પોતે પરણ્યો હતો. આ પ્રમાણે હકીકત છે[૬૩] તેનો સમય ઇ સ. પૂ ૨૦–૨૫ની આસપાસનો છે તે હકીકત પણુ આપણે પુ. ૫ મા વર્ણવવાની છે. અત્રે તો વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પુરતી નોંધજ આપી છે મતલબ કે બન્ને હકીકતમા શાતકરણીનો સંબંધ છે પણુ બે બનાવો વચ્ચે અઢીસો પોણાત્રણસો વર્ષનું અંતર છે. છતા અજ્ઞાતપણાને લીધે તે વાતને રૂદ્રદામન જે આ બનાવ પછી બસો વર્ષે થયો છે તેની સાથે જોડીને ઓર પ્રકારનો જ વળી છબરડો વાળી નંખાયો છે. આ સર્વ વિવેચનથી જણાશે કે રૂદ્રદામન સાથે જે હકીકત પ્રશસ્તિમાં નોંધેલી જોડી બતાવવામા આવે છે તે યથાર્થ નથી.

(૬) ઉપરની પાચ દલીલોમાં તો પ્રશસ્તિમા વર્ણવેલી હકીકતોને અંગે આપણુને જે ચાલતી માન્યતાની વિરૂદ્ધ લાગ્યું હતુ તેનું જ વિવરણ કરવામા આવ્યું છે જ્યારે અહીં તે પ્રશસ્તિ લખવાની પ્રથા–પદ્ધતિ ઉપરથી મંતવ્યની વિરૂદ્ધ જે સ્થિતિ નજરે ચડી આવે છે તે રજુ કરવા વિચાર થયો છે.

અન્ય પ્રજાજન જે કાંઇ સામાજીક હકીકત પ્રગટ કરાવે છે તે પણુ કોઇક શિસ્ત કે નિયમને વર્તીને જ લખાવતો હોય એમ માનવુ પડે છે. ત્યારે રાજા કે સમ્રાટ જેવો પુરુષ જે કાંઈ કોતરાવે તે તો વળી વિશેષપણે સંગઠિતપણે અને કોઈક પદ્ધતિપૂર્વક જ કરતો હોય એટલી તો પ્રારભિક સ્થિતિ આપણે સ્વીકારવી જ પડશે.

હવે આપણે મજકુર પ્રશસ્તિમા અખત્યાર કરેલી પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ. આખી પ્રશસ્તિ ૨૦ પક્તિમાં પૂરી કરેલ છે તેમાની પ્રથમ સોળ ત્રુટિત અવસ્થામા છે અને છેલ્લી ચાર અભંગ છે. તે વિશે એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકા પુ ૮મા જે સમગ્ર હકીકત પ્રો. કીલ્હૉર્ને ઉતારી છે તેમણે નોધ કરી છે કે,[૬૪] સમસ્ત લખાણુ ૧૯૦૦ ઇંચનું છે તેમાથી ત્રુટિત ભાગ ૨૭૫ ઇંચનો, એટલે કે લગભગ ⅙ જેટલો છે. આ ઉપરથી તે ૧૬ લીટીમાથી કેટલો ભાગ ખોવાઈ ગયો છે તેનો કાંઇક ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકશે.

મજકુર ૧૬ લીટીમાની ૧–૨મા સુદર્શન તળાવના સ્થાનનું વર્ણન છે. ૩–૪–૫ માં ચષ્ઠણુના પૌત્ર રૂદ્રદામને ૭૨ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણપ્રતિપદાએ સમરાવ્યાની હકીકત છે ૬–૭ મા તેમાંની બે નદીઓનું–સુવર્ણસિકતા અને પલાસીની–તથા ઉર્યંત (ઉજ્યત = ગિરનાર) પર્વતનું વર્ણુન છે. ૮ મા પ્રથમ તેને મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના સમયે બધાવાયાની અને તે બાદ મૌર્ય અશોકના સમયે સમરાવાયાની હકીકત આપી છે ૯ થી ૧૧માં જે હકીકતે ગેરસમજૂતિ ઉભી કરી છે તેનો ઉલ્લેખ છે. આનું વર્ણન તથા ખુલાસા મેં પુ ૨ પૃ ૩૯૪–૫ માં કર્યા છે. પરતુ અત્ર તે સમજવાનું સહેલુ થઈ પડે માટે ટૂકમાં જણાવી દઉં છું:—

(૬૨) જેમ ભૂમિ ઉપર રાજસત્તાની ફેરબદલી અનેક વખત થયા કરે છે તેમ આ કલિંગદેશ ઉપર પણ થવા પામ્યુ હતુ. અત્ર વર્ણવાયલો તેમનો એક સમય છે. તેમ એક બીજો તેવોજ પ્રસગ યુગપુરાણમા નોધાયાનુ નીકળે છે. દિ. બા. કેશવલાલભાઇ ધ્રુવ સાહેબે તેને લગતુ વર્ણન બુદ્ધિપ્રકાશ મા પુ. ૭૬. પૃ. ૮૮ થી ૧૦૨મા કર્યું છે. જેના ઉતારા માટે આ પુસ્તકમા પૃ. ૧૯–૨૦ તથા તેની ટીકા ન. ૨૨ જુઓ. એટલે કે શાતવંશીઓ અમુક સમયે કલિંગપતિ પણ હતાજ.

(૬૩) જુઓ કો. આ. રે. મા ન. ૧૭ કન્હેરીના શિલાલેખનું વર્ણન.

(૬૪) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ. ૩૭ની બે છેલ્લી પંક્તિઓ.

"(અ) 'વિસ્તૃત...(ણા) 'આગર્ભાત્ પ્રભૃત્ય "અવિહિત સમુદિત રાજલક્ષ્મી' = 'જ્યારથી તે "ગર્ભમા આવ્યો ત્યારથી રાજ્યઋદ્ધિમાં અબાધિતપણે "વૃદ્ધિ થયા કરી હતી (આ) 'રણુસંગ્રામ સિવાય "પ્રાણાન્તે પણ મનુષ્ય વધ ન કરવો તેવી પ્રતિજ્ઞા "તેણે લીધી હતી' (ઈ) 'પૂર્વ તથા પશ્ચિમ "આકરાવંતિ, અનૂપદેશ, આનર્ત્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, "મરૂ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિષાદ "આદિ દેશો તેણે પોતાના બાહુબળેથી જીતી લીધાની "હકીકત છે." તે બાદ

પંક્તિ ૧૨મા યૌધેયને અને દક્ષિણાપથના સ્વામિને જીત્યાની, અને પદભ્રષ્ટ થયેલ રાજાને પુનઃસ્થાપિત કર્યાની હકીકત છે ૧૩–૧૪ માં તે રાજાની પ્રશસ્તિ ગાતી હકીકત આલેખેલ છે. ૧૫મીમા મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનનું નામ આવે છે. તેમજ ધર્મનિમિત્તે અનેક પ્રકારે તેણે દાન આપ્યાની હકીકત છે. તથા ૧૬થી૨૦મા તૂટેલ બંધ સમરાવ્યાનું તથા તેના સુવિશાખ નામના અમલદારે તે કેવી સુશોભિત પાર ઉતાર્યું ઈ. ઈ હકીકત છે અને છેવટે તે અમલદારની પ્રશંસા કરેલ છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્થિતિ વર્ણવેલી છે હવે જો તેનું પૃથક્કરણ કરવામા આવશે તો સ્પષ્ટ થશે કે, પ્રશસ્તિ કોતરાવનાર મુખ્ય પુરૂષ જે રૂદ્રદામન છે તેને લગતી ઓળખાણ તથા સુદર્શન તળાવનું વર્ણન પ્રથમની ૧–૭ પંક્તિમાં અપાઇ ગયું છે. પછી તે તળાવને લગતો તથા સમરાવાયાનો પૂર્વભૂત ઇતિહાસ અપાયો છે. પછી તનામા રાજાની જીતનું અને શૌર્યનું વર્ણન છે. અને છેવટે કોના સમયે અને કોના હુકમથી અને શા માટે આ કાર્ય કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરીને રૂદ્રદામન રાજાએ સુવિશાખ સૂબાએ કામ પાર ઉતાર્યાની હકીકત છે. હવે વિચારો કે રૂદ્રદામનની ઓળખ આપ્યાનું કાર્ય ૧ થી ૭માં પતી ગયા પછી ફરીને પાછું આપવું બાકી રહે ખરૂં? અને ધારો કે બાકી રહ્યું હોય, તોપણ તે ૭ પછીની પંક્તિમા તુરત જ આવે કે મૌર્યવંશી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક વિ.ની હકીકત વચ્ચે આવે અને તે બાદ વળી પાછી રૂદ્રદામનની હકીકત આવે? તેમ સૌથી છેવટે તેણે પોતાના અમલદાર વિગેરેની ઓળખ તો આપી જ છે એટલે ચાલુ ક્રિમનો વિચાર જો કરવામા આવે તો એમજ કહેવું પડશે કે, (૧) તે પંક્તિઓ કાં તો અશોકની જ કીર્તિ ગાનારી હોય (૨) અથવા તો ત્રુટિત ભાગનો મેળ બેસાડવા શકાય તેવા કોઇ તનામા રાજાના જીવન સાથે સંકલિત કરતા બનાવોની હારમાળા આપતું તે વર્ણન હોય (૩) અથવા તેવા વર્ણનવાળા રાજાની સાથે તુલના કરતાં પોતે રૂદ્રદામનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે એમ કરીને પંક્તિ ૧૬–૨૦ નું અનુસંધાન જોડી દેવાયું હોય આ ત્રણ સ્થિતિમાથી કઈ હોઇ શકે તે શોધવું રહે

આપણને જ્યાં સુધી ઇતિહાસ શીખવી રહ્યો છે ત્યા સુધી છાતી ઠોકીને કહી શકીએ તેમ છે કે, તે અશોકને લગતું વર્ણન નથી જ, કેમકે (સામેના કોલમે અ, આ અને ઈ) તરીકે વર્ણવેલી એક પણ સ્થિતિ તેને સ્પર્શતી જ નથી. તેમ બીજી અને ત્રીજી સ્થિતિનો-બન્નેનો-વિચાર કરી તો રહે તે એક જ વ્યક્તિનું નામ આપવામા પરિણમશે, કેમકે તે એવા રાજાનું વર્ણન જોઇએ કે જે રાજાની તુલનામા ઉભા રહેવા જેવી સ્થિતિમાં રૂદ્રદામન પોતાને ગણતો હોય! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તે બન્ને સ્થિતિનું પરિણામ તો એક જ પ્રકારનું આવ્યુ ગણાશે ત્યારે તે રાજા કોણ હોઇ શકે એટલુ જ વિચારવુ રહે છે. તેની શોધ કરતા જ્યારે તેમા મૌર્યવંશી રાજા ચંદ્રગુપ્તનું નામ પ્રથમ મૂક્યુ છે, પછી અશોકનું નામ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને ત્યારપછી તે રાજાનું વર્ણન આવે છે એટલે અશોક પછી જે કોઇ મૌર્યવંશી રાજા આવતો હોય તેનું વર્ણન હોવા સંભવ છે કે નહીં? અને હોય તો તે કયો રાજા હોઈ શકે? તેટલું જ વિચારવું રહે છે મૌર્યવંશી રાજાનો વિચાર કરતા તો અશોક પછી લાગલો જ મહા-પરાક્રમી જો કોઇ થયો હોય તો તે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન આવે છે અને તે બાદ તો તે વંશની પડતી થઈ ગઇ છે. તે પડતી વાળા રાજાઓમા તો કોઇને (અ, આ, ઇ)ની હકીકત લાગુ પડતી હોવાનુ વિચારવુ તે હકીકત, અક્કલની મશ્કરી કરાવવા જેવી જ કહી શકાશે. તો પછી એટલું જ વિચારવું રહે છે કે શું તે બધી પ્રશંસામય ગાથાઓ પ્રિયદર્શિનને

લાગુ પડે છે કે કેમ ? હવે તો આપણે તેના જીવનની દરેક હકીકતથી સંપૂર્ણપણે વાકેફ થઈ ગયા છીએ એટલે હિંમતપૂર્વક કહેવા જેવી સ્થિતિમા પણ છીએ કે તે સર્વ બીના તેના જીવનને શબ્દેશબ્દ લાગુ પડે છે, એટલું જ નહીં પણ તે જ પ્રમાણે તેનું જીવન ઘડાયું દેખાયુ છે. (જુઓ પુ ૨ મા તેનું વર્ણન તથા સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટ બ મા આપેલ તે ખુલાસાનુ વર્ણન પૃ. ૩૯૩ થી ૩૯૭ સુધી) એટલે નિઃસંદેહ છે કે તે સર્વ વર્ણન પ્રિયદર્શિનને જ લગતું છે, માત્ર, જે અક્ષરો ભૂંસાઈ ગયા છે તેમા કયાક તેના નામને લગતા અક્ષરો કોતરાયલા હશે જ પરતુ પાછળથી અનેક કારણોથી ધારો કે અદશ્ય થયા હશે અથવા વિકલ્પે તેનુ નામ કોતરાયલુ જ ન હોય તો યે તેનો ખુલાસો પણ, આપણે ઉપર નોંધેલ પૃ ૩૯૫મા કરી બતાવ્યો છે. એટલે ગમે તે સ્થિતિ કલ્પીને, ચારે બાજુથી વિચાર કરીશું તોપણ એકને એક જ જવાબ આવીને ઉભો રહે છે કે તે સર્વ બાબતનો સંતોષકારક ઉકેલ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું નામ ગોઠવવાથી જ મળી રહે છે અને છેવટ એમ પણ કહી શકાશે કે, ૮ મી પંક્તિથી માંડી ૧૫ મી પંક્તિએ રૂદ્રદામનનું પાછું જે નામ આવે છે ત્યાંસુધીનુ સઘળુ વર્ણન કોઈ અન્ય વ્યક્તિની પ્રશંસાને લગતું છે પરતુ રૂદ્રદામનને આશ્રયીને લખાયલુ નથી જ.

(૭) વળી સૌથી મોટી ખૂબી કહો કે શંકા ઉપજાવનારી બીના કહો તે એ છે કે, પોતે જ્યારે મેળવેલી જીતનુ વર્ણન સારી દુનિયાને જણાવવા બેઠો છે, ત્યારે બીજા દેશોના નામો તેણે જાહેર કરી દીધાં અને દક્ષિણ દેશનુ નામજ કેમ રહેવા દીધુ ? કેમકે તેણે પોતે જ કહ્યુ છે કે, દક્ષિણાપથના રાજાને બે વખત હરાવ્યો છે અને જીવતો જવા દીધો છે એટલે કે તે બનાવ તો આ પ્રશસ્તિ કોતરાવવામાં આવી તે પૂર્વે કેટલાય કાળે બની ગયો છે, તેમ આ નામાવલી જે તેણે રજુ કરી છે તે પણ ભૂતકાળમાં જીતેલા દેશોની જ છે. વળી એ બનાવને પોતે કાંઇ નાખી દેવા જેવો પણ નથી ગણતો કેમકે તે વાત તેણે ભારપૂર્વક અને મોટી મહત્ત્વની હોય એમ જુદી વર્ણવી બતાવી છે. ઉપરની સર્વ દલીલોના વિવેચનથી વાચકવર્ગને ખાત્રી થશે કે પ્રશસ્તિમાં જે વિગતો રાજ્યવિસ્તારને લગતી વર્ણવવામાં આવી છે તે રૂદ્રદામનના વીરતેજની દર્શક તો નથી જ.

(૮) કોઇને એમ પ્રશ્ન ઉદભવે કે, ભલે અત્યાર સુધીની ચાલી આવેલી માન્યતા ખોટી છે, પણ પ્રતિપક્ષી તરીકે તમે જે દલીલ લાવ્યા છો કે, પ્રોફેસર પીટરસન કૃત "ભાવનગર સ્ટેટના સંસ્કૃત અને પ્રાચીન શિલાલેખો" નામના પુસ્તકમાં આ તળાવની પ્રશસ્તિનો જે અનુવાદ બહાર પડયો છે તેનો આધાર લઈને તમે લખ્યું છે કે તે તળાવ સમરાવવામાં પ્રિયદર્શિને પણ ફાળો આપ્યો છે. તે હકીકત મજકુર પુસ્તક જોતા કયાંય માલૂમ પડતી નથીજ, માટે તમારી દલીલ વજુદ વિનાની છે[૯૫] તેના ઉત્તરમા જણાવવાનુ કે, પ્રથમ તો મેં તેવુ વિધાનજ કરેલ નથી. મેં લખેલ શબ્દો[૯૬] આ પ્રમાણે છે. "આમા, પ્રો. પીટરસન સાહેબના મતવ્યનો સાર[૯૭] એમ છે કે આ તળાવ પ્રથમ સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના સમયમાં વિષ્ણુગુપ્તે બંધાવ્યું હતું, અને એનો ફરતો કાંઠો સમ્રાટ અશોકના વખતમાં તુષસ અથવા તુષુષ્પ નામના અમલદારે પ્રથમ વાર સમરાવ્યો હતો, જ્યારે બીજી વારનું સમારકામ પ્રિયદર્શિનના સમયે કરવામાં આવ્યું છે .....(તે બાદ બે પંક્તિ મૂકીને) .....અલબત્ત પીટરસાહેબનો અભિપ્રાય ચોખ્ખા શબ્દમાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનની તરફેણમાં દર્શાવેલ તો નથીજ પણ તે

---

(૯૫) આ મુદ્દો પૂજ્ય ઈંદ્રવિજયસૂરિ મહારાજે પોતે રચેલી સમ્રાટ અશોકને લગતી પુસ્તિકામા ઉઠાવ્યો છે.

(૯૬) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩૯૩ કોલમ બીજુ, પંક્તિ ૨૭, તથા પૃ. ૩૯૪ કોલમ પહેલું પંક્તિ ૫.

(૯૭) ધ્યાન રાખશો કે **સાર** શબ્દ મેં લખ્યો છે. નહીં કે તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે હોવાનું લખ્યું છે. તેમના અસલ શબ્દો તરીકે જે જણાવાય તે વસ્તુ પણ જુદી અને તેનો સાર કહી બતાવવો તે વસ્તુ પણ જુદી કહેવાય. સારની જવાબદારી લેખકને શીરે આવે છે, અને અસલ શબ્દોની જવાબદારી જેના તે શબ્દો હોય તે ધણીને શીરે જાય છે.

મતલબનો ભાવાર્થ[૯૮] નીકળતો સહેજ તરી આવે છે ખરો" મતલબ કે પીટરસન સાહેબનું આમજ મતવ્ય છે એવુ નિશ્ચયાત્મક કથન તેમના નામે કર્યું જ નથી; ઉલટું મેં તો આગળ જતા તે ઉપર પાછુ વિવેચન કર્યું છે (જુઓ તેજ પૃષ્ઠે કોલમ ૨ પક્તિ ૧૮) કે, "ઉપરની આઠમી પક્તિમા મૌર્યવશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત અને તે બાદ સમ્રાટ અશોક પરત્વે ઉલ્લેખ કરેલ છે અને પછી જગ્યા ખાલી આવી છે એટલે સ્વાભાવિક છે કે, એક પછી એક ગાદિએ આવનારનું-સમ્રાટનું-વર્ણન કરવાનો શિરસ્તો હોઇને સમ્રાટ અશોક પછી તેની ગાદીએ આવનારનેજ લગતુ તે બ્યાન હોઈ શકે." ઇ. ઇ એટલે કે મારા મતવ્યના કથનની જવાબદારી કોઇના શીરે ન નાખતા મેં માત્ર વિવેચન કર્યું છે

જ્યારે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે અને અશોકે પોતપોતાના સૂબા મારફત તળાવના કાર્યમા ભાગ આપ્યો છે ત્યારે આ પ્રિયદર્શિને પણ પોતાના સૌરાષ્ટ્રના સૂબા મારફત પણ, ફાળો કા-પૂરાવ્યો ન હોય? એમ પ્રશ્ન ઉભો થાય જ. વળી ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીના બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિકમાં પુ ૭૬ પૃ ૯૨ પક્તિ ૯ મા દિવાનબહાદુર કેશવલાલભાઇ ધ્રુવસાહેબે યુગ-પુરાણના આધારે વિવેચન કરતા જણાવ્યુ છે કે "શાલિશુક સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને રંજાડી જૈન ગચ્છોને મુખે મોટાભાઈ સંપ્રતિની (જેનુ બીજુ નામ પ્રિયદર્શિન હોવાનું, તથા આ પ્રિયદર્શિન અને શાલિશુક બન્ને ભાઇઓ-સહોદર-થતા હોવાનું આપણે પણ પુ ૨મા સાબિત કરી ચૂકયા છીએ) ખ્યાતિ બઢાવી જૈનધર્મનો દિગ્વિજય પ્રવર્તાવશે એવી ભવિષ્યવાણી છે." આ બધી હકીકત જોડીને એવા મતવ્ય ઉપર આવવું થયુ કે, પ્રિયદર્શિનના સૂબા તરીકે શાલિશુકે પણ આ તળાવના સમારકામમા ભાગ ભજવ્યો હોવો જોઇએ. એટલે તે પ્રમાણે પુ ૨ પૃ ૩૦૦ ઉપર તે હકીકત મેં જાહેર કરી છે તેમજ તે પુસ્તકના અંતે જોડેલ, સુદર્શન તળાવના પરિશિષ્ટમા પણ તે પ્રકારની હકીકત જણાવી છે ત્યાના લખાણુમાં કાઇ સમજફેર થતી હોય તો તેને આ પ્રમાણે સુધારીને હવે વાંચવુ.

આ પ્રમાણે દલીલ કરવામા મારો આશય એ છે કે, મૌર્યવશી આ રાજકીય સૂત્રધારોનો સંબધ જોડી તળાવની પ્રશસ્તિનો જે મુખ્ય ભાગ લખાયો છે તે પ્રિયદર્શિન સબધી હકીકત જાહેર કરનારો હોઈ શકે એટલુ બતાવવાનો છે અને તેમ સાબિત થાય તો, પ્રશસ્તિનો યશ રૂદ્રદામનને લાગુ પાડી શકાય નહીં તે આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય તે વિચારને હજુ હું વળગી રહું છું તેથી અત્ર ખુલાસારૂપે આ વિવેચન કર્યું સમજવુ

[ટીપ્પણુ—હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ પ્રશસ્તિના લખાણુનો જે અર્થ કરાયો છે તેથી અનેક અનર્થો થવા પામ્યા છે વાત એમ છે કે, આ પ્રશસ્તિનું વાચન અને ઉકેલ બહાર પડી ગયાને ઘણાં ઘણા વર્ષો થઈ ગયા છે તે સમયે તેનો અનુવાદ પ્રમાણભૂત ગણાયો હશે પરતુ તે પછી અનેક નવીન શોધો બહાર પડી છે તો તેનો સાર પણ તેમા આમે જ થવો જોઇએજ તેનું એક જ દષ્ટાત આપીશ. એપીગ્રાફિકા ઇન્ડિકામા પ્રગટ થયેલ હકીકતમા કયાય પ્રિયદર્શિનનુ કે શાલિશુકનુ નામ જ આવતું નથી, તેમ અશોકનુ નામ લેવાયા પછીની પક્તિમા કોઈ અન્યને લગતી હકીકત હોવા વિશે શકા પણ ઉઠાવાઇ નથી ત્યારે ભાવનગરના શિલાલેખો જોતા પ્રો પીટરસનને શકા ઉદ્ભવ્યાનો ભાસ નીકળે છે. ગમે તેમ હો, પણ હવે જ્યારે અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ બહાર આવવા પામી છે ત્યારે તે પ્રશસ્તિ ફરીને સશોધન માગે છે જ.[૯૯]]

આ પ્રમાણે અનેક ગેરસમજૂતિઓ સુદર્શન તળા-

વળી નીચેની ટીકા ન. ૯૮ સરખાવો.

(૯૮) આ બે લીટી વાચી જનારને ખાત્રી થશે કે, પીટરસન સાહેબનું કહેલું આમજ છે એવા રૂપમા મારૂ કથનજ નથી. વળી ઉપરની ટીકા ન. ૯૭ સાથે સરખાવો.

(૯૯) ઉપરની ટી ન ૯૫ મા નિર્દિષ્ટ પૂ આ. મ શ્રી ઇંદ્રવિજયસૂરિજીનુ ખાસ ધ્યાન આ મારા ટીપ્પણ ઉપર દોરવું રહે છે કારણ કે તેઓશ્રી આ વિષયમો ખૂબ રસ લઈ રહ્યા હોયએમ સમજાય છે.

વની પ્રશસ્તિનો ખોટો અર્થ થઇ જવાથી રૂદ્રદામનના અંગેજ માત્ર ઉભી થવા પામી છે એમ નથી, પણ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને અંગે પણ થઈ છે. તેવીજ રીતે અધ્રપતિને પણ કેટલોક અન્યાય દેવાઈ ગયો છે.

બીજી પણ થયેલ ગેરસમજૂતિઓ તથા તેમનો ધર્મ

હાલ તો રૂદ્રદામનનો પ્રસગ હતો એટલે તેને લગતુંજ વિવેચન હાથ ધર્યું હતું રાજ્ય વિસ્તાર સિવાયની ગેરસમજૂતિ જે વળી દેખાઈ છે તે હવે જણાવીએ. મુખ્ય અંશે તે તેમના ધર્મને અંગેજ છે પરતુ તે તેમણે કોતરાવેલ શિલાલેખમાથીજ ઉદ્દભવેલ દેખાય છે. એટલે તેનુ વર્ણન સાથે સાથે કરી લઇએ

કુશાનવંશી રાજાઓના ધર્મ વિશેની ચર્ચા લખતી વખતે સાબિત કરવામા આવ્યુ છે કે તેમનો મૂળ ધર્મ જૈન હતો પણ વાસુદેવ પહેલા એ (સમય ઇ મ. ૧૯૮ થી ૨૩૬) તે ધર્મનું પરિવર્તન કર્યું હતું તેના રાજ્યના પ્રારભથીજ કે આગળ જતા તે પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન નથી. પરતુ એટલુ ખરૂ કે કનિષ્ક બીજાના રાજ અમલનો અંત આવ્યો ત્યા સુધી તો તેઓ જૈન હતાજ વિદ્વાનોના હાથે અનેક ઠેકાણે જેમ બનવા પામ્યુ છે તેમ, આ કુશાન વશીઓને પણ બૌદ્ધધર્મી ઠરાવી દેવાયા છે જે હકીકત ત્યા આગળ પુરાવા આપી સાબિત કરાઈ ગઇ છે તેમ ચષ્ઠણ વશની પ્રજા પણ આ કુશાન વશનેજ મળતી છે એવુ કહી ગયા છીએ; ઉપરાત ચષ્ઠણ વશનો ઉદ્દભવ તો રાજા વાસુદેવના સમય પૂર્વે થઈ ગયાનું નોધાયું છે એટલે અનુમાન કરી શકીએ કે, ચષ્ઠણ વંશીઓનો ધર્મ પણ જૈનજ હતો. આ અનુમાનને સમર્થન આપનારી હકીકતો તેમના શિલાલેખો તથા સિક્કાઓમાંથી વિપુલ પ્રમાણમા મળી આવે છે. સિક્કાઓની સાક્ષી બાબતમા જણાવવાનું કે જેમ અન્ય વંશી રાજાઓએ પોતાના ધાર્મિક ચિહ્ન અમુક પ્રકારે રાખ્યાં છે અને કોતરાવ્યાં છે, તેમ આમણે જે ચિહ્નો રાખ્યા છે તે, સૂર્યચંદ્ર (Star and Crescent) ઈ. છે. (જુઓ પુ ૨ મા પૃ ૧૦૦ ઉપર સિક્કાચિત્ર ૪૨ તથા પુ. ૩ માં પૃ. ૪૦૨ સિક્કા ચિત્ર ન. ૧૦૨) તે ચિહ્નોની સંપૂર્ણ સમજૂતિ તે તે ઠેકાણે આપણે આપી પણ છે અત્ર આપણે એટલુંજ જણાવવાનું કે તેઓ જૈન ધર્માનુયાયી હતા એ હકીકત જેમ ત્યા આગળ પૂરવાર કરી બતાવાઈ છે તેમ અહીં પણ માન્ય રાખવી. હવે શિલાલેખ પરત્વે જણાવીએ. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે, આવા લેખો કોતરાવનાર પ્રથમના આરભમાંજ, પોતે જે ધર્મનો હોય તેનું જે કોઈ લાક્ષણીક ચિહ્ન હોય છે તેને મગળસૂચક ગણીને શુભ કાર્યમાં મંગળાચરણ તરીકે તેનો ઉલ્લેખ કરી દે છે, તેમાં પણ ખાસ કરીને જો તે કાર્ય પોતાના ધર્મ પરત્વેનુ હોય તો તો તેને અનિવાર્ય પણ લેખે છે. તે નિયમાનુસાર જો ચષ્ઠણ વંશીઓએ કોતરાવેલા લેખોનું નિરીક્ષણ કરીશુ તો "નમો સિદ્ધ" કહીને શરૂઆત કરેલી દેખાશે અને ઇતિહાસવિદોને એ હકીકત જાણીતીજ છે કે, આ પ્રાર્થનાસૂચક શબ્દો પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરીને આરભ કરવાની રીત માત્ર જૈન ધર્મીઓએજ તે સમયે વાપરી છે, એટલે સિક્કાચિત્રો ઉપરથી દોરેલ આપણો અનુમાન મજબૂત થયો ગણાશે વિશેષમા કહેવાનુ કે, તેમના અનેક શિલાલેખો પ્રગટ થયા હશે, પરતુ રેપ્સન સાહેબે તેમના કો. આ. રે. પુસ્તકમા પૃ ૫૯ થી ૬૨ સુધી ન ૩૮,૩૯,૪૦,૪૧ અને ૪૨ આક ભરીને પાચ શિલાલેખોનું[૭૦] જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વે જો બરાબર ધ્યાનપૂર્વક વાચીશું તો જણાશે કે તે સર્વેમા કોઈને કોઈ પ્રકારે દાન કર્યાનું કે

(૭૦) જુઓ તે પુસ્તકમા તેમનુ વર્ણન; અત્ર તો તેમની ટૂંક નોધજ આપીશું.

ન. ૩૮ જુનાગઢનો; રૂદ્રદામનનો માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ પ્રતિપદાની મિતિનો

નં. ૩૯ ગુ ંદાનો-રૂદ્રસિંહ પહેલાનો વૈશાખ સુદ ૫ની મિતિનો.

ન. ૪૦ જુનાગઢનો રૂદ્રસિંહ પહેલાનો.

ન. ૪૧ મુલેશ્વર-મુલવાસરનો રૂદ્રસેન પહેલાનો, વૈશાખ કૃષ્ણ ૫ ચમીનો.

નં. ૪૨ જસદણનો, રૂદ્રસેન પહેલાનો અને ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ૫ ચમીનો.

અમુક ધર્મકાર્ય—જેને સામાજીક પણ લેખી શકાય—કર્યાનાજ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે કોઇમાથી રાજકીય હેતુ સાધ્ય થાય તેવુ કાઇજ માલમ પડતું નથી. અલબત્ત ઉપર વર્ણવાઇ ગયેલ નં ૩૮નો જુનાગઢવાળો સુદર્શન તળાવનો લેખ છે અને તેમા અનેક જીતોનું વર્ણન છે ખરૂ પરંતુ જો બારીકાઇથી તપાસીશું તો માલૂમ થશે કે, તે બીના તે લેખ કોતરાવવામા હેતુ-રૂપ નથી. તાત્કાલિક હેતુ તો તળાવનો બંધ જે તૂટી ગયો હતો તેની સુધરાઇ અને મરામત વિશેનો ખ્યાલ આપવાનોજ દેખાય છે જ્યારે દેશ વિગેરે જીત્યાનું જે વર્ણન છે તે તો કોતરાવનારની પ્રશસ્તિરૂપ છે, નહીં કે તેમણે તે સ્થાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેથી તેના ચિહ્નરૂપે તે લેખ કોતરાવાયો હોય. તેથીજ પ્રો. રેપ્સને ટીકા કરતા પોતાનો અભિપ્રાય જણાવેલ છે કે, Its immediate object is to record the reparation in the reign of the Mahakshatrap Rudradaman of the dam of the Sudarshan lake, which had burst during a violent storm=તેનો (લેખ કોતરનારનો) તાત્કાલિક ઉદ્દેશ તો મહાક્ષત્રપ રૂદ્રદામનના રાજઅમલે સુદર્શન તળાવનો બંધ સમરાવ્યાની નોંધ કરવા પૂરતો જ છે, કે જે બંધ પ્રચંડ તોફાનને લીધે તૂટી ગયો હતો મતલબ કે તેમા રાજકારણની કાઇ ગંધ સરખુ યે જણાતુ નથી જ્યારે નં ૪૦ ના લેખ બાબતમા તો પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે જણાવતા કહે છે કે,[૭૧] "The purport of the inscription cannot be ascertained, but it is probably jain in character and it contains the ancient name of Junagadh (Girinagar)=લેખનો આશય ચોક્કસ થઈ શકતો નથી પરંતુ તેની શૈલી મુખ્યતયા જૈનોની છે અને તેમા જુનાગઢ (ગિરિનગર)[૭૨]ના પુરાણા નામનો ઉલ્લેખ કરાયલ છે." આ બધા વિવેચનથી ખાત્રી થશે કે કોતરાવનારનો હેતુ કોઈ પ્રકારે રાજકીય નથી જ પરંતુ પોતે કરેલ ધર્મકાર્યોને પ્રજાસમક્ષ ધરવાનો છે, જેથી પ્રજાએ કેવાં કૃત્યો કરવા જોઈએ તેમ જ સ્વધર્મી બધુઓ પ્રત્યે પોતાની કેવી ફરજો છે તેનું તેમને ભાન થાય તાત્પર્ય એ થયો કે સર્વ શિલાલેખો, પ્રાચીન સમયે જે લખાવાતા હતા તે સર્વાંશે—અથવા મુખ્યાંશે—ધાર્મિક બનાવના પ્રતીક તરીકે જ સમજવાના છે રાજકીય બનાવો સાથે તેમનો સબંધ જ હોતો નથી કેમકે પ્રાચીન સમયે રાજાઓને પોતાના ધર્મ પ્રત્યે જેટલું બહુમાન હતુ તેટલુ કોઇ ચીજ પ્રત્યે નહોતુ જ આ બાબત ઉપર પુ ૨ મા સિક્કા પ્રકરણ લખતી વખતે પણ ભારપૂર્વક જણાવાયુ છે અને તેથી જ આપણે પણ આ પુસ્તકમા દરેક દરેક વંશના રાજાનું રાજદ્વારી જીવન પૂર્ણ થયે તેમના ધર્મ વીષે પણ ઇસારો કરવાનો તરીકો પાડયે ગયા છીએ. વળી આ બાબતની ખાત્રી કરવી હોય તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને ઉભા કરાવેલા સર્વ લેખો—ખડકલેખો, સ્તંભલેખો,—ઘુમટો (Stupās) પ્રચંડ કાય મૂર્તિઓ ઈ. ઈ.—જુઓ, તો તે સર્વે પણ આવા આવા ધર્મકાર્યો કે ધર્મનાં—તીર્થ—ધામો સાથે જ સબંધ ધરાવતા આપણને નજરે પડશે તેવી જ રીતે જુનાગઢના ઉજ્જયત (પ્રશસ્તિ પંક્તિ ૫ મા ઉર્જયંત) પર્વતની તળેટીમા આ સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ જે કોતરાવાઇ છે તેને પણ ધાર્મિક કૃત્ય સાથે જ સંબંધ છે, નહીં કે રાજકારણના બનાવ સાથે. આ પ્રકારના વિવેચનથી પણ વાચકવર્ગને હવે ખાત્રી થશે કે, સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિમા કોઈ રાજા—રૂદ્રદામનનું કે પ્રિયદર્શિનનું—લડાઈનું કે ભૂમિપ્રાપ્તિનું વર્ણન છે જ નહીં એટલે આ પ્રથાથી અજ્ઞાત એવા આપણા વિદ્વાનોએ આ તળાવના લેખને રાજકીય પ્રસંગ સાથે ગુથીને, જે અનુમાન બાંધી બતાવ્યા છે તે પણ વાસ્તવિક નથી એમ સમજાશે, તે માટે ચંદ્રગુપ્ત

(૭૧) જુઓ તે પુસ્તકમા પૃ. ૬૧.

(૭૨) આ શબ્દ વિશેની વધારે માહિતી આગળના પારિગ્રાફમા જુઓ.

મૌર્યે સૌરાષ્ટ્રમા આ તળાવ બધાવ્યાના પગલાને, ત્યાંના ખેડૂતોને ખેતીકાર્યમાં તળાવનુ પાણી ઉપયોગી થાય તે હેતુ આગળ ધરી મૌર્ય-સમ્રાટોની વસુલાતી પ્રકરણના એક અંગ તરીકે વર્ણવ્યું છે તે પણ યથાર્થ નથી[૭૩]. (આ બનાવોનુ વર્ણન આગળના પારિગ્રાફમા કરવાનું છે તે જુઓ) જેથી સમજી શકાય તેવું છે કે, જે વર્ણન રાજકીય હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને કરાયું હોય તે ઉલટા માર્ગે વાચકને ખેચી લઈ જાય છે. અને તેથી જ રૂદ્રદામનને લગતી ગેરસમજૂતિઓ ઉભી થવા પામી છે એમ ગણી લેવુ સર્વનો સાર એટલો જ થયો લેખવો કે, ચષ્ઠણવશી નૃપતિઓ જૈનધર્મી હતા અને સુદર્શન તળાવની પ્રશસ્તિ પણ તેમના એક ધર્મકાર્યનો ઉલ્લેખ જ માત્ર રજુ કરે છે.

જ્યારે પ્રસગ ઉભો થયો છે ત્યારે અત્ર જૈન-ધર્મને અંગે—તેમના તીર્થસ્થાનો વિશે—કાઈક કાઈક જણાવી દેવું ઉચ્ચીત જણાય છે.

જૈન ધર્મનાં તીર્થ-સ્થળો

તેમાથી પણ ઇતિહાસને જાણવા-યોગ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી દેખાશે જ. છતાં જેમને ધર્મ શબ્દની સૂગ લાગતી હોય અથવા તો જૈનધર્મની મહત્ત્વતા સાભળીને તેની ભુરકીની લહેર લાગી જવાથી ભડક ઉભી થતી હોય તેઓ આ પારિગ્રાફને વાચવાનું છોડી દઈ ને ખુશીથી આગળ વધી શકે છે.

પ્રો. રેપ્સને નં. ૪૦ ના શિલાલેખ ઉપર વિવેચન કરતાં (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૧૭) જણાવ્યુ છે કે It contains the ancient name of Junāgadh (Girinagar)=તેમા જુનાગઢના પુરાણા નામ-ગિરિનગરનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. એટલે કે જેને હાલ જુનાગઢ કહેવાય છે તેનું મૂળ નામ ગિરિનગર હતું. આ ઉપરથી સમજાય છે કે, જુનાગઢ નવીન નામ હોવા છતાં તેને હાલ તો જીર્ણદુર્ગ કહેવાય છે, જ્યારે ગિરિનગર=ગિરિ એટલે પર્વતની ખીણમાં આવેલ એવુ નગર, તે હેતુપૂર્વક રચાયેલ નામ હોવા છતાં વર્તમાનકાળે અદશ્ય થયુ છે. તે પણ કાળની એક બલિહારી જ કહેવાય. પરતુ સુદર્શન તળાવ તે ઉજ્જયત પર્વતની તળેટીમાં જ આવેલું હતું તેની ઇંધાણી તેના શિલાલેખના સ્થાનથી નક્કી કરી શકાય છે. એટલે સમજવું થાય છે કે, પ્રાચીન સમયે ગિરનાર પર્વત, જ્યાં સુદર્શન તળાવની પાળે ઉભો કરેલ આ રૂદ્રદામનનો અને પ્રિયદર્શિનનો શિલાલેખ અત્યારે પોતાનુ અસ્તિત્વ પોકારી રહ્યો છે ત્યાસુધી લંબાયો હશે અને આ શિલાલેખવાળી જગ્યા તે ગિરિરાજની તળેટી જ હશે વળી હિંદુ-શાસ્ત્રો તેમજ જૈનશાસ્ત્રો, તીર્થસ્થળ એવા પર્વતની તળેટીને પણ ખુદ તીર્થસ્થળ જેટલું જ મહત્ત્વ અર્પે છે. એટલે કે દરેક તીર્થના પર્વતને અને તેની તળેટીને એક સરખાં પવિત્ર માનીને જ તેમના અનુયાયીઓ તે સ્થાન તરફ પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવે છે તથા તીર્થસ્થાન તરીકે તેનાં દર્શને વારવાર સગવડ સાંપડે તે પ્રમાણે આવ્યા કરે છે. વળી આપણે પ્ર. ૨ માં મૌર્યવશી સમ્રાટોના ધર્મ વિશે વિવેચન કરતાં જણાવી ગયા છીએ કે તેઓ સર્વે—માત્ર સમ્રાટ અશોકવર્ધને ધર્મપરિવર્તન કર્યું તે સિવાય—જૈનધર્મી જ હતા; એટલું જ નહીં પણ, ચંદ્રગુપ્ત જેવાએ તો રાજપાટ છોડી દઈ ને તે ધર્મના સાધુ તરીકેની જીદગી સ્વીકારી લીધી હતી. પરતુ તે સ્થિતિએ પહોચ્યો તે પૂર્વે પણ તેણે ઘણા ધર્મકાર્યો કર્યા હતાં, જેના પુરાવામા તેને આપણે અવતિ પ્રદેશમા આવી રહેલ જૈન ધર્મના સ્તૂપો—સાચી સ્તૂપ તરીકે જે અત્યારે ઓળખાય છે અને જે પ્રદેશમાં લગભગ ૭ ડઝન જેટલા નાના મોટા સ્તૂપો આવી રહેલ હોવાથી જેને સ્તૂપપ્રદેશ તરીકે પણ ઓળખાવી શકાય છે તે સર્વે સ્તૂપો–પ્રત્યે પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવવા માટે, દીપકની અલગાર પ્રગટાવવા રૂ. ચાલીસ હજારનું દાન દેતો નીહાળી શકીએ છીએ. આ પ્રદેશનું મહાત્મ્ય શુ છે, શા માટે છે અને તેનો ઈતિહાસ શુ છે તે સર્વ હકીકત આપણે પુ ૧મા સાંચીનગર, વિદિશા નગરી, બેસ-નગર તથા ભિલસા તે ચારેના હેવાલ તરીકે તેમજ

(૭૩) આ હકીક્ત આપણે પુ.ર પૃ. ૧૮૪માઠીકઠીક રીતે બતાવી આપી છે. તેમાથી સદીક વાચી જવા ભલામણ છે.

ઉર્જનીની મહત્ત્વતા રજુ કરતા વર્ણનમા ઠીક ઠીક ચીતરી બતાવી છે.[૭૪] એટલે જેમ તેણે જૈનધર્મના આ એક મહત્વપૂર્ણ, ગૌરવવતા અને અતિ પવિત્ર ગણાતા તીર્થસ્થળ તરફ પોતાની જ્ઞાનકેશાની કરી બતાવી છે, તેમ આ ગિરિનગરે-ગિરનાર પર્વતની-યાત્રાએ આવી પોતાને કૃતપુણ્ય માન્યો હોય તો તેમા નવાઈ પણ કયા છે ! અને એતો દેખીતું જ છે કે, જેમ પ્રિયદર્શિન પોતે સ્વધર્મી બધુઓનો સંઘ કાઢીને (જુઓ પુ ૨ પૃ ૩૮૨ નું વર્ણન) ત્યા યાત્રાએ આવ્યો હતો તેમ મૌર્યવશી આદ્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત પણ ત્યા આવ્યો હોય, તથા સઘનો મુકામ ગિરિરાજની તળેટીએ રાખ્યો હોય તે પણ બનવા યોગ્ય જ છે તેમજ આવી યાત્રા નિમિત્તે આવતા યાત્રાળુની તાત્કાલિક જરૂરિયાત તરીકે આવડું મોટુ (તેના ક્ષેત્રફળ માટે ટીપણુ ન ૭૫મા જુઓ) તળાવ જો ન બધાવાય તો મુસ્કેલીઓ પણ ઉભી થાય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. આ સઘળા વિવેચનનો સાર એ થયો કે રાજાઓ સંઘ કાઢીને તીર્થધામની યાત્રાએ આવતા હતા એટલે જ્યા આવા ધાર્મિક સ્મારકો નજરે પડે ત્યા પ્રાચીન સમયે તીર્થસ્થાન હતા એમ સમજી લેવુ.

જેમ મૌર્યવશી સમ્રાટો જૈનધર્મી હતા. તેમ ચષ્ઠણ વશીઓ પણ તેજ ધર્મના અનુયાયી હતા તે આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ તેઓ પણ પોતાના આત્માને પાપમુક્ત કરી પવિત્ર થવા માટે આ તીર્થોએ આવતા તથા પુણ્ય ઉપાર્જન માટે સાધર્મિક બધુના શ્રેયસાર્થે વિધવિધ પ્રકારનાં અનેક ધર્મકાર્યો કરી જતા તેથીજ આ પ્રકારના કાર્યો ચષ્ઠણવશી રાજાઓના હાથે કરાયાના ઉલ્લેખ, ઉપર જણાવેલ શિલાલેખ ન ૩૮ થી ૪૨મા આપણે વાંચી રહ્યા છીએ. તો પછી એ વિચારવુ રહે છે કે, ઉપરના પાચ શિલાલેખમા બતાવેલ સ્થાનો શા માટે જૈનધર્મના તીર્થસ્થળો ગણાયા છે ? પાચમાથી બે તો જુનાગઢ શહેરના છે. એક ગુદાનો (જે કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાતમા આવેલું ગામ છે) એક મુલવાસરનો (જે કાઠિયાવાડના ઓખા મડળમા આવેલ ગામ છે) તથા એક જસદણનો (કાઠિયાવાડની મધ્યમા ચોટિલાના ડુગરમા આવેલું છે), આમાનુ જુનાગઢ તો અત્યારે પણ જૈનધર્મના તીર્થસ્થળ તરીકે જાણીતુંજ છે જસદણ તે ચોટીલા પર્વતની તળાટીમા આવેલું છે ત્યા આગળ આણદપુર નામે એક ગામડુ આવેલ છે જેને મૂળરાજ સોલકીના સમયમા આણંદપુર-વર્ધ્ધમાનપુર તરીકે ઓળખવામા આવતું હતું, કેમકે તે સ્થાન ઉપર તે સમયે વર્દ્ધમાનપુરના રાજા ધ્રુવસેનની આણ હતી એટલે કાઠિયાવાડમા જ આવેલ આણદપુર નામના ત્રણ સ્થળોની ઓળખ આપવામાં અરસપરસ ગૂચવાડો ન થઈ જાય, તે માટે તે વિશેપણુ જોડાયુ હતું. આ સર્વ હકીકત હડાળા તામ્રપટને[૭૬] આધારે મેં સાબિત કરી આપી છે.[૭૭] આ આણદપુર ગામે એક સમયે જૈનોના મુખ્ય તીર્થ-

---

(૭૪) જુઓ પુ ૧. મા ચકદમા (૧૪) અવતિના પ્રદેશનું વર્ણન; તેમા અનેક ઠેકાણે કરેલા છૂટા છૂટા ઇસારાઓ, પારિગ્રાફો તથા ટીકાઓ.

(૭૫) એ. ઈ. પુ ૮ પૃ ૪૮ પક્તિ ૧૧મા તે વખતે તે તળાવમા પડેલ ચિરાડનુ માપ આપ્યુ છે (નીચે જુઓ) કે જેમા થઇને સઘળુ પાણી વહી ગયુ હતુ જ્યારે તે ફાટતૂટ-કે ચિરાડની વાતથી જ પણ આપણે દગ થઈ જઇએ તેમ છે, તો પછી આખા તળાવનુ ક્ષેત્રફળ તો કેટલુયે થઈજાય તે વાદવિવાદ કરવો કરતા કલ્પી લેવુ જ જોઇએ.

તેનુ માપ તેમણે આપ્યુ છે-By a breach 420 cubits long, just as many broad and 75 cubits deep, all the water escaped=૪૨૦ કયુબીટ લાબો તેટલો જ પહોળો અને ૭૫ કયુબીટ ઊંડો ચીરો પડયો હોવાથી સઘળુ પાણી જતુ રહ્યું હતુ. આમા એક કયુબીટ એટલે ૧॥ થી ૨ ફુટ ગણાય છે. એટલે તે ચીરાનુ માપ આશરે ૮૦૦ ફીટ લાબુ × ૮૦૦ ફીટ પહોળુ × અને ૧૫૦ ફીટ ઊંડુ ગણાય.

(૭૬) જુઓ ઇ. એ. પુ. ૧૨ જુલાઇ ૧૮૮૩ પૃ. ૧૯૦

(૭૭) જૈન ધર્મપ્રકાશ નામનુ ભાવનગરથી પ્રસિદ્ધ થતુ માસિક સ. ૧૯૮૫ અક ૫, શ્રાવણમાસ પૃ ૧૬૧-૧૭૪ ગુ. વ. સો. નુ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૪, પૃ. ૩૧૮ થી ૩૨૨ મુબઇનુ સાપ્તાહિક 'ધી ગુજરાતી' ૧૯૩૭,

સ્થાન ગણાતા શત્રુંજય–વિમળગિરિ–પર્વતની તળેટી આવેલ હતી.[૭૮] એટલે જેમ ગિરનાર પર્વત આ વિમળગિરિની એક ટૂંક–શૃંગ હોવાથી[૭૯] તેને યાત્રાનું સ્થળ ગણાવાયું છે તેમ ચોટીલાનું આ આણંદપુર પણ તીર્થધામ જ ગણાતું હતુ તેટલા માટે ચષ્ઠણવંશી ભુપાળો ત્યા આવ્યા જણાય છે. ગુદા અને મુલવાસરની પવિત્રતા માટે મને પૂરી માહિતી નથી એટલે સમજાવી શકતો નથી. પણ સૂચના જરૂર કરી શકાય કે મુલવાસર પાસે ઉપરોક્ત વિમલગિરિના ૧૦૮ શૃંગોમાના કોઇકનું સ્થાન હશે, જ્યારે ઓખામંડળમા આવેલ ગુદા ગામ, શ્રીકૃષ્ણ અને તેમના પિત્રાઈ શ્રીનેમિનાથના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું કાઇક સ્થાન હશે.[૮૦]

આ પાચ સ્થાન ઉપરાંત રાજા રૂદ્રદામના નામનો કચ્છના અંધાઉ ગામે એક શિલાલેખ મળી આવ્યો[૮૧] છે તેમા સાલનો આક ૫૨ (બાવન) છે. તથા તેની હકીકત પણ ધાર્મિક કાર્ય કર્યા વિશેની છે આ સ્થાન ભદ્રાવતી નગરી–અથવા ભદ્રેશ્વર નામનું અતી પ્રાચીન જૈનતીર્થ[૮૨] ગણાય છે તેની સાથે સબંધ ધરાવતું હોય એમ દીસે છે.

વર્ણવવા ધારેલ પ્રથમના ચારે રાજાના વૃત્તાત અત્ર પૂરા થાય છે. પરતુ એક મુદ્દો તેમના શકની આદિનો સમય, જે આપણે ઈ. સ. ૧૦૩નો સાબિત કર્યો છે તેની સત્યતા પુરવાર કરી આપવો રહી જાય છે તે જો કે આપણી ઠરાવેલ મર્યાદાની બહાર જતો દેખાય છે, પરતુ તે સાથે અન્ય ઐતિહાસિક તત્ત્વો એવા જોડાયલાં છે, જે અત્યારસુધીની ચાલી આવેલ માન્યતા પ્રમાણે ગણાતા હોવાથી ઇતિહાસના અભ્યયનમા ગોટાળો ઉભો કરે છે એટલે તેનો ખરેખરો જો ખ્યાલ આપી દેવાય તો આગળ આવતા ઈતિહાસના બનાવોનો સમય નિશ્ચયપૂર્વક ગોઠવવામાં સરળતા પડી જાય સાથે સાથે આપણે જે નિર્ણય બાધ્યો છે તેની વાસ્તવિકતા પણ પુરવાર થઈ જાય. ઉપરાત જે કેટલીક ત્રૂટિઓનો ઉકેલ આવતો દેખાતો નથી તે નજરે પડતા, ઇતિહાસની સળગ ઇમારત ઉભી થઈ જાય છે. આવા ઐતિહાસિક તત્ત્વો તો અનેક છે અને હશે, પણ માર્ગદર્શક થઈ પડે માટે દૃષ્ટાંતરૂપે તેમાના આઠેક નીચે પ્રમાણે રજુ કરૂ છુ.

ચષ્ઠણ સવતના ઠરાવેલ સમયની સત્યતાના પુરાવા

(૧) ભાતૃદામનનો સમય ૨૧૧–૧૭ સુધીનો[૮૩] ગણાયો છે, અને તેને હરાવીને ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત પહેલાએ પોતાનો ગુપ્ત સવત્સર ગતિમા મૂક્યો છે. એટલે તે સમયથી ચષ્ઠણવંશીઓના હાથમાથી અવતિની ગાદી ચાલી ગઈ કહેવાય. તે બાદ તેઓ ત્યાથી ખસીને પાસેના પ્રદેશમા ચાલ્યા ગયા હતા. આ બનાવનો સમય ઇ. સ. ૩૧૯નો ગણવામા આવ્યો છે. ઉપરના ૨૧૭ ચષ્ઠણ શકને ઈ. સ. ના આકમા ફેરવતાં (તેની રીત માટે જુઓ પૃ. ૧૦૨) ઈ. સ. ૩૧૯ આવી રહેશે જ.

(૨) ભાતૃદામન પછી ગાદીપતિ તરીકે વિશ્વસેન (૨૧૬–૨૨૬); રૂદ્રસિંહ બીજો (૨૨૭–૨૩૯) અને યશોદામન બીજો (૨૩૯–૨૫૪), આ પ્રમાણે તે ત્રણનાં માત્ર નામો જણાયા છે તે બાદ વળી સોળ વર્ષસુધી એટલે ૨૭૦ સુધી શું સ્થિતિ હતી, કોણ ગાદીએ હતું ઈ તે પણ કાઈ જાણવામા આવ્યુ નથી. મતલબ કે

(૭૮) જુઓ જૈ. ધ. પ્રકાશ સ. ૧૯૮૫નો વૈશાખ માસનો અક ન. ૨ પૃ. ૫૮ થી ૭૩ તથા અમદાવાદનુ ‘જૈન જાગ્રતિ’ માસિક સ. ૧૯૮૮ પુ. ૧ અક ૩ પૃ ૮૩ થી આગળ.

(૭૯) આખો શત્રુંજ્ય–વિમલગિરિ–પર્વત કેવડો હતો, તેના શિખરો કેમ છૂટા પડયા ઈ. હકીકતની ચર્ચા માટે જુઓ ‘જૈન જાગ્રતિ’નો ટી. ન. ૭૮ મા ટાકેલ અક.

(૮૦) ચર્ચાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતા નં. ૭૭, ૭૮ અને ૭૯મા ટાકેલ સર્વ લેખોમા કેટલાક સ્થાન વિશે, છૂટાછવાયુ વિવેચન કર્યુ છે. હજુ ઘણાયે મુદ્દા તેમા બાકી છે. કોઈ વખત તે વિષય વળી હાથ ધરી લેવાશે.

(૮૧) જુઓ કેમ્બ્રિજ શૉર્ટ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા પૃ. ૮૨

(૮૨) આ ગામના ઉલ્લેખ માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૭૦ ટી ન. ૫૫

(૮૩) જુઓ. પૃ. ૧૯૧ ઉપર આપેલ ચષ્ઠણવંશનું વંશવૃક્ષ.

૨૧૬ થી ૨૭૦ સુધીના ૫૪ વર્ષના ગાળામાં, ફાવે તો તેઓ અવંતિપતિના ખડિયા કે ક્ષત્રપ તરીકે રહ્યા હોય કે કદાચ થોડેક આઘે જઇ, નાનો મુલક મેળવીને તે ઉપર તેઓ પોતાનો અમલ ચલાવતા રહ્યા હોય એમ દેખાય છે. દરમ્યાન અવંતિપતિ તરીકે, ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત પહેલાની તથા સમુદ્રગુપ્તની સમ્રાટ તરીકે હાક ઉગ્રતાથી વાગી રહી હતી પરતુ સમુદ્રગુપ્તનું મરણ ઇ. સ ૩૭૪ (અથવા ચષ્ઠણ સંવત ૨૭૧) મા થતા, ચંદ્રગુપ્ત બીજો આવ્યો ત્યારે ચષ્ઠણવંશના કોઇ અવશેષે–સ્વામી રૂદ્રસેન ત્રીજાએ–પાછુ મહાક્ષત્રપ-પદ ધારણ કરી,[૮૪] આસપાસનો મુલક બથાવી પાડી જોર પકડયુ લાગે છે, કેમકે તેણે પાછા સિક્કા પડાવવાનુ ચાલુ કર્યું દેખાય છે તદુપરાત આ સ્વામિ રૂદ્રસેન ત્રીજાના સિક્કા ઉપર, ચદ્રગુપ્ત બીજાના રાજ્યારોહણની જે ઈ. સ. ૩૭૪=ચષ્ઠણશક ૨૭૧ છે તેનોજ નાનામાં નાનો આકડો પ્રસિદ્ધ થયો છે

(૩) સ્વામિ રૂદ્રસેન ત્રીજા બાદ, સ્વામિ પદધારી બીજા ત્રણ રાજાઓ થયા છે, અને તેમનો સમય ૨૭૧થી ૩૧૧ ગણાય છે. (મોટામા મોટો આંક ૩૧× છે, પણ ×ની જગ્યાએ ૧ હોવો જોઇએ) એટલે કે સ્વામિ પદધારી રાજાઓનુ રાજ્ય ૪૦ વર્ષ ચાલ્યુ છે. દરમ્યાન ચદ્રગુપ્ત બીજો, જે કાઇક નબળો રાજા થયો હતો, અને જેના સમયે આ સ્વામિ રાજાઓની ઉત્પત્તિ થવા પામી છે તેનુ મરણ ઇ સ ૪૧૩મા થતા, કુમારગુપ્ત નામે મહાપરાક્રમી નરપતિ આવ્યો. તેણે તો આવતા વેંત જ, બીજા વર્ષે જ, ઇ. સ. ૪૧૪= ચષ્ઠણશક ૩૧૧મા સ્વામિરાજાને ઉખેડી નાખ્યા અને તે વંશનો અંત આણી દીધો એટલે જ સ્વામિ રાજાના સિક્કા પણ મળતા નથી, તેમ તે વંશની અન્ય કોઈ વ્યક્તિ પણ દેખાતી નથી.

(૪) આ કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય (ઇ. સ. ૪૧૪ થી ૪૫૬)=૪૨ વર્ષનું છે તે પછી સ્કંદગુપ્તનું (૪૫૬થી ૪૮૦ સુધી) ૨૪ વર્ષ ચાલ્યુ છે. આ બન્ને બાહુબળી હતા તેમના રાજ્યે ગુપ્તવંશી સામ્રાજ્ય ઉચ્ચ શિખરે પહોચી ગયુ હતું પરંતુ તે બાદ કુમારગુપ્ત બીજો પાછો નબળો રાજા નીવડયો એટલે તેના વખતમાં ગુપ્તવંશની પડતી થવી શરૂ થઈ ગઈ છે કયારે થઈ તેનો આકડો નિશ્ચિતપણે કહી શકાતો નથી, પરતુ નીચેના નં. ૫ મા જણાવેલી પરિસ્થિતિથી કાઇક અનુમાન તો કરી શકાય છે જ.

(૫) સમજાય છે કે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના ત્રણ ભાગલા પડી ગયા છે કુમારગુપ્તને ગાદીએ આવ્યાને પદરેક વર્ષ થયા હશે તેટલામા, જેમ અન્ય પરદેશીઓ પંજાબને રસ્તે હિંદમા ઉતરી આવ્યા હતા તેમ, હૂણ નામની પ્રજા તેમના સરદાર તોરમાણની આગેવાની નીચે ધસી આવી અને પશ્ચિમ તથા મધ્યહિંદનો ભાગ કબજે કરી અવતિમા પેસી ગઈ[૮૫] તેનો સમય ઇ. સ. ૪૯૦ની આસપાસનો નોધી શકાશે. તેથી ગુપ્તવંશી નબળો કુમારગુપ્ત અવતિથી નાશી ગયો અને સ્નેહ કારણે કે સગાં થતા હોય તેથી, પરતુ જે પરિહાર જાતિના રાજપૂતો કનોજની આસપાસ વસી રહ્યા હતા, તેમના આશ્રયતળે વસી રહ્યો. આ રાજપૂતોએ તે સેવા બદલ, ઉત્તરહિંદનો ગુપ્તસામ્રાજ્યનો ભાગ મેળવ્યો અને પોતાનુ રાજ્ય જમાવ્યુ, તે રાજ્યવાળાની ગાદી કનોજમા સ્થાપવામા આવી હતી કે જેના વંશમા ઉત્તરહિંદનો પ્રખ્યાત સમ્રાટ હર્ષવર્ધન થયો છે આ વંશની ઉત્પત્તિનો સમય ઇ સ. ૫૧૦ કહી શકાય. ઉપર પ્રમાણે બે ભાગ થઈ ગયા. જ્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત તરફનો સામ્રાજ્યનો જે ભાગ બાકી રહી ગયો તે, ગુપ્તવંશી સમ્રાટના ભટ્ટારકે-સૈન્યપતિએ કબજે કરી ત્યા પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને વલ્લભીપુરમા ગાદી કરી તેનો સમય પણ

(૮૪) આ ઉપરથી સમજાય છે કે, મહાક્ષત્રપ કરતા સ્વામિનું પદ નીચુ લાગે છે (વળી જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૯૭ ટી. નં. ૧૪મા મે કરેલુ ટીપ્પણ)

(૮૫) તેટલા માટે હૂણવંશની નામાવળી આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાશે:

(૧) તોરમાણ ઈ. સ. ૪૯૦ થી ૫૧૦=૨૦

(૨) મિહિરકુલ (સદર) ૫૧૦ થી ૫૩૩=૨૩

વર્ષ ૪૩

તોરમાણુની ચડાઈવાળો ઈ. સ. ૪૯૦નો કે એકાદ બે વર્ષ પાછળનો નોધી શકાય આ પ્રમાણે ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ત્રણ વિભાગે વહેંચાઈ ગયુ છે

(૬) ત્રણમાથી વલ્લભીવંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ તો પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂક્યો છે, હૂણપ્રજાનુ શુ થયુ તે માટે નીચેની કલમ ન. ૭ જુઓ. જ્યારે કનોજવાળા ભૂપાળોમા સમ્રાટ હર્ષવર્ધન મહાપરાક્રમી થયો હતો પણ તે નિર્વશ ગુજરી જવાથી, તેની ગાદી તેની બહેનના વશમા ગઈ હતી તેના બનેવીનુ નામ ગૃહવર્મન[૮૬] હતું, તે મૌખરી જાતનો (સમજાય છે કે તેઓ મગધના મંત્રીજીની એક શાખા હોય કે, કદાચ મૌર્યક્ષત્રિયની પેટાશાખા પણ હોય) ક્ષત્રિય હતો ગૃહવર્મનનો પુત્ર ભોગવર્મન અને તેનો પુત્ર યશોવર્મન થયો આ યશોવર્મનના તથા તેના પુત્ર આમ્રદેવના સમયે સિદ્ધસેન દિવાકર, બપ્પભટ્ટસૂરિ, વાક્પતિરાજ આદિ વિદ્વાનો થઇ ગયાનુ[૮૭] આપણે જાણી ચૂકયા છીએ. આ યશોવર્મન બહુ પરાક્રમી થયો હતો તેથી વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ તેને મળ્યુ હતું ઇ ઇ.

(૭) ન ૬ ની દલીલવાળા તોરમાણે અવતિપતિ બન્યા પછી, તથા તેના મરણ બાદ તેના પુત્ર મિહિરકુલે, પોતાના તાબાની આખીએ પ્રજા ઉપર જેટલો બન્યો તેટલો ત્રાસ અને જુલમ વર્તાવ્યો હતો. ગામો લુટી કરીને બાળી નાખી ઉજ્જડ બનાવ્યા હતાં તથા અકથનીય દમન ચલાવ્યે ગયા હતા, જે ઉપરથી પ્રજાએ સગઠિત થઈને[૮૮] ઈ. સ. ૫૩૧-૩ મા આબુ પર્વત ઉપર મત્રણા ચલાવી જૂલ્મ કરનારી રાજસત્તાનો સામનો કરવાનો નિરધાર કર્યો તથા અગ્નિ સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી. જેમાથી અગ્નિકૂલીય રાજપૂતોની ચાર શાખા ઉદ્દ્ભવી.[૮૯] આ સર્વ રાજપૂતોએ એકત્રિત બની યુદ્ધ આદર્યું અને મિહિરકુલ તથા તેની આખીયે હૂણ પ્રજાનો નાશ કરી નાખ્યો જેથી ઈતિહાસને પાને ફરીને તેમનું દર્શન અદશ્ય થવા પામ્યું છે. આ યુદ્ધની કેટલીક હકીકતનુ વર્ણન પુ. ૩ પૃ ૩૯૦-૯૧ ઉપર આપણે કરી પણ બતાવ્યું છે

(૮) ચષ્ઠણ વશીઓનુ રાજ્ય પૂર જોશમા ચાલી રહ્યુ હતુ, ત્યારે વચ્ચે (જુઓ પૃ ૧૯૧ ઉપર તેમની વંશાવળી, તેમા જ્યારે આઠમા દામસેન અને નવમા યશોદામન વચ્ચે કેટલી યે નામધારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે ત્યારે) શકે ૧૫૮ થી ૧૬૧ સુધી=ઈ. સ ૨૬૧થી ૨૬૪ના ત્રણ વર્ષના ગાળામા આભિર જાતિનો ઈશ્વરદત્ત નામે તેમનો સૂબો થયો હતો તેને ગોદાવરી મુખ આગળના પ્રદેશ ઉપર હકુમત ચલાવવા નીમ્યો હતો. તે પોતાના ઉપરી રાજકર્તાઓની નબળાઇનો લાભ લઇને સ્વતત્ર બન્યો હતો તથા તેણે મહાક્ષત્રપપદ ધારણ કરી પોતાનો વંશ ચલાવ્યો હતો જો કે આ આભિર રાજાઓ બહુ પ્રકાશિતપણે બહાર આવ્યા દેખાતા નથી, કેમકે તેમના ઉપરીઓ અવંતિપતિ તરીકે જીવતા જાગતા બેઠા હતા જ. પણ ગુપ્તવંશીઓની છેવટની સત્તા પાછી જ્યારે કુમારગુપ્ત બીજાના સમયે નબળી પડી કે, તે સમયનો જે આભિરપતિ ધરસેન હતો તેણે ગાદીના સ્થાન ઉપરથી ત્રૈકૂટક વશનુ નામ ધારણ કરી, વિશેષ સ્વતત્રપણે રાજ્ય કરવા માંડયુ હતુ આ સર્વ હકીકત પુ ૩ પૃ ૩૭૫ થી ૩૮૪ સુધીમાં જણાવી દેવાઈ છે

(૮૬) આ વ શની નામાવળી માટે પુ. ૧ પૃ ૧૮૭ની ટીકામા જુઓ. તથા તેમને લગતી અન્ય હકીકત માટે પુ. ૩ પૃ ૩૯૧ અને તે પાના ઉપરની ટી. ન. ૨૫ જુઓ.

(૮૭) જુઓ પુ ૩ પૃ. ૭૨ તથા ૨ ૨

(૮૮) સામાન્ય આપત્તિકાળે, પ્રજાએ આપસઆપસના સર્વ ભેદભાવો ભૂલી જઇને તથા સગઠિત બનીને, ત્રાસ વર્તાવતી સત્તા સામે કેવી રીતે ઝઝુમવુ પડે છે અને પરિણામે ફતેહને કેવી રીતે વરાય છે તેનો આ એક દૃષ્ટાત સમજવો.

(૮૯) આ ચાર શાખાના નામ તથા તેમને લગતી કેટલીક બીજી હકીકત વિશે પુ ૩ પૃ. ૩૯૦ ટી. ન. ૨૨ જુઓ.

અહીંથી રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ થયાનું નોધી શકાશે. સમજાય છે કે અત્યાર સુધી જે કાર્ય ક્ષત્રિયવર્ગ ઉપાડી રહ્યો હતો તે કાર્યની સુપ્રત-હવેથી પ્રજારક્ષણની ચોકી કરવાના પ્રથાની-સ્વશીરે ઉપાડી લેવાની પ્રતિજ્ઞા અગ્નિની સાક્ષીએ આ રાજપૂતવર્ગે કરી લીધી હતી.

ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદનું પ્રબળ શક્તિશાળી અને જેનું નામ સાંભળતા પણ દુશ્મનોને કંપારી છૂટતી હતી તેવું અવંતિનું સામ્રાજ્ય ઈ. સ. પાંચમી સદીના અંતે વેરવિખેર થઈ જવા પામ્યું હતું તે એટલે સુધી કે તે સમય બાદ 'અવંતિનું સામ્રાજ્ય' એવા શબ્દો ઈતિહાસમાંથી ભૂંસાઈ જ ગયા કહેવાશે, મતલબ કે પૂર્વના મગધ સામ્રાજ્યે જેમ મૌર્યક્ષત્રિયની સત્તાનો ઝંડો છેલ્લો ઉપાડીને પછી કોઈની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખી નથી, તેમ આ અવંતિ સામ્રાજ્યે પણ ગુપ્તવંશી સમ્રાટની એકછત્રી સત્તા ફેંકી દીધા પછી બીજા કોઈ સમર્થ અને સ્વતંત્ર રાજ્યની ઝુંસરીનો ભાર વહન કર્યો નથી. સામ્રાજ્યને બદલે નાના શક્તિશાળી રાજ્યોના શાસન આ બન્નેએ જરૂર ભોગવ્યા છે ખરા, પરંતુ સામ્રાજ્ય તરીકેની તેમની મહત્તા જે હતી તે તો ગઈ તે ગઈ જ.

આ છેલ્લા પરિચ્છેદની આઠ કલમોમાં આપણે અનેક નવા તત્ત્વો જાહેર કર્યાં છે તથા ચાલુ હિંદી ઈતિહાસમાં તુટતી સાંકળો કયા આધાર સાથે સંધાય તેમ છે તે સર્વે સ્થિતિમાં જણાવી દીધું છે વળી કુશાનવંશ અને આંધ્રવંશને લગતી અનેક હકીકતો તેમના વૃત્તાંતમાં બનતી કોશિષથી પુરાવા તથા દલીલો આપીને સાબિત કરી આપી છે એટલે ભારતીય ઈતિહાસના અંધકારમય ગણાતા કૂટ પ્રશ્નોનો તેમાંથી ઉકેલ જો નીકળી આવશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ થયેલ માનીશ.

દરેક પુસ્તકના અંતમાં સંપૂર્ણ માહિતી સાથે સમયાવળી જોડવાય છે, તેમ આ પુસ્તકમાં પણ કરવાની તો છે જ. પરંતુ આ નવમ ખંડનું પરિણામ તુરત તુરત નજરે લઈ શકાય તે માટે તેવી એક સંક્ષિપ્ત સમયાવળી નીચે ઉતારી છે.

ઈ. સ.	
૩૧થી ૭૧	કડફીઝ પહેલો
૭૧થી ૧૦૩	કડફીઝ બીજો
૧૦૩થી ૧૨૬	કનિષ્ક પહેલો
૧૦૩થી ૧૧૭	ક્ષત્રપ ઘ્સમોતિક
૧૦૩	કુશાન સંવતની સ્થાપના કનિષ્ક પહેલાએ કરી
૧૦૩	ચષ્ટણશકની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૪૨માં ચષ્ટણે પોતે કરી છે પણ તેનો આરંભ પોતાના પિતા ક્ષત્રપ ઘ્સમોતિકે જ્યારથી રાજસત્તા ગ્રહણ કરી ત્યારથી ગણ્યો છે
૧૦૬	સારનાથનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો)
૧૧૨	મથુરાનો ,, (સંદરનો)
૧૧૬-૭	ક્ષત્રપ ઘ્સમોતિકનું મરણ થતા, તે પદ ઉપર તેનો પુત્ર ચષ્ટણ નીમાયો
૧૧૭-૧૩૨	ચષ્ટણનું ક્ષત્રપપદ
૧૨૧	માણિકિયાલનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો)
૧૨૬-૩૨	વસિષ્ક-વઝેષ્ક-ઝુષ્ક
૧૨૭	ઈસાપુરનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો)
૧૨૮	કનિષ્ક બીજાનો જન્મ
૧૩૧	સાંચીનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો)
૧૩૨	મથુરાનો શિલાલેખ (સંદરનો)
૧૩૨	ચષ્ટણ ક્ષત્રપને મહાક્ષત્રપપદે ચડાવવામા આવ્યો (જો વાસિષ્કના મરણ સમયે થયો હોય તો)
૧૩૨-૧૪૨	ચષ્ટણના મહાક્ષત્રપ પદનો સમય (રાજા કુશાન બીજાની સગીર વયમા)
૧૩૨-૧૪૨	કુશાન બીજાની સગીરાવસ્થામાં, રાજા હુવિષ્ક એજંટ તરીકે
૧૩૬	મથુરાનો શિલાલેખ (હુવિષ્કનો સાદા રાજકર્તાના પદસૂચક)
૧૪૨	કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક થયો તથા તે સમયે મહાક્ષત્રપ ચષ્ટણને સ્વતંત્રતાની બક્ષીસ મળી
૧૪૨	કનિષ્ક બીજાની સાથે ચષ્ટણની મૂર્તિ નીકળી છે તેનો નિર્માણ કાળ
૧૪૨	ચષ્ટણ અવંતિપતિ બન્યો
૧૪૨-૧૫૨	ચષ્ટણ, અવંતિના રાજા તરીકે

૧૪૨-૧૯૮	કનિષ્ક બીજો મથુરાપતિ તરીકે	૧૫૪	વર્ડકનો શિલાલેખ (મહારાજાધિરાજ હુવિષ્કનો)
૧૪૪	આરાનો શિલાલેખ (કનિષ્ક બીજાનો, મહારાજાધિરાજ પદ યુક્ત)	૧૬૩	મથુરાનો શિલાલેખ (સદરનો)
૧૪૫	ચષ્ઠણે અંધ્રપતિને હરાવીને તુગભદ્રા સુધી હઠાવી મૂકયો	૧૯૯-૨૩૬	વાસુદેવ પહેલાનો રાજ્યકાળ
૧૫૨	ચષ્ઠણનું મરણ-જયદામન મહાક્ષત્રપ (?)	૨૩૬-૨૮૨	કુશાનવંશના સાત અંતિમ રાજાઓનો રાજવહીવટ
૧૫૨	જયદામનનું મરણ (?) રૂદ્રદામન મહાક્ષત્રપ બન્યો	૨૮૨	ગુપ્તવંશના આદ્યપુરૂષે કુશાન વંશનો અંત આણ્યો તથા પોતે મથુરાપતિ બન્યો
૧૫૨-૧૭૫	રૂદ્રદામન મહાક્ષત્રપનું રાજ્ય		

દક્ષિણ હિંદ

દશમ ખંડ

卐 卐

દશમ ખંડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ચેદી વંશની ઉત્પત્તિ તથા વિભાગો

(૧) ક્ષેમરાજ

(૨) વૃદ્ધિરાજ

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

(૩) ખારવેલ; ભિખ્ખુરાજ; ધર્મરાજ

તૃતીય પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

મહાવિજય પ્રાસાદ અને

જગન્નાથપુરીની મૂર્તિઓ

પંચમ પરિચ્છેદ

(ખારવેલ ચાલુ)

(૪) વક્રગ્રીવ

(૫) મયુરધ્વજ

ચેદી વંશનો અંત

પ્રથમ પરિચ્છેદ

ચેદિવંશ

ટૂંકસારઃ—ચેદિદેશ—પુસ્તક પહેલામાં આપેલ વર્ણનનો સંક્ષિપ્ત સાર આપી અત્રેના વિવેચન સાથે જોડી આપેલ અનુસંધાન—ચેદિ નામનો (દેશ તથા વંશ બન્નેનો) પરસ્પર સંબંધ તથા તેમની ઉત્પત્તિની આપેલી સમજ—ચેદિ નામ નથી કોઈ દેશનું, જ્ઞાતિનુ કે સ્થાનનુ, છતાં તે નામ કેમ અસ્તિત્વમાં આવ્યુ તેનાં આપેલ અનુમાનો—ચેદિ વંશના ત્રણ વિભાગોનો આપેલ ખ્યાલ—ચેદિ દેશની સીમાનું આપેલ વર્ણન—કરકંડુ મહારાજાના મરણથી માંડીને રાજા ક્ષેમરાજના રાજ્યારંભ સુધીની કલિંગ દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિનો આપેલ ચિતાર—

(૧) **ક્ષેમરાજ**—તેના વંશની આપેલ સમજ તથા મહામેઘવાહન સાથે જોડી બતાવેલ કુટુંબ સંબંધ—તેનાં ઉમર, રાજ્યકાળ તથા રાજ્યવિસ્તારની કરેલ ચર્ચા—તેના પાટનગરનું બતાવેલ સ્થાન તથા તેની ફેરબદલી સાથે તેના ધર્મની પ્રભાવિકતાનો બતાવેલ સંબંધ—નંદિવર્ધને કલિંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી તેનો હેતુ રાજકીય કે ધાર્મિક, તેની કરેલ ચર્ચા—

(૨) **વૃદ્ધિરાજ**—તેનું જીવનવૃત્તાંત—

સાથે ઉઠાવેલ સકળ ભારતીય ઇતિહાસના આલેખનમાંના એક હજાર વર્ષમા જે જે રાજ્યોએ પોતાની કારકીર્દી ઉત્તરહિંદમા સ્થાપી હતી

પૂર્વ નિવેદન તે તે સર્વેના વશને લગતો હેવાલ અત્યાર સુધી આપણે રજુ કરી ગયા છીએ. અત્ર નાના મોટા સર્વે રાજ્યોનુ વર્ણન પૂરૂ થાય છે. સગવડતાના કારણે તથા બરાબર સમજી શકાય તે સારૂ તેના નવ ખડ પાડવામાં આવ્યા હતા. હવે આપણે ઉત્તરહિંદ છોડીને વિંધ્યાપર્વતની દક્ષિણે આવેલ ભાગ, જેને દક્ષિણહિંદ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેનું વર્ણન હાથ ધરીશું

વિસ્તાર અને ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ જોતા, ઉત્તરહિંદ અને દક્ષિણહિંદ ભલે લગભગ સરખા છે એમ કહી શકાશે. છતા ઉત્તરહિંદમા રાજકર્તાવશનું તથા તેના અનેક અનુસંધાનોનુ જે વૈવિધ્ય દેખાયું છે તેવુ આ દક્ષિણહિંદના વર્ણનમા આપણને દેખાશે નહીં. તેનાં અનેક કારણો છે. પ્રથમ નજરે સંસ્કૃતિનુ કારણ લઇએ. સસ્કારદષ્ટિનો વિચાર કરીશું તો પુ. ૧ના પ્રથમ પરિચ્છેદે જ જણાવી ગયા છીએ કે ઉત્તરહિંદ તે સમયે આર્યદેશ તરીકે ઓળખાતો હતો અને દક્ષિણહિંદ અનાર્યદેશ તરીકે જાણીતો હતો. એટલે કે એકમા આર્ય સસ્કૃતિ સપૂર્ણ દરજ્જે ખીલી રહી હતી જ્યારે બીજામા તેનો તદ્દન અભાવ જ હતો; નહી કે તેનાથી ઉલટ પ્રકારની હતી. પરતુ જેમ જેમ એક બીજાના પરિચયમા આવવાને સજોગોએ યારી આપી તેમ તેમ પહેલાની સસ્કૃતિએ બીજાના ઉપર પોતાની છાપ જમાવવા માંડી. એટલે તે બીજાએ તેનાથી મોહિત થઇને તેને ગ્રહણ કરવા માડી તથા ધીમે ધીમે પોતામાં ખૂબ ખૂબ ઉતારી દીધી જેના પરિણામે તે પણ આર્ય તરીકે ઓળખીતી થઈ ગઈ. ઉપર પ્રમાણે આર્યસસ્કૃતિનો પ્રવાહ અનાર્ય પ્રદેશમા પેસી જવા લાગ્યો હતો તેના કારણમા રાજકીય સ્થિતિ જ કહી શકાય કેમકે ઉત્તરહિંદના જે રાજવશો દક્ષિણ ઉપર સ્વામિત્વ મેળવવા ચડાઈ લઈ ગયા હતા તેઓએ ત્યા જીત મેળવીને પોતાનાં સંસ્થાનો વસાવવા માડયા હતાં એટલે ત્યાં તેમનો કાયમી વસવાટ થવાને લીધે, મૂળ વતનીઓની સાથે ઘાટા પરિચયમાં આવી રહ્યા હતા. પરિણામે તેમના રીતરિવાજો અને રાંહરસમો પેલા પરાજીત થઇ રહેલ મૂળવતનીમાં આમે જ થવા મડયા હતા. અને હમેશાં નિયમ છે કે, જેવો રાજા તેવી પ્રજા, તે પ્રમાણે શાસિતપ્રજા શાસકપ્રજાના જેવી જ રીતભાતમા અને રહેણીકરણીમાં ફરી જવા લાગી હતી. એટલે જે અનાર્ય હતી તે ક્રમેક્રમે આર્ય થઈ ગઈ એટલું જ નહીં પણ એકબીજાનો ભેદ હતો તે ભૂંસાતો ગયો અને પછી તો અનાર્ય કોને કહેવાય તે જ એક કોયડો બની રહ્યો. મતલબ કે સારોએ દક્ષિણહિંદ સંસ્કારી બની જતાં, તેમાં પણ પાચમા આરાની અસર પ્રવેશવા માડી; જમીન પ્રાપ્તિની લાલસા ઉદ્ભવી; અરસપરસ લડવા માંડયું જયપરાજયની કિંમત અંકાવા માડી; કોણ ઉતરતો, કોણ હલકો, કોણ ખડિયો, કોણ ઉપરી તથા કોણ મોટો કે કોણ નાનો; તેવી તેવી ભાવનાનો જન્મ થઇ ગયો. અને તેમાથી રાજવંશો ઉભા થયા.

જોકે આપણે અહીં સંસ્કૃતિ વિશેનું વર્ણન કરવા બેઠા નથી. પરતુ ઉપર પ્રમાણે દક્ષિણહિંદમાંના અનાર્યનો પલટો આર્યમાં થયાનું જાણવું તે પરિવર્તન કરનાર તત્વનુ બીજ આર્યમાથી એટલે કે ઉત્તરહિંદમાથી જ આવેલું કહેવાય. રાજકારણનો વિચાર કરતાં, ઉત્તરહિંદના રાજકર્તાઓએ દક્ષિણમા પોતાનું આધિપત્ય જમાવ્યા બાદ, તે પ્રદેશમાં તેનો વહીવટ ચલાવવાને પોતાના સૂબાઓ નીમવાનું ધોરણ ચાલુ કર્યું હતુ. આ સૂબાઓ કેટલાક પ્રસગે પોતાની જ જાતિના અન્યજનો અને કેટલાકમા તો પોતાના અંગત અને નિકટના સગપણ ધરાવનાર પણ હતો. પરંતુ રાજ્યલોભ જ્યા પ્રગટ થાય છે ત્યાં કોઈ પ્રકારનો બધ તેને નડતો નથી; ત્યા તો કેવળ સ્વાર્થ અને આપમતલબ કેમ સધાય તેજ નીતિ પ્રધાનપણે વર્તી રહે છે. એટલે જે સૂબાપદે નીમાયા હતા તેઓ જેમ જેમ સગવડ પડતી ગઈ તેમ તેમ સ્વતત્ર બની બેઠા. આ ઉપરથી સમજાશે કે દક્ષિણહિંદમાં પણ મોટેભાગે રાજકીય અંકુશ તો ઉત્તરહિંદનો જ હતો, પરતુ થોડા ભાગમાં સ્વતત્ર અધિકાર ભોગવનારનો ઉદ્ભવ પણ

થઈ જવા પામ્યો હતો. આ કારણથી ઉત્તરહિંદના કરતાં દક્ષિણહિંદનો ઇતિહાસ એટલો બધો અટપટીઓ અને ગુંચવણકર્તા નથી. ઉપરાંત સ્વતંત્ર અધિકારીપદે બિરાજીત થનાર વર્ગ, સંખ્યામાં પણ જૂજ જ રહે, એટલે ત્યાંના રાજકર્તાના વંશ આમે અલ્પ સંખ્યામાં જ કહેવાય તેવા વંશનો આંક પણ જો નાના મોટા ગણવા બેસીએ તો ઘણોએ થઈ જાય, પરંતુ આપણે તો જે વર્ણન કરવાનું રહે છે તે સામ્રાજ્ય જેવા અતિ વિસ્તારવાળી ભૂમિના અધિષ્ઠાતા બનવા પામ્યા હોય તેવાનું, એટલે તેવા તો અતિઅલ્પ જ ગણાશે. આપણે કહી દઈએ કે માત્ર બે વંશ જ તેવા છે એક કલિંગ સામ્રાજ્યનો અને બીજો આંધ્ર સામ્રાજ્યનો. પ્રથમવાળા સામ્રાજ્યના ભોક્તાને ચેદિવંશ તરીકે, અને બીજાના ભોક્તાને શતવહનવંશ તરીકે ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવેલ છે. તેથી આપણે આ બે વંશનો ઇતિહાસ હવે આલેખવો રહેશે.

વિસ્તારની દૃષ્ટિએ જો વિચારીશું તો આ બેમાંથી પ્રથમ નંબર એક કાળે તો ચેદિવંશનો જ આવે છે, પરંતુ રાજકીય કાબૂ જાળવાઈ રહ્યાના સમયની અપેક્ષાએ વિચારીશું તો ઉંચો નંબર શતવાહનવંશનો આવી પડે છે. એટલે કોનું વર્ણન પ્રથમ હાથ ધરવું તે એક પ્રશ્ન રહે છે. પરંતુ જે સમયે વંશની આદિ થવા પામી હોય તેની ગણત્રીએ જ્યારે આપણે ઉત્તરહિંદમાં કામ લેવાનું કાંઇક ધોરણ અંગિકાર કરીને જાળવી રાખ્યું છે, ત્યારે અહીં પણ તેજ પ્રથાને વળગી રહીને પ્રથમમાં આપણે ચેદિવંશનું વૃત્તાંત આદરવું રહે છે.

ચેદિવંશ

પૂર્વનો ટૂંક પરિચય

પુ. ૧માં કલિંગદેશનું વર્ણન આપતાં પૃ ૧૬૩થી ૧૭૬માં સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે પ્રદેશનો એક સમયનો રાજા અપુત્રિયો મરણ પામવાથી દેશના રીતરિવાજ પ્રમાણે પંચદિવ્ય સહિત હાથણી ફેરવવામાં આવી હતી અને જે પુરૂષને શીરે જળ કળશ સંપૂર્ણ ઢળવવામાં આવ્યો હતો તેને રાજગાદીએ બેસારવામાં આવ્યો હતો તેનું પ્રાસંગિક નામ મહારાજા કરકંડુ હતું. વળી તેજ પુસ્તકે પૃ ૧૩૮થી ૧૪૮ સુધી મહાકોશલ ઉર્ફે અંગ-કુશસ્થળ દેશનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમાં એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે ત્યાંના દધિવાહન રાજાની પદ્માવતી રાણીના પેટે આ કરકંડુનો જન્મ થયો હતો. પણ કાળની વિચિત્રતાના અંગે તે પોતાના જનક અને જનનીથી વિખુટો પડીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલિંગપતિ થઇ બેઠો હતો. પરંતુ આગળ જતાં અને રાજદ્વારી કારણ ઉપસ્થિત થતાં, પડોશી રાજ્યના સ્વામિ એવા પોતાના જ પિતા, ઉપરોક્ત મહાકોશલ ઉર્ફે અંગપતિ દધિવાહનના રાજ્ય ઉપર તેને આક્રમણ લઈ જવું પડ્યું હતું. આ બે રાજ્ય વચ્ચે મહાયુદ્ધ જામી પડે તે અગાઉ, તેની જનયત્રી અને રાજા દધિવાહનની રાણી પદ્માવતી કે જેણીએ કરકંડુ ગર્ભમાં હતો ત્યારથી જ જૈનદીક્ષા અંગિકાર કરી લીધી હતી, તેણીને જ્ઞાનબળે આ યુદ્ધની અને તેમાં નિપજતા મનુષ્ય સંહારની જાણ થવાથી તુરત ત્યાં આવી ચડી હતી તથા બન્ને રાજાઓની અરસપરસ ઓળખ કરાવી, બાપ દીકરાનું સગપણ જાહેર કર્યું હતું પરિણામે દધિવાહનના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી પણ મહારાજા કરકંડુ થયો હતો. એટલે હવે પોતે વંશ અને કલિંગદેશ ઉપરાંત અંગદેશનો પણ સ્વામી થવાથી, તે પોતાને ત્રિકલિંગાધિપતિ[1] કહેવરાવવા લાગ્યો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્ય વિસ્તારની અપેક્ષાએ હોય કે કલિંગદેશની રાજકીય મહત્તાને અંગે હોય કે પછી જ્યાંથી પોતાના જીવનનો ઉત્કર્ષ થયો તેનું ગૌરવ જાળવી રાખવાની બુદ્ધિએ હોય, ત્રણમાંથી ગમે તે કારણ હોય કે ત્રણે એકત્રિતપણે કામ કરી રહ્યાં હોય, પરંતુ તેણે પોતાને કલિંગપતિ જ હોવાનું જાહેર રીતે જણાવ્યું છે; તથા પોતાના વંશની ઓળખ, હવે જાણવામાં આવી ગઈ છે તે પ્રમાણે ચેદિના નામથી (આગળના પારિગ્રાફમાં અધિકાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે) રાખી લીધી. તેમજ પોતાનું નામ પોતાના પિતા દધિવાહનના નામને અનુસરતું કહેવાય એવું મેઘવાહન

(૧) ત્રિકલિંગ શબ્દના વિશેષ નિરૂપણ માટે આ ખંડમાં આગળ ઉપર જુઓ.

નામ ધારણ કરી લીધુ મતલબ કે આ સમયથી પોતાને ત્રિકલિંગાધિપતિ, ચેદિવંશી મહારાજા મેઘવાહન[2] તરીકે તે ઓળખાવવા લાગ્યો હતો ત્યારબાદ પોતે સંસારથી વિરક્ત થઈ, જૈનદીક્ષા લઈને પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ મોક્ષે ગયો હતો અને તેને કોઇ પુત્ર નહીં હોવાથી, તેનું રાજ્ય તે વખતના મગધપતિ શ્રેણિકે[3] પોતાના મુલકમા ભેળવી લીધુ હતુ એટલે ત્યારથી ઇતિહાસમા 'અંગ-મગધા' શબ્દનો પ્રયોગ વપરાતો થવા લાગ્યો હતો ત્યા સુધીનું વર્ણન આપણે પ્રથમ પુસ્તકમાં કાઇક વિસ્તારપૂર્વક જણાવી દીધુ છે, ત્યાર પછી શુ થયુ તે હવે વિચારીએ

ચેદિ નામની ઉત્પત્તિ

પુસ્તક ૧મા (જુઓ પૃ ૨૮ તથા ૧૨૪) જણાવવામા આવ્યું છે કે, સબ્રોજી નામે ક્ષત્રિયની મુખ્ય જાતિ હતી. તેના પેટા વિભાગો લગભગ ૧૮ની સખ્યામા હતા તેમાં લિચ્છવી, મલ્લ, શાક્ય, આદિનો સમાવેશ થતો હતો; વળી આગળ ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે (જુઓ પુ ૧ પૃ. ૩૭૭) કદબ, ચોલા, પાડ્યા ઇ. પણ તેમાથી જ ઉત્પન્ન થયા હતા; તથા પુ ૨મા મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના વર્ણનમા એમ જણાવ્યુ છે કે, નવીન મૌર્યો જે દક્ષિણહિંદમા પ્રસરવા લાગ્યા હતા તે મૂળે મૌર્ય માથી જ ઉદ્ભવ્યા હતા વળી ચુટુકાનદ, મૂળાનદ વિગેરે પણ નંદવંશના ભૂપતિઓની શાખારૂપે ગણાય તેમ છે, કેમકે આન્ધ્રવંશનો સ્થાપક રાજા શિમુખ પોતેજ નદ બીજો ઉર્ફે મહાપદ્મનો કુવર હતો, (આમાની કેટલીક હકીકત પુ. ૧, તથા ૨મા પ્રસગોપાત આવી ગઇ છે પરંતુ વિસ્તારપૂર્વક શતવહનવંશના વૃત્તાતે લખવાની છે) અને તેના અંગ તરીકે જ બલ્કે તેના સૂબા તરીકે આ ચુટુકાનંદ, મૂળાનંદ હતા વળી મહારથીઓ, રાષ્ટ્રીકો, ભોજકો, ઇ. પણ આ પ્રજામાના જ અંગો છે એટલે કદાચ તેમના પેટા વિભાગોમાના હોય કે કદાચ મૂળ સબ્રોજી ક્ષત્રિયોની અઢાર જાતિમાના પણ હોય. ગમે તે પ્રમાણે તેમના વિભાગ અને પેટાવિભાગની વહેંચણી થવા પામી હોય, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે, સબ્રોજી ક્ષત્રિયોનુ પ્રાબલ્ય ઉત્તરહિંદના રાજકર્તા તરીકેનું અતિ વિપુલ પ્રમાણમા હતુ સંભવ છે કે અંગપતિ દધિવાહન રાજા તેજ પ્રમાણે સંબ્રોજીની અઢારમાની કોઈ પેટાજાતિનો હશે. પરતુ તે જાતનું નામ શુ હતું તે જાણવામા આવ્યુ નથી. એટલે તેનો પુત્ર મહારાજા કરકડુ, જેને આ વશનો સ્થાપક આપણે હવે લેખવો રહે છે તેની જાતિ કઈ કહેવી તે પણ અદ્યાપિ પર્યત અંધારામા જ છે એમ સમજવુ એટલે ચેદિ નામ કોઈ ક્ષત્રિયની એકાદ મુખ્ય શાખાનુ કે પેટાશાખાનું હોય એમ માનવાને હાલ તો આપણે આચકો ખાવો પડશે. ત્યારે આ ચેદિ નામ શી રીતે વપરાશમા આવ્યું?

આ નામ ગૌતમબુદ્ધના સમયે પણ જાણીતું નહીં હોય એમ સમજવુ રહે છે. કેમકે જો જાણીતું થયું હોત તો બૌદ્ધ ગ્રથોમા તેનો ઉલ્લેખ છૂટથી થયા વિના ન રહેત. વળી જે પ્રદેશો ઉપર મહારાજા કરકડુનો રાજઅમલ તપતો થયો હતો તેમાના કોઇનુ નામ તેવુ હોવાનુ જણાતું નથી તે દેશોનાં નામ તો, અંગ, વશ અને કલિગ એવા હતા. તેમજ તે દેશોમાના, કોઇ નગર, પુરી, કિલ્લો, પર્વત કે એવા કોઈ સ્થળનું નામ તેવુ હોય તેમ પણ જણાયુ નથી એટલે એક જ કલ્પના પર જવાય છે કે, જેમ અનેક રાજાના, દેશના કે વસ્તુના નામો, કોઈક બનાવ અથવા સંયોગાધિન જોડી કઢાયા છે તેમ આ ચેદિ નામ વિશે પણ કદાચ બન્યુ હોવુ જોઇએ. મારૂ અનુમાન એક હકીકત ઉપર ઠરે છે, તે એ કે, મહારાજા કરકડુને જે સયોગોમા રાજપ્રાપ્તિ થઇ છે તે જો તપાસીયુ તો ત્યા સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે, તેને

(૨) મેઘવાહન તે વ્યક્તિગત નામ જેમ છે તેમ બિરૂદ પણ છે. સોલકી વંશના ગૂર્જરપતિ રાજા કુમારપાળ પણ મેઘવાહન કહેવાતો હતો.

(૩) જો મગધમાં તે દેશને શ્રેણિકે ભેળવી લીધો હોય તો, ત્યા આ કલિંગવંશની (તે દેશના રાજકર્તાના વંશની) સમાપ્તિ થઈ ગઇ કહેવાય અથવા જો કલિંગપતિને મગધપતિનો ખંડિયો બનાવાયો હોય તો તે વંશ ચાલુ રહ્યો ગણાય. આ વિષયની ચર્ચા આપણે આગળ કરવાની છે. તે રાજા ક્ષેમરાજના વૃત્તાતે જુઓ.

ગાદી મળવાની આગાહી–ભવિષ્ય વાણી–એક વશના (વાસના) છેદન ઉપરથી ભાખવામા આવી છે જેથી કરીને તે દેશનું નામ "વશ" પાડવામાં આવ્યું હોય (અથવા તે પ્રદેશમાં વંશની ઉત્પત્તિ બહુ જ પ્રમાણમા થતી હોય અને તે અંગે તેનું નામ વશ પડી ગયુ હોય) અને વશનું છેદન કરવામા આવ્યુ તેથી "છેદિ" અથવા અપભ્રંશ થતાં ચેદિ એવુ નામ તેના વંશનું ધારણ કરાયું હોય. મતલબ એ થઈ કે, દેશનું (country) અને વશનું (dynastic)–બન્નેના નામો (વંશ દેશ અને ચેદિ વશ)ની ઉત્પત્તિ એક જ કાળે થઈ ગણાય. આ કારણને લીધે જ, પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રથોમાં કે વૈદિક સાહિત્યમાં, તે બેમાથી એકેનું નામ[૪] નજરે પડતું નથી એટલે સમજાય છે કે જે મુલકમાં આ ચેદિ વશના રાજાનો રાજઅમલ ચાલતો હતો તેનું નામ 'ચેદિ દેશ' પડી ગયુ લાગે છે. બાકી ખરી રીતે તો 'ચેદિ' તે નથી કોઇ દેશનું નામ કે નથી કોઇ જ્ઞાતિનું નામ કે નથી કોઇ સ્થળનુ નામ માત્ર સયોગવશાત્ કાલ્પનિક રીતે જ તે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યુ દેખાય છે એટલે ચેદિવશની સ્થાપના ઈતિહાસની દષ્ટિએ, જો ગણીએ તો, જ્યારથી મેઘવાહન કલિંગપતિ થયો ત્યારથી થઇ ગણાય. અને તે બનાવ ઇ સ પૂ પપ૮માં બન્યો[૫] છે. સાર એ થયો કે ચેદિ વંશની સ્થાપના ઇ સ. પૂ. પપ૮માં મેઘવાહન રાજાએ કરી હતી

ચેદિ વંશના ત્રણ વિભાગો

આ મેઘવાહન રાજાનું રાજ્ય ઇ સ. પૂ પ૩૭મા પૂરૂં થયુ છે. તે અપુત્રિયો હોવાથી ગણતત્ર રાજ્યની પદ્ધતિએ, મગધના સામ્રાજ્યના એક અંગ તરીકે તેનો વહીવટ રાજા શ્રેણિકે સભાળી લીધો હતો તેને લગતુ થોડુક વર્ણન પુ. ૧મા પૃ ૧૬પ–૧૭૪ સુધીમા અપાઈ ગયુ છે. વળી વિશેષ સમજૂતિ, આગળ ઉપર ક્ષેમરાજના વર્ણનમા આપવાની છે અત્ર એટલુ જણાવવુ રહે છે કે તે ગણુ પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જતો હતો બલ્કે એમ કહો કે, જ્યારથી કૂણીકને રાજ્ય-વિસ્તાર વધારવાનો લોભ લાગ્યો ત્યારથી તે પદ્ધતિને કુઠાર પડયો હતો અને તેના પુત્ર ઉદાયને દક્ષિણ સુધીના દેશો છતી મોટુ સામ્રાજ્ય બનાવ્યુ ત્યારે તો તે પ્રથા તદ્દન લુપ્ત જ થઈ ગઇ હતી ઉદાયન પછી અનુરૂદ્ધનો વહીવટ ચાલ્યો અને તેના મરણ બાદ (ઈ. સ. પૂ ૪૭૪) મુદનો અધિકાર આવ્યો પરતુ આ રાજા અતિ નબળો હોવાથી, તેમ તેનું ચિત્ત રાજકાજમાં ચોટતું નહીં હોવાથી, આખાએ સામ્રાજ્યમાં ટટા, બખેડા અને બળવા જેવી સ્થિતિ થઇ રહી હતી તે સમયનો લાભ લઈ, મહારાજા કરકડુના વશના કોઈ અવશેષે, ક્ષેમરાજના નામ નીચે કલિંગની લગામ પોતાના હાથમા લઇ સ્વતત્રપણે વહીવટ ચલાવવા માડયો હતો. આ બાબતનો ઈસારો પણ

(૪) વૈદિક ગ્રથોમા એમ હકીકત નીકળે છે કે, ચેત્ નામના લોકો હાલમા બિરાર–વરાડ તથા પ્રાચીન સમયે વિદર્ભ નામથી જે જાણીતો હતો ત્યાના વતની હતા (જુઓ જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ. ૩ પૃ. ૩૭૩); વળી બુક ઓફ એન્શન્ટ ઈરાઝ (કનિંગહામકૃત)મા પ્રસ્તાવના પૃ. ૯ ઉપર જણાવાયું છે કે કલચુરીવશના ચેદિરાજાઓ જે થયા છે તેઓ મૂળે છત્તીસગઢ અને બસ્તર રાજ્યવાળા પ્રદેશના વતની હતા તથા તેમની રાજધાનીનુ શહેર રતનપુર હતુ, ત્યાથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને જબલપુર સુધી આવી પહોચ્યા હતા આ બે હકીકતથી ખાત્રી થશે કે, વૈદિક ગ્રથની ચેત્ પ્રજાના વશને અને ઈતિહાસમા જાણીતા થયેલ ચેદિવશને સબધ નથી જ. વળી વૈદિક-ગ્રથોમા ઇરા કે ઇલાના વશનો ઉલ્લેખ થયેલ માલુમ પડે છે (તે માટે જુઓ ખારવેલના વૃત્તાત) જૈન ગ્રથમા ચેદિ દેશ ઘણા પ્રાચીન સમયથી મળે છે.

(૫) આ બનાવનો સમય પુ. ૧મા ત્રણ પ્રકારે જણાવાયો છે (જુઓ સમયાવળીમા પપ૯ની સાલ) એક પ૬પ, બીજો પ૬૩, અને ત્રીજો પપ૯–પપ૮, પરતુ પાકી ગણત્રી કરતા તે પપ૮—૯ હોવાનું લાગે છે.

હાથીગુફાના લેખમા દર્શાવેલ આક ૧૦૩ને જો ચેદિ-સવતનો ઠરાવાય તો, ઉપરના હિસાબે તેનો સમય પ૬પ–૧૦૩=ઈ સ પૂર્વે ૪૬૨, ૪૬૦ અને ૪પ૬ આવશે. આને લગતી વિશેષ ચર્ચા આગળ ઉપર હાથીગુફાના લેખના વૃત્તાતે કરીશું.

આપણે પુ. ૧મા ઉપરના જ ઠેકાણે કરી દીધો છે આ બનાવને આપણે ચેદિવશના પુનરૂદ્ધાર તરીકે ગણાવીશુ.

આ ઉપરથી સમજાશે કે ચેદિવશના વહીવટના ત્રણ વિભાગ પડી ગયા છે. (પહેલો) રાજા મેઘવાહને સ્થાપના કરી ત્યારથી તેનુ મરણ નીપજ્યુ અને રાજા શ્રેણિકે મગધ સામ્રાજ્યમા કલિંગને ભેળવી લીધા ત્યાસુધીનો એટલે ઇ. સ પૂ. ૫૫૮થી ૫૩૭=૨૧ વર્ષનો; (બીજો) ઉપરના સમયથી માંડીને રાજા ક્ષેમરાજે સ્વતત્ર બની પુનરૂદ્ધાર કર્યો ત્યાસુધીનો એટલે ઈ. સ. પૂ. ૫૩૭થી ૪૭૪[6]=૬૩ વર્ષનો. અને (ત્રીજો) ક્ષેમરાજના પોતાના વશનો જે આપણે આ પરિચ્છેદે જાણીશુ કે ઈ સ પૂ. ૩૬૧મા ખતમ થયો છે એટલે આ ત્રીજા વિભાગનો સમય ઈ સ પૂ. ૪૭૪ થી ૩૬૧ સુધીના ૧૧૩ વર્ષનો કહી શકાશે. અને ત્રણે વિભાગનો એકંદર સમય ગણીએ તો ૨૧+૬૩+૧૧૩=૧૯૭ વર્ષનો કહી શકાશે.

આ પ્રકરણમાં આપણે આ ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગનો જ વૃત્તાત લખવાનો છે તેમા આમ તો પાચ રાજા થયા છે પરતુ ચોથા રાજાનું ઇ સ. પૂ. ૩૭૨મા મરણ થતા આખુંએ સામ્રાજ્ય તે સમયના મગધપતિ ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે પોતાના મુલકમા ભેળવી લીધુ હતું એટલે તે હિસાબે પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરેલ ચેદિવશના ત્રીજા વિભાગનું આયુષ્ય ઉપર જણાવેલ ૧૧૩ વર્ષને બદલે ૧૦૩-૪નુ જ અને સર્વ સમય ૧૯૭ને બદલે ૧૮૭-૮ વર્ષનો ગણી શકાશે. આ પ્રમાણે જ્યારે ૧૦૩નો આક આ વશની આયુષ્ય દોરીનો નીકળે છે ત્યારે કોઈના મનમાં કદાચ પ્રશ્ન ઉપજે કે, હાથીગુફાના લેખમાં જે ૧૦૩નો આંક લખાયલ છે તેને આ આંક સાથે કાંઈ સંબધ છે કે નહીં? તો જણાવવાનું કે તેમ બનવા સંભવ નથીજ. કેમકે હાથીગુફાના લેખનો કર્તા રાજા ખારવેલ છે. તેને કાંઇ ખબર ન જ હોઈ શકે કે, તેના મરણ બાદ તેનો વશ કેટલો વખત સુધી ચાલુ રહેવાનો છે, સિવાય કે કોઈ જ્યોતિર્ધરે ભવિષ્યવાણી કહી સંભળાવી હોય. તેમ બનવા સભવ નથી એટલે કહેવું પડશે કે ૧૦૩ના આંક સાથે આ બીનાને પરસ્પરમાં સંબંધ નથી જ.

ઉપરમાં નિર્દિષ્ટ થયા પ્રમાણે જેમ ચેદિવશના ત્રણ વિભાગ પાડી બતાવાય છે તેમ બીજી રીતે પણ પાડી બતાવાય છે. વિદ્વાનોની કલ્પના આ પ્રમાણે હોય એમ દેખાય છે., પરતુ તે વાસ્તવિક નથી એમ તેની હકીકત જાણ્યા પછી વાચક પોતે જ સ્વયં સમજી શકશે વાત એમ છે કે, હાથીગુફાનો કર્તા રાજા ખારવેલ પોતે, ઉપર જણાવેલ રાજા ક્ષેમરાજનો વંશજ છે એટલે કે આપણી ગણત્રીએ જેને ચેદિ-વશનો ત્રીજો વિભાગ[7] ઠરાવાયો છે તેમાં થયેલ છે. તે વિભાગને વિદ્વાનોએ પ્રથમ વિભાગ લેખાવ્યો છે; જ્યારે બીજો વિભાગ ઈ. સ ૨૪૯માં થયાનું અને ત્રીજો વિભાગ ઇ. સની અગિયારમી સદીમાં થયાનું માને છે પાછલા બેનો સંબંધ પ્રથમવાળાની સાથે આ પ્રમાણે જોડી શકાય તેમ છે.

રાજા ક્ષેમરાજવાળો વિભાગ, ઈ. સ. પૂ. ૩૭૨ કહો કે ૩૬૧ કહો પણ તે સમયે બંધ થઇ ગયો હતો અને ચેદિદેશ[8] મગધને તાબે ચાલ્યો ગયો હતો એટલુ

(૬) મહારાજા ક્ષેમરાજનો સમય શી રીતે આ હદે મે ઠરાવ્યો છે (કેમકે વિદ્વાનોએ તો ઇ. સ. પૂ. ની બીજી સદી ઠરાવી છે) તેની થોડીક સૂચના પુ. ૧મા ચેદિવશની હકીકત લખતા કરી ગયો છુ. વિશેષ ચર્ચા આ ખડમાં આગળ ઉપર ખારવેલના વૃત્તાતે કરવાની છે.

અને એટલું જણાવી શકીએ કે હાથીગુફામા જે ૧૦૩નો આક છે તે ઉપર આ આખીએ ચર્ચાનું મૂળ અવલબેલું છે.

(૭) આપણી ગણત્રી સાચી છે તેની ખાત્રી માટે હાથીગુફાનું વર્ણન જુઓ. રાજા ખારવેલ પોતે જ કહે છે કે, તે ત્રીજી શાખામા પોતે થયો છે (ધ્યાન રાખવું કે ત્રીજી શાખા છે, નહીં કે ત્રીજો પુરૂષ છે) જુઓ પક્તિ ત્રીજી.

(૮) અહીં ચેદિદેશ નામ લખ્યું છે. કલિંગદેશ નથી લખ્યું. કારણ કે વૃત્તાત ચાલે છે ચેદિવશના વિભાગનું એટલે ચેદિદેશ ઉપર ભોગવતા હકુમતવાળાનું; પછી તે કલિંગપતિ હોય કે મગધપતિ હોય તે આપણે જોવાનું નથી.

નક્કી જ છે. મગધપતિ મૌર્ય રાજાની સમાપ્તિ થયા બાદ ચેદિદેશ શતવહન વંશીઓની આણમાં ચાલ્યો ગયો હતો. ત્યાંસુધી ચેદિવંશનો કોઇ ગજબીજ–અવશેષ તરીકે ઝળકી ઉઠયાનું ઈતિહાસમાં જણાયું નથી. પણ શતવહન વંશના એકાદ નબળા રાજા પાસેથી તે દેશ પડાવી લઈ અવંતિપતિ ચષ્ઠણે પોતાનો વહીવટ જમાવ્યો હતો અને તે વંશમાંથી તે દેશની સત્તા ગુપ્તવંશી સમ્રાટોના હાથમાં ગઇ હતી. આ ગુપ્તવંશી સમ્રાટોની સત્તા ચેદિદેશ ઉપર તેમની પડતી થઈ ત્યાંસુધી એટલે લગભગ ઈ. સ.ની પાંચમી સદીના અંત સુધી રહી હતી. છતાં એવી માન્યતા પ્રચલિત થઇ રહી છે કે, ઈશ્વરદત્ત નામનો કોઇક રાજપુરૂષ થયો છે તે કલચૂરિવંશનો હતો અને તેણે ઈ સ ૨૪૯માં આ પ્રદેશ કબજે કરી પોતાનો સંવત–ચેદિસંવત ચાલુ કર્યો હતો.[૯] પણ આપણે પુ ૩ના અંતે પૃ ૩૭૩થી ૮૪ સુધીના પરિશિષ્ટે શિલાલેખના આધારે સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ ઈશ્વરદત્ત કલચૂરિ નહોતો, પણ તે પોતાને આભિર તરીકે જ ઓળખાવતો હતો. બાકી તે ત્રૈકૂટક હતો અને તેનો સમય ઇ સ. ૨૪૯ હતો તેટલી વાત ખરી. વળી તેની રાજગાદી ગોદાવરી નદીના મુખવાળા પ્રદેશમાં હતી પરંતુ તે ચેદિપતિ બન્યો હતો કે કેમ તે જણાયું નથી. સંભવ છે કે ચેદિદેશ તો ઈ સ ૨૪૯માં જ્યારે ઈશ્વરદત્તે પોતાનો સંવત ચાલુ કર્યો છે (તેના કારણ માટે જુઓ પુ ૩માં) ત્યારપહેલાં તેમજ ત્યારપછી ચષ્ઠણવંશીઓને અને ગુપ્તવંશીઓને તાબે જ હતો એટલે તેને અને ચેદિદેશને સ્વામિત્વનો કાંઈ સંબંધ જ નહોતો, છતાં શા માટે તેનો સંબંધ જોડી કહાયો હશે તેની સમજણ પડતી નથી. ગમે તે કારણ બન્યું હોય પણ આ ઈશ્વરદત્તના સમયને તથા વંશને ચેદિદેશ સાથે જોડીને બીજા વિભાગમાં તેઓએ ગણાવ્યો છે અને સાથે સાથે એમ ઠગાવવામાં આવ્યું છે કે અમલના ચેદિદેશ ઉપર આ કલચૂરિવંશના રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા છે તથા તેમનો ચેદિસંવત પણ તેમના વખતથી જ[૧૦] ગણાયો છે

આ બીજો વિભાગ ક્યારે અસ્ત થઇ ગયો તે વિશે ચૂપકી પકડવામાં આવે છે, પરંતુ જ્યારથી ઇ સ ની અગિયારમી સદીમાં કલચૂરિવંશના રાજાઓ ચેદિદેશ ઉપર રાજ્ય કરવા માંડયા ત્યારથી ત્રીજો વિભાગ શરૂ થયો ગણવામાં આવે છે અને આ ત્રીજા વિભાગે જ ચેદિસંવતનું ખરૂં ચલણ કર્યું ગણાવે છે. પરંતુ તેમનો વંશ કલચૂરિ કહેવાતો હતો અને તેઓ રાજ્ય કરતા હતા ચેદિદેશ ઉપર; એટલે તે બન્નેનું જોડાણ કરીને ચેદિસંવતને કલચૂરિસંવતનું નામ આપી દીધું બીજી વાત કહી દઇએ જ્યારે એમ માન્યતા ચાલી રહી છે કે આ કલચૂરિઓએજ ચેદિસંવતને ખરી રીતે ગતિમાં મૂકી બતાવ્યો છે ત્યારે તો એવો અર્થ લઈ જવાય છે કે, પ્રથમના બે વિભાગોએ તેની સ્થાપના કરેલી હતી પણ કોઇ અકળ કારણને લઇને તેમણે પોતાનો સંવત ચલાવ્યો જ નહોતો આ પ્રમાણે ત્રીજા વિભાગનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જણાવાય છે એટલે જો પાછળ સૂચવાયલી વિદ્વાનોની માન્યતાને વધાવી લેવાય તો સ્ફુટપણે અને અર્થની ભેળસેળ થઈ જવા ન પામે માટે એમ પણ કહી શકાશે કે, પહેલા બે

(૯) આ કલચૂરિ રાજાઓને ઇતિહાસમાં ત્રૈકૂટકાઝ તરીકે ઓળખાવ્યા છે (founded by Ishwardatta Kalchuri=ઈશ્વરદત્ત કલચૂરિએ તેની સ્થાપના કરી હતી)' આ વિશે વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે, પ્રોસીડીંગ્ઝ ઑફ ધી આર્યન સેકશન ઑફ ધી સેવન્થ ઓરીએન્ટલ કોંગ્રેસ (પૃ. ૨૧૬થી આગળ) નામે રીપોર્ટમાં "કેનેરીઝ ડીનેસ્ટી બાય ડૉ. ફલીટવાળો નિબંધ જોવો તથા બોંબે ગેઝેટીઅરમાં ડૉ. ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ પૃ. ૨૯૪થી આગળ જે વર્ણન લખ્યું છે તે વાંચવું.

(૧૦) ક્રોનોલોજી ઑફ ઇન્ડીઆ બાય ડફ પૃ. ૨૨૬ જુઓ (ઇ સ. ૨૪૯ની હકીકત) તેમાં ગ્રંથકર્તાએ જણાવ્યું છે કે "A D 249 current, Sunday 26th, August or Asvin Sud 1, Kaliyuga 3350 expired, epoch of the Chedi Era Ind Ant XVII p. 215 and 16.=ઇ સ ૨૪૯ની સાલ ચાલુ હતી ત્યારે, ૨૬ ઓગસ્ટ રવિવારે અથવા આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદાના દિવસે અથવા કલિયુગનું ૩૩૫૦મું વર્ષ પૂરૂં થયે, ચેદિસંવત ચાલુ થયો. વળી જુઓ ઈ. એ. પુ. ૧૭ પૃ. ૨૧૫થી આગળ."

વિભાગવાળાના સમયને ખરા ચેદિવંશના સમય તરીકે ઓળખાવ્યો છે પરંતુ તેમના સંવતને ચેદિસંવતની માત્ર ઉપમા જ આપી છે જ્યારે ત્રીજાને ચેદિદેશમાં વસતી પ્રજાના-નહીં કે ચેદિવંશના-સમય તરીકે લેખી તેના સંવત્સરને ખરો ચેદિ સંવત્સર ગણાવ્યો છે. એટલે કે કલ્ચૂરિ રાજાઓને અસલના મેઘવાહન વંશી ચેદિરાજાઓ સાથે કોઈ જાતનો લોહીનો સંબંધ હોવાનું બતાવાતું નથી પરંતુ ચેદિદેશ ઉપર તેમનું રાજ્ય થયું છે માટે ચેદિવંશના અને ચેદિ-સંવતને માનનારા ઠરાવાયું હોય એમ દેખાઈ આવે છે.

આગળ રાજા કરકંડુના વૃત્તાંતે જોઇ ગયા છીએ કે, જે મુલક ઉપર ચેદિવંશી રાજાઓનું પ્રથમ સ્વામિત્વ થવા પામ્યું હતું તેનું

ચેદિ દેશની સીમા ખરૂં નામ તો વંશ દેશ જ હતું છતાં જ્યારે ઇતિહાસવિદોએ તેનું નામ ચેદિદેશ જ પાડયું છે ત્યારે આપણે પણ તે નામથી જ તેને સંબોધ્યા કરીશું તે ચેદિદેશની સીમા પ્રથમ નક્કી કરી લેવા જરૂર છે જેથી ફરીને તે ચેદિ વંશના રાજકર્તાઓમાંથી કોના સમયે કયો બનાવ બન્યો હતો તે પાકે પાયે આપણે જાણી શકીએ.

સર કનિંગહામ કહે છે કે[૧૧], "Boramdeo, the capital in Chhatisgarh or Maha-Kosal, which formed the old kingdom of Chedi or Kalchuris=મહાકોશલ જે ચેદિ અથવા કલચૂરિનું પ્રાચીન રાજ્ય હતું તેમાં આવેલ છત્તીસગઢની રાજધાની બોરમદેવ હતું." એટલે કે મધ્ય પ્રાંતોમાં છત્તીસગઢ તાલુકો અને બિલાસપુર તથા રાયપુર જીલ્લા તરીકે જે ભાગને હાલ ઓળખવામાં આવે છે તે પ્રદેશને પ્રાચીન સમયે મહાકોશલ કહેવાતો હતો. વળી તેની રાજધાની, હાલ જ્યાં બોરમદેવ નામનું શહેર આવેલું છે તે અથવા તેની આસપાસમાં આવેલી હતી. મહાકોશલને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કુશસ્થળ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતાં[૧૨], કુશસ્થળ નામ સાર્થક કરતો આ પ્રદેશ છે જ. સાંપ્રત કાળે પણ તે ભાગમાં જંગલો આવેલાં છે તેમજ હિંસક પ્રાણીઓનો વસવાટ હમેશાં નજરે પડે છે. એટલે અંગદેશના રાજા દધિવાહનને પોતાની ગર્ભવતી રાણી પદ્માવતીની સાથે હસ્તિ ઉપર આરૂઢ થઈને ક્રિડાવિહારે ઉપડી ગયાનું (પુ. ૧ પૃ. ૧૪૪) અને ત્યાંથી પૂર્વના પ્રદેશમાં કોઈક ભયાનક અટવીમાં તે હસ્તિ એકલી રાણી સાથે નાસી ગયાનું આપણે જણાવી ગયા છીએ. તે માટે જો વંશદેશની સીમા કનિંગહામ સાહેબની ઉપરની માન્યતા પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે તો, તે સર્વ હકીકતને, સમર્થન મળી રહે છે[૧૩] એટલે વૈદિક ગ્રંથોમાં મહાભારતના સમયે જેને કુશસ્થળ કે મહાકોશલ તરીકે ઓળખાવતા તેને ઈ. સ. પૂ. ની છઠ્ઠી સદીમાં લોકો વંશદેશ તરીકે ઓળખતા હતા અને હાલ તે પ્રદેશમાં છત્તીસગઢ તાલુકો તથા બસ્તર રાજ્યનો સમાવેશ થતો મનાય છે એમ થયું. એટલે તે હિસાબે વંશદેશની સીમામાં, ઉત્તરે બિહારનો છોટાનાગપુરવાળો પ્રદેશ તથા રેવા સ્ટેટનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગોદાવરી નદીનું વહેણ, પૂર્વે ઉત્કળ તથા ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમે વિદર્ભ તથા અંગદેશ[૧૪] આવેલ હતો એમ સમજવું રહે છે. આપણા આ કથનને, ઇં. હી. ક્વૉ.[૧૫]ના લેખક પણ સંમત થતા હોય એમ જણાવે છે કે, The country to the west of Orissa was known as the Dakshina Kosal or

(૧૧) જુઓ બુક ઓફ ઇન્ડીયન ઈરાઝ પ્રસ્તાવના પૃ.૯

(૧૨) પુ. ૧ પૃ ૧૩૮ ટી. નં. ૧૧૮ જુઓ કુશ=કુશનામનું ઘાસ અને સ્થળ એટલે ઠેકાણું. તે પ્રદેશમાં કુશનામનું ઘાસ અતિ મોટા જથ્થામાં ઉગે છે તેથી સ્વભાવિક રીતે જ આ પ્રદેશ અત્યંત ઝાડીવાળો તથા ધાડા જંગલ ધરાવનાર હોવો જોઈએ-એમ સમજી શકાય છે.

(૧૩) વિદ્વાનો અંગદેશને અત્યારે, બંગાળ ઈલાકાના, ભાગલપુર જીલ્લાવાળી ભૂમિને જે ઠરાવે છે તે, આ હકીકત સાથે બંધબેસતી કહેવાય કે કેમ તે સરખાવી જોવા વિનંતિ છે.

(૧૪) સરખાવો ઉપરની ટી. નં. ૧૩

(૧૫) જુઓ તે પુસ્તક સન ૧૯૨૯નો અંક ૫, પૃ. ૬૧૨

Chedi=ઓરિસ્સાની પશ્ચિમે આવેલ દેશને દક્ષિણ કોશલ અથવા ચેદિ તરીકે ઓળખતા હતા પરંતુ સર્વ વિદ્વાનો ઉપર પ્રમાણે સીમા ઠરાવવામા એક મત થતા નથી. અન્ય એક વિદ્વાન જણાવે છે કે,[૧૬] Chedi was the country adjoining Bhojkata or Avanti on the east=જેની પૂર્વમાં (પશ્ચિમમા જોઈએ) ભોજકટ અથવા અવંતિ છે તેની લગોલગનો પ્રદેશ તે ચેદિ: એટલે કે જે પ્રદેશની લગોલગ પશ્ચિમે અવંતિદેશ આવી લાગ્યો છે તે ચેદિદેશ. એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એમ છે કે હાલના હોશંગાબાદ અને નિમાર જીલ્લાઓ જ્યાં આવેલા છે ત્યાસુધી તેની હદ હતી. પરંતુ આ માન્યતા બરાબર લાગતી નથી. કેમકે જેને અસલમા વિદર્ભદેશ કહેતા અને ઇ સ પૂ ની છઠ્ઠી સદીમા અંગદેશ કહેતા હતા તેમા આ પ્રાંતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે વળી આ અંગદેશની રાજધાની ચંપાનગરી હતી કે જ્યા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાનો રૂપનાથનો ખડકલેખ ઉભો કરાવ્યો હતો. મતલબ કે જે સીમા તેમણે દોરી બતાવી છે તે અંગદેશની છે, નહીં કે ચેદિદેશની. ત્યારે બીજા એક વિદ્વાન[૧૭], કર્નલ ટૉડનો મત ટાંકીને જણાવે છે કે, Chanderi, a town in Malwa, was the capital of Shishupal, who was killed by Krishna (J. A. S. B. Vol XV); according to Fuhrer, Dahalmandal was the ancient Chedi; according to some, it comprised the southern portion of Bundelkhand and northern portion of Jubbulpore. Rewa-Kalanger was the capital of Chedi under the Gupta-kings. Chedi was also called Tripuri=માળવામાં આવેલું ચંદેરી શહેર (રાજા) શિશુપાલની રાજધાની હતી. આ શિશુપાલને કૃષ્ણે માર્યો હતો (જ. રો એ સૈ પુ ૧૫); ફ્યુહરરના મત પ્રમાણે દહલમંડળ તે જ પ્રાચીન સમયનો ચેદિ છે, કેટલાકના મતે તેમા બુંદેલખંડનો દક્ષિણ ભાગ તથા જબ્બલપુરનો ઉત્તર ભાગ આવતો હતો ગુપ્ત રાજાના સમયે ચેદિની રાજધાની રેવા-કલંજરમા હતી ચેદિનું બીજુ નામ ત્રિપુરી પણ હતું"—આવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ ભિન્ન ભિન્ન સીમાઓ અટકળી છે આમ થવાનુ મુખ્ય કારણ એ જ દેખાય છે કે, કોઈએ ચેદિદેશ ગણીને કામ લીધું છે તો કોઇએ ચેદિવંશ લેખીને કામ લીધું છે વળી એક વંશમા તો અનેક રાજાઓ થાય છે તેમ દરેક રાજાના અમલમા પ્રદેશનો વિસ્તાર તથા સંકોચ થયા કરે તે પણ સ્વભાવિક છે. એટલે, એક ચેદિરાજાની રાજ્યસીમા ક્યાંક સુધી લંબાયલી હોય, તો વળી બીજાની તદ્દન જુદી જ દિશામાં નીકળી જતી પણ દેખાય. આવી સ્થિતિમાં ભિન્ન ભિન્ન સીમાઓ નોંધાઈ જાય તે દેખીતું જ છે. બાકી જે કાળનો ઇતિહાસ આપણે લખી રહ્યા છીએ તે સમયે તો સૌથી પશ્ચિમે અંગદેશ હતો, વચ્ચે વત્સદેશ ઉર્ફે મહાકોશલ હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણે કલિંગદેશ હતો. પરંતુ હાલ જેને ઓરિસા પ્રાંતના સંબલપુર, પૂરી, અંગૂલ, અને કટક જીલ્લાઓ કહેવાય છે તે તો કલિંગમા પણ ગણાતા નહોતા જ. તે જીલ્લાઓ તો મહારાજા ક્ષેમરાજે પોતાનો વંશ સ્થાપ્યા બાદ કલિંગમા ભેળવી લીધા હતા. અને તેથી એક ગ્રંથકારે[૧૮] જે એમ લખ્યું છે તે તદ્દન સાચુ જ છે, કે Cheti or Chedi is the well-known Vedic and classical ruling family, this branch of the Chedis seems to have migrated into Orissa from Maha-kosal, as the Oriya Manuscript (J B. O. R. S. III pp. 482) suggests=ચેતિ કે ચેદિ તે વૈદિક

(૧૬) જ. એ. સો. બં. પુ. ૨૧ પૃ. ૨૫૭ અશોક તથા (દે. રા. ભાંડારકર કૃત) પૃ. ૩૫-રાજ્યની સીમાએ પુલિંદ જાતિનો મુલક આવ્યો છે (સભાપર્વ)

(૧૭) જુઓ ડેઝ એન્શન્ટ જ્યોગ્રાફી ઓફ ઈન્ડીયા પૃ.૧૪

(૧૮) જ. બી. ઓ. રી. સો ૧૯૨૭ પુ. ૧૩ પૃ. ૨૨૨ અને આગળ

સાહિત્યમા પ્રખ્યાતિ પામેલો અને રાજ કરતો ઉત્તમ વશ છે, ચોદિની આ શાખા, જે પ્રમાણે ઓરિસાના હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં સૂચવાયુ છે તે પ્રમાણે (જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ ૩ પૃ ૪૮૨) મહાકોશલમાથી ઓરિસામાં ઉતરી આવેલી દેખાય છે. જ્યારે પ્રો. રીઝ ડેવીઝ પોતાના બુદ્ધિસ્ટિ ઇન્ડિયામા પૃ ૨૬ ઉપર જણાવે છે કે, The Chedis were probably the same tribe as that called Cedi in older documents and had two distinct settlements. One probably the older, was in the mountains in what is now called Nepal. The other probably a later colony was near Kosambi to the east, and has been even confused with the land of Vamsa=પુરાણા દસ્તાવેજોમા જેને સેદિ કહી છે તે અને ચોદ ઘણુ કરીને એક જ જાતની પ્રજા છે, તેમના બે સસ્થાનો હતા. ઘણુ કરીને તેમાનુ એક જૂનુ, હાલના નેપાલમાં આવેલ પહાડી પ્રદેશમા[૧૯] હતુ અને બીજુ જે સોવસા પાછળથી થયુ હતું તે કોશબીની નજીક પૂર્વમા હતુ અને તેને વશદેશની ભૂમિ તરીકે સેળભેળ કરી દેવાય છે. ત્યારે વળી બીજા વિદ્વાન કહે છે કે[૨૦] Tripuri seems to have been the capital of Chedi; they were called the rulers of Dahala or Chedi= ત્રિપુરી[૨૧] તે ચેદિવશનું રાજનગર સભવે છે, તેઓ દાહાલ અથવા ચેદિના રાજકર્તા હતા. આ પ્રમાણે અનેક રીતની નોધો થયેલી નજરે પડે છે. તે ગમે તેમ હો. હાલમા બહુ ઊંડાણમા ઉતરવાની આપણે જરૂર નથી. માત્ર એટલુ જ નોધી રાખવુ કે, અગ, વશ અને કલિંગ તે ત્રણે પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ અનુક્રમે એક પછી એક, તેમ જ એક બીજાને અડીઅડીને આવેલ દેશ હતા.

કરકંડુ પછી કેમ?

ચેદિવશના ત્રણ વિભાગ કેમ થાય છે તે આપણે જણાવી ગયા છીએ. તેમા પ્રથમ વિભાગ મહારાજા કરકડુના મરણ થતા પૂરો થાય છે. અને ત્રીજો ભાગ મહારાજ° ક્ષેમરાજનુ રાજ-શાસન શરૂ થાય છે ત્યારથી આરભાય છે. એટલે વચ્ચેનો જે ગાળો રહ્યો તે બીજા વિભાગે, અને તેનું વૃત્તાત જો ઐતિહાસિક રીતે જોડી બતાવાય તો આપણે વર્ણવવા ધારેલ ચેદિવશના સળગ ઈતિહાસની સાંકળના ખૂટતા મંકોડાઓ મળી જવાથી સંધાઈ ગયેલો કહેવાશે. આ બીજા વિભાગને લગતી થોડીક હકીકત પુ ૧મા જો કે અપાઈ તો ગઇ જ છે. છતાં સંપૂર્ણ ન હોવાથી અત્રે તે આપવાની જરૂર પડી છે

ઈ સ. પૂ ૫૩૭માં મહામેઘવાહન મહારાજ કરકડુનું અવસાન થવાથી, તેમજ તે અપુત્રિયો હોવાથી તેનુ રાજ્ય મગધસમ્રાટ શ્રેણિકે પોતાના સામ્રાજ્ય સાથે ભેળવી લીધુ હતુ ત્યાં સુધી આપણે વર્ણન કરી ગયા છીએ. એક બાજુ એવી સ્થિતિ નજરે પડી રહી છે કે, મહારાજા કરકડુ ત્રિકલિંગાધિપતિ–એટલે અંગ, વશ અને કલિંગનો અધિપતિ હતો. ત્યારે બીજી બાજુ એવો પુરાવો મળે છે કે, માત્ર "અંગમગધા" શબ્દની વપરાશ જ શરૂ થઈ હતી. પરતુ જો મગધ શબ્દની સાથે કલિગ કે ત્રિકલિંગ જેવો શબ્દ જોડાયો હોત તો બધી વાત સરળ બની જાત, એટલે કરકડુના મરણ સમયે કલિગ સબધી બે સ્થિતિ ઉભી થઈ હોય એમ સમજવુ રહે છે. કાંતો ત્રણે પ્રાંતો મગધમાં ભેળવી લીધા હોવા જોઈએ, અથવા ત્રણે છૂટા કરી દીધા હોવા જોઇએ. જો ત્રણે ભેળવી લીધા હોય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મગધ અને કલિંગ જેવો જ

(૧૯) આધાર ટાંકયો હોત તો વિશેષ ઉપકારક થઇ પડત.

(૨૦) જુઓ એ. ઈ. પુ ૨ પૃ. ૩૦૨

(૨૧) હાલના મધ્યપ્રાતની રાજધાની જે જબલપુર છે તેનુ બીજુ નામ ત્રિપુરી ગણાય છે. આ જબલપુરથી થોડે છેટે જ રૂપનાથનો ખડકલેખ છે. આ રૂપનાથના સ્થાનને પ્રાચીન સમયની ચપાપુરી તરીકે મે ઓળખાવી છે એટલે કે ચપાપુરી અને જબલપુર બન્ને નજીક આવ્યાનું કહેવાય. (સરખાવો ઉપરની ટી. ન. ૧૩ની હકીકત)

કોઇ શબ્દ ઉભો થવો જોઇતો હતો પણ તેમ બન્યુ નથી તેથી મુશ્કેલી આડી આવીને ઉભી રહે છે અને છૂટા રહી ગયા હતા એમ જો કલ્પીએ તો, અગદેશ મગધને તાબે નહોતો એમ તો આપણે પણ કબૂલ કરવુ જ પડશે જ્યારે બીજી બાજુ તો ઇતિહાસ એમ બુલદ અવાજે જાહેર કરે છે કે, શ્રેણિક પછી મગધપતિ બનનાર રાજા અજાતશત્રુએ, ગાદીએ બેસીને સામ્રાજ્યનું રાજનગર જે રાજગૃહીમા હતું તે ફેરવીને અંગદેશના પાટનગર ચપાપૂરીમા આણ્યુ હતુ. તેનો અર્થ એ થયો કે અગદેશ મગધને તાબે તો હતો જ. આ પ્રમાણે એક વખત કહેવુ કે. ઇ મ. પૂ ૫૩૭ મા અગદેશ કલિગના શાસનમા હતો, અને ફરીને કહેવુ કે ઇ. સ. પૂ ૫૨૭–૬ મા તે મગધની હકુમતમા હતો તે બન્ને વસ્તુ સુમેળ ખાતી નથી દેખાતી. સિવાય કે ૫૩૭ અને ૫૨૭ વચ્ચેનો દસેક વર્ષના ગાળામા, કોઇ એવો બનાવ બની ગયાનું મળી આવે કે જેથી–ત્રિકલિગ–વાળા ત્રણ પ્રદેશમાથી ત્રણે, બે કે એક પણ મગધપતિએ જીતી લીધો હોય. તેવો પુરાવો ઈતિહાસમા નોધાયો જણાતો નથી, કદાચ બન્યો હોય પરતુ ઈતિહાસના પાને નોધાયો ન હોય, અથવા પાને ચડયો હોય પણ તેનો પત્તો લાગવો અદૃશ્ય થયો હોય. આવી અનેક પ્રકારની ભાજગડ કે કલ્પનામાં ઉતરવા કરતા સરળ માર્ગ શુ એમ નથી લાગતો કે જે વસ્તુ નોધાઇ છે તેનો જ આશ્રય લઇને આગળ વધવુ? જે બે પ્રસગ નોધાયા છે તે આપણે ક્યારના જણાવી તો દીધા જ છે, એક "અંગમગધા" શબ્દનો પ્રયોગ અને બીજો, રાજા અજાતશત્રુએ કરેલ પાટનગરની ફેરબદલી. એટલે એમ સ્થિતિ ગોઠવી શકાય કે, ત્રિકલિગના ત્રણે પ્રાતો રાજા શ્રેણિકે પ્રથમ મેળવી તો લીધા હતા જ, પરતુ તે વખતે ગણતત્ર રાજ્યની પદ્ધતિ ચાલુ હોવાથી, તથા મહારાજા કરકડુને પુત્રનો અભાવ હોવાથી, તેણે તેના જમાઇને (જે હકીકત પ્રવર્તી રહી હતી એવો સ્વતત્ર પુરાવો પણ અન્ય સ્થળેથી મળી ગયો છે[૨૨]) ગાદી સુપ્રત કરી હતી અને પોતાના ખડિયા રાજ્ય-તરીકે–સલામી રાજ્ય તરીકે ગણેલ હતો. પરતુ રાજા અજાતશત્રુએ ગાદિએ આવતા જમીન લોભની જે જેહાદ જગાવી હતી તેના પરિણામે કે પછી પોતાને રાજપાટની ફેરબદલી માટે અંગ દેશની જરૂર પડી હતી તેથી, આ બેમાથી કોઇ એક કારણને લીધે ગમે તે કારણ પડયુ હોય પણ તે સરસુખત્યાર જેવો હોવાથી ઇચ્છાપૂર્વક કરી શકે તેમ હતું જ એટલે–ત્રિકલિગના ત્રણ પ્રાતોમાથી અંગદેશ પોતે મેળવી લીધો હતો અને બાકીના બે, એમને એમ ઉપર જણાવેલ રાજા કરકડુના જામાતૃ કલિંગપતિની હકુમતમાજ રહેવા દીધા[૨૩] હતા ઉપરના સર્વ વિવેચનનો સાર એ થયો કે, ઇ સ. પૂ ૫૩૭ બાદ નવ દશ વર્ષ સુધી કરકડુ મહારાજના જામાતૃ પાસે ત્રણે પ્રાતો હતા, અને તે બાદ બે પ્રાતો–વશ અને કલિંગ જ રહ્યા હતા. આ સ્થિતિ પણ રાજા અજાતશત્રુના મરણ પામ્યા પછી ઉદાયનના રાજ્યકાળના પ્રારભિક થોડાક વર્ષો સુધી જ એટલે અંદાજ ઈ સ પૂ ૪૯૨ સુધી ટકી રહેવા પામી હતી. હવે તો દિન પર દિન રાજાઓમા ભૂમિ વિસ્તારવાની લાલસા વૃદ્ધિ પામ્યે જતી હતી[૨૪] એટલે કયાય તેવો માર્ગ મળી જતો કે તુરત, તે દેશ ઉપર ચડાઈ લઈ જઈ વિજય પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વની ગણતત્રની પદ્ધતિ પૂર્વક તેના મૂળ રાજાને માત્ર તાબેદાર કે અન્ય કોઇ રીતે પોતાની આણમાં

---

(૨૨) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૬૦ ટી. નં. ૪૬

(૨૩) અહીં 'રહેવા દીધા હતા' એવા શબ્દો કોઈ મુદ્દાથી લખ્યા નથી. છતા જો સશોધનથી પુરવાર થઈ જાય કે, તેણે તો માત્ર પોતાની જરૂરીઆત હલી થવાથી પોતાના સલામી તળેના રાજકર્તા પાસેથી ઈચ્છાપૂર્વક જમીન લઈ લીધી હતી તો પછી તે પ્રમાણે ગણવુ.

(૨૪) પુ. ૧ કૃણિક–અજાતશત્રુ રાજા પોતે વિંધ્યાચળ પર્વતની આરપાર જઈને દક્ષિણ હિંદમા ઉતરવાનો પ્રયાસ કરવા ગયતો હતો ત્યારે તેને પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપવો પડયો હતો, તે હકીકત જણાવતા આ બાબતનો ઇસારો કરી દીધો છે. જૈનશાસ્ત્રોમા આ બનાવનો ઉલ્લેખ કરાયેલ છે.

ગણાતો રહે તેવી ગોઠવણ કરીને જે પાછો તેને તે અધિકાર ઉપર બેસારી દેવામા આવતો હતો, તેને બદલે તેનું આખુ રાજ્ય જ પોતાની સત્તામા લાવી મૂકાવા માંડયુ તે રાજનીતિને અનુસરીને ઉદયાશ્વના સમયમાં તેના સૈન્યપતિ નાગદસકે (આ નામે પાછળથી જે જાણીતો થયો છે–અને જે નંદિવર્ધન અથવા નંદ પહેલા તરીકે મગધપતિ થયો છે તે હો) યુવરાજ અનુરૂદ્ધની સરદારી નીચે ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધીનો પ્રદેશ ધીમે ધીમે જીતી લીધો હતો[૨૫], તેમા આ બે મુલકનો–વંશ અને કલિંગનો–પણ સમાવેશ થઇ ગયો હતો. એટલે કે મહારાજા કરકંડુના જમાઈના હાથમા જે રાજ્યાધિકાર સોંપાયો હતો, તે તેના વંશના તે સમયના નરપતિ પાસેથી લઇ લીધા હતા અને મગધ સામ્રાજ્યમા ભેળવી લેવાયા હતા, એટલે તે સમયથી કલિંગપતિની આ બીજા વિભાગની શાખાનુ અસ્તિત્વ બંધ પડયું ગણાય.

આ બીજા વિભાગની શાખામા બે રાજા થયા દેખાય છે. તેમનાં નામ અત્યારે તો આપણે અનુક્રમે શોભનરાય અને ચંડરાય ઠરાવ્યાં છે. કદાચ તે અનુક્રમમા ફેરફાર પણ હોય, પરંતુ બનવા જોગ નથી જ્યારે તેની પહેલાનાં બે નામ (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૭૩) ચેદિપતિ તરીકે જે સુલોચન અને સુરથ તરીકે આપણે નોંધ્યા છે, તે ફાવે તો એક પછી એક દધિવાહન અને કરકંડુનાં નામ પણ હોય કે, ફાવે તો બન્ને નામ એકલા કરકંડુનાં જ હોય; પરંતુ હાલ આપણે એટલીજ નોંધ લઈ શકીએ છીએ કે, ચેદિપતિ તરીકેનો તે બે નામના રાજાનો સમાવેશ પ્રથમ વિભાગમાં, અને શોભનરાય તથા ચંડરાયનો બીજા વિભાગે જ કરવાનો છે. આ બીજા વિભાગનો અધિકાર ખૂંચવાઇ ગયા પછી ચેદિપતિ તરીકેની સ્વતંત્રતા હણાઇ જ ગઇ હતી. હવે તે મગધ સામ્રાજ્યનો ભાગ જ બની રહ્યો. હતો. તે ઈ. સ. પૂ. ૪૯૨ થી માંડીને ઉદાયન રાજાનો અધિકાર, યુવરાજ અનુરૂદ્ધને સોંપાયો ત્યા સુધી; (યુવરાજ તરીકે જ અનુરૂદ્ધ રહ્યો હતો કે સમ્રાટ પદે આવ્યો હતો તે પ્રશ્ન ભલે ચર્ચાસ્પદ રહે તેને આ ચેદિદેશની સ્વતંત્રતા સાથે નીસબત નથી). ત્યાર બાદ અનુરૂદ્ધનો કારભાર પણ છ એક વર્ષ ટકયો છે અને ત્યા સુધી પણ મગધ સામ્રાજ્યને ઉની આંચ સરખીએ આવી નથી. પરંતુ તેના અધિકારના છેલ્લા વરસથી (એટલે ઈ. સ. પૂ ૪૭૫ થી) અથવા કહો કે, તેનુ મરણ નીપજ્યું તે સમયથી, રાજ્યમા બળવા જેવી સ્થિતિ ઉભી થવા પામી. તેની ગાદીએ તેનો નાનો ભાઈ મુંદ આવ્યો તેણે માત્ર બે વરસ જ અધિકાર ભોગવ્યો છે છતાં તે કાળ દરમ્યાન તો, સારાએ મગધ સામ્રાજ્યમા ચારે તરફ હોહાકાર અને અંધકાર જ છવાઈ રહ્યો હતો, કેમકે રાજકાજમાં તે બિલકુલ ભાગ લેતો નહીં, તેમ બાહોશ પણ નહીં હોય, એટલામા વળી તેની લાડીલી પટરાણીનું મૃત્યુ થયું. એટલે હદ વળી ગઇ. આ બે અઢી વરસના સમયમાં તો મગધ દેશથી માંડીને દક્ષિણ હિંદનો સર્વ ભાગ એટલે કે વંશ, કલિંગ, ચોલા, પાંડયા, કદંબ, પલ્લવાઝ સર્વેએ પોત પોતાના હાથ તળે સોંપાયલા મૂલકમા સ્વતંત્ર રાજા તરીકે પોતાને જાહેર કરી દીધા. આ માહેલી જે વ્યક્તિએ વંશ અને કલિંગ ઉપર પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી હતી તેનું નામ ક્ષેમરાજ હતું. તે પોતે જ તે સમયે તે પ્રાંતો ઉપર મગધ સમ્રાટના સૂબા તરીકે વહીવટ કરતો હતો અને ગાદીપતિ બની બેઠો કે પછી આપ મેળે જ બહારથી આવી ચડીને તે પ્રાંતોની રાજ લગામ હાથમાં લીધી હતી, તે બેમાથી કઇ સ્થિતિ થવા પામી હતી તેનો નિર્ણય કરવાને કાંઈ સામગ્રી મળતી નથી. પરંતુ તેણે તે પ્રાંત હાથ કરી લીધો હતો તેટલું ચોક્કસ છે જ. વળી તે મૂળના કલિંગપતિ મહામેઘવાહન મહારાજા કરકંડુનો આઘે આઘે કાંઈક

(૨૫) જે ભૂમિતૃષ્ણા કૂણિકમા ઉદ્‌ભવી હતી તે પણ પંચમઆરામા ફૂલવા મારેલી કાળદેવની અસરનુ જ પરિણામ સમજવું. આ ભૂમિ તૃષ્ણા ધીમેધીમે ફૂલીને, ઉદાયનના રાજ્યથી માડીને નંદિવર્ધનનો અંત થયો તે સમયમા તો ખૂબ ખૂબ ફાલી ગઈ હતી અને તે બાદ તો તે સામાન્ય વસ્તુ બની ગઈ હતી. એટલે તે પ્રત્યે આશ્ચર્ય ઉપજવું નહોઈ

સગો[૨૬] પણ થતો હતો જ આ બનાવનો સમય ઇ સ પૂ. ૪૭૫ છે. અહીંથી ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગની આદિ થઈ ગણાશે.

(૧) ક્ષેમરાજ

કલિંગપતિના ચેદિવંશના ત્રણ વિભાગમાના છેલ્લા વિભાગની આદિ મહારાજા ક્ષેમરાજથી થઇ હોવાનુ આપણે ઉપરમા જોઈ ગયા છીએ

તેના વંશના નામ વિશેની સમજ

વળી જણાવી ગયા છીએ કે તે પોતે તે વંશના મૂળ સ્થાપક મહામેઘવાહન[૨૭] મહારાજા કરકંડુ (અથવા પૃ ૨૩૮ માં સૂચવ્યા પ્રમાણે સુલોચન કે સુરથ)નો દૂર દૂરનો ભાયાત પણ થતો હતો. એટલે તેને પણ આપણે મહામેઘવાહનના વંશમાથી ઉતરી આવેલ[૨૮] ગણવો રહે છે હવે આપણે બે હકીકત અત્રે વિચારવી રહે છે એક તે વંશનું નામ મહામેઘવાહન કેમ પડયુ તે, અને બીજી, તેના વંશને ઇતિહાસમા જ્યારે ચેદિવંશ તરીકે ઓળખાવ્યો ત્યારે તે તેને કેવી રીતે બંધ બેસતું આવે છે તે. પ્રથમમા મહામેઘવાહન શબ્દ વિશે વિચાર કરીએ.

મહારાજા કરકંડુ પોતે ગાદીપતિ થયો હતો ત્યા સુધી તો તેને પોતાને પણ ભાન નહોતું કે તેના માબાપ કોણ છે? પોતે કયા વંશનો છે? અથવા પોતે કયાંનો વતની છે? જેથી બનવા જોગ છે કે, ભાગ્યવશાત્ જ્યારે પોતે વંશ અને કલિંગનો સ્વામી બન્યો ત્યારે પૃ. ૨૩૮મા સૂચવાયલા બે નામોમાથી એકનું નામ-કે બન્ને એક જ વ્યક્તિના નામ ઠરે તો તે બન્ને નામ-ધારણ કરીને ગાદ્યારૂઢ થયો હોવો જોઇએ. પરંતુ જ્યારે તેણે અંગદેશ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી અને તેના રાજા દધિવાહન સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો ત્યારે પદ્માવતી સાધ્વી જે કુમાર અવસ્થામા કરકંડુની જનેતા થતી હતી તેણી તે સ્થળે ઉપસ્થિત થઇ હતી અને લડવાને તૈયાર થયેલ બન્ને ભૂપતિઓ બાપ દીકરો થાય છે તેની ઓળખ કરાવીને યુદ્ધ વિરામ જાહેર કરાવ્યો હતો આ સર્વે હકીકતથી આપણે પરિચીત થઇ ગયા છીએ મતલબ કે કરકંડુ પોતે રાજા દધિવાહનનો પુત્ર થતો હતો તે સ્થિતિ તેની જાણમાં માત્ર તે સમયથી જ આવી હતી. એટલે તે સમયથી પોતાનું નામ ફેરવીને પોતાના જનકના નામને અનુસરતુ-એવુ મેઘવાહન નામ ધારણ કરી લીધુ હોય તે દેખીતુ જ છે, એટલે તે સમયથી તે મહારાજા મેઘવાહન કહેવાયો, અને જ્યારથી તેના પિતા દધિવાહનનું મરણ થયુ અને પછી તે અંગદેશ પણ કલિંગના અધિકારમા આવી પડયો ત્યારથી તે, તે અધિકતર પ્રદેશનો સ્વામી બનવા પામ્યો તેની યાદગીરીમા પોતાના નામ સાથે મહા શબ્દનો ઉમેરો કરીને, તે મહામેઘવાહન કહેવાનો થયો હોય તો તે પણ સ્વભાવિક જ છે. આ પ્રમાણે ખરી સ્થિતિ હોવાનુ સંભવિત છે, છતાં એક બીજી કલ્પના પણ મનમા સ્ફુરે છે પરંતુ તે કલ્પના જ ગણી લેવી રહે છે કલિંગ દેશની હદમા સમતશિખર નામે જૈન ધર્મનું તીર્થસ્થાન આવેલુ છે અલબત્ત અત્યારે આ તીર્થધામની તળેટી વર્તમાન બંગાળા પ્રાંતમાં ગણાય

(૨૬) દૂરદૂરનો સગો થતો હોવાનુ જે લખવુ પડ્યું છે તે એટલા માટે જ કે, જો નજીકનો જ સગો થતો હોત તો કરકંડુની ગાદી જે તેના જમાઈના હાથમા ગઈ હતી તેને બદલે આ નજીકના સગાને જ મળી જાત. તેમ કોઇપણ રીતે સગો-વંશનો ભાયાત-થતો હતો તે એટલા માટે સ્વીકારવુ પડે છે કે, તે ક્ષેમરાજના પૌત્ર મહારાજા ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુફાના લેખમા, મહામેઘવાહનના વંશમા ઉતરી આવેલ તરીકે પોતાને ઓળખાવેલ છે

મહામેઘવાહન નામની ઉત્પત્તિ માટે આગળ ઉપર ક્ષેમરાજનુ વૃત્તાંત જુઓ.

(૨૭) ચેદિપતિઓ મહામેઘવાહન બિરૂદધારી હતા એમ કહેવાનો તાત્પર્ય છે. તે વાત પુરાણકારોને પણ માન્ય હોય તેમ લાગે છે. કેમકે જૈનસાહિત્ય સંશોધક પુ ૩ પૃ. ૩૭૪મા તેના લેખક મહાશયે જણાવેલ છે કે જ્યા કોશલના 'મેઘ' ઉપાધિધારી રાજાઓનુ વર્ણન છે તે કદાચિત્ આજ 'મહામેઘવાહન' ઉપાધિવાળા ખારવેલ વંશીઓનો નિર્દેશ છે

અને એતો હવે સિદ્ધ થઇ ગયેલું જ છે કે કરકંડુ મહારાજ વિગેરે ચેદિઓ મહાકોશલમાથી જ કલિંગમા આવ્યા છે એટલે ઉપરની હકીકત તેને લાગુ પડતી જ છે.

(૨૮) ઉપરની ટીકા ન. ૨૭ જુઓ.

છે પરંતુ તે સમયે તે સમેતશિખર પહાડનો વિસ્તાર અતિ મોટો હતો. મતલબ કે જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ શત્રુંજય પર્વત-વિમળગિરિ પર્વત-પૂર્વે સમયે સારાયે સૌરાષ્ટ્રના અડધા કરતા વધારે ભાગમાં પથરાઇ ગયો હતો પણ કાળબળે તેના શિખરો છૂટાં પડી ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાતો થયો હતો, તેમજ નાનાં નાનાં શિખરો અદૃશ્ય થવાં પામ્યાં હતાં, તેમ આ સમેતશિખર પર્વતની તળેટી[૨૯] પણ, તે સમયે બંગાળા પ્રાંતની હદ ઓળંગીને વર્તમાન મદ્રાસ ઇલાકાના ગંજામ જીલ્લામાં જ્યાં જાગૌડા-ધૌલી[૩૦]નાં સ્થાનો આવેલ છે ને જ્યા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તીર્થધામનાં સ્મારક તરીકે, પોતાના ખડક લેખો ઉભા કરાવ્યા છે, ત્યાં આવી રહી હતી. એટલે સાર એ થયો કે, આ સારોયે પ્રદેશ મુખ્ય અંશે પહાડો અને જંગલોથી ભરપુર હતો. તેથી તેને પાર્વતીય[૩૧] પ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો વળી કુદરતનો એક નિયમ જ છે કે જ્યા વનરાજી, જંગલો અને પર્વતો આદિ વિશેષ હોય છે ત્યા વૃષ્ટિ-મેઘ પણ વિશેષ પ્રમાણમા આવે છે તથા વાદળા પણ અવારનવાર ચડી આવે છે. એટલે કે મેઘવહન શબ્દને અને પાર્વતીય પ્રદેશને અમુક પ્રકારનો સંબંધ હોય છે જ, આ કારણને લઇને કદાચ મેઘવાહન શબ્દ આ પ્રદેશના અધિકારીને બંધબેસતો ગણાય એવી કલ્પનામાં કરકંડુ મહારાજે પોતાના ઉપનામ તરીકે તે શબ્દ પસંદ કરી લીધો હોય. ઉપર જણાવેલ બે કારણમાથી કોઇ એકને લીધે કરકંડુ મહારાજે ચેદિપતિ મહાકોશલ પતિ તરીકે મહામેઘવાહનનું ઉપનામ પસંદ કર્યું હશે પરંતુ તે તેમનુ જ ઉપનામ હતું એમ સિદ્ધ થાય છે. (વળી કેટલીક હકીકત હાથીગુફાના લેખના વિવરણમા આપેલ છે તે ઉપરથી ખાત્રી થશે)

હવે બીજી સ્થિતિ વિચારીએ; કે તેના નામની સાથે 'ચેદિવંશ'નું નામ કેમ જોડાયુ છે આ શબ્દને લગતી કેટલીક હકીકત ઉપરનાં પૃષ્ઠોમા 'ચેદિ નામની ઉત્પત્તિ'વાળા પારિગ્રાફમા ચર્ચાઈ ગઈ છે જેનો સાર એ હતો કે, વંશના છેદન='છેદિ' ઉપરથી તે રાજાને રાજ્યપ્રાપ્તિ થઈ હતી એટલે તે ઉપરથી 'છેદિવંશ' નામ પોતાના વંશનું તેણે રાખ્યું હોવુ જોઈએ અને છેદિમાથી અપભ્રંશ થતા થતાં

---

(૨૯) કાળના વહેવા સાથે એવા અનેક ફેરફારો થઇ જાય છે. સ્થળની જગ્યાએ જળ અને જળની જગ્યાએ સ્થળ થઈ જતા પણ આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે અહીં તો માત્ર, ઉંચા ઉંચા ગિરિશૃંગો, જે પ્રથમ એક બીજાની લગોલગ આવીને આખી ગિરિમાળા બની રહ્યા હતા, તેને બદલે, કાળક્રમે તળેટીમાનો અમુક ભાગ પૃથ્વીમા દટાઇ જઇ, સપાટ જમીનમા ફેરવાઈ ગયાનું અને પરિણામે ગિરિમાળાના મણકા જુદા પડી ગયાનું જ અને દરેકને સ્વતંત્ર નામે ઓળખાવા મંડાયાનુ જ અહીં તો બતાવાયુ છે (વળી જુઓ ચંડાશોકના વૃત્તાંતે તેમના શિલાલેખ અને ધર્મવાળી હકીક્ત)

(૩૦) આ બન્ને સ્થાનોનું અંતર (ધૌલી અને જગૌડાનું લગભગ સો સવાસો માઈલ જેટલુ અત્યારે છે. છતા બન્ને સ્થળને સમતશિખરની તળેટી તરીકે જે ગણાયું છે તેના કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) બન્ને સ્થળોનુ અંતર ભલે સો માઇલ જેટલું છે. પરંતુ પર્વતની એક તળેટીનો આરંભ જાગૌડામાથી થતો હશે. વળી તે નાની નાની ટેકરી રૂપે લંબાઇને ઠેઠ જ્યા ધૌલીનુ સ્થાન છે ત્યા સુધી લંબાયો હશે અને ત્યાથીજ ખરા પર્વત તરીકે ઉંચે ચડવાનુ શરૂ થતુ હશે. જેથી બને સ્થાનને તળેટી જેવા ગણી શકાય (જુઓ ઉપરની ટીકા)

(૨) ઉપરના અનુમાનને સમર્થન તે વાતથી મળે છે કે, ખડકલેખના કોતરાવનાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જ તેમાના ધર્મસૂત્રોને વહેંચી નાખીને એક બીજાને પૂર્તિરૂપ બનાવી દીધા છે. મતલબ કે તેણે જ આ બન્ને સ્થાનને એક બીજાના પૂરક ગણ્યા છે.

(૩) વિદ્વાનોએ પણ તે બન્નેના લેખોને પ્રથક પ્રથક ન ગણાવતા ધૌલીને જાગૌડાના લેખ એવો સમાસ બનાવીને પ્રયોજ્યો છે.

આવા અનેકવિધ કારણથી સાબિત થાય છે કે તે બન્ને સ્થાનો એકજ ધામને લગતા છે.

(આ તીર્થસ્થાનને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધર્મ સાથે કેવો સંબંધ છે તે પુ. ૨મા તેના વૃત્તાંતે જુઓ)

(૩૧) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની કુમકે આવનાર મહારાજા વક્રગ્રીવ પણ, આ પ્રદેશનો જ રાજવી હોવાથી તેને પાર્વતીય પ્રદેશનો રાજા કહેવાયો છે.

'ચેદિવંશ' પડી ગયું હોવું જોઈએ. બાકી ખરી રીતે ચેદિ નામ, નથી કોઇ દેશનું, જ્ઞાતિનું કે સ્થળનું. આ પ્રમાણે મારી માન્યતા બંધાણી છે. તેમ બીજી તરફ વિદ્વાનોની માન્યતા જે બંધાઈ છે તે નીચે રજુ કરૂં છું કઈ વાસ્તવિક ગણાય તેમ છે, કે બન્નેમાં કાંઇક સત્ય સમાયલું છે, તેનો વાચક પોતે સ્વય નિર્ણય બાંધી લેશે તે આ પ્રમાણે છે

હાથીગુફાના લેખમા પ્રથમ પક્તિમા જ ખારવેલ ચક્રવર્તી પોતાને ઐર (એલ) મહારાજ મહામેઘવાહન ચેદિરાજના વશજ તરીકે સંબોધે છે આમાંના મહામેઘવાહન અને ચેદિરાજ શબ્દના અર્થ સ્પષ્ટ છે, તેમ વળી ઉપરમાં તેના ખુલાસા પણ અપાઇ ગયા છે ઐર શબ્દ માટે એક વિદ્વાને એમ સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે કે,[૩૨] Aira, a descendant of Irā or Ilā, identifies one of the main dynastic divisions to which the Chedis do belong according to the Puranas) (Pargiter J. R. A S 1900 p. 11-26)= ઐર એટલે ઇરા અથવા ઈલાના વશજો (ગણાય) અને પુરાણોના કથન પ્રમાણે ચેદિરાજાઓ જે વશની એક મુખ્ય પ્રશાખાના છે તે આ જ વશ છે (જુઓ જ રો એ. સો સને ૧૯૦૦ નું પુસ્તક) એટલે કે મુખ્ય વશ ઈરા-ઈલાનો છે અને તેની એક પ્રશાખામા આ ચેદિપતિઓ ઉતરી આવેલ સંભવે છે ચેદિવશનો ઉલ્લેખ સ્વતત્ર વંશના નામ તરીકે થયેલ નથી દેખાતો. પરતુ સંભવિત દેખાય છે કે ઈરાના વશની શાખારૂપે તે હોય વળી ચેત્ નામના લોકો વિદર્ભ દેશમાં રહેતા હતા એમ વૈદિક ગ્રથોમા લખાયલ નજરે પડે છે[૩૩] અને ચેત્ ઉપરથી ચેદિવશ શોધાયું હશે. આવી અનેકવિધ યુક્તિઓથી તેનો સબંધ ગોઠવાય છે

એક બીજી વાત વિચારવા જેવી છે આ આખો લેખ મરહુમ પંડિત જયસ્વાલજીએ સ. ૧૯૮૪માં 'નાગરી પ્રચારિણી' પત્રિકાના કાર્તિક માસમાં બહાર પાડયો છે જેનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન સાથેની સમજૂતિ જૈનસાહિત્ય સંશોધક ખડ ૩, અંક ૩, પૃ ૩૬૬થી આગળ પૃષ્ઠોમાં ઉતારાયા છે તેમા પૃ. ૩૬૯ માં જણાવાયું છે કે, કેટલાક અંશોમા લેખ ગળી ગયો છે, કેટલીક પક્તિઓની શરૂઆતના બારેક અક્ષરો પત્થરના ચપતરાં સાથે ઉડી ગયા છે અને કેટલીક પક્તિઓમાં વચ્ચે વચ્ચે અક્ષરો એકદમ ઉડી ગયા છે તથા કયાક પાણીથી ઘસાઇ ગયા છે કયાંક કયાક અક્ષરની કોતરણી વધી ગઈ છે અને જળપ્રવાહ તેમજ બીજાં કારણોથી ભ્રમોત્પાદક ચિન્હો ઉત્પન્ન થઈ ગયાં છે. કયા સુધી ટાકણાની નિશાની છે અને કયાં કાલકૃત ભ્રમજાલ છે એનો ઉકેલ કરવો એજ આ લેખનું રહસ્ય છે ઈ ઈ એટલે કહેવાનું એ છે કે, જેવા સ્વરૂપમાં અને જેવા ભાવાર્થમા અત્યારે તેના વાચન અને ઉકેલ થઈ રહ્યાં છે તેમા સુધારા વધારાને ઘણા સ્થાન છે. તેમાં આ ચક્રવર્તી ખારવેલના વશની ઓળખ આપતું વાકય એકદમ પ્રથમ પક્તિ માં જ અપાઈ ગયુ છે. તે દેખાવમાં તો અખંડ છે એટલે શેષ પક્તિઓમા જેમ અક્ષરોની ત્રૂટી પડી ગઈ છે (જેમાની કેટલીકની સુધારણા વિશેનું વિવેચન તથા સૂચન આગળ ઉપર આપણે હાથ ધરવાનાં છીએ) તેમ અત્ર થવા નથી પામ્યું પણ પાણીના ઘસારાથી, ટાંકણાવડે ઘડતર કરતા હાથ છટકી જતા થયેલ વિકૃતિથી કે અન્ય કારણવશાત્ ઉત્પન્ન થયેલ ભ્રમોત્પાદક ચિન્હથી જે ફેરફાર થઇ ગયા છે તેવા આ પક્તિમાં પણ બની ગયા હોય તેમ સભવિત છે. એટલે આપણે તેના લિપિજ્ઞોને એમ સૂચન કરી શકીએ કે આ વશની ઉત્પત્તિના સંભવિતપણા માટે જે સૂચનો આપણે કર્યાં છે તેને અનુસરતું કોઈ વાચન તેમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે કે કેમ તે વિશે તેઓ મહેરબાની કરી તપાસ ચલાવે

અત્યારે પ્રચલિત માન્યતા એવી બંધાયલી છે કે,

---

(૩૨) જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૧૩ સન ૧૯૨૭ પૃ. ૨૨૩

(૩૩) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૪

આખી વંશાવળીમાં તેનું સ્થાન

આ ચેદિવંશનો સ્થાપક મહારાજા ક્ષેમરાજ હતો. એટલે કે તેને આદ્ય પુરુષ તરીકે લેખાવે છે કેમકે ચક્રવર્તી ખારવેલે પોતે જ હાથીગુફાના લેખમાં પોતાના વંશની ઓળખ આપતાં (પંક્તિ ૧૬ મી) પોતાના દાદા ક્ષેમરાજ અને પિતા વૃદ્ધિરાજનાં નામ આપ્યાં છે એટલે સહજ અનુમાન લઇ શકાય છે કે ક્ષેમરાજ તે પ્રથમ પુરૂષ વૃદ્ધિરાજ તે બીજો અને ખારવેલ પોતે ત્રીજો પુરૂષ હોઈ શકે, વળી આ કલ્પનાને એ ઉપરથી સમર્થન મળી ગયું કે, તે શિલાલેખની પક્તિ બીજીનો અંતિમ શબ્દ 'તતિયે'=ત્રીજો છે અને ત્રીજી પક્તિના આરંભે 'પુરિસયુગે'=પુરૂષયુગ શબ્દ લખાયલ છે એટલે તતિયે પુરિસયુગેનો અર્થ ત્રીજી પેઢીએ ખારવેલ થયેલ છે એમ વાતનો મેળ ઉતારી દીધો. જ્યારે ખરી રીતે 'ત્રીજી પેઢી' ત્યાં ભાવાર્થ કરવાનો નથી પણ ઉપરમાં ચેદિવંશના ત્રણ વિભાગોવાળા પારિગ્રાફમાં અને 'કરકંડુ પછી કેમ' ? વાળા પારિગ્રાફમાં આપણે જે પરિસ્થિતિ વર્ણવી ગયા છીએ તે જ ખરી રીતે સ્થિતિ બની રહી હતી એટલે ખાત્રી થશે કે ઉપરની પક્તિમાં 'પુરિસયુગે' શબ્દ કેવા ભાવાર્થમાં મૂળકર્તાએ વાપર્યો હતો. આ પ્રમાણે મેં ઉકેલ શોધી રાખ્યો હતો. તેવામાં અણચિંત્યા માર્ગે તેને સમર્થન મળી ગયું ઇ સ ૧૯૨૯ માં લાહોર મુકામે અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદનું પાંચમુ અધિવેશન ભરાયું હતું તે સમયે બંગાળ-આસામ તરફના ડૉ બુઆ નામના વિદ્વાને ખારવેલ મહારાજા સંબંધી એક લેખ વાંચ્યો હતો, તેમાં તેમણે (જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો) ખારવેલને ચેદિવંશના છઠ્ઠા પુરૂષ તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. તે હિસાબે ક્ષેમરાજનો નંબર ચોથો ગણાય. એટલે તે પૂર્વેના બીજા રાજાઓ વિશે તપાસ કરવી જ રહે. તેટલામાં પુ ૧. પૃ. ૧૬૭ ટી. નં ૪૬માં જણાવ્યા પ્રમાણેના માસિકનો અંક મળી ગયો તેમાથી શોભનરાય અને ચંડરાયના બે ખૂટતાં નામ મળી ગયાં. એટલે કરકંડુ મહારાજને મૂળ સ્થાપકના ઉચ્ચ સ્થાનકે ગોઠવતાં, ક્ષેમરાજનો નંબર ચોથો અને ખારવેલનો બરાબર છઠ્ઠો આવી ગયો આ સંકલના અને ગુંથણીને તે પછી અન્ય સ્થાનેથી પણ બહુ મજબૂતાઈ મળી ગઈ (જેનું[૩૪] વિવેચન હાથીગુંફાના વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાશે) એટલે તે કલ્પનાને સ્થાને દૃઢ નિર્ણય થઈ ગયો છે અને આ ઉપરથી જે વંશાવળી ઉભી કરી શકાઈ છે તેનું વર્ણન પુ ૧માં કરવામાં આવી ગયું છે ટૂંકમાં કહેવાનું કે, ચેદિવંશની વંશાવળીમાં ક્ષેમરાજનું સ્થાન પ્રથમ નહીં પણ ચોથા નંબરે ગણવુ રહે છે

તેનો રાજ્યકાળ ઉમર તથા રાજ્યવિસ્તાર

તેણે કલિંગની ગાદી ઈ સ પૂ. ૪૭૫-૪માં કબજે કરી છે અને ૩૬ વર્ષ[૩૫] લગભગ રાજ્ય ભોગવ્યુ છે એટલે તેના રાજ્યનો અંત ઇ. સ ૪૩૯મા આવ્યો હતો એમ ગણવું રહે છે[૩૬]. તે કેટલા વર્ષની ઉમરે ગાદીપતિ બન્યો હતો તે હકીકત ક્યાંય નીકળતી નથી. પરતુ તેના જીવનમાં તેણે જે બહાદુરી બતાવી છે તથા પોતાનાં મર્યાદિત સાધન હોવા છતાં, સંગ્રામનિપુણ અને સૈન્યપતિના દરજ્જે રહી અનેક યુદ્ધમાં વિજેતા બનેલ નંદિવર્ધન જેવા રાજવીની

(૩૪) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૨૯૪ ટી. ન. ૯. આ માસિકનુ નામ 'અનેકાંત' છે. દીલ્હીથી પ્રગટ થતું હતુ તેના પુ. ૧ કિરણ ૩ થી ૬ (ઈ. સ ૧૯૩૦) મા પૂ. મુ. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ તથા અન્ય વિદ્વાનોએ ચર્ચા ઉપાડી છે. અને એમ ઠરાવ્યું છે કે આ વંશાવળી બહુ આધાર ભૂત નથી. છતા કહેવું પડે છે કે, ભલે સર્વાંશે તે આધારભૂત નથી જ પરંતુ તેમાથી ઘણું નવું નવું તત્ત્વ મળી આવ્યું છે જેથી કેટલીય ગુંચનો નીકાલ થઈ ગયો છે.

(૩૫) વિદ્વાનોએ આ સમય કબૂલ રાખ્યો છે તેમ આગળ પાછળના ઐતિહાસિક બનાવોની સાથે તેનો સુમેળ પુરવાર થઇ જાય છે એટલે આપણે તેની ચર્ચામા ઉતરવાપણુ રહેતું નથી.

(૩૬) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૩૯૨ મા આપેલ ચેદિપતિની વંશાવળી.

સામે પણ, ટક્કર ઝીલી તો ઝીલી પરતુ અંતે ફાવવા દીધો પણ નથી; તે સ્થિતિ એવા અનુમાન ઉપર આપણને લઈ જાય છે કે તે પણ યુદ્ધકળામાં કુશળતા મેળવીને સારી રીતે રીઢો થઈ ગયો હોવો જોઈએ. આ સજોગમા આપણે તેની ઉમર ગાદીએ બેઠો ત્યારે કમમા કમ ૩૦ અને વધારેમાં વધારે ૪૦ની ઠેરાવીએ તો ખોટું નથી. છતા સહિસલામતીની હદ જો ૩૫ની લઈએ અને તેમા ૩૬ વર્ષનો તેનો રાજ્યકાળ ઉમેરીએ તો ૭૦ ઉપરનું આયુષ્ય તેણે ભોગવ્યું હતું એમ સિદ્ધ થાય છે

રાજ્યવિસ્તારની બાબત વિચારીએ ઉપર પૃ. ૨૨૯માં જણાવ્યુ છે કે, તેણે સ્વતત્રપણે રાજ-લગામ ગ્રહણ કરી ત્યારે બે સ્થિતિમા તે હોવાનું કલ્પી શકાય છે કા તો પોતે તદ્દન નવીન સ્વરૂપમા જ પ્રગટી નીકળ્યો હોય, કે પોતે મગધસમ્રાટના સૂબા તરીકે તે મુલક ઉપર અધિકાર ભોગવી રહ્યો હોય પ્રથમની સ્થિતિ જો બનવા પામી હોય તો, તેના હસ્તક બહુ જુજ પ્રદેશ જ હોવો જોઈએ, અને બીજી સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હોય તો વશ અને કલિંગદેશ એ બે પ્રાતો તેની હકૂમતમા હતા જ એમ માનવુ રહે એમાથી ગમે તે પ્રયોગ કલ્પો તોપણુ એટલો તો સાર નીકળે જ છે કે, તેણે ગાદી ઈ સ પૂ ૪૭૫મા જમાવવા માંડી ત્યારે થોડી જ ભૂમિ તેના હાથમાં હતી અને જ્યારે નદિવર્ધન-નદ પહેલા સાથે ઇ. સ પૂ ૪૬૮ આસપાસ[૩૭] યુદ્ધમા તે ઉતર્યો ત્યારે તેણે તેમા ઘણો વધારો કરી દીધો હતો હવે બીજી બાજુ આપણે 'ચેદિદેશની સીમા'નું વર્ણન કરતાં કહી ગયા છીએ કે, તે સમયે કલિંગદેશમા, હાલના ઓરિસા પ્રાંતવાળા સબલપુર,પૂરી,અંગૂલ અને કટક જિલ્લાઓનો સમાવેશ થતો નહોતો; એટલે કે કલિંગદેશની (નહીં કે કલિંગ સામ્રાજ્યની) હદ મહાનદી અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેના સમુદ્રતટવાળો પ્રદેશ જ ગણાતી હતી. ત્યારે નદિવર્ધન અને ક્ષેમરાજ વચ્ચેનું યુદ્ધ-હાથી-ગુંફાના લેખમા વર્ણવાયલી જીનપ્રતિમાવાળો બનાવ-તો ઓરિસાના કટક મહાલમા બનવા પામ્યો છે, કેમકે તે જીનપ્રતિમા નદિવર્ધન તે પ્રાંતમાથી ઉપાડી ગયાનું લખાણુ મળે છે; એટલે સિદ્ધ થાય છે કે તે જગ્યા ઉપર તે સમયે મગધનો અધિકાર નહોતો જ. મતલબ કે, યુદ્ધનું મંડાણ થયું તે પૂર્વે તે સઘળો ભાગ રાજા ક્ષેમરાજે પોતાના અધિકારમાં મેળવી લીધો હતો. આ અનુમાનને જ. ઓ બી. રી. સો. પુ. ૩ પૃ ૪૮૨ (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૨૩૬માં ટાંકેલું) વાળુ વાક્ય સાક્ષીરૂપ થાય છે. સાર એ થયો કે, કલિંગ પ્રાતની ઈશાન ખૂણુનો કેટલોક ભાગ, જેને ઉરીય પ્રાતો[૩૮] કહેવાતા (અથવા જેને હાલ ઓરિસ્સા કહેવાય છે) હતા તે પ્રારભમા કલિંગની હકુમતમાં નહોતા તે તેણે ૪૭૫-૪૬૮ના સાત વર્ષના ગાળામાં જીતી લીધા હતા અને કલિંગ સામ્રાજ્યની હદ, મહાનદીથી આગળ વધારીને તે હવે સુવર્ણરેખા નદી સુધી લબાવી ગયો હતો કદાચ તેથી પણુ આગળ વધી ગયો હોય તેમજ રાજકીય પરિસ્થિતિને સર્વ રીતે પહોચી વળાય માટે પોતાની રાજગાદી પણુ તેણે ફેરવી નાખી હતી વશદેશના મુખ્ય નગરનું નામ બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી દતપુર હોવાનું જણાય છે; જ્યારે કલિંગનું કચનપુર હોવાનું મનાય છે. પરતુ મહારાજા ક્ષેમરાજ તે ખસેડીને વર્તમાન કાળે કટક જીલ્લામાં સમુદ્ર તટ ઉપર આવેલ જગન્નાથપુરીના તીર્થધામ પાસેના ચિલ્કા સરોવરના કાઠે આવેલ સ્થાન ઉપર લઇ ગયો હતો. તે સ્થાન તેણે નવું વસાવ્યું હતુ કે અસલ હતું તેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું હતું તેમજ શું નામ તેણે તેને આપ્યુ હતું તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય એવુ નથી જ પરતુ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના

(૩૭) આ સમય માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૪૦૦ની સમયાવળી તથા તેમા આપેલી સાહેતો.

(૩૮) આને ઉરીય પ્રાતો કે ઉડ પ્રાતો કહો. નામ ગમે તે આપો, પણ જે પ્રજા તે સમયે ઓરિસ્સા પ્રાતવાળી ભૂમિમા વસી રહી હતી તે પ્રજાનો મુલક, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે એટલું સમજવું. આ પ્રાતની અગત્યતા તેને અને તેના ધર્મને માટે શા માટે ઘણી દેખાઇ હતી તે માટે આગળ વર્ણન આપવામા આવશે,

શિલાલેખ ઉપરથી તેનું નામ તનસુલીયનગરી[૩૯] હોવાનું જણાય છે.

રાજધાની તરીકે આ સ્થાન જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો આ સ્થાનનું મહત્ત્વ તે સમયે કેટલુ અંકાતું હતુ તે હકીકત ઉપર પ્રકાશ પાડવાની પણ અગત્યતા છે. જો તે સમજાય તો મગધપતિ અને કલિંગપતિ માટે વારંવાર જે યુદ્ધની નોબતો ગડગડી રહી હતી તેનું કારણ આપોઆપ ઉઘાડુ થઇ જશે. પરંતુ તે વિષયનુ વર્ણન વિસ્તારપૂર્વક આગળ આપવાનું છે એટલે આટલો ઈસારો કરીને બીજા મુદ્દા ઉપર આવીએ; કે આ સ્થાનની પસંદગી—રાજપાટની ફેરબદલી—તેણે કરી હતી કે રાજા ખારવેલે? એક હકીકત એવા અનુમાન ઉપર લઈ જાય છે કે તે સ્થાન ખારવેલની પસંદગીનું હોવુ જોઈએ, કેમકે ગંગા નદીની જે નહેર રાજા નંદિવર્ધને ખોદાવી રાખી હતી તે તેણે જ લબાવીને પોતાના નગરે આણી હતી પરંતુ હાથીગુફાના લેખની જે પંક્તિ (જુઓ છઠ્ઠી)માં આ સમાચાર છે તેમા કે તેની પૂર્વેની કોઈ અન્ય પંક્તિમાં તેણે તે પ્રાંત જીતી લીધો હોય એવી માહિતી નીકળતી નથી. એટલે તેના પૂર્વેના બે રાજા–તેના પિતા કે દાદા–માથી કોઇએ તે પ્રદેશ જીત્યો હતો એમ સાબિત થયુ. તેમ તેના પિતા, વૃદ્ધિરાજના સમયે રાજકીય વાતાવરણ કેવું તંગ કે સરળ હતું તે વિશેની હકીકત કયાંય ઉપલબ્ધ થતી નથી. વળી તેનો રાજઅમલ, ક્ષેમરાજની તુલનામા અલ્પ છે એટલે તેને પ્રદેશો જીતવા જેટલો સમય મળ્યો હોય તેમ માની શકાતું નથી તેમ મગધની બીજી રાજદ્વારી સ્થિતિ તથા તેની ઉમર જોતા પણ તે બનાવ તેના રાજ્યે બન્યો હોવાનું અસંભવિત જણાય છે. એટલે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહારાજ ક્ષેમરાજના સમયે જ બધું બનવા પામ્યું હતું આને ટેકારૂપ બે હકીકત છે. એક તેણે બતાવેલું શૌર્ય અને આખીએ જીંદગી ખેલેલા તેણે યુદ્ધો; તથા બીજી બાજુ; હાથીગુફામાં કોતરાયલા શબ્દો કે, રાજા નંદિવર્ધન કલિંગમાથી જીનપ્રતિમા ઉપાડી ગયો છે એટલે કે તે વખતે પણ જીનપ્રતિમા રાજનગરે બિરાજીત થયેલી હતી જ.

આ પ્રમાણે કલિંગ સામ્રાજ્યની હદ ઉત્તરે સુવર્ણરેખા નદી કે તેથી પણ આગળ વધી હોય, દક્ષિણે ગોદાવરી નદી, પૂર્વમા સમુદ્રતટ, અને પશ્ચિમે વત્સદેશ—એટલે છત્તીસગઢ જીલ્લો અને બસ્તર રાજ્યવાળો પ્રદેશ—સુધી લબાઇ હોય એમ સમજાય છે. વત્સની પશ્ચિમે અંગદેશનો કોઇ ભાગ તેણે જીતી લીધો હતો કે કેમ તે જણાયું નથી. જો કે એટલુ તો નંદિવર્ધનના રાજ્યઅમલે સિદ્ધ થઇ ગયું છે કે તેણે વરાડના મહારથીઓને જીતી લીધા હતા. એટલે પછી અંગદેશ મગધના તાબે જ હતો એમ ગણવું પડશે. તેથી અંગદેશનો સમાવેશ કલિંગ રાજ્યમા નહીં થતો હોય એમ હાલ તો માની લેવુ રહે છે.

નંદિવર્ધન એક વખત (ઇ. સ. પૂ ૪૬૮મા) કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરીને જ્યારથી જીનપ્રતિમા ઉપાડી લઈ ગયો ત્યારથી તેને, તેમજ સામા પક્ષે ક્ષેમરાજને, બન્નેને અરસપરસ ખાતરી થઈ ગઇ હતી કે, એકબીજાથી કોઇ ગાજ્યું જાય તેમ નથી. એટલે પોતાના જીવનમાં કોઇએ એકબીજાનું નામ ફરીને લીધુ નથી જ. જેથી કહેવુ પડશે કે રાજા ક્ષેમરાજે પોતાનુ શેષ જીવન શાંતિપૂર્વક રાજવહીવટ કરવામાં જ પસાર કર્યું હતુ.

કલિંગની રાજધાની

મહારાજ મહામેઘવાહન ત્રિકલિંગાધિપતિની ગાદી ઉપર રાજા ક્ષેમરાજ આવ્યો છે છતા, તેમાંનો અંગદેશ મગધમાં લેવાઇ ગયો હોવાથી તેના કબજામા વંશ અને કલિંગ–એમ બે જ પ્રદેશો આવ્યા હતા. તેમાના વંશ દેશની રાજધાની દંતપુર (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૧૪૬) અને કલિંગની રાજધાની કંચનપુર (તેજ પૃષ્ઠે) હોવાનુ આપણે કહી ગયા

(૩૯) તનસુલીય નામ નગરનુ હોય તેના કરતા જે પ્રદેશમાં આ નગરી–રાજનગર આવી રહ્યું હતુ તે પ્રદેશનુ નામ હોવા વધારે સંભવ છે (તે માટે હાથીગુફાના વર્ણનમા પંક્તિ ૬નુ વિવેચન જુઓ.)

છીએ. વળી વશદેશનું સ્થાન વર્તમાન કાળે છત્તીસ ગઢ અને બસ્તર રાજ્યવાળા પ્રદેશમા હોવાનું જણાવ્યુ છે એટલે દંતપુર શહેર તે સ્થાનમાજ કયાંક આવ્યુ ગણાશે, જ્યારે કલિંગની હદ વર્તમાન મહાનદી અને ગોદાવરી વચ્ચેના પ્રદેશમા જ સમાઈ જતી હતી, એટલે કંચનપુરનુ સ્થાન તે વિસ્તારમાથી કદાચ અન્ય સ્થળે પણ હોય અથવા મહાનદીના મુખવાળા પ્રદેશમાં પણ હોય. પરતુ તે બાબત અનિશ્ચિત હોવાથી આપણે તે વિશે મૌન સેવ્યુ છે અલબત્ત પાછળથી, એટલે ક્ષેમરાજે મહાનદીની ઉત્તરમા આવેલ ઓરિસાનો પ્રાત જીતી કરીને જ્યારે સુવર્ણરેખા નદી સુધી કલિંગની હદ લબાવી હતી, ત્યારે તો તેની રાજધાની મહાનદીના મુખ પાસેના ચિલ્કા સરોવર વાળા પ્રદેશમા હતી જ. પરતુ અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે, ત્યા આગળ રાજધાની અગાઉથી જ હતી કે મહારાજ ક્ષેમરાજે કરી હતી તેની બરાબર ખાત્રી મળતી નથી. બનવા જોગ છે કે, મહારાજા કરકડુના સમયે પણ તે પ્રદેશમા જ હતી એટલે ક્ષેમરાજે સ્વતત્રતા જાહેર કરી ત્યારે પણ ત્યા જ હશે બાકી એટલું સંભવિત છે કે, જો સ્થાનની ફેર બદલી કરવામા આવી જ હોય તો બહુ લાબે દૂર નહીં જ થઇ હોય પણ પચાસેક માઈલના અંતરમા જ થઈ હશે

ઉપર પ્રમાણે મારૂ મંતવ્ય છે, સાથે વિદ્વાનોના મંતવ્ય પણ જાણી લેવા જરૂર છે, તેથી જે વાચવામાં આવ્યું છે તે અત્ર રજુ કરીશુ. જ્યારે ચેદિ, અગ અને વગ નામ વિશે ભિન્ન ભિન્ન મત પડયા છે ત્યારે સ્વભાવિક છે કે તે દેશની રાજધાનીનાં સ્થાન વિશે તો મતભેદ પડે જ એટલે તેમની માન્યતામા કેટલુક અતર દેખાશે જ કોઇકના મતે તેના નામ કંચનપુર[૪૦], કપિલપુર[૪૧], દતપુર[૪૨], અને મણિપુર[૪૩], હતા, તથા તે પ્રત્યેકના સભવિત સ્થાન વર્તમાનના જગન્નાથ[૪૪], વિજયનગર[૪૫], રાજમહેદ્રી[૪૬], અને ગજામ શહેર તરીકે ગણાવ્યા છે જ્યારે કોઈ કે એમ પણ જણાવ્યુ છે કે[૪૭] કલિંગના બે વિભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. એક ઉત્તર અને બીજો દક્ષિણ, ઉત્તરની રાજધાની સિંહપુરમા અને દક્ષિણની કપિલપુરમા હતી, વળી મહાભારતમા તેના પાટનગરનું નામ રાજપુરી[૪૮] કે યયાતિનગર[૪૯] હોવાનુ પણ એક વિદ્વાને જણાવ્યું છે આ પુસ્તકના લેખકે તો બીજાં પણ કેટલાંક સૂચનો કર્યાં છે, જેનો સાર આ પ્રમાણે નીકળતો કહી શકાય. જો કે તેમણે ખારવેલનો સમય આકીને તે સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે પરતુ આપણે તેને ક્ષેમરાજના રાજપાટ તરીકે ગણીએ તો કોઇ મહત્ત્વનો ફેરફાર તેથી થઈ જાય છે તેમ ઠરવાનું નથી કેમકે ઉક્ત બન્ને રાજવીઓના સમયે રાજ્ય વિસ્તારમાં ભલે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે છતા તેમણે રાજનગરનુ સ્થાન ફેરવી નાખ્યુ હતું એવુ કયાય નોધાયુ નથી તેમના મત પ્રમાણે (જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ ૪) પ્રિતૂડ્કદર્ભ નામ પણ છે, તેમ યયાતિનગર (પૃ ૭) જેને પાછળથી આદિનગર કહેવાયુ છે અને

(૪૦) ઉપરના વર્ણનમા જુઓ તેને ચિલ્કા સરોવરવાળા પ્રદેશમા ગણાય એટલે જ્યા જગન્નાથપુરીમા હોવાનું મનાય છે ત્યા; વિશેષમા આગળના પરિચ્છેદે જુઓ.

(૪૧) જ આ. હિ. રી. સો. પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ ૩ (તેમા લખ્યું છે કે, ઉત્તર કલિંગની રાજધાની સિંહપુરમા અને દક્ષિણની રાજધાની કપિલપુરમા હતી)

(૪૨) જુઓ જ આ. હિ. રી સો. પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૨૨ તેમા આ દંતપુરને જગન્નાથપુરીના સ્થાન તરીકે જણાવ્યું છે તેમા બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પૂજાતા હોવાનુ વિધાન કર્યું છે. વળી જણાવે છે કે, સિંહપુર (The city of Lion) નામ ફેરવીને દંતપુર (The city of Tooth) નામ પાડવામા આવ્યું છે. (કારણ નથી જણાવ્યુ પણ સમજાય છે કે, જે એવી માન્યતા અત્યારે પ્રચલિત છે કે, ત્યા બુદ્ધ ભગવાનના અવશેષમાના દાત સંરક્ષાયા છે તે ઉપરથી આ નામ રખાયું છે)

(૪૩) ઉપરની ટી ન. ૪૧ વાળુ પુસ્તક જુઓ.

(૪૪) ઉપરની ટી ન. ૪૦, ૪૧ તથા ૪૨ જુઓ

(૪૫) રે વે. વ. પુ. ૨ પૃ. ૧૦૭ ટી. ન. ૬૦ જુઓ

(૪૬) ઉપરની ટી ન ૪૫ જુઓ.

(૪૭) ઉપરની ટી ન ૪૧ જુઓ.

(૪૮) જ. આ. હિ રી. સો. પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૨

(૪૯) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૭

જે હાલનું મહી નદી ઉપરનું સોનપુર શહેર ગણાય છે તે પણ છે, તેમ (પૃ ૧૫) હાલના ધૌલી ગામે જ્યા પ્રિયદર્શિનનો ખડકલેખ છે તેની પશ્ચિમે થોડેક દૂર કલિંગ નગરીને ગણાવી છે, (પૃ ૨૩) વળી વર્તમાન પુરીથી લગભગ ૮ થી ૧૦ માઇલ, અને તેટલાં જ દૂર ચિલ્કા સરોવરથી જે પતેલી અને કોરંગા આવેલ છે તેને પણ કલિંગનગરીનું સ્થાન કહે છે. વળી અન્ય સ્થાને[૫૦] એમ નોંધ નીકળે છે કે કલિંગની રાજધાનીનું નામ શ્રીકકુલ હતું ત્યારે એક બીજા લેખક[૫૧] પેલા ગ્રીક એલચી મેગેસ્થેનીઝનો આધાર ટાંકીને તેનું નામ પાર્થિલિસ (Partbilyse) જણાવે છે. આ પ્રમાણે જેને જે ફાવ્યું અને સૂઝ્યું તેનું નામ જણાવ્યુ છે. ગમે તે સ્થાન ઠરે પરતુ તેની જગ્યા વર્તમાન જગન્નાથપુરીથી ૨૦-૨૫ માઇલના અંતરમા જ હોય એમ મોટા ભાગનો મત પડે છે.

જ્યાં શિલાલેખો જેવા અભેદ્ય, અત્રૂટ અને અફર પુરાવા મળી આવતા હોય ત્યા અન્ય સાધનો શોધવાની ભાજગડમાં ઉતરવા જેવુ રહેતું જ નથી તેથી નિ:શકપણે કહી શકાય છે કે તે પોતે જૈન ધર્માનુયાયી હતો.

તેનો ધર્મ અને પાટનગરનું મહત્ત્વ

વિશેષમાં તેના વશનો મૂળ સ્થાપક મહારાજા કરકંડુ પોતે, તે ધર્મનો અનુયાયી હતો એટલુ જ નહીં પણ પોતે રાજપદ છોડીને જૈનદીક્ષા લઈ સાધુ બન્યો હતો તથા કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી મુક્તિપદને પામ્યો હતો. એટલે અમુક સ્થિતિના અંગે પ્રવત્તચક્રમા તેની ગણના[૫૨] કરવામા આવી છે. જેનો ખુલાસો આગળ ઉપર હાથીગુફાના લેખનુ વર્ણન કરતાં આપવામાં આવશે. મતલબકે, જેમ વશનો આદ્યપુરૂષ જૈનમતાવલબી હતો, હાથીગુફાનો કર્તા રાજા ખારવેલ જૈન હતો તેમ મહારાજ ક્ષેમરાજ પણ જૈન જ હતો. એટલે કે આખા વશનો ધર્મ જૈન હતો એમ સ્વીકારી લેવુ રહે છે. આટલું તેમના ધર્મ વિશે ટૂંકમાં જણાવી લીધુ વળી વિશેષ આગળ ઉપર કલિંગજીન પ્રતિમાના વર્ણનમાં જણાવીશું. હવે તેમના ધર્મને અને રાજનગરના સ્થાનને શું સંબધ હતો તે હકીકત આગળ ઉપર વિચારવાનુ પૃ. ૨૪૫ માં કહી ગયા છીએ તે મુદ્દો ચર્ચીએ.

પ્રસંગોપાત અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, વર્તમાનકાળે નરેન્દ્રોને ભૂમિ મેળવવાને જેટલો થનથનાટ રહ્યા કરે છે તેટલો પ્રાચીન સમયે નહોતો જ. તેમ આ હકીકત સિક્કાચિત્રોને આધારે પણ પુરવાર કરી બતાવાઈ છે. જેથી કરીને પ્રાચીન સમયના સમ્રાટોએ સિક્કાઓ ઉપર પોતાનું મહોરૂ તો એક બાજુ રહ્યુ, પણ નામ સુદ્ધાંયે[૫૩] કોતરાવ્યુ નથી. જે કાંઈ તેઓ કોતરાવવાનું વિશેષ માનનીય ગણતા તે તેમના ધર્મના અમુક અમુક લાક્ષણિક ગણાતા ચિન્હો જ.[૫૪] આ પ્રકારની તેમની મનોદશામા જે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે અને નામ તથા મહોરાં કોતરાવવા મંડયા છે તે, જેમ જેમ અવસર્પિણિ કાળ આગળ વધતો ચાલવા લાગ્યો તેનુ-કાળદેવનુ પરિણામ જ મુખ્યપણે[૫૫] સમજવુ, તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના

(૫૦) જ. રૉ. એ. સો પુ ૮ પૃ ૬

(૫૧) ભા. પ્રા. રાજવશ પુ. ૨. પૃ. ૯૯

(૫૨) જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૧૭૦ ટી. ન. ૫૬

(૫૩) જેમ સિક્કામા આ સ્થિતિ માલમ પડે છે તેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તો આગળ વધીને તેની કેટલાય પ્રકારની કૃતિમા તેજ પ્રથા અગિકાર કરેલી હતી. જેવી કે, પ્રચડકાય મૂર્તિઓ, તેમજ નાની મૂર્તિઓ, જે તેણે કરોડોની સખ્યામા ભરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરાવી, મદિરોમાં પધરાવી દીધી હતી. (આ કારણને લીધે જ પ્રિયદર્શિનના સમયની કોઈ પ્રતિમા ઉપર-નાની કે મોટી કદની-તેનું નામ કે નિશાન છે જ નહીં. જુઓ પ્રિયદર્શિનનું વૃત્તાંત)

(૫૪) જુઓ. પુ. ૨ દ્વિતીય પરિચ્છેદે સિક્કા ચિન્હોનું વર્ણન.

(૫૫) આ કાળદેવની-કુદરતની-અસર મનુષ્ય જાતિ ઉપર કેવી પડી રહે છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ પુ. ૧ ના પ્રથમ તથા દ્વિતીય પરિચ્છેદે આપી છે તે જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

સંસર્ગમાં આવી તેમની સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરાયું[૫૬] છે તે પણ કાંઇક અંશે સમજવું

સિક્કામા તો માત્ર ચિત્ર જ કોતરાવવાનાં હોય છે એટલે તે બિના નજીવી કહેવાય. છતાંયે તેમા જ્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પોતાની ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી વ્યક્ત કરવાની ચિવટ ધરાવતા હતા ત્યારે, જ્યા ખુદ ધર્મરક્ષણનો અથવા ધર્મના અવલંબનરૂપ તે ધર્મના ઇષ્ટદેવની પ્રતિમાનો સવાલ ઉભો થનો હોય ત્યા તો તેઓ શું શું ન કરે? અરે કહો કે પ્રાણાર્પણ કરવાને પણ જરાયે પાછી પાની ન કરે-તે સમજી શકાય તેવું છે આ કથનની ખાત્રી મહારાજ ક્ષેમરાજના જીવનમાથી જ્વલતપણે મળતી રહે છે

ક્ષેમરાજના ધર્મને—અથવા તે આખાયે વંશના ધર્મને—અને તેના રાજનગરના સ્થાનની મહત્ત્વતાને તેમજ હાથીગુફાના લેખકોતરને પણ, તે ધર્મ સાથે અતિ ઘનિષ્ઠ સંબધ છે. આ સબંધનું મહાત્મ્ય પ્રથમ સમજી લેવાયુ હોય તો જ તેમાથી નિષ્પન્ન થતી સ્થિતિ સહજમાં સમજી શકાય. હાથીગુફાને લગતી જે બિના જણાવવી જરૂરી લાગે છે તે ત્યાં કહેવામા આવશે અહીં તો પાટનગરના સ્થાનની ઉપયોગિતા અને જીનપ્રતિમા પ્રત્યે તેણે બતાવેલું બહુમાન-એ બે પ્રશ્નો નંદિવર્ધન સાથેના યુદ્ધ પરત્વે સંકળાયલ છે એટલે તે બે મુદ્દાને આશ્રયીને જ જે કહેવાનું હોય તે કહી દેવુ રહે છે. જૈન સંપ્રદાયને લગતી આ હકીકત છે એટલે તે ધર્મવાળાને તો ખ્યાલમા તે હોય જ, પરંતુ જૈનેતર વાચકો માટે ટૂંકમા જણાવીએ. તેઓ પોતાના ધર્મપ્રવર્ત્તકોને તીર્થંકર નામથી સંબોધે છે તેઓની સખ્યા ચોવીસની છે તેઓ જ્યા નિર્વાણ પામ્યા છે તે સ્થાનને[૫૭] તીર્થભૂમિ તરીકે ગણે છે ઉપરના ચોવીસમાથી વીસ તીર્થંકરો સમતશિખર નામના પહાડ ઉપર અને બાકીના ચાર પૃથક પૃથક સ્થાને મુક્તિપદને વર્યા[૫૮] છે. સમેતશિખર ઉપર જે છેલ્લા તીર્થંકર મોક્ષે ગયા છે તેમનુ નામ પાર્શ્વનાથ છે આ ઉપરથી આ પહાડને 'પાર્શ્વનાથ પહાડ' તરીકે પણ સામાન્ય રીતે ઓળખાવાય છે હવે સમજાશે કે જૈન પ્રજામા આ પાર્શ્વનાથ પહાડનું મહાત્મ્ય શા માટે વધારે અંકાય છે આ એક સ્થિતિ થઇ બીજી હકીકત એમ છે કે, જૈનો ચોવીસે તીર્થંકરોને એક સરખા જ ઉપકારક પુરૂષો ગણીને પૂજે છે, પરંતુ પોતે કોના શ્રાવક—ભક્ત ગણાય તે માટે એક નિયમ ઠરાવાયેલ છે. જ્યારથી પ્રથમ તીર્થંકર પોતાની પ્રરૂપણા આપવી શરૂ કરે ત્યારથી માંડીને બીજા તીર્થંકર પોતાનો ઉપદેશ આપવો આરંભે તે સમય વચ્ચેના આખા ગાળામાં જે જે જૈન પ્રજા હોય તે બધી, પ્રથમ તીર્થંકરના શાસનમા ગણાય પછી તે ગાળામા પ્રથમના તીર્થંકરની શરીર દેહે હયાતી હોય યા નહીં આ નિયમને આશ્રીને, પાર્શ્વનાથ તીર્થંકર જેમનો આંક ત્રેવીસમો છે તેમના સમયથી[૫૯] એટલે ઈ સ પૂ. ૮૭૭થી, મહાવીર જેમનો આંક ૨૪મો છે તેમને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ ત્યાસુધી, એટલે ઇ સ. પૂ

(૫૬) પુ. ૩ મા અવંતિપતિ રાજા નહપાણનું વૃત્તાંત તથા પુ ૨ મા તેના સિક્કા ચિત્રનું વર્ણન જુઓ.

(૫૭) આ સિવાય બીજાં સ્થાનોને પણ તેઓ તીર્થભૂમિ-કલ્યાણક ભૂમિ-કહે છે અને પૂજે છે તે માટે જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૩૭૧ ટી ન. ૫૩

(૫૮) આ સ્થાનો કયા કયા ગણાય છે તે માટે જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩૬૨ ટી. ન ૨૮ તથા પુ ૧ પૃ. ૧૯૬ ટી. નં. ૧૭

(૫૯) જ્યારે કૈવલ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ તીર્થંકરપદને-અર્હન્‌પદને પ્રાપ્ત થયા કહેવાય. તે પહેલા એટલે સંસારી હોય કે, દીક્ષા લઈને મુનિપણે વિચરતા હોય તો પણ તેમને તીર્થંકર કે અર્હન્ તરીકે ઓળખાવાય નહીં. તેમને બહુ ત્યારે દ્રવ્ય તીર્થંકર કહેવાય, ભાવી (ભવિષ્યના) અથવા ભાવ તીર્થંકર (તીર્થંકરનો આત્મા) પણ કહેવાય પરંતુ ખરા તીર્થંકર તરીકે તેમને સન્મનાય નહીં.

આ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથનું કૈવલ્યજ્ઞાન, તેમણે ઇ. સ પૂ ૮૭૭ મા (જુઓ પુ. ૧ પૃ ૯૭) દીક્ષા લીધા પછી કેટલાક દિવસો બાદ થયું છે. એટલે ઉપરના હિસાબે તે દિનથી જ તેમને અર્હન્ પાર્શ્વનાથ કહેવાય. તે પહેલા નહી જ,

૫૫૬ સુધી[૬૦] જે જે સાધુઓ, સાધ્વીઓ, શ્રાવક કે શ્રાવિકાઓ, એમ સઘળો ચતુર્વિધ સંઘ, પોતાને પાર્શ્વનાથના ભક્ત તરીકે જ ગણાવે. આ ઉપરથી સમજાશે કે મહારાજ કરકંડુના રાજ્યારોહણનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૫૫૮ હોઇ તે પોતાને પાર્શ્વનાથભક્ત તરીકે જ ગણાવતો હતો એટલે પોતે પાર્શ્વનાથ પહાડ તરફ હૃદયના ઊંડા પ્રેમથી અને ધર્મબુદ્ધિથી જુએ તે તુરત સમજી શકાશે તેમાં પણ તે પહાડની તળેટી પોતાના જ સત્તાધિકારવાળા પ્રદેશમાં આવી રહી હોય તો તેની પ્રેમભક્તિની સીમા ક્યાં પહોંચે, ને સ્થિતિ વર્ણવવા કરતા સહેજે કલ્પી શકાય તેવી છે. વળી આપણે જોઇ ગયા છીએ કે તે સમયે પાર્શ્વનાથ પહાડની તળેટી, જ્યા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાનો ધૌલીનો ખડકલેખ ઉભો કર્યો છે ત્યા હતી.[૬૧] તેમ આ સ્થળ કલિંગના સત્તાપ્રદેશમાં જ હતુ આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુનો મેળ જામેલ હોવાથી હવે વાચકવર્ગને ખાત્રી થશે કે, આ પાર્શ્વનાથ પહાડનું અને પાર્શ્વનાથ નામનું કેટલું કેટલું મહત્ત્વ કલિંગપતિઓને પોતાના અંતરમા રમી રહ્યુ હોવુ જોઇએ

આ સર્વ કારણને લઇને જેમ શિશુનાગવંશી રાજા ઉદયાશ્વે પાટલિપુત્રમા મંદિર બનાવીને જીનપ્રતિમા પધરાવી હતી[૬૨] તેમ મહારાજા કરકંડુએ પણ પોતાના રાજ્યઅમલે, પોતાની રાજધાનીમા મંદિર બનાવીને—કે બધાયલુ હોય તેમાં—પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા[૬૩] પધરાવી હતી. અને પોતાને કરવાયોગ્ય સ્વધર્મના નિત્યકર્મ તેની સાનિધ્યે કરતો હતો. હવે સમજી શકાશે કે આ આખાયે પ્રદેશની તેમજ ખાસ કરીને તેના રાજનગરના સ્થાનની કેટલી કેટલી મહત્તા હતી!

મહારાજ કરકંડુના સ્વર્ગવાસ પછી આખો કલિંગદેશ મગધની હકુમતમાં ચાલ્યો ગયો હતો, એટલે મગધપતિના મનમાં તો પોતાને ઘેર જ તે સર્વ છે એમ લાગ્યા કરે તે સ્વભાવિક છે. વળી શોભનરાય, ચંડરાય ઇ. નો અમલ હતો ત્યારે પણ મગધપતિઓને ઊંચા નીચા થવાનું કારણ નહોતું જ, કેમકે તે સમયે પણ આ પ્રદેશ એક રીતે તો પોતાની આણમાં હતો એમ જ કહી શકાય. પરતુ જેવી મહારાજ ક્ષેમરાજે સ્વતત્રતા જાહેર કરી કે મગધપતિને મનમાં કાંઈનું કાઇ થઇ જવા મંડે તે દેખીતુ છે

વળી જેમ કલિંગપતિઓ જૈનમતાવલંબી દેખાય છે તેમ[૬૪] મગધપતિઓ પણ તે જ ધર્માનુયાયી હતા. એટલે બન્નેને તે સ્થાન પરત્વે—તેમજ ત્યાની મૂર્તિ જો પ્રભાવિક હોય તો તે માટે તો ખાસ કરીને—મમત્વ બધાય જ જેથી ક્ષેમરાજ સ્વતત્ર બનતાં તેના હૃદયમા શાંતિ વ્યાપે અને મગધપતિને ઉકળાટ થવા માંડે ને દેખીતુ છે. નંદિવર્ધનને આ કારણને લઈને ઘણી જ તાલાવેલી થઇ રહી હતી. પરતુ તેની સ્થિતિ અતિ કફોડી થઈ પડી હતી. કેમકે, રાજા ઉદયાશ્વ અને અનુરૂદ્ધના રાજઅમલે જેમ તે સર્વસત્તાધીશ સૈન્યપતિ હતો, તેમ અત્યારે પણ હતો તો ખરો જ, છતા તે સમયના મગધપતિ સમ્રાટ રાજા મુંદની માનસિક સ્થિતિને લઇને તેની પ્રથમ ફરજ ઘર આગળનુ બધુ સભાળી લેવાની હતી. જ્યાસુધી તે વાતનો નિવેડો ન લવાય ત્યાંસુધી બળતા હૃદયે પણ ધીરજ ધારીને તેને બેસી રહેવુ પડ્યું હતુ. પરતુ પ્રજાજને રાજા મુંદને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને જેવો તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો કે નંદિવર્ધને

(૬૦) મહાવીર-વર્દ્ધમાન કુમારે દીક્ષા ભલે ઇ. સ પૂ. ૫૬૮ મા લીધી છે. છતા કેવળ જ્ઞાન ઇ. સ. પૂ ૫૫૬ મા થયું છે એટલે તે બાર વર્ષના ગાળામા તેમને તીર્થંકર તરીકે ન ઓળખી શકાય. તેમ તેઓ કોઇ જાતનો ધર્મબોધ પણ આપે નહી. કારણ માટે જુઓ પુ. ૨ પૃ. ૫ ટી. ન. ૭.

(૬૧) જુઓ. પુ. ૨. પૃ. ૩૬૩ તથા તેનું વર્ણન ઉપરમા પૃ. ૨૪૦. ટીકા નં ૩૦.

(૬૨) પ્રતિમા જેમ જૂની તેમ તેનુ મહાત્મ્ય વધારે ગણાય છે. આ પ્રતિમા તદ્દન નવી જ તેણે બનાવરાવી હતી કે, જૂના સમયની કોઇ બીજા સ્થળથી આણીને ત્યા પધરાવી હતી તે માટે આગળ ઉપર જુઓ.

(૬૩) જુઓ. પુ. ૧ પૃ. ૩૦૪.

(૬૪) પુ. ૧ મા મગધપતિ શિશુનાગવંશીઓના તથા નંદવંશીઓના વૃત્તાંતે જુઓ.

પોતાનું મનધાર્યું કરી લેવાનો નિરધાર કર્યો. મગધમાં સુવ્યવસ્થિત કરવા જેવું હતું તે કરીને તુરત ક્ષેમરાજ ઉપર ચડી ગયો. બન્નેને જબરદસ્ત યુદ્ધ થયુ કેટલોક સમય વીતી ગયો છતા નિશ્ચયપૂર્વક પરિણામ આવી ન શકયુ તેવામા કેમ જાણે નંદિવર્ધનને વરમાળ અર્પવાની કુદરતની જ ઇચ્છા ન હોય તેમ, અચાનક મગધમા અતિવૃષ્ટિ થઈ સોન નદીમા પૂર ઉભરાયા અને રાજનગર પાટલિપુત્ર ભયમાં આવી પડયુ તે સમાચાર નંદિવર્ધનને કાને પહોચતા, અધવચ્ચે જ સમરક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને તેને પોતાના વતન તરફ વિદાય લેવી પડી. અધકચરી જીતની એ ધાણી તરીકે, રાજા ક્ષેમરાજને કે દેશને તો કાંઈ હીણપત પહોચાડી શકયો નહીં, પરતુ પાર્શ્વનાથની જે પ્રભાવિક જીન-મૂર્તિ હતી તે પોતાની સાથે ઉપાડી ગયો પછી તો તેને અનેક કારણોને લીધે (તે માટે જુઓ પુ. ૧ તેના વૃત્તાંતે) કલિંગ તરફ મીટ માડવા જેટલો પણ વખત રહ્યો નહોતો. છેવટે નંદિવર્ધન મરણ પામ્યો અને ક્ષેમરાજ પણ નિશ્ચિતપણે પોતાનું શેષ આયુષ્ય નિર્ગમન કરી મરણને શરણ થયો ક્ષેમરાજ તરફ મગધપતિએ બતાવેલ આ અપમાનનો—કે વેર કહો તેનો—બદલો તેના પૌત્ર રાજા ખારવેલે, તે જ નંદિવર્ધનના વશજ નદ આઠમા ઉર્ફે બૃહસ્પતિમિત્ર ઉપર ચડાઈ કરીને પરાસ્ત પમાડી પોતાના પગ પાસે નમાવીને વાળ્યો હતો અને વિશેષમા તે મૂર્તિ પાછી પોતાના દેશે લાવી, જ્યા હતી ત્યા પુન સ્થાપિત કરી દીધી હતી આ હકીકત રાજા ખારવેલના વૃત્તાતે લખવી પડશે તે ત્યાથી જોઈ લેવી

(૨) વૃદ્ધિરાજ

ક્ષેમરાજનું મરણ ઇ સ પૂ ૪૩૯મા થતા, તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વૃદ્ધિરાજ બેઠો મરણ સમયે ક્ષેમરાજની ઉમર ૭૦ વર્ષ ઉપરની હતી એટલે તેના યુવરાજ આ વૃદ્ધિરાજની ઉમર ૪૦–૪૫ લગભગ કે તેથી કાંઈક વધારે પણ હોય તો ના નહીં. તેને આ સમયે જે જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો તેની ઉમર પદર વર્ષની હતી. તે પોતે ગાદીપતિ થતા, તેના પુત્રને યુવરાજ પદવી આપવામાં આવી હતી. આ યુવરાજનું નામ ભિખ્ખુરાજ હતું તે જ્યારે ગાદીએ બેઠો હતો ત્યારે તેનું નામ રાજા ખારવેલ રાખવામા આવ્યું હતું વૃદ્ધિરાજનું રાજ્ય માત્ર દશ વર્ષ જ ચાલ્યું છે એટલે તેના મરણ સમયે, યુવરાજ ભિખ્ખુરાજની ઉમર ચોવીસ ઉતરીને પચીસમા પ્રવેશી ચૂકી હતી આ ઉપરથી વિદ્વાનોએ એમ ઠરાવ્યું છે કે તે સમયે રાજ્યાભિષેક પચીસમે વર્ષે થતો હતો, તે વાત રાસ્ત નથી ગાદીએ બેસવું તેની સાથે ઉમરનો સંબધ હતો જ નહીં પરતુ રાજ્યાભિષેક માટે—સગીર વય ઉલ્લઘીને પુખ્ત વયે પહોચવાની ઇયત્તા ૧૩–૧૪ વર્ષની હતી એટલે નાનામા નાની ઉમરે જો કોઈને રાજલગામ સોપવામાં આવતી તો તે આ પ્રમાણે ૧૪ વર્ષની રહેતી. આ કિસ્સામા તો કુમાર ભિખ્ખુ-રાજ જ્યારે પદર વર્ષનો થયો હતો, ત્યારે યુવરાજ બનવા પામ્યો છે અને દશ વર્ષમા થોડાક માસ કમતી હતા, ત્યા તેના પિતાનું મરણ નીપજતા પોતે ૨૪ વર્ષની ઉમર પૂરી કરીને કલિંગપતિ બન્યો હતો

રાજા વૃદ્ધિરાજના વખતમા કોઇ ખાસ રાજકીય બનાવ બન્યાનું નોધાયુ નથી તેના બે એક કારણ સભવે છે. એક તો પોતે ૪૫ વર્ષનો, કે બલ્કે તેનાથી પણ આગળ વધીને ઘરડા જેવો થઈ ગયો હતો એટલે યુદ્ધ વહોરી લેવા ઇચ્છા કરે તેમ નહોતુ બીજી બાજુ તેના યુવરાજની ઉમર કાઇ એવી મોટી નહોતી થઈ ગઈ કે લડાઈનો બોજો તે ઉપાડી શકે; તે તો હજુ યુવાવસ્થામા પ્રવેશ કરતો હતો અને વિદ્યાપ્રાપ્તિનો સમય તેને માટે આવશ્યક હતો તેમ બીજી બાજુ મગધની ગાદીએ નદ બીજાનો અમલ શરૂ થઈ ગયાને દશ ઉપર વર્ષો થઇ ગયા હતા તે દરમિયાન તેનું રાજ્ય સુદઢપણે પ્રવર્તતુ ચાલ્યુ જતું હતું એટલે તે બાજુ તરફ ઉત્તર દિશામા આગળ વધવા જેવુ નહોતું પૂર્વમા સમુદ્ર હતો, પશ્ચિમે મગધપતિના રાજ્યની હદ આવી રહી હતી. એટલે ત્યા પણ ઉત્તર દિશાના જેવી જ સ્થિતિ હતી. બાકી રહી માત્ર દક્ષિણ દિશા, તે તરફ કલિંગની હદ ગોદાવરીના તટ સુધી તો પહોચી જ ગઈ હતી તેનાથીયે દક્ષિણે ચોલા, પલ્લવ અને પાડયા રાજાઓ હતા તે બાજુ તેના યુવરાજને લશ્કર લઈને, પોતે ગાદીપતિ બન્યા પછી કેટલેક કાળે—યુવરાજે કેટલીક વિદ્યા સંપાદન કરી

લીધા બાદ-મોકલ્યો હતો ત્યા તેણે જીત જેવુ મેળવ્યુ પણ હતું અને પાકીરીતે યશ મેળવ્યા જેવું પરિણામ આવી પહોંચે તેવામાં રાજા વૃદ્ધિરાજ પોતે મરણ પામ્યો. એટલે યુવરાજને અડધે રસ્તેથી પાછા વળીને ઘર ભેગા થવું પડયું હતું યુવરાજને દક્ષિણદેશ જીતવા મોકલ્યો હતો તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ત્યાંસુધી તેની તબિયતમાં વાંધા જેવું નહીં હોય, છતાં જ્યારે યુવરાજને[૬૫] એકદમ પાછો બોલાવી લેવાની સ્થિતિ ઉભી થઈ છે ત્યારે સમજાય છે કે રાજા વૃદ્ધિરાજનું મરણુ ઓચિંતું જ થયું હશે. પછી તેની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મંદવાડ ભોગવ્યા વિના જ આંખ મીંચાઇ ગઇ હોય કે કોઇક અકસ્માતમાં સપડાયો હોય અને તેથી તુરત મરણુ નીપજ્યુ હોય.

ઉપરના વર્ણનથી એમ સાર નીકળી શકે છે કે વૃદ્ધિરાજના સમયે કલિંગ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર મહારાજ ક્ષેમરાજના મરણુ સમયે જે હતો તેમા ઘણી વૃદ્ધિ થવા પામી હતી. આ વૃદ્ધિ દક્ષિણહિંદના પશ્ચિમ તટ ઉપરના પ્રદેશમાં જ મુખ્યત્વે થઈ હતી. તેના કાર્યવાહક અને નેતા તરીકે યુવરાજ ભિખ્ખુરાજનોજ હાથ સંભવેછે.

યુવરાજે જે ચડાઈ દક્ષિણમા પાંડયા રાજ્ય ઉપર તથા સિંહલદ્વીપ તરફ કરી હતી તેનું વર્ણન હાથીગુફાના શિલાલેખમાં પોતે કરેલ છે અને તેનું ઉડતુ વૃત્તાંત આપણે રાજા ખારવેલના જીવનચરિત્રે કરવાનુંજ છે એટલે અત્ર વિશેષ કરવા જેવુ રહેતું નથી. રાજા વૃદ્ધિરાજનું મરણુ ઇ. સ. પૂ. ૪૨૯માં થયાનું નોંધવુ રહે છે.

તેનું નામ જે વૃદ્ધિરાજ છે તે તેણે સાર્થક કરી બતાવ્યું લાગે છે. તે નામ તેણે ગાદીએ આવતાં જ ધારણુ કર્યું હતું કે, તેણે રાજ્ય પ્રદેશમાં અતિ વૃદ્ધિ કરી દીધી હોવાથી, જેમ રાજા નંદ પહેલાને નંદિવર્ધનની ઉપમા દેવાઇ હતી તેમ આને પણ વૃદ્ધિરાજ કહીને બોલાવવામાં આવ્યો હતો તે વિશેની પૂરતી માહિતી મળતી નથી. પરંતુ એટલુ તો ચોક્કસ લાગે છે કે, પોતાને વારસામા જે મુલક મળ્યો હતો તેમાં તેણે વૃદ્ધિ તો કરીજ હતી. તેની બે ત્રણ સાબિતી હાથીગુંફાના લેખમાંથી મળી આવે છે.

તેમાં જણાવ્યું છે કે રાજા ખારવેલે ગાદીએ બેસતાં પ્રથમ વર્ષ રાજનગરે કેટલીક મરામત કરવામાં ગાળ્યું છે અને બીજા જ વર્ષે ચતુરંગી સૈન્ય સાથે શતવાહન વંશના[૬૬] સ્થાપક રાજા શ્રીમુખની પાછળ પડીને ઠેઠ નાસિક સુધી હાંકી કાઢયો છે, જે રાજા ગાદીએ બેસતા વેંત, શૌર્યથી પોતાથી ચઢિયાતા, યુદ્ધ કળામાં રીઢા, તેમ રાજકારણમા પણ પટુ બનેલા હરીફને ત્રાહી ત્રાહી પોકરાવી શકે, તે કાંઈ પોતે મેળવેલ રાજહકુમત અને સૈન્યની સરદારીને લીધે જ કેવળ હોય તેના કરતાં, પોતાને વારસામાં મળેલ રાજબળ-સત્તાસામગ્રીને લીધે છે એમ માનવું વધારે ઉચીત કહેવાશે. એટલે વૃદ્ધિરાજે નિઝામ રાજ્યવાળા ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી એમ માનવું જ રહે છે, તે સ્થિતિ નીપજાવવામા પછી ભલે યુવરાજ ખારવેલનોજ મુખ્ય હાથ હોય છતાં તે બનાવ પિતા વૃદ્ધિરાજના રાજ્યકાળે બન્યો હોવાથી તેની કીર્તિ તો તેના ફાળે જ ચડાવવી રહે છે. બીજી હકીકત દક્ષિણ હિંદ તરફ યુવરાજે કરેલી કુચને લગતી કહેવાય ઉપર તેનું વર્ણન કરી દેવાયું છે એટલે સિદ્ધ થાય છે કે રાજા વૃદ્ધિરાજના સમયે દક્ષિણ હિંદના ઘણા મોટા ભાગ ઉપર કલિંગપતિની નેજા ફરકતી શરૂ થઇ ગઈ હતી. મતલબ એ થઇ કે, રાજા ક્ષેમરાજે વારસામાં આપેલ પ્રદેશમા, રાજા વૃદ્ધિરાજે પોતાના રાજ્ય અમલે, પશ્ચિમે આવેલ નીઝામી પ્રદેશવાળા મુલકની તથા કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે આવેલ ઘણા મોટા ભાગની વૃદ્ધિ કરી હતી, અને આવા વૃદ્ધિગત રાજ્યની સલામત ગાદી ઉપર બિરાજવાને રાજા ખારવેલ ભાગ્યવંત થયો હતો કે જેથી ગાદીએ બેસતાં તુરત જ પોતાના હરીફને હફાવી તેના ઉપર જીત મેળવીને, તેમને (અંધ્રપતિઓને) આંધ્રભૃત્યાઝ[૬૭] તરીકે ઓળખાવવાની ફરજ પાડી હતી.

(૬૫) આગળ ઉપર હાથીગુફાના લેખમા પંક્તિ ૨ જીનું વર્ણન જુઓ.

(૬૬) શિલાલેખમા શાતકરણી રાજા લખ્યો છે પરંતુ તેને શાત રાજા તરીકે પણ ઓળખાવ્યો છે. જુઓ બુદ્ધિ પ્રકાશ પુ. ૭૬ પૃ ૮૬ થી ૯૫ યુગપુરાણની હકીકતનુ અવતરણ, ત્યા શાતવંશી અરિષ્ઠકર્ણનો પીછો શકરાજાએ લીધાની હકીકત છે. તે અરિષ્ઠકર્ણ આ શ્રીમુખ શાતકરણીનો વંશ જ છે.

(૬૭) આંધ્રભૃત્યાઝના અર્થ માટે જુઓ. પુ. ૩. પૃ. ૭૪-૭૫.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

ચેદિવંશ (ચાલુ)

ટૂંકસાર—(૩) રાજા ખારવેલ, ઉર્ફે ભિખ્ખુરાજ ઉર્ફે ધર્મરાજ—તેનો સમય જે મનાયો છે તેનાથી કેટલોય પૂર્વે તે છે, તેની ઉપાડેલ ચર્ચા—પ્રચલિત માન્યતા છે કે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્ર તે જ પુષ્યમિત્ર ગણાય, તેની અસત્યતા સાબિત કરવા માટે, આપવા પડેલા લગભગ વીસ પુરાવા તથા તે ઉપર કરેલો વિધવિધ દૃષ્ટિએ વિવાદ—ઉપરાંત જુદી જ રીતે ચર્ચા ઉપાડીને તેનો કરી આપેલ નિર્ણય—

હાથીગુફાના લેખમાં જે ૧૦૩ નો આંક વાપરવામાં આવ્યો છે તેને વિદ્વાનોએ નંદ અને મૌર્ય સંવતનો ગણાવ્યો છે, પરંતુ તે તેમ નથી; તેની લીધેલી અનેક દૃષ્ટિથી તપાસ—અને ભિન્ન ભિન્ન રિત્યા બતાવી આપેલી તેની અશકયતા—વળી તે આંક ચેદિ સંવતનો કે મહાવીર સંવતનો હોઈ શકે કે કેમ તેની પણ ચર્ચા ઉપાડીને, છેવટે બાંધી આપેલ નિરધાર—

(૩) ખારવેલ; ભિખ્ખુરાજ; ધર્મરાજ[1]

રાજા વૃદ્ધિરાજના મરણ પછી તેનો યુવરાજ ભિખ્ખુરાજ ઈ. સ પૂ ૪૨૯=મ. સ. ૯૮માં ખારવેલ નામ ધારણ કરી કલિંગ સામ્રાજ્યનો સમ્રાટ બન્યો હતો.

તેનો સમય

ગત પરિચ્છેદે ચેદિની ઉત્પત્તિ વિશેની ચર્ચા કરતાં સાબિત કરી ગયા છીએ કે, ચેદિવંશ અને ચેદિદેશ તે બે નામને કોઇક અકળ કારણને લીધેજ જોડાણ થઈ ગયુ છે. જેમ આ પ્રશ્ન વિસ્મયનું એક અંગ બની ચૂકયુ છે, તેમ કલિંગપતિ તરીકે ચેદિવંશનું નામ પણ ભારતના પ્રાચીન ઈતિહાસમા અમૂક-ખાસ પ્રસંગને લઈને જ આગળ પડી ગયુ છે. ચેદિવંશનું નામ કલિંગપતિ તરીકે જો મશહુર થઈને ખ્યાતિ પામ્યુ હોય તો આ ખારવેલ ચક્રવર્તીએ કોતરાવેલ હાથીગુંફાના શિલાલેખને લીધેજ છે. તેમ ખુદ કલિંગનું નામ હિંદી ઈતિહાસના રસજ્ઞ પુરૂષો અને અભ્યાસીઓના જીહ્વાગ્રે જો ચડવા પામ્યું હોય તો ખારવેલ ચક્રવર્તીની કારકિર્દી કરતાં ત્યા ઉભા કરાવેલ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોનેજ વિશેષ અંશે આભારી છે. એટલે કલિંગ દેશના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે આ બે[2] મહાપરાક્રમી રાજવીઓનાં જીવનને ધાટો સંબધ હોવો જોઇએ એમ કલ્પી શકાય છે. આ બેમાના વિશેષ પ્રતાપી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયનું વર્ણન પુ ૨માં તેના જીવનવૃત્તાંત લખતી વખતે જણાવી ગયા છીએ, જ્યારે ચક્રવર્તી ખારવેલનું વૃત્તાંત આ પરિચ્છેદે કરવુ રહે છે. તે જાણી લીધા બાદ, તે બન્નેની સરખામણી કરવાનું આપણે માટે સૂતર થઈ પડશે.

આ કલિંગપતિ ચેદિવંશી રાજાઓના સમયની ગોઠવણી હાથીગુંફાના શિલાલેખમાં કોતરાવેલ બનાવોની સમયાવળીના આધારે કરવામા આવી છે. આ વિષયમાં રસ-આનંદ લેનાર લગભગ સર્વ વિદ્વાનોએ એક અવાજે એવો મત બાંધ્યો છે કે, રાજા ખારવેલ તે શુંગવંશના સ્થાપક પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન હતો. તેમજ આ પુષ્યમિત્રનો સમય, માત્ર થોડાંક વર્ષની વધઘટ સિવાય લગભગ ચોક્કસ કરી શકાયો છે. આ ઉપરથી ખારવેલનો સમય પણ નક્કી કરી, તેના પૂર્વજોનો-વૃદ્ધિરાજ તથા ક્ષેમરાજનો-સમય, તેમના રાજ્યકાળના આંકડા મૂકી, ગણી કાઢવામા આવ્યો છે. આપણે પણ તેમનાજ પગલે ચાલીને પ્રથમ ખારવેલનો સમય નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને તે ગોઠવાઈ જવાથી તેના આધારે પ્રથમના બે પુરૂષોનો રાજ્યકાળ આંકી કાઢયો છે આ કારણને લીધેજ અત્યાર સુધી પ્રગટ થઈ ચૂકેલ દરેક પુસ્તકમા જ્યાં જ્યાં વંશના પ્રારંભના સમય વિશે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર લાગતી, ત્યા ત્યાં તેનો નિશ્ચિત કરી રાખેલ સમયજ જણાવી દીધો છે અને રીમાર્ક-નોંધ કરી છે કે, વિશેષ આધાર અને પુરાવાના પ્રમાણ આપી ચર્ચા કરવાનુ અને નિર્ણય ઉપર આવવાનું કામ, રાજા ખારવેલનું જીવન લખવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યા સુધી તે વિષય મુલતવી રાખવાની જરૂર છે. હવે તે સ્થિતિ આવી પહોંચી છે એટલે તેની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરીશુ

વિદ્વાનોએ અને નિષ્ણાતોએ પુષ્યમિત્રને અને ખારવેલને સમકાલીન માન્યું હોવાનું જણાવી ગયા છીએ આમ કરવામા તેમણે રાજા ખારવેલના હાથીગુફાના શિલાલેખમા દર્શાવેલ કેટલીક હકીકત ઉપર તથા તેમાંના એક બે સ્થળે તેના સમયદર્શન માટે ટાંકેલ આંક સખ્યા ઉપર, મુખ્યપણે આધાર રાખ્યો છે. એટલે દરજ્જે આપણે પણ તેમનું જ અનુકરણ કર્યું છે; પરતુ જે મતભેદ ઉભો થયો છે તે, તે આંકડાની માન્યતાને અંગેજ થયો છે.

તે આંકડાની ચર્ચા પણ રસપ્રદ તો છેજ, પરંતુ

(૧) આ નામો તેણે પોતે ધારેલ હતાં એવું તેણે કોતરાવેલ હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે માટે જુઓ આગળના તૃતીય પરિચ્છેદે

(૨) તેટલા માટે આ બન્ને રાજવીઓના રાજકીય તથા સામાજીક જીવનની સરખામણી આગળ ઉપર કરી બતાવવી પડી છે.

તે સમજવાને કારગત થઇ પડે તેવી ભૂમિકા ઉભી કરવાની આવશ્યકતા દેખાય છે. તે માટે નકારાત્મક પુરાવા (Negative proofs) પ્રથમ લઈને અમુક સ્થિતિ પ્રમાણ પુરસ્સર સ્થાપિત કરીશુ. તે બાદ પ્રત્યક્ષ-હકારાત્મક પુરાવા (Positive proofs) લઇને તે સ્થિતિને મજબૂત કરીશુ અને છેવટે Affirmative proofs (નિશ્ચયાત્મક પુરાવાથી)ની તપાસણી કરીને તેને નિશ્ચિત કરીશુ આ ત્રણ જાતના પ્રમાણોનો જે નિર્દેશ અત્ર કરવામા આવ્યો છે તે સઘળા ઐતિહાસિક બનાવોનાજ છે એટલે તેની સત્યાસત્યતા વિશે આપણે બધા નિર્ભયજ રહી શકીશુ આ બનાવો ઉપરથી એક વખત જેવી ભૂમિકા સિદ્ધ થઈ ગઈ કે, પછી તેને આંકડાની કસોટીએ કસી જોતાં જરા પણ વિલબ થવાનો નથી પરિણામે અત્યાર સુધી ચાલી આવેલી માન્યતામા-કે રાજા ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર બન્ને એક બીજાના સમકાલીન હતા તેમા, કિંચિત્ પણ અંશ સમાયલો છે કે કેમ તે વાચક સમક્ષ આપોઆપ દીપકની પેઠે પ્રત્યક્ષ થઈ જશે.

પ્રથમ આપણે નકારાત્મક પ્રસગોની સમાલોચના કરીશુ, એટલે કે પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ એક બીજાના સહકાળવર્તી હોઇ ન શકે તેની દલીલો વિચારી જોઇશું આમાની કેટલીક ચર્ચા પુ ૩ પૃ ૬૬ થી ૭૨ સુધી પુષ્યમિત્રના વૃત્તાત નીચે કરી ગયા છીએ તે જોઇ લેવી બનવા જોગ છે કે ત્યા લખેલ વિગતોનું અહીં, એક યા બીજા સ્વરૂપમા પુનરુચ્ચારણ પણ થાય, છતા દલીલનો જોશ અને જોમ બરાબર ખ્યાલમા આવી શકે માટે, તેમ કરવાની જરૂરિયાત લાગતાં અત્રે તે ઉતારી છે એમ સમજી લેવુ. તેવીજ રીતે તેનો સમય ઠરાવવા માટેના જે અનેક મુદ્દાઓ આગળના પારિગ્રાફમા ટાંકીને તે ઉપર ચર્ચા જગાડી છે તેમાંના કેટલાક તો પ્રસગોપાત અને પૃથકપણે[૩] આવી ગયા હશેજ તે સર્વ પ્રથમ વાચી જવાથી અત્ર કરવામા આવેલ વિવાદની મજબૂતાઈ વિશેષપણે દૃષ્ટિગોચર થશે

નકારાત્મક તથા પરોક્ષ મુદ્દાઓ
(Negative and Indirect evidences)

(૧) આંધ્રવંશના સ્થાપક તરીકે શાતકરણી શ્રીમુખને ગણવામા આવ્યો છે વળી રાણી નાગનિકાએ કોતરાવેલ શિલાલેખની હકીકતના આધારે તૂટતા અંકોડા મેળવીનેજ તેને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવ્યો છે એટલે કે રાજા પુષ્યમિત્ર તથા શિમુખની હયાતી આંધ્રવંશની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયની માનવામા આવી છે આ એક સ્થિતિ થઇ, બીજી બાજુ, ચક્રવર્તી ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુફાના શિલાલેખ આધારે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, રાજા શ્રીમુખને તેણે પોતે હરાવ્યો હતો. એટલે કે રાજા શ્રીમુખ તથા ચક્રવર્તી ખારવેલ એક બીજાના સમકાલીન થયા. હવે જ્યારે રાજા શ્રીમુખ એક પક્ષે રાજા પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન અને બીજા પક્ષે ચક્રવર્તી ખારવેલનો સમકાલીન થયો છે, ત્યારે ભૂમિતિના સિદ્ધાત પ્રમાણે તે ત્રણે રાજવીઓ અરસપરસના સહસમયી થયાજ કહેવાય. આ પ્રમાણે વર્તમાનકાળે એક ઐતિહાસિક વિધાનની રચના કરવામા આવી છે. તે બરાબર છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ અને તેના પરિણામમાથીજ આપણને જોઈતી હકીકતનો ઉત્તર મળી જશે

[ટીપ્પણ—શ્રીમુખ અને ખારવેલ બન્ને સમ-

(૩) પૃથક્પણે લખાઈ ગયા છેજ. માત્ર યાદદાસ્ત તાજી કરવા માટે તથા અત્રે લખ્યા ઉપરાત પણ બીજા મુદ્દાઓ ઉભા કરી શકાય તે માટે, વાચકને વિનતિ છે કે તેમણે નીચે પ્રમાણે વર્ણન વાચી જવું.

પુ. ૧. પૃ. ૧૫૪ થી ૧૫૬—ધનકટકના વર્ણનમા 'આ દેશ ઉપર સત્તા કોની' તે નામનો પારિગ્રાફ

પુ. ૧. પૃ. ૩૫૧ "બૃહસ્પતિમિત્ર વિશે વળી કાંઈક" ની હકીકતનો પારા.

પુ. ૧ પૃ ૨૮૮; ખારવેલ પેલી સુવર્ણ પ્રતિમા બૃહસ્પતિમિત્ર પાસેથી લઈ ગયો તેનુ વર્ણન.

પુ ૩ પૃ. ૬૬થી ૭૨ પુષ્યમિત્રના વૃત્તાતમા તેની સમકાલીન વ્યક્તિઓના મથાળા તળે કરેલુ વિવેચન પૃ ૧૧૬ની ટીકા.

પુ. ૩ પૃ. ૧૫૫ ડિમેટ્રીઅસ અને મિનેન્ડરના વૃત્તાતે અવારનવાર કરેલ ઉલ્લેખો.

કાલીન છે તે નિર્વિવાદ સત્ય ગણાય, કેમકે શિલાલેખમાજ તે હકીકત જીવાડેલ છે. પરંતુ શ્રીમુખને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન ઠરાવવાને કાંઇ પ્રમાણ રજુ કર્યું નથી, માત્ર કેટલીક હકીકતોને આડીઅવળી મચડીને મંકોડા મેળવી દીધા છે. જો કે તે પ્રમાણે સ્થિતિ ન હોવાનુ જણાવવાને આપણી પાસે ઘણી બાબતો પડી છે તે બાબતો ક્રમેક્રમે આગળની દલીલોમા પ્રગટ થતી જણાશે પરંતુ અત્રે તો બીજીજ હકીકત લઇને તે માન્યતાની સત્યાસત્યતા વિચારીશુ.

એટલુ તો ચોક્કસ છે જ કે, મૌર્યવંશી સમ્રાટ અશોકના મરણ પછી કેટલાય વર્ષ સુધી મૌર્યવંશ ચાલ્યો છે અને તે બાદ પુષ્યમિત્રના શુંગવંશની સ્થાપના થઇ છે. એટલે એમ સિદ્ધ થયુ કે, અશોક અને પુષ્યમિત્ર વચ્ચે કેટલાંય વર્ષનું અંતર છે બીજી બાજુ, સમ્રાટ અશોકના રાજદરબારે ગ્રીક એલચી મેગેસ્થેનીઝ જે આવ્યો હતો, તેણે તે સમયની હિંદની રાજકીય પરિસ્થિતિ વિશેનું કેટલુક વર્ણન કરી બતાવ્યુ છે, તેમા એક હકીકત એવી પણ જણાવી દીધી છે કે, સૈનિક બળ ધરાવતા દેશોમા પ્રથમ સ્થાન મગધનું છે અને તેનાથી જ ઉતરતુ એટલે નંબર બીજાએ આંધ્રદેશનુ છે. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે, મગધપતિ સમ્રાટ અશોકના સમયે અંધ્રપતિનું સ્થાન, સૈનિકબળની અપેક્ષાએ માત્ર અશોકથી જ ઉતરતુ હતુ. અને એ તો દેખીતુ જ છે કે, જે આંધ્રપતિના નામની ફેં ફાટતી હોય અને મહાપરાક્રમી નરપતિની ગણનામા જેનું નામ મૂકાતુ હોય, તેવી સ્થિતિવાળુ રાજ્ય કાંઈ આજકાલમા તો ઉગી નીકળ્યુ ન જ હોય. તેને સ્થાપિત થયાને અને તે બાદ, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની સ્થિતિએ પહોંચવાને કેટલોયે કાળ વ્યતીત થઈ ગયો હોવો જોઇએ. એટલે કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, આંધ્રવંશની જે સ્થિતિ મેગેસ્થેનીઝે વર્ણવી છે તે આંધ્રવંશની સ્થાપના તો અશોકની પૂર્વે ઘણા વર્ષો પહેલા થઇ ગઇ ગણાય. વળી આપણે જાણીએ છીએ કે આંધ્રવંશનો સ્થાપક તો શ્રીમુખ જ છે એટલે જ્યારે તે વંશની સ્થાપના અશોકની પૂર્વે ઘણાં વર્ષે થઈ ગઈ છે ત્યારે શ્રીમુખનો સમય પણ અશોકની પૂર્વે જ—અને તે પણ ઘણા ઘણાં વર્ષ પૂર્વે—થઇ ગયો માનવો પડે. તેમ વળી ઉપર તો એવુ કહી ગયા છીએ કે, પુષ્યમિત્રની પૂર્વે જ કેટલાક વર્ષે અશોક થઈ ગયો છે. એટલે તો શ્રીમુખ અને પુષ્યમિત્ર વચ્ચેનું અંતર વળી ઓર વધી પડ્યુ ગણાય. હવે વિચારો કે, શ્રીમુખને પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન કહેવો તે સાચુ, કે શ્રીમુખના અસ્તિત્વને પુષ્યમિત્ર પહેલાં ઘણા ઘણાં વર્ષોનુ માનવુ તે સાચું? આ પ્રમાણે વિદ્વાનોના પોતાના કથનમા જ વિરોધાભાસ દેખાઇ આવે છે. સાર એ છે કે, શ્રીમુખને અને પુષ્યમિત્રને જરા પણ સમકાલીનપણુ સંભવતુ નથી જ.]

(૨) મિ. રૅપ્સન, પોતાના પુસ્તકમા- રાણી નાગનિકાના શિલાલેખના સમયની ચર્ચા કરતાં કહે છે કે,[૪] It may be placed a little, but not much, later than Ashok's & Dasarath's edict. But what in my opinion, most clearly proves that they belong to one of the first Andhras, is that their graphic peculiarities fully agree with those of the Nasik inscriptions (No 1) of Kanha's or Krishna's reign=અશોક અને દશરથના શિલાલેખ કરતા તેનો સમય ભલે થોડોક—પણ બહુ લાંબો નહીં—પૂર્વનો ગણી શકાતો હોય, પરંતુ આદ્ય આંધ્ર રાજાઓને લગતો છે એવો જે મારો મત વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે તેનું કારણ એમ છે કે, તેમની લિપિની વિશિષ્ટતાઓ, કન્હ અથવા કૃષ્ણના રાજ્યે કોતરાયલ (ન. ૧) નાસિકના લેખોને સંપૂર્ણપણે મળતી આવે છે." આ લખાણની મતલબ એ થાય છે કે (૧) રાણી નાગનિકાનો લેખ, સમ્રાટ અશોક તેમજ રાજા દશરથના નિકટવર્તી સમયનો મનાય છે (એટલે કે ઈ સ. પૂ. ૩૦૦ આસપાસનો). (૨) પરંતુ તેની

(૪) જુઓ કો. આ. રે. પૃ. ૧૯ થી ૨૧

લિપિ વિગેરે, રાજા કન્હ અથવા કૃષ્ણના નાસિકના શિલાલેખને મળતી આવે છે તેથી પોતે [મિ. રેપ્સન] તે લેખને આંધ્રવંશીના પ્રથમ પુરુષોના સમયનો હોવાનું માને છે. [ગર્ભિત કથન એમ નીકળે છે કે, આંધ્રવંશીના આદ્ય પુરુષોનો સમય અશોકની પણ પહેલાંનો છે. આપણે તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨૫ આસપાસનો એટલે કે અશોકની પહેલા સવાસો વર્ષનો ઠરાવ્યો છે] આ બન્ને હકીકતનું પૃથક્કરણ કરીશું તો એમ ભાવાર્થ નીકળે છે કે (૧) રાણી નાગનિકાનો લેખ, રાજા કન્હના સમયનો જ લગભગ કહી શકાય (૨) રાજા કન્હ-કૃષ્ણ તે આંધ્રવંશી પ્રથમ પુરૂષોમાંનો એક છે (૩) અને રાણી નાગનિકાના લેખનો સમય, અશોક કે દશરથના સમયની આસપાસનો માની લેવાયો છે તે બરાબર નથી. આ મુદ્દાઓનું એકીકરણ કરીશું તો એમ સમયાવળી ગોઠવી શકાશે કે, સૌથી પ્રથમ આંધ્રવંશનો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ, તેના પછી તુરત જ કે થોડાક વર્ષે રાજા કૃષ્ણ ઉર્ફે કન્હ, તેના પછી રાણી નાગનિકા, અને તેણીની પછી કેટલાયે વર્ષે અશોક અને રાજા દશરથ થયા છે. જ્યારે પુષ્યમિત્ર તો તેની યે પાછળજ થયો છે જો આ પ્રમાણે સ્થિતિ દેખાય છે,-શિલાલેખથી સાબિત થાય છે-તો પછી પુષ્યમિત્ર શુંગવંશીને શી રીતે આંધ્રવંશના સ્થાપક શ્રીમુખના સમકાલીન તરીકે માની શકાય?

(૩) વળી તેજ શિક્ષાશાસ્ત્રી મિ. રૅપ્સન એક ઠેકાણે આગળ જતા લખે છે કે,[૫] " The coin legends of Andhras in every district and at all periods without exception are in same Prakrit language=આંધ્રદેશના સિક્કા ઉપરના અક્ષરોની લિપિ, દરેક પ્રાંતમાં અને દરેક સમયે, એક પણ અપવાદ સિવાય એકની એક પ્રાકૃત જ છે." કહેવાની મતલબ એ છે કે જેટલા આંધ્રદેશના સિક્કાઓ મળી શકે છે તે સર્વે ઉપર, પછી ગમે તે સ્થળનો તે હોય કે ગમે તે સમયના રાજાનો હોય, તોપણ એકજ જાતની પ્રાકૃત ભાષાના અક્ષરો તેમાં માલમ પડયા કરે છે એટલે સાર એ થયો કે, જે સમયે પ્રાકૃત ભાષા બોલાતી-લખાતી હતી તે વખતે જ આંધ્રવંશી રાજાઓની સત્તા ચાલી રહી હતી. બીજી બાજુ આપણે જાણીએ છીએ કે પ્રાકૃતનો પ્રચાર બંધ પડયા પછી સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર થવા માંડયો છે તેમ વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના લેખ પરથી સમજાય છે કે તેના સમય સુધી તો પ્રાકૃત ભાષા ચાલુ હતી જ. તેમ શુંગવંશના અમલમાં થયેલ મહાભાષ્યકાર પતંજલી મહાશયના સમયથી જ સંસ્કૃતનો પ્રચાર વધવા માંડયો છે તે હિસાબે એમ સાબિત થયું કે, આદ્ય આંધ્રવંશી રાજાઓ રાજા પુષ્યમિત્ર શુંગના અમલ પહેલાના થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે સર્વે રાજાઓ જ્યારે પુષ્યમિત્રના પુરોગામી ઠરે છે તો તે વંશનો આદ્ય સ્થાપક શ્રીમુખ તો વિશેષ પુરોગામી થયો કહી શકાશે. પછી સમકાલીન થયો હતો એમ માનવાનું જ ક્યાં રહ્યું?

(૪) હાથીગુફાની દીવાલ ઉપરના સર્વે ચિત્રો નગ્નદશામાં ચિતરાયલા છે એટલેકે રાજા ખારવેલના સમયે, સંસારથી વિરક્ત થયેલ સર્વે ઋષિ મહાત્માઓ દિગંબર અવસ્થામાં જ વિચરતા હતા જ્યારે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખથી જણાય છે કે, તેમના સમયે શ્વેતવસ્ત્ર ધારણ કરવાનો રવૈયો વિશેષ જોરથી ચાલુ થઈ રહ્યો હતો તેથી એમ સિદ્ધ થયું કહેવાશે કે, ખારવેલનો સમય-અથવા કહો કે હાથીગુફાના લેખનો સમય-મહારાજા પ્રિયદર્શિનની પૂર્વનો છે, અને પ્રિયદર્શિનની પહેલાનો થયો એટલે પુષ્યમિત્રની પૂર્વેનો તો આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો જ ગણાશે તેમ બીજી બાજુ રાજા શ્રીમુખ અને ખારવેલ બન્ને સમકાલીન છે જ એટલે સૂત્રસિદ્ધાંતના નિયમે રાજા શ્રીમુખને પણ પુષ્યમિત્રથી ઘણા ઘણાં વર્ષે પુરોગામી થયો ગણવો રહે છે

(૫) તેજ કો. આ. રે. નું પુસ્તક પારિ. ૧૫૩

(૫) હાથીગુફાના લેખનું વર્ણન કરતાં એક લેખક મહાશયે જણાવ્યુ છે કે,[૬] Kharvela invaded Magadh and laid siege to Rajagrihi and that four years later, he captured the royal palace (at Pataliputra) and made the Raja of Magadha fall at his feet=ખારવેલે મગધ ઉપર ચડાઇ કરી અને રાજગૃહીને ઘેરો ઘાલ્યો, અને તે બાદ ચાર વર્ષે (પાટલિપુત્ર નગરે)[૭] રાજમહેલની આસપાસ તે ફરી વળ્યો અને પોતાના પગ પાસે મગધના રાજાને નમાવ્યો." એટલે કે રાજા ખારવેલે મગધ ઉપર બે વખત ચઢાઈ કરી હતી. પ્રથમ વખતે મગધ ઉપર હુમલો લઈ જઈ રાજગૃહીને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, જ્યારે બીજી વખત તેથી પણ આગળ વધીને પાટલિપુત્ર નગરે રાજમહેલ સુધી પહોચી જઇ, ત્યાના રાજાને તાબે કરી–પરાજય પમાડી–પોતાના પગે[૮] નમાવ્યો હતો. મતલબ કે કલિંગપતિ ખારવેલે મગધપતિ રાજ ઉપર સંપૂર્ણ ઉપરી અધિકાર મેળવવા જેવુ, તે સમયે પરિબળ પ્રાપ્ત કરી વાળ્યુ હતુ. એટલે કહેવુ રહે છે કે, તેણે પોતે જે ચક્રવર્તી ખારવેલનું બિરૂદ ધારણ કર્યું હોવાનું લેખ ઉપરથી સમજાય છે તે મગધપતિ જેવા મહાન સમ્રાટને નમાવ્યાથી સાર્થક કરી બતાવ્યું જણાય છે. તેમ બીજી બાજુ, મગધ સમ્રાટના જેવા જ લશ્કરી બળ ધરાવતા અંધ્રપતિ રાજા શ્રીમુખને તેણે કબજે કર્યો છે (જુઓ આગળ ઉપર હાથીગુફા લેખની પક્તિ ૪નું વર્ણન). આવાં આવા મોટા બે સામ્રાજ્યના સમ્રાટોને જે પુરૂષ હરાવી શકે તેને ચક્રવર્તી તો શું, પણ મહાન ચક્રવર્તી કહેવામાં પણ, લેશમાત્ર સંકોચ ધારી શકાય નહીં. એટલે બીજી રીતે એમ ફલિતાર્થ થાય છે કે, ઉપરના બે મોટા સમ્રાટ જેવા રાજવીઓને ખારવેલનો રાજકીય આશ્રય આપદકાળે મળી રહે તેવી સ્થિતિ નિષ્પન્ન થઇ ચૂકી હતી. આ પ્રમાણે એક સ્થિતિ હતી. જ્યારે બીજી બાજુ ઇતિહાસકારો વળી એમ જણાવે છે કે, રાજા પુષ્યમિત્રે, પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઈ લઈ જઇને, મગધપતિને જીતી લીધો હતો અને આખા પાટલિપુત્ર શહેરને ખોદી કરીને વેરાન જંગલ જેવું બનાવી દીધુ હતું[૯] એટલે તે ઇતિહાસકારોના મતથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પુષ્યમિત્રના સમયનો મગધપતિ અતિ નબળો હોવાથી, તદ્દન પરાજય પામી ગયો હતો; તે એટલે સુધી કે મગધ સમ્રાટ પોતાનીજ આખ આગળ પોતાના રાજનગરની કરાતી દુર્દશા લાચાર બનીને જોઇ રહ્યો

વળી પુષ્યમિત્રને એક વખત મગધપતિ જણાવે છે ત્યારે બીજી બાજુ તેને જ મગધપતિ ઉપર ચડાઇ લાવતો (જુઓ. પુ ૩ પૃ. ૫૭) જણાવે છે. તે બન્ને વાક્યનો સુમેળ જામતો નથી તે હકીકત પણ પુષ્યમિત્રના વૃત્તાત મા જણાવી છે.

વળી પુષ્યમિત્ર તો રાજગાદીએજ બેસવા પામ્યો નથી. તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર હજુ ગાદીએ આવીને સમ્રાટ જેવી કીર્તિ મેળવી શકયો છે. એટલે જ્યા પુષ્યમિત્રનું નામ છે ત્યા અગ્નિમિત્રનું નામ લેખાય તો કાઈક હકીકત થોડીક મળતી આવે છે ખરી.

---

(૬) જુઓ ઈ હિ કવૉ. પુ. ૫ સને ૧૯૨૯ પૃ. ૫૮૭

(૭) બ્રેકેટમા શબ્દો છે તે લેખક મહાશયનાજ છે. એક વખત કહેવુ કે રાજગૃહી ને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ને બીજી વખતે કહેવુ કે પાટલિપુત્ર નગરે રાજમહેલની આસપાસ ફરી વળ્યો. આમ કહેવામા બે કારણો હશે એકતો, પ્રથમ વખતની ચડાઈ વેળા રાજગૃહને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને બીજી વખત તેથી આગળ વધીને પાટલિપુત્ર ગયો હતો એમ કહેવાનો ભાવાર્થ પણ હોય; અને બીજું કારણ એમ હોય કે, રાજગૃહમા તે સમયે મહેલ નહીં હોય એમ તેમનુ કથન પણ થયું હોય.

આ બને કારણો સબળ નથી. તેની ચર્ચા કરી શકત, પરંતુ અક્ષરો બ્રેકેટમા મૂકયા છે એટલે કહેવાપણુ રહેઉ નથી.

(૮) એક સમ્રાટને બીજો સમ્રાટ પોતાના પગે નમાવે તે હકીકત જરા અતિશયોક્તી પડતી લાગે છે, પરતુ હાથીગુફાના લેખમા તે પ્રમાણે છે એટલે શંકા કરવાનું કારણ રહેતુ નથી.

(૯) આ હકીકત કેવી રીતે અસભવિત છે તે પુ. ૩ પૃ ૯૮–૯૯ મા બતાવી આપ્યું છે તે જુઓ.

હતો. હવે બન્ને કથનની સરખામણી કરો એક વખત જણાવાયું કે મગધપતિને ખારવેલ ચક્રવર્તી જેવા મહાન ચક્રવર્તીની હૂંફ હતી, અને બીજી વખત કહ્યું કે તેવી સ્થિતિમા તે હોવા છતાં, તેનાથી અનેક ગણો નાનો રાજા–રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તારની અપેક્ષાએ–એવો પુષ્યમિત્ર મગધ ઉપર ચડી આવ્યો હતો ને રાજનગરની ખાના ખરાબી કરી વાળી હતી. આ બન્ને વાતમા કાંઇ સત્યાશ દેખાય છે ! હરગીજ નહીં. એટલે સાબિત થાય છે કે, ચક્રવર્તી ખારવેલના સમય દરમિયાન પુષ્યમિત્ર શુંગવંશીનો સમય હોઈ શકેજ નહીં તેટલા માટે તે બન્નેને કોઈ કાળે સમકાલીન હોવાનું પણ કહી શકાશે નહીં

(૬) ખારવેલે પોતેજ હાથીગુફાના લેખમા રાજનીતિની ચર્ચા કરતાં (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૦) રાજનીતિ શાસ્ત્રના ત્રણ પ્રકાર=Three divisions of politics, જણાવ્યા છે તેમા દંડ, સંધિ અને સામ (સમજાવટ)=War, Peace and Conciliation, or Punishment, Peace and Compromise નો નિર્દેશ કર્યો છે; પરતુ ભેદની નીતિ= Dissentionsનું નામ લીધુજ નથી એટલે સમજવુ રહે છે કે, ખારવેલના સમય બાદ આ ચોથા પ્રકારની રાજનીતિનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઇએ મતલબ કે તે પ્રકારની રાજનીતિનો આરંભ થયો હોય તેની પૂર્વે રાજા ખારવેલ થઈ ગયો છે. ઈતિહાસનો અભ્યાસ શીખવે છે કે, મૌર્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના સમયે તેમના રાજપુરોહિત અને મહાઅમાત્ય પંડિત ચાણકયજીએ જ આ ભેદનીતિનો પ્રથમ ઉપદેશ આગળ ધર્યો છે અને અમલમા પણ કદાચ તેમણે જ મૂકયો હોય. એટલે તે હકીકતને આધારે સાબિત થાય છે કે, રાજા ખારવેલ પોતે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તનો અને પં. ચાણકયજીનો પુરોગામી હોવો જોઇએ, અને તેમનો પુરોગામી પુરવાર થયો એટલે તેમના પછી થનાર પુષ્યમિત્રનો તો પુરોગામી સ્વયસિદ્ધ થઈ ગયોજ; બલ્કે દીર્ઘ સમયી પુરોગામી હતો એમ કહેવું પડશે.

(૭) ખારવેલના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે બે વખત મગધદેશ ઉપર હલ્લા કર્યા છે[૧૦] અને બન્ને વખતે તેણે રાજગૃહીનું જ નામ લીધુ છે—બલ્કે એક વખત રાજગૃહી અને બીજી વખત પાટલિપુત્ર પણ હોય (જુઓ ઉપરમા ટી નં. ૬)–તે હકીકત એમ સિદ્ધ કરે છે કે, ખારવેલના સમય સુધી મગધદેશના રાજનગર તરીકે રાજગૃહીનું સ્થાન કેટલેક અંશે જળવાઈ રહ્યું હતું, પછી થોડે અંશે કે ઘણે અંશે, તે વાત અલગ રાખીએ. જ્યારે પાટલિપુત્રની પાટનગર તરીકેની સ્થાપના અને પસંદગી, ભલે સમ્રાટ ઉદયનભટના સમયથી થઇ ગઈ છે ખરી, પરંતુ કાયમના સ્થાન તરીકે તેની વરણી તો સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયે અને તે બાદ જ થઈ છે. આ હકીકતથી સાબિત થઇ જાય છે કે, ખારવેલની મગધ ઉપરની ચડાઈ ચદ્રગુપ્તના સમય પૂર્વે થઇ હતી.

(૮) હાથીગુફાના લેખમા મગધપતિ તરીકે બૃહસ્પતિમિત્રનુ (બૃહસ્પતિરાજ નામ હોવાનુ કેટલાકની માન્યતા છે–ગમે તે વસ્તુ લ્યો) નામ આપેલ છે (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૨) અને તેને ખારવેલે નમાવ્યાની હકીકત છે આ બૃહસ્પતિમિત્રની પાછળ[૧૧] અગ્નિમિત્ર ગાદીએ આવ્યો છે એટલે કે બૃહસ્પતિમિત્ર પિતા થયો અને અગ્નિમિત્ર પુત્ર થયો. જ્યારે પુરાણોમાં

(૧૦) આ પ્રમાણે અત્યારે માન્યતા ચાલે છે અમે તેનાથી જરા જૂદા મત ઉપર છીએ, તે આવતા પરિચ્છેદે હાથીગુફાના વિવરણમા જણાવેલ છે.

(૧૧) જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૧૩ પૃ. ૨૪૨'—"On the evidence of coins=સિક્કાના પુરાવાને લીધે" આ પ્રમાણે શબ્દો લખ્યા છે; અને તે બાદ શુંગવંશી મિત્રાંતિમાક્ષરી રાજાઓના નામો જણાવ્યા છે. પરંતુ ખૂબી એ છે કે, તેમા કોઈનું નામ બૃહસ્પતિમિત્ર જ લખ્યું નથી. તો પ્રશ્ન છે કે, બૃહસ્પતિમિત્રને શુંગવંશી ઠરાવી શી રીતે દીધો ?

બીજુ, બૃહસ્પતિમિત્ર પછી અગ્નિમિત્ર જ ગાદીએ બેઠો હતો એવો પણ ઉપર દર્શાવેલ નામોમા પુરાવો કે સાબિતી કયા છે ? તેમા તો મરજી આવ્યા પ્રમાણે સઘળા નામો આપી દીધા છે એટલું જ.

પણ એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે, અગ્નિમિત્રના પિતાનું નામ પુષ્યમિત્ર હતુ એટલે આ બૃહસ્પતિ તેજ પુષ્યમિત્ર[12] એમ મનાવવા પ્રયત્ન થયો છે અને ખારવેલે બૃહસ્પતિમિત્રને હરાવ્યો એટલે પુષ્યમિત્રને જ હરાવ્યો છે એમ માની ખારવેલને અને પુષ્યમિત્રને બન્નેને સમકાલીન ઠરાવ્યા છે [ટીકા—જો બૃહસ્પતિમિત્ર તેજ પુષ્યમિત્ર છે એમ ઠરે, તો વિદ્વાનોની સર્વમાન્યતા સ્વયસિદ્ધ થઇ જાય છે. પરંતુ પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે પુષ્યમિત્રને મગધપતિ ઠરાવવાના પ્રમાણો જ ક્યાં છે? તે મગધપતિ હોય તો જ ખારવેલ તેના ઉપર હુમલો લઈ જઈ શકે ને?] છતાં જો આ બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્યમિત્રનું બીજું નામ છે એમ કબૂલ રાખીએ તો તેનો અર્થ એ થયો કે રાજા ખારવેલે પુષ્યમિત્રને હરાવ્યો હતો આ કથન તેમના પોતાના જ શબ્દોની વિરૂદ્ધ જાય છે. એટલુ જ નહીં બલ્કે હાસ્યાસ્પદ દેખાઈ જાય છે, કેમકે વિદ્વાનોની માન્યતા તો એમ છે કે (જુઓ ઉપરની દલીલ ચોથી તથા તેના ટીપ્પણ નં ૮માની હકીકત) પુષ્યમિત્રે પાટલિપુત્રઉપર—મગધ ઉપર—સ્વારી કરી હતી.[13] એટલે કે, ચડાઈ લાવનાર પુષ્યમિત્ર પોતે હતો. એક વખત કહ્યુ કે મગધપતિ તરીકે[14] તેણે ખારવેલના હાથે હાર ખાધી છે, અને બીજી વખતે પાછુ કહ્યુ કે તેણે તો મગધપતિને હરાવ્યો હતો. આવું બને ખરૂં? મતલબ કે બધી દલીલો જ ઢગધડા વિનાની અને હાસ્ય ઉપજાવવા સરખી છે.

(૯) ખારવેલે પંક્તિ ૧૨મા જણાવ્યુ છે કે, તેણે બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિને પોતાના પગે નમાવીને અંગ—મગધાનું ધન તે પોતાના દેશે—કલિંગમાં લઈ આવ્યો હતો હવે જો બૃહસ્પતિમિત્ર એટલે વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર થતો હોય તો, ખારવેલનો કહેવાનો અર્થ એ થયો કે, તેણે અંગ—મગધપતિ પુષ્યમિત્રને હરાવ્યો અને ધન કલિંગમાં લાવ્યો; વળી તેમણે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર બેને સમકાલીન ગણ્યા છે આ એક સ્થિતિ થઈ. બીજી બાજુ એમ હકીકત છે કે, પુષ્યમિત્ર પછી અગ્નિમિત્ર ગાદીએ આવ્યો છે. એટલે જે મુલક પુષ્યમિત્રના કબજામા હોય, તે અગ્નિમિત્રને વારસામાં મળ્યાજ કહેવાય; તે નિયમાનુસાર પુષ્યમિત્રના અંગ—મગધદેશ અગ્નિમિત્રને ગાદીએ બેસતાં જ વારસામા મળ્યા હતા. ત્યારે બીજી બાજુ તો ઇતિહાસ એમ જણાવે છે કે, રાજા અગ્નિમિત્રે બિરાર (જેને અંગદેશનો એક ભાગ કહી શકાય છે) દેશ નવેસરથી જીતીને તેના રાજાની કુંવરી માલવિકા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે એક વખત કહ્યુ કે અંગનો પ્રદેશ અગ્નિમિત્રને તાબે જ હતો, અને બીજી વખતે કહ્યુ કે તે ઉપર ચડાઈ લઈ જઇને તેને તે મેળવવો પડયો હતો. આ શું વાસ્તવિક કહેવાય ખરૂં કે! સાર એ થાય છે કે, પુષ્યમિત્ર તે બૃહસ્પતિમિત્ર નથી જ; તેમ તે અંગપતિયે નથી અને મગધપતિયે નથી જ.

વળી આ પ્રમાણે કેવળ એક નામના દ્વીઅર્થ મેળવીને તેમનું જોડાણુ કરી દેવાથી કેવી મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે તે માટે નીચેની દલીલ નં ૧૦ જુઓ.

(૧૦) પંડિત જાયસ્વાલજીએ એમ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે કે,[15] પુષ્ય નક્ષત્રનો સ્વામિ બૃહસ્પતિ છે, એટલે 'પુષ્ય' શબ્દનો અર્થ જ 'બૃહસ્પતિ' થયો ગણાય; અને પુષ્યની પાછળ મિત્ર જોડવાથી જેમ પુષ્યમિત્ર થાય

---

(૧૨) વળી નીચેની દલીલ નં. ૯ જુઓ. ત્યા પણ બૃહસ્પતિમિત્ર તેજ પુષ્યમિત્ર છે એવુ નક્કી માનીને જ આગળ ચર્ચા કર્યે રાખી છે. (સરખાવો ઉપર ટી. નં. ૯)

(૧૩) 'મગધ ઉપર ચડાઇ કરી હતી' આ શબ્દો જ સૂચવે છે કે તે પોતે મગધપતિ નહોતો જ (જુઓ કે. હિ. ઈ. પૃ. ૫૧૮) ખરી હકીકત એ છે કે, પાટલિપુત્રમાથી ગાદી ફેરવીને પ્રિયદર્શિનના વખતથી અવંતિમા—વિદિશામા આણી આવી છે (જુઓ પ્રિયદર્શિનનું જીવન વૃત્તાંત) એટલે પુષ્યમિત્ર તથા અગ્નિમિત્રનું સ્થાન અવંતિમાં જ હતું.

(૧૪) જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૧૧. એટલે કે પુષ્યમિત્ર મગધપતિ હતો જ નહી. અરે એમ કહીએ કે તેણે પાટલિપુત્રનું મ્હો પણ જોયુ નહોતુ તો વ્યાજબી કહેવાશે. તેના મરણ બાદ કેટલાય વર્ષ પછી, તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રે પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઈ લઈ જઇને પાયમાલી કરી મૂકી હતી.

(૧૫) જુઓ જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૧૩ પૃ. ૨૪૦—૨૫૦

છે તેમ બૃહસ્પતિની પાછળ મિત્ર જોડવાથી બૃહસ્પતિમિત્ર થાય છે એટલે પુષ્યમિત્ર તેજ બૃહસ્પતિમિત્ર છે એમ ગણાય

આ કથન—એટલે કે પુષ્યમિત્ર તે જ બૃહસ્પતિમિત્ર—બરાબર નથી એમ આપણે ઉપરની દલીલ નં. ૮ માં ઐતિહાસિક બનાવોના પ્રમાણો ટાંકીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે જ. હવે બીજી રીતે તે મંતવ્યની અસિદ્ધિ બતાવીએ. પંડિતજીના આ મતવ્ય વિશે એક બીજા લેખક પોતાના વિચાર જણાવતાં કહે છે કે[૧૬] "His identification of Brhaspatimitra with Pushyamitra...even if we admit that Brhaspati was also identified by the ancient Hindus with Pushya, that does not justify the identification of Brhaspatimitra with Pushyamitra, any more than the denotation of the same God by the terms Skanda and Kumar, justifies the identification of Skandagupta with Kumargupta=બૃહસ્પતિમિત્રની ઓળખ પુષ્યમિત્ર સાથે તેમણે (પં. જાયસ્વાલજીએ) કરાવી છે. પ્રાચીન હિંદુઓએ બૃહસ્પતિને પુષ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો હતો એમ આપણે કબૂલ રાખીએ; તો પણ બૃહસ્પતિમિત્ર તે જ પુષ્યમિત્ર એવુ ન્યાયપૂર્વક પુરવાર થતું નથી; જેમ, એક જ દેવનું નામ સૂચવતા સ્કંદ અને કુમાર નામના બે શબ્દો હોવા છતા સ્કંદગુપ્ત અને કુમારગુપ્ત, એ બેની ઐક્યતા જરાયે સિદ્ધ નથી તેમ. એટલે તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે, સમાન અર્થ કે ભાવાર્થવાળા બે શબ્દો હોય, તેમની સાથે કોઈ અન્ય પ્રત્યય કે ઉપસર્ગ જોડવાથી જે સમાસવાળા બે શબ્દો બને, તે પણ પાછા એકજ અર્થવાળા હોય એવો કાંઈ એકાંત નિયમ છે જ નહીં. અને પોતાના તે કથન માટે સ્કંદગુપ્ત અને કુમારગુપ્તના દૃષ્ટાંત રજુ કર્યા છે, કે જેમ સ્કંદ અને કુમાર બન્ને નામો એક જ દેવના છે, તેની સાથે ગુપ્ત જોડવાથી સ્કંદગુપ્ત અને કુમારગુપ્ત શબ્દો બને છે, છતા તે બન્નેના અર્થ જુદા જ છે, તે બન્ને વ્યક્તિઓ જુદી જ છે તે આપણે ઇતિહાસના અભ્યાસથી જાણીએ જ છીએ; તે જ પ્રમાણે બૃહસ્પતિમિત્ર અને પુષ્યમિત્રનું સમજી લેવું. આ પ્રમાણે તેમના આખાએ કથનનો સાર છે. એટલે કે જ્યાં સુધી પુષ્યમિત્ર તે જ બૃહસ્પતિમિત્ર, એમ અન્ય પુરાવા અને પ્રમાણથી સિદ્ધ ન થઈ શકે, ત્યાંસુધી માત્ર શબ્દાર્થથી જ તેમની ઐક્યતા સાબિત થયેલી માની શકાય નહીં.

(૧૧) નં. ૧૦ માં જેમ પં. જાયસ્વાલજીએ બૃહસ્પતિમિત્રને પુષ્યમિત્ર માની લઇ દલીલો કરી છે પણ તે હવે વાસ્તવિક પુરવાર થતી નથી, તેમ બીજી રીતે પણ તેમણે બૃહસ્પતિમિત્રને પુષ્યમિત્ર હોવાનું જણાવ્યું છે. અત્ર તે મુદ્દો વિચારીશું. તેમનું એમ કહેવુ છે કે, હાથીગુફાના લેખની પંક્તિમા, રાજા ખારવેલને મગધ ઉપર ચડી આવેલો જાણીને તથા જીત મેળવ્યાનું સાંભળીને ડિમેટ્રીઅસ[૧૭] નામનો

---

(૧૬) જુઓ. ઇ. હિં. ક્વૉ. સને ૧૯૨૯ નું પુ. ૫ પૃ. ૫૯૭.

(૧૭) હાથીગુફામા પૂરું નામ લખાયલુ જ નથી (આગળના પરિચ્છેદમા તે લેખની ચર્ચા છે તે જુઓ) ત્યા પ્રથમના જે બે ત્રણ અક્ષરોને અત્યાર સુધી ઉકેલી શકાયા છે, તેજ જણાવ્યા છે. પાછળના અક્ષરો ઉડી ગયા છે. એટલે કે આખો શબ્દ શું છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ ગોઠવાઈ છે.

બાકી જે વંચાયા છે તે 'ડિમિટ' હોવાનું ઠર્યું છે છતા તે ઉકેલ પણ સાચો હોય તેમ તો જણાતુ જ નથી; એવું તેના લેખકના શબ્દથી ખુલ્લે છે.

આ આખો લેખ ઈ. હી. ક્વૉ. ૧૯૨૯ પુ. ૫. પૃ.૫૯૬ થી આગળમા લખાયો છે. તેના લેખક કહે છે કે, Mr. Jayaswal has described his difficulties before he could make out Dimita or Dimiti=ડિમીટ કે ડિમિટિ શબ્દનો પોતે ઉકેલ કરી શકયા તે પૂર્વે તેમને શું શું મુશ્કેલીઓ નડી હતી તેનું વર્ણન પં. જાયસ્વાલજીએ કરેલ છે. તાત્પર્ય એ થયો કે, આ શબ્દ ઉકેલવામા તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી છે; છતા ઉકેલ કરાયો છે તે સંશયવાળો પણ હોવા સંભવ છે. (અથવા કહો કે, પુષ્યમિત્ર બૃહસ્પતિમિત્ર અને ખારવેલ આ બધા નામો હૃદયમા વસી રહ્યા હતા એટલે જ હૃદયના ગુંજારવને અનુરૂપ શબ્દ ડિમિટ શોધી કઢાયો છે.)

જે યવન સરદાર મથુરા[૧૮] સુધી આવી ચૂકયો હતો તેને ગાંસડા પોટલાં બાંધી, પીછે હઠ કરવી પડી હતી–અથવા કહો કે મથુરાથી પાછો હઠીને તે પંજાબ તરફ જતો રહ્યો હતો–તે સરદાર બીજો કોઈ નહીં પણ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન જે યવનપતિ (Bactrian King) ડિમેટ્રીઅસ (જેનું વૃત્તાંત આપણે પુ. ૩ પૃ. ૧૫૨મા કરી ગયા છીએ) હતો તે જ છે. એટલે કે લેખના કથનમા નોંધેલ ડિમેટ્રીઅસ તે પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન છે, તેમ ડિમેટ્રીઅસ તે ખારવેલનો સમકાલીન છે જ, એમ લેખ પોતે જાહેર કરે છે. એટલે કે જ્યારે ડિમેટ્રીઅસ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન છે અને ખારવેલનો પણ સમકાલીન ઠરે છે ત્યારે ભૂમિતિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ બન્ને સમકાલીન જ કહી શકાય.

આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત હોય તો તો બધું બરાબર સિદ્ધ થઈ જાય જ છે. પરતુ તેમની માન્યતા અને દલીલવાળો આખો લેખ વાચીને એક વિદ્વાને પોતાના વિચાર જણાવતા ઉદ્ગાર કાઢયા છે કે,[૧૯] "But even if we admit for arguments' sake that Demiti or Demitrius was engraved here, what evidence is there to show, that this Demitrius can be no other than the son and successor of Euthiydemus of Bactria ?=પરતુ વાદ-વિવાદની ખાતર આપણે સ્વીકારીએ કે ડિમિટ કે ડિમેટ્રીઅસ શબ્દ કોતરાવવામાં આવ્યો જ હતો, તોપણ એવી કયાં સાબિતી છે કે, આ ડિમેટ્રીઅસ તે (પેલા) બેકટ્રીઅનપતિ યુથીડીમસનો પુત્ર અને પાછળથી ગાદીએ આવનાર જ હતો ? તેમના કહેવાની મતલબ એ છે કે (૧) પ્રથમ તો ડીમિટિ કે ડિમેટ્રીઅસ શબ્દ હોવાની પણ શકા છે.[૨૦] (૨) તથાપિ, ચર્ચા ટૂંકી કરવા ખાતર માની લ્યો કે તે શબ્દ જ છે, તોપણ તેમાં એવી કયાં માહિતી અપાયલી છે કે, તે ડિમેટ્રીઅસ ફલાણો જ છે,[૨૧] એટલે કે, ઇતિહાસમાં જેને યુથીડીમસના પુત્ર[૨૨] તરીકે લેખવ્યો છે તે જ આ છે કે, તે સિવાય કોઈ બીજો રાજા તે નામધારી[૨૩] થયો છે ?

[ટીકાઃ—લેખમા જ્યાં ડિમિટ શબ્દ હોવા વિશે જ શકા ઉભી થઈ છે ત્યાં આપણે કાંઇ કહેવાપણું નથી. ત્યા શું શબ્દ છે અને કેવો અર્થ થાય છે તે માટે આપણે આગળના પરિચ્છેદે આખાયે લેખનો અર્થ પક્તિવાર વિચારવાના છીએ. એટલે અત્રે તેની ચર્ચા મૂકી દઈશુ. છતા પેલા લેખકે ટૂકુ પતાવવા જેમ સૂચના કરી છે, તેમ માની લ્યો કે તે શબ્દ ડિમેટ્રીઅસ જ છે અને ડિમેટ્રીઅસ નામનો કોઈ બીજો રાજા થયો જ નથી (જુઓ નીચીને ટી. નં ૨૧), એટલે કે તે યુથીડીમસનો પુત્ર જ છે. છતા પ્રશ્ન એ છે કે તેણે મથુરા સુધી આવવાનું પ્રયોજન જ કયા ઉભુ થયુ હતુ ? પ્રથમ તો ડિમેટ્રીઅસના વૃત્તાંતે (જુઓ પુ ૩ પૃ. ૧૫૧–૫) આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ કે તેનું રાજ્ય

(૧૮) મથુરા નામના બે શહેરો છે (૧) ઉત્તરનું મથુરા તે સૂરસેન રાજ્યની રાજધાની; જે મથુરા નામથી પ્રખ્યાત છે. (૨) દક્ષિણનું મથુરા જે ત્રિચિનીપોલીની પાસે આવેલ છે, જેને ખરી રીતે મદુરા કહેવાય છે.

લેખમા મદુરા છે કે મથુરા તે બરાબર તપાસવાની જરૂર છે. બનવા જોગ છે કે એકને બદલે બીજુ શહેર મનાઇ ગયું છે; અને તેમા પણ પુષ્યમિત્રની અને ખારવેલ ની ઘડ બેસારવા માટેની તાલાવેલીએ જ કામ કર્યું દેખાય છે.

(૧૯) જુઓ ઇં. હિ. કવૅા. ૧૯૨૯ પુ. ૫. પૃ. ૫૯૪

(૨૦) ઉપરની ટી, ન. ૧૭ જુઓ તેમા શકા હોવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે. [ડિમિટ શબ્દને બદલે શું વાચી શકાય છે તે માટે આગળ ઉપર હાથીગુંફાના લેખવાળો પરિચ્છેદ જુઓ.]

(૨૧) નીચેની ટીકા ન. ૨૩ જુઓ.

(૨૨) પુ. ૩. પૃ. ૧૪૫ ને કોઠામા ચોથુ આસન–બેકટ્રીયાના રાજાઓના નામો જુઓ.

(૨૩) ઈરાન, ગ્રીસ અને બેકટ્રીઆની ગાદીએ જે નૃપતિઓ આવ્યા છે તેમના નામો જોઇ લીધા છે. ડિમેટ્રીઅસ નામનો કે, જેના નામનો પ્રથમ ભાગ ડિમિટી કે તેને મળતા શબ્દો આવતા હોય તેવો, કોઈ બીજો નરપતિ થયો દેખાતો નથી. એટલે સમજાય છે કે ડિમેટ્રીઅસ એક જ થયો છે અને તે યુથીડીમસનો જે પુત્ર ગણાય છે તેજ છે.

સતલજ નદીની પૂર્વે બીલકુલ લબાયુ જ નથી એટલે તેને માટે મથુરા સુધી આવવાનું જ તદ્દન અસંભવિત છે. બીજુ, જે સમય ખારવેલનો આપણે નિશ્ચિત કરી બતાવવાના છીએ તે સમયે મથુરાના પ્રદેશ ઉપર તો રહ્યુ, પરતુ હિંદની કોઈ ભૂમિ ઉપર પણ કોઈ પરદેશી સરદારની આખ સુદ્ધા યે ફરકી નથી, તો પછી યવન સરદારનું[૨૪] હિંદમા આવવુ અને જમના નદીના પ્રદેશમા થાણું નાખવુ તે પ્રશ્ન જ ક્યાથી ઉપસ્થિત થઈ શકે?

(૧૨) આ ઉપરાત બીજી કેટલીક દલીલોથી રાજા પુષ્યમિત્રના વૃત્તાત (તે માટે જુઓ પુ ૨ પૃ. ૬૧ થી ૭૨) લખતા આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે, પુષ્યમિત્ર અને આન્ધ્રપતિ રાજા શ્રીમુખ સમસમયી હતા જ નહીં. એટલે પછી પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ પણ સમકાલીન હોવાનું સાબિત નથી થતું.

(૧૩) પુષ્યમિત્રનુ ગાદીએ આવવુ વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઈ. સ. પૂ ૧૮૮ છે[૨૫] જ્યારે ખારવેલનો સમય ઇ. સ. પૂ ૧૮૩ ઠરાવેલ છે. એટલે કે પુષ્યમિત્ર પાચ વરસે પહેલો ગાદીએ બેઠો હતો અને ખારવેલ પછી બેઠો હતો એમ ગણે છે. વળી બન્નેએ ૩૬-૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. બલ્કે પુષ્યમિત્રને ૩૮ વર્ષ પણ કોઈકે અર્પ્યા છે. એટલે તે હિસાબે ખારવેલ કરતા પુષ્યમિત્ર પાચ વર્ષ વહેલો (અને ૩૮ની ગણત્રીએ ત્રણ વર્ષ પહેલો) મરણ પામ્યો છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, પુષ્યમિત્રના મરણબાદ પણ ખારવેલ જીવતો રહ્યો છે. બીજી બાજુ એમ હકીકત છે કે પુષ્યમિત્રે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામા બીજો અશ્વમેધ કર્યો હતો. અને અશ્વમેધ કરવાની મુખ્ય સરત એ હોય છે કે, તે યજ્ઞ કરનાર ભૂપતિનો કોઇ બીજો સમોવડીયો હોવો ન જોઈએ. તેની ખાત્રી કરવા એક વર્ષ અગાઉથી તે પોતાના યુવરાજની નિગાહબાની નીચે એક અશ્વને પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને છૂટો મૂકી દે છે. આ પ્રમાણે ફરતા તે અશ્વને જ્યારે કોઇ અટકાયત કરે નહીં ત્યારે એમ માની લેવાય કે તેનુ સાર્વભૌમત્વ દરેક પ્રદેશના રાજાને કબૂલ મજૂર છે હવે વિચારો કે પુષ્યમિત્રે તે પ્રમાણે વર્તાવ કર્યો હતો. તો તો, તેનો અશ્વ ખારવેલના પ્રદેશમા પણ જવો જ જોઇએ, અને તેમ થાય તો, જે ખારવેલે પુષ્યમિત્રને નાકે દમ લેવરાવ્યો હોય, તે શું આવી તેની તુમાખી ચલાવી લ્યે ખરો કે? તેમ એ પણ સિદ્ધ છે કે (તેમના જ શબ્દોથી) પુષ્યમિત્રના મરણ બાદ તો ખારવેલ જીવત હતો, એટલે કોઇને શકા ઉઠાવવાનો અવકાશ પણ રહેતો નથી કે તેણે (પુષ્યમિત્રે) ખારવેલના મૃત્યુ બાદ તેવા અશ્વમેધનો આરભ કર્યો હતો? મતલબ કે ખોટુ તે ખોટુ જ છે તેટલા માટે કોઈ પણ રીતે વાતનો બરાબર મેળ ખાતો નથી જ સાર એટલો જ છે કે, પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલની વચ્ચે સમકાલીનપણાનો તદ્દન અભાવ જ છે એટલુ જ નહીં પણ આગળ આપણે પુરવાર કરી આપીશુ તેમ, તે બેની વચ્ચે બહુ જ લાબા ગાળાનું કહો કે અઢી સદી જેટલુ-અતર-આવેલુ છે[૨૬]

ઉપરમા, પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલના સમયના અનુમાનિક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે, આપણે નકાર દર્શાવતી દલીલોની જ ચર્ચા હાથ ધરી હતી હવે થોડીક હકારમા જવાબ મળી આવે તેવી દલીલો તપાસીએ. જો કે ઉપરમા ચર્ચાયલી બારે દલીલોને આપણે નેગેટીવ પ્રુફ્સ તરીકે ઓળખાવી છે પરતુ તેમાની યે કેટલીક હકીકત એવા પ્રકારની છે કે, જો તેને ઉથલાવી નાખીને સવળી કરી વાચીએ, તો તે હકારમા જવાબ આપે તેવી Positive proofs જ દેખાઈ જાય તેવી છે. પણ આપણે જો તેમ કરીએ તો તે સર્વ ચર્વિતચૂર્ણિત જેવુ થઇ જશે, એટલે તે કાર્ય આપણે ન કરતા માત્ર એટલુ સૂચન જ અત્રે દેખાડ્યુ છે.

---

(૨૪) હિંદની વાત અલગ રાખીએ. પરતુ ગ્રીક, ઇરાન કે બેકટ્રીઆમા પણ ડિમિટથી શરૂ થતું હોય, એવુ કોઈ અન્ય રાજાનું નામ જ ખારવેલના સમયે, ત્યા હોય એમ દેખાતું નથી.

(૨૫) જુઓ જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૧૩ પૃ. ૨૪૪

(૨૬) જુઓ આગળના પાને.

કરીશુ કે, જે વાચકવર્ગને જીજ્ઞાસા હોય તેમણે સ્વતઃ તે પ્રમાણે કરી જેવુ. બાકી આપણે તો ઉપરના બાર આંકની સાથે જોડીને જ તેના અનુસંધાન તરીકે હવે પછીની દલીલોને રજુ કરીશું.

પોઝીટીવ પ્રુફ્સ=હકાર જવાબ આપનારી, પ્રત્યક્ષ પુરાવાની અથવા સીધો જ ઉત્તર મળે તેવી : ગમે તે નામ આપો. તેવી લગભગ અડધા ડઝન જેટલી તો આપી શકાશે જ, અને ઉમેદ છે કે, ઉત્સાહી સશોધક તે જ ધોરણે જો વિશેષ મેળવવા ધારશે તો અન્ય પણ ઉભી કરી શકશે જ. આવા મુદ્દામાંના કેટલાક તો ખુદ તે હાથીગુંફાના લેખમાથીજ લભ્ય થાય છે.

(૧૪) હાથીગુફાના લેખમાની ત્રીજી પક્તિમાં ખારવેલે જણાવ્યુ છે કે, પોતાની ૨૪ વર્ષની ઉંમર સંપૂર્ણ થયા બાદ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો છે તે પછીની પક્તિઓમા, પોતાના રાજ્યકાળના એકેક પછી એકેક વર્ષ લઇને, તે તે સમયે શુ શુ પરાક્રમો કરી રહ્યો હતો તેનું યથાસ્થિત વર્ણન કરી બતાવ્યુ છે. સાર એ થયો કે જેમ ત્રીજી પક્તિમાં પોતાના રાજ્યાભિષેકને લગતો બનાવ બન્યાની જાહેરાત કરી છે તેમ તે પછીની પંક્તિમાં વર્ણવેલી હકીકતના બનાવો, પોતે ગાદીએ આવ્યા બાદ, બન્યા હતા એવું ગણવાની સૂચના છે. તેવી જ રીતે ત્રીજી પક્તિની પૂર્વની બે ઓળમાં જે બનાવ બન્યાનુ વર્ણવ્યું છે, તે તેના રાજ્યાભિષેકની પહેલા થઇ ગયા હતા, એમ આપણે ગણવુ રહે છે. અને આ અનુમાનને તેમના જ શબ્દોથી સમર્થન મળે છે; કેમકે તે બે પક્તિમા તેણે પોતાને યુવરાજ તરીકે સબોધ્યો છે- આટલી પ્રસ્તાવના કરીને હવે આપણે તે લેખની હકીકત તપાસીશુ.

બીજી પક્તિમાં જાહેર કર્યું છે કે, જ્યારે પોતે યુવરાજપદે હતો ત્યારે સિંહલદ્વીપના રાજા ઉપર ચડાઇ લઈ ગયો હતો તે સમયે ત્યા અભિવિજય નામના રાજાનું રાજ્ય ચાલતું હતુ, અને તેના રાજ્યનું ત્રીજું વર્ષ[૨૭] (આ પ્રમાણેના અર્થ માટે આગળના પરિચ્છેદે હાથીગુફાના લેખનુ વર્ણન જુઓ) બેસી ગયું હતું. હવે જો આ સિલોનપતિ રાજાઓની નામાવળી તથા વશાવળી સરખાવીશું તો (જુઓ પુ ૨. પૃ ૨૬૪ ટી. ન ૭૧) તેમાથી તેનો સમય પણ નક્કીપણે મળી રહે છે. ત્યા જોતા, આ વિજયરાજાનો[૨૮] અમલ મ. સ. ૯૫=ઇ સ પૂ ૪૩૨માં શરૂ થયો હોવાનું નીકળે છે. તે હિસાબે તેનું ત્રીજું વર્ષ એટલે મ. સ. ૯૮=ઇ. સ. પૂ ૪૨૯[૨૯] આવશે, કે જ્યારે ખારવેલે યુવરાજ તરીકે સિલોન ઉપર ચડાઇ કરી હતી. પરતુ ત્યાં પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે આટોપે, તે પહેલાં રાજ્યાભિષેક કરાવવા તેને એકદમ પાછા વળવાની ફરજ પડી હતી. જે હકીકત આપણે રાજા વૃદ્ધિરાજના વૃત્તાંતે જોઈ ગયા છીએ. એટલે ચર્ચાનો સાર એ થયો કે ખારવેલના રાજ્યાભિષેકનો સમય ઇ. સ. પૂ ૪૨૯નો સાબિત થાય છે જ્યારે પુષ્યમિત્રનો સમય તો ઈ. સ. પૂ ૧૮૮ લગભગનો છે[૩૦] (જુઓ. પુ ૩. પૃ. ૫૪: ૬૦ તથા ૪૦૪) બન્ને વચ્ચે અઢીસો વર્ષનુ અંતર છે, મતલબ કે બન્ને સમકાલીન હતા જ નહીં.

(૧૫) લેખની પક્તિ ૧૨મા એવી હકીકત છે કે તેણે (ખારવેલે) રાજગૃહીને ઘેરી લીધુ હતું અને સુગાંગેય-(શશાક) મહેલ સુધી તે પહોચી ગયો હતો. મતલબ કે, મગધદેશની રાજધાનીના શહેર તરીકે રાજગૃહી હજુ વિસરાઇ ગયુ નહોતું તેવા સમયે ખારવેલ થયો હોવો જોઇએ. લેખમા ક્યાય પાટલિપુત્રનું નામ સુદ્ધાત લેવાયું નથી પાટલિપુત્રનું નામ તો અનુવાદકોએ પોતાની મેળે સૂચવીને અંદર સબધ બેસારવાને ગોઠવી દીધુ લાગે છે. આ હકીકત જ

(૨૭) લેખની પક્તિઓમાની કેટલીકના અર્થ બેસારવામા ગેરસમજૂતિ થયાનું મારી નજરે લાગ્યુ છે, તે સર્વ આગળના પરિચ્છેદમા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે.

(૨૮) આ રાજાને વિજય કહો કે અભિવિજય કહો, તે એક જ છે. તેના કારણ માટે હાથીગુફાના લેખની સમજૂતિ જુઓ.

(૨૯) આ સાલ બરાબર છે કે કેમ તેની સાબિતી આપણને શતવહનવશી રાજા શ્રીમુખના વૃત્તાત ઉપરથી મળી રહે છે; તે માટે પુ. ૫ મા જુઓ.

(૩૦) આ સાલ તેના મરણની છે. પરંતુ તેના સત્તા કાળના સમયની વાત કરવી હોય, તો તેમા ૩૮ વર્ષ ઉમેરવા રહે છે, વાચકને સર્વ વાતે અનુકૂળતા સચવાય માટે અત્ર મેં લગભગ શબ્દ વાપર્યો છે.

પુરવાર કરે છે, કે મૌર્યસમ્રાટોના રાજઅમલે પાટલિપુત્ર ખ્યાતિમાં આવ્યુ, તે પૂર્વે સમ્રાટ ખારવેલ થઈ ગયો હોવો જોઇએ. એટલે જ તેનો સમય ઇ. અ. પૂ ૩૭૨ પહેલાનો પુરવાર થાય છે

(૧૬) મિ હ્યુએનશાંગ જેવા વિશ્વવિખ્યાત યાત્રિકે કરેલ વર્ણનમાંથી પણ તેવો જ ધ્વનિ નીકળતો જણાય છે. તેમના શબ્દો આવી મતલબના લેખાયા છે[૩૧] "Hieuen Tsang tells us that, shortly before his arrival, Punarvarman, Raja of Magadh and the last descendant of Ashok, had piously restored the sacred Bodhi tree at Gaya, which Sasanka, king of Bengal had destroyed. These events happened soon after 600 A. D=હ્યુએન શાગ એમ નિવેદન કરે છે કે, પોતે હિંદમા આવ્યો તે પહેલા થોડા જ સમયે, મગધના રાજા અને અશોક (સમ્રાટના) અતિમ વશ જ પુનર્વર્મને ગયા (શહેર)મા પેલા પવિત્ર બોધિવૃક્ષની ધાર્મિકભાવે પુનઃસ્થાપના કરી હતી આ (બોધિવૃક્ષ)નો નાશ બગાળના રાજા શશાંકે કર્યો હતો. આ સર્વ બનાવો ઇ. સ. ૬૦૦ પછી તુરતમા જ બન્યાનું નોધી શકાશે." એટલે મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથના શબ્દોમા જો ઉતારીએ તો પેલા હ્યુએનશાગ યાત્રિક મહાશયનો કહેવાનો આશય એ છે કે, ઇ સ ૬૦૦ સુધી મગધપતિ તરીકે અશોકના વશજો, અવિચ્છિન્નપણે બગાળ પ્રાતમાં ગાદી ઉપર ચાલુ રહ્યા હતા તેમાનો છેલ્લો રાજા પુનર્વર્મન હતો. તેથી તે એમ કહેવા માગે છે કે મગધપતિ તરીકે ઠેઠ અશોકના સમયથી માડીને ઇ. સ ૬૦૦ સુધી મૌર્યજાતિના રાજાઓ જ રાજ્ય ચલાવ્યે આવતા હતા; પછી તેમનો રાજ્ય વિસ્તાર ભલે સંકોચ કે વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તે જુદી વસ્તુ છે. પરતુ મગધપતિ તરીકે તેઓ અવિચ્છિન્નપણે રાજ્યપદ ભોગવતા જ આવ્યા છે આ પ્રમાણે એક હકીકત થઈ. બીજી વાત એમ છે કે, અશોકના સમય બાદ જ પુષ્યમિત્ર થયો છે. તેમા અશોક મૌર્ય ગણાયો છે અને પુષ્યમિત્ર શુંગ કહેવાયો છે એટલે કે બન્ને ભિન્ન જાતિના જ છે. ત્રીજી સ્થિતિ એમ છે કે, પુષ્યમિત્રનું બીજું નામ (વિદ્વાનોની સૂચના પ્રમાણે) બૃહસ્પતિમિત્ર છે તેથી બૃહસ્પતિમિત્ર શુંગવંશી ઠરે છે અને તેને હાથીગુંફાના લેખની નોધ પ્રમાણે મગધપતિ તો કહેવો જ રહે છે એટલે એમ થયું કે તેમના હિસાબે મગધપતિઓ શુગવશી રાજાઓ હતા કદાચ તેને છેવટે ન મૂકતાં વચ્ચગાળે કયાંક બૃહસ્પતિને મૂકો, તો હ્યુએનશાગે જણાવેલી અભગતા જ તૂટી જશે. આ પ્રમાણે ત્રણ સ્થિતિ થઇ હવે જો તેમનો મેળ મેળવશો તો ઇતિહાસિક ગ્રંથકારોનાં મતવ્ય, દરેક રીતે એક બીજી હકીકતને અથડામણમાં ઉતારનારા જેવાં જ દેખાય છે એટલે સાબિત થાય છે કે ઐતિહાસિક બનાવ છે તે તો સાચા જ છે, પરતુ આપણે ગોઠવી દીધેલી માન્યતા જ અસત્ય છે, અને વિરોધમાં દેખાઈ આવતી સર્વ પરિસ્થિતિની જનેતા તેજ છે મતલબ કે પુષ્યમિત્ર બૃહસ્પતિમિત્ર નથી જ તેમ તે એકબીજાના સમકાલીન પણ નથી. એટલુ જ નહી પણ પુષ્યમિત્રને મગધપતિ કહેવો તે[૩૨] પણ એક ભૂલ ખવડાવનારૂ ઐતિહાસિક તત્ત્વ ગણાશે

બીજુ, બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિ છે તે તો નિર્વિવાદ છે. હવે જો તેને અશોક અને પુષ્યમિત્રની વચ્ચે મૂકીએ છીએ તો હ્યુએનશાગનુ કહેવુ ખોટુ ઠરે છે, કેમકે, અશોકના વારસદારોની એકદોરી તૂટી જાય છે એટલે કાં તેને (બૃહસ્પતિને) પુષ્યમિત્રની પાછળ કે અશોકની પૂર્વે ગણવો જોઇએ પુષ્યમિત્રની પાછળ તો ગણવાની સર્વ ગંજોગો તેમ જ વિદ્વાનો ના પાડે છે. તો એકજ

(૩૧) જુઓ વિન્સેન્ટ સ્મિથ કૃત, રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાનું "અશોક" નામનુ પુસ્તક પૃ. ૭૧

(૩૨) ધારો કે તે ગાદીપતિ હતો અને મગધનો સ્વામી હતો; તો મગધનો પ્રાત તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રને વારસામા મળ્યો હતો એમ કહેવુ પડશે જ: જ્યારે બીજી બાજુ ઈતિહાસ તો એમ શિખવે છે કે અગ્નિમિત્રને પાટલિપુત્ર ઉપર ચડાઇ લઈ જવી પડી હતી. તો પછી સાચુ શું?

નિર્ણય થયો કે બૃહસ્પતિમિત્ર અશોકની પૂર્વે જ થઈ ગયો છે અને અશોકની પૂર્વે થયો એટલે પુષ્યમિત્રની પૂર્વે તો થઈ ચૂકયો જ કહેવાય. તેમા આ બૃહસ્પતિ પોતે ખારવેલનો સમકાલીન છે એટલે ખારવેલ પણ પુષ્યમિત્રની પહેલાં જ થયો ગણાય; મતલબ કે તે એને સમકાલીન કોઈ રીતે પણ કહી શકાશે નહી.

(૧૭) જેમ ઐતિહાસિક અને રાજકીય પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય છે તેમ ધાર્મિક હકીકતથી પણ તે જ સ્થિતિ પુરવાર કરી શકાય છે, કે ખારવેલનો સમય પુષ્યમિત્રથી ઘણો જ પૂર્વનો છે. તે જ વિદ્વાન મિ. સ્મિથના શબ્દો આપણે ટાંકીશું. તેઓશ્રી લખે છે કે[૩૩], "The creeds of Jesus, Zoroaster, and Mahomed were unknown; he (Ashoka) is not thinking of exclusive militant religions like Christianity and Islam—The essence of the matter—all Indian denominations is all aimed at self-control and purity of life. Similar toleration of various creeds was practised by later princes, Kharvel of Orissa, for instance, used language almost identical with that of Ashoka =જીસસ, ઝેરોસ્ટર અને મહમદના સંપ્રદાયો (એટલે કે જેને હાલ ખ્રિસ્તી ધર્મ, પારસી ધર્મ અને ઇસ્લામી ધર્મ કહેવાય છે) તેનું નામ જાણવામાં નહોતું. તે (અશોક) ખ્રીસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મ જેવા કેવળ લશ્કરી-ઝનુની-જલદ (સ્વભાવ-નાદવાળા) ધર્મનો વિચાર જ કરતો નથી. (એટલે કે તેવા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો જ નથી) સર્વે હિંદી (નામવાળા) સંપ્રદાયોની મૂળ વસ્તુ (સિદ્ધાંત)નો સાર-જાતિ સયમ અને જીવનની વિશુદ્ધિ (શુદ્ધ ચારિત્ર)નાં ધ્યેય તરફ છે (આ પ્રમાણે) અનેક સંપ્રદાયની (વર્ણવેલી-ઉપદેશેલી) સહિષ્ણુતા[૩૪] પછીથી થયેલા રાજાઓએ પાળી બતાવી છે; દાખલા તરીકે, ઓરિસ્સાના ખારવેલે, સર્વે વાતે અશોકના જેવી જ-સાદૃશ ભાષા-વાપરેલી છે એટલે તેમનો કહેવાનો આશય એ છે કે, (૧) તે સમયે, ઈસાઈ, ઝેરોસ્ટ્રીઅન કે ઇસ્લામ ધર્મની તો સ્થાપના જ થવા પામી નહોતી જેથી તે સંપ્રદાયોનું તો નામ પણ અજાણ્યું હતું. (૨) આમાંના ઇસાઈ અને ઇસ્લામ ધર્મમાં લશ્કરી નાદનો, યુદ્ધ કરવાનો, લડી પડવાનો કે એવા ઉગ્ર-તેજ-સ્વભાવનોજ-ઉપદેશ જે મુખ્યપણે કરાયલ છે, તે વિષય પરત્વે તો અશોક પોતાની આંખ સરખી પણ ફરકાવતો નથી. એટલે કે આવા સ્વભાવનું અંશ સરખુ પણ તેના રૂંવાડામા દેખાતું નથી. (૩) ઉપરાંત હિંદમાં જે જે સપ્રદાયો ભિન્નભિન્ન નામથી જાણીતા છે તે સર્વેના સિદ્ધાંતનો સાર-મૂળ પાયો-આત્મસયમ અને શુદ્ધ ચારિત્ર ઉપર જ મંડાયલ છે. તો પછી, એટલે કે જ્યાં આવી પ્રરૂપણા કરાતી હોય, ત્યાં ઉપરના ધર્મના લશ્કરીવાદને સ્થાનજ ક્યાંથી મળે? તેમ (૪) આ પ્રકારની સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવાની પદ્ધતિ, તેના (અશોકના) પછી થયેલ,[૩૫] અન્ય રાજવીઓએ પણ પાળી બતાવી છે. (અને) તેના દૃષ્ટાંતમાં ઓરિસ્સાપતિ-કલિંગપતિ-ખારવેલનું નામ આપીને એમ કહેવા માંગે છે, કે તેણે પણ અશોકના જેવીજ, લગભગ તેને સર્વ રીતે મળતા આવે તેવા જ શબ્દોમાં, આજ્ઞાઓ ફરમાવી છે.[૩૬] ખારવેલે હાથીગુફાના લેખમાં જે ધર્મોપદેશ પ્રયોજ્યો છે તે અને સમ્રાટ

(૩૩) જુઓ રૂલર્સ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝનું 'અશોક' નામનું પુસ્તક પૃ. ૬૦

(૩૪) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૬૨

(૩૫) આ શબ્દથી તેમનું ધ્યાન સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખ તરફ જ ચોટેલું છે. અત્યાર સુધી પ્રિયદર્શિન અને અશોકને એક જ મનાયા છે તેથી તેમણે અશોક શબ્દ વાપર્યો છે. તથા અશોકની પછી ખારવેલ થયાનુ મનાયું છે તેથી, તેની પછી થયેલ રાજવી એમ કરીને દૃષ્ટાત રજુ કર્યો છે. જ્યારે આપણે સ્થાપિત કરેલ મત પ્રમાણે તો પ્રિયદર્શિનની પૂર્વે થયેલ સમ્રાટ ખારવેલે પણ, તેજ ભાષા વાપરી છે એમ કહેવું પડશે.

(૩૬) પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખ અને ખારવેલે કોતરાવેલ હાથીગુંફાનો લેખ બન્નેનો એક જ ધારો ઉપદેશ છે.

પ્રિયદર્શિને પોતાના ખડકલેખમાં જે ફરમાવ્યો છે, તેના ભાષા તથા અર્થનો સાર વિગેરે, સર્વ એક જ પ્રકારના છે, તેમા સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ક્ષમાબુદ્ધિ જ ભરેલી છે, કોઇને હલકા પાડવાની કે કોઈ ઉપર જબરાઈ વાપરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ તેવો વિચાર સરખો પણ દેખાતો નથી.

ઉપર જણાવેલ ચાર મુદ્દામાંના પ્રથમના ત્રણ સાથે, અત્યારે આપણે નીસબત નથી, એટલે તેને છોડી દઇએ. પરતુ ચોથા મુદ્દાથી એટલુ સાબિત થાય છે કે, ખારવેલ અને અશોક (જેને હવે આપણે પ્રિયદર્શિનના લેખ ગણાવ્યા છે તે-જુઓ ઉપરની ટી. ન ૩૫) એકજ ધર્મના હતા વળી આપણે જાણીએ છીએ કે, ખારવેલ જૈનધર્મી હતો.[૩૭] એટલે પ્રિયદર્શિનને પણ જૈન મતાનુયાયી જ ઠરાવવો પડશે.[૩૮] આ એક વાત થઈ. બીજી વાત એમ છે કે ખારવેલ અને બૃહસ્પતિમિત્ર એકજ મૂર્તિ–અને તે પણ જીનમૂર્તિને માટે અગાઉ લડયા હતા એમ જાહેર થયુ છે ત્રીજી વાત એ છે કે, પુષ્યમિત્ર વૈદિક મતાનુયાયી છે, તેમ તેણે ભગવાન પતંજલીના ઉપદેશથી અશ્વમેધ યજ્ઞો પણ કર્યા છે; જ્યારે ખારવેલે શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજસૂય યજ્ઞ કરાવ્યો છે એટલે કે તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞને ત્યાજ્ય ગણાવ્યો છે ઉપરાત પુષ્યમિત્રે કહો કે તેના પુત્ર અગ્નિમિત્રે કહો–પણ તેણે (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે) બૌદ્ધધર્મી (બાકી આપણા મત પ્રમાણે, જુઓ પુ ૩ મા તેનું વૃત્તાંત-જૈનધર્મી) સાધુઓનો વીણીવીણીને શિરચ્છેદ કરાવ્યો છે મતલબ કે ખારવેલ અને બૃહસ્પતિમિત્ર (અથવા તેમના મતથી પુષ્યમિત્ર) બન્ને ભિન્ન સંપ્રદાયના જ પુરવાર થાય છે. આ ત્રણે સ્થિતિનું એકીકરણ કરીએ તો એક વખતે તેમને સહધર્મી ઠરાવે છે, ત્યારે બીજી જ વખતે વિધર્મી મનાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ધાર્મિક સ્થિતિ તપાસતા પણ બૃહસ્પતિમત્ર અને પુષ્યમિત્ર ભિન્ન જ છે, ઉપરાંત બન્નેનો સમય પણ જુદો જ છે. જેથી ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રને સમકાલીન કહી શકાય તેમ નથી.

(૧૮) કે હિ ઇ મા જણાવેલ છે કે[૩૯], "With regard to the Andhras, the more certain evidence of inscription, assigns them to a period, which is in flagrant contradiction to the position they occupy in the Puranas=આન્ધ્રવંશીઓની બાબતમા જણાવવાનુ કે પુરાણોમા તેમનું જે સ્થાન બતાવાય છે તેના કરતા ઉઘાડી રીતે–સ્પષ્ટપણે વિરૂદ્ધ જતું સ્થાન (સમય પરત્વે) શિલાલેખી પુરાવા (જે પુરાણો કરતાં વિશેષ આધારભૂત કહી શકાય છે) થી મળી રહે છે." તેમનું કહેવું એમ છે કે (૧) પુરાણોમા આંધ્રવંશીઓનો અમુક સમય ઠરાવાયો છે. (કહો કે ઈ સ. પૂ ૧ અને બીજી સદીમાં થયાનું માને છે) (૨) પુરાણો દંતકથારૂપી કહેવાય છે, જ્યારે શિલાલેખો તેમના કરતા મજબૂત અને વિશ્વસનીય ગણાય છે (૩) આવા વજનદાર અને વિશ્વાસપાત્ર શિલાલેખી પુરાવાથી તેમનો સમય, ઉઘાડી રીતે જ પુરાણોમા જણાવ્યા કરતા વિરૂદ્ધ પડે છે. એટલે તેમનુ કહેવુ એ થયું કે, શિલાલેખી પુરાવાથી આંધ્રપતિઓનો સમય (પુરાણોમા જેમનુ વર્ણન અપાયુ છે તે, આખો આંધ્રવશ તો લગભગ પાચસો વર્ષ ચાલ્યો છે પરતુ પુરાણોમા પુષ્યમિત્રના સમકાલીનપણે થયેલ જે શાતકરણીનું વર્ણન કરાયુ છે તે આંધ્રપતિ કહેવાની અત્ર મતલબ છે. આ અંધ્રપતિ તેમના વંશમા છઠ્ઠો સાતમો પુરૂષ ગણાય છે) ભલે ઈ. સ પૂ ૧-૨ સદી કહી હોય, પણ શિલાલેખી પુરાવાથી સાફ જણાય છે કે, તેઓ તે પહેલા થઈ ગયા છે અને ઈ.સ પૂ ની ૧-૨ સદીની પણ પહેલા, એટલે ઇ સ. પૂ ની ત્રીજી

(૩૭) વળી વિશેષપણે આવતા પરિચ્છેદમા તે હકીકત ની ચર્ચા થવાની છે,

(૩૮) આ પ્રમાણે આપણે પુ ૨મા અનેક વખત પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. તેને આ પુરાવાથી વિશેષ સમર્થન મળ્યુ છે એમ જાણવુ.

(૩૯) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૫૨૨

કે ચોથી સદી માનો, તો યે એટલું તો નક્કી જ થયું કહેવાશે કે, વિદ્વાનોએ, આ પુરાણોના આધારે જે સમય આંધ્રપતિઓનો ગોઠવ્યે રાખ્યો છે, તે સમય તેમનો નથી જ. જો આદ્ય આંધ્રપતિઓનો સમય ફેરવવો પડે છે, તો શ્રીમુખ તો તેનો સંસ્થાપક જ છે; એટલે તેનો સમય ફરે ફરે ને ફરે જ. તેમ વળી શ્રીમુખ તથા ખારવેલ તો સમકાલીનપણે થયા મનાયા છે. એટલે ખારવેલનો સમય પણ ફેરવીને ઇ સ. પૂ. ની ચોથી સદીમાં તો લઇ જવો જ પડશે મતલબ કે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર સમસમયી નથી જ.

(૧૯) એક અન્ય ગ્રંથકાર જણાવે છે કે,[૪૦] "It must be observed that the Chetiya Kula mentioned in the Kharvela grants, the earliest perhaps of South Indian Jains, is a branch of the Jains, which has not spread itself in S. India. It perhaps represents one of the Jain Sakhas of N. Indian origin, which flourished before the great schism in the time of Bhadrabahu and Chandragupta. Possibly this branch belonged to Chedi kingdom =એમ નોંધ કરવી જોઇએ કે, ખારવેલે કરેલાં દાનપત્રોમાં ચેતિયકુલનું જે નામ આવે છે અને જે દક્ષિણના હિંદી જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ છે, તે જૈનધર્મની એવી શાખા છે કે જે દક્ષિણ હિંદમા ફેલાવો પામી નથી. ઉત્તર હિંદમાંથી ઉદ્ભવેલી જૈનોની શાખામાની કદાચ તે એક હશે, તેમજ, ભદ્રબાહુ અને ચદ્રગુપ્તના સમયે જે મોટું તડ પડ્યુ હતું, તેની અગાઉ તે થઈ હશે. સંભવ છે કે આ શાખા ચેદિ રાજ્યની હશે." એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે (૧) ખારવેલના દાનપત્રમાં ચેતિયકુલનું નામ આવે છે (૨) તેવુ નામ દક્ષિણ હિંદના જૈનોમા સૌથી પ્રથમ જણાય છે (૩) તે જૈન સંપ્રદાયની એક શાખા છે પણ તેનો દક્ષિણ હિંદમાં પ્રચાર થયો જણાતો નથી (૪) ઉત્તર હિંદના જૈનોની તે શાખા સભવે છે (૫) ભદ્રબાહુ અને ચદ્રગુપ્તના સમયે જે મોટું તડ જૈન સંપ્રદાયમાં ઉભુ થયું છે તેની પૂર્વેના સમયની તે શાખા દેખાય છે (૬) તેમ આ શાખાને ચેદિવંશ સાથે સંબધ હશે એમ માલમ પડે છે. આ છ હકીકતમાથી પાંચ વિશે આપણે અત્રે કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર જે પાચમી છે તેનું જ પ્રમાણ અહીં લેવું રહે છે. તે ઉપરથી સમજાશે કે આ ચેદિયકુળની ઉત્પત્તિ મૌર્યસમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના સમયની પૂર્વે થઇ હતી એમ તેમનું માનવુ થાય છે ચંદ્રગુપ્તની પહેલાંની થઇ, એટલે અશોકની પણ પૂર્વેની થઈ જ, તેમ પુષ્યમિત્રની પહેલાં તો ઘણાયે વર્ષોની થઇ, મતલબ કે ખારવેલનો સમય પુષ્યમિત્રની પહેલા ઘણા ઘણાં વર્ષોનો છે. એટલે ખારવેલ અને પુષ્યમિત્ર બને સહસમયી નથી જ.

(૨૦) હાથીગુંફાના લેખની લિપિ અને સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના લેખોની લિપિ વચ્ચે તુલના કરવાથી કોની પ્રાચીન છે તે તો લિપિ વિશારદોનો વિષય કહી શકાય; પરંતુ જો તે એની સરખામણી કરશે તો હિંમત છે કે, રાજા ખારવેલના લેખની લિપિ વિશેષ પ્રાચીન પુરવાર થશે.

ઉપર પ્રમાણેના પરોક્ષ અને અપરોક્ષ, હકાર તથા નકાર ઉત્તરવાળા અનેક પુરાવાથી સાબિત કરી બતાવાય તેમ છે કે (૧) ખારવેલ અને પુષ્યમિત્રનો સમય એક નથી (૨) ઉલટું ખારવેલ તો પુષ્યમિત્રથી ઘણાય વર્ષ અગાઉથી થઈ ગયો છે (૩) તેમ જ પુષ્યમિત્રનુ બીજુ નામ બૃહસ્પતિમિત્ર હતું જ નહીં, અને હોઇ પણ શકે નહી (૪) બૃહસ્પતિમિત્ર તો એક તૃતીય અને સ્વતત્ર જ વ્યક્તિ છે (તે માટે નદવંશની હકીકત જુઓ). આ પ્રમાણે નિરધાર થઇ જાય છે તેને[૪૧] વળી

(૪૦) જે. સ. ઇ. ભાગ. ૨. પૃ ૮૮-૮૯

(૪૧) આ ઉપરાંત જૈન સાહિત્યમાથી એક બે પુરાવા મળી આવે છે. પરંતુ તે અત્ર ન ઉતરતા આગળના પ્રકરણે હાથીગુંફાના લેખની સમજૂતિ અપાય નહીં, ત્યાસુધી સમજવાને જરા કઠિન પડે તેમ છે, માટે મુલતવી રાખવા પડયા છે. જુઓ આગળના પરિચ્છેદે 'દુષ્કાળ અને શ્રુતનુ સંરક્ષણ' વાળો પારિગ્રાફ.

સીધા પુરાવાથી—આંકડાની ગણત્રીએથી—પણ સમર્થન મળી જાય છે. જેની તપાસ આપણે નીચેના પારિગ્રાફે હવે લઈએ.

હાથીગુંફાના લેખમાં સંવતનો એક આંક આવેલો છે. તેને કેટલાક ગ્રંથકારોએ ૧૬૯નો આંક વાંચ્યો છે,[૪૨] કેટલાકોએ તેને ૧૬૫નો ઠરાવ્યો છે,[૪૩] પરંતુ હવે તો સર્વ સન્માનીય થઈ પડયું છે કે તે આંક ૧૦૩નો જ છે એટલું તો

ખારવેલના સમયનો વિચાર

કબૂલ કરવું જ પડશે, કે આ આખા હાથીગુફાના લેખનું મહત્ત્વ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એટલું તો વિશાળ અને સર્વવ્યાપક થઇ પડયું છે કે, તેમાંનો એક અક્ષર પણ વિચારસૃષ્ટિની મર્યાદામાંથી જો જતો કરાય, તો અતિ ગંભીર પરિણામ નીવડવા સંભવ છે. એટલે કે, જો એકાદ શબ્દને પણ અન્ય અર્થમાં બેસારી દેવાય તો, આખા ઇતિહાસનું પરિવર્તન થઇ જાય તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, તેવી ભીતિના માર્યા પણ, આપણે તો દરેકની માન્યતા ગ્રહણ કરીને જ વિચાર કરવો રહે છે. સાર એ થયો કે, ઉપરના ત્રણે આંકનો ૧૬૯, ૧૬૫ અને ૧૦૩—આપણે વિચાર કરવો રહે છે જ્યારે ખારવેલે પોતે જ શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે અને ઉપરના આંકવાળા વર્ષમાં પોતે વિદ્યમાન હોવાનો પુરાવો આપેલ છે ત્યારે આપણે લેશમાત્ર પણ સંદેહ લાવવાનું કારણ નથી. હવે આપણે જે તપાસવું રહે છે તે, આંક કયા સંવત્સરનો છે એ સિદ્ધ કરવું, જે ઉપરથી ખારવેલના સમયનો પણ અચુકપણે નિશ્ચય થઈ જાય.

ભિન્નભિન્ન ગ્રંથકારોના ધારવા પ્રમાણે આ આંકને, કાં તો નંદસંવત અને કાં તો મૌર્યસંવત ધારી લેવામાં આવ્યો છે. જો કે આવો કોઈ સંવત પ્રાચીન સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો કે કેમ, અને ધરાવતો હતો તો કોઈ ગંજદારી બનાવ સાથે તે સંવત્સર સંયુક્ત કરીને વાપરવામાં આવ્યો છે કે કેમ, તે આપણી જાણમાં આવ્યું નથી જ; કેમકે સમય–કાળગણનાના જે બે પરિચ્છેદ (જુઓ ઉપરમાં પૃ. ૬૦ થી ૧૧૩) સ્વતંત્ર રીતે લખી તેની ચર્ચા કાંઇક વિસ્તારથી અને છૂટથી કરી ચૂક્યા છીએ, તેમાં આ બે સંવતમાંથી—નંદ કે મૌર્ય—એકેનું નામ આવ્યું નથી જ. છતાં કોઇ પણ સંભવિત માર્ગ તેની વિચારણામાંથી આપણે મુક્ત રાખવો નથી; એ પદ્ધતિએ કામ લેવાનું જ્યારે જાહેર કર્યું છે ત્યારે, સંભવિત કે અસંભવિતપણાનો લેશમાત્ર વિચાર કર્યા વિના જ, આપણે તો કેવળ તે આંક ઉપરથી જ, તેના સત્યાસત્યપણાનો વિચાર કરી લેવો રહે છે.

તેટલા માટે, દલીલ ખાતર માની લ્યો કે તે આંક મૌર્યસંવત અને નંદસંવતનો જ છે. વળી આપણને ખબર છે કે, કોઈ સંવત્સરનો આરંભ જે થાય છે તે કોઈક હેતુને અનુલક્ષીને જ કરાય છે, પછી ફાવે તો વંશની સ્થાપના નિમિત્તે તેનો આરંભ થયો હોય કે અમુક મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવના સ્મરણચિહ્ન માટે થયો હોય. પ્રથમ આપણે નંદસંવતને અંગે વિચાર કરી લઈએ.

નંદસંવતનો પ્રારંભ તેની શરૂઆતની તારીખથી જ જો થયો હોય, તો નંદ પહેલાનો ઉર્ફે નંદિવર્ધનનો ઈ. સ. પૂ. ૪૭૨=મ. સં. ૫૫ માં જ્યારે રાજ્યાભિષેક થયો હતો ત્યારથી ગણી શકાય. તે બાદ બીજો કોઈ મહત્ત્વનો ઐતિહાસિક બનાવ બન્યો નથી, કે તેનો

(૪૨) કે. હિ. ઇં. પુ. ૧ પૃ. ૬૦૮=Shatkarni of the Andhra Dynasty (Shalivahan Satkarni) being contemporary with Kharvel (whose accession c. 169 B. C if Hathigumfa inscription is dated in Maurya Era p. 314–15, 534 & 602) = જે ખારવેલનો સમય, હાથીગુફાના મૌર્યન સંવત પ્રમાણે આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૬૯ ગણાય. તેનો જ સમકાલીન આંધ્રવંશી શાતકરણી (શાલિવાહન સાત કરણી) હોવાથી એટલે કે શાલીવાહન શાતકરણી અને ખારવેલ બન્ને સમકાલીન હોવાથી બન્નેનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૧૬૯ ગણાય.

(૪૩) જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ. ૩ અને ૪. કો. ઇ. પૃ. ૧૬; ઈ. હિ. કવૉ. પુ. ૫ સન ૧૯૨૯ પૃ. ૫૮૭ અને અને આગળ—હાથીગુફા લેખની પંક્તિ ૧૬ મા "In the one hundred and sixty fifth year of the time of the Mauryan kings=મૌર્યન રાજાઓના સમયની ગણત્રીએ ૧૬૫ મા વર્ષે.

વિચાર કરવો પડે; હજુ એમ કહી શકાય કે, નંદ આઠમા પછી, જ્યારે નવમો નંદ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જે અંધાધૂની સારા યે રાજ્યમા પ્રવર્તી રહી હતી, તેને નિર્મૂળ કરીને તેણે પ્રજામા શાંતિ સ્થાપી દીધી હતી, ત્યારથી કદાચ તે સંવત્સરનો જો આરભ કરાયો હતો એમ માની લેવાય, તો તેનો સમય ઇ. સ. પૂ ૪૧૫=મ. સ. ૧૧૨ ગણવો પડશે. તે પછી તો નંદવશનો જ અંત ઈ. સ પૂ. ૩૭૨=મ. સં ૧૫૫ માં આવી ગયો છે, એટલે તે બાદ કોઈ પ્રસંગને લીધે તેનો આરભ કરાયો હોય તેવી કલ્પના કરવાનુ પણ સ્થાન રહેતું નથી મતલબ કે, જો તે આકને નદસવત ઠરાવાય તો એ તારીખો જ વીચારવી ઠરે છે (૧) ઇ. સ. પૂ ૪૭૨ અને (૨) ઈ. સ. પૂ ૪૧૫.

મૌર્યસવત પરત્વે જો વિચાર કરીએ તો, તેની સ્થાપના કરવા માટે તો અનેક મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થતા જણાય છે. જેમકે (૧) તેના આદ્ય પુરૂષ રાજા ચદ્રગુપ્તે જ્યારથી એક નાના રાજવી તરીકે, પોતાના વશની સ્થાપના કરી ત્યારથી પણ કહી શકાય અને તે પ્રમાણે ઠરે તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧-૨=મ. સ. ૧૪૬ ગણાય (૨) ચદ્રગુપ્ત પોતે મગધનો સમ્રાટ બન્યો ત્યારથી જો તેનો આરભ ગણવો હોય તો તેની મિતિ ઇ. સ. પૂ. ૩૭૨=મ. સ. ૧૫૫ ગણી લેવાય (૩) પજાબમાં ઠેરઠેર ઉભરી નીકળેલા સર્વે બળવાને દાબી દઈને, રાજા અશોકવર્ધને જ્યારથી નિષ્કટકપણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક જાહેર કર્યો ત્યારથી જો આદિ ગણવી પડે તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૩૨૬=મ. સં ૨૦૦ કહેવાય (૪) અને મૌર્યવશી સમર્થ સમ્રાટ તેમજ તે વશની કીર્તિને સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરે પહોચાડનાર મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકને જો તેની આદિના કારણરૂપ ગણવો હોય તો તેનો સમય ઈ. સ. પૂ ૨૮૯=મ સં. ૨૩૭ મૂકવો પડશે આ પ્રમાણે મૌર્યસવતના આરભના મુદ્દા તરીકે ચાર બનાવો ગણાશે.

તે બન્નેનુ એકીકરણ કરીશુ તો આપણે ૭ બનાવોની તારીખવાળા વર્ષના આંક તપાસવા પડશે. નદસંવતને અંગે (૧) ઇ, સ. પૂ. ૪૭૨ અને (૨) ઈ. સ પૂ. ૪૧૫; અને મૌર્યસંવતને અંગે (૩) ઈ. સ. પૂ. ૩૮૧-૨ (૪) ઇ. સ. પૂ ૩૭૨ (૫) ઇ. સ. પૂ ૩૨૬ અને (૬) ઇ. સ. પૂ. ૨૮૯. આ ૭ એ સાલને હવે આપણે ઉપરના ત્રણે આકમા ઘટાવીને વિચારીએ.

	મુદ્દો	(અ) ૧૦૩ના આંક સાથે ઘટાવતાં	(આ) ૧૬૫ના આંક સાથે ઘટાવતાં	(ઇ) ૧૬૯ના આંક સાથે ઘટાવતાં
(૧)	ઈ. સ. પૂ ૪૭૨	ઈ. સ. પૂ ૩૬૯	ઇ. સ. પૂ. ૩૦૭	ઇ. સ. પૂ. ૩૦૩
(૨)	,, ૪૧૫	,, ૩૧૨	,, ૨૫૦	,, ૨૪૬
(૩)	,, ૩૭૨	,, ૨૬૯	,, ૨૦૭	,, ૨૦૩
(૪)	,, ૩૮૧	,, ૨૭૭	,, ૨૧૫	,, ૨૧૧
(૫)	,, ૩૨૬	,, ૨૨૩	,, ૧૬૧	,, ૧૫૭
(૬)	,, ૨૮૯	,, ૧૮૬	,, ૧૨૪	,, ૧૨૦

ઉપરના કોઠામા દર્શાવ્યા પ્રમાણે ન ૧થી ૬ સુધીના મુદ્દા નીચેના બનાવોના (અ) (આ) (ઇ)વાળા આસનમા બતાવેલ સમયનો જો સમન્વય કરીશુ તો, વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે કે, પુષ્યમિત્રની ગાદીએ બેસવાની સાલ ઇ. સ પૂ. ૧૮૮ આશરેની છે અને ચક્રવર્તી ખારવેલની ઇ. સ. પૂ ૧૮૩ આશરેની છે,[૪૪] તેની સાથે જો કોઈ પણ સાલનો મેળ ખાતો બતાવી શકાય કે પુરવાર કરી શકાય તેમ હોય, તો તેવી માત્ર

(૪૪) જુઓ ઉપરમા પૃ. ૨૬૧ દલીલ નં. ૧૨

પાચ સાલોને જ હજી લેખી શકાય તેમ છે. જેને આપણે જાડા અક્ષરે ખાસ નોંધ લેવા યોગ્ય તરીકે બતાવી છે તે ઇ સ પૂ ૧૬૧, ૧૫૭, ૧૮૬, ૧૨૪ અને ૧૨૦ની છે. આ પાચમાથી પણ બે તો,–૧૬૧, અને ૧૫૭–વિદ્વાનોએ ઠરાવેલ ૧૮૮ અને ૧૮૩ કરતા ૨૫ વર્ષ જેટલી મોડી આવે છે, જ્યારે બીજી બે–૧૨૪ અને ૧૨૦–તો તેથી પણ બીજા ૩૫ વર્ષ વધારે મોડી આવે છે; એટલે કે સાઠ વર્ષ બલ્કે તેથી પણ વિશેષ મોડી જાય છે. પણ વિદ્વાનોએ જે "આશરે" શબ્દ લખેલ છે તેમા બહુ બહુ તો પાચ કે દશ વર્ષના ફેરનો જ સભવ રહી શકે. એટલે ઉપરોક્ત પાચમાની ચાર સાલોને તો આપણા વિચારક્ષેત્રમાથી બકાત કરવી જ રહે છે, જેથી માત્ર હવે ઇ સ. પૂ ૧૮૬ વાળી એક જ બાકી રહી, અને તે આક વિદ્વાનોની માન્યતાની સાથે તદ્દન બધબેસતો પણ આવી જાય છે. તેમ જ હાથીગુફાનો આક જે સૌથી છેલ્લામાં છેલ્લો ઉકેલ એટલે કે ૧૦૩નો ઠરાવવામા આવ્યો છે તેની ગણત્રીમા તે આવીને ઉભો પણ રહે છે મતલબકે જે અઢાર બનાવોની સાલના આકડાને કસોટી ઉપર ચડાવી જોવાને આપણે પસદ કર્યા હતા, તેમાનો માત્ર એક જ આકડો, સર્વ રીતે ઉત્તીર્ણ થઈ શકે તેવો દેખાયો છે. અને તે ઇ સ પૂ ૧૮૬ની સાલનો છે તથા ૧૦૩ના આક સાથે સુમેળ ખાતો દેખાય છે. પરંતુ તે સાલ તેમ હોઈ શકે કે નહીં, તે સ્થિતિ જ આપણે વિચારવી રહે છે કે, જેથી છેવટના નિર્ણય ઉપર પણ આવી જવાય. હવે આ ઇ સ પૂ ૧૮૬ની સાલ, જો મૌર્ય સવત્સરનો પ્રારભ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકથી ગણવામાં આવે તો જ (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૨૬૮) ૧૦૩ના આંક સાથે ઘટાવી શકાય છે. અન્યથા નહી જ. એટલે સાર એ થયો કે મૌર્યસવતનો પ્રારભ મહારાજા પ્રિયદર્શિનના રાજ્યાભિષેકથી જ ગણવો અને તે હિસાબે તેના ૧૦૩ વર્ષે=ઇ સ. પૂ ૧૮૬માં અથવા તેની આસપાસમા (એટલે કે ઇ સ. પૂ. ૧૮૮ કે ૧૮૩ જેમ વિદ્વાનોએ માની લીધુ છે તેમ) રાજા પુષ્યમિત્ર અને રાજા ખારવેલનો સમય નક્કી થયેલ મનાય; તેમ જ હાથીગુફામા લખેલ આક પ્રમાણેની સર્વ હકીકત યથાસ્થિત સમયે બન્યાનુ ગોઠવી શકાય અથવા તે સર્વ બનાવને અનુક્રમમા જો ગોઠવીએ તો, પ્રથમ મહારાજા પ્રિયદર્શિન થયા છે અને તેમની પછી ૧૦૩ વર્ષે હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવાયો છે એમ કહેવાય. પરતુ લિપિ વિશારદોનો અભિપ્રાય તો તેથી ઉલટો જ થાય છે એમ આપણે ઉપર પૃ ૨૫૩થી માડીને આગળ (જુઓ દલીલો ન ૧, ૨, ૩, ૪, ઇ ઇ) જોઈ ગયા છીએ તેઓ તો મક્કમપણે એમ જ માની રહ્યા છે કે, પ્રથમ હાથીગુફાના લેખનો સમય હોવો જોઇએ, (પછી તે સમય તેની પૂર્વે થોડા વર્ષનો છે કે વધારે વર્ષનો છે ને જુદો પ્રશ્ન છે) અને તે પછી જ મહારાજા પ્રિયદર્શિનનો સમય હોવો જોઇએ એટલે વળી અઢાર સાલોમાની જે એક ઇ. સ પૂ. ૧૮૬ની કાઇક અશે આપણી કસોટીમાથી ઉત્તીર્ણ થવા જેવી દેખાઈ હતી તે પણ આ લિપિવિશારદોના મતવ્ય પ્રમાણે જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે જેથી આપણે અંતિમ એક જ નિર્ણય ઉપર આવવું રહે છે કે, હાથીગુંફાના લેખગાંનો ૧૦૩નો આક જે છે, તે નથી નદ સવતનો કે નથી મૌર્યસંવતનો, અને પરિણામે પુષ્યમિત્ર તથા ખારવેલ સમકાલીન પુરવાર થતા જ નથી, તેમ જ ખારવેલનો સમય ઇ સ. પૂ ૧૮૬ કે તેની આસપાસનો પણ નથી જ.

આ પ્રમાણે એક પછી એક સ્થિતિ, તથા બનેલ બનાવોને લઇને, તેમ જ ગણિતશાસ્ત્રના આકડાઓ માડીને પણ, આપણે હવે પુરવાર કરી શકયા છીએ તે વિશેષ આલ્હાદજનક છે જ, નહીતોયે, પ્રાથમિક દષ્ટિએ વિચારતા થકા પણ, આપણે ઉપરના જ નિર્ણય ઉપર આવી શકાય તેમ હતું, છતા તે મુદ્દો અત્યાર સુધી આપણે આગળ ધર્યો નહોતો; કેમકે તેમ કરવા જતા, વાચકવર્ગની એકદમ ખાતરી પણ ન થાત. એટલુજ નહીં પણ કદાચ આપણે હાંસીને પાત્ર પણ બની જાત હવે કોઈ પણ પ્રકારના ભય વિના સિંહનાદે તે કહી શકાય તેમ છે કે, વિદ્વાનોએ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૬નો જે સમય ખારવેલનો ઠરાવેલ છે તે તદ્દન કલ્પીત જ છે. છતા ઘડીભર માની લ્યો કે તે સમય બરાબર જ હતો, તો તેનો અર્થ એ થયો કે, ખારવેલે

જે મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને-કે બૃહસ્પતિરાજને-પોતાના પગે નમાવેલ હાથીગુફાના લેખમા લખેલ છે તે ઇ. સ પૂ. પાચમી કે છઠ્ઠી સદીથી માડીને ઇ. સ પૂ ૧૮૮ સુધીના કોઈક સમયે મગધની ગાદીએ બિરાજ્યો હોવો જોઇએ જ. હવે આપણે જો મગધપતિઓની વશાવળી તપાસીશુ તો (જુઓ પુ. ૧ પૃ. ૩૯૩, પુ. ૨ પૃ ૪૧૩, તથા પુ ૩ પૃ ૪૦૪) એકદમ અને તુરત જ માલૂમ પડશે કે, આ ત્રણ ચાર સદીના કાળમા મગધપતિ તરીકે માત્ર ત્રણ વશીએ જ સત્તા ભોગવી છે (૧) શિશુનાગવશ (૨) નદવશ અને (૩) મૌર્યવંશ. તેમાય પ્રથમનો શિશુનાગવશ તો અતિ પ્રાચીન છે એટલે તેને આપણી ગણનામાથી મુક્ત કરવો રહે છે. બાકીના બે વશમાથી જ કોઈક વશનો નૃપતિ તે બૃહસ્પતિમિત્ર હોવો જોઇએ એમ સિદ્ધ થયુ બીજી બાજુ ખારવેલ પોતે જ લખી રહ્યો છે કે, તેને અને નદવશના ભૂપતિઓને બિયાબારૂ ચાલ્યું આવતુ હતુ, કેમકે તેના પૂર્વજોના સમયમા, કોઈક મગધપતિ નદરાજાએ, કલિંગદેશમાંથી જીનમૂર્તિનું હરણ કર્યું હતું, જેના કારણે પોતાને મગધ ઉપર ચડાઈ લઈ જવી પડી હતી. મતલબ એ થઈ કે, ખારવેલને અને નદરાજાને વેરઝેર કેટલાય વખતથી ચાલ્યા આવતાં હતા હવે જો તેવી દુશ્મનાવટ ચાલી આવતી હોય-અને દુશ્મનાવટ હતી જ, તે દીવાની જ્યોત જેવી પ્રગટ હકીકત છે-તો શુ ખારવેલ જેવો ચતુર અને અતુલ પરાક્રમી રાજા, પોતાના દુશ્મન રાજાના નામે ચલાવેલ સંવત્સરનો આશ્રય લ્યે ખરો? અને તે પણ જે શિલાલેખ રાજદ્વારી નજરે પોતે જ આટલી બધી મહત્ત્વતાનો લેખીને, તેને શાશ્વત જળવાઈ રહેલો જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે તેમા જ, તે આક કોતરાવવા જેવી ભૂલ કરે કે ઈચ્છા સેવે; એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવે ખરો? તેમ કદી પણ થાય જ નહીં. એટલે માનવુ જ રહે છે, તેમ હવે તે બિનાને તદ્દન સાબિત થયેલી જ ગણવી રહે છે કે, હાથીગુફાના લેખમાનો ૧૦૩નો આક જે છે, તેને નદસંવત સાથે[૪૫] કોઈ પ્રકારનો સબધ જ નથી. તેમ તે આક મૌર્યસંવતનો પણ ઠરાવી શકાય તેમ નથી. કારણકે જો બૃહસ્પતિરાજને મૌર્યવશી ઠરાવો તો, ચક્રવર્તી ખારવેલને પણ તેના વશની સાથે જીનમૂર્તિને માટે પરાપૂર્વથી વેરઝેર ચાલ્યું આવતું હતું તેમ ગણવુ રહે એટલે ઉપરની દલીલમાં જેમ નદવશનો બૃહસ્પતિરાજ માનવાથી, તેનો સંવત વાપરતો ખારવેલને માનવામા, જે પ્રકારનો બાધ નડે છે તે જ પ્રકારનો બાધ અત્ર બૃહસ્પતિમિત્રને મૌર્યવશી ધારી લેવામા અને તેના વશનો મૌર્યસંવતનો ઉપયોગ કરતો ખારવેલને માની લેવામા આવશે એટલે તે જ દલીલ અને તે જ સિદ્ધાતના આધારે, બૃહસ્પતિમિત્ર મૌર્યના સંવતનો ઉપયોગ, ચક્રવર્તી ખારવેલથી હાથીગુંફા લેખમાં કરાયો નથી એમ આપોઆપ સ્વીકારવું જ રહે છે. આ પ્રમાણે દરેક રીતે હાથીગુફામા કોતરાયલ આંકને, નદસંવત્સરના કે મૌર્યસવત્સરના આક તરીકે વધાવી લેવાને, ડગલેને પગલે વિરોધ ઊભો થયા જ કરે છે. મતલબ કે તે આંક નથી નદસંવતનો કે નથી મૌર્ય સંવતનો.

ત્યારે હવે સવાલ એ થાય છે કે, આ ૧૦૩ નો આંક જે વિદ્વાનોએ છેવટના ઉકેલ તરીકે માન્ય રાખ્યો છે તે કયા સવત્સરનો હોઈ શકે? આ તત્ત્વ જો શોધી શકાય તો, અનેક મુશ્કેલીઓનો ફડચો આવી જાય. અત્ર આપણે પ્રાચીન સમયના રાજાઓના કેટલાક મૂળ ભૂત-સૂત્ર સિદ્ધાતો કેવા હતા તે જાણી લેવાની જરૂર ઉભી થાય છે પુ ૨ મા સિક્કાઓનુ વર્ણન કરતાં (જુઓ પૃ. ૫૫ થી ૭૨) એમ જોઈ ગયા છીએ કે પ્રાચીન સમયે રાજાઓને મમત્વ તથા અહભાવ બહુધા નહોતાં અને તેથી પોતાના નામનો સંવત્સર પણ ચલાવવાની ઇચ્છા ધરાવતા નહીં. તેમજ ગમે તેવુ સર્વોત્કૃષ્ટ કાર્ય પોતે કર્યું હોય તોપણ, તે કાર્યની સાથે પોતાનું નામ સરીખુ જોડવાને પણ તેઓ ખચકાતા હતા.[૪૬] માત્ર જે કોઈ સમયનો

(૪૫) આ આક નદસંવત હોવા વિરોની કેટલીક ચર્ચા પુ. ૧ પૃ. ૩૩૦ ઉપર કરવામા આવી છે તે જુઓ.

(૪૬) જુઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનું આખુયે જીવન વૃત્તાંત; આ કારણને લીધે જ તેણે બનાવેલી, નાની કે મોટી કે

આધાર તેઓ લેતા, તે પોતાના ઈષ્ટદેવના નામના સંવત્સરનો જ આધાર લેતા. તેમ જ સર્વ વસ્તુનો યશ પોતાના ધર્મને નામે જ ચડાવવામાં મગરૂરી માનતા જેમ સિક્કાચિત્રોનુ અને ચિહ્નોનુ છે, તેમ જ શિલાલેખમાની હકીકતનુ પણ સમજી લેવુ રહે છે. તેમા પણ મોટા ભાગે પોતાની યશગાથા ગાવા કરતા, ધાર્મિક વૃત્તિથી દાન દેવાની જ હકીકતો કોતરાવવામાં આવતી હતી (જુઓ ઉપરમાં ચષ્ઠણવશની હકીકતે પૃ ૨૧૮-૧૯) વળી એ તો નિર્વિવાદીતપણે સિદ્ધ થયેલ છે કે રાજા ખારવેલ પોતે જૈનમતાનુયાયી હતો. એટલે જે આક તેણે હાથીગુફામા કોતરાવ્યો છે તે અન્ય કોઇ નહીં પણ જૈનધર્મના છેલ્લા પયગબર શ્રી મહાવીરનાજ સવત્સરનો સભવે છે. આ મહાવીર સવતનો આરભ તેમના નિર્વાણ (બૌધ પરિભાષામા જણાવવુ હોય તો પરિનિર્વાણ) પામ્યાની તારીખથી થયેલ ગણાય છે. જેનો સમય ઈ. સ. પૂ. પ૨૭ ઠરાવાયલ છે (જુઓ પુ. ૨ પૃ ૮-૯) તે હિસાબે રાજા ખારવેલના રાજ્યનું ૧૦૩ આકવાળુ વર્ષ, તે ઇ. પૂ પ૨૭-૧૦૩=ઈ સ પૂ. ૪૨૪ નું આવે છે. અને તે તેના રાજ્યાભિષેક પછીનું પાંચમુ વર્ષ હોવાનુ તેણે હાથીગુફા લેખમા જણાવ્યુ છે એટલે તેનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ પૂ ૪૨૪ + ૫ = ૪૨૯ મા થયાનો અથવા મ. સ. ૯૮ નો ગણવો પડશે[૪૭] આ એક વાત સિદ્ધ થઈ વળી તેણે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, જેથી તેનું મરણ ૪૨૯ – ૩૬ = ઈ. સ. પૂ ૩૯૩ મા થયુ કહેવાશે એટલે તેનો સમય ઈ. સ પૂ ૪૨૯ થી ૩૯૩ = ૩૬ વર્ષ પર્યંતનો હોવાનું સાબિત થઈ ચૂકયુ અને પોતે ૨૫ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ આવ્યો છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૨૫ + ૩૬ = ૬૧ વર્ષનું હતુ એમ પણ નક્કી થઈ ગયુ કહેવાશે.

ઉપરના પારિગ્રાફમાં એમ સાબિત કરી ગયા છીએ કે હાથીગુફાના લેખમા કોતરાવેલ ૧૦૩નો આક મહાવીરસવતનો છે અને તેની ગણત્રી તેમના નિર્વાણ સમય ઇ. સ. પૂ પ૨૭ થી કરવામાં આવી છે આ સિવાય જે બીજી એક બે શકયતા તે આકને વિશે અમારા ધ્યાનમાં આવી હતી પણ પાછળથી મૂકી દેવી પડી છે, તેનો પણ કાંઈક ખ્યાલ અત્ર આપી દેવા આવશ્યકતા છે; કેમકે સવતોની કાળગણનાની પ્રથા ઉપર, પણ તેમાથી કાંઈક પ્રકાશ પડે છે. તેમજ સભવ છે કે, વિશેષ વિચારણાના બીજા મુદ્દાઓ વાચકવર્ગના મનમાં ઉપસ્થિત થાય અને બહાર પડે, તો આ આંકની શકયતા ઉપર વિશેષ ઉહાપોહ થવા પામે, જેના પરિણામે અમે આપેલ નિર્ણય સત્ય છે કે અસત્ય તે નક્કી થઈ જાય.

૧૦૩ના આંકની અન્ય શકયતા

આ આકની શકયતાનો વિચાર કરતી વખતે બે બીજી કલ્પના થઈ હતી (૧) ખારવેલ ચક્રવર્તીના ચેદિવશની વિચારણા અત્યારે ચાલી રહી છે, વળી તેણે પોતે જ લેખની પક્તિમા એવા શબ્દો વાપર્યા છે કે જેમાંથી ચેદિ નામનો કેમ જાણે કોઇ સંવત તે સમયથી પ્રવાહમા મૂકાયો હોય તેવો આભાસ-ધ્વનિ નીકળી રહે છે તેમજ, અન્ય રાજવંશોએ પણ પોતાના વશના નામના સવત્સરો ચલાવ્યા હોયાના અનેક દૃષ્ટાતો આપણી નજરે પડી રહ્યા છે, ત્યારે ખારવેલે કા "ચેદિસવત" નામના સવતનો[૪૮] આશ્રય

પ્રચ ડકાય કોઈ પણ મૂર્તિ ઉપર તેણે પોતાનુ નામ સુદ્ધા પણ કોતરાવેલ નથી. લેખોમા (ખડક લેખમા અને સ્તભ લેખમા) જે તેનું નામ આવે છે તેમા માત્ર ધર્મોપદેશ જ છે. એટલે તેમા પોતાની અહતા દર્શાવવાનો હેતુ નથી; જ્યારે ઉપરની મૂર્તિઓમા તો તેવો ધર્મોપદેશ કોતરાવાયે નહીં, અને કેવળ નામ કોતરાવવા જાય તો અહકારનુ દર્શન કરાવાય છે

(૪૭) પુ. ૧. પૃ. ૩૪૮ મા ટાકેલી હકીકત હવે પુરવાર થઇ ગયેલી ગણવી. તથા શતવહન વ શની આદિ જે ૧૦૦ મ સં મા થયાનુ લેખાવ્યુ છે તે પણ સાબિત થઇ ગઇ ગણાશે કેમકે શ્રીમુખ આંધ્રપતિ જે શતવહન વંશનો સ્થાપક છે તેને આ ખારવેલે, પોતાના રાજ્યાભિષેકના બીજે વર્ષે એટલે ૯૮+૨=૧૦૦ મા કલિંગના અમુક ભાગમા ચડી આવતો અને સ્વસ્થાન જમાવતો અટકાવ્યો છે, જેથી તેણે નાસિક પાસેના મુલકમા હઠી જઈને ત્યા ગાદી સ્થાપી હતી.

(૪૮) જુઓ આ પુસ્તકમા પૃ ૬૪ માની હકીકત તથા તે પાને ટી. નં. ૧૭

ન લીધો હોય? મતલબ કે, એક કલ્પના તે આંક ચેદિસવતનો હોવાની થઇ હતી (૨) અને બીજી એમ થઈ હતી કે, તે આક ભલે મહાવીરસવતનોજ હોય; પરતુ તેની આદિ તેમના નિર્વાણસમયથી એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭થી ગણાતી હોવાનુ જે અત્યારે મનાઈ રહ્યુ છે તેને બદલે તેઓ જ્યારથી અર્હત્પદને પામ્યા ત્યારથી[૪૯], એટલે ઇ સ પૂ ૫૫૬ (જુઓ પુ ૧. પૃ ૩૯૭ની સમયાવલી)ના સમયથી કાં ન ગણાઈ હોય? કેમકે, જે કોઈ સવતનો પ્રચાર થયો છે તેમાંના લગભગ સર્વેનો પ્રારભ[૫૦], જેના સ્મારકમા તેમનો ઉદ્ભવ થયો છે, તેમના મરણ સમય સાથે કદાપિ[૫૧] સબધ નથી જોડાયો, પરતુ રાજા હોય તો તેના રાજ્યાભિષેક સાથે, કે ધર્મપ્રવર્તક હોય તો[૫૨] તેમના જીવનના અન્ય ઉજ્વળ પ્રસગના[૫૩] સમય સાથે જ તે સયુક્ત કરાયો નજરે પડે છે. તે પ્રથાને અનુસરીને મહાવીરના સવતનો પ્રારભ પણ ઈ.સ.પૂ. ૫૨૭ને બદલે ૫૫૬ સાથે કદાચ જોડાયો હોય? આ બે શક્યતાઓ વિચારીને કેમ પડતી મૂકવામા આવી છે તે હવે દર્શાવીએ.

પ્રથમ ચેદિસવતવાળી બાબત તપાસી જોઈએ જો ચેદિસવત વપરાયો જ હોય, તો તેની સ્થાપના નીચે જણાવેલ ચાર પ્રસગમાથી એકને લીધે—તે સમયે—જ થઇ હોય (૧) પ્રથમ વિભાગે મહારાજ કરકડુ મહામેઘવાહન કલિંગપતિ બન્યો ત્યારથી, એટલે ઈ સ પૂ. ૫૫૮થી (પુ ૧ પૃ. ૧૬૬-૮) અથવા વિકલ્પે ઇ. સ પૂ. ૫૬૩ (તેજ પુસ્તક પૃ ૧૬૮ની ટીકા) (૨) ઈ સ. પૂ. ૫૩૭માં બીજા વિભાગે રાજા સુરથ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (૩) ત્રીજા વિભાગે ઈ. સ. પૂ. ૪૭૫ માં રાજા ક્ષેમરાજ કલિગપતિ બન્યો ત્યારથી (૪) અથવા રાજા ખારવેલ પોતે ઇ. સ પૂ. ૪૨૯માં ગાદીએ બેઠો ત્યારથી વળી ખારવેલે લેખમા સ્પષ્ટપણે ૧૦૩ના આંકનો અને રાજા નદનો ઉલ્લેખ કરેલ છે શું પ્રસગ છે તેની હકીકત ભલે સદિગ્ધમાં રહે, છતા એટલુ નિ શક તેનુ કહેવુ થાય છે જ, કે તે સમય સાથે રાજા નદનો કોઇને કોઇ પ્રકારે સબધ હતોજ; તેમ એ પણ સ્વાભાવિક છે, કે જો તે સમયને નંદ-રાજાની સાથેનો સંબધ ધરાવતો ઘટાવી બતાવવો હોય, તો તે સમયે રાજા નદની હયાતી હોવી જ જોઇએ. એટલે તાત્પર્ય એ થયો કે, ઉપરના ચાર આકમાથી એવો કયો આંક છે કે જેનાથી ચેદિ સવતનો પ્રારભ થયો ગણીને ૧૦૩ ની સાલ જ્યારે આવે, ત્યારે નદરાજાની હયાતી હતી એમ બતાવી શકાય. ઉપરના ચાર આક ઇ સ પૂ ૫૫૮ (વિકલ્પે ૫૬૩) ૫૩૭, ૪૭૫ અને ૪૨૯ છે તેનાથી પ્રારભ

(૪૯) જુઓ ઉપરમા પૃ. ૬૧ ટી ન ૫ અને ૬ ની હકીકત તથા નીચેની ટીકા ન. ૫૨ મા બુદ્ધની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે જોડાયલ બુદ્ધ સવતનો પ્રારભ થયો હતો તે હકીકત.

(૫૦) થોડાક દૃષ્ટાત માટે જુઓ પૃ. ૧૦૬ મા બનાવેલ કોષ્ટક.

(૫૧) જો કે કહેવાય છે કે, મરણ (અથવા રાજવશની પડતી થવાના) સમયથી પણ તેમના સવતની આદિ થઇ શકે છે (જુઓ ઉપરમા પૃ. ૬૫ ટી. ન ૧૮મા કે. આ. રે પૃ. ૧૬૨ પારા. ૧૩૫નુ પ્રો. રેપ્સનના મતનુ અવતરણ) પરતુ તેવો એકે દૃષ્ટાત નોધાયાનુ હજુ જાણવામા આવ્યું નથી. સરખાવો નીચેની ટી ન. ૫૨, ૫૩ નુ લખાણ તથા પ્રસગો, તે દર્શાવવા અત્ર 'કદાપી' શબ્દ વાપરવો પડયો છે.

(૫૨) ખરી વાત છે કે જેમ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક બુદ્ધ ભગવાનના પરિનિર્વાણ સાથે તેમના સવતનો સબધ કેટલાકે જોડયો છે, તેમ એ પણ સત્ય છે, કે કેટલાકોએ તેમના નિર્વાણ એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સમય સાથે જોડયો છે (જુઓ પુ ૨. પૃ. ૮ થી આગળમા તથા ટીકાઓમા લખેલી ચર્ચા) એટલે તેમા બન્ને પ્રસગોનો ઉપયોગ કર્યો લેખાય તેમ છે. વળી જુઓ નીચેની ટીકા. ન. ૫૩

(૫૩) ઈશવીસન જેના સ્મારકમા ચાલુ થયો છે તે ઇસુ ભગવાનના મરણનો કે જન્મનો કે અન્ય પ્રસગ ન લેતા, તેઓ જ્યારે ત્રણથી ચાર વર્ષના હતા ત્યારનો પ્રસંગ જોડાયો છે (જુઓ પૃ. ૧૦૬ મા બતાવેલ કોઠો) ત્યારે મુસ્લીમ ભાઈઓ જે હીજરી સંવત વાપરે છે તે તેમના પયગબર સાહેબના જીવનકાળમા અમુક પ્રસંગ બન્યો હતો તેના સ્મારકમા વાપરે છે એટલે કે (સરખાવો ઉપરની ટીકા ન. ૫૧ ની હકીકત) સવતની વપરાશ બહુધા મરણના સમયની નોધ લેવા માટે વપરાતી નથી

થયો લઇને તેનું ૧૦૩ જુ વર્ષ એટલે ઇ સ. પૂ ૪૫૫, (૪૬૦,) ૪૩૪, ૩૭૨ અને ૩૨૬ આવશે. હવે આપણે નંદરાજાની વંશાવળી (જુઓ પુ ૧ પૃ. ૨૯૩, તપાસીશું તો આ આંકમાંથી પ્રથમના બે આંક એવા દેખાય છે, કે જે સમયે નંદ નામનો કોઈ રાજા ગાદીપતિ હતો જ. તેમા પણ પ્રથમનો આંક, ૪૫૫ (૪૬૦) જે છે તે નંદ પહેલાનો અને બીજો આંક ૪૩૪ તે નંદ બીજાનો સમય બતાવે છે તેમ આપણે ઇતિહાસના જ્ઞાનથી જાણી ચૂકયા છીએ, કે નંદ બીજાના રાજ્યઅમલે કલિંગપતિ સાથે કોઇ જાતની અથડામણ જેવુ કે મૈત્રી ભાવ જેવુ પણ બનવા પામ્યુ નથી. એટલે તેનો ખ્યાલ આપણે મગજમાથી ખસેડી નાંખવો જ રહે છે પછી કેવળ રહી નંદ પહેલાની બાબતની વિચારણા અને આપણે જાણીએ પણ છીએ કે નંદ પહેલાની સાથે જ ખારવેલના પૂર્વજોને બડાબારતાના પ્રસંગો ઉભા થવા પામ્યા હતા. એટલે નંદ પહેલાના સમયને અનુલક્ષીને જ રાજા ખારવેલે હાથીગુફાના લેખમા ઉચ્ચારણ કરેલુ હશે એમ સમજાય છે. આટલે સુધી વાતનો મેળ બરાબર મળી રહ્યો. હવે આપણે જોવાનું એટલું જ રહે છે કે, ઇ. સ. પૂ. ૪૫૫ કે વિકલ્પે ૪૬૦, અથવા તે માટેના ચેદિ સંવતનો પ્રારંભિક આંક ઇ સ. પૂ. ૫૫૮ વિકલ્પે ૫૬૩ છે, તે બેમાથી કયો આંક ચેદિસંવતનો પ્રારંભિક કાળ કહી શકાશે? અથવા બીજા શબ્દોમાં તેને લખીએ તો ચેદિસંવતની આદિ ૫૫૮માં થઇ કહેવાય કે ૫૬૩માં? એટલે કે મહારાજા કરકંડુ ૫૫૮મા કલિંગપતિ બન્યા હતા કે ૫૬૩મા, એટલું નક્કી કરવુ રહે છે પુ ૧ પૃ ૧૭૫ ટી ન ૪૪મા જણાવી ગયા છીએ કે, શ્રી મહાવીર જ્યારે દીક્ષા લીધા પછી નવમે વર્ષે (એટલે ઈ. સ. પૂ. ૫૫૯માં) કલિંગમા વિહરતા હતા ત્યારે કલિંગપતિ તરીકે તેમના પિતાનો મિત્ર હયાત[૫૪] હતો અને તે નિ સંતાન ગુજરી જવાથી તેની ગાદીએ કરકંડુને બેસારવામાં આવેલ છે. એટલે સાર એ થયો કે, ૫૫૯ સુધી તો કરકંડુ નહીં, પણ પેલો રાજવીજ કલિંગાધિપતિ હતો. અને કરકંડુ જે ગાદીપતિ થયો છે તે ૫૫૯ બાદ જ· એટલે ૫૬૩ની સાલ પણ કાઢી નાંખવી રહી; જેથી પુ ૧. પૃ ૧૬૮માં ચેદિસંવતની સ્થાપના માટે જે ત્રણ સાલો (૫૫૮, ૫૫૬ કે ૪૭૫) વિકલ્પે આપણે દર્શાવી હતી તેનો પણ ખારવેલે કોતરાવેલ શિલાલેખના આધારે કાંઈક અંશે નિકાલ આવી ગયો ગણાશે હજુ આપણે જે વિચારવું રહે છે તે એ કે, ૫૫૮ની સાલ સાચી કે ૫૫૬; તેનો પણ નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે તે ચર્ચાનો પ્રસંગ નીચેના પારામાં આવે છે માટે ત્યાં આપણે વર્ણવ્યો છે આ પ્રમાણે ચેદિસંવતની શક્યતાનો વિચાર કરી લીધો હવે મહાવીરની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સાથે ૧૦૩ના આંકની શક્યતાને સંબંધ છે કે કેમ તે વિચારીએ.

શ્રી મહાવીરને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ ઈ સ પૂ ૫૫૬મા થયાનું જાણીએ છીએ (જુઓ પુ ૧. પૃ. ૩૯૭) એટલે જો તે સમયથી મહાવીર સંવતની સ્થાપના થઈ હોય તો તેનું ૧૦૩ જુ વર્ષ તે ઇ. સ પૂ ૪૫૩ આવે છે જે સમયે નંદિવર્ધનને મરણ પામ્યાને પણ લગભગ ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યાં હતાં એટલે નંદ શબ્દનું અસ્તિત્વજ નાબુદ થઇ ગયું કહેવાય, જ્યારે લેખમાં તો ખારવેલે તે નામનું સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચારણ કરેલ છે સાર એ થયો કે શ્રીમહાવીરની જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયથી તે સંવત ગણાયો હોય અને ત્યાંથી માંડીને ૧૦૩ વર્ષની ગણત્રી કરાઈ હોય તે કલ્પના પણ નિરાધાર છે

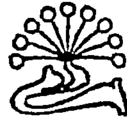
આ પ્રમાણે ઇ સ. પૂ ૫૫૬ના જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રસંગના સબંધને જેમ નિરાધાર ઠરાવાય છે તેમ કરકંડુના રાજ્યારોહણની જો તે સાલ લઇએ તો તે સમયથી ચેદિ સંવતની આદિ કરાયાનું અથવા ચેદિ વંશની સ્થાપના થયાનું પણ તેટલે જ દરજ્જે નિરાધાર ઠરાવી શકાશે એટલે ૫૫૬ની સાલ પણ સાચી ઠરતી નથી જ

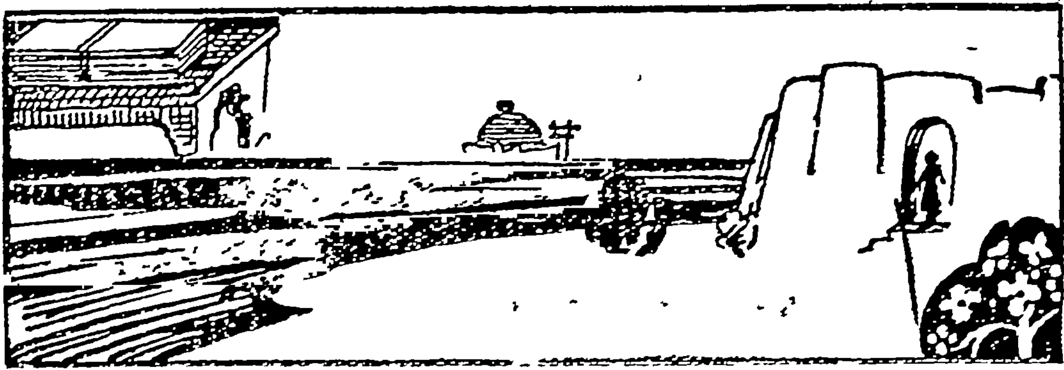
અંહી બીજો મુદ્દો ઉભો થાય છે કે, જો ચેદિ સંવતનો ઇ. સ પૃ. ૫૫૮માં આરંભ થયાનું ગણો તો ૧૦૩ની સાલ તે ઇ. સ પૂ ૪૫૫ આવશે, જ્યારે

(૫૪) વળી જુઓ. જૈ. સા. સ. ખંડ ત્રીજો. પૃ. ૩૭૨ પંક્તિ ૧૩-૧૪.

નંદિવર્ધનનું મરણ તો ૪૫૬મા એટલે કે એક વર્ષ વહેલું નીપજી ચૂકયુ છે. તો આ બે વસ્તુનો મેળ કેમ બેસારી શકાય ? બે રીત સૂચવી શકાશે. (૧) ૫૫૮ને બદલે ૫૫૯માં કરકંડુનું ગાદીએ આવવુ ગણવું જેથી નદિવર્ધનના રાજ્યે છેલ્લા વર્ષે જ પેલો ૧૦૩ વર્ષવાળો બનાવ બનવા પામ્યો હોય અને તુરત તે બાદ નંદિવર્ધનનું મરણ નીપજ્યુ હોય (૨) અથવા ગતવર્ષ અને ચાલુવર્ષ તે બેની ગણત્રી કરવામા, કે ઇ. સ. અને ઇ સ. પૂ ની ગણત્રી કરવામા મહીનાઓની પીછેહઠ કરીને જે કામ લેવુ પડે છે, તેવી કોઈ પ્રથાને અંગે છથી બાર મહિનાનો અવધિ પસાર થઈ ગયો હોય. આ પ્રમાણેની ભાંજગડ અને ગડમથલવાળી કલ્પનાઓ ઉભી કરવી અને તેની શકયાશકયતાનો વિચાર કરવો તે કરતા, જે સરળ માર્ગ હોય તેનો જ આશ્રય લેવો તે શ્રેયસ્કર છે. તે હિસાબે આ બન્ને શકયતા પડતી મૂકી છે. એટલે કે તે આંક ચેદિ સંવતનો હોવાની શકયતા નથી જ,[૫૫] તેમ આગળ પુરવાર કરી ગયા છીએ કે તે આક નંદ સંવતનોયે નથી તેમ મૌર્ય સંવતનો પણ નથી; પરંતુ હવે સાબિત થઈ ચૂકયુ છે તેમ, હાથીગુફાના લેખમાં કોતરાયલ ૧૦૩નો આંક મહાવીર સવતનો જ છે તથા તેનો આરંભ શ્રીમહાવીરના નિર્વાણ પામ્યાના સમયથી એટલે ઇ સ પૂ પ૨૭થી જ ગણાયેલ છે એ નિર્ણય ઉપર આવવુ પડયુ છે.

(૫૫) આ આંક ચેદિ સવતનો હોવા વિશે હજુ કાંઇક શંકા રહી જાય છે તેની ચર્ચા આગળના પરિચ્છેદે હાથીગુફામા ઉતારી છે તે જોઇ લેવી.

તૃતીય પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાના લેખનો અનુવાદ

ટૂંકસારઃ—હાથીગુફાના લેખની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સમજાવેલી મહત્તા—અત્યારસુધી તે ઉપર ચાલી આવતા મતવ્યનો આપેલ પ્રથમ ખ્યાલ—તે બાદ તેમાંથી પંક્તિવાર વાક્યો તથા શબ્દો લઈ, કારણો સાથે થતા મતફેરની કરેલી રજુઆત—તથા તેમાં સમાયલ મુદ્દાઓની આપેલી સમજૂતિ—

તેની સત્તર પંક્તિઓમાંથી કેવળ બે જ વિના મતફેરવાળી છે; બાકીની પંદરમાંથી, ફૂટ તેમજ સરળ મળીને ૩૬ મુદ્દાઓ (જેવા કે, વેનરાજ, મુસિકનગર, ૧૦૩નો આંક, માૈર્યકાળે ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠ્ઠિ, કલિંગજીનમૂર્તિ, રાજગૃહ, મથુરા, યુનાની રાજા, લિંદતિ ત્રમરદેશ, બૃહસ્પતિમિત્ર, કાયનિષીદી, ઈ. શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો) એવા ઉભા થયા છે કે જે ખૂબ સ્પષ્ટીકરણ માંગી રહ્યા છે, વળી તે ૩૬ માંથી કેટલાયમાં પેટા સવાલો ઉભા કર્યા છે; આવી રીતે લગભગ ૫૦ જેટલા પ્રશ્નો જે ઉપસ્થિત થયા છે તે સર્વેની, ઐતિહાસિક વિગતો, દલીલો અને અન્ય પરિસ્થિતિ ટાંકીટાંકીને કરેલી ચર્ચા—જેથી હાથીગુફા લેખના વિધાયક રાજા શ્રી ખારવેલ જે જૈનધર્મ પાળી રહ્યો હતો તેની અનેક વિગતો ઉપર પાડેલ પ્રકાશ—વિદ્વાનોએ આ જૈનધર્મનું સાહિત્ય બિલકુલ તપાસેલ નહીં હોવાથી, લેખનો અર્થ બેસારવામાં તેમને નડેલ મુશ્કેલીઓનું, તથા મળેલ નિષ્ફળતાનું વાક્યે વાક્યે દેખાઈ આવતું ચિત્ર—તેના નિપજતા અર્થમાથી, એક જૈન રાજા કેવા પ્રકારનું જીવન ગુજારી શકે છે તેનો આવતો ખ્યાલ—તે ઉપરથી રાજા ખારવેલનું ચારિત્ર્ય કઈ કક્ષાએ વ્યતીત થઈ રહ્યુ હતું તેનો મળતો પરિચય—કુદરતના કાયદાએ બતાવેલ પડઘાઓની વચ્ચે વચ્ચે આપવી પડેલી સમજૂતિ—

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાનો શિલાલેખ

જે શિલાલેખે ઈતિહાસમા આવુ મોટું અને જબરદસ્ત પરિવર્તન કરી નખાવ્યુ હોય તેને વિશે વાચક વર્ગને વિશેષ જાણુવાની મનોવૃત્તિ હોય તે સ્વભાવિક છે, પરતુ આખોયે શિલાલેખ કે તેનો સઘળો સાર, ઉદ્ધરિત કરવાનું કાર્ય આ ગ્રથ પ્રયોજનમાં ન ગણાય તેથી તે કાર્ય પડતું મૂકી[1], તેનો ખ્યાલ વાચક વર્ગને સર્વાંશે આવી શકે તેટલે દરજ્જે તેનો સાર[2] જ અત્ર આપવો ઉચિત ધાર્યો છે તે લેખનો જે અર્થ અદ્યપર્યંત વિદ્વદ્વર્ગમા સામાન્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તે પ્રથમ જણાવીશુ અને પછી, તેમાં કયા કયાં અમારી માન્યતા જુદી પડે છે તથા તેનો કેવી કેવી રીતે અર્થ ઘટાવવો રહે છે તે છેવટે જણાવીશું. માન્યતા જે જુદી પડે છે તેનાં મુખ્ય કારણુ બે છે એક તો તે લેખ જે સ્થિતિમાં[3] મળી આવ્યો છે તેને અંગ્રેજ ઉભુ થવા પામ્યુ છે અને બીજું કારણુ તેના ઉકેલ કરનારની તે કોતરાવનાર રાજા ખારવેલના ધર્મ સંબધી[4] અજ્ઞાત દશામા રહેલુ છે.

આખો લેખ સત્તર લીટીમા કોતરાયલ છે. તે દરેક પક્તિનો અનુક્રમવાર ભાવાર્થ જે માન્ય રહ્યો છે તે આ પ્રમાણે હોવાનું જણાયું છેઃ—

(૧) પ્રથમ પક્તિ—ઐર[5] (ઐલ)[6] મહારાજ, મહામેઘવાહન[7] ચેદિરાજ વશવર્ધન[8]...કલિંગાધિપતિ શ્રી ખારવેલ

(૨) પદર વર્ષ સુધી...બાલ્યાવસ્થાની (ક્રિડાઓ) કરી...નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ તરીકે શાસન કર્યું. તે વખતે સપૂર્ણ ચોવીસ વર્ષની ઉમરના થયેલ (તેઓશ્રી) જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજયમા વેન (રાજ) છે, ત્રીજા

(૩) પુરૂષયુગમા (ત્રીજી પેઢીમાં)...મહારાજ્યાભિષેકને પ્રાપ્ત થયા. અભિષેક પછીના પ્રથમ વર્ષમાં... કિલ્લાની મરામત કરાવી...તળાવો અને પાળો બધાવ્યા. બધા બાગોની મરામત[9]

(૪) કરાવી પાંત્રીસ લાખ પ્રકૃતિ[10] (પ્રજાનું

---

(૧) વાચ્છુકવર્ગે તે વિષયના ખાસખાસ ગ્રથો જોઈ લેવા વિનતિ છે.

(૨) પુનાથી પ્રગટ થતા જૈન સાહિત્ય સશોધક નામના ત્રિમાસિક પત્ર, ખડ ત્રીજો પૃ. ૩૮૦ માથી તારવીને સાર અત્ર આપ્યો છે. (આ પત્ર હાલ બધ પડી ગયું છે)

(૩) આ સ્થિતિ કેવી છે તેનું વર્ણન અત્રે આપવા કરતા, જૈ. સા. સ. ખંડ ૩ પૃ. ૩૬૯મા જે શબ્દો લખાયા છે તે સદાબરાજ જણાવીએ છીએ. "કેટલાક અશોમા લેખ ગળી ગયો છે. કેટલીક પક્તિઓની શરૂઆતના બારેક અક્ષરો પત્થરના ચપતરા સાથે ઉડી ગયા છે, અને કેટલીક પક્તિઓમા વચ્ચે વચ્ચે અક્ષરો એકદમ ઉડી ગયા છે અને કયાક પાણીથી ઘસાઈ ગયા છે. કયાક કયાક અક્ષરની કોતરણી વધી ગઇ છે અને જલપ્રવાહ તેમજ બીજાં કારણોથી ભ્રમોત્પાદક ચિન્હો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે. કયા સુધી ટાકણાની નિશાની છે અને કયા કાલકૃત ભ્રમ–જાલ છે એનો ઉકેલ કરવો એજ આ લેખનું રહસ્ય છે."

(હવે વિચારો કે આવી સ્થિતિમા તેનો ઉકેલ કરતા અનેક સ્ખલનાઓ થઇ જાય તે સભવિત છે કે નહીં ?)

(૪) રાજા ખારવેલ જૈનધર્માનુયાયી છે. તેવી વ્યક્તિનુ માનસ સમજવાને જૈન સાહિત્યનું જ્ઞાન અવશ્ય ગણાય. અત્યાર સુધી જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર અને પ્રકાશન જોઈએ તેટલા પ્રમાણમા થયા નથી; તેથી તે સબધી અજ્ઞાન પ્રસરેલું હોય અને તે પ્રમાણુમા તેનો ઉકેલ કરવામા બરાબર અર્થ ન સમજી શકાય તેવી સ્થિતિ રહે તે દેખીતુ જ છે.

(૫) આ શબ્દના અર્થ માટે, આ ખડમા જ આગળના પરિચ્છેદે જુઓ.

(૬) જે શબ્દો મૂળ શિલાલેખમા નથી પણુ હકીકતનો સબધ બેસારવાને અનુવાદકને ઉમેરવા પડયા છે તે શબ્દો તેમણે કૌંસમા લખ્યા છે.

(૭) આના અર્થ માટે જુઓ પૃ. ૨૩૦ તથા આગળ ઉપર.

(૮) કલિંગપતિઓ હોવા છતા શામાટે ચેદિરાજના વશવર્ધન તરીકે પોતાને ઓળખાવવા મગરૂરી ધરાવે છે તે માટે પુ. ૧ મા ચેદિ દેશનુ અને કરકુડુ મહારાજનુ વૃત્તાત વાચો.

(૯) આવા પ્રકારના લોકોપયોગી કાર્યો કરવાની રાજકર્તાઓની ફરજ તે સમયે ગણાતી હતી, તેમજ તે અદા કરવામાં તેઓ કેવા તત્પર રહેતા તે આ ઉપરથી સમજાશે. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના લેખોમાથી પણુ આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ થાય છે.

(૧૦) આ ઉપરથી તે સમયની વસ્તી કેટલી હશે તેનો

રંજન કર્યું બીજા વર્ષમા સાતકણિ (સાતકર્ણિ)ની કશી પરવા કર્યા વિના જ પશ્ચિમ દિશામાં (ચડાઇ કરવા માટે) ..મોટી સેના મોકલી, કન્હવેંના (કૃષ્ણ વેણા નદી) ઉપર પહોંચેલી સેનાવડે મુસિક (મૂષિક) નગરને બહુ ત્રાસ આપ્યો વળી ત્રીજે વર્ષે

(૫) .ઉત્સવ, સમાજ[૧૧] કરાવી નગરીને રમાડી ...ચોથે વર્ષે

(૬).. એવા બધા રાષ્ટિક, ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા. હવે પાંચમા વર્ષમા નંદરાજના એકસો ત્રીજા વર્ષ (સવત)માં ખોદાયલી નહેરને તન-સુલિય વાટે રાજધાનીની અદર લઇ આવ્યા. અભિ-ષેકના [છઠ્ઠા વર્ષે] રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતા કરના બધા રૂપિયા—

(૭) માફ કર્યા .સાતમા વર્ષમા રાજ્ય કરતા [તેઓની] ગૃહિણી વજ્રધરવાળી ધુષિતા (નામચીન યા પ્રસિદ્ધ) માતૃપદને પ્રાપ્ત થઈ. આઠમા વર્ષમા ગોરથગિરિ[૧૨]

(૮) ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધુ એનાં કર્મોના અવદાનો (વીરકથાઓ)ના સનાદથી યુનાની રાજા (યવનરાજ) ડિમિતે...Demetrios પોતાની સેના અને છકડાં એકઠા કરી મથુરા છોડી દેવા માટે પાછા પગલા ભર્યાં નવમા...વર્ષમા...પલ્લવ...

(૯) .([૧૩]અનેક દાનો દીધાનો ઉલ્લેખ) છે અર્હતના

(૧૦) રાજભવનરૂપ **મહાવિજય** (નામનો) પ્રાસાદ તેઓએ આડત્રીસ લાખ (પણ) વડે બનાવરાવ્યો દશમા વર્ષમા દડ–સધિ–સામ પ્રધાન (તેઓએ) ભૂમિજય કરવા માટે ભારતવર્ષમા પ્રસ્થાન કર્યું ..

(૧૧) ..(અગિયારમા વર્ષમા) (કોઇ) ખરાબ રાજાએ બનાવરાવેલ મંડ (મડી યા બજાર) ને મોટા ગધેડાઓના હળવડે ખેડાવી નાખ્યો. લોકોને છેતરનાર એકસોતેર વરસના તમરના દેહસઘાતને તોડી નાખ્યો. બારમા વર્ષમાં...ઉતરાપથના રાજાઓને બહુ ત્રસ્ત કર્યા.

(૧૨) ..તે મગધવાસીઓને ભારે ભય ઉત્પન્ન કરતો છતો હાથીઓને સુગાગેય[૧૪] (પ્રાસાદ) સુધી લઈ ગયો અને મગધરાજ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો તથા રાજા નંદદ્વારા લઈ જવામા આવેલ કલિંગજીનમૂર્તિને.. અને ગૃહરત્નોને લઈ પ્રતિ-હારોવડે અગ–મગધનુ ધન લઈ આવ્યો

(૧૩)...અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય (થાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ નજરાણા હય, હાથી, રત્ન, માણિકય પાડય રાજાને ત્યાથી આ વખતે અનેક મોતી, મણિ, રત્ન હરણ કરાવી લાવ્યો.

(૧૪)...સીઓને વશ કર્યા. તેરમા વર્ષે પવિત્ર કુમારિ પર્વત[૧૫] ઉપર જયા (જૈન ધર્મનું) વિજય

ખ્યાલ આવશે. (શિલાલેખની હકીકત છે એટલે તેની સત્યતા વિશે તો શકા રહેતી નથી જ). સવાલ એ છે કે આ વસ્તી એક નગરની છે કે તેને આખા સામ્રાજ્યની વસ્તી કહેવાનો ભાવાર્થ છે તે સમજાતુ નથી.

(૧૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પણ આવા સમાજ દર્શનના કાર્યને લોક રજનના કાર્ય તરીકે ગણ્યું છે (જુઓ ખડક લેખ ન. ૩) આ ઉપરથી સમજાશે કે ખારવેલ અને પ્રિય-દર્શિન એકજ ધર્મના હશે. સરખાવો ઉપરની ટીકા ન. ૯ તથા નીચેની ટીકા ન. ૨૦

આવા લોકરજનના કાર્યો, જ્યારે જ્યારે કાઈ ખુશાલીના પ્રસગો રાજ્યને ઉપસ્થિત થતા ત્યારે ત્યારે કરવામા આવતા હતા (જૈન સાહિત્યમા આવા અનેક પ્રસગોના વર્ણનો વાચવામા આવે છે.)

(સરખાવો ટીકા ન. ૬૧ મા કરમાફ કર્યાની હકીકત)

(૧૨) બિહારમા ગયા શહેરની પાસે જે બરાબર નામ નો પહાડ છે (જુઓ પ્રિયદર્શિન રાજ્યે, પુ ૨. પૃ. ૩૯૭ ઉપરનુ પરિશિષ્ટ क) તેને ગોરથગિરિ તરીકે ઓળખાવે છે (જુઓ. જૈ. સા સ. ખડ ૩. પૃ. ૩૮૧ ટી. ન. ૮)

(૧૩) કૌંસમા મૂકેલ શબ્દો અમારા છે. મૂળમા દાન કર્યાની વિગત આપેલી છે તે અત્ર ઉતરવાની જરૂર ન લાગી તેથી તે હેતુ દર્શાવતા શબ્દો જ મૂકાયા છે.

(૧૪) મુદ્રારાક્ષસ નાટકમા નદ અને ચદ્રગુપ્તનો 'સુભાગ' નામક મહેલ પાટલિપુત્રમા બતાવવામા આવ્યો છે. (જૈ. સા સં. પુ ૩ પૃ. ૩૮૨ ટી. ન. ૧૧)

(૧૫) આ નામ ખડગિરિ–ઉદયગિરિનુ છે પ્રિયદાશન-નો જ્યા ધૌલિનો શિલાલેખ છે તે ભુવનેશ્વરની પાસેનો નાનો પહાડ છે. ત્યા જ આ હાથીગુફાનો લેખ કોતરાયલ છે.

ચક્ર[16] સુપ્રવૃત્ત છે. .કાયનિષીદી (સ્તૂપ)[17] ઉપર . ગજભૂતિઓ કાયમ કરી દીધી (શાસનો બાંધી આપ્યા)[18] પૂજામા રત[19] ઉપાસક[20] ખારવેલે જીવ અને શરીરની[21] શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી (જીવ અને શરીર પારખી લીધુ).

(૧૫) ..અરિહતની નિષીદી[22] પાસે. .અનેક યોજનોથી લાવવામા આવેલ...સિહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને માટે નિશ્ચય .

(૧૬) . વૈડુર્ય રત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા, પંચોતેર લાખના (ખર્ચથી) મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગસપ્તિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો. આ ક્ષેમરાજે, વૃદ્ધિરાજે, ભિક્ષુરાજે,[23] ધર્મરાજે, કલ્યાણો દેખતા સાભળતા અને અનુભવ કરતા.

(૧૭) ..બધા પથોનો આદર કરનાર[24] બધા પ્રકારના મંદિરોની[25] મરામત કરાવનાર, અસ્ખલિત

---

(૧૬) જુઓ પુ ૧. પૃ ૧૭૦ ટી ૫૬: પુ. ૨. પૃ ૫૯. ટી ન. ૪૪-૪૫ મા પ્રતિહાર્યનું (દેવરચિત આઠની સખ્યામા છે તેનુ) વર્ણન આપ્યું છે. તે ઉપરથી સમજાશેકે જેમ ચક્રવર્તી રાજાની નિશાની તરીકે તેની અગાડી ચક્રરત્ન ફર્યા કરે છે, તેમ ધર્મચક્રવતી (તીર્થંકર)ની આગળ ધર્મચક્ર ચાલે છે. તેથી તેમને વિજયચક્ર કહેવાય છે. તેમજ તેવી સપત્તિવાળી વ્યક્તિને 'પ્રવૃત્તચક્ર' પણ કહેવાય છે.

જૈન. સા સ. પુ. ૩ પૃ. ૩૭૨ આ લેખમા લખેલુ છે કે, કુમારી પર્વત ઉપર જ્યા આ લેખ છે ત્યા ધર્મ વિજયચક્ર પ્રવર્ત્યું હતુ, અર્થાત ભગવાન મહાવીરે પોતે જ જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો

આ પર્વતને સમેતશિખરની તળેટી હોવાનુ આપણે જણાવ્યું છે. (જુઓ ઉપરમા પૃ ૨૪૭) અને આ સમેતશિખર પર્વત ઉપર જૈનોના વર્તમાન કાળે થયેલ ૨૪ તીર્થંકરોમાથી ૨૦ નિર્વાણ પામ્યાનુ ગણાય છે તેથી આ પહાડ ઉપર 'વિજયચક્ર સુપ્રવૃત્ત' = શ્રેષ્ઠ રીતે ફરતુ રહ્યુ છે એવા ભાવાર્થમા નિર્દેશ કર્યો છે, નીચેની ટીકા ન. ૨૭ તથા ૨૮ જુઓ

(૧૭) નિષીદી=સમાધિ' કાયનિષિદિ=જ્યા શરીરને અગ્નિદાહ દીધો હોય ત્યા જે સમાધિ ઉભી કરવામા આવે છે તે, અથવા સ્તૂપ, પ્રાચીન કાળે જૈનમતવાળાઓ પણ પોતાના ધર્માત્માઓના નિર્વાણ પામવાના સ્થળે આવા સ્તૂપો રચતા હતા તે આવા શિલાલેખની હકીકતથી સિદ્ધ થયું સમજવુ (પુ. ૨ મા પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાતે ટોપ્સવાળી હકીકતનું વર્ણન જુઓ તથા ભિલ્સાટોપ્સ અને ભારહુત ટોપના વૃત્તાત સાથે આ સર્વ હકીકત સરખાવો.)

(૧૮) ધર્મના સ્થાન ઉપર તેને લગતી ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ કાયમને માટે થયાં જ કરે તે માટે જે માણસો ત્યા નિયત થાય તેના ગુજર નિર્વાહને હરકત ન આવે તે સારુ દાતાઓ હમેશા આર્થિક જોગવાઈ કરી આપે છે. તે પ્રથાનું અહીં રાજા ખારવેલના આ કૃત્યથી સ્મરણ થાય છે.

[સાચી સ્તૂપ ઉપર (જુઓ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાતે) દીપમાળા પ્રગટાવવા સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે જે હજારો રૂપીઆનું દાન કર્યાનુ જણાયું છે તે બિના સાથે આ હકીકતને સરખાવો.]

૧૯) જૈનશાસ્ત્રમા દરેક જૈનને એક દિવસમા ત્રણ વખત દેવપૂજા કરવાનું કહ્યુ છે (જુઓ પુ. ૧ મા રાજા શ્રેણિક અને ઉદયાશ્વની હકીકતે; તેમ રાજા ખારવેલ પણ દેવપૂજામા રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો એમ સમજાય છે.)

(૨૦) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પણ ઉપાસકવૃત્ત ગ્રહણ કર્યાં હતા એવું તેમના ખડકલેખ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ છે. આ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે ખારવેલ અને પ્રિયદર્શિન સહધર્મી હતા (વળી સરખાવો ઉપરની ટી. ન ૧૧)

(૨૧) જીવ = ચેતન, આત્મા } પુદ્ગલ અને
શરીર = દેહ, પુદ્ગલ } આત્મા વચ્ચે

ના તફાવતનું-સારાસારનું રહસ્ય જે પામી ચુકયા છે: મતલબ કે જેને આત્માના ઐશ્વર્યનુ ખરૂ ભાન થઈ ગયુ છે.

(૨૨) જુઓ ઉપરની ટીકા ન. ૧૭

(૨૩) પોતાનુ ખરૂ નામ તો ખારવેલ છે. પણ દાદાનુ નામ ખેમરાજ, અને પિતાનુ નામ વૃદ્ધિરાજ હતુ તેનેજ અનુસરતુ નામ ભિખ્ખુરાજ તેણે ધારણ કર્યું હતુ. ઉપરાત પોતે ધર્મકાર્યમા બહુ રત હોવાથી પોતે ધર્મરાજ પણ કહેવાયો હોય એમ સમજાય છે

(૨૪) પોતાની રૈયતના સર્વ ધર્મ પ્રત્યે એક સરખા પ્રેમ તથા મમતા બતાવવા, એવો રાજાનો જે ધર્મ મનાય છે તેનુ પાલન રાજા ખારવેલે કર્યુ હતુ.

રાજસત્તાએ કોઇના ધર્મમા હાથ ન નાખવો તેનું આ ઉપરથી સૂચન મળે છે પ્રિયદર્શિને પણ આ રાજનીતિનુ જ અનુસરણ કરેલુ દેખાઈ આવે છે. સૌ ધર્મ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દાખવવી ઘટે છે

(૨૫) તે સમયે મદિરો, ચૈત્યો વિગેરે હતા તેમ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

રથ અને સૈન્યવાળા, ચક્ર[૨૬] (રાજ્ય)ના ધુર (નેતા) ગુપ્ત (રક્ષિત) ચક્રવાળા, પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા[૨૭] રાજર્ષિ[૨૮] વંશ વિનિ:સૃત રાજા ખારવેલ

[નોંધ—ઉપર પ્રમાણે તે લેખનો ભાવાર્થ મ ૧૯૮૪ (ઇ. સ. ૧૯૨૬) સુધી માન્ય કરાયો હતો અમારી માન્યતા કેટલેક ઠેકાણે તેમનાથી જુદી પડે છે વાચકોને એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે, અમારી માન્યતા–કે કલ્પના–કાંઇ શિલાલેખના વાચન ઉપરથી કે તેના ઉપરથી નીકળતા અર્થના ફેરફાર ઉપરથી ઉભી થવા પામી નથી. પરંતુ જે વિચારો ઉદ્ભવ્યા હતા, તથા તે સમયની બનેલી પૂર્વ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો પરસ્પર સબંધ મેળવવા માટે જે કેટલાક અનુમાનોની રચના કરવી આવશ્યક હતી; તે પ્રથમ રચી કાઢયા હતા, ત્યાર બાદ તે સર્વને તદાકાર–વર્ષોની સાથે મેળ મેળવી ગૂંથી–ઘડી કાઢયાં છે. એટલે બનવા જોગ છે કે, તે અનુમાનો સર્વથા સાચાં ન પણ નીવડે છતા હિમતથી કહી શકાશે કે તેમાંથી એવા પ્રકારની એક સ્થિતિનું સર્જન થાય છે કે, જેથી તે લેખના લિપિજ્ઞોને, ફરી ફરીને તે વાચવાની અને વિચારવાની જરૂરિયાત લાગશે. પરિણામે સૂચિત ફેરફાર યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, અથવા પૂર્વે અર્થ બેસારવામાં ભ્રાંતિ થઈ છે કે કેમ અથવા જ્યા અક્ષરો ખૂટતા માલૂમ પડે છે ત્યા અમુક અક્ષરોનું ક્ષેપન કરીને સળંગ પંક્તિ ઉભી કરાય છે કે કેમ, અથવા અમુક અક્ષરની અનુમાત્રા કે કાનામાત્રી લાબી ટૂકી થઈ જઈને કે કાળદેવની અસરથી[૨૯] શિલા ઉપરના અક્ષરોનો ઉકેલ અન્યથા સમજાય છે કે કેમ, આવા અનેક પ્રશ્નો તેમના વિચાર ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ તે સંબધી માર્ગ કાપવા માટે તેમને પ્રયાસ કરવો પડશે

અમે સૂચવેલ અર્થ બેસારવા માટે અથવા કહો કે બધી વસ્તુસ્થિતિ સાથે હાથીગુફામા કોતરેલ હકીકતોને અન્ય ઐતિહાસિક પ્રસગોની સાથે ઘટાવવા માટે, સૌથી પ્રથમ અમારે એક પરિસ્થિતિનોજ આશ્રય લેવો પડયો હતો તે એ છે કે ખારવેલને પોતાના આખાયે જીવનકાળ દરમ્યાન, ઉત્તર હિંદની સાથે અલ્પાંશે પણ લેવા દેવા હતી નહીં, સિવાય કે એક જ પ્રસંગ, અને તે એટલો જ કે મગધપતિરાજને નમાવવાનો અને જૈન મૂર્તિને પોતાના દેશમા પાછી લાવવાનું મહત્કાર્ય[૩૦] કરવાનો; આ સિવાય તેણે ઉત્તર હિંદ તરફ આખની મીટ સરખી પણ માંડી નથી

(૨૬) ચક્ર એટલે ચક્રવર્તીના રાજ્ય જેવું વિશાળ જેનુ રાજ્ય છે તેવો વળી સરખાવો ઉપરની ટીકા ન. ૧૬

(૨૭) જુઓ ઉપરની ટીકા નબર ૧૬; ઉત્તર હિંદના "ગંગા" માસિક પત્રનો ૧૯૩૩ જાન્યુઆરીનો ખાસ પુરાતત્વ અંક પૃ; ૧૬૭–ઈસ લેખમે (હાથીગુફાના વર્ણન કરતા) चक्रका भी वर्णन है जोके बौध्धों के धम्मचक्र के समानही धर्मका चिन्ह था ।

એટલે કે, રાજા ખારવેલે લખેલ પ્રવૃત્તચક્ર શબ્દ તે બૌદ્ધ ધર્મના ધર્મચક્ર સમાન છે એમ લેખકનુ મતવ્ય છે આ બાબતમા જૈનધર્મવાળાની શી માન્યતા છે તે માટે ઉપરની ટી. ન ૧૬ જુઓ તથા પુ. ૩. પૃ. ૨૮૧ મા તક્ષીલાને જે ધર્મચક્ર તીર્થ કહેવાયું છે તેનુ વર્ણન જુઓ)

(૨૮) રાજ+ઋષિ=જે રાજા હોય અને પાછળથી દીક્ષા લઇને મુક્તિપદને વર્યા હોય તેને અગે આ શબ્દ ' પ્રવૃત-ચક્રવાળા રાજર્ષિ ' વપરાયો છે. મતલબ કે રાજા ખારવેલ પોતે તેમના વંશમાથી ઉતરી આવ્યો હતો એમ તેમનુ કહેવું થાય છે. તેથી જ પોતાને રાજર્ષિવંશ વિનિ:સૃત = રાજર્ષિના વંશમા વિશેષપણે ખ્યાતિ પામેલ છે, એવો પોતે, એમ કહીને સબોધે છે.

[જૈનધર્મના સિંધુસૌવીરપતિ રાજા ઉદયનને પણ અંતિમ રાજર્ષિ કહેવાય છે. એટલે કે તે છેલ્લા કેવળી હતા એમ નહીં, પણ જે રાજાઓએ શ્રી મહાવીર પ્રભુના વરદહસ્તે દીક્ષા લીધી હતી, એવા રાજા માટે તે છેલ્લા હતા એમ ભાવાર્થ છે નહીં તો તેની પછી તો અનેક રાજાઓએ દીક્ષા પણ લીધી છે (જેમકે ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય) તો તેને જ કા અંતિમ પદ લગાડાયુ છે? (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૨૨૪ ટી. ન. ૧૦૫)]

(૨૯) આ લેખના અક્ષરો સબધી અહીં દર્શાવેલી પાચ છ પ્રકારની સ્થિતિ હતી જ એમ ઉપરની ટી. નં. ૩ ના વાચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. આવી સ્થિતિમા જ્યા લેખ મળી આવે, ત્યા તેના ઉકેલમા તથા ભાવાર્થ બેસારવામા અનેક ક્ષતિઓ રહેવા પામે તે સ્વભાવિક છે વળી ઉપરની ટીકા ન. ૪ પણ સરખાવો.

(૩૦) મૂર્તિ પાછી પોતાના દેશમા લાવવાના કાર્યને મહત્કાર્ય શા માટે કહેવામા આવ્યું છે તે તો, તે મૂર્તિનું

તેણે યુવરાજ તરીકેનો કાળ, તેમ જ ગાદીએ બિરાજીત થયા પછીનો પણ સર્વ સમય, પોતાના કલિંગ દેશમાં જ, અથવા તો તેની દક્ષિણે એટલે કે દક્ષિણ હિંદ તરફ જ કે બહુ ત્યારે સિંહલદ્વીપ સુધી ચડાઈ લઈ જઈ પરાક્રમ બતાવવામાં જ, વ્યતીત કર્યો હતો. તેટલા માટે ગુફાના લેખમાં તેણે જે જે વર્ણન કરી બતાવ્યુ છે, તે સર્વ દક્ષિણ હિંદમાં તેણે કરેલ પ્રયાણ પરત્વેનુ જ છે, એટલુ ખાસ સમજી લેવું રહે છે. આ નિર્ણય ઉપર અમારે આવવુ પડયુ છે તેનુ સબળમા સબળ કારણ એ છે કે, તે સમયે સમસ્ત ઉત્તર ભારતવર્ષ ઉપર મગધ સમ્રાટની હાક[૩૨] વાગી રહી હતી, જેથી તે બાજુ નજર ફેરવવાની તેને કાંઈ તમન્ના–તાલાવેલી પણ નહોતી. તેમ વળી પોતાને નહોતો તેવો કોઇ રાજ્યલોભ કે નહોતો કોઇ ઉપર વેરભાવનો બદલો લેવાનો પ્રસંગ. પોતે આર્હદ્દ[૩૩] જીવન ઉપર અપ્રતિમ પ્રેમ[૩૪] ધરાવતો હતો, જે તેના હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી સાફ રીતે સમજી શકાય છે. એટલે પોતાના ધર્મના ફરમાન પ્રમાણે કાર્ય કરવામા તથા અન્ય રીતે લોકોપયોગી અને સાર્વજનિક કામમાં રચ્યો પચ્યો રહેવાની[૩૫] ઇચ્છાવૃત્તિ ધરાવતો હતો. મૂર્તિનો પ્રસંગ, કે જે તેના કુળની કીર્તિ–આટ–નાકનો સવાલ થઈ પડયો હતો તે જો તેને આડે આવ્યો ન હોત, તો મગધ તરફ પણ ઝાંખી કરીને તે જોત જ નહીં. આ પ્રકારની તેની મનોદશા સમજી લઇને, હાથીગુફાના લેખ માંહેલી વસ્તુ સ્થિતિનો ઉકેલ કરવા અમે પ્રેરાયા છીએ; તે હકીકત પ્રથમ જણાવી દઈએ છીએ. હવે તેની પ્રત્યેક પંક્તિના અર્થ ઉકેલની સૂચના તથા તે ઉપરની ચર્ચા કરીશુ] આટલું વિવેચન કરી હવે મતભેદવાળા મુદ્દાઓ, અને તેની દલીલો કારણો સાથે રજુ કરીશુ.

(૧) પ્રથમ પંક્તિ–બરાબર છે. ખાસ મુદ્દો કોઇ ઉભો થતો નથી.

(૨) (અ) પંદર વર્ષ સુધી બાલ્યક્રિડાઓ કરી છે, અને તે બાદ નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ પદે રહ્યા છે. એટલે ૨૪ વર્ષ સંપૂર્ણ થયા બાદ તેનો રાજ્યાભિષેક થયો છે. આ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે, તે સમયે પચીસ વર્ષની ઉમરેજ રાજલગામ સોંપવાનો રિવાજ[૩૬]

મહાત્મ્ય, આગળ પારિગ્રાફમા વર્ણવવાનું છે, તેની સમજણ થશે ત્યારે જ બરાબર સમજાશે (વળી પુ. ૧. પૃ ૧૭૪ મા 'પેલી સુવર્ણ પ્રતિમા વિશે'નું વર્ણન વાંચો.

(૩૧) આઠમી પંક્તિના ભાવાર્થવાળી હકીકત જે આગળ ઉપર આપવામા આવી છે તે સરખાવો.

(૩૨) રાજા ખારવેલનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૪૨૯થી ૩૯૩ સુધીનો છે. તે સમયે મગધની ગાદી ઉપર નંદ બીજાનું અને નવમા નંદનુ એમ બળી બે પ્રતાપી રાજ્ય દીપી રહ્યા હતા. વચ્ચે જે કાંઈ અંધાધૂની જેવા આશરે બારેક વર્ષ ચાલી રહ્યા હતા તે વખતે ભૂપ્રાપ્તિનો લાભ લેવો હોત તો ખારવેલ લઈ શક્ત, પણ તે સ્થિતિ કાળદેવે ઉત્પન્ન કરી નહોતી (જુઓ પુ. ૧. પ્રથમ પરિચ્છેદે કુદરત વિશેનુ વર્ણન)

(૩૩) હાથીગુફાના લેખની પંક્તિ ૯ જુઓ તેમા તેણે અર્હત્ શબ્દ સ્પષ્ટપણે લખ્યો છે;

અર્હનને લગતુ તે આર્હન કહેવાય, જ્યારથી કોઈ વ્યક્તિને કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારથી તેને અર્હત્ કહી શકાય છે. કેમકે અર્હન્ એટલે જેને ફરી ફરીને આ સંસારમા જન્મ મરણને તાબે થવું નથી તે, અને કૈવલ્ય થયું એટલે તે જીવને અવશ્ય મોક્ષ મળે છે જ; અને મોક્ષ પામવો એટલે પછી જન્મ મરણનો ફેરો તેને રહેતો નથી. વળી વિશેષ સમજૂતિ માટે આગળ ઉપર જુઓ

(૩૪) પોતે જૈન ધર્મ પ્રત્યે કેવો અનુરક્ત હતો તે આખા હાથીગુફાના શિલા લેખની બધી કડીના વર્ણનમાથી તરી આવે છે. વળી સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૩૦ તથા ટી. નં. ૨૧

(૩૫) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૯, ૧૧, ની હકીકત તથા પંક્તિ ૪, ૬, ૭, ૯ ઇ. મા કરેલ કાર્યનું વર્ણન.

તથા આગળ ઉપર "મહાવિજય પ્રાસાદ"નુ અને "પુસ્તકોદ્ધાર"ને લગતું વર્ણન જુઓ

તેના લેખમા કોતરાયેલ સર્વે હકીકત ઉપરથી સમજાય છે કે, એક વરસ તે રાજકારણમા ગાળતો ત્યારે બીજે વર્ષે જનહિતકારી કાર્ય કરતો

(૩૬) જુઓ જૈ. સા. સં. પુ ૩. પૃ. ૩૭૫, તેમા લખ્યું છે કે 'બૃહસ્પતિસૂત્રમા લખ્યુ છે કે, ૨૪ વર્ષ પછી રાજ્યાભિષેક થવો જોઇએ. એ જ વાત આ લેખ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે."

ચાલ્યો આવતો હતો; તે કથન સામે ચેતવણી આપવાની કે, ભલે ૨૫ વર્ષની ઉમર રાજકારભાર ચલાવવાને વધારે લાયક ગણાતી હશે, પરતુ સગીરવયની મર્યાદા તો ૧૩ અને ૧૪ વર્ષની જ તે વખતે લેખાતી હતી. જેથી તે ઉમરે લગ્નો પણ થતા તેમ જ રાજ્યકારોબાર સોંપીને રાજ્યાભિષેક પણ કરાતો હતો. આ ખારવેલનો ૨૫ મા વર્ષે જે રાજ્યાભિષેક થયો છે, તે સમયના દેશાચારને અંગે નહોતો જ, પરતુ જેમ લેખમા જણાવાયુ છે તેમ, પંદર વર્ષ સુધી તે બાળક્રિડામા અને વિદ્યાભ્યાસમા ગુથાયલ રહ્યો હતો અને તે પછી તેના પિતા ગાદીપતિ થતાં, પોતે યુવરાજ પદે નિયુક્ત થતા, તે હોદ્દાની જવાબદારી તેણે ઉપાડી લીધી હતી, અને દશવર્ષ તે સ્થિતિમા પસાર થયા બાદ, તેના પિતાનું મરણ નિપજતા, પોતાને એકદમ યુદ્ધના મેદાનમાંથી પાછા કરીને ગાદી સંભાળી લેવી પડી હતી આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેનો રાજ્યાભિષેક જે થયો છે તેની સાથે ઉમરની ઇયત્તાના પ્રશ્નને કાંઈ સબધ જ નથી તેમ તેના પિતાનું મરણ પણ કોઈક આકસ્મિક સંજોગોમાજ નીપજ્યું દેખાય છે, નહીં તો તે પોતે ઠેઠ સિંહલદ્વીપ સુધી દૂરના પ્રદેશ ઉપર[૩૭] વિજય મેળવવા જેટલી ચડાઈ લઈ જાત જ નહીં, કે જ્યાથી તેને પોતાના પિતાના મરણ સમાચાર મળતા, દેશ જીતવાનુ[૩૮] ઉપાડેલું કાર્ય અધૂરૂ મૂકીને રાજધાની તરફ એકાએક ઉપડી આવવુ પડયુ હતું

(આ) જેઓ બાલ્યાવસ્થાથી વર્ધમાન છે અને જેઓ અભિવિજયમાં વેન (રાજ) છે, ત્રીજા–આ પ્રમાણે અનુવાદ કરેલ છે, જ્યારે મૂળ શબ્દો वधमान सेसयो वेनाभिविजयो ततिये આ પ્રમાણે છે, તેની સંસ્કૃત છાયા वर्धमान शैशवो वेनःभिविजय स्तृतीये કરાય છે અને તેનો અર્થ બચપણથી (શૈશવ) વર્ધમાન છે (અથવા થયો), અને જે અભિવિજયમા વેન છે (અથવા થયો), એવો બેસારીને એમ જાહેર કરવા માગે છે કે, વેન નામે પૃથ્વી માત્રનો જે રાજા હતો અને જેણે સારા કાયદાઓ ઘડયા હતા તેની સાથે પોતાની સરખામણી રાજા ખારવેલે કરી બતાવી છે આ અર્થ બેસારવામાં પ્રથમ વાધો તો એ જ આવે છે કે, ખારવેલ હજુ સુધી પોતે રાજા જ બન્યો નથી, કેમકે રાજ્યાભિષેકની વાત હવે પછીની[૩૯] એટલે પક્તિ ત્રીજીમા તેણે કરેલી છે તો પછી આ દ્વિતીય પક્તિમાં વર્ણવેલી હકીકત તેના યુવરાજ પદના કાળની સમજવાની છે તેમ બીજો વાધો એ છે કે, જ્યારે રાજા જ બન્યો નથી ત્યારે–અને કદાચ બન્યો હોય તો પણ–હજુ પ્રથમ વર્ષમા તે પોતે ભવિષ્યમા આવો થશે એમ ઇચ્છા વ્યક્ત કરે, પરતુ આવો થઈ ગયો છે તેવા વિશેષણો જોડવાની, કે તેણે વિજય મેળવી લીધાની અને વેનની કોટીમા મૂકાઈ તેના જેવો પરાક્રમી પોતે થયો છે એમ નોંધ કરાવવાની, હિંમત કેવી રીતે તે પ્રદર્શિત કરી શકે? છતાં માનો કે તેણે આ લેખ, જ્યારે પોતાના રાજ્યા-

---

(૩૭) આ પ્રદેશ સુધી તે ચડાઈ લઈ ગયો હતો કે નહીં, તે ત્રીજી પંક્તિવાળી હકીકત વાચીને સરખાવવાથી સમજી શકાશે; અત્ર એટલુ જ જણાવીશું કે, જ્યારે ત્રીજી પક્તિથી તેના રાજ્યાભિષેકને લગતી અને તે બાદની જ હકીકત આવે છે, ત્યારે તે પૂર્વની સર્વ હકીકત, રાજ્યાભિષેકની પૂર્વની સમજવી–મતલબકે યુવરાજપદે બની ગઈ હતી એમ સમજવુ રહેછે.

એટલે કે પ્રથમની બે પંક્તિમા વર્ણવાયલી હકીકત બધી યુવરાજના સમય દરમિયાનની જ છે

(૩૮) આ કાર્ય તેને ઉપાડવું પડયું હતું તેમા પોતાને (અથવા તો યુવરાજપદે હતો ત્યા સુધી તેના પિતાની પ્રેરણાથી ઉપાડવું પડયું હોય) ભૂમિ પ્રાપ્તિનો લોભ કારણરૂપ હતો, કે સામા ધણીએ અનેક પ્રકારની વેતરણ કરી હતી તેથી તેના પ્રતિકારરૂપે જવું થયું હતુ (એટલે કે તેને offensive ને બદલે defensive ભાગ ભજવવો પડયો હતો) કે ધર્મકાર્ય તરીકે પ્રયાણ કરવુ પડયું હતુ તે પ્રશ્નો વિચારવા રહે છે હમણા તો એટલુ કહી શકાય તેમ છે, કે ભૂમિતૃષ્ણા કારણરૂપ નહીં હોય.

(૩૯) રાજપદ ધારણ કર્યા પહેલાનો બનાવ હોઈને જ તેણે પોતાને શિશુવયનો બાળક અથવા તો તેવા ભાવાર્થના શબ્દો વાપર્યા છે; પોતે રાજપદે બિરાજમાન થઈ ગયો હોત તો 'બાળક' શબ્દનો ઉપપ્રત્યય પોતાના નામ સાથે જોડત કે કેમ, તે જરા પ્રશ્ન રહે છે.

ભિષેક પછી લગભગ પંદરેક વર્ષે કોતરાવ્યો છે, ત્યારે પોતાની જીત વિશે તેને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી; એટલે તે પ્રમાણે તે નોંધ લેવામાં વ્યાજબી હતો એવી દલીલ જો કરવામાં આવે, તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે વેન રાજાની સરખામણી કર્યાનું વિદ્વાનોએ મનાવ્યું છે તે વેન રાજા વિશે આ દૃષ્ટાંત સિવાય અન્ય સ્થાને કયાય ઉદાહરણ રૂપ તેનું નામ લેવાયાનું જણાયું છે કે અત્ર માત્ર અર્થ બેસારવા પુરતું જ તેને આગળ ધરવામાં આવ્યું છે ? મતલબ કે, ઉપરની સર્વ સ્થિતિ માત્ર કલ્પનામાથી જ ઉભી કરાયાનું દેખાય છે. જ્યારે ખરી વસ્તુ સ્થિતિ એ છે કે તે યુવરાજ પદે હતો ત્યારે તેના પિતા તરફથી તેણે દક્ષિણ હિંદમાં ચડાઇ કરી હતી અને કદાચ સિંહલદ્વીપ સુધી[40] પણ તે પહોચ્યો હતો. ત્યાં તે સમયે અભય નામનો રાજા તુરતમા જ ગાદીએ[41] બેઠો હતો; વળી તે અભય રાજાના વંશનો આદ્ય પુરૂષ વિજય હતો તેથી કે અન્ય કારણથી તે અભયનું નામ કદાચ અભિવિજય પડયુ લાગે છે, તે અભય રાજાનું રાજ્ય ૬૫ વર્ષનું ચાલ્યું છે અને અતિ પરાક્રમી થઈ ગયો છે એટલે તે નાનપણમા જ ગાદીએ બેઠો હતો અને તેનુ રાજ્ય દિવસાનુદિવસ વર્ધમાન–વધતું જતું હતુ, વધારે તેજવત થતું જતું હતું. એટલે તેની સરખામણીમા પોતાને મૂકવાને અને નાની વયથી પોતાનું રાજ્ય પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતું જતું હતુ તે દર્શાવવાને વર્ધમાન શેશવેન[42] અભિવિજય સ્તૃતીયે એમ લખ્યું છે.

(૬) આમાંનો તૃતીયે શબ્દનો અર્થ 'ત્રણ' એમ થાય છે, પણ તેનો અર્થ ચાર રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે. જો તેને અભિવિજય શબ્દની સાથે લેવાય તો તેનો અર્થ પણ બે રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે; એક તો તે રાજાનો નંબર જ સિંહલદ્વીપની વશાવળીમાં ત્રીજો ગણાય છે એટલે તેને આશ્રીને પણ તે વપરાયો ગણાય; અથવા તેનો રાજ્યારભ મ. સ ૯૫ = ઈ સ. પૂ ૪૩૨ માં થયો છે અને તેના ત્રીજા વર્ષે એટલે મ સ. ૯૮ = ઇ સ. પૂ ૪૨૯ માં આ દ્વિતીય પંક્તિમાં વર્ણવેલ બનાવ બનવા પામ્યો છે તે દર્શાવવા માટે પણ તે આંક વપરાયો હોય એમ ગણાય, ત્રીજી રીતે જો તેને ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'पुरुषयुगे' શબ્દની સાથે જોડો તો, કલિંગરાજવંશના ત્રીજા યુગમાં થયેલ, એવા અર્થમાં તે વપરાયો ગણાય. અને તેનો ભાવાર્થ કલિંગ પતિના જે ત્રણ વિભાગ પાડી બતાવ્યા છે (જુઓ દશમાખંડે, પ્રથમ પરિચ્છેદે, પૃ ૨૩૧ની વિગત) તેમાંના છેલ્લા યુગમાં–વિભાગમાં રાજા ખારવેલ થયો હતો એમ સમજવુ રહે, વળી ચોથી રીતે એમ અર્થ થાય કે, રાજા ખારવેલ પોતે જ પોતાના વંશમાં ત્રીજો રાજા થયો છે (પ્રથમમાં તેનો દાદો ક્ષેમરાજ, બીજે નંબરે તેનો પિતા વૃદ્ધિરાજ અને ત્રીજે નંબરે પોતે), આ પ્રમાણે તૃતીયે શબ્દનો ભાવાર્થ ચાર રીતે સમજાવી શકાય છે તેમા અમારા મતવ્ય પ્રમાણે વચલા બે માર્ગ, બીજો અને ત્રીજો માર્ગ બરાબર લાગે છે, કેમકે અભિવિજય રાજાના ત્રીજા વર્ષે રાજા ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક પણ થયો છે તેમજ ચેદિ રાજાઓના ત્રીજા યુગમાં જ તે, થયો છે વળી તેની સાબિતી એ છે કે, રાજા ખારવેલે પોતાને (જુઓ લેખની પંક્તિ ૧૭ મા) " પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા રાજર્ષિવશ વિનિઃસૃત " અને "મહામેઘવાહન ચેદિરાજ વશવર્ધન" (જુઓ લેખ પંક્તિ ૧) તરીકે જણાવેલ છે. મતલબ કે તેણે પોતાનો સંબધ મહારાજા કરકંડુ મહા-

(૪૦) ત્યા સુધી તે ગયો છે, તેની ખાત્રી એ પરથી થશે કે, તેણે પોતાની આખી કારકિર્દી દક્ષિણ હિંદની ચડાઇ કરવામાં જ ગાળી છ (જે તેના શિલાલેખમાની હવે પછીની પંક્તિના વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે.)

(વળી સરખાવો પૃ. ૨૭૯–૮૦ ઉપર, નોંધ તરીકે રજુ કરેલ અમારા વિચારો.)

(૪૧) આ સિંહલદ્વીપના રાજાની વશાવલી માટે પુ: ૨. પૃ ૨૬૪ ટી ન. ૭૧ મા જુઓ.

(૪૨) અહીં મૂળમા બે વ જે લખાયા છે તેને બદલે એક વ જોઇએ; એટલે કા તો ઉકેલમાં ભૂલ થઇ છે અથવા તો પ્રાચીન સમયે લેખકો કોઇ વખત એક અક્ષરને બે વખત લખી જતા હતા તેનું આ દૃષ્ટાત પણ હોય.

મેઘવાહન, જેને આપણે ચેદિવંશ સ્થાપક તરીકે ઓળખાવ્યો છે, તેની સાથે જોડવાને મગરૂરી બતાવેલી છે પરંતુ તે મહામેઘવાહન રાજાથી વંશની આદિ થયેલી ગણાવાય તો વચ્ચે તેમની ગાદી ઉપર અન્ય કુળદીપકો આવ્યા છે-(કેમકે જામાતૃના વંશમાં ગાદી ગઈ છે, તેઓ અન્યકુળ કહેવાય, તેમ બીજી રીતે ગાદી તો ચાલુજ રહી છે તેથી ગાદીપતિ તરીકે તેમને ચેદિ-પતિ તો ગણવા જ રહે છે) અને તે બાદ પાછા તે જ મહામેઘવાહનના કુળદીપકો આવ્યા છે આ પ્રમાણે તેનો ત્રીજો યુગ થયો કહેવાય વળી તે યુગમાં પોતે થયો છે એમ સ્પષ્ટ કરવાને તેણે વિશિષ્ટતા સૂચક 'પુરૂપ યુગ' શબ્દ વાપર્યો છે પરંતુ જેમ વિદ્વાનો મનાવતા આવ્યા છે તેમ, તેના વંશના ત્રીજા પુરૂષ તરીકે જ (ઉપર બતાવેલી ચારમાની છેલ્લી રીત પ્રમાણે જ) પોતે હતો એવું બતાવવાનો જો તેનો આશય હોત તો પુરુષયુગને સ્થાને માત્ર પુરુષ શબ્દ જ વાપરત વળી તેને ત્રીજા પુરૂષયુગમાં થયેલ તરીકે જો લેખીએ તો પુ ૧ પૃ ૧૭૩ મા નિર્દિષ્ટ કરાયેલ નામાવળી પ્રમાણે તેનો આંક છઠ્ઠો આવ્યો ગણાશે અને જે એક વિદ્વાને[૪૩] ખારવેલનો નંબર આશરે છઠ્ઠો ગણાવ્યો છે તે પણ બંધબેસતી થતી જણાશે આ પ્રમાણે સમજાવેલ નિવેદનથી સાબિત થાય છે કે, ખારવેલે પોતાને ત્રીજા રાજા તરીકે નહિ, પણ ત્રીજા યુગમાં–વિભાગમાં–થયેલો પોતાને જાહેર કરેલ છે તથા લંકાધિપતિ રાજા અભયના રાજ્યાભિષેક પછીના ત્રીજા વર્ષે પોતે ગાદીપતિ થયો છે અને તેની પેઠેજ દિવસે દિવસે વર્ધમાન થતા રાજ્યનો સ્વામી બનતો ગયો છે એમ પણ સાથે સાથે જણાવી દીધું છે

(૩) ત્રીજી પંક્તિમા 'પુરૂપયુગ' શબ્દ લખાયો છે તેની સમજૂતિ ઉપરમા અપાઈ ગઈ છે, એટલે હવે વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા રહેતી નથી

(૪) બીજા વર્ષે–સાતકર્ણિ (ઉપર) મોટી સેના મોકલી છે; અને કન્હવેંના (કૃષ્ણ વેણા નદી) ઉપર મૂસિક નગરને બહુ ત્રાસ આપ્યો છે.

(બ) સાતકર્ણિ ઉપર–આમા પોતાનું બીજું વર્ષ ગણાવ્યું છે. અને તેનો રાજ્યાભિષેક મ સં ૯૮=ઇ. સ. પૂ ૪૨૯મા થયો છે તે હિસાબે આ પંક્તિમાં વર્ણવેલા બનાવનો સમય મ. સં ૧૦૦=ઇ સ. પૂ ૪૨૭મા થયો ગણવો રહે છે, એટલે તે સાલમા અંધ્રપતિ શાતકરણી-ઓનો વંશ અથવા જેને શતવહન વંશ તરીકે પણ ઓળખાવાય છે તેની સ્થાપના થયાનું અને જેના આદ્ય રાજા તરીકે શ્રીમુખનું નામ લેવાય છે તેનો રાજ્યારંભ થયાનું ગણવું પડશે આ વિષયનો સ્પર્શ સંક્ષિપ્તમાં પુ ૧. પૃ ૧૫૮, તથા ૩૪૨–૪૪મા કરાયો છે, છતા વિસ્તૃત અધિકાર શતવાહન વંશના વૃત્તાંતે જણાવવામા[૪૪] આવશે. એટલે અત્ર એટલુંજ જણાવવાનું કે આ રાજા શ્રીમુખ નંદબીજાનો પુત્ર હોઈ, તેના મરણ બાદ (ઇ. સ. પૂ ૪૨૮) મગધપતિ થવાનો હતો, પણ શૂદ્રાણીના પેટે જન્મેલ હોવાથી તેનો હક ઝૂટવાઈ ગયો હતો, તેથી મગધમાથી મધ્યપ્રાંતને રસ્તે દક્ષિણમા ઉતર્યો હતો અને વરાડ જીલ્લો કબજે કરી ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીના પ્રવાહ વચ્ચેના પ્રદેશમાથી ધસમસી આવીને કલિંગની પશ્ચિમ હદ ઉપર ભય પમાડી રહ્યો હતો એવા ઈરાદાથી કે ખારવેલ હજુ જુવાન છે, તથા તાજેતરનો જ (જો કે પોતે પણ તુરતમાંજ છૂટો પડીને સ્વતંત્ર રાજા બન્યો હતો) ગાદી ઉપર આવ્યો છે પરંતુ પોતે ઉમરે મોટો પણ છે તથા જોત જોતામાં (એક વર્ષથી પણ ઓછી અવધિમાં) મોટો રાજ્ય વિસ્તાર પોતાની આણમા મેળવી શક્યો છે એટલે ખારવેલના રાજ્યના સીમાપ્રાંતો ઉપર જો હલ્લો લઈ જવાશે તો, તેનો ભાર નથી કે તે બચાવ કરી શકે, આવી આવી ગણત્રીમા તે આગળ ને આગળ પોતાના પ્રદેશની પૂર્વ દિશાએ–અથવા કલિંગ પ્રાંતની પશ્ચિમ દિશા તરફ–વધ્યો જતો હતો તેને આ પ્રમાણે આવતો સાભળીને, રાજા ખારવેલે પોતે પણ તે શ્રીમુખ સાતકરણીની કશી પરવા કર્યા વિના જ કૃષ્ણવેણા નદી-

(૪૩) જુઓ દશમા ખંડે પ્રથમ પરિચ્છેદે પૃ ૨૪૨ નું વર્ણન.

(૪૪) આ બધા વર્ણન માટે પુ. ૧ માં નંદશાળાનું વૃત્તાંત જુઓ.

વાળા પ્રદેશમા મોટી સેના લઇને ઝપલાવ્યુ, અને સાત કરણીના સૈન્યનો એવો તો પીછો પકડયો કે તેને એકદમ પાછા હઠવું પડયુ હતુ, એટલે સુધી કે, ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીનો આખોયે પ્રદેશ ખાલી કરીને ઠેઠ, તે નદીઓના મૂળવાળો જ્યા મુલક છે અને જ્યા નાસિક નગર આવેલ છે ત્યા સુધી ખસી જઈ બલ્કે ત્યાં જ આસરો લેવાની તેમને ફરજ પડી હતી આ બનાવ બન્યાથી શ્રીમુખને પોતાની રાજગાદી પૈઠણ[૪૫] અને નાસિકના પ્રદેશમા સ્થાપવી પડી હતી. જો ખારવેલ તેને માથાનો મળ્યો ન હોત, તો કદાચ શતકરણીઓના રાજ્યારભના સમયથીજ દક્ષિણ હિંદના લગભગ સર્વ પ્રાતો ઉપર, તેઓનુ સાર્વભૌમત્વ સ્થપાઇ ગયુ હોત; પરતુ મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને કુદરત કરે છે કાઇ. તે ઉક્તિ અનુસાર શ્રીમુખની દક્ષિણ હિંદના સમ્રાટ થવાની મહત્વાકાક્ષા મનમા જે હતી તે તો મનમા ને મનમા જ રહી ગઈ, ઉલટુ તેને રાજા ખારવેલનુ સાર્વભૌમત્વ[૪૬] સ્વીકારવુ પડયું અને વિશેષમા પોતાના વશને 'અંધ્રભૃત્યા.'[૪૭] (જે આધ્રપતિઓ અન્યના સેવકો-ભૃત્યા, છે એવા) તરીકે ઓળખાવવા પડચા છે.

(આ) કન્હવેંના (કૃષ્ણ વેણા) નદી, આ ઉપરથી સમજાય છે કે જેમ કૃષ્ણાનદીનું બીજુ નામ વેણા હોવાથી કૃષ્ણવેણા[૪૮] તેને કહેવાય છે, તેમ અન્ય નદીઓને પણ વેણા નામથી ઓળખાતી હોવી જોઇએ (જુઓ પુ ૧. પૃ ૧૫૧ તથા તેની ટીકાઓ) વેણાને બેન્ના પણ કહેવાય છે. અને તેથી તેના તટ-કાઠા

(૪૫) શતવાહન વશની સ્થાપના મ. સ ૧૦૦ મા થઈ છે અને તુરત જ આ હાર ખાવી પડી છે એટલે પેઠણમા ગાદીની સ્થાપના કરવી પડી છે તથા ત્યા ઠરી ઠામ કેટલોય વખત રહેવુ પડયું છે. બાકી રાજ્યના આરભમા તો બીરારવાળો ભાગ જ પ્રથમ કબજે કર્યો હતો એટલે રાજગાદી તે પ્રદેશમા જ કરી કહેવાય. હવે સમજાશે કે બીરાર પ્રાતમા તેમની રાજગાદી તરીકે સ્થાપના જો કે થઇ હતી પણ તે સ્થાન છ એક માસજ રહેવા પામ્યું છે અને પછી તો પૈઠણને પસદ કરવુ પડયું છે.

(વરાડ પ્રાતનો કબજો મેળવીને ત્યા મહારથી નામના જે સરદારો, નદવશી રાજાઓની હકુમતમા સૂબા પદે હતા તેને તેજ મહારથીને પોતે હકુમત ઉપર પાછા સ્થાપ્યા હતા. તથા વિશેષમા તેઓ તેના તાબે આવ્યા છે તેની નિશાનીમા, તેમાના એકની પુત્રી વેરે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને પરણાવ્યો હતો. આ મહારથી તેજ પેલા નાસિક અને નાના ઘાટવાળા શિલાલેખમા વર્ણવાયલી રાણી નાગનિકાનો પિતા સમજવો.)

(૪૬) રાજા ખારવેલે શ્રીમુખને હાર ખવરાવ્યા છતા તેનો મુલક પોતાના સામ્રાજ્યમા ભેળવી લીધો નથી; તેમજ પદભ્રષ્ટ કરીને તેને રાજપદના ભોગવટાથી વચિત કર્યો પણ નથી. આ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે તેનુ માનસ ભૂમિલોભ તરફ ઢળ્યુ નહોતુ. બલ્કે એમ કહો કે કાળદેવની અસર (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૭ થી આગળ; જર, જમીન અને જોરૂ વાળી ચર્ચા) હજુ તે સમયે થવા પામી નહોતી (આ ઉપરથી પણ રાજા ખારવેલના સમયનો ખ્યાલ આવી શકશે.) અને તેથી જ કોઇ કોઇ ઠેકાણે 'ગણપદ્ધતિ' જેવું શાસન ચાલ્યે જતુ હતુ.

(૪૭) સરખાવો 'શુંગભૃત્યા'ના અર્થ સાથે (પુ. ૩. પૃ. ૪૯. પુ. ૧ પૃ. ૧૫૮, તથા ૩૯૦ ઈ. ઇ.) અત્ર એટલુ ઉમેરવુ પડશે કે, અધ્રભૃત્યાનો પ્રયોગ વપરાશમા હતો તે સમયે ગણરાજ્યની પદ્ધતિ જેવુ કાઈક હતુ ખરૂ; જ્યારે શુંગભૃત્યા. નો પ્રયોગ થયો હતો ત્યારે તો ખાલસા રાજ્ય-ખડિયા રાજ્ય-ની પદ્ધતિ પણ અમલમા મૂકાઇ ગઇ હતી. એટલે શુંગભૃત્યા, શબ્દ છે તે શુંગવશની ખરેખર સ્થાપના થઈ હતી તે પૂર્વેની તેમની સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દ જ છે, નહીં કે તેઓ ગાદીપતિ બન્યા હતા છતા ભૃત્યાઃ કહેવાતા હતા (જેમ અધ્રભૃત્યાઃ ની બાબતમા બન્યું છે તેમ) તે બતાવવા માટે વપરાયો છે. મતલબ કે બન્ને શબ્દોનો અર્થ એક છે પણ સ્થિતિ જુદી બતાવનાર છે. પરતુ વિદ્વાનોએ જે ભાવાર્થમા લીધો છે તેવો તેનો અર્થ થતો જ નથી એટલુ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે.

એક વિદ્વાનના અધ્રભૃત્યા વિશેના વિચારો કેવા છે તે માટે જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૩૫૫ ટી. ન. ૧૩

(૪૮) અહીં જેમ નદીની ઓળખ માટે અમુક વિશેષણ જોડાયું છે તેમ કેટલેક ઠેકાણે નગરની ઓળખ માટે પણ વિશેષણ જોડવામા આવે છે. જેમકે વર્ધમાનપુર-આણંદપુર.

(જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ. ૧૯૩૪ પૃ. ૫૮ તથા ૩૧૮આગળ

(જૈન ધર્મપ્રકાશ, માસિક ભાવનગર ૧૯૮૫ વૈશાખ અક ૨. પૃ. ૫૮ થી ૬૩, તેજ પત્ર શ્રાવણ અક પૃ. ૧૬૧ થી ૧૭૪) (મુબઇનું સાપ્તાહિક ગુજરાતી ૧૯૩૭ જાન્યુ. ના એકાદ અકમા ચર્ચા)

ઉપર જે શહેર વસી રહ્યુ હતું તે બેન્નાતટ નગર કહેવાતું હતુ (આનુ કાંઇક વૃત્તાન્ત પુ. ૧ પૃ ૧૫૦ મા ધનકટક શીર્ષક તળે આપ્યુ છે વળી આગળ ઉપર આ પરિચ્છેદમા મહાવિજયના પારિગ્રાફે આપવાનુ છે તે જુઓ)

(૬) મુસિક (મૂષિક) નગર સુધી સાતકર્ણિને હઠાડી દીધાની હકીકત છે પ્રથમ તો આ નગરના સ્થાન વિશે એવી કલ્પના અમારી હતી, કે મુસિ નદી ઉપર જે શહેર વસ્યુ હોય (સરખાવો ઉપરમા બેન્ના નદી ઉપરથી બેન્નાતટનગર નામની સ્થાપના વિશેની હકીકત)તે મુસિક નગર કહેવાયુ હશે. તેમ કૃષ્ણા નદીની એક શાખાનદીનુ નામ પણ મુસિ કહેવાય છે એટલે, તેટલે દરજ્જે વાત મળી રહી ગણાય જેથી તે મુસિ નદી ઉપર ગોલકોંડા નામનુ જે શહેર આવેલ છે તેને શ્રીમુખ શાતકર્ણીના રાજનગર તરીકે માની લીધુ પરંતુ આંધ્ર દેશની રાજધાનીના શહેર તરીકે, પૈઠણ, વરંગુળ, ચાંદા, ચિતુર ઈ. અનેકના નામ વિદ્વાનોએ માન્યા છે પણ કોઇએ ગોલકોંડાનુ નામ જણાવ્યુ નથીજ. એટલે તે કલ્પના છોડી દેવી પડી. પછી વરંગુળ શહેર ઉપર નજર પડી તો તે 'મુનિ' નામની નદી ઉપર આવેલુ જણાયુ, જેથી તેનું નામ કદાચ 'મુનિક' હોય, છતા લખના ઉકેલમા તેને 'મુષિક' વચાઇ ગયુ હોય તો તેમ બનવા યોગ્ય છે એવી કલ્પના થઈ પરંતુ તેમ કરતા બીજી મુશ્કેલી ઉભી થઈ, કે જો વરંગુળમા શ્રીમુખની રાજગાદી ઠરાવાય, તો પછી પૈઠણમા કયારે પરિવર્તન થયુ ગણાય તેનો પત્તો ન લાગ્યો. છેવટ એમ અનુમાન ઉપર જવુ પડયુ કે 'નાસિક' અને 'પૈઠણ' પાસે પાસે આવેલ છે એટલે 'મુષિક' ને બદલ 'નાસિક' નગરજ કહેવાનો મુદ્દો, લેખ કોતરાવનારનો હોવો જોઈએ આ બે કલ્પનામાં નાસિકની કલ્પના બળવત્તર કહેવાય છે, કેમકે આંધ્ર ભૂપતિઓના એકની રાણી નાગનિકાનો તેમજ અન્ય આંધ્રપતિઓમાના શિલાલેખો નાસિક ગામેથી તથા આસપાસમાથી જડી આવ્યા છે, તેમ તેમના સિક્કાઓ પણ કૃષ્ણા નદીના મૂળ લેખાતા આ પ્રદેશમાથી પ્રગાજ જથ્થામા મળી આવે છે એટલે તે કલ્પના વિશેષ માનનીય દેખાય છે છતાં લિપિ વિશારદો લેખની આ પંક્તિનો ઉકેલ કરીને જે વિચાર જણાવે તે ઉપર વધારે આધાર બંધાશે હાલ તો આપણે તેને નાસિક નગરજ[૪૯] માની લઇશું

(૫) પાચમી ઓળના ઉકેલ વિશે કાંઈ કહેવાપણુ નથી

(૬) છઠ્ઠી પંક્તિના ઉકેલમા ઘણા સુચનો સૂચવવા પડે તેમ છે ને આ પ્રમાણે છે —

(અ) રાષ્ટ્રિક, ભોજકોને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યા આમા રાષ્ટ્રિક કોને કહેવાય અને તે કયા પ્રદેશમા વસતા હતા તે જણાવીએ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ખડક લેખોમા આ શબ્દો આવે છે અને વિદ્વાનોએ તેમના સ્થાન તરીકે મધ્ય પ્રાંતવાળા ભાગમા, તાપી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો તથા તેની તટની આસપાસનો જે પ્રદેશ આવેલ છે તેને ગણાવ્યો છે પરંતુ હવે આપણે સમજી ગયા છીએ કે આ નામો તો માત્ર હોદ્દાને લગતા છે જેમકે રથની અમુક સખ્યાનો જે ઉપરી તે રથિક અને તેવા ઘણા રથિકો જેના હાથ તળે રહેતા હોય તે મહારથિક કહેવાય. આવા મહારથિકના દૃષ્ટાંત માટે જુઓ પુ ૨. પૃ ૨૧૩ ટી ન ૩૮, અને આ રથિક, મહારથિકનુ પરિવર્તન થઇને રાષ્ટ્રિક અને મહારાષ્ટ્રિક શબ્દો થયા છે તેવીજ રીતે ભુક્તિ એટલે જેને હાલમા જીલ્લો કહેવાય છે તેવો એક ભૂમિપ્રદેશ, તેવા પ્રદેશનો ભોક્તા એટલે વહીવટ કરનાર તે ભોજક, આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે, રાષ્ટ્રિક (રથિક) અને મહારાષ્ટ્રિક (મહારથિક) તે સૈન્યને લગતા હોદ્દાઓ છે, જ્યારે ભોજક તે મુલકી હોદ્દાઓ છે તેવીજ રીતે અસ્મક—અશ્વક એટલે અશ્વનો અમલદાર સમજવો આ પ્રમાણે જો આ આ બધાં નામો હોદ્દેદારોનાજ ઠરે, તો પછી તેમના નિવાસસ્થાન માટે અમુક પ્રદેશજ નિર્મિત કરી શકાય નહીં.

(૪૯) આગળ ઉપર રાજા ખારવેલના રાજ્યવિસ્તારવાળા પારિગ્રાફની વિગત જુઓ.

હજુ એમ ઠરાવી શકાય કે, જે સ્થાન ઉપર ઘણા સૈનિક અમલદારો આવી રહ્યા હોય એવા અથવા તો જ્યા તેવી સૈનિક છાવણીઓ હોય તેવા સ્થાન-તેવા પુરૂષોના સ્થાન-તરીકે તેમને ઓળખાવી શકાય મતલબ કે, રાજા ખારવેલે જે રાષ્ટ્રિકોને અને ભોજકોને પોતાના પગે નમાવ્યા છે તે કોઈ અમુક પ્રદેશોની પ્રજા નથી પણ ત્રીજા ચોથા વર્ષે જે પ્રદેશ ઉપર તેણે હુમલો કર્યો હતો, ત્યા આ પ્રકારના સરદારો જે રહેતા હતા તેમને હરાવ્યા હતા. આપણને જણાવાયુ છે કે બીજા વર્ષે તેણે શતકરણીનુ જોર તોડી નાખ્યુ હતુ એટલે આ ત્રીજા ચોથા વર્ષે જે રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને તેણે નમાવ્યાનુ લખ્યુ છે, તે આ અંધ્રપતિઓના તે તે પ્રકારના છૂટા છવાયા હોદ્દેદારો સમજવા રહે છે અંધ્રપતિઓના કેટલાક મહારથિકો મધ્યપ્રાતમા પણ હતા; કે જેમાના એકની પુત્રી નાગનિકાને શ્રીમુખે પોતાના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રી વેરે પરણાવી લીધી હતી. તેમ ચુટુકાનંદ, મુલાનંદ જેવા બીજા મહારથિકો કાનરા જીલ્લામા વસી રહ્યા હતા કહેવાની મતલબ એ છે કે, રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકો, કાઇ એકજ સ્થાને નિયત થઇને પડી રહેલ પ્રજા ગણી ન શકાય, તેમ તેઓને જુદા જુદા સ્થાનનો વહીવટ કરવાનો સોંપી દીધો હોય, એટલે અમુક દરજ્જે તેઓ સ્વતંત્ર અને અમુક દરજ્જે મુખ્ય ગાદીપતિ-એવા અંધ્રપતિને તાબેદાર પણ હશે એમ સમજાય છે વળી તેઓમાથી જેઓ એકજ Race-જાતિમાથી ઉતરી આવેલ હોય, તેઓ સર્વે રાજકુટુંબી અને ભાયાતો જેવા ગણાતા હોવાથી, અરસપરસ[૫૦] લગ્નગ્રંથીથી પણ જોડાતા દેખાય છે. રાષ્ટ્રિક અને ભોજક નામના આ બે શબ્દોના ભાવાર્થ વિશેની જે સમજૂતી અમારા ખ્યાલમા આવી છે તે આ પ્રમાણે સમજી લેવી.

(આ) પાચમા વર્ષમા નદરાજાના એકસો ત્રીજા વર્ષે (સવત)મા ખોદાયલી નહેરને; આ પ્રમાણે અનુવાદ કરાયલ છે. મૂળ શબ્દો पचमे च दानी वसे नदराज ति-वस-सत-ओघाटित છે, જ્યારે તેની સસ્કૃત છાયા पञ्चमे चेदानीं वर्षे नन्दराजस्य त्रि-शत-वर्षे अवघट्टितां આવા શબ્દોમા થતી હોવાનું જણાવ્યુ છે અને તે પ્રમાણેજ લેખના કોતરનારનો હેતુ હોય, તો ભાવાર્થ બરાબર જ ગણાય. તે પ્રમાણે છે કે કેમ તે આપણે તપાસીએ.

આખા વાકયના બે ભાગ પડે છે, પચમે ચ દાની વસે અને નદરાજતિવસ ઓઘાટિત, પહેલા ભાગનો અર્થ સ્પષ્ટ છે તેમ શબ્દ રચના પણ સ્પષ્ટ છે એટલે તેને બરાબર તરીકે સ્વીકારી લેવી રહે છે. જે કાંઇ ભૂલ થાય અથવા ખવાય તેવુ છે, તે આ બીજા ભાગમાજ છે. તે આખાયે ભાગને સમાસરૂપે એક શબ્દ બનાવી મૂકયો છે તેમાજ કોતરાવનારે ખાસ ખૂબી વાપરી જણાય છે સામાન્ય સ્વરૂપે જો તે સમાસનો ઉકેલ કરવામા આવે તો તેના અર્થ બે રીતે કરી શકાશે, (એક) નદરાજસ્ય ત્રિશતવર્ષે=નદરાજાના એકસો ત્રીજા વર્ષે (જેમ સંસ્કૃત છાયામા જણાવ્યુ છે તેમ) અને (બીજો) નદરાજેણ ત્રિશત વર્ષે,

'નદરાજાના એકસો ત્રીજા વર્ષે' વાળો ભાવાર્થ જો સ્વીકારીએ, તો પાછો તેનો અર્થ પણ બે રીતે થશે. એકમા, નદરાજાના પોતાના રાજ્યે એકસો ત્રીજાવર્ષે અને બીજામા નદરાજાનો જે સવત ચાલતો હતો તેના એકસો ત્રીજા વર્ષે, આમા નદરાજાનું પોતાનુ રાજ્ય એકસો ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલ્યુ હોય, તે માન્યતા બુદ્ધિગમ્ય ન હોવાથી તેને પડતી મૂકવી જોઇએ; પણ નદરાજાના સવતનુ એકસો ત્રીજુ વર્ષ તે હજુ સમીચીન છે પરતુ આપણે પૃ. ૨૬૮-૭૦મા તે આકડાની અનેક પ્રકારની શકયતાઓ લઇને પુરવાર કરી આપ્યુ છે કે ૧૦૩ના આકને, નથી નદ સવતની સાથે

(૫૦) મરાઠા (મહારાષ્ટ્રીય) પેશ્વાના જેમ અનેક સરદારો હતા અને પછી તેમના અધિકાર નીચે સોપાયલ પ્રદેશના તેઓ સ્વામી થઈ રહ્યા છે; તેમ પ્રાચીન કાળે પલ્લવાઝ, કદબાઝ, ચોલાઝ, પાંડયાઝ વિગેરેનુ પણ સમજી લેવું. અને આ બધાઓ જે કુળમાથી ઉતરી આવ્યા હોય તેના પેટા વિભાગમાથી કન્યાની લેવડ દેવડ કરતા કહે છે તેમ આ આંધ્રપતિઓનું પણ સમજી લેવુ. તેથી જ શ્રીમુખ તથા અંધ્રપતિઓને મહારથીક વિગેરેમાથી કન્યા લેતા આપણે નીહાળી રહ્યા છીએ.

સબંધ કે નથી મૌર્ય સંવતની સાથે સબંધ, એટલે તે વાતનો પણ અસ્વીકારજ કરવો પડશે છતાં તે પ્રમાણે થતો અર્થ વિશેષપણે બુદ્ધિમાં ઉતરી જતો દેખાય છે, એટલે ઉંડાણમાં ઉતરી તેના અર્થનો બરાબર ઉકેલ લાવવો જરૂરી દેખાય છે. દલીલની ખાતર માનો કે તેજ અર્થ થાય છે; તો તેની મતલબ એ થશે કે (૧) કોઈ નંદ નામનો રાજા પૂર્વે થઈ ગયો હતો તેના નામે સંવત્સર ચાલુ કરાયો હતો, અને તે સંવતના ૧૦૩જા વર્ષે, કોઈ બીજા નંદરાજાએ આ નહેર ખોદાવી હતી (૨) અથવા તો કદાચ નંદનું નામ વચ્ચે ન જ લાવવું હોય, તો પહેલા નંદે પ્રવર્તાવેલા સંવતના ૧૦૩જા વર્ષે, રાજા ખારવેલે નહેર ખોદાવી હતી—આ પ્રમાણે પાછા બે ભાવાર્થ થઈ શકે જો પહેલો ભાવાર્થ લ્યો તો તે નહેર સાથે બે નંદરાજાને સંબંધ હતો એમ થયું, અને તેનો અર્થ એ થયો કે પહેલા નંદે સંવત પ્રવર્તાવ્યો હતો અને બીજા નંદે નહેર ખોદાવી હતી, તથા તે બે નંદ વચ્ચે કમમાં કમ ૧૦૩ વર્ષનું અંતર હતું તેમ જો ન હોત તો પહેલા નંદના સંવત્સરના તે આંકની હદ, બીજા નંદના સમયે પહોંચી શકતજ નહીં હવે જો તે પ્રમાણે વસ્તુ સ્થિતિને માન્ય રાખીએ તો અડચણ એ આવે છે કે, ઇતિહાસમાં નંદરાજાઓ નવ થયા છે અને તેમનો કાળ, એટલે કે આખાયે નંદવંશનો સમય માત્ર સો વર્ષનો જ ગણાયો છે, તો પછી નંદસંવતના ૧૦૩જા વર્ષે બીજો નંદ થયાની માન્યતા, 'બાર હાથનું ચીભડું અને તેર હાથનું બી' વાળી કહેવત જેવી દેખાશે. મતલબ કે બે નંદને નહેર સાથેનો સબંધ હોવાની ધારણા પણ પડતી મૂકવી પડશે. પછી બાકી વિચારણાની શકયતા વિચારવી રહી, તેમાં નંદસંવતના ૧૦૩જા વર્ષે રાજા ખારવેલે પોતેજ તે નહેર ખોદાવી હતી એ હકીકત છે તે વાત પણ માન્ય થતી નથી, કેમકે, રાજા ખારવેલે લેખમાં સ્પષ્ટ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે કે, તેણે તે નહેર ખોદાવી નથી પણ, જે નહેર અસ્તિત્વમાં હતી તેને માત્ર લબાવીજ છે મતલબ કે તે કલ્પના પણ બંધબેસતી થતી નથી. આ સર્વ દલીલ અને કલ્પનાની ચર્ચાનો સાર એ થયો કે વિદ્વાનોએ સૂચવ્યા પ્રમાણે અને સંસ્કૃત છાયામાં બતાવ્યા પ્રમાણે 'નંદરાજસ્ય ત્રિશત વર્ષે' એવો અર્થ બેસારવાથી કોઈ રીતે પણ સ્થિતિ બરાબર ઘટાવી શકાતી નથી જ

હવે 'નંદરાજેણ ત્રિશત વર્ષે'ના અર્થવાળો સમાસ ઘટીત છે કે કેમ તેનો વિચાર કરીએ તેનો સ્વીકાર જો કરીએ તો એ કલિતાર્થ થશે કે, નહેરનો બનાવનાર રાજા નંદ છે પણ તેનો સમય જે ૧૦૩નો બતાવાયો છે તે આંકવાળા સંવતનો પ્રવર્તક અન્યજન હતો તથા તે નહેર ખારવેલના સમયે અસ્તિત્વમાં હતીજ, માત્ર તેણે જે કાર્ય કર્યું છે તે એટલુંજ કે તેને લબાવીને કલિંગમાં લઇ ગયો છે એટલે કે સંવતનો પ્રવર્તક પ્રથમ થયેલ છે, તે પછી ૧૦૩ વર્ષે નંદરાજા થયો છે, અને તે બાદ રાજા ખારવેલ થયો છે, આ પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ તેમ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ મંતવ્ય સ્વીકારી લેવામાં કયાંય વિરોધ આવતો પણ જણાતો નથી છતાં રાજા ખારવેલનું માનસ તે પ્રમાણે કહેતું હોય એમ જણાતું નથી; કેમકે તેજ પ્રમાણે આલેખન કરવાનો જો તેનો આશય હોત, તો સુતર માર્ગ એ હતો, કે તેણે સમાસ વાપરવાને બદલે, નંદરાજેણ અને તિવસસત ઓઘાટિતં; એમ બન્ને પદો જુદા પાડયા હોત, અથવા સમાસજ વાપર્યો હોત તો નંદરાજ તિવસસત—ઓઘાટિતંને બદલે તિવસસતનંદરાજઓઘાટિત વાળું પદ મૂકત; જેથી અર્થ પણ સ્પષ્ટ સમજાત અને સમાસ પણ વપરાયો ગણાત. છતાં તેમ નથી કર્યું એટલે સમજાય છે કે, તેનો કહેવાનો આશય જૂદોજ છે અને તે દર્શાવવા માટે તેને અમુક ખુબીનું પ્રદર્શન કરવું પડયું છે તે શું હશે તેજ આપણે શોધી કાઢવું રહે છે

ઉપરમાં અનેક શકયતાની વિચારણાનું વિવેચન કરતાં સાબિત થયું છે કે, નંદરાજસ્ય અથવા નંદરાજેણ વાળો અર્થ ઘટાવી શકતો નથી જ, પરંતુ એક ઐતિહાસિક ઘટનાનો સ્વીકાર કર્યો છે જેમાં નીચેના ત્રણ મુદ્દાનો સમાવેશ થઇ જાય છે, કે તે સંવતનો પ્રવર્તક પ્રથમ થયો છે, પછી નંદરાજા થયો છે ને સૌથી છેવટ ખારવેલ થયો છે એટલે આપણું કર્તવ્ય

હવે એટલુંજ થઇ પડે છે કે, એવી કોઇક પરિસ્થિતિની કલ્પના રજુ કરવી જોઇએ, કે જેમા ઉપરના ઐતિહાસિક ત્રણે મુદ્દા સાબિત થઇ જતા પણ દર્શાવી શકાય તેમજ તેની સાથેનો સમય જે ૧૦૩ વર્ષનો નોંધાયો છે, તે ખારવેલના જણાવ્યા પ્રમાણે તેના રાજ્યાભિષેક પછીનું પાચમુ વર્ષ હોવાનો મેળ પણ મળી જતો દેખાય જ્યારે આ પ્રમાણે બધી વાનીઓ તૈયાર કરીને રજુ કરાઇ છે, ત્યારે આપણે તો હવે માત્ર ગણિતના સરવાળા–બાદબાકીના નિયમે જ કામ કરવુ રહે છે, કે ૧૦૩માથી પાચ બાદ કરતા જે ૯૮ રહે છે તે સાલમા ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક થયાનુ ગણી લેવુ: તેમ તે ૯૮નો આક કયા સંવત્સરનો હોઈ શકે તે શોધી કાઢવુ પણ હવે સહેલ થઇ જાય છે કેમકે એક બાજુ તે સંવતની આદિ, નદ પહેલાના સમયની પૂર્વે થઇ ગયાની હકીકત છે. બીજી બાજુ નદનો સમય મ સ ૫૫ થી ૭૧ સુધીનો સાબિત થઇ ગયેલ છે, ત્રીજી બાજુ નદ વંશ અને રાજા ખારવેલના વશ વચ્ચે કેટલાક સમય પૂર્વથી એક જીન પ્રતિમાને માટે ખેંચાખેંચ થઇ રહ્યાનુ જાણીતું છે ચોથી બાજુ બને વશો જૈન મતાનુયાયી પુરવાર થઇ ચૂકર્યા છે. પાંચમી બાજુ જૈનધર્મના પ્રવર્તક તરીકે મહાવીરને ગણાયા છે અને તેમનો સંવત ઇ સ પૂ ૫૨૭ થી ગતિમા મૂકાયો છે. આમ સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર પડી છે પછી તો ગણિતની ગણત્રીજ કરવી રહે છે. ફાવે તો પ્રથમ ઇ સ પૂ ૫૨૭ લઇ તેમાથી ૯૮ બાદ કરી લ્યો કે પ્રથમ ખારવેલના રાજ્યરોહણનો સમય ઇ સ પૂ ૪૨૯ નો ઠરાવ્યો છે તેમા ૯૮નો ઉમેરો કરીને ૫૨૭ની સાલ ઉભી કરો,[૫૧] તો પણ એજ સાર નીકળશે કે તે આક મહાવીર સંવતનો જ છે. આપણા મતવ્યને ડૉ. કોનાઉ ટેકો આપતા જણાવે છે કે,[૫૨] (it) is postulated that the years are reckoned in the Mahavira Era, but unfortunately • no mention expressed or implied of the Mahavira Era is actually found in the inscription=એમ સ્વીકારવામા આવે છે કે તે વર્ષોની ગણત્રી મહાવીર સંવત પ્રમાણે કરી છે, પરંતુ દુર્ભાગ્યની વાત છે કે લેખમા ખરી રીતે મહાવીર સંવતના નામનો સ્પષ્ટપણે કે અધ્યાહારરૂપે પણ નિર્દેશ કરાયો નથી. એટલે છેવટ સાર એ થયો કે તે ૧૦૩નો આક મહાવીર સંવતનો છે અને તેજ સાલ ખારવેલના રાજ્યે પાંચમા વર્ષની છે, એટલે કે પોતાનું પાંચમું વર્ષ, તેજ મહાવીર સવત ૧૦૩ની સાલ હતી એમ થયુ, તથા જે નહેર પોતે કલિંગમા લબાવી છે તે પ્રથમ મગધ દેશમા નદ રાજાએ બધાવી–ખોદાવી હતી; માટે તેનું નામ પણ અંદર આવી જાય છે છતા અર્થ બેસારવામા કોઇ પ્રકારે ગેરસમજૂતી રહી ન જાય, માટે લેખમાં કોતરાવ્યા પ્રમાણે, તે શબ્દોને સમાસરૂપે ગોઠવી કાઢયા છે. આમ કરવાથી સમયનો નિર્દેશ પણ કરાયો તથા વાકય રચના કરવાની ખૂબીનું પ્રદર્શન પણ કરાયું.

આ પ્રમાણે અર્થ બરાબર બેસતો થઇ ગયો છે. અને તે સુરૂચીકર છે એમ સાબિત થાય છે છતા એક અન્ય ગ્રથકારે બીજા પ્રકારની સૂચના કરી છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય તથા સુઘટિત છે તેની ચર્ચા નીચેની કલમ (ङ)મા કરવામા આવી છે

(ङ) ખોદાયલી નહેરને તનસૂલિય વાટે રાજધાનીની અંદર લઇ આવ્યા—આનો અર્થ એમ થાય છે કે, જે નહેર નદ રાજાએ પોતાના દેશ મગધમાં અમુક સમયે ખોદાવી હતી તેને જરૂર પડતા, લબાવીને તનસૂલિય વાટે રાજા ખારવેલ પોતાની રાજધાની સુધી લઇ ગયો હતો આ વાકયથી અનેક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે (૧) નદ રાજાએ નહેર ખોદાવી હતી (૨) કયારે અને (૩) શા માટે ? તે જણાવાયુ નથી. પરતુ રાજા ખારવેલે (૪) તનસૂલિય નામના પ્રદેશ વાટે (૫) જેનું નામ જણાવાયું નથી એવી પોતાની રાજનગરી સુધી તે નહેરને લબાવી લીધી હતી,

(૫૧) પ્રથમ ગોટલી કે પ્રથમ આબો, એ જેમ કહેવુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેમ આ કિસ્સામા બન્યાનું પણ માની લ્યો તોયે ખોટુ નથી. પરતુ છેવટે બધી સ્થિતિ સ્વીકારવી રહે છે.

(૫૨) જુઓ એકટા ઓરીએન્ટેલીયા પૃ. ૨૪–૨૬

(પહેલો) પ્રશ્ન સ્પષ્ટ છે, (બીજો) ક્યારે અને (ત્રીજો) શા માટે; તેમ કર્યું હતું તે તપાસીએ ક્યારે?–જે સાલમાં નહેર ખોદાવી તેના ઉલ્લેખ માટે જો ૧૦૩નો આંક ભર્યો હોત તો આ પ્રશ્ન ઉભો નજ થાત? અત્ર તો તે આંક નહેર લંબાવ્યાની તારીખનો પુરવાર થયો છે, એટલે ખોદવાની તારીખ તો શોધી કાઢવીજ રહી. પરતુ અતિહાસિક પરિસ્થિતિ વિચારીને નંદ રાજાનું વૃત્તાંત લખતા એમ જણાવી ગયા છીએ કે તેના રાજ્યે કુદરતની વિચિત્રતાનો બે પ્રકારે દેખાવ થયો હતો. એક વર્ષાની અતિવૃષ્ટિરૂપે અને બીજો વર્ષાના અભાવરૂપે (જુઓ પુ ૧. પૃ ૨૩૦) તેમા અતિવૃષ્ટિનો સમય મ સ ૫૯=ઇ મ પૂ ૪૬૮ (એટલે નંદિવર્ધન રાજ્યે ચોથા વર્ષે) અને અનાવૃષ્ટિનો સમય મ સં ૬૪ થી ૭૨=ઇ. સ. પૃ ૪૬૩થી ૫૫ દરમિયાન, અથવા અંદાજી ગ. સં ૬૫=ઇ સ પૂ ૪૬૨ (જુઓ પુ. ૧ પૃ ૪૦૧ની સમયાવળી) ઠરાવ્યો છે. ઉપરના સમયોની નોધ, આપણે અન્ય પરિસ્થિતિને અંગે, સ્વયસ્ફુરણાથી ઉપજાવી કાઢી હતી પરંતુ એક લેખકે જણાવેલ વિચાર ઉપરથી[૫૩] તે બાબતની વિચારણા કરવાનું મન થાય છે. તે કથન આપણે ઉપરની કલમ (આ)મા જણાવેલ ૧૦૩ના આંક સંબંધે જાહેર તો કર્યું હતું, પરતુ આ નહેરના સમયને તે વિશેષપણે લાગુ પડતું હોવાથી તેની ચર્ચા કરવાનું, ત્યા ન કરતાં અત્ર કરવા ઉપર મુલતવી રાખ્યું હતું. તેમના લખવા પ્રમાણે તિ–વસ–સતનો અર્થ 'તીસરે વર્ષ કે સત્ર'=ત્રીજા વર્ષના એક ભાગમાં, એમ થઇ શકે છે એટલે તેમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, રાજાનંદે પોતાના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષનો અંત આવ્યો તે પહેલાં (મ સ ૫૬+૩=૫૯=ઇ મ. પૂ ૪૬૮) તેણે આ નહેર ખોદાવી હતી. નહેર ખોદવાનું કાર્ય સામાન્ય રીતે ખેતરોને પાણી પૂરૂં કરવા માટે હાથ ધરાય છે, એટલે તેની રચના–સર્જનનું કાર્ય, ગમે તે સમયે પાર ઉતારી શકાય તેવું કહી શકાય; પરંતુ આ લેખમા જે સ્થિતિના નિર્દેશમા તે કાર્ય કર્યાનું જણાવાયું છે તે જોતાં, તેને દુષ્કાળ–વૃષ્ટિના અભાવના–પ્રસંગ સાથે સંબધ હોવાનું[૫૪] જણાય છે તેમ આપણે જાણી ચૂકયા છીએ કે નંદિવર્ધનના રાજ્યે અતિવૃષ્ટિ અને અનાવૃષ્ટિ બન્ને થવા પામી હતી એટલે કદાચ સમજી શકાય કે, અનાવૃષ્ટિનો પ્રસગ ઇ. સ. પૃ. ૪૬૮-૯મા બન્યો હોય, જે ઉપરથી રાજા નંદે પ્રજા કલ્યાણાર્થે તે નહેર ખોદાવી હોય આપણે પણ તે સાલ અંદાજ તરીકે વર્ણવી તો છે, પરંતુ આપણા વર્ણનમા અને અત્રેના લેખદર્શનમા જણાવેલી પરિસ્થિતિ વચ્ચે એક તફાવત એ છે કે, આપણે અતિવૃષ્ટિનો સમય મ સં ૫૯ જણાવ્યો છે. જ્યારે લેખાકન પ્રમાણે અનાવૃષ્ટિનો સમય તે છે. [નોધ આ પ્રમાણે તિવસસત નો જો અર્થ સ્વીકારાય,[૫૫] તો અનાવૃષ્ટિનો સમય નક્કી થઈ ગયો કહેવાય, બાકી આપણે અંદાજી

(૫૩) જુઓ ભાર પ્રા રાજવંશ પુ ૨. પૃ. ૨૪૯. (હાથીગુફાના લેખનુ વર્ણન કરતા, છઠ્ઠી પંક્તિમા જે ૧૦૩ નો આંક બીજા વિદ્વાનોએ વાચ્યો છે તે સબધમા વિવેચન કરતા જણાવે છે) તેમના શબ્દો આ પ્રમાણે છે. કુચ્છ વિદ્વાન ઇસમે કે, તિવસ સત કા અર્થ તીનસૌ વર્ષ કરકે, મગધતક સમય તક ઉસ નહરકો બને ૩૦૦ વર્ષ હો ચૂકે થે, ઐસા અનુમાન કરતે હૈ; ઔર કુચ્છ તિવસ સત મે ત્રિવર્ષ સત (તીસરે વર્ષ કે સત્ર)કા તાત્પર્ય નિકાલતે હૈ" એટલે કે તિવસસતના બે અર્થ કરાય છે (૧) ત્રણસો વર્ષ (૨) અને ત્રીજા વર્ષના અમુક ભાગમા, આમા પહેલો અર્થ અસભવિત દેખાય છે.

(૫૪) આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, પૂર્વના સમયે પણ રાજકર્તાઓને પોતાની ફરજનુ ભાન હતું કે, જ્યારે દુષ્કાળ પડે ત્યારે લોકના દુ ખ ફેડવા માટે આવા આવા કાર્ય હાથ તેમણે ધરવા જોઈએ જ' તેમ નહેરના કાર્યને-ઈજનેરી કળાના અગ વિશેષ તરીકે-ફતેહપૂર્ણ બનાવવાની આવડત અને જ્ઞાન પણ હતું (જે કેટલાકો એમ માને છે કે તે વખતે આવું ઇજનેરી જ્ઞાન જ નહોતું તથા રાજાઓને આવા કામની પડી પણ નહોતી, તેઓની ખાત્રી થશે કે તેમના આક્ષેપો ખોટા અને ભ્રાતિજનક છે.)

(૫૫) આ અર્થ સ્વીકારાય તોપણ ખારવેલના જીવનને અંગે કાઇ ફેરફાર નથી થવાનો; કેમકે તેમા તો પોતાના રાજ્યાભિષેક બાદ અમુક વર્ષે આ બનાવ બન્યો હોવાનુ તેણે કહ્યુ છે. માત્ર ફેર જે પડે છે તે નંદિવર્ધન

હકીકતના આધારે તે સમય ગોઠવ્યો હતો, જ્યારે આ શિલાલેખના પુરાવાના આધારે હોવાથી તે હવે પ્રમાણભૂત ઠરે છે. એટલે મગધની અનાવૃષ્ટિ ઇ. સ. પૂ. ૪૬૮-૯માં થયાનું નોંધવું રહે છે તેમ નંદિવર્ધનના જીવનવૃત્તાંતમાં પણ તદનુસરીને ફેરફાર કરવો પડશે. તે આ પ્રમાણે–કે ઇ. સ. પૂ ૪૭૨ માં તે ગાદીએ આવ્યો છે, એકાદ બે વર્ષ પોતાની સ્થિતિ મજબૂત કરવામાં ગાળ્યાં છે, પછી જીનમૂર્તિ મેળવવા કલિંગ ઉપર ચઢાઇ લઇ ગયો છે, તે કામ અરધું પરધું પત્યુ, ત્યા દૂષ્કાળના સમાચાર મળવાથી પોતે મગધ તરફ જતો રહ્યો અને નહેર ખોદાવી. તેવામા ૪૬૭ મા વત્સ અને અવંતિપતિ અપુત્રિયો મરણ પામ્યો એટલે તેને તે બાજુ ધ્યાન દેવું પડયું; પછી, ઉત્તર હિંદના અને પશ્ચિમ હિંદના–અપરાંત તથા કેનેડા વાળા પ્રદેશો અનુક્રમે જીતી લઇને પોતાના દેશ તરફ વળવાનો સમય આવ્યો; ત્યારે તેનો ઇરાદો કલિંગને પ્રથમ મહાત કરી તેને વિંધીને મગધમાં જવાનો હતો; પરંતુ તેટલામાં અતિવૃષ્ટિ થવાના સમાચાર મળવાથી, તે પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકી, તેને મધ્યપ્રાંતને રસ્તે જલદી મગધમાં પહોંચી જવું પડયું; ઇ. સ. પૂ. ૪૪૭–૮ આશરે. અને તે બાદ વર્ષ દોઢ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો એટલે કલિંગ જીતવાનું એમને એમ બકાત રહી ગયું. મતલબ કે કલિંગ ઉપર તેણે એક વખતજ ચઢાઇ કરી હતી.]

આ પ્રમાણે (ङ) કલમની વિચારણામાંના પાંચ મુદ્દામાંના, કયારે અને શામાટે વાળા બીજા ત્રીજા મુદ્દા પણ ચર્ચાઇ ગયા ગણાયા. છતાં ત્રીજો મુદ્દો જે 'શામાટે'નો છે તે અંગે જરા વિવેચનની જરૂર લાગે છે. પરંતુ એ હકીકત સિદ્ધી રીતે સ્પર્શતી ન હોવાથી ટીપ્પણ (જુઓ નીચેનું ટી નં ૫૬)માં જણાવીશું. બાકી અત્ર એટલીજ નોંધ કરવાની કે તે નહેર પ્રથમ નંદરાજાએ મગધમાં મ. સં. ૫૯ માં કરાવી હતી. અને મ સ. ૧૦૩ માં તેને ખારવેલે કલિંગ સુધી લંબાવી હતી. એટલે ૪૦–૪૫ વર્ષના ગાળામાં જ તે બન્ને પ્રદેશોમાં દુષ્કાળ[૫૬] પડયા હતા એમ સિદ્ધ થયું કહેવાશે.

ના રાજ્યના બનાવને અંગે પડે છે. વળી ૧૦૩ નો આંક જે મહાવીર સંવતનો આપણે મનાવ્યો છે તે આંક પોતે જ જ્યારે ઉડી જાય છે ત્યારે તે કયા સંવતનો હતો કે છે, તે પ્રશ્ન અત્ર વિચારવાનું આપો આપ જ બંધ થઇ જાય છે.

વિશેષ સંશોધનથી જે પુરવાર થાય તે ખરૂ.

(૫૬) તે સમયે દૂષ્કાળ હતો એટલું સિદ્ધ થયું. પછી તે દુષ્કાળ સ્થાનીક હદમા જ સંકુચિત થઈ રહ્યો હતો કે વિશેષ વિસ્તારમા પ્રસરી વ્યાપક બન્યો હતો, તે પ્રશ્ન નિરાળો છે. પરંતુ અહીં એક નૈસર્ગિક તત્ત્વ તરફ વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા જરૂર દેખાય છે.

આધુનિક પ્રજાના મનમા એમ વસેલું દેખાય છે કે, કુદરત તો હમેશા ઉદાસીનપણેજ કાળ વહન કર્યે જાય છે. તેનામા ચૈતન્ય જેવું કાંઈ હોઇ શકે જ નહીં. તેથી શાસ્ત્રકારોએ, નૈસર્ગિક શક્તિના અને પ્રભાવના જે વિવરણો કર્યે રાખ્યા છે તે કેવળ જીભનો બકબકાટ કે કલમનો અપ્રતિબંધ પ્રવાહ જ માત્ર છે પણ હવે જોઈ શકાશે કે, તે સર્વ સ્થિતિ ઇતિહાસીક પુરાવાથી સાબિત કરી શકાય તેમ છે. કુદરતની શક્તિઓ તો અનેરી જ છે. તેની કલ્પના કરતાં કરતા પણ, મનુષ્ય પ્રાણીની શક્તિ કુંઠિત થઈ જાય તેમ છે.

ક્રાંતિઓ બે પ્રકારની હોઈ શકે છે. દૈવકૃત અને મનુષ્યકૃત. મનુષ્યકૃત ક્રાંતિઓમા રાજદ્વારી, ધાર્મિક, સામાજીક, આદિ, અનેક નામથી બોધિત કરી શકાય તેવી ક્રાંતિઓ તો ઈતિહાસના પાને વર્તમાનકાળે નોંધાતી જ જાય છે; એટલે તેની સમજ વાચક વર્ગને આપવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ દૈવકૃત ક્રાંતિઓના ઘડતર અને નિયમન, મનુષ્ય બુદ્ધિથી અગમ્ય હોઇને, તેમા ચંચુપાત બહુ થઈ શકતો નથી. પરંતુ તેવી ક્રાંતિઓ જ્યારે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે આપણે તેને ચમત્કાર રૂપે નિહાળીએ છીએ અને સંતોષ પામી બેસી રહીએ છીએ કે 'એ તો કુદરત છે, તેના માર્ગ આકળ છે.'

આવી ક્રાંતિના ત્રણ પ્રકાર મુખ્ય છે (૧) જળપ્રલય (૨) અગ્નિપ્રકોપ (૩) અને દૂષ્કાળ સંકટ. આ ત્રણે પ્રકારના ઉદાહરણો સર્વ વાચક વર્ગને સુવિદિત જ છે. અત્યારે આપણે છેલ્લા પ્રકારની ક્રાંતિ સાથે સંબંધ હોઇને તેને લગતું જ વિવેચન કરવાનું છે.

દુષ્કાળ બે રીત્યા પડે છે. સૂકો અને ભીનો. ભીના દુષ્કાળમા અતિવૃષ્ટિ થવાથી, બધું વાવેલું કોહી જાય છે અને સર્વત્ર જળમય થઈ જતા, બીજુ નવું વાવી શકાતું નથી. પરિણામે ઘાસની અને અનાજની તંગી પડે છે, પણ

હવે ચોથો તથા પાંચમો મુદ્દો વિચારીએ. રાજા ખારવેલ (૪) તનસુલીય વાટે તે નહેરને પોતાની (૫) રાજધાનીની અંદર લઇ ગયો આમાં હકીકત એમ છે કે, નંદરાજાના સમયે મગધમાં દુષ્કાળ હતો; કયા ભાગમાં હતો તેવો ઉલ્લેખ ક્યાંય જણાયો નથી, પરંતુ એમ જરૂર માની શકાય છે કે, તે ગમે તે ભાગમાં હશે તોપણ ગંગા નદીમાંથીજ તે નહેરમાં પાણી વાળવામાં આવ્યું હોવું જોઇએ અને જ્યાં મગધ રાજ્યની હદ અટકી જતી હશે ત્યાંસુધીજ તે નહેર ખોદાઈ હોવી જોઇએ તે નહેર હવે જ્યારે રાજા ખારવેલે લંબાવીને, એટલે જ્યાં આગળ

પીવાના પાણીની છૂટ રહે છે; જ્યારે સૂકા દુકાળમાં વર્ષાનો અભાવ હોઈને મૂળથીજ ઘાસ અને અનાજ પાકતું ન હોવાથી તે બન્નેની તંગી તો પડે છે જ. અને સાથે સાથે પાણીની ખેંચ પણ પડે છે જ. જ્યારે પાણી વિના તો, ન પશુ-પંખી જીવી શકે; કે ન મનુષ્ય જીવી શકે કે ન વનસ્પતિ ઉછરી શકે પરિણામે સર્વ પ્રકારનો સંહાર વળી જાય છે. એટલે લીલા કરતાં સૂકો દુષ્કાળ વધારે તીવ્ર અને કરૂણ તથા ઘોર પરિણામ નીપજાવનારો નીવડે છે.

જ્યારે સૂકો દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે પાણીનો અભાવ થતાં વનસ્પતિ કરમાઇને મરી જાય છે, જેથી ખેતરો ઉજ્જડ વેરાન જેવા થઈ જાય છે, ઝાડીઓ હોય છે તેનાં ઝાડપાન મરી જવાથી નરાં ઠુંઠાં-રૂખ ઉભાં હોય તેવું વન દેખાવા લાગે છે. વળી જે જંગલોમાં પ્રથમ સૂર્યનું કિરણ સરખું પણ પ્રવેશ થઇ શકતું નહોતું ત્યાં વિના અડચણે પશુઓ દોડાદોડ કરી શકે છે. જ્યાં એક વર્ષનો દુષ્કાળ હોય ત્યાં પણ આવી સ્થિતિ થઇ જાય છે ત્યારે એક વર્ષ કરતાં વિશેષ મુદત માટેનો જ્યાં દુષ્કાળ પડયો હોય ત્યાં તો ઓર વિશેષ ગંભીર સ્થિતિ ઉભી થાય તે દેખીતું જ છે. તેમજ દુષ્કાળનું ક્ષેત્ર જો સ્થાનિક-ટૂંકી મર્યાદામાં-સ્તંભિત થવાને બદલે વિશેષ વિસ્તારમાં પ્રસરી જતું હોય તો તે પ્રમાણમાં તેની પીડા વધારે ભોગવાય છે. આ બાબતમાં સ્ટડીઝ ઑફ જૈનીઝમ ઇન સાઉથ ઈન્ડિયાના લેખકે પૃ. ૨૧ માં જણાવ્યું છે કે, sometimes the famine extended over the whole kingdom, but more often than not, it was confined to small tracts = કેટલીક વખત દુષ્કાળ આખા રાજ્યમાં ફરી વળતો હતો; પરંતુ અપવાદ કરતાં સામાન્યપણે તો નાના નાના પ્રદેશમાં જ તે ગોંધાઈ રહેતો હતો. આમ છતાં યે જો દુષ્કાળનો વિસ્તાર વધી જાય અને તેમાં યે વળી જો ઉપરા ઉપરી દુષ્કાળ આવી પડે તો, સર્વત્ર ઝાડ કે જંગલનું નામ નિશાન પણ ન રહેતાં, સફાચટ વેરાન જ થઈ જાય છે. અને મનુષ્યની સંખ્યાનો પણ તેટલાજ પ્રમાણમાં ઘાણ વળી જાય છે. આ બધું સમજી શકાય તેવું છે.

શ્રી મહાવીરનું નિર્વાણ ઇ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં થયા બાદ, સાડા ત્રણ વર્ષે એટલે ઇ. સ. પૂ. ૫૨૩ પછી, સમય બદલાતો ચાલ્યો હતો, ઉપરા ઉપરી દુષ્કાળો પણ પડવા લાગ્યા હતા. પ્રથમના સો વર્ષમાં કેટલાયે પડયા હશે તેની નોંધ અત્યારે શોધી જડતી નથી. પરંતુ હાથીગુંફાના લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે સમયમાં બે તો નોંધ ઉપર ચઢી ચૂક્યા હતા જ. તે બાદ ચંદ્રગુપ્ત સમ્રાટના સમયે પણ બે વાર પડયા હતા. પ્રથમનો દુષ્કાળ ક્ષણિક પરિણામી હોવાથી તેને બારવર્ષી કહેવાયો છે. (આ માટે જુઓ સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તનું વર્ણન. ત્યાં પૃ. ૧૭૯ ઉપર અંજનગુટિકાવડે અદૃશ્યપણે બેસીને શ્રમણોએ ભોજન કર્યાનો જે પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તે આ સમયનો જાણવો) પણ સમજાય છે કે તેટલો લાંબો સમય તે ચાલ્યો નહીં હોય; જ્યારે બીજો તો તેનાથી પણ વિશેષ ભયંકર અને દીર્ઘ સમયી નીવડયો હતો અને તે બાર વર્ષી હતો જ. આ સમયે શ્રીમહાવીરની ગાદીએ (મ. સં. ૧૭૦ = ઇ. સ. પૂ. ૩૫૭) સ્થૂલીભદ્રજી નામના આચાર્ય હતા. તેમના પછી થોડાક વર્ષે એટલે લગભગ મ. સ. ૨૨૩ = ઈ. સ. પૂ. ૩૦૪ પાછો દુષ્કાળ પડયો હતો. આ બધા દુઃખકર હોવાથી તેમની નોંધો જળવાઈ રહી છે. સિવાય નાના અને મીત પરિણામી તો અનેક બીનનોંધાયા પડી રહ્યા છે તેની વાત તો જૂદીજ ગણવી.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ પછી પ્રથમના પાંચસો વર્ષમાં એક બીજાથી ઉતરે નહીં-બલ્કે ચઢી જાય-તેવા અનેક દુષ્કાળો હિંદની ભૂમિ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે પડયા છે. પરિણામે શ્રી મહાવીરના સમયે જે જંગલો, ઉદ્યાનો, ઉપવનો, બાગ બગીચાઓ, ઇત્યાદિ હતા તેમાંનો મોટો ભાગ વિનાશ પામી ગયો હતો, જેથી તે સમયે માણસની જે આબાદી માત્ર શહેરોમાં જ જમા થઈ રહી હતી, તે આવા થઈ પડેલા નવા ઉજડ જંગલોવાળા ભાગમાં વસવાટ કરવા લાગી હતી એટલે શહેરની ગીરદી ઓછી થઇ, તેમ ઝાડ-જંગલો પણ ઓછાં થયાં. પરિણામે વર્ષા પણ કમી થવા લાગી અને દુષ્કાળની સંખ્યા અને સંકટ, ઉત્તરોત્તર વધતા ચાલ્યા. આ પ્રમાણે આ ઝેરીચક્ર vicious circle ગતિમાન થયું.

આ બધું નૈસર્ગિક રીતે બન્યા કરતું હતું. તેથી જ

મગધની હદે આવીને અટકાવી રાખી હતી ત્યાંથી પોતાની હદમા લખાવી છે ત્યારે એટલો ફલિતાર્થ થાય છે કે તે નહેરની લંબાઈ ઘણી જ હોવી જોઇએ. તેમ પોતાની રાજધાનીમા લઈ ગયા છે એટલે એમ પણ સમજાય છે કે, મગધની હદથી પોતાની રાજધાની કેટલેક અંતરે આવેલી હોવી જોઇએ. તે રાજધાનીનું નામ શું હશે તે જણાવ્યું નથી પણ ગત પરિચ્છેદે આપણે તેની કાઇક ચર્ચા કરી ગયા છીએ અને સાબિત કર્યું છે કે તેનું સ્થાન, વર્તમાનકાળે જગન્નાથ-પુરી જ્યા છે તેની અને તેની પાસેના ચિલકા સરોવરના પ્રદેશની અંતરગાળે આવેલ હશે. આપણા આ અનુમાનને એક લેખકના કથનથી સમર્થન મળે છે.

જૈનગ્રથોમા આવા કાળચક્રને, આરાનું નામ આપી, તેવા કેટલાક આરાના સમુહને ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ એવા નામ આપ્યા છે. આનું કાઇક વૃત્તાત પુ. ૧ પ્રથમ પરિચ્છેદમા આપ્યું છે. દેખીતુ છે કે, વર્તમાન પાશ્ચાત્ય કેળવણી પ્રાસાદિત વર્ગને આ બાબતમા બહુ શ્રદ્ધા નહી પડે, પરતુ જ્યા ઐતિહાસિક સાધનોથી ઉત્તરોત્તર કાળનુ મહાત્મ્ય અને તે ઉપરથી મનુષ્ય, પશુ, પખીના શરીર તથા જીવન ઉપર ક્રમાનુસાર થતી ક્ષતિ, આ પ્રમાણે પુરવાર થતી તેઓ સાક્ષાત નિહાળે, ત્યા પછી કયા બીજા પુરાવાની તેઓને અપેક્ષા રહે? મતલબ કે તેમને પણ અતે તે-કુદરત-ના કાયદાનુ અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

જૈનગ્રથોમા તેથી કરીને, મહાત્માઓએ ભેરીનાદે જાહેર કર્યું છે કે, શ્રી મહાવીર પછી અમુક કાળ વ્યતીત થયે આટલી આટલી વસ્તુઓનો વિશેષત. વિચ્છેદ થશે જ. તે પ્રમાણે કાળભગવાનનુ ચક્ર નિરતર નિયમિત રીતે ફર્યા જ કરે છે. આ નિયમનો જો સ્વીકાર થયો અને સ્વીકાર થશેજ એટલે સમુદ્રમા જેમ ભરતી ઓટ થયા કરે છે, સૂર્યનો ઉદય-અસ્ત થયા કરે છે, રાત્રી અને દિવસ એક પછી એક આવ્યા કરે છે, તેમ કાળભગવાનથી નિપજતી અસરોની પણ ચઢતી અને પડતી થયાજ કરવાની. આ પ્રકારે જે કાળે ચઢતી થાય તેને ઉત્સર્પિણી કાળ, અને પડતી થાય તેવા કાળને અવસર્પિણીકાળ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યો છે.

જ્યારે ચઢતીનો કાળ હોય છે ત્યારે દરેક પ્રકારે ચઢતી જ થયા કરે છે. એટલે કે ખૂબ વરસાદ પડે, તાપ પણ મનમાનતો પડે, ધનધાન્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય, માણસના શરીર રૂષ્ટપુષ્ટ રહે, જીવન નિર્વાહની જરૂરીઆતો વસાવવાની ચિંતા ન રહે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય, શરીરના બધારણના સઘાતોનો અને સસ્થાનોનો-વિકાસ થાય; વિશેષ બળવાન વીર્યવાન બને, દેહમાન-શરીરના માપ, મોટા થાય એમ સર્વત્ર સર્વદા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ થયા કરે.

હવે વિચારો કે જ્યા આવી ક્રમાનુગતિ ચાલતી હોય, ત્યા આધારના કરતા વિશેષ શરીરમાનવાળા, વિશેષ આયુષ્યવાળા, વિશેષ ઐશ્વર્ય, પરાક્રમ અને જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો પણ હોય, તેમા કલ્પનાતીત જેવું શું છે! એટલે કોઇ એમ કહે કે, પૂર્વે મનુષ્યનુ શરીર સો, બસો કે પાચસો હજાર વર્ષનુ હતું અથવા શરીરની ઉંચાઇ પાચ સાત દશ ફુટને બદલે, વીસપચાસ સો કે બસો ફુટ જેટલી હતી (શ્રીમહાવીરનુ શરીર ૧૦-૧૧ ફૂટ, શ્રીપાર્શ્વનાથનુ ૧૪-૧૫ ફુટ, પ્રિયદર્શિનના સમયે મદિરોના દ્વાર ૧૦ ફૂટ સાબિત થયા છે તો તે સમયે મનુષ્યના શરીર પણ લગભગ તેટલા જ હોય એમ કલ્પી શકાય છે) તો કાઈ આશ્ચર્ય જેવુ નથીજ. અરે તેથી પણ વિશેષને વિશેષ કહેવાય, તો પણ અસભવિત નથીજ (જૈનોની માન્યતા પ્રમાણે નેમીનાથ અને શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર અને ભીમના જમાનામા ત્રીસ ફુટના શરીર અને હજાર વર્ષના આયુષ્ય હતા.)

હવે સમજી શકાશે કે બાઇબલમાની જે કેટલીક હકીકતને અમાનનીય ગણે છે તે, તેમજ વૈદિક અને અન્ય મતના ધાર્મિક ગ્રથોમાની પ્રાચીન સમયના વર્ણનમાની જે અનેક ઘટનાઓમા હાલની પ્રજા ઇતબાર મૂકતા અચકાય છે તે, મિસરની કબ્રોમાથી નીકળી આવતી મમીઓને લગતી હકીકતો, આદિ આદિ (જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૧૨૮ થી આગળ જબુદ્વીપની હકીકત, તથા પૃ. ૨૯૩ મા પહલ્વાઝ આર્ય કે અનાર્યવાળા પારામા વર્ણવેલી બીના) પણ તદ્દન સત્યપૂર્ણજ હોય છે. માત્ર આપણી બુદ્ધિ સકુચિત હોઇને, તેટલે દરજ્જે લબાવી શકાતી ન હોવાથી, તે દરેક વસ્તુને પ્રત્યક્ષ કરી શકાતી ન હોવાથી "તેમ હોઈ નજ શકે" એવી આપણા મનમા ભ્રાતિ થઇ જાય છે. માટે ભ્રાતિ અને વિભ્રમને ત્યજી, તે બીનાનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરવો, તેજ ઉચિત માર્ગ રહે છે. તેવો જ એક પ્રસગ આ ખારવેલ ચક્રવર્તીના જીવન પ્રસગમા આગળ આવવાનો છે તે વાચી જવા તથા તેને કુદરતના નૈસર્ગિક વહનની અસર તરીકે ગણી લઈ, આ ટીપ્પણમા અત્ર જે હકીકત કહી છે તે સાથે સરખાવવાનો છે; તે પારિગ્રાફનુ નામ 'દુષ્કાળનો પ્રસગ અને પુસ્તકોદ્ધારનો સબધ' એવુ રાખ્યુ છે તે જુઓ.

તેઓ[૫૭] જણાવે છે કે, He made a canal from the Bhargavi to Chilka lake=તેણે (રાજા ખારવેલે) ભાર્ગવી (ગંગાનદીનું નામ છે)માંથી ચિલ્કા સરોવર સુધી નહેર બંધાવી હતી આ શબ્દથી એમ પણ હકીકત નીકળે છે કે, તે સમય પહેલાંયે ચિલ્કા સરોવર તો હતું જ, પરંતુ દુષ્કાળને લીધે તે નિર્જળ થઈ ગયું હતું-અથવા થઈ જાય તેવી ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી તેણે નહેર ખોદાવીને ગંગાનદીનું પાણી તેમાં વાળ્યું હતું એટલે તે સરોવર સજળ બનવા પામ્યું હતું તનસૂલિયવાટે[૫૮] જે શબ્દ વપરાયો છે, તે પ્રદેશવાચક હોવાનું સમજાય છે અને તેમ જ હોય તો, જ્યાંથી મગધની હદ અટકી પડી હતી ત્યાંથી ચિલ્કા સરોવર સુધીની જે કલિંગરાજ્યની ભૂમિ હતી, તે સઘળીને કે તેના એક અંશને, આ તનસૂલિય નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી એટલે તે ભૂમિમાં થઈને તે નહેર ખોદવામાં આવી હતી એમ કહેવાની મતલબ થઈ

(ઙ) છઠ્ઠી લીટીમાં ઉલ્લું સૂચન એમ છે કે, રાજા ખારવેલે, રાજ્યાભિષેકના છઠ્ઠા વર્ષે રાજસૂય યજ્ઞ ઉજવતાં કરના બધા રૂપીઆ માફ કર્યા... આમાં રાજસૂય યજ્ઞ અને કરનું માફીપણું આ બે મુદ્દા સમજૂતિ માગે છે.

રાજાઓ તરફથી બે પ્રકારના યજ્ઞો કરાતા આપણે સાહિત્ય ગ્રંથોમાં વાંચીએ છીએ. એક અશ્વમેધ અને બીજો રાજસૂય અશ્વમેધ યજ્ઞમાં અશ્વનો બલિ દેવાય છે અને તે વૈદિક વિધિરૂપે ગણાય છે. જ્યારે અશ્વના બલિને હિંસકરૂપ માનીને, જૈનો જે અહિંસાને પ્રધાનપદે સ્થાપે છે તેઓ રાજસૂય યજ્ઞ કરે છે. પંડિત જયસ્વાલજીએ (તેમના આ લેખના મૂળ ઉપરથી અનુવાદ થયેલ છે તેમ) સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું છે[૫૯] કે, "જૈન હોવાથી તે રાજાએ અશ્વમેધ ન કરતા રાજસૂય યજ્ઞ કરીને પોતાનું સાર્વભૌમ પદ સિદ્ધ કર્યું હતું" મતલબ કે જૈન રાજાઓ રાજસૂય યજ્ઞ અને વૈદિક મતાનુયાયીઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા હતા આટલે સુધી તો હકીકત બરાબર છે. પણ શા માટે યજ્ઞ કરવામાં આવતો તે વિશે મતભેદ અમને જે દેખાય છે તે અહીં જણાવવા જરૂર પડી છે. ઉપરમાં પંડિતજીએ એટલું જ માત્ર જણાવ્યું છે કે, સાર્વભૌમત્વ સિદ્ધ કરવા યજ્ઞ કરાયો હતો પરંતુ આપણને ખુદ રાજા ખારવેલ પોતે જ, હવે પછીની પંક્તિઓમાં જાહેર કરે છે કે, તેણે આ યજ્ઞ કર્યા પછી પણ અનેક પ્રદેશો જીત્યા છે પાછળથી પ્રદેશો જીત્યા છે એમ જ્યારે જણાવે છે, ત્યારે આપોઆપ સિદ્ધ થઈ ગયું કે, યજ્ઞ કર્યો તે સમયે તે પ્રદેશો તેના કબજામાં નહોતા જ, એટલે સાર્વભૌમત્વની સિદ્ધિને માટે તે યજ્ઞ તેણે કર્યો હોવો ન જોઈએ તે દેખીતું છે, વળી શબ્દકોષમાં તેનો અર્થ જોવા જતાં અન્ય સ્થિતિ જ નીકળી પડે છે તેમાં આપેલ સમજૂતિ વડે તો એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે,[૬૦] સર્વોપરિ રાજાવડે પોતાના રાજ્યાભિષેક વખતે કરાતોજ તે યજ્ઞ છે. જો રાજ્યાભિષેક વખતેજ કરાતો હોય તો તો પછી તે સમ્રાટને આખા રાજ્યકાળમાં શાંતિ અને નિરાંત જ ગાળવાનું રહેવું જોઈએ; કેમકે સાર્વભૌમત્વ મેળવ્યા પછી વિશેષ લોભ રાખવાનું કારણ રહેતું નથી ગમે તેમ અર્થ કરો, પરંતુ એટલું તો રાજા ખારવેલના નિવેદન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેણે આ રાજસૂય યજ્ઞ નથી કરાવ્યો પોતાના રાજ્યાભિષેકના સમયે, કે નથી કરાવ્યો સાર્વભૌમત્વની સિદ્ધિની જાહેરાત માટે. ત્યારે શા માટે કરાવ્યો હશે તે પ્રશ્ન થાય છે? તેનો ઉત્તર તેના જ શબ્દો, જે આ યજ્ઞ કર્યાના ઉલ્લેખ પૂર્વે અને પાછળ જોડ્યા છે તેમાંથી મળી આવે છે, તેણે સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે, દુષ્કાળ પડવાથી નહેર લબાવીને

(૫૭) જ. આ. હી. રી. સો. પુ. ૨ ખંડ ૨ પૃ. ૧૮

(૫૮) એક લિપિજ્ઞે આ 'તનસુલિય' ને બદલે 'તોસલીય' શબ્દ હોવાનું જણાવ્યું છે. સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના ધૌલી-જાગૌડાવાળા ખડક લેખમાં તે સ્થાનની રાજધાનીનું નામ તોસલીય નગરી જણાવી છે.

(૫૯) જુઓ. જૈ સા સં પુ. ૩. પૃ ૩૭૫ પંક્તિ ૧૧

(૬૦) જુઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલ, સાર્થ જોડણી કોશ પૃ. ૬૫૫

તેનું પાણી પોતાના મુલકમાં લાવ્યો હતો અને રાજસૂય યજ્ઞ કરી કરના બધા રૂપિયા માફ કર્યા હતા. આ કથનથી એમ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે કે, દુષ્કાળ પડવાથી જેમ તેણે સક્રિય અને રચનાત્મક પગલાં તરીકે નહેરનું કાર્ય ઉપાડયું હતું, તેમ બીજી બાજુ, દુષ્કાળ પીડિત પ્રજા અને ખેડુતને રાહત મળે તે માટે અનેક પ્રકારના કરમાંથી ઉત્પન્ન થતા લાખો રૂપીઆની આમદાની પણ જતી કરી દીધી હતી.[૬૧] એટલું જ નહીં પણ દુષ્કાળની શાંતિને અર્થે[૬૨] રાજસૂય યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. પરિણામે સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ હતી.

(૭) સાતમી પંક્તિ—સાતમા વર્ષમાં તેની ગૃહિણી વજ્રધરવાળી ઘુષિતા-(પ્રસિદ્ધ) માતૃપદને પ્રાપ્ત થઇ

આમા માત્ર ગૃહિણી શબ્દ જ લખ્યો છે, એટલે સમજાય છે કે કદાચ તેણી પટરાણી ન પણ હોય અને સામાન્ય રાણી હોય તેમ પોતે રાજ્યપદે આવ્યા પહેલા એકે પુત્રનો પિતા થવા પામ્યો નહી હોય એમ પણ સમજાય છે, નહીં તો તેવુ કાંઈ વિશેષણ જોડી બતાવત અલબત્ત, એટલુ પણ ખરૂ છે કે તેણે યુવરાજ શબ્દ પણ વાપર્યો નથી જ, છતા સર્વ સંજોગો જોતા આપણે એમ અર્થ બેસારીએ કે, એક સામાન્ય રાણીના પેટે યુવરાજનો જન્મ[૬૩] થયો હતો તો તે અનુમાન ખોટુ નહી ગણાય.

વજ્રધરવાળી શબ્દ તે રાણીની ઓળખ બતાવે છે; કા તો તે પ્રદેશવાચક શબ્દ હોય કે કુલવાચક કે જાતિદર્શક પણ હોય; તેવા નામવાળો પ્રદેશ હોવાનુ જાણમા નથી, તેમ કુળ પણ જણાયું નથી એટલે જાતિ—race—સંભવે છે. અને વજ્રધર સ્વતંત્ર તરીકે એક ભાગ હોય કે પછી બીજી ક્ષત્રિયોનો કોઇ પેટા વિભાગ હોય કે લિપિ ઉકેલવામા કાંઇક ફેરફાર થવા[૬૪] પામ્યો હોય પરંતુ કલિંગની હદમાં કે અડોઅડના પ્રદેશમાં તે રાણીનું મહિયર હશે એમ બનવા યોગ્ય છે.

(૮) આઠમી પંક્તિ—(ગોરધગિરિ)ને તોડીને રાજગૃહને ઘેરી લીધુ—વીરકથાઓના સંનાદથી યુનાની રાજા (યવનરાજ) ડિમિતે...Demetrius...સેના એકઠી કરી મથુરા છોડી દેવા પગલાં ભર્યાં...નવમા વર્ષમા પલ્લવ...ઈ. આ પ્રમાણે અર્થ કરાયો છે.

(ભ) આ આખીએ પંક્તિનો અર્થજ ફેરવવા જેવો છે, કેમકે મથુરા શબ્દની હકીકત ઉપર મદાર રાખીને તે અર્થ કરાયો છે. એટલે કે ઉત્તર હિંદનું જે નગર મથુરા છે તે આ લેખના ઉકેલમાં મધ્યબિંદુ તરીકે રખાયું છે, જ્યારે ઉપર લેખાર્થની પ્રસ્તાવનામાં જ આપણે (જુઓ પૃ. ૨૭૯-૮૦) જણાવી ગયા છીએ કે રાજા ખારવેલને ઉત્તર હિંદ સાથે કાંઈ લેવા દેવા જ નથી, સિવાય કે બૃહસ્પતિમિત્રના મહેલ સુધી માત્ર ધસી જઇ, ત્યા રાખેલી જીનમૂર્તિ પાછી લઇ આવ્યો છે. તેના પરાક્રમનું બધુ ક્ષેત્ર જ દક્ષિણ હિંદ છે. મતલબ કે યવનરાજ ડિમિત Demetrius ઈ. સર્વ વસ્તુ કલ્પનાથી જોડી કાઢી છે, જેની વાસ્તવિકતા આગળ આપેલ વર્ણન ઉપરથી સમજી શકાશે; તેવીજ રીતે ગોરધગિરિ અને રાજગૃહ શબ્દનો અર્થ

---

(૬૧) પ્રાચીન સમયે રાજાઓની ઉદારતા કેવી હતી તથા પોતાની પ્રજા પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ધરાવતા હતા, આ તેનુ ઉદાહરણ સમજવું. કર માફ કર્યો છે, નહી કે મુલતવી રાખ્યો છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે.

(વળી સરખાવો ઉપર ટી. નં. ૨૧ ની હકીકત)

(૬૨) યજ્ઞ કરવાથી દુષ્કાળની શાંતિ થાય એમ પણ ખરૂ અને દુષ્કાળ શાંત થયા બાદ, પણ યજ્ઞ કરાયો હોય એમ પણ ખરૂ (અહીં શાંત થયા બાદ કરાયો હોય એમ સમજાય છે.)

અત્યારે પણ અમુક પ્રકારની મહામારી કે તેવા ઉપદ્રવો આવી પડે છે ત્યારે એક પ્રજા તેના નિવારણ તરીકે તેમ જ શાંતિ સ્થાપન થયા બાદ પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રોમા ફરમાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞયજ્ઞાદિના વિધિવિધાનો કરે છે જ.

જેમ અત્યારે આ પ્રથા છે તેમ પ્રાચીન સમયે હતી એમ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

(૬૩) આ યુવરાજ તે બીજો કોઇ નહીં પણ રાજા વક્રગ્રીવ તરીકે, તેની પાછળ ગાદીએ આવ્યો છે તે જ હશે. તેનો જન્મ આ ગણત્રીએ મ. સ. ૯૮+૭=૧૦૫ એટલે ઇ. સ. પૂ. ૪૨૨મા થયો કહેવાશે.

(૬૪) લેખમા મૂળ શબ્દ વજિ—રઘરવ છે અને સંસ્કૃત છાયામા વજ્રગૃહવતી કરાયું છે. મૂળમા વજિ અને રઘરવ શબ્દ છૂટા પાડેલ છે.

બેસારવામા પણ સ્ખલના થવા પામી લાગે છે. પરતુ તેનો ભાવાર્થ જે અમે તાગવી શકયા છીએ તેનુ યોગ્ય સૂચન શોધી ન કઢાય ત્યાસુધી તો, હાલ જે અર્થ સર્વ-માન્ય થયો છે તેનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વધવુ રહે છે. છતાં તે સૂચન શોધી કાઢવામા ઉપયોગી થાય તે માટે કાંઈક માર્ગદર્શન કરીશુ

(આ) ગોરધગિરિ.—તે માટે તેવા જ નામનો, અન્ય ગિરિ કે ગિરિશૃંગ, જેનું સ્થાન કૃષ્ણા નદીના મુખની આસપાસ થોડા માઈલોમા આવ્યું હોય તે પર્વતને રાજા ખારવેલની ચડાઈનું સ્થાન સમજવુ રહે છે. તેમજ ગજગૃહીને તોડી નાખ્યાની વાત ગલત જેવી છે. તેને બદલે 'રાજગૃહમ્' જે મૂળપાઠ છે એટલે રાજગૃહને—કહેતા રાજાના મહેલને—તોડી નાખ્યો હતો એમ કહેવાનો અર્થ છે આ અમારા કથનને ટેકારૂપ શબ્દો તેના પોતાના આલેખનમાથી જ નીકળી આવે છે, જે "પલ્લવ" શબ્દ છે અને જેની હકીકત કોઇએ શિલાલેખનો અર્થ બેસારવામા અત્યારે હિસાબમા જ લીધી નથી, તે પલ્લવજાતિના (જેને આપણે લિચ્છવી ક્ષત્રિયની એક શાખા તરીકે અને રાજા નંદિવર્ધનના સમયે તે પ્રાત ઉપર વહીવટ કરવાને સૂબા તરીકે નીમ્યાનું જણાવી ગયા છીએ તે સમજવા રહે છે પલ્લવ, ચોલા, કદબ ઈ. લિચ્છવીના વિભાગો પડયા છે તે માટે જુઓ પુ ૧ પૃ. ૩૮૫, ૩૧૩નું વર્ણન) રાજાને ઉદ્દેશીને વપરાયો છે તેમજ તે પછી આપેલું વર્ણન, ચોલા અને પાડયા રાજાને લગતુ સમજવાનું છે કલ્પના કરવામા ઉપયોગી થાય તે માટે આટલુ સૂચન કરી, હવે બાકીના અર્થ-નો તોડ બતાવીશુ

(ઇ) યુનાની રાજા (યવનરાજ) ડિમિટ—Demetrius—મથુરા છોડી પાછા પગલા ભર્યા... આ અર્થ કરાયો છે પરતુ મૂળે તો યુનાની રાજા એવો શબ્દ જ લેખમા કોતરાયલ નથી; ખરૂ છે કે, યવનરાજ શબ્દ વચાય તેવા અક્ષરો છે, તે ઉપરથી યુનાની શબ્દ ગોઠવી દીધો લાગે છે. વળી આગળનો અક્ષર ડિમિતે આવવાથી અને તેની જોડેની જગ્યા ત્રુટિત હોવાથી કેટલાક અક્ષરો પડી રહ્યા પણ સમજાય છે, જેથી ડિમિટ્રીઅમ નામ બેસાડી લેવામા સરળતા થઇ ગઈ. તેમજ આખા લેખનો ભાવાર્થ બૃહસ્પતિમિત્ર મગધપતિનું અને રાજા ખારવેલનું સમકાલીનપણુ સાબિત કરી આપવા ઉપર અવલબિત હતો, એટલે બૃહસ્પતિનો બીજો અર્થ પુષ્ય થાય છે તે ઉપરથી બૃહસ્પતિમિત્ર=પુષ્યમિત્ર ગોઠવી દેવાયો છે તેમ પુષ્યમિત્રના રાજગુરૂ ભગવાન પતજલીના સમયે ઉત્તર હિંદમા યવનોનો પગ પેસારો થયો હતો એટલે તેમણે अरुणद् यवन शाकेत શબ્દવાળુ જે વાકય લખેલુ છે તેનો અર્થ યવન લોકોના ઉદય સાથે બધ બેસતું પણ થઇ ગયુ છે આવી રીતે મૂળે દોરેલ એક અનુમાનની અનેક કડીઓ મળતી થઇ જતા, ડિંડિમનાદે જાહેર કરી દેવાયુ કે, ડિમિતે...શબ્દ જે છે, તે ડિમિટ્રીઅસ યુનાની રાજા સૂચવતોજ શબ્દ છે. બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્યમિત્ર છે, અને જે નગર યવનરાજને છોડીને ખસી જવું પડયુ હતું તે મથુરાનગર છે. આ પ્રમાણે અનુમાન તારવવામા આવે તે પદ્ધતિ સામે આપણે એક અક્ષર બોલવા જેવુ નથી. સશોધનનો વિષયજ એવો છે કે તેમા અનેક પ્રકારનાં અનુમાનો અને કલ્પનાઓ કરવા પડે છે જ. પરતુ જે વાધો છે તે એજ કે, અમે બહાર પાડેલ પ્રથમના પુસ્તકો વિષે, વિદ્વાનોએ એવા આરોપો અમારા શીરે મૂકયા છે, કે ઇતિહાસના લેખકે અનુમાન કદાપિ કરવા જ ન જોઇએ તેમણે તો " હું ધારૂ છુ, મારૂ મતવ્ય છે, આમ હશે, આમ સભવ છે, ઇ ઇ " શબ્દની વપરાશથી હમેશાં સો ગાઉ દૂરજ રહેવુ જોઇએ અને તેથી આવા શબ્દોનો જે પ્રયોગ અમે કર્યો છે તે સાચા ઇતિહાસના આલેખનનું દૃષ્ટિબિંદુ ન ગણાય આવા અભિપ્રાય ધરાવનાર વિદ્વાનોને પોતાનું વક્તવ્ય બહાર પાડતા પહેલા, ભલભલા વિદ્વાનોને પણ કેવા પ્રકારે કામ લેવુ પડયું છે[૬૫]

(૬૫) વળી જુઓ નીચે પૃ ૨૯૯મા ટી. ન ૭૭નાળુ લખાણ. આ માટે બીજા દૃષ્ટાતો પણ અનેક મળી આવે તેમ છે પરતુ તુરતમા સમજી શકાય માટે એક બે ટાકી બતાવીશું. (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૧૭૬ ટી. ન. ૮, પુ ૪. પૃ. ૨૧ ટી. ૨૯; ઉપરમા પૃ. ૧૮૬ ટી. નં. ૬ તથા પૃ. ૧૯૮ ટી. ન. ૩૦ ઈ. ઇ.)

તે પ્રસંગની યાદ, ધ્યાનમાં રાખવાને સૂચન જ માત્ર અમારે કરવાનું છે, ઉપરાંત જણાવવાનું કે આટલા આટલા સંજોગોનો મેળ ખાતા છતા પણ, તેમણે દોરેલા અનુમાન કેવા ખોટાં ઠરે તેમ છે તે નીચેની સમજૂતિથી તેઓશ્રીને રોશન થશે.

વાત એમ છે કે, ડિમિટ્રીઅસનો સમય જ જુદો છે. પુ ૩મા આપેલી સમયાવલીના પૃ ૬માં ઇ. સ પૂ. ૧૮૩ની વિગત ઉપરથી ખાત્રી થશે કે, તેનું મરણ ઇ. સ. પૂ ૧૮૧ના અરસામા થયાનુ નોધાયુ છે, જ્યારે પુષ્યમિત્રનું મરણ તો તેની પૂર્વે સાત વર્ષે એટલે ઇ. સ પૂ. ૧૮૮મા અને પતંજલીનુ ઇ. સ પૂ ૧૯૦મા થઇ ચૂકયુ છે તેમ પુષ્યમિત્રની જીવત અવસ્થામા યવનોએ શાકેત ઉપર[૯૬]ચડાઇ કરાયાની જે હકીકતનુ દર્શન ભગવાન પતંજલીએ કરાવ્યુ છે તે, ડિમિટ્રીઅસના પિતા યુથીડીમસને લગતુ છે એટલેકે તે વાકય પણ સાચુ અને પરિસ્થિતિ પણ સાચી. પર તુ વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન, કદાચ ઉપરોક્ત ચડાઇવાળો પ્રસંગ મિનેન્ડરને આશ્રયીને લખાયો હોય (જુઓ ટી ન ૯૬) પણ તેમ તો બનવા જોગ નથી લાગતું કેમકે ભગવાન પતંજલીનુ મરણ નીપજ્યા બાદ મિનેન્ડરની રાજકીય કારકીર્દીનો સમય આવે છે એટલે મિનેન્ડરે સાકેતને ઘેરો ઘાલીને જીતી લીધાની બાબતનુ વર્ણન ભગવાન પતંજલીના મુખે થયાનું સભવીત જ નથી. છતા એક બારગી માની લ્યો કે ઉપરના બન્ને પ્રસગો–યુથીડીમસે કે મિનેન્ડરે સાકેતને ઘેરો ઘાલ્યાના–ડિમિટ્રીઅસના રાજ્યે બન્યા હતા તો, પણ પ્રશ્ન એ થાય છે, કે જ્યારે ડિમિટ્રીઅસ પોતે સતલજ નદીની પૂર્વ બાજુની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવા જેટલો પણુ ભાગ્યશાળી થયો નથી, ત્યારે સતલજ નદીની પૂર્વે કેટલાએ અંતરે આવેલ અયોધ્યા સુધી કે મથુરા સુધી તે આવી પહોચ્યો કયારે? કે જેથી તેને ગાસડાપોટલા બાધીને પાછા હઠી જવુ પડયુ[૯૭] વળી બીજી વાત એ છે કે આ હકીકત તેમણે પુષ્યમિત્ર અને પતંજલીના સમકાલીન તરીકે રાજા ખારવેલને ગણીને ગોઠવી કાઢી છે તેથી તેનો સમય હજુ ડિમિટ્રીઅસની લગભગ આવી જાય છે; પરતુ તેનો ખરો સમય તો ઈ. સ. પૂ ૪૨૯નો હવે સાબિત થઇ ચૂકયો છે એટલે કહેવાનું એ રહ્યુ કે, ખારવેલના સમયે તો શું, પરતુ તેની પછીના બસો વર્ષો સુધી પણ, કોઈ યવન રાજાએ હિંદુસ્તાનમા પગજ દીધો નથી સૌથી પ્રથમમાં પ્રથમ જે કોઇ યવનપતિ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો હોય તો તે અલેકઝાડર ધી ગ્રેટ છે અને તેનો સમય ઇ સ પૂ ૩૨૭ છે તો પછી ડિમિટ્રીઅસનુ નામ પણ ખારવેલના સમયે કયાથી સંભવે? મતલબ કહેવાની એ છે કે, જેમ બૃહસ્પતિમિત્ર તે પુષ્પમિત્ર નથી (દ્વિતીય પરિચ્છેદે આપેલ ૧૮ દલીલો તથા આ લેખમાં પણ પ્રસંગોપાત જણાવેલ બીજી બે ત્રણ દલીલો જુઓ) ઠરતો, તેમ ડિમિટ તે ડિમિટ્રીઅસ[૯૮] પણ નથી, તેમજ યવનરાજ અને મથુરા શબ્દનું વાંચન જે કરાયુ છે તે પણ સાચુ નથીજ. યવનરાજને બદલે વનરાજ શબ્દ છે અને મથુરાને બદલે દક્ષિણ હિંદમા આવેલું મદુરા–મધુરા નગર છે, કેમકે મૂળ લેખમા विपसुंचितु मधुर अपयातो શબ્દો હોવા છતા, અત્યાર સુધી તેનો विप्रमोक्तु मथुरामपयातो આવો અર્થ જે કરાયો છે તેને બદલે, એક લેખક[૯૯] विपुसुश्चेतु मधुरा अपयात्तो, આ પ્રકારનો તેનો અર્થ જે બેસાર્યો છે તે વધારે વ્યાજબી ઠરે છે. છતા આ વાકયમાના અનેક અક્ષરોનો ઉકેલ ગમે તેવી રીતે કરો, તેમાં વાધો લેવા જેવુ નથી, પરતુ મૂળમાં मधुर શબ્દ જે છે તે તો ' મથુરા કરતા મદુરા 'નું વધારે સૂચન કરતો શબ્દ છે. એટલે સર્વ કથન જે અત્યાર સુધી ઉત્તર

(૯૬) શાકેત શબ્દ છે કે શાકલ, તે પ્રથમ નક્કી થવુ જોઇએ. શાકલ હોય તો શિયાલકોટ સમજવુ, અને તેને ઘેરો ઘાલનાર ડિમિટ્રીઅસનો પિતા યુથીડીમસ હતો; જ્યારે સાકેત શબ્દ હોય તો, અયોધ્યાનગરી થાય અને તેની ઉપર ચડાઈ કરનાર ડિમિટ્રીઅસનો સરદાર અને તેની ગાદીએ આવનાર મિનેન્ડર હતો. (આ બધા વર્ણન માટે પુ. ૩મા તેમના જીવનચરિત્રો જુઓ.)

(૯૭) જુઓ ઇ. હિ. કવૉ. ૧૯૨૯. પુ. ૫ પૃ. ૫૯૭

(૯૮) ડિમિટીઅસનો બાપ યુથીડીમસ કહેવાનો તેમનો હેતુ છે કેમકે આખુ લખાણ તે પ્રસ ગને આશ્રીને લખેલ છે.

(૯૯) જુઓ જૈનીઝમ ઇન નૅાર્થન ઇન્ડિયા નામનું પુસ્તક (કર્તા સી. જે. શાહ; પ્રકાશક લોગમેન્સ કાં.) પૃ. ૧૯૧ની ટીકા.

હિંદમાં બનાવ બન્યા તરીકેનું કહેવાયું છે તે હવે દક્ષિણ હિંદના મદુરાને અંગે કહેવાયું છે એમ ગણવું પડશે આટલું સમજાયુ તો પલ્લવ, પાડયા વિગેરેનું જે વર્ણન આગળ આવે છે તથા યવનરાજ શબ્દને બદલે વનરાજ(૭૦) હોવાનો સંભવ છે તે બધુ આપોઆપ સમજી જવાશે

આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવિક ચર્ચા કરીને હવે મૂળ વાત ઉપર આવી જઇએ હકીકત એમ બની છે કે જે વખતે કલિંગમા ખારવેલના પિતા વૃદ્ધિરાજનો અમલ તપતો હતો, તે સમયે સિંહલદ્વીપના (જુઓ પુ ૨. પૃ ૨૬૪ટીન ૭૧ની વશાવળી) રાજપ્રકરણમા ખૂબ અધાધૂંધી ચાલી રહી હતી ત્યા મ સં ૪૫થી ૭૫ સુધીના ૩૦ વર્ષમા કોઇક પાડુવાસ નામના અપરિચિત વ્યક્તિનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેનો ત્રાસ અને જુલમ બહુ હતા તેના અમલનો ઉચ્છેદ કરીને મ સ ૯૫ મા ત્યા અભિવિજય અથવા વિજય નામનો રાજા ગાદીએ આવ્યો હતો. તે મહા પરાક્રમી હતો તેમજ નાનપણથી ઝળકી ઉઠવાની આગાહી આપે તેવા બુદ્ધિ અને કૌશલ્ય ધરાવતો હતો આ વિજય રાજાની સાથે પોતાની તુલના રાજા ખારવેલે પોતાના લેખની ત્રીજી પક્તિમાજ કરી છે રાજા વૃદ્ધિરાજના સમયે તે પોતે દક્ષિણ હિંદમાં ચડાઇએ ગયો હતો અને ત્યાંનો મામલો પૂરતો કાબુમા લેવાય તે પહેલા તેને પાછા આવવુ પડ્યુ હતું એમ આપણે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ ત્યાં સ્થિતિ એવી બની રહી હતી કે જે પાડુવાસ પાસેથી મ. સં ૯૫મા સિંહલદ્વીપની ગાદી રાજા વિજયે લઈ લીધી હતી તે પાંડુવાસ તથા તેના બીજા મળતીયાઓ જેઓ પણ લૂંટફાટ કરવામાં અને ત્રાસ વર્તાવવામા તેના જેવીજ મનોવૃત્તિ ધરાવતા હતા તેમને સિંહલદ્વીપમાથી રૂખસદ મળેલી હોવાથી, પાસેના હિન્દના દક્ષિણ ભાગમા નાસી આવ્યા હતા અને ત્યાં પોતાનો અડ્ડો જમાવી બેઠા હતા. તથા પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે ત્યાની પ્રજા સાથે કામ લીધે જતા હતા ત્યા વસી રહેલી પ્રજાનો પોકાર પોતાના સગાર કે ખંડિયા રાજા, એવા પાડ્યા અને ચોલાપનિદ્વારા, કલિંગાધિપતિ રાજા વૃદ્ધિરાજના કાને પહોંચતા, તેમણે પોતાના યુવરાજ ખારવેલને તે લુટારાઓને જેર કરવા સૈન્ય સહિત મોકલ્યો હતો. પરંતુ તે કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડે, તે પહેલા ખારવેલને પાછા બોલાવી લેવાની ફરજ પડી હતી. છતા ખારવેલ જ્યારે દક્ષિણ હિંદમા પ્રથમ વખતે પહોચ્યો હતો, ત્યારે શિશુવયથી આગાહી આપતા પેલા સિંહલપતિ અભિવિજયની યશગાથા તો તેણે સાભળીજ હતી. એટલે ત્યાથી પાછા આવતા જે સ્મરણો પોતાની સ્મૃતિમા તેને તાજાજ રમી રહ્યા હતા, તે સાથે પોતાની સરખામણી કરવાની તક તેણે હાથધરી દેખાય છે આવી રીતે ખારવેલને મ. સં ૯૮માં દક્ષિણ હિંદમાંથી પાછુ ફરવુ પડ્યું હતું અને પોતાનો રાજ્યાભિષેક થઇ ગયા બાદ, તુરતમાંજ શાતવહન વશી રાજા શ્રીમુખ શાતકરણીના આક્રમણને અટકાવવાનું કામ હાથ ધરવુ પડ્યું હતું તથા તે બાદ રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને નમાવવામાં ગુથાવું પડ્યું હતું તથા તે બાદ દુષ્કાળની સ્થિતિ પોતાના દેશમા ઉભી થવાથી તેમા પણ યથા સમય રોકાઈ જવું પડ્યું હતું. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની પાચ છ વરસના સમય ઉપરાંતની તેને રોકાણ થઈ પડી હતી, જેથી પેલા પાંડુવાસના કાર્યો પરત્વે રાજા ખારવેલ જરા પણ સંભાળ રાખી શકયો નહોતો જેમ જેમ રાજા ખારવેલની રોકાણ વધતી ચાલી, તેમ તેમ આ બાજુ પેલા ભાઈસાહેબ વધારેને વધારે જોરમા આવતા ગયા, અને ઠેઠ મદુરા સુધીનો મુલક પોતાની સત્તામા લઇ લીધો. હવે આ બાજુ રાજા ખારવેલને ત્યા, પોતાના રાજ્યના સાતમા વર્ષે પુત્ર જન્મની ખુશાલીના પ્રસંગની ઉજવણી પણ પુરી થઇ ગઇ હતી એટલે આઠમા વર્ષથી પાછું પોતાનું ચિત્ત દક્ષિણહિંદમાં શાંતિ સ્થાપવા તરફ દોડાવવાનો તેને અવકાશ મળ્યો હતો કલિંગની

(૭૦) યવનરાજમાથી પ્રથમાક્ષર ય કાઢી નાખવાથી વનરાજ શબ્દ આવે છે, અને વનરાજ એટલે વનમા રાજા જેવો જે પુરૂષ હતો તે; એટલે લુટારા જેવી વૃત્તિ ધરાવતો પુરૂષ એમ કહેવાની મતલબ છે.

હદ વટાવતાં પ્રથમ ચોલા રાજાનો, તે બાદ પલ્લવપતિનો અને તે બાદ પાંડયાની હકુમતનો પ્રદેશ આવે છે એટલે આઠમા વર્ષે પ્રથમ તો, પંક્તિ આઠમીમાં કોતરાવ્યા પ્રમાણે પેલા ગોરથગિરિ–અને રાજગૃહ તોડવાનો બનાવ રાજા ખારવેલના હાથે બનવા પામ્યો. તથા તે બાદ દક્ષિણમાં આગળ વિશેષ જવાની તેણે કુચ કરવા માંડી. આ સમાચાર પેલા લુટારા પાંડુવાસ વનરાજને કાને પહોંચ્યા એટલે તેણે મદુરાથી ઉત્તરમા પ્રયાણ કરવાની જે તૈયારી કરી રાખી હતી તે માંડીવાળી પાછો હઠી ગયો. આખીયે આઠમી પંક્તિમા કોતરાયલ બનાવનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે સમજવાનો છે. તેને ઉત્તરહિંદના મથુરા કે ડિમિટ્રીઅસ સાથે સંબંધ જ નથી.

(૯) તે બાદ આઠમી લીટીના છેડે જે પલ્લવ શબ્દ છે તથા નવમી પંક્તિમાં જે અનેક પ્રકારના દાન કર્યાંનો ઉલ્લેખ છે તેનો અર્થ એમ કરવાનો છે કે, તે આખુ વર્ષ પલ્લવરાજાની સાથેના યુદ્ધમાં તેને પસાર કરવુ પડયું હતું અને અંતે તેમા વિજય મેળવીને તેની–ખુશાલીમા વિધવિધ પ્રકારના દાન કર્યા હતાં; તથા પોતે જૈનધર્મી હોવાથી તે પ્રદેશમાં રાજભવનરૂપ, મોટા રાજમહેલને પણ ઝાંખપ પમાડે તેવો એક મોટો મહાવિજય નામે–અર્હતનું જીનાલય–પ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. જે હકીકત દશમી પંક્તિમાં તેણે સ્વયં જાહેર કરી બતાવી છે.

અર્હતનો[૭૧] પ્રાસાદ બનાવ્યો છે તે શબ્દજ સૂચવે છે કે તે જૈનધર્મી હતો.

(૧૦) દશમી પંક્તિ–મહાવિજય પ્રાસાદ આડત્રીસ લાખ રૂપિયા વડે બનાવરાવ્યો તથા ભારતવર્ષમા પ્રસ્થાન કર્યું.

(અ) આમાં મહાવિજય પ્રાસાદ અને તેને બનાવતાં આડત્રીસ લાખ દ્રવ્યનો કરવો પડેલ વ્યય છે. હકીકત વિસ્તારપૂર્વક આગળ લખવાની છે એટલે અત્રે નાહક ન રોકાતાં આગળ વધીશું.

(આ) ભારતવર્ષમાં પ્રસ્થાન કર્યું–મૂળમાં भरधवस शब्द છે. અત્યારે કોઈ બીજો અર્થ કલ્પનામા બેસતો નથી. એટલે વિવેચન કરવુ બંધ કરીશું. કદાચ તેમનો હેતુ દક્ષિણ ભારતવર્ષ તરફ દિગ્વિજય કરવા તે અગ્રેસર થયો હતો એમ કહેવાનુ થતું હોય.

(ઇ) દંડ, સંધિ, સામ પ્રધાન ઇત્યાદિ, એમાં કોઇ ખાસ નોંધ નીકળતી નથી. પણ સંભવિત છે કે, દંડ, સંધિ, સામ અને ભેદરૂપે રાજનીતિના જે ચાર પ્રકાર ગણાય છે તેમાંના પ્રથમના ત્રણ ભેદો તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા, જ્યારે ચોથો પ્રકાર, ભેદ પડાવી રાજ્ય કરવાનો, જે ગણાય છે તે રાજા ખારવેલના સમય બાદ અમલમાં આવેલ દેખાય છે. આ પ્રકારની નીતિ પં. ચાણક્યે અમલમાં મૂકયાનું કહેવાય છે એટલે ખારવેલનો સમય પં ચાણકય અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યની પૂર્વેનો સાબિત થયો કહેવાય

(૧૧) અગિયારમા વર્ષે ખરાબ રાજાએ બનાવરાવેલ મડીને[૭૨] મોટા ગધેડાઓના હળ વડે ખોદાવી નાંખ્યો–એકશો તેર વર્ષના તમરના દેહ સંઘાતને તોડી નાંખ્યો.

(અ–આ) આમાં ખરાબ રાજા કોણ તેનો કાંઇ પત્તો લાગતો નથી એક લેખકે[૭૩] પોતાના વિચાર એમ દર્શાવ્યા છે કે, ખરાબ શબ્દને બદલે आव राजा Ava king or the king Ava જોઈએ તેથી તેનો અર્થ કરતા કહે છે કે, He (Kharvel) raises to the ground (plough down) with an ass–plough the market town (Maṇdi) founded by the Ava king=આવ રાજાએ બનાવેલ તે મડ (મડી=બજાર) ને મોટા ગધેડાઓના હળ વડે તેણે મડી ઉભી કરાવી હોય અને ત્યા તેણે તથા તેના સાગીતોએ લુંટમા આણેલી વસ્તુના ક્રયવિક્રય કરાતા હોય

(૭૧) આને લગતું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન આગળ ઉપર 'મહાવિજય પ્રસાદ'ને લગતા પારીગ્રાફમા આપ્યું છે તે જુઓ.

(૭૨) કદાચ જે વનરાજનું વર્ણન ઉપરની પંક્તિ આઠમીમાં કર્યું છે તેણે મદુરાની આસપાસના કોઈ નગરમાં આ

(૭૩) જુઓ જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૧૪ પૃ. ૧૫૦ થી આગળ.

(ખારવેલે) ખેડાવી નાખ્યો જ્યારે એક અન્ય લેખક[૭૪] જૈન સમ્પ્રદાયના વિદ્યમાન એક આચાર્ય સાગરાનંદસૂરિજીને પૂછતાં તેમણે વ્યક્ત કરેલ[૭૫] શબ્દો ટાંકીને જણાવ્યુ છે કે, " He points out that Kunika is related to have ploughed Vishālānagar with ploughs drawn by asses=ગધેડાના હળ વડે રાજા કોણિકે વિશાલા નગરને ખોદી નાખ્યુ હોવાનું સમજાય છે " પણ અમારી એમ સમજણ છે કે આ વિશાલા નગરની[૭૬] હકીકતને ખારવેલના જીવન સાથે જરાએ સબધ નથી તેના અનેક કારણો છે (૧) ખરાબ રાજાએ બધાવેલ નગર કૂણિકે તોડી નાખ્યુ છે તો તે નગર કૂણિકના સમય પૂર્વે બધાયુ કહેવાય, અને તેને તોડનાર કૂણિક કહેવાય, તો પછી રાજા ખારવેલને તેના તોડનાર તરીકે શા માટે ગણવો ? વળી પ્રથમ કૂણિક છે અને તે બાદ ૭૫ વર્ષે ખારવેલ થયો છે, તો એક વખત જે કૂણિકે તોડી નાખ્યુ હોય તેને પાછુ તોડવાનુ ખારવેલને પ્રયોજન શુ ? વળી સાવ સાદીને સામાન્ય બુદ્ધિમા પણ ઉતરી શકે તેવી હકીકત તો એ છે કે, વિશાળાનગરી તો કલિંગની ઉત્તરે કેટલીયે આઘી છે, ત્યા પહોચતા પહેલા, વચ્ચે રાજગૃહી તથા મગધનો કેટલોક ભાગ આવે છે પછી ગગા નદી આવે છે અને તે ઓળગ્યા બાદ વૈશાળી નગરી આવે છે. જ્યારે લેખમા કયાય (૧૧મી પક્તિ પહેલાની ન ૮, ૯ કે ૧૦મીમા) આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલે આક્રમણ કર્યાનુ જણાવવામા જ આવ્યુ નથી. મતલબ કે ઉપર જણાવેલ હકીકતને કોઇ પ્રકારનો સંબધ જ નથી. (વિદ્વાનો સશોધનના કાર્યમા કેવી વાતોનો ઉલ્લેખ કરી શકે છે તે[૭૭] આ ઉપરથી જોઈ શકાશે). ત્યારે આગળ જણાવેલ એક વિદ્વાન આ મડીના સ્થાન બાબત અનુમાન કરતા જણાવે છે કે,[૭૮] " Pithunda-Pitunda of Ptolemy. It seems that it is a commercial town of importance. It was the gate to the Tamil-land, is indicated by the information which we get from the reading, now proposed by the last portion of this most difficult line — bhi[m]dati Tramira desha etc; भि [मृ] दति त्रमरदेश=he breaks up the combination of the Tramil (Tamil) countries . The combination or league had existed for 113 years as the preceding expression says. The Tamil tradition covering up the Pandya, Chola and Kerala Desha is here

---

(૭૪) જ. ઓ. બી. રી. સો પુ ૧૩. પૃ. ૨૬૧ ટી ન ૧-૨.

(૭૫) આ પોતાના કથનના આધાર માટે તેમણે આવશ્યક વૃત્તિ-હરિભદ્રસૂરિ રચિત-પૃ. ૬૮૫-૭ તથા હેમચદ્રનું વીર ચરિત્ર પૃ ૧૭૦-૧ હોવાનુ જણાવ્યુ છે. આધારપૂર્વક જણાવ્યું છે એટલે બનાવ સાચો છે પરતુ તે પ્રસગ અત્ર થતી ચર્ચાના વિષયને લાગુ નથી પડતો

(૭૬) વિશાલાનગર એટલે વૈશાલીનગરી કહેવાનો આશય સમજાય છે કેમકે રાજા કુણીકે વૈશાલીપતિ ચેટકના મરણ બાદ તે પોતાના રાજ્યમા ભેળવી દીધી છે એટલે કદાચ તે નગરીની દુર્દશા તેણે કોઈ કારણને લઈને કરી પણ હોય. (અયોધ્યાનો વિસ્તાર વિશાળ ગણાતો હતો તેથી તેનુ નામ કોઇ કોઇ વખત વિશાલા કહેવાઈ જાય છે પણ તે નગર તો કૂણિકના સમયે કોશળપતિની સત્તામા હતું એટલે તે હકીકત તેને બધબેસતી થતી નથી.)

વિશાળા નગરીનો અર્થ અવતિનગરી પણ એક વખત થતી હતી, જુઓ ઉપરમા પૃ. ૨૨; પુ. ૧. પૃ. ૧૮૩ ટી. ન ૧૦૨, તથા મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જૈનકાળ ગણના નામના લેખમા ૧૯૮૭, પૃ. ૩૧ ટી ન ૨૮મા લખ્યું છે કે "શ્રી વીર નિર્વાણાત્ વિશાલાયા પાલક રાજ્ય ૨૦ વર્ષાણિ" મતલબ કે અવતિને વિશાળા કહેવાતી હતી પણ અત્રે તે કથન બધબેસતું નથી, માટે છોડી દેવુ રહે છે.

(૭૭) પૃ. ૨૯૫ ઉપર અમારા પુસ્તકના વાચકોએ જે આક્ષેપો અમારા ઉપર મૂકયાની ફરિયાદ કરી છે તે વાકય સાથે આ બીના સરખાવો. વળી જુઓ નીચેની ટી. ન. ૭૯ અને ૮૧.

(૭૮) જુઓ જ. ઓ. બી. રી. સો. પુ. ૧૪ પૃ. ૧૫૦-૧

confirmed=પિથુણ્ડ અથવા ટૉલેમીએ (વર્ણવેલુ) પિતુડ. એમ દેખાય છે કે વેપારનું તે એક અગત્યનુ મથક હતુ. તે તામિલ દેશનુ પ્રવેશદ્વાર ગણાતુ હતુ. એવું સૂચન (આખા લેખની) આ પક્તિ જે સમજવામાં સૌથી મુશ્કેલ છે તેના ઉત્તર ભાગના વાચનમાથી નીકળે છે. તે વાચન હવે નવીન રીતથીજ કરવામા આવ્યુ છે, (તે નવીન વાચન આ પ્રમાણે કરાય છે).—ભિ[મ્]દતિ ત્રમરદેશ=ત્રમર (તામિલ) દેશના સયોગ—એકીકરણને તેણે વિખેરી નાખ્યું છે. (તે દેશોનો) આ સમુહ-અથવા સમવાયતત્ર-આગળના વાકયમા લખ્યા પ્રમાણે ૧૧૩ વર્ષથી હસ્તિમા હતો. તામીલ (દેશની) દંતકથામા જે પાડચા, ચોલા અને કેરલ દેશનો સમાવેશ કરાયેલ છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે" એટલે તેમનુ કહેવુ એમ થાય છે કે, (૧) આખાયે લેખમા સૌથી વધારે મુશ્કેલીએ સમજી શકાય તેમ હોય તો તે આ પક્તિનો પાછલો ભાગ છે. (૨) તેનો અર્થ નવીન રીતે[૭૯] હાલ સૂચવાયો છે તે મુજબ હવે એમ અર્થ કરવાનો છે કે, રાજા ખારવેલે, તામીલ દેશના સમુહને વિખેરી નાખ્યુ હતું. (૩) આ સમુહમાં ત્રણ દેશ ગણાય છે. (૪) તેના નામ પાડચા, ચોલા અને કેરલ દેશ કહી શકાય[૮૦] (૫) કેમકે તામિલ સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે દતકથા પ્રચલિત છે. (૬) આ તામિલ દેશનો જ્યાંથી આરભ થતો ગણાય છે ત્યાં—તેના પ્રવેશદ્વારે—પિથુણ્ડ શહેર[૮૧] આવેલુ છે (૭) ટોલેમીએ પિતુંડ તરીકે જેનુ વર્ણન કર્યું છે તે જ આ પિથુણ્ડ સમજાય છે. (૮) તે પિથુડ મોટું જબરદસ્ત વેપારનુ મથક[૮૨] ગણાતુ હતુ ઉપરના કથનથી અનેક બાબતનુ સ્પષ્ટીકરણ થઇ જાય છે. આપણે જે મુદ્દો અત્રે ખાસ લક્ષમા લેવો રહે છે તે એ જ કે, રાજા ખારવેલે તામિલ દેશના ત્રણે ભાગ ઉપર અમુક જાતનો રાજકીય કાબુ મેળવ્યો હતો તથા કોઈ એક નગર-બજાર, જે આગળના રાજાએ બદમાશી માટે ઉભુ કર્યું હતું તેનો તેણે નાશ કરી વાળ્યો હતો.

(૬) ઉત્તરાપથના રાજાઓને બહુ ત્રસ્ત કર્યા... એટલે કે ઉપર પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદનું કામ મોટા ભાગે પૂરૂ કરીને, હવે ઉતર હિંદ તરફ તેણે પોતાનું ધ્યાન દોરવ્યું; અમારા મત પ્રમાણે આ બારમા વર્ષે જ પ્રથમવાર ઉત્તર હિંદમા ગયો છે. અને ત્યાંનું કામ જે જીનમૂર્તિને અંગેનું હતું તે પતાવી નાખ્યા પછી તે તરફ ફરીને બીજી વખત જોયુ પણ નથી. જ્યારે અદ્યાપિ પર્યતની પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે, આઠમી પક્તિમા રાજગૃહને તોડયાનો જે ઉલ્લેખ આપણે ગણાવ્યો છે, તે તેમણે રાજગૃહી ધારી લઇને મગધ દેશ પ્રતિનુ તેનુ પ્રયાણ હોવાનુ લેખ્યુ છે તેથી તે બનાવને મગધ ઉપરની પ્રથમ ચડાઇ ગણી છે અને આ બારમા વર્ષની ચડાઈને બીજીવારની ગણી છે. મતલબ કે અત્યારે, બે વખત મગધ ઉપર હલ્લો કર્યાની માન્યતા છે. પરતુ વાસ્તવિક રીતે એક જ ચડાઇ તેણે કરી છે.

(૧૨)...સુગાંગેય સુધી લઇ ગયો અને મગધરાજ

(૭૯) પ્રથમમા, તમર=સિસુ, અથવા તામ્ર એટલે તાબુ એમ અર્થ બેસાડીને, સિસાનો કે તાબાનો એક સ્તભ તે નગરમા ઉભો કરાયો હતો અને તે ઉખેડી નાખવામા આવ્યો હતો એવો અર્થ કરાયો હતો હવે તે જ લેખનુ વાચન પણ જુદુ કરાય છે તેમ અર્થ પણ જુદો જ બેસારાય છે. વસ્તુ એકને એક હોય છતા, સ્વરૂપ જ તદ્દન ફરી જતુ દેખાય છે. (સશોધનનો વિષય જ એવો છે. કેટલાકને આશ્ચર્ય થાય છે કે, શું એકને એક વસ્તુ હોવા છતા આટલું બધુ પરિવર્તન થઇ શકે ! તે વાત તેમની બુદ્ધિમા ન ઉતરતી હોવાથી પોતાને ગમે તેવા શબ્દો વાપરી અન્યને ઉતારી પાડવાની કોશિષો કર્યા કરે છે.)

(૮૦) આપણે જેને ત્રિકલિંગ તરીકે ઓળખાવીએ છીએ તે ત્રણ દેશના સમુહ વિશે આ કથન છે એમ સમજવું. ત્રિકલિંગનો અર્થ આપણે કેવો કરીએ છીએ તે પુ ૧મા ચેદિદેશના વર્ણનમા થોડુંક સમજાવ્યું પણ છે, વિશેષ આ ખંડમા આગળ ઉપર જણાવીશું.

(૮૧) આ પિથુડનો અર્થ અત્યારે કોઈક નગરના નામ તરીકે કરાયો છે. આગળમા પૃથુલ=મોટા એવા વિશેષણના ભાવાર્થમા કરાયો હતો. (કેટલો મોટો તફાવત, સરખાવો ઉપરમા પૃ. ૨૯૫ની હકીકત તથા ટી. નં. ૭૯ તથા ટી. નં. ૭૭).

(૮૨) ચોક્કસ તો કહી શકાય તેમ નથી પણ કલ્પનામા ઉતરે છે કે, તેનુ સ્થાન વર્તમાનના તાંજોર, સાલેમ, કે ત્રિચિનોપલી જીલ્લામા આવેલુ હશે.

બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગ ઉપર નમાવ્યો રાજા નંદદ્વારા લઈ જવામા આવેલ કલિંગજીનમૂર્તિને... અંગમગધનુ ધન લઈ આવ્યો

(અ) સુગાંગેય–પાટલિપુત્રમા મગધપતિનો આ નામનો મહેલ છે. તેનું નામ મુદ્રારાક્ષસ નાટકમા પણ લેવાયુ છે, પોતાના પગ ઉપર મગધપતિને નમાવ્યો છે. એટલે તેને કાંઈ તાબેદારી ભોગવતો નથી કર્યો પણ તોબા પોકરાવીને–આપણે સાદી ભાષામા જેની 'મીન' કહેવરાવી કહેવાય છે–તે સ્થિતિમા આણી મૂક્યો હતો રાજાનંદદ્વારા લઇ જવામા આવેલ એટલે નંદીવર્ધનરાજા જે, કલિંગપતિ ક્ષેમરાજના સમયે લઇ ગયા હતા તે, એવા ભાવાર્થમા તે વપરાયલ છે. એટલે કે જે જીનમૂર્તિ નંદીવર્ધન–નંદ પહેલો[૮૩] આગળના વખતે લઈ ગયો હતો તેને, આ ખારવેલ, ગંગા નદીના પ્રવાહદ્વારા ઠેઠ પાટલિપુત્ર જઈ, મગધપતિના સુગાંગેય નામના મહેલને ઘેરી લઈ પાછી ઉઠાવી લાવ્યો હતો અને કલિંગપતિનુ જે અપમાન નંદિવર્ધને કર્યું કહેવાતું હતુ તેના બદલામા, તેજ નંદિવર્ધનના વંશજ અને હાલના મગધપતિ બૃહસ્પતિમિત્રને પોતાના પગે નમાવ્યો હતો. આ બૃહસ્પતિમિત્રને અત્યાર સુધી વિદ્વાનોએ શુંગવંશી પુષ્યમિત્ર મનાવ્યોછે. પરંતુ તેમ બનવા યોગ્ય નથી તે આપણે ઉપરમા અનેક પુરાવાથી પુરવાર કરી આપ્યુ છે એટલે હવે ફરીને તે પ્રશ્ન ચર્ચતા નથી. આ પ્રમાણે પરિણામ આવતા કલિંગપતિ અને મગધપતિ વચ્ચેના અંટસની પૂર્ણાહુતિ થઇ ગઈ હતી એમ સમજવુ રહે છે.

[નોધ—અત્ર નોધ લેવાની એટલી જરૂર રહે છે કે, ભાષા ઉકેલમા અનેક વખત અનેક વિદ્વાનોનો મતફેર થયા જ કરે છે પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીત જેવા સંશોધન નિષ્ણાતે બૃહસ્પતિમિત્રને બદલે 'બહુપતિસાસિન' વાચ્યુ હતું[૮૪] આ પ્રમાણે જુદી રીતે વાચન થાય તો અર્થ પણ ફરી જાય તે દેખીતું જ છે પ્રાચીન સમયે કોતરાવાયેલ લેખમા ૠતુના, હવામાનના, વરસાદના, પાણીના, ટાઢતડકાના, તે ઉપર બેસતા પક્ષીની હગારના, મુસાફરોના હાથે થયેલ અટકચાળાના ઇત્યાદિ, અનેક પ્રકારના સંજોગને લીધે તેના અક્ષરો ઉપર તથા હ્રસ્વદીર્ઘના કાના માત્રા ઉપર તેમજ વળાંક ઉપર જે જે અસરો થાય છે તે તો અનેક પ્રકારની છે, એટલે વાચનવાચનમાં કાળે કાળે ફેરફાર દેખાઈ આવે તે પણ સ્વાભાવિક છે એટલુ જ નહીં પણ એક જ કાળે ઘણા જોનારાઓની દૃષ્ટિમા પણ ભિન્નતા હોવાથી જુદો ઉકેલ કરી શકાય છે મતલબ કે કોઈ શિલાલેખનો ઉકેલ કે વાચન નાફેર રહી શકતા જ નથી આ વાત ધ્યાનમા રહે તો, કોઈ પણ નવી જાતનો અર્થ બહાર પડતા વાચકવર્ગને જે આશ્ચર્ય જેવુ લાગે છે કે શુ આગલ થઈ ગયેલ સર્વે વિદ્વાનો ભીત ભૂલ્યા હતા જેથી તેમને આવો અર્થ સૂઝયો જ નહીં ! તેવી તેમની મનોદશા થશે નહીં, પરંતુ ઇતિહાસના સંશોધનમા જે સમદૃષ્ટિ કેળવવાનો તેઓ અન્યને ઉપદેશ આપવા તૈયાર થઇ રહે છે તે જ ઉપદેશ પોતાને કેટલા પ્રમાણમા લેવો જરૂરી છે તે આપોઆપ સમજી જશે]

(આ) કલિંગજીનમૂર્તિ—ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, જીનમૂર્તિ શબ્દ વાપર્યો નથી પરંતુ તેની સાથે કલિંગ નામનું વિશેષણ જોડ્યુ છે તેનો બે રીતે સમાસ કરી શકાશે એક કલિંગ–જીનમૂર્તિ અને બીજો કલિંગજીન–મૂર્તિ, પ્રથમ રીતે સમાસ હોય તો તેનો અર્થ કલિંગ દેશમાંની અથવા કલિંગદેશવાળી મૂર્તિ એટલે કલિંગ દેશમાથી લઈ જવાઈ હતી તે મૂર્તિ, એવો સાધારણ અર્થ થઈ શકે જ્યારે બીજા સમાસનો અર્થ કાંઈક વિશિષ્ટતાસૂચક છે, મૂળ લખાણમા પણ 'કલિંગજીન' શબ્દ લખાયો છે એટલે આપણે પણ તે જ ભાવાર્થમાં

---

(૮૩) જૈ સા. સં. પુ ૩ પૃ. ૩૭૨મા અનુવાદકે લખ્યું છે કે, ઈ. સ. પૂ. ૪૫૮ વર્ષ પહેલા અને વિક્રમ સં ૪૦૦ વર્ષ પહેલા, ઉડિસામા જૈનધર્મનો એટલો પ્રચાર હતો કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૫ ચૌતેર વર્ષમા જ ત્યા મૂર્તિઓ પ્રચલિત થઇ ગઈ. (આ તો તેમણે ૭૫ વર્ષની વાત કહી છે જ્યારે આપણે તો તે પૂર્વેની પણ સાબિત કરી બતાવી છે. જુઓ પુ. ૧ પૃ ૧૭૦ ટી. ન. ૫૫).

(૮૪) જુઓ જૈ. સા. સં. પુ. ૩ પૃ. ૩૭૩ પંક્તિ ૧૪.

લેખવો પડશે કલિંગજીન[૮૫] એટલે, જે મૂર્તિનુ નામ જ કલિંગજીન કહેવાય છે તેવી વિશિષ્ટ અર્થવાળી મૂર્તિ અને કલિંગજીન એટલે જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ કહેવાય છે એમ આપણે ઉપરમા જણાવી ગયા છીએ, કેમકે કલિંગમા આવેલ સમેતશિખર પહાડ ઉપર, છેલ્લામા છેલ્લા જે તીર્થંકર નિર્વાણપદ પામ્યા છે તેમનુ નામ પાર્શ્વનાથ છે તે ઉપરથી તેની તળેટીમા, કોઇ રાજનગર ગણાતા શહેરમા, પાર્શ્વનાથની નિર્વાણભૂમિના સ્મારક તરીકે, રાજા કરકંડુએ ત્યા એક મદિર બધાવી તેની અંદર મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી. આવા અનેક કારણથી અત્યારે પણ તે પહાડ, પાર્શ્વનાથપહાડના નામથી જ ઓળખાય છે. વળી આ પાર્શ્વનાથને જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં 'પુરૂષાદાનીય' તરીકે લેખાવાય છે. તેનો સામાન્ય અર્થ તો મનુષ્યના રોગનુ નિદાન જાણવાવાળા અથવા તેને મળતો જ ભાવાર્થ થાય છે. અને તેવા સામાન્ય અર્થમાં તો દરેક તીર્થંકરને તે વિશેષણ લગાડી શકાય છે. પરતુ ત્રણે કાળમા—ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમા—

(૮૫) "બગાળ, બિહાર અને ઓડિસા કે જૈન સ્મારક" તેવા નામે એક પુસ્તક છે, તેના પૃ. ૧૩૮થી હકીકત લઇને ભગવાન પાર્શ્વનાથ નામનું એક પુસ્તક સુરત મુકામેથી ૧૯૮૫મા છપાવીને દિગબર પત્રકારે પોતાના ગ્રાહકોમા ભેટ તરીકે આપ્યુ છે તેના પૃ ૧૬ ઉપર જણાવાયું છે કે "રાજા ખારવેલ કે હાથીગુફાવાળા લેખમે એક નદવશી રાજાદ્વારા ઋષભદેવજીકી મૂર્તિકો કલિંગસે પાટલિપુત્રમે લે જાનેકા ઉલ્લેખ હૈ." (તેમણે ઋષભદેવનું નામ શા માટે લખ્યુ તેની દલીલો આપી હોત તો તે ઉપર વિચારવાનુ સુગમ થાત-એટલે કે લેખકે તે મૂર્તિ ઋષભદેવની માની છે જ્યારે વાસ્તવીક રીતે તે પાર્શ્વનાથની હોવાનુ સંભવિત છે)

[ટીપ્પણ-આ મૂર્તિ આદિશ્વરની હશે એવી પ્રથમ અમારી પણ માન્યતા થઇ હતી, કેમકે, (જુઓ પુ ૧ પૃ. ૩૦૪) મગધપતિ રાજા ઉદયાશ્વે પાટલિપુત્ર વસાવી પોતાને સદૈવ પૂજા કરવાની સગવડતા થાય માટે એક જૈન મદિર બધાવીને તેમા શ્રી નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનુ લખ્યું છે. (કોઇ ઠેકાણે નેમિનાથ અને આદિનાથ એમ બે મૂર્તિ પધરાવ્યાનુ વાચ્યુ હોય એમ યાદ આવે છે) આ પાટલિપુત્રનો જ્યારે શુંગવશી રાજા અગ્નિમિત્રે નાશ કર્યો ત્યારે આ મદિર નષ્ટ થતા સાથે તેમાની મૂર્તિઓ પણ ભાગીને તેના અશો વેરવિખેર થઈ ગયા હોવા જોઈએ. એટલે જે બે યક્ષની મૂર્તિઓ ૧૮૮૨મા પટણા નજીકમાથી મળી આવી છે અને હાલ કલકત્તા મ્યુઝીઆમમા "ભારહુત ગેલરી"વાળા વિભાગે ગોઠવવામા આવી છે તથા તેના ઉપર 'અજ' અને 'સમ્રાટ વર્તિનન્દિ' અક્ષરો છે તેને રાજા ઉદયનના મદિરની પ્રતિમાના અગ તરીકે લેખવી રહે છે. (અગ એટલા માટે કે જીન પ્રતિમાઓની પલાઠીની નીચે હમેશા તેની ઓળખ માટે યક્ષ-યક્ષિણીની મૂર્તિ કોતરવામા આવે છે; અને ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે મૂર્તિઓ તોડી નખાઈ હશે ત્યારે મૂળ પ્રતિમા અને યક્ષ છૂટા પડી ગયા હશે માટે તેને અશ કહ્યો છે) એટલે ઉપરોક્ત મંદિરને લગતી જ હોવી જોઇએ. વળી પટણા અને પાટલિપુત્રનું સ્થાન એક જ છે. આ બધી હકીકતથી અમે એવું અનુમાન દોર્યું હતુ કે તે નેમિનાથ અથવા તો રૂષભનાથ-આદિનાથની મૂર્તિના અશો હોય. તેમા પણ વિશેષ પ્રકારે આદિનાથની હોવાનુ ધાર્યું હતુ; કારણકે જૈનધર્મની આદિ સાથે તેમનો સબધ વિશેષપણે હોઇને, તેની મહત્તા વિશેષ ગણાય. આ અમારા મતવ્યને ઉપરોક્ત દિગંબર પુસ્તકની હકીકતે સમર્થન મળતા તે માન્યતા બળવત્તર થવા પામી હતી. પરતુ જ્યારથી જનરલ કનિંગહામના પુસ્તકમા આ કલિંગજીનની મૂર્તિનુ વર્ણન વાચ્યુ તથા તેને લગતી પ્લેઇટમા તેનુ સ્વરૂપ જોયુ, ત્યારથી તે વિચાર ડગમગવા માડયો હતો તેમા વળી વિક્રમસવત સત્તરની મધ્યમા (ઈ. સ. ૧૬૦૦ની આસપાસ) થયેલ, જૈન કવિ સમયસુંદરનુ તીર્થમાળાનુ સ્તવન વાચ્યુ (જુઓ નીચેની ટી. ન ૮૬મા તેની કડી ન. ૯-૧૦ નો અર્થ લખ્યો છે તે) તેમા જગનાથ પાર્શ્વનાથ શબ્દ લખ્યો છે. જ્યારે આ કલિંગજીનવાળુ તીર્થ જગન્નાથપુરીના નામે ઓળખાઈ રહ્યુ છે. એટલે બધી વાતનો મેળ મળી રહ્યો; અને નક્કી થયુ કે તે કલિંગજીનની મૂર્તિ પાર્શ્વનાથની જ છે, તેને જૈન સાહિત્યમા જગન્નાથ પાર્શ્વનાથ કહીને સબોધેલ છે, તેમ ઉદયાશ્વે બધાવેલ તે મૂર્તિ હોવી ન જ જોઇએ. પાટલિપુત્રના મદિરની તે મૂર્તિ ન હોય તેનુ કારણ એ છે કે, ખારવેલના સમયે તેમ જ રાજા નદિવર્ધનના સમયે પાટલિપુત્ર અખડ હતુ. તેમજ પાટલિપુત્રની સ્થાપના અને નદિવર્ધને પ્રથમવાર તે મૂર્તિ મેળવવા ચડાઇ કરી તે બે સમય વચ્ચે ૪૦ વર્ષનો તો ફેર હતો. એટલે તે મૂર્તિને અને પાટલિપુત્ર વચ્ચે સબધ જ નહોતો.]

આ પાર્શ્વનાથના નામ સાથે અનેક પ્રકારના ચમત્કારો સંયુક્ત થયાનું જણાયેલ હોવાથી તે જુદા જુદા નામે[૮૬] ઓળખાતા રહ્યા છે તેથી તેમની મૂર્તિ વિશેષ ચમત્કારિક મનાતી રહી છે તેમ એટલું તો સ્વભાવિક જ છે કે, જેમ મૂર્તિ વિશેષ પુરાણી અને ચમત્કારિક, તેમ તેના ઉપર તેના ભક્તોની ભક્તિ પણ વિશેષ તથા તે માટે તેમની પ્રાણ પાથરવાની તૈયારી પણ વિશેષ સમજવી આ બે સિદ્ધાંત નક્કી કરાયા (૧) તે મૂર્તિ પાર્શ્વનાથની હતી અને (૨) તે બહુ ચમત્કારિક હતી—એટલે સહજ સમજી શકાશે કે,તે મૂર્તિ ઘણા કાળની જૂની તથા અલૌકિક હોવાથી, તેના ગૌરવ–પ્રતિભા અને મહિમા–અતિ મોટા પ્રમાણમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા આવી પ્રતિમાના રક્ષણને માટે, કોઈ ઉપાડી ન જાય તે માટે–તેના ભક્તો પોતાનો પ્રાણ અર્પી દેવાને પણ વિલંબ ન કરે અને પોતાથી બને તેટલા પ્રયત્ન–આકાશપાતાળ એક કરે જ. ત્યાં સામાન્ય માણસની વાત આ પ્રમાણે હોય ત્યા, સમ્રાટ ખારવેલ જેવાની સ્થિતિ કેવી થાય તે તો વર્ણવવા કરતા સમજી શકાય તેવી છે તેમા પણ જે મૂર્તિ ખુદ ખારવેલના જ પ્રપિતામહ ગણાતા આદ્ય પુરૂષ એવા મહામેઘવાહન રાજાએ પ્રતિષ્ઠિત કરી હોય તો તો પછી પૂછવાની વાત જ કયા રહે? વળી આપણે જાણીએ છીએ કે મહારાજા કરકંડુ પોતે જ પ્રત્યેક બુદ્ધ હતો એટલે કે તેને કૈવલ્યજ્ઞાન થયું હતું, જેથી મૂર્તિની હકીકત અથથી ઇતિ સુધી તેના ખ્યાલમા હતી, અને તેથી જ તેને અસાધારણ પ્રતાપવતી માનતો હતો આવા સંજોગોમા જે મૂર્તિ ખુદ કરકંડુ મહારાજે પ્રતિષ્ઠિત કરી હોય તેના ગૌરવ, સામર્થ્ય અને મહાત્મ્ય કેટલા બહોળા પ્રમાણમા હોય તે માત્ર કલ્પનાનો જ વિષય કહેવાય આ મૂર્તિને લગતું વિશેષ વર્ણન આગળ ઉપર લખવાનું છે. એટલે અહીં તો માત્ર તેના મહાત્મ્યનું જ દર્શન કરાવ્યું છે

(ક) અગ–મગધનુ ધન લઇ આવ્યો એમ જે ખારવેલે કોતરાવ્યુ છે તે વાક્ય જ બતાવે છે કે, તે સમય સુધી અંગદેશનું મહત્ત્વ પણ પ્રજાના મગજમા રમી રહ્યુ હતુ જ્યારે ઐતિહાસિક નજરે, ભલે કયાય એવો નિર્દેશ થયો નથી જણાતો કે અંગદેશ ક્યારથી રાજકારી અગત્યતા ગુમાવી બેઠો હતો, છતા કોઈ પણ ઇતિહાસવિદ એટલો તો સ્વીકાર કરશે જ, કે મૌર્યવંશની હકુમત તળે જ્યારે મગધ દેશનું આધિપત્ય ચાલતુ હતુ ત્યારે અંગદેશનું નામ તો લગભગ ભુસાઈ ગયુ જ હતુ તેમ સમ્રાટ–પ્રિયદર્શિનના શિલાલેખમા પણ તેને કોઈ ઠેકાણે યાદ સરખોયે કર્યો નથી. એટલે સમજવુ રહે છે કે મૌર્યવંશ પહેલાં અથવા મોડામા મોડો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની પહેલાં જ[૮૭] રાજા ખારવેલ થઈ ગયો છે એમ ફલિતાર્થ નીકળે છે.

(૧૩) તેરમી પંક્તિ ..અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય (થાય તેવી રીતે તે) હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ... પાડ્ય રાજાને ત્યાથી આ વખતે અનેક મોતી, માણેક, રત્ન હરણ કરાવી લાવ્યો.

(ખ) અદ્ભૂત અને આશ્ચર્ય–હાથીઓવાળા વહાણ ભરેલ, હાથીઓવાળા વહાણ એમ જ્યારે ખાસ વિશેષણ વાપર્યું છે ત્યારે સામાન્ય કરતા તેમા કાંઇક વિશેષ કહેવાનો હેતુ દેખાય છે. તેનો અર્થ એમ સમજાય છે કે, હાથીઓના કામ માટે ઉપયોગમા લેવાય તેવાં વહાણો, એટલે કે જે વહાણોમા હાથીઓને ચડાવવા ઉતારવાની સગવડતા સચવાય એવી રીતે બાંધવામા આવ્યા હોય તેવા વહાણો, એમ અર્થ થાય અને બીજી રીતે એમ પણ થાય કે વહાણનો આકાર જ હાથીઓના સ્વરૂપને મળતો આવે તેવો હોય અથવા સામાન્ય

---

(૮૬) જેવાકે–શંખેસરા, અમીઝરા, જીરાવલા, સ્તંભન, કલોધિ, સોરિસરો, અજાવરો, અંતરીક્ષ, પંચાસરો જગન્નાથ, (આ બધા સાથે પાર્શ્વનાથ શબ્દ જોડવો). જોકે ઉપરના નામો તો તે તે સ્થાનમા સ્થાપિત કરાયલી પ્રતિમા તરીકે લખવાના છે, પરંતુ તે દરેક સાથે અમુક પ્રકારના ચમત્કારો નીપજ્યા હોવાની આખ્યાયિકા જોડાયલી છે તે વિષય અહીંનો ન ગણાય એટલે આટલો ઉલ્લેખ જ માત્ર કર્યો છે

(૮૭) આ હકીક્તને રાજા ખારવેલના સમય નિર્ણયની જે વીસેક દલીલો પૃ ૨૫૩ થી ૨૬૯ સુધી આપી છે તેમા ઉમેરી રાકાશે.

વહાણો કરતાં એવા ઊંડા તેમજ અન્ય પ્રકારે રચાયેલા હોય કે, જેને જોતાં વેંતજ નવીન વિચારણા સ્ફુરે; ગમે તેવા અર્થમા લ્યો, પણ તેમા વહાણની રચના અને ઘાટ સબંધી હકીકત જણાવી છે એટલુ સમજાય છે

અદ્દભૂત અને આશ્ચર્ય-આ શબ્દો પણ વિશેષણરૂપે વપરાયા હોય, તો ઉપર જણાવી ગયા પ્રમાણે તેના ઘાટ અને કદ વિશે જ પાછુ સૂચન કરાયુ છે એમ સમજાય, પરંતુ ખાસ શબ્દો જુદાજ પાડીને જોડયા છે ત્યારે તેમા કાંઈક વિશેષ ધ્યાન ખેંચવાનો આશય દેખાય છે તે આ રીતે, આગળ જતા માણિક્યમોતી રત્ન શબ્દ તો લખ્યાં જ છે, એટલે કે છૂટા છૂટાં આ પદાર્થો તો હતા જ. ઉપરાત 'વહાણ ભરેલ નજરાણા હાથી, રત્ન, માણિક્ય' એવા શબ્દો પણ વાપર્યા છે એટલે એમ કહેવાનો હેતુ સમજાય છે કે જેમા રત્ન, માણિક્ય જડેલા છે તેવા આકારના હય, હાથી ઈ આકારના પ્રાણીઓ બનાવેલ હતા અને તે ભેટ આપવા લાયક હતા વળી તેને જોતા જ તેની કારીગીરી માટે તથા બનાવનારની કૌશલ્યતા માટે આપણા મનમા આશ્ચર્યજ ઉદ્દભવ થતુ હતું

(આ) પાડય રાજાને ત્યાથી આ વખતે છ ઇ – પાડય રાજાને ત્યાથી આ વખતે, એવા શબ્દ જ્યારે વપરાયા છે ત્યારે એમ અર્થ થાય છે કે, આગળ પણ એક કે વધારે વખત પાડય રાજાના ઉપર હલ્લો લઈ જવાયો હતો, પરતુ તે સમયે આ વખત જેવી ભેટ સોગાતમા વપરાય, તેવી વસ્તુઓ કાંઈ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી જો તેવી વસ્તુઓ મળી હોત તો 'આ વખતે'ની સાથે 'પણ' શબ્દ જોડીને 'આ વખતે પણ' એમ લખ્યુ હોત.

પ્રશ્ન એ ઉદ્દભવે છે કે, પ્રથમ વખતે (એટલે આ પૂર્વે એક યા વધારે વખતે) પાડયા રાજ્ય ઉપર કયારે ખારવેલે હલ્લો કર્યાનું સમજવુ? સૌથી પ્રથમ તેની યુવરાજ અવસ્થામા [ઉપરમા જુઓ; તેનો રાજ્યાભિષેક થયો તે પહેલાની બીજી પક્તિનું વિવેચન (આ) ની હકીકતમા] તે ત્યા ગયો દેખાય છે, બીજી વખત, આઠમી પક્તિમાં આઠમા વર્ષે જે રાજગૃહને તેણે તોડયાનુ તથા તેના મનાદો સાભળી પેલા વનરાજ પાછો હઠી ગયાનું લખ્યુ છે તે પ્રસંગ પણ હોય, અથવા અગિયારમી પંક્તિમા અગિયારમા વર્ષે જે મડી ખોદાવી નાખ્યાની અને દેહ સઘાતને તોડી નાખ્યાની હકીકત લખી છે તે પ્રસગ પણ હોય, ઉપરમા નિર્દિષ્ટ કરેલ સર્વે પ્રસંગે અથવા કદાચ એકાદ ઓછા વખતે, પાડયા દેશના રાજા ઉપર તે ચડાઈ ગયો હોવો જોઇએ. પરંતુ એટલું તો ખરૂજ કે, એક કરતા વધારે વાર ગયો હતો, નહી તો 'આ વખતે' શબ્દો લખન નહીંજ

(૧૪) ચૌદમી પકિત-કુમારીપર્વત ઉપર જ્યા વિજય ચક્રસુપ્રવૃત્ત છે, સસ્કૃતિ (જન્મ મરણને વટાવી ગયેલ કાયનિષીદી (સ્તૂપ) ઉપર-રાજભૃતિઓ કાયમ કરી દીધી પૂજામા રત ઉપાસક ખારવેલે જીવ અને શરીરની-શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી.

(અ) કુમારીપર્વત ઉપર જયાં વિજયચક્ર સુપ્રવૃત્ત છે=કુમારી ઉર્ફે ઉદયગિરિ-ખંડગિરિ પર્વત ઉપર[૮૮] ધર્મવિજયચક્ર પ્રવર્ત્યું હતુ એટલે શ્રીમહાવીર ભગવાને પોતેજ જૈનધર્મનો ઉપદેશ દીધો હતો. ત્યા એટલે તે પર્વત ઉપર.

(આ) કાયનિષીદી (સ્તૂપ) ઉપરે—રાજભૃતિઓ કાયમ કરી દીધી=ત્યા[૮૯] જન્મ મરણ વટાવી ગયેલ છે તેવાની કાયનિષીધી અર્થાત્ જૈન સ્તૂપ હતો, જેમા કોઈ અરિહતનું હાડકુ દાટવામા આવ્યું હતું ત્યા શાસનો બાધી આપ્યા. એટલે સ્તૂપ ઉપર જે પુરૂષો કામ કરનારા હતા, મતલબ કે જેઓ તેના સરક્ષકો હતા અથવા તે આગળ બેસીને પૂજા-ભક્તિ-જાપ મંત્ર જપનારા હતા, તે સર્વેને અમુક અમુક વર્ષાસન કાયમને માટે કરી આપ્યા આ સ્તૂપ શેનો હતો અને તેમા શુ મુકવામા આવ્યુ હતું તથા જૈનધર્મીઓ આવા સ્તૂપ શા માટે ઉભા કરતા હતા, તે ત્રણે પ્રશ્નો અહીં કેટલોક ખુલાસો માંગે છે (૧) આ સ્તૂપ શેનો? -તેનો ઉત્તર તો ખારવેલે પોતે જ આપેલ છે, કે પ્રક્ષીણ સસૃતિ એટલે જે જીવ જન્મ મરણને વટાવી

(૮૮) જૈ. સા. સ. પુ. ૩ પૃ. ૩૭૨ પક્તિ ૧૫

(૮૯) જુઓ જૈ સા. સં. પુ. ૩ પૃ. ૩૭૨ પક્તિ ૧૭

ગયેલ છે તે માટે, મતલબ કહેવાની કે, તેના પ્રદાદા મહારાજ કરકંડુ જે પ્રત્યેક બુદ્ધ થયા હતા—એટલે કૈવલ્યજ્ઞાન પામવાથી જેમના આઠ કર્મમાના મોહની-કર્મ આદિ ચાર ઘાતિ કર્મનો નાશ થઈ ગયો હતો અને બાકીનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, શેષ ચાર અઘાતિ કર્મનો નાશ કરી જે નિર્વાણ પદને પામ્યા હતા, તેથી તેમને હવે જન્મ મરણના ફેરા કરવા રહ્યા નથી, એવા—તેમના દેહને જે સ્થાને અગ્નિદાહ દીધો હતો તે સ્થાને એક સ્તૂપ ચણાવવામા આવ્યો હતો. તે સ્તૂપની અંદર તેમના શરીરનાં કોઈક અવશેષો સાચવી રખાયાં હતા[૯૦] આ સ્તૂપ પાસે બેસીને જાપ જપવા જે માણસોને નીમ્યા હતા તેઓ ત્યા બેઠા બેઠા, ધર્મ કાર્ય કરે તથા નવકાર મંત્ર આદિ ભણ્યા કરે અને સ્તૂપની પૂજા કરે, અર્ઘ્ય ચડાવે, ઈત્યાદી જે જે કર્મો કરવા યોગ્ય હોય તે કરે, તે માટે તે માણસોને કાયમના પગાર બાંધી આપ્યા હતા. (૨) શું મુકવામા આવ્યું હતું?—મૃત્યુવે શરીરને અગ્નિદાહ દેવાયા પછી જો કોઈ હાડકું રહી ગયું હોય-જેને અત્રે સામાન્ય ભાષામાં ફુલ કહેવાય છે,—તે અથવા દાઢાઓ કે કેશ આદિ જે કોઈ ભાગ જળી ગયા વિનાનો રહી ગયો હોય, તે એક વાસણમાં સાચવી રાખી, તે ઉપર મોટો સ્તૂપ રચવામાં આવે છે અને તેના પોલાણમાં—ગર્ભાગારમા—પેલા અવશેષવાળુ વાસણ, દાબડો, કરંડિયો કે તેવું ઠામ હોય, તે મૂકવામાં આવે છે આવા સમાધિ—સ્તૂપો અનેક સ્થાને અનેક સંખ્યામાં અદ્યાપિ પર્યંત નજરે પડે છે (૩) જૈનધર્મીઓ આવા સ્તૂપો શા માટે ઉભા કરતા હતા? આનો ઘણો ખરો ઉત્તર, ઉપર ન ૨ના ખુલાસામા આવી ગયો છે. અત્રે એટલું જણાવવાનું કે અત્યાર સુધી સર્વ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે, સારા હિંદુસ્તાનમાં અનેક ઠેકાણે (દૃષ્ટાંતમાં જાણવું કે—સાચી, ભારહુત સ્તૂપવાળા પ્રદેશમા) જે સ્તૂપો ઉભા કરાયા છે તે સર્વે બૌદ્ધ ધર્મના છે; પરતુ પુ ૨ મા સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનુ વૃત્તાત લખતા આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, કે તે પોતે જૈનધર્મી હતો અને તેણે તેમજ તેની પૂર્વેના રાજાઓએ (કોશલપતિ પ્રસેનજીત રાજાએ તથા મગધપતિ રાજા અજાતશત્રુએ-ભારહુત મૂકામે[૯૧]) અથવા તે ધર્મના અનેક ભક્તોએ (સાચી—ભિલ્સા ટોપ્સવાળા ભૂમિ પ્રદેશમાં) વિપુલ સખ્યામાં આવા સ્તૂપો પોતાની ભક્તિ દર્શાવવા ચણાવ્યા છે અને આ સ્તૂપોની રચનામાં જે ધર્મચિહ્નો કોતરાવાયા છે તે પણ જૈનધર્મના પ્રતીક રૂપે જ છે તેનો વિગતવાર સમજૂતિ સાથેનો ખુલાસો આપણે પુ ૨ મા પ્રથમ અને દ્વિતીય પરિચ્છેદે તથા સિક્કાનું વિવરણ કરતા તૃતીય પરિચ્છેદે આપી ગયા છીએ એટલે અત્ર તે સબધી કાંઈ વિશેષ જણાવવા અપેક્ષા રહેતી નથી. માત્ર

(૯૦) જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૩ પૃ. ૩૭૨ પંક્તિ ૧૮થી આગળ જે લખવામા આવ્યું છે તે અહીં ઉતારવામા આવ્યું છે.

ત્યા પર્વત ઉપર એક કાયનિષીદી અર્થાત જૈન સ્તૂપ હતો, જેમા કોઇ અરિહંતનુ અસ્થિ દાટવામા આવ્યું હતું. ખારવેલ યા એના પહેલાના વખતની એવી અનેક ગુફાઓ અને મંદિરો આ પર્વત ઉપર છે કે જેના ઉપર પાર્શ્વનાથના ચિન્હો તેમજ પાદુકાઓ છે અને જે કોરી કાઢેલા છે તેમજ બ્રાહ્મીલિપિમા લેખવાળા છે. તેમા જૈન સાધુઓ રહેતા હતા એ વાતનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે, આ સ્થાન એક જૈનતીર્થ તેમજ ઘણું જૂનું છે મરાઠાઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પણ જૈનોએ અહીં એક નવુ મંદિર બધાવ્યુ હતું. યાત્રીઓએ બનાવરાવેલા અનેક નાના નાના સ્તૂપો અથવા ચૈત્યો અહીં એક જગ્યાએ છે જેને દેવસભા કહેવામા આવે છે.

(૯૧) પ્રસેનજીત પીલર અને અજાતશત્રુ પીલર તરીકે, ભારહુતસ્તૂપ નામે પુસ્તકમા જે વર્ણવાયા છે, તેના ચિત્રો પુ ૧મા આકૃતિ ન ૮ તથા ૯ તરીકે આપણે રજુ કર્યાં છે.

આ સ્તૂપ પણ પ્રક્ષીણ સંસૃતિરૂપ સ્મારક હતુ કેમકે તે સ્થાને શ્રી મહાવીરને કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી કૈવલ્યજ્ઞાન ઉપજે એટલે નિયમ જ છે કે તે જીવે અન્ય સર્વ ઘાતિકર્મો ખપાવી નાખ્યા છે, માત્ર જે આયુષ્ય ભોગવવું બાકી હોય છે, તે સાથે અન્ય ત્રણ અઘાતિકર્મનો પણ અંત સમયે નાશ થવાથી પોતે નિર્વાણને પામે છે જ; એવો સર્વદા નિયમ હોય છે. અને નિર્વાણ પામ્યા એટલે તેને આ સંસારમા ફરી ફરીને જન્મમરણના ફેરા કરવા રહેતા નથી

જે કહેવાનું રહે છે તે એટલું જ કે વાચકને હવે ખાત્રી થશે કે અમારા તે કથનને રાજા ખારવેલના હાથીગુફાના લેખથી સંપૂર્ણ સમર્થન પણ મળી રહ્યું છે તેમ આવા સ્તૂપો ઉભા કરવાની પ્રથા જૈનમતાનુયાયીઓમાં હતી તે હકીકત પણ હવે સિદ્ધ થઈ જાય છે.

(૬) પૂજામાં રત ઉપાસક ખારવેલે જીવ અને શરીરની શ્રીની પરીક્ષા કરી લીધી. એટલે કે રાજા ખારવેલ જે જૈનધર્મમા સપૂર્ણપણે આસક્તિ ધરાવતો હતો તેણે ઉપાસકદશા[૯૨] સાધી હતી, એટલે શ્રાવક તરીકે જે કાર્યો ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે નિત્ય નિયમ તરીકે કરવા જોઈએ[૯૩] તે સર્વે પોતે હવેથી આચરતો થયો હતો. અને આમ કરવાથી તેને પોતાના આત્માનું જ્ઞાન થયુ હતુ. તેમજ યુવરાજાવસ્થામાં શાસ્ત્રના પઠન પાઠન આદિ કર્યાં હોવાને લીધે પુદ્ગલ તથા આત્માના ભેદની ઝીણામાં ઝીણી રીતે સમજણ તેને મળી ગઈ હતી.

વળી પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે ધર્મક્રિયા કરવામા તથા ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અને બીજાઓને ધર્મકાર્યમાં જોડાવાનુ અનુકૂળ પડે તે માટે, અનેક પ્રકારનાં ધર્માલયો બંધાવવાનું તેણે આદર્યું હતુ તેમાંના એક તરીકે પોતાના પૂર્વજ–મહામેઘવાહન કરકડુ મહારાજનો, જેમ એક સમાધિ સ્તૂપ રચાવ્યો હતો તેમ બીજા તીર્થંકરો અને કેવળીઓ પણ આ સમેત-શિખર ઉપર મોક્ષપદ પામ્યા હોવાથી, તેવા પ્રત્યેકના સ્થાન ઉપર પણ સ્તૂપો ઉભા કરાવી દીધા હતા જે હકીકત હવેની પંક્તિમા તેણે જણાવી છે.

(૧૫) સુકૃતિ શ્રમણ સુવિહિત શત દિશાઓના જ્ઞાની[૯૪], તપસ્વી, ઋષિ લોકોના અરિહતની નિષીદી પાસે . સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલાને માટે નિ શ્રય.

(અ) શ્રમણ સુવિહિત, જેમ ઉપરની પકિતમાં મહામેઘવાહન રાજાની કાય નિષીદી ઉપર સ્તૂપ કરાવ્યો તેમ અનેક શ્રમણો સુવિહિત ઋષિ મુનિઓ તથા તપસ્વી અને સંયમીઓ જે પણ જન્મ-મરણનો બેડો પાર ઊતરી ગયા હતા[૯૫] તેઓના–તેમજ

---

(૯૨) જુઓ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો સહસ્રામનો ખડક લેખ

(૯૩) એક કાર્ય એ પણ ગણાય છે કે તેણે એક દિવસમા ત્રણ વખતે જીનમૂર્તિની પૂજા કરવી જોઇએ. આ પ્રમાણે રાજા શ્રેણિકને પણ નિયમ હતો (જુઓ તેનુ વૃત્તાત) તેમ રાજા ઉદયાશ્વે પણ આ કાર્યને માટે જ પાટલિપુત્ર નગરે નવું દેવાલય બધાવી તેમા જીનદેવની મૂર્તિ પધરાવી હતી. (પુ. ૧ પૃ. ૩૦૦ જુઓ).

(૯૪) શત દિશાના જ્ઞાની=સર્વ દિશાના જ્ઞાની અથવા દશ દિશાના જ્ઞાની આ પ્રકારનું લખાણ હોવું જોઇએ. આ વાકય સાથે નીચેની ટીકા ન- ૯૫, ૯૬નુ લખાણ જો વાચવામા આવશે તો તુરત સમજાશે કે, જે પુરૂષોને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ છે અથવા જેમને કેવળી કહેવાય છે તે માટે આ વિશેષણો વપરાયેલ છે.

કૈવલ્યજ્ઞાન તેને કહેવાય છે કે, જેથી ત્રણે કાળમા સર્વ પદાર્થોનાં–જડ અને ચેતનવતાના સર્વ સ્વરૂપ તે જ્ઞાનના બળ વડે જાણી શકાય. અલબત જ્યારે જ્યારે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે ત્યારે ત્યારે કરામલકવદ્દવિશ્વમ્–જેવી સર્વ સ્થિતિ તેને પ્રત્યક્ષ–સાક્ષાત નજરોનજર ખડી થઇ જાય.

આ પ્રમાણે અર્થ નિષ્પન્ન કરવામા ઉપરના વાકયનો જે-વાચન ઉકેલનો ફેરફાર અમે સૂચવ્યો છે તે વિશેષ બધબેસતો થાય તેમ લાગે છે.

(૯૫) અત્રે વપરાયલા શબ્દો જૈન સાપ્રદાયિક હોઇને, જ્યાંસુધી તેનો ભાવાર્થ સમજાય નહીં ત્યાસુધી આ પ ક્તિમા વપરાયલા જૈનરાજાના અંતરનો નાદ શું કહેવા માગે છે તેનો ખ્યાલ જૈનેતરોને ન જ આવી શકે તેથી કેટલોક ખુલાસો કરવાની અત્ર જરૂરીઆત ઉભી થાય છે.

જૈન સ પ્રદાયમા, કેવળી, અરિહ ત, સિદ્ધ અને તીર્થંકર એવા ચાર શબ્દો છે; સ પ્રદાયની માન્યતા એવી છે કે, કૈવલ્યજ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થાય તે નિયમ તરીકે હમેશા મોક્ષે જાય જ; એટલે તે જીવને ફરીને જન્મમરણ ધરવાનો ફેરો કરવો પડતો નથી. ઉપરના ચારે પ્રકારના જીવને, કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલુ હોય છે જ, એટલે મુક્તિ પામવાની ગણત્રીથી તો ચારેની સ્થિતિ એક જ કક્ષામા છે.

પર તુ એક બીજો નિયમ એ છે કે, કેવળજ્ઞાન પામ્યા પછી તે જીવને પોતાનું આયુષ્ય સ પૂર્ણ થાય ત્યા સુધી પોતાના આત્માના ચિંતવન કરવા સિવાય બીજું કોઇ કામ જ આ સ સારમા રહીને કરવાનું રહેતુ નથી. જ્યારે તીર્થંકરને માથે એક ફરજ હજી રહેલી ગણાય છે કે તેઓએ જનકલ્યાણના હિતાર્થે ધર્મોપદેશ આપવો જ જોઇએ. બાકીના ત્રણ પ્રકારના જીવો કોઇને તેવો ધર્મોપદેશ કરતા નથી, કોઈ પ્રશ્ન

અરિહંત[96]ની નિષીદી પાસે એટલે જે ઠેકાણે અરિહંત કહેતા તીર્થંકરના[97] દેહાગ્નિસંસ્કાર કરવામા આવેલ હતા તેવા સ્થાનો ઉપર પણ સ્તૂપો રચાવી દીધા. આ પ્રમાણે ભિન્નતા દર્શાવવા તેમને જુદા વર્ણવી બતાવ્યા છે. મતલબ કે જે જે સ્થાનો તેને પવિત્રાત્માઓનાં સ્મરણ તરીકે જાળવી રાખવા યોગ્ય લાગ્યા તે સર્વ ઠેકાણે[98] લોકકલ્યાણને માટે[99] તેણે સ્તૂપ આદિ સ્મારકો કરાવી દીધા હતા ઉપરાંત,—ખાસ પોતાની રાણીને (કહેતા રાજકુટુંબની નારીવર્ગને) સર્વ પ્રજાથી અલગ રહીને ધર્મકાર્ય કરવાની અનુકૂળતા સાચવી શકાય માટે, જુદો જ[100] પ્રબંધ કરાવ્યો હતો. તે માટે રાજાને શોભે તેવુ મહામુલ્યવાન સ્મારક કર્યું લાગે છે જે શબ્દો સોળમી પંક્તિમા લખાયલા વચાય છે તેની, અને પદરમી લિટિના છેલ્લા શબ્દો વચ્ચે, એક મોટો ગાળો પડેલ છે. એટલે તેમા શુ લખાણ હશે તે નિશ્ચિત થતુ નથી પરતુ કલ્પનાના બળે એમ ગોઠવી શકાશે કે, તે મહામુલ્યવતુ હોવુ જોઈએ જ. વળી વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા, પચોતેર લાખના ખર્ચથી-એવા જે શબ્દો લખાયા છે તેને જો રાણી સિંધુલા માટેની યોજનાની સાથે જોડીએ તો પણ જોડાય તેમ છે. કદાચ એક તદ્દન જુદી જ પ્રવૃત્તિ આદરી હોય અને તેમાટે તેણે તે ખર્ચ કર્યું હોય તેમ કહેવાની પણ મતલબ દેખાય છે તે પ્રવૃત્તિ એમ કહી શકાય કે, જેમ તેણે અરિહંત-તીર્થંકરાદિના શરીર જ્યા પડયા હતા ત્યાની ભૂમિને પવિત્ર માની તે ઉપર સ્મારકો ઉભા કરાવ્યા હતા તેમ તે તીર્થંકરાદિના વચનોને, અમૃતમય વાણીને-શ્રુતજ્ઞાનને, કાયમ ઝીલી રાખવા માટે સંગ્રહિત કરવા માટે-એકાદ સ્થાનની સ્થાપના પણ કરી હતી વળી તે સ્થાન ઉભું કરવામા જે ખર્ચ થયુ હતું તેની તથા તે વસ્તુના ગૌરવ અને મહત્તા કેવી ગણવામા આવતી હતી તેની, વિશેષ માહિતી રાજા ખારવેલે પોતે જ હવે પછીની પંક્તિમા કોતરી બતાવી છે

(આ) સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલા—આ ઉપરથી રાણીના નામની તથા તેના પિયરની ઓળખ અપાઈ છે. જેમ ઇંદ્રપ્રસ્થ-ઇંદ્રપુરી દિલ્હીને માટે વપરાય છે

કરે તો ઉત્તર આપે પ્રશ્નકારના મનનુ સમાધાન કરે તે વસ્તુ જુદી છે બાકી સ્વય ઉઠીને તેઓ બીજાઓને ઉપદેશ આપતા જ નથી. આ હિસાબે, તીર્થંકરમા અને અન્ય ત્રણ વર્ગમા ફેરફાર છે.

ઉપરાત અરિહંત શબ્દનો અર્થ ત્રણ પ્રકારનો થાય છે (૧) અરિ+હત=પોતાના શત્રુને (બાહ્ય તેમ જ અતરના, બાહ્ય એટલે હથિયાર ધરીને સામા થાય તે અને અતરના એટલે કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કષાયાદિ જે, પુદ્દગલરૂપી લૂટારાઓ આત્માને પોતાના ખરા સ્વરૂપમાથી ચલિત કરવા મથી રહ્યા છે તે (જુઓ પુ. ૩ પૃ. ૨૯૯નુ વર્ણન તથા ટીકાઓ) જેણે હણી નાખ્યા છે તે. (૨) અર્હત્-અર્ઘ જેને આપવા યોગ્ય, જેની પૂજા કરવા યોગ્ય છે તે (૩) અ+રુહત=અ=નહીં, અને રુહત (રુહ=ઉગવુ) ઉગવાપણુ એટલે ફરી ફરીને જન્મમરણ ધારણ કરવા તે મતલબ કે જેને ફરીને જન્મમરણનો આશ્રય લેવાનો નથી તે. આ ત્રણે અર્થમા, ઉપરના ચારે પ્રકારના જીવોને મૂકી શકાય છે; પરતુ સામાન્ય અને પ્રચલિતપણે અરિહંત એટલે તીર્થંકર, એવા એકજ ભાવાર્થમા અત્યારે તે વપરાતો થઈ ગયો છે.

અહીં ઉપરના ચારે પ્રકારના જીવોને સામાન્ય રીતે વર્ણવીને આ શબ્દો વાપર્યા છે.

(૯૬) જ્યારે અહીં અરિહંત શબ્દ, સામાન્ય અર્થમાં ન વાપરતા તેના વિશેષાર્થમા એટલે તીર્થંકરના ભાવાર્થમા વપરાયો છે.

(૯૭) ઉપરની ટીકા નં. ૯૫ તથા ૯૬ સરખાવો.

(૯૮) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને આવા કયા સ્થાન સ્મારક તરીકે ગણ્યા હતા તે માટે તેના વૃત્તાંતો જુઓ.

(૯૯) આવા સ્મારકો ઉભા કરવામા મૂળઅંશે એક જ હેતુ રખાયો હોય છે કે, તે સ્મારકને નિહાળીને જે આત્માની યાદીમા તે ઉભુ કરાયું હોય તેનુ જીવન યાદ કરાય તથા તે જીવે કયો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો કે જેથી તે મુક્તિને પામ્યો, તે વારંવાર સભારીને, આપણે આપણા જીવનમા આચરણમા ઉતારી તે સ્થિતિ મેળવવાની અભિલાષા સેવાય.

(૧૦૦) આત્માની સાધના કરવા માટે ખરી રીતે તો આવો જુદો પ્રબંધ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી પરતુ, પોતાની સગવડતા સાચવવા, જેમ પ્રત્યેક માણસને હક્ક છે તે પ્રમાણે રાજા ખારવેલે બંદોબસ્ત કર્યો દેખાય છે, જેથી પ્રજાની પણ સગવડ સચવાય તેમ પોતાના રાજકુટુંબની પણ સચવાય.

તેમ આમાં સિંહપ્રસ્થ એટલે સિંહપુર કહેવાનો અર્થ પણ સમન્વય છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે સિંહપુરનગર (કલિંગના અમુક ભાગનુ રાજધાની) જેવુ મોટું શહેર તે સમયે હતું (જુઓ પ્રથમ પરિચ્છેદે) તાત્પર્ય કે તે નગરની કદાચ તે રાજકુવરી હોય.

(૧૬) —વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા પચોતેર લાખના (ખર્ચ)થી. મૌર્યકાળમા ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠ્ઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ-સપ્તિનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો.-ભિક્ષુરાજે ધર્મરાજે કલ્યાણો દેખતા, સાભળતા અને અનુભવ કરતા.

(અ) વૈડુર્યરત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા. પચોતેર લાખના ખર્ચથી—આ શબ્દોથી પોતે શ્રુતજ્ઞાનની—પુસ્તકોની સાચવણીને કેટલી અમુલ્ય લેખતો હતો તે સૂચવે છે, કે જેથી તે ગર્ભાગારને તેણે વૈડુર્યરત્નોથી શોભિત બનાવ્યુ હતુ તથા તેની રચનામા પચોતેર લાખ[૧૦૧] જેટલુ અનર્ગળ દ્રવ્ય ખર્ચી કાઢયું હતું.

(આ) મૌર્યકાળમાં ઉચ્છેદ પામેલ ચોસઠ્ઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ સપ્તિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો—આ વાકયમાના ઘણા શબ્દો છૂટક રીતે તથા અરસપરસના સંબધ પરત્વે વિચારણા માગે છે. પ્રથમ આપણે ' મૌર્યકાળમા ઉચ્છેદ પામેલ ' વાકય લઈએ. તેમાં બે ભાગ છે, મૌર્યકાળમા અને ઉચ્છેદ પામેલ. આમા ઉચ્છેદ પામેલ જે અર્થ કરાયો છે તેના મૂળ પાઠમા વોછિન અક્ષરો છે. તથા રાજા ખારવેલને બૃહસ્પતિમિત્રનો એટલે પુષ્યમિત્રનો સમકાલિન ઠરાવવાથી મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થયા બાદના સમયે તેની હયાતી ઠરાવવામા આવી છે. આ પ્રમાણે માની લેવાથી વોછિનનો અર્થ 'ઉચ્છેદ પામેલ' કરી લેવાય તે સમજી શકાય તેવું છે. પરતુ હવે તો સિદ્ધ થઇ ચૂકયુ છે કે રાજા ખારવેલનો સમય તો મૌર્યકાળની પૂર્વેનો છે એટલે જે સમય હજુ ભવિષ્યમાં આવવાનો છે તે સમયે બનવાવાળી હકીકતને 'ઉચ્છેદ પામેલ' તરીકે રજુ ન કરી શકાય; તેમ જે વસ્તુ ઉચ્છેદ પામી ગયેલ જ હોય તેને વળી સંરક્ષણ કરવાનુ પ્રયોજન જ કયા રહે છે ? હજુ નાશની અણી ઉપર જે હોય તેને સાચવી રાખવાનો આશય હોય તેની સાર્થકતા તો સમજી શકાય, તે માટે' ઉચ્છેદ પામશે, અથવા ઉચ્છેદ પામવાની છે' કે તેવો જ અર્થ સૂચવતા અક્ષરો કોતરાવવાનુ વ્યાજબી કહેવાય. એટલે સમજાય છે કે વોછિન=નાશ થયેલુ (destroyed) શબ્દને, ભૂતકાળ કે ભૂતકૃદત (Past tense કે Past participle) તરીકે વપરાયલ ન ગણુતા, વર્તમાન કૃદતમા Present Participle વપરાયલ તરીકે લેખવો, જેનો અર્થ ઇંગ્રેજીમા being destroyed= નાશ પામતુ અથવા તો on the verge of being destroyed=લગભગ નાશ પામવાની અણી ઉપર આવી પહોચ્યુ હતું તેવુ ગણવુ. હવે "મૌર્યકાળમા" એવા શબ્દો જે વાપર્યા છે તેનો વિચાર કરીએ. મૂળ પાઠમા મુરિય શબ્દ છે અને તેની પહેલાં જરા જગ્યા ખાલી હોવાનું જણાય છે. તે ખાલી જગ્યામાં (૧) કયો શબ્દ હોવો જોઈએ, અથવા તો (૨) ત્યાથી એક પણ અક્ષર ગુમ થયો નથી, આ બેમાથી એકકે સ્થિતિનો વિચાર ન કરીએ પરતુ તે શબ્દનો અત્યારે જેમ ઉકેલ કરાઈ રહ્યો છે તે જ પ્રમાણેનો અર્થ 'મૌર્યકાળે' આપણે સ્વીકારી લઇએ તોપણ પ્રશ્ન એ રહે છે કે, મૌર્ય શબ્દ વ્યાજબી છે કે મુરિય ? અથવા બીજી રીતે તેનું વાચન હોઇ શકે છે કે કેમ ? તેને માટે બે ત્રણ જાતના વિકલ્પ સૂચવાય તેમ છે. (૧) मूरियकाल वोछिन હોય=ઘણા કાળ પૂર્વેથી[૧૦૨] જે શ્રુતજ્ઞાનનો

(૧૦૧) આ અર્થ કદાચ ફેરવવો પડે તેમ છે. જુઓ આગળના પૃ. ૩૧૦ મા અર્થવિભાગ માટેની ચર્ચાનુ લખાણ આ શબ્દોની તથા તેને લગતી ટીકાઓ.

(૧૦૨) જૈનશાસ્ત્રોમા લખાયલ છે કે, શ્રી જબુસ્વામીના નિર્વાણ પછી (જેનો સમય મ. સ. ૬૪=ઈ. સ. પૂ ૪૬૩ નોંધાયલ છે) અમુક અમુક વસ્તુનો વિચ્છેદ થશે તેમા કૈવલ્યજ્ઞાનનો અભાવ પણ આવે છે. એટલે કે મ. સ. ૬૪ પછી કોઇને પણ કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. ખારવેલે આ લેખ કોતરાયેલ છે તે પોતાના રાજ્યે ૧૩ વર્ષે એટલે ૯૮+૧૩=૧૧૧મા કોતરાવેલ છે. જેથી ઉપરના બનાવને ૪૭ વર્ષ થયા કહેવાય. જોકે કૈવલ્યજ્ઞાનનો અભાવ સૂચવ્યો છે પણ તે માટે જે વિદ્યાજ્ઞાન-ચૌદ પૂર્વનુ જાણપણું હોવું

નાશ થવો ચાલુ થઈ ગયો છે તેવુ (૨) બીજો વિકલ્પ દુરિય काल સૂચવી શકાય તેમ છે. તેનો અર્થ દુષ્કાળનો સમય એવો થઇ શકે છે એટલે કે જ્ઞાનને ધારણ કરવા યોગ્ય જે સ્મરણ શક્તિ હોય છે તે મનુષ્યમાંથી દુષ્કાળના સમયને લીધે, ધીમેધીમે કમી થવા માંડી હતી એટલે કે તે શક્તિનો અમુક પ્રમાણમા નાશ થવા માંડયો હતો વળી આગળ જતા કાળ વ્યતિત થતા,તેવી શક્તિનો તદ્દન અભાવ થઇ જાય જેથી શ્રુત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ દુશક્ય થઈ જાય, માટે અગાઉથી તેનું સંરક્ષણ કરવાનુ તેણે મુનાસીબ ધાર્યું હતુ અને ખુદ હાથીગુફાના લેખથી આપણે જાણી ચૂક્યા છીએ કે, તે સમયે –નંદરાજાના સમયથી ખારવેલના સમય સુધીના ૪૫ વર્ષના ગાળામા પણ (જુઓ પૃ. ૨૮૮ છઠ્ઠી પંક્તિના ड ના ઉકેલનું વર્ણન) બે દુષ્કાળ તો નોંધાઈ ચૂક્યા છેજ. ઉપરાત અણુનોંધ્યા રહી ગયા હોય તે વળી જુદા જ (જુઓ ફુટ નોટ ન. ૫૬ની હકીકત) તેમ વળી ભદ્રબાહુસ્વામીના એટલે કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના–સમયે (મ. સં. ૧૫૬થી ૧૭૦=ઇ. સ. પૂ ૩૭૧થી ૩૫૭ સુધીના ૧૪ વર્ષના ગાળામા) બે મોટા દુષ્કાળ મગધ દેશમા પડયા છે. (જુઓ પુ ૨મા તેનું વૃત્તાત) વળી જૈન શાસ્ત્રોમા જણાવાયુ છે કે ભદ્રબાહુ સ્વામીના કાળ પછી શ્રુતજ્ઞાનની ક્ષતિ ધીમે ધીમે વધતી જશે. અને આ પ્રકારની ભવિષ્યવાણી-આગાહી–ઠેઠ શ્રી મહાવીર ભગવાનના સમયથી જણાવાયેલી ચાલી જ આવે છે. એટલે કોઇની અજાણમા તે રહી ગઈ હતી તેવુ તો બનવા યોગ્ય જ નથી. તેમજ દુષ્કાળના સમયે પૂરતો ખોરાક ન મળે એટલે શરીરશક્તિ અને સાથેસાથ શ્રુતજ્ઞાનને હૈયામા–હૃદયમા રાખી મૂકવાની–સ્મરણ પટમા ધારી રાખવાની શક્તિ પણ દિવાસાનુદિવસ ક્ષતિ[૧૦૩] પામતી જાય અને પરિણામે જ્ઞાનનો અમુક ભાગ લુપ્ત થતો જાય તેમ કેટલોય લુપ્ત પણ થઈ ગયો હોય, તે સ્થિતિ સમજી શકાય તેવી છે. તેથી જ તેનો પુનરૂદ્ધાર કરવાનું રાજા ખારવેલે યોગ્ય ધાર્યું છે (૩) ત્રીજો વિકલ્પ (इत्त) रिय कालनो સભવે, પરતુ તે બહુ સ્વીકાર્ય થઇ પડે તેમ નથી કેમકે मु શબ્દ કયારનો કોતરીજ બતાવાયો છે, જો એકલો 'रियकाल'[૧૦૪] હોત તો આ સૂચના યોગ્ય થઇ પડત અને તેનો અર્થ ' અન્ય કોઇ કાળે ' તેવા આશયવાળો લેવાત (૪) ચોથો વિકલ્પ पुविय=એટલે પૂર્વને લગતુ, જૈનશાસ્ત્રો–સૂત્ર–સિદ્ધાતના ગ્રથોને પૂર્વ શબ્દથી ઉલ્લેખાય છે જેથી અત્ર "पुविय" કહેતાં 'પૂર્વ'નું જ્ઞાન જે આગમ ગ્રથોમા સમાયલુ છે તેનો નાશ થઈ જતો અટકાવવા માટે, તેણે આ પ્રકારનુ પગલુ ભર્યું હોય

આ મૌર્યકાળ मुरियकाल શબ્દ ઉપર એક અન્ય લેખકે[૧૦૫] સુધારો સૂચવતાં, પોતાના વિચાર જણાવ્યા છે તે ધ્યાનમા લેવા યોગ્ય હોઇને અત્ર ઉતારીશુ તથા તે ઉપર અમારા વિચાર પણ જણાવીશુ તેમની

જોઈએ, તે તો ઠેઠ મ. સ. ૧૭૦ સુધી એટલે મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના ગુરૂમહારાજ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના સમય સુધી જળવાઈ રહ્યુ છે તેથી તેમને અતિમ શ્રુતકેવળી કહેવાય છે. (પુ. ૨ પૃ. ૧૫૧ ટી. નં. ૭૦)

મતલબ કહેવાની એ છે કે, આ સમયે જોકે શ્રુતજ્ઞાનનો અમુક ગણત્રીએ અભાવ થવા માડયો હતો જ, છતા ૪૭ વર્ષ તે એવડો મોટો કાળ નથી, કે જેને 'મૂરિય'પદ લગાડી શકાય. પરતુ એક શકયતા તરીકે અત્રે તેનો વિચાર તો કરવો જ જોઇએ, તે કારણથી માત્ર આમ તેની સભવિતતા સૂચવી છે.

(૧૦૩) ઉપરમા જુઓ ટી. ન. ૫૬ તથા પુ ૧ પ્રથમ પરિચ્છેદ; ઈ. સ. પૃ. ૫૨૩ બાદ અવસર્પિણીકાળ બેઠો છે. અવસર્પિણીકાળમા દરેક વસ્તુની અવનતિજ થાય છે. તે નિયમાનુસાર, વર્ષાઋતુ કમી થવું, અનિયમિત થવુ અને કાળે કરીને અભાવ પણ થાય, દુષ્કાળો પડે; શરીરને ખોરાકી તથા પોષણતત્ત્વો ઓછા મળવાથી, મનુષ્યના દેહ, આયુષ્ય, શરીરરચના, સ્મરણશક્તિ તેમજ મનુષ્યને વરેલી કુદરતી અન્ય બક્ષિસોમા કેવી રીતે હણપ આવતી જાય છે તેનુ વર્ણન ઉપરના ઠેકાણે સમજાવ્યુ છે તે સરખાવો. એટલે રાજા ખારવેલે, જે પગલુ શ્રુતસરક્ષણ માટે ભર્યું છે તેમા તેનુ ડહાપણ તથા ધર્મપ્રેમ જણાઇ આવ્યા વિના રહેશે નહીં.

(૧૦૪) જુઓ નીચેની ટીકા ન. ૧૦૬

(૧૦૫) જ. બી. ઓ. રી. સો. પુ ૪. ૧૯૧૮ પૃ. ૩૬૫. માના વૃત્તાત ઉપરનો સુધારો ન. ૧૩. પૃ. ૨૩૫.

દરખાસ્ત એ છે કે, મૂળ પાઠમા જે पान तरियासत सहसेहि मुरियकाल वोछिंन છે અને જેનો અર્થ વિદ્વાનોએ पञ्च सप्त शत सहस्रे मौर्यकाल व्यच्छिनम्= 'પચોતેર લાખના (ખર્ચથી) મૌર્યકાળે નાશ પામ્યુ છે તેવુ ' એવો બેસાર્યો છે તેને બદલે पनतरिय सठिवस सते राजा (मु) रियकाल[106]=In the one hundred and sixty fifth year of the time of the Mauryan kings=મૌર્ય રાજાના સમયે ૧૬૫ વર્ષે; આ પ્રમાણે તેની સૂચના થઇ છે. એટલે કે ૧૬૫મુ વર્ષ તેમણે મૌર્ય સવતનુ ગણ્યુ છે અને તે સમયે રાજા ખારવેલે ઉપર પ્રમાણે પુસ્તકોદ્ધારનુ કાર્ય કરી બતાવ્યુ છે. પણ હવે જ્યારે રાજા ખારવેલનો સમયજ મૌર્ય વશની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાનો મનાય છે તેમજ મૌર્ય સવત જેવી કોઈ વસ્તુજ મૂળે બની નથી એ પુરવાર થઈ ગયુ છે એટલે તેની ચર્ચામા ઉતરવાપણુ રહેતુ નથી પરતુ મૂળ પાઠનુ વાચન જ તેમણે અન્યથા પ્રકારે સૂચવ્યુ છે તેનો અર્થ જરૂર આપણે વિચારવો રહે છે. અમારી સૂચના તે માટે એમ છે કે, पनतरियने બદલે अनतरिय=ત્યાર પછી આવા શબ્દ વાચવા, એટલે કે, વેદુર્યરત્નવાળા ચાર થાભલાઓ સ્થાપન કર્યા ત્યાર પછી મૌર્યકાળમા ઉચ્છેદ પામતા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનુ વર્ણન જોડી દેવુ. આ પ્રમાણે કરવાથી શુ અર્થ થાય છે તે સમજી લઈએ કે सठिवस सते=સતનો અર્થ સો કર્યો છે તેને બદલે સાઠ વરસ જાતેછતે, એટલે કે રાજા ખારવેલે આ લેખની ગિના કોતરાવ્યાબાદ સાઠ વર્ષે; મતલબ કે મ. સ ૯૮ મા તેનો રાજ્યાભિષેક છે, તે બાદ તેરમે વર્ષે આ હકીકત બન્યાનુ નોધાયુ છે અને તે પછી સાઠ વર્ષે=૯૮+૧૩+૬૦=મ સ ૧૭૧ વર્ષે મૌર્ય રાજ્યકાળે અંમનો અથવા જૈનશાસ્ત્રમાં જેને પૂર્વ કહેવાય છે[107] તે આગમગ્રથોનો જે હ્રાસ થવાનો છે તેના પુનરૂદ્ધારની વાત તેમણે કરી છે. વાત યથાર્થ પણ છે. કેમકે મ. સ. ૧૭૦ મા મહાન જૈનાચાર્ય શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી જેઓ અંતિમ શ્રુત-કેવળી કહેવાય છે તેમનુ મરણ થયું છે તથા ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટ દીક્ષા લઇને તેમની સાથે દક્ષિણ હિંદમા મહીસુર રાજ્યે શ્રવણબેલગોલના સ્થાન પાસેના પર્વત ઉપર ધ્યાન ધરતા રહ્યા હતા તે હકીકત સુપ્રસિદ્ધ છે (જુઓ પુ. ૨ મા પૃ ૧૫૦-૧ ની હકીકત) આ સમયે શ્રી ભદ્રબાહુના પટ્ટધર સ્થૂલિભદ્રજીએ[108] પુસ્તકોદ્ધાર કર્યો હતો (જુઓ પ્રૉ. જેકોબીકૃત કલ્પસૂત્રની આવૃત્તિ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧) He (Bhadrabahu) being the last, who knew all the Parvas=ભદ્રબાહુ છેલ્લા હતા કે જેમને પૂર્વોનું જ્ઞાન હતુ) કહેવાનો તાત્પર્ય એ છે કે, મ સ. ૧૭૦ પછી, શ્રુતજ્ઞાનની ક્ષતિ જબરદસ્ત પ્રમાણમા થઈ હતી અને થવાની હતી તેનું ભવિષ્ય તો શ્રી મહાવીરે ભાખ્યુજ હતુ, તેમ ઉત્તરોત્તર તેમની પાટે આવતા સર્વે આચાર્યો જણાવતા પણ રહ્યા હતા, એટલે ખારવેલ જેવા ચુસ્ત જૈનધર્મીથી તે વાત અધારામા રહી જાય તે તો બનવા જોગ હતું જ નહિ પરતુ भवितव्यता તરીકે જે વસ્તુ બનવાનીજ છે તેને અટકાવી શકાય તેમ નથીજ, માટે ધૈર્યધારી રાખવુ અને wait & seeના નિયમ પ્રમાણે વસ્તુ-સ્થિતિ બન્યા કરે તે જોયા કરવુ, એજ ઉપાય રહે છે. એટલે અંહી वोछिनનો અર્થ નાશ પામેલુ એમ

(૧૦૬) ઉપરમા ત્રીજો વિકલ્પ (इत) रिय काले એ પ્રકારે જે અગે સૂચવ્યો છે તે અત્રે સરખાવો (ઉપરની ટી. ન. ૧૦૪)

(૧૦૭) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૧૦૨નુ વિવેચન તથા પૃ ૩૦૮ ઉપર ચોથા વિકલ્પનુ વર્ણન

(૧૦૮) જૈન ગ્રથોમા જે એવી હકીકત છે કે શ્રી ભદ્રબાહુ જ્યારે નેપાળમા હતા ત્યારે પાટલિપુત્રના શ્રીસઘની આજ્ઞાથી સ્થૂલીભદ્રજી શ્રી ભદ્રબાહુ પાસે શાસ્ત્ર શીખવા ગયા હતા, તે પ્રસગ પ્રથમ બન્યો છે. તે સમયે શ્રીભદ્રબાહુની હયાતી હતી તે પછી ચદ્રગુપ્તને દીક્ષા દેવાઇ છે, પોતે ચદ્રગુપ્તમુનિ તથા અન્ય શ્રમણો દક્ષિણમા ગયા છે. ત્યા તેમનું સ્વર્ગગમન થયુ છે તે બાદ આ પુસ્તકોદ્ધાર શ્રી સ્થૂલીભદ્રજીના નેતૃત્વપણામા થયો છે.

આ સ્થૂલભદ્રજી તે મહાનદ ઉર્ફે નવમાનદના મુખ્ય પ્રધાન શકડાળના મોટા પુત્ર થાય. તેમના સમય માટે જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૩૨૯. ટી. નં. ૩૨ તથા પૃ. ૩૬૬.

નહીં, પણ નાશ પામવાની સ્થિતિમાં જે ક્યારનું દાખલ થઈ ચૂક્યુ હતુ તેવું, એવો અર્થ કરવો, કેમકે જો નાશ થઇજ ચૂક્યો હોય તો પછી તેને સુરક્ષીત રાખવાનો હેતુજ રહેતો નથી.

(ક) ચોસઠિ (ચોસઠ અધ્યાયવાળા) અંગ સપ્તિકનો ચોથો ભાગ ફરીથી તૈયાર કરાવ્યો—મૂળપાઠ चोयठि-अग-सतिक तुरीय છે, અનુવાદકે તેની સસ્કૃત છાયા चतु षष्टिकाङ्ग सप्तिक तुरीय એવા વાક્યથી કરી છે. તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે થઇ શકે છે [૧૦૯] આ વાક્યના બે વિભાગ થાયછે એક, ગોસટ્ઠિ અધ્યાયનો અને બીજો અંગ સપ્તિકનો, તેમાના પ્રથમની[૧૧૦] બાબતમા ડૉ. ફ્લીટ નામના વિદ્વાનનુ માનવુ એ થાય છે કે And he produces, causes to comeforth (i. e revises) the sixty-fourth chapter (or other division) of the collection of seven Angas=સાત અંગો (જૈનાગમના અમુક શાસ્ત્રોને આ નામથી ઓળખાવાય છે)ના સમુહમાનું ૬૪ મું પ્રકરણ (અથવા કોઈ વિભાગ) તે બહાર પાડે છે–પ્રગટ કરે છે, એટલે કે અમુક આગમ ગ્રથનો ૬૪ મો અધ્યાય–સર્ગ જે છે તે એકલો જ ભાગ પ્રગટ કરે છે ત્યારે પં જાયસ્વાલજી એવો મત જાહેર કરે છે કે[૧૧૧] The four fold (for the fourth) Anga-Saptika of 64 sections, lost in the time of the Maurya (king) he restores= ૬૪ અધ્યાયનું અગ સપ્તિક કે જેના ચાર પ્રકારમાનુ એક (?) (ચોથુ) મૌર્ય રાજાના સમયે નષ્ટ થયુ હતુ તે ફરીને લખાવે છે એટલે કે અંગ સપ્તિક નામે ગ્રથમા ૬૪ અધ્યાય છે તે ચાર વિભાગમા ગોઠવાયેલ છે, તે ચાર વિભાગમાનો ચોથો તેણે ફરીને પ્રગટ કર્યો છે. ત્યારે ડૉ. કોનાઉ નામના વિદ્વાન વળી ત્રીજા જ પ્રકારે માનતા જણાય છે. તેમનો મત એમ છે કે[૧૧૨] He restores the sixty-four section Anga, that had become obsolete at the time of the Mauryan king, included in a Saptika=મૌર્ય રાજાના સમયે, ૬૪ અધ્યાય વાળુ અગ (નામનું જૈનશાસ્ત્ર) જે નષ્ટ થયુ હતું અને જેનો સપ્તિકમા સમાવેશ થતો હતો તેનો પુનરૂદ્ધાર કરે છે એટલે પ્રથમના વિદ્વાન ૬૪ મા અધ્યાય એકલાની જ માત્ર વાત કરે છે, બીજા વિદ્વાન ૬૪ અધ્યાયના ચાર ભાગ પાડીને તેમાના છેલ્લા ભાગની જ વાત કરે છે ત્યારે ત્રીજા વિદ્વાન ૬૪ અધ્યાયવાળા આખા પુસ્તકની વાત કરે છે. આ પ્રમાણે ત્રણેના મત ભિન્ન ભિન્ન પડે છે એટલે કોઈ પ્રકારના છેવટ ઉપર આવવુ મુશ્કેલ બને છે. પરતુ છેલ્લા વિદ્વાન ડૉ. કોનાઉએ પોતાના મતની ચર્ચા કરતા એક परिकम्म શબ્દની સૂચના કરી છે. તેનો અર્થ The first part of Drishtivad=દૃષ્ટિવાદ (જૈનધર્મના શાસ્ત્રનુ નામ છે) નો પ્રથમ ભાગ એમ કરવો રહે; અને તે પ્રમાણે અગ સપ્તિકની સાથે જોડતા, દૃષ્ટિવાદને અંગે The Anga consisting of sixty sections=જે અંગસૂત્રમા ૬૦ સર્ગ–અધ્યાય –પ્રકરણો છે તેવો અર્થ બેસારવો જોઈએ આ સૂચના ઉપાડી લઈ ને મિ રામપ્રસાદ ચદા, તેનો અર્થ એમ સૂચવે છે કે, that only sixty-four were included in the recension restored by Kharvel=ખારવેલે જે આવૃત્તિ ફરીને સ્થાપન કરી તેમા ૬૪ નો જ સમાવેશ થતો હતો. આ પ્રમાણે चतुषष्टिकना ભાવાર્થની ભાજગડ સમજવી તેવી જ પાછી सप्तिकवाळा બીજા વિભાગની પણ છે ડૉ. કોનાઉના મત પ્રમાણે सतिक શબ્દનો, પ્રાકૃતમા सप्तीय અને સસ્કૃતમા सप्तिक જેવો થાય છે એટલે તે अंगसप्तिक વાળા આખા શબ્દનો અર્થ a treatise com-

(૧૦૯) આ વિષયને લગતી થોડીક ચર્ચા આગળ ઉપર 'દુષ્કાળનો પ્રસગ અને પુસ્તકોદ્ધારનો સબધ'વાળા પારામા કરી છે. તેમજ ઉપરની ટીકા ન ૫૬ મા જુઓ

(૧૧૦) જુઓ જ. રો. એ. સો. ૧૯૧૦ પૃ ૮૨૭.

(૧૧૧) જુઓ ઇ. હિ ક્વૉ. પુ ૫. ૧૯૨૯ પૃ. ૫૮૯.

(૧૧૨) જુઓ એક્ટા ઓરીએન્ટૅલીઆ પુ. ૧ પૃ. ૧૯ તથા ઇ હિ. ક્વૉ પુ. ૫. ૧૯૨૯. પૃ. ૫૮૯

prising of seven chapters=જે ગ્રંથમા સાત પરિચ્છેદો[૧૧૩] આવેલા છે એમ કરવો પડે છે. ભલે આ અર્થ વાસ્તવિક હોવાનુ દરે, છતાં એક બીજો અર્થ પણ વિચાર કરવાનું માગી લ્યે છે જે सत्तिकनो अथ सप्तिक કર્યો છે તેને બદલે सटिक એટલે ટીકા સહિત એમ અર્થ કાં ન કરવો ? તેમ કરતાં આખાયે વાકયનો અર્થ એમ થશે કે, ચોસઠ અધ્યાયવાળા અંગશાસ્ત્રોની અથવા દષ્ટિવાદ અંગ જે લુપ્તપ્રાય થતુ જતું હતું તેની સટિક આવૃત્તિ રાજા ખારવેલે તૈયાર કરાવી. આ સૂચન કાંઇક વ્યાજબી પણ દરે તેમ છે, કેમકે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી જે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના ગુરૂ થતા હતા અને જેમનો શાસનકાળ મ સં ૧૫૬ થી ૧૭૦= ઈ. સ પૂ. ૩૭૧ થી ૩૫૭ નો ગણાય છે, તેમણે પણ અમુક શાસ્ત્રોને વિનાશમાથી બચાવવા, ચાર પ્રકારની ટીકાઓ (ચૂર્ણ, અવચૂરિ, વૃત્તિ અને નિર્યુક્તિ) રચી છે, તે પ્રકારે રાજા ખારવેલે પણ, સ્વયસ્ફુરણાથી હોય કે પછી તે વખતના પ્રખર-પ્રભાવશાળી કોઈ જૈનાચાર્યની પ્રેરણાથી હોય, પરંતુ તેમણે તે લુપ્તપ્રાય થવાના કે થતા, શાસ્ત્રના તે ભાગને, સાચવી રાખવા પ્રયત્ન સેવ્યો હોય એમ દેખાય છે એટલે ૫ જાયસ્વાલજીએ four-fold=ચાર પ્રકારે એવો જે અર્થ બેસાર્યો છે તે અમારી ઉપરની સૂચનાને સમર્થન આપે છે. વળી सत्तिकनी પાછળ तुरीय શબ્દ જોડેલ છે; તેનો અર્થ 'ચોથો' કરાય છે તે વિચારતા, ઉપરમા જે ચાર પ્રકારની ટીકાઓનાં નામો આપ્યાં છે તેમાથી છેલ્લો નિર્યુકિતના નામે જે ઓળખાય છે, તેજ તેમણે ખાસ રચાવી હોય એમ સમજાય છે. એટલે આખીએ પક્તિનો સાર એ થશે કે, જે દષ્ટિવાદ પૂર્વ, દુષ્કાળના સમયને અંગે (તેની અસરના પ્રતાપે) વિસ્મૃત થતુ જતું હતુ તેની ચાર ટીકામાની છેલ્લી નિર્યુકિતનુ સંરક્ષણ રાજા ખારવેલે કર્યું—ફરીથી તૈયાર કરાવી નાખી

(૩) ભિક્ષુરાજે ધર્મરાજે કલ્યાણો દેખતાં, સાભળતાં અને અનુભવ કરતાં—આમા મૂળ પાઠે ખેમરાજા સ વઢરાજા સ ભિખુરાજા ધમરાજા— એવા શબ્દો છે. મતલબ કે, જેમ ખેમરાજા (ક્ષેમરાજ) અને વઢરાજા (વૃદ્ધિરાજ)ને છૂટા ગણવા માટે વચ્ચે स શબ્દ મૂકયો છે તેમ ભિખુરાજા (ભિખ્ખુરાજ-ખારવેલ) અને ધમરાજા (ધર્મરાજ) તે બન્ને નામો છૂટક વ્યકિતઓનાં હોત તો તે સૂચવવા स શબ્દ મૂકાયો હોત પણ તેમ કરાયુ નથી જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે બન્ને એક જ વ્યક્તિના નામ છે. અને જ્યારે રાજા ખારવેલે ધર્મજ્યોતના અનેક ક્ષેત્રોમા પ્રતીક રામા ધર્મકાર્યો કરી બતાવ્યા છે ત્યારે તેનું નામ ધર્મરાજ પણ બરાબર બધબેસતુ લાગે છે એમ જરૂર કહી શકાય આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે રાજા ખારવેલને, ભિખ્ખુરાજ અને ધર્મરાજનાં નામોથી પણ ઓળખાવાતો હતો—કલ્યાણો દેખતાં, સાંભળતાં, અને અનુભવતાં કહેવાનો અર્થ એ છે, કે શિલાલેખમાં ઉપર પ્રમાણે જે નિર્દિષ્ટ કરાયલા અથવા તેણે કરી બતાવેલા ધર્મકાર્યો છે તે સર્વે લોકનાં કલ્યાણુ માટેનાં જ છે, એવુ તેણે દેખતા-નજરે જોયું છે, સાંભળતા-પરાપૂર્વથી તેવુ સાભળતો આવ્યો છે તથા અનુભવતાં-તેને સ્વાનુભવમા સત્ય પણ લાગ્યું છે આમાં કહેવાની મતલબ એ છે કે, તેણે જે ધર્મકાર્યો કર્યાં છે, તે માત્ર દેખાદેખીથી કે કોઈના કહેવા માત્રથી જ કર્યાં છે એમ નથી, પરતુ પોતાને જાતિ અનુભવથી તે સર્વે કાર્યની તથાપ્રકારની વાસ્તવિકતા પણુ સમજાઈ છે અને તેથી જ તેણે તે કર્યાં છે. આ પ્રમાણેની પ્રસિદ્ધિ કરતાં તેના મનમા નીચે વર્ણવામાં આવ્યો છે તે પ્રકારનો અંતરનાદ-આત્મસતોષ પણ થયો હતો કે કેમ, તે જો કે બરાબર વ્યક્ત થતું નથી, પરતુ વર્તમાન કાળે જૈન સાહિત્યમાં વારવાર એક ઉક્તિ બોલાતી સંભળાય છે, કે 'કરણ કરાવણ અને અનુમોદન, ત્રણે સરખા ફળ નીપજાવે રે'=કોઇ કાર્ય પોતે કરવુ, બીજા પાસે કરાવવુ તેમજ કોઇ ત્રીજો કરતો હોય તેની અનુમોદના કરવી (સારૂં

(૧૧૩) જૈનશાસ્ત્રમા જેને 'અગ'ના નામથી ઓળખવામા આવે છે તેની સખ્યા અગિયારની છે. જો તેમાથી કોઇમા સાત પ્રકરણ હોય તો તેમનો મત યથાર્થ ગણાય.

છે એમ ભાવના રાખવી) તે ત્રણે સ્થિતિનું એક સરખુ જ ફળ-લાભ છે એમ સમજવુ; તે ઉક્તિનો ભાવાર્થ તેના આ શબ્દો-દેખતાં, સાંભળતા અને અનુભવતા-ની સાથે તુલના કરવા માટે રજુ કર્યો છે

(૧૭) સત્તરમી પંક્તિ—બધા પંથોનો આદર કરનાર, બધા (પ્રકારના) મદિરોની મરામત કરાવનાર —પ્રવૃત્ત ચક્રવાળા રાજર્ષિવંશ વિનિ:સૃત રાજા ખારવેલ—

(અ) આ બધા પંથોનો આદર કરનાર—મૂળપાઠ સબપાસંડ-પૂજકો છે. પાખડનો અર્થ વર્તમાન કાળે જેમ ઢોંગના રૂપમા કરાય છે તેમ તે વખતે વપરાતો નહોતો[૧૧૪] પાષડ એટલે સ્વમાનિત ધર્મથી અન્ય મત, એવા સામાન્ય અર્થમા જ તે વપરાતો દેખાય છે; આ અર્થ તેના પોતાના જ શબ્દોથી સિદ્ધ કરી આપ્યો છે. તેણે પોતે પાસંડ-પૂજક તરીકે પોતાને લેખાવ્યો છે વિચારો કે જો ઢોંગ-દભ કે તેવો આશય તેમાં રહ્યો હોત, તો પોતાને માટે પાછો પૂજક શબ્દ કદી તે સાથે જોડત ખરો? એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, અન્ય ધર્મ એવો સામાન્ય અર્થ જ તેણે કર્યો છે. વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પણ ખડકલેખોમા તે જ મુદ્દામા વાપર્યો છે. આ શબ્દથી પોતે એક રાજા તરીકે અન્ય ધર્મ વિશે કેવો મત ધરાવે છે તે જાહેર કરે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાના વચનને, પ્રસગ પડતાં કાર્યમાં મૂકવાની તત્પરતા પણ તેણે સેવી છે; એમ જણાવવા પોતાને બધા પ્રકારના મદિરોની મરામત કરાવનાર તરીકે પણ લેખવ્યો છે. મતલબ કે, એક રાજા પોતે એક ધર્મ પાળતો હોય અને પોતાની પ્રજા અન્ય ધર્મ પાળતી હોય તો તે બાબત તેણે મનમાં જરા પણ લાવવુ નહીં. એટલે કે કેવળ નિરપેક્ષાવૃત્તિ-ઉદાસીન વૃત્તિ માત્ર ધારણ કરવી—સહિષ્ણુતા દાખવવી એમ નહીં, પરંતુ જરૂર પડે તો તેમાં હમદર્દી બતાવી, પોતે તેમા રાજી છે એ બતાવવા પ્રજાના ધર્મસ્થાનો જ્યાં મરામત માગે ત્યા રાજધર્મ લેખી તેની મરામત પણ કરાવી દેવી જોઇએ એવી પોતાની રાજનીતિ હતી એમ તેણે સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધુ છે.

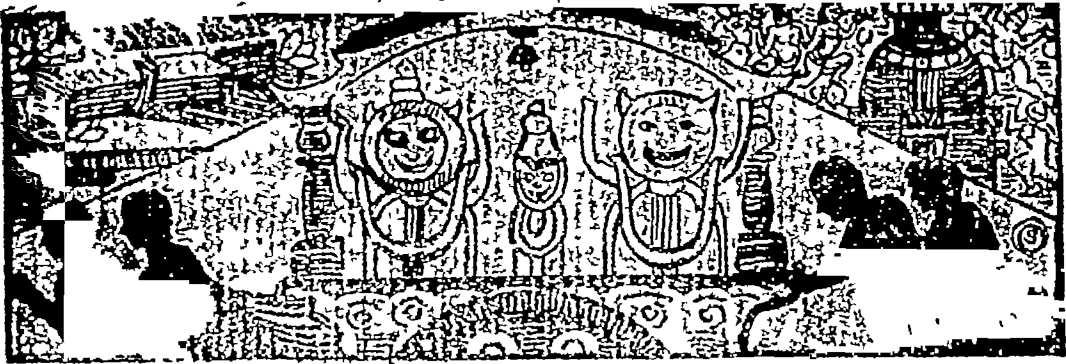
(આ) પ્રવૃત્તચક્રવાળા રાજર્ષિવંશ વિનિ:સૃત-આ બધા શબ્દોની સમજૂતિ ઉપરમાં ૧૪ મી પંક્તિનું વિવેચન કરતાં તથા લેખના પ્રચલિત અર્થ ઉતારતાં (જુઓ પૃ. ૨૭૮,૭૯ તથા ટીકાઓ) જણાવી ગયા છીએ એટલે વિશેષ વિવેચનની હવે અપેક્ષા રહેતી નથી

અહીં આખા લેખની સમજૂતિ પૂરી થાય છે. તેમા જ્યાં બન્યું ત્યા શબ્દાન્વય આપી અને વાક્યના ભાવાર્થ સમજાવી, પ્રચલિત માન્યતાથી ક્યાં ક્યાં અમારો મત જુદો પડે છે તે સર્વ ખાસ દલીલપૂર્વક અને સકારણ બતાવી આપ્યુ છે તે એમાથી કયો માર્ગ વધારે બંધબેસતો ગણાય તે વાચકવર્ગે જોવુ રહે છે.

---

(૧૧૪) જેમ પાખડ સારા રૂપમા વપરાતો અને હાલ અનિષ્ટ રૂપમા વપરાય છે તેમ તે સમયે અનિષ્ટ ગણાતા હોય છતા અત્યારે ઇષ્ટ ગણાતા હોય તેવા પણ શબ્દો મળી આવે છે. તેના દૃષ્ટાંતમા 'દેવાણુપ્રિય' શબ્દ કહી શકાશે.

આ દેવાનાપ્રિય શબ્દ, પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખમા અનેક વખત દર્શન દે છે, તેમ જૈન સાહિત્યમા પણ અનેક વખત વપરાતો દેખાયો છે. સર્વ ઠેકાણે તેનો અર્થ ઇષ્ટ રૂપમા જ થયો છે. પરંતુ સસ્કૃત શબ્દકોષમા કે બૌદ્ધ સાહિત્યોમા તે શબ્દ, મૂર્ખના ભાવાર્થમા વપરાતો હોવાનું સૂચન હોય એવું સમજાય છે પાખડના અર્થમાટે પુ. ૨ પૃ. ૩૩૫. ટી ન. ૪૯ જુઓ.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાના લેખની ચર્ચા

ટૂંકસાર—રાજા ખારવેલે કરાવેલ પુસ્તકોદ્ધાર સાથેની બતાવી આપેલ દુષ્કાળની સંયુક્તિ—

મહાવિજય અને અર્હત્ શબ્દ ઉપર કરેલ વિવેચન—મહાવિજયપ્રાસાદના સ્થાન બાબત ચલાવેલ તપાસ—

જે કલિંગજીનમૂર્તિ માટે, મગધપતિ અને કલિંગપતિ વચ્ચે ત્રણ ત્રણ પેઢીથી ખડાખડી-ખટાખટ ચાલી આવતી હતી તેનું સામાન્ય દૃષ્ટિએ પ્રથમ બતાવેલ મહાત્મ્ય—તે મૂર્તિ વિશે તટસ્થ વિદ્વાનોનાં તેમજ સાંપ્રદાયિક વિવેચકનાં મંતવ્યો ટાંકીને, ઉભા કરેલા સોળેક મુદ્દાઓ—દરેકે દરેક મુદ્દા ઉપર ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ લઈને કરેલ પર્યાલોચના તથા તે સમસ્તની ગુંથણી—તે થયેલ ગુંથણીમાંથી નિષ્પન્ન થતા સારનું કરેલ ઉચ્ચારણ—તેમાંથી ઉદ્ભવતાં પરિણામ—તથા તેવાં પરિણામ સાથે અન્ય સંયોગોની ઘટનાનો મેળ ઉતરે છે કે કેમ તેની લીધેલ બારિક તપાસ—

સાત તીર્થધામો વિશેની આપેલી સમજૂતિ (જૈન અને હિંદુઓની દૃષ્ટિએ)—મૂર્તિ વિશેના આવેલ મંતવ્ય ઉપર, સશોધન ચલાવવા કરેલ વિનતિ—ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર વિશે કરેલી થોડીક ચર્ચા—મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા વિશેના સમયની સમજ—

રાજા ખારવેલનું નામ સાંપ્રદાયિક સાહિત્યમાં, કેમ દૃષ્ટિએ નથી પડતું તે સંબંધી દોરેલાં અનુમાનો—

હાથીગુફાના લેખનું પંક્તિવાર વિવરણ કરતાં, પંક્તિ ૧૬મા જણાવી ગયા છીએ કે વોછિન્નનો અર્થ, નાશ થઈ ગયેલ destroyed

દુષ્કાળનો પ્રસંગ અને પુસ્તકોદ્ધારનો સંબંધ

ન કરતાં, જેનો નાશ થવો ચાલુ થઈ ગયો છે=which is being destroyed એવા રૂપમા કરવાનો છે. તેના ટેકામા એમ પણ જણાવ્યુ હતું કે, જો વસ્તુનો નાશ જ થઈ ગયો છે તો પછી તેનુ રક્ષણ કરવુ તે કથન જ બેહુદું ગણાય તેમ છે વળી જ્યારે રાજા ખારવેલનો સમય મૌર્યકાળની પૂર્વે હોવાનુ પુરવાર થઈ ચૂક્યુ છે, ત્યારે તેના સમય બાદ જ—મૌર્યકાળે લુપ્ત થવાનુ જે સરજાયું છે તેને માટે તે વોછિન્નનો પ્રયોગ કરી શકે? કે ભવિષ્યકાળ સૂચક વિનશ્યતિ અથવા તો તેને મળતો પ્રાકૃત શબ્દ વાપરે? ઉપરાત મુરિય કાલે ને બદલે દુરિય કાલે વધારે ઉચિત ગણાય તેમ છે. જો મૌર્ય કહેવાનો હેતુ હોત તો મુરિયને સ્થાને મૌર્ય શબ્દ વાપરવો ઠીક ગણાત.

જો કે અત્ર આલેખવાની હકીકત કેટલેક દરજ્જે જૈનધર્મને અંગે છે પરતુ તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ સમાયલું છે તેથી તેને જણાવવી પડે છે પુ ૨. પૃ ૩૧ની ટી. નં. ૧૨૬મા શ્રી મહાવીરની પટ્ટાવલી આપી છે. તે ઉપરથી જણાશે કે તેમની બીજી ગાદીએ શ્રી જમ્બુ થયા છે અને તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૨૦માં થતા તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્ય આવ્યા છે પરતુ તે જ્ઞાનીદશામાં ૪૪ વર્ષ[1] રહીને મ. સ. ૬૪માં મોક્ષને પામ્યા છે અને ત્યારથી કૈવલ્ય જ્ઞાનનો તથા તે સાથે અન્ય કેટલીક આવશ્યક પરિસ્થિતિનો વિચ્છેદ થયો મનાય છે. એટલે કે તે સમય બાદ આ અવસર્પિણી કાળમા કોઈને તે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી એમ જૈનશાસ્ત્રનું કથન છે; તે માટે તેમને અંતિમ કેવળી કહેવાય છે. તે સિવાય એક બીજી સ્થિતિના કેવળી પણ કહેવાય છે. તેમનું બિરૂદ 'શ્રુતકેવળી' છે. તેઓને જ્ઞાન પરત્વે તો કેવળી જેટલું જ્ઞાન હોવાનું ગણાય છે, પરતુ બીજી કેટલીક આવશ્યક સ્થિતિનો તેમનામા અભાવ હોવાથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તેમને થઈ શકતી નથી આ પ્રમાણે કેવળી અને શ્રુતકેવળીનો તફાવત છે[2]. આવા શ્રુતકેવળીમા શ્રી ભદ્રબાહુ છેવટના થયા ગણાય છે; જે ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટના ગુરુ હતા તેમજ, મહાનંદ ઉર્ફે નવમા નંદના એક મહાઅમાત્ય શકડાળના જ્યેષ્ઠ પુત્ર તથા બીજા એક મહાઅમાત્ય શ્રિયકજીના વડીલ બંધુ સ્થૂલભદ્રજીના પણ તે ગુરુ થતા હતા. આ અંતિમ શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુનો દીક્ષા સમય મ સં. ૧૩૯ અને સ્વર્ગગમન મ. સં. ૧૭૦મા ગણાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે મ. સં. ૬૪ થી ૧૭૦ સુધીના ૧૦૬ વર્ષના ગાળામાં શ્રુત જ્ઞાન—જ્ઞાનરૂપે તો સંચવાઈ રહ્યું હતું જ પરતુ જેમ સમય આગળ વધ્યે જતો હતો, અને વારંવાર દુષ્કાળ પડ્યે જતા હતા, તેમ મનુષ્યની શક્તિઓ પણ ક્ષીણ થતી જતી હતી એટલે જ્ઞાન અત્યાર સુધી જે અનેંદ્રિય[3] હતું તે ધીમે ધીમે ઐંદ્રિય બન્યે જતુ હતું વળી સ્મૃતિની[4] શક્તિ અનેંદ્રિય ગણાય છે એટલે કે આ સમય સુધી સ્મૃતિપટમાં જ્ઞાન રહી શકતુ હતુ પણ હવે તેનો ક્ષય થવા માંડ્યો હતો. તેમ બીજી સ્થિતિ એ હતી કે અંતિમ શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુને

(૧) કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ એટલે તે જીવને સસારનું બધન છૂટી જવાનુ છે એટલુ નક્કી થયું જ ગણાય; જ્યારે ગાદી ઉપર રહીને ચતુર્વિધ સંઘની દોરવણી કરવી તે સસારિક કાર્યમા ગણાય છે માટે જેવુ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય કે તે જીવે ગાદી ઉપરથી ઉતરી જવુ જ રહે. પછી કેવળી અવસ્થામા ભલે ગમે તેટલો કાળ જીવત રહે. એટલે અહીં શ્રી જમ્બુને મ. સં. ૨૦મા ગાદી ઉપરથી ઉતરી જવું પડ્યું છે ને તે સ્થાને તેમના પટ્ટધર આવ્યા છે. જો કે તે બાદ પોતે ૪૪ વર્ષ પર્યંત જીવત રહ્યા છે.

(૨) વળી જુઓ પુ ૨. પૃ ૧૫૧ તથા તેની ટીકા.

(૩) સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર=એમ શરીરની પાચ ઇંદ્રિયો છે તેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે ઐંદ્રિય કહેવાય અને ઇંદ્રિય સિવાય જેની પ્રાપ્તિ કરાય તે અનેંદ્રિય. કેવળજ્ઞાન તે અનેંદ્રિયની કક્ષામા આવે છે. આ સમય પછી તેનો ધીમે ધીમે લોપ થવા માંડ્યો હતો એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે;

(૪) સરખાવો નીચેની ટીકા નં. ૭.

અર્થ સહિત સર્વે પૂર્વ અને અંગનું જ્ઞાન હતું, જ્યારે તેમના શિષ્ય સ્થૂલભદ્રજીને[૫] અમુક પૂર્વનું અર્થ સહિત અને શેષનું અર્થ વિનાનું જ્ઞાન હતું આ પ્રમાણે મ સ ૬૪થી ક્ષય થતા જ્ઞાનને સાચવી રાખવાની જરૂરીઆત ઉભી થતી જતી હતી. તેવામા શ્રી ખારવેલ પ્રબળ પરાક્રમી થયો કે જેણે તે કાર્ય ઉપાડી લીધું હતુ. આ કાર્ય તેણે ૯૮+૧૪મા વર્ષે=મ. સં. ૧૧૨=ઇ. સ. પૂ ૪૧૫ માં પાર ઉતાર્યું ગણાય.

જેમ ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનની ક્ષતિ થયે જતી હતી, તેમ પૃ. ૨૯૦. ટી. ન. ૫૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ષાઋતુનું અનિયમિતપણુ પણ વારવાર દેખાવમાં આવ્યે જતું હતુ. પરિણામે દુષ્કાળ પણ ઉપરાઉપરી પડયે જતા હતા. જેમ રાજા નદ અને ખારવેલના સમયે દુષ્કાળ પડયાની હાથીગુફામાં નોધ લેવાઈ છે તેમ એ વખત ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયે પણ પડયા હતા.[૬] પ્રથમ જ્યારે પડયો ત્યારે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી નેપાળમાં બિરાજતા હતા અને સ્થૂલિભદ્રજી પાટલિપુત્રમા હતા. દુષ્કાળની અસરને લીધે સ્થૂલભદ્રજીને જ્ઞાનની ઊણપ રહેવા માડી હતી તે પૂર્ણ કરવા[૭] શ્રી સંઘની આજ્ઞાથી તેઓ પોતાના ગુરુ પાસે નેપાળમાં જઈને પૂરી કરી આવ્યા હતા. તેવામાં પાછો બીજો દુષ્કાળ પડવાના ભણકારા વાગવા મડયા. તે સમયે ગુરૂમહારાજ તો દક્ષિણ હિંદમા જવા કેટલાક પરિવાર સાથે નીકળી ગયા હતા; પરંતુ કેટલાક, જેઓ ભવિતવ્યતા બળવાન છે એમ ગણીને, ઉત્તર હિંદમા—મગધમાં જ કે આસપાસના મુલકમા રહી ગયા હતા, તેઓએ તે દ્વિતીય દુષ્કાળ પૂરો થતાં, જેટલું જ્ઞાન સચવાઈ રહ્યુ હતું તેને જાળવી રાખવાના પ્રયત્ન માટે ઉપરાકત સ્થૂલિભદ્રજીના નેતૃત્વ નીચે સઘળા શ્રમણોની સભા બોલાવી હતી જેને પાટલિપુત્રની વાચના તરીકે ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધિ મળી છે. આ બધુ લાંબુ વિવેચન કરવાની મતલબ એ છે કે, ધાર્મિક ગ્રથોમા વર્ણવાયલી જે પરિસ્થિતિ છે તેને શિલાલેખ જેવા મહત્ત્વના ઐતિહાસિક પુરાવાથી સમર્થન મળે છે અને બન્નેમા વર્ણવેલા બનાવો અરસપરસની પૂરવણીરૂપે ગરજ સારે છે. આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલે જે પુસ્તકોદ્ધાર કરાવ્યો છે તે શબ્દને **દુરિયકાલ** તરીકે વાચવો વધારે ઊચિત ગણાશે.

મહાવિજય અને અર્હતશબ્દ ઉપરનો પ્રકાશ

મહારાજા ખારવેલે પોતે કોતરાવેલ શિલાલેખની પંકિત ૯ અને ૧૦મા "રાજભવનરૂપ મહાવિજય" અને "અર્હત" આ બે શબ્દો વાપર્યા છે તથા "આડત્રીસ લાખ"નું દ્રવ્ય તેમા વાપર્યું હતું એમ પણ ભારપૂર્વક જણાવ્યુ છે. આ શબ્દો ખાસ વિવેચન માગી રહ્યા છે.

આપણે હવે સુપરિચીત થઈ ગયા છીએ કે પૂર્વ કાળે રાજાઓ, પોતાના નામની કેવળ વાહવાહ બોલાવરાવવા માટે જ[૮] કાઇ કાર્ય કરતા નહીં. આથી કરીને તેમની ઐતિહાસિક હકીકતો તારવવાને ઇતિહાસકારોને અનેક મુસ્કેલીઓમા ઉતરવુ પડે છે; છતા એટલુ તો દેખાય જ છે કે જ્યારે લોકકલ્યાણનું અતિ મહત્ત્વનુ કાર્ય તેઓ કરતા, ત્યારે તેટલા પૂરતો જ, ન છૂટકે પોતાના નામનો કિંચિત ઉલ્લેખ કરી

---

(૫) આ સ્થૂલિભદ્રજીને સાત બહેનો હતી તેમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ સસારીપણે હતા ત્યારે તેમને પણ સ્મૃતિ જ્ઞાન અમુક પ્રમાણમા હતુ. તે માટે જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૩૬૨ ટી. ન. ૪૩ પુ. ૨. પૃ. ૩૦.

(૬) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૬૯. ટી. ૨૧; પુ. ૨. પૃ. ૨૦૧. ટી, નં. ૧૩૮ તથા ચદ્રગુપ્તનું વૃત્તાત.

(૭) જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૧૭૦ ટીકા નં. ૨૭. પુ. ૨. પૃ. ૨૯ થી ૩૨.

(૮) પુ. ૨મા સિક્કા પ્રકરણમા આ કથનના ઉદાહરણો અનેક મળી આવશે તે જુઓ. તેમા જણાવેલ છે કે કોઇ રાજા પોતાના નામ, ચહેરો કે કોઇ વસ્તુ કોતરાવતાં નહીં, તેમજ પ્રિયદર્શિન જેવાના શિલાલેખો પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરી બતાવી રહ્યા છે. વળી આ ખડનો દ્વિતીય પરિચ્છેદ જોવાથી ખાત્રી થશે. પોતે ચક્રિપતિ હોવા છતા, તેમજ નંદવશીઓ, મૌર્યવશીઓ પણ મહાન સમ્રાટો હોવા છતા તેઓમાથી કોઇએ પણ પોતાનો સંવત્સર સુદ્ધાત સ્થાપ્યો નથી.

વાળતા તેમા યે જ્યાસુધી બનતું, ત્યાંસુધી તો પોતાના નામને બદલે કાઇક સાકેતિક ચિન્હનો[૯] ઉપયોગ કરીને પતાવી દેતા હતા રાજા ખારવેલે પણ ઉપરના સિદ્ધાતનું અનુકરણ કર્યું હોય એમ તેના લેખની ભાષા ઉપરથી જોઈ શકાય છે. તે પોતે એકાતરે એકાતરે-એટલે કે એક વર્ષ મૂકીને બીજે વર્ષે-આવા લોકહિતના કાર્યો તો કર્યે જતો જ હતો, છતા આ બે પક્તિમા જેવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે તેવો બીજી જગ્યાએ કર્યો નથી જ. એટલે સમજાય છે કે આ કાર્યો તેને પોતાને કદાચ અતિ મહત્ત્વના તેમજ ભવિષ્યની પ્રજાને વિશેષ ઉપકારક નીવડવાનુ લાગ્યુ હશે.

આટલું પ્રસ્તાવિક વિવેચન કરી હવે આપણે આગળ વધીશું રાજા ખારવેલ પોતે કલિંગપતિ હતો તેથી તેણે મહાવિજયપ્રાસાદ બધાવ્યાનુ તથા આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય તેમા ખરચાયાનુ જે લખ્યુ છે તે આ કલિંગ દેશને અથવા તો હાથીગુફાના સ્થાનને આશ્રયીને જ હોવુ જોઈએ એમ સર્વ વિદ્વાનોનું માનવુ થાય છે. જ્યારે તે લેખમા વપરાયેલી ઈબારત ઉપરથી આ પ્રાસાદને લગતી હકીકત કલિંગ સિવાયની અન્ય ભૂમિને અંગે લખાયલી હોય એમ અમારૂ માનવુ થાય છે. કેમકે (૧) સામાન્ય નિયમ હમેશા એ ગણાય છે કે, જો કોઈ રાજા પોતે મેળવેલ વિજયનું અથવા તો લોક હિતના કરેલ અન્ય કાર્યનું વિવેચન કરવા માંડે અને તે પોતાના જ મુલકમા કોતરાવવાનો પ્રસગ ઉભો થયો હોય તો, તે લખાણમા अत्र, आ, आवां, के आवा प्रकारनां ઈ. ઈ. અંગુલિ નિર્દેશ કરતા (demonstrative-forms of places or things) સ્પષ્ટતાસૂચક શબ્દો[૧૦] વાપરે છે, પરતુ જો કોતરાયલા લેખનું સ્થાન અને તેમા આળેખેલ હકીકતનું સ્થાન, એમ બન્ને ભિન્ન હોય, તો તે જગ્યા માટે કે તે કાર્ય માટે, અંગુલિનિર્દેશ કરતા (Demonstrative words=this very spot or that very deed) શબ્દો વાપરતા નથી માત્ર મોઘમ જ શબ્દ વાપરીને જણાવે છે કે અમુક સમયે અમુક કાર્ય કર્યું હતું અત્ર આપણે જોઈએ છીએ કે રાજા ખારવેલે તો સમય, સ્થાન કે બનાવ, કોઈનો પણ સંબધ રાખ્યા વિના સર્વ બનાવો એક જ સ્થાનમા અને એક જ લેખમા વર્ણવી દીધા છે એટલે, તેમા આલેખેલી સર્વ હકીકત એકલા કલિંગને જ લાગુ પડતી હતી એમ માનવાનું નથી બલ્કે કલિંગને ઉદ્દેશીને જે સ્પષ્ટ વક્તવ્ય કરાયુ હોય, તેજ માત્ર કલિંગ પરત્વેનુ છે અને બાકીનુ સર્વ જે કાંઈ લખાયુ છે તે અન્ય પ્રદેશને અગે છે એમ સમજી લેવુ જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે વિચારતા ન. ૯ અને ૧૦ મી પક્તિમા દર્શાવેલ પ્રાસાદનિર્માણ અને તેમા ખર્ચેલ દ્રવ્યવાળી હકીકત કલિંગ દેશ (નહીં કે કલિંગ રાજ્ય) સિવાય અન્ય ભૂમિને લગતી હોવાનું નક્કી થાય છે એટલે વિચાર કરવો રહે છે કે તે કયો પ્રદેશ હશે? લેખની હકીકત તો સર્વ દક્ષિણ હિંદને લગતી છે. હવે તેણે જે જે દેશો દક્ષિણ હિંદમા જીતી લીધા છે તેમા પલ્લવ, પાડયા, અને મદુરાનાં નામો તો સ્પષ્ટ જણાવી જ દીધા છે, એટલે તે વર્જીને પછી જે ભૂમિ બાકી રહી તે સમજાવવા પૂરતો તેનો મનસૂબો હશે એમ પુરવાર થાય છે. અને તેવી ભૂમિ તો માત્ર ચોલા રાજ્યની જ રહી જાય છે એમ ભૂગોળ શીખવાડે છે અથવા જેને આપણે આ પુસ્તકના વર્ણન કરવાના સમયે ધનકટક-બેનકટક-બેનાકટકના રાજ્ય[૧૧] તરીકે ઓળખાવ્યુ છે તે ભૂમિ જ તે હોવી જોઈએ એમ આ ઉપરથી સમજાય

(૯) પ્રિયદર્શિનનું સાકેતિક ચિન્હ હાથી છે ખારવેલે પણ હાથીગુફાના લેખમા આદિ અને અતમા પોતાનું ચિહ્ન વાપર્યું લાગે છે (શું તે બરાબર જણાતુ નથી) જુઓ જૈ સા સ. પુ. ૩. પૃ. ૩૯૨ ટી. નં. ૧૪).

(૧૦) એટલે કે Words denoting that particular space or deed=તે અમુક સ્થાન અથવા તો કાર્યનો ઉલ્લેખ કરીને શબ્દો વાપરે છે; જેમકે, તલસૂયાની સાથે તેની પૂર્વે રાજધાની વિશેષણ જોડ્યું છે, એમ બતાવવાને કે આ પ્રદેશની રાજધાની જે તલસૂયામા હતી તેમા નહેર લાવવામા આવી નહીં તો મોઘમમાત્ર રાજધાની શબ્દ શું ન લખી શકત! પણ સ્પષ્ટીકરણ જે કરી બતાવ્યું છે તે સ્થાનિક પ્રસગ હોઇને તેની ચોખવટ કરવા માટે જ દેખાય છે.

(૧૧) આ ધનકટકની હદ, રાજધાની ઈત્યાદિ હકીકત માટે જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૧૫૦થી ૧૬૨નુ વર્ણન.

છે, તથા મહાવિજય નામનો પ્રાસાદ, મંદિર, ચૈત્ય કે ધર્મસ્થાન જે કહેવું ઘટે તે કહો, તે પણ ત્યાં જ તેણે સાડી આડત્રીસ લાખને ખર્ચે બંધાવ્યું હતું એમ આખી ચર્ચાનો સાર નીકળે છે.

ખારવેલના આ કાર્ય વિશેનો આટલો તાગ મેળવ્યા પછી, બીજી કેટલીક હકીકત મેળવવી બાકી રહે છે. તે માટે ધનકટક દેશનો ઇતિહાસ તપાસવો જોઇએ જે તેમાંથી કાંઈ લભ્ય થાય છે કે કેમ? રાજા શ્રેણિક અથવા બિંબિસારનું વૃત્તાંત લખતાં જણાવાયું છે કે, તે પોતે ઈ. સ. પૂ. ૫૮૦માં મગધપતિ થયો, તે પૂર્વેનાં અઢી ત્રણ વર્ષ તેને બેન્નાતટ નગરે ગાળવા પડયાં હતાં. તે સમયે પરદેશી સોદાગરની એક વણજાર આવ્યાનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે તેમાં જણાવાયું છે કે વણજારના માલનું મૂલ્ય ચૂકાવી આપવાને ખૂદ રાજાનો કોશાગાર પણ સશકત નહોતો; જેથી એક સામાન્ય વેપારી જેવા ગણાતા ગોપાળ નામના શ્રેષ્ઠિની વખારમાં ઢગલાબંધ તેજતુરી જે પડી હતી તે વડે તેનું મૂલ્ય ચૂકવાયું હતું. આ વસ્તુ અત્યારે ચીતરવાનો આશય એટલું બતાવવા પૂરતો જ છે કે, તે સમયે બેન્નાતટ નગર અતિ વિપુલ પ્રમાણમાં સમૃદ્ધિ ધરાવતું, અનેક દેશના સાહસિક અને માથું હોડે મૂકીને કામ કરનારા વ્યાપારીઓની અવરજવરવાળું તથા ધનાઢ્ય વણિકોથી વસેલું શહેર હતું તેમ મોટું નગર હોઈને, તેનો વિસ્તાર પણ મોટા પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે બલ્કે એમ પણ માનવું રહે છે કે, મગધની રાજધાનીવાળાં રાજગૃહી અને પાટલિપુત્ર[૧૨] નગરોને પણ, કયાય વટાવમાં મૂકી દે તેવું તે ધીકતું બંદર હોવું જોઇએ આ બેન્નાતટ નગરની સ્થિતિ, જે ઈ. સ. પૂ. ૫૮૦માં હતી તેજ આ રાજા ખારવેલના સમયે ઈ. સ. પૂ. ૪૨૫માં પણ હતી. કદાચ કિંચિત્ ન્યૂન થઈ હોય—જુઓ મગધપતિ ઉદયાશ્વનું વૃત્તાંત; જો કે તેમ બનવા કારણ નથી બલ્કે એમ કહો કે, મહારાજા પ્રિયદર્શિનના સમયે એટલે ઇ. સ. પૂની ત્રીજી સદીના અંત સુધી અને તેથી પણ થોડા વર્ષ વીતી ગયા બાદ, તેની જાહોજલાલી ખૂબ ખૂબ પ્રમાણમાં જળવાઈ રહી હતી એમ દેખાય છે, કેમકે અંધ્રપતિ રાજા પુલુમાવીના[૧૩] જે સિક્કા કોરોમાંડલ કિનારા ઉપરથી બે બે સઢવાળા મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી તે હકીકત સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે સમય બાદ ક્યારે તેનો નાશ થયો હશે તે વિષય અત્યારના પ્રસંગને સ્પર્શ કરતો ન હોવાથી આપણે તેની ચર્ચામાં ઉતરવા જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે હાથીગુફાના શિલાલેખ જેવા, ઉપર વર્ણવેલા ઐતિહાસિક પુરાવાથી હવે પુરવાર થઈ જાય છે કે રાજા ખારવેલે બેન્નાતટના પ્રદેશમાં સાડી આડત્રીસ લાખ ખરચીને મહાવિજય નામનો આર્હત્ ધર્મ પ્રણિત, મોટો એક ચૈત્યપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. એક બાજુ આ સ્થિતિ છે. બીજી બાજુ શોધખોળ ખાતું એમ જણાવી રહ્યું છે કે, બેન્નાતટના પ્રદેશમાં અમરાવતી—અને ધરણીકોટ જ્યાં હાલ આવી વસ્યાં છે તે સ્થાનમાંથી મોટો એક ધર્મસ્તૂપ મળી આવેલ છે, એટલું જ નહિ પણ તે સ્થાન ઉપર અથવા તેની આસપાસ, કોઈ મોટું શહેર[૧૪] અસલના સમયે હોવું જોઇએ એમ ચોક્કસ સ્થિતિ દર્શાવે છે. ત્રીજી બાજુ

(૧૨) જે સમયની આપણે અહિં વાર્તા ઉતારી છે (ઈ. સ. પૂ. ૫૮૩=૫૮૦ પહેલાં બે ત્રણ વર્ષની વાત) તે સમયે પાટલિપુત્રની સ્થાપના પણ નહોતી થઈ (તેની સ્થાપના ઈ સ. પૂ. ૪૯૩માં થઈ છે જુઓ પુ. ૧. રાજા ઉદયાશ્વનું વર્ણન) પરંતુ રાજા ખારવેલનો સમય તો ઇ. સ. પૂ. ૪૩૦થી ૩૯૪નો છે તે સમયે પાટલિપુત્રની જાહોજલાલી નિર્મિત થઈ ચૂકી હતી માટે અત્ર તેની સરખામણી કરવાનો પ્રસંગ લીધો છે.

(૧૩) જુઓ આ. રી. સ. ઇ. પુ. ૧. પૃ. ૫:—The inscriptions we have of Pulumavi and Yagnashree from Amravati=અમરાવતીમાંથી પુલુમાવી અને યજ્ઞશ્રીના શિલાલેખો આપણને મળી આવે છે.

આ પુલુમાવીના અને યજ્ઞશ્રીના સમય માટે જુઓ પુ. ૫મું. અંધ્રપતિના વંશની આખી વંશાવળી શોધીને ઉભી કરી બતાવી છે (યજ્ઞશ્રીનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૯૮થી ૨૮૦ છે અને પુલુમાવીનો ૨૮૦થી ૨૪૪ છે).

(૧૪) આ. સ. સ. ઇ પુ ૧ (ન્યુ ઈમ્પીરીઅલ સીરીઝ નં. ૬) પૃ. ૧૩: પ્રા. ભારત પુ. ૧. પૃ. ૧૬૨.

૩૦-૧૨-૮૯ના પરિપત્રથી મદ્રાસ સરકારના શોધખોળ ખાતાએ[૧૫] ઈ. સ ૧૯૨૦મા જાહેર કર્યું છે કે, ગતુર જીલ્લામાં બેઝવાડા શહેર નજીકથી એક મોટો મઠ મળી આવ્યો છે વળી કૃષ્ણા નદીના આ પ્રાંતોનું તથા તેને લગતા અન્ય પ્રદેશોનું સંશોધન કરીને જે ગ્રથો બહાર[૧૬] પડી ચૂકયા છે તેમા આવેલ હકીકતનું એકીકરણ કરીશુ તો માલૂમ થાય છે કે કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળનો (કૃષ્ણાના ડેલ્ટાવાળો) આ સર્વ પ્રદેશ મહા ગૌરવવંતો પ્રતિભાસપન્ન તથા સમૃદ્ધિશાળી હોવો જોઈએ. તે પ્રદેશના પાટનગરને માત્ર ૨૫ માઈલના વિસ્તારનું ગણી, ધનકટક અને અમરાવતી જેવાં સ્થાન ઉપર તેને આવેલુ ગણવું કે બેઝવાડા અને ગંતુરની આસપાસની જગ્યામાં પચ્ચીસ માઈલનો વિસ્તાર રોકી પથરાઈ ગયલુ લેખવું, અથવા તો તેને એક મોટું નગર કલ્પી, ઉપરના સર્વે સ્થળોને તે નગરના એક પરા તરીકે લેખવુ (જેમ મુબઈ અને તેના પરાંનો વિસ્તાર કેટલાયે માઈલ સુધી લબાયેલો ગણાય છે તેમ), તે તો, જેને જેમ સૂઝે તેમ અનુમાન બાધી લ્યે, પરતુ એકદરે એટલી વસ્તુસ્થિતિ તો જળવાઈજ રહે છે કે, આખો બેનાતટનો પ્રદેશ તે સમયે સમસ્ત દક્ષિણ ભારતવર્ષમા એક અનોખુજ સ્થાન ભોગવી રહ્યો હતો

આટલી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કર્યા પછી જે અમરાવતી સ્તૂપ તરીકે ઓળખાવાયો છે તેમા આવેલી કેટલીક હકીકત તરફ આપણે ધ્યાન ખેંચીશુ. આ અમરાવતીના સ્તૂપનું વર્ણન કરતા તેના સશોધક કર્નલ મેકેનઝી સાહેબ લખે છે કે[૧૭] In the inscriptions, this building is called the Mahachaitya or the Great Chaitya= શિલાલેખમા કોતરાયેલુ છે કે આ મકાનને "મહાચૈત્ય" કહેવાતું હતું વળી તેજ ગ્રથમાં પૃ ૧૦૪ ઉપર પ્લેટ નં ૮૯માં વર્ણન કરતાં કરતાં જણાવાયું છે કે, શિલાલેખમા અર્હત્ શબ્દ લખેલ છે. તેમ રાજા ખારવેલે 'મહાવિજય' નામે એક પ્રાસાદ આર્હત્ ધર્મની પ્રણાલિકાની સિદ્ધિ અર્થે સાડી આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચીને બનાવ્યાનું પોતાના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે. આ પ્રમાણના બન્ને ઠેકાણે શિલાલેખનાજે શબ્દો છે તેનું એકીકરણ કરીશુ તો તુરત કલ્પના કરી લેવાય છે, કે તે બને હકીકત એકજ સ્થાન પરત્વેના કાર્યને અગે વપરાયલી હોવી જોઈએ એક ઠેકાણે મહાવિજય કહ્યો છે બીજામા માત્ર મહાચૈત્ય કહ્યો છે બીજી બાજુ તે અમરાવતી સ્તૂપના દશ્યો, કારીગિરિ, શિલ્પકળાના સુરેખ ચિત્રો તથા તેના સ્થાપત્યને આપણે જ્યારે નિહાળીએ છીએ તથા તેના મૂલ્ય વિશે કાંઈક આંક મુકવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે રાજા ખારવેલે સાડી આડત્રીસ લાખ દ્રવ્ય ખર્ચ્યાનું જે જણાવ્યું છે તેની યથાર્થતા જણાઈ આવે છે આ પ્રકારની બધી પરિસ્થિતિમા, તે અમરાવતીના સ્તૂપને રાજા ખારવેલની કૃતિ તરીકે જો આપણે સ્વીકારીએ તેમજ તેને તેના જૈન ધર્મના દ્યોતક તરીકે લેખીએ, તો કાંઈ અન્યાય કર્યો કહેવાશે નહિ વળી આ સ્તૂપના સંશોધક મેકનઝી સાહેબના મતવ્ય પ્રગટ થયા બાદ તે વિશેનો સામાન્ય મત કેવો ફરી ગયો છે તે નીચેના શબ્દોમા તેના પ્રકાશકે વ્યક્ત કર્યો છે તેમણે પ્રથમ તો જણાવ્યું છે કે[૧૮] Long after Col Mackenzie's time, that it was first surmised that the Amravati Stupa was a Buddhist document= અમરાવતી સ્તૂપ બૌદ્ધ ધર્મનું દ્યોતક છે એવુ અનુમાન (તો) કર્નલ મેકેનઝીના પછી લાંબા કાળે પ્રથમ વખતે જ બહાર પડ્યું હતું. પરતુ તે બાબતમા મેકેનઝી સાહેબનો કેવો મત હતો તથા પોતે તેમના મતને કેટલે દરજ્જે વધાવી લ્યે છે તે જણાવતા

(૧૫) પ્રા. ભારત પુ. ૧ પૃ. ૬૫ ટી. ન. ૫૩.

(૧૬) જુઓ આ. સ. રી ઈ. પુ. ૧૫ (તેમા ગુદીવાડ અને કૃષ્ણા જીલ્લાના અન્ય શહેરોનું સશોધન બાબતનું વર્ણન: જેમાંના બે ચિત્રો આપણે ભારત પુ. ૧. પૃ. ૧૫૩ આકૃતિ ન. ૨૦ અને ૨૧ તરીકે રજુ કર્યા છે)

(૧૭) જુઓ આ. સ. સ. ઈ. પુ. ૧ (ન્યુ ઈમ્પીરીઅલ સીરીઝ પુ ૬) ૧૮૮૨ (મુદ્રિત ૧૮૮૭) પૃ. ૨૩.

(૧૮) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૩.

લખે છે કે His own belief that it might be Jain was credible=તેમના (કર્નલ મેકેનઝીના) મતે, તે (સ્તૂપ)ને જૈનધર્મનો હોવાનું (માનતા હતા) તે વિશ્વસનીય છે. એટલે તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એમ છે કે કર્નલ મેકેનઝીનો પ્રથમ મત તે અમરાવતી સ્તૂપને જૈનધર્મને લગતો માનવા પ્રતિ હતો, તે મત તેમના પછી ઘણા લાંબા કાળે ભલે ફરી ગયો છે અને હવે તેને બૌદ્ધધર્મનો ગણાવે છે, પરતુ પ્રથમ મત એટલે તે જૈનધર્મનું પ્રતિક હોવાનો મેકેનઝી સાહેબ વાળો મત—વધારે પ્રમાણિક દેખાય છે. આખી ચર્ચાનો સાર, તે સ્તૂપ જૈનધર્મનો હોવા સંભવ છે પરતુ વિદ્વાનો જેમ માની બેઠા છે તેમ બૌદ્ધધર્મનો નથી.

આ સંબધી એક જ પ્રશ્ન હવે માત્ર વિચારવો રહે છે. તે આ સ્તૂપની ઉમર વિશેનો છે. વિદ્વાનો તેને ઇ. સ. ની બીજી કે ત્રીજી સદીનો હોવાનું માને છે, જ્યારે આપણે તેને રાજા ખારવેલના સમયનો એટલે ઇ. સ. પૂ. ની ચોથી સદીનો ઠરાવીએ છીએ. બે મત વિશેનું અંતર લગભગ પાંચસો છસો વર્ષનું રહી જાય છે આ બે વસ્તુનો મેળ શી રીતે ખાય તેમ છે તે આપણે ઉચ્ચારીએ તેના કરતાં, મજકુર "અમરાવતી સ્તૂપ"ના લેખક મહાશયના પોતાના શબ્દો જ ટાકી બતાવીશુ, જેથી વાચકવર્ગને પોતાની કલ્પનાશક્તિને બહુ ખેચી જઈને લાંબા સમય સુધી વિચારના વમળમા તણાતા રહેવુ નહીં પડે તે શબ્દો આ પ્રમાણે[19] છે "There is so much of Greek, rather than Bactrian art in the architectural details of the Amravati tope, that the first inference is, that it must be nearer to the Christian Era—With the revised date of the inscriptions, the date of the rail in the latter part of the second century. The stupa itself is much older as is shown by the sculpture and the inscriptions, especially one in the Mauryan character, recording the gift of a pillar by the General Munda-Kuntala=અમરાવતી ટોપના સ્થાપત્યમાંની બારિક વીગતો જોતાં, તેમાં યોન કરતાં ગ્રીક પ્રદેશની કળા મુખ્યત્વે એટલા બધા પ્રમાણમાં માલમ પડે છે કે, પ્રાથમિક (નજરે) એવું અનુમાન બંધાઈ જાય છે કે તેનો સમય ઇ. સ. ની સદીનો પ્રારભ કાળનો હશે જ્યારે તેના કઠેરા ઉપરના શિલાલેખોની ફરીને સુધારેલ તારીખો જોતાં તેનો સમય ઇ. સ. ની બીજી સદીના ઉત્તર ભાગમાં તે બનાવાયાનું ગણવો પડશે–(ધ્યાન રાખવું કે અહીં કઠેરાના શિલાલેખના સમયની વાત કરી છે, નહીં કે સ્તૂપના પોતાના સમયની કે તેના ઉપરના કોઈ શિલાલેખની–તે તો હવે દર્શાવે છે) જ્યારે સ્તૂપ બહુ પ્રાચીન સમયનો દેખાય છે, કેમકે તેના ઉપરની શિલ્પકળાનાં દૃશ્યો અને શિલાલેખો જે કોતરાયા છે તે ઉપરથી તેની પ્રતિતિ થાય છે. તેમા યે ખાસ કરીને મુડકુતલ નામના અધિકારીએ દાન આપીને મૌર્યકાળમા વપરાતી ભાષામાં લેખ કોતરાવ્યો છે તેથી"–એટલે આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે, સ્તૂપના સબંધમાં મુડકુતલે જે દાન કરેલું છે તે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વખત હતો તથા તે વખતે આ સ્તૂપ તો ક્યારનો ઉભો પણ થઈ ગયો હતો. વળી એ પણ ખરૂ જ છે, કે જે સ્તૂપ સંબંધી કાંઈ પણ દાન મૌર્ય સમયે (ઈ. સ પૂ. ૩૭૨ થી ૨૩૪ સુધી) કરવામાં આવ્યું હોય, તે સ્તૂપ પોતે ઈ. સ પૂ. ૩૭૨ની પૂર્વે જ ઉભો કરાયો હોવો જોઇએ એમ સ્વીકારવુ પડે[20]. આપણે પણ તેનો સમય રાજા ખારવેલના રાજ્યના સમયનો (ઈ. સ. પૂ. ૪૩૦ થી ૩૯૪)

(૧૯) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૨.

(૨૦) અપરોક્ષ રીતે આ હકીકત ઉપરથી સાબિત કરી શકાશે કે પુષ્યમિત્ર અને ખારવેલ સમકાલિન નથી જ એટલે પૃ. ૨૯૬ સુધીની ૨૦ દલીલ સાથે પૃ. ૩૦૩ ટી. ન. ૮૭ ની ૨૧મી તથા આ સાથે તેની સંખ્યા ૨૨ ની ગણાશે.

જણાવીએ છીએ અથવા વધારે ચોક્કસ તારીખ તેના નિર્માણ માટે દર્શાવવી હોય તો, તેના રાજ્યાભિષેક બાદ નવમા વર્ષે ચણાવ્યાનું તે જણાવે છે એટલે તેનો સમય ઈ સ પૂ ૪૨૧-૨૦ નો ગણવો રહે છે

પુ. ૧ પૃ ૧૭૪ માં મહારાજ કરકંડુના વૃત્તાંતમાં સાબિત કરી ગયા છીએ કે તે પોતે પાર્શ્વનાથ ભગવાનનો અનુયાયી હોવાથી, આત્મકલ્યાણ માટે તેણે મંદિર બંધાવી તેમાં અલૌકિક અને ચમત્કારવાળી એક પ્રતિમા પધરાવી હતી તે પ્રતિમા આગળની ભરાવેલી હતી કે તેણે જ તૈયાર કરાવી હતી તે હકીકત સાબિત કરવી બાકી રાખી હતી તેમ આવી નજીવી અને જડ પ્રતિમા માટે શા સારૂ બે મોટા સમ્રાટો જીવ સટોસટ લડી રહ્યા હતા તેનો કાંઈક આછો ખ્યાલ ત્યાં આપી, વિશેષ સમાચાર ખારવેલના વૃત્તાતે આપવાનું જણાવ્યું હતું. તેમજ ઉપરના દ્વિતીય અને તૃતીય પરિચ્છેદે (પંકિત ૧૨માં કલિંગજીનમૂર્તિના વર્ણનમા) કહી ગયા છીએ કે, જૈનધર્મીઓનું સમેતશિખર નામનું એક પવિત્ર તીર્થ આ પ્રદેશમાં આવેલ હોઈ તથા તે ઉપર વીસ જેટલા તીર્થંકરો નિર્વાણ પામેલ હોવાથી તેના ખ્યાતિ અને ગૌરવ તેમને મન ઘણા હતા. વળી ઉપરોક્ત વીસ તીર્થંકરોમાના સૌથી છેલ્લા પાર્શ્વનાથ, ત્યાં મોક્ષે ગયેલ હોવાથી તેનું નામ પાર્શ્વનાથ પહાડ પણ પડી ગયુ છે તથા તે મૂર્તિને કલિંગમા પધરાવનાર તેમજ તેના મૂળસ્થાપક કરકંડુ મહારાજ પોતે ત્રિકાળજ્ઞાની હોવાથી, તેનાં પ્રતિભા તથા ગૌરવ તેમની જાણમા હતા (જુઓ પૃ ૩૦૨-૩).

તે મૂર્તિનું મહાત્મ્ય

આટલી હકીકત લખાઈ ગઈ છે. હવે વિશેષ માટે આગળ વધીએ

જેમ મગધપતિ નદને તથા કલિંગપતિ કરકંડુ મહારાજને, ક્ષેમરાજને અને ખારવેલને આ સ્થાનની અને મૂર્તિની કિંમત હૃદયમા ઉતરી ગઈ હતી, તેમ સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનને તથા તે સમયના કલિંગપતિ રાજા શાતકરણીને પણ તથાપ્રકારે જ ઉતરી ગઈ હતી એમ તુરત સમજી શકાય છે કારણ કે તે માટે જ તે બને ભૂપતિઓ[૨૧] પોતાના ધર્મની તે ભૂમિ ઉપરનું પ્રભુત્વ મેળવવા જબરદસ્ત સંગ્રામ ખેલી રહ્યા હતા; જેની માહિતી આપણને પ્રિયદર્શિનના ખડકલેખથી મળી રહે છે વળી સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને પોતાના જીવનમાં જે અનેક સંગ્રામો ખેલ્યા હતા તેમાં કલિંગભૂમિ ઉપરનો સૌથી દારૂણ અને ભયકર તથા છેલ્લામા છેલ્લો જ હતો, તે પણ તેણે પોતે જ કોતરેલ હકીકતથી સમજાય છે. આ ઉપરથી પણ તે બન્ને જૈનધર્મી રાજાઓના હૃદયમાં તે તીર્થ પ્રત્યે તથા તેની મૂર્તિ વિશે કેવા ભકિત અને માન વસી રહ્યાં હતા તેનું માપ કાઢી શકાય છે[૨૨]

આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર થતા જૈનધર્માનુયાયી રાજાઓ જ્યારે આ સ્થળ અને પ્રતિમા વિશે આટલા બધા ઓવારણા લઈને સ્વજીવને પણ કુરબાન કરી દેતા હતા ત્યારે તેમાં કાંઈક વિશેષપણે તારતમ્ય સમાયલુ હશે એમ તો દેખાય છેજ! નહીં તો શું પૂર્વેના રાજાઓ એવા મૂર્ખા હતા કે એક મૂર્તિ જેવી અજીવ વસ્તુ માટે મોટી લડાઈઓ લડવા નીકળે તો નીકળે, પણ અહિંસા જે પોતાના ધર્મનો મૂળભૂત સિદ્ધાત કહેવાય, તેને એક કોરાણે મૂકીને

(૨૧) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન તો જૈન હતો એ હકીકત તેના જીવનચરિત્રે સાબિત કરી દેવાઇ છે તેમ આ શાતકરણી રાજાઓનો મોટો ભાગ પણ જૈનમતાનુયાયી હતો તે આપણે પુ ૫ મા તેમના વૃત્તાતે સાબિત કરવાના છીએ (તે ત્યા જુઓ) માટે અહીં કલિંગ પ્રદેશનુ યુદ્ધ લડનાર બને રાજવીઓ જૈન ધર્મી હતા એમ લખવુ પડયું છે.

(૨૨) હવે સમજાશે કે કલિંગનુ યુદ્ધ, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને જે ખેડયું છે તથા ત્યા ધૌલી-જાગૌડાના લેખો ઉભા કરાવ્યા છે તેનુ કારણ ભૂમિવિજયનુ નથી પણ તે તીર્થધામ પ્રત્યેના હક્કની સ્થાપનાનુ છે

તેનુ હૃદય જે કપી ઉઠયું હતું તેના કારણ તરીકે, મનુષ્ય સહાર જે સખ્યામા વળી ગયો હતો તે પણ એક હતું ઉપરાત જે ધર્મના નામે લડાઇ લડાય, તેજ ધર્મના મૂળ સિદ્ધાતની વિરૂદ્ધ લડાઇની નીતિ દોરવવી પડે, તેથી પણ તેનુ હૃદય હચમચી ગયું હતું.

લાખો પ્રાણીના જીવોનો સંહાર વળી જાય તેની લેશમાત્ર કનવાર પણ ન કરે? એટલું જ નહીં, પરંતુ ઉલટ તેમાં જીત મેળવ્યા બાદ, કેમ જાણે તે કાર્યને અતિ મહત્ત્વનું[૨૩] ગણતા હોય, અથવા ગ્રામ્યભાષામાં કહો કે ઈડરીયો ગઢ જીતી આવ્યા હોય, તેમ ઈરાદાપૂર્વક સિંહનાદે જાહેર કરી, તેની યાદ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ જળવાઈ રહે માટે, શિલાલેખ[૨૪] જેવા અકાટ્ય અને અભેદ્ય માર્ગોદ્વારા તેને અંકિત કરાવે? આ સર્વ વિવેચનથી સમજી શકાશે કે જૈન-ધર્મીઓને આ પર્વતની માલિકી, રક્ષા કે તીર્થયાત્રા જે કહો તે કેવા શ્વાસ અને પ્રાણરૂપ ગણાતા હતા.

હવે જે એક અન્ય મુદ્દા ઉપર વાચકને લઈ જવા ધારીએ છીએ તે જો કે આ પુસ્તકના ક્ષેત્ર બહાર જતો દેખીતી રીતે જણાશે, પરતુ આ વિષય સાથે ઐતિહાસિક બનાવની એક કડી એવી તો સલગ્ન થયેલી દેખાય છે કે, જો તે બાબત ઉપરનો પ્રકાશ અલ્પાંશે પણ અત્ર ન આપનામા આવે, તો ભારતીય ઈતિહાસમા સમાયેલ અનેક અંધકારમય થરમાનું એક, અસ્પર્શ્યુંજ રહી જતુ કહેવાશે. સાથે હિમત પણ, છે કે અત્ર રજુ કરાયલી હકીક્ત, જો વાચક સમુદાય શાંત ચિત્તથી અને નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારી જોશે, તો તેઓને મારૂ કથન-અસ્પર્શ્યું રહી જતું થર-બ્યાજબી પણ લાગશે. આટલુ આમુખ તરીકે જણાવી, જે હકીકત વાચક સમક્ષ ધરવી રહે છે તે બરાબર સમજી શકાય માટે, તેને લગતો થોડોક પ્રસ્તાવ, પ્રથમ આપવો આવશ્યક લાગે છે તે નીચે પ્રમાણે ટૂંકમાં જણાવ્યો છે

આ સ્થળમાં જગન્નાથપુરી નામે સમસ્ત હિંદુ લોકોનુ એક મહાપ્રભાવિક તીર્થસ્થાન આવેલું છે તે તીર્થનો મહિમા એટલો બધો પ્રસરીત થયેલો છે કે વર્ષ દરમ્યાન સારાયે ભારત વર્ષમાંથી આકર્ષાઈને લોક સમુહ, અતિ મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં નિયત સમયે એક બે વાર એકઠો થાય છે. તે સમયે એકત્રિત મળેલ યાત્રિકોમા કોઈ પણ પ્રકારે જાતિનો કે ધર્મનો ભેદ ભાવ ધારણ કરી શકાતો નથી એટલું જ નહીં પરતુ, ત્યાંની ધાર્મિક સંસ્થા તરફથી એકજ પ્રકારનો જે આહાર ત્યા આપવામાં આવે છે, તે સર્વે યાત્રાળુઓ હર્ષિત થતા થતાં ગ્રહણ કરીને વિના સંકોચે આરોગે છે, તથા પોતાને પુનિત-પાવન થયેલ સમજી સ્વદેશે પાછા ફરે છે આ તીર્થનું સુંદર વર્ણન કરતા એક વિવેચકે[૨૫] લખ્યું છે કે " અંહી વિશ્વ મદિર છે કે જ્યાં આર્યાવર્ત્તના સર્વ ભાગોમાંથી મનુષ્યો વિશ્વદેવની પૂજા કરવાને આવે છે. અંહી સ્વર્ગનુ દ્વાર છે ". સર વિલિયમ હટર કહે છે[૨૬] કે, ત્યાં હિંદુ ધર્મ અને હિન્દુ-અતિવિશ્વાસ અથવા મિથ્યા ધર્મ[૨૭] સમુદ્ર તીરે વિશ્વના ભિન્ન ધર્મોયોની અનેક વિરૂદ્ધતાઓ છતાં પણ આજે અઢારસો વર્ષથી જેમના તેમ કાયમ ઉભા રહેલ છે " તે બાદ આ ગ્રથકાર, આ જગન્નાથનો પુરાતન અને પૌરાણિક ઇતિહાસ આપતા, તેની ઉત્પત્તિ વિશે આખ્યાયિકાઓ

(૨૩) સભવિત છે કે પ્રિયદર્શિને આ કારણને લીધેજ અહીં હાથી કોતરાવ્યો હોય; જ્યારે અન્ય સ્થાનકે માત્ર હાથીની નિશાની જ આપેલી છે, (જુઓ પુ. ૨. પૃ. ૩૬૪)

(૨૪) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો ધૌલી ખડક લેખ આ હેતુપૂર્વક ઉભો કરાયો દેખાય છે (કેમકે તેણે અન્ય તીર્થંકરોની નિર્વાણ ભૂમિ સૂચવતા સ્થાન ઉપર પણ ખડક લેખો કોતરાવ્યા છે જોકે ત્યા એક પણ લડાઈ તેને લડવી પડી નથી) વળી ખારવેલનો હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવવામા ઉડો હેતુ તો ધર્મકાર્યની પ્રસિદ્ધિ માટે જ હતો (જુઓ આગળ ઉપર)

(૨૫) મુબઈથી પ્રગટ થતા ધી ગુજરાતી નામક સાપ્તાહિક પત્રની ઇ. સ. ૧૯૧૩ની ભેટ તરીકે અપાયેલ "જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનુ ભવિષ્ય" નામે પુસ્તકના લેખક પ્રખ્યાત નવલકથાકાર ઠક્કુર નારાયણ વીસનજી જે ચુસ્ત હિંદુધર્માનુયાયી તરીકે તથા વિવેચક તરીકે ખૂબ બારીકાઈથી ઊંડાણમા ઉતરનાર તરીકે જાણીતા છે તેમણે તે પુસ્તકમા પૃ. ૧૦૫ ઉપર જે લખ્યું છે તેના આ શબ્દો છે. (વળી નીચેની ટીકા જુઓ.)

(૨૬) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૦૫. (આ સર્વ વૃત્તાત કેટલાક વર્ષો પહેલા મેં લખી રાખ્યું હતુ, પરતુ હવે જ્યારે મુદ્રિત કરાવવાનો સમય આવ્યો છે ત્યારે લેખક મહાશય દેવલોક પામ્યા છે તે માટે દિલગીર છીએ આ કારણને લીધે ઉપરમા તેમના નામ સાથે મરહુમ શબ્દ જોડયો નથી.)

(૨૭) મિથ્યાધર્મ કોને ઉદ્દેશીને કહેવાયો હશે તે, આ સ્થાનનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યા બાદ આપોઆપ કદાચ સમજી શકાશે.

આપે છે. અને છેવટે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવતાં જણાવે છે કે[૨૮] "આ પ્રમાણે પૌરાણિક સિદ્ધાતના (નહીં કે પૌરાણિક ગ્રંથોના) અનુયાયી જનોનું કહેવું છે કે . ...માળવાના રાજાએ[૨૯] બધાવેલા એ ભવ્ય મદિરનો (મતલબકે જગન્નાથજીનું મૂળ મદિર જે હતું તેનો) પણ નાશ થઈ ગયો હતો, પણ ઈ. સ. ની સત્તરમી સદીના પ્રારભમા જગન્નાથજીનું જે મદિર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને આજે પણ પોતાના ઉન્નત શિખરેથી પૂર્ણ અભિમાન ધરાવતું જે મદિર જોવામા આવે છે તે મંદિર ઘણુ જ પાછળથી એટલે બહુધા ઈ. સ ૧૧૯૮મા ગગ અનગ ભીમદેવ તરફથી બધાવવામા આવ્યુ હતું " પ્રથમ મદિર અને તેમાની મૂર્તિઓ વિશે આપણે જેવી ચમત્કારિક કથા વાચી આવ્યા છીએ તેવીજ અનેક પ્રકારની ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ એ મદિર અને તેમાની મૂર્તિઓ વિશે[૩૦] સાભળવામા આવે છે. આ સર્વે અવતરણો-ને સમુચ્ચય ગ્રહણ કરતા નીચેનો સાર તારવી શકાય છે, જેમ કે (૧) હાલનુ જે વિશ્વમદિર છે તે ઇ. સ. ૧૧૯૮ મા બનાવાયું છે, (૨) તેની પહેલાનું જે મદિર હતું તે માલવપતિએ બધાવ્યું હતુ અને તેનો નાશ થઈ ગયો હતો (કાળે કરીને નાશ થયો હતો કે કોઇ રાજસત્તાના જોરજુલ્મથી નાશ થયો હતો તે જણાવાયુ નથી) અને (૩) મંદિર તથા મૂર્તિઓ વિશેની જે આખ્યાયિકાઓ વર્તમાનકાળે સાભળવામા આવે છે તેવી જ ચમત્કારિક, પરતુ કાંઈક ભિન્ન સ્વરૂપમા, પ્રાચીન-કાળની આખ્યાયિકાઓ હોવા સભવ છે.

તેજ વિવેચક વળી આગળ જતા લખે છે કે[૩૧] "એની (રાજધાનીની) પશ્ચિમે[૩૨] પુષ્પગિરિ નામક એક પર્વત હતો અને તે પર્વતમા એક સ્તૂપ તથા એક વિહારનું અસ્તિત્વ હતું. એ પર્વત તે વર્તમાનકાળના ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ[૩૩] નામક પર્વતો જ હોવા જોઈએ.[૩૪] એ પર્વતોમાં

(૨૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૦૮.

(૨૯) માળવાના કયા રાજાએ તે દર્શાવ્યું નથી. પરતુ હવે પછી આલેખાતા વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે, યયાતિકેશરી નામે જે રાજા થયો છે તેની પૂર્વેના કોઇ માલવપતિએ તે મદિર બધાવ્યુ હતુ એમ કહેવાનો આશય છે.

(૩૦) એટલે કે, વિદ્યમાન મદિરની સ્થાપના વિશે જે આખ્યાયિકાઓ ચાલી રહી છે તે ભલે દતકથારૂપે લાગતી હશે પરતુ તેનો પ્રભાવ તો ચમત્કારિકજ લેખાય છે એમ કહેવાનો આશય છે.

(૩૧) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૧૦

(૩૨) આ બધા સ્થાનના દિશાસ્થાનની હકીકત માટે નીચેની ટીકા. નં. ૩૩ જુઓ.

(૩૩) પુ. ૧મા રાજગૃહીના સ્થાન વિશે જે વર્ણન આપ્યું છે તે જુઓ. તેની આસપાસ જે પચપહાડ (ઉદયગિરિ, ખડગિરિ, વૈભારગિરિ આદિ) આવેલા હતા તેની પર્વતમાળા લબાતી લબાતી ઠેઠ કલિંગ દેશમા ગઈ હતી. તેજ ઉદયગિરિ અને ખડગિરિ આ પર્વતો છે.

[ટીપ્પણ-લેખક મહાશયનુ આ વર્ણન પ્રાચીન સમયનુ છે. આપણે હાથીગુફાનુ જે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે પણ પ્રાચીન સમયનું છે. ભલે બનેના સમયમા ઘણો ફેર છે. છતા બને વર્ણન કેવા મળતા આવી જાય છે તે જુઓ તેમના લખવા પ્રમાણે તે દેશની રાજધાનીની પશ્ચિમે પુષ્પગિરિ પર્વત હતો અને આ પર્વતમા ગુફામદિર તથા સ્તૂપ હતો જ્યારે આપણે પણ તેમજ કહીએ છીએ કે, ચિલ્કા સરોવર પાસે કલિંગની રાજધાની હતી. તેની પશ્ચિમે એક પર્વત છે કે જેની તળેટીએ ધૌલી જાગૌડાનો ખડકલેખ છે તથા તે પર્વતમા આ હાથીગુફા છે (જેને ગુફામદિર પણ કહેવાય છે કેમકે તે પર્વતમા જે અનેક ગુફાઓ અને મદિરો છે તેમાનુ આ એક ગુફામદિર કહેવાય છે). વળી આ પુષ્પગિરિને વર્તમાન કાળના ઉદયગિરિ અને ખડગિરિ-માનો એક માને છે. આપણે પણ તે પ્રમાણેજ કહીએ છીએ જુઓ ઉપરની લીટીઓ મતલબ કે સર્વેનુ કથન એકજ પ્રકારનુ અને સર્વ હકીકતે મળતુંજ છે. એટલે તે નિશક છે એમ કહેવુ પડશે.]

(૩૪) લેખકે હોવા જોઇએ શબ્દ વાપર્યો છે. આપણે પણ ટી નં ૩૩મા આપણો અભિપ્રાય દર્શાવતા જણાવ્યું છે કે, તે નિશક છે એમ કહેવું પડશે (જુઓ ટી. નં. ૩૩ ના અતિમ શબ્દો).

બૌદ્ધોની[35] અનેક[36] ગુહાઓ અને લેખો મળી આવ્યા છે. એની પૂર્વ દિશાએ પાચ માઈલ ઉપર ભુવનેશ્વર નામક[37] અનેક દેવાલયોવાળુ એક સ્થાન છે" વળી આગળ[38] લખેલ છે કે "એવો એક ઐતિહાસિક મત કેટલાક તરફથી કરવામા આવે છે કે જગન્નાથનું મદિર તે બૌદ્ધધર્મનો એક સ્તૂપ[39] છે અને તેમાની મૂર્તિઓ પણુ બૌદ્ધ ધર્મના એક અમુક તત્ત્વનું જ દર્શન[40] કરાવે છે. તેના સમર્થનમા એક દતકથા પ્રચલિત છે "આ દતકથા વર્ણવતા તેનો સમય તેમણે ઇ. સ. ૩૦૦ની આસપાસ હોવાનુ જણાવ્યું છે. તથા તે ઉપરાત હાલના મદિરનુ વર્ણન કરતા[41] તેઓ જણાવે છે કે "એ મદિરનો વાડો ચતુષ્કોણુ આકારનો ૬૫૨ લાબો × ૬૪૪ ફીટ પહોળો છે.[42] અંતર્ભાગના સંરક્ષણુ માટે ૨૨ ફીટ ઉંચાઈની મજબૂત પત્થરોની એક દીવાલ બાધેલી છે. તે દીવાલની અંદરના ભાગમા અનેક દેવાલયો બાંધેલા છે[43] અને તે ભિન્ન ભિન્ન દેવોને[44] અર્પણુ કરેલાં છે. મોટામા મોટુ અને સર્વથી ઉન્નત મદિર શ્રી. જગન્નાથને અર્પણુ કરવામાં આવ્યુ છે. એના શકુ, આકૃતિ અને બારીક કોતરવાળા શિખરની ઉંચાઈ ૧૯૨ ફીટની છે કાળના અનંત આઘાતથી તેનો રગ કાંઇક કાળો થઈ ગયેલો છે. એ વિષ્ણુનાં સુદર્શન, ચક્ર[45] તથા ધ્વજાથી શૃંગારિત છે. મંદિરમા પ્રવેશ કરવાનુ જે મુખ્યદ્વાર છે તે સિંહદ્વારના નામથી[46] ઓળખાય

---

(૩૫) હવે તો આપણે જાણી ચુકયા છીએ કે, જ્યા જ્યા "બૌદ્ધ ધર્મ" શબ્દ વિદ્વાનોએ વાપર્યો છે ત્યા ત્યા "જૈનધર્મ" મૂકીને તે પ્રમાણે અર્થ વાસ્તવિક છે કે કેમ તે વિચારતા જવું કારણુ કે સમ્રાટ અશોકના શિલાલેખો જે બૌદ્ધ ધર્મના અત્યાર સુધી મનાતા આવ્યા છે તે હવે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના-સપ્રતિના બનાવેલા એટલે જૈન ધર્મને લગતા છે એમ પુરવાર કરી અપાયું છે. એટલે પોતાના પૂર્વબદ્ધ ખ્યાલ મા રહીનેજ વિદ્વાનોએ બૌદ્ધધર્મ શબ્દ વાપર્યે રાખ્યો છે.

(૩૬) અનેક એટલે સેંકડોની સખ્યામા છે (જુઓ આગળ જતા 'કલ્યાણુ માસિક'ના અકનો ઉતારો-ભુવનેશ્વરને લગતો),

(૩૭) આ વસ્તુસ્થિતિ સમજવાને જેટલી હકીકત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેટલીજ માત્ર ઉત્તર હિંદમાથી પ્રગટ થતા કલ્યાણુ માસિકના શિવાક પૃ. ૫૭૦ માથી અત્ર ઉદ્ધૃત કરી છે.

(૩૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૧૨.

(૩૯) જુઓ નીચેની ટી. નં. ૪૯નું મૂળ લખાણુ તથા આ "બૌદ્ધધર્મનો" શબ્દ કેવા સજોગોમાં વિદ્વાનો વાપરતા આવ્યા છે તે માટે, ઉપરની ટી. નં. ૩૫ની સાથે સરખાવો. એટલે ઘણાખરા ભેદનો ઉકેલ આવી જતો સમજાશે.

(૪૦) આ ક્યુ તત્ત્વ હોવાનું તે માને છે તે માટે તટસ્થ વિદ્વાનોના કથનના જે ઉતારા ઇંગ્રેજીમા આગળ જતા ટાંકયા છે તે વાચો એટલે આપોઆપ સમજી જવાશે.

(૪૧) મજકુર પુસ્તક (જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય) પૃ. ૧૧૩.

(૪૨) જગન્નાથજીના મદિરના આ વર્ણન સાથે, નીચે આપેલ ભુવનેશ્વરના મદિરનું વર્ણન સરખાવો.

(૪૩) જૈન મદિરોની બાધણી સાથે આ વર્ણન સરખાવો. ઘણા મોટા જૈન મદિરોમા બહારનો ગઢ અને અંદરનો ગઢ એમ બે કોટ હોય છે. તેમાના અંદરના કોટની રાગે રાગે દીવાલને અઢેલીને ચારે તરફ ભમતિરૂપે નાની નાની દેરીઓ ચણાવેલી હોય છે અને તેવી દરેક દેરીમા જુદા જુદા જીનની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવેલી હોય છે (આ બધું વર્ણન મૂળ લખાણુની સાથે સરખાવો). આવા મદિરો અત્યારે પણુ અનેક ઠેકાણે મોજુદ છે જેમકે, શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપરની અનેક ટૂંકોમા, આબુ ઉપર વિમલવસહિમા, અમદાવાદમા દીલ્હી દરવાજા બહાર શેઠ હઠિસિંહની વાડીમા, ઉત્તર ગુજરાતમા વઢિયાર પ્રદેશના સખેશ્વર ગામે. ઈ. ઈ.

(૪૪) જેમ નાની નાની દહેરીઓ (ઉપરની ટી. નં. ૪૩મા વર્ણવી બતાવી છે તેમ) ને બદલે મોટા મોટા દેવાલયો છૂટા છવાયા તે ગઢમા બધાયલા હોવાનું જણાવવા જેવો જો આશય હોય, તો તે સ્થિતિ પણુ જૈન મદિરોમા દેખાય છે (જુઓ શત્રુંજય પર્વત ઉપરની મોતીશા શેઠની ટૂંકની બાધણી ઈ.)

(૪૫) સરખાવો તક્ષશીલા નગરીના ધર્મચક્રનું વર્ણન. જે ઉપરથી તે નગરીનુ નામજ "ચક્રતીર્થ" પાડવામા આવ્યું છે (પુ. ૩. પૃ. ૨૬૫ થી ૨૮૨).

(૪૬) સામાન્ય રીતે સિંહદ્વાર એટલેજ મુખ્યદ્વાર એવો અર્થ થાય છે. પરતુ અહીં તે શબ્દ વિશિષ્ટતાસૂચક હોય એમ દર્શાવાયો છે. તો જણાવવાનુ કે જૈન મંદિરોમાના પ્રવેશદ્વારને પણુ અદ્યાપિ પર્યંત સિંહદ્વારના નામથીજ ઓળખવામા આવે છે.

છે. બહુધા એ દ્વાર પાસેના ચોખૂણા મેદાનમાંજ યાત્રાળુઓ આવીને ભેગા થાય છે એ સ્થાને માત્ર એકજ પાષાણમાંથી કોરી કાઢેલો[૪૭] એક ઉચ્ચ અને સુશોભિત સ્તંભ[૪૮] ઉભેલો છે આ પછી દેવભવનમાં બિરાજમાન કરાયેલી જગન્નાથજીની મૂર્તિનું વર્ણન કરેલું છે તે બાદ મંદિરના અંતર્ભાગનું વર્ણન કરતા જણાવે છે કે, દેવભવનમાં અંધકારની એટલી બધી પ્રબળતા વ્યાપેલી હોય છે કે, ખરે બપોરે પણ દીપકની સહાયતા વિના અંતર્ભાગની કોઇ પણ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી [૪૯] અને છેવટે ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ ઓરીસા નામે પોતે રચેલા પુસ્તકમાં આ મૂર્તિઓનું અવલોકન કરતાં જે જણાવ્યું છે "કે[૫૦] તે મંદિર બુદ્ધનું હોવું જોઇએ " તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આટલું લખીને લેખક મહાશયે મૂર્તિ વિશેનું વર્ણન ખતમ કરેલ છે ઉપર ટાંકેલ સર્વ અવતરણો ઉપરથી ફલિતાર્થ એ નીકળે છે કે (૧) રાજધાનીની પશ્ચિમે જે પર્વતો આવેલા છે તે ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિના નામે જાણીતા છે (૨) આ પર્વતો મગધની પાસેના પચપહાડના નામે ઓળખાતી ગિરિશૃંખલાની લગાયલી હારમાળાના અંગો છે (૩) વિશ્વમંદિરનો ચોક, અંદરના ગઢના વિધવિધ દેવોને અર્પણ કરાયલાં મંદિરો તથા ચોકમાંનો માનસ્તંભ વિગેરે સર્વ બાંધકામ, વૈદિક મતના ગણાય છે, પરંતુ ઐતિહાસિક અવલોકનના અંગે તે બૌદ્ધ-જૈન મંદિરને મળતા આવતા હોઇને તેમને બૌદ્ધ મંદિર તરીકે ગણાવે છે. (૪) આખ્યાયિકા ઉપરથી સમજાય છે કે ત્યાં ઈ સ ૩૦૦ની આસપાસમાં કાંઇક ક્રાંતિકારક ફેરફાર થયો હશે (૫) જે મૂર્તિઓ હાલ ત્યાં બિરાજમાન છે તે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જેવા તટસ્થ અને પુરાતત્ત્વ વિશારદના મત પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની હોવા સંભવ છે (૬) તેમજ આ સ્તૂપ અને મંદિર પણ ઓરિસ્સાના અન્ય ગુફા મંદિરોની પેઠે બૌદ્ધધર્મના (જૈન ધર્મના ?) હોય એમ કેટલાક ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનો મત છે

ઉપર પ્રમાણે જગન્નાથજીના મંદિરને લગતી હકીકતની આપણે નોંધ લીધી હવે ટીકા નં ૩૩ અને ૩૭માં દર્શાવેલ ભુવનેશ્વરના મંદિરને લગતી હકીકતનું વર્ણન આપીશું ઉત્તર હિંદમાંથી પ્રગટ થતા પ્રખ્યાત "કલ્યાણ" માસિકનો ખાસ અંક સં ૧૯૯૦ શ્રાવણ, ભાગ ૮. અંક ૧ શિવાંક તરીકે જે બહાર પડયો છે તેમાં પૃ ૫૭૦ થી તે વિસ્તૃતાધિકારે આપવામાં આવ્યો છે. વાચક વર્ગે તે જોવા વિનંતિ છે અત્ર તો આપણી વિચારણાને ઉપયોગી થાય તેટલો ભાગ જ ઉતારીશું "સ્ટેશનથી ભુવનેશ્વરકા સ્થાન કરીબ પાંચ મીલ હૈ। ભુવનેશ્વરકા પ્રાચીન નામ 'એકામ્રકાનન' હૈ। ભુવનેશ્વર ઉડીઆકે કેસરીનામક પ્રસિદ્ધ રાજવંશકી રાજધાની રહ ચુકા હૈ। ..કહા જાતા હૈ, કિસિ સમય...કે આસપાસ કમસેકમ સાત હજાર મંદિર થે। કેશરી વંશકે આદિમ રાજા યયાતિ કેસરીને સન ૫૮૦ ઈ. મેં ઈસે (ભુવનેશ્વરકા મંદિર) બનવાના પ્રારંભ કિયા[૫૧] થા। મંદિર કે ચારો ઓર સાત ફુટ ઉંચી એક મોટી પત્થરકી દીવાર હૈ। જો ૫૨૦ ફીટ લાંબી

(૪૭) સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને અનેક સ્તંભો જે ઉભા કરાવ્યા છે તે પણ monolithic=એક પાષાણમાંથી બનાવાયા હોવાનું જણાવાય છે. (તે વર્ણન પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે ગયું છે તે સાથે સરખાવો) (શું આ પ્રસ્તુત સ્તંભ પણ તેજ સમયની બનાવટનો હશે કે ?)

(૪૮) દક્ષિણ હિંદમાં જૈન બસ્તિઓના પ્રાગણમાં માન સ્તંભ ઉભો કરવામાં આવે છે. આ વિશિષ્ટતા કેવળ જૈન મંદિરોનીજ છે એમ કહેવાયું છે.

(૪૯) દેવભવનમાં જ્યાં મૂર્તિના દર્શનજ કરવાના હોય ત્યાં આટલું બધું અંધકારમય વાતાવરણ શા માટે સરજતા હશે તે સમજી શકાતું નથી. શું કાંઇ ગુપ્ત ભેદ સાચવવાની જરૂર રહે છે કે આવી સ્થિતિ નીપજાવવી પડે છે ! ઉલટું અનુભવ તો એમ જણાવે છે કે દરેક ધર્મવાળા ઇષ્ટ દેવનું-મુખારવિંદનું દર્શન પેટભરીને કરી શકાય તે માટે કુદરતી પ્રકાશ જેમ બને તેમ વધારે આવવા દે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જરૂર પડતા કૃત્રિમ પ્રકાશ પણ દેવમુખ ઉપર ફેંકવાની ગોઠવણ કરી હોય છે.

(૫૦) જુઓ ઉપરની ટી નં. ૩૯, જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય પુસ્તકમાં પૃ ૧૧૭ પંક્તિ ૨.

(૫૧) એટલે આ સમય પહેલાં તે મંદિરની કાંઇક અન્ય પ્રકારે સ્થિતિ હતી એમ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

ઓર ૬૦૦ ફીટ ચૌડી હૈ। ઈસ દીવાર કે અંદર ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓંકે છોટે મોટે સો મદિર હૈ ઔર ઉસકે બીચમે ભગવાન ભુવનેશ્વરકા મંદિર હૈ। મદિરકા પ્રધાન દ્વારની ઠીક સામે અરૂણ સ્તભ નામકા એક બડા સુદર સ્તભ હૈ। ભગવાન ભુવનેશ્વરકા લિંગ-વિગ્રહ બડા વિશાલ હૈ। ઉસકા વ્યાસ કરીબ ૮ ફુટકા હૈ। ઉંચાઈ ભી કરીબ ઉતની હી હૈ। ઈતના ઉંચા શિવલીંગ શાયદહી કહીં દેખનેકો (ન)[૫૨] મિલેગા। લિગકી આકૃતિ ભી કુછ વિચિત્ર સી હી હૈ। વહ એક પાષાણુ સ્તભ-સા દિખાયી દેતા હૈ। ઉસમેં તીન વિભાગસે નજર આતે હૈ, જો સભવતઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ એવ શિવકે ઘોતક હૈ। જગદીશકી (જગન્નાથપુરીની પેઠે) તરહ યહો ભી લોગ જાતિ-પાતિકા ભેદ છોડકર કચ્ચી રસોઈકા પ્રસાદ પા લેતે હૈ "। આ પ્રમાણેના વર્ણનથી માલૂમ થાય છે કે, આ ભુવનેશ્વરનું અને શ્રી વિશ્વ-મદિરનુ વર્ણન, બાંધણીની ઇમારત, મહિમા, મૂર્તિનું સ્વરૂપ ઈ. ઈ. સરખાં છે; જે ફેર છે તે માત્ર ચોકના ક્ષેત્રફળનો અને સ્થાનનો. એટલે આપણે માની શકીએ કે તે બન્ને એકજ પથના પ્રતીક છે

આ બન્ને પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર તીર્થધામ વિશેનું આટલુ વર્ણન આપીને હવે તે વિશે પુરાતત્ત્વ વિશારદોનુ શુ મતવ્ય થયેલુ છે તે જણાવીએ એટલે આપણને તે ઉપરથી સરખામણી કરવાનું સહેલું થઈ પડશે.

ભારહુત સ્તૂપ નામે ઓળખાતા ટોપ વિશે એક, તેમજ સાચી-ભિલ્સા પ્રદેશમા જે અનેક સ્તૂપો આવેલા છે તે વિશે એક, એમ મળી બે સ્વતત્ર પુસ્તકો જનરલ કનિંગહામે[૫૩] લખેલ છે. આ બન્ને ઠેકાણે ઉભા કરાયલા સ્તૂપો બૌદ્ધ ધર્મના અત્યારે માનવામા આવે છે બન્ને સ્થાનના[૫૪] શિલ્પકામમા ત્રિરત્ન નામે ઓળખાતા ધર્મચિહ્નો છે. તે વિશેનુ પોતાનુ મતવ્ય આલેખવા જતા, જગન્નાથપુરીના મદિરમાની મુખ્ય મૂર્તિના સ્વરૂપની આકૃતિ, જે સાંચીના પ્રદેશમા પણ તેમની નજરે પડી છે[૫૫], તે સંબધી પોતે જે અનુમાન ઉપર આવ્યા છે, તે પણ તેમણે જણાવી દીધુ છે. તેમના પોતાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે[૫૬]—Considerable interest attaches to this symbol of the Tri-ratna as there can be no reasonable doubt that the three rude figures of Jagannath and his sister and brother, now worshipped with so much fervour in Orissa, have been directly derived from three of these symbols I was first led to this opinion in 1851 by the discovery of these symbols, set up together in one of the Sanchi sculptures. .I may add that the Jagannath figure in Orissa is universally believed to contain a bone of Krisna; but as Brahmins do not worship the relics of their gods, I conclude that this bone must be a relic of Buddha and that the rude figure of Jagannath in which it is contained, is one of the old Tri-ratnas or Triple-gem symbols of the Buddhist Triad The able reviewer of Mr. Fergusson's Tree-and Serpant worship (Mr. Healy in the Calcutta Review) remarks that one of General Cunningham's happiest hits

(૫૨) અત્ર કૌંસમા ન શબ્દ અમે મૂકયો છે. સંભવ છે કે, મૂળ હકીકતમા પ્રુફરીડરની શરતચૂકથી રહી ગયો છે.

(૫૩) આ પુસ્તક જ્યાર તેમણે લખેલા ત્યારે તેમને 'સર'નો ઈલ્કાબ મળ્યો નહોતો તેથી જનરલ કનિંગહામના સામાન્ય નામથી તે સમયે ઓળખાતા હતા.

(૫૪) પુરાતત્ત્વમા રસ લેતા સર્વ વિદ્વાનો આ હકીકત જાણે છે છતા અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એ છે કે, આ બાબતમા અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાને તેઓ એક સત્તા સમાન લેખાય છે.

(૫૫) ધી ભિલ્સાટોપ્સ પુસ્તકને અંતે જોડેલ પ્લેઈટ્સ નં. ૩૨ મા આકૃતિ નં. ૨૨-૨૩ જુઓ.

(૫૬) ભારહુત સ્તૂપ પુસ્તકમા પૃ. ૧૧૧-૧૧૨.

in his derivation of the three fettish-like figures of Jagannath and his sister and his brother, from three of the combined emblems of the Buddhist Trinity, placed side by side as at Sanchi The resemblance he adds is rude but unmistakable ત્રિરત્નના ચિન્હને અતિ મહત્ત્વ આપવુ રહે છે, કેમકે જગન્નાથજી તેમની બહેન અને ભાઈની જે ત્રણ આગધડ મૂર્તિઓની પૂજા ઓરિસ્સામા ઘણીજ આતુરતાથી કરવામાં આવે છે તેમનો ઉદ્ભવ સીધી રીતે આ સાંકેતિક ચિહ્નોમાથી થયાનું વાસ્તવિક રીતે અસંદિગ્ધ છે (નિ સંદેહ છે) સાચી (સ્તૂપ)ના અનેક દૃશ્યોમાંના એકમાં[૫૭] આ ત્રણે ચિહ્નો એક સાથે કોતરેલા મારી નજરે ૧૮૫૧મા પ્રથમ પડયા, ત્યારથી મારો મત આ પ્રમાણે બધાયો છે...વિશેષમા જણાવવાનું કે,[૫૮] સર્વત્ર એવુ માનવામાં આવે છે કે જગન્નાથજીની મૂર્તિમાં શ્રીકૃષ્ણનું એક અસ્થિ રહેલુ છે પરતુ બ્રાહ્મણો પોતાના દેવોના અવશેષની પૂજા કરતા ન હોવાથી[૫૯] મારૂ મતવ્ય એવું થાય છે કે, આ અસ્થિ તો બુદ્ધનું અવશેષ[૬૦] હોવુ જોઈએ, તેટલા માટે જે જગન્નાથજીની બેડોળ મૂર્તિમા[૬૧] તેને સાચવી રાખવામા આવ્યુ છે તે પણ બૌદ્ધ ધર્મના રત્નત્રયીમાંના[૬૨] ત્રિરત્નોમાંનાં પ્રાચીન ત્રણ જવાહીરમાનું એકાદ હોવુ જોઈએ મિ ફરગ્યુસન કૃત "વૃક્ષ અને નાગપૂજા" નામના પુસ્તકના સમર્થ વિવેચકે-કલકત્તા રીવ્યુ પત્રમાં મિ હીલીએ-નોંધ કરી છે કે, બૌદ્ધધર્મના રત્નત્રયીના એકત્રિત ચિન્હોને, જેમ સાચીમા એકેકની પડખે મૂકયા છે તેમ જગન્નાથ, તેમની બહેન અને ભાઈની ચમત્કારિક ત્રણે આકૃતિઓની ઉત્પત્તિ પણ હોવી જોઈએ એવી જનરલ કનિંગહામે કરેલી સૂચના અતિ સુખદાયી-આહ્લાદદાયક છે વળી તે ઉમેરે છે કે, જે સામ્યતા છે -બુદ્ધના રત્નત્રયીની અને મૂર્તિની આકૃતિની-તે ભલે બેડોળ-અણઘડ છે પણ અચૂક-ભૂલમાં ન ચાલી જાય તેવી છે" એટલે કે કનિંગહામ જેવા સશોધક અને પુરાતત્ત્વ વિશારદનો મત એમ છે કે (૧) જગન્નાથપુરીમા જે ત્રણ મૂર્તિઓ શ્રી કૃષ્ણ, તેમના ભાઈ બળરામ તથા બહેન સુભદ્રાની છે તેની ભીતરમા

(૫૭) આ ઉપરથી એમ તો દેખાય છેજ કે, સાચી સ્તૂપ અને જગન્નાથપુરીની મૂર્તિઓ વચ્ચે કોઈક 'સામાન્ય અંશ' હોવો જોઈએ (આ હકીકતને નીચેની ટીકા નં ૫૮ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે તે વૈદિકની નથી તેમ નં ૫૯ સાથે સરખાવવાથી માલમ પડશે કે તે બૌદ્ધની નથી તો પછી બાકી જૈન ધર્મની તે છે એમ સ્વત. સિદ્ધ થશે)

(૫૮) જ બો એ. સો. પુ ૧૮. પૃ ૯૭

(૫૯) ઉલટા તેઓ તો, અસ્થિને અડકવાથી અભડાય છે અને શુદ્ધિને માટે સ્નાનની આવશ્યક્તા અનિવાર્યપણે સ્વીકારે છે એટલે આ પ્રસ્તુત અવશેષને બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે સબધ ધરાવતુ માની શકાય નહિ, જ્યારે જૈનોમા પોતાના તીર્થંકર ગણાતા આત્માઓના અસ્થિ, દાઢાઓ ઈ. ને પૂજ્ય માનીને, શક્રાદિ દેવતાઓ પણ તેમને પોતાની દેવસભામા પધરાવે છે તથા ભક્તિ માટે હરહમેશ વદન અને નમસ્કાર કરે છે (જુઓ કલ્પ. સૂ સુ ટીકા)

(૬૦) બૌદ્ધ ધર્મમા પણ અસ્થિ વગેરે અવશેષોને પૂજનીક ગણે છે. એટલે કે (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૫૮) આ અવશેષો કા જૈનોના હોય ને કા તો બૌદ્ધોના હોય પણ બૌદ્ધોના હોવા સંભવ નથી કારણ માટે જુઓ આગળ ઉપર ટીકા નં ૫૭

જે સમયે બ્રાહ્મણધર્મની એટલે વૈદિક તેમજ શૈવ ધર્મની ચડતી કળા હતી તે સમયે તેના અનુયાયીઓએ ધર્માંધપણાને લઈને, આવેશમા ને આવેશમા કેટલાયે જૈન મંદિરોનો નાશ કરી નાખ્યો છે તેમ કેટલાકનું પરિવર્તન પણ કરી નાખ્યું છે મંદિરોનું પરિવર્તન કરી, અંદરની મૂર્તિઓના સ્વરૂપો ફેરવી નાખ્યાનુ પણ હવે તો અનેક શોધખોળો ઉપરથી પૂરવાર થયેલુ તથા ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સમન્તયલું છે (વળી જુઓ નીચેની ટી. ૬૧)

(૬૧) ઉપરની ટીકા નં ૬૦ જુઓ જેમા મૂર્તિઓના પરિવર્તન સબધી ઉલ્લેખ કરેલ છે.

મૂર્તિને બેડોળ કરી નખાય છે એમ તો આ તટસ્થ વિદ્વાનનુ પણ કથન થાય છેજ કેમકે ત્રિરત્નનો દેખાવ કયા ? અને આ મૂર્તિનો દેખાવ કયા ? આ મૂર્તિનો દેખાવજ કહી આપે છે કે, તેમા ઘણો જ કાલ્પનિક ફેરફાર કરાયો છે

(૬૨) આ બાબતની વિશેષ હકીકત માટે જુઓ 'ભીલ્સાટોપ્સ' પુસ્તકે પૃ. ૩૫૮-૯. પારી. ૧૦-૧૧.

તેમનો વિદ્યમાનપણાના શરીરના કોઈ અસ્થિનો અંશ જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે (૨) આ મૂર્તિઓને વૈદિક ધર્માનુયાયીઓ, (બ્રાહ્મણો હોય કે વૈષ્ણવો હોય) અતિ પવિત્ર માને છે (૩) વિશેષમા એ છે કે, વૈદિક ધર્મવાળાઓ તે મૂર્તિઓ પોતાની હોવાનો જો કે દાવો કરે છે, પણ તેઓ અસ્થિને પવિત્ર માનતા નથી; અડ. કતાં અભડાય છે જ્યારે આ મૂર્તિની અંદર તો અસ્થિ સંરક્ષિત રાખેલુ માનવામા આવે છે. (૪) આ મૂર્તિઓને વિકૃત બનાવી ત્યા સ્થાપન કરવામા આવી છે. (૫) તેમના બાહ્ય લિંગ જોતા બૌદ્ધ ધર્મના લાક્ષણિક ચિન્હો જે ત્રિરત્નને નામે ઓળખાય છે તેમને સુસંગત અને અચૂક રીતે મળતાં આવે છે (૬) વળી આવીજ રીતે ત્રિ-મૂર્તિનું એક ત્રિક, સાંચી સ્તૂપવાળા પ્રદેશમા પણ મળી આવ્યુ છે—એટલે કે સાંચી સ્તૂપ અને જગન્નાથપુરીના તીર્થસ્થાનો એકજ ધર્મનાં સભવે છે (૭) સાંચીનું સ્થળ વિદ્વાનોએ અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મનું માન્યુ છે તેથી જગન્નાથપુરીનું તીર્થ પણ, બૌદ્ધધર્મનું હોવા સભવ છે આ પ્રકારની માન્યતાને સમર્થન મળે તેવા સમાચાર પણ મળે છે કે સર જેમ્સ ફરગ્યુસન નામના વિદ્વાને 'વૃક્ષ અને નાગપૂજા' નામનું એક પુસ્તક રચ્યુ છે તેની સમાલોચના લેતા મિ હીલીએ ભારપૂર્વક સર કનિંગહામની સૂચનાને ટેકો આપ્યો છે, એટલુજ નહિ પણ વિશેષમા પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે, કે ત્રિરત્ન અને મૂર્તિની બાહ્ય સ્વરૂપની સાદૃશતા ભલે જરા બેડોળ લાગે છે, પરતુ તે ભગ્ન-ભૂલ ઉપર રચાયેલી છે. બાકી સાદૃશ્યતા છે તે નિ:સદેહ છે

આ પ્રમાણે વિદ્વાન મહાશયો, જેઓ અદ્યાપિ પર્યંત પોતપોતાના વિષયમા નિષ્ણાત અને એક સત્તા સમાન લેખાતા આવ્યા છે, તેમના—અને તે પણ એક નહીં, પરતુ બબ્બે ત્રણ ત્રણ (સર કનિંગહામ, મિ હીલી અને ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર) જણાના—અભિપ્રાયો જ્યારે સહમત થતા જાય છે, ત્યારે આ વિચારો તદ્દન હસીને કાઢી ન નાંખતા, વિશેષ નહીં તો ફરીફરીને બારીક કસોટીએ તેમને કસી જોવાની આપણી એક અનિવાર્ય ફરજ થઈ પડે છે.

ટાંકેલાં વિવેચનોની ગુંથણી

ઉપરના પારિગ્રાફમાં આ મૂર્તિના મહાત્મ્ય વિશે ભિન્ન ભિન્ન સ્થળેથી જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેનાં અવતરણો ટાંકી ટાંકીને તે ઉપરથી સારરૂપે આપણે કેટલાક મુદ્દાઓ તારવી કાઢયા છે; જેમકે પૃ. ૩૨૩ ઉપરના ત્રણ અને પૃ ૩૨૫ ઉપરના ૭ મળી એકદર નવ; તે વૈદિકમતાનુયાયી સમર્થ વિવેચકકારના કથન ઉપરથી તારવી કાઢેલા છે ઉપરાત ૩૨૭ અને આ પૃષ્ઠ ઉપર જે સાત મુદ્દાઓ જણાવવામા આવ્યા છે તે, સશોધનના વિષયમા વિશારદ ગણાય તેવા બે ત્રણ-યુરોપીય વિદ્વાન જેવા તદ્દન તટસ્થ ગણી શકાય તેવા-નિષ્ણાતજનોના કથન ઉપરથી તરી નીકળતા માલૂમ પડયા છે. એકદરે ૯+૭=૧૬ મુદ્દાઓ થયા. ઉપરાત, પારિગ્રાફની શરૂઆતમાં જૈન ધર્મની કેટલી માન્યતાઓ જેને ઈતિહાસનો ટેકો છે તેવી વર્ણવી બતાવી છે. આટલી સામગ્રી આપણી પાસે મોજુદ પડી છે હવે તેના ઉપર વિચાર કરતા કોઈ નિર્ણય બાંધી શકાતો હોય તો બાંધીએ.

આપણી પાસે તપાસ હાથ ધરવા માટે સામગ્રી તો ઘણી આવી પડી છે પરતુ તેની ગોઠવણી બરાબર ન કરાય, ત્યાસુધી આગળ વધવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે તેમ છે, એકલી વિગતો ઉપરથી જ ભલે બધાં અનુમાન કરવામાં આવ્યા હોય, પરતુ તે અનુમાનને આગળ પાછળની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી સમર્થન મળી જતું હોય, તો તેમને અનુમાનની કોટિમાંથી ઉપાડીને નિર્ણયની કોટિમા મૂકવા જેવાં કહેવાય ખરા છતા તે બનાવોની હકીકતોને કેવળ મેળ ખાતી જ જણાવીને બેસી રહેવાય, તો ઘણીએ વખત તે નિર્ણય ઉથલાઇ જવાની બીક રહે છે તે માટે તે વિગતોને કાળદર્શક આંકથી મજબૂત બનાવવાની જરૂર રહે છે એટલે ઉત્તમમા ઉત્તમ અને તદ્દન નિર્ભય માર્ગ એ કહેવાશે, કે બધી ઐતિહાસિક વિગતોને સમયના આંક સાથે ગુંથીને, તેમને અનુક્રમવાર ગોઠવી બતાવવી જોઈએ તે નિયમાનુસાર આપણે કામ લેવુ પડશે જેથી કરીને ઉપર દર્શાવેલા સોળ મુદ્દાનો સાર, સમય

પરત્વેનો અને વિગત પરત્વેનો, એમ બે વિભાગે આપણે પ્રથમ વહેંચી નાખવો રહે છે. સમય પરત્વે વિચારતા સાર એ નીકળે છે કે, જગન્નાથજીનું મંદિર જે સ્વરૂપમાં સાપ્રત કાળે ઉભું છે, તે સ્વરૂપે પ્રાચીન સમયે નહોતુંજ સંભવ છે કે તેના ઉપર અનેક સમયે ધર્મક્રાંતિના ઓળા પ્રસરી રહ્યા હશે. તેમા જ્યારે જુદા જુદા સમયે તે મંદિરની સ્થિતિ દર્શાવાય છે, ત્યારે આપણને તે ઉપરથી કાઇક નિર્ણય બાધવાને સકારણ અવકાશ મળી રહે છે એક મુદ્દો એમ જાહેર થયો છે, કે તે સ્થળે અનેક મંદિરો હતા; પરંતુ ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસ તેઓનો નાશ થઈ ગયો હતો. તે બાદ વળી કોઇ માલવપતિએ ત્યા એક મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેનો નાશ કયારે થયો તે કહી શકાતું નથી. તેમ તેનો નાશ કરનાર કોઇ રાજસત્તા હતી કે નૈસર્ગિક બનાવને લીધે તેનો નાશ થઇ ગયો હતો તે પણ અંધકારમાંજ રહ્યું છે પરંતુ એટલું ખરૂં કે, ઇ. સ. ૫૮૦મા જ્યારે તે પ્રદેશ ઉપર યયાતિ કેશરી નામે રાજાનો અમલ ચાલતો હતો, તે સમયે તેના અવશેષ ઉપર એક મંદિર બહુજ મોટા પાયે-મોટું ખર્ચ કરીને-બંધાવવાનો તેણે ઇરાદો સેવ્યો હતો, અને તે પ્રમાણે કામ આરંભાયું પણ હતું પરંતુ લગભગ ૭૫ વર્ષે-એટલે તેની પછી ચોથી પેઢીએ થનાર રાજાએ તે સંપૂર્ણ કરાવ્યું હતું આ ઇમારતનો તથા તેની સાથે ઉભાં કરેલ અનેક મંદિરોનો નાશ ફરીને પણ કરી નંખાયો હતો કયારે તે જણાવાયું નથી. પરંતુ ઈ સ ૧૧૯૮મા કોઈ અનંગ ભીમદેવ નામના રાજાએ તે બાબત મન ઉપર લીધી અને ફરીને તેનો પુનરૂદ્ધાર કરાવ્યો વર્તમાન મંદિર જે આપણે નિહાળી રહ્યા છીએ તે મોટા ભાગે તેના સમયનોજ નમુનો જળવાઈ રહ્યો છે એમ ગણવું પડે છે. જો કે વચ્ચગાળે કેટલીક આફતો તેને શીરે આવી પડી છે, છતાં છેલ્લો સંસ્કાર જે રાજા ભીમદેવે તેના ઉપર સીંચ્યો છે, તે જેમનો તેમ સચવાઇ રહ્યોજ છે આટલી હકીકત તે સાથે જોડાયલા સમય પરત્વેની છે એમ સમજાય છે

હવે તે મંદિરના દેખાવ તેમજ તેની અંદરની મૂર્તિઓની વિગતોમાંથી નીકળતા સાર્નો વિચાર કરી લઇએ મૂર્તિઓ શ્રીકૃષ્ણ, તેમના ભાઈ બળરામજી તથા બહેન સુભદ્રાજીની છે મૂર્તિઓનું સ્વરૂપ અને સ્થાન ઉપરની ગોઠવણી જોતા, બૌદ્ધધર્મના ત્રિરત્નને તે મળતા આવે છે એટલે સંભવ છે કે તે મૂળે બૌદ્ધ ધર્મની પણ હોય તે અનુમાનને એ વિચારથી સમર્થન મળે છે કે, મૂર્તિની ભીતરમા અસ્થિની સ્થાપના થયેલ છે. આ હકીકત જગજાહેર છે વળી બીજી બાજુ વૈદિક મતાનુયાયીઓ અસ્થિનો સ્પર્શ જ અપવિત્ર ગણાવે છે એટલે તેને અડકવાથી સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા માને છે આથી તે પૂજનીક તો ગણેજ શી રીતે? માટે તે વૈદિક ધર્મના સિદ્ધાંતનીજ વિરૂદ્ધ છે, જેથી મૂર્તિઓનો વૈદિક ધર્મ સાથેનો સંબંધ શંકાસ્પદ છે મૂર્તિઓ બેડોળ છે તેમજ અંધકારમય ઓરડામા પધરાવેલ છે તે મૂર્તિઓના ચમત્કાર વિશે અનેક પ્રકારની આખ્યાયિકાઓ તથા દંતકથા પ્રચલિત છે. ત્યા મહાપ્રસાદ ધરાવાય છે જે સર્વે યાત્રિકો સ્થાન, જાતિ કે વર્ણના કોઈ પણ પ્રકારના ભેદભાવ સિવાય સહર્ષ આરોગે છે અને તેમ કરી પોતાને પાવન થયેલ સમજે છે. આટલું ખુદ મૂર્તિઓના સંબંધમાં જણાયું છે. હવે મંદિરની રચના સંબંધીમા, જે જણાયુ છે તે વિચારીએ મુખ્ય મંદિર એક વિશાળ ચોકમાં છે, તે ચોકને ફરતો બીજો કોટ છે મુખ્ય મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પાસે એકજ પત્થરમાંથી બનાવેલો મોટો સ્તંભ છે આ પ્રમાણેની મંદિરની રચના જગન્નાથપૂરીના સ્થળેથી થોડે દૂર આવેલ ભુવનેશ્વર તીર્થમાં પણ લગભગ એક સરખી રીતની જોવામા આવે છે જે મુખ્ય તફાવત ત્યા નજરે પડે છે તે મૂર્તિના સંબંધમાંજ દેખાય છે, ત્યા પૂરીના જેવી ચમત્કારીક મૂર્તિ નથી પરંતુ અન્ય શિવલિંગો બીરાજમાન કરાયલાં છે.

હવે જે સમય અને વિગતો ને લગતી આ હકીકતોને પરસ્પર ગુંથી દઇશું તો તેનો સળંગ ઇતિહાસ આ પ્રમાણે બનશે -મૂળે મૂર્તિઓ બૌદ્ધધર્મને લગતી હતી કેમકે તેના લાક્ષણિક ચિન્હો બૌદ્ધના ત્રિરત્નને મળતા આવે છે જે મંદિરમાં તે પધરાવવામા આવી હતી તેનો નાશ લગભગ ઇ સ. ૩૦૦ના અરસામા

થયો હતો. વળી આ સમય જો વાસ્તવિક હોય તો તે બનાવ ગુપ્તવંશી સમ્રાટોના વખતમાં બન્યો હતો એમ કહી શકાય; કેમકે હિંદુસ્તાનમાં આવી ધાર્મિક ક્રાન્તિઓ અનેક સમયે થવા પામી છે. કોના કોના સમયે તેવી ધર્મક્રાન્તિઓ બનવા પામી હતી તેનો ઇતિહાસ જો ક્રમવાર શોધવામાં આવે, તો અનેક નૂતન ઐતિહાસિક તત્ત્વો બહાર નીકળી પડે તેમ છે. બાકી તો સર જોન બર્ડવુડ પોતાનો મત આપતાં જણાવે છે કે,[૬૩] "भारतवर्षमें जितनी धार्मिक और राजनीतिक-क्रांतिया हुइ है, इतनी संसार के अन्य किसि देशमें नहीं हुई" આ પ્રમાણે જે અનેક ધર્મ-ક્રાન્તિઓ ભરતખંડમાં થવા પામી હતી તેમાની એક મૌર્યવંશની સમાપ્તિ થતાં શુંગવંશના અમલે, તેના વૈદિક મતાનુયાયી ભૂપતિઓએ આદરી હતી, જેમના વૃત્તાંતમાં આપણે જોઈ ચૂકયા છીએ કે અન્યમતના એકેક ભિક્ષુકના શિરમાટે રાજા અગ્નિમિત્ર-કલ્કિએ સો સો દીનારનું ઇનામ જાહેર કર્યું હતું તેવીજ રીતે એક બીજી ધર્મક્રાન્તિ અવંતિપતિ ગુપ્તવંશીઓના પાદગમન થવા માંડયાં ત્યારે આરંભાઇ હતી, તેમજ તેમના સત્તા-કાળ દરમ્યાન તે ચાલુ રહી હતી તેના પુરાવામા તેમણે જે રસ્તેથી પ્રથમ (ઉત્તર હિંદના વિદેહ પ્રાંત-મિથિલા નગરી અને સંયુક્ત પ્રાંતો સુરસેન-મથુરાવાળા ભાગ-માંથી) હિંદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાંથી માંડીને જે જે મુલકો જીતતા ગયા, ત્યાં ત્યાં પોતાનો પશુપતિધર્મ દાખલ કરતા ગયા હતા. એટલેજ મથુરાપતિ કુશાનવંશી વાસુદેવ પહેલાને તથા તેના વંશજોને પોતાના વંશનો જૈનધર્મ છોડી દેવો પડયો હતો (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૧૭૮). તેવીજ રીતે આ ગુપ્તવંશીઓએ જ્યારે ચષ્ઠણવંશીઓ પાસેથી અવંતિનું રાજ્ય લઈ લીધું ત્યારે પણ તેઓના જૈનધર્મને લગતાં સ્મારકો અવંતિ પ્રદેશમાંથી તેમણે નાબુદ કરવાં માંડયાં હતા. તેમ પોતાના સામ્રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં તેઓનું ચાલ્યું ત્યાં ત્યાં તેમણે પૂર્વની ધાર્મિક સંસ્થાઓનો પલટો, પોતાના વૈદિક ધર્મના પ્રચાર અર્થે કરવા માંડયો હતો. દક્ષિણ હિંદમાં આના પુરાવા અનેક મળે છે તે પ્રમાણે પૂર્વ હિંદમાં પણ તેમનાં પગલાનો પ્રતાપ ફરી વળ્યો હોય તે ન માનવા જેવું નથી મતલબ એ થઇ કે ઇ. સ. ૩૦૦ની આસપાસ જે ધર્મક્રાન્તિને લીધે આ સ્થાનના મૂળમંદિરનો નાશ થઈ ગયાનું સૂચન થયું છે, તે ઉપરમાં વર્ણવેલી ગુપ્તવંશી સમ્રાટના સમયે તેમણે આદરેલી પ્રવૃત્તિના કારણરૂપ સમજી લેવી.

તે બાદ કોઇ માલવપતિએ ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું હતું ઈ સ. ૫૮૦ના અરસામાં યયાતિકેશરી રાજા થયો[૬૪] તે પૂર્વે; તેનો પણ નાશ થઇ ગયો હતો તે વાકયનો ઉકેલ બરાબર કરી શકાતો નથી. કેમકે માલ-વપતિ શબ્દ, ભારતીય ઇતિહાસમા ઇ. સ. ૫૩૩મા જ્યારથી અગ્નિકુલિય રાજપૂતોની ચાર શાખા ઉદ્દભવી ત્યારથીજ વપરાશમા આવ્યો હોય એમ સામાન્ય રીતે સમજાય છે, અને ઇ. સ ૫૩૩ થી ૫૮૦ સુધીમા આ કલિંગપ્રદેશીય ભૂમિ ઉપર કોઈ અવંતિપતિ માલવ-પતિનું[૬૫] જોર જામવા પામ્યું હતું કે કેમ, તે નક્કી થયું નથી. પરંતુ જો તેઓમાના કોઈ પ્રદેશ ઉપરનું સ્વામિત્વ મેળવવા ભાગ્યશાળી તે થયો હોય, તો તે પણ[૬૬] મુખ્ય ભાગે જૈન ધર્મ પાળતા

(૬૩) મૌર્ય સામ્રા. ઇતિ, પૃ ૨૦૮.

(૬૪) જો કે (જુઓ પૃ. ૩૨૪ ઉપર કલ્યાણ માસિકના શિવાંક ૧૯૯૦ના અવતરણો) આ વર્ણન ભુવનેશ્વરના મંદિરનું છે પણ ભુવનેશ્વર અને જગન્નાથપુરીના મંદિર વચ્ચેનું અંતર માત્ર ૫-૧૦ માઇલનું જ છે એટલે બંને પ્રદેશનો સ્વામી એકજ હોય એમ માનીને અહીં સ્થિતિ વર્ણવી છે વળી તે બંને મંદિરોની રચના એકજ પ્રકારની છે તેથી સંભવિત છે કે બંનેનું નિર્માણ પણ કદાચ લગભગ એક સમયેજ થયું હોય

(૬૫) માલવા નામની એક પ્રજા સતલજ નદીના આસ-પાસના પ્રદેશમાં વસતી હતી એમ જણાયું છે પણ તે પ્રજાનો જે રાજા હોય તે 'માલવપતિ' કહી ન શકાય. તેમ તે પ્રજાનું રાજ્ય થવા પામ્યું હોય એવું કયાંય ઇતિ-હાસમા નોધાયું નથી એટલે તે પ્રશ્ન વિચારવો રહેતો નથી.

(૬૬) જુઓ તેમની નામાવળી માટે પુ. ૧ પૃ. ૧૮૭ની વંશાવળી. આ સમયે ત્યા યશોધર્મન ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય અને વૃદ્ધ ભોજદેવનું રાજ્ય હતું વૈદિક મતવાળા એમ માને છે કે આ રાજાઓ તેમના ધર્મવાળા હતા, જ્યારે જૈનો માને છે કે તેમના મતાનુયાયી તેઓ હતા. પરંતુ તે સમયના અન્ય પરદેશી રાજવીઓનો ધર્મ જોતા, વિશેષ સંભવ તેઓ જૈન-ધર્મી હોવાનો થાય છે.

હોવાથી, તેણે પેલા ગુપ્તવંશીઓએ કરેલ કાર્ય ઉપર પાછું પાણી ફેરવી વાળ્યું હોય એ બનવાજોગ છે. અથવા બીજી એક સ્થિતિ એમ સંભવિત છે કે, આ સમયે પણ, મૌર્ય સમ્રાટ અશોકમાંથી તેના પૌત્ર દશરથ અને શાલિશુકથી નીકળેલ શાખા જે (જુઓ પુ ૨ પૃ ૨૯૭થી પરિશિષ્ટ क) મગધ ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી હતી અને જેમાંના એક શશાંક રાજાનું અસ્તિત્વ ઈ. સ ૭ સૈકાની આદિમાં જણાવાયું છે, તે મગધપતિ રાજાઓની સત્તામાં તે પ્રદેશ હોય અને તેમણે પણ આ મંદિરના સર્જનમાં થોડોઘણો હિસ્સો પુરાવ્યો હોય, અથવા ૫૮૦માં યયાતિ કેશરીનું વૃત્તાંત ભુવનેશ્વરને લગતું છે પરંતુ જગન્નાથપુરીના મંદિર ને લગતું નથી વળી તે સ્થાને મંદિર તો ઇ સ ૧૧૯૮માં અનંગ ભીમદેવે બંધાવ્યું છે જેથી તે સ્થાને ઈ. સ ૩૦૦ થી ૧૧૯૮ વચ્ચેના સમયે કોઇ માલવપતિએ મંદિર બંધાવ્યું હતું એમ અર્થ નીકળે છે. ગમે તેમ હોય પણ આવી અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં આપણે ભારપૂર્વક જણાવી નથી શકતા કે ગુપ્તવંશી સમ્રાટે તે મંદિરનો નાશ કર્યા પછી કયા માલવપતિએ અથવા કયા બીજાએ તેનો પુનરોદ્ધાર કર્યો હતો ? અથવા તે લેખકનું વક્તવ્ય પણ કદાચ યુક્તિપૂર્વક ગોઠવાયું હોય. પરંતુ એટલું ખરૂં છે કે યયાતિ રાજાના હાથમાં તે પ્રદેશની લગામ આવી કે તેણે ભુવનેશ્વરના મંદિરના સ્થાન ઉપર નવીન સ્વરૂપમાં બીજું બંધાવા માંડ્યું હતું. તેણે ઘણું દ્રવ્ય તે મંદિર ઉપર ખરચ્યું છે. તેની પછી લગભગ ૭૫ વર્ષે ત્રીજી પેઢીએ થયેલ તેના વંશ જે– તે પૂર્ણ કર્યું છે. જેમ આ ભુવનેશ્વરનું મંદિર કેશરી વંશી રાજાઓએ બંધાવ્યું છે તેમ જગન્નાથજીનું મંદિર પણ તેમણે બંધાવ્યું કે કેમ ? (જુઓ ટીકા નં. ૬૦) તે જો કે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી આપણે માનવાનું તેમ કારણ મળે છે કે તેમણે તે બંધાવ્યું હશે જો તેણેજ બંધાવ્યું ઠરે તો, માલવપતિએ બંધાવેલ મંદિરનો વિનાશ રાજસત્તાના જોરે આ કેશરિ રાજાઓએ કરાવ્યો હતો એમ માનવું રહેશે આ કેશરિ રાજાઓના સમય બાદ ઈ સ. ૮મી સદીના પ્રારંભમાં વળી બીજી એક ધર્મક્રાન્તિ આવી હતી આ સમયની ક્રાન્તિ કાંઇક વધારે બળવત્તર હતી. તે સમયે વેદાંત ધર્મના મહાન પ્રવર્તક શ્રી આદ્ય શંકરાચાર્યનો[૬૭] ઉદ્ભવ થઈ ચૂક્યો હતો તેમણે વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર પણ બહુ અચ્છી રીતે કરવા માંડ્યો હતો. આ સમયે માલવાની ગાદી ઉપર[૬૮] દેવશક્તિ નામે રાજા હતો, (તેના નામ ઉપરથી દેખાય છે કે તે અતુલ પરાક્રમી હશે અને તેથી તેણે કદાચ વિક્રમાદિત્ય નામ પણ ધારણ કર્યું હશે) તેના સમકાલીન તરીકે ગ્વાલિયરની ગાદી ઉપર યશોધર્મન નામે રાજા હતો.[૬૯] આ પણ અતિ પરાક્રમી હોવાથી વિક્રમાદિત્ય નામે ઓળખાતો હતો. તેમના રાજ્યકાળે વાકપતિરાજ નામના મહાન વૈદિક પંડિત થઈ ગયા છે. તે ગ્વાલિયર રાજ્યના એક ભૂષણરૂપ ગણાતા હતા ગાડવહોનું જે પુસ્તક રચાયું છે તે આ વાકપતિરાજ અને યશોધર્મનને આશ્રયીને લખાયલું છે આ યશોધર્મનના સમયે જૈન સંપ્રદાયના તેવાજ એક પ્રખર આચાર્ય બપ્પભટ્ટસૂરિ હતા. આ વાકપતિરાજને અને બપ્પભટ્ટસૂરિને વાદ થયો હતો જેના પરિણામે વાકપતિરાજે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો (જુઓ પુ ૩. પૃ ૨૬૨) તેમ ઉપરોક્ત વૈદિક મતવાળા આચાર્યોએ પોતાનો પ્રભાવ પણ અન્ય રાજાઓ ઉપર પાડ્યો હતો. મતલબ કે તે સમયે હિંદભરમાં ધર્મક્રાંતિનું એક જબરદસ્ત મોજું ફરી વળ્યું હતું. એટલે તે વખતમાં આ સ્થાન વૈદિક ધર્માનુયાયીઓની ભાવનાને વિશેષ પોષતું થઈ પડેલ

---

(૬૭) શંકરાચાર્યજીનો સમય આ પ્રમાણે બતાવાય છે.
જન્મ ઈ. સ. ૭૮૮=વિ. સ. ૮૪૪, મરણ ઇ. સ. ૮૨૦=વિ સં ૮૭૬; } ઉમર વર્ષ ૩૨

આ સમયે કુમારિલભટ્ટ, તેમના બનેવી મંડનમિશ્ર તથા ગોવીંદદાસ ઈત્યાદિ, વેદાંતધર્મી મહાસમર્થ વાદીઓ– એકઓ થયા હતા.

ભવભૂતિ ઈ. સ. ૬૯૦–૭૫૦ આશરે;
વાકપતિરાજ પણ તેજ સમયે આશરે;

(૬૮) જુઓ પુ. ૧ પૃ ૧૮૭માં આપેલ વંશાવળી.

(૬૯) આ માટે પુ.૧ પૃ.૧૮૭માં આપેલી વંશાવળી જુઓ.

હોવું જોઈએ અને તેની જાહોજલાલી તથા પ્રખ્યાતી અનુક્રમે દિન પર દિન વધતી જવા માંડી હશે. તે બાદ વળી કદાચ થોડા વર્ષે-મુસલમીન અમલ વખતે-તેને થોડી ઘણી જફા પહોંચી હોય કે ન પહોંચી હોય. એમ કરતાં બારમી સદીમાં જે મંદિર રાજા અનંગ ભીમદેવે બંધાવ્યું તે થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે વર્તમાનકાળ સુધી એમને એમ ચાલ્યુ આવ્યુ છે. એટલે આખી ચર્ચાનો સાર એ થયો કે, જે વસ્તુ-સ્થિતિ ૩+૬=૯ મુદ્દામા, સમય પરત્વે જણાવી ગયા છીએ તેને ઇતિહાસનો ટેકો છે એટલે તે સત્ય ઠરે છે, અને તેથી આ મંદિર સંબધી તેમા વર્ણવેલી સ્થિતિ, જે મૂળમા તે મંદિર બૌદ્ધ ધર્મનું હોવુ જોઇએ તથા તેનો નાશ ઈ. સ. ૩૦૦ આસપાસમાં થયો હોવો જોઈએ; તે વસ્તુ આપણી તપાસના પાયા તરીકે સ્વીકારવી રહે છે ઉપરના નિર્ણયને બીજી રીતે પણ પાછુ સમર્થન મળે છેઃ કેમકે અસ્થિને વૈદિક મતવાળા તો અપવિત્રજ માને છે અને એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે, મૂર્તિની ભીતરમા શ્રીકૃષ્ણનુ અસ્થિ છેજ, અને તે ઉપરથીજ વૈદિક મતવાળાઓ તે મૂર્તિને પોતાની હોવાનો દાવો આગળ ધરે છે. જો તે અસ્થિ ન હોત તેમજ કૃષ્ણ-બળભદ્ર કે સુભદ્રાની મૂર્તિ ન હોત તો તેઓ ચૂપ જ બેસી રહેત.

વળી બીજી બે ત્રણ બીના પણ, વૈદિક મતની માલિકી ઠરાવવાની વિરૂદ્ધ જતી દેખાય છે. વૈદિક મતમાં સ્પર્શાસ્પર્શને બહુ મોટું મહત્ત્વ અપાયુ છે જ્યારે અહીં વહેંચાતા મહાપ્રસાદની પ્રથા તો તેથી ઉલટુંજ ભાન કરાવે છે કેમકે સર્વ યાત્રિકો પોતાના જ્ઞાતિ, વર્ગ, ધર્મ કે સામાજીક બંધનની પરવા કર્યા વિના તેને સહર્ષ આરોગી શકે છે. બીજુ એમ છે કે અંધકારમય દેવ-ભૂવનમાં દિવસના ભાગમા પણ દીપક વિના ભાગ્યે જ મૂર્તિનાં દર્શન કરી શકાય છે. આવી સ્થિતિ દેવદર્શન માટે ઉભી કરવાનુ શુ કારણ ? વળી ત્રીજી સ્થિતિ એ છે કે જગન્નાથપુરીના જેવીજ મૂર્તિનું એક ત્રિક, સાંચી સ્તુપમેથી મળી આવ્યુ છે અને સાચીના સ્થાનને કોઈ રીતે વૈદિકધર્મ સાથે સંબધ હોય તેવુ અત્યાર સુધી એક પણ પુરાવો નોંધાયો નથી. આવા આવાં અનેક-વિધ કારણોથી, ઉપર દર્શાવેલ નિર્ણયને મજબૂતી મળતી જાય છે.

હવે જ્યારે સિદ્ધ થઇ ચૂકયુ છે કે, ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસ તેનો નાશ થઇ ગયો હતો અને મૂળ મૂર્તિ બૌદ્ધ ધર્મની હોવા સંભવ છે ત્યારે તે વિશે વળી અન્ય કાંઈ પ્રકાશ પડે છે કે કેમ તે જોઇ લઈએ. તે વાતનો પત્તો લેવા માટે આ સ્થાન ઉપર કયા કયા ધર્મવાળા રાજાની સત્તા ઈ સ ૩૦૦ સુધી થવા પામી છે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ઈ. સ પૂ ૪૭૫ થી ૩૭૨ = ૧૦૩ વર્ષ ચેદિવંશની, ક્ષેમરાજથી માંડીને તે વંશના અંત સુધી

ઇ સ પૂ. ૩૭૨ થી ૨૦૪=૧૬૮ વર્ષ મૌર્યવંશી સમ્રાટોની, ચંદ્રગુપ્તથી માંડીને તે વંશના અંત સુધી.

ઈ સ પૂ. ૨૦૪ થી ઈ સ. ૩૦૦=૫૦૦ વર્ષ ઉપરાતની અંધ્રપતિઓની મુખ્યતાએ તથા નાના નાના અન્ય સ્વતંત્ર રાજવીઓની

ઉપરની રાજસત્તાઓની હકીકત તપાસતા માલૂમ પડશે કે, આખો ચેદિવંશ જૈન ધર્મી હતો. આખો મૌર્યવંશ-વચ્ચે અશોકવર્ધનના ૪૧ વર્ષના અમલ સિવાય-જૈનધર્મી હતો અને અંધ્રપતિઓમા ત્રૂટકપણે જૈન તથા વૈદિક ધર્મનો પ્રસાર થયો હતો. આપણે અત્રે વૈદિક મતનો વિચાર કરવો તો વર્જિત ઠર્યો છે એટલે બૌદ્ધ ધર્મનો અને જૈન ધર્મનો જ રહે છે. તેમા બૌદ્ધ ધર્મની તે મૂર્તિ હોવાની શંકા થઈ છે માટે તેનીજ તપાસ લેવી રહે છે. અને તે ન સાબિત થાય તો પછી તેને જૈન ધર્મનીજ માનવી પડશે.

બૌદ્ધ ધર્મની ઠરાવવા માટે સમ્રાટ અશોકવર્ધનના સમયનીજ વિચારણા કરવી રહે છે જે તેમના સમયે કોઈ ધર્મક્રાન્તિ થયાનુ મળી આવે છે કે કેમ ! તેમનું જીવનચરિત્ર લખતી વખતે એવી હકીકત આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ કે તેમના પુત્ર મહેન્દ્ર અને પુત્રી સંઘમિત્રાને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા આપીને બોધિવૃક્ષ સાથે સિલોનમા જવા માટે જે ભાવભીની વિદાય આપી હતી તે આ પ્રદેશમા આવેલ મહાનદીના મુખ આગળથી દીધી હતી, એટલે જોવુ રહે છે કે તે સમયે આ ક્રાતિનો બનાવ બનવા પામ્યો હતો કે

કેમ ? જોકે આપણી પાસે તેવી કોઈ વિગત અશોકવર્ધનના રાજ્યે નોંધાયાની પડી નથી એટલે એકદમ તેની તરફેણમાં મત ઉચ્ચારી શકીએ તેમ નથી પરંતુ સાંચી પ્રદેશમાં પણ આવી ત્રિમૂર્તિઓ જડી આવી છે અને સાંચીને પણ વિદ્વાનો બૌદ્ધધર્મના સ્થાન તરીકે અદ્યાપિ ગણી ગયા છે તથા તે જે પ્રકારનો ધર્મપ્રેમ ધરાવતો હતો, નર્કાલય જેવા સ્થાનો તેણે જે ઉભા કરાવ્યા છે તથા તેણે જે મનુષ્યકતલ કરાવી છે તેમજ જીવતા ને જીવતા તેમને બાળી મૂકાવ્યા છે. ઈ ઈ પ્રકારના વર્ણન જ્યારે તેને વિશે વાંચીએ છીએ ત્યારે અનુમાન થઈ જાય છે કે કદાચ તે પ્રકારની ધર્મક્રાન્તિ તે પ્રદેશમાં તેણે કરી મૂકી પણ હોય ? પરંતુ તે મૂર્તિઓ શ્રીકૃષ્ણની તેમજ તેના ભાઈ બ્હેનની છે તે સ્થિતિ ઉપર જ્યારે વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે તુરતજ અશોકવર્ધનનો ખ્યાલ આપણે મગજમાંથી ખસેડી નાખવોજ રહે છે, કારણ કે બૌદ્ધધર્મને અને શ્રીકૃષ્ણને કે તેમના કુટુંબ સાથે કોઈ પ્રકારની લેવા દેવા પણ નથી તેમજ શ્રી કૃષ્ણના વખતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મ પણ થયો નહોતો, એટલે કે બૌદ્ધધર્મ સાથે પણ તે મૂર્તિઓને નિસબત નથી ત્યારે તે કયા ધર્મની માનવી ? શું વિદ્વાનોનું અનુમાન ખોટું છે ? જવાબ એટલો જ છે કે, ઉપરમાં સાબિત થઈ ગયા પ્રમાણે જ્યારે વૈદિકની અને બૌદ્ધની તે નથી ત્યારે જૈનધર્મની જ હોઈ શકે છે. વળી પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે આપણે જણાવી ગયા છીએ કે તેને અશોક ગણીને બૌદ્ધધર્મી માન્યો છે અને તે હિસાબે તેના ધર્મકાર્યને બૌદ્ધને લગતા ઠરાવી દીધા છે તે બધી ભ્રમણા હવે તોડી નખાઈ છે એટલે ઉપરની ચર્ચાના અંતે આપણે જે નિર્ણય ઉપર આવી ચૂક્યા છે તેને હવે ટેકો મળે છે અને પરિણામે તે મૂર્તિઓ હાલ તો આપણે જૈન ધર્મી હોવાનું માનવું રહે છે, સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધમાં અન્ય પુરાવાઓ રજુ થઈ આવે

આ પ્રમાણે જે નિર્ણય આવ્યો છે તેને, ઉપરમાં આપેલ સોળ મુદ્દા સાથે ઘટાવી જોઈએ, અને બરાબર બંધબેસતા થતાં દેખાય તો તેટલા પ્રમાણમાં તેને વધારે મજબૂતી મળી ગઈ કહેવાશે તે મુદ્દાઓ અત્રે ફરીને વર્ણવવા જરૂર નથી. પરંતુ દરેકે દરેક મુદ્દો લઈને અમે મેળવણી કરી જોઈ છે અને ખાત્રી થઈ છે કે તે મૂર્તિઓને જૈનધર્મી ધારી લેવાથી તે સર્વે મુદ્દાઓ સંપૂર્ણ રીતે સંતોષાય છે છતાં તેમાંથી જે ત્રણેક મુદ્દા વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માગે છે તે વાચકવર્ગની જાણ માટે અત્રે રજુ કરીશું. તે ત્રણ મુદ્દા આ પ્રમાણેના છે (૧) મૂર્તિ વિશેની આખ્યાયિકાઓમાં વર્ણવાનો ચમત્કાર (૨) ચોકમાં ઉભો કરાયલો મોટો સ્તંભ (૩) અને શ્રીકૃષ્ણ તથા તેમના ભાઈબ્હેનને વૈદિક મતાનુયાયી અત્યારે માની લીધા છે તેનું કેમ ? તે ત્રણે મુદ્દાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય છે

ચમત્કાર વિશે—જે કાંતિ ગ્વાલિયરપતિ યશોધર્મનના સમયની આસપાસ થવા પામી હતી ત્યારની આ વાત છે તે સમયે[૭૦] શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર નામના એક પ્રખર શક્તિશાળી જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે, તેમનો વિહાર પ્રદેશ અવંતિ અને ગ્વાલિયરની વચ્ચેનો ગનાય છે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં એવી મતલબની હકીકત બન્યાનો ઉલ્લેખ કરાયેલો માલૂમ પડે છે કે[૭૧] તેઓ એક રાત્રીના નિદ્રાવશ થયા હતા, તેવામાં તેમને સ્વપ્ન આવ્યું કે શહેરના સ્મશાનમાર્ગે મહાકાળેશ્વર નામનું જે શિવલિંગ છે[૭૨] તેમાં

---

(૭૦) સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે આ સિદ્ધસેનજી દિવાકરને શકારિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન મનાયા છે. એટલે કે તેમનો સમય ઇ. સ. પૂ ૫૭ છે. અમારી માન્યતા પ્રમાણે તેઓ આ ગ્વાલિયરપતિ વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન ઠરે છે તે આધારે તેમનો સમય અત્યારનો ઠરાવ્યાની નોંધ કરી છે (આમના સમયની વિચારણા જૈન ધર્મપ્રકાશ—માસિકપત્ર ભાવનગર સં. ૧૯૮૩ અંક ૬-૭-૯-૧૦માં 'હરિભદ્રસૂરિનો સમયવિચાર' શીર્ષક નામના લેખમાં લગભગ ૩૦ પૃષ્ઠોમાં કરી છે તે જુઓ)

(૭૧) વિશેષ વિગત માટે જૈન સાહિત્ય ગ્રંથો જુઓ.

(૭૨) તે સમયે આ શિવલિંગજીનું સ્થાન ઉજૈની નગરની બહાર સ્મશાનના માર્ગે હોવાનું મનાયું છે; કેમકે જે વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન તરીકે તેઓ મનાયા છે તે અવંતિપતિ હતા. મારી ગણત્રીમાં તેમનો વિહારપ્રદેશ અવંતિ અને

શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છૂપાયેલી પડી છે માટે અમુક વિધિ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવો એટલે શિવલિંગજી ફાટશે અને તેમાથી તે મૂર્તિ પ્રગટ થશે તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું હતું આમ થવાથી જે પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ તેના ચમત્કાર વિશે દેશપરદેશ ખબરો ફેલાઈ જવા પામી આજ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથના નામની સાથે અનેક પ્રકારના ચમત્કારની[૭૩] દંતકથાઓ જોડાયલી છે કે જેથી તેમની સ્થાપના જુદા જુદા સ્થળે કરીને, તે તે સ્થળને આશ્રયીને નામો પાડવામા આવ્યા છે જેમ એક આખ્યાયિકા અત્ર વર્ણવીને તેના ચમત્કારનો ટૂંક ખ્યાલ આપ્યો છે, તેમ હજુ આગળ જતા એક બીજી આખ્યાયિકા ઉતારવી પડશે તેથી ખાત્રી થશે કે આવા ચમત્કારો પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સાથે તો પરાપૂર્વથી[૭૪] જોડાયલા માલમ પડે છે

ચોકમાના ઉભા કરાયેલા સ્તભ વિશે—આવા સ્તભને સામાન્યપણે 'માનસ્તભ'ના નામથી ઓળખવામા આવે છે. આવા સ્તભ ઉભા કરવાની પ્રથા કયારથી અમલમા આવી છે તે વિશે કોઈ ખાત્રીપૂર્વક સમય જણાવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ઉપરમાં સાબિત કરી ગયા પ્રમાણે મૂળ મદિરનો નાશ જે ઈ સ. ૩૦૦ આસપાસ થઇ ગયો હતો તે સમય પર્યંતમા ઉત્તર કે દક્ષિણ હિંદમા કયાંય તેવો માનસ્તભ ઉભો કરાયો હોવાનું જણાયું નથી. જો કે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને, એક પત્થરમાથી બનાવેલ (Monolithic) સ્તભલેખો અનેક સ્થળે ઉભા કરાવ્યા છે, પરતુ તેવા સ્તભોની ટોચે અમુક હેતુપૂર્વક સિંહાકૃતિ તેણે મૂકાવી છે કોઈ સ્થળે દીપક પ્રગટાવવા જેવી વ્યવસ્થા કરાવ્યાનું દેખાતુ નથી તેમ વળી તેણે ઉભા કરાવેલા આવા સ્તભલેખો માત્ર ઉત્તર હિંદમા જ દેખાય છે ઉપરાત એક બીજી હકીકત યાદ આવે છે,

---

ગ્વાલિયરની વચ્ચે આવજાવનો થતો હતો એમ છે. વિક્રમાદિત્ય નામજ કોણ જાણે એવુ થઇ પડયુ છે કે તેમને કોઇ અન્ય પ્રદેશ કરતા ઉજૈનની સાથેજ સબધ હોવાનુ મનાઈ જવાય છે છતા માનો કે તે ગ્વાલિયરપતિ હતા અથવા તો તેમનો સમય ઇ. સ.ની આઠમી સદીને બદલે ઈ. સ. પૂ ની પહેલી સદીનો હતો તો પણ આ મૂર્તિના ચમત્કારવર્ણનમા કાઇ બાધા આવતી નથી અહીં તો ચમત્કાર પરત્વેજ વર્ણન લાગુ પાડવાનું છે એટલે કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સાથે આ પ્રકારના ચમત્કારો સલગ્ન થયેલા છે. (વળી સરખાવો ગત પરિચ્છેદે પૃ. ૩૦૩ ટીકા ન. ૮૬નું લખાણ) [સભવ છે કે, જે મૂર્તિ સિંધુપતિ રાજા ઉદાયીનની દાસી પોતાની સાથે અવતિમા લાવી હતી અને જે માટે ઉદાયીને અવતિ ઉપર ચડાઇ કરી હતી, અને જે મૂર્તિ દૈવી વાણીને લીધે અવતિમાને અવતિમાજ રહેવા દેવી પડી હતી તેજ આ મૂર્તિ હોય (જુઓ પુ. ૧ પૃ ૧૨૭ અને ૨૨૪) તે મૂર્તિ એમને એમ ત્યા રહી હતી અવતિ ઉપર જૈન રાજાઓ થયા ત્યાસુધી તો તેને વાંધો નહીંજ આવ્યો. પરતુ શુંગવશીના રાજ્યકાળે કે ગુપ્તવંશીના રાજ અમલે તે મૂર્તિની અવદશા કરીને શીવલિંગજીમા ગુપ્ત રીતે સતાડી રાખવામા આવી હોય કેમકે તે પ્રતિમા ચમત્કારિક હોવાને લીધે તેનો નાશ કરવો તો ફાવ્યો ન હોય, કે ન હિતકારક લાગ્યો હોય, એટલે તેનુ બાહ્ય સ્વરૂપ બદલીને માત્ર તેનો લાભ ઉઠાવવોજ લાભદાયક માનીને તેને તેમને તેમજ જાળવી રાખી હોય એમ દેખાય છે. સિદ્ધસેનજીએ પ્રગટ કરેલી મૂર્તિ તેજ હોવા સભવ છે જો શુંગવશી અમલે ઉપરનુ આચ્છાદન થયું હોય તો, પુનર્ પ્રાકટ્ય ઇ. સ પૂ. ૫૭મા ઠરાવી શકાશે, પરતુ ગુપ્તવશી અમલે થવા પામ્યું હોય તો પુનર્ પ્રાકટ્ય ઇ. સ ૮ની શરૂઆતમા ગણાશે. અમારી ગણત્રી પ્રમાણે ગુપ્તવશી સમયમા તેનુ આચ્છાદન થયેલુ સમજાય છે]

(૭૩) જુઓ ઉપરની ટી. ન. ૬૪ના અતિમ ભાગનુ લખાણ. વળી વિશેષ માટે જુઓ પુ. ૧ પૃ ૭૬ની ટીકાનું વર્ણન તેમજ પુ. ૧ પૃ ૧૯૭ અને ૨૨૪ પાને બીજી દૈવી પ્રતિમાની હકીકતનુ વર્ણન છે તથા ઉપરમા પૃ. ૩૨૫ 'તે મૂર્તિનું મહાત્મ્ય'વાળા પારાની શરૂઆતનું વર્ણન વાંચો

(૭૪) પાર્શ્વનાથનો સમય ભલે ઇ. સ પૂ ની ૮મીજ સદીનો છે. છતા તેમનું અવતરવુ, તીર્થંકર થવુ ઇ. ઈ. ચમત્કારો તો ગતકાળના કેવલજ્ઞાની અને તીર્થંકરોથી જાણીતા હોય જ તેમણે ભવિષ્યમા થનાર પાર્શ્વનાથની હકીકત પોતાના જ્ઞાનબળે જાણીને પ્રસગોપાત્ત જગતને જાહેર કરેલી છે જે ઉપરથી લોકોએ તેમની મૂર્તિઓ ભરાવી ભરાવીને પૂજવા માડી છે પાર્શ્વનાથ સદેહે આવ્યા પૂર્વે પણ તેમનો મહિમા જે ખૂબ ખૂબ ગવાયો છે તથા તેમની મૂર્તિઓ બનાવાઈ છે તેનુ કારણ ઉપર પ્રમાણે સમજવું.

દક્ષિણ હિંદમાં જૈન ધર્મની એક શાખા જે દિગંબર સંપ્રદાયના નામે ઓળખાય છે તેમની સ્થિતિ, જમાવટ અને જોર ધીમે ધીમે દક્ષિણ હિંદમા જામવા માડયુ હતુ વળી દક્ષિણ હિંદમા[૭૫] અનેક રાજવીઓ તે ધર્મના અનુયાયી પણ બન્યા હતા. આ દિગંબર જૈનોએ જે મંદિરો—દેવાલયો બનાવ્યા છે અને જેમને બસતી નામથી ઓળખાવાય છે તે દેવાલયોના પ્રાગાંગણમા હમેશાં આવો મોટો માનસ્તંભ ઉભો કરાવાતો હતોજ. તેના અનેક ચિત્રો દક્ષિણ હિંદમા આવી રહેલ બસ્તીવાળા શહેરનું વર્ણન આપતા સરકારી રિપોર્ટોમાં નજરે પડે છે મતલબ કે આવા માનસ્તંભ ઉભો કરવાની પ્રથા ઇ સ.ની પાંચ છ સદીમાં દક્ષિણ હિંદમા ખૂબ જોરમા પણ હતી જ્યારે આપણને જણાવવામા આવ્યું છે કે (ઉપરમા જુઓ પૃ ૩૨૯) યયાતિ કેશરી રાજાએ ઈ સ ૫૮૦ના અરસામા બંધાવેલ ભુવનેશ્વરના મંદિરમાં પણ આવો એક મોટો અરૂણસ્તંભ ઉભો કરાવ્યો હતો એટલે સમજાય છે કે તે સમયના પ્રચલિત ધાર્મિક મતાનુયાયીઓના અરસપરસના સંસર્ગ અને વસવાટને લઇને એક બીજાની નકલ કરવાના પરિણામરૂપે તે પ્રથા[૭૬] ઉદ્‌ભવી હોય આ પ્રકારની રચના પ્રથમ કોણે કરી તે શોધી કઢાય તો તેમાથી ઘણો સાર કાઢી શકાય. પ્રથમ દિગંબરોએ કર્યાનું જો સાબિત થાય તો વૈદિક મતવાળાઓએ તેનું અનુકરણ કર્યું હતું એમ સ્વાભાવિક રીતે કહેવાય, અથવા તો જીનાલયોને શિવાલયો તરીકે ભૂલાવો ખવરાવવા[૭૭] જાણી જોઇને તેમ કરવામા આવ્યું હતું એમ પણ અનુમાન દોરાય

શ્રી કૃષ્ણ તથા તેમના ભાઈ બહેન કયા ધર્મના અનુયાયીઓ હોય તે બાબતઃ—સામાન્ય રીતે વર્તમાન કાળે એવી માન્યતા જ જૈનેતર પ્રજામા શ્રદ્ધાબદ્ધ થઇ ગયેલ છે કે રામાયણમાં જે રામલક્ષ્મણાદિ વીર પુરૂષોનું તથા મહાભારતમાં જે પાંડવકૌરવ યોદ્ધાઓનું અને દ્વારકાના જે યાદવોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે સર્વે વૈદિક મતાનુયાયીઓજ હતા જ્યારે જૈનધર્મીઓ એમ માનતા આવ્યા છે કે ઉપરના સર્વે મહાપુરૂષો જૈનધર્મી હતા. આ બને ધર્મવાળાઓ પાસે પોતપોતાના સંપ્રદાયાનુસાર તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકત વર્ણવતા ગ્રંથો પણ છે. આમા કોની મહત્તા વધારે વજનદાર છે તે બાબતમા આપણે ઉતરવાનું પ્રયોજન પણ નથી, તેમ આપણો અધિકાર પણ નથી, વળી અહીં પ્રસંગ પણ નથી એટલે તે પ્રસંગને સ્પર્ષ્યા વિના, આપણી પાસે જે સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઇ છે તેટલા પુરતી વિગતની જ તપાસ આપણે લેવી રહે છે. પુ ૩ પૃ ૮૬ ટી નં ૨૪મા એમ હકીકત જણાવાઈ છે કે, રાજા કલ્કિએ મથુરામા આવેલું કૃષ્ણમંદિર તોડી નાખ્યુ હતું તે ઉપરથી એ સાર ઉપર આવવુ પડયુ હતું કે શ્રી કૃષ્ણનું મંદિર વૈદિક મતાનુયાયીનું નહિ પણ જૈન મતવાળાનું હશે, પરંતુ તે કથન જૈનસૂત્રાનુસાર હતું એટલે તે હકીકત ઉપર વિશેષ મદાર બાંધીને કામ લેવા યોગ્ય નહોતુ ગણ્યુ પરંતુ સર્વ ધર્મના મુખ્ય ગણાતા શાસ્ત્રગ્રંથો હમેશા પ્રમાણિક હોવાનુંજ માનવુ રહે છે સિવાય કે તેની વિરૂદ્ધ બીજુ કોઈ પણ સપ્રમાણ તત્ત્વ મળી ન આવે તો એટલે તે નિયમાનુસાર જૈનસૂત્ર ગ્રંથનું કથન હોવા છતા તે બાબત શંકા લાવવા કારણ ન હોતુંજ આ પ્રમાણે બન્ને બાજુની દલીલ કરી શકાય તેમ છે પરંતુ અહીં તો ગ્રંથના કરતા વિશેષ સબળ ગણાતા સ્થાપત્યના પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે; અને તે પણ સંશોધનમા રસ લેતા, તટસ્થ અને સત્તાસમાન લેખાતા વિશારદ પુરૂષોએ ટાંકેલા તેમાનો

(૭૫) અજંટાની ગુફાઓ, બદામી તથા ઐહોલના મંદિરો ઇ. તેમના સમયના દૃષ્ટાંતો કહી શકાશે.

(૭૬) પાછળથી આ પ્રથાએ વધારે જોર પકડયું લાગે છે; છતા એક તફાવત તરફ કાંઇક ધ્યાન ખેંચવા જેવું લાગે છે. જૈનોના માનસ્તંભમા ઠેઠ ઉપરી ભાગેજ દીપક પ્રગટાવવાની ગોઠવણ હોય છે. જ્યારે વૈદિક મતવાળાઓ સ્તંભની આખીએ ઉંચાઈમા દીપક મૂકવાની રચના કરે છે (આ નિયમ સર્વથા સચવાયલો છે કે કેમ તેની પાકી તપાસ માગે છે)

(૭૭) આ હકીકતનો ફડચો લાવવા માટે આ ધર્મક્રાન્તિ થઇ તે પૂર્વેના જે શિવાલયો બંધાયા હોય તેનું નિરીક્ષણ કરવુ જોઇએ.

એક પુરાવો તે મૂર્તિની ભીતરમાં અસ્થિ પધરાવેલ હોવાનો છે તથા બીજો શ્રી જગદીશ્વરના જેવી જ અન્ય ત્રિમૂર્તિ, અવૈદિક એવા સાચી નામના સ્થળેથી મળી આવી છે તેનો છે (આ બંનેનું વર્ણન ઉપરમાં પૃ ૩૩૨ અપાઇ ગયુ છે તે જુઓ) આ બધા સંજોગોનો વિચાર કરતા હાલ તો આપણે એમજ નિર્ણય કરવો પડે છે કે શ્રી કૃષ્ણનું મદિર વૈદિક મતનું નથી પરંતુ જૈન મતાનુયાયીનુ છે અને તેના પરિણામે તેમા પધરાવેલી મૂર્તિવાળી વ્યક્તિઓ પણ જૈનધર્મીજ માનવી પડે છે.

આ પ્રમાણે સોળે મુદ્દાઓ ઘટાવી લેવાયા છે તથા તેમાના જે ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે વિશેષ ખુલાસા કરવાની જરૂર દેખાતી હતી તે પણ કરાઇ ગઇ છે એટલે તેનું સમાધાન થઇ જતા એમ સાર કઢાય છે કે, તે ત્રિ-મુર્તિ જૈનધર્માનુયાયી વ્યક્તિઓની છે, અને તેથી તે મદિરને પણ જૈનોનું જ કહેવુ પડશે

ઉપરમા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ અને નિવેદનોની ગુથણી કરીને, જે જે વસ્તુઓ શક્ય હતી તે સર્વેની તરફેણમા અને વિરૂદ્ધમા જતા

મૂર્તિ વિશે વિશેષ અને છેવટનો સાર

સંયોગોનો પણ વિચાર કરી લીધો છે તથા જે નિર્ણય યોગ્ય લાગ્યો તે જણાવી દીધો પણ છે. અહીં તે સબધમા, જે કાઇ વિશેષ બાતમી જૈન કે અજૈન પ્રમાણુમાથી મળી શકતી હોય તેનો વિચાર આપણે કરીશુ

ધર્મક્રાન્તિના સમયે આ મૂર્તિનુ અસલ સ્વરૂપ બદલાયુ હતુ તે તો ઇતિહાસ સિદ્ધ બાબત છે જ, તેમ એ પણ જાણીએ છીએ કે આવુ સ્વરૂપ બદલાવનાર પોતાની વૃત્તિ સંતોષવા કઇ અંતિમ હદે પહોંચી જાય છે તેનો કાંઇ નેઠો જ હોતો નથી. નાનામાં નાના અને નિર્દોષ ફેરફારથી માંડીને વધારેમા વધારે માત્ર અપમાનજનક જ નહીં પરતુ હૃદયમાં વસી રહેલી વેરવૃત્તિને પણ તૃપ્તિ પમાડી શકે, ત્યાં સુધીનુ પરિવર્તન કરવાની હદે પહોંચી શકાય છે[૭૮] ઉપરમા વર્ણવેલ સિદ્ધસેન દિવાકરે કરી બતાવેલ ચમત્કારની બાબતમાં અસલ મૂર્તિનું રૂપાંતર કરીને જે સ્થિતિમાં તેને જાળવી રખાઇ હતી તે ઉપરથી આવા પ્રસગે કરાતા ફેરફારનું માપ આપણે કાઢી શકીએ છીએ; તે પ્રમાણે આ મૂર્તિના સંબધમાં પણ થોડેઘણે અંશે બનવા પામ્યું હોય[૭૯] એમ માનવામા વાધા જેવુ દેખાતું નથી; કેમકે મૂર્તિ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં પણ નથી તેમ તેને પધરાવેલ સ્થાનેથી સ્વભાવિક રીતે[૮૦] દર્શન કરી શકાય તેવી રીતે બીરાજમાન પણ કરાયલી નથી વળી જે સ્વરૂપમાં હાલ તે સ્થાપન કરવામા આવી છે તેનું વર્ણન કરતા એક લેખકે આ પ્રમાણે શબ્દો લખ્યા છે.—જગન્નાથની મૂર્તિનો રગ કાળો છે તેના નેત્રો ગોળાકૃતિ, મસ્તક ચપટુ, શિરના શિખરે એક ચતુષ્કોણ કકડો, નાક મોટું અને અણીવાળુ અને મુખ અર્ધચંદ્રકારનું છે—[૮૧](આગળ બળભદ્રજી અને સુભદ્રાજીની મૂર્તિનુ વર્ણન કરેલુ છે) જગન્નાથજીની મૂર્તિ ડાબી બાજુએ બિરાજમાન છે મધ્યમા સુભદ્રાની સ્થાપના કરેલી છે અને જમણી બાજુએ બળભદ્રની યોજના કરવામા આવી છે[૮૨] આ પ્રમાણે થયેલ ફેરફારના સ્વરૂપનો કાઇક ખ્યાલ આપ્યા બાદ, તેના ચમત્કાર વિશે પણ થોડુ ઘણુ જાણી લેવુ ઠીક ગણાશે તેના મહાપ્રસાદ

(૭૮) અમદાવાદ, ભરૂચ, દીલ્હી આદિ શહેરો, જ્યા મુસ્લીમ રાજસત્તા બહુ જોરમા જામી હતી, ત્યા આવા દષ્ટાંતો વિશેષપણે નજરે પડતા દેખાય છે.

તેવી જ રીતે દક્ષિણ હિંદમા જ્યારે શૈવમાર્ગી રાજસત્તા જોર ઉપર હતી ત્યારે ત્યા પણ આ પ્રકારના દષ્ટાંતો બન્યા હોવાનુ જાણ્યું છે.

(૭૯) જુઓ પુ ૩ પૃ. ૨૫૬ ટી. નં ૧૫.

(૮૦) તે પુસ્તક પૃ. ૧૧૪ તથા ૧૧૫.

(૮૧) આવુ કદરૂપ લેપના આડાઅવળા લચકા ચોપડીને કરી શકાય તેમ છે, તેમ કરવાનો આશય, કદાચ મૂળ સ્વરૂપ ઢાકવા પુરતો પણ હોય. વળી સરખાવો નીચેની ટીકા ન ૮૨.

(૮૨) આવો ક્રમ ગોઠવવાનો હેતુ પણ મૂળ વસ્તુ ઉપરથી અન્ય દિશામા ધ્યાન ખેંચી લઇ જવા પુરતો કદાચ હોય.

સંબધી[૮૩] ટાળવટાળ જેવુ કાઈ નથી તે તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે સાથે સાથે તે પણ સુવિદિત છે કે જૈનોમા અસલના સમયે જ્ઞાતિભેદ કે વર્ણભેદ જેવુ કાઈ હતું જ નહીં પરતુ રોટીવહેવાર અને બેટીવહેવારની પ્રથાને ધાર્મિકક્ષેત્રથી પર ગણીને, માત્ર સામાજીક પરિસ્થિતિ સાથેજ ગુથવામા આવી હતી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૨૫, ૨૬૭ ઇ. ૪) આ મૂર્તિની સાથે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનુ નામ જોડાયુ છે ત્યારે તેમના સમયે એક ઘટના જે બનવા પામી હતી તેનો નિર્દેશ, જૈન સાહિત્યમાથી મળી આવે છે તેનુ વર્ણન કરવું અસ્થાને નહીં નીવડે, તેમ તે ઉપરથી મૂર્તિમા રહેલ ચમત્કારનો ખ્યાલ પણ આવી જશે કહેવાય છે કે એક પક્ષે કૃષ્ણ વાસુદેવ અને બીજા પક્ષે તે સમયના મગધપતિ જરાસધ પ્રતિવાસુદેવ, તે બેની વચ્ચે મગધની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ થયુ હતું તેમા જરાસધને અમુક વિદ્યાની સિદ્ધિ થઇ હતી તેણે પ્રતિપક્ષી–શ્રીકૃષ્ણના સૈન્ય ઉપર આ વિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો હતો, જેથી તેમનું લશ્કર મૃત્યુવત્–જડ–ચેતન રહિત બની ગયુ હતું. આ વિદ્યાના નિવારણ માટે શ્રીકૃષ્ણે ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી હતી દેવે, ધરણેંદ્ર દ્વારા એક મૂર્તિ આપીને જણાવ્યુ કે પાર્શ્વનાથની આ મહા ચમત્કારિક મૂર્તિ છે તે લ્યે તથા તે મૂર્તિને પ્રક્ષાલન કરી, તેનું જે નહવણ થાય તેને સાગમે સૈન્ય ઉપર છાટજે, એટલે સામાપક્ષે મૂકેલી વિદ્યા પલાયન થઈ જશે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે કર્યું હતું અને કહેવાની જરૂર નથી કે, યથાસ્થિત સૂચવ્યા પ્રમાણે બધું બન્યુ હતું તથા શ્રીકૃષ્ણને જય મળ્યો હતો જૈન ગ્રન્થોમા જણાવેલ છે કે આ મૂર્તિ હાલમા ઉત્તર ગુજરાતમા આવેલ શખેશ્વર નામના ગામે સ્થાપન કરેલ છે તથા સ્થાનના નામ ઉપરથી શ્રી શખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે પરતુ જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસધ વચ્ચે જામેલ યુદ્ધના સ્થાન વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એવો અનુમાન બંધાઈ જાય છે કે તે મૂર્તિ કદાચ આ જગન્નાથ પાર્શ્વનાથની પણ હોય જેમ શખેશ્વર પાર્શ્વનાથનું મહાત્મ્ય જૈનોમા જાણીતું છે તેમ આ જગન્નાથનું પણ હોવાથી, તેને વિધ વિધ પાર્શ્વનાથની નામાવળીમા ગુથી નાખીને, એક સ્તવનના રૂપમા[૮૪] ગોઠવી દીધુ છે મૂર્તિ શખેશ્વર વાળી હોય કે જગન્નાથવાળી હોય, પણ કોઈ એક પાર્શ્વનાથની તો હતી જ, એટલે ઉપરોક્ત ચમત્કાર સાથે પાર્શ્વનાથનું નામ સંકલિત થયેલુ છે તેટલી વાત સત્ય છે જ આવી અદ્દ્ભૂત પ્રતિભાવાળી મૂર્તિને અત્યારની જનતા પણ તેવાજ ભક્તિભાવથી ભજતી રહે તો તે પણ સર્વથા બનવા યોગ્ય જ છે વર્તમાનકાળે આ જગન્નાથપુરીના તીર્થનો મહિમા, એક અદ્વિતીય અને અલૌકિક તીર્થધામ તરીકે પ્રસરી રહેલો છે આ વૈજ્ઞાનિક જમાનામા જ્યારે કેવળ જડ વસ્તુઓનું જ પ્રાધાન્ય–સામ્રાજ્ય વર્તી

(૮૩) મહારાષ્ટ્રમા પઢરપુર શહેર વીઠોબાની યાત્રાનુ પવિત્ર ધામ છે ત્યા પણ આ પ્રકારે ટાળવટાળ સિવાય પ્રસાદની વહેચણી થાય છે તેમજ જગન્નાથપુરીના સ્થળે જે મેળાઓ ભરાય છે તેના, અને વીઠોબાના સ્થળે ભરાતા મેળાના, સમય પણ જૈનપર્વોનુ સૂચન કરતા હોય એવો ભાસ ઉત્પન્ન કરે છે.

એટલે કે, મહાપ્રસાદની વહેચણી, ભરાતા મેળાના દિવસો તથા અસ્થિના સ્પર્શથી ન થતી આભડછેટ, ઈ ઈ વિગેરે મુદ્દા ઉપર લક્ષ ખેચવુ રહે છે (આ બાબત ભિલ્સા ટોપ્સમા વર્ણવાયલી છે).

(૮૪) તીર્થમાળાનુ સ્તવન છે તેમા ૯ તથા ૧૦ કડીઓ આ પ્રમાણે છે:—

શેરિસરો, શખેશ્વરો, પચાસરોરે,
ફલોધી સ્થભણ પાસ; તીરથ તે નમુ રે ॥ ૯ ॥

અતરીક, અજાવરો, અમીઝરોરે,
જીરાવલો જગનાથ* તીરથ તે નમું રે ॥ ૧૦ ॥

*આમા જગનાથ લખ્યું છે પરતુ તે જગન્નાથ શબ્દ હોવો જોઇએ· જગનાથ લખાયાના બે ત્રણ કારણ સમજાય છે· એક તો પિંગળની રચના પ્રમાણે નિયમને લીધે તેમ કરવુ પડયું હોય, બીજુ રાસ મેળવવા માટે તેમ કરાવ્યું હોય (જેમ અતરીક્ષ ને બદલે અતરિક લખ્યું છે તેમ) ત્રીજું મૂળ શબ્દ જગનાથજ હોય, પરતુ તેમા ફેરફાર કરીને હવેથી જગન્નાથપુરી લખાતુ થયુ હોય, એટલે મૂળ શબ્દ સાચો હોય અથવા જેમ હમેશા બનતું આવ્યું છે તેમ લહિયાએ ક્યાક ભૂલ ખાધી હોય મતલબ એ છે કે, સ્તવનમા જે લખાયુ છે તે હવે હાથીગુફા જેવા શિલાલેખથી પુરવાર થયેલી બીના સમજવાની. એટલે તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે જ સ્વીકારવુ રહે છે.

રહ્યું ગણાય છે ત્યારે પણ જે તીર્થની આટલી બધી કીર્તિ અને મહિમા ગવાતા હોય, તે તીર્થ વિશે પ્રાચીન કાળમાં, કે જે સમયે પ્રજામાં ધર્મ ઉપર પ્રખરતમ શ્રદ્ધા વહેતી હતી તે કાળે, તેવી પ્રભાવિક મૂર્તિની પાછળ રાજા કે પ્રજા ગાંડીઘેલી બની જાય તે શું બનવા યોગ્ય નથી? એટલે આવી અદ્ભૂત મૂર્તિ માટે સમ્રાટ પદવીધારક રાજા ખારવેલના કુટુંબીઓ તથા નંદિવર્ધન જેવા મગધપતિઓ અનેક વર્ષોથી અંદર અંદર ધર્મયુદ્ધ લડયા કરતા દેખાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું પણ શું ગણાય? તેમજ પ્રિયદર્શિન જેવો સમ્રાટ, પોતાની હૃદયેચ્છા દર્શાવવા તથા ભવિષ્યની પ્રજાની દોરવણી માટે એક ને બદલે બબ્બે ખડકલેખો ત્યાં આગળ ગોઠવી, ખાસ[૮૫] સ્મારક ઉભું કરાવે તેમાં અયુક્ત પણ શું છે? આ સર્વ વિગતો સાથે પૃ. ૩૨૭ ઉપર 'તે મૂર્તિનું મહાત્મ્ય' વાળા પારિગ્રાફમાં જે તારણ આપણે તારવી બતાવ્યું છે, તેને સાથે રાખીને નિર્ણય કરવાનું રાખશું તો, નિશંક કહી શકાય તેમ છે કે, તે જગન્નાથ પુરીનું ધામ તથા તેમાં સ્થાપિત કરાયલી મૂર્તિઓ જૈન સમ્પ્રદાયને લગતા જ સ્મારકો હોવાનું દેખાય છે.

સાત તીર્થ ધામોની વ્યાખ્યા વિશે

પુ. ૧ પૃ ૧૮૧ ટી. નં ૯૩ માં હિંદના મોટાં તીર્થ સ્થાનોનાં નામ ગણાવતા નીચેની કડી ટાંકી છે અને જણાવ્યું છે કે વિશેષ ચર્ચા રાજા ખારવેલના વૃત્તાંતે કરવામાં આવશે આ સૂચના કરવાનો હેતુ એ હતો કે તે કડીમાં પૂરી નામનું તીર્થસ્નાન આપેલું છે. આ પૂરી એટલે સામાન્યત. જગન્નાથપૂરી સમજાય છે. એટલે તે કડીમાં પૂરીની હકીકત સમજાવવાને જગન્નાથપૂરીનો ઇતિહાસ જ્યાં સુધી પુરેપુરો સમજાયો ન હોય ત્યા સુધી તે સબંધી કાંઈ પણ વિવેચન કરવું તે નિરર્થક નીવડવા સભવ રહે, પરંતુ હવે તેની યથાયોગ્ય માહિતી મળી ગઈ હોવાથી તે વિશે સપ્રમાણ બોલી શકવાની સ્થિતિમાં આપણે મૂકાયા છીએ એટલે હવે તેનું વિવેચન અત્ર કરીશું. તે કડી આ પ્રમાણે છે.

अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काची, अवंतिका
पूरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिका* ॥१॥

વૈદિક સમ્પ્રદાયમા કયા તીર્થસ્થાનો મુખ્ય મુખ્ય ગણાય છે તે દર્શાવવા ઉપરની કડી રચાઈ છે. તેમાંના અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, અવંતિકા=ઉજૈની, પુરી=જગન્નાથપુરી, અને દ્વારાવતી=દ્વારિકા, આ નામની ૭ નગરીઓનો ભાવાર્થ તુરત સમજી શકાય તેમ છે. પરતુ 'માયા' અને 'કાચી'નાં બે સ્થાનો જરા સ્પષ્ટીકરણ માગે છે માયા નામની નગરી સાથે બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ સકલિત થયો કહેવાય છે. એટલે વૈદિક કરતા તે સ્થાન બૌદ્ધધર્મ સાથે વિશેષ સબધ ધરાવતું કહી શકાય તેમ છે. તેવી જ રીતે કાંચીનું પણ કહી શકાશે કાચી તે તો દક્ષિણ હિંદમા જેને કાજીવરમ=કાજેવરમ કહેવાય છે તેનું ટૂંકુ નામ છે. ત્યા વૈદિક ધર્મનો કોઈ પ્રસગ બન્યો હોય તેમ જણાયુ નથી. ઉલટું બૌદ્ધ સંપ્રદાય માટે વિદ્યાપ્રાપ્તિનું મોટું સ્થાન તે ગણાય છે. વળી ઉપરની કડીમા આર્યાવર્તને લગતાં તીર્થનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ વિશેષ છે, જ્યારે કાચી તો પ્રાચીન કાળે અનાર્થ મનાતા એવા દક્ષિણ દેશમા આવેલુ ગણી શકાય એટલે આ બે તીર્થોને—માયા અને કાચી નગરીઓને—શામાટે ઉપરની કડીમા સ્થાન મળ્યું હશે, અથવા તે બેને બદલે બીજી કોઈ નગરીનાં નામ મૂકવા યોગ્ય કે કેમ, તે તો વૈદિકધર્મના જ્ઞાતા પુરૂષો જણાવી શકે તેમ કહેવાય

પરતુ અત્રે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે એક બાજુ સપ્તૈતા શબ્દ લખ્યો છે એટલે કે સાતની સખ્યા હોવાનું જણાવે છે ત્યારે તેમા નિર્દિષ્ટ નગરીની સંખ્યા જો ગણીએ છીએ તો આઠની થઈ જાય છે. તે માટે બે રસ્તા સભવિત દેખાય છે. એકમાં, સાતને બદલે આઠની સંખ્યા સૂચવતો શબ્દ મુકી અષ્ટૈતા લખવુ અને બીજામા પૂરી તથા

(૮૫) પ્રિયદર્શિને ઉભા કરાવેલ ધૌલી અને જાગૌડાના ખડકલેખો વચ્ચે અંતર શા માટે પડયુ છે તે માટે જુઓ

* ઉપરમા પૃ ૨૪૦ ટી ન ૩૦ ની હકીકત.

દ્વારાવતી શબ્દોને છૂટા ન પાડતા એક જ સ્થાન દર્શાવતો પૂરિદ્વારાવતી એવો સમાસવાચક શબ્દ મૂકવો. આ બીજી રીત જો સ્વીકાર્ય ગણાય તો પછી, જગન્નાથપુરીનું તીર્થ વૈદિક મતવાળાનું ઉપરની કડીને લીધે જે ગણાય છે તે બધ થઇ જશે, અને જે વસ્તુ અત્યાર સુધી આપણે પુરવાર કરી રહ્યા છીએ તેને ઉલટુ વિશેષ સમર્થન રૂપ ગણાશે

આ કડીમા વૈદિક દષ્ટિએ શુ શુ ફેરફાર કરવા યોગ્ય હતું તે સૂચવવાનુ કાર્ય તો આપણે વૈદિક મતવાળા જ્ઞાતા પુરૂષો ઉપર છોડી દીધુ છે પરતુ જૈન દષ્ટિએ તે કડીનું સ્વરૂપ કેવુ હોવુ જોઈએ તે અત્ર જણાવી દઇએ એટલે તે બેમાથી જે યોગ્ય લાગે તે ભલે અનુસરવામા આવે

अयोध्या, मथुरा, पावा, चपा, साची अवतिका ।
पूरी द्वारावती चैव, अष्टैता मोक्षदायिका. ॥१॥

આમા ઉદ્દેશેલી નગરીઓની ઓળખ તો સ્પષ્ટ છે જ, છતા થોડોક ખુલાસો કરી દઇએ પાવા એટલે પાવાપુરી તે સ્થાને શ્રી મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા છે. ચપા નગરીએ જૈન સપ્રદાયના બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્ય નિર્વાણને પામ્યા છે (જુઓ પુ. ૧ પૃ ૭૭ ટી V) સાચીને અત્યાર સુધી બૌદ્ધ ધર્મનું તીર્થ ધામ મનાતુ આવ્યુ છે પરતુ આપણે તે જૈન ધર્મને લગતું સ્થાન ગણાવ્યુ છે (જુઓ પુ ૧. પૃ ૧૮૬ ઇ ઇ.) પૂરી એટલે જગન્નાથપુરી તે જૈન તીર્થ હોવાનું આ પરિચ્છેદે અનેક પુરાવા આપી સાબિત કરી આપ્યુ છે મતલબ કે ઉપરની કડી કેવી રીતે જૈનતીર્થદર્શિકા હોઇ શકે છે તેની સમજૂતિ આ પ્રમાણે સમજવી.

આશ્વાસન સાથે એક ચેતવણી

વિશ્વનાથ જગન્નાથની મૂર્તિ અત્યાર સુધી વૈદિક મતની હોવાનું સર્વત્ર મનાયુ છે તે માન્યતા હવે જ્યારે ઉથલાઈ પડતી દેખાય છે ત્યારે સભવિત છે કે, ચાલી આવતી માન્યતામા કોઇ કાળે કોઇ જાતનો ફેરફાર થવો જ ન જોઇએ, એવા અભિપ્રાય ધરાવનારાઓના રૂઢીચુસ્ત મનને કાંઇક લાગી આવશેજ, તો તેમને આશ્વાસન આપવાનું કે, પ્રથમ તો જે મત અત્યારે દાખલા દલીલોથી અમે પુરવાર કરી બતાવ્યો છે તે પણ સર્વથા કબુલ થશે કે કેમ ? અથવા તો નિરતર ચાલુ જ રહ્યા કરશે કે કેમ ? તેની ખાત્રી જ કયા છે ? છતા ધારો કે અમારી દલીલો અતુટ રહી અને તે મત કાયમ થયો તો પણ પેલી ઉક્તિ છે કે, જે સત્ય હોય છે તે ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યા છતાં બહાર આવ્યા વિના રહેતું જ નથી એટલે સત્યને ચાહનારને તો કોઈ રીતે ખોવાનુ હોતું જ નથી બીજી વાત, ઇ. સ ૩૦૦ મા જ્યારે મૂળ મદિર નષ્ટ કરી દેવામા આવ્યુ અને તે સ્થાને તેની વિકૃતિ ઉભી કરવામા આવી, ત્યારે તે ઉભી કરનારના મનમાં શુ શુ થઈ રહ્યું હશે, તેમજ તે મૂળ મદિર ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવનાર હશે તેની મનોદશા કેવી થઇ રહી હશે ? તે બન્નેની મનોદશા અરસપરસ ઉલટી જ દીશામા વહી રહી હોવી જોઇએ એમ કલ્પના કરી શકાય છે વિકૃતિ કરનારે સામાન્ય જનતાનું ધ્યાન સત્યથી અલગ લઈ જવા કેટકેટલાયે પ્રયત્ન કર્યા[૮૬] હશે છતા કાળે કરીને તે પડદાઓ હવે ઉચકાઈ જતા નજરે પડે છે, તેમ અત્યારે જે મત, અનેક દલીલો અને આધારો આપીને આપણે સ્થાપિત કર્યો છે, તે સર્વે મુદ્દાઓ પણ જો માત્ર આચ્છાદન રૂપે જ હશે તો ગમે તેટલા તેને મજબૂત ગોઠવી રાખીશુ તો પણ, કાળદેવની એરણ ઉપર ટીપાઇ ટીપાઇને તે સર્વે નષ્ટ થઈ જવાના જ છે વસ્તુનો કાળક્રમ જ હમેશાં એવો રહ્યો ગણાય છે. એમ તો ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે જ્યારે વચ્ચમા જાહેર કર્યું હતું કે, તે મૂર્તિઓ બૌદ્ધધર્મની હોવા સભવે છે, ત્યારે ઉપરના બે પક્ષોની શી મનોદશા થઇ હશે તે વિચારો જોઈએ ? કહેવાની મતલબ એ છે કે, જે કાળે જે થવાનું હોય છે તે થયા જ કરે છે. માટે કોઈએ, કોઇ પ્રકારે વિહ્વલ બનવુ ન જોઇએ. પણ જે મુદ્દાઓ રજુ થાય તે ઉપર બુદ્ધિપૂર્વક વાદ કરવાનું જ

(૮૬) જેના બે ત્રણ ઉદાહરણો આપણે ઉપરમા રજુ પણ કરી બતાવ્યા છે (જુઓ. ઉપરમા ટી. નં. ૮૧. ૮૨)

ધોરણ અખત્યાર કરવું કે જેથી અંતે સત્ય હોય તેજ બહાર તરી આવે

આજ કાલ આ પ્રકારનો પ્રશ્ન કેટલેક ઠેકાણે ઉપસ્થિત થયા કરે છે દેશનો પ્રચલિત કાયદો કહે છે કે તે બન્ને ભિન્ન છે, તેમ સરકાર તરફથી વારવાર થતી વસ્તીપત્રકની ગણત્રીમાં પણ બન્ને માટેના આસનો જુદા પાડેલ હોવાથી, તે બન્ને ભિન્ન હોય એવો ચિતાર ખડો થાય છે જ્યારે કેટલાકનુ મતવ્ય એમ છે કે તે બન્ને એક જ છે. બલ્કે હિંદુમાં જૈનનો સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે મૂળ હિંદુ છે અને જૈન તેમાંથી નીકળેલી એક શાખા છે. આ બધા મતવ્ય પોતપોતાની દૃષ્ટિએ સાચા જ છે કેમકે દરેક વસ્તુને જે દૃષ્ટિ એ જોવામા આવે તેવીજ તે દેખાય છે, જેથી સ્યાદ્વાદ–અનેકાંતવાદને સત્ય તરીકે સ્વીકાગયો છે તથા સન્માનીત ગણ્યો છે અને તેટલા માટે જ દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ તેને અનુસરીને વિચારાયાથી કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ લાવ્યા વિના તે સિદ્ધ કરી શકાય છે તેથી જ ઉક્તિ થઇ પડી છે કે યાદૃશી દૃષ્ટિ તાદૃશી સૃષ્ટિ। –અથવા–યાદૃશી ભાવના તાદૃશી સૃષ્ટિ.।

હિંદુ અને જૈન એક કે ભિન્ન?

હિંદુ અને જૈન, તે બન્ને શબ્દો વ્યાકરણની દુનિયામાં નામ પણ છે અને વિશેષણ પણ છે. નામ તરીકે તપાસો તો બન્ને શબ્દો ભિન્ન જ દેખાય છે, પરતુ વિશેષણ રૂપે તપાસો તો તેની સાથે જે નામ જોડવાનું હોય તે ઉપર, તેના ભિન્નત્વ કે અભિન્નત્વનો આધાર રહેશે, તેની સાથે ધર્મ શબ્દ જોડીને હિંદુધર્મ, સસ્કૃતિ જોડીને હિંદુ સસ્કૃતિ કે સસ્કાર જોડીને હિંદુ સસ્કાર કહો, અને તેજ પ્રમાણે જૈનધર્મ, જૈન સસ્કૃતિ અને જૈન સંસ્કાર કહો, તો પણ તે સર્વે કેવી રીતે ભિન્ન બતાવી શકાય છે અને કેવી રીતે અભિન્ન બતાવી શકાય છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ પુ. ૧ની પ્રસ્તાવના પૃ ૨૧ થી ૨૪ પ્રશ્ન ન ૭માં; પુ. ૨ મા પૃ. ૨૪૨–૪૪ સુધી, તેમજ પુ ૩ મા પૃ. ૨૪૭ થી ૨૫૨ સુધીમાં, વિધવિધ રીતે કરી બતાવ્યું છે, એટલે પાછું અત્રે તે ઉતારવાની જરૂર રહેતી નથી વાંચ્છુકે જનોએ નિર્દિષ્ટ સ્થાનેથી વાચી લેવા મહેરબાની કરવી, અત્રે તો એટલુ જ જણાવવાનું છે કે સર્વે ધર્મો, પછી તેને ગમે તે નામ આપીને સંબોધો, તો પણ તેમનો મુખ્ય આશય પોતાના આશ્રિત જીવાત્માઓને પોતે ઠરાવેલી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોટિએ લઈ જવાનો જ હોય છે પછી તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ–સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાનને મોક્ષનું નામ આપો તો, મોક્ષને ધ્યેય અને ધર્મને–ધ્યાન અથવા સાધન તરીકે સ્વીકારવાં રહેશે, અને જો સસ્કૃતિને જ ધ્યેય ઠરાવશો તો પછી સસ્કારને સાધન ગણવો પડશે. આ પ્રમાણે ધ્યેય અને ધ્યાન વચ્ચે રહેલી પરિસ્થિતિ જો બરાબર સમજવામા આવે, તો ઉપરની ઉક્તિની સાર્થકતા પણ યથાસ્વરૂપમા તુરત કળી જવાશે. એટલે કોઈ પણ સપ્રદાયવાળા કોઈ પણ વસ્તુને સ્યાદ્વાદત્વમાં પોષાયલી સ્થિતિસ્થાપકતાના કાટલે જોખીને તપાસવા માડશે, તો તેમને દરેકને તે દરેક વસ્તુ સત્ય અને તથાસ્વરૂપમા જ દેખાશે કોઇને અભિન્નત્વ લાગશે નહીં, તેમ તેના પરિણામે, મન દુઃખ થવાનુ કારણ પણ મળશે નહી જે દુઃખ થાય છે તે, દરેક શબ્દને તેના યથાર્થ અને વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુવાળી ભાવનાને બદલે સકુચિતપણે નિહાળવાની આપણામા પડેલી ટેવના પરિણામ રૂપે જ છે એમ સમજવુ.

મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા

માત્ર દતકથા રૂપે જ જો હોત, તો તો આપણે હજુ તે વાતની અવગણના કરી શકત, પરતુ જ્યાં શિલાલેખ જેવો અભેદ્ય પુરાવો મળી આવે છે ત્યા તે બાબતમા કિંચિદંશે પણ શકા ઉઠાવવાનો અવકાશ રહેતો નથી. અને જો મૂર્તિ હોવાનુ સિદ્ધ થયુ તો મૂર્તિપૂજા હોવાનુ પણ સ્વયસિદ્ધ થાય છે જ એટલે એક તત્ત્વનો ફડચો થઇ ગયો કહેવાશે કે, જે કેટલાક વિદ્વાનો આધુનિક સમયે એમ મતવ્ય ધરાવતા થયા છે કે, પ્રાચીન સમયે મૂર્તિ કે મૂર્તિપૂજા જેવુ કાંઇ હતુ જ નહી, તો તેઓ હવે શિલાલેખના આધારે સમજી શકે છે કે ઈ. સ. પૂ ૪૨૯ મા મૂર્તિપૂજા હતી જ; બલ્કે ખારવેલના સમય પહેલાંની આ મૂર્તિ છે અને

રાજા નંદિવર્ધને તે માટે લડાઈ આદરી હતી એટલે તે સમયે પણ તે વસ્તુઓ હતી એમ કહી શકાય વચ્ચે એમ પણ પ્રશ્ન કરી શકાય કે તે મૂર્તિ તો પરાપૂર્વકાળે ભરાઈ હતી એમ તમે કહી ગયા છો માટે નંદિવર્ધન અને ખારવેલના સમયે મૂર્તિપૂજા ભલે હશે પરંતુ મૂર્તિ તો તે સમયે નવી ભરાવાતી જ નહોતી, પરાપૂર્વથી કોઇ હોય તો તે વાત નીરાળી છે ઉત્તરમા કહી શકાશે કે નંદિવર્ધનની વાત જવા દો, પરન્તુ રાજા ઉદયાશ્વે તો નવેસરથી જ પાટલિપુત્ર વસાવ્યુ હતું અને ત્યા જીનમંદિર બંધાવ્યુ હતુ તથા નવીન પ્રતિમા પધરાવી હતી, તેમજ તે સ્થાનેથી બે યક્ષોની મૂર્તિ—અમુક લેખવાળી—મૂર્તિ મળી આવી છે તથા હાલમા કલકત્તાના મ્યુઝીઅમમા તે સંગ્રહિત પડેલી છે તેનું કેમ?[૮૭] મતલબ કે મૂર્તિઓ હતી તે વાત જેમ નિર્વિવાદ છે તેમ અમુક અંશે[૮૮] મૂર્તિ વિના પણ ચલાવી લેવાતુ હતું તે પણ નિર્વિવાદ છે પરંતુ આ વિષય ઇતિહાસને લગતો નહીં હોવાથી તેની ચર્ચામા અત્ર ઉતરવાનુ નિષ્પ્રયોજન છે

રાજા ખારવેલે પોતે જે ધાર્મિક અને પરાક્રમશીલ જીવન ગાળ્યુ હતું તેનો જીવતો જાગતો પુરાવો તો હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી મળી આવેલ છે. એટલે તેમા શંકાને સ્થાન રહેતું નથી જ જો કે તેના હાથે જ તે લેખ

વસ્તુ એક, ધ્યેય જુદાં.

કોતરાવેલ હોવાથી કદાચ સંશય ઉભો થવા પામે, છતાયે તે લેખમા વર્ણવેલી હકીકતની સત્યતા, જ્યારે અન્ય ઐતિહાસિક ઘટનાથી સાબિત થઇ જાય છે ત્યારે તે સંશય તદ્દન ગળી જાય છે મતલબ કે હાથીગુફાના લેખને એક નગદ અને સત્યપૂર્ણ દસ્તાવેજ માનવો રહે છે. આટલો જબરદસ્ત અને કિમતી તે લેખ છે તથા તેનુ જીવન આટલું બધું મહત્ત્વશાળી નીવડયુ છે, છતા અજાયબી ભરેલી ઘટના એ છે કે તેના સમયે હિંદમા પ્રવર્તી રહેલા જે ત્રણ ધર્મો—વૈદિક, બૌદ્ધ કે જૈન—ગણાયા છે તેમાના એકકેના સાહિત્ય પુસ્તકોમા રાજા ખારવેલનું નામ સુદ્ધાત પણ જણાવાયુ નથી

ડૉ રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે પોતાના 'એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ઓરીસા'મા જાહેર કર્યુ છે કે શ્રી જગન્નાથજીનુ મંદિર બુદ્ધધર્મનુ હોવા સંભવ છે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મૂળ મંદિરનો નાશ ઇ. પ ૩૦૦ ની આસપાસમા થઈ ગયો હતો પરંતુ યયાતિ કેશરી રાજાના સમયે ઇ સ ૫૮૦ આસપાસ નૂતન મંદિર[૮૯] બંધાવવાનુ શરૂ થયુ હતુ અને ૭૫ વર્ષે તેની પેઢીમા થયેલ ચોથા રાજાએ તે સંપૂર્ણ કરાવ્યુ હતુ એટલે કે આ બધુ પરિવર્તન ઇ. સ. ૫૮૦ અને ૬૫૫ ના અંતરગાળે થયુ હોવુ જોઈએ. બલ્કે એમ કહો કે જે વખતે પેલા બૌદ્ધ યાત્રિક મિ હયુએન ત્શાંગ હિંદમા મુસાફરી કરતા હતા, તે સમયે આ નૂતન મંદિર પૂર્ણ થયુ હતું કે પૂર્ણ થવાની તૈયારીમા હતુ વળી તે પોતે આ પ્રાંતની મુસાફરીએ આવ્યો પણ છે. છતા તેણે

---

(૮૭) આ સમય અગાઉની મૂર્તિઓ હોવાના પણ દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. પરંતુ તે શંકાસ્પદ છે (જુઓ પુ. ૧. પૃ. ૧૭૦. ટી. ન. ૫૫) અથવા તો તેનો સમય નીચેની ટી. ન. ૮૮મા જણાવ્યા પ્રમાણે થઈ જતો હતો એટલે તેની ગણત્રી અહીં કરી નથી

(૮૮) અમુક અંશે એટલા માટે લખવુ પડયુ છે (૧) આવી મૂર્તિઓ જે મળી આવી છે તે, કાળગણનાનો સમય જ્યારથી ગણાય છે તેનાથી પૂર્વાતીત છે (૨) અથવા તો જે સમયે મૂર્તિ વિના ચલાવી લેવાનું હતુ એમ હું માની રહ્યો છુ તે સમયની તે નહોતી પરંતુ અન્ય સમયે ભરાવાઇ હતી. (૩) મૂર્તિ અને મૂર્તિપૂજા તે સાલંબન છે, જ્યા નિરાલંબન અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, ત્યા તો તે બન્ને વસ્તુનો અભાવ જ માનવો પડે આ સંજોગોમા મૂર્તિઓ તેટલા સમય માટે ન હોતી એમ હજુ કહી શકાય.

(૮૯) જગન્નાથપુરીનુ મંદિર અને યયાતિકેશરીએ બંધાવેલું ભુવનેશ્વરનું મંદિર, બન્ને સ્થાન જુદા જુદા છે. માત્ર પાંચથી દશ ગાઉના અંતરે જ છે પરંતુ તે બન્ને પ્રદેશ એક છે; મંદિરોની રચના એક છે, બન્નેના રાજવી એકજ છે; રાજ્યધર્મ એક જ છે, એટલે એકજ ધર્મ ક્રાન્તિમાથી બન્ને, એકજ વખતે પસાર થયેલ ગણાય; જેથી જે હકીકત એકને લાગુ પડે તે બીજાને પણ લાગુ પડે છે. તે માન્યતાથી નામની લખાવટમા તેમની વચ્ચેનો અરસપરસ ભેદ જળવાઇ રહ્યો નથી એમ સમજવું.

પોતાની મુસાફરીના વર્ણનના જે બે પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમાં આ બાબતનો[૯૦] એક અક્ષર વટીક પણ લખ્યો નથી જો તે તીર્થધામ સાથે કોઈને કોઈ રીતે બૌદ્ધધર્મનો સબંધ જોડાયલો હોત, તો શું તેનો ઉલ્લેખ તે બૌદ્ધ યાત્રિક પોતાના પુસ્તકમા કર્યા વિના રહેત ખરો કે? સાર એ નીકળે છે કે તે તીર્થ બૌદ્ધ-ધર્મનું નહીં હોય જેથી તેણે આ બાબત મૌન સેવ્યુ છે.

બીજી વાત કરીએ વેદિક ધર્મવાળાની-કે હિ ઈ મા લખેલ છે કે[૯૧] His (Kharvel's) family has found no place in the dynastic lists of suzerains which are handed down to posterity by the Puranas=જે સમ્રાટોની-રાજકર્તાઓની વશાવળીઓ પુરાણોમાથી આપણને મળી આવે છે તેમા ખારવેલના વશને લગતો કાંઈ ઈસારો સુદ્ધા પણ મળતો નથી. આમ કરવામા પુરાણોના લેખકોનો શો આશય હશે તે સમજી શકાતું નથી તે બાબતમા બે ત્રણ પ્રકારના અનુમાન કરી શકાય તેમ છે (૧) કદાચ કહેવાય કે પુરાણની રચના ઈ સ. ની ચોથી સદી બાદ થઈ મનાઈ છે તે સમયે જગન્નાથજીના આ મદિર વિશે કાંઈ જાણવા યોગ્ય બન્યુ નહીં હોય; તેથી તેમા નોધ લેવાઈ નહીં હોય આ દલીલ ટકે તેમ નથી, કેમકે મૂળમદિરનો નાશ તો ઇ સ ૩૦૦ની આસપાસ થઈ ગયો હતો એટલે પુરાણોત્પત્તિ સમયે આ હકીકત બધી તાજી જ હોવી જોઈએ. (૨) જ્યારે બીજુ અનુમાન એ કરી શકાય છે કે, આ મદિર વૈદિક સંપ્રદાયનું હવે મનાવવામા તો આવી ગયુ છે એટલે રાજા ખારવેલનુ કે તેના પૂર્વજો વિ. નું વર્ણન જો લખવામા આવશે તો તેના વિશેષ ઉડાણમા કોઇને ઉતરવાનુ મન થશે અને પરિણામે સત્ય વસ્તુ જે છે તે બહાર પણ આવી પડશે એમ થાય તો નાલેશી જેવુ ગણાય. માટે તે વસ્તુ બહુ પ્રકાશ જ ન પામે તે બહેતર ગણાય એવી કલ્પનાથી આખુ પ્રકરણ ગોઠવી રાખ્યુ હોય; આ પ્રકારનો અનુમાન હજુ બનવા યોગ્ય કહી શકાશે. (૩) ઉપરાત એમ પણ કહેવાય કે પુરાણોમાં વૈદિક રાજાઓનો ઈતિહાસ જ આલેખાયો છે અને રાજા ખારવેલ વૈદિક ન હોતો એટલે તેના વશનુ આલેખન કરાયુ નથી; તો તે પણ વાસ્તવિક નથી, કેમકે અવૈદિક એવા મૌર્ય સમ્રાટો, પરદેશી યવન આક્રમણકારો, શક પ્રજા ઈ. ઈ. અનેકના, રાજકીય કારકીર્દીનાં વૃત્તાતો અને ઇસારાઓ તેમા કરેલ વચાય છે તો પછી ખારવેલના વંશમાના કોઈનું-વધારે નહીં તો બે ચાર પંક્તિ જેટલુયે-તો વૃત્તાત આપવુ જોઇતુ હતું. છતાં તેમ થયુ નથી. તે માટે ઉપરમાં જે બીજુ અનુમાન દોરાયુ છે કે વિગત ઢાકી રાખવા માટે જ મૌન પકડયું હશે તે કારણ મજબૂત દેખાય છે

ત્રીજી વાત હવે જૈન ગ્રથોની લઈએ-વૈદિક અને બૌદ્ધ મતના સાહિત્ય ગ્રથોમાં કદાચ તેનો ઉલ્લેખ ન હોય તે તો ગનીમત લેખાય અને એમ પણ બચાવ કરી શકાય કે તેમને જે બાબત લાગતુ વળગતું ન હોય તેવી-એટલે કે પારકાની-પચાતમા શું કામ પડવુ જોઇએ તેથી તેઓએ ચૂપકી પકડી હોય પરતુ જૈનોને તો ઉલટો, આ રાજાનો પ્રસંગ એક ગૌરવ સમાન હતો, જ્યારે તેનાથી અનેક પ્રકારે નાના અને દુર્લક્ષ્ય કરવાયોગ્ય રાજવીઓના વર્ણનો તેમણે ઝીલવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે ત્યારે આ રાજા તો, તેમનામા પ્રાતઃસ્મરણીય ગણાય તેવા તેમજ ધર્મોન્નતિ કરનારામા અગ્રેસર ગણાય એવા રાજા કુમારપાળ અને રાજા સપ્રતિ જેવાની હરોળમા મૂકવા યોગ્ય ગણાય તેવો છે તો શુ તેવાનુ નામ પણ લેવાનુ ભૂલી જવાય? આના જેવુ કૃતઘ્ન બીજુ શુ ગણાય? ખરેખર છે પણ તેમજ; કોઈ જાતનો ઉત્તર આપી શકાય કે બચાવ કરી શકાય તેવુ દેખાતુ નથી. એક વખત અમારી એવી માન્યતા બધાઈ હતી કે, રાજા ખાર-

(૯૦) જુઓ રેકર્ડઝ ઓફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડના બે પુસ્તકો, જે અગ્રેજી અનુવાદ તરીકે પડયા છે તે.

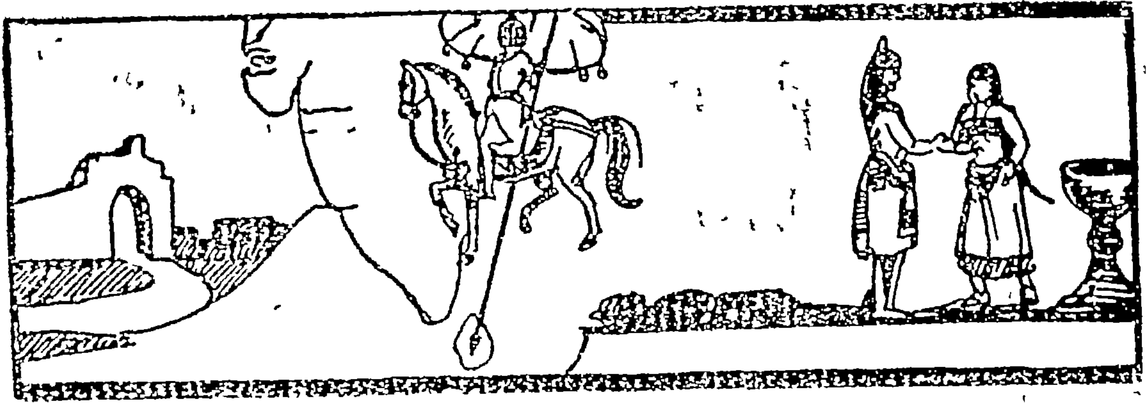
(૯૧) જુઓ તે પુસ્તક પૃ. ૫૩૬.

વેલ કદાચ જૈનમતાનુયાયી નહીં હોય પરંતુ આજીવિક મતનો હશે તેથી તેનુ નામ લખાયુ નહી હોય. પરંતુ વિચાર કરતાં તે મત બીનપાયાદાર હતો. કેમકે રાજા ખારવેલ એક તો આજીવિક જ ન હોતો, અને હોયે તો પણ આજીવિક મતના ઉત્પાદક અને સ્થાપક એવા ગોશાળકના નામનો તેમજ જીવનનો પરિચય જૈનગ્રંથોમા કેટલોયે અપાયો છે, તો આવા ઉપકારક મહા રાજવીનો, વિશેષ નહીં તો કલિંગજીનની મૂર્તિને અંગે લડત ચલાવનાર તરીકે તેમજ સૂત્રગ્રંથોના સરક્ષક તરીકે તો, જરૂર જ તેનું નામ જાળવી રાખવાનુ આવશ્યક હતું જ, એટલુ પણ જ્યારે થયુ નથી ત્યારે કહેવુ પડશે કે જૈન ગ્રથકારોએ રાજા ખારવેલને તેટલે દરજ્જે ઘોર અન્યાય જ કર્યો છે. જૈન ગ્રથકારોએ કોઈ દિવસ ધર્મદ્વેષ પોષ્યો નથી જ તેમણે તો ગુણગ્રાહીપણુ જ દાખવ્યુ છે ને દાખવવુ જોઈતુ હતું એટલે તે નિયમે પણ (આજીવિક મતનો હોત તો પણ) રાજા ખારવેલ તરફ અન્યાયભરેલું પક્ષપાતિપણુ બતાવાયું છે એમ ન્યાયને ખાતર નોંધવુજ રહે છે. મતલબ કે જૈન ગ્રથકારોની ચૂપકીદીનું કારણ શોધ્યું જડતું નથી.

અમારા એક મદદનીશ શ્રીયુત મહાશયની સાથે આ બાબતની ચર્ચા થતા તે એમ જણાવે છે કે, પૂર્વદેશના પ્રાચીન સમયના કેટલાક જૈનગ્રથોનો વિનાશ થઈ ગયો છે એટલે રાજા ખારવેલના કલિંગદેશનુ વર્ણન મળતું નથી કેટલેક અંશે અમને આ કથન વ્યાજબી લાગે છે કેમકે તેનો ઉલ્લેખ હાથીગુફાના લેખમા પણ રાજા ખારવેલે કર્યો તો છે જ. છતા આ વિષય તપાસ તો માગે છે જ

આ પ્રમાણે રાજા ખારવેલનું જીવન ચરિત્ર લખવાની બાબતમા એક વિષય પરત્વે–ત્રણે ધર્મના સાહિત્ય ગ્રથોના લેખકોના આશયો–ભિન્ન ભિન્ન હોવાનું અત્યારે દેખાય છે એટલી નોંધ કરીને હવે આ પરિચ્છેદ પુરો કરીશુ

પંચમ પરિચ્છેદ

રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

ટૂંકસારઃ—(૩) રાજા ખારવેલ (ચાલુ)

હાથીગુંફાના લેખમાં આવેલ ૧૦૩ ના આંક સંબંધી ચલાવેલ વિશેષ વિચારણા તથા તેમાં ચેદિ સવતની શકયતાનો બતાવેલ સદતર ઈન્કાર—ત્રિકલિંગ શબ્દનું કરેલું સ્પષ્ટીકરણ તથા સમય સમય પરત્વે સમજાવેલું તેનું સ્વરૂપ—રાજા ખારવેલનાં આયુષ્ય અને રાજ્યકાળની કરેલી ચર્ચા—તેના કુટુંબ પરિવાર વિશેનો આપેલ ખ્યાલ, તથા તે સંબંધી પ્રવર્તી રહેલ કેટલાક ભ્રમનો કરેલો સ્ફોટ—તેના રાજ્ય વિસ્તાર સંબંધી ઉપાડેલ વિવાદ—તથા તે સમયે હિંદની પશ્ચિમે ઈરાની અખાત અને પૂર્વે ઈન્ડોનિશિયા (સુમાત્રા, જાવા, આર્કીપેલેગો આદિ) ટાપુઓ સુધી ત્રિકલિંગના વતનીઓના થયેલ દેશવિહાર સબંધી કરેલું યથોચિત વિવેચન; જેથી તે ટાપુઓના વતનીઓનો હિંદ સાથે જોડાતો દેખાઈ આવતો સંબંધ—તેના સામાજીક તથા ધાર્મિક જીવન પરત્વે બંધાયેલ અનુમાનનું કરેલું નિર્દર્શન—પ્રિયદર્શિને અને ખારવેલે વિધવિધ ક્ષેત્રમાં ગાળેલ જીવનની કરેલી સરખામણી—

(૪) વક્રગ્રીવઃ પર્વતેશ્વરનુ, રાજકીય તેમજ સામાજીક દૃષ્ટિએ, આપેલું વૃત્તાંત—જે કરૂણ સંયોગોમાં તેના જીવનનો અંત આવ્યો હતો તેનુ કરેલું વર્ણન—

(૫) મલયકેતુઃ મકરધ્વજના રાજ્ય અમલનુ વર્ણન તથા ચેદિવંશનો આવેલો અંત—

હાથીગુફાના લેખમાં આવતો ૧૦૩ નો આંક નંદ કે મૌર્ય સંવતનો હોવાની જે માન્યતા ચાલુ આવે છે તે ખોટી છે એમ આપણે પૃ. ૨૬૭ થી ૨૭૦ માં બહુ અગ્રછી રીતે સાબિત કરી આપ્યું છે. ઉપરાંત તે આંક વિશેની બીજી શક્યતા હોવાનો મુદ્દો આપણે આપણી સ્ફુરણાથી ઉભો કર્યો હતો. તે બે શક્યતામાંની એકમાં, તે આંક ચેદિ સંવતનો હોવાનો અને બીજીમાં મહાવીર સંવતનો હોવાનો હતો. તેમાંયે મહાવીર સંવતનો જો તે હોય તો, તેની આદિ ક્યાંથી તેમના નિર્વાણ કાળથી એટલે ઈ સ પૂ પર૭ થી? અથવા તો તેમને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારથી એટલે ઈ સ પૂ ૫૫૬ થી? થયાનું સંભવિત છે એમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો હતો આ બધા પ્રશ્નોના -મુદ્દાના-ઉત્તર પણ આપણે પૃ ૨૭૨-૭૪ આપી દીધા છે કે તે આંક ચેદિ સંવતનો નથી પણ મહાવીર સંવતનો જ છે તેમ તેની આદિ શ્રી મહાવીરના નિર્વાણ કાળના સમયથી જ ગણાઈ છે, નહીં કે તેમના જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સમયથી

૧૦૩ ના આંક સંબંધી વિશેષ

ઉપર પ્રમાણે સર્વ સ્થિતિની ચોખવટ કરી નંખાઈ છે છતાં કિંચિત્ સંશય (જુઓ પૃ. ૨૭૪ ટી. નં ૫૫) બતાવાયો હતો કે કદાચ તે આંક ચેદિ સંવતનો હોઈ શકે છે, જેનો ખુલાસો આગળ આપીશુ અત્ર તે વિષય હાથ ધરવો રહે છે

જો ચેદિ સંવતનો તે આંક હોય તો તેની શરૂઆત મહારાજા કરકંડુ ઇ. સ પૂ ૫૫૮મા ગાદીએ બેઠા ત્યારથી થયેલી ગણાય તે હિસાબે ૧૦૩ની સાલ એટલે ઇ. સ પૂ ૪૫૫ થાય, જ્યારે નંદિવર્ધનનું મરણજ ઇ સ. પૂ ૪૫૬માં એટલે કે તેની પૂર્વે એક વરસે થઈ ચૂક્યુ હતું. એટલે તે નહેર નંદિવર્ધને પ્રથમ ખોદાવી હોય એ બની શકે નહીં. આ અથવા તો આને મળતાજ મુદ્દા ઉપર તે ૧૦૩નો આંક ચેદિ સંવતનો હોઇ ન શકે એમ આપણે બતાવી ગયા છીએ. વળી બીજી રીતે પણ તે આંક ચેદિ સંવતનો નથી એમ પુરવાર કરી શકાય છે

જો તે આંક ચેદિ સંવતનો લેવાય તો તેનો પ્રારંભ ઇ. સ પૂ. ૫૫૮માં થયો ગણાય એટલું તો ચોક્કસ જ, તે હિસાબે ૧૦૩ જુ વર્ષ ઇ સ. પૂ ૪૫૫ મા આવે કે જે ખારવેલ રાજાએ પાંચમુ વર્ષ હતું એમ હાથીગુફાના લેખમા સ્પષ્ટ જણાવાયુ છે. એટલે સાર એ થશે કે રાજા ખારવેલનુ ગાદી-નશીન થવું ઈ સ પૂ ૪૬૦મા થયુ ગણાશે, તથા તેના પિતા વૃદ્ધિરાજનો રાજ્યઅમલ ઇ સ. પૂ ૪૬૦ થી ૪૭૦ સુધીનો અને રાજા ક્ષેમરાજનો સમય ઈ સ પૂ ૪૭૦ થી ૫૦૬ સુધીનો ગણાશે આ પ્રમાણે ગણતા આખો ઈતિહાસ જ ઉથલી જતો દેખાશે મતલબ એ થઈ કે ૧૦૩ નો આંક ચેદિ સંવતને લગતો બીલકુલ છેજ નહીં

પ્રાચીન ઇતિહાસમા ત્રિકલિંગ શબ્દનો પ્રયોગ અનેક વખત કરવામા આવ્યો છે અને સામાન્યત અંગ, વંગ, અને કલિંગ એ નામના ત્રણ પ્રદેશનો ક્રમબો-સમુહ-એવો તેનો અર્થ કરાય છે. પરંતુ આ પ્રમાણેની માન્યતા આગળ ધરવામા કોઇ વિશ્વસનીય પુરાવો કે દલીલ રજુ કરવામા આવતી નથી એટલે જેમ પ્રાચીન ઐતિહાસિક અનેક કિસ્સામા બનતું આવ્યુ છે, તેમ આ બાબતમા પણ માત્ર કલ્પનામા બેસતું આવ્યું અથવા શ્રોત્રપ્રિય લાગ્યુ માટે આમ બનવા પામ્યુ હોવુ જોઇએ એમ ઠરાવી દેવાયુ છે? કે તે કથન વાસ્તવિક હોવાથી જ વપરાતુ થયુ છે? તે આપણે તપાસી જોઇએ

ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ

પુ ૧ મા અંગ દેશ[1] અને ચેદિ દેશ[2]ની ભૌગોલિક સ્થિતિનું વર્ણન કરતા ત્રિકલિંગ શબ્દમા કયા કયા પ્રદેશનો સમાસ થઇ શકે તેમ છે તે પ્રસંગોપાત જણાવી દીધુ છે પરતુ તે સર્વ મુદ્દા એકત્રિત કરીને તથા તેમને વ્યવસ્થિત ગુથીને રજુ કરાય તો તેનો

---

(૧) જુઓ પુ. ૧ પૃ ૧૦૯ તથા પૃ. ૧૪૦ થી ૧૪૯ નુ લખાણ તથા તેને લગતી ટીકાઓ.

(૨) જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૮ થી ૧૬૬ સુધીનુ લખાણ તથા તેને લગતી અનેક ટીકાઓ.

સચોટપણે ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે આ વિષય ફરીને અત્ર રજુ કરીશું

(૧) પ્રથમ તો 'ત્રિકલિંગ'ના સમુહમાં જે ત્રણ દેશને મૂકવામાં આવે છે તે ત્રણેને અરસપરસમાં તેમની વચ્ચે કોઇ જાતનો સંબંધ-સામ્યતા-(જેવી કે સંસ્કારની, વસ્તીની, ભાષાની ઈ. ઈ. કોઈ જાતની) હોવાનું બતાવવામાં આવતું નથી, તેમ દેખાતું પણ નથી. અત્યારે પણ નથી તેમ તે વખતે હોવાનું, પણ ઇતિહાસનાં પાનેથી સિદ્ધ થતું નથી; તો પછી તે સંબંધીની એકતારતા શી રીતે મેળવી શકાય?

(૨) છતા કવચિત્ કવચિત્ અસભવિત દેખાતી વસ્તુ પણ જેમ સંભવિત બની જાય છે, તેમ નં ૧ માની સ્થિતિ-ત્રણે દેશને એક સમુહ તરીકે માની લેવાની-આપણે માન્ય રાખી લઇએ તો પણ પાછો વિરોધ એ આવીને ઉભો રહે છે કે —

તેમાંના અંગદેશને, હાલના વિદ્વાનો બિહાર પ્રાંતમાનું ભાગલપુર પરગણું ગણે છે અને બગદેશને, વર્તમાન બંગાળ પ્રાતમાંના મુર્શિદાબાદ જીલ્લાને અને તેની દક્ષિણે ઠેઠ સમુદ્ર તટ સુધી લંગાતા પ્રદેશને ગણતા દેખાય છે. જ્યારે કલિંગની હદ ઉત્તરમા મહા નદી અને ચિલ્કા સરોવરથી શરૂ થતી માને છે. જો કે આ પ્રમાણે કલિંગ દેશની હદની માન્યતામાં પણ તેમની ભૂલજ થતી દેખાય છે, છતાં તકરારનું સમાધાન થતું હોય તો થવા દેવું, તે સિદ્ધાતે આપણે તેમનું મંતવ્ય કબૂલ રાખી લઇએ છીએ. તોપણ આ પ્રમાણે માની લેવામાં મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે ત્રિકમાના અંગદેશ અને બગદેશ, બન્ને પાસે પાસે અને અડોઅડ આવેલા હોવાથી એકજ રાજ્યની હદમાં હજુ તેમનો સમાવેશ થતો કહી શકાય, પરંતુ બંગદેશ અને કલિંગ-દેશની વચ્ચે તો હાલના બર્દવાન, મિદનાપુર, બાલા-સોર, કટક વિગેરે જીલ્લાઓ આવી જાય છે કે જે અન્ય રાજ્વીની હકુમતવાળા પ્રદેશો ગણાતા હતા. આ પાછલી ભૂમિ તે સમયે મગધપતિને તાબે હતી એટલે કે અંગ-બંગ હજુ કલિંગપતિના ગણાય; તે પછી મગધપતિનો પ્રદેશ આવે અને તે બાદ પાછો કલિંગ-પતિનો કલિંગ દેશ આવે મતલબ કે, આસપાસ કલિંગ-પતિનો અને વચ્ચે મગધપતિનો મુલક હતો. હવે વિચારો કે, અંગ બંગ અને કલિંગ એ ત્રણેનું સમુહગત રાજ્ય કયારે સભવી શકે કે, જ્યારે તે ત્રણેની હદની વચ્ચે કોઇ રાજ્યની ફાચર આવતી ન હોય તો જ. એટલે કે તે ત્રણેની સીમા એક બીજાને અડી રહેલી હોય તો જ. આવો તો કોઈ પુરાવો મળતો નથી. ઉલટું હાથીગુફાના લેખમાજ મગધપતિ અને કલિંગપતિ બન્નેને ભિન્નપ્રદેશી અને સત્તાધારી સમર્થ સમ્રાટ હોવાનું બતાવાયું છે સાર એ થયો કે, ત્રિકલિંગના સમુહમાં હાલની માન્યતા પ્રમાણેના અંગ, બગ અને કલિંગ દેશો ઠરી શકતા જ નથી.

[ટીપ્પણ-એક રાજ્યની હકુમતવાળા સર્વે પ્રદેશો, એક બીજાને અડીને-સ્પર્શીને જ રહેવા જોઇએ, એવો સિદ્ધાત ઉપરની દલીલમાં જે આપણે આગળ ધર્યો છે તેની વિરૂદ્ધમાં એવો બચાવ કરવામાં આવે કે, તેવો નિયમ ભલે સામાન્યપણે હશે પરતુ સર્વથા તેમ હોતું નથી જ; કેમકે વર્તમાનકાળે કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં પણ શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારના અનેક મુલકો વચ્ચે અન્ય રાજવીઓના પ્રદેશ આવી જાય છે. તેના જવાબમા જણાવવાનું કે તે દલીલ બિન પાયાદાર છે; કેમકે આપણે વાત કરીએ છીએ સાર્વ-ભૌમ સત્તા ધરાવતા સમ્રાટોની, જ્યારે દષ્ટાંત આપીએ છીએ તેવા સમ્રાટોની સત્તામાં રહેલા અર્ધ-આશ્રિત સત્તા ભોગવતા રાજ્યોની. મતલબ કે સાર્વભૌમ સત્તા જેવા સમ્રાટોના હાથ તળેના રાજાઓના મુલકો, મુખ્યતયા એકબીજાને અડોઅડ જ આવેલ હોય છે. વર્તમાન કાળે યુરોપીય પ્રજામાના શાસકોના મુલકો જે ચારે ખડમાં છૂટા છવાયા પથરાયલ નજરે પડે છે તેનું કારણ એ છે કે, તેઓ વચ્ચેના પરસ્પર હિતો સાચવવા માટે અમુક અમુક પ્રકારના બધનો ઘડાયલા છે અને તેને આશ્રયીને તે સર્વેને વર્તન રાખવું પડે છે. જે સમયનું આપણે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ તે સમયે તે પ્રકારની રાજનીતિજ નહોતી. તે સમયે તો; જેના હાથમા તેના મહોંમા-એટલે કે તદ્દન સ્વતત્રપણાની; અથવા બહુતો ગણપદ્ધતિની એટલે કે અર્ધસ્વતત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાની રાજનીતિ પ્રચલિત હતી તે માટે

અત્યારની પરિસ્થિતિનો દષ્ટાંત તે સમયની રાજનીતિ પરત્વે લાગુ પાડી શકાય તેમ નથી]

(૩) નં ૨ ની દલીલમાં અંગદેશનું સ્થાન, વર્તમાનકાળના વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ભાગલપુર જીલ્લો લેખીને આપણે તેના સત્યાસત્યનો વિચાર કરી ગયા છીએ. પરતુ વાસ્તવિક રીતે તેનું સ્થાન (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૩૯) વર્તમાનના મધ્યપ્રાન્ત વાળા પ્રદેશમા છે એટલે તેને આશ્રયીને પણ આ પ્રશ્ન વિચારી લેવો જોઈએ તે પ્રમાણે અગ અને કલિંગના સ્થાન તો ચોક્કસ છે જ, પરતુ બગ શબ્દનો જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તેનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ગ્રન્થોમા થયાનું નજરે પડતુ નથી, એટલે તે તો આધુનિક પ્રયોગ સમજાય છે અને તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ જો હોય તો, ત્રિકલિંગમા અગ, બગ અને કલિંગનું જોડકણુ ઉભુ કરવામા, मूल नास्ति कुत शाखा જેવુ થતું હોય એમ શુ નથી લાગી આવતુ?

(૪) અંગ, બગ (વંગ) અને કલિંગને બદલે, અગ, વશ અને કલિંગ તે ત્રણ દેશના સમુહગત રાજ્યને ત્રિકલિંગનું નામ આપીએ તો તે યથોચિત છે એમ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ પણ માન્ય રહે તેમ છે, કેમકે તે ત્રણે દેશની સીમા પરસ્પર સલગ્ન થયેલી છે તેમ ઐતિહાસિક પુરાવાથી, કલિંગપતિઓના જીવનવૃત્તાતથી (જુઓ પુ ૧ પૃ ૧૬૦ થી આગળ) તેમજ મહારાજા કરકડુ મહામેઘવાહનના રાજ્ય વિસ્તારના હેવાલ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે કે ઇતિહાસ અને ભૂગોળથી તે બિના સાબિત થઈ જતી હોવાથી વિશેષત માનનીય ગણવી રહે છે.

(૫) નં ૪ મા જણાવ્યા પ્રમાણે, મહારાજા કરકડુના સમયે, ચેદિવશની સ્થાપના કરવામા આવી તે વખતે–ભલે અંગ, વશ અને કલિંગના યુથને ત્રિકલિંગ કહેવામા આવતુ હતું, પરંતુ હાથીગુફામા દોરાયલા ચિત્ર ઉપરથી, ચક્રવર્તી ખારવેલના સમયે તો ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ જુદું જ પડી જતું હતુ એમ સમજાય છે તેમા જે અનેક વિજય મેળવવાનું રાજા ખારવેલને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતું તે સર્વ હકીકતનું જોડાણ કરતા એવો સાર કઢાય છે કે, રાજા ખારવેલે, મૂળ કલિંગની દક્ષિણેથી વધતા વધતા, ઠેઠ સિંહલદ્વીપની સીમાતે, પાડય રાજા ઉપર પણ તેણે વિજય મેળવ્યો હતો અને તેની પાસે પોતાની સત્તા કબૂલ કરાવરાવી ત્યાથી અઢળક દ્રવ્ય પણ હરી લાવ્યો હતો. તેમજ કલિંગ અને પાડયની વચ્ચે આવેલ ચોલા અને પલ્લવ રાજ્યોને પણ તાબે કરી લીધા હતા મતલબ કે તામિલ, તેલગુ, અને ઉરિય ભાષા–દ્રાવિડીયન ગણાતી ત્રણ મુખ્ય ભાષા બોલતા પ્રાતો ઉપર તેણે વિજય મેળવી પોતાનું સ્વામિત્વ બેસાર્યું હતું (જુઓ હાથીગુફા લેખ પક્તિ ૧૧ નો અનુવાદ) એટલે તે ત્રણ પ્રદેશના–કલિંગ, ચોલા અને પાડય–સમુહને વ્યાજબી રીતે આપણે રાજા ખારવેલના સમયનો 'ત્રિકલિંગ' સમુહ કહીએ તો વાસ્તવિક ગણાશે વળી તે ત્રણે પ્રજાની ભાષા, દ્રાવિડીયનમાથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે સર્વ પ્રજા સંસ્કૃતિમા તથા અન્ય આચાર વિચારમા તેમજ સાહિત્ય વિશેષમા પણ અરસપરસ ઘણી જ સામ્યતા ધરાવતી હોવી જોઇએ એમ માની શકાય

(૬) ઉપરાત, ધી હિસ્ટરી ઓફ ઓરિસ્સાના કર્તા વિદ્વાન ડૉ. આર. ડી બેનરજી મહાશયે પુ ૧ પૃ ૪૩ થી આગળ જે વર્ણન આપ્યુ છે તે ઉપરથી ઉત્કલ, કોંગોદ અને કલિંગ મળી ત્રિકલિંગ થતું હોય એમ સમજાય છે તેમા તેમણે ઉત્કળને દામોદર અને વૈતરણી નદી વચ્ચેનો, કોંગોદના બે ભાગ ઉત્તર દક્ષિણ પાડીને વૈતરણી અને બગધારા નદી વચ્ચેનો અને કલિંગને બગધારા અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેનો, પ્રદેશ લેખાવ્યો છે મતલબ કે દામોદર અને ગોદાવરી નદી વચ્ચેના પ્રદેશને તેમણે ત્રિકલિગ મનાવ્યો છે

(૭) જ્યારે જ. ઓ બી રી સો. પુ ૧૪. પૃ. ૧૪૫ મા લેખક મહાશયે ત્રિકલિંગનું સ્વરૂપ વળી સર્વથી જુદી જ રીતે વર્ણવી બતાવ્યુ છે તેમણે સ્પષ્ટ લખ્યુ છે કે, It has been discovered that the Kalinga people went to Burma, long before the Christian era and established a kingdom which comprised three districts & hence called

Mudukalinga (Mudu means three in the Telangu language) or Trikalingas. "whole country was a part of the Trikalinga ". Trikalinga = Kalinga, Kongad and Utkal=એવી શોધ કરવામા આવી છે કે, ઇસવીની પૂર્વે લાબાકાળે કલિંગની પ્રજા બર્માંમા ગઇ હતી અને ત્યા મસ્થાન જમાવ્યુ હતું, તેમા ત્રણ પ્રાંતોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેને મુદુકલિગ (તેલગુ ભાષામા મુદુ એટલે ત્રણ અર્થ થાય છે.) અથવા ત્રિકલિંગ કહેવાયો છે (એટલે) આખો (કલિંગનો) દેશ તે ત્રિકલિંગનો એક અંશ થયો," ત્રિકલિંગ=કલિંગ, કોંગદ અને ઉત્કલ કહેવાનો ભાવાર્થ એમ સમજાય છે કે, કલિંગની જે મૂળ પ્રજા હતી તે બર્માના કિનારે આવેલ દેશમાં જઇ વસી હતી (જેને હાલમા સુવર્ણ-ભૂમિ તરીકે ઓળખાવાય છે) તે પ્રાંતને પણ ત્રિકલિંગના એક અંશ તરીકે ગણી શકાય તેમ છે.

(૮) "ભારતનો પ્રાચીન રાજવંશ"ના લેખક મહાશયે તેના પુ ૧. પૃ ૩૭ મા સર કનિંગહામના મતના આધારે એમ જણાવ્યુ છે કે, ત્રિકલિંગના સમુહમાં ધનકટક, આંધ્ર અને કલિંગદેશનો સમાવેશ થતો હતો.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ ત્રિકલિંગનુ સ્વરૂપ જુદુ જુદુ સમજાવ્યુ છે. કોણ સત્ય અને કોણ અસત્ય, તે બતાવવાનું આપણો અહીં ઉદ્દેશ પણ નથી તેમ અહીં તે વિષય પણ નથી અત્ર તો એટલું જ જણાવવાનું હતુ કે, ત્રિકલિંગના સમુહમા, અંગ, બંગ અને કલિંગનો સમાવેશ જે કરી બતાવે છે તે યથોચિત નથી. બાકી જુદા જુદા સમયે ત્રિકલિંગનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન થઇ જતો હતો એટલુ ચોક્કસ દેખાય છે. તેમા પણ ચક્રવર્તી ખારવેલના સમયે ત્રિકલિંગ શબ્દમા ઉત્તરે દામોદર નદીથી બલ્કે તેથી પણ જરા ઉત્તરેથી શરૂ કરીને, ઠેઠ કન્યાકુમારીની સુધીનો સઘળો મુલક આવી જતો હતો.

(૩) ઈ. એ. પુ. ૧ પૃ. ૩૫૦.

(૪) જુઓ હાથીગુફાનો લેખ પંક્તિ ૨ (ઉપરમા પૃ. ૨૭૬) આ. હિ. ઇ. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૭ ટી. ન. ૨.

આયુષ્ય અને રાજ્યકાળ

હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી સમજાયુ છે કે, ૧૦૩ ની સાલમા, તેના રાજ્યાભિષેક થયાને પાંચમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ. વળી આ આંક મહાવીર સવતનો જ છે એ પણ આપણે ગત પરિચ્છેદે પુરવાર કરી ગયા છીએ. એટલે ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હિસાબ કરતા તેનો રાજ્યાભિષેક મ. સં ૯૮ (૧૦૩–૫=૯૮)=ઇ. સ. પૂ ૪૨૯ મા થયો હતો એમ નિશ્ચયપૂર્વક હવે કહી શકાશે. વળી તેનુ રાજ્ય ૩૬ વર્ષ ચાલ્યુ હતું એમ જણાવાયુ છે.[૩] અને જ્યારે રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે તેની ઉમર ૨૫ વર્ષની[૪] હતી એમ તેણે પોતે જ લેખમા જણાવ્યુ છે. તો તે ગણત્રીએ તેનો જન્મ મ. સ. ૭૩=ઇ. સ. પૂ ૪૫૪ મા થયો કહેવાય. યુવરાજપદ મ. સ. ૮૮ મા, રાજ્યાભિષેક મ. સ, ૯૮ મા અને મરણ મ. સં, ૧૩૪ મા થયુ ગણાશે. આ હકીકત પ્રસગ ઉભો થતા ઉપરમા પૃ-૨૭૦ મા જણાવી તો દીધી છે, પરતુ દરેક રાજકર્તાના આયુષ્ય તથા ઉમર વિગેરેની હકીકત જુદા જ પારિગ્રાફમા લખવાનુ ધોરણ અખત્યાર કરેલુ હોવાથી તે પ્રમાણે અત્ર ફરીને જણાવવુ રહે છે. એટલે નીચે પ્રમાણે તેના સમયની સાલ ગોઠવી શકાશે

બનાવ	મ.સ	ઈ.સ.પૂ	તેની ઉમર;	કેટલા વર્ષ સુધી
જન્મ	૭૩	૪૫૪	૦	૦
યુવરાજપદ	૮૮	૪૩૯	૧૫	૧૦
રાજ્યાભિષેક	૯૮	૪૨૯	૨૫	૩૬
મરણ	૧૩૪	૩૯૩	૬૧	–

જોકે આપણે ઉપરમા તેનું મરણ ૬૧ વર્ષની ઉમરે થયાનું જણાવ્યુ છે, પરતુ એક વિદ્વાન લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે[૫] તે સમયે તેણે સસારત્યાગ કરી, ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય સમ્રાટની પેઠે, જૈન દીક્ષા લીધી હોય એમ સમજાય છે, જેથી આ બાબત સશોધન માગે છે. તેમના શબ્દ આ પ્રમાણેના છે. Last of all,

(૫) જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨ ભાગ ૧ પૃ. ૧૪.

in right orthodox fashion he spent his last years as a sanyasi in the hills of Udayagiri, where the two-storied rock-cut palace still stands=છેવટમાં, જુના ધર્મની પ્રણાલિકા મુજબ, તેણે પોતાના અંતિમ-વર્ષો ઉદયગિરિની ટેકરી ઉપર સન્યસ્થ[૬] દશામાં ગાળ્યાં છે, કે જ્યાં આગળ અદ્યપર્યંત ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલ બે મજલાનો પ્રાસાદ ઉભેલો દેખાય છે, એટલે કે, તેણે જૈન દીક્ષા નહીં પણ તેવી નિવૃત્ત દશા ધારણ કરી હતી અને ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર જે ઠેકાણે હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવ્યો છે તે ઠેકાણે પોતે તપશ્ચર્યા આદિ કરી પોતાનું શેષ જીવન નિવૃત્તપૂર્ણ કર્યું હતું. વળી તે કામમાં તેમની સગવડતા સચવાય તે માટે તેની રાણીએ[૭] તે સ્થાન ઉપર બે મજલાનો આ ગુફારૂપી પ્રાસાદ[૮] બંધાવ્યો હતો.

ઉપરોક્ત લેખકે કરેલું વિધાન, શોધખોળ કરતાં જો સત્ય ઠરે તો તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે અનુમાન બાંધવાને અવકાશ રહે છે. જેને પાછાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસી જોવાની જરૂરિયાત પણ લાગશે.

પહેલું અનુમાન-ગુફાનો લેખ તેની રાણીએ કોતરાવેલ છે. રાજા ખારવેલે તેમાં કાંઈ જાણે ભાગ જ લીધો દેખાતો નથી એટલે સમજાય છે કે, રાજા ખારવેલે સન્યસ્થ સ્થિતિ અંગિકાર કર્યાનું જે જણાવાય છે, તે સ્થિતિ જ કદાચ બનવા પામી હોય.

બીજું—તેણે જો દીક્ષા લીધી હોય તો તેણે જે ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું કહેવાય છે તેને બદલે થોડાં જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય અને બાકીનાં વર્ષ તે મુનિ અવસ્થામાં જીવત રહ્યા હોય, એટલે તેમની ગાદી ઉપર તેમના કુંવરનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો મુલતવી રખાયો હોય. તેવા સંજોગમાં આ બન્ને સમયનો (રાજસત્તાના ભોગવટાનો તથા મુનિઅવસ્થાનો[૯] સમય મળીને) એકંદર અવધિ ૩૬ વર્ષનો આવવો ગણાશે. પરંતુ મુનિઅવસ્થા કલ્પી લેતાંમાં ઉપરની ટી. નં ૬ પ્રમાણે બાદ આવે છે એટલે તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરવો રહે છે. વળી લેખની પંક્તિ ૭ માં જણાવાયું છે કે, વજ્રધરવાળી રાણીને પુત્રરત્ન સાંપડયું છે. આ પુત્ર યુવરાજ હોવા સંભવ છે તેથી લેખ કોતરાવવાના સમયે તેની ઉમર માત્ર સાત

(૬) જો દીક્ષા લીધી હોય તો તો તેમને રાજકાજ સાથે સંબંધ પણ રહી ન શકે, તેમ પોતે એકજ સ્થળે નિરંતર રહી પણ ન શકે. પરંતુ જો નિવૃત્ત અવસ્થામાં રહેવા માંડયું હોય તો તેના નામની આણ પણ ચાલુ રહે, બીજાનો રાજ્યાભિષેક કરવાની જરૂરિયાત પણ ન રહે, તેમ પોતે એક જ સ્થાન ઉપર (હાથીગુફાના બે માળવાળા પ્રાસાદમાં) લાંબોકાળ રહી પણ શકે.

એટલે સંભવિત છે કે, તેણે દીક્ષા નહીં લીધી હોય, પણ તદ્દન નિવૃત્ત દશામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હશે. જેથી જ. આ હિ. રી. સો પુ ૨ પૃ ૧૪માં જે શબ્દો લખ્યા છે as a sanyashi (જુઓ ઉપર) તે વ્યાજબી લાગે છે.

(૭) હાથીગુફાનો આખો લેખ જ તેની રાણીએ કોતરાવ્યો દેખાય છે તેથી અહીં તે શબ્દો અમે વાપર્યા છે.

જૈ. સા. સં. ખંડ ત્રીજે અંક ૪ ના લેખમાં પૃ ૩૬૬ ઉપર પંક્તિ ૮માં લખ્યું છે કે 'કલિંગ ચક્રવર્તી ખારવેલે જ પોતે કોતરાવેલ શિલાલેખ' જ્યારે તેજ પુસ્તકમાં પૃ. ૩૬૪ પંક્તિ ૫ માં "એની સ્ત્રીએ એને બરાબર જ ચક્રવર્તી કહેલ છે." આ પ્રમાણે શબ્દો છે તે બતાવે છે કે શિલાલેખ કોતરાવનાર તો રાણી છે, નહીં કે ખારવેલ પોતે, આ પ્રમાણે જૈનસાહિત્ય સંશોધકે વિશેષ ચોક્કસાઈ પૂર્વક નોંધ લીધી દેખાતી નથી.

પરંતુ લેખમાં એવા અનેક શબ્દો માલૂમ પડે છે કે જેથી લેખ કોતરાવનાર રાણી પોતે છે એમ સાબિત થઈ શકે છે, જેવા કે-

પંક્તિ ૨=તેઓએ નવ વર્ષ સુધી યુવરાજ
,, ૭=તેઓની ગૃહિણી વજ્રધરવાળી
,, ૮=એમના કર્મોના અવદાનો સંતોષથી
,, ૧૦=મહાવિજયપ્રસાદ તેઓએ આડત્રીસ લાખ વડે બનાવરાવ્યો

(૮) ગત પરિચ્છેદે આ પ્રસંગનું વિવેચન કરતાં આપણે એવું અનુમાન બાંધ્યું હતું કે સમતશિખર પહાડની તળેટી જેમ પ્રિયદર્શિનના ધૌલી જાગૌડાના ખડક લેખવાળા સ્થાને સંભવે છે તેમ આ હાથીગુફા લેખવાળા સ્થાને-ભુવનેશ્વરના ગામે-પણ સંભવે છે તે અનુમાન હવે અવાસ્તવિક ઠરે છે.

(૯) જુઓ ઉપરની ટી. નં. ૬

વર્ષની જ ગણી શકાશે એટલે યુવરાજની આવી નાની વયમા, રાજા ખારવેલે દીક્ષા લેવાનુ મુનાસબ ન પણ ધાર્યુ હોય પરતુ નિવૃત્ત અવસ્થામા રહેવાથી, રાજ્યનું હિત પણ સાચવી શકાય તેમ પોતાના આત્માનુ કલ્યાણ પણ સાધી શકાય. આ પ્રકારના એવડા ઉદ્દેશથી તેણે ઉદયગિરિ ઉપર વાસો કરવાનુ ઠરાવ્યુ હોય, જેથી ત્યા સિંહપ્રસ્થવાળી[૧૦] રાણીએ તેને યોગ્ય પ્રાસાદ બંધાવરાવ્યો છે તથા તે સમય બાદનું રાજાનું જીવન વૃત્તાત કોતરાવવાનુ અટકાવવું પડયુ છે

ત્રીજુ—ન ૧ મા દોરેલ અનુમાનને, એક બીજી સ્થિતિથી સમર્થન મળે છે ગુફાના લેખમા તેની રાણીએ રાજા ખારવેલની રાજ્ય અવસ્થાનો કેવળ ૧૪ વર્ષનો જ ચિતાર આપ્યો છે. આમ કરવાનું કારણ શુ હશે? જે રાણી સ્વપતિના પરાક્રમ આટલી ઝીણી ઝીણી વિગતોમા ઉતરીને, ભવિષ્યની પ્રજાને જણાવવાને શકિતવતી હોય તે શું એકાએક વર્ણન કરતા સ્તંભિત બની જાય ખરી? ઉલટુ આવા પરાક્રમશીલ અને કાબેલ રાજાના ઉત્તર જીવનમા તો વિશેષ ને વિશેષ ગૌરવશાળી કાર્યો બનવા પામે કે જેની ઉદ્દઘોષણા કર્યાથી, ભાવી પ્રજાના હૃદયમા તે રાજાના ચારિત્ર્ય તથા સમસ્ત જીવન વિશે, કાઇ ઓર જ ભાવના ઉદ્દભવવા પામે! આ પરિસ્થિતિ જોતા કા તો રાજાના જીવનમાં જ પરિવર્તન થઈ ગયુ હોય, અથવા તે રાણી પોતે જ આ દુનિયામાથી અદશ્ય થવા પામી હોય અથવા શિલાલેખ જ રાજા ખારવેલના રાજ્યે ચૌદમે વર્ષે કોતરાવાયો હોય.રાણીજી વિશે તો કાંઈ જાણવામા આવ્યુ જ નથી એટલે તે બાબતનો[૧૧] વિચાર લબાવવા માટે હૃદય ના પાડે છે પરતુ સભવ છે કે શિલાલેખ જ રાજ્યકાળના ચૌદમા વર્ષે ઘડાયો હોય; અથવા વિશેષત રાજા ખારવેલના જીવનનો પલટો થયો હોય તે બનવાજોગ છે જેમ શિલાલેખનુ કોતર કામ ત્યા આગળથી અટકી જતા આપણે અનુમાન દોરવા લલચાઇએ છીએ, તેમ રાજા ખારવેલના માનસિક વલણનો જે ખ્યાલ ખૂદ રાણીએ લેખમા કોતરી બતાવ્યા છે તે પણ, તેજ અનુમાનને દઢ બનાવે છે. ગુફાલેખની પક્તિ ૧૪-૧૫ અને ૧૬ ની હકીકત જોતા સ્પષ્ટ થતુ જાય છે કે, રાજાનુ મન સંસારથી ઉદ્દવિગ્ન થતું રહ્યુ છે અને તેથી ધર્મકાર્યમા પોતે વિશેષ ને વિશેષ પ્રવૃત્ત થતો દેખાયા કરે છે. ઉપરાત ચૌદમી પક્તિમા તો વિશેષપણે ઉદ્દગાર કાઢી બતાવાયા છે કે, રાજા ખારવેલે જીવ અને શરીરની પરીક્ષા કરી લીધી (જીવ અને શરીર પારખી લીધુ) એટલે સઘળી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા, એવુ અનુમાન દઢતર થતુ

(૧૦) સિંહપ્રસ્થવાળી રાણી સિંધુલા, પટરાણી નહીં હોય; જો હોત તો પોતે પોતા માટે, પટરાણી શબ્દ જ વાપરત

આ કારણથી માનવુ પડશે કે વજ્રઘરવાળી રાણીને જે પુત્ર પ્રસવ થયો છે તે યુવરાજ જ હશે. યુવરાજની માતા હોય તેજ પટરાણી કહેવાય એવો પણ નિયમ નહીં હોય, નહી તો વજ્રઘરવાળી રાણી શબ્દ ન લખતા પટરાણી લખાત. એટલે અનુમાન કરાય છે કે, જે રાણીને પ્રથમ પરણી લાવે તેજ પટરાણી કહેવાય પછી તે, યુવરાજની જનેતા હોય કે ન હોય (સરખાવો "તેનું કુટુંબ"વાળા પારિગ્રાફની હકીકત)

જ્યારે વજ્રઘરવાળી રાણી તેમજ આ સિંધુલા રાણી-બેમાંથી એકને પટરાણીનું પદ લગાડાયુ નથી ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે તે કોનુ? અને તેણે કા લેખ કોતરાવવામા ભાગ લીધો નહીં હોય?

(૧૧) એક વખત એવું અનુમાન દોરી જવાયું હતુ કે સિંધુલારાણી પોતેજ રાજા ખારવેલ રાજ્યે ૧૪મા વર્ષે મરણ પામી હોવાથી તેના આઘાતને લીધે રાજાએ ગમગીન બની રાજકાજ છોડી દીધું હશે અને પોતે નિવૃત્તઅવસ્થામા કે દીક્ષા લઇને મુનિઅવસ્થામા રહેવાનું પસદ કર્યું હશે. આ કલ્પનાને, આગળ લખેલ 'નિશ્રય' શબ્દથી ટેકો મળતો થયો. કેમકે ગત મનુષ્યના શ્રેયાર્થે ધર્મ કાર્ય કરવાનું ઉચિત મનાય છે તે હેતુથી જ રાજા ખારવેલે પક્તિ ૧૪-૧૫-૧૬ મા વર્ણવેલ ધર્મકાર્યો કર્યા હોય પણ જ્યારે વિચાર આવે છે કે મૃત્યુ પામેલ તેમજ હયાત રહેલ મનુષ્યના કલ્યાણ માટે પણ ધર્મકાર્યો તો કરી શકાય છે ત્યારે તે સર્વ વિચાર ફેરવી નાખવા રહે છે. રાણી સિંધુલાને જીવતી અવસ્થામા માનવી રહેછે તેમજ તેણીને લેખના કોતરનાર તરીકે પણ ગણવી રહે છે માત્ર જે ફેર કરવો રહે છે તે 'નિશ્રય'ના અર્થનો જ, તેનો અર્થ 'કલ્યાણ માટે' ન કરતા 'નિશ્ચયપણે'ના ભાવાર્થમા લેવો. એટલે બધુ બરાબર યથાસ્થિત લાગી જશે.

જાય છે કે, ખારવેલે દીક્ષા નહી લેતા, તદ્દન નિવૃત્ત-અવસ્થા ધારણ કરીને, ગુફાવાળા સ્થાને નિવાસ રાખ્યો હશે, જેથી રાજસત્તા અને કાર્યભાર ભલે તેના નામે ચાલ્યા કરે પરતુ પોતે તેમા સક્રિયપણે ભાગ લે નહી

ઉપરમા દોરી કાઢેલા ત્રણે અનુમાન જો એતિહાસિક સજોગોથી સત્ય પુરવાર થઇ જાય-સભવ છે કે સત્ય જ ઠરશે, કેમકે જ્યા સુધી અને જેટલા પ્રમાણમા રાજા ખારવેલના જીવન સબધી માહિતી મળી શકી છે ત્યા સુધી અને તેટલા પ્રમાણમા તે સર્વને અનુમાનિક સજોગોથી સમર્થન મળી રહે છે એટલે નિશ્ચિતપણે માનવુ રહેશે કે, રાજા ખારવેલનુ રાજ્ય ૩૬ વર્ષ પર્યંત ચાલ્યુ છે અને પોતે ૬૧ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યો છે પરતુ વચ્ચે જ્યારે પોતે ૪૦ વર્ષની ઉમરે પહોચ્યો હતો ત્યારે, સસારની મોહમાયાથી જાણીતો થતા, આત્મકલ્યાણને[૧૨] અર્થે તદ્દન નિવૃત્ત અવસ્થા ગાળવા, રાજમહેલનો ત્યાગ કરી પાસે આવેલ ઉદયગિરિ પર્વત ઉપર સિંધુલા રાણીએ પોતા માટે નિવાસને માટે બે મજલાનો પ્રાસાદ ખાસ બધાવરાવ્યો હતો તેમા રહેવાનુ ઠરાવ્યુ હતું, જેથી પોતે સસારથી દૂરને દૂર પણ રહે તેમજ યુવરાજ તદ્દન શિશુવયનો હોવાથી રાજકારોબાર ચલાવાનુ જે રાજકર્મચારીઓને સોપાયુ હતુ તેઓ, પ્રસગ પડતા તેમની સલાહ અને દોરવણીનો લાભ પણ ઉઠાવી શકે, તેમજ રાજાની વિદ્યમાનતાને લીધે, પડોશનો કોઇ રાજા કલિંગની સત્તા ઉપર આક્રમણ લાવવાની હિંમત પણ ધરી ન શકે. આ પ્રમાણે સ્થિતિનો નિરધાર થતા, ઉપરમા જે આંકડા આપણે નિર્દિષ્ટ કર્યા છે તે કાયમ જ ઠરે છે એમ સમજવું.

હાથીગુંફાના લેખમાં તેની બે રાણીઓનાં નામો તો સ્પષ્ટપણે વાચવામા આવે છે જ, તેમાની (એકનું) નામ વજ્રધરવાળી રાણી જાહેર થયુ છે, જેણીને પેટે (જુઓ પક્તિ ૭ મી) રાજાના અભિષેક થયા બાદ સાતમે વર્ષે યુવરાજશ્રીનો જન્મ થયો છે.

તેનું કુટુંબ

એટલે યુવરાજશ્રીના જન્મની સાલ ૯૮+૭=૧૦૫ મ સ.=ઈ મ પૂ ૪૨૨ તરીકે નોધવી રહેશે. અને (બીજીનુ) નામ આ શિલાલેખ કોતરાવનાર તરીકે પોતાને સિહપ્રસ્થવાળી સિંધુલા તરીકે જેણે ઓળખાવી છે તે સમજાય છે એટલે આ લેખકોતરનો બનાવ રાજ્યાભિષેક પછીના ચૌદમાવર્ષે અને મ સ ૯૮+૧૪=૧૧૨ મ સં =ઈ મ પૂ ૪૧૫ મા થયાનો નોધવો પડશે (૩) ઉપરાત આ બેમાથી કોઈ રાણીએ પોતાના નામ સાથે પટરાણી પદ જોડેલુ ન હોવાથી સમજાય છે કે તેણી વળી ત્રીજી જ વ્યક્તિ હશે (૪) વળી એક પુસ્તકમા લખાયુ નજરે પડે છે કે,[૧૩] He (Kharvela) married the daughter of Hathisāh or Hathisimha, the grandson of Lālaka[૧૪]=લાલકના પૌત્ર હઠીશાહ ઉર્ફે હઠીસિહની કુવરી વેરે ખારવેલનું લગ્ન થયુ હતું આ હકીકત જો સત્ય ઠરે તો આ રાણી ચોથી ઠરી શકે (૫) આ ઉપરાત એક અન્ય લેખકે[૧૫] વળી એમ જણાવ્યુ છે કે Not only the Kalingas had trade in Persian gulf as well

(૧૨) એટલે કે આત્મા અને પુદ્ગલ વચ્ચેના તફાવત વિશે પોતે પૂરેપુરો માહિતગાર બની ગયો આત્મસ્વભાવમા રમણતા અનુભવવા લાગ્યો (વળી ગત પરિચ્છેદમા તે સબધનો ખુલાસો તથા ટીકાઓ વાચો)

(૧૩) કૉ. ઈ. પૃ ૧૬ જુઓ.

(૧૪) આ હઠીસિંહ કે હઠિશાહ કોણ તથા તેમના દાદા લાલકનું રાજકીય જગતમા સ્થાન શુ હતુ ને તેમનો પ્રદેશ કયો હતો તે કાઇજ સ્પષ્ટ કર્યુ નથી, એટલે તે સબધી કોઈ પ્રકારનો તર્કવિતર્ક કરવો નકામો જાય તેમ છે છતા એક વાત એમ જચે છે કે, જેમ ચષ્ઠણવશી રાજાઓને (જુઓ ઉપરમા પુ ૩ પૃ ૩૩૪થી આગળ) એક સમયે 'શાહવશી' ઠરાવ્યા હતા તેમ આ લાલક તથા હઠિશાહ પણ તે વશના કદાચ હોય, અને તેમ માની તેમને અફઘાનિસ્તાન તરફની પ્રજા ધારી રાજા ખારવેલનો શરીર સબધ તે દેશની રાજકુવરી વેરે બધાયાનું અન્ય લેખકે જણાવ્યું છે તેમ માની લેવાયો હોય તો (જુઓ નીચે ન ૫ વાળી રાણીની હકીકત) તેને ટેકો મળતો કહેવાશે.

(૧૫) જ આ. હિ. રી સો પુ ૨ ભાગ ૧ પૃ ૨૪

Ballabhi and Pātala but Kharvela had married a princess of Vazira, west of the land of the Madras, beyond the present Afghan border=ઇરાની અખાત, તેમજ વલ્લભી[૧૬](રાજ્ય) અને પાતલ સાથે કલિંગ-દેશના વતનીઓનો વેપાર ચાલતો હતો એટલુ જ નહીં પણ, વર્તમાન અફગાનિસ્તાનની હદની પેલી પાર[૧૭], જે મદ્રાઝ (માદ્રઝ) પ્રજાનો મુલક છે તેની પશ્ચિમે આવેલ વઝીરા (પ્રદેશ)ની એકાદ રાજકુવરીને ખારવેલ પરણ્યો હતો" આ વાત વિચારવા જેવી છે તેમણે આધાર બતાવ્યો હોત કે અન્ય હકીકત જણાવી હોત તો તેની સત્યાસત્યતા તપાસવાનું અનુકૂળ થઈ પડત અમારા મત પ્રમાણે તે અસભવિત લાગે છે કેમકે પ્રથમ દરજ્જે તો જે ભૌગોલિક સ્થિતિ તેમણે ચીતરી બતાવી છે તે જ કપોલકલ્પિત છે. ઈરાની અખાત, વલ્લભીરાજ્ય અને પાતલના મુલક[૧૮]નુ નામ જ્યાસુધી લેવાયું છે ત્યાંસુધી તો બહુ વાધો ઉઠાવવા જેવુ દેખાતુ નથી પરતુ, અફગાનિસ્તાનની સરહદની પેલી પાર મદ્રાઝ-(માદ્રઝ) પ્રજાનો મુલક ગણાવે છે, અને તેનીયે પશ્ચિમે વજીરા (હાલ જેને વઝીરસ્તાન કહેવાય છે તે કદાચ હશે) કહે છે તે બરાબર લાગતુ નથી, કેમકે મદ્ર-પ્રજાનો મુલક[૧૯]–મહાભારત વિખ્યાત રાજા પાડુની રાણી માદ્રીનુ મહિયર–તો પજાબમા આવેલ રાવી અને ચિનાબ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ ગણાવાય છે. વળી વઝિરસ્તાનનો પ્રાત અફગાનિસ્તાનમા (અગ્નિખૂણે) પ્રવેશ કરતા જ આવે છે એટલે માદ્ર પ્રજાના મુલકને, અફગાનિસ્તાનની સીમાની પેલે પાર કહેવો અને તેની યે પશ્ચિમે વઝીરસ્તાનને કહેવો તે બધુ અસગત દેખાય છે છતા એક વખત માની લ્યો કે, માદ્ર-પ્રજાના મુલક અને વઝીરાપ્રદેશનાં સ્થાનને નિશ્ચિત કરવામા આપણે ભૂલ ખાધી છે અથવા તો લેખકે જ ક્યાંક સ્થાનનાં નામ કે દિશાસૂચન લખતાં મતિભ્રમ સેવ્યો છે તો પણ મુખ્ય વાંધો તો રાજા ખારવેલના જીવનવૃત્તાંતની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જ ઉભો કરે છે. તે સમયે આખો ઉત્તર અને પશ્ચિમ હિંદ, નંદ રાજાઓની સત્તામા હતો. ખરી વાત છે કે વચ્ચે થોડાંક વર્ષ ત્યાં તેમની સત્તા બહુ નબળી પડી હતી, પરતુ રાજા ખારવેલના રાજકાળના ઉત્તરાર્ધમાં તો નવમા નંદની સત્તા બહુ મજબૂતપણે ત્યાં સ્થાપિત થઈ ગઈ હતી (જુઓ પુ ૧ ના અંતે, રાજા નંદ બીજાના તથા નવમા નદના રાજ્યવિસ્તાર બતાવતા નકશાઓ) એટલે રાજા ખારવેલે તે બાજુ વિજય પ્રાપ્ત કરવા કોઈ જાતનો પ્રયાસ સેવ્યાની કલ્પના પણ અસ્થાને ઠરે છે. ઉપરાંત રાજા ખારવેલે આખા જીવન દરમિયાન ઉત્તર હિંદ તરફ જ્યાં આંખ સરખી પણ ફરકાવી નથી, ત્યા ચડાઈ લઈ જવા જેવી સ્થિતિ જ ક્યાથી સભવે? છતાં, માનો કે ચડાઈ કર્યા વિના જ, માત્ર પોતાના દેશના વેપારીઓ ત્યાં જતા આવતા હોવાથી, અને ત્યાની સ્થિતિથી વાકેફગાર બનીને તેમણે જ તે પ્રદેશના અને પોતાના દેશના રાજકુટુંબ સાથે લગ્નસબધ બધાવી દીધો હોય તોપણ એટલુ તો ખરૂજને, કે રાજા ખારવેલે આ પ્રકારનું જો કોઈ પણ લગ્ન કર્યું હોય તો તે પોતે રાજકાજમાથી નિવૃત્તિ લીધી તે પૂર્વે જ થયુ હોવું જોઈએ અને તેમ થયું હોય તો હાથીગુફાના લેખમા તેનો નિર્દેશ કરાયા વિના રહેવાય જ નહીં. તેમ સંસારની મોહ-જાળમાથી મુક્ત થવા જ્યારે નિવૃત્તિ સેવાતી હોય ત્યારે તે અવસ્થામાં તો લગ્ન કરીને, પાછી સામારિક વિટબણા માથે વહોરી લેવા જેવુ કરવાનું માની શકાય જ નહીં. મતલબ કે સર્વ પરિસ્થિતિ તપાસતા, આ લેખક મહાશયના કથનને ટેકો મળતો દેખાતો-

(૧૬) સૌરાષ્ટ્રમા આવેલુ વલ્લભીવંશીઓનું રાજ્ય કહેવાનો અર્થ સમજાય છે.

(૧૭) સરખાવો ઉપરની ટીકા નં. ૧૪

(૧૮) જુઓ. પુ. ૧ પૃ ૨૨૧ સિંધુ નદી જ્યા સમુદ્રમા મળે છે ત્યા તેના મુખ આગળના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશને આ નામથી ઓળખવામા આવતો હતો.

(૧૯) જુઓ પુ. ૩. પૃ. ૧૫૧ ટી ન. ૧૭.

નથી જ. છતાં અમુક પ્રકારે હકીકત[૨૦] આવી રહી છે તો તેની ખોજ કરવી તે આપણું કર્તવ્ય ગણાય એટલે સંશોધનરસિક વિદ્વજ્જનોને તે કાર્ય ઉપાડી લેવાની વિનતિ છે. છતાં હમણાં વિશેષ પુરાવા ન મળે ત્યાંસુધી ઉપરની સર્વ હકીકત કબૂલ રાખતા, તેને પાંચ રાણી હોવાનુ માનવુ રહે છે

પુત્રપુત્રીઓ બાબતમા શિલાલેખથી જણાય છે કે ઈ. સ પૂ. ૪૨૨ મા તેને ત્યા યુવરાજનો જન્મ થયો હતો સભવ છે કે આ યુવરાજ જ વક્રગ્રીવ નામ ધારણ કરીને પાછળથી કલિંગપતિ તરીકે તેની ગાદીએ બેઠો છે તે સિવાય વિશેષ પુત્ર–પુત્રી હતા કે કેમ તે કયાંય સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવાયુ નથી જ. પણ સાહિત્યગ્રથોમા આલેખાયલી હકીકતથી સમજાય છે કે, તેને વૈરાચક[૨૧] નામે એક બીજો પુત્ર હશે જેટલી હકીકત ઉપલબ્ધ થાય છે તે ઉપરથી આટલુ તારવી શકાય છે વિશેષ તો પ્રાચીન ઈતિહાસની અનેક વિગતોની પેઠે હજુ સુધી અંધકારમા જ પડ્યુ રહ્યુ છે એમ સમજી લેવુ

રાજ્યવિસ્તાર તથા પ્રાસંગિક વિવેચન

જો કે રાજા ખારવેલનો રાજઅમલ છત્રીસ વર્ષ જેટલો લાબો કાળ ચાલ્યો છે, છતા ઇતિહાસના આલેખન માટે ઉપયોગી થઈ શકે તેવુ તત્ત્વ ધરાવતો હાથીગુફા લેખ સિવાય અન્ય કોઈ દસ્તાવેજ કે પુરાવો અદ્યાપિ પર્યંત હાથ લાગ્યો નથી. એટલે પ્રાચીન સમયના સર્વે રાજકર્તાઓ કે તેમના રાજઅમલ વિશે, જેમ વારવાર બનતુ આવ્યુ છે તેમ આ રાજવીના સંબધમા પણ કેટલેક અશે તો આપણે મૌન જ સેવવુ પડશે. છતા જ્યારે કેવળ એક હાથીગુફાના લેખ ઉપરથી પણ તેની કારકીર્દીના પ્રથમના તેરેક વર્ષ જેટલો કાળ મહત્વપૂર્ણ બનાવોના બ્યાનથી તથા ઇતિહાસને પણ ગૌરવવતો બનાવે તેવી સામગ્રીથી ભરપૂર થઇ પડેલો જોઇ શકાય છે, ત્યારે સહજ એટલુ તો અનુમાન કરી શકાય જ કે તેના રાજ્યકાળનો શેષ ભાગ પણ આવાં જ ઉપયોગી–રાજકીય નજરે તેમજ પ્રજાદષ્ટિએ–કાર્યથી અનલકૃત તો રહ્યો નહીં જ હોય? સિવાય, ઉપર જેમ એક લેખકના કથનથી, આપણે એવો અનુમાન દોરી ગયા છીએ કે તેણે રાજકાજમાથી તેમજ સંસારિક કામમાંથી નિવૃત્તિ–અનાસક્તિ–ધારણ કરી લીધી હતી

હવે તેના રાજ્યકાળના પ્રથમના તેર વર્ષનો ઇતિહાસ નિહાળીએ જો કે આખાયે શિલાલેખમાં દર્શાવેલી હકીકતનું એક પછી એક પક્તિ લઇને ક્રમાનુસાર વિવેચન તો આપણે ગત પરિચ્છેદોમા આપી ગયા છીએ જ પરતુ એક જ સ્થાને સમુહરૂપે જે વિવેચન એક પારિગ્રાફના રૂપમા કરવુ જોઇએ તે કરવાનું ત્યાં બની શકે નહીં, તેથી અત્ર જરૂર જોગું વર્ણન આપીશું. શિલાલેખની સમગ્ર પ્રશસ્તિના વાચનની સમાલોચના કરતા એક વિવેચકે એવો સાર દોરી બતાવ્યો છે કે,[૨૨] "ખારવેલ એક વર્ષ વિજય માટે નીકળતો અને બીજા વર્ષે ઘેર રહેતો મહેલ વિગેરે બનાવરાવતો, દાન દેતો, તેમજ પ્રજાહિતના કાર્યો કરતો." આ ઉચ્ચારણ કેવળ સત્ય જ છે પણ આપણે અત્યારે તો માત્ર તેની વિજયપ્રાપ્તિના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવાનો જ હોવાથી, અન્ય ધાર્મિક તેમજ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યોનું વિવેચન આગળ ઉપર છોડીશુ અને અત્ર તો માત્ર તેના પરાક્રમના વર્ણન કરવાનું જ કાર્ય હાથ ધરીશુ

જ્યારે તેના પિતા વૃદ્ધિરાજનું મરણ નીપજ્યું ત્યારે તે તેની સમીપમા પણ કદાચ નહી હોય એમ પરિ-

---

(૨૦) જ્યા સુધી વિશેષ પાકો નિર્ણય ન થાય ત્યા સુધી વધારેમા વધારે એટલું જ સલામતીપૂર્વક માની લઇએ કે તેની પ્રજાના માણસો તે તરફના ભાગ તરફ વેપારી સંબધમા જોડાયલા રહેતા હોવાથી એકબીજાને જાણીતા થયા હતા. (સરખાવો આગળ ઉપર સુમાત્રા, જાવા, આર્કીપેલેગોની હકીકત પૃ ૩૫૬મા જણાવેલી છે તે).

(૨૧) આની હકીકત માટે આગળ ઉપર રાજા મયુરધ્વજના વૃત્તાતે જુઓ

(૨૨) જૈન સાહિત્ય સશોધક પુ. ૩ અક ૪થો પૃ. ૩૭૪.

સ્થિતિ જોતાં બનવા પામ્યું હશે એવા અનુમાન ઉપર આપણે આવ્યા છીએ, એટલે રાજ્યધૂરા બરાબર સંભાળી લેવાના સંયોગોમાં કે તેવી કોઈ તૈયારીમાં તે નહોતો તેવા સમયે તેનો રાજ્યાભિષેક થવા પામ્યો હતો એમ કહી શકાય. છતાં શિલાલેખની પ્રથમની બે પંક્તિમાં લખાયલી હકીકતથી સમજાય છે કે, તેણે રાજ્યસચાલનની તાલીમ લેવા ઉપરાંત અમુક દરજ્જે લડાઈ લઇ જવાની અને તેની દોરવણી કરી સાંગોપાંગ પાર ઉતારવાની શકિત પણ મેળવી લીધી હતી. એટલે ગમે તેવા કફોડા સંજોગમા તેણે રાજ્યલગામ ગ્રહણ કરી હતી છતા, રાજદ્વારી કુનેહ વાપરી રાજગાદીની સ્થિરતા જમાવવામાં જ પ્રથમનું વર્ષ તેને પસાર કરવું પડયું હતું. આ તેનું રાજકીય ડહાપણ હતું પરંતુ એક અન્ય વ્યકિત, જે તેની માફક તાજેતરમાં જ તે સમયે ઉગતી જતી હતી તેણે તેના આ ડહાપણને અન્ય સ્વરૂપે જ ગણી કાઢયું હતું આ વ્યક્તિ બીજું કોઈ નહીં, પરંતુ અંધ્રવશની સ્થાપના કરનાર રાજા શ્રીમુખ શાતકરણી સમજવો તે પણ રાજા ખારવેલની લગભગ ઉમરનો હતો. તેમ તેણે પણ પોતાના પિતા મગધપતિ રાજા નંદ બીજાના રાજ્યઅમલે ખૂબ રાજકાજની તાલીમ લીધી હતી આજ અરસામા નંદ બીજો મરણ પામ્યો હતો અને તેની ગાદીએ તેની ક્ષત્રિયાણી રાણી પેટે જન્મેલ નાના કુવરોનો હક્ક સ્વીકારાયેલ હોવાથી, શૂદ્રાણી રાણી પેટે જન્મેલ આ શ્રીમુખ, નદ બીજાનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવા છતા, મગધપતિ બનતો અટકી પડયો હતો.* એટલે તેણે પોતાના બીજા સહોદર સાથે મગધમાંથી રૂમણા લઇ, મધ્યપ્રાતના રસ્તેથી દક્ષિણ હિંદમા ઉતરવા માડયુ હતું. પ્રથમમાં જબલપુર પાસેનો પ્રદેશ કબજે કરી ત્યાના મહારથીને તાબે કરી ત્યા રાજગાદી સ્થાપવાનો મનસૂબો કરી રહ્યો હતો. માત્ર છ માસ જેટલી અવધિમાં જ પ્રદેશ જીતતો જીતતો તે, રાજા ખારવેલના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ સુધી પોતે પહોંચી ગયો; અને ઉપરમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રાજા ખારવેલ જે કફોડા અને કપરા સંજોગોમાં તખ્તનશીન થયો હતો તે પરિસ્થિતિનો લાભ લેવા તત્પર થયો. તેના મનમાં એમ કે, આ છ માસમાં જ મગધથી છૂટો પડીને જબરદસ્ત પ્રદેશનો સ્વામી પોતે બની શકયો છે એટલે તેની વિગ્રહ કરવાની શક્તિ પણ અતુલ છે, તેમ પોતે રાજદ્વારી પટુતા ખેલવામાં પણ કુશળ છે; જેથી આ ઉગતા ખારવેલને પણ તુરતમાં જ દાબી દેશે. આવી કલ્પનામાં તે આગળ ને આગળ ધસી, કલિંગની સરહદ ઉપર આક્રમણ લઇ ગયો. એટલે તુરત જ પોતાની શક્તિનો કે સયોગોનો જરા પણ વિચાર કે કનવાર કર્યા વિના[૨૩] સાહસિક ખારવેલ પોતે જ સૈન્યની સરદારી લઇને તેનો સામનો કરવા મેદાન પડયો બન્નેનો ભેટો થયો. મહાસંગ્રામ મડાયો. યુદ્ધમાં રાજા શ્રીમુખને પીઠ ફેરવવી પડી; એટલે સુધી કે રાજા ખારવેલે તેનો પીછો પકડયો અને ઠેઠ નાસિક સુધી નમાડી મૂકયો તથા પોતાનો ખડિયો બનાવી "આંધ્રભૃત્યા:"ની છાપ[૨૪] તેના શીરે ચોટાડી ત્યારે તે જપ્યો. આ પ્રમાણે ગાદીએ બેસતાં વેંતજ, મહાપરાક્રમી એવા રાજા શ્રીમુખ જેવા રાજકીય હરીફ ઉપર ફતેહ મેળવી, હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધીના મુલક ઉપર પોતાનો વિજયવાવટો ફરકતો કરી શકયો હતો, તેમ આંધ્રપતિના સરદારો જેવા રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકોને પણ પરાજીત કરી દીધા હતા એટલે આ બેવડા વિજયથી નર્મદા અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના સર્વે પ્રદેશ ઉપર તેનું સ્વામિત્વ સ્વીકારાયાનું ગણવું રહેશે. તે બાદ નિયમ પ્રમાણે એક વર્ષ આરામ લઇને વળી કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે પ્રયાણ કર્યું. એમ વર્ષ દર વર્ષ ઉત્તરોત્તર ચડાઇ કર્યા કરીને, પલ્લવ, ચોલા અને પાંડય રાજાઓને શરણાગત કરીને, દક્ષિણ હિંદના મદુરાનગર સુધીનો દેશ જીતી લીધો હતો. વચ્ચે પ્રસંગ મળતાં—મગધપતિ

(૨૩) જુઓ હાથીગુફા લેખની ચોથી પક્તિ.

(૨૪) આ કારણથી જ રાજા શ્રીમુખ તથા તેની પાછળ આવનાર પાચ છ રાજાઓ 'આંધ્રભૃત્યા' તરીકે ઓળખાવાયા છે. શુંગભૃત્યા: અને આ આંધ્રભૃત્યા ના અર્થમા શું ફેર રહ્યો છે તે માટે જુઓ ઉપરમા. પૃ. ૨૮૪ ટી. ન. ૪૭

આંધ્રભૃત્યા ની છાપ કયારથી ઉતરી ગઇ છે તે આખો વિષય બહુ રસિક છે તે સઘળુ શાતવહન વંશના વૃત્તાતે જણાવવામા આવશે.

બૃહસ્પતિમિત્ર ઉર્ફે નંદ આઠમા ઉપર હલ્લો લઇ જઇ પોતાના પગે નમાવી પેલી કલિંગજીન મૂર્તિ જે, આ નંદ આઠમાના દાદા નંદિવર્ધન ઉર્ફે નંદ પહેલો, પોતાના દાદા ક્ષેમરાજ પાસેથી ઉઠાવી લઇ ગયો હતો તે, પાછી પોતાની પાટનગરે લઇ આવ્યો હતો આ જ સમયે દક્ષિણ હિંદમાના મદુરા પાસે જમાવટ કરી પડેલ પેલા સિંહલદ્વીપવાળા લુટારૂ ટોળાના સરદારને કાને આ વિજયના સમાચાર આવી લાગતા, આગળ વધવાની જે તૈયારી કરી રહ્યો હતો, તે પડતી મૂકીને પાછો નાસી ગયો હતો. એટલે વળી નિયમ પ્રમાણે એક વર્ષના આરામ બાદ રાજા ખારવેલે દક્ષિણમા જઇ મદુરા શહેરમા બલ્કે તેની આસપાસના મુલકમા જે નાની નાની મઢીઓ—બજાર—જેવી સ્થિતિ, ઉપરની લુટારૂ અને બદમાસ ટોળીએ ધામા નાખીને ઉભી કરી હતી તે બધી ઉખેડી નાખી તેમનું નામ નિશાન કાઢી નાખ્યુ.[૨૫] આમ કરીને ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધીનો મુલક નિષ્કંટક બનાવ્યો તથા કલિંગ ઉર્ફે ઉરીય, તામીલ અને તેલગુ એ ત્રણે ભાષા બોલતી પ્રજાના જે વિભાગ કેટલાયે વર્ષોથી પડી ગયા હતા તેનું એકીકરણ કરી મૂકયુ[૨૬] અને પોતાના ત્રિકલિંગ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી દીધી આ સમયથી ત્રિકલિંગાધિપતિ સમ્રાટ ચક્રવર્તી ખારવેલના ઉપનામને પોતે લાયક ઠર્યાનું કહી શકાશે.

આ સ્થિતિએ પહોચતાં ઈ. સ. પૂ ૪૧૫ની સાલ આવી પહોચી તે સમયે મગધપતિ તરીકે નવમા નંદનો રાજ્યાભિષેક થઈ ચૂકયો હતો. તેના વ્યવહાર અને રાજકુશલ મહાઅમાત્ય મંત્રી શકડાળની રાજનીતિથી ઉત્તર હિંદની અંધાધૂંધી અદૃશ્ય થવા લાગી હતી તથા ક્રમેક્રમે નંદ નવમાની સત્તા ઉત્તર હિંદમા જામવા માંડી હતી એટલે પણ રાજા ખારવેલને ઉત્તર હિંદ તરફ નજર નાખવાની જરૂર નહોતી પડી, તેમ પંચમ આરાજન્ય કાળભગવાનની પેલી ભૂમિતૃષ્ણાની અસરથી તે હજુ વિમુખ હતો[૨૭] તેથી દક્ષિણ હિંદનું સાર્વભૌમત્વ મળી જતા તે નિરાંત વાળીને બેસી રહ્યો હતો એટલે આત્મકલ્યાણ સાધવામા જ તેનું ચિત્ત પરોવવા લાગ્યુ. તે માટે દક્ષિણ હિંદના આ ચક્રવર્તીએ ધર્મરાજ્યના ચક્રની પ્રાપ્તિ કરવામા જ શેષ જીવન ગાળવા માંડયુ

તેના રાજદ્વારી જીવન વિશે હાથીગુફાના લેખાધારે આપણે જે જાણી શકયા છીએ તે ઉપર પ્રમાણે છે. પરંતુ એક લેખકે[૨૮] એટલે સુધી જણાવવાની હિંમત કરી છે કે, Kharvela had sea-borne trade with Persia Probably he had also colonies in Burmah and further India=ખારવેલના (સમયે) ઇરાન સાથે દરિયાઇ માર્ગે વેપાર ચાલતો હતો. વિશેષ સંભવિત છે કે, બર્મા અને દૂરના હિંદમા તેના સંસ્થાનો પણ હતા. તેમની કહેવાની મતલબ એ છે કે, જેમ હિંદની

(૨૫) આ બનાવ રાજા ખારવેલ ગાદીએ બેઠા પછી અગિયાર વર્ષે બન્યો હોવાનુ લેખ ઉપરથી સમજાય છે. હિસાબ કરતા તેનો સમય મ. સ. ૯૮+૧૧=૧૦૯=ઇ. સ. પૂ ૪૧૮ આવે છે. (જુઓ નીચેની ટીકા નં. ૨૬ નું લખાણ).

(૨૬) નગરના દેહ સંઘાતને તોડયો. એમ જે લખાણ છે તે નીચેનો પ્રસંગ સમજવો.

રાજા ઉદયાશ્વના વૃત્તાંતે જણાવી ગયા છીએ કે, તેના પુત્ર અનુરૂદ્ધ અને સૈન્યપતિ નાગદશકે દક્ષિણહિંદ ઉપર જીત મેળવી સિંહલદ્વીપની ભૂમિને પણ મગધપતિની આણામા લાવી મૂકી હતી. તેનો સમય આપણે (જુઓ પુ. ૧ સમયાવલીમા ઇ. સ. પૂ ૪૯૧=મ. સ ૩૬થી ઈ. સ. પૂ. ૪૮૨=મ. સ. ૪૫ની હકીકત) જે ઠરાવ્યો છે તે આ દેહસંઘાતની બીના સાથે સરખાવવી પડશે. તેમા ૧૧૩ વર્ષ લિપિજ્ઞોએ વાચ્યો છે પરંતુ સંભવિત છે કે જેમ પંક્તિ પાંચમાનો આંક પ્રથમ ૧૬૫ ઉકેલાયો હતો અને હવે ૧૦૩ માન્ય રહ્યો છે, તેમ અહીં પણ સ્ખલના થઇ હોય જ્યારે ખરી રીતે તે આંક ૭૩-૬૩ કે તેની આસપાસનો હોય.

(૨૭) તેમ રાજા નંદે પણ દક્ષિણ હિંદ તરફ નજર ફેરવી નથી બાકી જો તેણે ધાર્યું હોત તો ઇ. સ. પૂ. ૪૧૫ થી જ્યારે ખારવેલે નિવૃત્તિ અંગીકાર કરી અને ૩૯૩મા મરણ પામ્યો તે વચ્ચેના ૨૩ વર્ષમા તે દક્ષિણ હિંદમા કાંઇને કાંઇ નવા જૂની કરી શકત પરંતુ કાંઇ નથી કર્યું તે બતાવે છે કે તેને પણ ભૂપ્રાપ્તિની લોલુપતાનો મોહ લાગ્યો નહોતો.

(૨૮) જુઓ જ. આ. હિ. રી. સો. પુ. ૨. ભાગ ૧ પૃ. ૧૪.

પશ્ચિમ તરફ ઇરાન સુધી તેના સમયે વેપારીઓ વેપાર ખેડતા હતા તેમ હિંદની પૂર્વ તરફના બર્મા અને તેની યે પૂર્વમા આવેલ, ઇન્ડોચાઇના, સુમાત્રા, જાવા અને આર્કીપેલેગોવાળા દ્વીપો સાથે પણ વેપાર ચલાવતા હતા; બલ્કે બનવાજોગ છે કે, આ બાજુ પૂર્વના દરિયામા તો રાજા ખારવેલની આણમાં કેટલોક મુલક પણ આવી ગયો હતો આ વિધાન ઉપર જવાને તે લેખકે કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી એટલે જેમ, ખારવેલના કુટુંબવાળા પારિગ્રાફના વર્ણનમા તેની એક રાણી સબધી તે જ લેખકે કહેલી હકીકતને આપણે અતિશયોક્તિપૂર્ણ ગણીને વિશેષ સશોધન માટે એક બાજુ રાખી મૂકવી પડી છે, તેમ આ કથનને પણ તેજ કોટિમાં હાલતો રહેવા દઇશું. છતા માનવાને કારણ મળે છે કે, તેમનું આ અનુમાન, વર્તમાનકાળે જે એક હકીકત આ ટાપુઓના વતનીઓના નામોચ્ચારણને અગે ઉભી થવા પામી છે તેને અનુસરીને ઘડાવા પામ્યુ હોય [ટીપ્પણ—આ પ્રશ્ન છણાઇને હજુ છેવટના નિર્ણયાકારે પહોચ્યો નથી, પરતુ વાચ્છુક વર્ગ તેમાં આગળ વધવુ હોય તો વધી શકે તે માટે તેમની પાસે કેટલીક વિગતો રજુ કરવા યોગ્ય ધારીએ છીએ. તે સંબંધમાં એક ગ્રથકારે[૨૯] જણાવ્યુ છે કે "The people of Kalinga were the pioneers of Indian colonization in further India and the Indian Archipelago...Kern recognised that South Indian tribes took the most prominent part in the colonization of the Indian Archipelago and among the Simbiring tribe (which means the Black) there are five sub-divisions designated Choliya, Pandiya, Meliyala, Depari and Palawi. In these five names he rightly recognised the South Indian names Chola, Pandya, Pahlava or Pallava and Malayali or Chera=કલિંગની પ્રજા, દૂર પૂર્વના હિંદમા અને હિંદી આર્કીપેલેગોમાં જઈને વસાહત કરવામાં અગ્રેસર હતી...હિંદી આર્કીપેલેગોની વસાહત જમાવવામા, દક્ષિણ હિંદની જાતોએ અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ હિસ્સો પૂરાવ્યાની હકીકત મિ કર્ને સ્વીકારી હતી. સિંબિરીંગ (જેનો અર્થ કાળુ—સામળુ[૩૦] થાય છે) જાતના ચોલિય, પાંડિય, મેલિયલ, દેપારી અને પલવી નામના પાચ વિભાગ ઓળખાય છે (વળી) દક્ષિણ હિંદના ચોલા, પાડિયા, પહલ્વ અથવા પલ્લવ અને મલયલી અથવા ચેરા જેવા નામોમાં, આ પાચે નામોની વાસ્તવિકતા હોવાનો તેણે સ્વીકાર કર્યો છે." મતલબ તેમની કહેવાની એ છે કે, સુમાત્રા, જાવા, આર્કીપેલેગોમા વર્તમાન કાળે વસી રહેલી જે પ્રજા સિંબિરિંગ નામે ઓળખાય છે તેમના પાચ પેટા વિભાગો છે. તેમના નામ આબેહુબ રીતે દક્ષિણ હિંદમાંની પ્રજાને મળતા આવે છે જેથી તે બન્નેની સામ્યતા—સાદશપણું પુરવાર થાય છે. તેમ પ્રાચીન સમયે કલિંગની પ્રજા પણ દરિયો ખેડી દૂરદૂરના મુલકમા જઇ વસી રહેવાની ખાસિયત ધરાવતી હતી એટલે બધા સંજોગો મળતા આવી રહે છે. વળી પોતાના કથનના ટેકામા જણાવે છે કે[૩૧]; "The Kalingan origin of the earliest colonists from India does not depend merely on the terms now applied to Indians in the Archipelago but also on definite Archæological and historical evidence=આર્કીપેલેગોમાના હિંદીઓને જે નામોથી સંબોધવામા આવે છે તેથી જ તેઓ અગાઉના વખતમા હિંદમાથી આવ્યા હતા અને કલિંગની પ્રજામાથી

---

(૨૯) જુઓ આર. ડી. બેનરજી કૃત હિસ્ટરી ઓફ ઓરીસ્સા ભાગ ૧ પૃ. ૯૩ મુદ્રિત કલકત્તા ૧૯૩૦

(૩૦) સિંબિરિંગ એટલે કાળુ; અને દક્ષિણ હિંદની પ્રજા પણ, દેશની અતિ ઉષ્ણતાને અગે કાળી ચામડીવાળી બની રહી છે. એટલે તે પરથી તેમનુ સામ્ય બતાવવાનો આ પ્રયાસ છે.

(૩૧) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૯૪.

ઉતરી આવેલા કાંઈ પુરવાર થતા નથી, પરંતુ સ્થાપત્યના અને ઐતિહાસિક અન્ય પુરાવાથી પણ તે સાબિત થઈ શકે છે." મતલબ કે તેમના આ કથનને તેઓ કેવળ અનુમાન નહીં પણ એક ઐતિહાસિક સત્ય બિના લેખવાનું સૂચવે છે તેમની સૂચના આપણે વધાવી લઈએ તોપણ એટલું જ કહી શકાય કે, સુમાત્રા, જાવા અને આર્કીપેલેગોની વસ્તીનો અમુક ભાગ, મૂળે કલિંગની પ્રજામાથી ઉતરી આવ્યો હતો પરંતુ એમ તો સાબિત થયુ નહીં જ કહેવાય કે તે પ્રાતો રાજા ખારવેલની સત્તામા આવી ગયા હતા તે જ પ્રમાણે કલિંગપ્રજા અંગેની ઇરાની અખાત તરફની સ્થિતિ પણ થવા પામી હતી[૩૨].]

ઉપર પ્રમાણે તેનું રાજદ્વારી જીવન અને રાજ્ય-વિસ્તારનું વિવેચન હાથીગુફાના લેખમાથી જેટલું તારવી શકાયુ તેટલું આલેખી બતાવ્યુ છે ધાર્મિક વિવેચન નીચેના પારામા જણાવ્યુ છે.

ધાર્મિક તથા સામાજીક જીવન

લેખની હકીકતથી જાહેર થયુ છે કે, જેમ તે રાજકીય બાબતમા રસ લઈ રહ્યો હતો તેમ ધાર્મિક અને સામાજીક જીવનમા પણ સાથે સાથે પ્રવૃત્ત રહ્યા કરતો હતો, તેથી આપણે તેને પોતાના જીવનના એક વર્ષે લડાઈના રણ-ક્ષેત્રે ઝઝુમતો અને બીજે વર્ષે કાંઇક પ્રજોપયોગી કે આત્મકલ્યાણનું કાર્ય કરતો નિહાળી રહ્યા છીએ. લેખમા પ્રથમના તેર વર્ષના બનાવનું દર્શન કરાવાયુ છે તેમાથી અડધોઅડધ રાજકીય પ્રવૃત્તિનો સમય બાદ કરતા ૭ એક વર્ષ આ પ્રકારના જીવનના રહેશે તેનો વૃત્તાત અનુક્રમ વાર તેમજ વિસ્તારથી સમજુતિ સાથે લેખના અનુવાદવાળા પરિચ્છેદે અપાયો છે. અત્ર તેનો ટૂંક સાર જણાવીએ કે, એકાદ વરસ તેણે રાજનગરે કીલ્લા વિગેરેની મરામત કરવામા ગાળ્યુ હતું, એકાદ વર્ષ કુમારિપર્વત–ગોરથગિરિ ઉપર વિહારો –સ્તૂપો ઇત્યાદિ બનાવવામા, તેમજ એક વર્ષ પોતાના વંશના સ્થાપક અને તે પર્વત ઉપર મોક્ષપદને પામેલ એવા મહામેઘવાહન વિજય પ્રવૃત્તચક્ર કરકંડુ મહારાજની કાયનિષિદી બનાવવામા ગાળ્યુ હતું વળી એક વર્ષ તે પ્રાંતમા દુષ્કાળ પડવાથી પૂર્વે ખોદાયેલી ગંગા નદીમાથી નહેર લબાવી, પીવાનું પાણી આપી તેમજ ખેતીના કાર્યને સરળ બનાવી, પ્રજાને રાહત આપતા કાર્યો કરવામા અને કર માફ કરી રાજસૂય યજ્ઞ કરવામા પણ ગાળ્યું હતુ તેમ એક વર્ષ વળી, ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના પ્રદેશમા પલ્લવ રાજાને હરાવીને ત્યા મહાવિજયપ્રાસાદ લગભગ ૩૮ લાખના દ્રવ્યના ખર્ચે ઉભો કરાવ્યો હતો[૩૩]ઉપરાત જે શ્રુતજ્ઞાનનો લોપ થવાનો નિર્માયો હતો તેમાના એક પૂર્વના ૬૪ અધ્યાયને ફરી લખાવી–વિશેષ નકલો ઉતરાવીને વહેંચી દેવરાવી–તે જ્ઞાનને જીવત બનાવવામા એક વર્ષ ગાળ્યુ હતું. વિશેષમા ઉપરના સર્વેને ટપી જાય તેવુ જે કાર્ય તેણે ઉપાડયુ હતું અને જે માટે મોટા રણસંગ્રામ ખેડવા પણ તૈયાર હતો, તે તો પેલી કલિંગજીન મૂર્તિને મગધમાથી પાછી લાવી સ્વસ્થાને પુન સ્થાપિત કરવાને લગતું હતું આ પ્રમાણેના ૭ વર્ષના સામાજીક કાર્યો કરતા, વચ્ચે પોતાને ત્યા યુવરાજના જન્મનો ખુશાલીવાળો પ્રસગ સાપડતા, તેને પણ યથોચિત રીતે ઉજવ્યો હતો.

ઉપર વર્ણવેલા બનાવના વાચનથી એક વાત સ્પષ્ટ રીતે એ તરી આવે છે કે તેણે ભલે સામાજીક અને ધાર્મિક કાર્યો કરી બતાવ્યા છે, છતા ઉંડાણમા ઉતરીને જોઇશુ તો તેમા વિશેષ પણે તો, જેને કેવળ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આત્મહિતના અને કલ્યાણ માર્ગના કહેવાય, તેવાંજ કાર્યોનો સમાવેશ થતો હતો ચોખ્ખુ અને કેવળ પ્રજાને ઉપયોગી કહી શકાય તે તો માત્ર નહેરવાળુ જ કહી શકાય તેમ છે અને તે પણ જો કુદરતે તે સમયે અવકૃપા ન કરી હોત, તો નહેરવાળુ કામ તે હાથ ધરત કે કેમ તે એક પ્રશ્ન જ થઈ રહેત.

---

(૩૨) જુઓ ઉપર પૃ ૩૫૨ ટી. ન. ૧૪

(૩૩) આ સ્થાને આવડો મોટો અને મહામુલો મહાવિજય પ્રાસાદ ઉભો કરાવવાને શું કારણ તેને મળ્યું હતું તે તેના જીવન પ્રસગમાથી તારવી શકાતું નથી.

એટલે આપણે તેનુ જીવન લોકોપયોગી કાર્યમા વ્યતીત કર્યાને બદલે લોકને પિડિત કરવાથી કે અન્ય પ્રકારે હેરાન કરી રંજાડવામાથી દૂર રહ્યુ હતુ એમ કહીએ, અથવા તેમ પણ નહિ તો છેવટે પ્રજા કલ્યાણનાં કાર્યો પરત્વે તેણે તટસ્થવૃત્તિ કે ઉદાસીન વૃત્તિવાળુ જીવન પસાર કર્યું હતુ એમ કહીએ, તો પણ વાસ્તવિક લેખાશે.

અંતમા તેણે પોતે ઉપાસકના વ્રત્તો લઈ, સ્વકલ્યાણને અર્થે નિવૃત્ત થઈ ગિરિનિવાસ સેવી લીધો હતો. હવે જે હકીકત અન્ય સ્થાને જણાવાયલી કયાય દૃષ્ટિએ ચડતી નથી તે ઉપર વાચક વર્ગનું ધ્યાન ખેંચીને આ પારીગ્રાફ સમાપ્ત કરીશુ

તે ચુસ્ત જૈન હતો એ વાત તો નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ થઈ ગઇ છે. અને તેથી જ તેણે કલિંગજીન મૂર્તિનું મહાત્મ્ય પિછાણીને મગધપતિ જેવા બળવાન સમ્રાટની સામે થવાનુ તથા ઠેઠ તેના રાજમહેલ સુધી પહોચી જઈ તે મૂર્તિ ઉપાડી લાવવાનું જોખમ ખેડવા જેવું સાહસ ઉપાડયુ હતું આ વિશે મિ જાલ કાર્પેન્ટીઅર નામના વિદ્વાને સમાલોચના કરતા ઉદ્‌ગાર કાઢયા છે કે,[૩૪]—why should he have chosen so strange an object, if he had not been a believer in the Jina=જો તે (રાજા ખારવેલ) જીનનો ઉપાસક–અનુયાયી ન હોત તો, શા માટે તેણે આવી વિચિત્ર વસ્તુને (જીનમૂર્તિને) લડાઈના ઉત્પાદન–કારણરૂપ પસદ કરી હોત ? મતલબ કે તે જૈન હોવાથી જ, તેણે તે મૂર્તિ માટે લડી કાઢવાનું પ્રાણુસમાન ગણ્યું હતુ વળી આપણને, એક નહીં પણ બબ્બે (જુઓ ઉપરમાં પૃ ૩૫૧મા. ટી ૮ વાળુ, તેમજ તેજ પૃષ્ઠ ઉપરનું જ. આં હિ. રી સો. ના લેખકનું અવતરણ) વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું કે રાજા ખારવેલના સમયે કલિંગના પ્રજાજનો પશ્ચિમે ઇરાની અખાત સુધી અને પૂર્વમાં આર્કીપેલેગોના ટાપુ સુધી વેપારાર્થે દરિયાઇ સફરે જતા હતા તથા હિસ્ટરી ઓફ ઓરિસાના વિદ્વાન ગ્રથકારે તો ભારપૂર્વક તેમા ઉમેરો કરી બતાવ્યો છે કે, ત્યાની વસી રહેલી પ્રજા મૂળે દક્ષિણ હિંદની કલિંગ પ્રજામાંથી ઉતરી આવ્યાના સ્થાપત્ય વિષયક અને ઐતિહાસિક પુરાવા પણ મળી આવે છે એટલે આ ત્રણેય કથનોનું એકીકરણ કરીશુ તો માનવું પડશે કે, રાજા ખારવેલના સમયે પર્યટન ખેડતા શાહ સોદાગરો કે તેમના આશ્રિતજનોએ જ ત્યાં વસાહત કરવા માંડી હશે, તેમ થયું હોય તો તેઓની સાથે તેમના ધર્મનાં અવશેષો લઈ જવામા આવ્યા હોય અને ત્યા તેનુ બીજારોપણ થયુ હોય તે સમજી શકાય તેવુ છે પરતુ આ વિદ્વાન મહાશયને બીજાઓના મતને સંમત થતા જે કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવે છે તે અન્ય રીતે વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે[૩૫] (૧) Trikalinga form cannot be proved to have existed in the first century B. C. or A. D=ઇ. સ પૂ ની કે ઇ. સ ની પહેલી સદી સુધી ત્રિકલિંગ એવા શબ્દનું–રૂપનું–અસ્તિત્વ જ પૂરવાર થઇ શકતુ નથી એટલે તેમનું કહેવુ અને માનવુ એમ થાય છે કે, ત્રિકલિંગ એવો શબ્દ જ જ્યાં ઇ સ ની કેટલીયે સદી બાદ વપરાશમાં આવ્યાનું દેખાય છે ત્યા કલિંગ પ્રજામાથી ઉત્પન્ન થયેલ આ પ્રજા સુમાત્રા–જાવા ઇ મા આવીને જો વસી હોય તો તેનો સમય તો તેનાથી પણ મોડો જ થાય. જ્યારે ખારવેલનો સમય આપણી માન્યતા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ ની ચોથી ને પાચમી સદીનો તથા વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે તેનાથી અઢીસો વર્ષ બાદ એટલે ઈ. સ. પૂ ની બીજી સદીમા છે. આવા સજોગોને લીધે બન્ને વસ્તુનો મેળ બેસતો થતો નથી એટલે કલિગની પ્રજામાંથી તે બાજુની પ્રજાનો ઉદ્‌ભવ માની શકાય જ નહીં. (૨) વળી પોતે જણાવે છે કે[૩૬] The question of the religion of the original colonists to further India and the Indian

(૩૪) ઇ. એ. ૧૯૧૪ પૃ. ૧૭૩.

(૩૫) જુઓ હિસ્ટરી ઓફ ઓરિસા પુ. ૧ પૃ. ૯૫.

(૩૬) તેજ પુસ્તક પૃ. ૯૬.

Archipelago is still the subject of a very great controversy...Results of excavations prove the earliest Indian colonists were Hindus i. e. Brahmanical faith, then Buddhism while Jainism does not appear at all= દૂર પૂર્વના હિંદ અને હિંદીઆર્કીપેલેગોના મૂળવતનીઓના ધર્મ વિશે હજુ પણ તીવ્ર મતભેદ ચાલે છે—ખોદકામના પરિણામે તો એમ સાબિત થાય છે કે હિંદમાથી આવનાર (હિંદીઓ) પ્રથમ બ્રાહ્મણધર્મના હિંદુઓ અને પછી બૌદ્ધો હતા, જ્યારે જૈનોનું તો નામ નિશાન પણ નથી એટલે તેમનું મતવ્ય એમ છે કે હિંદીઆર્કીપેલેગોમા જે લોકો હિંદમાંથી આવીને પ્રથમથી વસ્યા હતા, તેઓ અનુક્રમે બ્રાહ્મણધર્મના, તથા બૌદ્ધધર્મના જ હોવાનું, શોધખોળ-ખોદકામથી મળી આવતી વસ્તુઓ ઉપરથી સાબિત થાય છે અને જૈનો તો હતા જ નહીં એટલે આ વસાહતોના ધર્મ વિશે તીવ્ર મતભેદ રહે છે. મતલબ એ છે કે, ખોદકામનું પરિણામ જુદી વસ્તુ બતાવે છે અને વિદ્વાનોની માન્યતા ભિન્ન થાય છે એટલે એમની મુંઝવણ એ છે કે; એકબાજુ ખોદકામ એમ પોકારે છે કે, હિંદમાથી વસાહત જે થઇ હતી તે બ્રાહ્મણોની અને બૌદ્ધોની હતી અને તેમને-તે હિંદુઓને-ત્રિકલિંગ-કલિંગના સમુદ્રમાના કોઈ દેશની પ્રજા તરીકે માનો તો તેમની તે પ્રદેશમા થયેલી આયાત ઈ. સ પૂ. ની બે સદીની કે બહુતો ઈ. સ ની બીજી સદીની માનવી જોઇએ, પરતુ ત્રિલિંગ શબ્દનો ઉપયોગ જ ઈ સ ની કેટલીયે સદીબાદ વપરાશમા આવ્યો છે, એટલે તે બન્ને હકીકત મળતી આવતી નથી માટે તેમના ધર્મ વિશે તીવ્ર મતભેદ રહે છે. તેમના આ બન્ને મતવ્યના કથનમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે, ખોદકામથી અસંગત્ત સાબિત થાય છે કે આર્કીપેલેગોના વતનીઓ મૂળે બ્રાહ્મણ કે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિને ભજનાર હોવા જોઈએ અને તેમની આયાત ઇ સ ની બીજી સદીમા મોડામા મોડી થઈ હોવી જોઇએ, પરતુ જે હિંદુઓ વહેલામા વહેલા ત્યા આવીને વસ્યા હોય તે Talaing તલૈંગ[૩૭] (બર્માંમા વસતી એક જાત)જ હતા. તલૈંગ તે ત્રિકલિંગમાથી ઉદ્ભવ્યો છે અને ત્રિકલિગનો ઉદ્ભવ જ ઈ. સ ની ઘણી સદી બાદ થયો છે એટલે સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવનો સમય મોડામા મોડો ઈ સ ની બીજી સદીનો જે ખોદકામ પુરવાર કરી રહ્યો છે તે આ ત્રિકલિંગ શબ્દની ઉત્પત્તિના સમય સાથે (ઇ સ ની ઘણી સદીનો મનાય છે માટે) મેળ ખાતો નથી માટે સંસ્કૃતિ કયા ધર્મની ગણવી તે વિશે અત્યારે તો બહુમતભેદ રહ્યો ગણવો પડશે અથવા ઉપરના મતવ્યને ઉથલાવીને બીજા રૂપમા રજુ કરીએ કે તેમના મતવ્યનું સમાધાન થઈ જાય અને તેમની મુઝવી રહેલી મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આવી ગયો કહેવાય, તે રૂપ આ પ્રમાણે કહી શકાય, કે જો ત્રિકલિંગ શબ્દનું અસ્તિત્વ ઈ સ પૂ. ની બીજી સદીનું અથવા મોડામા મોડું, ઈ સ ની બીજી સદીનું પુરવાર થઈ જાય તો ત્રિકલિંગની પ્રજા બર્માંમા થઈ ને, હિંદી આર્કીપેલેગોમા જઈ વસી રહી ગણાય અને તે પ્રમાણેની સ્થિતિ સર્જાય તો ખોદકામના પરિણામને પણ સમર્થન મળતું ગણાય, વળી તે પ્રમાણે થતાં, ત્યા પ્રથમ બ્રાહ્મણો અને પછી બૌદ્ધો આવ્યા કહેવાય એટલે કે જો એમ પુરવાર કરી દેવાય કે ત્રિકલિંગ શબ્દની વપરાશ ઈ સ. ની બીજી સદીમા અથવા તે પૂર્વેમા પણ હતી જ તો, બધી ઘડ (ઐતિહાસિક તેમજ સ્થાપત્યની) બધબેસતી થઈ જાય છે આ પ્રમાણે વસ્તુ

(૩૭) તે પુસ્તક પૃ. ૯૫:-

It is now universally acknowledged that tho Talaing people of Burma though of Mon origin, obtained their name from Tri-kaling =હવે તો સર્વત્ર માન્ય થઇ પડયું છે કે, બર્માની તલૈંગ પ્રજાની ઉત્પત્તિ, ભલે મોનમાથી થઈ છે પરતુ તે તલૈંગનું મૂળ તો ત્રિકલિંગમાથી જ છે. (કહેવાની મતલબ એ છે કે બર્માંમા જેને તલૈંગ કહેવાય છે, તેનું મૂળ અત્યારે તો મોનમાથી થયું મનાય છે, પરતુ આઘેઆઘે જતા તો તેનુ મૂળ ત્રિકલિંગ પ્રજામાથી જ મળે છે તે સર્વત્ર સ્વીકારાયલી બીના તરીકે જ લેખાય છે.

સ્થિતિ છે કે નહિ તેજ હવે આપણે જોવુ રહે છે.

જોકે મજકુર વિદ્વાન લેખકે, પોતાની રીત પ્રમાણે, તેજ પુસ્તકમા આગળ જતા પૃ ૯૭ થી ૧૦૭ સુધી પાસીફીક મહાસાગરમા આવેલ અનેક ટાપુઓની પુરાતત્ત્વ ને લગતી હકીકતો વિશે અનેક વિદ્વાનોનાં ઉતારા લઇ અમુક નિર્ણય ઉપર આવવા મહેનત તો કરી છે, પરંતુ છેવટ તો અનિશ્ચિતજ રહ્યુ છે તોપણ એટલુ સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેઓ મિ. પેરી નામના વિદ્વાનના મતને વધારે મજબૂત અને વજનદાર લેખી અત્યાર સુધીના હિંદી અને યુરોપી વિદ્વાનો જે મત ધરાવે છે તેને કાંઇક ભ્રાંતિજનક (are obsessed) ગણાવે છે. પરંતુ ભૂલવુ જોઇતુ નથી કે તેમનુ આ મતવ્ય, ઉપર દર્શાવી ગયેલ તેમના વિચારોને આશ્રયીને બધાયેલ છે એટલે અમારા મતે વિદ્વાનોની માન્યતા છે તે વ્યાજબી લાગે છે વિદ્વાનોનુ મત તેમણે આ શબ્દોમા વ્યકત કર્યું છે. [૩૮] They (In India and Europe, the majority of scholars) therefore look upon Indo-nesia as being colonized by Aryans either two centuries before or after the birth of Christ=તેઓ (હિંદી અને યુરોપી વિદ્વાનોનો મોટો ભાગ) તેટલા માટે એવા મતના છે કે ઇ સ પૂ ની અથવા તો ઇસુના જન્મ પછીની બે સદી પૂર્વે, આર્ય પ્રજા ઇન્ડોનિશિયામા (સુમાત્રા જાવા અને આર્કીપેલીગોવાળા ટાપુઓમાં) આવીને વસી રહી હતી આમા આર્યન પ્રજા એટલે હિંદી સસ્કૃતિથી રગાયલી પ્રજા સમજવી રહે છે. એટલે તેમની માન્યતા એવી છે કે, આર્યન પ્રજા જો ઇન્ડોનિશિયામા જઇને વસી હોય તો, તેનો સમય ઇ સ. પૂ. ની કે ઇ સ ની બીજી સદી પૂર્વનો જ હોવો જોઇએ આ પ્રમાણે વિદ્વાનોનો મત એક બાજુ છે. વળી પૃ ૩૫૬ માં જણાવી ગયા છીએ કે ત્રિકલિંગ પ્રજા પશ્ચિમ અને પૂર્વના દરિયામા પર્યટન કરી ત્યાં વસાહત કરી રહી હતી તે બીજો મત છે. હિસ્ટરી ઓફ ઓરીસ્સાના વિદ્વાન લેખકના મત પ્રમાણે સ્થાપત્ય વિષયક અને ઐતિહાસિક પુરાવાથી સાબિત થઇ શકે છે કે ઇ. સ. પૂ ની અથવા તો ઇ સ. ની એકાદ સદીના અરસામાં ત્યાં હિંદી પ્રજાએ વસવાટ કર્યો હતો એ પ્રમાણે ત્રીજો મત છે રાજા ખારવેલના જીવન વૃત્તાંતથી હવે આપણે જાણી શકયા છીએ કે તેનો સમય ઇ સ પૂ. ચોથી સદીનો હતો તેમજ તે પોતે ત્રિકલિંગાધિપતિ હતો તથા તેની આણ ચક્રવર્તી સમાન હતી. આ સર્વે સ્થિતિનો—ચારે મતનો—જો સાર એકત્ર કરી ગુથીશું તો માનવાને કારણ રહે છે કે, હિંદની તે સમયની આર્યન પ્રજા—આખો ત્રિકલિંગ—આર્ય સસ્કૃતિથી પ્રદિપ્ત બની રહ્યો હતો તેથી તે પ્રજાને આર્યન જ કહેવાય. વળી તેમની જ—તૈલગ નામની—ઓલાદ બર્મામા જઇને વસી હતી તેથી પ્રજાએ દૂર પૂર્વના હિંદમા જઇને વસવા માડયું હોયતો તેમાં કાંઇ શકા જેવુ કે આશ્ચર્ય પામવા જેવુ નથી.

ઉપર પ્રમાણે એક વખત સાબિત થઇ ગયું કે, ત્રિકલિંગની આર્યન પ્રજા સૌથી પ્રથમ ઇન્ડોનિશિયામા જઇ વસી હતી અને તેમનો સમય ઇ. સ. પૂ. ની બે કે ચાર સદીનો છે, તો પછી તે આર્યન પ્રજા કયા ધર્મની હતી તે પુરવાર કરવુ તે તો સહજ વાત છે. જોકે વિદ્વાન મહાશયે તો એમ જણાવ્યુ છે કે, પ્રથમ બ્રાહ્મણ અને પછી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ ત્યાં પ્રવેશવા પામી છે જ્યારે જૈનોનું તો નામ નિશાન પણ નથી છતા એટલુ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, આ પ્રમાણે તેમનો જે મત બધાયો છે તે આર્યન પ્રજા ત્યા ઇસ્વીસનની કેટલીયે સદી બાદ જવા પામી છે એવી હકીકત ઉપરથી છે, બાકી ત્યાના પુરાતત્ત્વની મૂર્તિઓ ઉપરથી પોતે, ત્યાની આર્યન પ્રજાની વસાહત વિશે જે મત પ્રદર્શિત કરી શકયા છે, તે વસ્તુઓ વિશે બોલતા[૩૯] જણાવે છે "one peculiar feature of these statues is disproportionate size of the ears—which we find in Jain and Buddhistic images of India from the Gupta

(૩૮) જુઓ મજકુર પુસ્તક પૃ. ૧૦૫.

(૩૯) હિસ્ટરી ઓફ ઓરીસાનુ પુસ્તક પહેલું પૃ ૯૯.

period downwards=આ પુતળાંની ખાસ વિશિષ્ટતા તો તેમના કાનનું અસમાન કદ છે (એટલે કે માથુ અને ધડ, તે બેના પ્રમાણુમાં કાનની લબાઈ જે જોઇએ તે કરતાં વિશેષ છે) આ પ્રમાણેની સ્થિતિ, ગુપ્ત સમયના પછીની જૈન અને બૌદ્ધની મૂર્તિઓમાં આપણી નજરે પડે છે." એટલે તેમનું કહેવુ એમ છે કે મૂર્તિના કાન જોતા, તે ઇ સ. ની ત્રીજી કે ચોથી સદીના કાળની જૈન અને બૌદ્ધ મૂર્તિના જેવી દેખાય છે. ધ્યાન રાખશો કે અહીં તેમણે બ્રાહ્મણ ધર્મ કે વૈદિક સસ્કૃતિનું નામ જ લીધુ નથી, જ્યારે પ્રથમ વખતે તેમણે જ મત આપ્યો છે કે, વૈદિક સસ્કૃતિ પહેલી પ્રવેશી હતી અને પછી જ બૌદ્ધ છે અને જૈનનું તો નામનિશાન પણ નથી આ ઉપરથી સમજાય છે કે તેમને પોતાને અમુક નિર્ણય ઉપર આવવાને બહુ કઠિન લાગ્યું છે. લગભગ દશેક વર્ષ ઉપર ડૉક્ટર નાગ નામના બગાળી વિદ્વાન જેઓ ખાસ આ સુમાત્રા અને જાવાની મુલાકાતે ગયા હતા તેમણે પાછા આવતા પોતાને થયેલ ત્યાનાઅનુભવ ઉપર મુબઈમાં ધી રૉયલ એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખામા એક સરસ પ્રવચન આપ્યું હતું તેમાં પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળતો હતો કે આ સર્વ બૌદ્ધ સસ્કૃતિનો જ પ્રતાપ હતો મતલબ કે તેમણે પણ વૈદિક સંસ્કૃતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું નહોતુ જ આટલી તવારીખથી સમજાય છે કે, આર્યન પ્રજામાની વહેલામા વહેલી જો કોઇ પણ સંસ્કૃતિ તે બાજુ જવા પામી હોય તો વૈદિક નહીંજ પરતુ તે બૌદ્ધ કે જૈન જ છે આ બેમાથી પહેલી કઈ જવા પામી છે તે એક ગૌણ વિષય છે. છતા યે જો આપણે ઐતિહાસિક ઘટનાઓના આધારે એટલુ પણ કહી શકીએ છીએ કે, રાજા ખારવેલના સમયે એટલે ઇ. સ. પૂ ની ચોથી સદીથી ત્રિકલિંગના વતનીઓ બર્મામા ઉતરવા મડયા હતા, અને ત્યા તેમને તૈલગ નામથી ઓળખતા હતા, તેમજ કાળે કરીને તેમની શાખાપ્રશાખાઓ, ઇન્ડોનિશિયામા પહોંચી હતી. તો પછી નીચે જણાવેલી ત્રણ સ્થિતિ જેવી કે (૧) આ શાખાપ્રશાખા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ વાળી જ હતી (૨) કે જૈન અને બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ બહારથી જોનારને બન્ને, એક સરખીજ લાગતી હોવાથી (જુઓ પુ. ૨ માં પ્રથમના બે પરિચ્છેદનું વર્ણન) વિદ્વાનો તે બે વચ્ચેનો તફાવત પારખી શક્યા નથી તેથી જ એવું ઉચ્ચારણ કરતા થયા છે (૩) કે પછી અશોક અને પ્રિયદર્શિન સમ્રાટના શિલાલેખ વચ્ચેની ભિન્નતા નહીં સમજાયલી હોવાથી જેમ એકની કૃતિ બીજાને નામે ચડાવી દેવાઈ છે-દેવાય છે, તેમ અહીં પણ બનવા પામ્યું છે, તેમાંથી કઈ સ્થિતિ હોવાનું વાસ્તવિક છે તે સશોધનનો એક મહત્ત્વનો વિષય બની રહે છે.

પ્રિયદર્શિન સાથે ખારવેલની સરખામણી

જેમ બન્ને જણા જૈનધર્માનુયાયી હતા તેમ અનેક બાબતોમા તેઓ સરખા દરજ્જે મૂકાય તેવા ગુણો ધરાવતા હતા એકે જેમ કલિંગજીનમૂર્તિનો કબજો મેળવવા આકાશપાતાળ એક કર્યું હતું તેમ બીજાએ કલિંગદેશ પોતાને હસ્તક લેવા માટે પોતાની જીદગીમાનું અજોડ યુદ્ધ ખેલ્યુ હતુ આ બન્ને પ્રસંગોમા બન્ને જણાને સ્વધર્મી એટલે જૈનાવલબી રાજાઓ સાથે જ બાથ ભીડવી પડી હતી તેટલે દરજ્જે સમાન પ્રસંગો લાધ્યાનું કહી શકાય. એકે પોતાના ધર્મના દ્યોતક સ્મારક તરીકે થોકબધ દ્રવ્ય ખર્ચી મહાવિજય નામે પ્રાસાદ, અર્હન કાયનિષિદી સ્તૂપો, શ્રમણવિહારો ઈ. બધાવી તેના નિભાવાર્થે પૂજકોને દાન આપ્યાં છે તથા કાયમી પગાર બાંધી આપ્યા છે ત્યારે બીજાએ, લાખો અને કરોડોની સખ્યામા નવા જ જીનાલયો, મૂર્તિઓ (ધાતુની તેમજ પાષાણની અને કોઈ કોઈ પ્રસગે સુવર્ણની-કિંમતી પદાર્થોની) બધાવ્યા છે તેમ અનેકના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા છે એટલે કે બન્નેએ સ્વધર્મરક્ષણાર્થે નવીન પ્રવૃત્તિ આદરવામા તથા જે હતી તેને કાયમી બનાવવા માટે એકસરખો પુરૂષાર્થ સેવ્યો છે. તેમ બન્ને જણાએ દાનશાળાઓ તથા ધર્મશાળાઓ, પણ બધાવી છે બન્ને જણાએ યુદ્ધમા એકસરખા પરાક્રમ અને શૌર્ય જેમ દાખવ્યાં છે તેમ પરાજીત પ્રત્યે હૃદયની ઉદારતા બતાવી તેઓને તેમના અસલના સ્થાન ઉપર પુનઃસ્થાપિત પણ કર્યા છે. દેખીતી રીતે

આ પગલું ભરવામા જો કે બન્ને સરખા દેખાય છે છતાં એક રીતે પ્રિયદર્શિનનો નંબર તેમાં ઉંચો મૂકી શકાશે; કેમકે, રાજા ખારવેલના સમયે પરાજીતનાં રાજ્યો સામ્રાજ્યમાં ભેળવી લેવાની તૃષ્ણાનો જન્મ થયો નહોતો, બલ્કે તે હજુ ઉદ્દભવમાં હતી જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના સમયે તો તેવી ભાવના ફાલીફૂલીને મોટા વૃક્ષરૂપે પણ થવા પામી હતી; છતાં તેણે જીતાયલાં રાજ્યો જેમના હતાં તેમને પાછાં સુપ્રત કરી દીધાં છે તે તેના હૃદયની વિશાળતા હતી એટલું તો કહેવુજ પડશે. બન્ને જણાએ ધર્મપ્રચાર અર્થે પણ પ્રયત્ન સેવ્યો જ છે; છતાં કહેવું પડે છે કે રાજા ખારવેલે માત્ર વ્યાપાર નિમિત્તે પર્યટને જતા શાહ સોદાગરના કાફલાઓ દ્વારા જ તેવાં પગલાં ભર્યાનું કહી શકાય; ભલે આ પગલાં, પૂર્વમાં પાસિફીક મહાસાગરમાં આવેલ ઇન્ડોનીશીયા દ્વીપો સુધી અને પશ્ચિમમાં ઇરાની અખાત સુધી લબાયાં હતાં, પરતુ તે તેની પોતાની જ સ્ફુરણાથી ઉદ્દભવેલ કરતાં, વિશેષપણે તો વ્યાપારીઓએ સ્વોત્સાહથી ભર્યા હતાં એમ સમજાય છે; જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તો ધર્મપ્રચારને વેગ આપવાને કેમ જાણે એક ખાતું જ રાજ્યખર્ચે ઉપજાવી કાઢીને નિભાવ્યે રાખ્યું હોય તેમ દેખાય છે. એટલું જ નહીં પણ તેની કાર્યવાહીના સર્વોપરી અધિકાર પદે પણ પોતે જ રહી નિયમિતપણે તેની દેખરેખ અને દોરવણી કર્યે રાખી છે. તેથી સ્વભાવિક છે કે ઉત્તરમાં મધ્ય એશિઆ સુધી, પશ્ચિમે એશિયાઈ તુર્કીના સિરિઆ સુધી ધર્મપ્રચાર કરવામાં તેમજ તેનાથી દૂર પ્રદેશોના રાજવીઓ સાથે મિત્રાચારી બાંધવામાં તે ફળીભૂત થયો છે. એટલે એકના રાજ્યે ધર્મવિસ્તારનું ક્ષેત્ર પૂર્વ તરફ લંબાયું હતું જ્યારે બીજાના સમયે પશ્ચિમ તરફ લંબાયું હતું. પરતુ ફળની દીર્ઘતા, ચોક્કસતા અને સગીનપણાની અપેક્ષાએ તો, પ્રિયદર્શિનને ખાતે વિશેષ યશ નોધવો જ રહે છે લોકરજન માટે બન્નેએ સમાને, ઇત્યાદિ કાર્યો કર્યાં દેખાય છે, છતાં રાજા ખારવેલે સીધી રીતે પ્રજા-સુખને સ્પર્શે તેવાં કાર્યો હાથ ધર્યાનું દેખાતું નથી. જો કે તેણે નહેર ખોદાવવાનું કાર્ય કર્યું છે પરતુ તે સ્વોલ્લાસથી પાર પાડયું હોય, તેના કરતાં કુદરતે પાડેલી ફરજને લીધે ઉપાડયું હોય એમ વિશેષપણે દેખાઈ આવે છે, જ્યારે પ્રિયદર્શિને મનુષ્યોનાં કલ્યાણ માટે તો પોતાનો ઉત્સાહ સતત ચાલુ રાખ્યો હતો એટલું જ નહીં, પરતુ પશુઓના આરામ માટે સારા રસ્તાઓ બધાવવાનું, રસ્તા ઉપર વૃક્ષો ઉભા કરાવવાનું અને તેમને તથા વટેમાર્ગુઓ માટે આરામગૃહો બંધાવવાનું પણ તે ભૂલ્યો નથી. ઉપરાત બિમાર પડતા મનુષ્યો અને પશુઓ માટે દવાખાના અને રૂગ્ણાલયો પણ નિભાવ્યા છે. જ્યારે ખારવેલના હિસ્સે તેમાંનું કાંઇ જ નોધાયું નથી. અલબત્ત ખારવેલના પલ્લામાં એટલું જરૂર મૂકી શકાશે કે તેણે કોઈ રીતે પ્રજાપીડનની વૃત્તિ દાખવી નથી બલ્કે તદ્દન ઉપેક્ષા-વૃત્તિ જ કેળવ્યે ગયો સમજાય છે. અથવા સંક્ષિપ્તમાં કહી શકાય કે રાજા ખારવેલનો રાજ્ય અમલ પ્રજાહિત કાર્યો કરવામાં શૂન્યવત્ હતો જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનો રાજ્ય અમલ સર્વક્ષેત્રી અને પ્રગતિકારી હતો; એટલું જ નહીં પરતુ તે, અહર્નિશ પ્રજાકલ્યાણની ભજના અને ચિંતવન કરતો જ દેખાય છે રાજા ખારવેલના આવા વલણ માટે કદાચ કહી શકાશે કે તેના સમયે કાળદેવની-અવસર્પિણી કાળની-અસર એટલી બધી થવા પામી ન-હોતી કે જેથી એક રાજાને પ્રજાકલ્યાણ તરફ સતત ધ્યાન આપવું પડે. રાજ્યવિસ્તારની બાબતમાં, એક સામાન્ય રાજવી કરતા રાજા ખારવેલ જો કે અતિ વિસ્તૃત પ્રદેશ ઉપર પોતાની હકુમત સ્થાપવામાં ફતેહમંદ નીવડયો હતો, છતાં મહારાજા પ્રિયદર્શિનની તુલનામાં તો તેનો રાજ્યવિસ્તાર માત્ર ત્રીજા કે ચોથા ભાગનો જ કહી શકાશે એટલે રાજ્યવ્યવસ્થાને અંગે મહારાજા પ્રિયદર્શિનના આખા યે જીવનમા બુદ્ધિચાતુર્યની થયેલી જે અથાગ ખિલવટ સહેજે તરી આવે છે તેમાંથી રાજા ખારવેલની પ્રતિભા દર્શાવે તેવીનું તો, ઘણે અંશે ન્યૂન-બલ્કે શૂન્ય કહો તોપણ ચાલી શકે તેટલુ જ પ્રદર્શન થયું છે

આ પ્રમાણે કેટલીક બાબતમા બન્નેનો દરજ્જો સરખો હોવાનું જેમ નોંધી શકાય તેવું છે તેમ ઘણી યે બાબતમાં એકનો વધારે અને બીજાનો ઓછો હોવાનું પણ દેખાઈ આવે છે. છતાં બે ત્રણ મુદ્દા

એવા છે કે જેમા પ્રિયદર્શિનનો નંબર ખારવેલ કરતા ઘણો નીચે ઉતરી જાય છે. તેમાનો એક તો એ કે પ્રિયદર્શિને ભલે પોતાની કીર્તિ જગઆશકારા કરવાની ઉમેદથી, શિલાલેખો અને સ્તભલેખો ઉભા નથી કરાવ્યા છતા યે જાણ્યે અજાણ્યે તેણે પોતાનું નામ તો કોતરાવ્યું છે જ, જ્યારે રાજા ખારવેલે શિલાલેખ ઉભો કરાવવાનું તો અલગ રાખો પરતુ ક્યાય પોતાનું નામ સુદ્ધાત કોતરાવવાની પણ કનવાર રાખી નથી તે સઘળુ તેની રાણીએ જ કરાવ્યુ દેખાય છે અને તેમા પણ રાજા ખારવેલે કોઇ જાતનો આદેશ કર્યો હોય કે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હોય એવુ યે સમજાતુ નથી બીજું એ છે કે બન્ને જણા, ઉપાસક વૃત્તો લેવા સુધીના દરજ્જે પહોંચ્યા તો છે જ, પરતુ રાજા ખારવેલ તેથી યે આગળ વધીને રાજ્યલગામ મૂકી દઇ તથા તદ્દન નિવૃત્ત થઈ સ્વઆત્મકલ્યાણુ સાધવામા પણ રત્ત થયો દેખાય છે જ્યારે પ્રિયદર્શિન વૃત્ત લીધા પછી આગળ વધવામા તદ્દન અટકી જ ગયો છે. સરખામણીના આટલા આટલા અંશો હોવા છતા, સમ્રાટ પ્રિયદર્શિન પશુ-કલ્યાણુના માર્ગો અખત્યાર કરવામાં જેમ નિરાળો પડી જાય છે તેમ રાજા ખારવેલ એક બાબતમા તદ્દન જ નોખો પડી જાય છે. પુસ્તકોદ્ધારનું અને સૂત્રસંરક્ષણનું કાર્ય રાજા ખારવેલે જ માત્ર કરી બતાવ્યુ છે જ્યારે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિને તે દિશામાં કિંચિત્ પણ પ્રયાસ સેવ્યો દેખાતો નથી તે માટે બનવા જોગ છે કે કદાચ સ્થિતિ અને સજોગો જ જવાબદાર હોવા જોઈએ અથવા હશે. આપણે એમ તો નથી જ કહી શકતા કે મહારાજા પ્રિયદર્શિન પુસ્તકનું મહત્ત્વ આકવામા રાજા ખારવેલ કરતા કોઇ રીતે પશ્ચાત્ પડી જતો હતો અથવા તે બાબતમા તે અજ્ઞ હતો પરતુ અમારૂ કહેવુ તો એટલું જ છે કે તેમના હસ્તે તેવુ કાર્ય થવા પામ્યુ નથી, પછી કારણ ગમે તે હોય

બાકી રાજા ખારવેલનું ઉગર જૈનધર્મ પ્રત્યે બળતું હતુ તે દૃષ્ટિએ તો મહારાજા પ્રિયદર્શિન અને રાજા ખારવેલને એક જ કક્ષામા મૂકવા રહે છે

(૪) વક્રગ્રીવ · પર્વતેશ્વર

રાજા ખારવેલનું મરણુ થતા, કલિંગપતિ તરીકે તેમના યુવરાજ કુમાર વક્રગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો તેનો રાજ્યઅમલ મ. સ. ૧૩૪ થી ૧૫૫ = ઇ. સ. પૂ. ૩૯૩ થી ૩૭૨ સુધીના ૨૧ વર્ષનો ગણી શકાશે તેનો જન્મ મહારાજા ખારવેલની વજ્રધરવાળી રાણીના પેટે મ. સ ૧૦૫ (તેના રાજ્યાભિષેક બાદ સાતમે વર્ષે[40] એટલે ૯૮ + ૭ = ૧૦૫) = ઈ. સ પૂ ૪૨૨ મા થયો હતો. એટલે પોતે ગાદીપતિ તરીકે ઇ. સ પૂ ૩૯૩ મા બિરાજમાન થયો ત્યારે તેની ઉમર બરાબર ત્રીસ વર્ષની હતી[41] અને ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણુ પામ્યો છે એટલે તેનું આયુષ્ય ૫૧ વર્ષનું હતું એમ કહી શકાશે

મૌર્ય સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તે કેવી રીતે, પ્રથમ નાનો મુલક મેળવીને ત્યા પોતાની ગાદી કરવાથી મૌર્યવશની સ્થાપના કરી હતી તથા તે બાદ આવશ્યક લાગતા પાસેના પાર્વતીય પ્રદેશના અધિપતિની કુમક મેળવી તે વખતના મગધસમ્રાટ નદનવમાની ઉપર આક્રમણુ લઈ જઇ તેને હરાવી પોતે ઈ. સ. પૂ ૩૭૨=મ. સં. ૧૫૫ મા મગધ સમ્રાટ બન્યો હતો, તે સર્વ વૃત્તાત આપણે પુ ૨ મા ચદ્રગુપ્તના વૃત્તાંતે વિસ્તારથી જણાવી ગયા છીએ. ત્યાના વૃત્તાત કરતા વિશેષ શોધને અંગે જે ખાસ અન્ય વિગતો જણાવવી રહે છે તેનું જ નિર્દેશન અત્ર કરીશુ મુદ્રારાક્ષસ નામે પ્રાચીન સસ્કૃત નાટક રચાયલું છે તેમા આ પાર્વતીય પ્રદેશના અધિપતિના નામ તરીકે, જે સામાન્ય નામ કહેવાય તેવુ, પર્વત દેશનો સ્વામીઃ ઈશ્વર=પર્વતેશ્વર જણાવેલ છે. આગળ જતા આ પર્વતેશ્વરના પુત્ર અને સમ્રાટ ચદ્રગુપ્ત વચ્ચે જે યુદ્ધ થવા પામ્યુ છે તેમા તેનું નામ મલયકેતુ જણાવેલ છે, તથા ચદ્રગુપ્તના મહામત્રી ૫. ચાણુકય પોતાના હોદ્દા ઉપરથી ફારગત થઈ રાજપુરોહિત તરીકે કામ

(૪૦) જુઓ હાથીગુફા લેખ ૫ક્તિ ૭ તથા ઉપરમાં

(૪૧) આ ઉપરથી સમજાશે કે ખારવેલની ઉમરઉપરથી વિદ્વાનોએ જે એમ જાહેર કર્યું છે કે, તે સમયે ૨૫ મે વર્ષે ગાદી સોંપાતી હતી (જુઓ પૃ. ૨૮૦) તે વાસ્તવિક નથી

કરતો હતો ત્યારે મહામંત્રીની ફરજો જે વ્યક્તિ અદા કરી રહી હતી તેનું નામ રાક્ષસ જણાવ્યું છે જ્યારે આપણે અહીં પર્વતેશ્વર જેવા સામાન્ય નામને સ્થાને વક્રગ્રીવ અને તેની પાછળ ગાદીએ આવનારનું નામ મકરધ્વજ ઉર્ફે મલયકેતુ જણાવ્યુ છે આ નામો ક્યાંથી[42] અમને મળી આવ્યાં છે. તેનું બરાબર ચોક્કસ સ્થાન અત્ર મળતું નથી. પરતુ સર્વ વિગત બરાબર છે એટલે એક વખત ભલે નામોની હેરફેર પુરવાર થઇ જાય તોપણુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આલેખાયલી હકીકત તો કાયમ જ રહે છે એમ સમજવુ. એટલે ઇતિહાસ આલેખનમાં હાલ તુરત રાજા ખારવેલના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી તરીકે પર્વતેશ્વરના સ્થાને તે વ્યક્તિનુ નામ વક્રગ્રીવ કાયમ રાખ્યુ છે. તથા તે વક્રગ્રીવના પુત્ર તરીકે મલયકેતુ ઉર્ફે મકરધ્વજ પણ કાયમ રાખીશુ. વળી આ મલયકેતુના પક્ષે રહીને સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તની સામે યુદ્ધમા ઝઝુમનાર તરીકે વૈરોચક—કે—વૈરોચનનું નામ દેવાયુ છે અને તેને મલયકેતુના કાકા તરીકે હોવાનું જણાયુ છે. એટલે તે બધાની વચ્ચેનો સગપણ સંબધ બતાવવા માટે આ સૈન્યપતિ વૈરોચકને, કલિંગપતિ વક્રગ્રીવનો ભાઈ તથા સમ્રાટ ખારવેલનો પુત્ર હોવાનો નિર્દેશ આપણે પૃ. ૩૫૩ મા કરવો પડયો છે. આ સિવાય તેના કુટુંબ વિશે વિશેષ કાંઈ જાણવામા આવ્યું નથી. પરતુ તેની ઉમર, ઉપરના પારિગ્રાફે જે ૫૧ વર્ષની લખી છે તેમા એટલું વધારે સૂચવી શકાશે કે, તેનું મરણ જે આકસ્મિત સંજોગોમા બનવા પામ્યુ હતુ (જુઓ આગળ ઉપર) તેમ ન થયું હોત તો તેની આયુષ્યદોરી વિશેષ લબાઈ હોત ખરી.

તેના સામાન્ય કે રાજકીય જીવન વિશે કયાંય ઉલ્લેખ થયેલ વાંચવામાં આવતો નથી પરતુ એકાદ બે બનાવો નોંધાયાની જે હકીકત બહાર આવવા પામી છે તે ઉપરથી તેનું અનુમાનિક સ્વરૂપ ચિતરી શકાય તેમ છે કે પોતે વિલાસી જીવન ગાળતો હોવો જોઈએ; તેનું મૃત્યુ જે આકસ્મિત સયોગોમા થવા પામ્યું છે તે ઉપરથી જ મુખ્યપણે આ અનુમાન ઘડવુ પડયુ છે તેમજ તેને સમર્થન કરતા બીજા પુરાવાઓ અંધ્રપતિના જીવનમાંથી પણ લબ્ધ થાય છે. તે હકીકત આ પ્રમાણે છે. ખારવેલના વૃત્તાતમા પુરવાર કરાયું છે કે, તેણે અંધ્રવશના સ્થાપક રાજાશ્રીમુખને હરાવી કરી, નસાડીને નાસિક ભેગો કર્યો હતો ત્યારથી આ અંધ્રપતિઓ ખારવેલના[43] ખડિયા જેવા બની ગયા હતા તથા અંધ્રભૃત્યો તરીકે ઓળખાતા થયા હતા. આ અંધ્રભૃત્યો પાછળથી રાજા વક્રગ્રીવના રાજ્યકાળે વળી સ્વતત્ર બની બેઠા હતા[44] એમ તેમના સિક્કા ઉપરથી સમજાય છે (તે માટે જુઓ પુ ૫ માં તેમના વૃત્તાતે) એટલે સ્વભાવિક રીતે એવા અનુમાન ઉપર જવુ રહે છે કે, રાજાવક્રગ્રીવ મોજશોખવાળુ તથા ઇંદ્રિયાસકત વિલાસી જીવન ગાળતો હોવો જોઈએ. આ દક્ષિણાપથના રાજાઓ, જેઓ ખારવેલના સમયે તેને આધીન હતા તે સ્વતત્ર બની જવાથી, કલિંગ સામ્રાજ્યની હદ વક્રગ્રીવના સમયે ઘણી સંકુચિત બનવા પામી હતી, છતાયે કલિંગાધિપતિની ગણુના તો મહારાજ્યના એક સમ્રાટ તરીકે જ થતી હતી. એટલા માટે જ પં. ચાણક્યે રાજા ચદ્રગુપ્ત તરફથી મગધ ઉપર ચડાઇ લઈ જવામા આ વક્રગ્રીવ પર્વતેશ્વરની મદદ મેળવવાની

(૪૨) પ્રાચીન ભારતવર્ષનો આ આખોયે ઇતિહાસ અસલમા લગભગ દશેક વર્ષ ઉપર લખાયેલ છે. તે સમયે જે કાચી નોંધ હતી તેમાથી ઉપયોગી ઉતારા કરી કરીને કાચી નોંધ ફાડી નાખવામા આવી છે, એટલે અત્યારે તેની મેળવણી કરવાનુ સાધન રહ્યું નથી. તેથી વિનતિ કે પ્રગટ થયેલ પુસ્તકોમાની હકીકત જ્યા અસગત દેખાય ત્યા અત્ર દર્શાવેલી વિગત પ્રમાણે સુધારો કરીને વાચી લેવો.

(૪૩) ખારવેલના જ ખંડિયા હતા એમ હકીકત નથી, પરતુ થોડો વખત ખારવેલના અને તેના વંશ જ કલિંગ પતિના ખડિયા હતા અને પાછળથી મગધપતિના ખડિયા થયા હતા. એટલે તેમના ઉપરની સાર્વભૌમસત્તા જો કે ફરી ગઇ હતી ખરી, પરતુ તેમની પોતાની સ્થિતિ તો જે ભૃત્યાઃ તરીકે હતી તે તો અમુક વખત સુધી કાયમ જ રહેવા પામી હતી અને એક કરતા વિશેષ રાજાઓ તેવા હતા માટે બહુવચન વાપરવું પડયું છે.

(૪૪) શ્રીમુખ તો પોતાના શેષ સત્તાકાળમાં આશ્રભૃત્ય જ રહ્યો હતો પણુ તેની પછી ગાદીએ આવનાર તેનો પુત્ર તથા નાનો ભાઈ ઇ. સ્વતંત્ર થઇ ગયા હતા તેથી અત્ર આપણે બહુવચન વાપર્યું છે.

યાચના કરી હતી.

ત્રિકલિંગાધિપતિ રાજા વક્રગ્રીવને અંગ, વંશ અને કલિંગદેશના સમુહવાળો પ્રદેશ રાજા ખારવેલના મરણ બાદ વારસામાં મળ્યો હતો તેમાના અંગદેશને ચેદિ નામથી ઇતિહાસકારોએ ઓળખાવ્યો છે આ પ્રદેશનો એક ભાગ જે મગધની સરહદની અડોઅડ પરતુ રાજા વક્રગ્રીવના સત્તાસ્થાનથી અતિદુર આવેલ હતો તેમજ પર્વતની નાની નાની શૃંખલાવડે વિટળાયલ હોવાથી પોતાને સુરક્ષિત સ્થાનરૂપ નીવડવા જેવો લાગતો હતો તે પડાવી લઈ, ત્યા રાજાચદ્રગુપ્તે પ્રથમ રાજગાદી ઇ સ પૂ, ૩૮૧મા સ્થાપી હતી (સ્થાન માટે જુઓ[૪૫] પુ. ૧ મા નવમાનદના રાજ્ય વિસ્તાર વાળો નકશો) તથા આગળ જતા વધારે મજબૂત બન્યો હતો છતાંયે તે કાંઈ મગધપતિ સામે માથુ ઉચકવા જેવી સ્થિતિએ તો પહોચ્યો ન જ કહેવાય તેમ બીજી બાજુ વખત તો પસાર થયે જ જતો હતો અને એ પણ ચોક્કસ હતું કે 'ભીખના હાલ્લા કાંઈ શીકે ચડતા નથી' એટલે પં. ચાણક્યે કોઇની મદદ મેળવવા નજર દોડાવવી જ રહી. પરતુ કોઇ સમર્થ ભૂપતિ તેને ઉપયોગી થાય તેવો તો પર્વતેશ્વર કલિંગપતિજ હતો અને તેને તો પોતાનો દુશ્મન બનાવી દીધો હતો, જેથી તેને પોતાના પક્ષમા મેળવી લેવો તે અશકય જ ગણાતું ? પરતુ રાજ્ય લોભ શુ નથી કરી શકતો ? આ ઉપરથી જ મગધપતિ નવમાનંદ સામેના યુદ્ધમા મદદે ઉભા રહેવાના બદલામા રાજાવક્રગ્રીવને અડધું મગધ સામ્રાજ્ય આપવાની શરતે પં. ચાણક્યે પોતાની બુદ્ધિના બળે, પોતાના પક્ષે મેળવી લીધો હતો. તે બાદ બન્ને વચ્ચે મહાયુદ્ધ થયુ અને પરિણામે મહાનદ—નવમાનંદને ગાદી ત્યાગ કરવો પડયો તથા ચદ્રગુપ્ત મગધપતિ બન્યો ઈ. સ. ૩૧૨=મ સ. ૧૫૫. હવે ચદ્રગુપ્તે રાજાવક્રગ્રીવને અપાયલ પોતાનો કોલ પાળવાનો અવસર આવ્યો. તેણે રાજાવક્રગ્રીવને રાજ્યના માનવત મહેમાન તરીકે મગધમા પધારી ઇચ્છાપૂર્વક અડધો હિસ્સો લઈ જવા આમત્રણ આપ્યુ અહીં પણ પં. ચાણક્યે પોતાનું બુદ્ધિ કૌશલ્ય પાછુ દાખવ્યુ રાજા વક્રગ્રીવનું વલણ સ્ત્રીભગી છે તે સારી રીતે જાણતો હતો, એટલે જે સ્વરૂપવતી વિષકન્યા મહાનંદના રાજ્યે હતી તેને, રાજાચદ્રગુપ્તને શાનમાં સમજાવીને આગળ ધરાવી. રાજા વક્રગ્રીવ તે લાવણ્યમયી લલનાને જોતા જ કામાતુર થઈ ગયો અને અડધા રાજ્યના બદલામા તે કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરીને જ સતોષ મેળવવા ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ચતુર ચાણક્યને તો એટલુ જ જોઈતું હતું તુરતા તુરત લગ્નની તૈયારી કરાવવા માડી. લગ્નની ક્રિયામા, વિષકન્યા રાણીનો હસ્ત મેળાપ થતા, જે વિધિ કરવાની હતી તેમા સમય પણ લાગે જ એટલે તે દરમિયાન હસ્તદ્વયમા–કરસપુટમા પરસેવો ઉપન્યો તે દ્વારા રાજા વક્રગ્રીવના શરીરમા વિષ પ્રવેશ થવાથી તે મુર્છાગત થયો અને પરિણામે ટુક સમયમા ત્યાને ત્યા જ મૃત્યુવશ થયો. આ બનાવ મગધની ભૂમિ ઉપર બન્યો ગણાય.

આ પ્રમાણે રાજા વક્રગ્રીવને તો રાજ્યનો અડધો ભાગ લેવા જતા, રાજ્ય તો એક બાજુ રહ્યુ પરતુ ભાગે ન મળ્યો અને ઉલટો જાન ગુમાવવો પડયો ઈ સ પૂ ૩૭૨. આ બનાવને ચતુર ચાણક્યની રાજકીય શતરંજમાના અનેક પટખેલનના મગળાચરણમાનું એક ગણવુ રહેશે

વક્રગ્રીવ શા માટે નામ પડયું છે ? તેની ડોક વાકી હતી કે કેમ ? અથવા તો ખરૂ નામ બીજુ જ હતું એ મુદ્દા વિશે કાંઈ પ્રકાશ પડતો નથી.

(૫) મલયકેતુ, મકરધ્વજ, મયૂરધ્વજ.

રાજા વક્રગ્રીવનું મરણ મગધની ભૂમિ ઉપર થવા પામ્યુ હતું તે આપણે ઉપરમાં જોઇ ગયા છીએ. એટલે કલિંગ દેશમાં તેના મરણ વિશે અનેક ગપગોળા ઉડવા માડયા હતા. યુવરાજ મલયકેતુએ કલિંગની રાજ્યલગામ હાથમા તો લીધી પરંતુ પોતાના પિતાનું મૃત્યુ શંકાસ્પદ સંજોગોમાં

(૪૫) પેલી ડોશી અને 'ખીરપીતું' તેનુ બાળક તથા પં. ચાણક્યની કામ કરવાની નીતિ–રીતિ; તે ડોશીમાએ ઉલ્લંઘો દીધાનો પ્રસગ ઈ. ઇ. આ સર્વ હકીકત આ પ્રદેશમા બનવા પામી હતી એમ સમજવુ.

થવાથી—અને તે પણ મૈત્રી ધરાવતા રાજાના દરબારમાં થવાથી—તેના મનમા ઘણો ખટકો રહી જવા પામ્યો હતો. એટલે તેણે કાંઈક આવેશમાં અને કાંઈક રોષમાં ચદ્રગુપ્તના મગધદેશ ઉપર ચડાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું.

રાજા ખારવેલના મરણ સમયે જોકે સારોયે દક્ષિણહિંદ કલિંગને તાબે હતો પરતુ તેના મરણ બાદ રાજા વક્રગ્રીવે પોતાંના વિલાસી જીવનને અંગે ઘણોખરો ભાગ ગુમાવી દીધો હતો, જેને અસલમાં અંગદેશ કહેવાતો હતો, તે જેમ રાજા ચદ્રગુપ્તે પોતે મગધપતિ બન્યો તે પહેલાં હસ્તગત કરી લીધો હતો તેમ બાકીના અંગદેશ—વરાડ પ્રાતના ભાગમાં તથા પશ્ચિમઘાટ વાળા પ્રદેશમા જે અંધ્રપતિ શ્રીમુખે રાજા ખારવેલના ભૃત્ય. તરીકે આણુ સ્વીકારી હતી અને જેનો પુત્ર અત્યારે ગાદીએ હતો તે પણ સ્વતંત્ર બની ગયો હતો. એટલે તેટલો ભાગ પણ કલિંગના સામ્રાજ્યમાંથી બાતલ થઇ જ ગયો કહેવાય. અધુરામા પુરૂ, તે ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશ્રીએ તથા તેના પછી આવનાર ત્રીજા અંધ્રપતિ તેના કાકા કૃષ્ણ વસિષ્ઠ-પુત્રે, નિઝામી રાજ્યવાળો ભાગ પણ પડાવી લીધો હતો. ચોલા, પલ્લવ અને પાડ્ય રાજા વિશે જો કે બહુ જાણવામાં આવ્યુ નથી પરંતુ સભવિત છે કે, કાં તેઓ સ્વતત્ર બની ગયા હોય અથવા તો ઉપર વર્ણવેલા બીજા અને ત્રીજા શાતકરણીના તાબે ગયા હોય. ગમે તેમ બનવા પામ્યું હોય પરતુ એટલી સ્થિતિ નક્કી છે કે, તે સઘળા કલિંગપતિની આણમાથી તો ખસી ગયા હતા જ. ટૂંકમાં કહી શકાશે કે વક્રગ્રીવના મરણ સમયે કલિંગના સામ્રાજ્યની હદ બહુ જ સંકુચિત બની ગઇ હતી. આ કારણથી રાજા મલયકેતુના નશીબે બહુ નાનો પ્રદેશ જ હાથમા આવ્યો હતો એમ કહેવુ પડશે. એટલે જ્યારે ચદ્રગુપ્તે, મલયકેતુના પિતા વક્રગ્રીવની મદદ લીધી હતી ત્યારે પોતે ભલે નાનકડા પ્રદેશનો જ રાજવી હતો, પરતુ અત્યારે તો તે મોટા રાજ્યનો માલિક બની બેઠો હતો. તેનાંયે મગધ સામ્રાજ્યની ભૂમિમાથી જે કાંઇ ભાગ પડવાનો હતો, તે હવે રાજાવક્રગ્રીવનું મરણ થતા તેના હિસ્સામાજ રહી જવા પામ્યો હતો. એટલે અત્યારે ચદ્રગુપ્ત સમ્રાટ ઉપાડચો પણ ઉપડે નહીં તેવો બની ગયો હતો. આ પ્રમાણે એક પક્ષે મલયકેતુની અને બીજા પક્ષે ચદ્રગુપ્તની સ્થિતિ રાજ્ય વિસ્તાર પરત્વે બની રહી હતી. છતાં મલયકેતુએ ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે સમ્રાટ ચદ્રગુપ્તના દરબારે અકસ્માતથી પોતાના પિતાના નીપજેલા અવસાનને અંગે પ્રગટી નીકળેલા રોષને લીધે ચડાઈ લઈ જવા ઈચ્છા કરી હતી. તે પ્રમાણે યુદ્ધ પણ થયું હતું જેના પરિણામે તેની હકુમતમા ઉલટો વિશેષ કાપ મૂકાયો તેમજ તે પોતે ઓજ ગુમાવી બેઠો. કદાચ તે યુદ્ધમાં મરણ પણ પામ્યો હોય. કોઇ રીતે કાંઇ ચોક્કસ સ્થિતિ ઉચ્ચારી શકાય તેમ નથી એટલે હાલ તો અનુમાન કરવું રહે છે કે, ઉપરના યુદ્ધ બાદ જો તે જીવતો રહેવા પામ્યો હોય તો પણ બહુ જ નામોશી ભરેલી સ્થિતિમાં, અને એકદમ નાના પ્રદેશ ઉપર જ અધિકાર ભોગવતો પડી રહ્યો હોય. વળી તે બાદ થોડા વર્ષમા તેનું મરણ નીપજતાં ચેદિવંશની સમાપ્તિ થઇ ગઇ ગણાશે તથા કલિંગદેશ હમેશને માટે મગધ સામ્રાજ્ય-નો એક અંશ બની ગયો ગણાશે આ બનાવનો સમય આપણે અંદાજે ઇ. સ. પૂ. ૩૬૧ નો મૂકીશું

ચેદિવંશની સમાપ્તિ થઇ ગયાનું આપણે એટલા ઉપરથી જણાવવું પડે છે કે મૌર્ય ચદ્રગુપ્તના પૌત્ર સમ્રાટ અશોકવર્ધનના દરબારમા જે ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનીસ આવ્યો હતો તેણે હિંદના કેટલાંક વિદ્યમાન રાજ્યો વિશે હકીકતો જણાવી છે તેમાં આંધ્ર રાજ્યનું નામ લેવાયુ છે પરતુ ચેદિનું નામ દેખાતું નથી. એટલે ચેદિવંશનું નામ જ કાતો તેના સમયે તદ્દન લુપ્ત થઇ ગયું કહેવાય અથવા તો ચેદિવંશની સ્થા-પના જ મેગેસ્થેનીસના સમય બાદ થઇ હશે એમ માની લેવું જોઇએ. પરતુ આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ, તેમજ હાથીગુંફાનો લેખ પણ જણાવે છે કે, રાજા નંદના સમયે આ ચેદિવંશનો રાજા ક્ષેમરાજ હૈયાત પણ હતો જ. એટલે કે નદવંશ અને ચેદિવંશ એક વખત સમકાલીન પણે વર્તતા હતા અને એક બીજાની હરીફાઇમાં રાજ ચલાવ્યે જતા હતા; જેથી સાબિત થઇ ગયું કે, ચેદિવંશ મેગેસ્થેનીસના સમય

પૂર્વે અસ્તિત્વમા હતો જ.[૪૬] પરતુ જયારે તે હિંદમા આવ્યો ત્યારે ચેદિવશ નહોતો. આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, રાજા મલયકેતુના મરણુ બાદ તે વંશની સમાપ્તિ થઇ ગઇ હોવી જોઇએ. તેનો સમય ઇ સ. પૂ. ૩૬૧ નો જે જણાવ્યો છે તેનાથી કદાચ બે વર્ષ આઘો પાછો હોય તો તે જુદી વસ્તુ કહેવાય.

(૪૬) ઉપરમા રાજા ખારવેલનો સમય વિચારતા, તથા તે શુંગપતિ પુષ્યમિત્રનો સમકાલીન કોઈ રીતે ન હોઈ શકે તેની દલીલો કરતા, જે લગભગ વીસેક મુદ્દા ટાકયા હતા તેમા પૃ ૩૨૦ ટી. ન. ૨૦મા જણાવેલ હકીકતનો જેમ ઉમેરો કરવો રહે છે તેમ આ બીનાનો પણ ઉમેરો કરવો પડશે

પરિશિષ્ટ

ચેદિવંશના જીવન મરણ સાથે સંબંધ ધરાવતા અથવા કહો કે તેના નામ માત્રને દુનિયાની જાણમા લાવનાર હાથીગુંફાના લેખનુ અને રાજા ખારવેલનું વૃત્તાંત આ ખડમાં આપવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી તો તે બન્નેને જે હકીકત સીધી રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્પર્શતી હતી તેમનું જ વર્ણન ઉપરના પરિચ્છેદોમાં કરાયુ છે, પરતુ કેટલીક હકીકત એવી પણ છે કે જે ચેદિવશને કે હાથીગુફાના લેખને સીધી રીતે સ્પર્શતી નથી, છતા તેના વર્ણન ઉપર આડકતરી રીતે અસર કરે તેવી દેખાય છે અથવા તો તે લેખની હકીકતની સાથે કોઇક રીતે ગુંથાયલી માલૂમ પડી છે, એટલે તેને પણ, જ્યારે આ પરિચ્છેદે તે લેખનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થયો છે ત્યારે, સાથે સાથે જણાવી દેવાય તો વાસ્તવિક ગણાશે, તે ગણત્રીએ તેવી અલગ પડી જતી વિગતોને આ સ્વતત્ર પરિશિષ્ટમાં ઉતારવી યોગ્ય ધારી છે.

રાજા ખારવેલ જૈનધર્માનુયાયી છે તેમજ હાથીગુફાના લેખમાં દર્શાવાયલી અનેક હકીકતો પણ તેના ધર્મનો સાથેજ સંકલિત થયેલી છે એટલુ હવે નક્કી થયુ છે. વળી તે સર્વ બીના લેખના આધારે જણાયેલ હોવાથી તેને અફર અને અટળ જ માનવી રહે છે. આટલી વાત ખીલે બંધાયાથી ભારતીય ઇતિહાસમા આવતી તથા નજરે પડતી અનેક બાબતોમા ખરૂં શું છે તે તપાસી જોવાને, કસવાને અને તે ઉપરથી અંતિમ નિર્ણય ઉપર આવવાને, આપણને એક માપ—ચાવી—કાટલુ હાથ આવી ગયુ છે એમ જરૂર કહી શકાશે જ

ધર્મ એ એવી વસ્તુ છે કે દુન્યવી જડ પદાર્થો કરતાં, આત્માના ચૈતન્યમય અને તેજપૂંજ સરીખા પદાર્થો સાથે તે વિશેષત જકડાયલી રહેલી છે, એટલે જ તેની અગત્યતા, જ્યાં જડ વસ્તુનું પ્રાધાન્ય મનાતુ હોય, ત્યાં જેટલી સ્વીકારવામા આવતી હોય, તેના કરતા જ્યા ચેતનવતા આત્માના ગૌરવની પીછાન કરવામા આવતી હોય, ત્યા અનેકાશે વિશેષત· સ્વીકારાય છે આ કારણથી દુનિયાના સર્વ દેશો કરતા, ભારત દેશમા ધર્મની બાબત ઉપર વિશેષ જોર—શોર દેવાય છે આ એક સ્થિતિ થઈ. બીજી સ્થિતિ એ છે કે, જ્યા સુધી આત્મગુણને તેની સ્વસ્થિતિમા રહેવા દેવામાં આવે અને જડતાને પણ તેની સ્વીકૃત અધિકાર જેટલું જ મહત્ત્વ આપવામા આવે, ત્યાસુધી તો વિશ્વભરમા બધું નૈસર્ગિક રીતે જ ચાલ્યાં કરે છે તેવુ દેખાય. પરતુ જેવુ જડ કે ચૈતન્યમય વસ્તુના અધિકાર ઉપર આક્રમણ થવા માડ્યુ[1] કે ખળભળાટ થવાનો, થવાનો ને થવાનો જ, જેટલુ આક્રમણનું પ્રમાણ વધારે, તેટલો ખળભળાટ—ક્રાતિ વધારે એટલે સામાજીક કાર્યો કે જેમાં ચેતનવતા ધર્મને, જડ ગણાતી રૂઢીઓ અને વ્યવહારો સાથે કામ લેવાનું હોય છે, ત્યા નાના પ્રમાણમા આક્રમણોને અવકાશ રહેતો હોવાથી નાના પ્રકારના ખળભળાટ થતા દેખાય છે. જ્યારે રાજક્રાતિઓમા-અથવા તો રાજકીય ક્ષેત્રોમા, રાજસત્તાના જોરે

(૧) ધર્મ શબ્દમા જ્યા પૂર્વ સમયે ચેતન ભરેલુ હતુ ત્યા અત્યારે જડતાની ભાવના ઘર કરતી જાય છે. એટલે હૃદયના ભાવ સાથે જે ધર્મને અસલમા સબધ હતો તે હવે નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કેવળ બાહ્ય જે અગો હતા તેને જ ધર્મના નામથી સબોધાવા મડાયુ છે. તેથી વર્તમાનકાળે વૈદિકધર્મી હોય તેણે શિવમદિરે જવું, અર્ઘ્ય ચડાવવુ, નાવુ ધોવું, ગાયત્રીના બે પાઠ મોઢેથી બોલી જવા એટલે પતી ગયુ, જૈનધર્મીએ નવકાર ગણવા, મદિરે જવું, ચાદલો કરવો, બહુ ત્યારે નાહીને પૂજા કરવી એટલે પત્યુ. આ પ્રમાણે બાહ્યના વિધિવિધાનને જ—જડ પદાર્થને જ—ધર્મ તરીકે ઓળખવામા આવી રહ્યો છે. આટલે દરજ્જે આત્મા અને જડ વસ્તુઓના અધિકાર ક્ષેત્રે આક્રમણ થયાનુ ગણવું પડશે.

ધડમૂળથી ફેરફાર કરાતા હોઇને, તે સમયે થતા ખળભળાટ-પલટાઓ-ક્રાંતિઓ જ્વાળામુખીરૂપે પ્રગટી નીકળતા જણાય છે. હિંદુસ્તાન ઉપર અનેક રાજસત્તાઓએ પોતાનો અધિકાર ભોગવ્યો છે, તે તો સ્પષ્ટ છે જ, તેમ રાજસત્તા, તે પણ આઠ પ્રકારના ગણાતા મદમાનો એક છે જ એટલે રાજસત્તા જ્યાં સુધી પોતાના મદને અંકુશમા રાખીને વર્ત્યા કરે, ત્યા સુધી તો બહુ વાંધા જેવું દેખાતું નથી જ; અથવા બહુ બહુ તો, ઉપરમા જણાવ્યા પ્રમાણે સામાજીક ક્ષેત્રોમા દેખાઈ આવતા ખળભળાટ જેવા છમકલાં જ અંહી તંહી નજરે પડયા કરે, પરંતુ જેવો તે મદ તેની હદ કુદાવી ગયો કે કયા આગળ તે અટકી જશે તે કહેવુ કે કલ્પવુ જેમ અશકય છે તેમ, તેમાંથી નીપજતા પરિણામનું પણ સમજી લેવું એટલે જ સર જોન બર્ડવુડ સાહેબનું કથન જે પૃ ૩૩૦ ઉપર ટાંકી બતાવ્યુ છે કે "ભારતવર્ષ મેં જીતની ધાર્મિક ઔર રાજનીતિક-ક્રાંતિયાં હુઈ હૈ, ઈતની સમાર કે અન્ય કિસિ દેશમેં નહીં હુઈ" તેની યથાર્થતા તુરત સમજી શકાશે અત્યારે આપણા ઉપર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમા તરબોળ થયેલી રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હોવાથી, તેના ગુણદોષ આપણામા પ્રવેશવા પામ્યા છે. તેમની રાજનીતિ, સત્તામદને અમુક પ્રકારે સંયમમા રાખીને કામ લેવાની હોવાથી, ધર્મક્ષેત્રે કે સામાજીકક્ષેત્રે મોટો ખળભળાટ થતો નજરે નથી પડતો. પરંતુ તેમની નીતિ, ધર્મમાં રહેલા આત્મતત્વને મદપ્રવાહથી ખસેડી સ્વસંસ્કૃતિની જડમય અસર પ્રસરાવવાની હોવાથી, તેમણે ભારતસંતાનોને અપાતી કેળવણીનો વહીવટ પોતાના કાબૂમા લીધો અને તેનું પાન ગળથૂથીમાથી કરાવીને ઉછેર કરવા માંડયો. એટલે જેમ જેમ કેળવણી પ્રાપ્ત થયેલો વર્ગ ઉમરે પહોંચવા માંડયો તેમ તેમ તેની જડતા દેખાવા માંડી. આ કથનની સત્યતાના પુરાવા સાગરે ભારતવર્ષના ચારે ખૂણેથી, કેળવણીના પ્રતાપે આપણા હિંદીઓના થયેલ મનોપરિવર્તન અને ચારિત્ર્યસંબધી સંભળાતી ફરિયાદો અને રોદણાં ઉપરથી અત્યારે આપણને મળી આવે છે, એટલા ઉપરથી જ આપણા દેશબંધુઓએ તક મળતા જ તે કેળવણીનો રાહ બદલાવવાના નિશ્ચય ઉપર આવીને, તેના ખરા માર્ગે જવાનું પ્રયાણ કરવા માંડયું છે. આ સ્થિતિ તો વર્તમાનકાળની થઈ પરંતુ ભારત ઉપર જ્યારે મોગલાઈ ચાલતી હતી ત્યારે તે સંસ્કૃતિનું પ્રાબલ્ય જામી પડયુ હતું, તે પૂર્વે મુસ્લીમ મહજબના અનેક વિદેશી રાજકર્તાઓનો રાજવહીવટ ચાલતો હતો ત્યારે તેમની સંસ્કૃતિએ જોર પકડયુ હતું, તેમ તે પૂર્વે જ્યારે ગુપ્તવંશી અને રાજપુત ક્ષત્રિયોની સંસ્કૃતિનો અધિકાર તપી રહ્યો હતો ત્યારે વળી તેમની સંસ્કૃતિનો સૂર્યોદય થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતિના આક્રમણ અને વિકાસનો ઇતિહાસ કહેવાય આ બીજી સ્થિતિ થઈ આ બે પ્રકારેજ સ્થિતિ સદાય પ્રવર્તતી રહે છે.

ઉપરના પારિગ્રાફમા બે પ્રકારની જે નૈસર્ગિક વસ્તુસ્થિતિ હોવાનો ચિતાર આપ્યો છે, તે કુદરતી નિયમ પ્રમાણે ચાલ્યા જ કરે છે, તેમા કોઇને દોષ આપવો રહેતો નથી, તેમજ બે ત્રણ સંસ્કૃતિના જે દૃષ્ટાંતો ઉપરમાં અપાયા છે તે બધા એવા સમયના છે કે આ પુસ્તકના વર્ણન માટે આપણે ઠરાવેલી મર્યાદાને કાંઈ સબંધ જ નથી એટલે આપણે તે છોડી દેવા રહે છે. પરંતુ વર્ણનની સમયમર્યાદામા જે વસ્તુસ્થિતિ આવી પડતી હોય તેનો ખ્યાલ તો આપણે આપવો જ રહે તેમજ જે કાળનો ઇતિહાસ આપણે આલેખી રહ્યા છીએ તે કાળે સાગરે ભારતવર્ષમા ત્રણ સંસ્કૃતિ જ વિદ્યમાન હતી એટલે જે સમયે જે સંસ્કૃતિના રાજકર્તા રાજસત્તા ઉપર હોય તે સમયે તે સંસ્કૃતિ સૌથી વધારે તરવરતી નજરે પડે તે દેખીતું જ છે પછી તેવુ વર્ણન કરનાર કે તેવી સંસ્કૃતિનું જોર હતુ એમ કહેનાર, ગમે તે મતનો અનુયાયી હોય તોપણ તેમા તેનો દોષ શુ? તેણે તો જે વસ્તુસ્થિતિ પોતાને સત્ય તરીકે લાગે તે વિનાસંકોચે તેમજ ગોપવ્યા વિના નિષ્પક્ષપાતપણે, દાખલા દલીલો સાથે વિધિપૂર્વક સપ્રમાણ બતાવવી જ રહે, નહીં તો પક્ષપાત કર્યાનો અથવા તો વસ્તુગોપનનો દોષ તેને શીરે ઉલટો આવી પડવાનો જ. જો આ વસ્તુસ્થિતિ

બરાબર ખ્યાલમાં રખાય તો વાચકવર્ગ તુરત સમજી શકશે કે, આવી પરિસ્થિતિમાં તે પ્રમાણે વસ્તુના આલેખનારનો દોષ? કે વર્તમાન પરિસ્થિતિ અન્વયે બંધાઈ ગયેલ સ્વનિર્ણિત મતને દઢપણે વળગી રહીને આલેખાયલી વસ્તુને જોનારનો દોષ?

વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે પ્રવર્તતી રહેલી હોઈને, આટલો લાંબો પ્રસ્તાવ કરવો જરૂરી લાગ્યો છે. હવે આ પરિશિષ્ટમા આલેખવા ધારેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ સમજાવવા પ્રયત્ન કરીશું. પ્રથમ આપણે, નહપાણ ક્ષહરાટ અને ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી–રાણી બળશ્રીના પૌત્ર સબધી ઘટના વિચારીએ. આ બન્ને રાજવીઓએ પોતાના નામે નાસિકની ગુફાઓમા સ્તભો ઉભા કરાવ્યા છે [૨] આ સ્તભોના શીરોભાગે સિંહ અને વૃષભ કોતરાયલ છે સ્તભની કારીગરી વિશે આપણે આ સ્થાને કાંઈ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. (ઇચ્છુકવર્ગે, ફરગ્યુસન સાહેબ કૃત હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીયન અને ઇસ્ટર્ન આર્કીટેકચર ભાગ ૧ પૃ. ૧૮૫ નુ વર્ણન જોઈ લેવુ). પરતુ આ પ્રાણીચિત્રો વિશે તથા તે રાજાઓના ધર્મ વિશે બે શબ્દો કહેવાના છે. વિદ્વાનોએ આ બન્ને સ્તંભોને બૌદ્ધધર્મના પ્રતીકસમાં માન્યા છે. છતા ખૂબી એ છે કે, નહપાણને જૈનધર્મી હોવાનું હવે તેઓ સ્વીકારતા થયા છે તથા ગૌતમીપુત્રને અથવા તો આખા શાતવહનવશને અને તેથી કરીને તેમાના કેટલાક રાજાઓ જે શાતકરણી નામે ઓળખાતા થયા છે તેમને, વૈદિકમતાનુયાયી હોવાનું ઠરાવે છે. દેખીતું જ છે કે વૈદિક અને જૈન રાજાઓ બૌદ્ધધર્મના પ્રતીકો ઉભા કરાવે તે વિધાન જ બુદ્ધિને અનુસરતું નથી; ત્યારે ખરૂ શુ હોઇ શકે તે તત્ત્વજીજ્ઞાસુને જાણી લેવાની જરૂર હોય છે જ. વાસ્તવિક તો એ જ છે કે, દરેક રાજા પોતપોતાના ધર્મનું જ સ્મારક ઊભુ કરાવે. તેમા નહપાણ તથા તેના જ્ઞાતિબધુ સર્વ ક્ષહરાટો–જૈનધર્માનુયાયીઓ હતા, તે આપણે તેમનાં વૃત્તાતનું આલેખન કરતા સાબિત કરી બતાવ્યું છે (જુઓ પુ. ૩ પૃ ૨૫૩થી ૨૬૩). જ્યારે શાતવહનવશનો સ્થાપક રાજા શ્રીમુખ પોતે તથા તેના વશજો મુખ્યભાગે (વચ્ચે થોડાક અપવાદ સિવાય; ઇ. સ. ૭૮માં જ્યાંસુધી તેમાના એક રાજા ગૌતમીપુત્રે વૈદિકધર્મ અંગીકાર કરીને શાકસંવત પ્રવતાવ્યો નહોતો ત્યાંસુધી તેઓ જૈનો જ હતા,) તે હકીકત પ્રસંગોપાત ઉપરના ભાગોમા આપણે જણાવી દીધી છે. વળી આ ગૌતમીપુત્રના સિક્કા ઉપરથી (જુઓ પુ. ૨ સિક્કા ચિત્ર આંક નં ૭૫–૭૬) પણ સાબિત થાય છે કે તે જૈનધર્મી હતો. તેમ તેણે શકારિ વિક્રમાદિત્યની સગાથે (જુઓ ઉપરમાં તેનું જીવનચરિત્ર) રહીને જૈનતીર્થના અવતસ સમાન શત્રુંજય ઉપર અમુક અમુક ધર્મકાર્યો કરાવ્યાનું પણ નોંધાયુ છે. એટલે સ્પષ્ટ થાય છે કે ગૌતમીપુત્ર પોતે પણ જૈનમતાનુયાયી હતો જ. વળી પુ. ૫ મા તેમના સ્વતત્ર અધિકારનું વર્ણન કરતા સવિસ્તરપણે આ હકીકત શિલાલેખ અને સિક્કાઓના પુરાવાથી આપણે સાબિત કરી આપીશું એટલે હાલ તો તેનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વધીશું. મતલબ એ થઈ કે રાજા નહપાણ તથા ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી બન્ને જણા ધર્મે જૈનો જ હતા એટલે તેમણે જે સ્તભો ઉભા કરાવ્યા છે તેમા, જે કોઈ દશ્ય કોતરાવ્યા હોય તે સર્વેમા, તે ધર્મના સિદ્ધાતને અનુસરીને જ કામ લેવાયું હોય તે દેખીતુ જ છે આ નિયમનો સ્વીકાર કરાય તો એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, સિંહ અને વૃષભાદિ પશુઓ તે સમયે જૈનધર્મસૂચક ચિન્હો જ[૩]

(૨) બલ્કે કહો કે, જે સ્તભો ત્યા ઉભા કરાયા છે તેમને ઓળખાવવા માટે વિદ્વાનોએ, નહપાણ પીલર અને ગૌતમીપુત્ર પીલર એવા નામો આપ્યા છે.

(અ) નહપાણ સ્તભ, ન. ૮ના નામે ઓળખાતી નાસિકગુફાની ઓશરીમા ઉભો કરેલ છે. (બ) ગૌતમીપુત્ર સ્તભ ન. ૩ની ગુફામા આવેલ છે.

(૩) સિંહ તે જૈનોના ૨૪ મા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરનું લંછન–ઓળખચિન્હ–છે જ્યારે વૃષભ તે પહેલા શ્રી ઋષભદેવનું ચિન્હ છે.

હતા. (ભલે આ સમયબાદ અનેક ધર્મકાંતિઓના સમયે તેનું અનુકરણ અન્યધર્મીઓએ કરી વાળ્યુ હોય તે વસ્તુ જુદી છે) એટલે આ નિયમ–સિદ્ધાંતને આપણે તે ધર્મના દશ્યોનુ રહસ્ય ઉકલનાર એક ચાવીરૂપ ગણીશુ.

હવે બીજા બે દષ્ટાંતો લઈશુ સકિસા અને તિરહુટ પીલર્સ (જુઓ ચિત્ર આકૃતિ નં ૪૯ તથા ૫૦) આ બન્નેને વિદ્વાનોએ બૌદ્ધધર્મી જાહેર કર્યા છે પરંતુ આમાનો તિરહુટસ્તભ તો સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનની કૃતિ છે, તેની ટોચે સિંહાકૃતિ પણ છે સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના વૃત્તાંતે પુરવાર કરી અપાયુ છે કે તે રાજા જૈનધર્મી હતો અને તેણે પોતાના ધર્મના છેલ્લા પ્રવર્તક શ્રી મહાવીરના જીવનમાના અમુક પ્રસંગને અંગે ત્યાં સ્તભ ઉભો કરાવ્યો હતો[૪] વળી તે મહાવીરનુ ઓળખ ચિન્હ–લછન, સિંહ હોઇને તેણે તે સ્તભના શિરોભાગે ગોઠવી દીધો છે. મતલબ કે તિરહુટ સ્તભ જૈનોનો છે તેવી જ રીતે સકિસા પીલરનું પણ સમજવુ ફેર એટલો જ કે, આ સ્તભની ટોચે હાથી છે અલબત આ હાથીનું માથુ ખડિત થયેલુ હોવાથી માત્ર ધડ જ ઉભુ રહેલુ દેખાય છે પરતુ તેનુ ચિત્ર એવા પ્રકારે લેવાયલુ છે કે ઘણા ઘણા વિદ્વાનોએ તેને સિંહ જ માની લીધો[૫] હતો હવે તે ભ્રમ નીકળી ગયો છે અને તે હાથી જ છે એમ સ્પષ્ટ થયુ છે આ હાથીના ચિન્હને પણ જૈનધર્મ સાથે જ[૬] સબધ છે. તેની સાથે બૌદ્ધધર્મને શુ સબધ હોઈ શકે તે અમારી જાણમા નથી હોય તો તે ઉપર કોઈ સજ્જન જરૂર પ્રકાશ પાડે એમ આપણે ઈચ્છીશુ એટલે હવે સમજવુ રહે છે કે આ બન્ને સ્તભો પણ જૈનધર્મને જ લગતા છે

ઉપરમાં સ્તભોની હકીકત તપાસી છે હવે ચરણ પાદુકા હોય તેવા દશ્યોની હકીકત વિચારીએ. તે માટે બે ચિત્રો રજુ કર્યા છે. તે બન્ને આ પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠે જોડેલ છે[૭] આ બન્ને ચિત્રોનુ પ્રાપ્તિ-સ્થાન અમરાવતીસ્તૂપ નામે ઓળખાતો ટોપ, જે ઠેકાણેથી મળી આવ્યો છે તે જ છે, અથવા એમ કહો કે તે સ્તૂપના જ આ અંગો છે[૮] આ અમરાવતી સ્તૂપને મહાવિજયપ્રાસાદ કહેવાયો છે, તેમજ હાથીગુફાના લેખથી હવે સાબિત થઈ ગયુ છે કે તે રાજા ખારવેલે બધાવ્યો છે. એટલે કે આ અમરાવતી સ્તૂપ તથા તેનુ સ્થાન જૈનધર્મનુ જ સ્થાન છે. વળી પુ ૧ પૃ ૧૫૦થી આગળના વર્ણને આપણે સાબિત કરી ગયા છીએ કે આ સ્થાને ઈ સ. પૂ ૫૮૦ના સમયમા બેન્નાતટનગર નામનુ મહા સમૃદ્ધિવાળુ અને શ્રીમત જૈન વેપારીઓથી વસેલુ શહેર આવી રહ્યુ હતું, અનુમાન થાય છે કે આ શહેરનો નાશ[૯] ઈ.સ.પૂ

આ સ્તભોને અત્યાર સુધી બૌદ્ધધર્મના મનાયા છે એટલે આ પશુઓના ચિન્હોને બૌદ્ધધર્મ સાથે શું સબધ છે તે જાણવાની દરેકને ઇચ્છા થાય જ.

(૪) વિશેષ અધિકાર સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનનુ સ્વતત્ર જીવન વૃત્તાતનું પુસ્તક અમે બહાર પાડવાના છીએ તે જુઓ.

(૫) હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઅન એન્ડ ઇસ્ટર્ન આર્કીટેકચર પુ. ૧. પૃ. ૫૮. The shaft is surmounted by an elephant but so mutilated that even in the 7th cent., the Chinese traveller Hiuen Tsiang mistook it for a lion=સ્તભની ટોચે હાથી છે પણ તે એવી ખડિત અવસ્થામા છે કે, ઈ સ.ની ૭મી સદીમા પેલા ચિનાઈ યાત્રિક હુએનશાંગે તેને સિંહ ધારી લીધો હતો.

(૬) ઉપરની નં. ૩ ની ટીકામા જેમ ચોવીસમા અને પ્રથમ તીર્થંકરના લછનની હકીકત છે તેમ અત્ર જણાવેલ હસ્તી તે બીજા તીર્થંકરનું ચિન્હ ગણાય છે

(૭) મિ. જેમ્સ ફરગ્યુસન કૃત હિ. ઈ ઇ. આ. પુ. ૧. પૃ ૨૨૩ અને ૪૯ ઉપરથી અનુક્રમે લીધા છે.

(૮) જેમ્સ ફરગ્યુસન સાહેબે જણાવ્યું છે કે—From bas-relief at Amaravati અમરાવતી સ્તૂપના કોતરકામ ઉપરથી લીધેલ છે.

(૯) આ બધા વર્ણન માટે ઉપરમા પૃ. ૩૧૭ થી આગળ જુઓ.

ની ૧ લી સદી કે તે અરસામાં થયો હશે. આ બધા પુરાવાને એકત્રિત કરીને ગૂંથવામા આવે તો એક જ સાર નીકળી શકશે કે અમરાવતી સ્તૂપ જૈનધર્મનું જ સ્મારક છે. એટલે આ ચરણપાદુકાવાળાં બંને દશ્યો બૌદ્ધના નથી પરંતુ જૈનોના છે એમ સાબિત થયું ગણાશે.

ચરણપાદુકાઓ અને આવા દશ્યોને વિદ્વાનો ભલે બૌદ્ધધર્મનાં જણાવે છે છતાંયે તે સંબંધી તેમણે દર્શાવેલા વિચારો આપણે જાણવા જેવા છે. કોતરકામની ઓળખના ઊંડા અભ્યાસી અને તે બાબતમા જેમણે બે મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડયાં છે તથા જે એક સત્તાસમાન લેખાય છે તેવા મિ જેમ્સ ફરગ્યુસન જણાવે છે કે[10] As repeatedly mentioned, there is as little trace of any image of Buddha or Buddhist figure being set up for worship, much before the Christian Era=વારવાર કહેવામા આવ્યુ છે તેમ, બુદ્ધદેવની કોઈ મૂર્તિની અથવા બૌદ્ધધર્મને લગતી કોઈ આકૃતિની, ઇ સ.નો આરંભ થયો તે પહેલાં લાંબા કાળે પૂજા નિમિત્તે સ્થાપના થઈ હોય, તેનુ જરા પણ ચિન્હ કે નિશાની મળી આવતી નથી. મતલબ કહેવાની એ છે કે, ઈસવી સનનો આરંભ થયો ત્યા સુધી તો બૌદ્ધધર્મમાં કોઇ આકૃતિ કે પ્રતિમા જેવુ પૂજનને માટે હતું જ નહીં. અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો એવી મતલબ થઈ કે, ઇસવીના શકનો આરભ થયો તે પૂર્વે બૌદ્ધધર્મીઓમા પૂજન માટે કોઈ જાતની પ્રતિમા કે આકૃતિ નહોતી જ, હોય તો યે હજુ ચરણ કે પાદુકા હોવા સંભવ છે. જ્યારે ઉપરનાં ચારે દશ્યોમાં (નહપાણ, ગૌતમીપુત્ર, સકિસા અને તિરહુટ સ્તભોમા) તો આકૃતિઓ સ્થાપન થયાની જ સ્થિતિ બતાવી છે. એટલે તેમના શબ્દોથી જ સિદ્ધ થયુ કે આ સ્તભોને બૌદ્ધધર્મ સાથે લાગતું વળગતું નથી. બૌદ્ધની મૂર્તિ સબંધી જેમ આ વિદ્વાનનો મત પડયો છે તે જ પ્રમાણે તેવા એક બીજા વિદ્વાને ભારહુત સ્તૂપ કે જે અત્યારે મોટા ભાગે બૌદ્ધધર્મનું સ્મારક હોવાનુ મનાઈ રહ્યું છે તેમાંના કેટલાંક ચિત્રો ઉપરથી પોતાનો[11] મત રજુ કરતાં જણાવ્યુ છે કે, "As usual, the Buddha himself is not delineated at the Bharhuta Stupa=હમેશની પેઠે ભારહુત સ્તૂપમા બુદ્ધદેવની આકૃતિ—રેખાચિત્ર પાડવામા આવ્યુ નથી" એટલે તેમના કહેવાની મતલબ એમ છે કે, જ્યા જ્યા બુદ્ધદેવ (બૌદ્ધધર્મ સબંધી) સબંધી સ્મારક કરવુ હોય અથવા તેમની સ્થાપના બતાવવી હોય—તેમનું પ્રતિબિંબ દર્શાવવું હોય, ત્યાં ત્યા હમેશા, મૂર્તિ રૂપે જ તે ખડુ કરાય છે, જ્યારે ભારહુતના સ્તૂપમા તેમ કરવામાં આવ્યુ દેખાતુ જ નથી. તાત્પર્ય કે ભારહુતના સ્તૂપને બીજાઓ ભલે બૌદ્ધધર્મના દ્યોતક તરીકે લેખતા હશે, પરંતુ પોતાને તે બાબતમાં શકા ઉદ્ભવી છે, કેમકે જો તે ધર્મનું સ્થાન તે હોત તો, હમેશની પ્રણાલિકા મુજબ તે સ્થાને બુદ્ધદેવની પ્રતિમા જ પધરાવી હોત, નહીં કે ચરણ પાદુકા. આ કારણથી પોતે તે ભારહુતના સ્થાનને બૌદ્ધસ્થાન લેખતા અચકાય છે.

ઉપરમાં રજુ કરેલાં છ એ દષ્ટાંતો વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મનાં દ્યોતક નથી, પરંતુ જૈનધર્મના તે સ્મરણ ચિન્હો છે એમ આપણે દાખલા દલીલોથી પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. વળી આગળ પાછળના સજોગો અને હકીકતને આધારે તે બધુ કહેવામાં આવ્યુ છે એટલે તેમા શકાને સ્થાન પણ રહેતું નથી. છતાં કોઈ ને એમ શકા ઉદ્ભવે કે, આ બધા પુરાવા અને તેમા કરેલી ચર્ચા પરોક્ષ—Indirect—જેવી કહેવાય, તેના કરતા જો પ્રત્યક્ષ-direct—પુરાવા તે માટેના મળી આવે, અથવા રજુ કરાય તો તે વિશેષ વજનદાર કહેવાય. તેથી તેમના મનનું સમાધાન કરવા માટે ઓર બીજાં બે દશ્યો રજુ કરીશું.

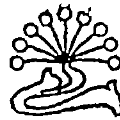
(૧૦) જુઓ હિ. ઈ. ઇ. આ. પુ. ૧. પૃ. ૧૨૨.

(૧૧) બુ. ઈ. પૃ. ૧૫.

આ બે દૃશ્યો કોઈ કોતરકામમાંથી ઉતારેલ કે ક્યાંકથી ઉપજાવી કાઢેલ નમુના નથી, પરંતુ જૈન-ધર્મના ૨૩ મા તીર્થંકર ગણાતા શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાઓ જ છે પ્રતિમારૂપે છે એટલે તેની ઓળખ માટે બીજી કોઈ દલીલોની જરૂર જ રહેતી નથી. તે બન્નેને અત્રે આકૃતિ નં ૩૬ અને ૩૭ તરીકે રજુ કરી છે તથા તેનું પ્રાપ્તિસ્થાન પણ, રાજા ખારવેલના મહાવિજયપ્રાસાદવાળું અમરાવતી-અથવા બેન્નાતટનગર[૧૨]જ છે એટલે હવે નિર્વિવાદિતપણે કબૂલ કરવું રહે છે કે અમરાવતીસ્તૂપ જૈનનો જ છે.

જેમ ઉપર પુરવાર કરી ગયા છીએ કે આવા દૃશ્યો અને ચિત્રો બૌદ્ધમતના નથી તેમ તે ચિત્રોને, દૃશ્યોને અથવા કોતરકામને, વૈદિક ધર્મ સાથે પણ સબંધ હોવાનું સંભવિત નથી, આ બાબતમા એક અડગ અભ્યાસી અને વિદ્વાનનું[૧૩] મત એમ છે કે "There is no trace of images in the Vedas or in the laws of Manu or any of the older books of the Hindus=વેદશાસ્ત્રોમા કે મનુભગવાનની કાયદાપોથીમા અથવા તો હિંદુઓના કોઈ પણ પૌરાણિક ગ્રન્થોમા મૂર્તિ (પ્રતિમા)ની કાંઇ નિશાની (ઉલ્લેખ) જ મળતી નથી" તાત્પર્ય કે વૈદિક મતમા મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાનુ પ્રાચીન કાળે હતું જ નહીં. ત્યારે તો વૈદિક મતવાળાઓ જે હવે મૂર્તિને પૂજતા થયા છે તે પણ પુરાણો રચાયા પછી જ, એટલે ઇ. સ. ની ચોથી સદી બાદ જ થયા હશે એમ માનવુ રહે છે. અને તેમજ હોય તો સહેજે સિદ્ધ થઇ જાય છે કે જગન્નાથજીની મૂર્તિઓ પણ વૈદિક ધર્મને લગતી નહીં હોવી જોઇએ જે હકીકત આપણે ઉપરના પરિચ્છેદે લખાણ વિવેચનથી સમજાવી ગયા છીએ.

અત્ર રજુ કરવામા આવેલ આઠે નમુનાથી હવે નિશ્ચિત થઇ ગયુ કહેવાશે કે, અત્યાર સુધી જે વસ્તુઓ અમુક ચિન્હોને લીધે બૌદ્ધોની વિદ્વાનોએ માની છે તેમા હવે સુધારો કરવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. જેમ બૌદ્ધધર્મની મનાઇ રહેલી બાબતમા ચેતવણીનો અવાજ ઉઠાવવાની આ પ્રમાણે જરૂરિયાત પીછાનવામા આવી છે, તેમ વૈદિક તીર્થધામ જેવા વિશ્વવિખ્યાત જગન્નાથપુરીની ત્રિમૂર્તિ સબધમા, હાથી-ગુફાના લેખ ઉપરથી થયેલ ઉકેલને લીધે તેમજ ઉપર ટાંકેલા નિષ્ણાત વિદ્વાનના અભિપ્રાય પછી, વૈદિક મતને લગતી મનાતી મૂર્તિઓ પરત્વે પણ, ચેતવણીથી કામ લેવાની આવશ્યક્તા હવે દેખાવા લાગી ગણાશે.

(૧૨) આ. સ. રી. ઇ પૃ. ૧૫ મા અમરાવતી સ્તૂપનુ વર્ણન જુઓ. પુ. ૧. પૃ. ૧૫૨ થી આગળ જુઓ. આ પુસ્તકે પૃ. ૩૧૮-૧૯ જુઓ.

(૧૩) જુઓ હિ. ઈ. ઇ. આ. પુ. ૧ પૃ. ૧૨૨.

વંશાવલિઓ

(૧) ગર્દભીલ વંશ (અવંતિપતિ)

	મ. સ.	મ. સં.	વર્ષ	ઇ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) ગંધર્વસેનઃ દર્પણઃ ગધરૂપ	૪૫૩	૪૬૩	૧૦	૭૪	૬૪
શક પ્રજાનું રાજ્ય (૪૬૩ થી ૪૭૦ = ૬૪ થી ૫૭ = ૭ વર્ષ)					
(તેમના નામ તથા રાજઅમલ માટે નીચે શક રાજાઓનો કોઠો જુઓ)					ઇ. સ.
(૨) વિક્રમાદિત્ય (શકારિ)	૪૭૦	૫૩૦	૬૦	૫૭	૩
(અંતરગત) શંકુ ૪૭૦–૪૭૦=૬ માસ					
(,,) ભર્તૃહરી ૪૭૦ થી કેટલાંક વર્ષ				ઈ. સ.	ઈ. સ.
(૩) માધવાદિત્ય	૫૩૦	૫૭૦	૪૦	૩	૪૩
(૪) ધર્માદિત્ય	૫૭૦	૫૮૦	૧૦	૪૩	૫૩
(૫) વિક્રમચરિત્રઃ માધવસેન	૫૮૦	૬૨૦	૪૦	૫૩	૯૩
(૬–૭) બે રાજાઓ	૬૨૦	૬૩૪	૧૪	૯૩	૧૦૭
(૮) ભાઈલ્લ	૬૩૪	૬૪૫	૧૧	૧૦૭	૧૧૮
(૯) નાઈલ્લ	૬૪૫	૬૫૯	૧૪	૧૧૮	૧૩૨
(૧૦) નાહડ	૬૫૯	૬૬૯	૧૦	૧૩૨	૧૪૨
		કુલ વર્ષ	૨૦૯		

(૨) શક રાજાઓ (અવંતિપતિ)

	મ. સં.	મ. સં.	વર્ષ	ઈ. સ. પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) અમ્લાટ	૪૬૩	૪૬૩	૦॥	૬૪	૬૪
(૨) ગોપાળ	૪૬૩	૪૬૪	૦॥	૬૩	૬૩
(૩) પુષ્પક	૪૬૪	૪૬૫	૧	૬૩	૬૨
(૪) શર્વિલ	૪૬૫	૪૬૭	૨॥	૬૨	૬૦
(૫) અજ્ઞાતઃ બદનામ	૪૬૭	૪૭૦	૨॥	૬૦	૫૭
		કુલ વર્ષ	૭ થી ૭॥		

ઉપરનો ગર્દભીલવંશ જ્યારે અવંતિની ગાદીએ નહોતો ત્યારે આ શક રાજાઓના હાથમાં ગાદી આવી પડી હતી.

(૩) ચેદિવંશ (કલિંગપતિ)

(અનુસંધાન પુ ૧ પૃ ૩૯૨ ઉપરથી)

	મ. સં.	મ સં.	વર્ષ	ઇ. સ પૂ.	ઈ. સ. પૂ.
(૧) ક્ષેમરાજ	૫૨	૮૮	૩૬	૪૭૫	૪૩૯
(૨) વૃદ્ધિરાજઃ બુદ્ધરાજ	૮૮	૯૮	૧૦	૪૩૯	૪૨૯

	મ. સં.	મ. ગ	વર્ષ	ઇ. સ. પૂ	ઇ. સ. પૂ.
(૩) ભિખ્ખુરાજ. ખારવેલ, ધર્મરાજ	૯૮	૧૩૪	૩૬	૪૨૯	૩૯૩
(૪) વક્રગ્રીવ. પર્વતેશ્વર	૧૩૪	૧૫૫	૨૧	૩૯૩	૩૭૨
(૫) મલયકેતુ: મલયધ્વજ	૧૫૫	૧૬૫	૧૦	૩૭૨	૩૬૨
			કુલ વર્ષ ૧૧૩		

ત્રણે વિભાગ સાથે મળીને એકદર વર્ષ, અનુક્રમે ૨૧+૬૨+૧૧૩=૧૯૬

(૪) કુશાન વંશ (મથુરાપતિ)

	ઈ. સ	ઇ મ	વર્ષ	કુશાન સવત	કુશાન સવત
(૧) કડફસીઝ પહેલો	૩૧	૭૧	૪૦	—	—
(૨) કડફસીઝ બીજો. વેમ	૭૧	૧૦૩	૩૨	—	—
(૩) કનિષ્ક પહેલો	૧૦૩	૧૨૬	૨૩	૧ થી	૨૩
(૪) વસિષ્કઃ જુષ્ક વઝેષ્ક	૧૨૬	૧૩૨	૬	૨૩ ,,	૨૯
(૫) હુવિષ્ક. હુષ્ક					
સાદો રાજકર્તા	૧૩૨	૧૪૩	૧૧	૨૯ ,,	૪૦
મહારાજાધિરાજ	૧૪૩	૧૬૩=૨૦			
(૬) કનિષ્ક બીજો	{ ૧૩૨	૧૪૩=૧૧			
	{ ૧૪૩	૧૯૬	૫૩	૪૦ ,,	૯૩
(૭) વાસુદેવ પહેલો	૧૯૬	૨૩૪	૩૮	૯૩ ,,	૧૩૧
(૮ થી ૧૪) સાત રાજાઓ	૨૩૪	૨૮૦	૪૬	૧૩૧ ,,	૧૭૭
			કુલ વર્ષ ૨૪૯		

આખો કુશાન વંશ આશરે ૨૪૯ વર્ષ ચાલ્યો છે તેમા એકદરે ચૌદેક રાજાઓ થયા છે વચ્ચે કુશાન સંવત ૪૦ થી ૬૦ સુધીના વીસ વર્ષના ગાળામા બે શાખાઓ થઇ ગઈ હતી

(૫અ) ચષ્ઠણ વંશ (અવંતિપતિ)

	ઇ. સ	ઈ. મ.	વર્ષ	ચષ્ઠણ સ	ચષ્ઠણ સ
(૧) ધ્યમોતિક (ક્ષત્રપ)	૧૦૩	૧૧૭	૧૪	૧	૧૪
(૨) ચષ્ઠણ ક્ષત્રપ	૧૧૭	૧૩૨=૧૫ }		{ ૧૪	૨૯
મહાક્ષત્રપ	૧૩૨	૧૪૨=૧૦ }	૩૫	{ ૨૯	૩૯
રાજા	૧૪૨	૧૫૨=૧૦ }		{ ૩૯	૪૯
જયદામન (ક્ષત્રપ)	૧૩૨	૧૫૨=૨૦	૦		
(૩) રૂદ્રદામન	૧૫૨	૧૮૫	૩૩	૪૯	૮૨*
(૪) દામજદશ્રી	૧૮૫	૨૦૬	૨૧	૮૨	૧૦૩*
(૫) રૂદ્રસિંહ પહેલો	૨૦૬	૨૨૨	૧૬	૧૦૩	૧૧૯

	ઇ. સ.	ઇ. સ.	વર્ષ	ચષ્ઠણ સં.	ચષ્ઠણ સં.
(૬) જીવદામન	૨૨૨	૨૨૫	૩	૧૧૯	૧૨૨
(૭) રૂદ્રસેન પહેલો	૨૨૫	૨૪૭	૨૨	૧૨૨	૧૪૪
(૮) સંઘદામન	૨૪૭	૨૪૮	૧	૧૪૪	૧૪૫
(૯) દામસેન	૨૪૮	૨૬૩	૧૫	૧૪૫	૧૬૦*
(૧૦) યશોદામન	૨૬૩	૨૬૫	૨	૧૬૦	૧૬૨
(૧૧) વિજયસેન	૨૬૫	૨૭૫	૧૦	૧૬૨	૧૭૨
(૧૨) દામજદશ્રી	૨૭૫	૨૮૦	૫	૧૭૨	૧૭૭*
(૧૩) રૂદ્રસેન બીજો	૨૮૦	૩૦૧	૨૧	૧૭૭	૧૯૮*
(૧૪) વિશ્વસિંહ	૩૦૧	૩૦૪	૩	૧૯૮	૨૦૧
(૧૫) ભર્તૃદામન	૩૦૪	૩૨૦	૧૬	૨૦૧	૨૧૭
અવંતિમાંથી ગાદી ઉઠાવી લીધા પછી			૨૧૭		

(૫૬) ચષ્ઠણવંશ (ચાલુ) (અવંતિપતિ તરીકે નહીં)

	ઇ. સ	ઇ સ	વર્ષ	ચષ્ઠણ સં.	ચષ્ઠણ સ.
(૧૬) વિશ્વસેન (ક્ષત્રપ)	૩૨૦	૩૩૦	૧૦	૨૧૭	૨૨૭
(૧૭) રૂદ્રસેન બીજો (ક્ષત્રપ)	૩૩૦	૩૪૨	૧૨	૨૨૭	૨૩૯*
(૧૮) યશોદામન બીજો (ક્ષત્રપ)	૩૪૨	૩૫૯	૧૭	૨૩૯	૨૫૬*
(૧૯) રૂદ્રદામન બીજો (સ્વામી)	૩૫૯	૩૭૩	૧૪	૨૫૬	૨૭૦
(૨૦) રૂદ્રસેન ત્રીજો (સ્વામી)	૩૭૩	૪૦૪	૩૧	૨૭૦	૩૦૧*
(૨૧) સિંહસેન (સ્વામી)	૪૦૪	૪૧૩	૯	૩૦૧	૩૧૦
(૨૨) રૂદ્રસેન ચોથો (સ્વામી) સત્યસિંહ (સ્વામી)	૪૧૩	૪૧૩	૦॥	૩૧૦	૩૧૦
(૨૩) રૂદ્રસિંહ ત્રીજો (સ્વામી)	૪૧૩	૪૩૪	૨૦॥	૩૧૦	૩૩૧*
		કુલ વર્ષ	૧૧૪		

———o———

* રાજ્યસત્તાનો અંદાજ લખ્યો છે. છતાં ફેર પડશે તો ૧-૨ વર્ષનોજ; અને તે કાં રાજ્યલગામ ગ્રહણ કરવાના સમયમાં અથવા તો રાજકર્તા તરીકે બંધ પડયાના સમયમાં, પરંતુ સરવાળે સમય તો સાચોજ ઠરશે.

અવંતિપતિ તરીકેનો સમય ૨૧૭ વર્ષ
અવંતિપતિ તરીકે નહીં તેવો ૧૧૪ „

૩૩૧ કુલ વર્ષ

સમયાવળી

સમજૂતિઃ—

(૧) દરેક બનાવનું વર્ણન કયા પાને છે તે બતાવવા તેનો આંક સાથે આપ્યો છે. છૂટો આંક તે વાચનના પૃષ્ઠસૂચક છે કૌંસનો આંક તે ટીકાના પૃષ્ઠસૂચક છે

(૨) જ્યાં એક જ બનાવની બે સાલ જાણવામાં આવી છે ત્યા વિશેષ માનનીય લાગી તે અહીં જણાવી છે, અને શકાશીલ લાગી તે કૌંસમા જણાવી છે.

(૩) જેની સાલ અંદાજી ગણીને માત્ર ગોઠવી દીધી છે તે માટે (?) આવી નીશાની મૂકી છે.

ઈ. સ. પૂ.	મ સં પૂ.	બનેલ બનાવ તથા આ પુસ્તકમાં તેનું સ્થાન
૯મી સદી	.	બાવીસમા જૈન તીર્થંકર શ્રી નેમનાથનો વારો તે વખતે ચાલતો હતો ૬૧
૮૭૭	૨૫૦	શ્રી પાર્શ્વનાથે પ્રરૂપણા આપવી શરૂ કરી ૨૪૭
આઠમી સદી	.	૨૩મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથનો વારો ૬૧ તે વખતે બે જ ધર્મ પ્રવર્તતા હતા એક વૈદિક અને બીજો જૈન ૬૦
છઠ્ઠી શતાબ્દિ ..		બૌદ્ધધર્મનો ઉદય થયો ૬૦
૫૮૩–૧	૫૬–૫૪	કુમાર શ્રેણિક બેન્નાતટ નગરમા ગોપાળ તરીકે ૩૧૮.
૫૮૦	૫૩	શ્રેણિક મગધપતિ બન્યો ૩૧૮.
૫૬૮	૪૧	શ્રી મહાવીરે દીક્ષા લીધી (૨૪૮).
૫૫૯	૩૨	મહાવીરને દીક્ષા લીધે નવમુ વર્ષ ૨૭૩
૫૫૮	૩૧	કરકંડુનું ગાદીએ બેસવું કલિંગપતિ બન્યો } ચેદિવંશની સ્થાપના ૨૭૩–૭૪, ૩૪૫,(૫૬૩)(૫૬૫) ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૪૮, ૨૭૪, ૨૩૧.
૫૫૮થી ૫૩૭,	૩૧–૧૦	ચેદિવંશનો વહીવટ, રાજા મેઘવાહને સ્થાપના કરી ત્યારથી તેનું મરણ નીપજ્યુ અને રાજા શ્રેણિકે કલિંગને મગધ સામ્રાજ્યમા ભેળવી લીધુ ત્યાસુધી ૨૩૨, ૨૩૬.
૫૫૬	૨૯	મહાવીરને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૨૪૭ (૨૪૮), ૨૭૩, ૩૪૫. પાર્શ્વનાથના શાસનની સમાપ્તિ અને મહાવીરના શાસનની શરૂઆત ૨૪૭
૫૩૭થી ૪૭૪,	૧૦થી મ સ. ૪૭	ચેદિવંશના બીજા વિભાગનો વહિવટ' રાજા ક્ષેમરાજે સ્વતંત્ર બની પુનરૂદ્ધાર કર્યો ત્યાસુધીનો ૨૩૨
૫૩૭થી ૫૨૬,	૧૦થી ૧	અંગદેશ મગધના શાસનમા હતો ૨૩૭
૫૩૭	૧૦	રાજા સુરથ ગાદીએ બેઠો ૨૭૨ (ચેદિવંશના બીજા વિભાગની શરૂઆત થઇ)
૫૨૭	મ.સ.	મહાવીરનું નિર્વાણ ૨૩, ૩૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪. મહાવીરના સંવતનો આરંભ ૧૦૬, ૨૭૧ ૨૮૮ (૨૯૧), રાજા ચડનું મૃત્યુ ૨૩, ૩૦.
૫૨૩	૪	પચમ આરાની આદિ (સમય બદલાતો ચાલ્યો) (૨૯૧, (૩૦૯).
૫૨૦	૭	શ્રી બુદ્ધભગવાનનું પરિનિર્વાણ તેમના સવતની શરૂઆત ૧૦૬.
૫૦૭	૨૦	શ્રી જમ્બુસ્વામીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ ૩૧૫
૪૯૪	૩૪	પાટલિપુત્રની સ્થાપના (૩૧૮)
૪૯૨ સુધી	૩૫ સુધી	ત્રિકલિંગમાના બે પ્રાતો–વંશ અને કલિંગ–કરકંડુના જામાતૃકલિંગપતિની હકુમતમા હતા ૨૩૭
૪૯૧–૮૨	૩૬–૪૫	ઉદયાશ્વે સિંહલદ્વીપસુધીની જમીન મગધ સામ્રાજ્યમા આણી (૩૫૫).

૪૮૮	૩૯	શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી (ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરૂ)ની દીક્ષા ૩૧૫.
૪૮૨થી ૪૫૨	૪૫થી ૭૫	સિંહલદ્વીપમાં અંધાધૂંધી–લૂંટારૂની રાજસત્તા ૨૯૭.
૪૭૪થી ૩૬૧=૫૩થી ૧૬૬		ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગનો વહિવટ ૨૩૨ (૨૪૯), ક્ષેમરાજે કલિંગની ગાદી કબજે કરી (૪૭૫, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૭૨) ચેદિવંશના ત્રીજા વિભાગની આદિ (૩૩૯).
૪૭૫ થી	૪૬૮	સાત વર્ષના ગાળામાં ક્ષેમરાજે ઓરિસાના પ્રાંતો જીતીને કલીંગમાં ભેળવી લીધા, ૨૪૩.
૪૭૪	૫૩	અનુરૂદ્ધનું મરણ ૨૩૧.
૪૭૨	૫૫	નંદિવર્ધનનો રાજ્યાભિષેક ૨૬૭
૪૬૮	૫૯	ક્ષેમરાજ નંદિવર્ધન સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો ૨૪૩: નંદિવર્ધને કલિંગ ઉપર ચડાઈ કરીને કલિંગજીન મૂર્તિ મગધમાં ઉપાડી લઈ ગયો ૨૪૪.
૪૬૮	૫૯	મગધમા બે કુદરતી કોપ એક અનાવૃષ્ટિનો ૨૮૯, બીજો કોપ અતિવૃષ્ટિનો ૨૮૯ (૪૬૨?); ૨૯૦ (૪૫૮).
૪૬૮ પૂર્વે	૫૯ પૂર્વે	મગધમા રાજા નંદે નહેર ખોદાવી હતી ૨૮૯
૪૬૭	૬૦	નદિવર્ધનની અવંતિ ઉપરની સત્તા ચાલુ હતી ૨૩.
૪૬૩	૬૪	જમ્બુસ્વામીનુ નિર્વાણ (૩૦૮); તે સમય બાદ કેટલીક ચીજોનો ઉચ્છેદ થયો ૩૧૫
૪૫૮ પૂર્વે	૫૯ પૂર્વે	જૈનધર્મ ઉડીસામાં હતો તેની સાબિતી (૩૦૧).
૪૫૬	૭૧	નંદિવર્ધનનું મૃત્યુ ૨૭૪–૩૪૫
૪૫૪	૭૩	રાજા ખારવેલનો જન્મ ૩૪૮.
૪૪૯	૭૮	ખારવેલ યુવરાજપદે ૩૪૮.
૪૩૯	૮૮	રાજા ક્ષેમરાજનું મરણ ૨૪૨–૨૪૯.
૪૩૨	૯૫	સિંહલદ્વીપમા અભયવિજયના રાજ્યની શરૂઆત ૨૬૨; તેનો રાજ્યાભિષેક ૨૮૨, ૨૯૭
૪૨૯	૯૮	રાજા વૃદ્ધિરાજનું મરણ અને ખારવેલનું કલિંગપતિ બનવું ૨૫૫, ૨૬૨, ૨૭૨. (વિદ્વાનોની માન્યતા પ્રમાણે ઇ સ પૂ ૧૮૩). યુવરાજ ખારવેલની સીલોન ઉપર ચડાઈ ૨૬૨.
૪૨૯	૯૮	ખારવેલનો રાજ્યાભિષેક ૨૭૧, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૯૬
૪૨૯થી ૩૯૩	૯૮થી ૧૩૪	રાજા ખારવેલનો સમય (૨૮૦) (૩૧૮) ૩૪૮.
૪૨૮	૯૯	મગધપતિ નદ બીજાનું મરણ ૨૮૩
૪૨૭	૧૦૦	શતવહનવંશની સ્થાપના (૨૭૧) ૨૮૩, (૨૮૪).
૪૨૫	૧૦૨	આંધ્રવંશી આદ્યપુરૂષોનો સમય ૨૬૬–૨૫૫, બેન્નાતટનગરની જાહોજલાલી ચાલુ હતી ૩૧૮, તે જાહોજલાલી ઇ સ પૂ ત્રીજી સદી સુધી જળવાઈ રહી હતી ૩૧૮
૪૨૩	૧૦૪	રાજા ખારવેલે છઠ્ઠાવર્ષે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ૨૯૩
૪૨૨	૧૦૫	ખારવેલના યુવરાજ વક્રગ્રીવનો જન્મ (૨૯૪), ૩૫૧, ૩૫૩, ૩૬૩.
૪૨૧	૧૦૬	રાજા ખારવેલે મહાવિજય પ્રાસાદ બધાવ્યો ૩૨૧.
૪૧૮	૧૦૯	રાજા ખારવેલે દક્ષિણહિંદમાં લૂટારૂટોળીએ બધાવેલ મઠોનો નાશ કર્યો (૩૫૫)
૪૧૫	૧૧૨	હાથીગુફાનો લેખ કોતરાવાયો ૩૫૧, ખારવેલે પુસ્તકોદ્ધાર કર્યો ૩૧૬.

ચોથી સદી	...	અંધ્રપતિઓનો સમય ૨૬૬.
૩૯૩	૧૩૪	રાજા ખારવેલનું મૃત્યુ ૨૭૧.
૩૯૩થી૩૭૨	૧૩૪થી ૧૫૫	રાજા વક્રગ્રીવનો રાજ્યકાળ ૩૬૩.
૩૮૧–૮૨	૧૪૬–૪૫	ચદ્રગુપ્તે મૌર્યવશની સ્થાપના કરી ૨૬૮, ૩૬૫
૩૭૨ પૂર્વે	૧૫૫ પૂર્વે	અમરાવતીનો મહાવિજયપ્રાસાદ આ સમયે હૈયાત હતો ૩૨૦. (આપણી ગણત્રીએ ઇ. સ. પૂ ૪૩૦થી ૩૯૪માં તેનુ નિર્માણ થયુ છે).
૩૭૨	૧૫૫	રાજા ચદ્રગુપ્ત મગધસમ્રાટ બન્યો પર્વતેશ્વર વક્રગ્રીવની મદદથી નવમાનંદને હરાવીને ૩૬૩, ૩૬૫' અવતિની પૂર્ણ જાહોજલાલી ચદ્રગુપ્તરાજ્યે ૨૪, નદવશનો અંત ૨૬૮, વક્રગ્રીવનુ મરણ ૩૬૫. (ચોથા રાજાનું મરણ ૨૩૨)
૩૭૧થી૩૫૭	૧૫૬થી ૧૭૦	શ્રી મહાવીરની પાટે ભદ્રબાહુનો સમય ૩૦૯, (તેમના સમયમાં મગધદેશે બે દુષ્કાળ પડયા હતા)
૩૬૧	૧૬૬	કલિંગદેશ મગધ સામ્રાજ્યનું અંગ બન્યો ૩૬૬: ચેદિવશનો અંત ૩૬૭
૩૫૭	...	શ્રી મહાવીરની ગાદીએ સ્થૂલીભદ્રજી હતા (૨૯૧).
૩૫૬	૧૭૧	જૈનાગમનો હ્રાસ થવાની આગાહી ૩૧૦
૩૫૬	૧૭૦	શ્રી ભદ્રબાહુનું સ્વર્ગ ૩૧૫, ૩૧૨ ભદ્રબાહુ અંતિમ શ્રુતકેવળી ૩૧૦, ચંદ્રગુપ્ત રાજા દીક્ષા લઇને ગુરૂશ્રી ભદ્રબાહુ સાથે ચાલી નીકળ્યા ૩૧૦; શ્રી મહાવીરની ગાદીએ સ્થૂલભદ્રજી (૨૦૧)
૩૨૭	...	અલેકઝાંડરનું હિંદમા આવવુ ૨૯૬
૩૨૭થી ૩૧૪	...	ગ્રીક બાદશાહ સિકદરશાહના સૂબાઓની પજાબ ઉપર સત્તા ૧૨૪
૩૧૪થી ૧૯૦	. .	હિંદુ રાજાઓની (પ્રિયદર્શિન અને તેના પુત્રોની) પજાબ અને કાશ્મિર ઉપરની સત્તા ૧૨૪
૩૦૪	..	હિદમાં (યુ પી વાળા પ્રાતોમાં, ખાસ કરીને તે વખતની કૌશાંબી નગરીની આસપાસમા) દુષ્કાળ હતો (૨૯૧)
૩૦૦ની આસપાસ		રાણી નાગનિકાનો શિલાલેખ ૨૫૪
ત્રીજી ચોથી સદી		આંધ્રપતિનો સમય ૨૬૬
૨૯૮થી ૨૮૦	..	યજ્ઞશ્રી (અંધ્રવશી)નો સમય (૩૧૮)
૨૮૦થી ૨૪૪		પુલુમાવી(,,) ,, (૩૧૮)
૨૮૭–૧	...	કલિંગપતિ અને દક્ષિણાપથના શાતકરણીને પ્રિયદર્શિને હરાવ્યો ૨૧૨.
૨૪૨થી ૫૦૦	..	બૌદ્ધધર્મને લીધે હિંદુધર્મ ઢકાઇ ગયો હતો એવી માન્યતા ૧૫૭.
૨૨૫	...	મ્લેચ્છ પ્રજામા આર્ય સસ્કૃતિનું પ્રમાણ ઓછું હતું, પરંતુ ઇ સ. ૧૦૦ સુધી આર્યો સાથેના સહવાસમા રહીને તેઓ સુધરી ગયા હતા ૧૬૪, જાલૌક મ્લેચ્છોને હરાવ્યા ૧૬૪
૨૦૦	...	સમ્રાટ પ્રિયદર્શિનના મરણ બાદ તેના પુત્રો, જમાઈ વિ. તે તે દેશના સ્વામી બની બેઠા ૧૦૫.
ત્રીજો સૈકો		એશિયાના ઘણા ખરા ભાગોમા જૈન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થવા પામ્યો હતો ૧૬૬
૧૯૦	...	પતંજલી મહાશયનું મરણ ૨૯૬.

૧૮૮	...	રાજા પુષ્યમિત્રનો રાજ્યાભિષેકનો સમય (વિદ્વાનોના મતે) ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૮, આપણી માન્યતા પ્રમાણે રાજા પુષ્યમિત્રનું મરણ ૨૯૬.
૧૮૩	...	રાજા ખારવેલના રાજ્યાભિષેકની માન્યતા (વિદ્વાનોનો મત) ૨૬૮, ૨૬૧, ૨૬૯.
૧૬૯	...	શાતકરણી, શાલીવાહન અને ખારવેલ સમકાલીન હોવાની વિદ્વાનોની માન્યતા (૨૬૭).
૧૫૯	...	ક્ષહરાટ સંવતની સ્થાપના, ભૂમક જ્યારથી મહાક્ષત્રપ બન્યો ત્યારથી તેની શરૂઆત ૧૦૬.
૧૫૧	...	શુંગવંશી રાજા બળમિત્ર–ભાનુમિત્રના મામા કાલિકસૂરિનો સમય (૧૨).
૧૨૯	...	જુષ્કપુર વસાવાયાનો સમય ૧૬૩.
૧૨૭થી ૭૪	...	ગર્દભીલ રાજાવાળા કાલિકસૂરિનો સમય (૧૨).
૧૧૪	...	ક્ષહરાટ ભૂમકનું મરણ ૧૯૫
૮૫	...	ઈન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ મોઝીઝના રાજ્યની શરૂઆત ૪૨.
૮૧	...	શકારિ વિક્રમાદિત્યનો જન્મ ૩૫.
૭૪	...	નહપાણનું મરણ ૨, ગર્દભીલવંશની સ્થાપના ૨, રાજા દર્પણ, ગધરૂપ, ગંધર્વસેનનું ગાદીએ આવવું ૩, ૫, ૭, કાલિકસૂરિના યુગ પ્રધાનપદનો ત્યાગ (૧૨).
૭૪થી ઇ. સ. ૪૫ સુધી		પંજાબ અને સૂરસેન ઉપર ઈન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ, મોઝીઝ, તથા તેના વંશજો અઝીઝ પહેલો, અઝીલીઝ, અઝીઝ બીજો તથા ગોંડોફારનેસની સત્તા જામી પડી હતી ૧૨૪
૬૪	...	રાજા ગર્દભીલે અવંતિની ગાદીનો ત્યાગ કર્યો ૩, શકપ્રજાનું રાજ્ય અવંતિ ઉપર શરૂ થયું ૩.
૬૪થી ૫૭	...	શક રાજ્ય અવંતિના પ્રદેશ ઉપર ૩, (તેમા પાંચ રાજાઓ થયા; અમ્લાટ, ગોપાળ, પુષ્પક, શર્વિલ અને બદનામ; પૃષ્ઠ ૨૦).
૬૦	...	રાજા ગર્દભીલનું મૃત્યુ ૩.
૫૭	...	વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના અઝીઝ પહેલાના વખતથી થઈ હોય એવી વિદ્વાનોની માન્યતા ૬૮, ૭૬; પરંતુ તે ખોટી છે ૭૭; વિક્રમ સંવતની શરૂઆત શકારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યારોહણથી થઈ છે ૧૦૬, શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સમય (૩૩૩), શકરાજાના રાજ્યનો અંત અને શકારિ વિક્રમાદિત્યનું ગાદીએ આવવું ૩, ૭, ૪૧, ૬૭, ૭૯, ૮૨; શકારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ શક સાથે કારૂર મુકામે ૮૨, વિક્રમાદિત્યે શકપ્રજાનું નિકંદન કાઢયું ૬૭ (૬૭) (૭૮). કોઈ પણ સાર્વભૌમ સત્તાધારી રાજાએ અત્યાર સુધી સંવત શરૂ કર્યો હોય એમ જણાયું નથી ૬૩.
		શાતવહનવંશી રાજા હાલને વિક્રમ સવતનો સ્થાપક કહી શકાય નહી; કારણકે તે ઇ. સ. પૂ. ૫૭ પછી દશેક વર્ષે થવા પામ્યો છે ૭૩.
		સર કનિંગહામની ગણત્રીએ, વિક્રમ સવતની ગણના ૫૬॥ ઇ. સ. પૂ. છે. નહીં કે ૫૬મા (૨૧) (૮૨).
૭૮	...	શક પ્રજાનું નિકંદન ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીએ કાઢયું (વિદ્વાનોનો મત) ૬૭–૭૧.

૫૭	૪૭૦	વિદિશાનુ ઉજ્જડ બનવાપણુ ૨૫ (તેની સ્થાપના ૫૨૭મા હોવાથી ૪૫૦ વર્ષની જાહોજલાલી તેણે ભોગવી કહેવાય) શકારિ વિક્રમાદિત્ય અને શકનુ યુદ્ધ, કારૂર મુકામે ૮૨.
૪૭	૪૮૦	શાતકરણી રાજા અરિષ્ટકર્ણનુ મૃત્યુ ૨૨-૪૧.
૨૫-૨૦	૫૦૨-૫૦૭	પુલુમાવી શાલિવાહને, કારમદક રાજાને હરાવીને તેની પુત્રીવેરે લગ્ન કર્યું ૨૧૨.
૪	૫૨૩	ઈસુ ભગવાનનો જન્મ ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૩
ઇ. સ. ૧	૫૨૭	ઇસ્વીસનની આદિ થઈ, ઈસુ ભગવાનના જન્મ પછી ૩ા વર્ષે
૩-૪	૫૩૦-૧	વિક્રમાદિત્ય. વિક્રમસિંહના રાજ્યની સમાપ્તિ ૭૯. મરણ (૫૨) અને માધવાદિત્યનુ ગાદીએ આવવુ ૭, ૫૨
૬	૫૩૩	રાજા હાલ શાલિવાહનનું મરણ (૫૨)
૨૭થી ૫૭	૫૫૪-૫૮૪	આચાર્ય શ્રી વજ્રસ્વામીનો સમય ૫૧, ૫૨
૩૧	૫૫૮	કડફસીઝ પહેલો ગાદીએ આવ્યો (૩૧થી ૭૧) ૧૩૫, ૧૪૦, ૨૨૩. (વિદ્વાનોના મતે ૪૦થી ૭૮, ૧૨૮)
૪૩	૫૭૦	માધવાદિત્યનું મરણ અને ધર્માદિત્યનું ગાદીએ આવવુ ૭, ૫૨.
૪૫	૫૭૨	ઇન્ડોપાર્થિઅન શહેનશાહ ગોંડોફારનેસ ઉત્તર હિંદમાથી ગાદી ખાલી કરીને ઇરાનની ગાદીએ બેઠો ૪૨, ૫૦, ૧૩૨, ૧૪૦
૪૯	૫૭૬	ચષ્ઠણ મહાક્ષત્રપનું મરણ ૧૮૬, રૂદ્રદામનનો રાજ્યકાળ ૪૯થી ૭૨, ૧૮૬.
૫૩	૫૮૦	ધર્માદિત્યનુ મરણ અને માધવસેન; વિક્રમચરિત્રનુ ગાદીએ આવવુ ૭, ૫૨.
૬૦	૫૮૭	તક્ષિલા વિષે જુઓ નીચે ૭૦ની સાલ
૭૦	૫૯૭	કુશાનોએ તક્ષશિલાનો નાશ કર્યો તેવી માન્યતા ૧૪૪,કોઈકે ૬૦ની સાલ પણ કહી છે.
૭૧	૫૯૮	કડફસીઝ પહેલાનું મરણ અને કડફસીઝ બીજાનું ગાદીએ આવવુ ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧, (૧૩૫) ૧૪૪, ૨૨૩, કડફસીઝ બીજો (૭૮થી ૧૧૦, ૧૨૮ વિદ્વાનોના મતે). આપણા મતે ૭૧થી ૧૦૩
૭૭	૬૦૪	ચિનાઈ ઓલાદના સરદારના વંશની સ્થાપના ગણી શકાય ૧૪૩ ખલત્સ ગામે વેમકડફસીઝના શિલાલેખમા જે આંક છે તેના સવતની આદિ ૧૪૩
૭૮ ?	૬૦૫ ?	ગર્દભીલવંશનો અંત ૩
૭૮	૬૦૫	શક સંવતની સ્થાપના ૧૦૧, ૧૦૬, રાજા અઝીઝે તે સ્થાપ્યો નહોતો ૧૦૦. શક સવતની સ્થાપનાના સમય વિશે શકા (૯૬), ૧૮૮
૮૦	૬૦૭	વેમ અને ચિનાઈ સરદાર સાથેનું યુદ્ધ ૧૪૪
૯૩	૬૨૦	વિક્રમચરિત્ર, માધવસેનનું મરણ ૭ (૪૪, ૩), ૫૪.
૯૫	૬૨૨	તક્ષિલાનો નાશ, ૧૪૫ ઉપરમા ૭૦ ની સાલ જુઓ.
૧૦૩-૧૨૬	૬૩૦-૬૫૩	કનિષ્ક પહેલો ૨૨૩, ૧૬૩, ૧૦૬, ૧૩૫ (૧૨૦થી ૧૬૦, ૧૨૮).
૧૦૩-૧૧૭	૬૩૦-૬૪૪	ધ્યમોતિક ક્ષત્રપનો શાસનકાળ ૨૨૩.
૧૦૩	૬૩૦	ચષ્ઠણ સવતની આદિ થઇ છે એની સાબિતીની નોંધ ૧૦૨, ૧૩૧, કુશાન સંવતની સ્થાપના કનિષ્ક પહેલાએ કરી ૨૨૩, ચષ્ઠણશકની સ્થાપના થઈ ૨૨૩, કુશાનવંશી રાજાઓની સત્તા (૭૮, ૫૦, ૧૦૬, ૨૦૫, ૧૯૩, ૧૦૬, ૨૦૫, ૧૮૪)૧૦.
૧૦૬	૬૩૩	સારનાથનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો) ૨૨૩.

૧૦૭	૬૩૪	નામ ન જણાયલ એવા ગર્દભીલવંશી બે રાજાઓના રાજઅમલને અંત ૭; રાજા ભાઈલ્લનું ગાદીએ આવવુ ૭ (૪૪; ૩).
૧૧૨	૬૩૯	મથુરાનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલાનો) ૨૨૩
૧૧૫–૧૭	૬૪૨–૬૪૪	ધ્સમોતિકનું મરણ અને ચષ્ઠણનું ક્ષત્રપ થવુ ૧૯૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૨૩
૧૧૭–૧૩૨		ચષ્ઠણના ક્ષત્રપપદનો સમય ૧૬૩
૧૧૮	૬૪૫	ભાઈલ્લ ગર્દભીલનું મૃત્યુ અને નાઈલ્લનું ગાદીએ આવવુ ૭ (૫૫, ૩).
૧૨૦	૬૪૭	કનિષ્કપુર વસાવવાનો સમય ૨૨૩.
૧૨૧	.	માણિકયાલનો શિલાલેખ (રાજા કનિષ્ક પહેલો) ૨૨૩.
૧૨૩	૬૫૦	હુવિષ્કપુર–હુષ્કપુર વસાવવાનો સમય ૧૬૩
૧૨૬–૧૩૨	...	વસિષ્ક–વઝેષ્ક, જુષ્કનો રાજ્યકાળ ૨૨૩, ૧૩૫.
૧૨૭	.	ઇસાપુરનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો) ૨૨૩
૧૨૮	..	કનિષ્ક બીજાનો જન્મ ૨૨૩.
૧૨૯	..	જુષ્કપુર વસાવવાનો સમય ૧૬૩.
૧૩૧	..	સાચીનો શિલાલેખ (રાજા વાસિષ્કનો)
૧૩૨	...	નાઈલ્લ ગર્દભીલનુ મરણ અને નાહડનુ ગાદીએ આવવું ૭ (૬૯, ૩)
૧૩૨થી ૧૪૩	..	નાહડનું મરણ અને ગર્દભીલવંશનો અંત ૭, ૫૫, (૭૮, ૩), ધ્સમોતિકના પુત્ર ચષ્ઠણે અવંતિની ગાદી હાથ કરી ૬, ૫૫.
૧૩૨–૧૪૨	...	ચષ્ઠણનુ મહાક્ષત્રપપદ ૨૨૩, તેટલા જ સમય માટે રાજા હુવિષ્ક રીજંટ તરીકે અને કનિષ્ક બીજાની સગીર અવસ્થા ૨૨૩, ૧૩૫, ૧૬૩ (૧૬૦થી૧૮૨, ૧૨૮).
૧૩૬	.	મથુરાનો શિલાલેખ (હુવિષ્કનો) ૨૨૩
૧૪૨		કનિષ્ક બીજાનો રાજ્યાભિષેક થયો ૨૨૩ તેજ સમયે મહાક્ષત્રપ ચષ્ઠણને સ્વતંત્રતા મળી ૨૨૩ કનિષ્કબીજાની સાથે ચષ્ઠણની મૂર્તિ મળી છે તેનો નિર્માણકાળ.

૧૪૩થી ૧૬૩ હુવિષ્ક મહારાજાધિરાજ ૧૩૫.

૧૪૨–૧૫૨ ચષ્ઠણની કારકીર્દિ અવંતિપતિ તરીકે ૨૨૩. (૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨ આ બધી સાલો પણ કહી શકાય તેમ છે, ૧૯૫, ૧૯૬, પરંતુ ૧૪૩ વધારે બંધબેસતી ગણાશે).

૧૪૨–૧૯૮ કનિષ્ક બીજો મથુરાપતિ તરીકે ૨૨૪ (૧૪૩થી ૧૯૬ પણ ગણાય છે) (૧૨૦થી ૧૬૦; ૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા).

૧૪૩ રાજા ચષ્ઠણે અવંતિપતિ બની ચષ્ઠણશક સ્થાપ્યો, પરંતુ તેનો આરંભ પોતાના પિતા ધ્સમોતીકે જ્યારથી ક્ષત્રપપદ ધારણ કર્યું ત્યારથી એટલે ૧૦૩થી ગણી છે ૨૨૩.

૧૪૪ આરાનો શિલાલેખ (કનિષ્ક બીજાનો) ૨૨૪

૧૪૫ રાજા ચષ્ઠણે અંધ્રપતિને હરાવીને તુંગભદ્રા નદી સુધી હઠાવી મૂકયો ૨૨૪, ૧૯૬.

૧૫૨ રાજા ચષ્ઠણનુ મરણ, ૨૦૮ જયદામનનુ મહાક્ષત્રપ થવુ (?) ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૨૪, જયદામનનું મરણ (?) ૨૦૬, ૨૦૭ અને રૂદ્રદામનનું મહાક્ષત્રપ થવુ ૨૨૪.

૧૫૨–૧૭૫ રૂદ્રદામન અવંતિપતિનો શાસનકાળ ૨૨૪.

૧૫૪ વર્ડકનો શિલાલેખ (હુવિષ્કનો) ૨૨૪.

૧૬૩ મથુરાનો શિલાલેખ (હુવિષ્કનો) ૨૨૪.

૧૬૭	યુરોપમા પ્લેગ જે ફાટી નીકળ્યો હતો, તે પશ્ચિમે વધીને પ્રથમ પાર્થિઅન શહેનશાહતને ભરખી ગયો અને ત્યાથી હિંદમા વધીને તેણે કુશાનવશનો નાશ કર્યો એવી માન્યતા છે પણ વાસ્તવિક નથી ૧૮૦
૧૭૫	રૂદ્રદામનના રાજ્યનો અંત ૨૦૭.
૧૯૯–૨૩૬	વાસુદેવ પહેલાનો રાજ્યકાળ ૨૨૪, ૧૩૫, ૧૭૭ (૧૮૨થી ૨૨૭, ૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા) (૧૯૬થી ૨૩૪), પોતાના બાપિકા જૈનધર્મનુ પરિવર્તન કર્યું ૨૧૬
૨૩૬–૨૮૨	કુશાનવશી અંતિમ રાજાઓનો શાસનકાળ ૨૨૪, ૧૩૫, ૧૭૭ (૨૨૦થી ૨૬૦, ૧૨૮ વિદ્વાનોની માન્યતા).
૨૪૯	ઈશ્વરદત્ત નામના સરદારે કલચૂરિ સવત ચલાવ્યો એવી વિદ્વાનોની માન્યતા છે પણ તે અસત્ય છે ૨૩૩
૨૬૧–૬૪	આભિર ઈશ્વરદત્તે ચષ્ઠણવશી પોતાના સરદારથી સ્વતત્ર થઈ પોતાનો નવો વશ ચલાવ્યો ૨૨૨
૨૮૨	ગુપ્તવંશના આદ્યપુરૂષે કુશાનવશનો અત આણ્યો તથા પોતે મથુરાપતિ બન્યો ૨૨૪. (૨૮૦ પણ કહેવાય છે ૧૮૦)
૨૮૨ (૨૮૦)	કુશાનવશનો અત (૨૩૪–૨૮૦) અને કુશાનસવતની સમાપ્તિ ૨૦૫
૩૦૦	જગન્નાથજીનું મદિર તે બૌદ્ધસ્તૂપ હતો અને તેનો નાશ થયો છે એવો વિદ્વાનનો એક મત ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૨, ૩૩૪, ૩૩૯, ૩૪૧
૩૧૯	ગુપ્તસવત્સર ચદ્રગુપ્ત પહેલાએ શરૂ કર્યો ૧૮૯, ૨૨૦ ગુપ્તસવત ચાલ્યો ૯૧.
૩૧૯ સુધી	ચષ્ઠણશક ત્યા સુધી ચાલ્યો (૪૪)
૩૧૯–૩૩૦	ચદ્રગુપ્ત પહેલો, વિક્રમાદિત્ય પહેલો ૭૯, અવતિ જીતી લઈ ત્યા ગાદી કરી ૧૮૯, ૧૯૨ તથા કલિંગમા ધર્મક્રાતિ ૩૩૯
૩૭૪	સમુદ્રગુપ્તનું મરણ અને ચદ્રગુપ્ત બીજો ગાદીએ બેઠો ૨૨૧
૩૭૫થી ૪૧૪.	ચદ્રગુપ્ત બીજો વિક્રમાદિત્ય બીજો ૭૯
૪૧૩	ચદ્રગુપ્ત બીજાનું મરણ ૨૨૧
૪૧૪	કુમારગુપ્ત પહેલાએ ચષ્ઠણવશી સ્વામીરાજાઓને ઊઠાડી મૂકી, તે વશનો અત આણ્યો. ૨૨૧ (૪૨૩, ૨૦૫)
૪૧૪–૪૫૬	કુમારગુપ્ત પહેલાનું રાજ્ય ૨૨૧
૪૨૩	ચષ્ઠણશકની સમાપ્તિ ૨૦૫ (જુઓ ૪૧૪)
૪૩૩ (?)	(સર કનિંગહામના મતે) ઉજ્જૈનીના વિક્રમાદિત્યે મંત્રિગુપ્ત નામના સૂબાને કાશ્મિરની ગાદીએ નીમ્યો ૬૯
૪૫૬–૪૮૦	સમુદ્રગુપ્તનુ રાજ્ય ૨૨૧.
૪૮૦થી ૪૯૫	કુમારગુપ્ત, વિક્રમાદિત્ય ત્રીજો, તેનો રાજ્યકાળ ૭૯
૪૯૦	હૂણપ્રજાના સરદાર તોરમાણે અવતિ જીતી લઈ ત્યા ગાદી કરી ૨૨૧; ગુપ્તવશી સમ્રાટના ભટ્ટારક સૈન્યપતિએ સ્વતત્ર થઈ કાઠિયાવાડના વલ્લભીપુરે પોતાની ગાદી સ્થાપી ૨૨૧
પાચમી સદી	ગુપ્તવશી સમ્રાટોની ચેદિદેશ ઉપર સત્તા ૨૩૩
૫૧૦	પરિહારવશની ઉત્પત્તિ ૨૨૧
૫૧૦થી ૫૩૩	હૂણ સરદાર મિહિરકુળનું રાજ્ય (૨૨૧)
૫૧૫	વિક્રમાદિત્ય બીજો (જેનો અમલ ૫૧૫થી ૫૫૦ માન્યો છે), તેણે વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના કર્યાની માન્યતા ૭૪ (પરમારવશી યશોધર્મન વિક્રમાદિત્ય શિલાદિત્ય ૫૧૫થી ૫૫૦, વિકલ્પે ૫૪૦થી ૫૯૦), ૭૯.

૫૩૧	શકારિ વિક્રમાદિત્યે (હૂણારિ વિક્રમાદિત્ય જોઈએ) લડેલ કારૂરના યુદ્ધ (મદસોર જોઈએ)ની સાલ ૮૨, ૯૦, (૫૩૪, ૮૦), (૫૩૧, ૮૨).
૫૩૧–૩૩	અગ્નિકુલિય રાજપૂતોએ હૂણપ્રજાનો નાશ કર્યો ૨૨૨; ૯૨, અગ્નિકુલિય રાજપૂતોની શાખાએ માલવસંવતની શરૂઆત કરી ૧૦૬; માલવપતિ યશોધર્માએ કારૂર મુકામે મિહિરકુલને હરાવ્યાની વાત ડૉ. હૉર્નેલે અને ડૉ. ફ્લીટહોર્ને કરી છે ૭૪ પણ તે ઈ. સ. પૂ. ૫૭માં યુદ્ધ થયુ છે ૭૫ જ્યારે અગ્નિકુલિય રાજપૂતોએ હૂણપ્રજાને જે હાર ખવરાવી છે તે મદસોર મુકામે યુદ્ધ થયુ છે (૫૪૪)
૫૩૩	અગ્નિકુલિય રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ ૩૩૦
૫૫૦આસપાસ	પરમારવંશી વૃદ્ધ ભોજદેવ–વૈદિકમત પ્રમાણે કવિબાણ અને મયૂરવાળા અને જૈનમત પ્રમાણે ભક્તામર સ્તોત્રવાળા માનતુંગસૂરિના સમકાલીન ૮૦
૫૮૦	યયાતિકેશરી રાજાએ ભુવનેશ્વરનું મંદિર બંધાવવા માંડયુ ૩૩૦, ૩૨૫, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૪૧.
છઠ્ઠી સદી	અશોકવર્ધન મૌર્યની એક શાખા બંગાળ પ્રાંત ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી હતી ૨૬૩.
૬૩૪	શ્રી હર્ષવર્ધનનો સમય ૭૫.
૬૫૫ આશરે	ભુવનેશ્વરનુ મંદિર સંપૂર્ણ થયુ ૩૨૯
૬૯૦થી ૭૫૦	ભવભૂતિ અને વાકપતિરાજનો સમય (૩૨૧)
સાતમી સદી	મહમદ પયગબર સાહેબનો સમય ૧૬૬
સાતમી સદી	શશાંકરાજા બંગાળપતિ ૩૨૧.
૭૨૦થી ૭૮૦	પરમારવંશી દેવશક્તિનુ રાજ્ય (વિક્રમાદિત્ય નામ સંભવે છે) ૭૯.
૭૩૩થી ૭૫૯	ચૌલુક્યવંશી વિક્રમાદિત્ય પહેલાનું રાજ્ય ૭૯
૭૫૪	વિક્રમ સંવત ૮૧૧ લખેલ એવો પહેલો શિલાલેખ ૭૮, (૯૩)
૭૫૯થીઆગળ	ચૌલુક્યવંશી વિક્રમાદિત્ય બીજાનુ રાજ્ય ૭૯
૭૬૯	વિક્રમ સંવત ૮૨૬નો શિલાલેખ ૭૮ (૯૩)
૭૮૮થી ૮૨૦	શ્રી શંકરાચાર્યજીનો સમય (૩૩૧).
આઠમી સદી	બંગાળ તરફના મુલકમા ધર્મકીર્તિ ૩૩૧
૮૪૦	વિક્રમસંવત ૮૯૭નો શિલાલેખ મળી આવેલ છે ૭૮ (૯૩).
૮૭૦થી ૯૧૫	માલવપતિ ભોજદેવઃ આદિવરાહ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચાના કર્તા સિદ્ધર્ષિવાળા (વિ. સં. ૯૬૦) ૮૦, ભોજદેવ ગ્વાલિયરપતિ (આદિવરાહ ભોજદેવ માલવપતિનો સમકાલીન) બપ્પભટ્ટસૂરિવાળા રાજા આમ્રદેવનો પૌત્ર થાય ૮૦.
૯૯૬થી૧૦૫૫	ભોજદેવ, શિલાદિત્ય, પ્રતાપશીલ, મુંજરાજા ઉર્ફે પૃથ્વીવલ્લભનો ભત્રિજો તથા વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિનો પ્રબોધિત ૮૦
૧૦૦૯	શત્રુંજય મહાત્મ્ય પુસ્તક લખાયુ ૭૦. (૪૦૯ની સાલ તેમા લખાઈ છે)
૧૧મી સદી	કલચૂરિવંશના રાજાઓનો અમલ ચેદિદેશ ઉપર, તેવી માન્યતા ૨૩૨–૨૩૩.
૧૧૯૮	વર્તમાન જગન્નાથજીનું મંદિર રાજા અનંગ ભીમદેવે બંધાવ્યુ ૩૨૪, ૩૨૯, ૩૩૧.
૧૬૦૦આસપાસ	જૈનકવિ સમયસુંદરની હૈયાતી (૩૦૨).
૧૮૫૧	કનિંગહામ સાહેબને સાંચીમા જગન્નાથના જેવી ત્રિમૂર્તિ સાંપડી ૩૨૭.
૧૮૮૨	પટણાની નજીકથી બે યક્ષમૂર્તિ ખોદકામ કરતા મળી આવી (૩૦૨).
૧૯૩૦	ખેઝવાડા નજીક મોટો મઠ ગળી આવ્યાની મદ્રાસ સરકારની જાહેરાત ૩૧૯.

દાક્તરી જ્ઞાન મેળવી પુરાણુ વસ્તુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જનતા સમક્ષ પ્રાચીન ભારતવર્ષ વિષેનું પોતાનું મતવ્ય આટલા શ્રમપૂર્વક ધરવા માટે ડૉ. ત્રિભુવનદાસને અભિનદન ઘટે. આ વિષય એટલો ગહન છે અને સતત થતી નવીન શોધોને લીધે આપણા આર્યાવર્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ સબધી જ્ઞાનમાં એવા ફેરફારો થયા કરે છે, કે એ બાબતમાં કોઈ પણુ મત પૂરો હોઈ શકે જ નહિ, 'મુંડે, મુંડે મૂર્તિ ભિન્ના,' એ સૂત્રાનુસાર દરેકનો દૃષ્ટિકોણુ જુદો હોય અને દરેકનું વલણુ તેમજ ઉદ્દેશ પણુ ભિન્ન હોય, એટલે આવા વિષયમાં મતભેદ તો થવાના જ, પરતુ એમ થતાં જ આખરે સત્ય વસ્તુ તરી આવે છે. લોકો એટલી ઝીણુવટથી આવાં પુસ્તકો વાંચતા થાય એજ આ પ્રયત્નની સફળતા માટે બસ છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ચોથા ખડના બે પરીચ્છેદો તથા પાંચમાના ચાર અને છઠ્ઠાના અગીયાર મળી કુલ ૧૭ પરિચ્છેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ચાર ભાગમાં આખો વિષય સકેલી લેવાનો ઇરાદો હતો અને તેથી દરેક પુસ્તકમા પૂરેપૂરા બે ખંડો આપવાનો વિચાર હતો પરતુ ગ્રંથની વિપુલતા જણાતાં એક સરખા પાનાંના પાંચ ભાગમાં આ ગ્રંથ સપૂર્ણ કરી લેવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે. મૂલ્યમાં તે પ્રમાણે વધારો જુજ પણુ રહેશે જ. ચોથા ખંડના બે પરિચ્છેદોમાં મૌર્યવંશની પડતીનાં કારણો તથા જુદા જુદા સમ્રાટોના સમયમાં મૌર્યરાષ્ટ્રનો વિસ્તાર બતાવવામાં આવ્યો છે. પાંચમા ખંડમાં શુગવશ સમયે ભારતની સ્થિતિ તથા છઠ્ઠા ખંડમાં પરદેશી હુમલાઓથી માંડી શાહીવંશની સમાપ્તિ સુધી તેમજ ઓશવાળ, શ્રીમાળ, પોરવાડ, તથા ગુર્જરની ઉત્પત્તિ પણુ છેવટના પરિચ્છેદોમાં આપી છે. દરેક સમયનાં વર્ણનનાં સમર્થક સાધનો જેવાં કે સિક્કા, નકશા વિ. સમજુતી સાથે આપેલાં છે. કર્તાએ ખૂબ અભ્યાસપુર્વક આ ગ્રથ તૈયાર કરેલો હોવાથી અભ્યાસકોને જાણુવાનું વિશેષ મળશે અને જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓથી જુદી જુદી બાબતો પર પ્રકાશ પડી શકશે. આવા અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક માટે જેમનાથી બની શકે તેટલી મદદ આપી ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક શોધખોળ વિભાગમા આ પુસ્તકથી ઘણો સારો ઉમેરો થાય છે. અને તે સાથે ભાષાનુ સાહિત્ય ગૌરવ પણુ વધે છે. વડોદરા રાજ્યના કસ્બા પુસ્તકાલયો જરૂર આ પુસ્તકના બધા ભાગ ખરીદે અને એ દ્વારા રાજ્યની શિક્ષિત પ્રજાને પ્રાચીન ભારતનુ જ્ઞાન પૂરૂ પાડવામાં યથાશક્તિ મદદ કરે એ ઇચ્છિવા યોગ્ય છે.

શબ્દકોષ, સમયવારી, તથા વિસ્તૃત અનુક્રમણીકા દ્વારા તથા ચિત્રો, લેખો, નકશા, સિક્કા, વગેરેની સમજુતીથી પુસ્તકની યોગ્યતા તેમજ તેનું રહસ્ય સમજવામાં ઘણી સહાય મળે છે. આશા છે કે ગુજરાતી સાહિત્યના રસિયાઓ ઉત્તેજન આપશે જ.

તા ૧૮-૬-૩૮ પુસ્તકાલય